

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

המפלגות בישראל

2021-1992

עופר קניג | גדעון רהט

Political Parties in Israel, 1992–2021

Ofer Kenig | Gideon Rahat

עריכת הטקסט: דפנה לביא
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטוריו Alfabeess
ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק
הדפסה: דפוס מאור-יולך

התצלום על העטיפה: wordclouds.com

מסת"ב: 1-408-519-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ד), 2023

נדפס בישראל, תשפ"ג/2023

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602

טל': 02-5300888

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books

דוא"ל: orders@idi.org.il

טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

7	פתח דבר
9	פרק 1. מבוא
33	פרק 2. הליכוד: שיעור בהשרדות
129	פרק 3. מפלגת העבודה: בסימן ירידה מתמשכת
211	פרק 4. ש"ס: בין המנהיג הרוחני למנהיג הפוליטי
259	פרק 5. מרצ: הסמן השמאלי של המפלגות הציוניות
305	פרק 6. המפד"ל ויורשותיה
361	פרק 7. חד"ש והמפלגות הערביות: בין פיצול לשותפות
413	פרק 8. יהדות התורה: אגודת ישראל ודגל התורה - יציבות ביס של שינויים
457	פרק 9. מפלגות העולים: ישראל ביתנו וישראל בעלייה - בידול ושילוב
499	פרק 10. קדימה: המפץ שהתנפץ
531	פרק 11. מפלגות במרכז: כיסאות מוזיקליים
563	פרק 12. יש עתיד, חוסן ישראל וברית כחול לבן: המרכז החדש?
595	פרק 13. מפלגות הימין הרדיקלי: הרבה מהומה ועל מה?
627	פרק 14. המפלגות בישראל 1992-2021: על הצלחה, הישרדות, דעיכה וכליה
649	רשימת המקורות
iii	Introduction

פתח דבר

מחשבות ראשונות על עריכת מחקר בנושא המפלגות בישראל נולדו אצלנו במהלך שנת 2014, זמן קצר לאחר שסיימנו במכון הישראלי לדמוקרטיה פרויקט רחב-היקף שעסק בתיקון שיטת הממשל בישראל (רהט ואח', 2013). במסגרת הפרויקט גיבשנו, יחד עם חברים נוספים בצוות הרפורמות הפוליטיות של המכון, שורת המלצות הנוגעות לארבע זירות מוסדיות: שיטת הבחירות, הממשלה, הכנסת והמפלגות. החלק שעסק במפלגות בחן את מצבן והראה שהיחלשותן בישראל חריפה בהשוואה לדמוקרטיות אחרות. הוא פרש מספר המלצות במטרה לשקמן, מתוך אמונה שמפלגות חיוניות לתפקוד הדמוקרטיה וליציבותה. בהמשך הדרך שבנו לבחון את האפשרויות השונות לשיקום המפלגות בישראל, הוספנו עליהן ושכללנו אותן, וערכנו קובץ מאמרים הכולל סדרת המלצות (שפירא, קניג ורהט, 2021). על כל מגרעותיהן ופגמיהן לא נמצא תחליף ראוי למפלגות. הן המספקות מסגרת מתמשכת לצירוף וקידום תפיסות עולם ואינטרסים ולפעולה פוליטית מתואמת של פוליטיקאים, והן המשמשות מושא לתמיכה מתמשכת של הבוחרים.

העיסוק הממושך במפלגות שכנע אותנו שהבשיל הזמן למחקר תשתית שיסקור וינתח את המפלגות שפעלו בישראל מאז שנת 1992. כשיצאנו לדרך בשלהי 2014, קיוונו להשלים את המחקר במהלך כהונת הכנסת ה-20, בציפייה שזו תשלים כהונה של ארבע שנים. בעוד שהכנסת "מילאה את תפקידה בעסקה", אנחנו לא עמדנו ביעד ואז נסחפנו בעל כורחנו לשדה הכובד של ארבע מערכות הבחירות שנערכו בין אפריל 2019 למרץ 2021. בחירות אלה עיכבו אותנו אף יותר. מתוך רצון להוציא חיבור עדכני ככל הניתן הרגשנו שאנו "רודפים אחר הזנב של עצמנו": ברגע שסיימנו סבב עדכונים אחד, נקבעו עוד בחירות. מהבחינה הזו, ובלא קשר לעמדותינו כלפי כינונה של "ממשלת החילופים" הראשונה, שחררנו אנחת רווחה כאשר זו הושבעה בחודש מאי 2020. האמנו באמת ובתמים כי הממשלה ה-35 תעניק לנו מרווח זמן שנצל להשלמת המשימה. המציאות שוב טפחה על פנינו כאשר בתוך כחצי שנה לאחר השבעת הממשלה נקבעו בחירות נוספות. "ממשלת החילופים" השנייה (היא "ממשלת השינוי", "ממשלת בנט-לפיד") שהושבעה ביוני 2021, סימנה אומנם את סוף תקופת שלטונו הרציפה הממושכת של בנימין נתניהו, אך גם היא לא החזיקה מעמד זמן רב והבחירות נקבעו לנובמבר 2022. בנקודה זו החלטנו להפסיק לרדוף אחרי התפתחויות השעה ולהציב את נקודת הסיום של ספרנו ביום השבעת הממשלה ה-36 של בנט-לפיד. ימים יגידו אם החלטה זו תוצדק מבחינה היסטורית כמו נקודת ההתחלה של 1992.

אנשים רבים סייעו בידינו בשלבים שונים של המחקר. אנו רוצים ראשית להודות למספר אנשי מפלגות שהקלו עלינו באיתור נתונים ומידע: אבי הלוי (היועץ המשפטי של הליכוד), אינה זילברגרץ (מנכ"לית ישראל ביתנו) וניר אורבך (לשעבר מנכ"ל הבית היהודי). תודה גם לחברינו במכון הישראלי לדמוקרטיה: אסף שפירא, דפנה אבירם-ניצן, אביטל פרידמן, אור ענבי, אור טוטנאור וארד פירר-פרישר. בנוסף - תודה לדורון נבות, סאמר סוויד ומוחמד ח'לאילה, שסייעו לנו לטייב ולדייק את הפרק על חד"ש והמפלגות הערביות.

אנו חבים תודה מיוחדת לשורה של אנשים אשר נענו לבקשתנו והואילו לקרוא פרקים ששלחנו אליהם: עוזי ברעם, נעמי חזן, זאב חנין, אשר כהן, נסים ליאון, גלעד מלאך, גיל סגל, משה פוקסמן-שע"ל, יוחנן פלסנר ואריק רודניצקי. התובנות, ההערות והתיקונים שלהם סייעו לנו לאתר אי-דיוקים ולהשחזר את הטקסט לקראת סיום הכתיבה. הטעויות הן כמובן על אחריותינו בלבד.

תודות להוצאה לאור של המכון הישראלי לדמוקרטיה ולעורכת הטקסט דפנה לביא.

פרק 1. מבוא

חיבור זה עוסק במפלגות בישראל בין השנים 1992 ו-2021. נוסף על ענייננו במפלגות ובשיקומן, מניע ראשי לכתיבת ספר זה היה הרצון למלא לקונה בספרות המחקר. מספר חיבורים עסקו בשיטתיות במפלגות בישראל עד למחצית הראשונה של שנות ה-90 (גולדברג, 1992; נויברגר, 1997) אך מאז לא נכתב חיבור מקיף המנסה לתאר את קורותיהן. מאמרים רבים התייחסו למפלגות השונות מהוויות של דפוסי ההצבעה אליהן, במיוחד במסגרת סדרת הספרים "הבחירות בישראל" בעריכת אריאן ושמיר (ומאוחר יותר בעריכת שמיר ורהט) ובמסגרת הסדרה המקבילה *Israel at the Polls*. מחקרים אחדים התמקדו במספר היבטים בחיי המפלגות (רהט ואח' 2013), ואילו אחרים התמקדו בהיבט אחד כגון בהליכים שבאמצעותם הן קובעות את מועמדיהן ומנהיגייהן לכנסת (רהט, 2006; Kenig and Rahat, 2014), בהיחלשותן והתרחקותן מהחברה (קורן, 1998; קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), בתפקודן במישור המקומי,¹ ובדפוסי החברות בהן (קניג ואח', 2014). אך כאמור, היה חסר מחקר מקיף ושיטתי על כלל המפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בשלושת העשורים האחרונים במכלול של היבטים.

האם בחירות 1992 היו קו פרשת מים בפוליטיקה הישראלית, מה שיצדיק את קביעתן כנקודת ההתחלה של החיבור שלפנינו? מבחינות מסוימות ברור שלא. בחירות 1992 היו ביטוי להמשך המאבק במסגרת המערכת הדו-גושית שבה הליכוד ומפלגות הימין והדתיים נאבקו מאבק צמוד במערך/מפלגת העבודה ובמפלגות השמאל. בבחירות 1992 זכו ברוב רובם של מושבי הכנסת מפלגות ותיקות ששורשיהן מצויים עוד בתקופה שלפני הקמת המדינה (רק צומת, מולדת, ש"ס, מד"ע ושינוי, שזכו ב-21 מושבים יחדיו, היו חדשות יחסית). סדר היום באותן הבחירות היה אותו סדר יום שהלך והתחזק מאז 1967 ועניינו סוגיות חוץ וביטחון ובמיוחד גורל שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה.

עם זאת, שנת 1992 והשנים שמעט לפנייה ואחריה ראו התפתחויות שבפירושו השפיעו על המפלגות ואשר מצדיקות את היותה נקודת הפתיחה לספר זה: ראשית, בחירות 1992 הובילו ל"מהפך" השלטוני השני ובעקבותיו לשינוי במדיניות החוץ והביטחון ששיאו בהסכמי אוסלו. אלה קבעו מתווה להסדר קבע עם הפלסטינים שכלל פשרה טריטוריאלית בתחומי יהודה, שומרון ורצועת עזה. זה היה שינוי כיוון לעומת מדיניות האצת היישוב בשטחים שקידמו ממשלות הליכוד (1977-1984) והמשכה המואט במסגרת ממשלות האחדות והמאבק

1 בריכטה, 1998; 2005; בריכטה ופדהצור, 2001; בריכטה, ויגודה־גדות ופדה, 2010.

בפלסטינים במסגרת האינתיפאדה הראשונה, שפרצה בסוף 1987. זאת ועוד, הסכמי אוסלו גם הגדירו את אמות המידה למחלוקת בנושא מרכזי זה בעשורים שלאחריו.

שנית, חל שינוי דמוגרפי עצום בהרכב אוכלוסיית המצביעים עם העלייה ההמונית מחבר המדינות העצמאיות (חמ"ע) - מדינות ברית המועצות לשעבר (גילי וברונפמן, 2013). עולים אלה לא החזיקו בנאמנויות מפלגתיות ישנות, וכך הם הפכו לעיתים לגורם מכריע בבחירות. בעוד רוב רובן של העליות הקודמות לא הקימו מסגרות פוליטיות משלהן, "נקלטו" במפלגות הקיימות וכמעט לא נודעו כי באו אל קרבן, כאן דובר בעלייה שונה מבחינה זו. רוב העולים חלקו תפיסה ששילבה ניציות מדינית עם השקפה חילונית (קונסטנטינוב, 2008; קונסטנטינוב ואיצקוביץ'-מלכה, 2017) בה בעת שבציבור היהודי הוותיק כבר השתרש מתאם חיובי חזק בין מידת דתיות לעמדות מדיניות ניציות. תפיסה זו הפכה את העולים למטרה מרכזית מצד המפלגות הקיימות, והביאה לגיבושן של מפלגות עולים מצליחות יחסית ולגיוס חלק מהם להצבעה למפלגות מרכז חילוניות (שינוי, יש עתיד).

שלישית, בשנת 1992 נחקק חוק המפלגות. חקיקה זו הייתה ציון דרך חשוב בהכרה במעמדן, התמסדותן הארגונית וחיוניותן של המפלגות במערכת הפוליטית (אבנון, 1993; מרזל, 2004). אך לא פחות מכך היא הייתה ציון דרך של היחלשותן. זאת, משתי סיבות: (1) עצם החקיקה מצביעה על כך שהן לא נתפסו עוד כ"מובן מאליו" אלא כשחקן שיש למסד ולהבטיח את מעמדו; (2) החקיקה חיזקה את העילות להתערבות של מוסדות הביקורת של המדינה ושל רשויות המשפט בהתנהלות הפנימית של המפלגות.

רביעית, חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה אומץ בשנת 1992. הוא השפיע כבר על היערכות המפלגות בבחירות באותה שנה - במיוחד על מפלגת העבודה, שהבליטה את מנהיגה החדש-ישן יצחק רבין - הגם שיושם רק בבחירות 1996. השיטה החדשה שינתה את התנהגות הבוחרים והביאה להיחלשות המפלגות הגדולות, וגם לאחר ביטולה הן לא הצליחו לחזור לגודלן הקודם (קניג, רהט וחזן, 2004). הבחירה הישירה אף הייתה בין הגורמים שהשפיעו על היחלשות התמיכה של ציבור הבוחרים הערבי במפלגות "כלליות" ומעברם להצביע למפלגות הערביות. לחוק זה הייתה גם תרומה לחיזוק הפוליטיקה האישית כאשר הוא מסגר את התחרות הפוליטית בתחרות בין-אישית (Balmas et al., 2014).

חמישית, לקראת בחירות 1992 אומצה על ידי מפלגת העבודה שיטת הפריימריז לבחירת המנהיג והמועמדים. זו נותרה הדרך לבחירת מנהיג בליכוד ובמפלגת העבודה, ולעיתים גם שימשה לבחירת המועמדים לכנסת. שיטה זו הייתה סימן לחיזוק הפוליטיקה האישית, משום שהיא החצינה את התחרות הפנים-מפלגתית (רהט, 2019; Rahat and Sheaffer, 2007). היא גם תרמה לחיזוק הפוליטיקה האישית בממדים אחרים כגון הצגת המפלגות את עצמן כלפי

הציבור, הכיסוי התקשורתי של הפוליטיקה והתנהגות הפוליטיקאים והמצביעים. התחרות הפנימית אף יצרה אתגרים לניהול בחירות פנימיות שהמפלגות הדמוקרטיות לא עמדו בהם. לאור זאת הן נאלצו להזמין התערבות של המדינה, מה שהעמיק את הרגולציה שלהן ואת הביקורת עליהן (קניג ורהט, 2019).

לכסוף, ניתן לזהות בעשור של שנות ה-90 את הבשלת תהליך היחלשות המפלגות הלאומיות בפוליטיקה המוניציפלית. תהליך זה התבטא בעליית הרשימות המקומיות ובהתרחקות המועמדים לראשות ערים מהמפלגות הלאומיות וטשטוש זיהוים המפלגתי (בריכטה, 1998; זובידה ולביא, 2015).

לסיכום, גם אם ניתן אולי למצוא הצדקה לציון כל שנת בחירות כשנת התחלה של תקופה נחקרת, דומה כי שנת 1992 מספקת צידוקים רבים ומשכנעים לבחירה זו, מעבר לרצון למלא לקונה מחקרית. לגבי נקודת הסיום של מחקרנו, השבעת ממשלת בנט-לפיד ביוני 2021, הרי עדיין לא ניתן לקבוע אם זו מסמנת סופה של תקופה.

פרק זה יתחיל בהצגת אוכלוסיית המחקר שלנו, המפלגות. נעמוד על ההבדל בין מפלגות לבין רשימות וסיעות, וכן נציג את רשימת 45 המפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בשנים 1992-2021. לאחר מכן נפנה לדיון במערכת המפלגות, שעניינה יחסי הגומלין בין המפלגות. נראה כיצד חוסר יציבות אלקטורלית, היחלשות המפלגות הגדולות והצטרפות ועזיבה תכופה של מפלגות חדשות הובילו למצב שבו, להבדיל מן העבר, לא ניתן לאפיין את המערכת המפלגתית אלא בהיותה לא יציבה או אפילו "לא מערכתית". החלק הבא מתחיל בניתוח קצר של ההתפתחות במעמד המפלגות בישראל, של ירידת הקשר שלהן עם החברה ושל עליית הפוליטיקה האישית. לאחר מכן מנותחים דפוסי ההיערכות מחדש של מערכת המפלגות: עליית המרכז הליברלי וירידת השמאל המדיני; הישרדות הליכוד; יציבות המפלגות החרדיות ואי-היציבות של המפלגות הדתיות-לאומיות; עליית המפלגות הערביות והתחזקותן, ויצירת הברית הבין-מפלגתית (הרשימה המשותפת). הפרק מסתיים בתיאור תמציתי של מבנה הספר ופרקיו.

אוכלוסיית המחקר: המפלגות

במקרה הישראלי חשוב להבחין בין מפלגות, רשימות וסיעות (קורן ושפירא, 1997). ועדת הבחירות המרכזית לכנסת (2020) נתנה הסבר טוב לגבי טבען של המפלגות:

על-פי חוק המפלגות, התשנ"ב-1992, מפלגה היא "חבר בני-אדם שהתאגדו כדי לקדם בדרך חוקית מטרות מדיניות או חברתיות ולהביא לייצוגם בכנסת על-ידי

נבחרים". מאז עבר החוק, קיימים כללים ברורים לגבי הקמת מפלגות, רישומן אצל רשם המפלגות, מוסדותיהן, נכסיהן, פעילויותיהן, מימוןן וכו'. החוק גם קובע סייגים לרישום מפלגה. והם: אסור שבין מטרותיה או מעשיה יהיו שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית או הסתה לגזענות, ואסור שתהווה הסוואה לפעילות בלתי חוקית כלשהי.

לעומת המפלגות, שהן ישות חוץ-פרלמנטרית, רשימות לכנסת הן רשימות מועמדים המוגשות לוועדת הבחירות המרכזית כחודש וחצי לפני יום הבחירות. בעקבות חקיקתו של חוק המפלגות ב-1992 תוקנו גם חוקי-יסוד: הכנסת וחוק הבחירות לכנסת. תיקונים אלה יצרו זיקה ישירה בין רשימות לבין מפלגות. לחוק היסוד התווסף סעיף 5א, שקבע: "רשימת מועמדים לכנסת תוגש על-ידי מפלגה בלבד", ואילו לחוק הבחירות לכנסת התווסף סעיף 4, שקבע כי "מפלגה רשאית להגיש רשימת מועמדים לכנסת" (חוק הבחירות לכנסת [נוסח משולב], התשכ"ט-1969). עד לתיקונים אלה התאגדות כמפלגה לא הייתה תנאי להשתתפות בבחירות לכנסת. כיום אפוא רשימת מועמדים לכנסת חייבת לכלול מועמדים לפחות ממפלגה אחת.

הסיעות הן הזרוע הפרלמנטרית של המפלגות ומשמשות כחידות ארגוניות חשובות שהיבטים רבים בפעילותה של הכנסת מתבססים עליהן. הסיעות כוללות בראשית כהונת הכנסת את הנציגים הנבחרים של המפלגות שהתמודדו באותה הרשימה, אך בהמשך עשויים להיות התפלגויות או מיזוגים - לפי קווים מפלגתיים או תוך כדי חיתוכם - שמתוכם נולדות סיעות חדשות.

כך למשל, כפי שאנו רואים בלוח 1.1, בעקבות בחירות 2020 נבחרו לכנסת שמונה רשימות מועמדים. ברשימות אלו נכללו מועמדים מלא פחות מ-19 מפלגות. רשימות המועמדים, כפי שמוצג בלוח, כללו נציגים ממפלגה אחת, שתיים, שלוש ואף ארבע מפלגות. לאחר הבחירות, כתוצאה מהתפלגויות הקשורות להצטרפות או אי-הצטרפות לממשלה, שמונה הסיעות שנבחרו הפכו ל-13 סיעות. כך למשל סיעת כחול לבן התפלגה לשלוש: סיעת כחול לבן, שעיקרה נציגי מפלגת חוסן ישראל וחברת כנסת אחת שעברה מיש עתיד; סיעת יש עתיד-תל"ם, שכללה את נציגי יש עתיד וחברת כנסת אחת שעברה מחוסן ישראל ואת נציגי תל"ם למעט שניים; אלו הקימו את סיעת דרך ארץ. העבודה-גשר-מרצ התפרקה לגורמיה בהתאמה מוחלטת למפלגות שהרכיבו אותה. ואילו הנציג היחיד של מפלגת הבית היהודי פרש מסיעת ימינה והקים את סיעת הבית היהודי. כך, נכון לדצמבר 2020 פעלו בכנסת 13 סיעות.

לוח 1.1

הרכבן של רשימות המועמדים, המפלגות והסיעות לפי שמוטיהן הרשמיים בבחירות 2020 (לכנסת ה-23) ובשלהי כהונת הכנסת ה-23

הרשימות	המפלגות שמועמדיהן נכללו ברשימה	הסיעות בכנסת ה-23 (דצמבר 2020)
הליכוד בהנהגת בנימין נתניהו לראשות הממשלה	1. הליכוד - תנועה לאומית ליברלית 2. כולנו בראשות משה כחלון	1. הליכוד
כחול לבן בראשות בני גנץ	1. חוסן ישראל 2. יש עתיד - בראשות יאיר לפיד 3. תל"ם - תנועה לאומית ממלכתית בהנהגת משה (בוגי) יעלון	1. כחול לבן 2. יש עתיד-תל"ם 3. דרך ארץ
הרשימה המשותפת חד"ש, רע"מ, תע"ל, בל"ד	1. המפלגה הקומוניסטית הישראלית 2. רשימת האיחוד הערבי 3. התנועה הערבית להחדשות 4. אלתג'מוע אללוטני אלדמוקרטי	1. הרשימה המשותפת (חד"ש, רע"מ, בל"ד, תע"ל)
התאחדות הספרדים שומרי תורה תנועתו של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל	1. ש"ס - התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה	1. התאחדות הספרדים שומרי תורה - תנועת ש"ס
יהדות התורה והשבת, אגודת ישראל - דגל התורה	1. הסתדרות אגודת ישראל בארץ ישראל 2. אגודת החרדים - דגל התורה	1. יהדות התורה
העבודה-גשר-מרצ	1. מפלגת העבודה הישראלית 2. גשר - בראשות אורלי לוי-אבקסיס 3. מרצ	1. העבודה הישראלית 2. גשר 3. מרצ
ישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן	1. ישראל ביתנו	1. ישראל ביתנו
ימינה הימין החדש-הבית היהודי- האיחוד הלאומי	1. צל"ש - ציונות ליברלית ושוויון ¹ 2. הבית היהודי, מיסודה של המפד"ל - המפלגה הדתית לאומית המזרחי, הפועל המזרחי בארץ ישראל 3. האיחוד הלאומי-תקומה	1. ימינה 2. הבית היהודי

1 מפלגת המדף של הימין החדש.

מקור: הכנסת, 2020; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 2020; רשם המפלגות, 2020.

במאגר "מידע מקוון על מפלגות רשומות" של רשם המפלגות היו רשומות 152 מפלגות בתאריך 23 במרץ 2021. אולם רוב המפלגות האלו לא זכו לייצוג בכנסת. כך, בשנים 1992-2021 מועמדים של 45 מפלגות "בלבד" זכו לייצוג בכנסת בעת היבחרה. מתוך 45 המפלגות הללו שמונה היו מיוצגות בכנסת בשנת 1992 ועדיין יוצגו בשנת 2021: המפלגה הקומוניסטית הישראלית

(במסגרת חד"ש), רצ ומפ"ם שהתגלגלו למפלגה מאוחדת בשם מרצ, מפלגת העבודה, הליכוד, ש"ס, אגודת ישראל ודגל התורה. על אלו ניתן להוסיף אולי את המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע). מד"ע רצה במסגרת רע"מ (רשימה ערבית מאוחדת), אשר כללה בעיקר נציגים של הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית. היא התפוגגה לאחר שהעבירה את השרביט למפלגה הרשומה היום בשם רשימת האיחוד הערבי, המבוססת על נציגי התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי).

מספר מפלגות קמו במהלך התקופה (לאחר 1992) וייצוגן בכנסת נמשך ברציפות עד 2021: הברית הלאומית דמוקרטית (בל"ד), ישראל ביתנו, תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה) והתנועה הערבית להתחדשות (תע"ל). בין הנכנסות והשורדות הצעירות יותר ניתן למנות את יש עתיד. בין המצטרפות המאוחדות בשנים 2019-2021 נבחרו לכנסת ה-24 נציגים מטעם חוסן ישראל, צל"ש (ציונות ליברליות ושוויון שהיא "מפלגת מדף" שבה עשתה שימוש מפלגת הימין החדש, אשר מיתגה עצמה מחדש כ"מינה"), תקווה חדשה, דרך ארץ, חזית יהודית לאומית (שמה הרשמי של עוצמה יהודית) ולווז (מפלגת המדף של נעם).²

ל-23 מפלגות שנציגייהן כיהנו בכנסת בתקופת 29 השנים של 1992-2021 אין נציגים בכנסת ה-24 (2021): העצמאות, התנועה הירוקה, הבחירה הדמוקרטית, שינוי, מימד, עם אחד, הדרך השלישית, גימלאי ישראל, מפלגת המרכז, התנועה, קדימה, תל"ם, גשר [הראשונה], ישראל בעלייה, הבית היהודי, אח"י, צומת, תרות, התקווה, מולדת, ארץ ישראל שלנו, כולנו וגשר [השנייה]. מתוך אלו ארבע מפלגות שנציגייהן כיהנו בכנסת עוד לפני 1992 נפלטו בתקופה זו: צומת (בבחירות 1999), שינוי (2006), מולדת (2009) והמפד"ל/הבית היהודי (2021). מתוך אלו שנבחרו לראשונה לכנסת בתקופה זו, תשע פעלו בה כהונה יחידה, ארבע שרדו לאורך שתי כהונות (שתי מפלגות גשר, עם אחד, התנועה), ארבע נוספות שרדו לאורך שלוש כהונות (קדימה, מימד, ישראל בעלייה, תל"ם) ואחת למשך ארבע (כולנו). בולטת מכל אלו כמטאור הייתה קדימה, שבאה, שלטה קדנציה אחת, הייתה מפלגת האופוזיציה הראשית בשנייה, והפכה למיני מפלגה בקדנציה השלישית לפני שנעלמה. את עתידן של חמש מפלגות שזכו לייצוג בכנסת לראשונה בבחירות 2021 איננו יודעים. אך אם ננבא שארבע מהן לא יהיו איתנו בעוד מספר שנים לא נסתכן כלל.

לוח 1.2 מציג את מספר נציגי אותן 45 המפלגות שנבחרו לכל כנסת בעת היבחרה (בלי התייחסות לחילופי אישים במהלך כהונת הכנסת). יש להדגיש כי לא מדובר במספר המושבים שבהם זכתה

2 הכינוי "מפלגת מדף" ניתן למפלגה רשומה כחוק שאינה פעילה. מפעם לפעם, במיוחד כאשר מוקמות התארגנויות חדשות בחופזה ערב הבחירות, "נשלפות" מפלגות כאלו מן "המדף" ומשמשות בטיס חוקי לריצה לכנסת, המחייבת שיוך למפלגה. כמו כן אופיר סופר מהאיחוד הלאומי-תקומה שובץ במקום ה-28 ברשימת הליכוד מטעם מפלגת המדף עתיד אחד.

כל רשימה אלא בהישגים של כל מפלגה. זו הסיבה, למשל, שיהדות התורה אינה מופיעה כלל בלוח ובמקום זה מופיעות שתי המפלגות המרכיבות אותה: אגודת ישראל ודגל התורה. הלוח מציג (בטור הימני) את השם הרשמי המלא של כל מפלגה כפי שהוא מופיע אצל רשם המפלגות.

לוח 1.2

מספר המושבים לכל מפלגה בכנסת בעת היבחרה, 1992-2021

שם מפלגה													
2021	2020	ספטמבר 2019	אפריל 2019	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996	1992		
1	3	3	2	3	3	3	3	3	1	1	אלהגי'מוע אלווטני אלדמוקרטי (ברית לאומית דמוקרטית - בל"ד)		
4	4	3	2	3	3	3	3	2	5	4	2	מד"ע - המפלגה הדמוקרטית הערבית [מד"ע-רע"מ/רע"מ] רשימת האיחוד הערבי	
2	3	2	2	2	1	1	1	1	1			התנועה הערבית להתחדשות	
3	5	5	4	5	4	4	3	2	3	4	3	המפלגה הקומוניסטית הישראלית [חד"ש] ¹	
										3	4	מפ"ם - מפלגת הפועלים המאוחדת	
										4	6	רצ - התנועה לזכויות האזרח ולשלום	
		1										מפלגת העצמאות	
		1										מפלגת התנועה הירוקה - המפלגה הסביבתית חברתית	
									1			מפלגת הבחירה הדמוקרטית	
6	3	3	4	5	6	3	5	5	10			מרצ	
									15	6	2	2	שינוי - מפלגת המרכז
7	3	5	6	19	15	13	18	18	23	34	44		מפלגת העבודה הישראלית
							1	1	1				מימד - מדינה יהודית
													מדינה דמוקרטית
									3	2			עם אחד בראשות עמיר פרץ
											4		הדרך השלישית להסכמה לאומית
							7						גימלאי ישראל לכנסת - גיל
										6			מפלגת המרכז
				5	6								התנועה
					2	28	29						קדימה
17	13	13	15	11	19								יש עתיד - בראשות יאיר לפיד
8	15	15	15										חוסן ישראל
	5	5	5										חל"ם - תנועה לאומית
													ממלכתית בהנהגת משה (בוגי) יעלון

שם מפלגה												
2021	2020	ספטמבר 2019	אפריל 2019	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996	1992	
1											דרך ארץ	
	1	1									גשר - בראשות אורלי לוי-אבקסיס	
									2	5	גשר - תנועה חברתית לאומית	
	1	1	4	10							כולנו בראשות משה כחלון	
5											תקווה חדשה	
29	35	31	34	30	20	27	12	38	19	22	32	הליכוד - תנועה לאומית ליברלית
								2	6	7		ישראל בעלייה
7	7	8	5	6	11	15	11	3	4			ישראל ביתנו
9	9	9	8	7	11	11	12	11	17	10	6	ש"ס - התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה
3	4	4	4	4	4	3	4	3	3	2	3	הסתדרות אגודת ישראל בארץ ישראל
4	3	3	4	2	3	2	2	2	2	2	1	אגודת החרדים - דגל התורה
	1	2	3	6	8	3	3	6	5	9	6	הבית היהודי, מיסודה של המפד"ל - המפלגה הדתית לאומית המזרחי, הפועל המזרחי בארץ ישראל
7	3	3										צל"ש - ציונות ליברלית ושוויון ³
			1				2					אח"י - ארץ חברה יהדות (שם קודם: ציונות לאומית דתית מתחדשת)
										5	8	צומח - התנועה לציונות מתחדשת
									1			חירות - תנועה לאומית
1												עמיד אחד - עמיד טוב לישראל
4	2	2	2	2	4	2	2	2	1			האיחוד הלאומי-תקומה
1												חזית יהודית לאומית
1												לזוז ⁴
						1						התקווה - מפלגה ציונית לאומית
							2	2	2	2	3	מולדת - תנועת נאמני ארץ ישראל ויוצאי התחיה
						1						ארץ ישראל שלנו - מפלגה יהודית מאוחדת לשלמות התורה העם והארץ
120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	סק הכול מושבים

- 1 מדובר במספר מושבי חד"ש (החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון) הכוללת את המפלגה הקומוניסטית ואישים נוספים מחוצה לה.
  - 2 חבר כנסת ממוריה (שלא נרשמה כמפלגה) התפטר לאחר זמן קצר.
  - 3 המפלגת המדף של הימין החדש.
  - 4 מפלגת המדף של נעם.
- מקור: עיבוד המחברים לפי תוצאות הבחירות לכנסת, 2021-1992.

מערכת המפלגות

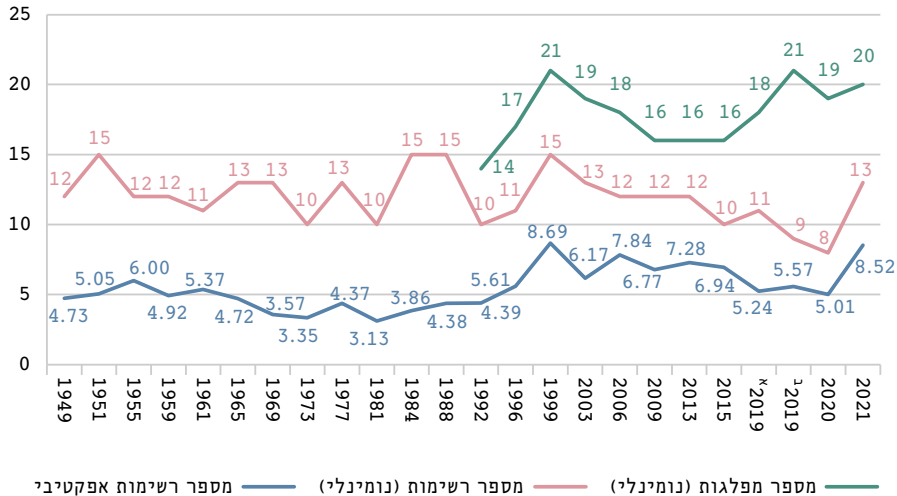
המושג מערכת מפלגות עניינו ביחסי הגומלין בין המפלגות, בתחרות ובשיתופי הפעולה ביניהן. כאשר אנו באים לאפיין מערכת מפלגות אנו מתייחסים לשלושה מרכיבים: גודלן היחסי של המפלגות (המוגדר בהתאם לחלקן היחסי במושבי הפרלמנט, במקרה שלנו הכנסת); מספרן של המפלגות; ומיקומן במפה הפוליטית.

את גודלן היחסי של המפלגות ואת מספרן ניתן לכמת בצורה קלה ומועילה באמצעות מדד מספר המפלגות האפקטיבי (effective number of parties), אשר אותו נכנה כאן מדד מספר הרשימות האפקטיבי על מנת להישאר עקביים בהבחנותינו). זהו המדד ההשוואתי המקובל ביותר למדידת רמות פיצול של מערכת המפלגות, והוא מביא בחשבון לא רק את מספר המפלגות אלא גם את גודלן היחסי (Laakso and Taagepera, 1979). כך, אם בפרלמנט ישנן שתי מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה במחצית ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 2; אם בפרלמנט ישנן שלוש מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה בשליש ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 3; אם בפרלמנט ישנן 10 מפלגות אשר כל אחת מהן מחזיקה בעשירית ממושבי הפרלמנט, ערך המדד יעמוד על 10. כמובן שבמציאות גודלן של המפלגות אינו אחיד ועל כן ערכי המדד אינם "עגולים" כמו בדוגמה.³

מבט בתרשים 1.1 מלמד כי שנת 1996 יכולה להיראות כנקודת מפנה בתולדות הפיצול במערכת המפלגות בישראל. עד 1992 (כולל 1992) מנעד ערך מדד מספר הרשימות האפקטיבי נע בין 3.1 ל-6.0, כאשר רוב הזמן הערכים היו גבוהים יחסית אך אופייניים בסך הכול למדינות עם שיטות בחירה יחסיות דוגמת ישראל (Lijphart, 2012). מאז 1996 המנעד הוא בין 5.0 ל-8.7, מה שמעיד על פיצול גבוה בהרבה ביחס לעבר. הערכים הנמוכים של תקופת 1992-2021 דומים לערכים הגבוהים של תקופת 1949-1992. כל זאת, בעוד ערכי מספר הרשימות הנומינלי דווקא נמוכים יחסית בחלק מהתקופה המאוחרת. זהו כפי הנראה תוצר של ההעלאות ההדרגתיות של אחוזי החסימה בתקופה זו (לקראת בחירות 1992 עלה אחוזי החסימה מ-1% ל-1.5%; לקראת בחירות 2006 הוא עלה ל-2% ולקראת בחירות 2015 הוא עלה ל-3.25%).

3 החישוב של המדד מתבצע כדלהלן: (1) מחשבים את חלקה של כל מפלגה בפרלמנט (מתוך 1, כך שהערך בשביל מפלגה בעלת מחצית מהמושבים בפרלמנט למשל יהיה 0.5); (2) מעלים את הערך של כל מפלגה ומפלגה בריבוע (כך שהערך בשביל מפלגה בעלת מחצית מהמושבים בפרלמנט למשל יהיה 0.25); (3) מחברים את כל הערכים שהתקבלו; (4) מחלקים את המספר 1 בסך הערכים שהתקבלו.

1.1 תרשים
מספר המפלגות והרשימות שנבחרו לכנסת, 2021-1949

א - אפריל 2019
ב - ספטמבר 2019

מקור: עיבוד המחברים לפי תוצאות הבחירות לכנסת, 2021-1949.

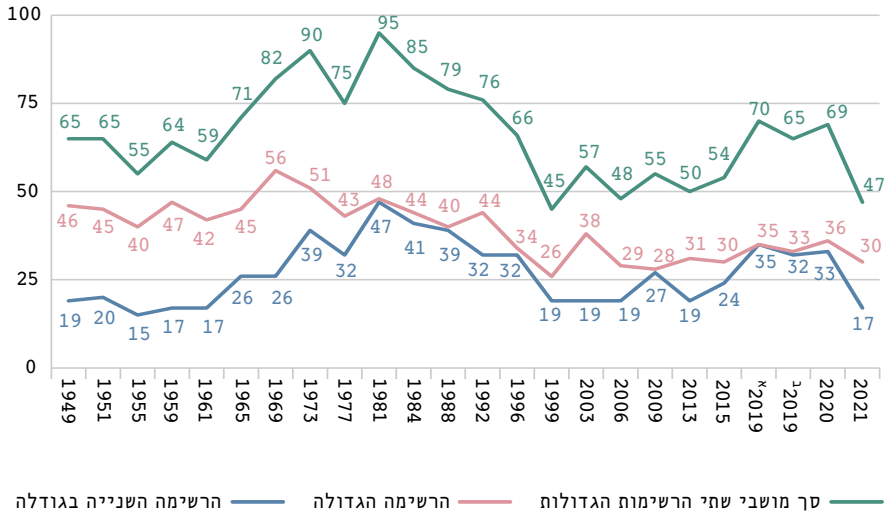
שתי התפתחויות בולטות התרחשו בתקופת 2021-1992. האחת, עלייה חדה במספר הרשימות האפקטיבי במשך שתי מערכות בחירות (1996, 1999) שנערכו במשולב עם בחירה ישירה של ראש הממשלה ולאחריהן ירידה יחסית בערכים עם עליות ומורדות עד בחירות 2015; ירידה ברורה בבחירות 2019-2020; וזינוק מחודש בבחירות 2021. השנייה, מ־1999 ועד בחירות 2020, ירידה מתמדת כמעט במספר הרשימות שנכנסו לכנסת. זה היה תוצר מובהק של העלאות אחוז החסימה. במספר המפלגות המיוצגות בכנסת חלה ירידה בשנים 1999-2006, התייצבות בתקופת 2006-2015 ומאז דווקא עלייה. התפתחויות סותרות לכאורה אלו מבטאות מחד גיסא תגובה לתמריצים המוסדיים שמחייבים התמודדות משותפת, ומאידך גיסא תמריצים להתפלגויות (אחרי הבחירות) בעקבות התחזקות הפוליטיקה האישית ולנוכח היעדר סנקציות יעילות (Nikolenyi, 2019).

ניתוח היסטורי של מערכת המפלגות בישראל מונה שלושה סוגי מערכות מפלגתיות (Hazan, 2021). הסוג הראשון, שאינו נכלל בתקופה שאנו מתייחסים אליה אלא מאפיין את התקופה

בשנים 1949-1977, הוא מערכת המפלגה הדומיננטית. מדובר במערכת רב-מפלגתית שבה יש מפלגה אשר גדולה מכל מתחרותיה באופן ניכר (ראו תרשים 1.2) ואשר ממקמת במרכז המפה הפוליטית כך שהיא תופסת את עמדת האמצע ולא ניתן באופן מעשי להקים ממשלה בלעדיה. את הסוג השני, שהתקיים מאז 1977 ועד ראשית שנות ה-2000, אל תוך התקופה שבה עסקינן, מקובל לתאר כמערכת תחרותית דו-גושית ומקוטבת. במערכת זו שתי מפלגות גדולות הדומות בגודלן ומתחרות זו בזו כאשר לכל אחת מהן יש "מפלגות לוויין" אשר משתייכות לאותו גוש או מחנה. דובר על מפלגת הליכוד, המפלגות מימין לה והמפלגות הדתיות והחרדיות אל מול מפלגת העבודה והמפלגות משמאלה. גם שני הגושים היו דומים פחות או יותר בגודלם.

לסוג מערכת המפלגות השלישי אנו עדים מאז בחירות 2003. מאז לא ניתן לאפיין שיטתית את מערכת המפלגות משום שהמפה משתנית בכל בחירות ובחירות. ניכר כי ישנן בחירות שתוצאתן שתי רשימות גדולות דומות בגודלן - כמו במערכת הדו-קוטבית - ויש כאלו שהפער בין הרשימה הגדולה לשנייה בגודלה גדול - כמו במערכת של מפלגה דומיננטית (תרשים 1.2). כך, לאחר בחירות 2003, שבהן זכה הליכוד ב-38 מושבים והמפלגה הבאה בגודלה הייתה מפלגת העבודה עם 19 מושבים בלבד, נראה היה כאילו מדובר בראשיתה של מערכת עם מפלגה דומיננטית, כאשר הפעם ממלאת מפלגת הליכוד את תפקיד זה. אך מייד בבחירות 2006 התרסק הליכוד (12 מושבים) וקדימה (29 מושבים) הפכה למפלגה הגדולה, אולי המועמדת להיות המפלגה הדומיננטית. אך כבר בבחירות 2009 התאוששה מפלגת הליכוד והתחולל מרוץ צמוד עם קדימה שהסתיים עם 27 מושבים לליכוד ו-28 מושבים לקדימה. אולם התחרות הדו-קוטבית לא התייצבה, ובבחירות 2013 קדימה כמעט נעלמה (היא זכתה בשני מושבים) וברית הליכוד-ביתנו הפכה לרשימה הגדולה בכנסת בהפרש ניכר מכל מתחרותיה. בבחירות 2015 ההפרש בין הרשימות הגדולות היה קטן יחסית, אולם כבר בבחירות הבאות, של אפריל 2019, התרסקה המפלגה שהייתה גרעין הברית השנייה בגודלה בשנת 2015, מפלגת העבודה. עם זאת, בבחירות 2019-2020 נשמרה המתכונת הדו-גושית. ההפרש בין הישגי כחול לבן להישגי הליכוד היה קטן וגם התחרות הבינו-גושית הייתה צמודה. אולם מי שחשב שאולי הדו-גושיות שבה כדי להישאר התבדה כאשר ברית כחול לבן התפצלה לאחר הבחירות של 2020 לשתי סיעות דומות בגודלן. פיצול זה בא לידי ביטוי בבחירות 2021, שבהן שוב הייתה הליכוד המפלגה הגדולה ביותר, בפער עצום מהמפלגה הבאה אחריה.

1.2 תרשים
מספר המושבים של שתי הרשימות הגדולות, 2021-1949

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

מקור: עיבוד המחברים לפי תוצאות הבחירות לכנסת, 2021-1949.

כפי שראינו, לא רק שמערכת המפלגות נראתה שונה לאחר כל בחירות ובחירות בין 2003 ל-2019, אלא שגם זהות המפלגות שתופסות את מעמד המפלגה הגדולה במערכת שבה יש מפלגה גדולה באופן מובהק השתנתה מהליכוד (2003) לקדימה (2006) וחזרה לליכוד (2013). גם זהות אחת משתי הרשימות הגדולות השתנתה תכופות. בעוד הליכוד היה תמיד אחת מהשתיים (למעט ב-2006), הרי שארבע רשימות משמאלו שיחקו בתפקיד זה: קדימה (2009), יש עתיד (2013, 2021) המחנה הציוני (2015), וכחול לבן (2019-2020). בקצרה, מערכת המפלגות מאז ראשית המאה ה-21 התאפיינה בעיקר בחוסר יציבות, בהיותה מערכת "לא מערכתית" בהיעדר מבנה יציב שמכתיב את אופי יחסי הגומלין בתוכה. חזן (Hazan, 2021) שב ומדגיש כי לצד אי-היציבות המפלגתית מתקיימת בתקופה זו יציבות גושית גבוהה - כמעט לא חל שינוי בגודל המחנות הפוליטיים. אולם היציבות בהצבעה הגושית לא תורגמה ליציבות פוליטית. פעמים רבות חזינו בשבירת ההיגיון הגושי בידי הפוליטיקאים (החל ב"מפץ הגדול" של קדימה לקראת בחירות 2006, דרך חבירת מפלגת העבודה לממשלת ננתייהו לאחר בחירות 2009 וכלה בהצטרפות יש עתיד והתנועה לממשלת הליכוד לאחר בחירות 2013).

רק שבירת ההיגיון הגושי לאחר בחירות 2020 אפשרה יציאה (זמנית) מהמבוי הסתום שלאחר שלוש מערכות בחירות רצופות.

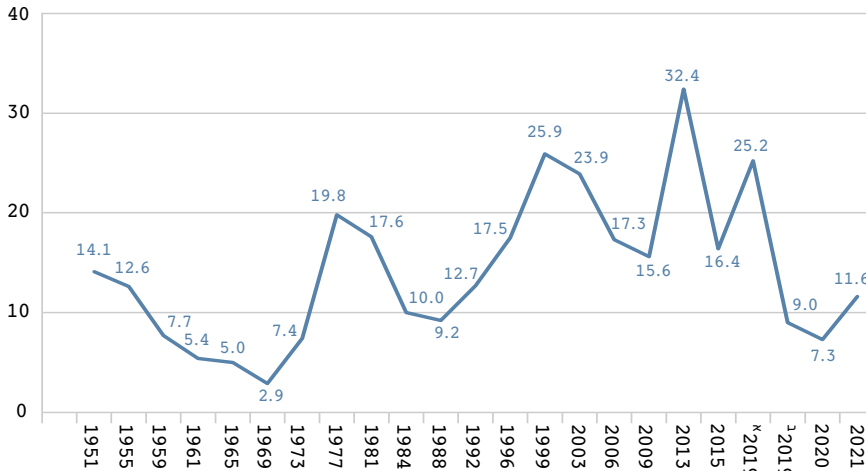
חוסר יציבות המערכת ניכר תחילה בעיקר מצד ימין עם "המפץ הגדול" של קדימה, שמנהיגה וחלק ניכר מנציגיה פרשו מן הליכוד בעקבות החלת תוכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון. בבחירות 2006 הייתה קדימה למפלגה הגדולה עם 29 מושבים בעוד הליכוד נותר עם 12 בלבד, כאשר בסביבות מחצית ממצביעיו מבחירות 2003 הצביעו לקדימה בבחירות אלו (Barnea and Rahat, 2011). לאחר מכן עברה אי-היציבות לגוש המרכז-שמאל, שם אותגרה מפלגת העבודה שוב ושוב מן המרכז על ידי קדימה (2009), יש עתיד (2013, 2021) וברית כחול לבן (2019-2020).

איי-יציבות זו מקורה בהתנהגות הבוחרים. רבים מהם שינו את הצבעתם מבחירות לבחירות, ולא רק שבכך מנעו יציבות בייצוג רוב רובן של המפלגות הוותיקות אלא שהם הכניסו שוב ושוב לתוך המערכת עוד ועוד מפלגות חדשות שרוב רובן לא האריך ימים. נעבור כעת לבחון את שתי תופעות אלו: ניידות קולות הבוחרים והשינויים בכוחן של המפלגות הוותיקות והחדשות.

ניידות קולות

בתרשים 1.3 מופיעים ערכי מדד ניידות הקולות המשקף את אחוז הבוחרים ששינו את הצבעתם בין בחירות לבחירות. מדובר במדד פדרסן (Pedersen, 1979), המשתמש בתוצאות אמת ולא בנתוני סקרים. ככזה הוא מבטא את סך השינוי המינימלי, משום שאינו יכול לאתר שינויי הצבעה ברמת הפרט (אם 10% מהמצביעים ישנו הצבעה ממפלגה א' למפלגה ב' ואילו 10% מהמצביעים ישנו הצבעה ממפלגה ב' למפלגה א' - ערכי המדד יהיו אפס). ניכר כי ערכי המדד גבוהים בתקופה שאנו עוסקים בה, במיוחד מאז 1996, בהשוואה לתקופה הקודמת (יציאות מן הכלל בתקופה המוקדמת הן בחירות המהפך של 1977 והבחירות שאחריהן בשנת 1981, ובתקופה המאוחרת ובאופן צפוי הבחירות התכופות של תקופת ספטמבר 2019-מרץ 2021). במילים אחרות, עם הזמן יותר ויותר מצביעים משנים את הצבעתם בין בחירות לבחירות. אפילו הערכים הנמוכים יחסית בשלוש מערכות הבחירות התכופות של תקופת ספטמבר 2019-מרץ 2021 אינם נמוכים בהשוואה לרמת ניידות הקולות בבחירות לא רציפות במדינות אחרות (Shapira and Rahat, 2021). כאמור, זהו חלק חשוב מההסבר לאיי-יציבות מערכת המפלגות בישראל, שאינה מאפשרת הגדרה של אופייה (למעט את אי-יציבותה או "איי-מערכתיותה") מאז ראשית המאה ה-21.

1.3 תרשים
ניידות קולות בבחירות לכנסת, 2021-1951

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

מקור: עיבוד המחברים לפי הוצאות הבחירות לכנסת, 2021-1949.

מפלגות חדשות

קשה לקבוע מהי בדיוק מפלגה חדשה. מחד גיסא, כמעט בכל מפלגה שמוצגת כחדשה ניתן לזהות מרכיבים מסוימים ממפלגות ותיקות (למשל פוליטיקאים ופעילים עם עבר במפלגה אחרת). מאידך גיסא, מפלגות ותיקות מנסות פעמים רבות להציג פנים של התחדשות (Barnea and Rahat, 2011). כך למשל שינתה המפלגה הדתית לאומית (המפד"ל) את שמה ל"בית היהודי" לקראת הבחירות של 2009 כדי להציג מסר של התחדשות. אנו נסתפק כאן בהגדרה פורמלית ונראה כל מפלגה כחדשה אם נרשמה בתקופה שאחרי השנים 1992-1993 (בשנים אלו נרשמו המפלגות הוותיקות אצל רשם המפלגות בהתאם לחוק המפלגות שחוקק בשנת 1992).

לוח 1.3 מראה את הישגיהן האלקטורליים של 13 מפלגות "ותיקות" (כאלה שנוסדו לפני שנת 1992) לאורך התקופה הנחקרת בספר הנוכחי. מתוך אותן המפלגות, שמונה שרדו לכל אורך התקופה. עם זאת, חלקן בעוגה האלקטורלית הצטמק לאורך זמן. לאחר ביטול שיטת הבחירה הישירה בבחירות 2003 נראה היה כאילו המפלגות הוותיקות מתחזקות, אולם בבחירות 2006

חלקן בעוגה הצטמק מאוד. שפל זה קשור לעלייתה של קדימה, שמידת היותה "חדשה", לנוכח התבססותה בעיקר על נציגי ותומכי הליכוד בשנת 2006, נתונה במחלוקת (Barnea and Rahat, 2011). מכל מקום בסוף התקופה, בבחירות 2019-2021, אחזו מפלגות אלו בפחות מ-70 מושבים. מהשוואת כוחן בבחירות 1992 ובבחירות 2021 עולה כי רוב השורדות שמרו פחות או יותר על כוחן (הליכוד, חד"ש, אגודת ישראל) או אף התחזקו במידת מה (דגל התורה, רע"מ, ש"ס). עיקר הירידה בכוחן נובע מהיחלשותן של מפלגת העבודה, מרצ והמפד"ל/הבית היהודי.

לוח 1.3

מספר המושבים של מפלגות ותיקות בכנסת בעת היבחרה, 2021-1992

שם המפלגה	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	אפריל 2019	ספטמבר 2019	2020	2021
מד"ע-רע"מ/ רע"מ/רשימת האיחוד הערבי	2	4	5	2	3	3	3	3	2	3	4	4
חד"ש ¹	3	4	3	2	3	4	4	5	4	5	5	3
מפ"ם+רצ/מרצ	10	7	10	5	5	3	6	5	4	3	3	6
שינוי - מפלגת המרכז	2	2	6	15								
מפלגת העבודה הישראלית	44	34	23	18	18	13	15	19	6	5	3	7
מימד ²			1	1	1							
הליכוד	32	22	19	38	12	27	20	30	34	31	35	29
ש"ס	6	10	17	11	12	11	11	7	8	9	9	9
אגודת ישראל	³ 2	2	3	3	4	3	4	4	4	4	4	3
דגל התורה	1	2	2	2	2	2	3	2	4	3	3	4
מפד"ל-הבית היהודי	6	9	5	6	3	3	8	6	3	2	1	
צומת	8	5										
מולדת	3	2	2	2	2							
סך הכול מושבים	120	103	96	105	65	69	74	81	69	65	67	65

1 מדובר במספר מושבי חד"ש הכוללת את המפלגה הקומוניסטית ואישים נוספים מחוצה לה.

2 מימד נוסדה בשנת 1988 והתמודדה בבחירות לכנסת בשנה זו. בשנת 1992 ובשנת 1996 היא לא התמודדה.

3 חבר כנסת ממוריה התפטר לאחר זמן קצר.

מקור: עיבוד המחברים לפי תוצאות הבחירות לכנסת, 2021-1992.

שם המפלגה	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	אפריל 2019	ספטמבר 2019	2020	2021
גשר (אורלי לוי-אבקסיס)									1	1		
גשר (דוד לוי)	2	5										
כולנו							10	4	1	1		
תקווה חדשה											5	
ישראל בעלייה	7	6	2									
ישראל ביתנו	4		3	11	15	11	6	5	8	7	7	
צל"ש (הימין החדש)									3	3	7	
אח"י					2			1				
קרית	1											
עמיד אחד											1	
האיחוד הלאומי-תקומה	1		2	2	2	2	4	2	2	2	4	
חזית יהודית לאומית											1	
לזוז (נעם)											1	
התקווה					1							
ארץ ישראל שלנו					1							
סך הכול מושבים	0	17	24	15	55	51	46	39	51	55	53	55

הערה: בחלק מהמקרים הזיקה של מועמד נבחר למפלגה הייתה קלושה ביותר, והיא שימשה רק בחור "מפלגת מדף". דוגמאות בולטות כאלה: שיבוצו של אלי בן-דהן באפריל 2019 ברשימת הליכוד כנציגה של אח"י (למעשה בן-דהן השתייך לבית היהודי); שיבוצם של סחיו שפיר ושל יאיר גולן בספטמבר 2019 ברשימת המחנה הדמוקרטי כנציגי התנועה הירוקה ומפלגת העצמאות, בהתאמה; שיבוצו של אופיר סופר ב-2021 ברשימת הליכוד כנציגה של עמיד אחד (למעשה סופר השתייך לאיחוד הלאומי-תקומה).

מקור: עיבוד המחברים לפי תוצאות הבחירות לכנסת, 1992-2021.

מגמות כלליות, היחלשות הקשר בין המפלגות לבוחרים והיערכות מחדש

מהמתואר למעלה - עליית ניידות הקולות וההצבעה למפלגות חדשות - ומאינדיקטורים נוספים (Rahat and Kenig, 2018) ניתן להסיק על היחלשות הקשר של המפלגות עם האזרחים. כמובן שמדובר בתמונה כללית ולא בתופעה הנוגעת באופן אחיד לכל המפלגות. שיעורי ניידות הקולות גבוהים יותר בקרב הציבור הלא-חרדי, ובמיוחד בקרב מצביעי מפלגות

המרכז והשמאל (ניידות גבוהה ניכרה בימין עם עליית קדימה בשנת 2006, אך כבר בשנת 2009 רוב בוחריו הליכוד "שבו הביתה"). כמו כן ניידות קולות ניכרת במיוחד בכל הנוגע להצבעה "בתוך המחנה", ולא למעבר קולות מימין למרכז-שמאל או להפך.

במהלך השנים נחלש הקשר של המפלגות עם החברה במרבית הדמוקרטיה. הסימנים לכך רבים ומגוונים: היחלשות הקשר עם קבוצות אינטרס כגון ארגוני עובדים ומעסיקים, ירידה במספר החברים במפלגות, ירידה בנאמנות הבוחרים למפלגות, עליית מפלגות חדשות ועוד ועוד. במקביל התרחש ברבות מן הדמוקרטיות תהליך של פרסונליזציה של הפוליטיקה, שבו ירידת המפלגות לוותה בעליית הפוליטיקה האישית. אומנם שני תהליכים אלו התרחשו ברוב אם לא בכל העולם הדמוקרטי, אך בהתאם למחקרים השוואתיים מגמת היחלשות המפלגות (קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), ומגמת עליית הפוליטיקה האישית היו חדות במיוחד בישראל (רהט, 2019; Rahat and Kenig, 2018).

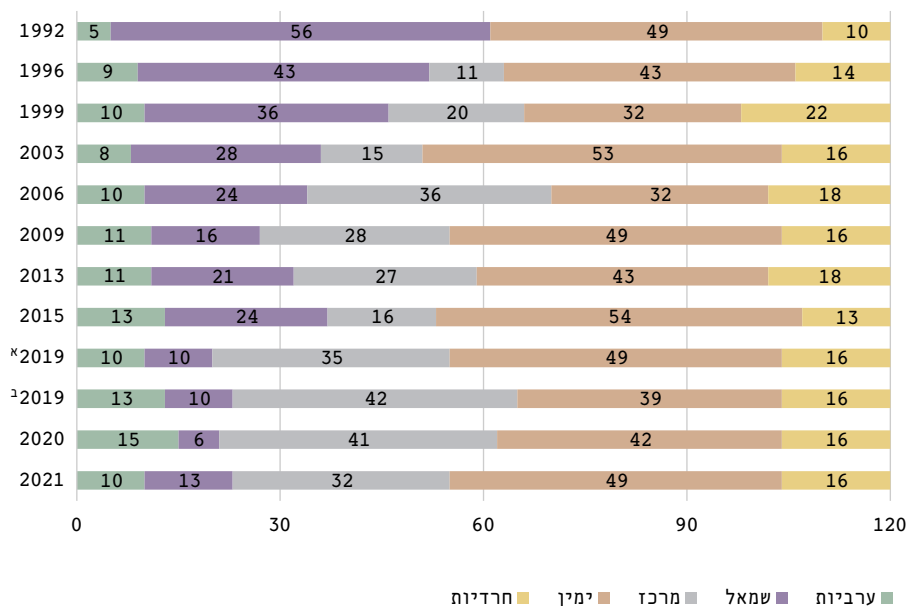
כך, המפלגות, אשר זכו במעמד חוקי מובחן ומובהק רק עם חקיקת חוק המפלגות בשנת 1992, דווקא נחלשו בתקופת 1992-2021. את מקומן תפסו בעיקר מפלגות אישיות. שיאה של מגמה זו (עד כה, כמובן) היה בבחירות 2019-2021, שבהן היו מפלגות אישיות את הכוח המרכזי של המרכז שמאל (ברית כחול לבן); בהן הליכוד הפך הלכה למעשה למפלגה של איש אחד; ובהן ניכרו תהליכים דומים גם במפלגות בינוניות וקטנות. רוב המפלגות, כארגון, הפכו לפלטפורמה לפוליטיקה אישית, בעיקר למנהיגיהן.

עם זאת, המפלגות נותרו חלק מהמחזה הפוליטי, גם אם פעמים רבות כשחקניות משנה. הן חייבות להיות בו כי מבחינה חוקית כיום רשימות מועמדים לכנסת יכולות להיות מוגשות רק על ידי מפלגות. כמו כן לא נמצא תחליף למסגרת הקבוצתית היציבה יחסית שהן מספקות בפרלמנט: לקבוצה של מחוקקים יש סיכוי טוב יותר לקדם את האינטרסים והערכים שלהם מאשר לכל מחוקק בנפרד וגם להשיג משרות שלטוניות רבות וחזקות יותר (Aldrich, 2011). המפלגות גם משמשות (עדיין) סימן או קיצור דרך לבוחרים רבים בבואם להחליט במי לבחור.

מעבר לכך, ניכרים גם דפוסים של היערכות מחדש, של שינויים בכוחן של מפלגות המייצגות ציבורים או עמדות מוגדרות. כך, ניכרת הירידה החדה בכוחה של מפלגת העבודה, שהתחילה את התקופה שאנו בוחנים בספר זה בניצחון בבחירות 1992 עם 44 מושבים וסיימה אותה עם שבעה מושבים בלבד בבחירות 2021. מדובר בירידה כמעט מתמדת (למעט יציבות בבחירות 2006 והתאוששויות זמניות ב־2013-2015 וב־2021). את מקומה של מפלגת העבודה תפסו כוחות מרכז חדשים למחצה (קדימה) או חדשים (יש עתיד, חוסן ישראל/כחול לבן).

התזוזה הברורה של בוחרים מהשמאל אל המרכז משתקפת היטב בתרשים 1.4. המקור לשינוי טקטוני זה מצוי בין היתר בהשפעות האינתיפאדה השנייה ובאכזבה מתוצאות ההתנתקות, כמו גם בהשלכותיה של העלייה ממדינות ברית המועצות לשעבר, שהתאפיינה בעמדות ליברליות בכל הנוגע לענייני דת ומדינה אך עמדות ניציות יותר בנושאי חוץ וביטחון. בשנת 1998 הגדירו עצמם כ-60% מן הבוחרים כמשויכים לשמאל או למרכז, ואילו 20 שנים אחר כך פחות מ-40% מן הבוחרים הגדירו עצמם כמזוהים עם השמאל או עם המרכז (ראו מדרד השלום ומדרד הקול הישראלי ב"דאטה ישראל"). עם זאת, יש לזכור כי המפלגות נעו בתקופה זו דווקא לכיוון ההפוך כאשר רעיון שתי המדינות, שהיה נחלת השמאל הרדיקלי בלבד בשנות ה-80, הפך ללגיטימי יותר והוזכר מדי פעם אפילו מפי גורמים מהליכוד, כולל יושב ראש המפלגה.

תרשים 1.4
מפת המפלגות בחלוקה לפי חמש קטגוריות

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

הערה: את המפלגות שלהלן סיווגנו במרכז: הדרך השלישית (1996), ישראל בעלייה (1996, 1999), מפלגת המרכז (1999), שינוי (1999, 2003), גשר (1999, ספטמבר 2019, 2020), קדימה (2006, 2009, 2013), גיל (2006), התנועה (2013, 2015), יש עתיד (החל מ-2013), חוסן ישראל (החל מאפריל 2019), תל"ם (אפריל 2019-2020), ישראל ביתנו (החל מספטמבר 2019).

עם כל זה, לא ניכרה התחזקות בכוחו של הליכוד. זה אומנם חווה שיאים יחסיים (38 מושבים בבחירות 2003 ו-36 בבחירות 2020) אך לא שחזר את ההישגים שלו בבחירות מהשנים 1977-1988, שבהן זכה בבחירות ב-40 מושבים ויותר. עם זאת, הליכוד החזיק בין 2009 ל-2021 בעמדת מפלגת השלטון בזכות התחזקות הברית שלו עם המפלגות הדתיות והחרדיות. זה יכול להיות מובן לנוכח התבססות והתחזקות הזהות בין עמדות מדיניות למידת הדתיות בעשורים האחרונים (ראו מדד השלום ומדד הקול הישראלי ב"דאטה ישראל"; וכן, Shamir and Arian, 2008; Arian and Shamir, 1999). לגוש זה היה רוב מוצק כל עוד ישראל ביתנו, מפלגה שנתמכה בידי ציבור עולי ברית המועצות לשעבר ומצביעי ימין חילונים, השתייכה אליו. כאשר עזבה מפלגה זו את הגוש לאחר בחירות אפריל 2019 הוא איבד את הרוב המוחלט שלו אם כי עדיין נהנה מעמדת יתרון יחסית בכל הנוגע לכינון ממשלה. יתרון זה נבע מן הרתיעה של מפלגות המרכז להסתמך על המושבים של המפלגות הערביות וחד"ש לטובת הקמת קואליציה (עד הכללתה התקדימית של רע"מ בקואליציה שכוונה לאחר בחירות 2021).

התפתחות חשובה בעימות הבין-גושי (מרכז-שמאל-ערבים מול ימין-חרדים) התרחשה בעשור האחרון ואף התעצמה מאז בחירות 2015. העימות שהתמקד בנושאי חוץ וביטחון, ובמיוחד בעתיד השטחים, שינה צורה והוטמע בתוך דיון על תפיסת הדמוקרטיה. מצד אחד התייצבו כוחות המרכז-שמאל, אשר ביטאו תמיכה בדמוקרטיה ליברלית על מבנה האיוונים והבלמים שלה, הכולל בתי משפט חזקים ועצמאיים, תקשורת עצמאית וביקורתית ומינהל ציבורי ומומחים בעלי מעמד אוטונומי ("שומרי סף") המשמשים כולם משקל נגד לפוליטיקאים, במיוחד לרשות המבצעת. מצד שני ניצבו כוחות ימין-דתיים, שרובם השילו מעצמם תפיסות עולם ליברליות שאפיינו אותם בעבר ואימצו גישה פופוליסטית. זו התאפיינה בדגש על "שלטון העם", שהוא למעשה שלטון הרוב שאותו מייצגת הרשות המבצעת, ובעיקר העומד בראשה. כל מי שמנסים לבלום ולאזן את הכוח הזה מצוירים כחברי אליטות מושחתות הדואגות לעצמן ואינן מייצגות את "העם". מגמה זו, של עימות בין תפיסת הדמוקרטיה הליברלית לבין פופוליזם, הגם שהיא משתלבת היטב בתפיסות זהות דתית ובתפיסות חוץ וביטחון המתקשרות אליהן, אינה ייחודית לישראל.

לגבי המפלגות הדתיות-חרדיות, ניתן להבחין ביניהן לפי מידת יציבותן האלקטורלית. אגודת ישראל ודגל התורה (האשכנזיות) מפגינות יציבות רבה, שניכרת בנאמנות בוחריהן. ש"ס (המזרחית) הצליחה ליצור לעצמה גרעין קשה של תומכים, אך יכולתה לגייס תומכים נוספים השתנתה בין בחירות לבחירות ובהתאם לנסיבות: מצד אחד עומד הישג השיא שלה מבחירות 1999, שבהן זכתה ב-17 מושבים, כפי הנראה בזכות פיצול ההצבעה בעקבות חוק הבחירה הישירה של ראש הממשלה ומשפטו של מנהיגה אריה דרעי, שהעלה את הנושא הערתי למרכז

סדר היום. מצד שני היא גם סבלה ממות מנהיגה הרוחני הרב עובדיה יוסף בשנת 2013. כוחה ירד בבחירות שלאחר מותו בשנת 2015 לשבעה מושבים (מ"11-12 בארבע מערכות הבחירות הקודמות בשנים 2003-2013). אך מאז ניכרת עלייה איטית והתייצבות על שמונה-תשעה מושבים בבחירות 2019-2021. לעומת אלו, מפלגות הציבור הדתי לאומי היו מאוד לא יציבות בשיעור התמיכה בהן והיו תזוזות רבות של קולות ביניהן לבין הליכוד.

בקרוב המפלגות הערביות וחד"ש⁴ חל שינוי ניכר. בעוד בשנת 1992 דובר בשתי מפלגות אשר יחד זכו בחמישה מושבים (שלושה לחד"ש, שהתבססה על המפלגה הקומוניסטית הוותיקה, ושניים למד"ע, שקמה בשנת 1988), הרי בבחירות 2021 דובר כפי שניים מושבים שבהם חלקו ארבע מפלגות ששיקפו גוונים נוספים של החברה הערבית ושל אידאולוגיות שונות בתוכה. התפתחות זו נבעה במיוחד מנטישת המצביעים הערבים את המפלגות הציוניות. נטישה זו צברה תאוצה בעידן הבחירה הישירה (1996, 1999) והמשיכה גם אחריה עקב אירועים שונים שחזקו את הניכור של אזרחי ישראל הערבים, כגון הרג 13 אזרחים ערבים ישראלים בידי כוחות ביטחון ישראלים באירועי 2000 או חקיקת "חוק הלאום" כ-18 שנים אחר כך. הריכוז של המפלגות הערביות יצר, לנוכח אחוזי החסימה העולה, צורך בריצות משותפות בבחירות. הצורך הזה הבשיל בבחירות 2015 ליצירת רשימה משותפת, אולם היא התפרקה לקראת בחירות אפריל 2019, קמה מחדש בשתי מערכות הבחירות הבאות והתפרקה שנית בבחירות 2021. הרשימה המשותפת נמצאה כמי שגרמה ליותר מצביעים ערבים לבוא ולהצביע וכמי שחזקה גם את ההצבעה למפלגות אלו על חשבון המפלגות הציוניות (רודניצקי, 2020).

במושגים של היערכות מחדש מתאפיינים שלושת העשורים האחרונים, בקליפת אגוז, בשינוי נושא העימות המרכזי בין הגושים - ממחלוקת על ענייני חוץ וביטחון ובמיוחד גורל השטחים (יונים מול ניצים) למחלוקת על אופי הדמוקרטיה. את הקמת ממשלת האחדות לאחר בחירות מרץ 2020 ניתן לראות כניסיון לפרוץ את המבוי הסתום שנוצר בעקבות מחלוקת זו. אולם גם ניסיון זה לא עלה יפה. "ממשלת השינוי" שקמה לאחר בחירות 2021 סימנה ניסיון נוסף להתגבר על קושי זה, אולם הדבק שאיחד את הקואליציה שעליה היא התבססה לא היה גישה משותפת לגבי אופי הדמוקרטיה אלא התנגדות אישית לנתניהו, שנתפס או הוצג כמי שמסכן את הדמוקרטיה.

4 חד"ש נכללת בקבוצה זו של מפלגות "ערביות" הגם שהיא במוצהר מפלגה יהודית-ערבית, משום שרוב מצביעיה ונציגיה הם ערבים. יש להודות כי לשם הדיוק ניתן היה לכנות קבוצה זו אם כוללים בה את חד"ש כ"מפלגות הלא-ציוניות" (הגם שכאן היה מחגלע ויכוח אם המפלגות החרדיות הן ציוניות) או כמפלגות השמאל הלא-ציוני (הגם שכאן היה מחגלע ויכוח אם המפלגות הערביות, כגון בל"ד הלאומנית ורע"מ הדתית, הן באמת מפלגות שמאל).

סיכום ומבנה הספר

פרק זה התחיל בטענה כי נקודת ההתחלה של המחקר, בבחירות 1992, ראויה מטעמים שונים, אקדמיים ואף היסטוריים-פוליטיים. לאחר מכן הוצגה אוכלוסיית המחקר הכוללת 45 מפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בתקופת 1992-2021 מתוך עמידה על ההבדל בין מפלגות לבין רשימות וסיעות. בחלקו השני של הפרק נערך דיון במערכת המפלגות. ראינו כיצד חוסר יציבות אלקטורלית, ירידת המפלגות הגדולות והצטרפות ועזיבה תכופה של מפלגות חדשות הובילו למצב שבו מאז ראשית שנות ה-2000, ובשונה מן העבר, לא ניתן לאפיין את המערכת המפלגתית (למעט בחוסר יציבותה). בהמשך הפרק נגענו בהתרופפות הקשר של המפלגות עם החברה ובעליית הפוליטיקה האישית. לבסוף ניתחנו את דפוסי ההיערכות מחדש של המפלגות: עליית המרכז הליברלי וירידת השמאל; הישרדות הליכוד; היציבות החרדית-אשכנזית, התייצבותה של ש"ס, ואי-היציבות הדתית-לאומית; ריבוי המפלגות הערביות ועלייתן יחד עם יצירת הברית הבין-מפלגתית (הרשימה המשותפת).

הספר שלפנינו כולל, להוציא את הפרק הנוכחי, עוד 13 פרקים. 12 הראשונים מתוכם מוקדשים למפלגות השונות שהיו מיוצגות בכנסת בין 1992 ל-2021. לחלק מהמפלגות מוקדש פרק שלם ואילו אחרות נדונות במסגרת פרקים שיעסקו בקבוצות של מפלגות. מסגרת הניתוח בכל פרק דומה. לאחר רקע היסטורי קצר שבו מתוארים שורשי המפלגה (או הרקע להקמתה כשמדובר במפלגות חדשות יחסית) אנו מנתחים כל מקרה מתוך התייחסות לחמש זירות. בחלק הדין בזירה האלקטורלית אנו מנתחים את הישגי המפלגות ודפוסי ההצבעה להן בבחירות לכנסת, לרשויות המקומיות, והיכן שהדבר רלוונטי - גם בבחירות להסתדרות. החלק הדין בזירה הפרלמנטרית מנתח את הפרופיל של נבחרי הציבור שייצגו את המפלגות בכנסת ועומד על מקרים של פרישות וחברות מהמפלגות ואלהן. בחלק על זירת הממשלה מנותחים פרקי הזמן שבהם שהו המפלגות (או לפחות חלקן) בשלטון, אם כמפלגות שלטון ואם כשותפות קואליציוניות. החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית מציג ניתוח של חלוקת העוצמה הפנימית בכל מפלגה: אופי מוסדותיה וחלוקת העוצמה הפנימית שלה, השיטות שלפיהן נקבעים המנהיגים והרשימות לכנסת ודפוסי החברות בה. נוסף על כך מנותח המאזן הכספי של המפלגות ובחלק מהמקרים - נוכחותן במרשתת. החלק העוסק בזירה האידאולוגית מנתח את תפיסת העולם של המפלגות מתוך הישענות על מצעי בחירות, הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות של נבחרי ציבור. הפרק החותם את הספר מציג ניתוח השוואתי בין-מפלגתי על בסיס הממצאים הבולטים שעלו בפרקים הקודמים.

הניתוח התבסס על מגוון רחב של מקורות. בנוסף להישענות על ספרות המחקר (בין היתר במחקרים שעסקו בדפוסי הצבעה ובהיסטוריה של מפלגות, ובספרות השוואתית על מפלגות) עשינו שימוש נרחב גם במקורות ראשוניים. אלה כללו קטעי עיתונות שסקרו את הזירה הפוליטית בשלושת העשורים האחרונים, תוצאות רשמיות של בחירות, חוקות של מפלגות, תקנוני בחירות פנימיות, דוחות של מוסד מבקר המדינה, מצעי מפלגות ופרוטוקולים של מליאת הכנסת.⁵

יש להעיר כי אנו שלמים עם נקודת הפתיחה שבה בחרנו לחיבור זה, שנת 1992. אולם כפי שכתבנו, אין לנו כל דרך לדעת אם נקודת הסיום, השבעת ממשלת בנט־לפיד ביוני 2021, אכן מבשרת את אמצעה או את סופה של תקופה.

5 אה מצעי המפלגות שמהם ציטטנו אפשר למצוא באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדיניות וחקיקה, כל מערכות הבחירות והמפלגות בישראל. עותקים של חוקות מפלגות ותקנוני בחירות פנימיות שמורים אצל המחברים.

פרק 2. הליכוד: שיעור בהישרדות

הליכוד, ללא כל ספק, הוא המפלגה המצליחה ביותר בתקופה הנסקרת במחקר זה. בין 1992 לבין 2021 שהתה מפלגת הליכוד בשלטון מעל 20 שנים, קרוב ל-70% מכלל התקופה. משך התקופה הרציפה שבה החזיק יושב ראש הליכוד בנימין נתניהו בראשות הממשלה (בין 2009 ל-2021) הוא הארוך ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. מאז שנת 1993 עמדו בראש הליכוד שני מנהיגים בלבד. בנימין נתניהו נבחר ליושב ראש הליכוד בראשית 1993 ועמד בראשו מאז, למעט הפסקה של שש השנים (1999-2005) שבהן הוביל את המפלגה אריאל שרון. אולם היציבות יוצאת הדופן הזו אין פירושה שהליכוד היה מפלגה אישית (personal party), כמו מספר מפלגות אחרות במערכת הפוליטית הישראלית. הליכוד היה מפלגה בעלת מוסדות דמוקרטיים תוססים ומסורת ארוכה ורציפה של בחירות פנימיות תחרותיות מאז שנות ה-80 של המאה ה-20. עם זאת, מאז חזרתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה, וביתר שאת מאז הניצחון בבחירות לכנסת ה-20 (2015) ובמהלך הבחירות החוזרות של 2019-2021, התגברה עד מאוד הזהות הכמעט־מוחלטת בינו לבין המפלגה שבראשה הוא עומד. זהות זו התחזקה עד כדי כך שהדמוקרטיה הפנימית והמוסדות המפלגתיים נחלשו במידה רבה ושועברו לטובת היושב ראש.

פרק זה מציג את סיפורה של מפלגת הליכוד מאז 1992. הוא פותח בתיאור תמציתי של שורשיה המוסדיים והאידאולוגיים: היווסדה של תנועת החירות, החיבור עם המפלגה הליברלית במסגרת גח"ל, הקמת הליכוד והמהפך ההיסטורי. לאחר מכן מנתח הפרק את הליכוד מתוך מבט על חמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת. ככלל התאפיינו ההישגים האלקטורליים של הליכוד בתקופה זו בתנודתיות גבוהה: ירידה מ-32 מושבים (1992) ל-19 (1999), הכפלת הכוח ל-38 מושבים (2003) וצניחה לשפל היסטורי של 12 מושבים (2006). מאז 2009 התמתנה התנודתיות, ובבחירות 2020 רשמה המפלגה את ההישג השני בגובהו מאז 1992 – 36 מושבים. חלק זה עומד על דפוסי ההצבעה ומנתח את התמורות בבסיסי התמיכה של הליכוד לאורך השנים. הוא גם מנתח את הישגי המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות ואת נוכחותה בבחירות להסתדרות.

החלק העוסק בזירת הפרלמנטרית מתמקד בנבחרי הליכוד לכנסת, בחברי הסיעה. הוא מנתח את מאפייניהם החברתיים, את רמת התחלופה שלהם, וסוקר את גלי הפרישה של חברי כנסת מהליכוד לטובת מסגרות פוליטיות חלופיות. החלק הבא דן בזירת הממשלה: הוא סוקר את

המגעים הקואליציוניים שהוביל הליכוד, את קווי המתאר של הממשלות השונות שהוא עמד בראשן ואת מאפייני השרים שמונו מטעמו לממשלה.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות לתפקידי היושב ראש והמועמדים לכנסת, היקפי החברות המפלגתית (מתפקדים) ומצבה הפיננסי של המפלגה. לבסוף, החלק העוסק באידאולוגיה בוחן את עמדות המפלגה ואת התמורות הרעיוניות שעברה מתוך הסתמכות על מצעי המפלגה, על התבטאויות מנהיגיה ועל הצבעת חברי הכנסת שלה במספר הצבעות מפתח.

הליכוד עד שנת 1992

הליכוד נוסד באופן פורמלי בשנת 1973, אולם את שורשיו יש לאתר עוד בתקופת היישוב בשני זרמים רעיוניים וארגוניים. הזרם הראשון הוא התנועה הרוויזיוניסטית, שייסד זאב ז'בוטינסקי בשנות ה-20 של המאה הקודמת. במקביל התפתחה קרבה בין תנועה זו לבין הארגון הצבאי הלוחם (אצ"ל), שבראשו עמד למן 1943 מנחם בגין. לאחר הכרזת העצמאות הקים בגין את תנועת החרות, אשר התבססה בעיקרה על האצ"ל. זו התמודדה בהצלחה לא מבוטלת בבחירות לאספה המכוננת (1949), שבהן זכתה ב-14 מושבים.¹ מקורו של הזרם השני ב"חוגים האזרחיים" שמהם צמחה מפלגת הציונים הכלליים. עמדותיו המדיניות של זרם זה היו מתונות בהרבה מאלו של הרוויזיוניסטים, אך הוא נבדל מזרם תנועת העבודה בתפיסותיו החברתיות-כלכליות, שהיו רחוקות מסוציאליזם ודגלו בשוק חופשי. הציונים הכלליים חברו בראשית שנות ה-60 אל המפלגה הפרוגרסיבית וייסדו את המפלגה הליברלית.²

לאחר חמש מערכות בחירות בשנים 1949-1961, שבהן נשתמרה הדומיננטיות של מפא"י ושל השמאל, גברו בימין הקולות שקראו לאיחוד שורות במטרה להציב אתגר ממשי יותר לשלטון. בעקבות זאת, לקראת הבחירות לכנסת ה-6 (1965) התקיימו בין חרות למפלגה הליברלית מגעים שבחנו את כינונה של ברית אלקטורלית. על אף הסתייגות של חברים במפלגה הליברלית משיתוף פעולה עם בגין וחרריו, במיוחד (אך לא רק) מצד יוצאי המפלגה הפרוגרסיבית (שחלקם

1 בבחירות לאספה המכוננת התמודדה גם ברית הצה"ר (ברית הציונים הרוויזיוניסטים), שלא הצליחה לזכות בייצוג ולקראת הבחירות הבאות היא התמזגה עם חרות. על חרות ראו שפירא, 1989; ויץ, 2007; דיסקין, 2011.

2 על זרם הציונות הכללית והמפלגה הליברלית ראו אברמוב, 1995; גולדשטיין, 2006; בן-עוזי, 2008; זייגרמן, 2013; פורטוגלי, גולדשטיין וגראויס קובלסקי, 2020.

אף עזב את המפלגה והקים את ל"ע – הליברלים העצמאיים), בסופו של דבר הושגה הסכמה ונוסדה גח"ל: גוש חרות ליברלים. שיתוף הפעולה בין שתי מפלגות הימין הראשיות כפה פשרה אידאולוגית בין הגישה הליברלית המתונה לגישתה הניצית של חרות. גם בענייני דת ומדינה היו בין השניים הבדלי גישות ניכרים, ומצעה של גח"ל לבחירות 1965 שיקף במידה רבה קו ביניים ופשרות (נויברגר, 1997). שיתוף הפעולה לא הניב פירות אלקטורליים מידיים. בבחירות קיבלה גח"ל 26 מושבים בלבד – פחות מכוחן המשותף של חרות והמפלגה הליברלית בבחירות הקודמות. ובכל זאת, האיחוד הזה היה משמעותי מאוד, בעיקר עבור בגין, שזכה למעין "תעודת הכשר" פוליטית מצד מפלגה מרכזית ומתונה כליברלים, אשר אף הייתה בעבר חלק מהקואליציה השלטונית. ביוני 1967, ערב מלחמת ששת הימים, הצטרפה גח"ל לממשלתו של לוי אשכול ולראשונה התמנו שרים מטעם חרות.

בשנת 1973 הורחבה ברית המפלגות ואל השותפות בין חרות לליברלים צורפו מספר מפלגות ותנועות קטנות יותר: הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי והתנועה למען ארץ ישראל השלמה. הברית המורחבת קיבלה את הכינוי "הליכוד". בבחירות זכתה ברית הליכוד ב-39 מושבים, הישג שהציב אותה לראשונה בעמדה של חלופה שלטונית. ארבע שנים לאחר מכן התחולל המהפך הפוליטי. הליכוד, בראשות מנחם בגין, תפס לראשונה את עמדת השלטון (פוקסמן-שע"ל, 2021; Shapiro, 1980). מאז המהפך ועד לשנת 1992 נותר הליכוד בשלטון בתקופה זו הוא חווה גם חילופי הנהגה, עם פרישתו של בגין, המנהיג המייסד, והחלפתו בידי יצחק שמיר, וגם פרק זמן בן שנתיים (1984-1986) שבו כיהן שמעון פרס כראש ממשלה במסגרת "ממשלת הרוטציה" (קורן, 1994). הליכוד הצליח להמשיך ולהחזיק בשלטון אפילו אחרי שממשלת שמיר הופלה ב-1990 בהצבעת אי-אמון (הפעם היחידה בהיסטוריה של ישראל שבה נפלה ממשלה בהצבעת אי-אמון). הניסיון לכונן ממשלה חלופית בראשות שמעון פרס לא עלה יפה, ושמיר נותר בתפקיד עוד כשנתיים עד לבחירות של 1992.

במהלך 15 השנים מאז 1977 הצטרפו לליכוד מפלגות קטנות נוספות (שלומציון, תנועת מסורת ישראל) ופרשו ממנו חברי כנסת שהקימו מפלגות אחרות, לברם או בשיתוף פעולה עם חברי מפלגות אחרות (התחיה, תל"ם, יחד, התנועה לקידום הרעיון הציוני). שתי המפלגות הגדולות שהרכיבו את הליכוד – חרות והמפלגה הליברלית – שמרו על עצמאותן המוסדית עד 1988, ורק בשנה זו הפך הליכוד להיות מפלגה אחת. הביטוי החזק ביותר לסיום תהליך האיחוד הזה היה הבחירה (במרכז הליכוד) של רשימת המועמדים לכנסת לבחירות 1992 ובחירת המנהיג המשותפת בידי כלל חברי הליכוד בשנת 1993. כך, בתקופה שאנו עוסקים בה, כבר מדובר במפלגה אחת.

הזירה האלקטורלית

בעוד שלגבי מפלגת העבודה ניתן לזהות דפוס כמעט לינארי של היחלשות אלקטורלית לאורך רוב התקופה בין 1992 ל-2021 (עם הקפאת המצב בבחירות 2006 והתאוששויות קלות ב-2015 וב-2021), אצל הליכוד לא ניתן לזהות דפוס התפתחות שכזה. לוח 2.1 מציג את ההישגים האלקטורליים של הליכוד במסגרת זמן זו של 1992-2021. למרות שהליכוד הוא לבטח המפלגה המצליחה ביותר, הוא לא הצליח לשחזר את ההישגים שהיו לו מאז היווסדו: עד 1988 (כולל 1988) לא ירד הליכוד מרמת 39 מושבים והגיע אף לזכייה ב-48 מושבים (בחירות 1981). מאז 1992, למעט התוצאה היוצאת דופן של בחירות 2003 (38 מושבים), ועד לבחירות 2019-2020 לא הצליח הליכוד להתרומם מעבר ל-32 מושבים, אפילו כאשר חבר למפלגות אחרות ברשימה משותפת. בבחירות 2019-2020 ניכרה התחזקות של הליכוד, והוא התקרב להישגיו בבחירות 1988 ו-2003. עם זאת, ניתן להעריך שההתחזקות הזו נגזרה מהתחרות האישית והזוגית שהצטיירה במערכות בחירות אלו בין בנימין נתניהו לבין בני גנץ. לראיה, בבחירות 2021 (שבהן לא ניתן היה לזהות קורא תיגר יחיד על ראש הממשלה נתניהו) נחלש הליכוד באופן ניכר וזכה ב-30 מושבים בלבד. אף על פי כן, גם לנוכח השינויים שחלו באלקטורט הישראלי ובמערכת המפלגות (אי-היציבות בהצבעה), הליכוד הוא המפלגה שאחזה בהגה השלטון פרק הזמן הממושך ביותר בתקופה הנסקרת כאן: מעל 20 שנים. האם שליטה זו משקפת מציאות שבה הליכוד הפך למפלגה דומיננטית נוסח מפא"י של שני העשורים הראשונים למדינה? לאחר הניצחון הגדול של הליכוד בבחירות 2003 (38 מושבים לעומת 19 למפלגה השנייה בגודלה, מפלגת העבודה) העריכו אריאן ושמיר כי התשובה לכך שלילית:

מאחר שמערכת המפלגות נתונה עתה בתהליך של התרופפות, קשה לראות כיצד תפתח מפלגה דומיננטית חדשה [...] המפלגות, ציבור הבוחרים ואופי הקשרים בין הבוחרים למפלגות ובין האזרחים לממשלה השתנו מאוד מאז ימי השיא של שלטון מפלגת העבודה. לנוכח היחלשות המפלגות בתור מוסדות פוליטיים, התרופפות הקשרים בין המפלגות לבוחרים [...] התערעורת מעמדן של המפלגות בעיני הבוחרים והשתנות מכלול השיקולים של הבוחר, נראה כי השגת דומיננטיות היא משימה בלתי אפשרית (אריאן ושמיר, 2004: 48).

גם עשור ומחצה מאוחר יותר הערכה זו נראית מדויקת, על אף שהליכוד המשיך לאחוז בהגה השלטון מאז ועד לכינונה של הממשלה ה-36 (יוני 2021) למעט שלוש שנות שלטון קדימה (2006-2009). מבחינה אלקטורלית הליכוד עדיין לא השתווה לימי הזוהר שלו בראשית שנות

ה־80, אך בהינתן מערכת מפלגות מפוצלת ורוב כמעט עקבי לגוש הימין־חרדים, הוא בהחלט השחקן המרכזי במפת המפלגות.

לוח 2.1 שיעורי התמיכה בליכוד בבחירות לכנסת, 1992–2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
32	-6.2%	24.9%	1992
(22) 32	+0.2%	25.1%	¹ 1996
19	-11.0%	14.1%	1999
38	+15.3%	29.4%	2003
12	-20.4%	9.0%	2006
27	+12.6%	21.6%	2009
(20) 31	+1.7%	23.3%	² 2013
30	+0.1%	23.4%	³ 2015
(34) 35	+3.1%	26.5%	⁴ אפריל 2019
(31) 32	-1.4%	25.1%	⁵ ספטמבר 2019
(35) 36	+4.4%	29.5%	⁵ 2020
(29) 30	-5.3%	24.2%	⁶ 2021

בסוגריים: מספר המושבים של נציגי הליכוד ברשימות משותפות.

- 1 בבחירות 1996 התמודד הליכוד במסגרת רשימה משותפת עם גשר וצומת: הליכוד־גשר־צומת.
- 2 בבחירות 2013 התמודד הליכוד ברשימה משותפת עם ישראל ביתנו: הליכוד ביתנו.
- 3 העלייה המזערית באחוז התמיכה בליכוד ביחס לבחירות 2013 מטעה, היות שבבחירות 2013 הליכוד התמודד במסגרת ברית עם ישראל ביתנו. אחוז התמיכה המשותף של הליכוד וישראל ביתנו בבחירות 2015, שבהן התמודדו בנפרד, עמד על 28.5% (עלייה בתמיכה בשיעור של 5.1%).
- 4 בבחירות אפריל 2019 שובץ אלי בן־דן (הבית היהודי) ברשימת הליכוד באמצעות שימוש במפלגת המדף אח"י.
- 5 בבחירות ספטמבר 2019 ו־2020 שובצה יפעת שאשא־ביטון ברשימת הליכוד כמועמדת כולנו.
- 6 בבחירות 2021 שובץ אופיר סופר ברשימת הליכוד כמועמד של האיחוד הלאומי־תקומה באמצעות שימוש במפלגת המדף "עמיד אחד".

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נחוני ועדת הבחירות המרכזית 1992–2021.

בחלק זה ננתח את הישגי הליכוד בבחירות לכנסת: את מסעות הבחירות שלו, את דפוסי ההצבעה עבורו ואת בסיסי כוחו. לאחר מכן נסקור את הישגי המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות ולהסתדרות ונראה כי בדומה למפלגות מצרפיות נוספות, גם הליכוד התרחק מהזירה המוניציפלית ושמר מרחק מהזירה ההסתדרותית.

הבחירות לכנסת

הליכוד הגיע אל מערכת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) מעמדת מפלגת השלטון, ולאחר שהיה באופן רציף בשלטון 15 שנים, מאז המהפך הפוליטי של 1977.³ עמדה זו אומנם אמורה לתת יתרון בבחירות, אולם יש בה גם פוטנציאל להיווצרות דינמיקה של השחתה ופגיעה בתדמית. אירועי "התרגיל המסריח" של שנת 1990 פגעו בתדמיתן של שתי המפלגות הגדולות. אך בעוד שמפלגת העבודה עברה לאחר מכן תהליך התרעננות פנימי שפלל אימוץ פריימריז כוללניים וחילופי אישים בעמדת ההנהגה (יצחק רבין החליף את שמעון פרס), דומה שהליכוד קפא על שמריו ולא הצליח לנער מעליו תדמית של מפלגה מאוכזבת ומסואבת הנתונה בסכסוכים פנימיים וחשופה ולסחטנות מצד השותפות הקואליציוניות. יושב ראש המפלגה, יצחק שמיר, נתפס לאחר כשש שנות כהונה רצופות בראשות הממשלה כמנהיג אפרפר ועיקש הנתון למתקפות בלתי פוסקות לא רק מצד האופוזיציה אלא גם משותפותיו הקואליציוניות מימין (התחיה, מולדת וצומת), מצד ארצות הברית⁴ ואפילו ממפלגתו. ביקורת מדינית הופנתה אליו מצד שלושה שרים בכירים מהליכוד – דוד לוי, אריאל שרון ויצחק מודעי ("שרי החישוקים"). בעוד שהכוח העולה, בנימין נתניהו, הפר בגלוי את המשמעת הסיעתית והצביע בעד חוק הבחירה הישירה. גם גילו המבוגר יחסית (76 שנים) לא תרם לתדמיתו הציבורית של שמיר.

לאור זאת התמקד קמפיין המפלגה ביצחק רבין: הוא הכתיר אותו כראש הממשלה הגרוע בתולדות המדינה והביע ספק בכשירותו למלא את התפקיד (Nisan, 1995). אולם הקו ההסברתי הזה

3 גם בשנתיים (1984-1986) שבהן כיהן שמעון פרס כראש ממשלה במסגרת הסכם הרוטציה של ממשלת האחדות הלאומית היה הליכוד חלק מהקואליציה.

4 יחסי ארצות הברית-ישראל הגיעו לאחד מרגעי השפל העמוקים במהלך שנת 1991. מלחמת המפרץ, שבמהלכה נוצר שיתוף פעולה בין ארצות הברית למדינות ערב, הביאה את הממשל האמריקני להאמין כי האווירה בשלה לקידום משא ומתן בין ישראל לפלסטינים, והוא דחף לכינוסה של ועידה בינלאומית שתדון בנושא. שמיר התנגד בחריפות לוועידה כזו. אולם העלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר הצריכה את ישראל לבקש סיוע כספי בדמות ערבויות מהממשל. הנשיא ג'ורג' בוש ומזכיר המדינה ג'יימס ביקר הפעילו לחץ כבד על שמיר והתנו את העמדת הערבויות בהפסקת בניית ההתנחלויות ובהשתתפותה של ישראל בוועידה. בעקבות כינוס הוועידה במדרד בשלהי 1991 פרשו מהממשלה שלוש מפלגות הימין, צומת התחיה ומולדת, דבר שהביא את שמיר להקדים את הבחירות.

התגלה לא יעיל משתי סיבות עיקריות. ראשית, לפני הבחירות אירעו מספר אירועים אלימים שערערו את תחושת הביטחון האישי של אזרחי ישראל (רצח הנערה הלנה ראפ בבת ים בידי מחבל פלסטיני נחשב לבלוט בהם). בעוד ששמיר נראה חסר אונים, נתפס יצחק רבין – רמטכ"ל לשעבר ושר ביטחון בשנים 1984-1990 – כסמכות ביטחונית שתוכל "לטפל" במצב. שנית, לצד העניין הביטחוני עמדה במוקד הבחירות הסוגיה של שחיתות ציבורית וטוהר מידות, וכאן היה הליכוד בעמדת נחיתות מובהקת, עמדה דומה לזו ש"המערך" היה בה בבחירות 1977.

תוצאות הבחירות שיקפו את הירידה בפופולריות של הליכוד. לפי סקרי (The Israel) INES National Election Studies – פרויקט הבחירות הלאומי של ישראל), כ-14% מאלו שהצביעו לליכוד בבחירות של 1988 העתיקו את תמיכתם אל מפלגת העבודה וכ-7% עברו לצומת. בסך הכול המפלגה נחלשה ביותר מ-6% בהשוואה לבחירות הקודמות ואיבדה שמונה מושבים. שיעור התמיכה בה (24.9% מהקולות) היה הנמוך ביותר מאז הקמת הליכוד בשנת 1973. הליכוד איבד את השלטון ועבר לספסלי האופוזיציה לראשונה זה 15 שנים. כצפוי, תוצאות הבחירות הביאו לזעזוע פנימי עמוק ולקריאות לבדק בית ולשינוי. התבוסה האיצה תהליך של חילופי הנהגה, וכבר בחודש מרץ 1993 נבחר בנימין נתניהו (לאחר פרישתו של שמיר) בפריימריז מפלגתיים למנהיג השלישי של הליכוד מאז היווסדו. נתניהו הוביל את הליכוד לקו אופוזיציוני חריף כנגד ממשלת רבין, בייחוד לאחר חתימת הסכמי השלום עם הרשות הפלסטינית בשנת 1993 ("הסכמי אוסלו"). בהפגנות הסוערות שליוו את התהליך, החל משנת 1994 ואילך, היו מנהיגים בולטים בליכוד חלק קבוע מהנוף האנושי. השתתפות זו הובילה להאשמתם על כך שבנוכחותם הם נתנו לגיטימיות לפעולות קיצוניות וליצירת האווירה שהובילה לרצח רבין.

כך בכך עם המאבק כנגד ממשלת רבין, נערך נתניהו לבחירות הישירות (הראשונות) לראשות הממשלה. בחירות אלה היו אמורות להתקיים בסתיו של שנת 1996 (יחד עם הבחירות לכנסת ה-14) אך הן הוקדמו ביוזמת ראש הממשלה פרס, שנכנס לתפקיד לאחר רצח רבין בראשית נובמבר 1995. כדי לשפר את סיכוייו להיבחר הציב נתניהו בראש סדר העדיפויות את המשימה למנוע כל מועמדות חלופית מהמרכז וימינה, גם אם היה מדובר בתמורה פוליטית יקרה. שני המועמדים הפוטנציאליים שהיו יכולים לסכן את ניצחונו היו מנהיג צומת רפאל איתן ודוד לוי, יריבו המר של נתניהו, שפרש מהמפלגה במהלך שנת 1995 והקים את מפלגת גשר. נתניהו הצליח למנוע את מועמדותם תמורת שילוב מועמדים מטעמן של גשר וצומת – ביד נדיבה למדי – ברשימה משותפת שהוקמה בשם הליכוד-גשר-צומת.

אסטרטגיית הבחירות של הליכוד ושל נתניהו התנהלה בשני קווים מקבילים (מנדילוב, 1999). הראשון היה פועל יוצא מההכרה כי על מנת לנצח בבחירות הישירות על נתניהו לפנות אל

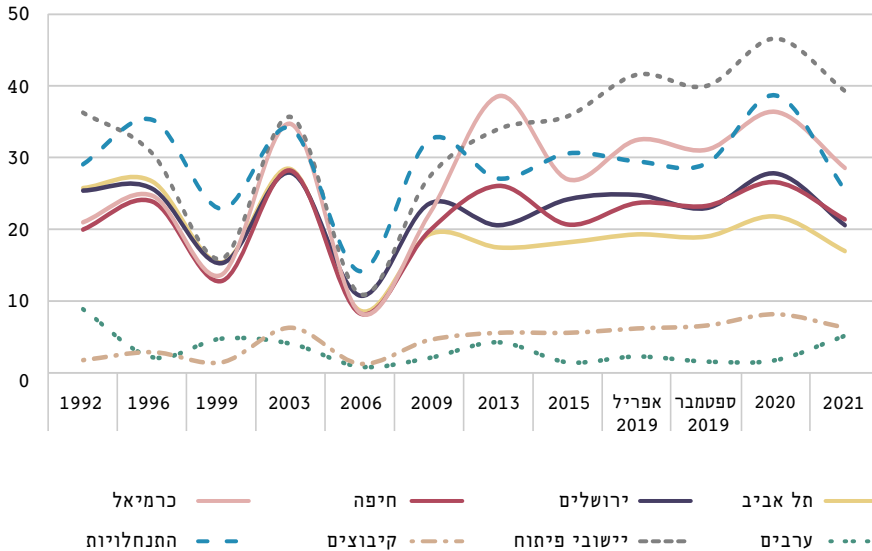
הבוחר החציוני, הממוקם במרכז המפה הפוליטית. לכן בחודשים שקדמו לבחירות נקט נתניהו קו ממלכתי ומתון. לאחר פיגוע של מחבל מתאבד בירושלים הפגין נתניהו (שלא כמו במקרים דומים קודם לכן) איפוק וריסון: הוא הצהיר שביום טרגי כזה אסור לעורר מחלוקות פוליטיות, קרא לאחדות לאומית ואף הורה לפעילי הליכוד לא להפגין נגד הממשלה. ב-25 באפריל, כחודש לפני יום הבחירות, הצהירה ועדה מיוחדת של רשימת הליכוד-גשר-צומת שניסחה את מצע הרשימה כי ממשלה בראשותה תכבד את ההסכמים הבינלאומיים שממשלת ישראל חתומה עליהם, ובכך קיבלה על עצמה את הסכמי אוסלו (שרגאי, 1996). גם סיסמת הבחירות המרכזית – "נתניהו, עושים שלום בטוח" – הדגישה את המחויבות לשלום מתוך וידוא הביטחון האישי וקרצה לבוחרים רבים (Inbar, 1998). הקו השני היה השקתו של קמפיין אינטנסיבי ואפקטיבי שהובל על ידי יועץ הבחירות האמריקני ארתור פינקלשטיין. הקמפיין השיווקי התבסס על סיסמאות קצרות וקליטות שנועדו לשכנע את ציבור הבוחרים כי הצבעה לשמעון פרס תסכן את האחיזה בעיר ירושלים, וכי המדיניות שהוביל פגעה בביטחון האזרח הישראלי: "פרס יחלק את ירושלים", "אין שלום, אין ביטחון, אין סיבה להצביע פרס". המתקפה כנגד פרס נשאה פירות, וככל שהתקרב יום הבחירות הצטמצם הפער בין שני המועמדים, בייחוד לאחר העימות הטלוויזיוני שבו הרשים נתניהו יותר מפרס. הקמפיין התחבר היטב לתחושות הציבוריות הקשות לנוכח סדרת פיגועי התאבדות קשים של ארגוני הסיור הפלסטיניים.

נקודת מפתח בניצחון נתניהו בבחירות הישירות הייתה גיוס תמיכת החרדים במועמדותו לראשות הממשלה. הבחירות הישירות, בעלות האופי האישי, הביאו למציאות שבה הצבעת החרדים עבור מועמד (חילוני אשר אף הודה בניאוף) של מפלגה לא דתית לא נתפסה כמובנת מאליה. כאן מילא אריאל שרון תפקיד חשוב כשהצליח לרתום לטובת נתניהו את תמיכת החרדים. תנועת חב"ד אף התגייסה לקמפיין מסיבי שסיסמתו "נתניהו – זה טוב ליהודים".

נתניהו ניצח בבחירות הישירות, כנגד כל הסקרים והערכת הסיכויים לאור האווירה לאחר רצח רבין. אך במקביל שילמה מפלגת הליכוד מחיר לא מבוטל תמורת הניצחון. הרשימה המשותפת של הליכוד-גשר-צומת זכתה ב-32 מושבים בכנסת (השנייה בגודלה לאחר מפלגת העבודה, שזכתה ב-34 מושבים), אך מתוכם רק 22 אוישו בחברי הכנסת של הליכוד. השאר התחלקו בין נציגי גשר וצומת. למעשה, ברית המפלגות הליכוד-גשר-צומת זכתה באחוז קולות כמעט זהה לזה שהליכוד קיבל לבדו ארבע שנים קודם לכן. ההיחלשות ניכרה בעיקר בשני מגזרים: ביישובי פיתוח (ירידה משמעותית של כ-6%, מצביעים אלה עברו בעיקר אל ש"ס) ובמגזר הערבי (ירידה של קרוב ל-7%). הפסדים אלה התקזזו עם עליות מתונות בתמיכה בליכוד בערים כמו חיפה וכרמיאל, והתחזקות ניכרת של למעלה מ-6% בהתנחלויות (תרשים 2.1).

2.1 תרשים
התמיכה בליכוד, 1992-2021 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות חרשחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **קבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל 2003) יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל שתי הערים החרדיות. **ערבים:** לא כולל ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021-1992.

היחלשותו של הליכוד נבעה לא רק מאסטרטגיית הבחירות, שהפנתה כמעט את כל המשאבים לטובת המועמד נתניהו (ולא למפלגת הליכוד), אלא גם מהשפעת שיטת הבחירה הישירה על התנהגות הבוחרים. כל מצביע קיבל שני פתקי הצבעה, האחד לרשימה לכנסת והשני לראש הממשלה. שיטה זו אפשרה לבוחרים רבים לפצל את הצבעתם ולהצביע בפתק אחד עבור אחת מכמה מפלגות ובפתק שני עבור אחד משני המועמדים המועדפים עליהם לראשות הממשלה. אזרחים רבים ניצלו שיטה זו לפצל בין הצבעתם למועמד לראשות הממשלה, שבא ממפלגה גדולה, לבין הצבעתם לאחת המפלגות הקטנות יותר, בייחוד הסקטור האיליות (קניג, רהט וחזן, 2004).

בשנת 1999, שלוש שנים לאחר הניצחון של נתניהו בבחירות 1996, נקלע הליכוד לבחירות מוקדמות. במהלך כל כהונת הכנסת ה-14 התגלעו מריבות פנימיות וחיכוכים בשורות המפלגה.

שורה של בכירים בליכוד ובסיעה המשותפת הליכוד-גשר-צומת פרשו על רקע חוסר שביעות רצונם מסגנון הנהגתו של נתניהו: בני בגין, דן מרידור ודוד לוי פרשו זה אחר זה והתמודדו בבחירות 1999 במסגרות פוליטיות חוץ-ליכודיות.⁵ קרע חל גם בין נתניהו לבין מנכ"ל משרדו לשעבר אביגדור ליברמן, שפרש אף הוא והקים את מפלגת ישראל ביתנו, שהתמודדה בבחירות 1999. בחירתו מחדש של נתניהו כמועמד המפלגה לראשות הממשלה בינואר 1999 לא הביאה לשינוי מיוחל מבחינתו. בפברואר, לאור שמועות ששר הביטחון יצחק מרדכי מנהל מגעים להצטרף אל מפלגת המרכז, פיטר נתניהו את מרדכי, והליכוד איבד דמות בולטת נוספת שזכתה לאהדה ציבורית ושנתפסה כבעלת אמינות גבוהה.

מלבד ההתפוררות הפנימית היו גורמים נוספים שהביאו את ממשלת נתניהו להיתפס בעיני ציבור הבוחרים ככישלון ולהציב את הליכוד בעמדה של מגננה וחולשה. בימין האידאולוגי איבדו נתניהו והליכוד תמיכה לא מבוטלת בשל החתימה על הסכם חברון בשנת 1997 והסכם ואי (Wye) בשנת 1998, ששיקפו את המחויבות של ממשלת ישראל להסכמי אוסלו ואת קבלת העיקרון של שלום תמורת שטחים. לראיה, התמיכה בליכוד בהתנחלויות צנחה מכ-35% לכ-23%. במישור הכלכלי, המצב במשק התדרדר במהלך כהונת הממשלה ונרשמו צניחה בשיעורי הצמיחה ועלייה ברמת האבטלה. שורה של החלטות שראש הממשלה היה מעורב בהן הטילו ספק בכישורי המנהיגות שלו ובטיב התנהלותו הפוליטית: החל באירועי מנהרת הכותל, שעוררו גלי אלימות בשטחים, דרך פרשת בר-און-חברון⁶ וכלה בהוראה שנתן למוסד להתנקש במנהיג חמאס ח'אלד משעל על אדמת ירדן. ניסיון התנקשות שנכשל, הביך את ישראל, עורר את זעמה של ירדן והסתיים בשחרורו של מנהיג חמאס השיח' אחמד יאסין והשבתו לרצועת עזה (Pedhazur, 2001a: 41).

בניגוד לבחירות הקודמות, שבהן הצליח נתניהו להציב עצמו כמועמד הבלעדי של הימין, הפעם, נוסף על אהוד ברק, הביטחוניסט ממפלגת העבודה, התמודדו מולו כמעט עד לקו סיום המרוץ בני בגין מימין ויצחק מרדכי משמאל. האחרון אף הצליח לקעקע את אמינותו של נתניהו בעימות הטלוויזיוני שנערך כחודש לפני הבחירות. גם הסרת מועמדותם – יום לפני מועד הבחירות – לא הצליחה ליצור סחף גדול לכיוונו של נתניהו, והוא הפסיד לאהוד ברק בפער גדול של 56% מול 44%. אם הפסדו של נתניהו לברק היה צפוי במידת מה, המהלומה

5 בגין הקים את מפלגת חרות – התנועה הלאומית והתמודד עימה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי, מרידור הצטרף אל מפלגת המרכז, ולוי חבר בברית אל מפלגת העבודה במסגרת רשימת ישראל אחת.

6 פרשה שמסגרתה הועלו חשדות כנגד בכירים בממשלה (בהם נתניהו, מנכ"ל משרדו אביגדור ליברמן ויושב ראש ש"ס אריה דרעי) על קנוניה למינויו של רוני בר-און ליועץ המשפטי לממשלה תמורת תמיכתה של ש"ס בהסכם חברון. החשד היה שבר-און, בתפקידו כיועץ המשפטי לממשלה, יבטיח עסקת טיעון מקילה במשפט השוחד של אריה דרעי.

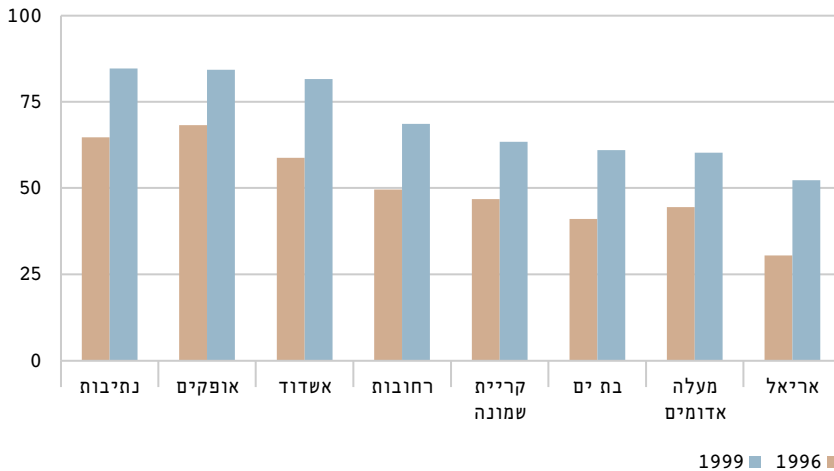
האלקטורלית שספג הליכוד הייתה מפתיעה בעוצמתה. המפלגה קיבלה 19 מושבים, ההישג הנמוך ביותר של מפלגת הימין המרכזית מאז בחירות 1961, שבהן זכתה חרות (לבדה), ללא הליברלים!) ב-17 מושבים. לפי סקרי INES רוב הקולות שהפסיד הליכוד נדרו לישראל אחת (שכללה, כאמור, את גשר בראשות דוד לוי – אחד מסמלי הליכוד) ולמפלגת המרכז (שכללה אף היא ליכודניקים לשעבר). אולם מבט בתרשים 2.1, מלמד כי הליכוד נחלש בכל המגזרים (למעט התחזקות מתונה במגזר הערבי). ירידה חדה בירושלים וביישובי פיתוח מלמדת על מעבר משמעותי של קולות מצביעי הליכוד לש"ס (שעלתה מ-10 ל-17 מושבים בבחירות אלו).

מנדילוב (2001: 284) מצביע על שני גורמים עיקריים לתבוסת הליכוד. האחד היה הכורח של המועמד לראשות הממשלה נתניהו לקרוץ למרכז המפה הפוליטית כדי למשוך את ציבור הבוחרים הרחב ביותר. מרבית תשומת הלב בקמפיין ומרבית המשאבים הופנו להתמודדות האישית הממוקדת בדימויים שהעלו היועצים, בעוד המפלגה התומכת נבלעה ברקע והשילה מעל עצמה את עמדותיה הפרטיקולריות. הגורם השני היה חוסר היכולת של הליכוד ליישב את משבר הזהות האידאולוגית שלו. בעוד שבבחירות 1996 הצליחה המפלגה לתמרן בין הצהרה על נכונות להמשך משא ומתן במסגרת הסכמי אוסלו ובין עמדות ביטחוניות נוקשות והתנגדות לפשרות טריטוריאליות, הפעם – אחרי שלוש שנות שלטון – התמרן הזה היה כמעט בלתי אפשרי. כמפלגת שלטון שחתמה על הסכם חברון והסכם ואי הליכוד כבר לא יכול היה לטעון כי לא ייתן יד למסירת שטחי מולדת. התקדמותו הבלתי נמנעת של תהליך השלום כפתה על נתניהו לנהל משא ומתן עם הפלסטינים והביאה לעימותים פנימיים בתוך המפלגה ועם שותפות בקואליציה. הניסיונות לרצות את כולם הביאו למדיניות בלתי עקבית ולאוכדן אמינות.

בחירות 1999 הביאו גם לשיא את תופעת פיצול ההצבעה ויצרו כנסת בעלת רמת הפיצול הגבוהה ביותר אי פעם ובין הגבוהות ביותר בקרב הדמוקרטיות המערביות (קניג, רהט וחזן, 2004). פיצול ההצבעה הפעם היה גבוה בהרבה בהשוואה לבחירות הקודמות, בייחוד לאור העובדה שההיצע עבור בוחרים מרכז וימין היה הפעם גדול הרבה יותר: ברית האיחוד הלאומי, מפלגת המרכז, ישראל ביתנו ואפילו שינוי "נכנסו לשוק", ויחד עם מפלגות ותיקות יותר (ש"ס, מפד"ל) אפשרו לבוחרים תומכי נתניהו להביע בצורה מחודדת יותר את זהותם הסקטוריאלית או האידאולוגית. כפי שמשקף מתרשים 2.2, פיצול ההצבעה (המתבטא בפער בין הצבעה עבור הליכוד לבין הצבעה עבור נתניהו) היה הפעם משמעותי בהרבה בהשוואה לבחירות של 1996. הוא גם הקיף כמעט את כל צורות היישוב: יישובי פיתוח, ערים ותיקות, התנחלויות וערים בעלות ריכוז גבוה של עולים חדשים. כך, למשל, בעוד שבבחירות 1996 יותר מ-60% מאלה שהצביעו לנתניהו ביישוב נתיבות לא הצביעו עבור הליכוד, בבחירות 1999 יותר מ-80% ממצביעי נתניהו באותו יישוב הצביעו עבור מפלגות אחרות ולא עבור הליכוד.

תרשים 2.2

הפער בין מצביעי הליכוד לבין מצביעי נתניהו בבחירות 1996 ו־1999 (באחוזים)

מקור: עיבוד המחברים לפי אריאלי-הורוביץ, 2001.

מייך לאחר הבחירות מיהר נתניהו להכריז על פרישתו מהנהגת הליכוד ועל התפטרותו מהכנסת, והמפלגה נערכה לשהות באופוזיציה ולתהליך שיקום. בספטמבר 1999 נבחר אריאל שרון ליושב ראש הליכוד מתוך הנחה שמדובר בתפקיד זמני. סימנים מקדימים להתאוששות של הליכוד ושל גוש הימין נראו כבר עם התפוררותה המהירה של ממשלת ברק. בסוף יולי 2000 רשם הליכוד ניצחון יוקרתי לאחר שבפעם הראשונה מאז קום המדינה נבחר מועמד מטעמו – משה קצב – לנשיאות המדינה. המציאות הפוליטית הביאה לכך שבתוך מעט יותר משנה מצא עצמו שרון בתור ראש ממשלה והליכוד חזר לעמדת מפלגת השלטון. בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה (פברואר 2001) הביס שרון את ראש הממשלה המכהן ברק.⁷ אך יותר משהיה בכך להעיד על התאוששות מפליאה של הליכוד, הניצחון היה תולדה של התרסקותו המהירה של אהוד ברק וממשלתו (אריאן ושמיר, 2002; דרוקר, 2003). ניכר שהציבור פנה ימינה בעקבות התפרצות האינתיפאדה השנייה עקובת הדם, בשילוב עם כישלון ועידת קמפ דייוויד שבה, לפי הפרסומים, דחה יושב ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת הצעות מפליגות ביותר לפשרה טריטוריאלית כולל ויתורים בירושלים שהוצעו לו על ידי ראש הממשלה ברק.

7 דובר בבחירות היחידות בחולדות ישראל לראשות הממשלה בלבד, ללא בחירות בה בעת לכנסת.

בעוד שרון זוכה בראשות הממשלה ברוב עצום, הליכוד נותר עם סיעה בת 19 מושבים. אך בתוך שנתיים, עם הבחירות לכנסת של 2003, הוכפל כוחו של הליכוד בכנסת, ועם 38 מושבים הוא הפך למפלגת שלטון גדולה וחזקה. במבט לאחור, ההישג האלקטורלי של הליכוד בבחירות לכנסת ה-16 (2003) הוא יוצא דופן. זהו המקרה היחיד בין 1992 ל-2021 שבו הליכוד הצליח לקבל מעל 36 מושבים (אם כי אחוזי התמיכה היו דומים בשנים 2003 ו-2020). הצטרפותם לליכוד של שני חברי הכנסת של ישראל בעלייה, מייד לאחר הבחירות, יחד עם הצטרפותה של מפלגת העבודה הציבו את המפלגה בעמדה נוחה ביותר בכנסת, שהזכירה במידת מה את עמדתה הדומיננטית של מפא"י במערכת המפלגות בעבר (דיסקין, 2011: 280).

כיצד ניתן להסביר את היפוך המגמה הזה? את הכפלת הייצוג בכנסת לאחר שנים של שחיקה? לשינוי שיטת הבחירות הייתה לבטח השפעה מסוימת. כך למשל, היא השפיעה על ה"חזרה הביתה" לליכוד של מצביעים שהצביעו לש"ס ב-1999 ועודדה חלק ניכר ממצביעי ישראל בעלייה להעתיק את תמיכתם לליכוד (גולדסטיין וגילמאן, 2004). המעבר של "הקול הרוסי" לליכוד משתקף כאשר משווים את המוצא העדתי של מצביעי הליכוד ב-1992 (ערב ההשתלבות הפוליטית של העולים ממדינות ברית המועצות לשעבר) עם מוצא מצביעי הליכוד ב-2003. כפי שעולה מלוח 2.2, בבחירות 1992 היו ישראלים ממוצא מזרחי כשני שלישים מכלל מצביעי הליכוד. רק 21% מהמצביעים היו אשכנזים. ההתפלגות הזו השתנתה מאוד בבחירות 2003, שבהן הייתה התפלגות שווה בין מצביעי הליכוד המזרחים למצביעי הליכוד האשכנזים. לפי סקרי INES רוב הקולות שנדרו לליכוד בשנת 2003 הגיעו ממפלגת העבודה, ש"ס וישראל בעלייה.

לוח 2.2

התפלגות מצביעי הליכוד לפי מוצא עדתי (באחוזים)

מקום הלידה של המרואיין או של אביו			
	אסיה-אפריקה	אירופה-אמריקה	ישראל (דור שני)
1977	52	38	10
1992	68	21	11
2003	40	40	20

מקור: 31: Arjan and Shamir, 1995; וחישובי המחברים לפי מחקרי הבחירות של אריאן ושמיר (ראו באתר The Israel National Elections Studies - INES).

אולם אי־אפשר לייחס את ההישג הגורף של הליכוד אך ורק לביטול הבחירה הישירה ולחזרה לבחירה בפתק מפלגתי יחיד (קניג, רהט וחזן, 2004; שלו ולוי, 2004). אם נביא בחשבון שהבחירות נערכו בעיצומה של אינתיפאדת אל־אקצא – שהביאה לאובדן הביטחון האישי ולאבדות אזרחיות רבות (בשנת 2002 לבדה נהרגו כ־450 אזרחים ישראלים מטרור פלסטיני) ושבהשפעתה ובהשפעת המיתון העולמי נכנס המשק הישראלי למיתון עמוק – שאלת ההישג של שרון והליכוד מתחדדת אף יותר. עיקר ההסבר להצלחה של הליכוד בבחירות 2003 נעוץ בעובדה שמרבית הציבור הישראלי תלה את האשמה במצב הביטחוני החמור בממשלת ברק בפרט ובתהליך אוסלו בכלל. כמו כן בתפקיד שר הביטחון כיהן (עד זמן קצר לפני הבחירות) יושב ראש מפלגת העבודה בנימין (פואד) בן־אליעזר, כך שמפלגת העבודה לא יכולה הייתה לטעון שביכולתה לשפר את המצב הביטחוני. נוסף על כך מבצעי "חומת מגן" ו"דרך נחושה" והחלטת הממשלה על בניית גדר ההפרדה שיפרו את תחושת הביטחון של האזרחים לקראת הבחירות. אובדן האמון של רבים בציבור הישראלי באפשרות להגיע להסכם קבע עם הפלסטינים הביא לתזוזה של ציבור הבוחרים ימינה (לוח 2.3). בחירתו של עמרם מצנע, היוני, לראשות מפלגת העבודה ולמועמדה לראשות הממשלה חידדה אף היא את תדמיתו הניצית של הליכוד, אשר בראשו עמד אריאל שרון, שבאותה העת עוד נחשב ל"נץ טורף".

לוח 2.3

הגדרה עצמית לפי ימין־שמאל (באחוזים)

שמאל/שמאל מתון	מרכז	ימין/ימין מתון	
39	11	40	1999
27	17	52	2003

מקור: אריאן ושמיר, 2004: 33.

דומה כי מעל לכול ההישג קשור למנהיגותו של אריאל שרון. מחד גיסא הוא נתפס כמנהיג מנוסה בעל סמכות ביטחונית אשר מסוגל יותר מכל אחד אחר לטפל במצב הביטחוני הקשה, ומאידך גיסא הוא מיצב את עצמו בשתי שנות שלטונו כמנהיג פרגמטיסט. הוא התעקש על הכללתה של מפלגת העבודה בממשלה שהקים לאחר ניצחונו ב־2001, ובכינוס הפתיחה של ועידת הליכוד השלישית (אוקטובר 2002) הצהיר כי "הפלסטינים יודעים, והעולם יודע שאנו רוצים בשלום.

כולם יודעים שבשביל השלום ישראל תהיה מוכנה לעשות ויתורים כואבים [...] אנחנו יודעים את מחיר השלום, והליכוד, כפי שעשה בעבר, מוכן לשלם את המחיר הכבד הזה" (וואלה, 2002).

צעדים והצהרות אלה סייעו לליכוד בראשות שרון לזכות בשיעורי תמיכה גבוהים כמעט בכל צורות היישוב (תרשים 2.1), אף במעוזי מרכז-שמאל מובהקים כמו הקיבוצים (מעל 6% או חיפה (מעל 28%). אפילו האירועים הפוליטיים המביכים שליוו את הבחירות הפנימיות במרכז הליכוד⁸ וההדלפה על החקירה נגד שרון וסביבתו בנוגע לעבירות על חוקי מימון מפלגות (קרא, 2003), שהביאה לסערה פוליטית והתפוצצה כחודש לפני הבחירות, לא הצליחו לכרסם באהדה הרחבה כלפי ראש הממשלה. זו תורגמה לתמיכה בליכוד, בדיוק על פי המרשם של סיסמת הבחירות הראשית של המפלגה: "העם רוצה שרון – ישראל בוחרת ליכוד". באופן כזה הצליח הליכוד לקבל קולות רבים מקרב מצביעים שהצביעו למפלגות אחרות בבחירות 1999. על פי סקרי INES הוא קיבל את קולותיהם של כמחצית ממצביעי ישראל בעלייה ב-1999, כשליש ממצביעי ש"ס, כרבע ממצביעי האיחוד הלאומי וכחמישית ממצביעי המפד"ל. הוא הצליח למשוך אליו אפילו כ-12% מהמצביעים שהצביעו עבור ישראל אחת ב-1999.

אולם ההישג של בחירות 2003 היה קצר מועד. בבחירות של 2006 צנחה המפלגה לשפל היסטורי. היא קיבלה פחות מ-10% מהקולות וזכתה ב-12 מושבים. אלו הציבו אותה במעמד של המפלגה השלישית בגודלה בכנסת, בשוויון עם ש"ס. לפי סקרי INES רוב רובם של הקולות שהפסיד הליכוד נדרו לקדימה, מפלגה שהקים שרון ושהתבססה בעיקרה על פורשים מן הליכוד על רקע תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון. למעשה, מקרב מצביעי הליכוד ב-2003 הצהירו יותר כי יצביעו הפעם לקדימה מאשר לליכוד. גם ישראל ביתנו קיבלה לא מעט קולות של מצביעי הליכוד בשנת 2003.

אם כך, הרקע למפלה היה "המפץ הפוליטי הגדול": פרישתם של ראש הממשלה שרון ו-12 חברי כנסת נוספים מסייעת הליכוד והקמתה של קדימה. הכנסת ה-16 (2003-2006) הייתה מהסוערות ביותר, בייחוד בכל הנוגע להתנהלות הפנימית בליכוד. התפנית האידאולוגית של ראש הממשלה שרון (שרמזים לה ניתנו עוד בממשלתו הראשונה, אך קיבלה תאוצה לאחר נאום הרצליה – ראו הרחבה בהמשך הפרק) וביצוע תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון פערו תהום עמוקה בשורות הליכוד. התעלמותו של שרון מתוצאות משאל חברי הליכוד, שהצביעו ברוב גדול נגד ההתנתקות, הביאה לעימות חזיתי בינו לבין מוסדות המפלגה. במספר כינוסי מרכז המפלגה זכה ראש הממשלה לקריאות בוז ודבריו שוסעו באופן תדיר. הפיטורים

8 "פרשת סיטי טאואר", שבמסגרתה הורשעה סגנית השר נעמי בלומנטל בשוחד בחירות לאחר שהלינה על חשבונה 12 חברי מרכז הליכוד במלון בחל אביב ערב הבחירות הפנימיות.

של השר עוזי לנדאו, שהצביע בכנסת נגד עמדת הממשלה, הביאו למציאות שבה פעלה בתוך סיעת הליכוד קבוצה גדולה של חברי כנסת ("מורדי הליכוד") שהייתה אופוזיציה פנימית לשרון והצביעה נגד עמדת הממשלה גם בנושאים שלא היו קשורים להתנתקות. מהלכים אלה נמשכו גם לאחר ביצוע ההתנתקות, ומשנוכח שרון כי במצב דברים זה יכולתו למשול כמעט אפסית, החליט לפרוש מהליכוד, להקים מפלגה חדשה ולהקדים את הבחירות.

לאחר שתי מערכות בחירות שבהן עמד שרון בראשות הליכוד, חזר נתניהו לכהן כיושב ראש המפלגה. הליכוד הגיע למערכת הבחירות לכנסת ה-17 (2006) במצב שרחוק מלהיות אופטימלי. לא רק שהמפלגה איבדה ראש ממשלה פופולרי ומספר שרים בכירים, אלא שגם נטישתם המאוחרת במעט של צחי הנגבי ושאל מופז לטובת קדימה הותירה את הליכוד חבול ומוכה עוד יותר (מועלם, 2006). כבר בשלב מוקדם של הקמפיין הסתמן שהליכוד ייוותר מחוץ למאבק הראשי, שיהיה בין קדימה לבין מפלגת העבודה. הרגיעה היחסית בטרור הפלסטיני העלתה לסדר היום סוגיות חברתיות-כלכליות. הפגיעה החמורה בשכבות החלשות, עקב הקיצוצים והגזרות, זוהתה עם תפיסתו הנאו-ליברלית של שר האוצר נתניהו. בחירתו של עמיר פרץ – תושב שדרות, יליד מרוקו ובעל תפיסה סוציאל-דמוקרטית – לראשות מפלגת העבודה רק חידדה את הדימוי החברתי-כלכלי הנאו-ליברלי של הליכוד, שרבים מבוחריו היו מהשכבות החלשות יחסית מבחינה כלכלית-חברתית. תחושה זו הועצמה לאחר בחירת רשימת מועמדי המפלגה, שהציבה ב-15 המקומות הראשונים רק שני מועמדים ממוצא מזרחי (סילבן שלום ומשה כחלון); רק השני נתפס כמועמד "חברתי" שיכול לייצג את הצרכים הכלכליים של בסיס תומכי הליכוד המסורתי (Spyer, 2008: 66).

אפילו ירידתו של שרון מהבימה עקב שבץ מוחי בראשית 2006 והחלפתו בידי אהוד אולמרט לא הצליחה לגרום לעלייה בתמיכה בליכוד. זאת ועוד, גם אירועים ביטחוניים שאמורים היו לכאורה לעזור לליכוד – ניצחונה של תנועת חמאס בבחירות בעזה והאירועים האלימים במהלך פינוי המאחז עמונה – לא שיפרו את מצבו. ובכל זאת תוצאות הבחירות היו מהלומה מפתיעה בעוצמתה: ב-20 סקרי דעת הקהל שפורסמו במהלך השבועיים האחרונים של מערכת הבחירות זכה הליכוד לממוצע של 15.1 מושבים. 12 המושבים שקיבל הליכוד היו הפתעה אפילו לנוכח התחזיות העגומות הללו.

נראה כי בשלהי 2005 הצטייר הליכוד כמפלגה הנשלטת בידי חברי מרכז קיצוניים וחברי סיעה מרדנים אשר הצליחו להבריא ראש ממשלה פופולרי שהביא לה את אחד ההישגים הגדולים בתולדותיה. כ-42% מבוחרי קדימה בבחירות 2006 הצביעו בשנת 2003 עבור הליכוד. במספרים מוחלטים מדובר באחת מ"נדירות הבוחרים" הגדולות ביותר אי פעם. רובם ציינו את

התמיכה האישית בשרון ואת האכזבה מהליכוד כשתי הסיבות הראשיות שהובילו אותם לשנות את הצבעתם (שמיר ואח', 2008: 36).

היטיב לסכם איש הליכוד, יושב ראש הכנסת היוצא ראובן ריבלין, ימים ספורים לאחר הבחירות:

הפעם המכה קשה, כי היא נחתה עלינו מתוכנו [...] כל המערכת הפוליטית התייצבה נגד הליכוד. רבים מתומכי הליכוד שראו בו בית לא תמכו בנו, ועלינו לבדוק אם הם נטשו אותנו, או שביקשו רק להעניש אותנו בגלל המדיניות הכלכלית. אלה שנפגעו מהמדיניות של ביבי הם אנשים שהיו תומכי ליכוד. מדובר באנשים שבמהלך כל השנים, גם כשכעסו עלינו, כשהם באו לקלפי, היו מצביעים מחל. הפעם, רבים מהקוועסים עלינו היו אנשי ימין שלא באו להצביע [...] בתחום המדיני נטשו אותנו רבים כי הליכוד הלך שמאלה מדי ובתחום הכלכלי-חברתי עזבו אותנו רבים משום שהליכוד נטש את הדגל החברתי (אלון, 2006).

אכן, הליכוד איבד תמיכה בכל חלקי החברה הישראלית (תרשים 2.1), לרבות מעוזים מסורתיים כמו יישובי פיתוח (צניחה מכ-36% ל-11%), שבהם הוא קיבל תמיכה מועטה יותר אפילו בהשוואה לשפל של 1999. הליכוד לא רק הפסיד את הבכורה ביישובים "ליכודיים" מובהקים כמו דימונה, אופקים, קריית גת וקריית מלאכי, אלא נדחק בהם למקום החמישי, אחרי קדימה, מפלגת העבודה, ש"ס וישראל ביתנו.

על אף התבוסה הניצחת הצהיר מנהיג הליכוד נתניהו כי אין בכוונתו להתפטר, אלא להמשיך "בדרך שהתחלנו בה, כדי להבטיח שהתנועה תשתקם. אם נאחד את הכוחות נחזיר את הליכוד למקומו הראוי בהנהגת המדינה" (מועלם ואזולאי, 2006). אכן, בדיוק שלוש שנים מאוחר יותר חזר הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. מלחמת לבנון השנייה והמסקנות החמורות של דוח ועדת וינוגרד, בשילוב החשדות לפלילים בפרשות שבהן היה מעורב ראש הממשלה אולמרט, הביאו למצב שכבר במהלך שנת 2007 איבדה הממשלה את התמיכה שלה בציבור. כישלונה של ציפי לבני בהרכבת ממשלה חדשה לאחר התפטרות אולמרט והקדמת הבחירות הציבו את הליכוד בעמדה נוחה, בייחוד לנוכח חוסר השקט הפנימי במפלגת העבודה בהנהגתו המחודשת של אהוד ברק.

כשהוכרו על הקדמת הבחירות חזו הסקרים מעל 30 מושבים לליכוד. השלבים המוקדמים של הקמפיין התאפיינו בגיוס מועמדים מוכרים שיבליטו את מעמדו המשוקם של הליכוד. במה שכונה בעיתונות הכתובה "מצעד הכוכבים" הציג נתניהו שורה של מועמדים בולטים, בהם דן מרידור ובני בגין, ששבו אל שורות המפלגה, והרמטכ"ל לשעבר משה (בוגי) יעלון. אלו תרמו למיצובו של הליכוד ככוח המוביל וכמפלגת השלטון העתידית (Rahat and Hazan, 2009).

מבצע "עופרת יצוקה" אל מול חמאס בעזה, שהובילה ממשלת אולמרט, לא שינה את יחסי הכוחות באופן מהותי, ואף אפשר לנתניהו להתנגד בפומבי להפסקת האש החד-צדדית שהכריזה הממשלה ולקרוא להשלמת המבצע ולהכרעת חמאס. ניכר כי בין 2006 ל-2009 נע ציבור הבוחרים הישראלי ימינה (דיסקין, 2011).

לקראת הישורת האחרונה של מסע הבחירות הוא גלש יותר ויותר לפסים של קרב אישי "ראש-בראש" בין מנהיג הליכוד למנהיגת קדימה. הסיסמה "ביבי או ציפי" (ולחפך) שירתה את שתי המפלגות המובילות. הליכוד אף רמז במספר שלטי חוצות על הסכנה הכרוכה בהפקדת הגה השלטון בידיים לא מנוסות של אישה. נתניהו הוצג כ"מר ביטחון", כמי שייתן מענה לאתגרים הביטחוניים מדרום ומצפון. עד כשבועיים לפני יום הבחירות שימר הליכוד ברוב סקרי דעת הקהל כוח של למעלה מ-30 מושבים, אך אז חלה שחיקה קלה בכוחו. 13 סקרים שפורסמו בשבוע האחרון לקמפיין חזו לליכוד בין 25 ל-30 מושבים עם ממוצע של 26.8. על אף השחיקה הזו הפגין הליכוד ביטחון בניצחונו, לנוכח התחזיות המקבילות שצפו לקדימה ממוצע של 23.2 מושבים. ארבעת הסקרים האחרונים שפורסמו לפני הבחירות חזו ניצחון לליכוד בפער של בין שניים לחמישה מושבים.

תוצאות הבחירות הותירו אפוא טעם חמצמץ בקרב הליכוד. על אף שלגוש הימין-חרדים היה רוב מוצק של 65 מושבים, העובדה שקדימה הצליחה בישורת האחרונה של הקמפיין לעקוף את הליכוד ולהשיג 28 מושבים מול 27 גרמה לאכזבה. ככל זאת, בהתחשב בכך שפחות משלוש שנים קודם לכן זכה הליכוד ב-12 מושבים, בחירות אלה נחשבו להצלחה, מה גם שהשיבו את המפלגה לשלטון.

בחירות 2009 סימנו את התאוששות הליכוד. התמיכה בו הוכפלה ואף יותר מכך בכל צורות היישוב, והוא אף שב להיות המפלגה המובילה ביישובי פיתוח (תרשים 2.1). לפי סקרי INES זכה הליכוד בבחירות 2009 בקולות רבים של בוחריו קדימה (כפי הנראה רבים מבוחריו הליכוד בעברם ש"שבו הביתה" אחרי הצבעה בבחירות 2006 לקדימה), וכן בוחרים של מפלגות ימין כמו ישראל ביתנו והמפלגות הדתיות-לאומיות.

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 2013, הוביל נתניהו את הליכוד לניצחון שני ברציפות. הליכוד הגיע לבחירות אלו בתנאים נוחים למדי. במהלך תקופת כהונתו השנייה ביצר נתניהו את מעמדו כמנהיג המנוסה והכמעט בלתי מעורער של הפוליטיקה הישראלית. יחסי הכוחות הפוליטיים בכנסת אפשרו לו לשלוט באופן כמעט מלא בסדר היום ובהרכב הקואליציה, ושליטתו במוסדות המפלגתיים הבטיחה לו שקט מבית. בזירה התקשורתית נהנה נתניהו מתמיכה נלהבת של החינמון "ישראל היום", שהתבסס כעיתון היומי הנפוץ במדינה. לא פלא שבאמצע שנת

2012 – מעט אחרי שהחליט להקדים את הבחירות ובדקה ה-90 נמלך בדעתו והכניס את מופז וקדימה לממשלתו – זכה לכותרת "המלך ביבי" (King Bibi) בכתבת השער של המגזין "טיים" (Stengel, 2012).

האיום הגדול ביותר על יציבות הממשלה בשנים אלו היה גלי המחאות החברתיות נגד יוקר המחיה ששטפו את המדינה בקיץ 2011. באוגוסט של אותה שנה עמדו שיעורי התמיכה בנתניהו על שפל של 29%. אולם נתניהו התאושש בצורה מהירה על רקע עסקת גלעד שליט, שבמסגרתה שוחרר החייל החטוף על ידי ארגון חמאס תמורת שחרורם של יותר מ-1,000 מחבלים. זמן קצר אחרי העסקה זינקו שיעורי התמיכה בראש הממשלה ל-51% (דרוקר, 2011). שיעורי התמיכה צנחו חזרה שנה לאחר מכן, על רקע הגזרות הכלכליות שהוטלו על הציבור והתייצבותו של ראש הממשלה לצד המפלגות החרדיות ונגד הצעת החוק שגיבשה ועדת פלסנר להסדרת שירות בני ישיבות בצה"ל. למרות זאת, ראש הממשלה נתפס בעיני רבים כנטול מתחרים של ממש. אכן, אל בחירות 2013 הגיע נתניהו כאשר שני ראשי ממשלה לשעבר ויריבים בולטים שלו – אולמרט וברק – נותרו בצד ולא התמודדו. שני יריבים מרים נוספים – מופז ולבני – לא היו גם הם איום של ממש לנוכח התפוררותה המואצת של קדימה וקבלת הפנים הציונת שזכתה לה התנועה – מפלגתה החדשה של לבני. האיום היחיד להמשך שלטונו הגיע מכיוונה של מפלגת העבודה בראשות שלי יחימוביץ'. מאז המחאה החברתית הפגינה המפלגה סימני התרעננות וצמצמה במעט את הפער מהליכוד.

בשלהי אוקטובר, פחות משלושה חודשים לפני הבחירות, הכריזו נתניהו ושר החוץ אביגדור ליברמן על התמודדות משותפת של הליכוד וישראל ביתנו במסגרת רשימת הליכוד ביתנו. מהלך זה נועד להסיר כל ספק בדבר זהות הרשימה שתנצח בבחירות ולמנוע מצב (כמו זה שנוצר לאחר בחירות 2009) שבו רשימה מתחרה תזכה ביותר מושבים מהליכוד. באופן כזה רצה נתניהו להבטיח את מעמדו כראש הרשימה הגדולה (Rahat and Hazan, 2013).

רשימת הליכוד ביתנו התחילה את קמפיין הבחירות כאשר הסקרים חוזים לה בין 35 ל-39 מושבים. סיסמת הבחירות "ראש ממשלה חזק – ישראל חזקה" פנתה אל הרגש הציבורי שרווח ולפיו נתניהו הוא המועמד המתאים ביותר לכהן כראש ממשלה. שבועיים לפני יום הבחירות עדיין עמד ממוצע המושבים של הרשימה על 34. אולם בדומה לעבר, התוצאות הכזיבו ושיקפו ירידה משמעותית בהשוואה לתחזיות. 31 המושבים שקיבלה הרשימה היו 11 פחות מסכום המושבים המשותף שקיבלו שתי המפלגות בבחירות ארבע שנים קודם לכן. מניתוח של דפוסי ההצבעה נראה כי חלק ניכר ממצביעי הליכוד לא ראו בעין יפה את שילוב הכוחות עם ליברמן, אם מסיבות עדתיות (דחיית שיתוף הפעולה עם ה"רוסים", שהצטיירו כחילונים להכעיס) ואם מסיבות אידאולוגיות (דחיית שיתוף הפעולה עם מפלגה קיצונית יותר). לפי סקרי הבחירות של

INES הפסיד הליכוד תמיכה במיוחד לבית היהודי. בה בעת כשליש ממצביעי ישראל ביתנו משנת 2009 העדיפו שלא לתמוך בברית הליכוד ביתנו.

לוח 2.4 משווה בין אחוזי התמיכה שקיבלו שתי המפלגות, הליכוד וישראל ביתנו, ב-2009 לאלו שקיבלה רשימת הליכוד ביתנו ב-2013 בשישה יישובים. בכל אחד מששת היישובים זכתה הליכוד ביתנו בפחות תמיכה בבחירות 2013 בהשוואה לתמיכה המצרפית שבה זכו שתי המפלגות כאשר התמודדו בנפרד. ביישובים שהייתה בהם נוכחות גבוהה של עולי ברית המועצות לשעבר (כרמיאל, בת ים) זכתה הליכוד ביתנו לתמיכה גבוהה יותר מהתמיכה שזכה בה הליכוד לבדו ב-2009. לעומת זאת, ביישובי פריפריה שהיה בהם ריכוז אוכלוסייה מזרחית-מסורתית גבוה (בית שאן, קריית מלאכי) הליכוד ביתנו לא הצליחה, או התקשתה, לשחזר את התמיכה בליכוד לבדו בשנת 2009. מצביעי ליכוד רבים ביישובים אלה העתיקו את תמיכתם לבית היהודי. בבית שאן זינקה התמיכה בבית היהודי מ-3.8% ב-2009 ל-15.1% ב-2013. גם בערי מרכז מבוססות (רעננה, רמת גן) קיבל הליכוד ביתנו תמיכה מועטה יותר מאשר הליכוד לבדו ארבע שנים קודם לכן. מצביעי ליכוד רבים בערים אלה העתיקו את תמיכתם ליש עתיד ולבית היהודי.

לוח 2.4

התמיכה בליכוד ובישראל ביתנו (2009) ובליכוד ביתנו (2013) (באחוזים)

הליכוד ביתנו 2013	ישראל ביתנו 2009	הליכוד 2009	
38.6	32.2	22.1	כרמיאל
36.6	22.1	25.9	בת ים
35.2	7.8	41.1	בית שאן
27.9	8.6	27.1	קריית מלאכי
22.7	7	24.6	רמת גן
19.2	5.1	23.2	רעננה

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2009-2013.

רשימת הליכוד ביתנו הייתה אפוא כישלון אלקטורלי. אך היא מילאה את היעד המרכזי שלה – לוודא שנתניהו יעמוד בראש הסיעה הגדולה בכנסת. כבר בקיץ 2014 נפרדה ישראל ביתנו מהליכוד, ובבחירות 2015 חזר הליכוד להתמודד באופן עצמאי. הצעד המפתיע של הקדמת הבחירות לכנסת ה-20, פחות משנתיים מאז הבחירות הקודמות, היה הימור פוליטי

של ראש הממשלה נתניהו. החיכוכים וחוסר האמון ההדדי בינו לבין שניים מהשרים הבכירים (יאיר לפיד וציפי לבני) לא חרגו מדפוסים דומים של מערכות יחסים פוליטיות אחרות. ובכל זאת החליט נתניהו ליטול את היוזמה, לפטר את השניים ולהביא בכך להקדמת הבחירות.⁹

במהלך מרבית מסע הבחירות נראה היה הצעד הזה כהימור שגוי. לאורך כל הקמפיין היה הליכוד (לפי הסקרים) בשוויון או בפיגור ביחס לברית המפלגות של המחנה הציוני (מפלגת העבודה והתנועה). אפילו נאומו של נתניהו לפני הקונגרס האמריקני, שהתמקד בהתנגדות להסכם הגרעין עם איראן, כשבועיים לפני הבחירות, לא שינה את המגמה. סקרים אחרונים שלפני הבחירות הציבו את הליכוד בפיגור של מושב אחד עד ארבעה מושבים. אולם בישורת האחרונה הצליח נתניהו לשנות את המומנטום ולהביא את הליכוד להישג של 30 מושבים. הצלחה זו של הרגע האחרון נבעה כפי הנראה גם מהזינוק הגדול באחוזי ההצבעה ביישובי פריפריה שהיו מעוזי הליכוד. דובר במקומות שבהם "ליכודניקים" מאוכזבים לא יצאו להצביע מספר מערכות בחירות, והפעם נענו ל"צו 8" של ראש הממשלה, ששלח מאות אלפי הודעות מוקלטות במהלך יום הבחירות ודרבן אותם לצאת לקלפיות:

שלטון הימין בסכנה. המצביעים הערכים נעים בכמויות אל הקלפי. עמותות השמאל מביאות אותם באוטובוסים. לנו אין V-15, יש לנו צו 8, יש לנו רק אתכם. צאו אל הקלפי תביאו את החברים ובני המשפחה, הצביעו מחל כדי לסגור את הפער בינינו לבין מפלגת העבודה (כנדר, 2015).

הליכוד אומנם זכה בבחירות 2015 בשיעור תמיכה כמעט זהה לזה שזכה בבחירות הקודמות של 2013, אלא שהפעם התמודד לברו ללא ישראל ביתנו. הוא אכן הפסיד חלק מבחוריו ב־2013 לטובת מפלגת כולנו, אך בה בעת השיב אליו לא מעט בוחרים שהצביעו לבית היהודי. הניצחון הגדול של הליכוד זוהה באופן מוחלט עם נתניהו וקיבע את מעמדו כ"אשף פוליטי", קמפיין מבריק, מניפולטור של דעת הקהל ובעיקר – מנהיגו הבלתי מעורער של הליכוד ושל גוש הימין.

מחציתה השנייה של כהונת הכנסת ה־20 עמדה בסימן החקירות נגד נתניהו. בפברואר 2018 פרסמה משטרת ישראל כי בשתי פרשיות (תיקי 1000 ו־2000) נמצאה תשתית ראייתית להגשת כתב אישום נגד נתניהו בעבירות של שוחד, מרמה והפרת אמונים. בסוף אותה שנה פורסמה המלצה דומה גם באשר לפרשיית בזק־וואלה (תיק 4000). לאורך התקופה הקפיד נתניהו להגחיק את החקירות והמלצות המשטרה מתוך הפגנת ביטחון מלא שבסופו של דבר הן לא יולידו כתבי

9 לאחר שחלף זמן התברר כי המניע האמיתי להחלטתו של נתניהו לפזר את הכנסת היה החשש כי יעבור בה חוק אשר היה מגביל את הפצחו בחינם של העיתון "ישראל היום".

אישום: "לא יהיה כלום כי אין כלום". על רקע אווירה זו פוזרה הכנסת ה-20 והבחירות נקבעו לאפריל 2019, הראשונות בשרשרת של שלוש מערכות בחירות צמודות שנערכו עקב אי-הצלחת ניסיונות הקמת ממשלה.

מאפיין מובהק של סדרת הבחירות הזו (לכנסות ה-21 עד ה-23), וגם של זו שנערכה במרץ 2021 עם התמוטטות ממשלת החילופים שקמה לאחר בחירות 2020, היה ההתמקדות הכמעט-מוחלטת של הקמפיינים בנתניהו ורחיקתן של המפלגה, האידאולוגיה ו"הנבחרת" (צמרת הרשימה) למקום שולי. אפשר לראות במאפיין זה שלב מתקדם של תופעה שהתחילה עוד קודם לכן: הפרסונליזציה של הפוליטיקה (רהט, 2019; Rahat and Kenig, 2010; Karvonen, 2018). היא השתקפה, בין היתר, בכך שהליכוד לא טרח מאז 2009 לפרסם מצע; בניהול ריכוזי כמעט-בלעדי של הקמפיין על ידי סביבתו הקרובה של נתניהו כולל בני משפחתו (מה שזכה בתקשורת לשם הקוד "בלפור"¹⁰); בהתעלמות כמעט מוחלטת משאר המועמדים ברשימה; בניכוס משאבים מפלגתיים לטובתו האישית של היושב ראש ובסיסמאות בחירות שהבליטו את נתניהו, ובהן: "נתניהו – ליגה אחרת", "נתניהו. ימין. חזק. מצליח", "נתניהו – מנהיגות מוכחת" ו"נתניהו – מנהיג לעתיד בטוח".

לא רק הליכוד הדגיש במסריו את נתניהו אלא גם מפלגות אחרות כמו הטוענת לכתר כחול לבן ("נתניהו דואג רק לנתניהו") ואפילו בעלת הברית הנאמנה ש"ס ("ביבי צריך אריה חזק"). נתניהו השכיל לרתום את התקדמות ההליך המשפטי נגדו כדי לשכנע את בסיס תומכיו כי מדובר ברדיפה פוליטית של "האליטות": התקשורת, ארגוני השמאל, הפרקליטות ושומרי הסף, אשר הפעילו לחצים לכאורה על גורמי אכיפת החוק כדי להפיל ראש ממשלה בלתי מנוצח. בין היתר הוא טען כי "מבצעים נגדנו רדיפה פוליטית. מסע ציד חסר תקדים שמטרתו אחת: להפיל את ממשלת הימין בראשותי ולהעלות לשלטון את מפלגת השמאל של לפיד וגנץ" (נחשוני ואייכנר, 2019). ועל כך הוסיף: "יש לחץ אדיר גם של התקשורת, גם של השמאל, וגם של פקידים משפטיים להביא את האשמות השווא האלה נגדי דווקא לפני הבחירות" (שם). וכמו כן טען: "בדמוקרטיה מי שמחליט מי ינהיג את העם – זה העם, לא אף אחד אחר. אחרת זה פשוט לא דמוקרטיה" (אזולאי, 2019).

10 מעונו הרשמי של ראש הממשלה נמצא ברחוב בלפור בירושלים. במהלך השנים, ובעיקר מאז 2015, הכינוי "בלפור" היה בשימוש בכלי התקשורת כביטוי למעורבות העמוקה של בני משפחת נתניהו (בעיקר רעייתו שרה ובנו הבכור יאיר) בעבודתו השוטפת של ראש הממשלה ולהשפעתה הגדולה עליו. לפי ספרות המחקר הבולטת של העיסוק התקשורתי במרחב הפרטי של הפוליטיקאי הוא פן חשוב בחופעת הפרסונליזציה של הפוליטיקה, והיא מכונה פריווטיזציה (privatization).

הפעם, היריבה המרכזית של הליכוד הייתה כחול לבן: ברית שאיגדה בתוכה את חוסן ישראל (בראשות בני גנץ), יש עתיד (יאיר לפיד) ותל"ם (משה בוגי יעלון). תוצאות הבחירות של אפריל 2019 נתפסו כניצחון נוסף בשרשרת הניצחונות של נתניהו. עם גבו לקיר, חרף הסתבכותו המשפטית ועל אף אתגר ממשי בדמותה של כחול לבן, הצליח נתניהו להוביל את הליכוד ואת גוש הימין-חרדים ("הבלוק") לניצחון מובהק. הליכוד זכה במספר הקולות הרב ביותר, ועל אף שמבחינת מושבים היה בשוויון עם כחול לבן (35 לכל אחת מהמפלגות) נדמה היה שהדרך להקמת ממשלה סלולה לפניו (לוח 2.5). לפי נתוני INES ניצחון זה נבע מכך שרוב בוחריו הליכוד בשנת 2015 התמידו בתמיכתם במפלגה, ושחלק ניכר מבוחרי הבית היהודי עברו לתמוך בליכוד.

לוח 2.5

הישגי הליכוד בסדרת הבחירות של 2019-2020

אחוז הקולות לליכוד	מספר המושבים לליכוד	מספר המושבים לגוש הימין-חרדים ¹
26.5%	35	65
25.1%	32	55
29.5%	36	58

1 באפריל 2019 הכללנו את ישראל ביתנו בגוש הימין אך לא בשתי מערכות הבחירות הבאות, מפני שלאחר הבחירות הראשונות התברר כי מנהיג ישראל ביתנו אביגדור ליברמן החליט להיפרד מגוש זה.

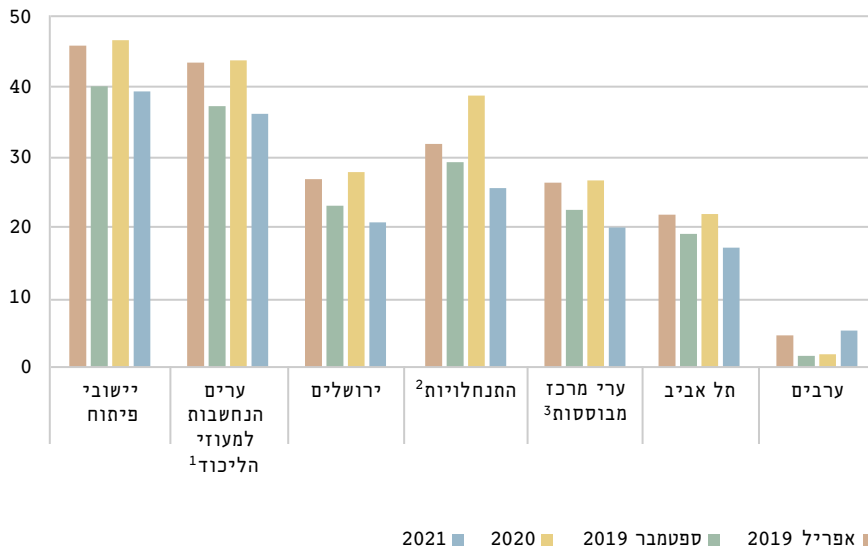
אלא שהשיחות הקואליציוניות עם יושב ראש ישראל ביתנו אביגדור ליברמן עלו על שרטון (ראו הרחבה בסעיף העוסק בזירת הממשלה) ובעקבות זאת, באופן חסר תקדים, הצביעה הכנסת על פיזור המוקדם ועל הליכה לבחירות נוספות, בספטמבר 2019.

בבחירות של ספטמבר 2019 נחלש הליכוד ל-32 מושבים¹¹ וגוש הימין-חרדים נחלש ל-55 מושבים בלבד, ללא ישראל ביתנו, שעמדתה הלעומתית נגד ממשלת ימין בראשות נתניהו גרעה אותה מהגוש. כחול לבן הפכה לסיעה הגדולה ביותר, עם 33 מושבים. הירידה בתמיכה בליכוד בין אפריל לספטמבר 2019 הייתה בעיקרה תולדה של החלטות של מצביעי כולנו שלא להצביע לליכוד אלא להעביר את תמיכתם למפלגות אחרות. ציבור תומכים זה, המזוהה לעיתים

11 למעשה, 32 המושבים שקיבל הליכוד בספטמבר צריכים להיות מושווים ל-39 המושבים שקיבלו בצוואת הליכוד וכולנו באפריל. כולנו התמזגה עם הליכוד לקראת הבחירות של ספטמבר, ומנקודת מבט זו ההחלטות של הליכוד הייתה משמעותית עוד יותר.

בתור "ימין רך", גילה בבחירות אלה רמות גבוהות של ניידות. מחמישה סקרים שבחנו מגמות הצבעה ערב הבחירות של ספטמבר עלה שבממוצע רק כ-16% ממצביעי כולנו באפריל הצהירו שיצביעו הפעם לליכוד. השאר הצהירו שיעבירו את תמיכתם לישראל ביתנו, לכחול לבן או לעבודה-גשר.¹² תרשים 2.3 מתאר את השינויים בתמיכה בליכוד בארבע מערכות הבחירות של 2019-2021 לפי ערים ומגזרים חברתיים. הערכים של אפריל 2019 כוללים גם את התמיכה במפלגת כולנו, אשר התמזגה עם הליכוד לקראת הבחירות של ספטמבר. ניכר כי הליכוד הפסיד תמיכה בבחירות של ספטמבר 2019 בכל הגזרות ובמידה דומה, פחות או יותר.

תרשים 2.3
התמיכה בליכוד בבחירות 2019-2021 (באחוזים)

הערה: הערכים עבור בחירות אפריל 2019 כוללים את התמיכה המשופעת בליכוד ובכולנו.
 1 אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון, נתניה.
 2 לא כולל שתי הערים החרדיות ביתר עילית ומודיעין עילית.
 3 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן, רעננה.
 מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2019-2021.

12 אנו מודים לד"ר אור ענבי ממרכז גוטמן במכון הישראלי לדמוקרטיה על עיבוד הנתונים.

גם הפעם לא צלחו הניסיונות לכונן ממשלה, ומשפקע המועד האחרון – נקבעו בחירות שלישיות ברציפות לראשית מרץ 2020. בבחירות מרץ 2020 הוביל נתניהו את הליכוד להישגו הגדול ביותר מאז הניצחון הסוחף של אריאל שרון ב־2003. הליכוד זכה ב־36 מושבים, והגדיל את התמיכה בו ב־4.4%. הזינוק בתמיכה בליכוד בין בחירות ספטמבר 2019 למרץ 2020 (תרשימים 2.1, 2.3) נרשם כמעט בכל היישובים והמגזרים, אבל הוא היה משמעותי במיוחד בהתנחלויות (זינוק של כ־9.5%), ביישובי פיתוח (6.6%) ובערים הנחשבות למעוזים מסורתיים של מצביעי הליכוד (6.5%). לעומת זאת, ההתחזקות הייתה מתונה יותר בערי מרכז מבוססות (4.2%), בחיפה (3.2%) ובתל אביב (2.8%).

למרות הצלחת הליכוד, למפלגות גוש הימין־חרדים היו ביחד 58 מושבים בלבד, מה שאילץ את נתניהו לחפש שיתוף פעולה עם בני גנץ, היריב שאותו השמיץ, השפיל ותקף לאורך שלוש מערכות הבחירות. במאי 2020 הושבעה ממשלה חסרת תקדים לשעתה: ממשלת חילופים. היא הותירה את נתניהו בעמדת ראש הממשלה וקבעה שבתוך פרק זמן של שנה וחצי מיום כינון הממשלה יחליפו בתפקיד בני גנץ, שיישא כינתיים בתואר של ראש ממשלה חליפי. אולם ממשלת החילופים לא החזיקה מעמד, ובעקבות אי־העברת תקציב המדינה נקבעו בחירות חדשות למרץ 2021.

לבחירות 2021 הגיע נתניהו, לכאורה, בתנאי פתיחה מצוינים. למרות כשלים בניהול מדיניות בזמן מגפת הקורונה (אכיפה לא שוויונית של כללי ההתנהגות, חוסר שליטה בשער הכניסה לישראל שתרים להגדלת התחלואה), נתניהו יכול היה להתהדר בכך שישראל הייתה למדינה עם שיעור המחוסנים הגבוה בעולם. הבחירות אף התקיימו (ויש הטוענים שלא במקרה) בעת שהוסרו מגבלות רבות ועסקים רבים חזרו לפעול. הדבר התבטא יפה בסיסמת הבחירות של הליכוד אשר הייתה זהה לזו של קמפיין משרד הבריאות ("חוזרים לחיים") והוחלפה בהמשך בסיסמה "חוזרים לחיך" כאשר לפי הוראת ועדת הבחירות המרכזית נאסר שימוש בסיסמה הראשונה. כמו כן הצליח נתניהו לחתום על הסכמי נורמליזציה ושלום עם מספר מדינות ערביות ולאשש בכך את עמידתו בסיסמת הימין "שלום תמורת שלום" ולא "שלום תמורת שטחים" (אם כי הישג זה נגזר גם מוויתור שלו על הניסיון לקדם סיפוח שטחים תמורת הסכמים אלו). אולם בבחירות אלו עמד הליכוד מול אתגר שלא עמד בו מאז בחירות 2013, של מרוץ מפוצל. המרוץ האישי של נתניהו לא יכול היה להיות ממוקד ביריב אחד (הגם שהוא ניסה למקדו ביאיר לפיד, יושב ראש יש עתיד, בהשתמשו בסיסמה "ראש הממשלה הבא: לפיד או נתניהו"), והוא נאלץ להתמודד עם קריאות תיגר אישיות מימין (בנט וסער) וממרכז־שמאל (לפיד וגנץ).

בבחירות 2021 הפסיד הליכוד תמיכה רבה (5.3%). פרישתו של גדעון סער וייסודה של תקווה חדשה (תיבה 2.1 להלן) כמו גם ירידה ניכרת בשיעורי הצבעה במעוזי הליכוד (4.9% ביישובי פיתוח, 4.2% בירושלים, 4% בערים הנחשבות למעוזי הליכוד) תרמו להיחלשות זו. לפי סקר מכון סמית (עמית, 2021), בבחירות אלו עשרות אלפים ממי שהצביעו לליכוד בבחירות 2020 העדיפו לתת את קולם למפלגת הציונות הדתית, שזכתה באהדתו של נתניהו בשל תמיכתה המוצהרת בו לראשות הממשלה, אך גם למי שלא התחייבו לתמוך בו (ימינה) או התנגדו לו (תקווה חדשה). מתרשים 2.3 ניכר כי התמיכה בליכוד בבחירות 2021 ירדה ביחס לבחירות הקודמות בשיעורים גבוהים במוקדי התמיכה שלו (בהתנחלויות בלמעלה מ-13%, ביישובי פיתוח ובירושלים בכ-7%) וגם במקומות שבהם התמיכה בו נמוכה יותר מלכתחילה. העלייה היחידה בתמיכה בליכוד התחוללה בקרב המצביעים הערבים. אך גם היא רחוקה הייתה, ככל הנראה, מלעמוד בציפיות לאור שינוי גישה כלפי המצביעים הערבים (משימוש באיום שהם מצייבים כגורם ממריץ להצבעה מימין אל קריאה להם להצביע לליכוד ולנתניהו ולהתקרבות ליושב ראש מפלגת רע"מ מנסור עבאס) וקמפיין שמוקד במגזר זה (עמית, 2021).

תיבה 2.1: תקווה חדשה

מפלגת תקווה חדשה נוסדה בשלהי שנת 2020 בידי גדעון סער, מוותיקי חברי הכנסת של הליכוד ושר לשעבר מטעמה. הוא עשה כן לאחר שכשל בניסונו לקרוא תיגר על מנהיגות נתניהו בתוך הליכוד והובס בהתמודדות נגדו על תפקיד היושב ראש. בהודעת הפרישה שלו מהליכוד מתח סער ביקורת נוקבת על המפלגה ובייחוד על היושב ראש וראש הממשלה בנימין נתניהו: "המפלגה התרחקה מאוד מדרכה הממלכתית ואפילו מהמהות הגלומה בשם המפלגה. התנועה הפכה לכלי שרת עבור האינטרסים אישיים של העומד בראשה, כולל כאלה הנוגעים למשפטו הפלילי. את הנאמנות לדרך, לערכים ולרעיון החליפו חנופה והתבטאויות שגובלות בפולחן אישיות לאדם בשר ודם" (אזולאי, 2020).

עקרונות המפלגה, כפי שמופיעים במסמכי הייסוד שלה ברשם המפלגות, הציבו אותה כמפלגת ימין. בין העקרונות: "ביסוס זהותה של ישראל כמדינתו של העם היהודי, שמשטרה דמוקרטית. הגנה על ערכיה כמדינת הלאום של העם היהודי, השומרת על זכויות אדם ונוהגת שוויון זכויות פרט"; "עידוד כלכלה חופשית תוך הבטחת הזדמנות הוגנת לכל ומחויבות לערבות הדדית"; "קידום רפורמות בכל רשויות המדינה, לרבות במערכות

אכיפת החוק והמשפט ושיטת הממשל". רשימת התוכניות שהוצגו באתר המפלגה לקראת בחירות 2021 התמקדה בנושאי, כלכלה, תעסוקה וחינוך מתוך דחיקתן של סוגיות חוץ וביטחון וסוגיות דת ומדינה לתחתית הרשימה (במקום ה-23 וה-34, בהתאמה). בעניין המדיני נכתב כי "בנושא הפלסטיני, אנו תומכים באוטונומיה רחבה עם מירב הזכויות לניהול חייהם באופן עצמאי עם מינימום יכולת לפגוע בביטחון ישראל. אנו מתנגדים להקמת ריבונות זרה ממערב לירדן". בענייני דת ומדינה נכתב שתקווה חדשה מאמינה בגיור "ממלכתי, מקרב וסובלני". לגבי השבת נאמר כי המפלגה בעד "הענקת הסמכות לרשויות המקומיות לעצב את המציאות בשטחן בהתחשב באופי השונה של כל קהילה וכל עיר, זאת תוך איזון נכון בין שמירת חירויות הפרט לבין האופי הייחודי של השבת כיום המנוחה השבועי" (אתר תקווה חדשה).

אל המפלגה החדשה הצטרפו בתוך זמן קצר עוד פורשים מרשימת הליכוד, כשהבולט בהם היה השר זאב אלקין. כמו כן הצטרפו גם יפעת שאשא-ביטון ממפלגת כולנו (ששובצה במקום השני ברשימה), יועז הנדל וצבי האוזר (נציגי סיעת דרך ארץ, שהתפלגה מכחול לבן בראשית הכנסת ה-23), בני בגין (מוותיקי הליכוד ובנו של מנהיג הליכוד המיתולוגי מנחם בגין) ועוד.

בשלבים המוקדמים של המרוץ נהנתה המפלגה החדשה מתמיכה רחבה. סקרי דעת קהל חזו לה 18 עד 21 מושבים, והיה נראה כי סער מצליח למצב את עצמו כמועמד מרכזי לראשות הממשלה אשר מסוגל לקרוא תיגר על נתניהו. קמפיין המפלגה פנה אל מצביעי ימין בעלי גישה ממלכתית (באמצעות סיסמת הבחירות "אחדות. יציבות. ממלכתיות") ואל מצביעי מרכז שהיו כמהים לשינוי (באמצעות הסיסמה "התקווה היחידה לשינוי"). במהלך מסע הבחירות התחייב סער פעם אחר פעם שלא יצטרף לממשלה בראשות נתניהו. אולם ככל שהתקדמה מערכת הבחירות נחלשה התמיכה במפלגה. עם הגשת רשימות המועמדים (ראשית פברואר 2021) חזו הסקרים לתקווה חדשה 14 עד 16 מושבים, ובשבוע האחרון לפני הבחירות רק בין תשעה ל-11 מושבים.

ההיחלשות של תקווה חדשה נמשכה עד ליום הבחירות עצמו. בסופו של דבר זכתה המפלגה בכ-210,000 קולות, שהניבו לה שישה מושבים בלבד. סקר שביצע מכון סמית לאחר הבחירות העריך שתקווה חדשה הצליחה להעביר אליה כ-100,000 בוחרים שהצביעו לליכוד ב-2020, כ-2.7 מנדטים. על פי אותו הסקר שאר הקולות של תקווה חדשה הגיעו בעיקר מבוחרים שהצביעו בפעם הקודמת לברית כחול לבן (עמית, 2021). המפלגה קיבלה תמיכה גבוהה בראשון לציון (8.2%), בכרמיאל (7.1%) ובערי מרכז מבוססות (6.2%). לעומת זאת היא זכתה לתמיכה בינונית ביישובי פיתוח (4.4%), בתל

אביב (4.2%) ובהתנחלויות (3.7%). היא הייתה חלשה במיוחד במגזר הערבי – עם תמיכה של 1.2% בלבד.

על אף התוצאה המאכזבת, לששת המנדטים שתקווה חדשה זכתה בהם (חמישה במסגרת ברית המפלגות עם דרך ארץ) היה תפקיד מרכזי בבלימת כינון ממשלה נוספת בראשות נתניהו ובנישולו של הליכוד מעמדת השלטון, לראשונה זה 12 שנים. תוצאות הבחירות מיקמו אותה בעמדה אסטרטגית שהיא ניצלה היטב – כאשר ארבעה מששת חבריה מונו לשרים בממשלה ה-36. גדעון סער מונה לשר המשפטים, יפעת שאשא-ביטון לשרת החינוך ובנוסף מונו לשרים זאב אלקין ויועז הנדל (דרך ארץ).

ההישגים של הליכוד בין 2009 ל-2021 סימנו מגמה של התייצבות מסוימת בתמיכה במפלגה, לאחר "רכבת ההרים" האלקטורלית של השנים 1996 עד 2009. הליכוד הצליח להתייצב בשבע מערכות הבחירות שנערכו בין 2009 ל-2021 על טווח מושבים של 27 עד 36, שהספיק – עד בחירות 2021 – כדי להבטיח את מעמדו כמפלגת שלטון. הרצף השלטוני של נתניהו והליכוד היה מרשים במיוחד בהתחשב בעובדה שבכל פעם הניצחונות הושגו מול יריבים שונים בתכלית. בין שהיה מדובר ביריבים בעלי מצע מדיני בעיקרו (לכני ב-2009, הרצוג-לכני ב-2015), בין שבכאלה עם זיהוי חברתי-אזרחי (לפיד ויחימוביץ' ב-2013) ובין שב"ביטחוניסטים" (גנץ-יעלון-אשכנזי ב-2019–2020) – נתניהו הצליח בכל פעם לרקום מהלכים פוליטיים ולכצע קמפיינים יעילים שהולילו את הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. דווקא בבחירות 2021, שבהן הליכוד הותיר הרחק מאחור את המפלגה השנייה בגודלה (30 מושבים מול 17 ליש עתיד), בא הקץ לרצף השלטוני הארוך של הליכוד ונתניהו.

הבחירות לרשויות המקומיות

כמעט בכל הדמוקרטיות הפרלמנטריות נשלטת הזירה המקומית על ידי המפלגות הארציות (Rahat and Kenig, 2018). זה גם היה המצב בעשורים הראשונים מאז כינונה של מדינת בישראל. כמו כן דפוסי ההצבעה לכנסת ולרשות המקומית היו דומים (אייזנקנג'קנה, 2004: 114). הרפורמה המוסדית שאומצה בשנת 1975, שקבעה בחירות ישירות לראשות הרשות המקומית, נפרדות מהבחירות למועצת הרשות, ושהפרידה בין מועדי הבחירות לכנסת והבחירות לרשות המקומית, יצרה לאורך זמן דפוס התנהגות חדש של הבוחרים ושל הפוליטיקאים שחזק את כוחן של הרשימות המקומיות על חשבון המפלגות הארציות. אולם השפעה זו לא הייתה מיידית. כפי שנראה להלן, הליכוד הגיע לשיא הישגיו במישור המקומי

דווקא בשנת 1989, יותר מעשור לאחר אימוץ הרפורמה. רק אחר כך החל הליכוד לאבד את אחיזתו ברמה המקומית.

לליכוד הייתה בעבר נוכחות חזקה בזירה המקומית. המפלגה הפעילה סניפים תוססים, מועמדים מטעמה כיהנו כראשי רשויות מקומיות רבות והיו לה נציגים רבים במועצות. הנוכחות בזירה המקומית נתפסה כמקור עוצמה וגיוס בוחרים ומועמדים: היא שימשה חוליה מקשרת חיונית בין האזרח לנציגיו ברמה הארצית, היא סיפקה לתומכי המפלגה מושא הזדהות קרוב והצליחה להעמיד פעילים מקומיים אשר ביום פקודה (בחירות) עמדו לצידה. הזירה המקומית אף שימשה כאחד ממאגרי הגיוס הפוליטיים המשמעותיים ביותר, כאשר לא מעט מחברי הכנסת ושרי המפלגה החלו את נתיבי הקריירה שלהם בזירה זו. עד לשנות ה-70 היו בסיסי הכוח הבולטים של הליכוד (ושל הליברלים וחרות לפניו) במישור המקומי במספר מצומצם של ערים כגון תל אביב ונתניה. מפא"י ולאחר מכן המערך חלשו בשנות ה-60 וה-70 של המאה שעברה על מרבית הרשויות המקומיות הגדולות. אולם עוד לפני המהפך הפוליטי של 1977 ויחד עימו נרשמו הצלחות עם היבחרותם של אנשי הליכוד לראשות כמה רשויות: למשל משה קצב בקריית מלאכי, דוד מגן בקריית גת, מאיר שטרית ביבנה ושאול עמור במגדל העמק. במהלך שנות ה-80 הצליחה המפלגה לגייס לשורותיה מספר רב של מועמדים פופולריים, בייחוד קציני צבא בכירים, שהצליחו "לכבוש" מהמערך מספר ערים מרכזיות: יצחק רגר בבאר שבע, גיורא לב בפתח תקווה, צבי בר ברמת גן ואלי לנדאו בהרצליה. בבחירות המקומיות של 1989 הגיע הליכוד לשיא כוחו בזירה המקומית, כאשר מועמדי המפלגה נבחרו לראשות 46% מהרשויות ביישובים היהודיים והמעורבים, לעומת 27% ב-1978 ו-15% בלבד ב-1973 (בריכטה, 1998).

אולם, כאמור, תהליך זה של עליית הליכוד התחולל במקביל לתהליך הכללי של התחזקות הרשימות המקומיות. כך, כבר בבחירות המקומיות של 1993 ניכרה התחלת תהליך של היחלשות הליכוד בזירה המקומית. לוח 2.6 מציג את הנוכחות של הליכוד ואת הישגיו ב-30 הערים הגדולות. בבחירות של 1993 עוד העמידה המפלגה 19 מועמדים מטעמה לראשות העיר (11 מתוכם נבחרו) אך 25 שנים לאחר מכן התמודדו רק שישה מועמדים בשם הליכוד, ורק ארבעה מתוכם נבחרו. מבחינת הרכבי מועצות הערים, הצניחה החדה חלה בבחירות של 1998, כאשר מספר נציגי הליכוד במועצות הצטמק מ-22% ל-11% בלבד.

לוח 2.6
הישגי הליכוד בבחירות לרשויות המקומיות ב־30 הערים הגדולות

מספר נציגי הליכוד במועצות הערים (בסוגריים - שיעור נציגי הליכוד)	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מועמדי המפלגה שלא נבחרו לראשי ערים	שנה
136 (22%)	11	8	1993
71 (11%)	7	10	1998
68 (12%)	5	15	2003
47 (8%)	2	10	2008
46 (7%)	3	7	2013
54 (8%)	4 (ללא בת ים) ¹	2 (ללא בת ים) ¹	2018

הערה: הניתוח בוחן את שימוש השימה המקומית בשם או באותיות של מפלגת האם הלאומית (הליכוד או מחל) ב־30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, קריית גת.

1 בבחירות 2018 התמודד צביקה ברוט כמועמד הליכוד לראשות העיר, אולם במהלך מסע הבחירות פרסם יושב ראש הליכוד נתניהו סרטון שבו קרא לחומכי הליכוד בעיר להצביע דווקא ליוסי בכר, שהתמודד במסגרת רשימה מקומית. ברוט ניצח את בכר בסיבוב השני, אך הזיהוי הכמעט-מוחלט בין נתניהו לבין הליכוד מסגר את בחירתו של ברוט כהפסד לליכוד.

הדפוס של התקשרות עם רשימות-בת הנתמכות כספית על ידי "מפלגת האם" אך רצות בשם אחר רווח בליכוד פחות מאשר במפלגת העבודה. רק בעיר אחת מבין ה־30 שנבחנו הריץ הליכוד ב־2013 רשימה ומועמד לראשות עיר שלא תחת התווית של הליכוד: חיים ביבס שנבחר לראשות עיריית מודיעין ורשימתו "חיים במודיעין-מכבים-רעות". עובדה זו מאפשרת לזהות את היחלשות הליכוד בזירה המקומית: על אף שבבחירות 2018 התמודדו רשימות שהשתמשו בשם הליכוד ב־25 מתוך 30 הערים הגדולות, משקלן מכלל חברי מועצות הערים הללו עומד על 8% בלבד. המפלגה יכולה להתנחם ב"נחמת עניים" בכך שבבחירות אלה נבלמה הירידה העקבית של המפלגה בזירה המקומית ונשמרה יציבות ביחס לבחירות של 2008. יכול להיות שבלוימה זו הייתה תוצר של תמיכה במספר רשימות מועמדים גבוה יחסית, עם השקעה עצומה וככל הנראה מאוד לא מוצלחת לנוכח הגירעון הגדול שנבע ממנה: הליכוד השקיע בבחירות המקומיות יותר מפי שניים מכל יתר המפלגות (כ־56 מיליון ש"ח) וסיים אותן בגירעון גדול במיוחד של למעלה מ־15 מיליון ש"ח; הוא גם הריץ את מספר הרשימות

הגדול ביותר מטעמו (91 בסיעות־בת שלו ועוד 7 רשימות משותפות עם מפלגות לאומיות אחרות). לשם השוואה, מפלגת העבודה השקיעה כ־29 מיליון ש"ח וסיימה את הבחירות הללו בעודף של כ־1.5 מיליון ש"ח; היא הריצה 48 סיעות־בת ועוד 2 רשימות משותפות (מבקר המדינה, 2021).¹³

הבחירות להסתדרות

לליכוד יש פדרציית איגודי עובדים קטנה יחסית, "הסתדרות העובדים הלאומית", שמקורבת אליו. לראשיה יש ייצוג במוסדות המפלגה, ובעבר הם אף כיהנו כחברי כנסת. מעבר לכך, מאז 1966 הליכוד משתתף בבחירות לוועידת הסתדרות העובדים הכללית (שמאז שנות ה־90 קרויה הסתדרות העובדים החדשה). עד שנת 1990 (כולל 1990) הצליח הליכוד לזכות, גם בשיא הצלחתו, בשיעור תמיכה של פחות מ־30%, ולא איים על ההגמוניה של מפלגת העבודה בתקופה זו.

בבחירות של 1994 איבדה מפלגת העבודה את מעמדה הדומיננטי בהסתדרות כאשר הפסידה לרשימה שהורכבה מפורשים ממנה ומפורשים ממפלגות נוספות. אך הליכוד שיחק בבחירות אלו תפקיד משני, ירד בכוחו וזכה רק ב־14% מהקולות. מאז יש במוסדות ההסתדרות נציגים שמשויכים לסייעת הליכוד, שהתמודדה ברוב הפעמים בברית עם מפלגות נוספות (ארציות, כולל מפלגת העבודה, ורשימות עצמאיות). אולם חלק ניכר מאנשי הליכוד מתמודדים במסגרת רשימות עצמאיות ונוצרות בריתות חוצות מפלגות. ככל שמדובר ביושב ראש ההסתדרות (שנבחר ישירות מאז 1998), הליכוד הציב מועמד מטעמו רק בבחירות 2007, והוא זכה בפחות מ־8% תמיכה. גם בבחירות אלו חברו רבים מנציגי הליכוד בהסתדרות לתמוך במועמד אחר.

ניתן ללמוד כי הגם שהליכוד אינו נוטש את זירת האיגודים, כמפלגה הוא אינו נלהב לתפוס בה את השליטה או אפילו להפגין נוכחות בולטת. ניתן לשער כי חוסר התלהבות זה קשור לנטיית הליכוד לתמוך באידאולוגיה של "שוק חופשי", שאינה רואה בחיוב ארגוני עובדים חזקים. הליכוד פוסח למעשה על שתי הסעיפים: מחד גיסא הוא אינו מדיר את רגליו מהפוליטיקה האיגודית, ומאידך גיסא הוא אינו פועל למקסום כוחו בשדה זה.

13 יש לשים לב שדוח מבקר המדינה על הבחירות ברשויות המקומיות, מקור המידע המהימן היחיד על הקשר בין רשימות מקומיות לבין המפלגות הלאומיות, משתמש בהגדרות ובניתוחים שונים בין בחירות לבחירות. לכן לא ניתן להשוות את התמונה הכוללת לאורך זמן. לעומת זאת, הניתוח שלנו של 30 הערים הגדולות בוצע לפי אמות מידה עקביות של שימוש הרשימה המקומית בשם או באותיות מפלגת האם הלאומית.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של הליכוד: הסיעה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת שייצגו את המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים והפיצולים שהתרחשו מאז 1992.

בין 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם הליכוד 112 אישים שונים.¹⁴ רשימה זו כוללת 22 נשים (19.6%) ו-90 גברים (80.4%). רק ארבעה מביין חברי הכנסת הללו השתייכו למיעוט הלא-יהודי וכולם היו דרוזים: אסעד אסעד, איוב קרא, מגלי והבה ופטין מולא. 82 מחברי הכנסת היו ילידי הארץ ורק 30 נולדו בחו"ל, על פי החלוקה הבאה: 13 באפריקה, 11 באירופה, ארבעה באסיה ושניים בצפון אמריקה.

לוח 2.7 מציג את המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. מבחינת הגיל הממוצע של חברי הכנסת, ניתן לזהות עלייה מתונה בין הכנסת ה-13 לכנסת ה-15, מ-50.1 בכנסת ה-13 ל-53.2 בכנסת ה-15. להצלחה האלקטורלית בבחירות של 2003 הייתה השפעה ניכרת על הגיל הממוצע, שירד מתחת ל-50. המושבים הרבים שקיבלה המפלגה אפשרו את כניסתן של פנים חדשות וצעירות. שישה מבין 38 חברי הכנסת היו צעירים מתחת לגיל 40, בהם גלעד ארדן, גדעון סער וגילה גמליאל. מגמת ההצערה נמשכה גם בשתי הכנסות הבאות, כאשר השיא היה בבחירות לכנסת ה-18, שאלה נבחרו שמונה חברים מתחת לגיל 40. מאז הכנסת ה-19 (2013) התהפכה המגמה והגיל הממוצע של חברי סיעת הליכוד שנבחרו לכנסת ה-24 (2021) היה הגבוה ביותר – מעל 54.

לוח 2.7
פילוח חברי הכנסת של הליכוד
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכול חברי כנסת	רקע בשלטון המקומי	רקע ביטחוני ¹	התנחלויות	לא-יהודים	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
32	10	1	1	1	2	4	50.1	13
22	6	3	0	0	2	2	52.3	14
19	4	2	0	1	3	1	53.2	15
38	9	2	1	2	7	6	49.5	16
12	1	0	0	0	1	2	50.7	17
27	3	3	2	1	5	8	50.0	18
20	1	2	3	0	4	3	51.5	19
30	4	3	4	1	6	3	52.3	20
34	3	4	2	1	10	7	52.3	21
31	3	3	1	0	8	5	52.9	22
35	4	4	1	1	10	5	53.1	23
29	3	3	2	1	8	2	54.7	24

1 דרגת אלוף משנה ומעלה, ראשי שב"כ ומוסד וסגניהם.

הייצוג הנשי בסייעת הליכוד היה דל מאוד עד הכנסת 15 (כולל) והגיע לכל היותר לשלוש נשים. לכנסת ה-16 נבחר מספר שיא של שבע נשים, שהיו מעל 18% מחברי הסיעה. רק אחת מהן – לימור לבנת – נותרה לאחר התבוסה בבחירות 2006 וזכתה להיות אחת מבין 12 חברי הסיעה (חלק מנציגות הליכוד עברו לקדימה ונבחרו במסגרתה). בשלוש הכנסות הבאות נע מספר הנשים בין ארבע לשש. במספרים מוחלטים מדובר בירידה מהשיא של הכנסת ה-16, אך באופן יחסי – בשל הירידה במספר המושבים – נשמרה יציבות של 17%-20% בשיעור הנשים בקרב חברי הסיעה. שיא של ייצוג נשים – במונחים מוחלטים ויחסיים – נרשם בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019), שבעקבותיהן נבחרו מטעם הליכוד 10 חברות כנסת (כמעט 30%). השיא (במונחים מוחלטים) חזר על עצמו בבחירות לכנסת ה-23 (2020).

כפי שעולה מלוח 2.7, חלה במהלך הזמן ירידה במספר חברי הכנסת שצמחו בשלטון המקומי. בכנסת ה-13 (1992) כשליש מחברי הסיעה החלו את פעילותם הפוליטית בזירה זו – דוד

לוי, דוד מגן, דוד מנע, יהושע מצא, רון נחמן, עובדיה עלי, שאול עמור, חיים קופמן, משה קצב ומאיר שטרית. נתיב הקריירה הזה נחלש לאחר מכן, חולשה שניתן להסביר בשלושה גורמים. ראשית, בשנת 1995 נקבע בחוק כי ראש רשות מקומית לא יוכל לכהן בה בעת כחבר כנסת. חוק זה אילץ ראשי רשויות מכהנים להכריע בין כהונה בראש הרשות לבין כהונה כחבר כנסת. שנית, זוהי מגמה המשקפת את ההתרחקות של הליכוד מפעילות בזירה המקומית. שלישית, חברי הכנסת המגיעים מהזירה המקומית נבחרים לראשונה בדרך כלל בבחירות הפנימיות בליכוד במסגרת המקומות המוקצים למחוזות הגאוגרפיים. שריונים אלה התחילו לרוב מהמקומות ה-16-17 ברשימת המועמדים, וכפועל יוצא כאשר הליכוד קיבל מספר נמוך יחסית של מושבים, הם לא הצליחו להיבחר לכנסת. כך, מבין 12 חברי הסיעה שנבחרו ב-2006 ו-20 חברי הסיעה שנבחרו ב-2013, רק אחד בא מרקע של שלטון מקומי: בשני המקרים היה זה ראובן ריבלין, ש-20 שנים קודם לכן היה חבר מועצת עיריית ירושלים. לעומת זאת, כאשר הליכוד קיבל 30 מושבים בבחירות 2015, הצליחו להיבחר לכנסת ארבעה חברים חדשים בעלי ניסיון קודם מהזירה המקומית, כולם במסגרת המחוזות: דוד ביטן (חבר מועצת עיריית ראשון לציון, מחוז השפלה), מיקי זוהר (סגן ראש עיריית קריית גת, מחוז הנגב), ז'קי לוי (ראש עיריית בית שאן לשעבר, מחוז גליל ועמקים) וירון מזוז (חבר מועצת העיר קריית ביאליק, מחוז חיפה).

מגזר אוכלוסייה שייצוגו התחזק בליכוד עד לסדרת הבחירות של 2019-2021 הוא מתיישבי יהודה ושומרון. קודם לשנת 2009 היה לכלל היותר חבר כנסת יחיד שהתגורר מעבר לקו הירוק. לכנסת ה-19 (2013) נבחרו שלושה נציגים שגרו בהתנחלויות (יולי אדלשטיין, זאב אלקין ומשה פייגלין), ולכנסת ה-20 נבחרו ארבעה כאלה (אדלשטיין, אלקין, דוד אמסלם ואורן חזן), ואליהם נוסף במהלך כהונת הכנסת גם יהודה גליק. לכנסות ה-22 עד ה-23 נבחר מטעם הליכוד רק מתנחל אחד ולכנסת ה-24 נבחרו שניים.¹⁵

עד כמה מתחדשת המפלגה מבחינת נציגיה בכנסת? האם קיימת תחלופה ויש פנים חדשות בין נבחרי הציבור שלה? לוח 2.8 מציג את מספר הפנים החדשות שהציג הליכוד בכל כנסת. ניתן לראות כי קיימות תנודות משמעותיות במספר ואחוז חברי הכנסת החדשים שנבחרים. התנודתיות הזו אינה משקפת בהכרח מחזוריות של חילופי דורות או שינויים בדרך בחירת המועמדים אלא קשורה להישגי המפלגה בבחירות. בבחירות שבהן המפלגה הצטמקה באופן משמעותי (1996, 2006, 2013, 2021) נכנסו רק מעט חברי כנסת חדשים. לעומת זאת, בבחירות שבהן חל גידול במספר המושבים של המפלגה (2003, 2009, 2015, אפריל 2019) שיעור חברי הכנסת החדשים היה גבוה ונע בין 32% ל-50%. התחלופה הכמעט אפסית בספטמבר 2019,

15 אדלשטיין ואלקין העתיקו מגוריהם ולא התגוררו ביהודה ושומרון בעת היבחרותם לכנסת ה-21.

2020 ו־2021 אינה מייצגת מגמה, היות שמלבד שינויים מזעריים רשימת המועמדים של אפריל 2019 "הוקפאה".

לוח 2.8
חברי כנסת חדשים של הליכוד

שיעור החדשים	חברי כנסת חדשים	מספר חברי הכנסת	
25.0%	8	32	1992
18.2%	4	22	1996
21.1%	4	19	1999
50.0%	19	38	2003
0%	0	12	2006
37.0%	10	27	2009
5.0%	1	20	2013
40.0%	12	30	2015
32.4%	11	34	אפריל 2019
0%	0	31	ספטמבר 2019
0%	0	35	2020
3.4%	1	29	2021

הערה: הלוח לא כולל חברים חדשים שנכנסו כתוצאה מחילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת. לא כולל חברי כנסת שייצגו בפעם הראשונה את הליכוד אך כבר כיהנו בכנסת קודם לכן מטעם סיעות אחרות. הנתונים משקפים רק את חברי הכנסת מטעם הליכוד (ללא חברי כנסת מטעם מפלגות אחרות שהתמודדו עם הליכוד ברשימות משותפות).

תחלופה של חברי כנסת משקפת תהליך נורמלי ובריא של התחדשות פנים-מפלגתית וחילופי דורות. לעומת זאת, בפרק הזמן הנסקר כאן חווה הליכוד גם מקרים רבים של חברי כנסת שעזבו אותו לטובת מסגרות פוליטיות אחרות. פרישות, פיצולים והתמזגויות היו תמיד חלק מהנוף הפוליטי של המערכת הפוליטית הישראלית, ושל הליכוד/חרות כחלק ממנה. לדוגמה, שמואל תמיר ואליעזר שוסטק פרשו מחרות (1967) והקימו את המרכז החופשי, משה שמיר וגאולה כהן נטשו את המפלגה והקימו את התחיה (1979), וקבוצת חברי כנסת בראשות יצחק מודעי התפלגו מהליכוד (1990) והקימו את הסיעה לקידום הרעיון הציוני. מנגד, התמזגו לתוך הליכוד מספר תנועות ואישים: בהם אפשר לציין את שלומציון של אריאל שרון ב־1977, אומץ של יגאל הורוביץ ותמ"י של אהרן אבוחצירא ב־1988.

גם במסגרת הזמן הנבחרת כאן, מאז שנת 1992, נמשכה התנועה המתמדת של אישי ציבור אל מחוץ למפלגה ולתוכה. מבחינת עריקות – פרישה מהמפלגה לטובת מפלגה אחרת – אפשר להצביע על שני גלים מרכזיים:

1. ממשלת נתניהו הראשונה (1996-1999)

כפי שהוזכר לעיל, ממשלתו הראשונה של נתניהו התאפיינה ביחסים אישיים עכורים בין ראש הממשלה לבין כמה משריו הבכירים. הפרישה הראשונה התרחשה חודשים ספורים עוד לפני בחירות 1996, כאשר הליכוד עדיין היה באופוזיציה: דוד לוי, שיחסיו עם נתניהו היו מתוחים מאז הבחירות הפנימיות להנהגת המפלגה (1993), הרגיש כי דוחקים אותו ואת נאמניו מהמפלגה והצהיר ש"אחרי 37 שנות פעילות במפלגה אין לי כיום כלום בליכוד" (טל, 1995א). באמצע יוני 1995 הכריז לוי על פרישתו מהליכוד ועל הקמת מפלגה חדשה שקיבלה, לאחר פרישתו הפורמלית עם דוד מגן מסיעת הליכוד, את השם גשר. שרים בכירים נוספים – שהתפטרו או פוטרו במהלך כהונת ממשלת נתניהו הראשונה – עזבו אף הם את הליכוד לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999). דן מרידור ויצחק מרדכי עזבו את המפלגה והצטרפו אל מפלגת המרכז; בני בגין ודוד ראם נטשו את הליכוד וייסדו את מפלגת חרות – התנועה הלאומית. אביגדור ליברמן, שאומנם לא היה חבר כנסת אך בתור מנכ"ל המפלגה היה שחקן חשוב בליכוד, עזב אף הוא וייסד בראשית שנת 1999 את מפלגת ישראל ביתנו.

2. "המפץ הגדול" (נובמבר-דצמבר 2005)

הגל השני היה משמעותי בהרבה והוכתב מהחלטתו יוצאת הדופן של ראש ממשלה מכהן של הליכוד לנטוש את המפלגה לטובת הקמת סיעה ומפלגה חדשות. אריאל שרון, שנחשב לאדריכל מרכזי של הקמת הליכוד בשנת 1973, פרש ממנו ולקח עימו עוד 13 מחברי הסיעה, בהם אהוד אולמרט וציפי לבני. המהלך הזה, שזכה לכינוי "המפץ הפוליטי הגדול", נבע מתסכולו של שרון לנוכח התנהגותה של קבוצת חברי סיעה ("מורדי הליכוד") שפעלה תדירות כנגד עמדת הממשלה וסיכלה מספר מהלכים פרלמנטריים, גם לאחר השלמת תוכנית ההתנתקות. במסיבת עיתונאים הודיע שרון ש"החיים בליכוד הפכו לבלתי נסבלים" וכי "הליכוד במתכונתו הנוכחית לא יכול להוביל את ישראל למטרותיה הלאומיות" (שומפלבי, 2005ג). זמן קצר לאחר מכן עזבו את הליכוד שני חברים נוספים: שאול מופז וצחי הנגבי.

מלבד שני גלים מרכזיים אלה יש לציין את החלטתו של עוזי לנדאו לעזוב את הליכוד לקראת בחירות 2009 ולהתמודד במסגרת ישראל ביתנו. לנדאו לא נבחר לכנסת בבחירות 2006 (הוא שובץ במקום ה-14) ולאחר שנה, כאשר היה אמור להחליף את דני נוה הפורש, החליט לוותר על הזכות ולהישאר מחוץ לכנסת. כשנה לאחר מכן הכריז על הצטרפותו לישראל ביתנו. ישראל ביתנו גם קלטה אליה "נסיכים", בנים ובנות של חברי כנסת בולטים מן הליכוד: אורלי לוי, בתו של דוד לוי, ויאיר שמיר, בנו של ראש הממשלה לשעבר יצחק שמיר.

שלושה פוליטיקאים נוספים עזבו את הליכוד בין השנים 2012 ו-2016 והקימו כל אחד רשימה חדשה בראשותו. הראשון היה משה כחלון, שהכריז בשלהי 2012 על פסק זמן מהחיים הפוליטיים. ההערכות שלפיהן כוונתו להקים מפלגה עצמאית התבררו כנכונות, ובבחירות 2015 זכה עם מפלגתו החדשה "כולנו" ב-10 מושבים. המפלגה שרדה בקושי בבחירות של אפריל 2019 וזכתה בארבעה מושבים, ואז "שבה הביתה" לליכוד (על מפלגת כולנו – ראו פרק 11 בספר זה). השני היה משה פייגלין, שבעקבות דחיקתו למקום לא ריאלי בפריימריז לקביעת הרשימה לכנסת ה-20 עזב את הליכוד בראשית 2015 והקים את מפלגת זהות, שהתמודדה בבחירות לכנסת ה-21 אך לא עברה את אחוז החסימה. לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 הכריז פייגלין כי הגיע להסכמה עם נתניהו שלפיה זהות לא תתמודד בבחירות בתמורה למינויו לשר לכלכלי בכיר אם נתניהו ירכיב את הממשלה. השלישי היה משה (בוגי) יעלון, שר הביטחון מטעם הליכוד בין השנים 2013 ו-2016. יעלון מחה על כך שבמסגרת צירופה של ישראל ביתנו לממשלת נתניהו (מאי 2016) סיכם ראש הממשלה למנות את אביגדור ליכרמן לתפקיד שר הביטחון במקומו. יעלון התפטר מהכנסת, כשנה לאחר מכן עזב את הליכוד, ולקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) הקים את מפלגת תל"ם.

לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021) נרשם גל פרישה נוסף מהמפלגה. מי שהוביל אותו היה גדעון סער, שהודיע על עזיבתו את המפלגה ועל כוונתו להתמודד ברשימה עצמאית. הוא טען שמפלגת הליכוד "הפכה לכלי שרת עבור האינטרסים האישיים של העומד בראשה". יחד איתו הודיעו על פרישתם מהליכוד גם השר זאב אלקין וחברות הכנסת מיכל שיר ושרן השכל. הארבעה, יחד עם ח"כ יענת שאשא-ביטון (שהשתייכה לסייעת הליכוד אך שובצה בה מטעם מפלגת כולנו) התמודדו בבחירות במסגרת רשימת תקווה חדשה.

גורלם של מרבית עוזבי הליכוד לא שפר עליהם. רוב הפורשים לקדימה – לרבות שאול מופז וציפי לבני – נפלטו מהמערכת הפוליטית בתוך כעשור. אחרים (דוד לוי, צחי הנגבי, דן מרידור, בני בגין) שבו לליכוד ושיקמו את מעמדם רק באופן חלקי. לעומתם מי שהצטרפו לליכוד לאחר שכיחנו כחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות, כמו יולי אדלשטיין (ישראל בעלייה), זאב אלקין ואבי דיכטר (קדימה) או יואב גלנט (כולנו), זכו לעיתים להתקדם למשרות פוליטיות בכירות.

זירת הממשלה

בשונה ממפא"י, הליכוד לא הגיע לעמדה של מפלגה דומיננטית, אך הוא אחז בעמדת מפלגת השלטון חלק ניכר מתוך התקופה המנותחת במחקר זה. שני ראשי ממשלה כיהנו מטעמו בשבע ממשלות שונות. בנימין נתניהו עמד בראשות הממשלה ה-27 מיוני 1996 עד יולי 1999. לאחר

פחות משנתיים באופוזיציה חזר הליכוד להיות מפלגת שלטון בממשלות ה-29 וה-30 בראשות אריאל שרון (מרץ 2001 עד נובמבר 2005). אחרי שלוש שנים נוספות באופוזיציה חזר הליכוד לשלטון במרץ 2009 והיה הכוח המוביל בממשלות ה-32 עד ה-35 בראשותו של בנימין נתניהו. ביוני 2021, לאחר כינון הממשלה ה-36, חזר הליכוד לשורות האופוזיציה.

בניגוד למפלגת העבודה (ראו פרק 3 בספר זה), הליכוד לא היה שותף בתקופה הנידונה כאן במסגרת קואליציה שבה לא כיהן כמפלגת השלטון.¹⁶ במילים אחרות: הוא מעולם לא השתתף בממשלת אחדות בתור שותף זוט (לוח 2.9). בסך הכול בין יולי 1992 (כינון ממשלת רבין השנייה¹⁷) ליוני 2021 (כינון ממשלת בנט-לפיד), שהה הליכוד מעל 20 שנים בשלטון (כמעט 70% מהזמן), ומעט פחות מתשע שנים באופוזיציה.

לוח 2.9 המעמד השלטוני של הליכוד, 1992-2021

תקופה	ממשלה	סטטוס	ראש הממשלה
יולי 1992 - נובמבר 1995	25	אופוזיציה	רבין
נובמבר 1995 - יוני 1996	26	אופוזיציה	פרס
יוני 1996 - יולי 1999	27	מפלגת שלטון	נתניהו
יולי 1999 - מרץ 2001	28	אופוזיציה	ברק
מרץ 2001 - פברואר 2003	29	מפלגת שלטון	שרון
פברואר 2003 - ינואר 2006	30	מפלגת שלטון ¹	שרון
ינואר 2006 - מאי 2006	30	אופוזיציה	שרון/אולמרט
מאי 2006 - מרץ 2009	31	אופוזיציה	אולמרט
מרץ 2009 - מרץ 2013	32	מפלגת שלטון	נתניהו
מרץ 2013 - מאי 2015	33	מפלגת שלטון	נתניהו
מאי 2015 - מאי 2020	34	מפלגת שלטון	נתניהו
מאי 2020 - יוני 2021	35	מפלגת שלטון	נתניהו

1 בנובמבר 2005 פרש שרון מהליכוד יחד עם עוד שורה של חברי כנסת וייסד את קדימה. השרים שנותרו בליכוד החפירו מהממשלה רק בינואר 2006.

16 לתקופה קצרצרה (נובמבר 2005 עד ינואר 2006) היו שרי הליכוד חברים בממשלת שרון, לאחר ההתפלגות של קדימה מסיעת הליכוד. אולם השרים לא היו מחויבים לממשלה, קל וחומר חברי סיעת הליכוד.

17 ממשלת רבין (1992-1995) מכונה ממשלת רבין השנייה לעומת זו הראשונה, שבראשה עמד רבין בשנים 1974-1977.

לאחר פרסום תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) התברר שלשמאל יש "גוש חוסם" של 61 חברי כנסת. בנסיבות אלה, ולאור ההפרש הגדול שבו ניצחה מפלגת העבודה את הליכוד, היה ברור כי לראשונה מאז מהפך 1977 פני הליכוד לאופוזיציה. נראה כי במהלך המשא ומתן הקואליציוני לא נשקלה ברצינות האפשרות לשילוב הליכוד בממשלה המתגבשת.

ניצחוננו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה במאי 1996 העמיד אותו לכאורה בעמדה נוחה מאוד להרכבת הממשלה. הוא היה לראש הממשלה הראשון שקיבל מנדט ישיר מציבור הבוחרים. בתור שכזה הוא הכריז כי יחתור להקים ממשלה של מומחים, לא של פוליטיקאים (כספית וכפיר, 1997: 314). שאיפתו התנפצה אל מול המציאות החוקתית שיצר חוקי-יסוד: הממשלה החדש, המוכר יותר בכינויו "חוק הבחירה הישירה". החוק נתן אומנם לראש הממשלה מנדט ישיר מהציבור ואפשר לו למנות שרים שאינם חברי כנסת (עד כדי מחצית מהממשלה), אך חייב אותו במקביל להקים ממשלה שתזכה לאמון הכנסת (חזן, 1998א). זאת ועוד, הוא הגביל את מספר השרים שראש ממשלה יכול למנות ל-18 בלבד. בהתחשב בכך שסיעת השלטון מנתה 32 מושבים בלבד (ורק 22 מתוכם חברי הליכוד) היה ברור כי נתניהו יתקשה להביא מומחים מחוץ למערכת הפוליטית לכהן כשרים מבלי לעורר את חמתם של שותפות קואליציוניות ושל בכירים במפלגתו. בסופו של דבר מונה רק שר אחד שבא מחוץ למערכת הפוליטית, יעקב נאמן, לשר המשפטים (Kenig and Barnea, 2014). חלוקת התפקידים במהלך המשא ומתן הקואליציוני התגלתה כקשה יותר בתוך הליכוד מאשר עם השותפות. לאחר שהסתמן כי נתניהו מתכוון להותיר את אריאל שרון ללא תפקיד ביצועי, התייצב דוד לוי (שבאותה העת עמד בראש מפלגת גשר) בדרישה למנות אותו לשר עם תיק בכיר. כך נולד, במיוחד עבור שרון, משרד התשתיות הלאומיות. מלבד נתניהו החזיק הליכוד עוד שמונה תפקידי שר, בהם תיק האוצר (דן מרידור) ותיק הביטחון (יצחק מרדכי).

הממשלה התאפיינה מתחילת כהונתה בחוסר אמון הדדי בין נתניהו לבין שריו הבכירים. כבר בינואר 1997 התפטר שר המדע בני בגין מהממשלה על רקע אישור הסכם חברון. חצי שנה מאוחר יותר התפטר שר האוצר דן מרידור עקב חילוקי דעות עם ראש הממשלה לגבי המדיניות הכלכלית. בראשית 1998 התפטר גם שר החוץ דוד לוי, ובמהלך השנה הקואליציה החלה להיראות רעועה למדי, מה שאכן הוליך להקדמת הבחירות.

במוצאי יום הבחירות של 1999, כשהתבהרו תמונת ההפסד (44% תמיכה לנתניהו מול 56% לאהוד ברק) וממדי המפלה (19 מושבים בלבד לליכוד), הודיע נתניהו על פרישתו. אומנם הציבור בחר ישירות את אהוד ברק לראש הממשלה, אך תמונת המושבים בכנסת המחישה כי יהיה לו קשה מאוד להרכיב קואליציה. בימים הראשונים, עוד טרם החלו מגעים קואליציוניים פורמליים, התפתח ויכוח פנימי בליכוד בשאלת הצטרפות לממשלת אחדות בהנהגת ברק.

לנוכח הקשר האישי הטוב וההערכה ההדדית בין ברק לאריאל שרון, שמונה ליושב ראש זמני, צעד כזה לא היה בלתי סביר (ברזילי, 1999). יותר מחודש לאחר הבחירות התנהל משא ומתן מזורז בין צוותי שתי המפלגות על הצטרפות הליכוד לממשלה רחבה, כאשר אבני הנגף העיקריות היו הוויכוח על ההתנחלויות והנכונות לפשרה טריטוריאלית. השיחות עלו על שרטון לאחר שברק סירב לדרישות שהעמיד הליכוד לאפשר לשרון להטיל וטו על מהלך מדיני שלא יעלה בקנה אחד עם השקפותיו.

הליכוד אולי נערך לשיבה ממושכת באופוזיציה, אך הקואליציה רבת הניגודים שהרכיב ברק התפוררה במהירות. לקראת ועידת השלום בקמפ דייוויד בין ברק לבין יאסר ערפאת, יושב ראש הרשות הפלסטינית (יולי 2000), הפכה הממשלה לממשלת מיעוט. מעטים מאוד העריכו כי יהיה זה אריאל שרון, היושב ראש הזמני של הליכוד, שיתמודד מטעם הליכוד בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה שנקבעו לראשית פברואר 2001. נתניהו נערך להתמודדות פנימית נגד שרון אך החליט לבסוף לוותר (ראו פירוט להלן), מה שסלל את דרכו של שרון לניצחון סוחף. רק זמן קצר קודם לכן עצם המחשבה על שרון בתור ראש ממשלת ישראל עדיין נחשבה כהזיה פוליטית פרועה. רבים סברו כי שרון לא הצליח לגמרי להתאושש מהכתם שדבק בו במלחמת לבנון וממסקנות ועדת קהן, שמצאה אותו לא ראוי לכהן כשר ביטחון. למרות שנותר שחקן פעיל וכולט בפוליטיקה ובעל מעמד בליכוד (הוא מונה לשר חוץ במהלך 1998), התפיסה הרווחת הייתה שמעל שרון קיימת תקרת זכוכית שלא יוכל לנפץ אותה. ניצחונו היה בחזקת נבואה שהגשימה את עצמה: מקורבו, אורי דן, אמר ב־1984 ש"מי שלא רצה את שרון כרמטכ"ל, קיבל אותו כשר ביטחון; מי שלא רצה אותו כשר ביטחון, יקבל אותו כראש ממשלה".

מודע למשמעות ניצחונו ולמגבלות הפוליטיות שלו (הוא עמד להרכיב ממשלה כראש סיעת שלטון בת 19 מושבים), נשא שרון נאום ניצחון שרוח של פיוס ואחדות נשבה ממנו:

במהלך השנים הועמקו המחלוקות והשסעים בעם ובחברה שלנו. הגיע העת למצוא את המאחד ולחפש הסכמה רחבה ככל האפשר. אני קורא מכאן להקמת ממשלת אחדות לאומית רחבה ככל שניתן. אני פונה למפלגת העבודה ללכת יחד, על יסוד שותפות אמיתית, בדרך הקשה לביטחון ולשלום (גלובס, 2001).

ממשלת אחדות אומנם הייתה על הפרק כבר מראשית המגעים הקואליציוניים. כישלון התהליך המדיני והאלימות הקשה שהביאה עימה אינתיפאדת אל־אקצא יצרו אווירת משבר שהצריכה כינון ממשלה יציבה בעלת תמיכה ציבורית רחבה. נוסף על כך הפיצול הקיצוני בכנסת חייב שיתוף פעולה בין שתי המפלגות הגדולות (Diskin and Hazan, 2002). הקואליציה שהוקמה נשענה על תמיכה של 80 חברי כנסת. גרעין השליטה של מפלגת הליכוד בקואליציה בראשותה

היה קטן מרבע (לוח 2.10), והיא הייתה הסיעה השנייה בגודלה בקואליציה לאחר ישראל אחת. מלבד ראש הממשלה שרון מונו מטעם הליכוד עוד שבעה שרים בלבד (מתוך סך הכול 26). מבין שלושת התיקים שנחשבים בכירים ביותר החזיק הליכוד את תיק האוצר, שנמסר לסילבן שלום.

תקופת כהונתה של ממשלת שרון הראשונה נועדה להיות כשנתיים וחצי לכל היותר, שכן הבחירות לכנסת ה-16 היו צריכות להיערך לכל המאוחר בסתיו 2003. אולם הממשלה שרדה פחות משנתיים, ובמהלכן ניצבה מול שיאה של אינתיפאדת אל-אקצא, הורתה על מבצע "חומת מגן", שנועד להתמודד עם הטרור הפלסטיני שהיכה שוב ושוב באזרחי ישראל, וניסתה להתמודד עם משבר כלכלי עמוק שהביא לצמיחה שלילית במשק. הבסיס הקואליציוני של הממשלה עבר שינויים לא מעטים. אולם עד לפרישתה של מפלגת העבודה מהממשלה על רקע חילוקי דעות סביב גיבוש תקציב המדינה לא נשקפה סכנה של ממש ליציבותה. רק אז, לאחר הערכת מצב פוליטית, החליט ראש הממשלה לעשות שימוש בסמכותו החוקית ולהורות (לאחר אישורו הפורמלי של נשיא המדינה) על פיזור הכנסת ועריכת בחירות מוקדמות. לאחר פרישת מפלגת העבודה אייש שרון את שני התיקים הבכירים שהתפנו ומינה את יריבו נתניהו לשר החוץ ואת הרמטכ"ל היוצא שאול מופז לשר הביטחון.

כפי שהוזכר לעיל, שרון הוביל את הליכוד לניצחון גדול בבחירות 2003. לאחר התמזגותם המהירה של שני חברי ישראל בעלייה עם הליכוד מנתה הסיעה 40 חברי כנסת. מצב זה הציב את שרון בעמדה נוחה מאוד לקראת הרכבת הממשלה. ניסיונו לשכנע את מפלגת העבודה בראשות עמרם מצנע להיכנס לקואליציה לא עלה יפה, אך גם בלעדיה היה בידי שרון מרחב פוליטי רחב. הוא יכול היה לבחור בין ממשלה עם מפלגות הימין והחרדים לבין כינון ציר עם שינוי, מפלגת מרכז חילונית ליברלית בהנהגת טומי לפיד, שזכתה ב-15 מושבים והייתה לסיעה השלישית בגודלה. ההתלבטות נמשכה ימים ארוכים. בליכוד נשמעו קולות שהתנגדו לצירוף שינוי על חשבון החרדים, ושרים במפלגה אמרו כי לא יסכימו להפרת הסטטוס קוו ולנישואים אזרחיים (ליס וורטר, 2003). שבוע לפני השבעת הממשלה עוד דווח על התקדמות משמעותית במגעים עם ש"ס החרדית ואפילו – על אף הסתייגותו של מצנע – על ניסיון לנסח הבנות בין הליכוד לבין מפלגת העבודה. לבסוף הכריע שרון לטובת ממשלה נטולת חרדים ובעלת אופי חילוני מובהק (שינוי בצירוף חברי ישראל ביתנו, שהתמודדו בבחירות במסגרת האיחוד הלאומי) אשר אוזנה בידי נציגי הציונות הדתית: מפד"ל בצירוף יתר חברי ברית האיחוד הלאומי.

לוח 2.10
ממשלות בראשות הליכוד, 1996-2020

הממשלה ה-27 (נתניהו I)	הממשלה ה-29 (שרון I)	הממשלה ה-30 (שרון II)	הממשלה ה-32 (נתניהו II)	הממשלה ה-33 (נתניהו III)	הממשלה ה-34 (נתניהו IV)	הממשלה ה-35 (נתניהו V)
מספר הטיעות בקואליציה	6	7	4	6	4	5
גרעין השליטה של הליכוד	33%	24%	59%	36%	29%	49%
מספר שרי הליכוד	9	8	14	15	8	14
מספר סגני השרים	-	2	3	3	4	3
תיקים בכירים	אוצר, ביטחון, משפטים	אוצר, חינוך, משפטים	אוצר, חינוך, משפטים	אוצר, חינוך, משפטים	ביטחון, פנים	אוצר, חינוך
שרים	נתניהו, מרידור, מרדכי, קצב, לבנת, בגין, שרון, הנגבי, [נאמן]	שרון, שלום, לבנת, שטרית, ריבלין, הנגבי, לנדאו, לבני	שרון, נתניהו, מופז, שלום, לבנת, לנדאו, אולמרט, נוה, שטרית, הנגבי, לבני, י' כץ, עזרא, שרנסקי	נתניהו, שטייניץ, סער, פלד, ארדן, יעלון, שלום, איתן, אדלשטיין, י' כץ, כחלון, לבנת, בגין, מרידור, [נאמן]	נתניהו, יעלון, סער, שטייניץ, ארדן, י' כץ, לבנת, שלום	נתניהו, י' כץ, גלנט, רגב, אדלשטיין, אוחנה, ארדן, גמליאל, אלקין, חוטובלי, אמסלם, הנגבי, א' כהן, שטייניץ

הערה: הנתונים משקפים את הרכב הקואליציה והממשלה סמוך להשבעת הממשלה. מספר השרים של הליכוד כולל את ראש הממשלה. גרעין השליטה מבטא את המשקל היחסי של מושבים לליכוד בתוך הקואליציה. יעקב נאמן לא כיהן כחבר כנסת אך היה מינוי מובהק של ראש הממשלה נתניהו.

לראשונה מאז ממשלת רבין (1992) הצליחה מפלגת השלטון לשמור בידיה את שלושת התיקים הבכירים. תיק החוץ נמסר לסילבן שלום, נתניהו מונה לשר האוצר ושאול מופז המשיך לכהן כשר הביטחון. בסך הכול 14 מבין 23 השרים היו מהליכוד ושלושה חברי כנסת נוספים מהליכוד מונו לסגני שרים. הממשלה ה־30 שהושבעה ב־28 בפברואר 2003 כיהנה באופן פורמלי עד מאי 2006, אך ההרכב הקואליציוני שלה השתנה בצורה כה מהותית, עד שיש הרואים בה שתי ממשלות שונות לפחות (גל־נור ובלאנדר, 2013: 599). כאמור, הממשלה התחילה את דרכה כשהיא נשענת על תמיכה של 68 חברי כנסת מארבע סיעות: הליכוד, שינוי, איחוד לאומי־ישראל ביתנו ומפד"ל. אולם עם קידומה בכנסת של החקיקה הנוגעת לתוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון החלו להיפער סדקים בקואליציה. כבר באמצע 2004, לנוכח התנגדותם של כמה מבכירי הליכוד לתוכנית ההתנתקות, העריך שרון כי לא ימצא לה רוב במליאת הממשלה מבלי שיקטין את מספר השרים השוללים אותה. הפתרון הקל יותר היה פיטורי שרי האיחוד הלאומי (אביגדור ליברמן ובני אֶלון):

לא התעלמתי מכל מיני פשרות וניסיונות, אבל ישנם דברים שלא הייתי מוכן לוותר, ולא ויתרתי. אני צריך רוב ביום ראשון, וכשהתברר לי שהשלישייה הזאת (נתניהו, שלום ולבנת) עומדת להצביע נגד, הזמנתי את שרי האיחוד הלאומי כדי לפטר אותם [...] יש רגע שאתה מוכרח לשים קץ לסחטנות. אתה יכול להמשיך להידרדר ולהידרדר, וכל יום יבואו אליך בתביעה חדשה (מועלם, 2004ב).

פרישתה של האיחוד הלאומי הקטינה את בסיס הקואליציה ל־61, וחודשים ספורים לאחר מכן פרשה גם המפד"ל והממשלה הפכה לממשלת מיעוט שתמכו בה 55 חברי כנסת בלבד.¹⁸ על אף שמפלגת העבודה, שהייתה באופוזיציה, הבטיחה לספק שרון "רשת ביטחון מדינית" ולמרות שמנגנון האי־אמון הקונסטרוקטיבי החלקי הקשה את הפלתה של הממשלה (אלון, 2004), היה ברור כי גיבוש רוב בכנסת לתקציב המדינה יהיה מכשול משמעותי. כדי להתגבר על כך פנה שרון אל יהדות התורה והציע לה מספר הטבות (הזרמת כספים למוסדות דת, הגדלת קצבאות הילדים) בתמורה לתמיכתה בתקציב. צעדים אלה הובילו את שינוי, השותפה היחידה שנתרה בקואליציה, להתנגד להצעת התקציב שהוצגה בכנסת, וכפועל יוצא שלח שרון מכתבי פיטורים לחמשת שרי המפלגה (Diskin and Hazan, 2007). בדצמבר 2004 כל מה שנותר מהקואליציה המקורית היה הליכוד, שגם הוא היה מפולג ופעלה בו קבוצת מורדים שלא הרגישה מחויבת להחלטות הממשלה ולמשמעת קואליציונית.

18 במקביל פיטר שרון את השר עוזי לנדאו וסגן השר מיכאל רצון, שניהם חברי סיעת הליכוד, לאחר שהצביעו בכנסת נגד עמדת הממשלה שתמכה בתוכנית ההתנתקות.

במצב עניינים זה נפתח משא ומתן קואליציוני מזורז עם מפלגת העבודה, שבראשה עמד כיושב ראש זמני שמעון פרס. השיחות התנהלו במשך כשבועיים, ובתחילת 2005 נחתם הסכם קואליציוני בין הליכוד לבין העבודה. חודשיים לאחר מכן הצטרפה גם יהדות התורה באופן רשמי לקואליציה, וכך שינתה הקואליציה את הרכבה באופן כמעט מוחלט מאז השבעתה שנתיים קודם לכן. זה היה ההרכב שביצע את תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, על אף התנגדות חריפה בקרב חלק מחברי סיעת הליכוד. בחודש נובמבר 2005 שוב חל שינוי מהותי בהרכב הקואליציוני. ראשית, בפריימריז לראשות מפלגת העבודה ניצח עמיר פרץ, דבר שהוביל את מפלגת העבודה לפרוש מהממשלה. שנית, ההתנגדות הפנים-ליכודית לשרון ולמדיניותו, אשר נמשכה גם אחרי ביצוע ההתנתקות, הובילה אותו להתפלג מסיעת הליכוד עם קבוצת חברי כנסת ולייסד את קדימה.

העובדה שלממשלה לא היה רוב בכנסת לא הייתה משמעותית כי הבחירות לכנסת ה-17 הוקדמו. לאחר שנתניהו נבחר למנהיג החדש-ישן של הליכוד הוא הכריז על פרישתה הרשמית של מפלגתו מהממשלה, וארבעת שרי הליכוד היחידים שנותרו בממשלה (שלום, לבנת, נוה וכץ) התפטרו מתפקידיהם. "המפץ הגדול", כפי שכונתה התפלגותו של שרון מהליכוד וייסוד קדימה, היה אירוע יוצא דופן. ראש ממשלה שכיהן מטעם הליכוד ועוד שבעה שרים מהליכוד, נותרו בתפקידיהם אך נטשו את מפלגתם. גם השבץ המוחי החמור שבו לקה שרון והחלפתו באהוד אולמרט לא שיפרו את מצבו של הליכוד. בבחירות 2006 הוא ספג תבוסה כה קשה (12 מושבים) עד כי לא ראו בו שחקן רלוונטי במשא ומתן הקואליציוני.

אולם הליכוד, על 12 נציגיו, התאושש מהר מהמצופה. בעקבות התפטרותו של ראש הממשלה אולמרט בשנת 2008 הוענק המנדט להרכיב ממשלה חדשה למנהיגת קדימה הנבחרת ציפי לבני. על אף שהליכוד נותר ברקע השיחות הקואליציוניות, הוא היה פעיל בסיכול בנייתה של קואליציה בראשות קדימה. בעיצומם של המגעים בין קדימה לבין ש"ס התראיין נתניהו לעיתונות החרדית וקרא לש"ס שלא להיכנס לממשלת לבני, מתוך הדגשה שהליכוד וש"ס הן מפלגות אחיות מבחינה אידאולוגית ומבחינת ערכים ומסורת (מועלם, 2008). נתניהו אף נפגש עם הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של ש"ס, והפציר בו שלא לחבור ללבני. יש אף הטוענים שהכישלון של לבני לצרף את ש"ס, כישלון שהוביל להקדמת הבחירות, נבע מסיכומים מוקדמים בין הליכוד לבין ש"ס והבטחה להכללתה של המפלגה החרדית כשותפה בכירה בקואליציה עתידית בראשות נתניהו.

תוצאות בחירות 2009 החזירו את הליכוד לעמדת מפלגת השלטון. הגם שקדימה זכתה במושב אחד יותר, הליכוד הוא שעמד בראש גוש המפלגות הגדול יותר: 65 חברי כנסת המליצו לנשיא

המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו. עם מפלגות הימין והחרדים – "השותפות הטבעיות" של הליכוד – התנהלו תחילה שיחות גישוש בלבד, כאשר עיקר המאמץ היה לברר אם תיתכן ממשלת אחדות של הליכוד עם קדימה. נתניהו ולבני נפגשו פעמיים שבהן הבטיח נתניהו ללבני שותפות מלאה בתהליך המדיני. לאחר שהאפשרות להקמת ממשלת אחדות ירדה מהפרק הסתמנה האפשרות לכינונה של ממשלת ימין צרה. אולם אז, בתפנית מפתיעה, החלו מגעים בין הליכוד לבין מפלגת העבודה. שתי פגישות בין נתניהו לאהוד ברק סללו את הדרך להצטרפותה של העבודה לקואליציה. ההסכם הראשון להיחתם היה עם ישראל ביתנו, וכשבוע לאחר מכן נחתם ההסכם עם מפלגת העבודה. רק לאחר מכן נחתמו הסכמים עם המפלגות החרדיות והבית היהודי. הקואליציה שהוקמה כללה שש סיעות והתבססה על רוב של 74 חברי כנסת. התשורות הרבות שחולקו לשותפות גרמו למרמור פנימי בליכוד ולהאשמות על "מכירת חיסול". לאור העובדה ש-15 תפקידי שר הוקצו לשותפות הקואליציוניות וכדי להרגיע את התסיסה בשורות סיעתו, החליט נתניהו למנות ביד רחבה חברים מהליכוד לתפקידים בממשלה החדשה. התוצאה הייתה הקמת הממשלה הגדולה ביותר בתולדות מדינת ישראל עד אז: היא מנתה 30 שרים ותשעה סגני שרים.

הממשלה ה-32 הייתה מהיציבות בממשלות ישראל. מלבד פיצולה של מפלגת העבודה בראשית 2011 ופרישת שמונה מחבריה מהקואליציה והצטרפותה קצרת המועד של קדימה באביב 2012 נותר הבסיס הקואליציוני של הממשלה יציב ואיתן, ללא איום ממשי. משברים קואליציוניים מהותיים כמעט לא נרשמו, וכמעט כל השרים השלימו תקופת כהונה רצופה של ארבע שנים במשרדי הממשלה. בראשית הכהונה הושגה הסכמה עם ארצות הברית באשר להקפאת הבנייה בשטחים לפרק זמן של 10 חודשים, אך לאחר התמהמהות השיחות המדיניות בוטלה ההקפאה ומאז נקטה הממשלה גישה פסיבית בכל הנוגע לשיחות עם הפלסטינים. גם המחאה החברתית של קיץ 2011 לא העמידה בסכנה את הדומיננטיות של הליכוד ושותפיו האידאולוגיים.

כאשר ראש הממשלה בחר להקדים את הבחירות נעשה הדבר מתוך עמדה של כוח ולא מתוך אילוצים. למעשה, נתניהו יזם פעמיים את הקדמת הבחירות. הפעם הראשונה הייתה באפריל-מאי 2012, לאחר שבג"ץ פסק ש"חוק טל" (גיוס בחורי ישיבות) אינו חוקתי והורה לכנסת לחוקק חוק חדש שיסדיר את הנושא עד לאוגוסט. חקיקת חוק חדש הייתה צפויה ליצור משבר עם המפלגות החרדיות ש"ס ויהדות התורה, ולכן העדיף נתניהו להקדים את הבחירות. הצעת החוק לפיזור הכנסת עברה בראשית מאי בקריאה ראשונה (מועד הבחירות נקבע לראשית ספטמבר), אך בצעד מפתיע של הדקה ה-90 הגיע נתניהו לסיכום עם שאול מופז על כניסתה של קדימה לקואליציה. ההסכם הקואליציוני הניח במוקד שתי משימות: קידום שינוי שיטת הממשל וחקיקתו של חוק גיוס חדש עד סוף יולי. שיתוף הפעולה הזה החזיק מעמד חודשיים בלבד.

לאחר שראש הממשלה החליט לפזר את ועדת פלסנר, שעמלה על מתווה לחוק גיוס חדש, פרשה קדימה מהקואליציה. במצב עניינים זה החליט נתניהו להקדים את הבחירות, והכנסת הסכימה על הקמתן לינואר 2013.

בשיחות הקואליציוניות שקדמו להשבעת הממשלה ה-33 בראשית 2013 (ממשלת נתניהו השלישית) נוצר ציר מפתיע בין מנהיגי שתי המפלגות שזכו להישגים גדולים: יאיר לפיד ונפתלי בנט. ב"ברית האחים", כפי שכונה באמצעי התקשורת שיתוף הפעולה הזה, הציגו השניים מהלכים מתואמים מול צוות המשא ומתן של הליכוד ודחקו את ראש הממשלה להרכב קואליציוני שספק אם חפץ בו. הוא נאלץ להותיר את המפלגות החרדיות (ש"ס ויהדות התורה), שותפותיו הנאמנות, מחוץ לממשלה ולכלול בה שלושה מנהיגים שראו עצמם כראשי ממשלה עתידיים: לפיד, בנט ומנהיגת התנועה ציפי לבני, שאף הגיעה ראשונה להסכם עם ראש הממשלה. זאת ועוד, אחד התנאים המרכזיים שהציב לפיד להצטרפות לקואליציה היה צמצום מספר שרי הממשלה ל-18.

בסופו של דבר הושגה פשרה ומספר השרים עמד בעת השבעת הממשלה על 22. מספר זה אפשר לנתניהו למנות רק שבעה שרים מהליכוד. אומנם ממשלת נתניהו השלישית הצליחה להעביר כשנה לאחר השבעתה שורה של חוקים משמעותיים – "חוקי המשילות", "חוק השוויון בנטל" וחוקי-יסוד: משאל עם, אך לאחר הישגים אלו החלו להתעורר חילוקי הדעות האידאולוגיים שבה כמו גם חוסר האמון האישי ששרר בין ראשיה ובמיוחד בין ראש הממשלה לבין השרים יאיר לפיד וציפי לבני. נתניהו טען ש"לבני ולפיד עשו נגדי פוטש":

אני חייב להגיד לכם שבממשלה הנוכחית הרבה יותר קשה לעשות דברים לטובת הציבור. בשבועות האחרונים, לרבות ביממה האחרונה, תקפו השרים לפיד ולבני בחריפות את הממשלה בראשותי. לא אסבול יותר אופוזיציה בתוך הממשלה, לא אסבול שרים שתוקפים מתוך הממשלה את מדיניות הממשלה והעומד בראשה. אקרא לפיזור הכנסת בהקדם כדי ללכת לעם ולקבל ממנו מנדט ברור להנהיג את ישראל (זרחיה, בראלי ואורן, 2014).¹⁹

תוצאות בחירות 2015 העניקו ניצחון מובהק לגוש הימין. אולם המשא ומתן התארך ו-58 ימים חלפו בין הבחירות לבין השבעת הממשלה – פרק הזמן הארוך ביותר מאז בחירות 1973. באופן

19 יש הטוענים (ונתניהו אף רמז לכך בדבריו על רקע חקירותיו בתיק 2000) שהסיבה האמיתית להקמת הבחירות הייתה קידומו בכנסת של חוק "ישראל היום", חוק שנועד למנוע הפצה של עיתונים יומיים חנם בטענה לפגיעה בחירות בשוק העיתונות.

מפתיע החליט אביגדור ליברמן מנהיג ישראל ביתנו שלא להצטרף לקואליציה. צעד זה הציב את הבית היהודי – שעדיין לא חתמה על הסכם קואליציוני – בעמדת מיקוח משופרת. בסופו של דבר הושבעה במאי 2015 ממשלה צרה שהתבססה על תמיכת 61 חברי כנסת מהליכוד, המפלגות הרתיות והחרדיות וכולנו, רשימתו החדשה של משה כחלון. הממשלה ה-34 כיהנה במשך פרק הזמן הארוך ביותר בתולדות המדינה, חמש שנים, אם כי ב-13 החודשים האחרונים במעמד של ממשלת מעבר.²⁰

ניצחוננו הגדול בבחירות של 2015 חיזק את תדמיתו של נתניהו כמי שהפך לראש ממשלה בלתי מנוצח (זאת אחרי התבוסות בבחירות 1999 ו-2006). הדבר הקרין גם על דפוס מנהיגותו והתבטא בשני מישורים: ראשית, בריכוזיות היתר של סמכויות בידי. נוסף על ראשות הממשלה הוא הותיר בידי שלושה תיקים נוספים: החוץ, שיתוף הפעולה האזורי וכבת עינו – תיק התקשורת.²¹ הוא אומנם נכשל במניעת הקמתו של תאגיד השידור הציבורי, אך בחישתו בשוק התקשורת עתידה הייתה לסבכו בתוך זמן קצר בחמור שמבין התיקים הפוליטיים שבהם הוגשו נגדו כתבי אישום (תיק 4000 או פרשת בזק-וואלה). שנית, בהתרחקות מהתנהלות פוליטית ממלכתית שאפיינה אותו בעבר. כך, למשל, בפרשת החייל הורה אל אור אזריה (לאחר הבעת ביקורת על התנהגותו של החייל שירה והרג מחבל פצוע קשה "יישר" נתניהו קו עם הקולות מימין והביע הבנה כלפיה), כך בהסכמה שבשתיקה לרמיסת קודי התנהגות פרלמנטריים שהחלישו את האופוזיציה (בוועדה למינוי שופטים, בתהליך אישור מתווה הגז), כך בהתערבות בוטה במערכת הבחירות הפנימית בארצות הברית, וכך מאוחר יותר בהתקפות חוזרות ונשנות על גורמי אכיפת החוק ועל כלי התקשורת.

העילה הרשמית להקדמת הבחירות בדצמבר 2018 הייתה המשבר סביב חקיקתו של חוק חדש שיסדיר את גיוסם של בני ישיבות. אולם הערכות שונות הצביעו דווקא על העובדה שהעיתוי היה נוח לנתניהו לאור קצב ההתקדמות של ההליכים המשפטיים נגדו. לאחר הבחירות שנערכו באפריל 2019 התברר כי "הניצחון הגדול" של גוש הימין (65 מושבים) לא היה שלם. סירובו של ליברמן להיכנס לממשלת ימין צרה והווטו של כחול לבן על ישיבה בממשלה שכראשה עומד חשוד בפלילים מנעו מנתניהו להקים ממשלה, ולאחר שגם ניסיונות של הרגע האחרון

20 כשנה לאחר הקמת הממשלה יזם נתניהו את הרחבתה. לאחר שיחות גישוש (שלא ברורה מידת כנותן) עם מנהיג המחנה הציוני יצחק הרצוג הייתה זו דווקא ישראל ביתנו שהצטרפה לקואליציה, ומינויו של ליברמן לשר הביטחון הביא להתפוררותו של משה יעלון מהממשלה ומהכנסת.

21 כמו כן הוא החזיק בתיק הבריאות, אם כי בפועל מי שניהל את המשרד היה סגן השר יעקב ליצמן, עד למינויו כשר הבריאות מאוחר יותר.

שעשה נתניהו לפתות את מפלגת העבודה להיכנס לממשלה לא עלו יפה – פוזרה הכנסת. כפי שהוזכר לעיל, גם הבחירות של ספטמבר 2019 לא הוליכו להקמת ממשלה, ורק לאחר בחירות 2020 הצליח נתניהו לפרק את סיעת כחול לבן ולשכנע את בני גנץ להיכנס ל"ממשלת החילופים".

ההסכם הקואליציוני והחקיקה שנלוו לכינון ממשלת החילופים (הממשלה ה-35) התוו מספר מאפיינים תקדימיים. הממשלה התבססה על מנגנון פריטטי בין חברות הקואליציה מגוש הליכוד (הליכוד, ש"ס, יהדות התורה וגשר) לבין חברות הקואליציה מגוש כחול לבן (כחול לבן, מפלגת העבודה ודרך ארץ). נוסף על כך נוצר תפקיד משטרי חדש – "ראש ממשלה חליפי". על פי ההסכם והחקיקה מונה מנהיג כחול לבן בני גנץ לתפקיד זה, ונקבע ששנה וחצי מיום כינון הממשלה תתבצע רוטציה: גנץ יהפוך לראש הממשלה בעוד נתניהו יחליפו בתפקיד ראש הממשלה החליפי. החקיקה קבעה גם ביטחונות וערכויות למיניהם שנועדו לכפות את קיום הרוטציה, אך הותירה בכל זאת פרצה יחידה להתפזרות הכנסת מבלי שגנץ יהפוך אוטומטית לראש הממשלה: אי-העברת תקציב המדינה. בהעריכו כי בחירות נוספות ישרתו את האנטרסים שלו, ולאור החיכוכים הבלתי פוסקים בין גוש הליכוד לגוש כחול לבן, מנע נתניהו את העברת תקציב המדינה והביא להקדמת הבחירות למרץ 2021. לאחר בחירות 2021 קיבל נתניהו ראשון את המנדט להקמת הממשלה. ואף על פי שהיה רוב עצום בכנסת למפלגות ימין, מנעה העוינות האישית בינו לבין ראש מפלגת הימין תקווה חדשה, גדעון סער, הקמת ממשלה בראשותו. ניסיונו של נתניהו להסתמך על רע"מ להשגת רוב תומך בכנסת לא עזר גם כן, משום ששותפיו מסיעת הציונות הדתית הטילו וטו על כך. זאת ועוד, מהלך זה הכשיר את השותפות של רע"מ בממשלה שהקימו יריביו של נתניהו.

הזירה הפנים-מפלגתית

במפלגת הליכוד, ובחרות לפניה (ובמידה רבה גם במפלגה הליברלית), החיים הפנים-מפלגתיים היו חלק משמעותי מההוויה המפלגתית, מהפעילות ומההזדהות עם המפלגה. דיונים אידאולוגיים סוערים היו מחזה קבוע בוועידות הדו-שנתיות של חרות, ועידות שעד לסוף שנות ה-70 גם אישרו שוב ושוב את עמידתו של מנחם בגין בראש התנועה (גולדשטיין, 2011). חרות הייתה המפלגה הראשונה מבין המפלגות הגדולות שאימצה בחירות פנימיות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת, כאשר בשנת 1977 הוחלפה "הוועדה המסדרת" בשיטה חדשנית שהעניקה

לחברי מרכז חרות את הזכות לבחור את המועמדים (השיטה נודעה בכינוי "שיטת השביעיות" כי המועמדים נבחרו בקבוצות של שבעה).²²

מאז 1992 התקיימה ונשמרה במפלגה רמה גבוהה יחסית של דמוקרטיה פנים-מפלגתית. מדד שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה ממדים העניק לליכוד ציונים גבוהים למדי: ערב בחירות 2015 הוא קיבל ניקוד של 75/100 שהציב אותו במקום השני, וערב בחירות אפריל 2019 הוא קיבל ציון של 67/100 שהציב אותו במקום החמישי (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

החיים הפנימיים התוססים של המפלגה, ובייחוד הדמוקרטיה הפנימית, יכולים להיתפס באופן חיובי, אולם יש להם גם מחירים. הדמוקרטיה הפנימית הזו לוותה לעיתים קרובות בתופעות לוואי שליליות שצבעו את המפלגה ומוסדותיה בצבעים שליליים. כך, במקום "חגיגה לדמוקרטיה" הפכו הבחירות הפנימיות לשיטה קלוקלת (חזן, 1998; קניג, 2012). כפי שיפורט בהרחבה בהמשך, בשיא כוחו (בין השנים 1998 ו-2005) אף נקשרו למרכז הליכוד פרשיות שחיתות למיניהן. עם זאת, החיים הפנימיים התוססים של מפלגת הליכוד אפיינו אותה כמפלגה עממית שיש לה שורשים עמוקים בקרב הציבור ושדבקה בפרקטיקות דמוקרטיות לקבלת החלטות.

לצד דמוקרטיה פנימית מפותחת וכינוסים תוססים של המוסדות המפלגתיים הליכוד התאפיין, לאורך זמן, גם בדפוס של שמירת נאמנות למנהיג המכהן. מאז 1948 עמדו בראש חרות/הליכוד ארבעה מנהיגים בלבד: בגין, שמיר, נתניהו ושרון. אין להסיק מכך שלא התקיימו התמודדויות על תפקיד היושב ראש. מאז פרישתו של בגין בשנת 1983 נערכו בחרות ולאחר מכן בליכוד יותר מ-10 התמודדויות על תפקיד ההנהגה, אלא שמעולם לא הפסיד בהן המנהיג המכהן. ובכל זאת, בולטת מאוד העובדה שמאז חזרתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה (2009), וביתר שאת מאז הניצחון בבחירות לכנסת ה-20 (2015), התגברה מאוד השליטה שלו ושל סביבתו הקרובה על המפלגה. סגנון הנהגתו הפך לשלטון יחיד, עד כדי כך שהמוסדות הפנימיים והמנגנון המפלגתי נחלשו מאוד ושועברו לטובת היושב ראש. העיד על כך השר זאב אלקין ביום פרישתו מהליכוד (דצמבר 2020): "אתה הרסת את הליכוד והבאת למפלגה אווירה של פולחן אישיות, חנופה, פחד וחצר ביזנטית. ריסקת את הדמוקרטיה בתנועת הליכוד. מפחדים ממך" (אזולאי, 2020).

22 במפלגה הליברלית בחר המרכז את המועמדים כבר מאז 1973, אך מהלך זה לא הותיר ככל הנראה את אותו הרושם כפי שהותירה הרפורמה בחרות.

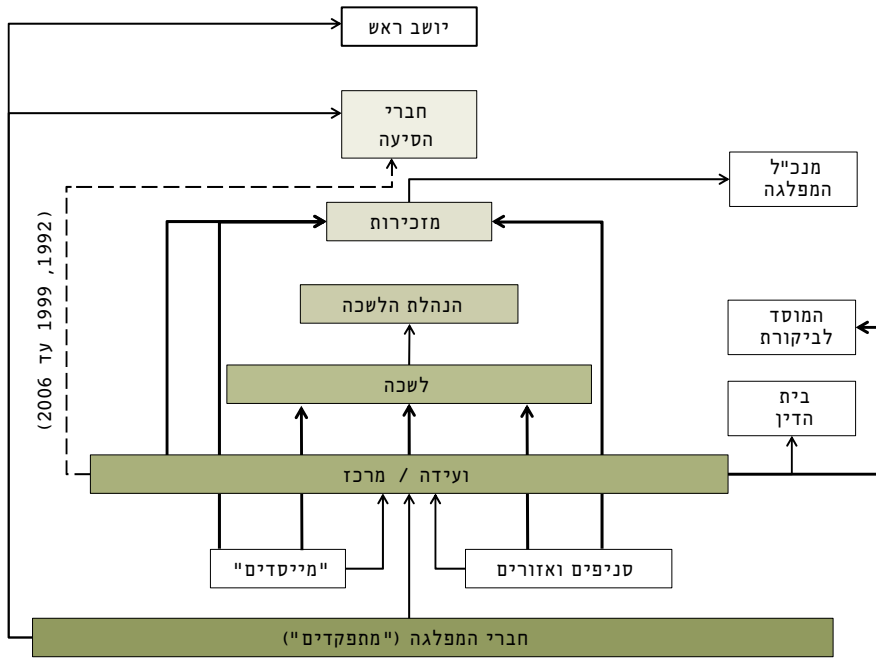
בחלק זה נדון תחילה באופן כללי במבנה הארגוני של מפלגת הליכוד. לאחר מכן נפנה אל הבחירות הפנימיות לקביעת יושבי ראש הליכוד ולבחירת המועמדים לכנסת. נמשיך עם סקירה של חברי המפלגה, שיש להם מאז אימוץ הפריימריז – לטוב ולרע – תפקיד מרכזי במארג המפלגתי. לאחר מכן נפנה לעסוק במוסדות הנבחרים של המפלגה – הוועידה והמרכז, הלשכה והמזכירות. נסיים במבט על מצבה הפיננסי של המפלגה.

המבנה הארגוני של מפלגת הליכוד

המבנה הפנימי של הליכוד מתואר בקווים כלליים בתרשים 2.4. המנהיג הפוליטי של המפלגה נושא בתואר הרשמי יושב ראש המפלגה, יושב ראש התנועה או לחלופין פשוט "מנהיג הליכוד". אין לטעות ולבלבל את היושב ראש עם תפקידי הנהגה אחרים. המנהל הכללי (מנכ"ל הליכוד) נחשב למנהיג הארגוני של המנגנון המפלגתי, ובניגוד למזכיר הכללי של מפלגת העבודה הוא אינו פוליטיקאי פעיל. יושב ראש סיעת הליכוד בכנסת אחראי על הפעילות השוטפת של נציגי המפלגה בכנסת ולתיאום בין חברי הסיעה. תפקיד זה אינו נחשב ליוקרתי ביותר, במיוחד כאשר הליכוד נמצא בשלטון, והוא מאויש בדרך כלל בידי חבר כנסת מ"הספסלים האחוריים". תפקידים אחרים כגון יושב ראש המרכז, יושב ראש המזכירות ויושב ראש הלשכה נוגעים למוסדות הפנימיים של המפלגה. יש להם, כפי שנראה, סמכויות מסוימות הנוגעות לקביעת סדר היום ונוהלי הדיון של כינוסי המוסדות, אך מעבר לכך אלו תפקידים ארגוניים ולא הנהגתיים.

המוסד העליון של המפלגה הוא ועידת המפלגה (אשר הופכת בהרכב זהה למרכז המפלגה לאחר "נעילתה"). היא זו אשר בוחרת את הלשכה, את המזכירות, את בית הדין של התנועה ואת המוסד לביקורת. בארבעה מקרים מאז 1992 אף בחר מרכז המפלגה את מועמדי הליכוד לכנסת.

2.4 תרשים מוסדות הליכוד

בחירות לתפקיד יושב ראש המפלגה

יושב הראש הוא המנהיג הפוליטי של הליכוד. סעיף 85 לחוקת המפלגה קובע כי "יושב ראש הליכוד הוא מועמד הליכוד לכהונת ראש ממשלת ישראל". ליושב הראש יש סמכויות נרחבות, חלקן פורמליות וחלקן סמכויות דה פקטו.

חוקת המפלגה מ-2011 קובעת: "יו"ר הליכוד ייבחר בבחירות אישיות, כלליות, ישירות, שוות וחשאיות על ידי כלל המצביעים המופיעים בספר הבוחרים" (סעיף 84). החוקה אינה נוקבת מפורשות באורך תקופת הכהונה של היושב ראש. תחת זאת היא קובעת שהיושב ראש ייבחר במועד שייקבע על ידי המרכז, ולא יאוחר משישה חודשים לפני מועד הבחירות לכנסת (Kenig and Rahat, 2014: 211). עמימות זו מחייבת מצד אחד את יושב הראש המכהן לעמוד לפני

בחירה מחודשת לפחות פעם אחת במהלך כהונת הכנסת, ומאפשרת מצד שני גמישות רבה בקביעת המועד המדויק.²³

לוח 2.11 מספק תמונה כוללת לגבי ההתמודדויות על תפקיד יושב ראש המפלגה מאז 1993 ועד 2019. מדובר בתשע התמודדויות בסך הכול (שתיים נוספות בוטלו). בהתמודדויות אלו התחרו בין שניים לבין ארבעה מועמדים. כולן הוכרעו בסיבוב הראשון (סיבוב שני היה נערך בין שני המתמודדים עם מספר הקולות הגבוה ביותר אם אף מתמודד לא היה זוכה בלפחות 40% מן הקולות). ברוב המקרים רמת התחרותיות לא הייתה גבוהה. הדבר בולט במיוחד במרוצים שנערכו מאז שב נתניהו לתפקיד היושב ראש (2007 ואילך): בכלן הוא גרף מעל 70% מהקולות. מבחינת שיעורי ההשתתפות בפריימריז, ניתן לראות שמלבד ההתמודדות הראשונה ב-1993, שיעור עניין רב ומשכה השתתפות של שני שלישים מהמתפקדים, בשאר שמונת המקרים מדובר בשיעורי השתתפות נמוכים למדי אשר נעו בין כשליש לכמחצית מבעלי זכות הבחירה.

לוח 2.11
התמודדויות על תפקיד יושב ראש הליכוד, 2019-1993

שנת הבחירה	שיעור התמיכה במנצח	שיעור ההצבעה	מועמדים אחרים	המנהיג הנבחר	שנת הבחירה
1993	52%	67%	דוד לוי, בני בגין, משה קצב	בנימין נתניהו	1993
1999 (ינואר)	82%	31%	משה ארנס	בנימין נתניהו	1999 (ינואר)
1999 (ספטמבר)	53%	35%	אהוד אולמרט, מאיר שטרית	אריאל שרון	1999 (ספטמבר)
2000 ¹	-	-	[בנימין נתניהו]	אריאל שרון	2000 ¹
2002	56%	46%	בנימין נתניהו, משה פייגלין	אריאל שרון	2002
2005	45%	43%	סילבן שלום, משה פייגלין, ישראל כץ	בנימין נתניהו	2005
2007	72%	39%	משה פייגלין, דני דנון	בנימין נתניהו	2007
2012	77%	50%	משה פייגלין	בנימין נתניהו	2012
2014	73%	47%	דני דנון	בנימין נתניהו	2014
2016 ²	-	-	-	בנימין נתניהו	2016 ²
2019	73%	50%	גדעון סער	בנימין נתניהו	2019

1 נתניהו הסיר את מועמדותו יום לפני מועד הפריימריז.

2 נתניהו היה המועמד היחיד שהציג את מועמדותו ולאחר דיונים במוסדות המפלגה הוחלט לבטל את הפריימריז.

מקור: עדכוני המחברים ל-Kenig and Rahat, 2014; Cross et al., 2016.

23 בסעיף אחר קובעת החוקה שאם הבחירות לכנסת הוקדמו וייערכו בתוך פחות משישה חודשים, ייערכו בחירות ליושב ראש בהקדם האפשרי לאחר קבלת חוק פיזור הכנסת.

הפריימריז הראשוניים בתולדות הליכוד נערכו ב־1993, לאחר שיצחק שמיר הודיע על פרישתו. התבוסה בבחירות 1992 הביאה לתהליך של בחינה עצמית שאחת ממסקנותיה המרכזיות הייתה שיש לחקות את מפלגת העבודה ולאמץ פריימריז – תהליך בחירת מנהיג ומועמדים שבו ישותפו כלל חברי המפלגה. כבר בנובמבר 1992 החליט מרכז הליכוד לערוך בתוך ארבעה חודשים פריימריז ליושב ראש התנועה ומועמדה לראשות הממשלה (רהט ושרי-הדר, 1999א). כללי ההתמודדות הוסדרו כהוראת שעה עד לקבלת חוקה חדשה על ידי ועידת הליכוד שנבחרה במקביל לבחירת יושב הראש. זכות הבחירה ניתנה לכל מי שהיה חבר מפלגה לפחות 70 ימים לפני יום הבחירות. כדי להיבחר על מועמד היה לקבל 40% מהקולות. נקבע כי אם אף אחד מהמועמדים לא יזכה ב־40% מהקולות, יתקיים כעבור שבועיים סיבוב שני בין השניים שזכו בתמיכה הגבוהה ביותר בסיבוב הבחירות הראשון (הליכוד, 1992).

מבין השמות השונים שהועלו כמתמודדים פוטנציאליים הגיעו לקו הסיום ארבעה: בנימין נתניהו, דוד לוי, בני בגין ומשה קצב. נתניהו ניהל קמפיין אפקטיבי שהחל מייד לאחר הודעת הפרישה של שמיר. הקמפיין נשען על מודעות עיתונות רבות וגם על עבודת שטח כגון הצבת דוכני החתמה למפקד הליכוד. עם זאת, המרוץ ייזכר יותר מכול בשל "הקלטת הלוהטת", שסיפקה ראיות לכאורה על רומן שקיים נתניהו מחוץ לנישואיו. פרשת הקלטת עמדה במוקד הופעתו של נתניהו במהדורת "מבט" בטלוויזיה כחודשיים לפני יום הפריימריז, הופעה שבמהלכה הודה כי לא היה נאמן לאשתו והאשים כי על רקע זה היה נתון לסחיטה פוליטית שמאחוריה עמד "אדם אחד, מוקף בחבורה של פושעים". למרות שנתניהו לא נקב בשם, היה ברור כי אצבע מאשימה הופנתה אל דוד לוי, יריבו העיקרי.

הפרשה לא הזיקה לנתניהו. הוא הבטיח את ניצחונו כבר בסיבוב הראשון לאחר שגרף 52.1% מהקולות. דוד לוי זכה ב־26.3% מהקולות, בגין ב־15.1% וקצב ב־6.5% (רהט ושרי-הדר, 1999ב: 300). לאחר ניצחונו ביסס נתניהו את כוחו במוסדות הליכוד. בחוקת המפלגה החדשה שאושרה הוכנס סעיף שמנע, הלכה למעשה, אפשרות התמודדות נוספת על משרת יושב ראש הליכוד לפני בחירות 1996: על מנת ליזום התמודדות היה צורך באישור של 75% חברי המרכז.

לקראת בחירות 1999, לאחר שש שנים בתור מנהיג הליכוד ושלוש שנים כראש ממשלה, מצא עצמו נתניהו בעמדה פוליטית לא נוחה. הופנו אליו ביקורות פנימיות הנוגעות לסגנון הנהגתו, לדרכי השתלטותו על מוסדות המפלגה (לרבות ביטול הפריימריז לקביעת רשימת המועמדים – ראו להלן) וליחסיו הבעייתיים עם עמיתיו בסיעה. ביקורות אלה לא סיכנו באופן ממשי את היבחרותו מחדש כמועמד המפלגה לראשות הממשלה, היות שמבקרו החריפים ביותר – בגין, מרידור, לוי ומרדכי – החליטו לפרוש מהליכוד. לאחר שאריאל שרון ואהוד אולמרט החליטו שלא להציג מועמדות, אפילו עצם קיום ההתמודדות על הנהגה עמד בספק. אלא שאז החליט משה ארנס הוותיק להציג את מועמדותו לתפקיד. ארנס לא נכנע

ללחצים שהופעלו עליו למען יבטל את מועמדותו ובכך ימנע את הצורך בארגון פריימריז יקרים: במקרה כזה היה מתקיים הליך של אישור מועמדות נתניהו במרכז הליכוד, דבר שהיה חוסך למפלגה סכום משוער של כ-1.5 מיליון ש"ח (ורטר, 1999א). כיוון שארנס לא נתפס כמתחרה שיכול לסכן את נתניהו, הייתה ההתמודדות מנומנמת למדי. האדישות התבטאה גם בהשתתפות הנמוכה – רק 31% מחברי הליכוד הגיעו לקלפיות כדי להצביע, ונתניהו זכה בלמעלה מ-80% מהקולות.

הודעת הפרישה של נתניהו מהנהגת הליכוד במוצאי יום הבחירות של 1999 סימנה את תחילתה של התמודדות נוספת על ההנהגה, שנייה באותה שנה. ההתמודדות נתפסה כבחירה למשרה זמנית בלבד: מרכז הליכוד אישר בחודש יוני את הצעת שרון ולפיה תתקיים התמודדות נוספת על תפקיד היושב ראש לפני הבחירות לכנסת הבאה. הנחת העבודה הייתה שהמנהיג שייבחר יתמקד בשיקום המפלגה ויעמוד לפני בחירה נוספת בעתיד. תפיסה זו לא מנעה מהקמפיין להיות מתוח למדי ומלווה בהשמצות, טענות ועלבונות הדדיים בין שני המועמדים המובילים שרון ואולמרט. בין ההאשמות שהוטחו היו גיוס קולות שלא כדין וחריגה מתקרת ההוצאות שקבעה המפלגה (כלפי אולמרט) והפעלת בריונים עבריינים ושימוש בשיטות מאפיונריות (כלפי שרון). הדברים הגיעו אף לידי הגשת מספר תלונות במשטרה (ורטר, 1999ג).

ניצחוננו של אריאל שרון בפריימריז התקבל באדישות מסוימת כיוון שרבים ראו בו מנהיג ביניים. חודשים ספורים לאחר ניצחוננו כבר הודיעו אישים אחדים (לימור לבנת, מאיר שטרית, אהוד אולמרט וסילבן שלום) על כוונתם להתמודד על תפקיד היושב ראש בפריימריז שיתקיימו לפני הבחירות הבאות לכנסת. נסיבות פוליטיות לא צפויות – התפוררותה המהירה של ממשלת ברק וקביעת בחירות מיוחדות לראשות הממשלה בפברואר 2001 – כפו את הקדמת לוח הזמנים. התמודדות מחודשת על תפקיד מנהיג הליכוד ומועמדה לראשות הממשלה נערכה כבר בדצמבר 2000. נתניהו, שבאותה העת לא כיהן בכנסת, התייצב נגד שרון. ההערכות – המגובות בסקרי דעת קהל בקרב מתפקדי הליכוד – היו ששרון יפנה את מקומו כיושב ראש זמני ונתניהו ישוב למקומו. נתניהו הקפיד לתחזק את קשריו במוסדות הליכוד גם במהלך פסק הזמן שנטל, והוא נהנה מבסיס תמיכה איתן במרכז המפלגה. בכינוס המרכז, שנערך כשבוע לפני מועד הפריימריז, היה ברור לאיזה כיוון נושבת הרוח. כך תיאר זאת הכתב הפוליטי של עיתון "הארץ":

חדורי תחושת קרב ושיכורים מריח השלטון באוויר, אמרו אתמול חברי מרכז הליכוד שלום חבר, ותודה, למנהיגם אריאל שרון. מבחינתם, אריק עשה את שלו, אריק יכול ללכת. וככל שימהר להסתלק ולפנות את הדרך לבנימין נתניהו, כך ייטב. כל כך אצה להם הדרך, לפעילים, עד שכתום נאומו של שרון קמו על רגליהם וכאיש אחד הריעו: ביבי! ביבי! ביבי! (ורטר, 2000).

אלא ששאלת קיום הפריימריז עמדה בספק. חוסר הוודאות נבע מכך שנתניהו התנה את התמודדותו בעריכת בחירות מקבילות גם לכנסת ולא רק לראשות הממשלה. תביעה זו נבעה ככל הנראה מההבנה שיקשה עליו לשלוט כראש ממשלה עם מפלגה קטנה כל כך בכנסת ומהקושי החוקתי שנוצר מאי־היותו חבר כנסת. גם לאחר שתוקן חוק היסוד (בהליך חקיקה מזוורז שזכה לכינוי "חוק נתניהו") כך שהתיר למועמד שאינו חבר כנסת להיבחר לראשות הממשלה, עדיין שרר ערפל סביב שאלת התמודדותו של נתניהו. יום לפני מועד הפריימריז, ורק לאחר שהתברר באופן סופי כי הכנסת לא תתפזר, הודיע נתניהו על פרישתו והפריימריז בוטלו. החלטתו של נתניהו סללה את דרכו של אריאל שרון למועמדות מטעם הליכוד בבחירות לראשות הממשלה (שבהן ניצח ברוב גדול).

לקראת הבחירות לכנסת ה־16 הציגו נתניהו ופייגלין את מועמדותם בבחירות המקדימות לראשות המפלגה כנגד שרון. ההתמודדות הזו הייתה במהותה קרב איתנים ראש־בראש בין שרון, ראש ממשלה מכהן, לבין נתניהו, ראש ממשלה לשעבר. הוודאות הכמעט־מוחלטת לגבי ניצחונו של הליכוד בבחירות הקרבות הפכה את הפריימריז הללו להתמודדות על זהותו של ראש הממשלה הבא. כאשר כה הרבה הונח על הכף, אין פלא שהקמפיין היה יצרי, תוסס ורווי מתחים. הרבה היה תלוי במפקד החברים שקדם להתמודדות, ומטות הבחירות של שני המועמדים המרכזיים השקיעו רבות בגיוס חברים חדשים. בעקבות זאת נסק מספר חברי הליכוד בתום המפקד ליותר מ־300,000, מספר החברים הגדול ביותר שהיה אי פעם למפלגה בישראל. הניסיון ההיסטורי לימד שסיכוייו של שרון היו טובים יותר: מעולם לא הורח בליכוד יושב ראש מכהן מתפקידו. כך היה גם הפעם: שרון זכה לתמיכתם של כ־56% ממתפקדי המפלגה, בעוד שנתניהו זכה בכ־40%.

לנוכח החלל שנוצר בעמדת ההנהגה בעקבות פרישת שרון מהליכוד בנובמבר 2005 (על רקע "תוכנית ההתנתקות" והקמת קדימה) והקדמת הבחירות לכנסת, נאלצה המפלגה לקיים פריימריז מהירים בתוך פרק זמן של כחודש. ביום פרישתו של שרון הוזכרו שמותיהם של שבעה מתמודדים פוטנציאליים – נתניהו, מופז, שלום, לנדאו, לבנת, פייגלין וכך. מועמדותה של לבנת ירדה מהפרק במהרה, ואילו לנדאו החליט לפרוש ולתמוך בנתניהו כשבועיים לפני יום ההתמודדות. שבוע לאחר מכן החליט גם מופז לפרוש (ולעזוב את הליכוד לטובת קדימה) ובמרוץ נותרו ארבעה מתמודדים. המובילים היו נתניהו ושלום. אף שכל הסקרים שיקפו יתרון בולט לנתניהו, מטה הבחירות שלו חשש משיעור הצבעה נמוך שיגרור אותו לסיכוב שני. אומנם שיעור ההצבעה היה נמוך למדי (כ־42%), אך נתניהו הצליח לזכות כבר בסיבוב הראשון אחרי שגרף כ־45% מהקולות. שלום הגיע שני, בעוד שפייגלין הפתיע והפגין עוצמה מרשימה כשהגיע למקום השלישי עם כ־12% מהקולות. יותר משש שנים לאחר שהתפטר מראשות הליכוד, ולאחר שני ניסיונות קודמים שלא עלו יפה, שב נתניהו לראשות הליכוד.

מאז ההתמודדות של שלהי 2005 הצליח נתניהו לבצר את מעמדו כשליט הבלתי מעורער של הליכוד. בשונה מהעידן שלאחר הנהגת בגין (1983) ועד לראשית שנות ה-2000, התפוררו המחנות הפנימיים בשורות המפלגה (מחנה שרון, מחנה שמיר-ארנס, מחנה לוי). אכן, שלוש ההתמודדויות הבאות (2007, 2012, 2014) לראשות המפלגה היו בגדר ריטואל מפלגתי, פסאדה של דמוקרטיה פנימית. הדבר השתקף מזהות המועמדים שהתמודדו נגד נתניהו: משה פייגלין ודני דנון, שניהם פוליטיקאים בעלי משקל קל במפלגה, כשהראשון נחשב בעיני מרבית החברים ל"נטע זר" והשני כמועמד שאינו מציב סיכון ממשי לנתניהו. זאת ועוד, ההחלטה על מועד קיום הפריימריז נשלטה באופן כמעט מוחלט בידי נתניהו. ברצותו, הוא הקדימם, וכשהיה לו נוח – הוא פעל לדחותם. אומנם היה עליו לקבל לשם כך את אישור מרכז המפלגה, אך זה אישר בכל הפעמים את בקשתו. שליטתו המוחלטת של נתניהו התחזקה עוד יותר לאחר שהנהיג את הליכוד לניצחון גדול בבחירות 2015. הדבר התבטא גם בכך שבפריימריז שנתניהו הקדים לראשית 2016 לא התמודד נגדו שום מועמד. בשלהי 2019, בעיצומו של משבר פוליטי ממושך (לאחר שתי מערכות בחירות ולקראת מערכת בחירות שלישית רצופה בפרק זמן של שנה) התייצב נגד נתניהו גדעון סער. לראשונה זה 13 שנים עמד מול נתניהו מועמד שנראה כמי שמציג חלופה מנהיגותית רצינית. אולם נתניהו הדף בקלות את קריאת התיגר הזו וזכה ב-73% מקולות הבוחרים.

בחירות לרשימת המועמדים לכנסת

בעוד שהפריימריז התקבעו כשיטה הקבועה והמקובלת לבחירת יושב הראש, השיטה שלפיה נבחרה רשימת מועמדי המפלגה לכנסת השתנתה מספר פעמים. שינויים אלה שיקפו מאבקי כוחות פנימיים בין המנהיג, חברי הסיעה וצירי מרכז המפלגה. בין 1992 ל-2021 קבע הליכוד 9 פעמים את רשימת המועמדים לכנסת. בארבעה מהמקרים ניתנה זכות הבחירה לצירי המרכז (לקראת בחירות 1992, 1999, 2003 ו-2006), בארבעה מקרים היו אלה חברי המפלגה שבחרו את הרשימה (לקראת בחירות 1996, 2009, 2013 ו-2015) ובמקרה נוסף (אפריל 2019) הופעלה שיטה מעורבת: מרבית המועמדים נבחרו בידי חברי המפלגה, בעוד שנציגי המחוזות נבחרו בידי צירי המרכז.²⁴

24 הנסיבות החריגות של הבחירות לכנסות ה-22 ו-23 (שהתקיימו בתוך פחות משנה לאחר הבחירות של אפריל 2019) הביאו לביטול הבחירות המקדימות לרשימה ול"הקפאתה". החלטה דומה על הקפאת הרשימה התקבלה לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021). כך, מלבד שינויים שנוצרו כתוצאה מפרישות של חברי כנסת מהליכוד או משריונים של היושב ראש, רשימות המועמדים של הליכוד לכנסות ה-22 עד ה-24 התבססו על הפריימריז שנערכו לקראת הבחירות של אפריל 2019.

ב־1992 נבחרה רשימת מועמדי הליכוד לכנסת ה־13 בידי כ־3,000 צירי המרכז, לראשונה במסגרת ליכודית משותפת שכללה את יוצאי חרות, הליברלים ומפלגות קטנות נוספות. ההליך שבו בחרו את המועמדים היה בשימוש בחרות מאז 1977 ונודע בתור "שיטת השביעיות". שיטה זו התבססה על תהליך דו־שלבי: בשלב הראשון נבחר "פאנל" של 50 מועמדים מתוך כל מי שהציגו את מועמדותם (127 במספר במקרה זה). בשלב השני, שנערך ימים ספורים לאחר מכן, התמודדו 50 נבחרי הפאנל על מקום בארבע שביעיות מועמדים, שביעייה אחרי שביעייה (מקומות 2-8 ברשימה, מקומות 9-15, 16-22 ו־23-29).²⁵ הליך בחירת המועמדים נערך בהשפעת מאבק פנים־מפלגתי עז בין מחנה שמיר־ארנס לבין מחנה דוד לוי ומחנה אריאל שרון. התוצאות לבחירות לפאנל שיקפו את הקואליציה שנוצרה טרם הבחירות בין מחנה שמיר־ארנס לבין מחנה שרון. דוד לוי נדחק למקום ה־18 בבחירות לפאנל ורק שמונה חברים המזוהים עם מחנהו הצליחו להיבחר לפאנל (גולדברג, 1994). פגוע מהתוצאות יצא לוי בהאשמות על "קנוניה" ועל "כוחות שונים ומשונים שעשו יד אחת נגדי ואלה התוצאות" (קים וגילת, 1992). לקראת בחירת השביעייה הראשונה הופצו רשימות מומלצים ודווח על "דילים" בין המחנות והמועמדים השונים. המאבק על המקום הראשון היה בין ארנס, לוי ושרון, וגם הפעם נחל לוי הפסד כשהגיע למקום השלישי בלבד. חלק מאנשי מחנהו אף נדחקו אל מחוץ למקומות ריאליים ברשימה לכנסת. התרחשות זו הייתה אבן דרך חשובה בעימות הפנימי בליכוד שהוביל את לוי, מספר שנים אחר כך, לעזוב את הליכוד ולהקים את מפלגת גשר.

בחירת המועמדים בשמונה ההתמודדויות שנערכו מאז 1996 (ועד לבחירות של אפריל 2019) נשאה אופי שונה לגמרי: ראשית, הבחירות הפנימיות של 1992 היו האחרונות שנשאו אופי מובהק של מאבק בין סיעות או מחנות. נתניהו, שהיה המנהיג בכל התקופה, למעט שש שנים, לא גיבש סביבו מחנה נאמנים מובהק. היו לו נאמנים מזדמנים (יובל שטייניץ, מירי רגב, אמיר אוחנה), אולם הוא הקפיד לא להיות מעורב בהליך בחירת המועמדים ונמנע מלהמליץ לחברי הליכוד לבחור במי מהמועמדים. אפילו לאריאל שרון בשנותיו כמנהיג הליכוד וכראש ממשלה לא היה מחנה מובהק כפי שהיה לו בהתמודדויות הסוערות של שנות ה־80 וראשית שנות ה־90. בחירת המועמדים לכנסת הפכה במובן זה להרבה יותר אישית, ולא שיקפה התמודדות בין מחנות פנימיים במפלגה בראשות הטוענים לכתר.

25 בין 1977 ל־1988 נבחר פאנל של 35 מועמדים שחלק מהם שובץ לאחר מכן בשלוש שביעיות. הסיבה להרחבה של 1992 נעוצה בכך שעד 1988 הבחירות התקיימו במרכז חרות, בעוד שמועמדי המפלגה הליברלית נבחרו בהליך נפרד. הבחירות של 1992 היו הראשונות לאחר המיזוג המלא בין חרות לבין הליברלים.

שנית, בא הקץ לשיטה שפרשה את הליך בחירת המועמדים על פני מספר ימים: בחירת פאנל, בחירת השביעיות הראשונות והשניות ולאחר מכן השביעיות הנמוכות. מאז 1996 נבחרו מועמדי המפלגה בשלב אחד, במהלכו של יום אחד (למעט במקרה של תקלות שאילץ הוספת יום הצבעה) ובשיטה פשוטה בהרבה משיטת הבחירה והדירוג של "שיטת השביעיות". הדבר נכון הן למקרים שבהם נבחרו המועמדים בידי צירי המרכז (1999, 2002, 2006), הן למקרים שבהם הם נבחרו בפריימריז בידי חברי המפלגה (1996, 2008, 2012, 2014) והן בשיטה המעורבת (2019).

שלישית, מאז 1996 משתמשת המפלגה במנגנונים שונים להבטחת ייצוג: שריונים של מקומות מינימליים ברשימה לנשים, עולים ועוד, ושריון מקומות מראש לנבחרים המייצגים אזורים בחירה שונים (ראו לוח 2.12). עד אז הסתמכה המפלגה על תבונתם של צירי המרכז בהרכבת רשימת מועמדים ייצוגית אשר תשקף את המגזורים השונים בחברה ואת האזורים השונים במדינה. האופי הרב-שלבי של הבחירות אף אפשר לצירים להפעיל שיקולי ייצוגיות לאור תוצאות סיכוכ ההצבעה הקודם ו"לתקן" את הצבעתם בהתאם בסיכוכים הבאים. המקרים הבודדים שבהם שוריינו מקומות ברשימה נגעו למועמדים חיצוניים שמקומם הובטח במסגרת של עסקאות פוליטיות. כך, למשל, הוקצה ב-1992 המקום ה-30 ברשימה לח"כ אפרים גור שערך ממפלגת העבודה (רהט ושר-הדר, 1999א).

בדיונים הרבים שהובילו לקביעת כללי הפריימריז בשנת 1995 עלו דרישות מצד מגזורים שונים להכניס להליך הבחירה מנגנוני הבטחת ייצוג.²⁶ חלק מתביעות אלו נענו, ובבחירות המקדימות של 1996 הוכנסו מספר מנגנונים להבטחת ייצוג, שבמידה רבה נותרו על כנם, עם שינויים קלים בלבד (לוח 2.12). לדוגמה, לא חל כל שינוי ברשימת עשרת המחוזות הגאוגרפיים שנקבעו עוד ב-1996. מה שהשתנה מפעם לפעם היה סדר הופעתם: נציג של איזה מחוז ישובך במקום הגבוה ביותר ברשימה ומה יהיה הסדר לאחר מכן. מאז 1999 קבעו תקנוני הבחירות הפנימיות שמיקום נציגי המחוזות ברשימה יהיה בסדר יורד לפי מספר בעלי זכות הבחירה בכל מחוז. גם הקבוצות החברתיות שזכו להבטחת ייצוג עוד ב-1996 נותרו בעינן: נשים, עולים חדשים, המגזר הלא-יהודי (תמיד נבחר למשבצת זו מועמד דרוזי) וצעירים. ב-2019 נקבעה לראשונה הבטחת ייצוג למועמד חרדי. שינויים קלים נערכו במספר המקומות ששוריין לנשים ובמיקום שלהן ברשימה.

26 אומנם ההחלטה לעבור לבחור את רשימת המועמדים בפריימריז מפלגתיים התקבלה ב-1993, אך פרטי השיטה הושלמו רק ביוני 1995, לאחר דיונים ארוכים בוועדת הבחירות של הליכוד. עיקר הוויכוח נסב על מהות והיקף השריונים למגזורים חברתיים ועל המשקל היחסי של נציגי המחוזות ברשימה ומיקומם בה.

לוח 2.12

הבטחות ייצוג ומחוזות גאוגרפיים בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים

הגוף הבחור	הבטחת ייצוג (המספרים מציינים מיקום ברשימה)	שיבוץ נציגי המחוזות (לפי מיקומם ברשימה בסדר יורד)
1996 חברי המפלגה	נשים - 13, 23, 33, 36 עולים חדשים - 31 לא יהודים - 32, צעירים - 37	י"ם, ת"א, חיפה, נגב, גליל ועמקים, יש"ע, מועצות איזוריות, שפלה, דן, מישור החוף
1999 צירי המרכז	נשים - 10, 20, 30, 35 לא יהודים - 23, עולים חדשים - 29, צעירים - 31	מועצות איזוריות, ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, חיפה, נגב, גליל ועמקים, י"ם, יש"ע
2002 צירי המרכז	נשים - 11, 21, 31, 36 לא יהודים - 24 עולים חדשים - 30, צעירים - 32	ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, מועצות איזוריות, גליל ועמקים, חיפה, נגב, י"ם, יש"ע
2006 צירי המרכז	נשים - 10, 20, 24, 29, 34 לא יהודים - 23, עולים חדשים - 33, צעירים - 35	ת"א, שפלה, דן, מישור החוף, מועצות איזוריות, גליל ועמקים, חיפה, נגב, י"ם, יהודה ושומרון
2008 חברי המפלגה	נשים - 10, 20, 24, 29, 34 עולים חדשים - 20, 28 לא יהודים - 23, צעירים - 35	שפלה, גליל ועמקים, מישור החוף, דן, ת"א, נגב, חיפה, ירושלים, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2012 חברי המפלגה	נשים - 10, 20, 24, 29, 34 עולים חדשים - 21, 30 לא יהודים - 25, צעירים - 35	שפלה, דן, גליל ועמקים, י"ם, נגב, חיפה, ת"א, מישור החוף, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2014 חברי המפלגה	נשים - 15, 25, 31, 34 לא יהודים - 24, עולים חדשים - 27, צעירים - 30	שפלה, גליל ועמקים, דן, י"ם, נגב, מישור החוף, חיפה, ת"א, יהודה ושומרון, מועצות איזוריות
2019 חברי המפלגה / צירי המרכז	נשים - 10, 20, 25, 31, 35 עולים חדשים - 28, לא יהודים - 30, צעירים - 32, חרדים - 43	שפלה, גליל ועמקים, דן, נגב, ת"א, מישור החוף, חיפה, י"ם, מועצות איזוריות, יהודה ושומרון

מקור: תקנוני בחירות מקדימות של הליכוד.

ההכרעה הדמוקרטית של חברי המפלגה או של צירי המרכז, כפי שהתבטאה בבחירות המקדימות, היא שקבעה את רובה המוחלט של רשימת המועמדים, למעט כמה מקרים חריגים.²⁷ שני המקרים החריגים הראשונים נגעו למתן "פטור" מהתמודדות בבחירות מקדימות למועמדים שזכו לתמיכה

27 הדיון כאן נוגע למועמדי הליכוד בלבד ואינו מתייחס לשיבוצם של מועמדי מפלגות אחרות במסגרת רשימה משותפת בראשות הליכוד.

רחבה והגיעו למקום השני בבחירות ליושב ראש המפלגה. לאחר הפריימריז לראשות הליכוד שהתקיימו בשלהי 2002 עלו קריאות בתוך המפלגה לשריין לבנימין נתניהו, אשר זכה בכ-40% מהקולות אך הפסיד לאריאל שרון, את המקום השני ברשימה. מרכז הליכוד אישר ברוב גדול את התיקון הזה. שריון זה יצר תקדים, ולאחר שסילבן שלום הפסיד לנתניהו בפריימריז של 2005 (אחרי שקיבל כשליש מקולות הבוחרים) שוריין גם עבורו המקום השני ברשימת המועמדים לכנסת ה-17. נראה כי היות שבהתמודדויות הבאות הייתה ההכרעה חדה בהרבה, לא אומץ בהן כלל זה. על אף שבשני המקרים הללו דובר במתן פטור מהתמודדות, לא דובר בשריונים טהורים, שכן ניתן לטעון כי נתניהו ושלום עברו את מבחן ההתמודדות בפריימריז לתפקיד המנהיג, ואף זכו לתמיכה לא מבוטלת שהקנתה לשריון שלהם לגיטימציה.

לקראת הבחירות המקדימות לכנסת ה-20 ביקש היו"ר נתניהו לשריין שני מועמדים מטעמו ברשימת המועמדים. בקשה תקדימית זו אושרה בידי חברי המרכז אולם נתקלה במכשול משפטי לאחר שהתקבל ערעור שהוגש נגדה לבית הדין של התנועה (ליס, 2014ב). הפתרון היצירתי היה להסמיך את מתפקדי הליכוד להכריע בדבר בקשתו של היושב ראש. אכן, ביום הבחירות המקדימות, שנערך ביום האחרון של שנת 2014, אישרו מתפקדי הליכוד ברוב גדול את בקשתו של נתניהו לאפשר לו לשבץ שני מועמדים מטעמו ברשימת המועמדים. הוא עשה שימוש בסמכות זו ושיבץ את בני בגין במקום ה-11 ואת ענת ברקו במקום ה-23. זה היה שימוש ראשון, מוגבל יחסית, במנהיג כגוף בוחר. שימוש זה הורחב לקראת הבחירות לכנסת ה-24, כאשר מזכירות הליכוד אישרה לנתניהו לשבץ שישה מועמדים מטעמו עד המקום ה-40 ברשימה.

תשומת הלב העיקרית בבחירות המקדימות הייתה בדרך כלל סביב המאבק על המקומות הראשונים (לוה 2013). זכייה באחד המקומות האלה נתפסה לא רק כהישג יוקרתי המשקף פופולריות בתוך המפלגה, אלא כמנוף פוליטי משמעותי אשר מעניק למועמד זכות לגיטימית לדרוש להתמנות לתפקיד בכיר במקרה שהליכוד ירכיב את הממשלה. אכן, בעבר נמצא מתאם בין המקום שאליו נבחר פוליטיקאי ברשימה לבין ההסתברות כי ימונה לשר (Kenig and Barnea, 2009). מתאם זה בין ההישגים בפריימריז לסיכוי להתמנות לתפקיד שר נחלש משמעותית עם הקמת הממשלה ה-35 (מאי 2020). נתניהו "דילג" מעל ארבעה בכירים שנבחרו בעשירייה הראשונה (גלעד ארדן, גרעון סער, ניר ברקת ואבי דיכטר) ולא מינה אותם לשרים, ומנגד – בחר למנות מועמדים שנבחרו במקומות נמוכים יותר.²⁸ דפוס זה שיקף את מעמדו

28 ארדן מונה לשר רק לזמן קצר עד למינויו לתפקיד שגריר ישראל באו"ם. מינוי זה נחפס כמעין "הגליה" או פרס ניהומים, וארדן קיבל אותו משהעריך כי לא ימונה לתפקיד בכיר בממשלה. באותו הקשר מעניין לציין את המקרה יוצא הדופן של אהוד אולמרט, שנבחר בבחירות המקדימות של 2002 למקום ה-31 בלבד (ושובץ במקום ה-33 ברשימת המועמדים, כיוון ששרון ונתניהו שובצו במקומות הראשון והשני על פי תוצאת הבחירות המקדימות לראשות המפלגה), אך נבחר בידי שרון לכהן כממלא מקום ראש הממשלה.

הכול יכול של נתניהו במפלגה. מעמד זה אפשר לו להתעלם מרצון המתפקדים ובמקום זאת לתגמל את אלה שהפגינו נאמנות אישית נלהבת על רקע פרשיות השחיתות שלו ובה בעת למנוע מקוראי תיגר פוטנציאליים להתחזק.

לוח 2.13

"השלישייה הפותחת": המנצחים בבחירות המקדימות

תאריך	מקום ראשון	מקום שני	מקום שלישי
27.3.1996	יצחק מרדכי	אריאל שרון	משה קצב
8.2.1999	סילבן שלום	משה קצב	לימור לבנת
8.12.2002	צחי הנגבי ¹	סילבן שלום	דני נוה
12.1.2006	משה כחלון ²	גלעד ארדן	גדעון סער
8.12.2008	גדעון סער	גלעד ארדן	ראובן ריבלין
25-26.11.2012	גדעון סער	גלעד ארדן	ישראל כץ
31.12.2014	גלעד ארדן	יולי אדלשטיין	ישראל כץ
5.2.2019	יולי אדלשטיין	ישראל כץ	גלעד ארדן

- 1 בנימין נתניהו קיבל "פטור" מהתמודדות ושריין לו המקום השני ברשימה לאחר היו"ר שרון.
- 2 סילבן שלום קיבל "פטור" מהתמודדות ושריין לו המקום השני ברשימה לאחר היו"ר נתניהו.

אימוץ הפריימריז לבחירת רשימת המועמדים אושר במוסדות המפלגה בשנת 1995. לאחר ניסיון בודד עם השיטה (1996) הוביל ראש הממשלה נתניהו, יחד עם נאמנו דאז מנכ"ל הליכוד אביגדור ליברמן, מהלך שהחזיר את הבחירה לציירי המרכז. המהלך הונע ככל הנראה מתחושתו של נתניהו ששיטת הפריימריז עורדה התנהגות עצמאית מדי של חברי הכנסת והשרים, התנהגות שחתרה תחת סמכותו והגבילה את יכולתו להנהיג ולמשול (רהט, 2001). לביטול הפריימריז והחזרת בחירת המועמדים לכנסת למרכז המפלגה היו השלכות על התפתחות תרבות של פטרונז' שגלשה במקרים מסוימים לכדי שחיתות פוליטית. סימנים מוקדמים ל"תיאבונם" של חברי המרכז נגלו כבר בישיבת המרכז הסוערת (נובמבר 1997) שדנה ביוזמה לביטול הפריימריז. השרה לימור לבנת, שהתנגדה נחרצות לביטול הפריימריז, פנתה ושאלה את חברי

בעקבות זאת הוא מצא את עצמו בראשית 2006 כראש ממשלה בפועל (במסגרת קדימה), ולאחר מכן כראש ממשלה בעל סמכויות מלאות.

המרכז: "על מה ביקשנו וקיבלנו את אמון הציבור בבחירות לפני 17 חודשים? האם רצינו את השלטון כדי לסדר לי ג'וב? כדי שחברי הכנסת והשרים ילקקו לחברי המרכז? האם כדי לסדר ג'וב למישהו אחר?". חברי המרכז לא היססו ושאלו בתשובה: "כן!"²⁹

ביצוע הבחירות המקדימות במרכז המפלגה אפשר את קיומן באתר הצבעה יחיד (בניגוד לפריימריז, אשר מפוזרים בעשרות אתרי הצבעה). הבחירות הפכו לפסטיבל. כך, בבחירות המקדימות של שלהי 2002 הפך מרכז הירידים בתל אביב לעיר אוהלים ססגונית, רועשת וריחנית: המועמדים עשו כמעט הכול כדי לשכנע את צירי המרכז שיצביעו עבורם לרבות תליית בלונים, תמונות וקישוטים צבעוניים, השמעת זמרירים (ג'ינגלים) ומוזיקה וחלוקת מזון.

למהלך של ביטול הפריימריז הייתה השפעה על התנהגות השרים וחברי הכנסת, שעשו ככל יכולתם להתחבב על חברי המרכז. הם עשו זאת בעיקר על ידי הפגנת נוכחות באירועים משפחתיים והקדשת זמן יקר לטפל בפניות שונות שחברי המרכז הפנו אליהם (מועלם, 2003). תחקיר מקיף שפורסם ב-2004 קבע כי מרכז הליכוד הפך לגוף החזק במדינה ותיאר מציאות שלפיה שרי הליכוד רוקדים לצלילי החליל של חברי המרכז והפכו לבני ערובה של קבלני קולות מתוכם. חברי מרכז לא היססו ואף לא התביישו לפנות לשרים בדרישות לעזרה בעניינים אישיים, ואם לא נענו איימו להעניש את השר שלא שיתף פעולה בבחירות המקדימות הבאות. שר בכיר טען כי השרים הפכו "לצעצועים של חברי המרכז. גם אם הבן של הדוד של הסבתא של חבר המרכז יעשה אירוע, יגיעו שרים וח"כים. מתי השרים האלה עובדים?" (וייץ וקרני, 2004). תיאור זה של שרים וחברי כנסת שהפכו להיות מעין עבדים נרצעים של חברי המרכז משקף את מערכת הכוחות הבעייתית שהתפתחה בין צירי המרכז לבין נבחרי הציבור.

חמור מכך, הגבול בין המותר והאסור היטשטש עד כדי כך שלקראת הבחירות המקדימות של 2002 הופצה בקרב חברי המרכז חוברת המפארת את מפעלו של השר לאיכות הסביבה צחי הנגבי, אשר בתקופת כהונה של כשנה וחצי פעל למנות עשרות חברי ליכוד לתפקידים בתוך המשרד ובגופים הקשורים אליו:

הממשלה הנוכחית מכהנת רק עשרים חודש, אבל גם בזמן קצר כזה יכלו שרי הליכוד לפעול לשיבוץ של חברי התנועה במשרדיהם [...] במשרד לאיכות הסביבה, שהוא הקטן במשרדי הממשלה, שובצו בתקופה זו למעלה מ-80 חברי

29 חילופי דברים אלו מופיעים אצל אלון, 2002 ומצוטטים על ידו מחוץ כחבה שלא הצלחנו לאחזר: "לבנת: 'בלי הפריימריס הליכוד יחזור ל-15 מושבים', 'הארץ' 12.11.97".

מרכז, בתפקידים רבים ומגוונים, כשהשר צחי הנגבי מנצח אישית על המלאכה ומוודא שחברינו מאיישים את כל המשרות הפנויות (קניג, 2015).

פרשה זו, שזכתה לכינוי "פרשת המינויים הפוליטיים", שיקפה את הלחצים והתמריצים לתגמל חברי מרכז. בעקבות ההד הציבורי ולאחר ביקורת חריפה של מבקר המדינה, הועמד הנגבי לדין. הוא הורשע במתן עדות שקר אך זוכה משאר האישומים. על אף הזיכויים, פרשה זו הייתה קו פרשת מים בתולדות המאבק בשחיתות השלטונית. זאת, הן בשל העלאתה לסדר היום של תרבות המינויים הפוליטיים, והן בשל היותו של הנגבי השר הראשון שהועמד לדין כחשד למעורבות במינויים מסוג זה (נבות, 2012: 258).

היבט בעייתי נוסף שליווה את הבחירות המקדימות במרכז הליכוד נגע לפעילותם הנמרצת של קבלני קולות. אלו הציעו את שירותיהם למועמדים השונים מתוך שכנוע שיש בידיהם השפעה על אופן הבחירה של צירי המרכז. במקרים קיצוניים עלו חשדות לשוחד בחירות, כפי שמתאר זאת נחום ברנע:

"תביא לי 250,000 דולר", אמר לאחד מבכירי הליכוד חבר קרוב, "ואני מביא לך ניצחון בהתמודדות על הרשימה לכנסת". 250,000 דולר הם 100 דולר לכל אחד מ-2,500 חברי המרכז. חלק ילך להוצאות, וחלק ישולם במזומן לקבלני קולות. אם זה נשמע כמו שוחד, זה באמת שוחד: נדמה שמעולם לא התנהלו בחירות למפלגה בישראל באווירה כל כך מושחתת. הבכיר אמר "לא תודה" וקיווה לטוב. אחרים היו פחות בטוחים בעצמם (ברנע, 2002).

בחירת המועמדים במרכז לקראת הבחירות של 2003 עמדה בסימן של שחיתות והשחתה. מתמודדים טענו כי חברי מרכז פנו אליהם ודרשו כסף תמורה תמיכה. אחת המתמודדות, ח"כ נעמי בלומנטל, אף הואשמה והורשעה בשוחד בחירות על שהלינה על חשבונה חברי מרכז במלון תל אביבי ערב הבחירות המקדימות.

ההדים של הבחירות המקדימות של 2002, כולל חקירות משטרה מקיפות ומעצרים של חברי מרכז באישומים שונים, הובילו עוד לפני הבחירות של 2003 ליוזמה פנים-מפלגתית לשינוי שיטת הבחירות המקדימות. מי שעמד מאחורי היוזמה היה שר המשפטים מאיר שטרית, שקרא להוצאת הכוח מידי חברי המרכז: "מה שקורה הוא שגם אם אתה שר מוצלח ומוכשר, אתה צריך לרוץ ולהתלקק עם כולם. זה שדר שידרדר את המערכת הפוליטית. הסכנות הכרוכות בכך שאנשים יכולים להשתלט על המערכת הפוליטית ולהכניס מי שאינם ראויים, מסוכנת לעתיד המדינה" (ברזילי, 2002). אולם הניסיון שנעשה במהלך כהונת הכנסת ה-16 לחוקק

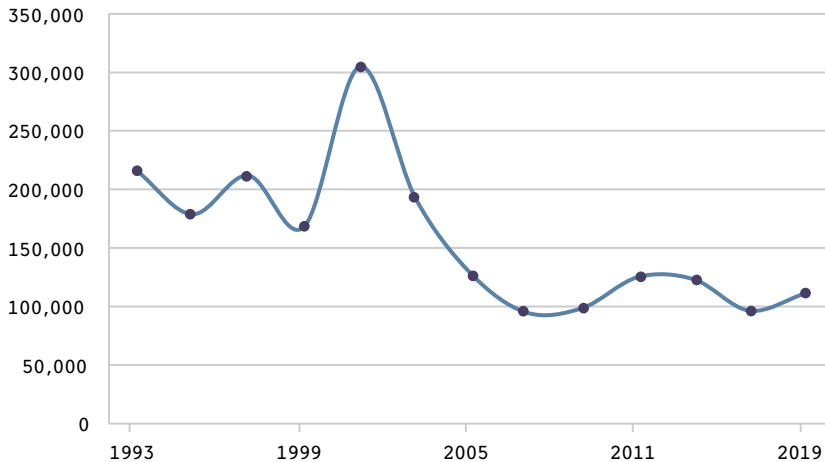
חוק פריימריז שיחייב מפלגות גדולות בדמוקרטיה פנימית לא הבשיל בסופו של דבר. צירי מרכז הליכוד בחרו את רשימת המפלגה גם לקראת בחירות 2006. עם זאת, שבועות בודדים לפני בחירות 2006 אישר מרכז הליכוד בהצבעה גלויה את שינוי השיטה באופן שהשיב לחברי המפלגה את הזכות לבחור את מועמדי הרשימה לקראת הבחירות הבאות. זה היה חלק מניסיון מאוחר מדי לשקם את תדמיתו של הליכוד לקראת בחירות 2006.

המאבק על שיטת בחירת המועמדים נמשך. בתוך המפלגה היו כוחות שהמשיכו לחתור למען השבת הליך הבחירה של המועמדים לכנסת לידיהם של חברי המרכז. בשנת 2015, לאחר דחיות חוזרות ונשנות ובעקבות התערבות בית המשפט המחוזי, הובאו לפני חברי המרכז מספר הצעות מתחרות לשינוי שיטת בחירת המועמדים. ההצעה המרכזית הייתה לבטל את הפריימריז ולהחזיר את בחירת כל המועמדים למרכז המפלגה. הצעת פשרה, שזכתה לתמיכתו של נתניהו, הייתה להותיר בידי המתפקדים את בחירת המועמדים ברשימה הארצית, אך לצד זאת לתת לחברי המרכז לבחור את המועמדים ממחוזות הבחירה. הצעה זו התקבלה ברוב קולות ויושמה בפריימריז שנערכו לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019).

חברי המפלגה ומפקדי חברים

התמונה הכללית המצטיירת מניתוח השינויים במספר חברי הליכוד מאז 1992 (תרשים 2.5) היא של ירידה בהיקפי החברות. ירידה זו תואמת ממצאים המצביעים על ירידה בשיעורי החברות המפלגתית במרבית הדמוקרטיות המערביות (Van Biezen, Mair, and Poguntke, 2012), כמו גם ירידה בשאר המפלגות הוותיקות בישראל (קניג ואח', 2014; Rahat and Kenig, 2015).

תרשים 2.5 מספר החברים בליכוד, 1993-2019

מקור: עדכון של Rahat and Kenig, 2015

אולם במסגרת מגמת הירידה הכללית אפשר לזהות בתרשים 2.5 שתי תקופות המתאפיינות בדפוסים שונים למדי. עד לשנת 2005 התאפיינו השינויים במספר חברי הליכוד בעלויות וירידות בפרקי זמן קצרים מאוד. חוסר יציבות זה היה קשור לפתיחת ההליכים הפנים-מפלגתיים לכלל חברי המפלגה. הוא התבטא בזינוקים מהירים במספר חברי המפלגה זמן מה טרם ההתמודדויות הפנימיות שבהן יש לחברי המפלגה זכות הצבעה (פריימריז). רבים מחברים אלה לא חידשו לאחר הבחירות הפנימיות את חברותם במפלגה. במחקר הבינלאומי מכנים חברים מסוג זה "חברי בָּזֶק" (instant members). בהקשר הישראלי הם מכונים "חברים מזדמנים".

הזיהוי השלילי של התופעה אינו נובע מהזינוק במספר החברים כשלעצמו, שהרי אין פסול בשאיפה של מפלגה או של מועמדים מטעמה להרחיב את השורות ולגייס חברים חדשים. מה שמאיר את החברים המזדמנים והמפקדים ההמוניים באור שלילי הוא העובדה שרבים מהאזרחים שהתפקדו למפלגה לא נותרו בה עם תום ההתמודדות: חלק ניכר מהזינוק במספר החברים מוסבר על ידי הצטרפותם של אזרחים למפלגה רק כדי לתמוך במועמד מסוים מבלי לגלות כל עניין להישאר חברי מפלגה בתום הבחירות המקדימות. במחקרם על בחירת מועמדים הדגימו חזן ורהט את המגמה באמצעות השוואה של מספר החברים בשתי מפלגות –

הליכוד ומפלגת העבודה – לפני תחילת המפקדים ובסיומם. בכל שמונת המקרים שנבחנו נרשמו ערב הפריימריז זינוקים במספר החברים בשיעורים של בין 59% לבין 332%. אחרי הפריימריז לא טרחו רבים מהמצטרפים לחדש את חברותם, והדבר התבטא בצניחות חדות במספר החברים – בין 44% ל-73% (Hazan and Rahat, 2010: 99). מספר השיא של חברי המפלגה נרשם זמן קצר לפני הפריימריז לראשות המפלגה שבהם התמודד ראש הממשלה אריאל שרון מול בנימין נתניהו (סוף 2002). מפקד החברים שנערך לקראת ההתמודדות הזו לווח במאמצים ארגוניים כבירים מצד שני מחנות היריבים לגייס מספר גדול ככל הניתן של חברים שיתמכו בהם. לא אחת נגלו תופעות חמורות עד פליליות בהליכי גיוס החברים החדשים, לרבות פעילות מפוקפקת של קבלני קולות (ראו למטה).

מאז שנת 2005 ניכרת התייצבות במספר חברי המפלגה, והוא נע בין כ-95,000 לכ-130,000 חברים. הסיבה העיקרית להתייצבות מספר החברים היא כפי הנראה מוסדית. בראשית 2005 תוקנה חוקת הליכוד באופן כזה שהאריכה את תקופת האכשרה הנדרשת מחבר מפלגה כדי שיהיה זכאי להשתתף בבחירות פנימיות מתשעה ל-16 חודשים. הארכה זו הגבילה את יכולות התמרון של קבלני הקולות לגייס חברים מזדמנים, משום שהיא חייבה חידוש חברות פעם אחת לפחות לפני בחירות פנימיות. בכך היא מנעה מציאות שלפיה אזרח התפקד לליכוד זמן קצר לפני בחירות פנימיות, השתתף בהן ועזב את המפלגה מייד לאחר מכן. בניגוד למפלגות אחרות (העבודה, הבית היהודי) אשר נטו פעמים רבות לקצר את תקופת האכשרה הרשמיות, הליכוד נמנע מלעשות כן, ועל כן נראה שהצליח להקטין במידה ניכרת את החברים המזדמנים וליצור יציבות במספר החברים.

ואומנם, פעילותם של "קבלני קולות" הייתה במשך תקופה לא מבוטלת תופעת לוואי שלילית שפגעה לא פעם במפלגה. קבלני קולות הם מגייסי קולות מקצועיים המשתמשים ביכולתם לשכנע ואף ללחוץ על אזרחים כדי לצרף למפלגה באופן מאורגן והמוני מאות מתפקדים ואפילו אלפים, לעיתים קרובות בלי שתהיה להם כל זיקה רעיונית או אחרת למפלגה. אותם קבלני קולות פעלו לרוב בקרב מגזרי אוכלוסייה המתאפיינים ברשת קהילתית הדוקה שהקלה את המוביליזציה הפוליטית: קבוצות חברתיות לכידות (דרוזים וחרדים), מקומות עבודה גדולים (התעשייה האווירית, חברת החשמל, נמל אשדוד) והתנחלויות. לעיתים קרובות נקטו קבלני הקולות אמצעים שאינם עולים בקנה אחד עם החוק. הם גם ספסרו ברשימות המתפקדים שלהם – לפעמים לטובת קידום אינטרסים תעסוקתיים, לפעמים כדי לקדם נושא אידאולוגי ולפעמים לצורכיהם הפרטיים, למשל קידום לתפקידים בשכר או ניסיון להשפיע על מכרזים (קניג ואח', 2014). לא אחת התגלה כי האופן שבו צירפו קבלני קולות את חברי המפלגה לא היה כשר. יש שהם שילמו את דמי החברות במפלגה עבור החבר החדש או

הבטיחו לו טובות הנאה; יש שהם פקדו אנשים בלי ידיעתם או על ידי הטעיה; והיו אף מקרים של טופסי התפקדות מזויפים.

כך, למשל, עלו במהלך המפקד של 2002 חשדות כנגד קבלן הקולות הירושלמי איציק קויפמן על ניסיון לכאורה לפקוד אלפי חרדים שלא גרו בירושלים, ובכך להגדיל מספר המתפקדים הרשומים בסניף הירושלמי באופן שיגדיל את מספר צירי המרכז שיוקצו לסניף. על אף שהתיק נסגר מחוסר ראיות, הצטייר מהפרשה הזו דפוס פעולה בעייתי למדי (נבות, 2012: 275). באותו מפקד בעייתי היו מעורבים (ואף נבחרו כצירי מרכז) גם אישים בעלי עבר פלילי.

למפקדים הבעייתיים האלה ולפעילותם של קבלני הקולות היו השלכות שליליות על המפלגה. לא רק שהם פגעו במוטיבציה של חברי המפלגה המסורים, אשר ראו כיצד זכויותיהם מושוות לקהל מתפקדים שזיקתו למפלגה קלושה, הם אף פגעו בתדמית של המפלגה ושל הליך הבחירות הפתוח שהיא מיישמת. במקום שהפריימריז ייהנו מדימוי חיובי (שיטה פתוחה, תחרותית, דמוקרטית, שקופה) דבק בהם רפש בגלל דיווחים תקשורתיים על מאות ואלפים של טופסי התפקדות פסולים ועל פעילותם הספק פלילית של קבלני הקולות. כאמור, הליכוד היה המפלגה הראשונה שנקטה צעד אקטיבי שנועד להקטין את הנזק הפוטנציאלי של קבלני הקולות, על ידי הארכתה של תקופת האכשרה.

הארכת תקופת האכשרה סייעה לצמצם את היקף פעילות קבלני הקולות ואת תופעת החברים המזדמנים. עדיין, נשאלת השאלה אם קהל מתפקדי הליכוד הוא גוף המייצג את קהל התומכים והבוחרים של המפלגה. מחקר שהתבסס על סקר חברים בשלוש המפלגות הגדולות בישראל נכון לשנת 2010 מצא מספר הבדלים בין הפרופיל של חברי המפלגה לפרופיל של מצביעייה. מבחינת גיל, היה קיים בליכוד הפער הגדול ביותר בין חברי המפלגה (51 בממוצע) לבין בוחריה (44 בממוצע). הפער הגדול הזה משתקף גם בשיעור הצעירים בני 30 ומטה. אלה היו 25% מכלל בוחרים המפלגה אך רק 12% מכלל חבריה (קניג ואח', 2014: 69). לעומת זאת, הפער המגדרי בליכוד היה הקטן ביותר מבין שלוש המפלגות: נשים היו 36% מחברי המפלגה לעומת 48% מכלל בוחריה.

ההשוואה בין מידת הדתיות של חברי הליכוד ובין מידת הדתיות של מצביעיו מעט קשה יותר, מפני שסקרים שונים השתמשו בסולם שונה של הגדרה עצמית דתית. הסקר שהתבצע בקרב חברי הליכוד מצא כי 14% שומרים על המסורת על כל דקדוקיה ו-38% שומרים על המסורת במידה רבה. רק 10% העידו על עצמם כי אינם שומרים על המסורת כלל. הסקר שהתבצע בקרב מצביעי הליכוד מצא ש-2% מהנשאלים הגדירו עצמם כחרדים, 12% כדתיים, 49% כמסורתיים ו-37% כחילונים. כאמור, הסולמות השונים מקשים את השוואה, אך בזוויות

הראויה אפשר לקבוע שקיים מתאם בין שיעור הדתיים-חרדים בקרב חברי הליכוד לבין שיעורם בקרב מצביעי המפלגה (קניג ואח', 2014: 75-76).

תופעה נוספת המאפיינת את מפקדי החברים בעידן הפריימריז היא חברות לא כנה או אינסטרומנטלית. הכוונה היא לאזרחים אשר מתפקדים למפלגה כדי להשפיע על תוצאות הפריימריז, מבלי שיש להם בהכרח כוונה להצביע עבורה בבחירות לכנסת. כך, למשל, רבים מתושבי יהודה ושומרון התפקדו לליכוד מתוך כוונה להכניס לרשימת מועמדיו לכנסת נציגים בעלי עמדות ימניות מובהקות, אך ביום הבחירות לכנסת הצביעו למפלגות ימין אחרות. בשלהי 2011 דווח שמתיישבי יהודה ושומרון הם מעל 9% מכלל חברי הליכוד, בעוד שהם "תרמו" למפלגה רק כ-4% מהקולות שהיא קיבלה בבחירות לכנסת. כ-34 יישובים ביהודה ושומרון היה מספר המתפקדים גבוה ממספר הבוחרים. התופעה בלטה בייחוד ביישובים האידאולוגיים: בחברון היו פי 4.8 מתפקדים מבוחרים, ביצהר – פי 4.7 ובאלון מורה – פי 3.7. מציאות זו מתווכת על ידי פעילים מקומיים הפוקדים תושבים לליכוד מתוך אמירה מפורשת שלפיה ההתפקדות אינה מצריכה אותם לתמוך בליכוד בבחירות: "לא מבקשים ממך להצביע לליכוד בבחירות הכלליות. כרגע מבקשים ממך רק להתפקד ולהשפיע מבפנים [...] על בחירת המועמדים" (לוינסון, 2011).

לגבי החברות האינסטרומנטלית בלטה במיוחד קבוצת המתפקדים שכינו "הפייגלינים", או בשמם הרשמי "מנהיגות יהודית". משה פייגלין, פעיל פוליטי האוחז בדעות ימניות-רדיקליות, הצטרף לליכוד בשנת 2000 והתמודד מספר פעמים לראשות הליכוד ולרשימת המועמדים לכנסת. על אף שרבים בליכוד ראו בו נטע זר, עיקשותו והתמדתו נשאו פרי: במשך כעשור פקד פייגלין אלפי מתפקדים, הגדיל את כוחו במפלגה ובמוסדותיה והצליח ליצור קבוצה לכידה ומשמעותית האוחזת בעמדות ימניות בהרבה מהקו המסורתי של הליכוד. בבחירות 2013 הוא אף הצליח לראשונה להיבחר לכנסת. כמו כן הייתה קבוצת תומכיו גורם חשוב בדחיקת דן מרידור, בני בגין ומיכאל איתן, שהיו מזוהים עם ערכים ליברליים של זכויות אדם, מה שסימן לכל חברי הכנסת לאן הרוח נושבת. אך נראה כי דווקא הצלחתו גרמה לתגובת נגד, ובפריימריז שקדמו לבחירות 2015 הוא נדחק למקום לא ריאלי ברשימת המועמדים והודיע על פרישתו מהמפלגה. אולם התפקדות אינסטרומנטלית אינה חייבת לשרת דווקא מטרה אידאולוגית. לעיתים מדובר בקבוצת אזרחים שהתפקדה לליכוד כדי ליצור מוקד כוח שבאמצעותו תקדם אינטרס ספציפי. דוגמה בולטת הייתה ההתפקדות של אלפי אופנוענים לליכוד במסגרת המאבק למנוע העלאה בתעריפי הביטוח לכלי רכב דו-גלגליים. גם איגודי עובדים התפקדו לליכוד כדי להבטיח הגנה וקידום של האינטרסים שלהם. חיים כץ היה

דוגמה בולטת לפוליטיקאי בעל צבא מתפקדים גדול ונאמן של עובדי התעשייה האווירית, שעל האינטרסים שלהם הוא שמר בתור יושב ראש ארגון העובדים שלהם.

ניסיון לארגן התפקדות המונים אידאולוגית לליכוד נעשה גם מ"שמאל" לליכוד, מצד מי שכינו "הליכודניקים החדשים". המטרה המוצהרת של ההתארגנות הייתה לנסות ולהשפיע בתוך ומתוך מפלגת השלטון לטובת "אנשי ונשות מעמד הביניים" בשם "הרוב הדומם". מעיון באתר ההתארגנות ברור כי מדובר בעמדות מרכז מתונות ביחס לאלו שמציג הליכוד בשנים האחרונות ובוודאי ביחס להתארגנויות אידאולוגיות אחרות בתוכו (ראו אתר הליכודניקים החדשים). בשונה מהתגובה להתפקדויות מאורגנות אחרות הגיב הליכוד לא רק בביקורת, אלא פעל כדי "לנקות" את שורות המפלגה מ"ליכודניקים חדשים" שניתן היה להוכיח כי אינם מתומכיו.

חברות בליכוד מקנה, לאחר תקופת האכשרה, לא רק זכות להשתתף בבחירות ליושב ראש התנועה ובבחירת מועמדי המפלגה לכנסת (ב-1996 ומאז 2008) אלא גם בבחירות לוועידת הליכוד ולמועצות הסניפים. מלבד זאת נערך במאי 2004 משאל חברים על תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, תוכנית שקידם ראש הממשלה אריאל שרון. מעט יותר מ-50% מחברי הליכוד השתתפו במשאל והצביעו ברוב גדול של 60% נגד התוכנית (Sussman, 2004; Sheaffer, 2005).

מוסדות המפלגה

סעיף 50 של חוקת הליכוד קובע שוועידת המפלגה, ובין ועידה לוועידה מרכז המפלגה, היא המוסד העליון של התנועה. השימוש המתחלף במונחים "ועידת הליכוד" ו"מרכז הליכוד" (בכלי תקשורת שונים ואפילו בקרב פוליטיקאים של המפלגה) משקף את המציאות המשפטית שלפיה הוועידה והמרכז הם למעשה אותו גוף, כפי שקובע סעיף 51: "צירי ועידת התנועה יהיו לחברי מרכז התנועה בין ועידה נבחרת אחת לבין הבאה אחריה". על אף שהחוקה קובעת שבחירות לוועידה יתקיימו ארבע שנים מעת הנעילה, בפועל נערכו הבחירות לוועידה במרווחים גדולים יותר. הבחירות לוועידה השנייה התקיימו ב-1997, לוועידה השלישית ב-2002 ולוועידה הרביעית רק ב-2012.

המספר המדויק של צירי הוועידה אינו קבוע. הוא נע בטווח של בין 2,500 לבין כ-3,800 צירים. חלוקת הצירים הנבחרים נקבעת על פי מפתח המשקלל בין מספר מצביעי הליכוד בבחירות האחרונות ביישוב לבין מספר חברי המפלגה הרשומים באותו יישוב. מפתחות שונים נקבעו לצורות יישוב שונות: המפתח הבחין בין צירים שהם נציגי ערים ומועצות

מקומיות לבין צירים של מועצות אזוריות וצירים של יישובים לא-יהודיים. עד לתיקון שהוכנס לחוקה בסוף שנת 2011 הוא אף העניק עדיפות לצירים שייצגו יישובים מעבר לקו הירוק. מלבד זאת, נקבע כי אחוז מסוים מהצירים הנבחרים ייבחר מאזור בחירה מיוחד של "מייסדים": חברי מפלגה ותיקים בני 60 ומעלה שהיו חברי המפלגה לפחות 30 שנים. נוסף על הצירים הנבחרים קובע סעיף 63 לחוקה צירים מתוקף תפקידם כנציגי המפלגה: שרים וחברי הכנסת של הליכוד, ראשי רשויות מקומיות, חברי הנהלת הסוכנות היהודית ועוד. בסוף שנת 2011 תוקנה החוקה באופן שהגדיל כ-33% את הייצוג לצירים המייצגים את הערים והמועצות המקומיות. מהלך זה נתפס כמיועד להחליש את נציגי המתנחלים במוסדות המפלגה, אשר זכו לייצוג יתר. בעקבות התיקון גדל מספר חברי הוועידה למעל 3,500 צירים. לקראת הבחירות לוועידה הרביעית (ינואר 2012) פורסם כי לערים ולמועצות המקומיות יוקצו 2,133 צירים, למועצות האזוריות 437 צירים, למועצות אזוריות ביהודה ושומרון 214 צירים ולמגזר הלא-יהודי 96 צירים. זאת נוסף על כ-350 "מייסדים" וכ-500 צירים מתוקף תפקידם.

ועידת הליכוד כמוסד העליון של המפלגה, ומרכז הליכוד בין ועידה לוועידה, היא גוף בעל סמכויות נרחבות ורשאית להכריע במגוון של נושאים (לוח 2.14). כל שינוי חוקתי, כגון שינוי שיטת בחירת המועמדים, שינויים בתנאי המועמדות או שינויים אידאולוגיים, צריך להיות מאושר על ידי הוועידה. יוזמות להקדים או לדחות את מועד הבחירות המקדימות צריכות לעבור אף הן את אישור הוועידה. כמו כן החלטה על התמודדות במסגרת רשימה משותפת עם מפלגה אחרת חייבת לקבל את אישורה של הוועידה. לעומת זאת, למרכז הליכוד אין סמכות בנוגע לקביעת רשימת השרים של המפלגה (זו סמכות בלעדית של יושב הראש). סמכויות נוספות לקבלת החלטות – כגון החלטה אם לפתוח במשא ומתן קואליציוני עם אחת המפלגות או אימוץ מצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת – אינן מוקנות לשום גורם באופן פורמלי.

לוח 2.14

קשת הנושאים שמוסדות הליכוד עסקו בהם (דוגמאות)

מועד הכינוס	הנושא המרכזי על סדר היום
מרץ 1992	המרכז בוחר את מועמדי המפלגה לכנסת (שיטת השביעיות)
יוני 1995	המרכז מאשר את פרטי שיטת הפריימריז
מרץ 1996	המרכז מאשר את הריצה המשותפת עם גשר וצומת
נובמבר 1997	"ועידת ביתן 28": הוועידה מצביעה בעד ביטול הפריימריז
דצמבר 1999	דיון רעיוני ב"סכנה" של מסירת הגולן תמורת שלום עם סוריה
דצמבר 2002	המרכז בוחר את רשימת המועמדים לכנסת ה-16
יוני 2003	"ועידת המשרוקיות": דיון מדיני על מפת הדרכים וההליך המדיני
אוגוסט 2004	המרכז מצביע נגד ניהול משא ומתן עם מפלגת העבודה וכניסתה לממשלה
נובמבר 2004	צירי המרכז בוחרים את יושב ראש המרכז, יושב ראש המזכירות ויושב ראש הלשכה
ספטמבר 2005	המרכז מצביע בעד הצעת שרון שלא להקדים את הפריימריז לראשות המפלגה
מרץ 2006	המרכז מצביע בעד החזרת שיטת הפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה לכנסת
דצמבר 2011	המרכז מאשר הצעת נתניהו להקדים את הפריימריז לראשות המפלגה
אוקטובר 2012	המרכז מאשר את הריצה המשותפת עם ישראל ביתנו
דצמבר 2014	המרכז מאשר את הצעת נתניהו לקיים את הבחירות ליושב ראש ולרשימה באותו היום
דצמבר 2017	המרכז מאשר פה אחד הצעה המחייבת את המפלגה לפעול להחלת ריבונות ביהודה ושומרון

מערכת היחסים בין מרכז המפלגה לבין האליטה המפלגתית התאפיינו לא פעם במתיחות, והכינוסים הפכו לא אחת לזירת עימות פנימית. אחד הבולטים, "ליל המיקרופונים"³⁰, התרחש עוד בשנת 1990. אבל גם מאז 1992 התקיימו כינוסים סוערים. אחד מהמפורסמים שבהם

30 "ליל המיקרופונים" הוא הכינוי התקשורתי שהודבק לאחד מהכינוסים הסוערים ביותר של מרכז הליכוד. ישיבת המרכז התכנסה בפברואר 1990 לדיון בתוכנית מדינית שעמה חזר ראש הממשלה יצחק שמיר מווינגטון. יושב ראש המרכז אריאל שרון, אחד משלושת "שרי החישוקים" שהיו אופוזיציה פנימית לשמיר (יחד עם יצחק מודעי ודוד לוי), הדהים כאשר הכריז על התפטרותו מהממשלה מתוך השתתפות ביקורת חריפה בראש הממשלה. בסיום דבריו נשמעו תרועות רמות מצד צירי המרכז. לאחר מכן עלה שמיר לשאת דברים ובצעד ספונטני ביקש לערוך הצבעת תמיכה בו ובתוכנית המדינית. מכאן יצאו העניינים מכלל שליטה, כאשר המיקרופון של ראש הממשלה הושחק ובמקביל הוגבר המיקרופון של אריאל שרון. שרון זעק לכיוון צירי המרכז "מי בעד חיסול הטרור שירים את ידו" בעוד שמיר צעק "מי בעדי? מי בעדי?". כאשר ממצב שנוצר לא היה ברור בעד מה מצביעים הצירים, נחתמה הישיבה ללא קבלת החלטה.

התרחש בנובמבר 1997 וזכה לכינוי "ועידת ביתן 28", על שם מקום הכינוס באחד מהביתנים של גני התערוכה בתל אביב. על הפרק הייתה היוזמה של בנימין נתניהו ומנכ"ל משרדו, אביגדור ליברמן, לבטל את הפריימריז ולהחזיר את בחירת רשימת המועמדים לידי חברי מרכז המפלגה. על אף התנגדות לצעד זה מצד מרבית בכירי הליכוד, הם עמדו משתאים לנוכח מהלכים כוחניים ותמרונים שהוביל ליברמן בשירות נתניהו. ראשית, מהלכים אלו הובילו לבחירתו של ישראל כץ כיושב ראש נשיאות הוועידה, בניגוד לעמדת בכירי הליכוד. לאחר מכן נדחתה בבוז הצעה לדחות את ההכרעה על ביטול הפריימריז ונראה היה שהכינוס נמצא על סף פיצוץ. צירי המרכז צעקו וגידפו את שרי הליכוד ודרשו להעלות את העניין להצבעה מיידית. בשלב מסוים ביקש גם נתניהו מהצירים לדחות את ההכרעה. אך בנייתו שלאחר מעשה היה זה, ככל הנראה, חלק מהצגה מבוזמת שנועדה לתת לראש הממשלה את הניצחון (ביטול הפריימריז) בלי שישא באחריות ישירה להכרעה ומתוך מראית עין שההחלטה התקבלה מבלי שישלוט במצב. ההערכות היו שאנשי נתניהו שלטו בהלכי הרוחות לאורך כל הכינוס. מה שהתרחש באותה ועידה זכה לגינויים חריפים ביותר בעיקר מבית: השר מיכאל איתן כינה את הנעשה מערכת הונאה גדולה ומתוכננת, בעוד בני בגין האשים את נתניהו בהשתלטות מוחלטת על הליכוד מתוך רמיסת הדמוקרטיה ונקיטת שיטות של הטעיה והעלמה (ורטר, 2009).

בתקופת אריאל שרון התאפיין מרכז המפלגה בקו לעומתי כלפי יושב הראש. הסיבה העיקרית לכך הייתה שצירי המרכז שנבחרו ב־1997 היו ברובם נאמני נתניהו. כהונתו של שרון, אפילו לאחר בחירתו לראש ממשלה בשנת 2001, נתפסה בעיניהם כפיקדון זמני בלבד. ביולי 2001, בכינוס הראשון של המרכז מאז נבחר שרון לראש ממשלה, הוא זכה לקבלת פנים צוננת מאוד ודבריו שוסעו ללא הפסקה על ידי חברי מרכז משולהבים. היה ברור לגמרי שנתניהו הוא עדיין השליט הבלתי מעורער של המרכז ושנאמני שרון נמצאים במיעוט. בשיא הדברים הטיח שרון בחברי המרכז "אתם תצרחו ואני אטפל בטרור" (ורטר, 2001). גם לאחר בחירת ועידה ומרכז חדשים (2002) רוח הדברים לא השתנתה. בכינוס הראשון של הוועידה החדשה, כאשר שרון נשא דברים בדבר הצורך בויתורים מדיניים כואבים הוא זכה לקריאות בוז רמות. הכינוס שנערך כחצי שנה לאחר מכן (יוני 2003) על מנת לדון במפת הדרכים ובהתפתחויות המדיניות, זכה לכינוי "ועידת המשרוקיות". קבוצה מלוכדת של 300 צירים, רובם אנשי חטיבת מנהיגות יהודית של משה פייגלין, הבריחו לאולם הוועידה משרוקיות ודבריו של שרון לוו בשריקות חזקות.

מלבד האווירה העוינת נחל שרון גם שורה של תבוסות במוסדות המפלגה, בייחוד ככל שקידם את תוכנית ההתנתקות: רוב במרכז הצביע נגד הצעתו של שרון לפתוח במשא ומתן

קואליציוני עם מפלגת העבודה במטרה לצרפה לממשלה (קיץ 2004); וכן רוב תמך, בניגוד לעמדת שרון, בהבאת תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון לאישור במשאל עם (אביב 2005).

היחסים בין נתניהו לבין מוסדות התנועה היו טובים הרבה יותר אך גם הם ידעו עליות ומורדות. בתקופת כהונתו הראשונה כיושב ראש הוא היה כמעט שליט כול יכול וזכה לנאמנות איתנה ממרכז המפלגה. בתחילת תקופת כהונתו השנייה (בין 2005 ל-2012) נאלץ נתניהו להתמודד לעיתים קרובות עם ביקורת קשה מצד חברי המרכז, כמו למשל בעניין הסכמתו להקפאה זמנית של בנייה בשטחים (2009), בעניין בקשתו לדחות את הבחירות לוועידת המפלגה (2010) או סביב החלטתו לרוץ יחד עם ישראל ביתנו בבחירות 2013. למרות זאת ועל אף הביקורת, בכל המקרים נענה המרכז לכל בקשותיו. לאחר שהליכוד בראשותו התבסס בשלטון גם ב-2013 וב-2015 התחזק מאוד מעמדו במרכז, ובהדרגה התבסס דפוס הנהגה ריכוזי אשר החליש מאוד את מעמד המוסדות המפלגתיים ביחס ליושב ראש.

המוסדות הפנימיים צמצמו בהדרגה את מעורבותם בהתנהלות המפלגה, הן בנושאים פרוצדורליים ופוליטיים והן בהיבטים של החלטות אידאולוגיות. הם שימשו בעיקר חותמת גומי וסיפקו מרחב תמרון גדול מאוד להחלטות ולפעולות שהוביל נתניהו. לפי לוטן (2021), צמצומה של הדמוקרטיה הפנימית בליכוד תחת הנהגת נתניהו דווקא העניק למפלגה יכולת תמרון ומיקוח משמעותית בשדה הפוליטי ופיצה על חולשות מבניות אפשריות אל מול המפלגות הלא-דמוקרטיות.

לסיכום, אפשר לטעון שמרכז הליכוד הפגין קו "ניצני" יותר, לפחות מהבחינה המדינית, בהשוואה למנהיגי המפלגה. הדבר בלט במיוחד בתקופות שבהן כיהן מנהיג הליכוד כראש ממשלה, ומתוקף תפקידו הפגין לעיתים קו מדיני מתון יותר שלא נשא חן בעיני מרבית צירי המרכז. העובדה שצירי המרכז אוהזים בעמדות אידאולוגיות נוקשות אינה מפתיעה, והיא מאששת תאוריה ותיקה במדע המדינה ולפיה חברי המפלגה והאליטה המפלגתית מתונים יותר מחברי מוסדות הביניים ומהפעילים (May, 1973). כמו כן ידוע שכוחות מאורגנים אידאולוגיים ניציים פעילים במיוחד בקרב מרכז הליכוד ובקרב קבלני הקולות.

מלבד הוועידה והמרכז, מוסדות נוספים של הליכוד הם הלשכה והמזכירות. בעבר היו אלה מוסדות חשובים ופעילים, אך ניכר כי חשיבותם ירדה במידה רבה במהלך הזמן, דבר המתבטא בתדירות הנמוכה מאוד שבה הם מתכנסים. מזכירות ולשכת התנועה נבחרו בשנת 1993 ולא נבחרו מחדש עד סוף שנת 2004. במשך רוב התקופה הזו הם היו במצב של קיפאון, שהיה נוח למדי להנהגת התנועה ובייחוד ליושבי הראש שנטו לראות במוסדות הללו מטרה.

לשכת הליכוד אמורה להיות גוף אידאולוגי מרכזי של המפלגה. החוקה נוקטת לשון עמומה למדי באשר לסמכויות הלשכה וקובעת ש"לשכת הליכוד תדון בכל הנושאים המדיניים, הכלכליים, החברתיים והביניים-מפלגתיים המצויים על סדר יומה של התנועה". הלשכה מורכבת מחברים מתוקף תפקידם (בעיקר חברי כנסת וראשי רשויות) ומחברים שנבחרו על ידי מרכז המפלגה לפי מפתח ייצוגי. היא מונה כ-500 איש ואישה. חברי הלשכה בוחרים מתוכם את הנהלת הלשכה שמספר חבריה, על פי חוקת המפלגה, עומד על 91. גם מזכירות הליכוד מורכבת מחברים מתוקף תפקידם ומחברים ממונים, ומספר חבריה הוא 95. המזכירות ממנה את מנכ"ל המפלגה ואת מנהלי האגפים המקצועיים שלה. בעבר היו לה סמכויות בתחומים פיננסיים והסברתיים, אך לאחר בחירתו של נתניהו ליושב ראש הוא פעל במסגרת שינוי חוקת הליכוד לרוקן אותה מתוכן ועוצמה.

חאזן נטפי

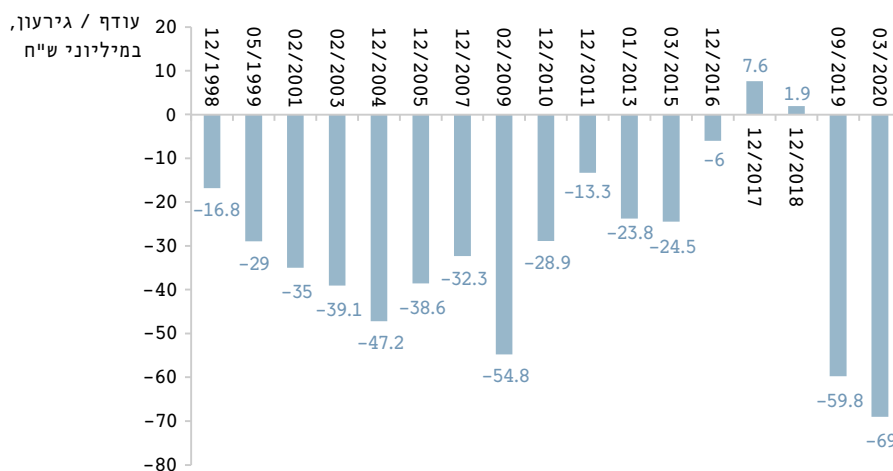
ברומה לכל המפלגות בישראל, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות של הליכוד הוא מימון ממלכתי (בהתאם לחוק מימון מפלגות). מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים של הליכוד הם סכומים המתקבלים מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך כהונת הכנסת ה-19 (2013-2015) כ-68% מהכנסות המפלגה נבעו ממימון ממלכתי, כ-22% מדמי חבר, והשאר ממקורות אחרים (מבקר המדינה, 2016: 85).

המימון הממלכתי למפלגות כולל גם מימון בחירות, שנועד למימון הוצאות בתקופת הבחירות ולצורכי בחירות (ונקבע לפי מספר חברי הכנסת של המפלגה בכנסת היוצאת והנבחרת), וגם מימון שוטף, שנועד לכל הצרכים האחרים (ונקבע לפי מספר חברי הכנסת של המפלגה בכנסת המכהנת). על אף ההפרדה בין שני סוגי המימון, חלק ניכר מהמימון השוטף משועבד למימון גירעונות שנצברו בתקופת הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות). זאת כיוון שלמפלגות יש, באופן טבעי, נטייה לבזבז משאבים רבים בתקופת הבחירות, יותר משהוקצו להן במימון הבחירות. במובן זה, הליכוד אינו שונה משאר המפלגות: כאשר מביטים במאזן הכספי שלו לאורך זמן ניכר שגירעונות עמוקים אופייניים לנקודות זמן של סוף מערכות בחירות.

תרשים 2.6 מציג את המאזן הכספי של הליכוד מאז 1998. כפי שניתן לראות, עד שנת 2015 היה הליכוד במצב תמידי של גירעון, שנע בין כ-13 מיליון ש"ח לכ-55 מיליון ש"ח. שיפור נרשם במהלכה של הכנסת ה-20, ואת שנת 2017 סיים הליכוד לראשונה במאזן חיובי של 7.6 מיליון ש"ח, מאזן שהצטצם אך נותר בזכות גם בסוף שנת 2018. הדפוס של צבירת גירעונות בזמן בחירות וכיסוים במהלך כהונת הכנסת – במיוחד אם היא כיהנה לאורך זמן – בולט

בתרשים. למשל, שני הגירעונות העמוקים ביותר (2009, 2019) הגיעו בתום תקופה שבה נערכו בזו אחר זו בחירות לרשויות המקומיות ובחירות לכנסת. על אלו נוסף הגירעון המעמיק עקב הבחירות התכופות של 2019-2020.

תרשים 2.6 המאזן הכספי של הליכוד, 1998-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

הליכוד אומנם היה בחובות כמעט לאורך כל התקופה הנסקרת כאן, אך גם בשיאם הם לא הגיעו לעומק החובות שמפלגת העבודה נקלעה אליהם. עניין זה קשור, כפי הנראה, לכך שההכנסות של הליכוד מהמימון ציבורי היו גדולות יותר ולא היו בירידה כמעט רציפה לאורך השנים. גם הישיבה בממשלה במשך רוב התקופה סייעה לנתב משאבי מדינה (לעיתים בדמות פטרונז) לטובת קשר עם הבוחרים. כמו כן ערך נכסי הליכוד עולה בהרבה על גודל החוב.³¹

31 נכון לשנת 2012 החזיק הליכוד ב-56 נכסי דלא נייד. 11 מתוכם בבעלות מלאה, 18 בחכירה, וחמישה בשכירות מוגנת (מבקר המדינה, 2012ב). הנכס העיקרי הוא מטה המפלגה המרכזי "מצודת זאב", הממוקם ברחוב המלך ג'ורג' בתל אביב. נכס בולט נוסף הוא חמישה דונמים בפארק שוני ליד בנימינה. השווי של הנכסים נאמד, נכון לשנת 2011, בסכום של 150 מיליון ש"ח (ששון-עזר, 2011). רוב הנכסים מוחזקים ומנוהלים על ידי קרן תל חי, חברה לניהול נכסים אשר נמצאת בבעלות כמעט מלאה של המפלגה.

הליכוד במרשתת

כבר לקראת בחירות 1999 הקימו הליכוד ומועמדו לראשות הממשלה בנימין נתניהו אתר אינטרנט (Haleva-Amir, 2011). המפלגה החזיקה באתר גם לקראת בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004). האתר שפעל לקראת בחירות 2006 הוערך בהשוואה לאתרי המפלגות הגדולות והבינוניות האחרות כלא מפותח יחסית, מה שאולי שיקף את מצבו העגום של הליכוד בבחירות אלו (אטמור, 2008). לקראת בחירות 2009 השתמש הליכוד בכל האמצעים הרלוונטיים דאז של אמצעי התקשורת החדשים יחסית – אתר אינטרנט, יוטיוב, פייסבוק, דוא"ל, בלוג, הודעות טקסט בטלפון הסלולרי – כמו יתר המפלגות הגדולות ושתיים מן הקטנות יותר (כספי ולב, 2010). אתר האינטרנט הוערך הפעם כאחד המפותחים ביותר מקרב המפלגות (אטמור וסיאני, 2011). סימנים ראשוניים של פוליטיקה אישית במרשתת ניכרו כאשר כשליש מחברי הכנסת של הליכוד הקימו ותחזקו אתרי אינטרנט אישיים, אך אלו היו הרבה פחות מפותחים מזה של המפלגה (Livak, Lev-On, and Doron, 2011). הגם שצריכת הפוליטיקה באינטרנט בבחירות 2009 עדיין הייתה מוגבלת, השקיע הליכוד חלק ניכר ממשאביו בזירה זו (Haleva-Amir, 2011). נתניהו הובלט מאוד באתר המפלגה, ואפילו כינוי האתר (www.netanyahu.org.il) היה שמו ולא שם המפלגה.

הפוליטיקה המקוונת הפכה למרכזית יותר כבר לקראת בחירות 2013. כבר אז ניתן היה לזהות את הצריכה הגבוהה בהרבה שיש למנהיגי המפלגה נתניהו ברשתות החברתיות לעומת הצריכה של מפלגות: הרשומות (פוסטים) שלו זכו לפי 10 יותר לייקים, ובערך פי חמישה יותר תגובות ופי שמונה יותר שיתופים (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). מניתוח שיטתי של נוכחות ופעילות המפלגות במרשתת נמצא הליכוד ערב בחירות 2015 כפעיל ביותר מבחינת תפוקת הרשומות שלו. אולם כאשר בודקים את היבט הצריכה (מספרי לייקים), הליכוד הצטייר כשחקן משני עם מספר לייקים נמוך מחמש מפלגות שנבחנו. בחינה של פעילות הליכוד בטוויטר בשנת 2016 נמצאה נמוכה יחסית לרוב המפלגות. חוסר הבולטות של הליכוד נגזר מכך שמי שנמצא בקדמת הבמה אלו הם הפוליטיקאים ולא המפלגה. בראש ובראשונה ראש הממשלה נתניהו, שבאותה עת נהנה דף הפייסבוק שלו מכמעט פי 46 לייקים בהשוואה למפלגתו (למעלה מ-1,300,000 לעומת פחות מ-30,000, בהתאמה). בטוויטר דובר בראשית 2017 בלמעלה מ-15,000 עוקבים לליכוד, המספר הגבוה ביותר בין המפלגות, אך זה התגמד מול מספר העוקבים של נתניהו, שעמד על פי 50, כ-780,000. גם לפוליטיקאים בכירים בליכוד היו יותר לייקים מלמפלגה (זמיר ורהט, 2017; 2019). נכון לאמצע שנת 2019 ניכרה פעילות רבה יותר מצד יושב ראש הליכוד בפייסבוק ובטוויטר, אך מה שבלט יותר היה הפער הגדל בין הצריכה של נתניהו לבין זו של מפלגתו: לעמוד הפייסבוק של נתניהו היו אז

2,436,331 לייקים ואילו למפלגתו רק 64,193; לחשבון הטוויטר שלו היו 1,626,199 עוקבים ואילו לליכוד רק 30,209 (רהט, 2022). הפרסונליזציה של הפוליטיקה בולטת במיוחד בליכוד והופכת את המפלגה לשחקנית שולית במרשתת. השחקנים המרכזיים הם בראש ובראשונה נתניהו ואחריו בהפרש ניכר (אך מעל למפלגה) פוליטיקאים בכירים אחרים. המרשתת, כך נראה, משקפת את מעמד המנהיג במפלגה.

אידאולוגיה

ספרות מדע המדינה נוהגת למיין את המפלגות השונות למשפחות אידאולוגיות: סוציאלי-דמוקרטיות, שמרניות, ליברליות, ירוקות, ימין קיצוני וכיוצא באלה (Lipset and Rokkan, 1967; Gallagher, Laver, and Mair, 2011). שיוכה של מפלגת הליכוד לאחת המשפחות הללו הוא לא פעם אתגר מסוים, שכן כפי שכותרת המשנה של שמה מעידה, מדובר במפלגה המשלבת יסודות לאומיים עם יסודות ליברליים. בסעיף 1 לחוקת המפלגה, המפרט את מטרותיה, אפשר למצוא התייחסות להיבטים לאומיים (קיבוץ גלויות, טיפוח האהבה לארץ ישראל, שמירת זכותו של העם היהודי על ארץ ישראל והתמדה ביישובם של כל חלקי ארץ ישראל, השרשת ערכיה של מסורת ישראל בחינוך ובחיי המדינה) כמו גם להיבטים ליברליים (הבטחת עליונות החוק וזכויות האזרח, חירות הפרט, מניעת אפליה ושילוב מיעוטים). בעוד שאת מפלגת העבודה קל באופן יחסי לשייך למשפחת המפלגות הסוציאלי-דמוקרטיות, סיווג הליכוד כמפלגה שמרנית או ליברלית פחות מובהק.

תיבה 2.2 מציגה את מטרות הליכוד כפי שהוגשו לרשם המפלגות בעת רישום המפלגה בשנת 1993. הניסוח אומנם כללי, כצפוי ממפלגה מצרפית גדולה המנסה לפנות לקהלים שונים, אך בפירוש ניתן לאפיין את הליכוד כמפלגת ימין. ראשית, בקביעה החד-משמעית לגבי החלת ריבונות בשטחים. שנית, המחויבות לכלכלה חופשית (אם כי יש מחויבות מינימום של המדינה כלפי האזרח ברוח חמש המ"מים של ז'בוטינסקי). שלישית, מאפיין שבעבר היה מזוהה עם מפלגות ימין ליברליות של מחויבות חזקה לזכויות הפרט מופיע אף הוא. מחויבות לרווחה מינימלית ולשוק חופשי היא בסופו של דבר פחות או יותר המדיניות שמקדם הליכוד, של קיום מדינת רווחה עם פערי הכנסות גבוהים יחסית. המחויבות לזכויות הפרט, של הליברליזם הישן, אינה מאפיינת עוד את הליכוד מאז 2015, וערכים אלו מזוהים בעיני רבים בתוכו כערכי שמאל.

תיבה 2.2: מטרות הליכוד כפי שהוגשו לרשם המפלגות

1. ריכוז העם היהודי בארץ-ישראל, קיבוץ גלויותיו ומיזוגו במולדת, טיפוח האהבה לארץ ישראל בלב העם וההכרה באחדות הגורל של בני העם היהודי.
2. שמירת זכותו של העם היהודי על ארץ-ישראל כזכות נצחית שאינה ניתנת לערעור, התמדה ביישובם ובפיתוחם של כל חלקי ארץ-ישראל והחלת ריבונות המדינה עליהם.
3. קיום ריבונות המדינה ובטחונה ושלוש אמת עם שכנינו.
4. השרשת ערכיה הנצחיים של מסורת ישראל בחינוך ובחיי המדינה, שמירת ערכי המוסר וטוהר המידות והקמת חברת איכות בארץ ישראל.
5. קיום משטר ממלכתי-דמוקרטי במדינה: הבטחת עליונות החוק, זכויות האדם והאזרח, חופש מצפון, חרות הפרט, שוויון זכויות והזדמנות כל אזרחי המדינה ומניעת כל אפלייה על רקע מין, גזע, עדה, דת, מעמד או השקפה.
6. שילוב אוכלוסיית המיעוטים במערכות המדינה והתנועה.
7. ביצורה הכלכלי של המדינה ויצירת תנאים נאותים לצמיחה כלכלית ולכינון משק חופשי תחרותי הנושא את עצמו והמבוסס שח [על] יוזמה חופשית, והימנעות הממשלה, ככל הניתן, ממעורבות במשק. טיפוח וקידום ערי הפיתוח ושכונות המצוקה.
8. אחריות ממלכתית לרמה סבירה של ביטחון הפרט, חינוך, בריאות, תעסוקה ואיכות הסביבה.

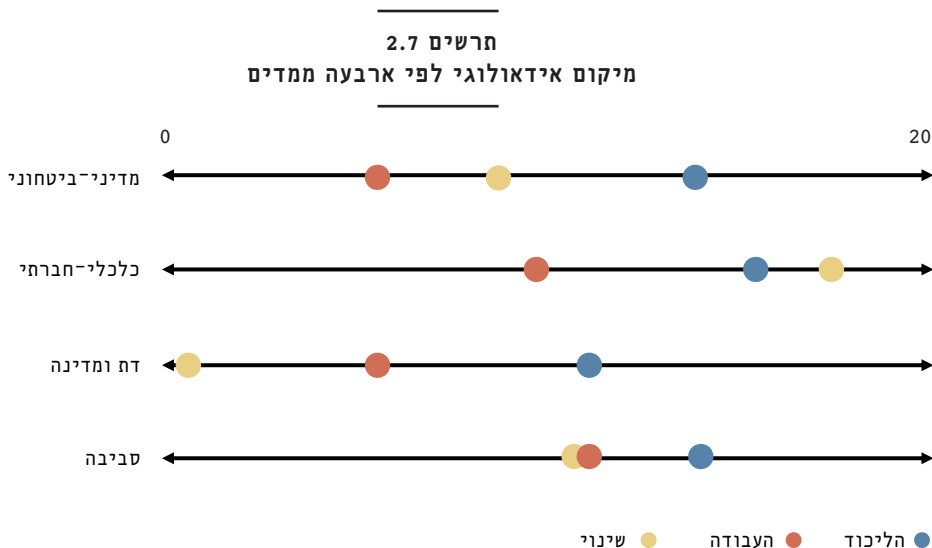
מקור: רשם המפלגות, 2020.

הליכוד תמיד פעל מבחינה רעיונית בתוך מנעד רחב שכלל פרגמטיסטים ושמרנים מבחינה מדינית, חסידי מדינת רווחה מחד גיסא וכלכלה חופשית מאידך גיסא, חסידי דמוקרטיה ליברלית בעלת איזונים ובלמים לצד חסידי שלטון הרוב. הפער בין המחויבות לארץ ישראל השלמה לבין פשרנות מדינית ניכר ושוב ושוב ואף לא הוכל כאשר דובר בהתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון שהובילה לפיצול המפלגה בשנת 2005. לגבי המדיניות הכלכלית, למעט המשבר של ראשית שנות ה-2000, שעורר ביקורת קשה על הזנחת מדינת הרווחה ופגיעה בשכבות הנמוכות, הרי הצמיחה הכלכלית מאז ועד משבר הקורונה, שהחל בשנת 2020, אפשרה לליכוד לשמור על מדיניות של רמת רווחה מינימלית בד בבד עם קיום כלכלה חופשית. כאשר לדמוקרטיה הליברלית, ניכרת היחלשותם של הגורמים שתומכים בה בליכוד ובמקביל ניכרת עליית כוחות שמקדמים תפיסה "רוזה" של דמוקרטיה מתוך שימת דגש על שלטון הרוב ונטיות

פופוליסטיות (ראו הרחבה בסעיף על ממשל זכויות). אך כל ההבחנות האידאולוגיות האלו, אולי אינן אלא שוליות במפלגה שאינה טורחת לכתוב מצע לבחירות לכנסת מאז שנת 2009, ובכך מאפשרת לעצמה ניווט פרגמטי ללא מחויבות ברורה לאידאולוגיה כלשהי.

זיהויו של הליכוד כמפלגה שמרנית בעלת גוון לאומני משתקף בהשתייכות המפלגה (במעמד של חברה "אזורית", מעין משקיפה) לברית השמרנים והרפורמיסטים באירופה (Alliance of European Conservatives and Reformists). זהו ארגון הפועל במוסדות האיחוד האירופי שמאגד מפלגות ימין בעלות זיהוי אירוסקפטי. בשנת 2018 אף התקבל הליכוד כחבר באיחוד הדמוקרטי הבינלאומי (International Democrat Union) – ארגון המאגד בתוכו מפלגות ימין-מרכז מלמעלה מ-60 מדינות (Friedman and Kenig, 2020).

מחקר השוואתי שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומו האידאולוגי של הליכוד לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). כפי שעולה מתרשים 2.7, הליכוד מוקם באגף הימני גם מבחינה מדינית-ביטחונית וגם מבחינה כלכלית-חברתית. בנושא הראשון הוא קיבל ערך של 13.7 (בסולם של 0 עד 20) ומוקם מימין לשתי היריבות העיקריות שלו באותה תקופה – מפלגת העבודה ושינוי. העמדה הכלכלית שלו, כנגזרת של מדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, נמצאת ימינה אף יותר (15.2), אך בנושא זה הוא הוצב מעט שמאלה משינוי. בענייני דת ומדינה הוצב הליכוד במרכז (11) וכמי שנושאים סביבתיים, שגם כך לא נחשבו למרכזיים בפוליטיקה הישראלית, אינם נמצאים גבוה בסדר העדיפויות שלו (13.9).

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

אחד הדפוסים הבולטים ביותר במדיניות הליכוד הוא הפער הקיים בין המחויבות האידאולוגית לארץ ישראל השלמה לבין הפרקטיקה המדינית. פער זה משמעותי פחות כאשר המפלגה נמצאת באופוזיציה, שכן אז היא יכולה להפגין את עמדותיה הניציות ללא הפרעה ולהטיח ביקורת בממשלות שמאל או בממשלות מרכז על כך שהן מגלות רפיסות ופשרנות אל מול הסוגיה הפלסטינית ולחצי מדינות בעולם. לעומת זאת, כאשר המפלגה נמצאת בשלטון (מרבית התקופה הנסקרת במחקר זה) פער זה נחשף ויוצר מתיחות בין המישור ההצהרתי לבין המישור המעשי. כפי שמסביר זאת גולדברג (2011), זהו המחיר הכואב של מפלגת שלטון: לליכוד כמפלגה חפצת שלטון קשה להגשים את עקרונותיה, ולעיתים אפילו להישאר נאמנה להם במישור ההצהרתי.

מאז הקמתה ועד הבחירות לכנסת ה-14 (1996) לא השתנתה עמדתה של המפלגה בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני. אומנם התביעה הנושנה של חרות לריבונות ישראלית על שתי גדות נהר הירדן נזנחה זה מכבר, אך במצעי המפלגה נאמר ש"זכותו של העם היהודי לארץ ישראל היא זכות נצחית שאינה ניתנת לערעור". אף הודגש שיש למדינה "זכות ותביעה לריבונות על יהודה, שומרון וחבל עזה", זכות שהמדינה תפעל למימושה. התחייבות משלימה לתפיסת עולם זו נגעה ליישוב השטחים, ומצעי המפלגה כללו התחייבות להמשך תנופת הבנייה של יישובים יהודיים ברחבי יהודה, שומרון וחבל עזה.

אתגר משמעותי לתפיסת העולם המדינית של הליכוד עלה לקראת בחירות 1996, הראשונות לאחר חתימת הסכמי אוסלו על ידי ממשלת רבין. במצע המפלגה מ-1992 נכתב שהמפלגה רואה בערביי השטחים אזרחים ירדנים, וכי בארץ ישראל המערבית לא תהיה חלוקה טריטוריאלית ולא תקום בה בשום תנאי מדינה פלסטינית. במצע של 1996 כבר נוצר צורך להתייחס למציאות המדינית החדשה. לצד הצהרה על המשך ההתנגדות למדינה פלסטינית קבע המצע שממשלה בראשות הליכוד תכבד הסכמים בינלאומיים, תמשיך בתהליך השלום ותכיר בעובדות שנוצרו בשטח בעקבות הסכמים אלה. במצע של 1996 אומנם נותרה האמירה ולפיה "זכותו של העם היהודי לארץ ישראל היא זכות נצחית שאינה ניתנת לערעור", אך באופן משמעותי הושמט ממנו, לראשונה, הפסוק האומר במפורש שלמדינת ישראל זכות ותביעה לריבונות על שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה.

תקופת כהונתו הראשונה של נתניהו כראש ממשלה המחישה את הסתירה בין המישור ההצהרתי לבין המישור המעשי. כך, כבר בספטמבר 1996 נפגש נתניהו עם יושב ראש הרשות הפלסטינית

יאסר ערפאת במחסום ארוז. למוחרת, במהלך כינוס מרכז הליכוד ולנוכח קולות מחאה כנגד הפגישה, פייס נתניהו את חברי המרכז הזועמים:

אין ולא תהיה מדינה פלסטינית [...] בין הירדן ובין הים לא תקום שום ריבונות זרה. הנוכחות היהודית וההתיישבות היהודית בכל יהודה ושומרון תחיה, תשגשג ותתקיים לעולמי עד (אריאלי, 2019).

בהמשך כהונתה אישרה ממשלת הליכוד את "הסכם חברון" שנחתם בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית, שכלל נסיגה של כוחות צה"ל מרוב חלקי העיר. הסכם זה – הראשון שיצר שינוי של המציאות הביטחונית בשטח כפועל יוצא מהחלטת ממשלת ימין – הביא לקרע פנימי בליכוד. בהצבעה שנערכה בכנסת על ההסכם הצביעו ארבעה מחברי הסיעה נגד עמדת הממשלה, בהם השר בני בגין, שאף התפטר מהממשלה. הסכם ואי (Wye; אוקטובר 1998), שכלל לוח זמנים להמשך נסיגות ישראליות מיהודה ושומרון היה צעד נוסף שהרחיק את הליכוד מהקו האידאולוגי שלו. גם הפעם הצביעו ארבעה חברי כנסת נגד ההסכם ובנוסף בחרו שורה ארוכה של שרי הליכוד להיעדר מההצבעה. הסכם ואי הוביל לאובדן הרוב התומך בממשלה ולהקדמת הבחירות.

את הצעדים המדיניים של נתניהו עוד ניתן היה לפרש ככאלה שנכפו עליו מכורח התחייבויות הממשלה הקודמת של מפלגת העבודה (1992-1996), אולם השינוי האידאולוגי החד שהוביל אריאל שרון בתור ראש ממשלה היה פרי יוזמתו. סימנים ראשונים המעידים על שינוי תפיסתו של אריאל שרון את הסכסוך הישראלי-פלסטיני הופיעו עוד הרבה לפני נאום הרצליה, הנאום שבמהלכו השיק את "תוכנית ההתנתקות" (ראו להלן). עוד בתקופת כהונתו הראשונה (2001-2003) הוא הגיע להכרה שרק בהיפרדות מהפלסטינים ניתן להבטיח את המשך קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בספטמבר 2001, כחצי שנה לאחר היבחרותו לראש הממשלה, הכריז כי "מדינת ישראל רוצה לתת לפלסטינים מה שאף אחד לפני לא נתן להם: אפשרות להקים מדינה" (שמיר, 2016). התבטאות זו סתרה לחלוטין את מצע הליכוד (לוח 2.15), אך היא לא גרמה לזעזוע רב מדי רק מפני שהיא נתפסה כתאורטית: היא נאמרה בעיצומה של האינתיפאדה, כאשר המגעים עם הרשות הפלסטינית עלו על שרטון וכאשר המציאות שללה כל אפשרות מעשית להסדר מדיני. התבטאותו של שרון לקראת בחירות 2003 על כך ש"דין נצרים [התנחלות ישראלית בלב רצועת עזה] כדין תל אביב" נתפסה ככזו שמייצגת את עמדתו הניצית של שרון. אך כאשר הוא נשאל לאחר הבחירות בריאיון ערב חג הפסח של שנת 2003 על התבטאותו לגבי נצרים ענה:

הנושא עדין ולא צריך להרכות לדבר עליו. אבל אם יתברר שיש עם מי לדבר, שהם מבינים ששלוש זה לא פעולות טרור ולא חתרנות נגד ישראל, אז הייתי

אומר בהחלט שנצטרך לעשות צעדים שמכאיבים לכל יהודי ומכאיבים לי באופן אישי [...] כל ההיסטוריה שלנו קשורה למקומות הללו: בית לחם, שילה, בית אל. ואני יודע שמחלק מהמקומות הללו נצטרך להיפרד. תהיה כאן פרידה ממקומות שקשורים בכל מהלך ההיסטוריה שלנו. כיהודי זה מייסר אותי. אבל אני החלטתי לעשות כל מאמץ להגיע להסדר (שביט, 2003).

פעם נוספת היו דבריו אלה סתירה למצע הליכוד, אך הם עדיין נפלו בתחום ההצהרתי, שכן האפשרות להגעה להסדר מדיני נותרה קלושה. במאי 2003, במהלך ישיבת סיעת הליכוד בכנסת, כבר קיבלו דבריו של שרון תפנית חדשה, ומבחינת נאמני ארץ ישראל השלמה, מדאיגה בהרבה. לראשונה התבטא שרון באשר לנזקיו של הכיבוש:

אני גם חושב שהמחשבות והרעיונות שאפשר להמשיך ולהחזיק [...] שלושה וחצי מיליון פלסטינים תחת כיבוש [...] זה דבר גרוע – גם לישראל, גם לפלסטינים, גם לכלכלת ישראל. אתם רוצים להישאר תמיד בג'נין, בשכם, ברמאללה, בבית לחם? אני לא חושב שהדבר הזה נכון (מרסיאנו, 2003).

השימוש במילה כיבוש ורוח הדברים יכלו להתפרש כהכרה של שרון בכורח להיפרדות מהפלסטינים אפילו ללא הסדר מדיני והולידו את החלופה של המהלכים החד-צדדיים. כחצי שנה לאחר מכן הוצגו התבטאויות של ממלא מקום ראש הממשלה, אהוד אולמרט, בדבר האפשרות שבהיעדר אופק מדיני תיאלץ ממשלת ישראל לנקוט נסיגות חד-צדדיות:

אין לי כל ספק שבקרוב מאוד תהיה ממשלת ישראל חייבת לדון בסוגיה הרמוגרפית במלוא הרצינות והנחישות [...] סוגיה זו, יותר מכל נושא אחר, תעצב את הפתרון שעלינו לאמץ. בהעדר הסכם שיושג במשא ומתן – ואינני מאמין כי קיים סיכוי ריאלי להגיע להסכם כזה – עלינו לאמץ חלופה חד-צדדית (לנדאו, 2003).

למרות רמזים אלה, מעטים האמינו כי ממשלה בראשות הליכוד, שבראשה עומד אריאל שרון, "אבי ההתנחלויות", אכן תנקוט צעדים כאלה, משום שהיו בהם שינויים מהפכניים במדיניות הליכוד כלפי השטחים. בקו החדש הייתה משום חריגה מוחלטת וחסרת תקדים במדיניות הממשלה. האיש שעמד בראשה, אריאל שרון, התנגד בעבר באופן נחרץ לנסיגה כלשהי ולו מהתנחלות קטנה ומבודדת אחת ברצועת עזה, לאחר שהתבטא "דין נצרים כדין תל אביב". מבחינה זו, נכונותו של שרון לסגת משטחים והתנחלויות הייתה מהלומה פוליטית, אידאולוגית ורגשית קשה למחנה הימין ולחלקים נרחבים בליכוד (בר-סימן-טוב, 2009).

בנאום הרצליה (במסגרת כנס שנתי מרכזי בנושאי מדיניות חוץ וביטחון) השיק שרון את תוכניתו להתנתקות חד-צדדית של מדינת ישראל מרצועת עזה וגוש קטיף:

אנו רוצים להתקדם במהירות ביישום מפת הרכים לקראת שקט ושלוש אמיתי [...] אם גם בעוד מספר חודשים ימשיכו הפלשתינאים לא לבצע את חלקם במפת הרכים, אז תיזום ישראל מהלך בטחוני חד צדדי של התנתקות מהפלסטינים [...] תכנית ההתנתקות תכלול פריסה מחודשת של כוחות צה"ל וקווי ביטחון חדשים ושינוי בפריסת היישובים כך שיפחת ככל הניתן מספר הישראלים הנמצאים בלב האוכלוסייה הפלסטינית (בחור-ניר, 2003).

לא בכדי יצר קידומה של תוכנית ההתנתקות בממשלה ובכנסת שסע עמוק בשורות המפלגה, שכן ראש הממשלה קידם מדיניות שנגדה את מצע המפלגה שבראשה הוא עמד. המחאה של קבוצת המורדים הליכודית הייתה אפוא מחאה מתבקשת, ובסיומו של דבר גם ההתפלגות מהליכוד הייתה צעד מובן. החל משנת 2004 ועד להקמת קדימה בנובמבר 2005 הייתה סיעת הליכוד חצויה לשני פלגים, כאשר בשלוש הצבעות המפתח על תוכנית ההתנתקות היה לתומכי המהלך רוב סיעתי דחוק של 22 מול 18.

עזיבתו של שרון, חזרתו של נתניהו להנהגה, ובייחוד המעבר של הליכוד לעמדת האופוזיציה אפשרו למפלגה לחדד מחדש את עמדתה המדינית. עם זאת, ראוי לציין שמצעי המפלגה מ־2006 ו־2009 השמיטו, לראשונה, את ההתנגדות המפורשת למדינה פלסטינית (לוח 2.15). האם ההשמטה הזו נעשתה בכוונת מכוון והעידה על שינוי אידאולוגי שהוביל שלוש שנים לאחר מכן ל"נאום בר־אילן" (ראו למטה), או שמא היה כאן מעין אילוץ לנוכח פני המציאות לאחר ביצוע ההתנתקות ולנוכח תמיכת רוב מוצק בקרב הציבור הישראלי באותם ימים בפתרון "שתי מדינות לשני עמים"? התשובה לכך אינה ברורה. ייתכן שהסתירה הפנימית בין ההתחייבות העקרונית לארץ ישראל השלמה ובין המציאות בשטח וההכרה שמדינה פלסטינית עתידית היא אולי כורח המציאות הייתה בין הסיבות שהובילו להחלטה של הליכוד להימנע מפרסום מצעי בחירות החל משנת 2009.

לוח 2.15

סעיפים המתייחסים לתהליך השלום ולמדינה פלסטינית מתוך מצעי הליכוד

מצע משנת	הסעיף
1992	הממשלה בראשות הליכוד תמשיך לנהל שיחות עם נציגי החושבים הערביים של יהודה שומרון וחבל עזה, כדי להגיע איתם להסדר ביניים על-פי הסכמי קמפ דייוויד. הסכמים אלה הם הערובה לכך שבארץ ישראל המערבית לא תהיה עוד כל חלוקה טריטוריאלית ושלא תקום בה, בשום תנאי, מדינה פלסטינית.
1996	הממשלה תכבד הסכמים בינלאומיים, תמשיך את התהליך המדיני להשגת שלום צודק ובר-קיימא במזרח התיכון, תכיר בעובדות שנוצרו בשטח על פי ההסכמים השונים ותפעל לצמצום הסכנות הנובעות מהסכמים אלה לעתידה ולבטחונה של ישראל [...] הממשלה תאשר לפלשתינאים לנהל באורח חופשי את חייהם, במסגרת ממשל עצמי, אולם ענייני חוץ ובטחון ימשיכו להיות באחריותה של מדינת ישראל. הממשלה תתנגד להקמתה של מדינה פלשתינאית עצמאית.
1999	ממשלת הליכוד תכבד את כל ההסכמים הבינלאומיים שנחתמו ע"י קודמותיה ותחתור להשגתו של הסדר קבע עם הפלשתינים. מדינת ישראל לא תאפשר הקמת מדינה ערבית פלשתינאית ממערב לירדן. הפלשתינאים יוכלו לנהל באורח חופשי את חייהם במסגרת של ממשל עצמי ולא של מדינה ריבונית ועצמאית.
2003	מדינת ישראל לא תאפשר הקמת מדינה ערבית פלשתינאית ממערב לירדן. הפלשתינאים יוכלו לנהל באורח חופשי את חייהם במסגרת של ממשל עצמי ולא של מדינה ריבונית ועצמאית.
2006	השלום הוא אחד מהיעדים המרכזיים של מדינת ישראל. ישראל תמשיך לפעול למען השגת הסכמי שלום יציבים וקבועים ויחסי שכנות טובים עם הפלשתינאים ועם כל מדינות ערב, תוך ראיית הביטחון בכל הרמות כתנאי הכרחי שבלעדיו לא יתכן שלום בר-קיימא במזרח התיכון.
2009	איננו מאמינים כי הפלשתינים בשלים להתפשרות היסטורית שתסיים את הסכסוך [...] הפלשתינים דחו ויתורים מרחיקי לכת שאנו, הישראלים, הצענו ועמדתם לא השתנתה או התמתנה גם כיום, בכל הנוגע לנושאי הליבה [...] לכשיגיע הזמן למשא ומתן סופי למען שלום, הליכוד יציג קווים אדומים ברורים: הליכוד והעומד בראשו יתעקשו על כך שהאחריות לשלום אזרחי מדינת ישראל, תישאר בידיה של ישראל וכי תישמר זכותה של ישראל להגן על גבולותיה.

ביוני 2009, זמן קצר לאחר חזרתם של הליכוד ושל נתניהו לעמדת השלטון, התבטא ראש הממשלה במהלך כינוס באוניברסיטת בראילן באופן שהשתמע כתמיכה בהקמת מדינה פלסטינית:

אם נקבל ערובה [...] לפירוז ולסידורי הביטחון הדרושים לישראל, ואם הפלסטינים יכירו בישראל כמדינת העם היהודי, נהיה מוכנים בהסדר שלום עתידי להגיע לפתרון של מדינה פלסטינית מפורזת לצד המדינה היהודית (הארץ, 2009).

על אף ההתניות המפורשות, עצם ההסכמה של נתניהו לעקרון שתי מדינות לשני עמים הייתה בגדר תפנית אידאולוגית משמעותית. חודשים ספורים לאחר מכן, בעקבות לחץ אמריקני, הוביל נתניהו מהלך של הקפאת הבנייה בשטחי יהודה ושומרון לתקופה של 10 חודשים, כצעד בונה אמון, וקרא לפלסטינים להיכנס למשא ומתן ישיר עם ישראל. ההקפאה, צעד תקדימי, זכתה לגינויים רבים מימין לרבות בתוך סיעת הליכוד עצמה. השיחות הישירות הושקו רק לקראת תום עשרת חודשי ההקפאה ולחצים כבדים הופעלו על ממשלת ישראל להאריך את תקופת ההקפאה במטרה להמשיך את השיחות. ממשלת ישראל הדפה את הדרישות, סירבה להאריך את ההקפאה וכך הביאה לסיומם של השיחות ושל מגעים מדיניים עם הפלסטינים לתקופה ארוכה.

דומה שהשעיית המהלך המדיני (התקפה עד לכתיבת שורות אלה) שיחקה לטובת הליכוד, כאשר לראשונה זה זמן נחלש המתח בין המדיניות הפרגמטית של הליכוד בהיותו מפלגת שלטון לבין עמדתו האידאולוגית הניצית לגבי הסכסוך. זמן קצר לפני בחירות 2015 התנער נתניהו מנאום בר־אילן, בהתייחסו למציאות החדשה שנוצרה באזור מאז אירועי האביב הערבי: "אני חושב שכל מי שהולך להקים היום מדינה פלסטינית ולפנות שטח, נותן שטח התקפה לאסלאם הקיצוני נגד ישראל" (רביד, 2015). בחירתו של דונלד טראמפ לנשיאות ארצות הברית אפשרה לליכוד להקשיח אף יותר את העמדות המדיניות שלו ולשוב לקו ניצי מובהק. הדבר התבטא, בין היתר, בחקיקת חוק ההסדרה³² (פברואר 2017) ובהחלטה שהתקבלה במרכז הליכוד לקדם את סיפוח שטחי יהודה ושומרון לישראל (דצמבר 2017). הסיפוח, או החלת הריבונות, היה רכיב משמעותי בתוכנית השלום שפרסם הנשיא טראמפ בראשית 2020 ("דיל המאה") וסעיף מרכזי בהסכם הקואליציוני שנחתם בין הליכוד לבין כחול לבן במאי של אותה השנה. נתניהו קבע את תאריך היעד ל"סיפוח" ל-1 ביולי. אך משבר הקורונה, חתימת הסכמי נורמליזציה עם מספר מדינות ערביות ("הסכמי אברהם") והפסדו של טראמפ בבחירות לנשיאות בנובמבר 2020 הובילו לדחיית יישומו או להצדקת דחייה זו.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

אחד מהפרדוקסים של המערכת הפוליטית בישראל הוא שהליכוד, כמפלגה בעלת השקפת כלכלית ליברלית, זוכה לתמיכה רחבה דווקא בקרב מעמדות נמוכים יחסית מבחינה חברתית-כלכלית של הציבור היהודי. זאת בעוד האינטרסים של מעמדות אלו קרובים יותר לכאורה לעמדות האידאולוגיות של מפלגות שמאל. בין ההסברים הרבים שניתנו במהלך השנים

32 שמו המלא: חוק ההסדרת ההתיישבות ביהודה והשומרון, והוא נועד להסדיר את המעמד של בתי מתנחלים שנבנו על קרקע פלסטינית פרטית. החוק נפסל על ידי בית המשפט העליון ב-2020.

לפרדוקס הזה היו הצבעה על מקומו המשני של השסע הכלכלי-חברתי בפוליטיקה הישראלית והמתאם הגבוה בין מידת הדתיות והמוצא עדתי לבין מעמד כלכלי שיצר בישראל דפוסי הצבעה יחודיים (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008). אולם האם מדובר באמת בפרדוקס? האומנם הליכוד מקדם מדיניות חברתית-כלכלית ימנית אשר שמה דגש על כוחות השוק, ליברליזציה, הפחתת מיסים, קיצוץ בהוצאות הממשלה והפרטה על חשבון צמצום הפערים בחברה והראגה לחלש?

אפשר לטעון שעד לעשור הראשון של המאה ה-21 האידאולוגיה הליכודית בתחום הכלכלי-חברתי הייתה המשך למדיניות המסורתית של חרות. על אף היותה מפלגה ליברלית, חרות ראתה עצמה כמייצגת לא רק את הבורגנים אלא גם את העניים. הבורגנים היו אנשי מעמד הביניים – סוחרים, אנשי תעשייה זעירה ובעלי מקצועות חופשיים שהיו מחוץ לממסד הממשלתי-הסדרותי בשליטת מפא"י – והעניים היו השכבות הנמוכות בחברה, שאף הן לא נסמכו על הממסד הממשלתי-הסדרותי והתקשו להתקיים בכבוד (פוקסמן-שע"ל, 2011: 176). בעוד הזיהוי של חרות עם המעמד הבינוני נראה מובן, ההזדהות עם המעמד הנמוך והראגה לו נראו פחות טבעיות. מקורותיהן שאבו מהשאיפה של חרות להיות מזוהה לא כמפלגה בורגנית-מעמדית אלא כמפלגה לאומית ומכך שרבים מתומכיה היו מהשכבות הנמוכות. דבר זה הוביל לאימוץ עמדות כלכליות אשר תומכות, לצד עמדות ליברליות קלאסיות, בעזרה לשכבות הנמוכות באמצעות הבטחת מינימום של קיום בכבוד, על בסיס חמש המ"מים של ז'בוטינסקי: מזון, מעון, מלבוש, מורה, מרפא.

העמדות הכלכליות הללו משתקפות במצע המפלגה מ-1981. בפרק שכותרתו "משק וכלכלה" נאמר שהליכוד "דוחה כשיטה כלכלית-חברתית את הסוציאליזם המיושן והמזויף של המערך ודוגל בליברליזם סוציאלי מודרני ומתקדם". בפרק אחר, שכותרתו "רווחה חברתית", מתחייבת המפלגה לקדם "חקיקה סוציאלית לרווחת האזרח" לרבות חוק שכר מינימום, חוק פנסיה ממלכתית, חוק להגנת האישה העובדת והבטחת רווחתן של משפחות ברוכות ילדים.

המשנה הכלכלית המעורבת הזו – ליברליזם ושוק חופשי לצד דאגה לשכבות הנמוכות – אפיינו את מדיניות הליכוד גם לאורך שנות ה-90, כפי שמשקף במספר הצבעות. החלשת המנגנון הסדרותי, למשל, הייתה אחד מיעדי המפלגה המרכזיים, ולפיכך היה ניתן לצפות שתתמוך, על אף היותה באופוזיציה, ביוזמה של שר הבריאות חיים רמון לאימוץ חוק ביטוח בריאות ממלכתי. אולם בניגוד לעמדתה העקבית שקראה לניתוק שירותי הבריאות מהסדרות, נמנעה סיעת הליכוד בהצבעה על אישור חוק בריאות ממלכתי בשנת 1994. הסיעה נימקה את הימנעותה – על אף שלאורך השנים הליכוד הוא שנשא את דגל חוק ביטוח הבריאות – בהתנגדותה לחקיקת חוק מס ארגון, שהיה תנאי להפעלת ביטוח הבריאות הממלכתי.

זמן קצר לאחר מכן קידם שר האוצר אברהם ביגה שוחט את החוק למיסוי רווחי הון, או בשמו העממי "מס הבורסה". מס זה נועד לתקן את המציאות הקלוקלת של מיסוי הכנסות לעומת היעדר מיסוי של רווחי הון. יוזמה זו אתגרה את הליכוד, שכן מצד אחד היא נגדה את התפיסה על צמצום המיסוי וההתערבות הממשלתית ומצד שני היא נועדה לתקן עוול חברתי שבמסגרתו מוטל מס על הכנסה של כל השכבות, גם השכבות הנמוכות, וישנו פטור ממס על ההשקעות בשוק ההון, רובן ככולן של המעמד הבינוני והגבוה. במהלך שלבי החקיקה נשמעו בליכוד קולות סותרים, חלקם תומכים חלקם מסתייגים, לרבות זה של היו"ר נתניהו (זרחיה, 1994). המשך חקיקת החוק נדחה בסופו של דבר בהתערבות ראש הממשלה רבין. לבסוף היה זה שר האוצר מהליכוד, סילבן שלום, שהוביל ב־2002 את חקיקת החוק. גם שלום התבטא בעבר נגד הטלת מס בורסה אך בסיכומו של דבר קיבל את המלצת ועדת רבינוביץ' להנהגת רפורמה במערכת המיסוי. חברי סיעת הליכוד הצביעו בעד החוק.

יש הטוענים כי חל שינוי הדרגתי בעמדות הכלכליות־חברתיות של הליכוד לכיוון הנאו־ליברליזם. בתהליך זה הליכוד מיצב עצמו מחדש כמפלגה המאגדת עמדות ביטחוניות ניציות, שמרנות חברתית וסדר יום כלכלי נאו־ליברלי (בן פורת, 2013). על רקע זה יש להבין את קידומן של שתי תוכניות החירום הכלכליות בידי שרי האוצר מהליכוד, סילבן שלום ובנימין נתניהו, בשנים 2002-2003. תוכניות מעוררות מחלוקות אלה נועדו לתת מענה למשבר העמוק שבו היה נתון המשק הישראלי בעקבות ההאטה הכלכלית העולמית, משבר תעשיות ההיי־טק ובעיקר – אינתיפאדת אל־אקצא. הן כללו צעדים קשים שהביאו לביקורות נוקבות גם מצד תומכי ליכוד מסורתיים. התוכנית השנייה, בייחוד, זכתה לגינויים חריפים מתוך טענות שהמדיניות שהוביל נתניהו אינה מאוזנת. מצד אחד היא צמצמה במידה רבה מיסוי של בעלי הון וחברות גדולות, ומצד שני היא הכבידה את נטל המס, קיצצה בתמיכה הממשלתית בשכבות החלשות והטילה מגבלות על מנגנונים של הגנת עובדים.³³ שר האוצר נתניהו הסביר כי קיימת דחיפות ונחיצות לבצע צעדים כלכליים שיקטינו את השומנים העודפים במגזר הציבורי והמשיל את המצב לאדם רזה ששוקל 45 קילו (המגזר הפרטי), הסוחב על גבו אדם שמן שמשקלו 55 קילו (המגזר הציבורי), כשהאחרון כל הזמן משמין והראשון כל הזמן מתכווץ.

יש לציין שתוכנית זו קודמה על ידי אחת הממשלות השמרניות ביותר מבחינה כלכלית בתולדות ישראל: קואליציה של הליכוד, שינוי, המפד"ל והאיחוד הלאומי־ישראל ביתנו. בהיותם חברי

33 תוכנית החירום הכלכלית של 2003 כללה קיצוצים נרחבים בתקציבי משרדי הממשלה, פיטורי עובדים, קיצוצי שכר במגזר הציבורי, פגיעה בשירותי הרווחה וקיצוץ בקצבאות, ולצידם גם רפורמה גדולה בקרנות הפנסיה ההסתדרותיות, רפורמה בשוק ההון ושורה של הפרטות בולטות לרבות של חברת אל על, צים ובנק דיסקונט.

סיעת השלטון תמכו מרבית נציגי הליכוד בתוכנית ומעטים בלבד יצאו נגדה. דוד לוי, למשל, טען ש"התכנית היא עוול חברתי נורא" וחיים כץ (שאף הצביע נגד התוכנית בקריאה השלישית) נשא דברים לפני עשרות אלפי מפגינים שהתאספו למחות על התוכנית, ופנה אל אנשי האוצר: "תסתכלו החוצה למי אתם גוזלים את הפרנסה ואת הזכות להזדקן בכבוד" (וייס, 2003). אין זה מקרי כי ההתנגדות באה מצד נציג שדיבר בשם מהפריפריה ומנציג שייצג את העובדים המאורגנים.

המורשת של נתניהו כשר אוצר שנויה במחלוקת: האם היה שר אוצר מצוין שהציל את המשק מקריסה, או שהיה "שר האוצר של העשירים" (גולדשטיין ואפרתי, 2005)? היו ששיבחו את המדיניות שהנהיג נתניהו בכהונתו כשר אוצר. הם טענו שעל אף היותה חדה, בוטה וקשה היא הצליחה לחלץ את המשק ממתון כבד ביותר, להציל את תקציב המדינה, ולהפוך את מגמת הגידול בקצבאות שהחלה בסוף שנות ה-90. באמצעות פגיעה קשה בקצבאות שמקבלים העניים הלא-עובדים עודדה מדיניות זו את יציאתם לעבודה. לעומת זאת יצאו חלקים רחבים בזירה הפוליטית כנגד הקו הכלכלי וגיננו את הליכוד על שזנח את החמלה החברתית ואת הדאגה לשכבות החלשות. בשנת 2004 כינה שמעון פרס את מדיניותו הכלכלית של שר האוצר נתניהו "קפיטליזם הזירי", מדיניות שתיצור חברה של "6,000 מיליונרים ו-6 מיליון קבצנים" (מועלם, 2004ג). קולות נוספים זעקו שהמדיניות שהוביל נתניהו הביאה להתנערותה של המדינה מאספקת שירותים חברתיים חיוניים תוך הזנחת השכבות הנמוכות.

הוויכוח נמשך גם שנים לאחר עזיבתו של נתניהו את משרד האוצר. נתוני המקרו הראו בעקביות שהמשק הישראלי נמצא במצב איתן ועדיף בהרבה מרוב משקי המדינות הדמוקרטיות מאז המשבר של 2008, אך הוויכוח נותר סביב השאלות האלה: מי נהנה מפירות הצמיחה והיציבות: כל האזרחים או רק שכבה דקה של מעמד בינוני-גבוה ומעלה? האם האיתנות הפיננסית של המשק הישראלי, בעידן שהיה ברובו בשליטת הליכוד, באה במחיר הפיכתה של החברה הישראלית מחברה בעלת חלוקת הכנסות שוויונית לכזו עם אחד הפערים החברתיים הרחבים ביותר מקרב מדינות OECD?

המחאה החברתית של קיץ 2011 כיוונה אל הוויכוחים האלה, אולם היא מותגה בפי בכירים בליכוד כמחאה הצבועה בגוונים פוליטיים בעלי עניין לכרסם בכוחו של הליכוד. שר האוצר יובל שטייניץ כינה את המחאה "פופוליזם זול" והח"כית מירי רגב – "מחאה של שמאל קיצוני". אולם ביקורת כלפי הקו הכלכלי-חברתי של הליכוד נשמעה גם מבית. משה כחלון, שר בכיר שעזב את הליכוד בשלהי 2012, טען שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שהליכוד זנח את משנתו החברתית:

הליכוד שלי באמת היה הליכוד של מנחם בגין, שייצג גם דרך חברתית: צמצום פערים, שיקום שכונות, שיקום חברתי, שיקום חינוכי [...] ליכוד זה דרך, ליכוד זה רגישות חברתית, ליכוד זה חמלה, ליכוד זה אכפתיות לחלש. אבל הליכוד כבר לא שם, הוא סטה מהדרך. בשנים האחרונות הדגל החברתי של הליכוד התקפל, וזה חבל. קיפלו את הדגל הזה. פעם הוא נשא שני דגלים בגאון – חברתי ומדיני – והיום הוא נושא דגל אחד (לם, 2014).

גם דני דנון, יושב ראש מרכז הליכוד, טען לקראת בחירות 2015 שהליכוד שכח את הנושא החברתי. לעומתו חיים כץ, מהסמנים החברתיים של הליכוד מאז 2003, ניסה להגן על ביצועי המפלגה בתחום וטען שדעת הקהל השלילית על תפקוד הליכוד בענייני חברה-כלכלה נובעת מסיקור תקשורתי חסר. אולם גם כץ הודה שהליכוד ויתר בקלות רבה מדי על תיקים חברתיים חשובים שבהם יכול היה לפעול והסתפק בתיקים ביטחוניים או תיקים זניחים. כך, בממשלת נתניהו השלישית (2013-2015) ויתר הליכוד על מרבית התיקים בעלי ההשפעה בתחומי החברה והכלכלה: משרדי האוצר, הבריאות והרווחה נמסרו ליש עתיד, ומשרדי הכלכלה והבינוי הופקדו בידי הבית היהודי. בממשלה ה-34, שהוקמה ב-2015, החזיק הליכוד במשרד הרווחה (חיים כץ), אולם שאר התיקים הכלכליים החשובים שוב נמסרו לשותפות הקואליציוניות.

לנציגי הליכוד ולנתניהו הייתה השפעה רבה על קידום מתווה הגז שהסדיר בשנים 2015/16 את חלוקת הרווחים מהפקת הגז הטבעי בים התיכון בין המדינה לבין חברות ההפקה. יש הטוענים שמתווה זה רחוק מלשקף צדק חלוקתי ומשרת בעיקר את הטייקונים, ויש הגורסים כי מדובר באיזון בין יוזמה פרטית לבין בעלות המדינה על אוצרות הטבע שלה.

דת ומדינה

מראשיתה של מפלגת חרות הפגינו היא ומנהיגה מנחם בגין יחס של קרבה וכבוד אל המסורת היהודית. יחד עם המסורת הליברלית של המפלגה, שהדגישה את זכויות האזרח וחירות הפרט, יוחסה חשיבות רבה למקומם של הדת והצביון היהודי במרחב הציבורי. במצע המפלגה מבחירות 1992 נכתב במפורש כי המפלגה תשלול הפרדה בין הדת לבין המדינה וכי יישמר הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה. התחייבויות ברוח דומה הופיעו עד הבחירות של 2003. לאחר מכן הן הושמטו וצומצמה באופן משמעותי ההתייחסות של המפלגה לענייני דת ומדינה.

כיוון שההתייחסויות במצעי המפלגה אל נושאי דת ומדינה היו עמומות או נעדרו כליל בתקופה מאוחרת יותר, פנינו לבחון את עמדות הליכוד על פי ההתבטאויות של חבריו וההצבעות של הסיעה בשורה של הכרעות פוליטיות. נתייחס כאן לשתי סוגיות מפתח: גיוס החרדים לצה"ל או

לשירות לאומי (שוויון בנטל) והמונופול של הממסד הדתי האורתודוקסי על מוסד הנישואים ועל הגיור.

זמן קצר לאחר המהפך של 1977, במסגרת ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לבין אגודת ישראל, הוסרו מכסות הפטור שניתנו עד אז לבחורי ישיבות. הסרת המכסות הביאה לפריצת המסגרות והייתה הגורם העיקרי לזינוק החד במספר החרדים שנמנעו משירות בצה"ל במסגרת הסדר "תורתו אומנותו" (רוח ועדת טל, 2000). אולם עמדת המפלגה בנוגע להסדר הגיוס הראוי לחרדים לא הייתה עקבית, כפי שמשתקף במספר הצבעות מפתח. בהצבעה על אישור "חוק טל" בקריאה ראשונה (בשנת 2000) הצטרפו חברי הסיעה למרצ ולשינוי והצביעו נגד הצעת החוק, שנתפסה כלא מתקנת ואף מנציחה את אי-השוויון והאפליה.³⁴ הסיעות החרדיות, שתמכו בהצעת החוק, זעמו על הליכוד והאשימו את אריאל שרון בכך שגרם לקרע היסטורי איתן לאחר תקופה ארוכה של שותפות פוליטית. שנתיים מאוחר יותר, כאשר חזר הליכוד לשלטון, התהפכו היוצרות וחברי הסיעה (למעט השרים עוזי לנדאו וציפי לבני, שנעדרו במחאה) הצטרפו לש"ס וליהדות התורה בתמיכה בחוק, והוא אושר בקריאה שנייה ושלישית.

הנושא הטעון עלה על סדר היום פעם נוספת בראשית 2012, לאחר שבג"ץ קבע שחוק טל אינו חוקתי, פסל אותו והורה לכנסת לחוקק חוק שיסדיר באופן הולם יותר את הסוגיה. החלטה זו ניתנה כאשר שתי הסיעות החרדיות היו חברות בקואליציה בראשות הליכוד, והיה ברור שחקיקת חוק זה תפתח חזית מול החרדים ותערער את יציבות הממשלה. בתגובה שקל ראש הממשלה נתניהו לפזר את הכנסת ולהקדים את הבחירות. במהלך מפתיע, רגע לפני פיזור הכנסת, הוא צירף את קדימה לקואליציה כאשר אחת המשימות המוגדרות שלה הייתה עיצוב של חוק גיוס שיחליף את חוק טל. דינוי הוועדה שהוקמה לצורך חקיקת החוק – ועדת פלסנר – הוחרמו על ידי הסיעות החרדיות. לאחר שנציגי שתי סיעות נוספות פרשו מהוועדה החליט ראש הממשלה לפזרה, בהאשימו את נציגי קדימה בהצגת עמדה נוקשה ולא פשרנית כלפי הציבור החרדי.

במהלכה של הכנסת ה-19 קודם חוק השוויון בנטל על ידי ועדות פרי ושקד.³⁵ המחלוקת העיקרית שהתגלעה הייתה בדבר הטלת סנקציות פליליות על משתמטים. ככלל, נציגי הליכוד

34 חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שחורתם אומנותם, או בשמו הרווח "חוק טל", הסדיר לראשונה בצורת חקיקה את סוגיית גיוס בחורי ישיבות לצה"ל. הוא נחקק בעקבות דוח ועדה ציבורית בראשות השופט צבי טל שהוקמה לבחון את הנושא. החוק עבר בקריאה ראשונה בשנת 2000 ובקריאות שנייה ושלישית בשנת 2002.

35 ועדת פרי הייתה ועדת שרים שבראשה עמד השר יעקב פרי מיש עתיד. הוועדה ניסחה הצעת חוק, וזו אושרה בקריאה ראשונה במליאת הכנסת. לאחר האישור בקריאה ראשונה הועברה הצעת החוק לניסוח סופי לוועדה מיוחדת של הכנסת שבראשה עמדה איילת שקד מהבית היהודי.

התנגדו לכך. ראש הממשלה נתניהו הצהיר ש"במדינת היהודים לא ייכנס אדם לכלא בשל לימוד תורה", ושר הביטחון משה יעלון אמר ש"יש כאלה שלא מבינים את הרגישות של שינוי מציאות אחרי 65 שנה, שלא ניתן לשנותה לא באכפת חרב, לא בחוק ובוודאי לא באיום על אוכלוסיות" (בוכבוט, 2013). אומנם לאחר איום של יש עתיד בפרישה מהממשלה הורה ראש הממשלה לכלול בנוסח החוק את הסנקציות הפליליות, אך אין לטעות ולפרש את התמיכה הזו בתור שינוי אידאולוגי אמיתי אלא פשוט ככורח של היענות ללחצים קואליציוניים. לראיה, בהסכמים הקואליציוניים בין הליכוד לבין יהדות התורה וש"ס (2015) סוכם כי סנקציות אלו לא יופעלו, וזמן קצר לאחר מכן רוכך החוק באופן משמעותי (מה שהביא שוב לפסילתו בכג"ץ).

באשר לשאלת הבלעדיות שיש למסד הדתי האורתודוקסי על שירותים מרכזיים כמו נישואים, גירושים וגיוור הפגין הליכוד לרוב עמדות שהתנגדו ליוזמות שונות שניסו לכרסם במונופול זה. דבר זה השתמע גם במצעי המפלגה (1992-1999) שלא קראו לשבירת המונופול אלא צוין בהם כי המפלגה "תפעל לשיפור וייעול השירותים הדתיים הניתנים על ידי בתי הדין הרבניים והמועצות הדתיות".

שתי יוזמות חקיקה שקודמו בכנסות ה-18 וה-19 ממחישות את היחס הלא עקבי של הליכוד כלפי הצעות הקשורות בנושאי דת ומדינה. מצד אחד הפגין הליכוד תמיכה ביוזמות שניכר כי הן זוכות לתמיכת מרבית הציבור. מצד שני הוא הפגין הסתייגות וחשש מקידום יוזמות שלהן הוצגה התנגדות מוחלטת מצד המפלגות החרדיות.

יוזמה אחת ("חוק צהר") נגעה לפתיחת אזורי רישום נישואים. החוק נועד לאפשר לזוגות לבחור באיזו מועצה דתית להירשם, ללא קשר למקום מגוריהם ולאילוצים השונים הכרוכים ברישום במועצה שלה הם משתייכים. הליכוד תמך ביוזמת החקיקה הזו, שנועדה ליצור תחרות ולשפר ולייעל את השירותים הדתיים לאזרחים (בתוך המסגרת של המסד האורתודוקסי). יוזמת החקיקה אושרה בקריאה שלישית בשנת 2013, בניגוד לעמדת החרדים והרבנים הראשיים. ואולם, כבר בהסכמים הקואליציוניים שנחתמו עם החרדים בשנת 2015 התחייב הליכוד לפעול למען ביטול החוק.

יוזמה שנייה, חוק הגיוור, נועדה לאפשר לאזרחים לא־יהודים הגרים בישראל, רובם יוצאי ברית המועצות לשעבר שאינם מוכרים כיהודים על פי ההלכה, לעבור גיוור בהליך מקל. הליכוד תמך בהצעת החוק בקריאות המוקדמות, אולם בהמשך, לאור הביקורת החריפה והלחצים שהופעלו על ראש הממשלה מצד הרבנים הראשיים, הוא ניסה לסכל את המהלך. משנוכח לדעת כי על אף התנגדותו יש להצעת החוק רוב בממשלה, הוא פעל להעבירה כהחלטת ממשלה במקום בחקיקה ראשית. עיגון היוזמה כהחלטת ממשלה מקל מאוד את ביטולה העתידי בהחלטה דומה.

כך, הממשלה אישרה את ההקלות בגיור בנובמבר 2014, אך כחצי שנה לאחר מכן, במסגרת ההסכמים הקואליציוניים עם הסיעות החרדיות לקראת כינונה של ממשלה חדשה, התחייב הליכוד לבטל את ההחלטה.

פרשה דומה שמשקפת היעדר עמדות עקרוניות חזקות בתחומי דת ומדינה וכניעה ללחצים קואליציוניים נוגעת ל"מתווה הכותל". מתווה זה נועד להסדיר את הגישה של זרמים לא-אורתודוקסיים (שהם רוב בקרב יהדות ארצות הברית) לתפילה במקום. בשנת 2016 אישרה ממשלת נתניהו מתווה פשרה, אך זה בוטל לאחר יותר משנה בלחץ השותפות הקואליציוניות החרדיות.

חוקה וממשל

בראשית ימי המדינה בלטה מפלגת חרות בתמיכתה בכינונה של חוקה אשר תגביל את הממשלה ותמנע ממנה לעשות ככל העולה על רוחה. מנחם בגין גם היה מהקולות המרכזיים שקראו להסיר את הממשל הצבאי מערביי ישראל. כמו כן הביעה המפלגה אומן בשלטון החוק ובמעמד בית המשפט העליון.

הדרישה להשלמת המהלך החוקתי וכינון חוקה למדינת ישראל הופיעה באופן קבוע במצע חרות, גח"ל והליכוד. בתור מפלגה בעלת יסודות ליברליים תפסה חרות את החוקה ככלי הכרחי לביצור זכויות הפרט: "לא נוצר האדם בשביל המדינה, המדינה נוצרה בשביל האדם [...] חוקה תבטיח את חרות האדם, תקבע את זכויות האזרח וחובותיו ותערוב לחופש המצפון ולשוויון בפני החוק". במצע משנת 1992, הראשון לאחר חקיקת חוקי היסוד שעסקו בזכויות (חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק), מופיע לראשונה נוסח המאזן בין שיח הזכויות האוניברסלי ובין השיח הפרטיקולרי עם היהדות: "החוקה תושלם תוך התאמת תוכנה ועקרונותיה למורשת העם היהודי ולערכי המוסר שטופחו במסורת ישראל". ארבע שנים לאחר מכן הושמטה לראשונה ההתחייבות לפעול למען כינון חוקה, והיא לא שבה להופיע במצעי המפלגה. עם זאת, בתקופתו של מיכאל איתן כיושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת נעשה המאמץ הנרחב ביותר בתולדות הכנסת להשלים את המהלך לכינון חוקה. בין 2003 ל-2006 קיימה הוועדה עשרות דיונים במסגרת מה שכונה "חוקה בהסכמה רחבה".

בתור אחת המפלגות הגדולות, לא מפתיע לגלות שהליכוד תמך בדרך כלל בתיקונים משטריים שנועדו לצמצם את הפיצול הפרלמנטרי ולחזק את המפלגות הגדולות: חבריו תמכו ביוזמה להגביל את המימון הציבורי רק למפלגות המיוצגות בכנסת, בתיקון לשיטת חלוקת העודפים (הידוע בכינויו "חוק בדר-עופר") ובהעלאות אחוז החסימה. מחלוקת פנימית פרצה סביב עמדת המפלגה בנוגע לחוק הבחירה הישירה בשנת 1992. לאחר דיונים במוסדות המפלגה הוחלט

להצביע נגד הבחירה הישירה, אולם בהצבעה המכרעת והצמודה בקריאה השנייה על החוק הפרו שני חברי הליכוד (בהם בנימין נתניהו) את המשמעת הסייעת והצביעו בעדו (Rahat, 2008). נתניהו לא שינה את עמדתו גם כאשר ב־1998 הובאה הצעת החוק לביטול הבחירה הישירה לקריאה ראשונה והתנגד לה. סיעת הליכוד הייתה חצויה בין תומכי הביטול לבין מתנגדיו. שלוש שנים מאוחר יותר, בהנהגתו של שרון, הצביעה סיעת הליכוד בעד אישור הצעת החוק לביטול הבחירה הישירה בקריאה שנייה ושלישית.

בכנסת ה־16 תמכו חברי סיעת הליכוד פה אחד בהצעת החוק להעלות את אחוז החסימה ל־2%. קידום חוקי המשילות בכנסת ה־19 נתקל בשלכיו המוקדמים בהתנגדות מצומצמת: ראובן ריבלין ומשה פייגלין התנגדו להצעת החוק בקריאה הטרוםית. חודשים אחדים לאחר מכן נמנע יושב ראש הכנסת יולי אדלשטיין בהצבעה בקריאה הראשונה בעוד ריבלין המשיך בהתנגדותו להצעת החוק.³⁶ גם חלק מהמצביעים בעד החוק עשו זאת במידה רבה כחלק מההבנות הקואליציוניות שהושגו ולא מפני שתמכו בלב שלם במהלך. ראש הממשלה נתניהו אף התבטא במהלך פגישה עם נציגי האופוזיציה, ערב ההצבעה בקריאה ראשונה, ואמר שהוא מתנגד להעלאת אחוז החסימה אך זו נכפתה עליו בידי השותפים הקואליציוניים. בקריאה השנייה והשלישית כבר הצביעו כל חברי סיעת הליכוד בעד הצעת החוק.

חברי כנסת מטעם הליכוד גם הביעו מספר פעמים תמיכה בשימוש במשאלי עם כתנאי לנסיגה ישראלית משטחים (בשנות ה־90 על רקע המגעים עם סוריה, במהלך 2004/5 על רקע תוכנית ההתנתקות). חברי הסיעה הצביעו בעד התיקון לחוק סדרי השלטון והמשפט, שהחל דרכו בכנסת ה־17 והסתיים בכנסת ה־18. לפי תיקון זה, החלטה על החזרת שטחים שחלים עליהם החוק, השיפוט והמינהל הישראלי (שטחי ישראל בתוך הקו הירוק, מזרח ירושלים ורמת הגולן) תחייב אישור במשאל עם. ב־2014 תמך הליכוד פה אחד בעיגון ההסדר הזה בחוק־יסוד: משאל עם.

החל מהכנסת ה־18 (2009-2013) תמך הליכוד במספר הצעות חוק שנועדו להחליש את הדמוקרטיה הליברלית ולחזק את שלטון הרוב (היהודי), ואף היה שותף לייזומן ולקידומן. אלו נועדו להגביל את חופש הביטוי, ההתאגדות והמחאה, להחליש את בית המשפט העליון ולפגוע בשוויון האזרחי, בעיקר של אזרחי ישראל הערבים. שורת הצעות החוק הללו, שקיבלה את הכינוי המכליל "חקיקה אנטי־דמוקרטית", כללה בין היתר את "חוק הנפכה", "חוק ועדות הקבלה", "חוק החרם", "חוק העמותות" ו"חוק הלאום" (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). במקרים שבהם תמך הליכוד בהצעות החוק, כמו בשתי הראשונות מהדוגמאות לעיל, הן אושרו

36 בשלבים המוקדמים של הצעות החוק כלל נוסח ההצעה את העלאת אחוז החסימה ל־4% והגבלות דרקוניות על הגשת הצעות אי־אמון בממשלה. בנוסח הסופי שהוגש לקריאה שלישית הוסכם לקבוע את אחוז החסימה על 3.25% ולבטל את המגבלות על הגשת הצעות אי־אמון.

והפכו לחוקים. במקרים אחרים בלמה ממשלת הליכוד את קידומן של הצעות חוק על אף שהן נתמכו בפומבי בידי חלק מחברי הסיעה.

בכל מקרה ניכר כי מאז הכנסת ה-19 (2013–2015), וכיחוד מאז הניצחון הגדול בבחירות 2015 והתקדמות ההליכים המשפטיים נגד נתניהו, חלה בליכוד התרחקות של ממש מהערכים הדמוקרטיים-ליברליים כגון שוויון, שלטון מרוסן, תקשורת חופשית ותמיכה בשלטון החוק לטובת אימוץ קו פופוליסטי. לפי הגדרה מקובלת, שני היסודות המרכזיים של פופוליזם הם אנטי-אליטיזם ואנטי-פלורליזם. היסוד הראשון הוא תפיסה שלפיה שכבה מדומיינת של אליטה (תקשורת, בתי המשפט, שומרי סף, פקידות מקצועית ואקדמיה) היא המושכת בחוטים ומונעת מ"העם" או מ"הרוב" לממש את רצונו. היסוד השני הוא "שאנחנו ורק אנחנו מייצגים את העם" ולכן כל מי שאיננו איתנו איננו לגיטימי (Müller, 2016).

שורה של התבטאויות ויוזמות חקיקה של אנשי הליכוד ממחישות עד כמה הן תואמות את ההגדרה הנ"ל. בתחום התקשורת, למשל, בלטו הניסיונות העיקשים לסכל את הקמת תאגיד השידור הישראלי או לפחות את עצמאותו (על רקע זה אמרה השרה מירי רגב "מה שווה התאגיד אם אנחנו לא שולטים בו?" [מלכי, 2016]), הבחישה של נתניהו למען סיקור אוהד באתר וואלה! והמתקפות על עיתונאים ביקורתיים כמו רביב דרוקר ואמנון אברמוביץ'. בקמפיין הבחירות של אפריל 2019 בלטו שלטי חוצות ענקיים שהתנוססו עליהם פרצופיהם של ארבעה עיתונאים בכירים ומתחת כתובת "הם לא יחליטו, אתם תחליטו – דווקא נתניהו". התפיסה הפופליסטית השתקפה כמעט במלואה בדברים שנשא נתניהו עם תחילת משפטו, כשהוא מוקף בבכירים בליכוד:

מה שעומד היום למשפט, זה הניסיון לסכל את רצון העם – להפיל אותי ואת מחנה הימין [...] גורמים במשטרה ופרקליטות חברו יחד לעיתוני השמאל כדי לתפור לי תיקים מופרכים והזויים, במטרה להפיל ראש ממשלה חזק מהימין (אלטמן, 2020).

הקו הפופוליסטי ואובדן הממלכתיות של הליכוד התבטאו במספר לא מבוטל של יוזמות, התבטאויות ופעולות אשר שיקפו תפיסות של דורסנות הרוב, התרת הרסנים על השלטון והחלשת שומרי הסף, הפקידות המקצועית ושלטון החוק (שולצינר, 2020). בין היוזמות הללו אפשר למנות את "החוק הצרפתי", "חוק ההמלצות", "חוק החסינות" ו"חוק המצלמות".³⁷

37 "החוק הצרפתי" היה ניסיון לאסור בחוק חקירות והגשת כתב אישום נגד ראשי ממשלה מכהנים; "חוק ההמלצות" (שאושר בכנסת בשלהי 2017) אסר על המשטרה לפרסם אם לדעתה יש די תשתית ראייתית להגשת כתב אישום נגד חשוד; "חוק החסינות" נועד להחזיר לכנסת את הסמכות להעניק לחברי כנסת חסינות מפני העמדתם לדין; "חוק המצלמות" קידם לפני הבחירות לכנסת ה-22 לכאורה על מנת להבטיח את טוהר הבחירות, אך בפועל – כדי לנסות להרחיע מצביעים ערבים.

בין ההתבטאויות אפשר להזכיר את אלה של השר אמיר אוחנה ("לא את כל פסקי הדין של בית המשפט חייבים לכבד"), של השר דוד אמסלם ("אין מחלוקת כי מנדלבליט [היועץ המשפטי לממשלה] הוא עבריין לכאורה") ושל ראש הממשלה נתניהו ("מזימת ההפיכה של מנדלבליט נחשפה", "פקיד שפועל לסכל החלטות ממשלה" ועל ראש אגף התקציבים במשרד האוצר שאול מרדור). בין המעשים הבולטים יש לציין את סירובו של יושב ראש הכנסת יולי אדלשטיין לקיים את החלטת בית המשפט העליון באשר לקיום הצבעה על בחירת יושב ראש כנסת לאחר בחירות 2020.

סיכום

מעמדו של הליכוד עבר תמורות רבות בין 1992 ל-2021. הוא התחיל כמפלגה שהייתה אחת משתי החלופות השלטוניות, צנח לשתי נקודות שפל בבחירות של 1999 ושל 2006, אך חזר מאז למעמדו המרכזי ושלושת ניצחונותיו בין 2009 ל-2015 הפכו אותו למפלגת שלטון כמעט טבעית. גם כאשר לא הייתה הכרעה פוליטית ברורה בסדרת הבחירות של 2019-2020, הליכוד הצליח לסכל הקמת ממשלה חלופית. 12 השנים שבהן אחז הליכוד בשלטון הן פרק הזמן הרצוף הארוך ביותר שבו כיהנה מפלגת שלטון מאז המהפך של 1977. רק לאחר בחירות 2021 בא הקץ לרצף שלטוני זה, עם הקמתה של הממשלה ה-36, ממשלת בנט-לפיד.

דומה שהליכוד גם איבד בתקופה זו הרבה מכוחו למנהיגו. נתניהו פעל שנים ממושכות ללא מצע מפלגתי שניתן לבחון לעומתו את תפקודו. לא היה מי שיתמודד מולו באופן אפקטיבי מתוך המפלגה, ומי שהיווה איום על נתניהו או שמתח ביקורת על מנהיגותו פרש מהמפלגה או הודר ממנה. מה שמתרחש בעולם הווירטואלי, הפער האדיר בין נתניהו לבין מפלגתו בזירה זו, מסמן יותר מכול את המגמה הזו. נתניהו גם ניווט את השינוי האידיאולוגי בליכוד: בתחילה נראה היה כמי שבולם את החקיקה האנטי-דמוקרטית ולאחר מכן ניכר כי אפשר לה להתקדם ואף תמך בה. כך, נתניהו עמד בראש גוש קואליציוני די יציב, ואילו הליכוד כמפלגה היה קטן יחסית ותלוי יותר במנהיגו. האם זו הסתגלות מוצלחת של מפלגה שהתאפיינה בדמוקרטיה פנימית תוססת למציאות יותר ויותר פרסונלית? או שכל המבנה עומד על כרעי תרנגולת, מבוסס אך ורק על הכריזמה של נתניהו וצפוי לקרוס בכוא היום כאשר יעזוב את הפוליטיקה או ייחלש מסיבה כלשהיא? זאת ימים יגידו.

פרק 3. מפלגת העבודה: נסימן ירידה מתמשכת

בפרק הזמן המנותח בספר זה – בין השנים 1992 ל-2021 – הפכה מפלגת העבודה ממפלגה גדולה ומרכזית, שהייתה באופן קבוע (יחד עם הליכוד) אחת משתי חלופות שלטוניות, למפלגה בינונית ולאחר מכן בבחירות 2019-2021 למפלגה קטנה אשר מתקשה להציג עצמה כחלופה פוליטית רלוונטית. ייצוגה של מפלגת העבודה בכנסת ירד כמעט בעקביות: מ-44 מושבים בבחירות לכנסת ה-13 (1992), ל-13 בבחירות לכנסת ה-18 (2009), ולשפל היסטורי של שלושה מושבים בלבד בבחירות לכנסת ה-23 (2020). סקרים שנערכו במחצית השנייה של שנת 2020 צפו שאם יתקיימו בחירות המפלגה לא תעבור את אחוז החסימה, אולם בבחירות 2021 נרשמה התאוששות ככוחה והיא זכתה בשבעה מושבים.

מדובר במפלגה במשבר אלקטורלי מתמשך אשר שוב ושוב תרה אחר מנהיג שיסקם את כוחה וישיב אותה לגדולתה. שוב ושוב המשימה לא הושגה והמנהיג הוחלף. מאז 1992 כיהנו במפלגה לא פחות מ-10 יושבי ראש, כאשר באותה עת התחלפו רק שלושה יושבי ראש בליכוד (שניים מאז 1993). בה בעת מפלגת העבודה היא מפלגה שניתן היה למצוא בה חיים פנים-מפלגתיים עשירים ביותר, המתבססים על מנגנוני השתתפות דמוקרטיים. היא המפלגה היחידה שחבריה בחרו באופן רציף מאז שנת 1992 ועד 2021 גם את רשימות המועמדים שלה לכנסת וגם את יושבי הראש שלה.

פרק זה מציג את סיפורה של מפלגת העבודה מאז 1992. לאחר סקירה היסטורית קצרה הוא פונה לנתח את פעילותה בחמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הצלחתה (בחירות 1992) ואת כישלונותיה (בכל או לפחות ברוב מערכות הבחירות לאחר מכן) של המפלגה בבחירות לכנסת ומנתח את התמורות בבסיס התמיכה שלה לאורך השנים. הוא גם מנתח את ירידתה של המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות ובבחירות להסתדרות. החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הסיעה – מועמדי המפלגה שנבחרו לכנסת. הוא מתאר את ההרכב של הסיעה בכנסת וסוקר את הזעזועים הרבים שעברה המפלגה בעקבות נטישה של חברי כנסת מטעמה לטובת מפלגות אחרות. בחלק הבא מתוארת פעילות המפלגה בממשלה. הוא מנתח את מעמדה השלטוני של מפלגת העבודה לאורך השנים בתור מפלגת שלטון, שותפה קואליציונית מרכזית או זוטרה או מפלגת אופוזיציה. חלק זה מצביע על כך שההכרעות על הצטרפות (או אי-הצטרפות) לקואליציה או פרישה ממנה הביאו פעמים רבות לקרעים פנימיים. לאחר מכן ננתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות (פריימריז) לתפקיד היושב ראש והמועמדים לכנסת, חברי המפלגה ופעילותם של המוסדות המרכזיים שלה. נתרשם מהחיים הדמוקרטיים התוססים במפלגה אך גם ניאלץ להבין שאף הם תרמו להיחלשות

המפלגה. כמו כן בוחן חלק זה את פעילותה של המפלגה במרשתת. גם במפלגת העבודה ניכר כוחם של הפוליטיקאים לעומת כוחה של המפלגה בזירה זו, אולם בשל חילופי ההנהגה התכופים אין מדובר במנהיג בולט אחד אלא במספר פוליטיקאים בולטים. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות שחלו במפלגה במישור המדיני, הכלכלי-חברתי והחוקתי מתוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדות חברי הכנסת שלה בהצבעות מפתח.

רקע היסטורי

מפלגת העבודה נוסדה באופן פורמלי בשנת 1968, אך שורשיה נעוצים עוד בתקופת היישוב. ניתן למתוח קו ישר בינה לבין מפא"י, מפלגת פועלי ארץ ישראל, שנוסדה בשנת 1930 על ידי מיוזגן של שתי מפלגות פועלים ציוניות: אחדות העבודה והפועל הצעיר. מפא"י שילבה בתוכה כמה אידאולוגיות, וכפי שנויברגר (1997: 43) מעיר אפשר היה לכנותה מפלגה לאומית, סוציאליסטית-קונסטרוקטיבית, חלוצית-התיישבותית ופרגמטית. ככזו, היא לא התנגדה לשותף פעולה עם המפלגות הבורגניות והמפלגות הדתיות-ציוניות והתרחקה מסוציאליזם דוגמטי, מהפכני ומרקסיסטי.

במשך כל שנות קיומה, בין 1930 לבין 1968, הייתה מפא"י המפלגה הראשית במערכת הפוליטית. כך היה במוסדות הלאומיים של היישוב היהודי וכך גם לאחר הקמת המדינה – בכנסת, בממשלה וברוב הרשויות המקומיות. מרכזיותה ויתרונה הברור על פני מפלגות אחרות היה מאפיין בולט במה שנקרא מערכת מפלגות של מפלגה דומיננטית (Arian and Barnes, 1974). ההגמוניה של מפא"י החלה להישחק בעקבות שינויים דמוגרפיים ומאבקים פנימיים בין-דוריים שהתבטאו במיוחד ב"פרשת לבון"¹. מתחים פנים-מפלגתיים אלו הגיעו לשיאם בחודשים שלפני הבחירות לכנסת ה-6 (1965). מנהיג המפלגה וראש הממשלה לוי אשכול ביקש לחבור אל מפלגת אחדות העבודה וליצור מערך אלקטורלי משותף. לעומתו המנהיג המייסד דוד בן-גוריון – שפרש מראשות המפלגה וראשות הממשלה בשנת 1963 – וקבוצת תומכיו התנגדו למהלך. העימות הפנימי הזה פרץ החוצה בעוז כמהלך ועידת מפא"י העשירית שהתכנסה בפברואר 1965, ובמהלכה התנהל ויכוח פומבי נוקב בין בן-גוריון לבין ההנהגה הוותיקה (Medding, 1972). תוצאות ההצבעה (בעד ונגד) על ההליכה המשותפת לבחירות בכרית עם אחדות העבודה יצרו שני גושים בתוך מפא"י: אשכול ותומכיו עם כ-60% כונו קבוצת

1 פרשת לבון, המכונה גם "הפרשה" ו"העסק הביש" מתייחסת לוויתור פנימי נוקב בתוך מפא"י לגבי האחריות לכישלון פעולת רשת ריגול ישראלית במצרים. בשנת 1954 ניסתה הרשת ליצור קרע בין ארצות הברית לבין מצרים על ידי תקיפת מטרות אמריקניות במצרים. אולם אנשיה נתפסו ונוצרה מבוכה גדולה מול ארצות הברית כמו גם טרגדיה אנושית בנוגע לגורלם של המרגלים שבבי המצרי.

"הרוב", ובן-גוריון ו"הצעירים" עם כ-40% כונו קבוצת "המיעוט". מספר חודשים מאוחר יותר, לאחר שניסיונו של בן-גוריון לשוב לעמדת יושב הראש נכשלה, הוא פרש ממפא"י יחד עם חלק ניכר מתומכיו והקים את רשימת פועלי ישראל (רפ"י). בעוד שרפ"י זכתה בבחירות של 1965 ב-10 מושבים, מפא"י, במסגרת "המערך הקטן" עם אחדות העבודה, זכתה ב-45 מושבים ושמרה על מעמדה הדומיננטי.

פחות משלוש שנים לאחר מכן נוסדה מפלגת העבודה כתוצאה ממיזוגן של מפא"י, אחדות העבודה ורפ"י. ניתן לראות במפלגת העבודה ממשיכת דרכה הרעיונית של מפא"י ההיסטורית: היא המשיכה לאחוז בקו מרכזי-פרגמטי בנושאי חוץ וביטחון, חברה וכלכלה ויחסי דת ומדינה. אמנת היסוד של המפלגה מינואר 1968 הדגישה את עובדת היותה מפלגה ציונית-סוציאליסטית מתונה בעלת מחויבות פוליטית וארגונית להתיישבות העובדת ולהסדרות הכללית.²

מאז שנת 1969 ועד ל-1984 התמודדה מפלגת העבודה בבחירות במסגרת של ברית אלקטורלית עם מפ"ם בשם "מערך". שיתוף הפעולה הזה בא לקיצו לאחר הקמת ממשלת האחדות עם הליכוד בשנת 1984, כאשר מפ"ם פרשה מהמסגרת המשותפת.³ גם בבחירות 1988 התמודדה מפלגת העבודה בשם "מערך", כפי הנראה בשל שיבוץ של מועמדים ממפלגת יחד ברשימה לכנסת. רק בבחירות 1992 התמודדה המפלגה לראשונה בשם "מפלגת העבודה".

מאז היווסדה בשנת 1968 ועד שנת 1992 איבדה מפלגת העבודה בהדרגה את מעמדה הדומיננטי (Shapiro, 1980) והפכה לאחת משתי המפלגות הגדולות במערכת מפלגות דו-גושית. שלושה ראשי ממשלה – לוי אשכול, גולדה מאיר ויצחק רבין – כיהנו מטעמה עד המהפך הפוליטי של 1977, שבעקבותיו עברה המפלגה לתקופה של שבע שנים לספסלי האופוזיציה. שמעון פרס כיהן כראש ממשלת האחדות הלאומית במחצית הראשונה של הכנסת ה-11 (1984–1986) ואז פינה את מקומו במסגרת הסכם הרוטציה למנהיג הליכוד יצחק שמיר. בין 1988 ל-1990 הייתה המפלגה שותפה בממשלת האחדות בראשות שמיר. שותפות זו באה לקיצה כאשר מפלגת העבודה ניסתה להקים ממשלה צרה בראשותה במסגרת האירועים שזכו לכינוי "התרגיל המסריח".⁴

2 על הקמת מפלגת העבודה ראו גם דורון, 1972; ביילין, 1985.

3 מפלגות פוליטיות קטנות נוספות הצטרפו למפלגת העבודה במסגרת המערך: רצ (החל מזמן קצר לאחר בחירות 1981 ועד לאמצע 1984), הליברלים העצמאיים (בבחירות 1984) ומפלגת יחד (לאחר אותן בחירות).

4 "התרגיל המסריח" הוא כינוי למהלך הפלת הממשלה במרץ 1990. את המהלך הובילה מפלגת העבודה, עד אז חברה בכירה בממשלת האחדות בראשות יצחק שמיר. דובר בפעם היחידה בתולדות המדינה שבה הודחה ממשלה בהצבעת אי-אמון. לאחר הפלת הממשלה הייתה תקופה של כמעט שלושה חודשים שבהם ניסו, קודם כול שמעון פרס יושב ראש מפלגת העבודה ואחריו יצחק שמיר יושב ראש הליכוד, להקים ממשלה.

הזירה האלקטורלית

מאז 1992 חוותה מפלגת העבודה ירידה בכל הזירות האלקטורליות – הלאומית, המקומית וההסתדרותית. ההגמוניה בזירה הלאומית נשחקה כבר בשנת 1977 עם הפיכתה ממפלגה דומיננטית לחלופה שלטונית במערכת מפלגות דו-גושית. מאז ראשית המאה ה-21 נשחק מעמדה של המפלגה עוד יותר והיא הפכה מחלופה שלטונית למפלגה שנייה בגודלה בהפרש גדול מן הראשונה (2003, 2006), ואף לשלישית (2013), לרביעית (2009) ולכמעט הקטנה ביותר (2020). בחירות 2015, שבהן הובילה העבודה את ברית המפלגות "המחנה הציוני", היו היחידות מאז 2003 שבהן שבה המפלגה לעמדה של חלופה שלטונית מובהקת. גם בזירה המקומית התחולל תהליך הדרגתי שבו איבדה מפלגת העבודה את כוחה ואיחזתה, בתחילה בעיקר אל מול הליכוד ובהמשך לטובת רשימות מקומיות. בזירה האלקטורלית ההסתדרותית אבדה הבכורה בבחירות 1994, הגם שאנשי המפלגה (וגם פורשים זמניים ממנה דוגמת עמיר פרץ) נותרו זמן רב בעמדת יושב הראש ובעמדות מפתח נוספות.

הבחירות לכנסת

מפלגת העבודה זכתה בשנת 1992 ב-44 מושבים וניצחה בבחירות באופן מובהק לראשונה מאז שנת 1973. מבחינת מספר המושבים היה זה הישג שני רק לבחירות 1969, שבהן זכתה המפלגה ב-49 מושבים מתוך כלל 56 המושבים שבהם זכתה רשימת המערך. ההישג ב-1992 היה זהה לזה של בחירות 1973, שבעקבותיהן החזיקו נציגי המפלגה ב-44 מתוך 51 מושבי המערך. שיעור התמיכה שהשיגה המפלגה בבחירות אלו ומספר המושבים שזכתה בהם מציינים את שיא הישגיה במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה. מאז בחירות 1992 ועד לבחירות 2009 חוותה מפלגת העבודה ירידה אלקטורלית כמעט רציפה. כך, למשל, בין 1992 ל-2003 איבדה המפלגה יותר ממחצית התמיכה בה. מדובר בלמעלה מ-20% מקולות הבוחרים (במושגים מוחלטים; במושגים יחסיים מדובר בירידה של כמעט 60%) וב-25 מושבים (ראו לוח 3.1). לאחר התייצבות מגמת הירידה ובלימתה בבחירות של 2006 הגיעה מפלה נוספת בבחירות 2009, כאשר שיעור התמיכה בה ירד לראשונה מתחת לרמת ה-10% והיא קיבלה 13 מושבים בלבד. בחירות 2013 סימנו שיפור מתון בלבד, ואילו ההישג היחסי של בחירות 2015 (מפלגה שנייה בגודלה, אך הפסד במאבק על השלטון) היה זמני. אחריו הגיעה סדרת מפלות אלקטורליות בבחירות של

באותה עת ערקו פוליטיקאים יחידים ובקבוצות קטנות ממפלגותיהם והציעו עצמם לכל המרבה במחיר. בסופו של דבר קמה ממשלה צרה בראשות הליכוד שכינה עד לבחירות 1992.

2020-2019 והתאוששות מתונה בבחירות 2021. ניתן לראות כי בתוך פרק זמן של כשלושה עשורים הפכה מפלגת העבודה מחלופה שלטונית רלוונטית למפלגה בינונית, ואחר כך למפלגה קטנה שאיבדה את כל מאחזיה האלקטורליים המשמעותיים בציבור הישראלי.

לוח 3.1

שיעורי התמיכה במפלגת העבודה בבחירות לכנסת, 2021-1992

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
44	+4.7%	34.7%	1992
34	-7.9%	26.8%	1996
26 (23)	-6.5%	20.3%	¹ 1999
19 (18)	-5.8%	14.5%	² 2003
19 (18)	+0.6%	15.1%	² 2006
13	-5.2%	9.9%	2009
15	+1.5%	11.4%	2013
24 (19)	+2.3%	18.7%	³ 2015
6	-14.3%	4.4%	אפריל 2019
6 (5)	-1.5%	4.8%	⁴ ספטמבר 2019
7 (3)	-3.3%	5.8%	⁵ 2020
7	+0.3%	6.1%	2021

בסוגריים: מספר המושבים של נציגי מפלגת העבודה ברשימות משותפות.

- 1 בבחירות 1999 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת ישראל אחת, שכללה גם את גשר ומימד. היא זכתה ב-23 מתוך 26 המושבים שקיבלה הרשימה.
- 2 בבחירות 2003 ו-2006 התמודדה מפלגת העבודה ברשימה משותפת עם תנועת מימד.
- 3 בבחירות 2015 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת המחנה הציוני, שכללה גם את התנועה. 19 מתוך 24 נציגי המחנה הציוני היו אנשי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות - בהשוואה לתמיכה המשותפת במפלגת העבודה ובמפלגת התנועה ב-2013.
- 4 בספטמבר 2019 התמודדה מפלגת העבודה יחד עם מפלגת גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס. חמישה מתוך ששת נציגי העבודה-גשר היו מועמדי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות - בהשוואה לתמיכה המשותפת במפלגת העבודה ובגשר באפריל 2019.
- 5 בבחירות 2020 התמודדה מפלגת העבודה עם מפלגות גשר ומרצ. שלושה מתוך שבעת נציגי העבודה-גשר-מרצ היו מועמדי מפלגת העבודה. השינוי באחוז הקולות - בהשוואה לתמיכה המשותפת בעבודה-גשר ובמחנה הדמוקרטי (מרצ) בבחירות של ספטמבר.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021-1992.

בבחירות לכנסת ה-13, שנערכו ביולי 1992, זכתה מפלגת העבודה בניצחון גדול שהביא לחילופי שלטון וזכה לכינוי "המהפך השני" (Arian and Shamir, 1995): לראשונה מאז שנת 1977 הצליחה המפלגה להקים ממשלה בראשותה ללא שותפות עם הליכוד. התמיכה במפלגה עלתה בכמעט 5% מקולות כלל המצביעים בהשוואה לבחירות הקודמות. הסיבה העיקרית להצלחה זו הייתה בחירתו של יצחק רבין ליושב ראש המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה. בהתמודדות על ראשות המפלגה – שנערכה חודשים מספר טרם הבחירות הכלליות ולראשונה בשיטת הפריימריז – הצליח רבין לגבור על שמעון פרס, יושב ראש המפלגה מאז 1977. אל מול הליכוד המסוכסך והמתפורר הציגה עצמה מפלגת העבודה בראשות רבין כמפלגה מאוחדת אשר השכיחה לאחות את קרעיה הפנימיים, רעננה את שורותיה, התמרכזה בעמדותיה בנושאי חוץ וביטחון ופתחה את שעריה לקהלים חדשים. קבלת הדין של המנהיג המורח פרס והתגייסותו לטובת הקמפיין, כמו גם הפריימריז לבחירת רשימת המועמדים לכנסת, הצליחו לשפר אף יותר את תדמית המפלגה בעיני הבוחרים (Inbar 1995: 29). כל זאת, יש לזכור, כשנתיים לאחר "התרגיל המסריח", שבו הפילה המפלגה את הממשלה שהייתה חברה בה ובעקבותיו נותרה בבושת פנים באופוזיציה. הרשימה שנבחרה, שכללה מספר משמעותי של מועמדים ממוצא מזרחי (10 מבינן 25 המועמדים הראשונים) ושל צעירים שהתברגו למקומות ריאליים שיקפה חדשנות: לא עוד מפלגה מאובנת אליטיסטית אלא מפלגה רעננה ופולורליסטית. מסע הבחירות הציב במרכזו את יצחק רבין, כפי ששיקפה סיממת הבחירות: "ישראל מחכה לרבין". ההתמקדות במנהיג ולא במפלגה הדגישה במיוחד את עברו וניסיונו הביטחוני העשיר של המועמד לראשות הממשלה וסייעה ליצור למפלגה תדמית ביטחונית ומרכזית.

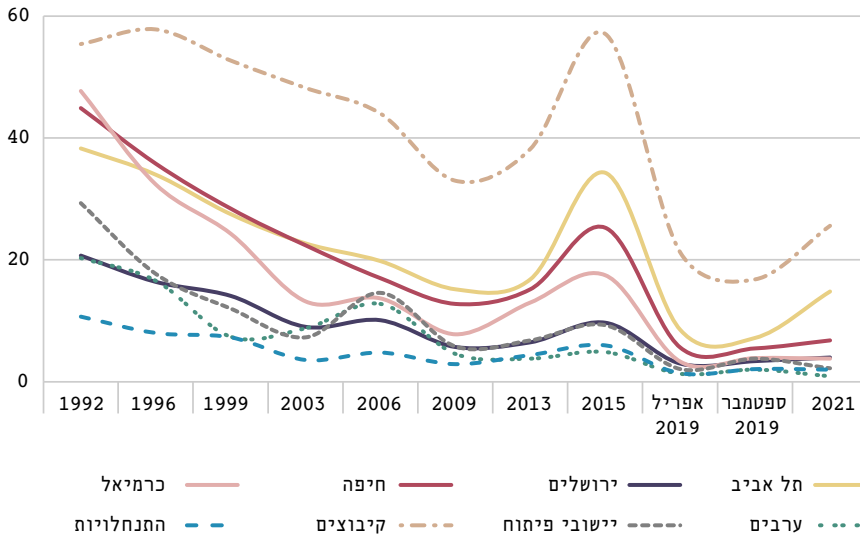
כאמור, הישג המפלגה בבחירות 1992 הוא נקודת השיא שלה במסגרת הזמן הנחקרת כאן. כבר בבחירות הבאות, שנערכו במאי 1996, נחלשה מפלגת העבודה במידה ניכרת, לאחר שאיבדה כמעט 8% מקולות כלל הבוחרים. הצניחה החדה בשיעור התמיכה הייתה תולדה של מספר גורמים. ראשית, תהליך אוסלו שהובילה ממשלת רבין בין 1993 ל-1995 הביא לרעידת אדמה פסיכולוגית ורגשית עבור רבים מאזרחיה היהודים של ישראל. ההודאה המפורשת מצידה של ממשלת ישראל שלפלסטינים, כעם, יש זכות הגדרה עצמית בתחומי מה שרבים תפסו כשטחי ארץ ישראל ההיסטורית והאפשרות הסבירה שתקום מדינה פלסטינית היו רחוקות מאוד מלהיות רעיונות מקובלים (קימרינג, 1999: 37). שינוי מדיניות זה הרחיק חלקים בציבור מעמדות מפלגת השלטון. שנית, הבחירות התקיימו כחצי שנה לאחר רצח רבין. הרצח הפוליטי של ראש ממשלה גרם לזעזוע עמוק בחברה ובפוליטיקה הישראלית ויצר אהדה כלפי מפלגת העבודה. אולם מה שנתפס כהפניית אצבע מאשימה כלפי קבוצות שלמות בחברה, ובייחוד אל עבר המגזר הדתי-לאומי, הביא לכך שהסימפתיה למפלגה ולדרכה בעקבות הרצח התחלפה עד מהרה בניכור וכעס על הכתמת ציבור גדול, גם בקרב דתיים מתונים (Goldberg, 1998).

שלישית, בעקבות הרצח חזר שמעון פרס, שהיה פחות פופולרי מרבין, לעמדת מנהיג המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה. יתרה מכך, תעמולת הבחירות התמקדה במועמדותו של פרס מתוך הזנחת הבחירות לכנסת והתעלמות מ"הרשימה". מעטים מאוד מהמועמדים שותפו בתשדירי הבחירות, ולא הודגשה כלל חשיבות ההצלחה של המפלגה בבחירות לכנסת (וייס, 1997: 150)

רביעית, העיתוי של הבחירות לא שיחק לטובת מפלגת השלטון. ראש הממשלה פרס יזם את הקדמת הבחירות מתוך הערכה שגלי האהדה הציבוריים בעקבות רצח רבין יפעלו לטובת המפלגה. אולם סדרה של פיגועים רצחניים בחודשים שקדמו לבחירות הביאה רבים בציבור להביע ספקות באשר להמשך תהליך אוסלו וציירה את סיסמת הבחירות של המפלגה ("ישראל חזקה עם פרס") כמנותקת מהמציאות. הפגיעה בביטחון האישי גרמה לכך שהסלידה המוסרית מרצח רבין לא תורגמה להישגים פוליטיים. עם תחילת מערכת הבחירות חזר הציבור לעמדותיו לפני הרצח ואף חידד אותן. חמישית, הבחירות נערכו לראשונה על פי כללי שיטת הבחירה הישירה, שלפיה בחר כל מצביע באמצעות שני פתקים, האחד לבחירת רשימה לכנסת והשני לבחירת ראש הממשלה. שיטה זו, שנועדה על פי כוונת מקדמיה לחזק את המפלגות הגדולות ואת היציבות השלטונית, הביאה לתוצאה הפוכה. בוחרים רבים החליטו לפצל את הצבעתם, ורבים שהצביעו עבור שמעון פרס לראשות הממשלה החליטו שלא להצביע עבור מפלגת העבודה אלא להעדיף הצבעה למפלגה שמייצגת באופן מובהק יותר את זהותם החברתית (קניג, רהט וחזן, 2004).

מפלגת העבודה קיבלה אומנם את מספר הקולות הרב ביותר ונותרה כסיעה הגדולה ביותר בכנסת, אך ספגה הפסד צורב (גם אם קטן מאוד) בבחירות הישירות הראשונות לראשות הממשלה, שבהן זכה מועמד הליכוד בנימין נתניהו בניצחון בהפרש של כאחוז מהקולות. לפי סקרי INES כ-15% ממי שהצביעו עבור המפלגה בבחירות 1992 העבירו את תמיכתם למפלגות אחרות, בעיקר לליכוד-גשר-צומת, למרצ, לחד"ש ולמד"ע. כפי שמשתקף בתרשים 3.1, מלבד עלייה מתונה בתמיכה במפלגה בקיבוצים, בשאר היישובים והמגזרים מפלגת העבודה נחלשה. ההיחלשות בקרב ציבור העולים מחבר המדינות העצמאיות, אשר תמך בה בבחירות 1992 בשיעורים גבוהים, בלטה במיוחד. זו ניכרה במקרה של כרמיאל, יישוב שהייתה בו נוכחות גבוהה של עולים, שבו נרשמה הירידה החריפה ביותר: המפלגה איבדה 15% מהתמיכה בה בעיר זו. מחקר שנערך ברמת הקלפיות הצביע על מתאם שלילי בין ריכוז גבוה של עולים חדשים להצבעה למפלגת העבודה. כך, למשל, בשכונות ש-95% ומעלה מתושביהן היו עולים חדשים הצביעו רק 11.7% מהמצביעים למפלגת העבודה או מרצ ורק 30% לשמעון פרס (הורוביץ, 1999: 153).

3.1 תרשים
התמיכה במפלגת העבודה, 1992-2021 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל 2003) יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2021.

המפלגה איבדה תמיכה רבה גם ביישובי פיתוח (מ-29.3% ל-17.7%) ובמגזר הערבי (מ-20.3% ל-16.6%). היו שייחסו למבצע "ענבי זעם" משמעות רבה בנטישה של רבים מערביי ישראל את מפלגת העבודה (Frisch, 1998). במסגרת המבצע שניהל צה"ל נגד חזבאללה בשטח לבנון במהלך אפריל 1996 נהרגו עקב טעות בטיווח למעלה מ-100 אזרחים לבנונים. הדבר הביא למחאה ומרמור בקרב ערביי ישראל, ורבים אשר הצביעו למפלגת העבודה בשנת 1992 נמנעו מכך בשנת 1996 (והיו אף שהטילו פתקים לבנים בבחירות לראשות הממשלה). רבים מקרב הבוחרים הערבים נטשו את מפלגת העבודה והעבירו את תמיכתם לחד"ש ולרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ), אשר זכו יחד בתשעה מושבים, הישג חסר תקדים. למגמה זו תרמה הבחירה הישירה, שאפשרה פיצול הצבעה בין מועמד לראשות הממשלה לבין מפלגה "ערבית". היא גם אפשרה למפלגות הערביות להעניק תמיכה במועמד העבודה לראשות הממשלה "תמורת"

הימנעות מתחרות על הקול המפלגתי הערבי מצד מפלגת העבודה. לאלו יש להוסיף את המגמה ארוכת הטווח של פלסטיניזציה בקרב ערביי ישראל, שהוקצנה בעקבות תהליך אוסלו (Ghanem, 2001; Rekhes, 2007).

לכל אורך כהונתה של הכנסת ה־14 (1996–1999) עמדה מפלגת העבודה בראשות האופוזיציה. במהלך 1997 החליף אהוד ברק את פרס בעמדת ההנהגה וגיבש אסטרטגיה שנועדה להביא לניצחוננו במסגרת הבחירה הישירה לראשות הממשלה בבחירות הבאות. הוא מיצב עצמו כמועמד ניצי מתוך הדגשת ניסיונו הביטחוני העשיר, והבטיח להוציא את חיילי צה"ל מרצועת הביטחון בלבנון. לצד זה הדגיש ברק גם מסרים חברתיים שפנו לכלל האזרחים ולא למגזר זה או אחר: הוא הבטיח חינוך מגיל שלוש ועד לאוניברסיטה, יצירת 300,000 מקומות עבודה חדשים בתוך ארבע שנים, הפניית השקעה מסיבית לתשתיות ולמערכת הבריאות, מה שזכור (והפך למטבע לשון מאז) כדאגה "לזקנה במסדרון בית החולים" (דרורן, 2001).

כחלק מההיערכות לקראת הבחירות והיעד לשוב לעמדת השלטון, הכריז ברק לפני מרכז מפלגת העבודה בנובמבר 1998 על כוונתו להקים תנועה ציבורית בשם "ישראל אחת", שתרוץ לכנסת כשבמרכזה מפלגת העבודה:

יחד נבנה את מפלגת העבודה החדשה, ככוח העיקרי במרכז המפה הפוליטית שלנו. מסביב לגרעין החזק, החיוני והמרכזי של מפלגת העבודה החדשה נפרוש כנפיים של תנועה ציבורית רחבה שתאחד כל גוף ציבורי, תנועה ציבורית או תנועת אזרחים שמזדהה עם העיקרים שלנו (ורטר, 1998א).

בסופו של דבר התגבשה ברית אלקטורלית שכללה גם את מפלגת גשר בראשותו של דוד לוי (שהיה מבכירי הליכוד עד פרישתו לקראת בחירות 1996 והקמת גשר) ואת תנועת מימד, הדתית-יוניתי. הפופולריות של ברק, כפי שהשתקפה בסקרים טרם הבחירות, והמרוץ הישיר לראשות הממשלה הביאו לכך שחלק מאסטרטגיית הבחירות הייתה "להעלים" את מפלגת העבודה ולהדגיש את המועמד לראשות הממשלה. אסטרטגיה זו השתקפה בסיסמת הבחירות שנבחרה: "ישראל רוצה שינוי – אהוד ברק".

איחוד הכוחות של ישראל אחת הצליח במשימה אחת, והיא להביא לבחירתו של ברק לראשות הממשלה. ברק גבר על נתניהו לאחר שזכה בלמעלה מ־56% מהקולות, רוב מוחץ שביטא הן את חוסר שביעות הרצון משלוש שנות שלטון נתניהו הן את הצלחת מיצובו של ברק כמנהיג בעל עמדות מרכז ורקורד ביטחוני מוכח. במשימה השנייה נחלה ישראל אחת כישלון חרוץ. כך, על אף שבחירות 1999 נתפסות כניצחון השמאל ומפלגת העבודה – לאור ניצחוננו של אהוד ברק על בנימין נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה – נמשכה מגמת ההיחלשות של

המפלגה. בבחירות אלו ירדה התמיכה בה בשיעור של 6.5% מקולות כלל הבוחרים בהשוואה לבחירות הקודמות (במושגים יחסיים מדובר בירידה של למעלה מ-20%). ברית המפלגות קיבלה 26 מושבים בלבד, מהם 23 למפלגת העבודה. בבחירות הללו, השניות במסגרת שיטת הבחירה הישירה של ראש הממשלה, הגיע שיא הפיצול של ההצבעה בין המועמד לראשות הממשלה לבין ההצבעה לכנסת. בתוך פרק זמן של שבע שנים התכווץ כוחה הפרלמנטרי של מפלגת העבודה בכמעט מחצית, מ-44 מושבים ל-23 מושבים.

התוצאות שיקפו את המשך היחלשותה של מפלגת העבודה בכל מגזרי החברה. הצניחה הגבוהה ביותר הייתה במגזר הערבי (מ-16.6% ל-7.4%). היחלשות ניכרת נמשכה ביישובים שהיו בהם ריכוזים גבוהים של עולים (כרמיאל, חיפה). אפילו בתל אביב ובערי מרכז מבוססות נחלשה המפלגה באופן ניכר, לאחר שרבים ממצביעיה ב-1996 העבירו את תמיכתם למפלגת שינוי ולמפלגת המרכז. כפי שנראה בבירור הצטרפותו של דוד לוי, איש בית שאן, לא סיעה למפלגה ביישובי פיתוח, שבהם ירדה התמיכה בה בקרוב ל-6% ביחס לבחירות הקודמות. בתוך פרק זמן של שבע שנים צנחה התמיכה במפלגה ביישובי פיתוח בלמעלה מ-17%: מ-29.3% ב-1992 ל-12% ב-1999.

על אף הניצחון של ברק וחזרתה של מפלגת העבודה לשלטון ישראל אחת לא שרדה לאורך זמן והתפרקה במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003). כבר בקיץ 2000 פרשה גשר מהקואליציה ומהסיעה, דבר שהחיש את התפרקות ממשלת ברק והגשת התפטרותו שהביאה לבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בראשית 2001. תבוסתו של אהוד ברק (שזכה בפחות מ-38% מקולות הבוחרים) לאריאל שרון בבחירות אלו היא נקודת ציון נוספת בתהליך היחלשות מחנה השמאל בכלל ומפלגת העבודה בפרט. למעשה, יומו האחרון של אהוד ברק בתפקיד ראש הממשלה (7 במרץ 2001) היה היום האחרון שבו עמד מנהיג של מפלגת העבודה בראשות הממשלה.

בבחירות לכנסת ה-16 (ינואר 2003) איבדה מפלגת העבודה קרוב ל-6% מקולות כלל הבוחרים ביחס לבחירות הקודמות. לראשונה בתולדותיה צנח כוחה הפרלמנטרי אל מתחת ל-20 מושבים. כל זאת, על אף שבחירות אלה נערכו בצילה הכבד של אינתיפאדת אל-אקצא ולמרות ביטול שיטת הבחירה הישירה. שני גורמים אלה היו צריכים, לכאורה, לסייע למפלגת העבודה להפוך את מגמת ההיחלשות ולהתאושש. היה ניתן לצפות שהאינתיפאדה, שגבתה מחיר דמים של מאות אזרחים הרוגים במהלך שנת 2002 בלבד, תביא את הציבור "להעניש" את ראש הממשלה שרון. היה ניתן לצפות גם שהחזרה לבחירה כפתק אחד תחליש את הנטייה לפיצול הצבעה ותמיכה במפלגות סקטוריאליות ומפלגות מרכז (התפרקותה של מפלגת המרכז יכולה הייתה

להיתפס גם כן כסימן מעורר) ותשיב למפלגת העבודה בוחרים שהיא איבדה במסגרת שיטת הבחירה הישירה.

תוצאות הבחירות הפריכו את הציפיות הללו. כאשר לגורם הביטחוני, ראש הממשלה שרון נתפס כמנהיג שמסוגל יותר מכל אחד אחר לטפל במצב הביטחוני הקשה. זאת ועוד, העובדה שמפלגת העבודה הייתה שותפה בממשלתו של שרון עד סמוך לבחירות הביאה לכך שהיא נשאה באחריות למצב בדיוק כמו מפלגת השלטון. בנימין (פואד) בן-אליעזר אף כיהן מטעמה בין 2001 ל-2002 כשר ביטחון בממשלתו של שרון. כאשר לביטול הבחירה הישירה, ניכר היה שציבור הבוחרים שנטש את המפלגה בשתי מערכות הבחירות הקודמות לא מיהר לחזור אליה. בוחרים ניציים יותר ראו את המפלגה כנושאת באחריות לתהליך אוסלו, שקריסתו הביאה לפריצת האינתיפאדה, ועברו ימינה. היבחרותו של עמרם מצנע, היוני, ליושב ראש המפלגה כחודשיים טרם הבחירות רק חיזקה את המגמה הזו. לעומת זאת, בוחרים יוניים שלא ראו בעין יפה את שיתוף הפעולה של המפלגה עם אריאל שרון זוו שמאלה. לפי סקרי INES כ-13% מבחורי המפלגה ב-1999 עברו הפעם לתמוך בליכוד ועוד כ-9% הצביעו הפעם למרצ. אולם התזווה הגדולה ביותר של בוחרים (14%) הייתה לכיוון מפלגת שינוי, התפתחות שבישרה את התחזקותן של מפלגות מרכז בעלות אופי חילוני-ליברלי על חשבונה של מפלגת העבודה – מגמה שהייתה עתידה להימשך ולהתחזק בשני העשורים הבאים. המפלגה נחלשה בבחירות 2003 בכל המגזרים. אפילו במעוז מובהק כמו הקיבוצים המשיכה המפלגה לאבד תמיכה: בעוד שבבחירות 1996 קיבלה המפלגה קרוב ל-58% מהקולות בקיבוצים, בבחירות 2003 שיעור התמיכה ירד לכ-48%.

בראשית תקופת כהונתה של הכנסת ה-16 (2003-2006) נקלעה מפלגת העבודה למשבר פנימי והנהגתי חמור. עמרם מצנע, שהוביל את המפלגה למפלה בבחירות 2003, הודיע בראשית מאי על התפטרותו מהנהגת המפלגה אגב הטחת ביקורת קשה על התנהלותה הפנימית: "איני יכול לקחת אחריות על מפלגה שבמקום להיות אלטרנטיבה לימין הכושל, עוסקים חלק ממנהיגיה בתככים ובמחנאות פוליטית [...] אין דרך להנהיג מפלגה עם אנשים בעלי יצר הרס עצמי ויצר התאבדות" (ורטר, 2003). המפלגה החליטה לדחות את הבחירה של מנהיג חדש ולבחור בחלופה של מינוי יושב ראש זמני שינסה לשקם את המפלגה. שמעון פרס, שנבחר לתפקיד זה, הוליך את המפלגה אל תוך ממשלת שרון בראשית ינואר 2005, והמפלגה הייתה חלק מהקואליציה שהובילה את מהלך ההתנתקות מרצועת עזה. אולם אל הבחירות הבאות הגיעה המפלגה פעם נוספת עם מנהיג אחר. לאחר שהפסיד לעמיר פרץ בבחירות להנהגת המפלגה בנובמבר 2005, פרש פרס (יחד עם דליה איציק וחיים רמון) מהמפלגה והצטרף לקדימה, המפלגה שהקימו שרון

ופורשים נוספים מן הליכוד. פרץ מיהר להוביל את המפלגה אל מחוץ לממשלת שרון, דבר שהביא להקדמת הבחירות למרץ 2006.

היבחרותו המפתיעה של עמיר פרץ – איש שדרות והמנהיג הראשון ממוצא מזרחי שהיה מועמד מטעמה של מפלגת העבודה לראשות הממשלה⁵ – הפיחה תקוות רבות בשורות המפלגה. כבר בנאום הניצחון שלו סימן פרץ את הקו שתנקוט המפלגה לקראת הבחירות:

הבוקר הזה מפציעות להן התקוות. יש כמעט מיליון וחצי אזרחים שחיים מתחת לקו העוני, מאות אלפי ילדים שאבדו את תחושת השייכות שלהם למדינה, מאות אלפי קשישים שלא מבינים למה המדינה שלהם משפילה אותם. יש אוכלוסיות רבות מעדות שונות וכפי שהבטחנו אנחנו ברגע הזה אני מודיע קבל עם ועדה – הרגע הזה הוא הרגע של קבורתו של השד העדתי בישראל (שומפלבי, 2005).

המנהיג החדש הצליח למשוך למפלגה מועמדים חדשים. הבולטים שבהם היו נשיא אוניברסיטת באר שבע אבישי ברוורמן והעיתונאית הבכירה שלי יחימוביץ'. אולם מולו עמד אתגר חדש בדמות קדימה, שהצטיירה כמפלגה פרגמטית ושבה השתלבו בכירים שערקו ממפלגת העבודה (פרס, רמון ואיציק). בניגוד לבחירות הקודמות, הקו היוני הוצנע וקמפיין הבחירות הבלויט סוגיות חברתיות. סדרה של סיסמאות בחירות כמו "נלחמים בטרור, מנצחים את העוני" או "נלחמים בטרור, מנצחים בחינוך" שיקפה את הקו האסטרטגי שנקטה המפלגה. הקמפיין גם לא התמקד בתעמולה נגד יריבים פוליטיים, ובמקום מתקפה ומסרים שליליים נקט קו חיובי (מנדילוב, 2008). אסטרטגיה זו השתקפה גם בזמרים הראשי בקמפיין: "האמת שלי, זו האמת שלך, נביא שלום, אור ואהבה".

בשעת מבחן, משנספרו קולות הבוחרים, התברר ש"אפקט פרץ" היה שולי למדי. אומנם לראשונה מאז 1992 המפלגה לא נחלשה, אך שמירה על הסטוס קוו (גם בבחירות 2006) קיבלה מפלגת העבודה 18 מושבים ועוד אחד לנציג מפלגת מימד שהתמודד ברשימתה) נתפסה ככישלון גדול לנוכח רמת הציפיות. התקווה שפרץ יצליח למשוך אל מפלגת העבודה קהלים חדשים כמו מזרחים ותושבי פריפריה ולהחזיר אליה ציבורים שנטשו אותה כמו ערבים ובעלי תפיסה כלכלית חברתית שמאלית אומנם התממשה חלקית (Lochery, 2008). התמיכה במפלגה ביישובי פיתוח גדלה בכ-7% בעיקר ביישובי הדרום, שנחשבו למעוזו של פרץ, תושב שדרות: כך התחזקה המפלגה באופקים מ-3.8% ב-2003 ל-16.4% ב-2006, בדימונה (מ-6.4%

5 בנימין (פואד) בן-אליעזר, אשר נולד בעיראק, אומנם כיהן כיושב ראש המפלגה, אך לא זכה להוביל את המפלגה לבחירות מפני שהודח עוד קודם לכן.

ל-18%) ובשדרות (מ-3.3% ל-25.4%). בסך הכול זכתה המפלגה ב-14.6% מהקולות ביישובי פיתוח, ההישג הגבוה ביותר מאז 1996. גם במגזר הערבי נרשמו עליות בתמיכה במפלגה – מ-8.8% ב-2003 ל-12.8% ב-2006.

אולם ההישגים האלה בפריפריה קוּוּזוּ עם המשך היחלשותה של מפלגת העבודה בערים הוותיקות ובקיבוצים. כך הרוויחה המפלגה בבחירות אלה ציבורים חדשים אך הפסידה רבים מבוחריה שהעבירו את תמיכתם לקדימה ולגיל – מפלגת הגמלאים. האחרונה, שהייתה הפתעת הבחירות, זכתה לתמיכה ניכרת במעוזים של מפלגת העבודה כמו גבעתיים, חיפה ורמת השרון. המגמות המעורבות משתקפות גם בסקרי INES: כ-12% מהמצביעים שהצביעו בבחירות 2003 לח"ש תמכו הפעם בעבודה, וכך גם כ-10% ממצביעי ש"ס וכ-5% ממצביעי הליכוד. לעומת זאת, קדימה קלטה לשורותיה שליש ממצביעי מפלגת העבודה מבחירות 2003.

בבחירות הבאות, של שנת 2009, התמודדה מפלגת העבודה כאשר בראשה עומד – בפעם השישית ברציפות – מנהיג אחר מזה שהוביל אותה בבחירות הקודמות. הפעם מדובר היה במנהיג חדש-ישן, אהוד ברק, שניצח בבחירות הפנימיות לראשות המפלגה שנערכו ב-2007. המפלגה הגיעה לבחירות מעמדת השותפה הבכירה בממשלתו היוצאת של אהוד אולמרט. ברק ניהל קמפיין מהעמדה הנוחה של שר הביטחון, חודשים ספורים לאחר תום מבצע "עופרת יצוקה" (עימות צבאי בין ישראל לבין חמאס בעזה). אולם נתוני פתיחה אלה לא סייעו למפלגה למצב את עצמה כחלופה שלטונית אמיתית. בעיני הציבור והתקשורת הצטיירה ההתמודדות של בחירות 2009 כמאבק בין קדימה לבין הליכוד או, כפי שהיה שגור אז בהתאם לכינויי מנהיגת קדימה ומנהיג הליכוד: "ציפי או ביבי".

הידחקותה של מפלגת העבודה למקום משני בדינמיקת ההתמודדות בבחירות אלו (שהושפעה גם מהאסטרטגיה של מובילי מסע הבחירות של קדימה) ביטאה את חוסר הרלוונטיות שלה בעיני רבים בציבור. תוצאות הבחירות הציבו אותה בשפל של 13 מושבים, ששיקפו תמיכה של פחות מ-10% מקולות הבוחרים. לראשונה לא נמנתה העבודה כאחת משתי המפלגות הגדולות בכנסת. היא נדחקה עד למקום הרביעי עם 13 מושבים אחרי קדימה (28), הליכוד (27) וישראל ביתנו (15). המפלגה נחלשה בבחירות אלה בכל המגזרים ללא יוצא מן הכלל. היא איבדה את הקהלים החדשים שהצביעו לה בבחירות 2006, ולא הצליחה להשיב אליה את מי שנשטשו אותה בבחירות הללו. בקרב הבוחרים הערבים מצבה היה עגום במיוחד. אהוד ברק הביטחוניסט – שהוביל את מבצע "עופרת יצוקה", שבמהלכו נהרגו למעלה מ-1,000 תושבי עזה – הרחיק מצביעים ערבים. בטייבה קיבלה מפלגת העבודה תמיכה של 0.2%, ברהט 1.7% ובנצרת 1.3%. התמיכה הכוללת בה במגזר הערבי ירדה לראשונה אל מתחת לרמת 5% (רודניצקי, 2020). היחלשות ניכרת חלה גם בקיבוצים, שבהם רמת התמיכה בה צנחה ל-33%.

אל הבחירות של 2013 הגיעה המפלגה במצב שונה לחלוטין. עזיבתו הפתאומית של אהוד ברק את המפלגה (ראשית 2011), יחד עם המחאה החברתית (ק"ץ 2011) והיבחרותה של שלי יחימוביץ' ליושבת הראש החדשה (ספטמבר 2011) הפיחו רוח חיים במפלגה. היא עברה תנופת התרעננות והצערה. יחימוביץ' משכה את המפלגה לכיוון החברתי-כלכלי על חשבון התחום המדיני-ביטחוני. הפריימריז לקביעת רשימת המועמדים לכנסת חיזקו אף הם את המגמה, כשהפיקו רשימה עם מועמדים "חברתיים" בולטים (איציק שמולי, מרב מיכאלי, מיקי רוזנטל וסתיו שפיר) ושני מועמדים "ביטחוניים" מובהקים בלבד (בן-אליעזר ועמר בר-לב). סיסמת הבחירות – "יכול להיות כאן טוב יותר" – שיקפה אף היא את ההתרחקות מסוגיות מדיניות ואת שימת הדגש על מסרים חברתיים.

התרסקותה של קדימה – שמשמעותה הייתה שציבור בוחרים מרכזי שהעניק לה 28 מושבים בבחירות 2009 חיפש "בית פוליטי" חדש – יצרה רמת ציפיות גבוהה לשיפור משמעותי בהישגים ביחס לבחירות הקודמות. אולם מוצאי יום הבחירות מצא את המפלגה בתחושות אכזבה והחמצה כבדות. למרות התחושות החיוביות ותהליכי ההתחדשות הפנימיים, ועל אף הדגשת מסרים חברתיים,⁶ הצליחה המפלגה לזכות רק בשני מושבים נוספים. היא כשלה לשוב אל מקומה "הטבעי" כאחת משתי המפלגות הגדולות במערכת הפוליטית. כאשר יש עתיד (19 מושבים) תפסה את המקום השני. שתי מפלגות המרכז החדשות שהתמודדו – יש עתיד והתנועה – קלטו אליהן את מרבית קולות מצביעי קדימה בבחירות הקודמות ורק מעטים עברו לתמוך במפלגת העבודה.

התוצאות המאכזבות הביאו – פעם נוספת – לחילוף בעמדת ההנהגה אחרי שיצחק (בוז'י) הרצוג גבר על יחימוביץ' בהתמודדות על תפקיד יושב ראש המפלגה. זמן קצר לאחר שהכנסת ה-19 (2013-2015) החליטה על הקדמת הבחירות קידם הרצוג מהלך של הליכה משותפת עם ציפי לבני ומפלגת התנועה. במסיבת עיתונאים משותפת הודיעו שני ה"נסיכים" הפוליטיים על הקמת המחנה הציפוני ועל רוטציה ביניהם בתפקיד ראש הממשלה, במקרה של ניצחון. כנאום ההכרזה אמר הרצוג:

צריך ללכת ביחד, כי רק ביחד ננצח [...] ציפי לבני ואני מציעים לכם אזרחי ישראל תקווה חדשה ועתיד טוב יותר, תקווה לממשלה מעורבת ואכפתית, רצינית ויוזמת

6 בחירתה של אישה לתפקיד היושבת ראש והדגשת מסרים חברתיים יצרו פער מגדרי בהצבעה למפלגת העבודה: התמיכה בה בקרב נשים הייתה גבוהה בכ-5% מהתמיכה המקבילה בקרב גברים (אושרי, קדר וחזן, 2020: 67). עם זאת, יש לזכור שגם בראשות שתי מפלגות נוספות במחנה המרכז-שמאל עמדו בבחירות 2013 נשים – ציפי לבני בתנועה וזהבה גלאון במרצ.

שתעשה הרבה יותר ותדבר הרבה פחות [...] החיבור שלנו, דור שני להורים ששירתו את המדינה, ייצר הנהגה שקולה ואחראית ברוח מנהיגותם של דוד בן גוריון, מנחם בגין ויצחק רבין. אנו מביאים דיאלוג במקום שנאה, ביטחון במקום פחד, שיתוף במקום שיתוק. את השיתוק נחליף ביוזמה, את הבידוד המדיני נחליף ביוזמה. את חוסר היציבות בכיטחון ואת הקיבעון נחליף בחזון (אזולאי ושוּמפלבי, 2014).

החיבור התקבל היטב בקרב מצביעי גוש המרכז-שמאל ויצר רמת ציפיות גבוהה למערכת בחירות תחרותית. לבני והרצוג הציבו לפני קהל הבוחרים חלופה לשלטון נתניהו (סיסמת הקמפיין המרכזית הייתה "זה אנחנו או הוא"), וסקרי דעת הקהל שהורו על שוויון או אף על יתרון קל על הליכוד הגבירו עוד יותר את התקווה בשורות המפלגה לחזרתה לשלטון לראשונה מאז ראשית 2001. בסופו של דבר הסתיימו הבחירות במפח נפש צורב למפלגה. לא זו בלבד שבנימין נתניהו הוביל את הליכוד לניצחון ברור, גם העלייה במספר המושבים לא הייתה מרשימה אם מתחשבים בחבירה למפלגת התנועה. בכנסת ה-19 היו לשתי המפלגות ביחד 21 מושבים, ואילו בריצתן המשותפת בבחירות אלה הן זכו ב-24. הרשימה הצליחה במיוחד ביישובים הנחשבים למעוזי המרכז-שמאל החילוני: בקיבוצים, בתל אביב ובערי מרכז מבוססות. לעומת זאת, בחיפה וכירושלים ההתחזקות של הרשימה ביחס לבחירות הקודמות הייתה קלה ביותר, ובמגזר הערבי וכיישובי פיתוח היא אף נחלשה (לוח 3.2).

לוח 3.2

התמיכה במחנה הציוני (2015) בהשוואה לתמיכה בעבודה ובתנועה (2013) (באחוזים)

השינוי	2015	2013			
		סך הכול	התנועה	העבודה	
+11.6	57.2	45.6	7.4	38.2	קיבוצים
+10.2	34.3	24.1	7.3	16.8	תל אביב
+8.2	33.7	25.5	7.3	18.2	ערי מרכז מבוססות ¹
+2.9	25.3	22.4	7.2	15.2	חיפה
+1.3	9.7	8.6	2.1	6.5	ירושלים
-1.1	4.9	5.8	2.0	3.8	ערבים
-1.8	9.3	11.1	4.3	6.8	יישובי פיתוח

1 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013-2015.

העובדה שהמפלגה שבה למעמד הסיעה השנייה בגודלה בכנסת לא ניחמה רבים. באופן סמלי, במהלך כהונת הכנסת ה־20 נשבר שיא השהות הרצופה של מפלגת העבודה באופוזיציה. המחנה הציוני לא הצליח להיות אופוזיציה אפקטיבית במיוחד, ולאחר הניסיון הכושל של הרצוג לבחון את שילובה של הסיעה במעין ממשלת אחדות (מהלך שהסתיים בסופו של דבר בצירופה של ישראל ביתנו דווקא לממשלת הימין של נתניהו) מעמדו במפלגה נחלש מאוד. תחושת הייאוש והכמיהה למנהיג ששייב למפלגה קהלים אבורים הובילה בקיץ 2017 לבחירתו של אבי גבאי ליושב ראש החדש. שינוי הנהגתי זה התקבל תחילה בצורה יפה, אך במהרה דעכה הפופולריות של גבאי, ובתוך מספר שבועות חזרו יאיר לפיד – ומאוחר יותר בני גנץ – להיות מוזהים כמועמדים המרכזיים שיכולים להחזיר את גוש המרכז-שמאל לשלטון.

מפלגת העבודה הגיעה אל הבחירות של אפריל 2019 כשהיא בעמדת נחיתות ברורה. שני גורמים הביאו לכך: הראשון היה סיום שיתוף הפעולה עם ציפי לבני והתנועה. תומכים לא מעטים לא ראו בעין יפה את הצעד הזה, ובייחוד את הסגנון הכוחני שבו השתמש גבאי – לבני שמעה לראשונה על המהלך בזמן אמת במהלך ישיבת סיעה פתוחה ששודרה באמצעי התקשורת (אזולאי, 2019א). הגורם השני היה כניסתו של בני גנץ למערכת הפוליטית. בניגוד לגבאי, גנץ הצליח בפרק זמן קצר ליצור שני חיבורים פוליטיים מכריעים (עם תל"ם של בוגי יעלון ועם יש עתיד) ולהקים את רשימת כחול לבן, שבאופן כמעט מידי הפכה להיות מזוהה בתור הכוח הפוליטי המוביל בגוש המרכז-שמאל. אפילו גבאי, שבתחילת הקמפיין עוד הקפיד לציין שרק הוא יהיה זה שיחליף את נתניהו, שינה את הטון וקרא להצביע למפלגת העבודה כדי לחזק את הגוש ואת סיכוייו של גנץ להקים ממשלת מרכז-שמאל.

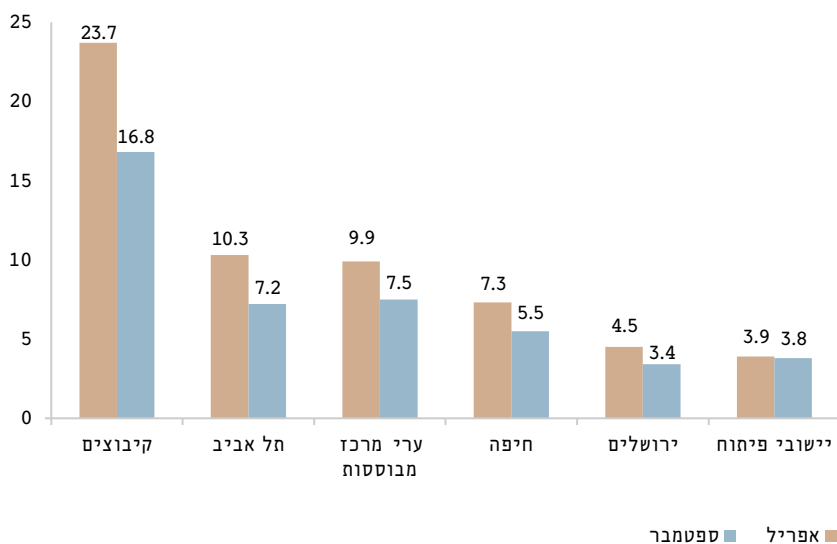
קמפיין המפלגה הדגיש את הקו האידיאולוגי המובהק של המפלגה לעומת הטשטוש הרעיוני של כחול לבן ("חוזרים לדרך, חוזרים לעבודה") ואת איכותם וניסיונם של המועמדים שלה לעומת אוסף המועמדים החדשים של כחול לבן ("נבחרת מנצחת"). נראה כי הקמפיין הזה כשל לחלוטין. הרצון העז בקרב מצביעי המרכז-שמאל להחליף את נתניהו והשכנוע שזה יקרה רק אם כחול לבן תזכה ביותר מושבים מהליכוד – הביאו לנדידת בוחרים מסיבית לכיוונו של גנץ. בסופו של דבר הגיעה מפלגת העבודה לשפל אלקטורלי: היא זכתה בפחות מ־5% מהקולות וקיבלה שישה מושבים, שהציבו אותה כסיעה החמישית בגודלה לצד חד"ש-תע"ל. התמיכה במפלגה נמחקה כמעט לחלוטין ביישובי פיתוח (תמיכה של 2.1%) ובירושלים (3%), ואפילו בקיבוצים היא זכתה ב־21.2% בלבד מהקולות, הרחק מכחול לבן, שגרפה למעלה ממחצית הקולות.

הקריסה המהירה בכוחה של המפלגה נמשכה גם בבחירות הבאות. השינויים בעמדת היושב ראש (עמיר פרץ החליף את גבאי) והחיבור הפוליטי עם גשר של אורלי לוי-אבקסיס לא הועילו בבחירות ספטמבר 2019.⁷ על אף ההכרזות על החיבור כעל בשורה חברתית אמיתית, חיבור ש"פיל את החומות" בין ימין ושמאל, הוא לא הביא קהלים חדשים לתמוך במפלגת העבודה. כפי שמשקף בתרשים 3.2 התמיכה ברשימה בבחירות של ספטמבר הייתה נמוכה מהתמיכה בשתי המפלגות יחדיו בבחירות של אפריל. החיבור עם לוי-אבקסיס הבריח לא מעט מצביעים, חלקם לכיוון כחול לבן ומרביתם אל המחנה הדמוקרטי – רשימה שכללה בתוכה שני פורשים בולטים ממפלגת העבודה: ראש הממשלה לשעבר אהוד ברק וסתיו שפיר. כך זכתה העבודה-גשר בשישה מושבים בלבד, מתוכם חמישה למפלגת העבודה.

תרשים 3.2

התמיכה בעבודה-גשר (ספטמבר 2019) לעומת התמיכה המשותפת במפלגת העבודה ובגשר (אפריל 2019) (באחוזים)

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2019.

7 במפלגה הופנו ביקורות נוקבות כלפי היו"ר פרץ על שסירב לייסד שיחוף פעולה אלקטורלי עם מרצ, שבקושי עברה את אחוז החסימה בבחירות באפריל 2019, ובחר במקום זאת לכוון ברית דווקא עם גשר.

לאחר הפיזור של הכנסת ה־22 וקביעת בחירות שלישיות ברצף הופנו שוב קריאות לפרץ לחתור לחיבור עם מרצ. היושב ראש לא היה נלהב גם הפעם, אך בסופו של דבר נענה ללחצים – כנראה בשל סכנת אחוז החסימה שאיימה על שתי המפלגות ולפיכך על סיכויי הגוש כולו – ובבחירות לכנסת ה־23 (מרץ 2020) התמודדה המפלגה במסגרת ברית העבודה־גשר־מרצ. תוצאות הבחירות המחישו שגם הפעם החיבור לא נשא פירות. הברית איבדה כמעט 140,000 מצביעים וארבעה מושבים בהשוואה לבחירות הקודמות. שלושת חברי הכנסת שמפלגת העבודה הצליחה להכניס לכנסת ה־23 הציבו אותה פעם נוספת בנקודת שפל היסטורית. כניסתם של עמיר פרץ ואיציק שמולי לממשלת נתניהו, בניגוד גמור להתחייבותם לפני הבחירות, החריפה עוד יותר את מצבה של מפלגת העבודה. עם התפזרותה של הכנסת ה־23 בדצמבר 2020 חזו סקרי דעת קהל שהמפלגה לא תעבור את אחוז החסימה.

אלא שבחירתה של מרב מיכאלי לתפקיד יושבת הראש הפיחה רוח חיים במפלגה.⁸ בשבועות שקדמו לבחירות היא השכילה למתג את המפלגה מחדש ("בית של אמת") ולהציב אותה כמתמודדת עצמאית אגב שלילת חבירה למפלגות אחרות (מרצ, "הישראלים" של רון חולדאי ו"תנופה" של עופר שלח). בבחירות זכתה המפלגה בשבעה מושבים. ניתוח דפוסי ההצבעה שיקף את הכיוון שאליו הוליכה מיכאלי את המפלגה – אל השמאל הפרוגרסיבי. כך, המפלגה התחזקה מאוד בתל אביב (ב־7.6%) ובקיבוצים (ב־8.8%), אך המשיכה במגמת ההיחלשות ביישובי פיתוח ובמגזר הערבי. לפי סקרי מכון סמית למעלה מ־100,000 ממצביעי כחול לבן בבחירות הקודמות של 2020 הצביעו הפעם לעבודה (עמית, 2021).

הבחירות לרשויות המקומיות

היחלשותה של מפלגת העבודה מוצאת ביטוי מובהק גם במישור המוניציפלי. בעבר, בהתאם לאפיונה כמפלגת המון, הייתה המפלגה נטועה היטב בזירה המקומית. היא הפעילה סניפים תוססים, מועמדים מטעמה כיהנו כראשי רשויות מקומיות רבות והיו לה נציגים רבים במועצות. הנוכחות בזירה המקומית הייתה חשובה: היא הייתה חוליה מקשרת חיונית בין האזרח לנציגיו ברמה הארצית, היא סיפקה לתומכי המפלגה מושא הזדהות קרוב והצליחה להעמיד פעילים מקומיים אשר ביום פקודה (בחירות) עמדו לצידה. הזירה המקומית אף שימשה אחד ממאגרי

8 בין מועד התפזרות הכנסת ה־23 ועד לבחירתה של מיכאלי לתפקיד היושבת ראש התפרסמו 21 סקרים. כולם ללא יוצא מהכלל חזו שהעבודה לא תעבור את אחוז החסימה. בחירתה שינתה מיידית את המצב, ובעשרת הימים שבין בחירתה לבין הגשת רשימות המועמדים לכנסת כל הסקרים חזו שהמפלגה תעבור את אחוז החסימה וצפו לה בממוצע 5.2 מושבים.

הגיוס הפוליטיים המשמעותיים ביותר, כאשר לא מעט מחברי הכנסת ושרי המפלגה החלו את הקריירה שלהם בזירה זו.

דפוסי ההצבעה והמשחק הקואליציוני בזירה המקומית שיעתקו במידה רבה את הנעשה ברמה הארצית. בעבר, כמעט כל הרשימות המקומיות לא היו אלא שלוחות של המפלגות הארציות (דהן, 2014). אין זה מפתיע אפוא להיווכח שעד שנת 1973 היה למפא"י ומפלגת העבודה רוב מוחלט בקרב ראשי הרשויות המקומיות (יישובים יהודיים ומעורבים). גם לאחר מהפך 1977 ולאחר שינוי שיטת הבחירות – באופן שהפריד את הבחירות למועצה ולראש הרשות, ואשר הפריד בין יום הבחירות הכלליות ליום הבחירות המקומיות – שימרה מפלגת העבודה את מעמדה כמפלגה בעלת מספר ראשי הרשויות הרב ביותר: 41% בבחירות 1978 ו-1983 (ברכטה, 1998: 265).

ואולם מאז הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1989 – שבהן נחלה המפלגה תבוסה קשה ואיבדה את בכורתה – וביתר שאת מאז הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1998, ניכרת התרחקות הדרגתית של המפלגה מהזירה המקומית עד כדי מחיקתה המוחלטת מרשויות מקומיות לא מעטות. האם היה תהליך זה בעיקרו תוצר לוואי של היחלשותה של המפלגה בזירה הארצית, או שמא הייתה זו תוצאה של השפעת הבחירה הישירה לראשי הרשויות על ההצבעה למפלגות הגדולות ועל נטיית ראשי הערים להתרחק מזיהוי מפלגתי מובהק? האם הייתה כאן גם החלטה אסטרטגית של ראשי המפלגה שלא להפנות אנרגיה ומשאבים לפוליטיקה המקומית ואולי אף להזניחה? דומה שבמקרה זה כל התשובות נכונות ומסבירות את מגמת היחלשות הברורה והחדדה של מפלגת העבודה בזירה המקומית.

לוח 3.3 מראה את נוכחות מפלגת העבודה ואת הישגיה ב־30 הערים הגדולות. כפי שניכר, כבר בבחירות המקומיות של 1993 היו ראשי הערים מטעם המפלגה מיעוט מכלל ראשי הערים. אולם נוסף על שמונת ראשי הערים שנבחרו מטעמה העמידה המפלגה עוד 17 מועמדים שהפסידו. כלומר, בשנת 1993 המפלגה עדיין הפגינה נוכחות בזירה המקומית כאשר העמידה מועמדים לראשות העירייה ב־25 מתוך 30 הרשויות. כמו כן היו נציגי המפלגה 23% מכלל חברי מועצות הערים הללו.

לוח 3.3

הישגי מפלגת העבודה בבחירות לרשויות המקומיות ב-30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מספר הנציגים במועצות הערים (בסוגריים - שיעור נציגי מפלגת העבודה)	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מועמדי המפלגה שלא נבחרו לראשי ערים
1993	140 (23%)	8	17
1998	69 (11%)	4	11
2003	36 (6%)	2	3
2008	27 (5%)	1	3
2013	19 (3%)	1	2
2018	17 (2%)	1	1

הערה: הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם או באותיות מפלגת האם הלאומית (העבודה או אמת) ב-30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, קריית גת.

הירידה החדה ביותר בכוחה של מפלגת העבודה במישור המקומי התרחשה בבחירות של 1998. בבחירות אלו, שנערכו כאשר המפלגה הייתה בהנהגתו של אהוד ברק, חל משבר בין ראשי ערים מטעם המפלגה לבין ההנהגה. הדברים הגיעו עד כדי כך שיושב ראש המטה המוניציפלי, בנימין (פואד) בן-אליעזר, התפטר מתפקידו. מזכיר מחוז חיפה במפלגה קבע ש"את ההנהגה בכלל לא מעניינות הבחירות המוניציפליות", ואילו ראש העיר קריית אונו אמר שההתנהלות של ההנהגה היא "סימפטום להתרסקות ולהתפרקות של המפלגה כמסגרת ארגונית למערכות פוליטיות [...] חוסר האכפתיות כלפי המועמדים שמפגינים היו"ר והמזכ"ל, מביאים אנשים כמוני למחשבות על התמודדות עצמאית" (שגב, 1998).

כחודשיים לפני הבחירות אישר מרכז המפלגה להשעות באופן זמני ממוסדות המפלגה את כל מי שהכריז על התמודדות עצמאית נגד מועמד נבחר של המפלגה, או נגד מועמד העומד בראש רשימה הנתמכת על ידי המפלגה. מרבית האיומים של ראשי הערים להתמודד ברשימות עצמאיות לא התמשו בסופו של דבר. כך למשל, עמרם מצנע (חיפה), מאיר ניצן (ראשון לציון) ומנחם אריאב (נצרת עילית, כיום נוף הגליל) התרצו. אולם במספר רשויות אחרות

התמודדו אנשי המפלגה באופן עצמאי. הדברים הגיעו לכך שהמפלגה לא הריצה מועמדים בכמחצית מ-30 הערים הגדולות. גם אם בחלק מהמקרים היא תמכה גלויות במועמדות של מועמד עצמאי שהיה מזוהה עימה, מדובר בהתפתחות רבת משמעות שסימנה את המשך המגמה בארבע מערכות הבחירות המקומיות הבאות.

מאבקים סביב מועמדות מטעם המפלגה בשתי רשויות מדגימים היטב את תהליכי ההתרחקות של המפלגה מהזירה המקומית. בתל אביב הביע רון חולדאי כבר בראשיתה של שנת הבחירות את רצונו להתמודד על מועמדות ראשות העיר מטעם המפלגה. אולם כל עוד היה נראה שרוני מילוא, ראש העיר המכהן, יתמודד על כהונה נוספת, סירבה המפלגה להעמיד מולו מועמד והחליטה לתמוך בו ולרוץ למועצת העיר במסגרת רשימה משותפת. ההחלטה נבעה, ככל הנראה, מתוך שיקול ששיתוף פעולה כזה יניח את התשתית לתמיכה של מילוא במועמדות אהוד ברק בבחירות לראשות הממשלה. במצב עניינים זה הכריז חולדאי על התמודדות ברשימה עצמאית, ובתוך כך הביע אכזבה מסירובה של המפלגה להריץ מועמד מטעמה. גם לאחר שכראשית מאי הכריז מילוא על כוונתו להתמודד בבחירות הישירות לראשות הממשלה ולוותר על כהונה שנייה כראש העיר, לא התייצבה המפלגה לימינו של חולדאי, על אף שזכה לתמיכה מצד מספר חברי כנסת בולטים במפלגה. תחת זו נשקלו מועמדות אחרות והאפשרות לקיים פריימריז לקביעת מועמד המפלגה לראשות העיר. רק משהתברר שחולדאי זוכה לתמיכת מחוז תל אביב במפלגה נזנחו התוכניות הללו והנהגת המפלגה החליטה לתמוך במועמדותו ולשלב את מועמדיה למועצת העיר ברשימה על-מפלגתית בראשותו. באופן כזה החמיצה מפלגת העבודה ניצחון כמעט ודאי של מועמד מובהק מטעמה בתל אביב. כשנבחר לראשונה בשנת 1998 עדיין היה זיהויו של חולדאי עם מפלגת העבודה חזק, אך הזיהוי נחלש ככל שהזמן חלף.

המאבק בבת ים מלמד אף הוא על המגמה. איש העסקים הצעיר שלומי לחיאני התכוון להתמודד בפריימריז על מועמדות המפלגה לראשות העיר כנגד אהוד קינמון הוותיק. בעקבות זאת הופעלו לחצים כבדים מצד תומכי קינמון בסניף העבודה בעיר, לחצים שהביאו להחלטה של צוות ההתערבות המוניציפלי שלא לקיים פריימריז ולמנות את קינמון כמועמד המפלגה. בתגובה פרש לחיאני והתמודד במסגרת רשימה עצמאית. בבחירות לראשות העיר הקדים לחיאני את קינמון והעפיל לסיבוב השני נגד מועמד הליכוד (והפסיד לו בקרב צמוד). הרשימה העצמאית של לחיאני קיבלה חמישה מושבים במועצת העיר לעומת ארבעה לרשימת העבודה. בבחירות הבאות (2003) נבחר לחיאני לראשות העיר, אך זיקתו למפלגת העבודה כבר התפוגגה.

שני המקרים האלה מייצגים דינמיקה שונה שתוצאותיה דומות: איבוד העוגנים של המפלגה בזירה המקומית. את המקרה התל אביבי ניתן לייחס במובהק להיערכותו של אהוד ברק לקראת הבחירות הישירות לראשות הממשלה, ובתוך כך הקרכת המפלגה למען הקמת מערכים על-

מפלגתיים רחבים כדי לשפר את סיכויי היבחרותו. הזירה המקומית, במובן זה, הייתה מעברת ניסויים לפוליטיקה הארצית ובגדר הקדמה להקמתה של ישראל אחת מספר חודשים לאחר מכן. המקרה הבת ימי משקף מאבקים פנימיים בין כוחות חדשים לוותיקים בסניף, ואת המחיר של חוסר התערבות מצד ההנהגה המרכזית, שהביא במקרה זה לפרישה של מועמד צעיר ומבטיח לטובת רשימה עצמאית.

ההיחלשות בנוכחות מפלגת העבודה ברשויות המקומיות נמשכה גם בבחירות של 2003. ב־30 הרשויות הגדולות התמודדו מטעמה רק חמישה מועמדים ורק שניים מתוכם נבחרו לראשות העיר – מוטי ששון בחולון ואפי שטנצלר בגבעתיים. החל מ־2008 נותר ששון ראש העיר היחיד שהתמודד ונבחר תחת התווית של מפלגת העבודה.⁹ גם נוכחותם של נציגי מפלגת העבודה במועצות העיריות תחת תווית מפלגתם כמעט התפוגגה, והיא נמוכה אף מזו של מפלגות ארציות כגון ישראל ביתנו, המפלגות הדתיות והחרדיות ואפילו מזו של מרצ.

דפוס הפעולה של סיעות־בת הקשורות למפלגת העבודה, נתמכות על ידה כספית אך רצות בשם אחר (על מנת להיבדל מהמותג המפלגתי) יכול להסביר בצורה חלקית בלבד את ההיחלשות הזאת. רק בארבע ערים מבין ה־30 שנבחנו הריצה מפלגת העבודה ב־2013 סיעות־בת מטעמה אשר "הסתתרו" תחת שמות אחרים: בראשון לציון, מודיעין־מכבים־רעות, בת ים ואשקלון. מבין הארבע רק בבת ים היא הריצה גם מועמד מטעמה של סיעת־בת לראשות העיר, ובתל אביב היא תמכה, פוליטית וכספית, במועמדות של רון חולדאי, אך רצה בנפרד למועצת העיר ולא זכתה ולו במושב אחד.

בבחירות 2018 הריצה מפלגת העבודה 48 רשימות מטעמה בבחירות לרשויות המקומיות ועוד שתי רשימות משותפות (אלו לא רצו דווקא כשנשארו את שמה או השתמשו באותיות "אמת" המזהות אותה). דובר במספר קטן בהרבה מהליכוד, שהריץ כמעט פי שניים רשימות, וגם מש"ס ומהבית היהודי (מבקר המדינה, 2021). לפי לוח 3.3 ניכר כי המפלגה נחלשה במעט בערים הגדולות, אולם ככל הנראה הפעם זו הייתה "השקעה שהחזירה את עצמה" כאשר המפלגה סיימה את בחירות אלו ללא הוצאות מעבר למה שניתן לה מהמדינה במסגרת מימון הבחירות לרשויות המקומיות (לעומת הליכוד, שהוציא 15 מליון ש"ח יותר ממה שהוקצה לו במסגרת מימון המפלגות). כל זה כאמור מתגמד אל מול עבר שבו הייתה למפלגה נוכחות שנמדדה בעשרות אחוזים במועצות הערים ושבו ראשי ערים רבים התמודדו מטעמה.

9 אפשר אולי לראות בהיבחרותו של רן קוניק לראש עיריית גבעתיים ב־2018 מקרה נוסף. הוא התמודד ונבחר ברשימת "רק גבעתיים שלנו בראשות רן קוניק ובתמיכת מפלגת העבודה והעל־מפלגתיים".

הבחירות להסתדרות

הקשר של מפלגת העבודה ושל קודמתה מפא"י אל הסתדרות העובדים הכללית נחשב במשך שנים לאחד מעמודי התווך של הצלחתן. ייסודה של ההסתדרות קדם בעשור לייסודה של מפא"י: ועידת הייסוד שלה התקיימה בחיפה בשנת 1920. למן 1930 מפא"י ואחר כך מפלגת העבודה/המערך הן ששלטו בהסתדרות כאשר זכו בכל הבחירות לוועידתה (אשר בחרה את הנהגת ההסתדרות) ברוב מוחלט של הקולות. הזיקה של המפלגה לארגון העובדים התבטאה בכך שהמזכירים הכלליים של ההסתדרות היו כולם אנשי המפלגה ורובם אף כיהנו במקביל לתפקידם כחברי כנסת מטעמה. מפלגת העבודה המשיכה ליהנות מרוב בהסתדרות עד לשנות ה-90. כמו במקרה של הרשויות המקומיות, גם כאן התחוללה הירידה שנים ארוכות לאחר המהפך הפוליטי של 1977. אולם הירידה הגיעה והבכורה אבדה, אך לא לטובת מפלגה ארצית אחרת אלא לטובת מי שפעלו לניתוק הקשר הקרוב של ההסתדרות עם המפלגות הלאומיות. מי שהובילו מהלך ניתוק זה היו פוליטיקאים ממפלגת העבודה.

השבר הגדול בקשר שבין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות התרחש במהלך השנים 1993–1994. חיים רמון, שמונה מטעם המפלגה לאחר בחירות 1992 לשר הבריאות, הוביל רפורמה שנועדה לנתק את הקשר בין ההסתדרות לבין קופת החולים הכללית, גוף שירותי הבריאות הגדול בישראל, באמצעות חוק ביטוח בריאות ממלכתי (Aharoni, 1998). לאחר שנוסחו הראשוני של החוק אושר בממשלה ועבר בקריאה ראשונה בכנסת, הוא נתקל בחומת התנגדות עזה מכיוון ההסתדרות ומצד מספר חברי כנסת במפלגה. רמון הבין שללא שליטה בהסתדרות סיכויי החוק לעבור קלושים. על כן הוא דחף את שותפו לדרך דאו עמיר פרץ להתמודד מטעם המפלגה על תפקיד מזכ"ל ההסתדרות (ברזילי, 1996). אולם בבחירות הפנימיות שנערכו בראשית 1994 לקביעת מועמד המפלגה לתפקיד המזכ"ל גבר המזכ"ל המכהן חיים הברפלד על פרץ. כשנראה היה, לאחר הפסדו של פרץ, כי החוק עומד להיקבר – גם ראש הממשלה ושרים שתמכו בחוק הפגינו עתה הסתייגות כלפיו – נשא רמון לפני חברי מרכז המפלגה נאום שזכה לכינוי "נאום הלווייתנים":

אני עשיתי הכול האמינו לי, עשיתי הכול. הצעתי אין ספור הצעות פשרה. החוק הזה בא להציל את קופת חולים [...] החוק היה צריך להציל אותה. אני לא אוכל למנוע את קריסתה, אתם לא רוצים שאני אציל. כמו לווייתן שאיבד את חוש הכיוון, אתם מסתערים על החוק שוב ושוב, ורוצים להתאבד. ואני, בכוחי הדל, דוחף אתכם אל המים החיים, ואתם לא רוצים, ואתם לא רוצים. אתם מתעקשים להתאבד (רמון, 2008: 217).

במצב עניינים זה החליט רמון להגיב במהלך נגדי באמצעות נקיטת אסטרטגיה של "סוס טרויאני" (כהן, 2012). הוא התפטר מתפקידו כשר הבריאות והקים זמן קצר לפני הבחירות לוועידת

ההסתדרות סיעה חדשה ("חיים חדשים") בשיתוף עם עמיר פרץ. רמון עשה זאת במטרה מוצהרת להשתלט על ההסתדרות כדי להעביר את רפורמת הבריאות וגם על מנת לשנות את התפקיד הכפול של ההסתדרות כמעסיק וגוף המייצג עובדים ולבנות אותה מחדש. בבחירות לוועידת ההסתדרות שהתקיימו במאי 1994 התחרתה הסיעה החדשה מול סיעת העבודה בהסתדרות, זכתה ברוב ולראשונה הדיחה מראשות ההסתדרות את סיעת מפלגת העבודה. רמון מונה למזכ"ל ההסתדרות, וחוק ביטוח בריאות ממלכתי אושר בכנסת זמן קצר לאחר מכן.

מאז המשבר של 1994 חל שינוי ביחסים בין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות, אשר שמה שונה בידי רמון והיא נקראת "ההסתדרות החדשה". אומנם מנהיגי ההסתדרות (שתוארם השתנה אף הוא כחלק מהרפורמה ממזכ"ל ליו"ר והם נבחרים מאז 1997 באופן ישיר) המשיכו להיות מזוהים עם המפלגה עד לשנת 2014, אך הם הפכו לעצמאים הרבה יותר. עמיר פרץ, יושב הראש בין 1995 ל-2005, אף נטש את המפלגה בשנת 1999 והקים מסגרת פוליטית משלו בשם "עם אחד" עד לשובו למפלגה במהלך שנת 2005. מחליפו, עופר עיני, היה אומנם חבר מפלגת העבודה, אך המשיך כקודמו לבסס את שליטתו בהסתדרות על תמיכה של מפלגות נוספות וגופים חוץ-מפלגתיים. בבחירות של 2012 התמודדו זמן מול זמן שתי בריתות אלקטורליות שבראשן עמדו אנשי המפלגה: עופר עיני ואיתן כבל. בשנת 2014 לאחר התפטרותו של עיני נבחר לראשונה (בידי צירי בית נבחרי ההסתדרות ולא בבחירות כלליות), יושב ראש (אבי ניסנקורן) שלא היה מזוהה מפלגתית בעת בחירתו.

לוח 3.4

מועמדים וסיעות שהוצגו מטעם מפלגת העבודה או נתמכו על ידה או זוהו עימה בבחירות להסתדרות

הבחירות לוועידת ההסתדרות	הבחירות לתפקיד מזכיר כללי/יושב ראש
1990 עבודה 55.1%	ישראל קיסר ¹
1994 חיים חדשים 46%, עבודה - 32.5%	חיים רמון ¹
1998 עם אחד - 58.6%	עמיר פרץ - 77.7%
2002 עם אחד - 62.3%, עבודה - 13.5%	עמיר פרץ (מועמד יחיד)
2007 עוגנים - 83.2%	עופר עיני - 92.5%
2012 עוגנים - 65%, הבית החברתי - 29.3%	עופר עיני - 66.6%, איתן כבל - 33.3%
2017 -	אבי ניסנקורן - 62.4%, שלי יחימוביץ' - 37.6%

1 עד 1994 (כולל 1994) לא היו בחירות ישירות לתפקיד המזכ"ל.
מקור: Mandelkern and Rahat, 2017: 156-157; ועדכונים המחברים.

נתון אחר, שמדגים באופן דרמטי ביותר את הנתק שנוצר בין מפלגת העבודה לבין ההסתדרות, עולה מבחינת הרקע של חברי הכנסת שלה. מבין 44 חברי הכנסת של מפלגת העבודה שנבחרו בשנת 1992, לכ־20 היה רקע הסדרותי ואיגודי. חלקם אף נעזרו בהצלחה בבסיסי כוח בהסתדרות כדי להיבחר בשיטת הפריימריז שבה נעשה אז שימוש לראשונה. מבין 15 חברי הכנסת של מפלגת העבודה שנבחרו לכנסת בשנת 2013, אף לא אחד היה עם רקע הסדרותי ואיגודי. רקע כזה אפילו לא היה לח"כ איתן כבל, אשר התמודד בבחירות 2012 על כהונת יושב ראש ההסתדרות.

הזירה הפרלמנטרית

בחלק זה נתמקד בנציגי מפלגת העבודה בכנסת: נבחן את מאפייניהם הדמוגרפיים וננתח את המיזוגים והפיצולים שחוותה סיעת העבודה בכנסת מאז 1992.

בין השנים 1992 ו־2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם מפלגת העבודה (למשך תקופה של למעלה משישה חודשים) בדיוק 100 אישים שונים.¹⁰ קבוצה זו מורכבת מ־20 נשים (20%) ו־80 גברים (80%). 10 מחברי הכנסת של העבודה השתייכו למיעוט הערבי: חמישה מוסלמים, שני נוצרים ושלושה דרוזים. 74 מבין 100 חברי הכנסת היו ילידי הארץ ואילו 26 נולדו בחו"ל, על פי החלוקה הזאת: 12 באפריקה, שמונה באירופה, חמישה באסיה ואחד באמריקה הדרומית.

לוח 3.5 מציג את המאפיינים החברתיים־דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת בכל אחת מ־12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל־2021. ניתן לזהות מגמת עלייה כמעט רציפה בגיל הממוצע של חברי הכנסת, מכ־50 בכנסת ה־13 (1992–1996) ל־56.6 בכנסת ה־18 (2009–2013). יש לזכור כי עם השנים קטן מספר חברי הכנסת במידה ניכרת, וכך כוחות צעירים – שבאופן טבעי מתחילים את דרכם הפוליטית במקומות נמוכים ברשימת המועמדים – לא נכנסו לכנסת כאשר ייצוגה של המפלגה הלך וירד. בבחירות לכנסת ה־19 (2013) השתנתה המגמה: הגיל הממוצע צנח בחמש שנים, וארבעה מבין 15 חברי הכנסת נבחרו בגיל צעיר מ־40. שניים מהם – איציק שמולי וסתיו שפיר – שרדו גם את המפולת של בחירות אפריל 2019, וכך נותר ממוצע הגילים נמוך גם בכנסת ה־21. פרישתה של שפיר והצטמצמות הייצוג הפרלמנטרי לחמישה (ספטמבר 2019) ולשלושה (2020) חברי כנסת הביאו לעלייה מחודשת בגיל הממוצע בכנסות האלה. אך פרישתם של פרץ ושמולי מן הפוליטיקה הותירה חלל שמילאו כוחות חדשים וצעירים יחסית – מה שהשתקף בממוצע גילים של 48.6, הנמוך ביותר אי פעם.

10 תשעה חברי כנסת נוספים כיהנו פחות משישה חודשים ואינם נכללים בניתוח כאן. בחשעה נכלל אבי גבאי – אשר כיהן כיושב ראש המפלגה מאז קיץ 2017, אך נבחר לכנסת רק באפריל 2019. כישלון המפלגה בבחירות אלה והקדמת הבחירות לספטמבר של אותה שנה הביאו אותו להכריז על פרישה מהפוליטיקה. כך כיהן גבאי בכנסת פרק זמן של כחמישה חודשים בלבד. כמו כן לא נכללו בחישוב המועמדים שנכנסו לכנסת במסגרת "החוק הנורווגי" לאחר כינון הממשלה ה־36 (יוני 2021).

לוח 3.5
פילוח חברי הכנסת של מפלגת העבודה
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא-יהודים	קיבוצים	רקע ביטחוני ¹	רקע תקשורתי	סך הכול חברי כנסת
13	50.1	6	4	2	2	6	0	44
14	50.4	6	3	2	2	4	0	34
15	52.9	1	3	2	1	4	0	23
16	54.9	0	4	0	1	5	0	18
17	54.3	0	5	2	1	5	1	18
18	56.6	0	3	0	1	3	2	13
19	51.8	4	4	0	0	3	4	15
20	52.8	4	6	1	1	1	5	19
21	51.9	2	2	0	0	1	1	6
22	55.6	1	2	0	0	1	1	5
23	53.8	0	1	0	0	0	1	3
24	48.6	1	4	1	1	1	1	7

1 דרגת אלוף משנה ומעלה, ניצב משנה ומעלה, ראשי שב"כ ומוסד וסגניהם.

מספר הנשים בקרב חברי הסיעה בכנסת מאז 1992 נע בין אחת לבין שש. במונחים מוחלטים נרשם שיא הייצוג בכנסת ה-20 (2015-2019) עם שש נשים. לעומת זאת, במונחים יחסיים נשברו בזה אחר זה מספר שיאי ייצוג. ראשית, בבחירות 2015 עם שש נשים מבין 19 חברי הכנסת של המפלגה (32%). לאחר מכן בכנסת ה-21 עם ייצוג של שליש (שתי נשים מתוך שישה) ובכנסת ה-22 עם ייצוג של 40% (שתיים מתוך חמישה). לבסוף, סיעת העבודה בראשית כהונתה של הכנסת ה-24 מנתה לראשונה רוב נשי: ארבע מתוך שבעת החברים (57%).

ייצוגן של שתי קבוצות באוכלוסייה במפלגת העבודה הלך ופחת במהלך הזמן. עד הכנסת ה-15 (וגם בכנסת ה-17) היו בקרב חברי הכנסת של המפלגה שני חברי כנסת לא-יהודים, אך לאחר שתי מערכות הבחירות הבאות (2009 ו-2013) וב-2019-2020 – בעיקר בשל הצטמקות הכוח של המפלגה בכנסת – המיעוט הלא-יהודי לא היה מיוצג כלל בסיעה. בבחירות 2015 נבחר נציג לא-יהודי יחיד, זוהיר בהלול, ובבחירות 2021 נבחרה נציגה לא-יהודייה, אבתיסאם מראענה. גם כוחם של נציגי הקיבוצים, שהיו באופן מסורתי קבוצה בולטת במפלגה, פחת עם הזמן. בכנסת ה-19, לראשונה מאז קום המדינה, לא היה ולו נציג אחד של הקיבוצים מבין 15 חברי הכנסת שנבחרו מטעם מפלגת העבודה. מאז 1992 רק שני עולים חדשים נבחרו מטעם המפלגה לכנסת, ובשני

המקרים הם עזבו את המפלגה ועברו למפלגה אחרת. סופה לנדבר (עלתה מברית המועצות בשנת 1979) כיהנה כחברת כנסת בין 1996 ל-2003 ועוד זמן קצר בראשית 2006. לאחר מכן עזבה את המפלגה והשתלבה בישראל ביתנו. אדיסו מאסלה (עלה מאתיופיה ב-1980) כיהן כחבר כנסת בין 1996 ל-1999 ועזב את המפלגה לטובת מפלגת עם אחד. עולה נוסף, רוברט טיבייב, נכנס לכנסת ב-2018, אך היה זה כבר לאחר שהכריז על ביטול חברותו במפלגה העבודה.

עד כמה מתחדשת המפלגה מבחינת נציגיה בין בחירות לבחירות? האם קיימת תחלופה בריאה ויש פנים חדשות בין נבחרי הציבור שלה? לפני הכול בולטת העובדה שכמעט מחצית מחברי הכנסת שכיחנו מטעם מפלגת העבודה בין 1992 ל-2021 עשו זאת כבר במהלכה של הכנסת ה-13. למעשה, מאז 1996 נבחרו לראשונה לכנסת מטעם המפלגה רק 56 נציגים חדשים. עובדה זו היא, כמובן, בעיקר פועל יוצא של הצטמקות כוחה של המפלגה בכנסת. אם נבחן את מספר הפנים החדשות שהציגה מפלגת העבודה בכל כנסת (לוח 3.6), נראה תנודות משמעותיות. כך, בשנת 2009 נכנס לכנסת רק חבר כנסת חדש אחד (דניאל בן-סימון). ארבע שנים לאחר מכן כשני שלישים מחברי הכנסת שנבחרו היו בגדר פנים חדשות. גל התרעננות נוסף נרשם בבחירות לכנסת ה-24 (2021) עם כניסתם של ארבעה מועמדים חדשים.

לוח 3.6

חברי כנסת חדשים של מפלגת העבודה

שיעור החדשים	מספר חברי כנסת חדשים	מספר חברי כנסת	
39%	17	44	1992
24%	8	34	1996
9%	2	23	1999
22%	4	18	2003
28%	5	18	2006
8%	1	13	2009
67%	10	15	2013
37%	7	19	2015
33%	2	6	אפריל 2019
0%	0	5	ספטמבר 2019
0%	0	3	2020
57%	4	7	2021

הערה: הלוח לא כולל חברים חדשים שנכנסו עקב חילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת, ולא כולל חברי כנסת שייצגו בפעם הראשונה את מפלגת העבודה אך כבר כיהנו בכנסת קודם לכן מטעם סיעות אחרות. הנתונים משקפים רק את חברי הכנסת מטעם מפלגת העבודה (ללא חברי כנסת מטעם מפלגות אחרות שהתמודדו עימה ברשימות משותפות).

תחלופה של חברי כנסת – עזיבתם של חלק וכניסתם של אחרים – יכולה לשקף תהליך נורמלי ובריא של חילופי דורות. אולם במקרה של מפלגת העבודה ניכר כי במספר קטן של שנים, סביב ראשית המאה ה-21, חלה נטישה חריגה של חברי כנסת, שנבעה מתוך מחאה או ייאוש. עם פרישתו של אברהם בורג ביוני 2004 דיברו פרשנים על "דור שאיכזב" (לוי, 2004) וקראו לאחרון שינטוש "לכבות את האור" (דיין, 2004). פרישתו של בורג הייתה האחרונה בשרשרת ארוכה של פרישות מהמפלגה. לא מדובר רק בוותיקים בולטים דוגמת משה שחל, דוד ליבאי ועוזי ברעם אלא גם במי שנחשבו לדור ההמשך של המפלגה. מ"השמינייה" שהייתה הבטחה גדולה לעתיד המפלגה ככנסות ה-12 וה-13 נשאר לאחר פרישתו של בורג רק נציג אחד: חיים רמון. גם הוא ערק מהמפלגה למפלגת קדימה כשנה לאחר מכן. היתר כבר עזבו באותה העת את המפלגה לטובת מפלגות אחרות: יוסי ביילין ויעל דיין לטובת תנועת שח"ר, שחברה למרצ; חגי מרום ונסים זוילי לטובת מפלגת המרכז; נואף מסאלחה ועמיר פרץ לטובת עם אחד. פרץ עוד שב למפלגה ואף עמד בראשה בשתי כהונות נפרדות (2005-2007, 2019-2020), אך עם פרישתו מהחיים הפוליטיים ב-2021 לא נותר זכר לחברי השמינייה.

גל נטישות נוסף התחולל בין 2018 ל-2020. היחלשותה המהירה של המפלגה בשנים אלה הביאה רבים מחברי הכנסת שלה להכריז על פרישה מהחיים הפוליטיים. בין הוותיקים אפשר למנות את שלי יחימוביץ', יצחק הרצוג ואיתן כבל. בחדשים יותר נכללים איציק שמולי, אראל מרגלית, מיקי רוזנטל ואבי גבאי.

עריקות, פיצולים והתמזגויות היו מאז ומעולם חלק מהנוף הפוליטי של המערכת הפוליטית הישראלית, ושל מפלגת העבודה כחלק ממנה. כך, שולמית אלוני נטשה את המפלגה (1973) והקימה את רצ, משה דיין עזב את המפלגה (1977) לכהן כשר החוץ בממשלת בגין ולאחר מכן התמודד בבחירות לכנסת במסגרת רשימת התנועה להתחדשות ממלכתית (תל"ם), יוסי שריד עזב את המפלגה (1984) והצטרף לרצ ועבר אל-והאב דראושה פרש (1988) והקים את מד"ע. מנגד, הצטרפו אל מפלגת העבודה במהלך השנים אישים כאמנון לינ (מהליכוד) עזר ויצמן ובנימין (פואד) בן-אליעזר (מיחד). גם במסגרת הזמן הנבחרת כאן, מאז שנת 1992, נמשכה התנודותיות של אישי ציבור שפרשו מהמפלגה ושהצטרפו אליה. מבחינת עריקות – פרישה מהמפלגה לטובת מפלגה אחרת – אפשר להצביע על שבעה אירועים מרכזיים כמפורט בתיבה 3.1.

חיבה 3.1:

אירועי פרישה מרכזיים ממפלגת העבודה, 1992-2020

1. לקראת בחירות 1996 התפלגו מסיעת העבודה בכנסת אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן וייסדו את סיעת הדרך השלישית. הרקע לפילוג היה חילוקי דעות מהותיים באשר לקו המדיני של מפלגת העבודה, בעיקר סביב הנכונות לשאת ולתת עם סוריה ולשקול את החזרת רמת הגולן כחלק מהסדר שלום עתידי. הדרך השלישית זכתה בארבעה מושבים בבחירות 1996 והצטרפה לקואליציה של נתניהו.

2. לקראת בחירות 1999 עזבו את הסיעה חמישה חברי כנסת. עמיר פרץ ושני חברי כנסת נוספים מהעבודה הקימו את סיעת עם אחד, שהתמודדה בשתי מערכות הבחירות הבאות באופן עצמאי. חגי מרום ונסים זוילי התפלגו אף הם מסיעת העבודה והצטרפו אל מפלגת המרכז, שכללה פורשים בולטים מהליכוד (דן מרידור, רוני מילוא ויצחק מרדכי). אבדות משמעותיות אלה – מהאגף החברתי וההתיישבותי של המפלגה – היו תגובות לסגנון מנהיגותו של אהוד ברק ולהחלטתו להקים את ישראל אחת.

3. לקראת בחירות 2003 עזבו את המפלגה יוסי ביילין ויעל דיין – שניים מחברי הכנסת היוניים של המפלגה. כישלונם בפריימריז הפנימיים של מפלגת העבודה עודד אותם לעזוב את המפלגה ולהתמודד בבחירות במסגרת רשימה משותפת עם מרצ.

4. "המפץ" הפוליטי הגדול שהתרחש בנובמבר 2005, עם פרישתו של ראש הממשלה אריאל שרון מהליכוד והקמת קדימה, הביא לפרישתם של שלושה חברי כנסת בולטים ממפלגת העבודה והצטרפותם לקדימה. שמעון פרס (שהפסיד את הנהגת מפלגת העבודה לעמיר פרץ זמן קצר קודם לכן), חיים רמון ודליה איציק הפנו את גבם למפלגתם לאחר שנים ארוכות של פעילות. יחד איתם נטשו נבחרים ציבור נוספים של מפלגת העבודה במישור המקומי.

5. בינואר 2011, לאחר חודשים של מאבק פנים-מפלגתי חריף ועל רקע ביקורת נוקבת כלפי מנהיגותו, החליט יושב ראש מפלגת העבודה אהוד ברק לעזוב את המפלגה. ברק, שכיהן באותה עת כשר הביטחון בממשלת נתניהו, הקים יחד עם ארבעה חברי סיעה נוספים את סיעת העצמאות. ברק וחבריו ה"עריקים" נותרו חברי קואליציה, ואילו שמונת חברי הכנסת הנוותרים עברו לספסלי האופוזיציה.¹¹

11 המהלך המפתיע גרר גינויים רבים במערכת הפוליטית ובעיתונות. ברק כונה "קברן בלתי נלאה" (כספית, 2011) ומשת"פ (ברנע, 2011), ואל המהלך התייחסו כ"קומבינה מבריקה ומטריחה" (ורטר, 2011).

6. לקראת בחירות 2013 שוב עזב עמיר פרץ את המפלגה. הודעת הפרישה שלו הגיעה כשבועיים בלבד לאחר שנבחר במקום השני בפריימריז לקביעת הרשימה של מועמדי המפלגה לכנסת. פרץ קבל על אי-שילובו בהנהגת המפלגת תחת יחימוביץ', וטען כי זו תוליך את המפלגה אל ממשלת הימין שתקום לאחר הבחירות. פרץ הצטרף אל התנועה – רשימתה החדשה של מנהיגת קדימה לשעבר ציפי לבני – ומונה לשר להגנת הסביבה בממשלתו השלישית של נתניהו.

7. לאחר שהפסידה בבחירות לתפקיד היושב ראש ביולי 2019, עזבה סתיו שפיר את מפלגת העבודה והתמודדה בבחירות של ספטמבר 2019 כנציגת התנועה הירוקה בברית המחנה הדמוקרטי.

למעט המקרה החמישי, העריקות התבצעו זמן קצר טרם בחירות לכנסת. כך היה גם במקרים פחות בולטים, כמו נטישתם של סופה לנדבר (לטובת ישראל ביתנו, לפני בחירות 2006) ושל אפרים סנה (לטובת התמודדות ברשימה עצמאית, לפני בחירות 2009). יריבויות אישיות או כישלון בפריימריז גרמו לחברי כנסת לעזוב את המפלגה. בהקשר זה ראוי לציין כי ארבעה מבין שמונת מנהיגיה של מפלגת העבודה בין 1996 ל-2020 עזבו את המפלגה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות: פרס (לקדימה), פרץ (לעם אחד ולתנועה), ברק (לעצמאות) ומצנע (לתנועה). דפוסים אלו מעידים על כך שהדמוקרטיה הפנים-מפלגתית הנהוגה בעבודה (ראו בהמשך) לא סייעה למפלגה להכיל בתוכה מאבקים אישיים ואולי אף הקשתה עליה. גם הירידה האלקטורלית המתמשכת תרמה לחוסר הלכידות, משום שפוליטיקאים מחפשים לעצמם מסגרות אשר יבטיחו את בחירתם מחדש לכנסת ולעיתים גם יסללו את דרכם לממשלה.

לעומת העזיבות הרבות, ניתן להצביע רק על מקרים ספורים של הצטרפות אל מפלגת העבודה. מצב זה יכול להיות מובן לאור הירידה בכוחה של המפלגה, שהובילה את מי שנותרו בה להיאבק על מספר מקומות הולך וקטן. עמיר פרץ "שב הביתה" (באופן זמני) אל המפלגה בשנת 2005 לאחר שש שנות פעילות במסגרת עם אחד. פרץ עזב שוב את המפלגה לטובת התנועה (2012), אך חזר שנית אל מפלגת האם שלו במהלך כהונת הכנסת ה-20 (2016). לפני בחירות 2013 הצטרפו למפלגה נחמן שי ונינו אבסדזה, שניים מ"פליטי" קדימה המתפרקת. בשלהי שנת 2016 התפקד אבי גבאי למפלגת העבודה ונבחר חודשים מספר לאחר מכן ליושב הראש שלה. גבאי אומנם לא היה חבר כנסת עד 2019, אך הוא שירת כשנה בממשלת נתניהו הרביעית

בתור שר להגנת הסביבה מטעם מפלגת כולנו.¹² לבסוף, לקראת הבחירות לכנסת ה-24 פרש רם שפע מסייעת כחול לבן (שאליה נבחר בכנסות ה-21 עד ה-23 מטעם חוסן ישראל, מפלגתו של בני גנץ), הצטרף למפלגת העבודה ונבחר מטעמה לכנסת ה-24.

זירת הממשלה

מפלגת העבודה, שהייתה בגלגולה הקודם (כמפא"י ולאחר מכן במסגרת ברית מפלגות המערך) מפלגת שלטון דומיננטית, שמרה על הרלוונטיות שלה בתור מפלגת שלטון גם לאורך שנות ה-90. שלושה ראשי ממשלה כיהנו מטעמה: יצחק רבין עמד, עד להירצחו, בראש הממשלה ה-25, שכינה מיולי 1992 עד נובמבר 1995. שמעון פרס החליף את רבין וכיהן כראש הממשלה ה-26 מנובמבר 1995 ועד ליוני 1996. אהוד ברק, אחרון ראשי הממשלה מטעם המפלגה, כיהן בין יולי 1999 למרץ 2001. מאז לא הצליחה מפלגת העבודה לחזור לעמדה של מפלגת שלטון, אולם היא כיהנה כשותפה בכמה ממשלות (לוח 3.7). בסך הכול בין יולי 1992 (כינון ממשלת רבין השנייה) ליוני 2021 (כינון ממשלת בנט-לפיד) שהתה מפלגת העבודה 13.5 שנים במצטבר בקואליציה (46.8%) ו-15.5 שנים במצטבר באופוזיציה.

בעקבות הניצחון בבחירות של 1992 הטיל נשיא המדינה חיים הרצוג את משימת הרכבת הממשלה על יושב ראש מפלגת העבודה יצחק רבין. למפלגת העבודה היה "גוש חוסס" של 61 חברי כנסת יחד עם מרצ, חד"ש ומד"ע. אולם כבר בנאום הניצחון שלו עם פרסום תוצאות מדגמי הבחירות הצהיר רבין שאת המשא ומתן הקואליציוני הוא ינהל בעצמו ורמז כי אינו מתכוון לכוון ממשלה שתהיה תלויה במפלגות הערכיות:

אין אחריות בלי מתן סמכות למי שלוקח את האחריות. ולכן אני אנווט את המשא ומתן הקואליציוני. כאשר יוכרזו תוצאות הבחירות הסופיות אני אקבע מי יהיו השרים. לא יהיה מקח ומימכר. השרים ייקבעו לפי כישוריהם, לא לפי השתייכויות כאלה או אחרות. אנחנו נשאף ליצור קואליציה שתחבר את הזרם המרכזי בעם. קואליציה שתוכל לאפשר לנו לבצע את המדיניות שלנו. אנחנו נרצה לשתף את כל הכוחות החיוביים בעם שמזדהים עם דרכנו (שרגאי, 2001).

12. אנו לא מחשיבים את המקרים שבהם מפלגות אחרות חברו אל מפלגת העבודה במסגרת מערך אלקטורלי מתוך שמירה על מעמדן העצמאי: גשר ומימד, אשר הצטרפו אל מפלגת העבודה במסגרת ישראל אחת (1999); הברית האלקטורלית עם מימד (2003 ו-2006); הריצה המשותפת עם התנועה בראשות ציפי לבני במסגרת המחנה הציוני (2015); והחבירה אל גשר (ספטמבר 2019) ואל מרצ וגשר ב-2020.

לוח 3.7

המעמד השלטוני של מפלגת העבודה, 1992-2021

תקופה	ממשלה	סטטוס	ראש הממשלה
יולי 1992 – נובמבר 1995	25	מפלגת שלטון	רבין
נובמבר 1995 – יוני 1996	26	מפלגת שלטון	פרס
יוני 1996 – יולי 1999	27	אופוזיציה	נתניהו
יולי 1999 – מרץ 2001	28	מפלגת שלטון	ברק
מרץ 2001 – נובמבר 2002	29	שותפה בקואליציה	שרון
נובמבר 2002 – פברואר 2003	29	אופוזיציה	שרון
פברואר 2003 – ינואר 2005	30	אופוזיציה	שרון
ינואר 2005 – נובמבר 2005	30	שותפה בקואליציה	שרון
נובמבר 2005 – מאי 2006	30	אופוזיציה	שרון/אולמרט
מאי 2006 – מרץ 2009	31	שותפה בקואליציה	אולמרט
מרץ 2009 – ינואר 2011	32	שותפה בקואליציה	נתניהו
ינואר 2011 – מרץ 2013	32	אופוזיציה	נתניהו
מרץ 2013 – מאי 2015	33	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2015 – מאי 2020	34	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2020 – ינואר 2021	35	שותפה בקואליציה	נתניהו
ינואר 2021 – יוני 2021	35	אופוזיציה	נתניהו

הסכם עם מרצ, שותפה אידאולוגית ובעלת ברית טבעית, הושג בתוך זמן קצר, אך שיחות גישוש עם מפלגת צומת הימנית, שהפגיעה וזכתה בשמונה מושבים, לא עלו יפה. לאחר מכן פנתה מפלגת העבודה אל ש"ס, אז היונית שבמפלגות החרדיות, בניסיון לצרפה לקואליציה. עיקר המחלוקת בשיחות עם ש"ס נסבה על ההתחייבות למנות את שולמית אלוני, מנהיגת מרצ, לשרת החינוך. כדי לגבור על מכשול זה הסכימה מפלגת העבודה להקים מינהל חינוך ותרבות חרדי במשרד החינוך, שיופקד עליו סגן שר מטעם ש"ס. פשרה זו הובילה למספר רב של חיכוכים תוך-קואליציוניים. בסופו של דבר קמה קואליציה צרה של 62 חברי כנסת שכללה את מרצ ואת ש"ס, והממשלה ה-25 נכנסה לתפקידה ביולי 1992. בעת השבעתה היה למפלגת העבודה רוב מוצק בקרב השרים – 13 מתוך 17. היא החזיקה בין היתר בתיקי הביטחון (רבין), החוץ (פרס), האוצר (שוחט) והמשפטים (ליבאי). נוסף על כך מונו מטעם המפלגה שישה סגני שרים.

ממשלת רבין השנייה כיהנה כשלוש שנים וארבעה חודשים, פרק זמן סוער שבמסגרתו נחתמו הסכם אוסלו עם אש"ף (ספטמבר 1993), הסכם השלום עם ירדן (אוקטובר 1994) והסכם אוסלו

ב' (ספטמבר 1995). התקרמותו של התהליך המדיני עם הפלסטינים הייתה הגורם המרכזי לפרישתה של ש"ס מהקואליציה בסתיו של 1993. פרישה זו הותירה את ממשלת רבין בעמדה של ממשלת מיעוט הנסמכת על תמיכה מבחוץ של מפלגות לא־ציוניות, חד"ש ומד"ע. למרות פרישתה ש"ס סיפקה לממשלה תמיכה אד הוק בתמורה להיענות לדרישות שונות. בראשית 1995 הצטרפו לקואליציה שניים מתוך קבוצה בת שלושה חברי כנסת שפרשו מצומת (סיעת יעור), והיא הגדילה את בסיסה הפרלמנטרי, אם כי לא באופן שהפך אותה לממשלת רוב.

רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב־4 בנובמבר 1995 קטע באופן טרגי את כהונת הממשלה. הייתה זו הפעם השנייה בהיסטוריה של מדינת ישראל שבה כהונת ממשלה נקטעת בשל מותו של ראש הממשלה, והראשונה שבה הסיבה הייתה רצח. הממשלה ה־26, בראשותו של שמעון פרס, הושבעה כשבועיים וחצי לאחר הרצח. האווירה הציבורית הקשה והאבל הלאומי על רצח ראש הממשלה הביאו לכך ששיחות קואליציוניות מצומצמות לקראת הקמת הממשלה החדשה התנהלו על אש נמוכה. מתוך הבנות הדדיות היה הרכבה של הממשלה החדשה כמעט זהה להרכבה של הממשלה היוצאת. למפלגת העבודה היה ייצוג של 15 מבין 21 השרים ועוד שר בלתי־מפלגתי (יהודה עמיטל, שזוהה בעבר עם מימד) שהיא דאגה לצרף מתוך מטרה להקטין את המתרחקות שנוצרה בחברה הישראלית בין רתיים לחילונים לאחר רצח רבין. כהונת הממשלה ה־26 הייתה מהקצרות בתולדות המדינה. שתי התפתחויות בולטות אפיינו את חצי השנה של כהונתה. הראשונה הייתה התרופפות הביטחון האישי ברחובות ישראל עקב שורה של פיגועי התאבדות קטלניים מצד ארגוני הסיור הפלסטיניים. השנייה הייתה היציאה למבצע "ענבי זעם" כנגד ארגון חזבאללה בדרום לבנון. בצעד מפתיע החליט ראש הממשלה פרס להקדים את הבחירות בכחצי שנה ממועדן המקורי. מנהיג הליכוד וראש האופוזיציה בנימין נתניהו גבר על פרס בבחירות הישירות הראשונות לראשות הממשלה, ומפלגת העבודה עברה לאישי את ספסלי האופוזיציה.

במהלך מחציתה הראשונה של כהונת ממשלת נתניהו עלו מדי פעם קריאות, שמועות וחצאי יוזמות בדבר הצטרפות מפלגת העבודה למעין ממשלת אחדות. כל אלו לא התממשו. החל מראשית 1998 ירדה האפשרות מהפרק, ומפלגת העבודה החלה לזנוב בממשלה שנתפסה כפגיעה לנוכח היחסים המעורערים של שרים בכירים עם ראש הממשלה. חיכוכים אלו הביאו להתפוררותה המוקדמת של הקואליציה, והבחירות הוקדמו למאי 1999. הניצחון המוחץ של אהוד ברק על ראש הממשלה המכהן החזיר את מפלגת העבודה לעמדת מפלגת השלטון. אליה וקוץ בה, ניצחנו המוחץ של ברק לא יכול היה להסתיר את המפלה הגדולה של המפלגה בבחירות לכנסת. על אף היותו ראש ממשלה שנבחר ישירות ברוב של 56% מקולות הבוחרים, נאלץ ברק לעמול קשות כדי לגייס רוב בכנסת שיתמוך בממשלתו. הקריאות שהושמעו מצד אוהדי המפלגה במוצאי יום הבחירות – "רק לא ש"ס" – היו לא יותר ממשאלת לב של חלק מהאלקטורט ולא תאמו את המציאות הפוליטית. עם כנסת מפוצלת בת 15 סיעות וסיעת שלטון

קטנה של 26 מושבים, היה ברור שכרק יצטרך לפחות שבע שותפות כדי להגיע לרוב, אלא אם ברצונו להכליל את הליכוד בממשלה. לאחר שמגעי גישוש עם יושב ראש הליכוד הזמני, אריאל שרון, לא עלו יפה, היה ברור שתמיכתה של ש"ס משמשת מפתח לכל קואליציה (Elazar and Mollov, 2001: 9-10).

הקואליציה שהקים ברק נשענה על שבע סיעות. מלבד "השותפה הטבעית" מרצ הצטרפו לקואליציה שתי הסיעות החרדיות, ישראל בעלייה, מפלגת המרכז והמפד"ל. מבט על לוח 3.8 חושף את ההבדל הגדול במאזן הכוחות הפנימי בין ממשלת רבין שהוקמה לאחר בחירות 1992 ובין ממשלת ברק. אומנם ממשלתו של ברק נשענה על בסיס פרלמנטרי רחב יותר (75 חברי כנסת תמכו בה), אך רוב זה הורכב משבע סיעות שהמכנה המשותף האידאולוגי שלהן היה רופף ביותר. הייתה זו קואליציה מלאת ניגודים: בענייני דת ומדינה בין מרצ לחרדים, בעניינים מדיניים בין המפד"ל למרצ ולישראל אחת ובתחום העדתי בין ישראל בעלייה לש"ס.

הבדלים ניכרים בין הממשלות נגעו גם לעוצמתה ומעמדה של מפלגת השלטון בתוך הממשלה. בעוד בממשלת רבין היו שרי מפלגת העבודה רוב גדול במליאת הממשלה (76%), בממשלת ברק היו שריה בעמדת מיעוט – רק תשעה מתוך 23 חברי הממשלה. מפלגת העבודה אף נאלצה להיפרד מאחד משלושת התיקים הבכירים כאשר תיק החוץ נמסר לדוד לוי מגשר, מפלגה שהייתה שותפה לרשימת ישראל אחת.

לוח 3.8 ממשלת רבין מול ממשלת ברק

הממשלה ה-28 (אוגוסט 1999) ¹	הממשלה ה-25 (יולי 1992)	
7	3	מספר סיעות הקואליציה
ישראל אחת, ש"ס, מרצ, ישראל בעלייה, מפלגת המרכז, יהדות התורה, מפד"ל	מפלגת העבודה, מרצ, ש"ס	הרכב סיעתי
75	62	בסיס הרוב הפרלמנטרי
23	17	מספר השרים
9	13	מספר שרי מפלגת העבודה
39%	76%	שיעור שרי מפלגת העבודה
ביטחון, אוצר	ביטחון, חוץ, אוצר	תיקים מרכזיים בידי המפלגה

1 הממשלה הושבעה ביולי, אך הנהגים המופיעים כאן משקפים את הרכב הממשלה באוגוסט, לאחר שינויו של חוק-יסוד: הממשלה באופן שאפשר את צירופם של חמישה שרים נוספים.

הניגודים האידאולוגיים בין מפלגות הקואליציה שעליה התבססה ממשלת ברק לא איחרו לערער את יציבותה. בתוך פרק זמן של כשנה מאז הושבעה הממשלה פרשו מהקואליציה כל השותפות למעט מפלגת המרכז. ראשונה הייתה יהדות התורה, אשר פרשה במחאה על העברת משחן של חברת החשמל במהלך יום השבת. מרצ פרשה ביוני 2000 בעקבות סכסוך על סמכויות במשרד החינוך בין השר יוסי שריד לבין סגנו משולם נהרי. ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל פרשו על רקע חילוקי דעות מדיניים עם יציאתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד, לדיון שנראה כמכריע בנושא הסכמי השלום עם הרשות הפלסטינית. בחודשיה האחרונים כיהנה ממשלת ברק כממשלת מיעוט שנתמכה בידי 32 חברי כנסת (וזאת אם כוללים גם את תמיכתם של שלושת חברי הכנסת של גשר, שמנהיגה דוד לוי התפטר מהממשלה בראשית אוגוסט). בפרק זמן זה המשיכה הממשלה לנסות ולהתקדם בתחום המדיני וספגה על כך ביקורות נוקבות, שלפיהן "אין לה מנדט" לעשות כן משום שהיא נשענת על תמיכה של כרבע מחברי הכנסת בלבד. במצב דברים זה התפטר ראש הממשלה ברק, ובדצמבר 2000 נקבע כי בחירות מיוחדות לראשות הממשלה יתקיימו בתוך 60 יום.

במהלך 20 חודשי כהונתה של ממשלת ברק היא קיימה שיחות שלא עלו יפה עם סוריה (ועידת שפרדסטאון), כוחות צה"ל נסוגו מרצועת הביטחון בדרום לבנון, והתהליך המדיני עם הפלסטינים עלה על שרטון. לאחר כישלונה של ועידת קמפ דייוויד פרצו אינתיפאדת אל אקצא ואירועי אוקטובר 2000, שבמהלכם נהרגו 13 אזרחים ערביי ישראל. לאחר תבוסתו בבחירות הישירות המיוחדות לראשות הממשלה, סיים אהוד ברק את תפקידו. בראשית מרץ 2001 הושבע אריאל שרון, שנבחר ישירות ברוב גדול לתפקיד ראש הממשלה. מאז לא חזרה מפלגת העבודה לעמדה של מפלגת שלטון.

בין 2001 ל-2015 השתנה בהדרגה מעמדה של מפלגת העבודה במערכת הפוליטית מחלופה שלטונית ברורה ויחידה לליכוד לשחקנית פוליטית משנית, כזו שאינה מציבה חלופה משמעותית של מפלגת שלטון מרכזית. לעיתים הייתה המפלגה שותפה בממשלה (לוח 3.9) ולפרקים בחרה בספסלי האופוזיציה, או בראשית כהונתן של ממשלות או כתוצאה מפרישה מהממשלה שהייתה חברה בה.

לוח 3.9

ממשלות בהשתתפות מפלגת העבודה, 2001-2011

הממשלה ה-32	הממשלה ה-31	הממשלה ה-30	הממשלה ה-29	
שלישית	שנייה	שנייה	ראשונה	גודל מבין סיעות הקואליציה
5	7	8	8	מספר השרים ¹
2	-	2	2	מספר סגני השרים ¹
ביטחון	ביטחון	-	ביטחון, חוץ	תיקים בכירים
בן-אליעזר, ברוורמן, ברק, הרצוג, שמחון	בן-אליעזר, הרצוג, כבל, פינס, פרץ, שמחון, תמיר	איציק, בן-אליעזר, הרצוג, וילנאי, פינס, פרס, רמון, שמחון	איציק, בן-אליעזר, וילנאי, טריף, ר' כהן, סנה, פרס, שמחון	שרים
22	35	10	20	פרק זמן בממשלה, בחודשים
פרשה מהממשלה	נותרה בממשלה עד סיום כהונתה	פרשה מהממשלה	פרשה מהממשלה	נסיבות סיום השתתפותה של המפלגה בממשלה

1 במועד השבעת הממשלה או הצטרפות המפלגה לממשלה.

לאחר תבוסתו של ברק בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה, פניה של המפלגה לא היו אל עבר ספסלי האופוזיציה אלא אל עבר שותפות בממשלתו של שרון. אהוד ברק, שהכריז במוצאי יום הבחירות על כוונתו לפרוש מהפוליטיקה, שינה את טעמו. כ-10 ימים לאחר הבחירות דווח שנפגש עם שרון והשניים סיכמו את קווי היסוד המדיניים של הממשלה והסכימו כי שני תיקים בכירים בה יימסרו לברק (ביטחון) ולפרס (חוץ). ימים אחדים לאחר מכן שוב שינה ברק את דעתו והכריז על פרישתו הסופית. למרות ויכוחים פנימיים באשר לעצם הכניסה לממשלת שרון, מרבית חברי הכנסת ומרבית פעילי המפלגה תמכו במהלך. בהיעדר מנהיג מוסכם נפתח מאבק פנימי סביב המועמד לתיק הביטחון. החלל ההנהגתי שנוצר סיבך את המצב והביא לכך שלצד האישור להצטרף לממשלת שרון החליט מרכז המפלגה כי הצירים המכהנים בו יקבעו את זהות השרים בהליך של בחירות. בבחירות הפנימיות הללו, שנערכו בראשית מרץ,

השתתפו יותר מ־1,200 צירים. בנימין (פואד) בן־אליעזר נבחר לתפקיד שר הביטחון, פרס מונה (ללא מתחרים) לתפקיד שר החוץ ושישה שרים נוספים מטעם המפלגה תפסו את מקומותיהם בממשלה ה־29.

מפלגת העבודה הייתה חברה בממשלתו הראשונה של אריאל שרון החל מהשבעתה במרץ 2001. היא הייתה השותפה הבכירה בקואליציה – גדולה אפילו ממפלגת השלטון עצמה.¹³ מעמד זה התבטא בכך שנציגיה אחזו בשני תיקים בכירים, ביטחון וחוץ. אולם 20 החודשים שבהם הייתה המפלגה בקואליציה עמדו בעיקרם בצל מאבקים פנים־מפלגתיים. בתחילה התנהל מאבק על העמדה הפנויה של יושב ראש המפלגה לאחר תבוסתו ופרישתו של ברק. בפריימריז שבהם התמודדו בן־אליעזר ואברהם בורג ניצח הראשון (בהתמודדות מעוררת מחלוקת – ראו פירוט בהמשך), אך בן־אליעזר זכה לתמיכה מוגבלת בקרב חברי הסיעה. לקראת דיוני תקציב המדינה בסתיו 2002 התגברו הקולות במפלגה שקראו להתנגד לתקציב ולפרוש מהממשלה. היו"ר בן־אליעזר, שהציע תחילה לתמוך בהצעת התקציב, נכנע ללחצים והצטרף למתנגדים. בסוף אוקטובר, לאחר שמרכז המפלגה הורה לחברי הסיעה להתנגד להצעת התקציב, התפטרו שרי העבודה מהממשלה. התקציב אומנם אושר בסופו של דבר גם בלעדי מפלגת העבודה, אך פרישתה הובילה להקדמת הבחירות.

המפלגה נותרה באופוזיציה גם לאחר הבחירות לכנסת ה־16, שבהן התמודדה בהנהגתו של יושב ראש חדש – עמרם מצנע. כבר במהלך מסע הבחירות הצהיר מצנע שהמפלגה לא תצטרף בשום מקרה לממשלת אחדות. ראש הממשלה שרון פנה ישירות אל בוחרי העבודה בתקווה שיתקוממו וילחצו על הנהגת המפלגה להצטרף לקואליציה. אולם כשבוע לאחר הבחירות הצביעה ועידת המפלגה נגד כניסה לממשלת שרון. המפלגה נותרה באופוזיציה. הלך הרוחות במפלגה בעקבות תוצאות הבחירות היה של ברק בית פנימי, תהליך שהיה נוח יותר לעשותו מעמדת האופוזיציה.

הסיכויים להצטרפותה של מפלגת העבודה לממשלה התגברו במקביל להתקדמותה של תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון. הזדמנות לכך נוצרה לאחר ששרי שינוי התנגדו להצעת תקציב המדינה ופוטרו מהממשלה. ראש הממשלה שרון הודיע כי הוא מתכוון לפתוח במגעים

13 זהו אחד ממקרים ספורים בהיסטוריה הפוליטית של ישראל שבהם היה למפלגת השלטון מספר קטן יותר של חברי כנסת מאשר לאחת משותפותיה הקואליציוניות. המקרה הראשון היה בשנת 1984, במסגרת ממשלת הרוטציה, כאשר שמעון פרס כיהן כראש ממשלה אך למפלגת העבודה (המערך) היו פחות חברי כנסת מאשר לליכוד. בחודש נובמבר 2014, בעקבות חילופי גברי בכנסת, היו למפלגת השלטון – הליכוד – 18 חברי כנסת, אחד פחות מאשר לסייעת יש עתיד. ובממשלה שהוקמה לאחר בחירות 2021 היו לימינה (שאליה השתייך ראש הממשלה בנט) פחות מושבים ממרבית השותפות לקואליציה.

להקמת קואליציה חדשה עם העבודה והמפלגות החרדיות. שמעון פרס, שנבחר בינתיים ליושב ראש זמני, מינה את רמון, איציק ובן-אליעזר לצוות המשא ומתן. השיחות התמשכו כשבוע. עיקר המחלוקת נסבה על התוכנית הכלכלית והשליטה בתיק הפנים – דרישה שהציבה מפלגת העבודה כתנאי הכרחי לכניסתה. התיקים הבכירים (אוצר, ביטחון, חוץ) לא עמדו לחלוקה, ובהיעדרם נחשב תיק הפנים כתיק רב עוצמה. בסופו של דבר קיבלה המפלגה את תיק הפנים, ארבעה תיקים ביצועיים נוספים והוקצו לה בסך הכול שמונה שרים. מלבד פרס, שמינויו לשר הובטח, נבחרו יתר השרים בידי חברי מרכז המפלגה (Kenig and Barnea, 2014: 186).

מפלגת העבודה הייתה שותפה בכירה בממשלה עד לנובמבר 2005, לפרק זמן של פחות משנה. בתקופה זו הייתה המפלגה שותפה לממשלה שביצעה את תוכנית ההתנתקות. בד בבד היא הייתה עסוקה כמעט ללא הרף במאבקי כוחות פנימיים. אלו התמקדו בעיקר במועד הפריימריז לראשות המפלגה ובטענות קשות על אי-סדרים במפקד החברים לקראת ההתמודדות. לתוצאות הפריימריז – ניצחוננו המפתיע של עמיר פרץ – היו השלכות מיידיות על המשך שותפותה של מפלגת העבודה בממשלת שרון. פרץ, שלא כיהן כשר, הוביל את המפלגה אל מחוץ לממשלה בשבוע פוליטי גורלי אשר במהלכו הכריז ראש הממשלה שרון על עזיבתו את הליכוד ועל הקמת מסגרת פוליטית חדשה. כמו במקרים קודמים, גם הפעם לא זכה המהלך לקונצנזוס בשורות המפלגה. פרץ ספג ביקורות מצד שרים בכירים שהעדיפו להישאר בעילום שם ולפעול מאחורי הקלעים (מועלם, 2005). התפטרותם של שרי המפלגה נכנסה לתוקף פחות משבועיים לאחר הפריימריז. המפלגה נותרה באופוזיציה עד לאחר הבחירות לכנסת ה-17 (2006).

במוצאי יום הבחירות של 2006 ולמוחרתו נשמעו קולות במפלגה שגרסו כי פרץ יכול, עם מאמץ ויצירתיות, לקבל את המנדט מנשיא המדינה ולהרכיב "ממשלת חירום חברתית" בראשותו. יוזמה זו התפוגגה עד מהרה כשהתברר כי רוב סיעות הבית ימליצו לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על אהוד אולמרט, יושב ראש קדימה. ראש הממשלה המיועד הצהיר כי הוא רואה במפלגת העבודה שותפה בכירה בממשלה בראשותו. אולם המשא ומתן הקואליציוני בין השתיים לא היה קל והתמשך יותר משלושה שבועות. במוקד המחלוקת בין שתי המפלגות הייתה דרישת פרץ להעלות את שכר המינימום ולקבל לידיו את תיק האוצר. בסופו של דבר התגבשה פשרה בנוגע לסוגיה הראשונה. במאבק על תיק האוצר נאלצה מפלגת העבודה לוותר לנוכח התעקשותו של אולמרט להותיר אותו בידי קדימה. פרץ ניאות "להתפשר" וקיבל את תיק הביטחון. המפלגה בראשות המנהיג החברתי עמיר פרץ ויתרה על התיקים החברתיים מלבד על תיק החינוך (סיני, 2006). בניגוד לשתי הפעמים הקודמות שבהן הצטרפה לממשלה, הפעם הסמיך מרכז המפלגה – ברוב דחוק של 677 צירים מול 633 – את יושב הראש למנות את

השרים, והם לא הועמדו לבחירת המרכז. התוצאה הצמודה לימדה על האופוזיציה הפנימית החזקה נגד פרץ.

שר הביטחון החדש הספיק לכהן כ-70 ימים בלבד בתפקיד כאשר פרצה מלחמת לבנון השנייה. רבות מהביקורות על ניהולה וסיומה של המלחמה הופנו כלפי צמד המנהיגים, ראש הממשלה אולמרט ושר הביטחון פרץ, והובלט חוסר הניסיון הביטחוני שלהם. מאבקים פנים-מפלגתיים שהתמקדו במנהיגותו של פרץ התגברו לאחר סיום המלחמה. אלו הגיעו לשיא במאי 2007 עם פרסום הדוח החלקי של ועדת וינוגרד – הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006 – שמתח ביקורת נוקבת על שר הביטחון. הדוח יצא לאור בעיצומה של התמודדות על ראשות המפלגה והיה בין הגורמים לכך שפרץ הודח בידי חברי המפלגה לטובת המנהיג החדש-ישן אהוד ברק (יוני 2007). המפלגה אומנם לא פרשה הפעם מהממשלה ונתרה חברה בה עד לסוף כהונתה, אך בה בעת חתרה להחלפתה. המפלגה ובייחוד מנהיגה אהוד ברק היו בין מובילי המהלך שהוביל לנפילתה של ממשלת אולמרט.

עוד טרם נבחר ליושב ראש הצהיר ברק כי אם אולמרט לא יתפטר לאחר פרסום הדוח הסופי של ועדת וינוגרד, הוא יוביל את העבודה אל מחוץ לממשלה: "ודוח וינוגרד הוא דו"ח קשה המחייב מסקנות אישיות. ראש הממשלה, אהוד אולמרט – עליו להסיק מסקנות אישיות ולהתפטר [...] במידה ולא יעשה כן עד לפרסום הדו"ח המלא, ניאלץ לסיים את השותפות עם אולמרט ולפעול להקמת ממשלה חדשה בכנסת הנוכחית" (הארץ, 2007). דומה היה כי מינויו של ברק לשר ביטחון, כמחליפו של פרץ במהלך כהונת ממשלת אולמרט, מיתן את האיום. לאחר פרסום הדוח המלא בראשית 2008 חזר בו ברק והודיע כי העבודה לא תפרוש לעת עתה. אולם פחות מארבעה חודשים לאחר מכן הציב ברק אולטימטום לראש הממשלה על רקע פרשת שחיתות שאולמרט היה מעורב בה (פרשת "מעטפות הכסף" הידועה גם כפרשת טלנסקי). הפעם האיום היה ממשי, שכן המפלגה תיקפה את האולטימטום בהניחה הצעת חוק לפיזור הכנסת והקדמת הבחירות (בנדר ובנגל, 2008). צעדים אלה זירזו את החלטתו של אולמרט לפנות את מקומו ולהתפטר ברגע שמפלגתו תבחר יושב ראש חדש שיחליף אותו בראשות הממשלה. ראשת קדימה הנבחרת, ציפי לבני, שעליה הוטל התפקיד להרכיב ממשלה חדשה, אומנם הצליחה להגיע לטיטת הסכם קואליציוני עם מפלגת העבודה, אך כשלה מלגייס רוב בכנסת. היא נאלצה להודיע לנשיא המדינה כי לא הצליחה להרכיב ממשלה, והבחירות לכנסת ה-18 הוקדמו.

בבחירות 2009 זכתה קדימה בראשות לבני במושב אחד יותר מהליכוד בראשות נתניהו. אולם בכנסת היה רוב מוצק לגוש הימין-חרדים, מה שהיטה את הכף לטובת נתניהו והליכוד. מפלגת העבודה החליטה להישאר ניטרלית ולא להמליץ לנשיא המדינה להטיל את המנדט להרכבת הממשלה על לבני. המפלה האלקטורלית הכבדה שספגה מפלגת העבודה בראשותו לא מנעה

מאהוד ברק מלהצליח להוביל אותה, תוך כדי התנגדויות וביקורות פנימיות עזות, אל ממשלת נתניהו השנייה. הצטרפותה של העבודה אל ממשלה בעלת גוון ימני-לאומי בעוד קדימה – שנתפסה כקרובה יותר לליכוד מבחינה מדינית מאשר העבודה – מבכרת להישאר מחוץ לה, נתפסה בעיני רבים כפשיטת רגל אידאולוגית. ועידת המפלגה שאישרה (ברוב של כ-58%) את ההסכם הקואליציוני עם הליכוד הייתה סוערת. היא ביטאה את הקרע הפנימי שליווה את המפלגה עמוק אל תוך כהונת הכנסת ה-18 (2009-2013). קרע זה הגיע לשיאו עם הפרישה המפתיעה של ברק מהמפלגה יחד עם ארבעה חברי כנסת נוספים וייסוד סיעת העצמאות (ראו להלן).

מפיצול הסיעה בינואר 2011 ועד למאי 2020 (מועד השבעת הממשלה ה-35) שהתה מפלגת העבודה באופוזיציה. זה היה פרק הזמן הארוך ביותר בשנות קיומה שבו לא הייתה שותפה, ראשית או משנית, בקואליציה שלטונית. לאחר הבחירות של 2013 נשמעו במפלגה קולות שקראו לשקול הצטרפות לממשלה בראשות נתניהו, אך יושבת הראש יחימוביץ' שללה זאת ואמרה ש"מפלגת העבודה לא תחזור ותהיה קבלן הביצוע של המדיניות של נתניהו" (ויסמן, 2013א). גם לאחר הבחירות הבאות (2015) עלו קולות שקראו שלא לפסול על הסף הקמת ממשלת אחדות של המחנה הציוני עם הליכוד, אך ניצחונו הגדול של נתניהו שכנע אותו להקים ממשלת ימין צרה. למרות זאת, כשנה לאחר הקמת הממשלה ה-34 התנהלו מגעים מתקדמים בין היו"ר הרצוג לנתניהו על הצטרפות סיעת המחנה הציוני לממשלה. על פי דיווחים שונים אף הועברה בין הצדדים טיוטה להסכם קואליציוני. אלא שהמהלך עורר התנגדויות עזות בשורות מפלגת העבודה, שבה נשמעו התבטאויות בוטות כלפי ה"זחילה" של הרצוג לממשלת נתניהו, אחרי שזה "זרק לו עצם" (בן צור ואזולאי, 2016). בסופו של דבר החליט נתניהו לצרף את ישראל ביתנו לממשלה ומפלגת העבודה נותרה קירחת מכאן ומכאן: גם נותרה באופוזיציה וגם העניקה לגיטימציה לממשלת נתניהו בעצם הסכמתה לשאת ולתת עימה.

בשלוש מערכות הבחירות שנערכו ב-2019-2020, על רקע הסתבכותו של נתניהו בפרשיות שחיתות, הצהירו מנהיגי מפלגת העבודה (אבי גבאי ולאחר מכן עמיר פרץ) שוב ושוב כי המפלגה לא תשב בממשלה שבראשה עומד אדם החשוד בפלילים. למרות זאת, לאחר הבחירות של אפריל 2019 היה אבי גבאי קרוב לסיכום עם נתניהו על הצטרפות לממשלתו אך נמלך בדעתו ברגע האחרון. הוא ספג ביקורות נוקבות על המהלך מצד בכירים במפלגה כאיציק שמולי, שלי יחימוביץ' ועמיר פרץ. האחרון החליף את גבאי בתפקיד היושב ראש, ולאחר בחירתו הצהיר: "באנו להחליף את נתניהו ולא לשבת איתו. כל עוד יש נגדו כתב חשדות כה חמור, לא אשב איתו". לקראת הבחירות של ספטמבר ולאחר שגילח את שפמו (שהיה סימן ההיכר המפורסם שלו) חזר פרץ והבטיח: "עכשיו שכל אחד יכול לקרוא את שפתיי אני אומר

באופן מפורש וחד משמעי: [...] לא נשב בממשלה בראשותו של בנימין נתניהו". הבטחות דומות הוא נתן גם ערב הבחירות של 2020: "נתניהו לא יכול לשמש דוגמה לילדים שלי, וברגע שהוא לא יכול לשמש דוגמה לילדים שלי הוא לא יכול להיות מבחינתי פרטנר" (בן זכרי, 2020).

ניתן להבין את התגובות הקשות שניחתו על פרץ (ועל איציק שמולי) לאחר כניסתם לממשלת החילופים לאור כל ההצהרות וההבטחות האלה. השניים הואשמו ב"גנבת קולות" ובבגידה בהבטחות שהם נתנו פעם אחר פעם לבוחרים. במסגרת ההסכם של מפלגת העבודה עם כחול לבן התמנו עמיר פרץ לשר הכלכלה ואיציק שמולי לשר הרווחה. חברת הסיעה השלישית, מרב מיכאלי, הצהירה שהיא לא רואה את עצמה חלק מהקואליציה. בינואר 2021, לאחר שנבחרה ליושבת ראש המפלגה, יזמה מיכאלי את פרישתה של הסיעה מהקואליציה ודרשה את התפטרותם של שני השרים. בתגובה עזבו פרץ ושמולי את מפלגת העבודה ונותרו לכהן בממשלת המעבר. לאחר בחירות 2021 הצטרפה מפלגת העבודה ל"ממשלת השינוי", היא הממשלה ה-36. מיכאלי מונתה לתפקיד שרת התחבורה, עמר בר-לב – לשר לביטחון פנים ונחמני שי – לשר התפוצות.

לסיכום, ניתן להצביע על שני דפוסים מרכזיים הקשורים לנוכחותה (או היעדרותה) של המפלגה מהקואליציה הממשלתית בין 2001 ל-2021. הראשון הוא קיומם של חילוקי דעות תוך-מפלגתיים על אודות עצם ההצטרפות לממשלה או פרישה ממנה. מדובר בוויכוח סביב הדילמה של בחירה בין ישיבה באופוזיציה עם השפעה קטנה על מדיניות הממשלה, אך מתוך מיצוב המפלגה כחלופה שלטונית ברורה, לבין הצטרפות לממשלה והשפעה רבה יותר על מדיניותה, אך טשטוש ההבדל בין החלופות השלטוניות. מדובר גם בהבחנה בין ראייה לטווח קצר, של השפעה מיידית, לבין ראייה לטווח ארוך, של השפעה רבה יותר אם וכאשר המפלגה תיתפס כחלופה שלטונית ראויה.

בין 2001 ל-2021 חתמה העבודה על שישה הסכמים קואליציוניים לכניסתה לממשלה (2001, 2004, 2008 [לא מומש], 2009, 2020, 2021), פרשה מארבע ממשלות (2002, 2005, 2011, 2021) ובחמישה מקרים (2003, 2013, 2015, אפריל 2019, ספטמבר 2019) החליטה לא להיכנס לממשלה מלכתחילה. פעם נוספת היא הייתה שחקנית מרכזית במהלך שהביא להתפטרותו של ראש הממשלה אהוד אולמרט. כמעט כל אחד מהאירועים האלה לווה בוויכוחים פנימיים מרים ובהטחת האשמות הדדיות בין המצדדים בהצטרפות לממשלה (או בהישארות בה) לבין המצדדים בהישארות באופוזיציה (או בפרישה מהממשלה). הוויכוחים הללו משקפים את הקושי של מפלגת שלטון בעלת עבר מפואר להסתגל למציאות פוליטית שבה היא משמשת לכל היותר שותפה קואליציונית. העימותים הללו הותירו לפרקים מפלגה שסועה וסיעה המפולגת בין שרים לבין חברי כנסת "מורדים". כך למשל, בעקבות ההחלטה להצטרף לממשלת נתניהו

בשנת 2009 התפלגה סיעת העבודה בפועל, גם אם לא רשמית באותה העת. ארבעה מורדים ראשיים – כבל, פינס, פרץ ותמיר – הפגינו במשך חודשים ארוכים התנהגות לעומתית כנגד היו"ר ברק ואף שקלו לפרוש ולהקים מסגרת פוליטית חלופית (שומפלבי, 2009).

הדפוס השני הוא ירידה במשקלה הסגולי של המפלגה בתוך כל ממשלה: ממעמד של המפלגה הגדולה ביותר בקואליציה ב־2001 היא נחלשה עד למעמד של השותפה השלישית בגודלה בקואליציה של ממשלת נתניהו ב־2009, ולאחר מכן לשותפה קטנטנה בממשלה ה־35, שהושבעה במאי 2020, ולשותפה בינונית בממשלה ה־36 (יוני 2021). החולשה משתקפת, מטבע הדברים, גם בירידה במספר השרים ובחשיבותם של התיקים שהוקצו לה. בעוד בממשלת שרון הראשונה החזיקו נציגי המפלגה בשניים מהתיקים הבכירים (ביטחון וחוץ), בממשלות אולמרט ונתניהו הוקצה למפלגה רק תיק הביטחון. מאז 2001 לא הצליחה המפלגה לקבל לידיה את תיק האוצר. הפיחות במעמד המפלגה מתבטא גם בטרמינולוגיה הפוליטית־קשורתית: אל שתי הממשלות הראשונות עוד נהגו להתייחס כמעט תמיד בתור ממשלות אחדות – ביטוי המתייחס לממשלה שחברים בה שני הכוחות המרכזיים במערכת הפוליטית. הביטוי היה כבר שגור פחות בתיאורה של ממשלת אולמרט, ולממשלת נתניהו כבר איש כמעט לא התייחס כ"ממשלת אחדות".

הזירה הפנים־מפלגתית

מפלגת העבודה – גם בזמן שנחלשה – בלטה בקיימה חיים פנים־מפלגתיים תוססים. לפי מדד הדמוקרטיה הפנים־מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה ממדים, זכתה מפלגת העבודה בציונים הגבוהים ביותר מבין המפלגות הישראליות. במדד שהתפרסם ערב בחירות 2015 היא קיבלה ניקוד של 85/100 (הגבוה ביותר מבין המפלגות), ובזה שהתפרסם ערב בחירות אפריל 2019 קיבלה ניקוד זהה ששוב הציב אותה במקום הראשון, שאותו היא חלקה עם מרצ (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

למרות הירידה ההדרגתית במספר החברים של המפלגה – ירידה שתאמה מגמות דומות במפלגות אחרות בישראל ובעולם – מפלגת העבודה המשיכה לקיים פריימריז לבחירת המועמדים לכנסת ולתפקיד היושב ראש. המוסדות הפנימיים המשיכו לפעול רציפות לאורך כל התקופה והשפיעו על מהלכים מרכזיים של המפלגה, כולל הצטרפות לממשלה ופרישה ממנה ולעיתים אף בחירת השרים מטעמה של המפלגה.

ההתפתחות המשמעותית ביותר בזירה הפנים-מפלגתית הייתה השתרשותה של שיטת הפריימריז (עוד בשנת 1992) כשיטה הקבועה והמקובלת לבחירת המנהיגים ומועמדי המפלגה לכנסת.¹⁴ התקבעותם של הפריימריז כברירת מחדל מעניינת, שכן מפלגת העבודה איחרה לפתוח את הליך בחירת המועמדים שלה (הליכוד הקדים אותה ביותר מעשור כאשר אימץ בחירה בידי חברי המרכז לקראת בחירות 1977). עד הבחירות של 1984 (כולל הבחירות הללו) נבחרו יושבי הראש של מפלגת העבודה על ידי ועידת המפלגה, ואילו מועמדי המפלגה לכנסת מונו על ידי ועדה מסדרת.

קיום דמוקרטיה פנימית בכלל וקיומם של פריימריז מפלגתיים בפרט צריכים להיתפס באורח חיובי בעיני אוהדי הדמוקרטיה. אולם עלולים להיות להם גם מחירים כבדים (לוטן, 2021). ראשית, יותר מכל מפלגה אחרת מפלגת העבודה היא "מפלגה אוכלת מנהיגיה": בין 1992 ל-2021 חלו בה 12 חילופים בעמדת היושב ראש. זהו אינו תוצר הכרחי של השיטה, הגם שהיא מזמינה תחרות וקריאת תיגר יותר משיטות סגורות יותר. לראיה, בליכוד – שבו הונהגו פריימריז לבחירת יושב הראש בשנת 1993 – חלו באותו פרק זמן רק שלושה חילופי הנהגה. שנית, הדמוקרטיה הפנימית הזו לוותה לעיתים קרובות בתופעות לוואי שליליות שצבעו את המפלגה בצבעים שליליים. כך במקום "חגיגה לדמוקרטיה" הפכו הפריימריז לשיטה בעלת דימוי מושחת וקלוקל, הגם ששיטות סגורות יותר לוקות בפתולוגיות לא פחות קשות. אך שיטות אלו פחות גלויות ושקופות לעין מוסדות הביקורת, אמצעי התקשורת והציבור (חזן, 1998b; קניג, 2012).

בחלק זה נדון תחילה במבנה המפלגה באופן כללי ולאחר מכן נתמקד בשיטת הפריימריז, שבאמצעותה נבחרים יושבי הראש כמו גם מועמדי המפלגה לכנסת. נמשיך עם בחינה של חברי המפלגה, שיש להם מאז אימוץ הפריימריז תפקיד מרכזי במארג המפלגתי. לאחר מכן נפנה לעסוק במוסדות הביניים של המפלגה – הוועידה והמרכז. נסיים במבט על מצבה הפיננסי של המפלגה ובפעילותה במרשתת.

המבנה הארגוני של מפלגת העבודה

המבנה הפנימי של מפלגת העבודה מתואר בקווים כלליים בתרשים 3.3. המנהיג הפוליטי של המפלגה נושא בתואר הרשמי של יושב ראש המפלגה או לחלופין פשוט "מנהיג המפלגה" או

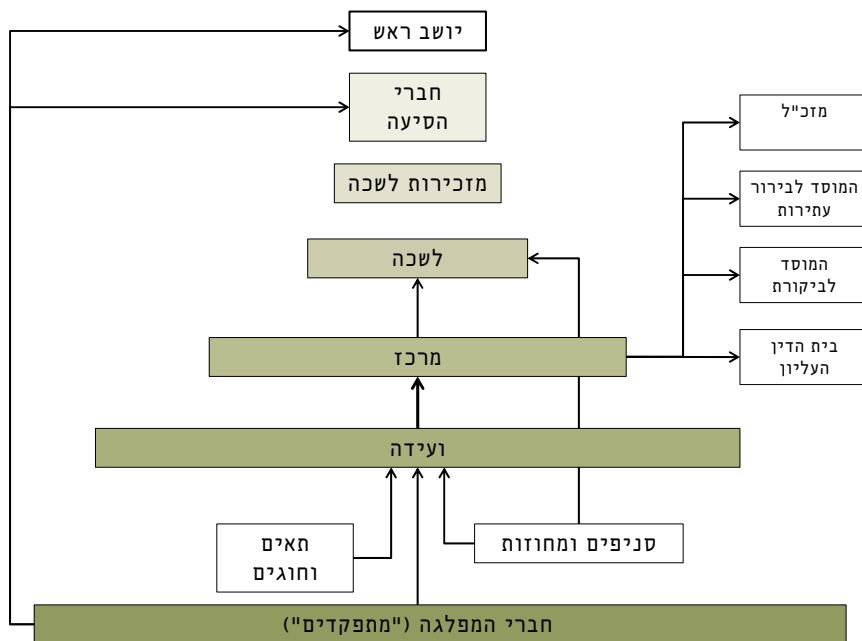
14 מפאת הנסיבות יוצאות הדופן של בחירות ספטמבר 2019 ומרץ 2020 התבסס שיבוץ מועמדי המפלגה לכנסת ה-22 (במסגרת העבודה-גשר) וה-23 (במסגרת העבודה-גשר-מרצ) על תוצאות הפריימריז שנערכו לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019).

"ראש המפלגה". נדון בדרכי בחירתו של היושב ראש בהרחבה בהמשך. אין לטעות ולבלבל את תפקיד היושב ראש עם זה של המזכיר הכללי של המפלגה (מזכ"ל), שנחשב למנהיג הארגוני, לעומד בראש המנגנון המפלגתי. המזכ"ל, שנבחר בדרך כלל על ידי מרכז המפלגה, אחראי לפני מוסדות המפלגה על הניהול המשקי, הכספי והארגוני של המפלגה. באופן כללי ניתן לומר שתפקיד המזכ"ל היה בעבר תפקיד חשוב ובעל עוצמה רבה יותר. מזכ"לים נבחרו מבין חברי הסיעה, אך היה מצופה מהם לנהוג ללא משוא פנים בסוגיות מפלגתיות רגישות. דבר זה השתקף גם במסורת שלפיה שריינו את מקום המזכ"ל ברשימת המועמדים לכנסת. שישה מזכ"לים נבחרו מאז 1992 – נסים זוילי, רענן כהן, אופיר פינס, איתן כבל, חיליק בר וערן חרמוני. על פי רוב עבדו המזכ"לים בתיאום עם יושב הראש ובשירותו, אולם היו גם מזכ"לים לעומתיים.

איתן כבל היה מזכ"ל ביקורתי ולעומתי כלפי היו"ר אהוד ברק בתקופת כהונתו השנייה כראש המפלגה. לאחר התפטרותו של כבל במהלך 2009 אישרה ועידת המפלגה את הצעת היו"ר ברק לבטל את תפקיד המזכ"ל ולמנות במקום זאת מנכ"ל שלא מקרב חברי הסיעה. מקורבו של ברק, ויצמן שירי, נבחר למלא את התפקיד. אך הביקורת הגוברת כלפי סגנון מנהיגותו של ברק הביאה לכך שכבר בשלהי 2010 הוא אולץ לחזור בו מביטול התפקיד. לשכת המפלגה בחרה בחיליק בר למזכ"ל החדש.

מבחינה פורמלית, המוסד העליון של המפלגה הוא ועידת המפלגה. רוב חברי הוועידה נבחרים אחת לארבע שנים בידי חברי המפלגה, ומיעוטם חברים בה מתוקף תפקידיהם כנציגי המפלגה במוסדות שלטון ובמפלגה. להלכה, המוסדות המצומצמים יותר – המרכז, הלשכה ומזכירות הלשכה – כפופים לסמכות הוועידה, כאשר הגופים הרחבים יותר "מאצילים" מסמכויותיהם לאלו הצרים יותר. אולם בפועל הגופים הצרים, מעצם טיבם המאפשר כינוסים תכופים וקבלת החלטות, ומתוך כך שהמאיישים אותם הם החזקים והפעילים יותר במפלגה, הם נותני הטון. לצידם של אלו נמצאים מוסדות הביקורת והשיפוט של המפלגה – המוסד לכירור עתירות, המוסד לביקורת ובית הדין העליון, כולם נבחרים על ידי המרכז.

3.3 תרשים מוסדות מפלגת העבודה

הערה: החל משנת 2009 משמשת ועידת המפלגה גם כמרכז המפלגה.

בחירת יושב ראש המפלגה

יושב ראש המפלגה הוא המנהיג הפוליטי של מפלגת העבודה. סעיף 132א לחוקת המפלגה קובע כי מועמד המפלגה לראשות הממשלה הוא גם יושב ראש המפלגה והראשון ברשימת מועמדיה לכנסת. בהתאם, יש ליושב ראש סמכויות נרחבות, חלקן פורמליות וחלקן סמכויות בפועל.

חוקת המפלגה שתוקנה בראשית שנות ה-90 קבעה כי יושב ראש ייבחר על ידי כלל חברי המפלגה בבחירות מקדימות (פריימריז). החוקה קבעה שמשרת יושב ראש תינתן למועמד שזכה ברוב קולות החברים המשתתפים בפריימריז ובלבד ששיעורם יעלה על 40% מסך הקולות הכשרים. אם שום מועמד אינו זוכה ברוב שכזה, ייערך סיבוב שני בין שני המועמדים שזכו במספר הקולות הגבוה ביותר. החוקה לא נקבה באורך תקופת הכהונה של היושב ראש. במקום זאת ציינה החוקה, בשני סעיפים נפרדים, שני מועדים שבהם יכולות

להתקיים בחירות לתפקיד המנהיג. סעיף אחד קבע כי המפלגה תבחר את המנהיג סמוך למועד הבחירות לכנסת, בעוד שסעיף שני קבע כי אם המנהיג לא הרכיב ממשלה בראשותו (כלומר אינו מכהן כראש ממשלה), יתקיימו פריימריז נוספים לתפקיד המנהיג בתוך 14 חודשים לכל המאוחר מיום הבחירות לכנסת.¹⁵ מכיוון שמאז ראשית 2001 לא כיהן ראש ממשלה מטעם מפלגת העבודה, מנהיגיה עמדו שוב ושוב מול קריאת תיגר עליהם לפני הבחירות הכלליות וגם לאחריהן. יש הטוענים כי לכלל זה היה חלק חשוב בתחלופה הגבוהה של מנהיגי העבודה ובחוסר היציבות בתפקידי ההנהגה המפלגתית (קניג, 2006). עם זאת, המועדים האלה הם רק המסגרת המסדירה הפורמלית. מועדן של חלק מההתמודדויות על תפקיד המנהיג נקבע כפשרה בין מועמדים ומחנות, לעיתים לאחר מאבקים מרים למדי, כפי שיתואר בהמשך.

הפריימריז הראשונים לבחירת יושב ראש המפלגה נערכו בפברואר 1992. במרוץ התמודדו ארבעה מועמדים: היושב ראש המכהן שמעון פרס (בתפקיד מאז 1977), ראש הממשלה לשעבר יצחק רבין (1974-1977), מזכ"ל ההסתדרות ישראל קיסר ואורה נמיר (לוח 3.10). הגוף הבוחר מנה מעל 150,000 חברי מפלגה. למעט נטייתו של קיסר להדגיש מסרים חברתיים-כלכליים, לא נשאה מערכת הבחירות אופי אידאולוגי. נמיר ניסתה להיכנות על מעמד ה"אנדרדוג" ויצאה חוצץ נגד היריבות רבת השנים בין פרס לרבין, שהזיקה לדבריה למפלגה. המאבק העיקרי, בין רבין לפרס, התמקד בשאלה למי מהשניים הסיכוי הטוב ביותר להוביל את העבודה לניצחון בבחירות הכלליות שנקבעו לחודש יוני. שניהם עשו שימוש רב בסקרי דעת קהל על מנת לחזק את טענתם שבהנהגתם קיים סיכוי טוב יותר שהעבודה תזכה בבחירות (בילסקי בן-חור, 1992). למרות הערכות שידרש סיבוב שני הצליח רבין להיבחר כבר בסיבוב הראשון, אם כי עבר בקושי את סף המינימום שנדרש כדי להימנע מסיבוב שני (40%): הוא זכה ל-40.6% מהקולות בעוד פרס קיבל 34.8%, קיסר 18.8% ונמיר 5.4% (גולדברג, 1994: 49).

15 בשנת 2014 חוקנה חוקת המפלגה באופן שקבע בחירות יחידות לתפקיד היושב ראש: "בחירות לראשות המפלגה, יתקיימו פעם אחת בין בחירות כלליות לבחירות כלליות. הבחירות יתקיימו 14 חודשים לאחר הבחירות הכלליות לכנסת" (הוועידה התשיעית של מפלגת העבודה, 29.6.2014).

לוח 3.10

התמודדויות על תפקיד יושב ראש מפלגת העבודה, 1992-2021

שיעור התמיכה במנצח	מועמדים אחרים	המנהיג הנבחר	
40.6%	שמעון פרס, ישראל קיסר, אורה נמיר	יצחק רבין	1992
-	[מועמד יחיד]	שמעון פרס	1996
50.3%	יוסי ביילין, שלמה בן-עמי, אפרים סנה	אהוד ברק	1997
51.2%	אברהם בורג	בנימין (פואד) בן-אליעזר	2001
53.5%	בנימין (פואד) בן-אליעזר, חיים רמון	עמרם מצנע	2002
49.9%	אפרים סנה, דני עטר	שמעון פרס ¹	2003
42.3%	שמעון פרס, בנימין (פואד) בן-אליעזר	עמיר פרץ	2005
51.2%	עמי אילון, עמיר פרץ, אופיר פינס, דני יחוס	אהוד ברק ²	2007
53.8%	עמיר פרץ, יצחק הרצוג, עמרם מצנע	שלי יחימוביץ ²¹	2011
58.5%	שלי יחימוביץ'	יצחק הרצוג	2013
52.0%	עמיר פרץ, יצחק הרצוג, אראל מרגלית, עמר בר-לב ושני נוספים	אבי גבאי ²	2017
46.6%	סתיו שפיר, איציק שמולי ומועמד נוסף	עמיר פרץ	2019
77.5%	אבי שקד, גיל ביילין וארבעה נוספים	מרב מיכאלי	2021

1 הבחירות ב-2003 היו לתפקיד יושב ראש זמני והגוף הבוחר היה מרכז המפלגה.

2 ב-2007 לא עבר שום מועמד את סף 40% התמיכה בסיבוב הראשון. לסיבוב השני העפילו ברק ואילון. ב-2011 זה קרה בשנית ולסיבוב השני העפילו יחימוביץ' ופרץ. ב-2017 זה קרה בשלישית ולסיבוב השני העפילו פרץ וגבאי.

מקור: עדכונים המחברים ל-Kenig and Rahat, 2014

ניצחונה של מפלגת העבודה בבחירות הכלליות של 1992 חיזק את התפיסה שהפריימריז מיטיבים עימה ומרעננים את תדמיתה. אולם נסיבות טרגיות הביאו לכך שחילופי הנהגה הבאים לא נערכו בפריימריז. רצח רבין בנובמבר 1995 הותיר את הממשלה ואת מפלגת העבודה חסרות מנהיג. הממשלה התכנסה לשיבת חירום שעות מספר לאחר הרצח ומינתה את פרס לראש ממשלה בפועל. בתום ימי האבל התכנסה לשכת המפלגה ובחרה את פרס (ללא מתנגדים) למועמד המפלגה לראשות הממשלה החדשה (טל, 1995). עד ראשית 1996 כיהן פרס כראש ממשלה, אך לא נשא בתואר רשמי של יושב ראש המפלגה. רק בראשית 1996, לאחר שהוכרזו בחירות מקדימות, החלה המפלגה לבחון את נחיצותה של התמודדות חדשה על משרת יושב ראש המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה. בשלב מסוים נראה היה כי אין מנוס מקיום

פריימריז. אך שינויים בתנאי הסף (התנאים הוקשחו ועל מועמד היה להציג כעת חתימות של 300 חברי מרכז ושל 2,000 חברי מפלגה) ולחצים שהופעלו על מועמדים פוטנציאליים הביאו להסרת מועמדותם. עם מתמודד יחיד נראה היה כי אין טעם לקיים פריימריז, ומנהיגותו של פרס אושרה במרכז המפלגה בפברואר 1996 (רהט ושרהדר, 1999: 313).¹⁶

לאחר הפסדו של פרס בבחירות הישירות לראשות הממשלה ב־1996 החל מאבק ירושה. זה נסב בראשיתו בעיקר על שאלת עיתוי ההתמודדות. המצדדים בעריכת פריימריז הסתמכו על הסעיף המאפשר קיומם עד 14 חודשים מיום הבחירות וטענו כי יש לערוך התמודדות כדי לסיים את המאבק הפנימי, להתפנות לשיקום המפלגה ולהתכונן מוקדם ככל האפשר למערכת הבחירות הבאה. מי שצידרו בדחיית ההתמודדות טענו כי עדיף להמתין עד סמוך לבחירות הכלליות הבאות, כאשר יתבהר מי המועמד המתאים להוביל את המפלגה לניצחון. לאחר מאבק ממושך גברה דעתם של המצדדים בקיום ההתמודדות, והיא נקבעה ליוני 1997, כ־13 חודשים לאחר ההפסד בבחירות הכלליות. ארבעה מועמדים התמודדו: אהוד ברק, יוסי ביילין, שלמה בן־עמי ואפרים סנה. ברק נתפס לאורך כל הדרך כמועמד המוביל וכיורש המוערך, והוא נבחר ברוב מוחלט של למעלה מ־50% מקולות המצביעים.

ברק אומנם נבחר בשנת 1999 בבחירות ישירות לראשות הממשלה, אך ממשלתו קרסה מהר מאוד. בחירות מיוחדות לראשות הממשלה נקבעו לפברואר 2001. בהתאם לחוקת המפלגה ניתן היה לערוך פריימריז לפני בחירות אלו. אולם מהלך מזורז של ברק בלם את יוזמתו של אברהם בורג להתמודד נגדו. בישיבת המרכז אושרה הצעה שלפיה המרכז מתלכד סביב מועמדותו של ברק לראשות הממשלה ותומך בו. למרות שלהחלטה לא היה תוקף משפטי מחייב היא הוציאה את הרוח ממפרשיו של בורג (מועלם, 2000).

בורג נאלץ להמתין עד לאחר התפטרותו של ברק בעקבות תבוסתו בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בשנת 2001. ימים ספורים לאחר התבוסה כבר הכריזו בורג ובן־אליעזר על כוונתם להתמודד בפריימריז שנקבעו לראשית ספטמבר. עד שבועות מספר לפני יום הבחירה נעשו ניסיונות נמרצים בקרב פעילים במפלגה לרדות את הפריימריז, אך היוזמות הללו נבלמו. בתחילה נחשב בורג למועמד המוביל בין השניים, אולם ככל שהתקדם המרוץ בין־אליעזר סגר את הפער. מספירת הקולות עלה כי בורג ניצח בהפרש זעיר. אולם חשדות כבדים בנוגע להליכי בחירות משובשים הביאו את בן־אליעזר לערער על התוצאות במספר קלפיות. המפלגה נקלעה למאבק משפטי שנמשך כמעט שלושה חודשים, ובסופם נקבע כי ייערך סיבוב חוזר בכ־40

16 ישנן מדינות שנהוג לקיים בהן בחירות פנימיות כולל פריימריז גם במקרה שיש מועמד יחיד, ואז מצביעים בעדו או נגדו (Kenig, Rahat, and Tuttnauer, 2015).

הקלפיות החשודות. לאחר סיבוב ההצבעה החוזר הוכרז בן-אליעזר כמנצח וכיושב הראש החדש של מפלגת העבודה.

בן-אליעזר כיהן בתפקיד פחות משנה. האפשרות ליזום התמודדות נוספת על ההנהגה לקראת הבחירות לכנסת ה-16 קרצה לרבים, בייחוד לנוכח מעמדו הלא מבוסס של בן-אליעזר והפילוג בשורות המפלגה. כבר במאי 2002 הכריז חיים רמון על כוונתו להתמודד. לאחר קביעת מועד הפריימריז צצו שמות נוספים של מועמדים פוטנציאליים – אברהם בורג, מתן וילנאי וראש עיריית חיפה עמרם מצנע. בורג ווילנאי החליטו לא להתמודד, ואילו הצטרפותו של מצנע התקבלה באהדה גדולה בשורות המפלגה ובתקשורת. מצנע ביסס את עצמו כמועמד מוביל לאורך כל שלבי המרוץ. הסקרים הרבים שהתפרסמו בחודש האחרון של המרוץ הראו כי מצנע מוביל בבטחה, אך לא היה ברור אם יצליח לגרוף מעל 40% כדי להיבחר כבר בסיבוב הראשון. במצב הזה הפך רמון (שהסקרים העניקו לו פחות מ-20% תמיכה) לשחקן מפתח והופעלו עליו לחצים משני הצדדים: מצד בן-אליעזר לוותר על התמודדות ולחבור אליו כדי לבלום את מצנע בכוחות משותפים, ומצד מצנע לפרוש ולחבור אליו כדי לבלום את בן-אליעזר, הניצי יותר משניהם. רמון עמד בהפצרות והתמיד בנחישותו להתמודד, דבר שהביא לנטישת חלק גדול מתומכיו ולהגדלת הפער לטובת מצנע בסקרים שהתפרסמו בשבוע האחרון למרוץ. ביום ההצבעה התרסקה התמיכה בחיים רמון ל-7.2% בלבד. בן-אליעזר, המנהיג המכהן, קיבל תמיכה של 38.4% בעוד שמצנע זכה ברוב מוחלט.

מצנע שרד בתפקידו פחות מחצי שנה. התבוסה שספגה העבודה בבחירות לכנסת ה-16 (2003) גרמה לתסיסה פנימית שהובילה אותו להתפטר. מפלגת העבודה – מפולגת, חבוטה וחסרת כיוון – עמדה לפני חילוף הנהגה חמישי במספר מאז רצח רבין. מתוך רצון להימנע מלהטיל את המפלגה לעוד התמודדות, עלתה יוזמה למנות את שמעון פרס לישוב ראש זמני, שיכהן עד לקיום התמודדות חדשה לקראת סיום כהונת הכנסת ה-16. אולם הניסיון להימנע מעימות פנימי נוסף לא עלה יפה. ביוני 2003 התקיימה התמודדות על משרת יושב ראש זמני. הגוף הבוחר היה מרכז המפלגה ופרס גבר בו על אפרים סנה ודני עטר.

זמניותה של משרת היושב ראש ה"זמני" התארכה ליותר משנתיים. רק בדצמבר 2004 קבע מרכז המפלגה כי התמודדות על ההנהגה תיערך בסוף חודש יוני 2005. חמישה מועמדים הצהירו על כוונתם להתמודד: שלושה יושבי ראש לשעבר (פרס, ברק ובן-אליעזר), מתן וילנאי ועמיר פרץ. מפקד החברים נחתם ב-14 במאי, ובסופו עמד מספר בעלי זכות הבחירה על כ-120,000. אלא שבמהרה נתגלו קלקולים רבים במפקד החברים – התפקודיות כפולת, זיזופים והיעלמויות של טופסי התפקודות. במשך החודש שקדם ליום ההצבעה התנהל המרוץ בצל הספק אם ניתן יהיה לקיימו במועד המתוכנן. כשבוע לפני ההצבעה – ולאחר שיצא דוח בדריקה ראשוני שאימת את

החשש לאי-סדרים חמורים במפקד – אישר מרכז העבודה הצעה לדחות את מועד הפריימריז. בספטמבר, בתום תהליך ההתנתקות ולאחר קבלת מסקנות ועדת הבדיקה הפנימית וחתימת ספר הבחורים, קבע המרכז כי הבחירות יתקיימו ב-9 בנובמבר.

באותו מעמד הכריז ברק כי הוא פורש מהמרוץ, לטענתו בגלל המפקד המזויף. אולם ההערכות היו שנקט צעד זה בשל מצבו בסקרים ומפני שנוכח לדעת כי ניסיונו לחזור לראשות המפלגה נתקל בהתנגדות עזה. ברק העביר את תמיכתו לפרס, וחודש לפני הבחירות הצביעו הסקרים על יתרון משמעותי לפרס. פרץ שמר על המקום השני, והשאלה העיקרית הייתה אם פרס ייגרר לסיכוב הצבעה שני, שבו נראה היה כי ניצחונו מובטח. ואולם בשבועיים האחרונים של ההתמודדות הצטמצם הפער בסקרים בין פרס לפרץ, עד כדי כך שהיו שהעריכו כי בשל יכולת הארגון הטובה של פרץ הוא יכול להפתיע ולזכות בסיכוב הראשון. פרישתו של וילנאי מהמרוץ העלתה את הסיכוי להכרעה בסיכוב הראשון. פרץ הפתיע ונבחר למנהיג העבודה ברוב של 42.3% מהקולות. לניצחון מפתיע זה היו השלכות מיידיות: פרץ הוביל את המפלגה אל מחוץ לקואליציה, ואילו פרס החליט לנטוש את המפלגה ולהצטרף לאריאל שרון במפלגתו החדשה קדימה.

פרץ לא הצליח לשפר את הישגי המפלגה בבחירות 2006 ולא הצליח לחמוק מערעור על מנהיגותו ומגורלם של קודמיו. זאת, בייחוד לאור מה שנתפס כתפקודו הלקוי כשר ביטחון במלחמת לבנון השנייה. כבר ביוני 2007 נבחר אהוד ברק לתקופת כהונה שנייה כמנהיג מפלגת העבודה. בהתמודדות זו נרשם מספר שיא של חמישה מועמדים, ובפעם הראשונה היה צורך בסיכוב הצבעה שני. ברק החליף את פרץ כשר הביטחון, ונותר בתפקיד גם לאחר שהוביל את המפלגה להצטרף לממשלת נתניהו אחרי בחירות 2009. הכישלון המוחץ של מפלגת העבודה בבחירות 2009 (מושבים 13) וסגנון מנהיגותו הכוחני הביאו לכיפורות בלתי פוסקות נגד הנהגתו.

בינואר 2011, בהחלטה שזעזעה את המערכת הפוליטית, פרש ברק יחד עם עוד ארבעה חברי כנסת מהמפלגה וייסד את סיעת העצמאות. המפלגה, שנותרה ללא מנהיג, בחרה במיכה חריש הוותיק כיושב ראש זמני עד לעריכת פריימריז בחודש ספטמבר. המרוץ היה הפעם צמוד במיוחד והפער בין שלושת המועמדים המובילים היה קטן: שלי יחימוביץ' (32%) ועמיר פרץ (31%) העפילו לסיכוב שני בהקדימם את יצחק הרצוג (24%) ואת עמרם מצנע (12%). בסיכוב השני נבחרה יחימוביץ' ברוב של כ-54% מהקולות. יחימוביץ' הובילה את המפלגה (לראשונה מאז 1992) לעלייה בייצוג בכנסת, אך 15 המושבים שבהם זכתה המפלגה בבחירות 2013 נחשבו להישג מאכזב, בייחוד לנוכח הצלחתה של רשימת יש עתיד, שדחקה את העבודה למקום השלישי. בהתאם ל"מסורת" המפלגתית, שלפיה מנהיגים עומדים לפני קריאת תיגר לאחר

כישלון יחסי בבחירות הכלליות, נערכו פריימריז עוד באותה שנה. 'יחמוביץ' פעלה לקבוע מועד מוקדם מתוך אמונה שהדבר ישרת אותה (לא יתאפשר למתפקדים חדשים להצביע). אך ביום המבחן היא ניצחה בידי יצחק הרצוג, שנבחר ברוב גדול של קרוב ל-60% מהמצביעים.

בחירות 2015 סימנו התחזקות מתונה של מפלגת העבודה, אולם אי-השגת היעד של חזרה לשלטון עוררה שוב את הלחצים לקיים התמודדות על ההנהגה. בראשית יולי 2017 התקיימה ההתמודדות שבה השתתפו חמישה מתמודדים מרכזיים: עמיר פרץ, ששב למפלגה לאחר שבבחירות 2013 פרש ממנה וחבר לתנועה של ציפי לבני וזכה בכ-33% מן הקולות; אבי גבאי, שהיה שר בממשלת נתניהו מטעם מפלגת כולנו ופרש ממנה אגב השמעת ביקורת קשה על התנהלותה וזכה בכ-27% מן הקולות; היושב ראש המכהן יצחק הרצוג זכה רק בכ-17% מן הקולות; ויתר הקולות התחלקו בין ארבעה מתמודדים נוספים, אראל מרגלית (כ-16% מהקולות) ועמר בר-לב (כ-7%) ושני מועמדים נוספים שזכו בפחות מאחוז מן הקולות. מאחר ששום מועמד לא זכה ב-40% מן הקולות, התקיים סיבוב שני שבוע אחר כך בין שני המתמודדים שזכו במספר הקולות הגבוה ביותר בסיבוב הראשון, פרץ וגבאי. בסיבוב השני הייתה התמודדות צמודה וגבאי ניצח עם 52% מהקולות. ניצחון של מועמד שזה עתה הצטרף, לראשונה בחייו, למפלגת העבודה, סימן את תסכולה של מפלגה שמנסה ונכשלת שוב ושוב לחזור ולהיות (לפחות) חלופה שלטונית.

כישלונה החרוץ של מפלגת העבודה בהנהגתו של גבאי בבחירות של אפריל 2019 הוביל, כצפוי, לחילופי הנהגה נוספים. גבאי אף לא טרח לנסות ולהיבחר מחדש. המרוץ התלת-ראשי הפגיש בין ותיק חברי הכנסת עמיר פרץ לבין שני יוצאי גל המחאה החברתית של קיץ 2011: איציק שמולי וסתיו שפיר. פרץ ניצל את פיצול הקולות של נציגי הדור הצעיר ונבחר ליושב ראש (בפעם השנייה; לראשונה נבחר בשנת 2005) כבר בסיבוב הראשון.

ההתמודדות האחרונה על תפקיד היושב ראש, נכון לכתיבת שורות אלה, נערכה בראשית 2021, לקראת הבחירות לכנסת ה-24. זמן קצר קודם לכן הכריז היו"ר פרץ שלא יתמודד בבחירות וכי כוונתו לפרוש מהחיים הפוליטיים. במקביל הוא פעל לבטל את הפריימריז לראשות המפלגה ולבחירת רשימת המועמדים. אומנם ועידת המפלגה אישרה את הצעתו, אך בעקבות עתירה שהגישה ח"כ מרב מיכאלי ביטל בית המשפט המחוזי את החלטת הוועידה והורה לקיים פריימריז (בנדר, 2021). ההתמודדות לא עוררה עניין רב, עובדה הקשורה למצבה העגום של המפלגה בסקרי דעת הקהל שחזו שלא תעבור את אחוז החסימה בבחירות הקרבות. מיכאלי ניצחה בקלות ונבחרה ליושבת ראש החדשה של המפלגה, האישה השלישית שנשאה בתפקיד.

בחירת המועמדים לכנסת

ההכרעה הדמוקרטית של חברי (מתפקדי) המפלגה, כפי שהתבטאה בבחירות המקדימות (פריימריז), היא שקבעה את רובה של רשימת המועמדים, למעט מספר קטן של מקרים שבהם מועמדים קיבלו "פטור" מהתמודדות ושוריין להם מקום ברשימה. דובר בכמה סוגי שריינים: ראשית, שריון מסורתי למזכ"ל המפלגה במקום השביעי ברשימה (ועידת המפלגה החליטה ב־2017 לדחוק את שריון המזכ"ל למקום ה־11). שנית, שריינים פרסונליים אשר נועדו להקטין את סכנת המרמור של בכיר במפלגה או לכבד אותו על ידי שחרורו מהתמודדות. כך נשמר לשמעון פרס המקום השני ברשימת ישראל אחת ב־1999. שלוש שנים מאוחר יותר שוריינו המקום השני והשלישי ברשימה ליושב ראש היוצא בנימין (פואד) בן־אליעזר וליושב ראש לשעבר שמעון פרס, בהתאמה. שלישית, שריון אישי מטעם היושב ראש. ב־2015 שוריין כך מנואל טרכטנברג (במקום ה־11 ברשימה), ולקראת הבחירות של אפריל 2019 שוריינו טל רוסו (במקום השני) וחיים ילין (במקום ה־10).

כאמור, שאר המקומות ברשימה נקבעו על פי התמיכה שקיבלו המועמדים מחברי המפלגה. אך בכל התמודדות קבע התקנון כללים שונים בנוגע להבטחות ייצוג של מגזרים שונים, מיקומם ודרכי בחירתם. הצורך בקביעת מנגנונים להבטחת ייצוג נבע מכך שבמעבר לבחירת המועמדים על ידי גוף בוחר כוללני אבדה להנהגת המפלגה היכולת להשפיע על הרכב הרשימה. בשיטה הישנה שבה "ועדה מסדרת" בחרה ודירגה מועמדים יכלה הנהגת המפלגה להרכיב רשימה מאוזנת שתכלול נציגי מגזרים וקבוצות חברתיות למיניהם – נשים, ערבים, עולים, חברי קיבוצים ומושבים, נציגי מחוזות טריטוריאליים וכיוצא באלה. על מנת לשמר את היכולת להציג רשימת מועמדים מאוזנת הכיל כל תקנון פריימריז כללים שהבטיחו את ייצוגם המינימלי של מגזרים שונים.

כפועל יוצא של מנגנוני תיקון ייצוג אלו התחלקו הבחירות המקדימות לכמה זירות. הזירה המרכזית, הידועה בכינוי "הרשימה הארצית", קבעה את צמרת הרשימה. בזירה זו התמודדו בדרך כלל חברי הכנסת הבכירים, כמו גם מועמדים חדשים שהיו מוכרים לציבור. המנצחים ברשימה הארצית אכלסו את צמרת רשימת המועמדים של המפלגה (לוח 3.11). כאשר מפלגת העבודה הרכיבה את הממשלה או שהייתה חברה בה, היו סיכוייהם של מי שזכו במקום גבוה בהתמודדות זו להתמנות כשרים גבוהים (Kenig and Barnea, 2009). זכייה במקום הראשון בהתמודדות זו הביאה למועמד הזוכה יוקרה רבה והציבה אותו (בדרך כלל, אלא אם שוריינו מקומות לאישים בכירים) במקום השני ברשימת המועמדים, מייד לאחר יושב ראש המפלגה. לאור חילופי ההנהגה התכופים מיצב הישג זה את המנצח כמועמד עתיד למושרת היושב ראש.

אולם להפגנת עוצמה זו היה גם מחיר, כי מי שניסו להגן על עמדתם כיושבי ראש ומי שרצו להתמודד על משרה זו בעתיד זיהו את "הסכנה" ופעלו מבעוד מועד לסכלה.

לוח 3.11

"השלישייה הפותחת": המנצחים בהתמודדות ברשימה הארצית

תאריך	מקום ראשון	מקום שני	מקום שלישי
31.3.1992	שמעון פרס	אברהם בורג	בנימין (פואד) בן-אליעזר
25.3.1996	עוזי ברעם	אהוד ברק	בנימין (פואד) בן-אליעזר
15.2.1999	שלמה בן-עמי	יוסי ביילין	מתן וילנאי
9.12.2002	מתן וילנאי	אברהם בורג	דליה איציק
17.1.2006	יצחק הרצוג	אופיר פינס	אבישי ברוורמן
4.12.2008	יצחק הרצוג	אופיר פינס	אבישי ברוורמן
29.11.2012	יצחק הרצוג	עמיר פרץ	איתן כבל
14.1.2015	שלי יחימוביץ'	סתיו שפיר	איציק שמולי
11.2.2019	איציק שמולי	סתיו שפיר	שלי יחימוביץ'
1.2.2021	עמר בר-לב	אמילי מואטי	גלעד קריב

הערה: לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 ושל מרץ 2020 לא נערכה התמודדות לקביעת הרשימה לכנסת.

הבטחת ייצוג מינימלי לנשים התבצעה במסגרת הרשימה הארצית באופן שאם העדפות הבוחרים לא הספיקו כדי למלא את מכסת הנשים שנקבעה מראש, "הוקפצו" מועמדות במעלה הרשימה. בפריימריז הראשונים (1992) הובטח מקום אחד לפחות לאישה בכל עשיריית מועמדים; בפריימריז של 2006 כבר הוכפלה מכסת הייצוג והובטחו ארבעה מקומות בשתי העשיריות הראשונות (שפירא ואח', 2013: 112-113; שומר, 2020). בפריימריז של 2021, לאחר בחירתה של מרב מיכאלי לראשות המפלגה, נקבע לראשונה עיקרון של "ריצ'רץ'": שיבוץ לסירוגין על פי מגדר.

מלבד הרשימה הארצית – אשר המתמודדים במסגרתה נבחרו בידי כלל המתפקדים – הציבה מפלגת העבודה עד שנת 2012 גם זירות משנה שבחרו נציגי מגזרים חברתיים, קבוצות אוכלוסייה או אזורים. נציגי חלק מאותם המגזרים – צעירים, עולים, שכונות, גמלאים – נבחרו, בדרך כלל, במסגרת הרשימה הארצית בידי כלל המתפקדים. נציגים אחרים של מה שנקרא "מחוזות" או "מרחבים" נבחרו לא בידי כלל המתפקדים אלא על ידי קבוצת השיוך

של כל מתפקד. כך, למשל, בחרו רק חברי המפלגה בני הקיבוצים את נציג מרחב הקיבוצים, רק חברי המפלגה הדרוזים את נציג מרחב הדרוזים ורק חברי המפלגה שהשתייכו למחוז חיפה את נציג מרחב חיפה. מאבקים באשר לזהות המגזרים ובעיקר באשר למקום המוכתר לנציגי כל מגזר ברשימת המועמדים התרחשו לפני כל פריימריז ושיקפו את יחסי הכוחות הפנים-מפלגתיים ואת קבוצות האינטרס המגוונות במפלגה. ב־1992 וב־1996, למשל, נקבעו 12 מחוזות: ארבעה סקטוריאליים (תק"מ, מושבים, ערבים ודרוזים) ושמונה אזוריים (רהט ושר-הדר, 1999: 304). לקראת הפריימריז של 1999 התווסף אזור בשם נגב. מהלך זה נועד ככל הנראה להבטיח כי מקורבו של היו"ר ברק, ויצמן שירי, ימצא את מקומו ברשימת המועמדים לכנסת (Cross et al., 2016: 99).

בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת ה־19 (נובמבר 2012) חל שינוי משמעותי בכללי קביעת הרשימה. ראשית, הוחלט כי נציגי המחוזות ייבחרו לא בידי חברי המפלגה המשתייכים למחוז אלא בידי כלל חברי המפלגה. תיקון זה נועד למנוע את מה שנתפס כעיוות ולפיו מועמדי המרחבים שובצו במקומות ריאליים לאחר שקיבלו תמיכה של אלפים בודדים של קולות במרחב שלהם, בעוד מועמדים שהתמודדו ברשימה הארצית וזכו בתמיכה רבה יותר – נדחקו למקומות לא ריאליים.¹⁷ שנית, הוחלט לאחד את הבטחת הייצוג לקיבוצים ומושבים לקטגוריה משותפת ("ההתיישבות העובדת") ואת הבטחת הייצוג לערבים ולדרוזים לקטגוריה משותפת ("מיעוטים"), מה שעורר תרעומת רבה מצד נציגי מגזרים אלו.

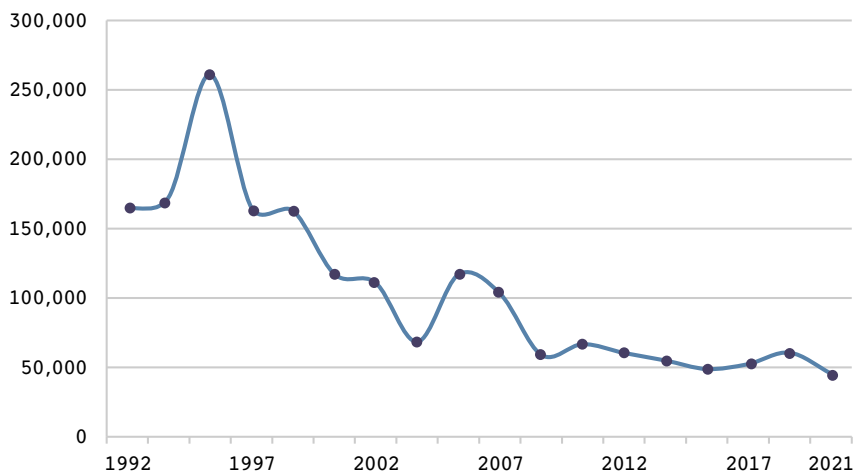
הפריימריז לבחירת הרשימה בשנת 2021 היו חלק חשוב מתהליך ההתאוששות הזמני של מפלגת העבודה. הם נערכו כשבוע לאחר בחירתה של מרב מיכאלי ליושבת הראש ובלטו בהם שני מרכיבים. האחד היה השריון המגדרי הגבוה שחילק את הייצוג בצמרת הרשימה, שווה בשווה, בין שני המינים. השני היה פתיחה של ההתפקדות למפלגה עד לערב בחירת המועמדים, צעד שנתן הזדמנות למועמדים לגייס תומכים ולהחיות את מפלגת העבודה.

17 בעבר, כאשר המפלגה זכתה במעל 20, 30 ואף 40 מושבים, נבחרו רבים מנציגי המגזרים והמרחבים לכנסת. אולם עקב היחלשותה האלקטורלית של המפלגה קטן במידה רבה מספר המועמדים שנבחרו לכנסת כנציגי מגזרים או מרחבים. בבחירות 2009 נבחרו לכנסת רק שלוש שמחון כנציג מרחב המושבים (מקום 12) ואוריח נוקד (מקום 13), שניצחה במרחב הקיבוצים. מאוחר יותר, עקב חילופי גברי במהלך כהונת הכנסת, נכנסו גם ראלב מגידלה (ערבים, מקום 15), שכיב שנאן (דרוזים, 16) ויורם מרציאנו (שכונות, מקום 17). בבחירות 2013 לא נבחר לכנסת ולו נציג אחד של המרחבים או המגזרים. דני עטר, שקיבל את מרב הקולות מבין מועמדי המושבים והקיבוצים, מוקם במקום ה־16 ברשימה, אך מפלגת העבודה זכתה ב־15 מושבים בלבד.

חברי המפלגה ומפקדי חברים

תרשים 3.4 מציג את מספר חברי מפלגת העבודה לאורך השנים. המגמה הכללית המצטיירת היא של ירידה בהיקפי החברות במפלגה מאז שנת 1996. זוהי מגמה צפויה התואמת מגמה שנרשמה בחברות במפלגות במרבית הדמוקרטיות המערביות (Van Biezen, Mair, and Poguntke, 2012), וכן במפלגות בישראל (קניג ואח', 2014). עם זאת, מאז שנת 2008 חלה התייצבות של מספר חברי המפלגה, הנע סביב 50,000. התייצבות זו נובעת, ככל הנראה, מהיחלשותה של המפלגה שכבר אינה מהווה מוקד משיכה ל"קבלני קולות" לסוגיהם.

תרשים 3.4
מספר חברים במפלגת העבודה, 1992-2021

מקור: עדכון ל-2015, Rahat and Kenig

בתוך המגמה הכללית של ירידה, עד לשנת 2008 אפשר להצביע גם על דפוס של חוסר יציבות בהיקפי החברות, המתאפיין בעליות וירידות חדות בזמן קצר מאוד. חוסר יציבות זה קשור לפתיחת ההליכים הפנים-מפלגתיים לקהל חברי המפלגה. הוא התבטא בזינוקים מהירים במספר חברי המפלגה זמן מה טרם ההתמודדויות הפנימיות שבהן יש לחברי המפלגה זכות הצבעה (פריימריז). רבים מחברים אלה שצורפו כדי לתמוך במועמדים לראשות המפלגה או

לרשימה לכנסת לא חידשו את חברותם. אלו מכונים במחקר הבינלאומי "חברי זָזק" (instant members), ואילו בהקשר הישראלי הם מכונים "חברים מזדמנים".

אין פסול, כמובן, בשאיפה של מפלגה או של מועמדים מטעמה להרחיב את השורות ולגייס חברים חדשים. מה שמאיר את החברים המזדמנים והמפקדים ההמוניים באור בעיית מנקודת המבט המפלגתית הוא העובדה שרכים מהאזרחים שהתפקדו למפלגה לא נותרו בה אחרי תום ההתמודדות. במילים אחרות, חלק ניכר מהזינוק במספר החברים נרשם משום שאזרחים צורפו רק כדי לתמוך במועמד מסוים, אבל לא היה להם כל עניין להישאר חברי מפלגה. דהיינו, יותר משאזרחים אלה הצטרפו למפלגה, הם בעצם אזרחים ששוכנעו (בידי מועמדים, פעילים או קבלני קולות) "לרכוש" זכות חד-פעמית להשתתף בבחירות הפנימיות שלה.

במחקרם על בחירת מועמדים הרגו חזן ורהט את התופעה באמצעות השוואה של מספר החברים בשתי מפלגות – הליכוד ומפלגת העבודה – לפני תחילת המפקדים ובסיומם. בכל שמונת המקרים שנבחנו נרשמו ערב הפריימריז זינוקים במספר החברים בשיעורים של בין 59% לבין 332%. אחרי הפריימריז לא טרחו רבים מהמצטרפים לחדש את חברותם, והדבר התבטא בצניחות חדות במספר החברים – בשיעורים של בין 44% ל-73% (Hazan and Rahat, 2010: 99). חיליק בר, מזכ"ל מפלגת העבודה, התייחס לתופעה במכתב ששיגר בשנת 2013 לחברי המפלגה: "כמו תמיד, לאחר מערכת הבחירות (הפריימריז) עזבו את המפלגה חברים, אשר רבים מהם הגיעו למפלגה רק בכדי לבחור במועמד זה או אחר, ועובדה – הם לא נשארו. תמיד הייתה נשורת כזו לאחר בחירות ליו"ר" (בר, 2013).

בעיה נוספת נוגעת לפעילותם של קבלני קולות – מגייסי קולות המשתמשים ביכולתם לשכנע ואף ללחוץ על אזרחים כדי לצרף למפלגה באופן מאורגן והמוני מאות מתפקדים ואפילו אלפים. לעיתים קרובות אין למתפקדים הללו כל זיקה רעיונית או אחרת למפלגה. ללא פיקוח ואסדרה אפקטיביים של החברות במפלגה, אותם קבלני קולות מנצלים לרעה את השיטה. כמעט בכל מפקד חברים שהתקיים במפלגת העבודה מאז 1992 יש עדויות לפעילות של קבלני קולות. אלה פועלים לרוב בקרב מגזרי אוכלוסייה המתאפיינים ברשת קהילתית הדוקה המקילה את הגיוס ההמוני: מיעוטים (ערבים, דרוזים וכו' וכו'), ועדי עובדים גדולים וקיבוצניקים. בחלק מן המקרים דובר בגיוס של אוכלוסיות פגיעות יחסית, עניות או תלויות בקבלן הקולות או במקורביו. תופעה זו של יחסי תלות המנוצלים לגיוס תמיכה פוליטית מוכרת בספרות מדע המדינה בשם "יחסי פטרון-קליינט" ומאפיינת פוליטיקה לא דמוקרטית. לעיתים קרובות קבלני הקולות נוקטים אמצעים שאינם עולים בקנה אחד עם החוק. הם גם מספסרים ברשימות המתפקדים שלהם – לפעמים לטובת קידום אינטרסים תעסוקתיים (איגודי עובדים), לפעמים כדי לקדם נושא אידאולוגי ולפעמים לצורכיהם הפרטיים, למשל קידום לתפקידים בשכר או ניסיון להשפיע על מכרזים (קניג ואח', 2014).

הליך הצירוף בידי קבלני קולות נעדר שקיפות משום שהם אינם נוהגים לחשוף את שמות המצטרפים ואת זהותם עד הרגע האחרון לפני ההתמודדות. הם עושים זאת כדי שלא לחשוף את זהות החברים למועמדים שאינם חפצים ביקרם. יתרה מזו, לא אחת מתגלה כי האופן שבו צירפו קבלני קולות את חברי המפלגה אינו כשר. יש שהם משלמים את דמי החברות במפלגה עבור החבר החדש או מבטיחים לו טובות הנאה; יש שהם פוקדים אנשים בלי ידיעתם או על ידי הטעיה; והיו אף מקרים של טופסי התפקדות מזויפים.

למפקדים הבעייתיים האלה ולפעילותם של קבלני הקולות יש השלכות שליליות על המפלגה. לא רק שהם פוגעים במוטיבציה של חברי המפלגה המסורים, הרואים כיצד זכויותיהם מושוות לקהל מתפקדים שזיקתו למפלגה קלושה, הם אף פוגעים בתדמית של המפלגה ושל הליך הבחירות הפתוח שהיא מיישמת. במקום שהפריימריז ייחננו מדימוי חיובי (שיטה פתוחה, תחרותית, דמוקרטית ושקופה) דבק בהם רפש בגלל דיווחים תקשורתיים על מאות ואלפים של טופסי התפקדות פסולים ועל פעילותם של קבלני הקולות.

הגיוס המאורגן בקבוצות מסוימות, בפרט כאלה שיש להן זיקה קלושה לערכי המפלגה ולדרכה, אף עלול ליצור גוף בוחר שאינו מייצג נאמנה את קהל התומכים שלה. כך, בשנת 2011 פרסמה מפלגת העבודה נתונים רשמיים שלפיהם 11,270 מתוך כ-66,000 המתפקדים שלה היו ערבים (17%). בשנת 2007 דווח ש-22.4% ממתפקדיה הם ערבים. אבל רק כ-4% מהקולות שקיבלה העבודה בבחירות 2009 באו מהמגזר הערבי. בסקר שנערך בשנת 2010 בקרב חברי מפלגות הצהירו 17% מחברי מפלגת העבודה כי לא הצביעו בבחירות האחרונות (שנערכו כשנה לפני מועד עריכת הסקר) עבור המפלגה (קניג ואח' 2014: 54).

אותו הסקר סיפק גם מספר נתונים הנוגעים למאפיינים הדמוגרפיים של חברי מפלגת העבודה, מתוך השוואתם למאפיינים של בוחריה. הגיל הממוצע של חברי מפלגת העבודה בשנת 2010 היה 55, בארבע שנים יותר מממוצע גיל הבוחרים במפלגה. רק 9% מחברי המפלגה היו בני 30 ומטה, בהשוואה לכ-20% מהבוחרים שלה. נשים היו רק כשליש מבין חברי המפלגה לעומת 46% מכלל בוחריה בבחירות 2009. בעוד ש-14% מחבריה היו ערבים, מתוך בוחריה היו הערבים 4% בלבד. מבחינת רמת דתיות נמצא ש-85% מהחברים אינם שומרים על המסורת כלל או שומרים עליה במידה מועטה (שם; Kenig, Philippov, and Rahat, 2013).

במפלגת העבודה השתרשה שיטת הפריימריז גם כשיטה לבחירת יושב הראש וגם כשיטה לקביעת מועמדי המפלגה לכנסת. היא היחידה מבין המפלגות הישראליות שדבקה בפריימריז כשיטה לבחירת המועמדים ברציפות למן 1992 ועד 2021 (למעט הבחירות יוצאות הדופן של ספטמבר 2019 ושל 2020, ראו הערה 14 בפרק זה). בסך הכול נערכו בתקופה זו 11 התמודדויות פריימריז לבחירת יושב הראש ו-10 נוספות לקביעת רשימת המועמדים. בממוצע נטלו חלק

באירועים אלה כ-63,000 חברי מפלגה, ושיעור ההשתתפות היה כ-58% מתוך המתפקדים בעלי זכות הבחירה (לוח 3.12).

לוח 3.12 השתתפות בפריימריז

שיעור ההשתתפות	מספר המשתתפים	יושב ראש/רשימה	
70.1%	108,347	יושב ראש	1992
72.0%	118,197	רשימה	1992
74.6%	194,788	רשימה	1996
69.2%	114,144	יושב ראש	1997
62.0%	101,087	רשימה	1999
54.8%	64,219	יושב ראש	2001
60.0%	66,256	יושב ראש	2002
53.0%	58,783	רשימה	2002
63.9%	64,204	יושב ראש	2005
58.4%	68,331	רשימה	2006
65.2%	67,454	יושב ראש	¹ 2007
53.9%	31,789	רשימה	2008
66.0%	44,067	יושב ראש	¹ 2011
58.0%	35,035	רשימה	2012
52.3%	28,806	יושב ראש	2013
58.8%	28,742	רשימה	2015
59.0%	30,998	יושב ראש	¹ 2017
56.3%	33,672	רשימה	2019
45.7%	29,839	יושב ראש	2019
26.0%	9,651	יושב ראש	2021
39.8%	18,108	רשימה	2021
58.1%	62,691		ממוצע

1 בהתמודדויות האלה נערכו שני סיבובי הצבעה. הנחונים כאן ממייחסים להשתתפות בסיבוב הצבעה הראשון.

מקור: עדכוני המחברים ל-Kenig and Rahat, 2014; Cross et al., 2016.

מהתבוננות על לוח 3.12 ניתן ללמוד כי מספר המשתתפים בבחירות הפנימיות ירד לאורך זמן במידה ניכרת. ניתן להבין זאת לאור ירידת מעמדה של המפלגה, אשר אינה מושכת תשומת לב של בעלי אינטרסים ופוקדים גדולים בשל מעמדה המשני ואף האופוזיציוני בשנים האחרונות. במקביל ירדו גם שיעורי ההשתתפות. אך הירידה הייתה במידה סבירה עד לבחירות 2019, ונבעה ככל הנראה מפיזור חסכני יותר ויותר של נקודות הצבעה בפריימריז ברחבי הארץ בשל הירידה במשאבים ובמספרי החברים. בבחירות הפנימיות ליושב הראש בשנת 2021 ניכרה ירידה חדה בהשתתפות. כיוון שמגבלות התנועה בשל מגפת הקורונה לא חלו על מי שרצה להשתתף בהצבעה ורוב ההצבעה ממילא בוצעה דרך המרשתת, זו הייתה כפי הנראה תוצאה של מצבה העגום של המפלגה באותה העת. אכן, כבר לאחר בחירת יושבת הראש החדשה ניכרה התאוששות, ושיעור ההצבעה עלה בכמעט 15% בבחירה של הרשימה לכנסת כשבוע אחר כך.

חוסדות המפלגה

סעיף 1 בפרק הראשון של חוקת המפלגה מונה שבעה מוסדות מרכזיים: הוועידה, המרכז, הלשכה, מזכירות הלשכה, המוסד לבריור עתירות, המוסד לביקורת ובית הדין העליון. בדיוננו כאן נתמקד בשני הראשונים, שהם מוסדות הביניים הרחבים הנבחרים של המפלגה. מוסדות אלו עברו תמורות ושינויים במהלך התקופה הנסקרת. באופן כללי ניתן להצביע על כך שוועידת המפלגה והמרכז נותרו גופים תוססים, פעילים ובעלי סמכויות לא מועטות לכל אורך התקופה. לעומת זאת, חל פחות במעמדם של לשכת המפלגה ושל המזכ"ל.

ועידת המפלגה היא הגוף העליון והמחוקק של מפלגת העבודה. לפי הכתוב בחוקה הוועידה נבחרת כל ארבע שנים, מתכנסת חצי שנה לכל המאוחר מיום היבחרה, ויכולה להתכנס פעם או פעמיים נוספות בהתאם לקביעת המרכז. אולם המציאות הפוליטית-מפלגתית מעידה על גמישות באשר למועדי בחירת הוועידה ומועדי כינוסה. כך, למשל, חלפו חמש שנים בין הבחירות לוועידה השישית (אפריל 1997) לבין הבחירות לוועידה השביעית (יולי 2002), שש שנים עד לבחירות לוועידה השמינית (יולי 2008), ארבע שנים עד לבחירות לוועידה התשיעית (ספטמבר 2012), ושש שנים עד לבחירות לוועידה העשירית (דצמבר 2018).

הרכבה של ועידת המפלגה נקבע באמצעים מגוונים. מכיוון שהחוקה אינה מסדירה את השיטה שלפיה תיבחר הוועידה אלא מציינת בכלליות כי היא תיקבע "על-פי תקנון בחירות שמרכז המפלגה יאשר", לא קיימת אחידות הן באשר לשיטת הבחירות הן באשר למספרם של הצירים. כפועל יוצא מספר הצירים לא היה יציב לאורך השנים. כך בשנת 1977 מנתה הוועידה השנייה של המפלגה 3,018 צירים (Yanai, 1981: 59), בשנת 1997 מנתה הוועידה השישית כ-3,700 צירים, בשנת 2002 כבר מנתה הוועידה השביעית יותר מ-4,000 צירים, ואילו בשנת 2012

מנתה הוועידה התשיעית 1,801 צירים. זאת ועוד, מספר צירי הוועידה עשוי להשתנות גם תוך כדי כהונתה של ועידה בעקבות צירוף של צירים נוספים, כפי שהתרחש לא פעם.

הגם שהשיטה שלפיה נבחרים או ממונים צירי הוועידה משתנה ממקרה אחד למשנהו, העקרונות נותרו דומים לאורך השנים: מרבית הצירים נבחרים בידי חברי המפלגה באזורי בחירה, ואילו אחרים הם צירים מתוקף תפקידם (בעיקר בעלי תפקידים ונבחרים ציבור של המפלגה). צירים נוספים שהם נציגים של מגזרים חברתיים "מצורפים" לוועידה בכפוף לאישורה של "ועדת צירופים". בבחירות לוועידה התשיעית, למשל, קבע התקנון כי שני שלישים מהצירים (1,201 מתוך 1,801) ייבחרו בידי חברי המפלגה באזורי בחירה. מספר הצירים שהוקצו לכל אזור בחירה נקבע לפי חישוב ששקלל את מספר מצביעי המפלגה באותו אזור בבחירות האחרונות לכנסת עם מספר בעלי זכות הבחירה באותו אזור בחירה. עוד קבע התקנון כי 200 צירים נוספים יצורפו לוועידה מתוקף תפקידם,¹⁸ וכי כ־400 צירים נוספים שהם נציגי קבוצות ומגזרים שונים יצורפו על פי שיקול הדעת של ועדת הצירופים. נציגים אלו כללו: חברי כנסת ושרים לשעבר, ראשי ארגוני עולים, אנשי משק – כלכלה, חברה, אקדמיה, אנשי רוח, אישי ציבור בולטים במגזר הערבי, בכירים לשעבר במערכת הביטחון ועוד.

סוגיית ה"צירופים" של צירים לוועידת המפלגה גרמה לא אחת למחלוקת פנימית. בדרך כלל ועדת הצירופים הייתה נתונה להשפעה של הנהגת המפלגה, וזו עשויה הייתה להשתמש בה כדי לשנות את הרכב הוועידה לטובתה, באופן שישנה את מאזן הכוחות בין הצירים הנבחרים לצירים "המצורפים". מקרה שהתרחש במהלכה של הוועידה התשיעית ממחיש זאת: על סדר היום של ועידת המפלגה, שהתכנסה ביוני 2014, הופיעה בין היתר היוזמה לצרף 450 צירים נוספים (מעבר ל־600 שצורפו עם כינון הוועידה, ראו לעיל). יוזמה זו גרמה למרמור בקרב חוגים במפלגה, והיו מי שעותרו נגדה בית המשפט המחוזי בירושלים. העותרים ביקשו להורות על מניעת העלאת ההצעה על סדר היום של הוועידה ממספר טעמים, חלקם פרוצדורליים וחלקם מהותיים. מבחינה מהותית, הרלוונטית יותר לענייננו, טענו העותרים כי חוקיות ההחלטה לצרף 450 צירים נוספים מוטלת בספק הן מפני שהיא משנה משמעותית את היחס בין הצירים הנבחרים לצירים הממונים, הן משום שהיא נעשית במהלך כהונת הוועידה ולא סמוך להתכנסותה. השופט דחה את העתירה וציין, בהתייחסו לטיעונים המהותיים:

18 בהם: יושב ראש המפלגה, מזכ"ל המפלגה, חברי הסיעה בכנסת, ראשי רשויות מקומיות שהם חברי המפלגה, מזכירי סניפים ומחוזות (ובלבד שיש בסניף או במחוז לפחות 150 חברי מפלגה), חברי הנהגת ההסתדרות שהם חברי המפלגה ועוד.

יכולים להתעורר מצבים שבהם צירוף מספר בלתי סביר של צירים לגוף שאמור להיות בעיקרו גוף נבחר יהיה פסול. כך, ככל שמספר הצירים המצורפים היה מכפיל או משלש את מספר צירי הוועידה [...] היה מקום לבחינה ביקורתית יותר של החלטה כזו על רקע היותה פגיעה מהותית במבנה הדמוקרטי של המפלגה. איני סבור כי מספר הצירים שמבוקש לצרפו [...] הוא כזה שמצדיק התערבות שיפוטית בהחלטה של מוסד מפלגתי פנימי שאין חולק שהיא החלטה אפשרית מכוח החוקה. כך הדבר גם בכל הנוגע לטענה לעניין המועד – שנתיים לאחר כינונה של הוועידה.¹⁹

מרבית הסמכויות של הוועידה יכולות להיות מואצלות למרכז המפלגה, למעט מספר קטן של סמכויות השמורות לה באופן בלעדי. בין הסמכויות הבלעדיות הללו ניתן לציין שינויים באמנת היסוד של המפלגה, שינוי שמה של המפלגה, איחוד בין המפלגה לבין גוף אחר, שינוי כללי הפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה ובעלי תפקידיה, בחירת המרכז ושינוי במספר חבריו. כך, הוועידה היא שאישרה בשנת 2002 את הגדלת מספר חברי המרכז מ-1,800 ל-2,200. כך, ועידת המפלגה היא שאישרה – בשני מועדים שונים – את המיזוג עם "עם אחד". כך, הוועידה היא שהצביעה בעד אימוץ חוקה חדשה למפלגה באוגוסט 2009 ("חוקת ברק") וביטלה את אותה חוקה במרץ 2011. וכך, הוועידה היא שאישרה את ביטול המגזורים והמחוזות בפריימריז לבחירת מועמדי המפלגה לבחירות 2013 (ראו לעיל).

כינוסי הפתיחה של ועידות (הראשונים לאחר בחירת ועידה חדשה) היו בעבר אירועים חגיגיים שמשכו אליהם תשומת לב תקשורתית לא מבוטלת. את הוועידה שנערכה בראשית 1977 (ושבחרה בקרב צמוד את רבין על פני פרס כמועמד המפלגה לראשות הממשלה) כיבדו בנוכחותם כמה מנהיגים סוציאליסטים אירופים – ברונו קרייסקי האוסטרי, וילי ברנדט הגרמני ופרנסואה מיטראן הצרפתי. כינוסים אלה התפרשו לרוב על פני יומיים, ואף על פי שעם הזמן הם איבדו מחגיגותם, הם עדיין שימשו במה מרכזית לליבון סוגיות אידאולוגיות כמו גם למאבקי עוצמה. כינוס הפתיחה של הוועידה השישית, שנערך במאי 1997 בהיכל התרבות בתל אביב, זכור כסוער במיוחד. הוא התקיים כשנה לאחר ההפסד הצורב בבחירות 1996, וכאשר המפלגה הייתה בעיצומם של פריימריז לראשות המפלגה. בין השאר הייתה על סדר היום הצעה לרון במינויו של שמעון פרס לתפקיד נשיא המפלגה, תפקיד חדש שנועד למצוא ליושב הראש הפורש מקום ראוי בהנהגה המפלגתית. ליוזמה זו קמו מתנגדים כשבראשם אהוד ברק – המועמד המוביל לתפקיד היושב ראש החדש. העימות החזיתי בין שני המחנות הגיע לשיא בכינוס הוועידה,

שבמהלכה הותקף פרס על שהוביל את המפלגה להפסד אלקטורלי. בנאומו הגן פרס על הרקורד הפוליטי שלו, הזכיר את הישגיו הרבים ושאל את צירי הוועידה "אני לוזר?". קריאות ה"כן כן" במענה לשאלתו הרטורית בישרו את הפסדו במאבק. 1,403 מצירי הוועידה (63%) הצביעו בעד הצעת ברק לדחות את הדיון בסוגיה ובכך בלמו את היוזמה. הרעיון ליצור תפקיד של נשיא המפלגה לא קרם עור וגידים.

כינוס הפתיחה בן היומיים של הוועידה השביעית (יולי 2002) היה פחות דרמטי. הוא התמקד בסוגיות מדיניות ובשאלה אם המפלגה צריכה להישאר בממשלתו של אריאל שרון. העימות האישי המרכזי התנהל בין יושב ראש המפלגה בנימין (פואד) בן-אליעזר לבין חיים רמון, כאשר השני מנסה לקדם שורת הסתייגויות מתוכניתו המדינית של הראשון. הוועידה אישרה בסופו של דבר את הצעת היושב ראש ברוב של 250 מול 150. רק כעשירית מצירי הוועידה השתתפו בהצבעה (ורטר, 2002). בשנת 2008, שש שנים לאחר מכן, שיקף כינוס הפתיחה של הוועידה השמינית מפלגה שאיבדה במידה רבה מחיוניותה ושנמצאה בשפל עמוק בסקרי דעת הקהל לקראת הבחירות לכנסת ה-18. הכינוס המנומנם היה בן יום בלבד ומשך אליו תשומת לב תקשורתית מועטה ביותר. עיתויו של הכינוס – כשלושה חודשים טרם הבחירות לכנסת ושבעות ספורים טרם הבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים – הכתיב את סדר היום. ההנהגה השתדלה לשדר אחדות, כאשר עמיר פרץ נשא נאום פייסני כלפי יריבו היו"ר אהוד ברק, וההצבעות החשובות נסכו על השריונים בפריימריז (שומפלבי, 2008ג).

האווירה המפלגתית בפתיחת הוועידה התשיעית (אוקטובר 2012) הייתה שונה בתכלית מזו שקדמה לה. גם הפעם התקיים כינוס הפתיחה בצל בחירות קרבות לכנסת, אולם ניכר כי המפלגה בתהליך של התרעננות והתחדשות. מלבד ההחלטה ולפיה הוועידה תכהן כמרכז וכלשכה עד לבחירה של מרכז ולשכה חדשים (דבר שטרם התרחש נכון לכתיבת שורות אלה), הוקדש הכינוס לשינויים משמעותיים בכללי הפריימריז. יושבת הראש שלי יחימוביץ' ביקשה בין היתר לבטל את המגזרים והמחוזות, לאחד את שריון המקום עבור נציגי הקיבוצים והמושבים, הערכים והדרוזים ולדחוק את שריון נציגי הערים הגדולות לתחתית רשימת המועמדים. לאחר דיון סוער אישרה הוועידה ברוב גדול את הצעת יושבת הראש.

החל משנת 2009 קיימת חפיפה מלאה בין הוועידה למרכז, לאמור הוועידה משמשת גם כמרכז המפלגה. ההוראה אומצה לראשונה בחוקת המפלגה שאושרה באוגוסט 2009 וכונתה "חוקת ברק" על שם יושב ראש שקידם אותה. סעיף 21 לאותה חוקה קבע כי "צירי הוועידה יהיו חברי המרכז". ביטול "חוקת ברק" לא הביא לשינוי במצב וגם הוועידה התשיעית של המפלגה, אשר נבחרה בספטמבר 2012, החליטה שלא לבחור מרכז ולהורות שצירי הוועידה ישמשו כצירי

המרכז. החלטה זו נראית הגיונית בהתחשב בעובדה שמספר צירי הוועידה בעת כינונה עמד על כ־1,800, מספר נמוך ממספר הצירים של מרכז המפלגה שנים ספורות קודם לכן.

כאמור, ועידת המפלגה היא שבחרה את מרכז המפלגה, המשמש בתור "המוסד העליון של המפלגה בין ועידה לוועידה". עד שנת 2009 התקיימה הפרדה בין הוועידה לבין המרכז. כמו הוועידות, גם גודלם של מרכזי המפלגה לא היה יציב ומספר הצירים החברים בהם השתנה. בשנת 1998 מנה מרכז המפלגה 1,400 צירים ובשנת 2004 הוא מנה כ־2,000 צירים. כפי שמדגים לוח 3.13 מרכז המפלגה הכריע במגוון רב של נושאים, החל מבחירת מוסדות ובעלי תפקידים ומועמדים לתפקידים ציבוריים (נשיא המדינה, יושב ראש הסוכנות היהודית), דרך אישור הצטרפות לקואליציה ופרישה ממנה, שיתופי פעולה אלקטורליים עם מפלגות אחרות וקביעת מועד לפריימריז, ועד לנושאים מדיניים ורעיוניים.

לוח 3.13

קשת הנושאים שמרכז המפלגה עסק בהם בין 1994 ל־2007 (דוגמאות)

מועד הכינוס	הנושא המרכזי על סדר היום
דצמבר 1994	אישור הצטרפות סיעת יעוד לקואליציה
פברואר 1995	בחירת אברהם בורג כמועמד המפלגה לתפקיד יושב ראש הסוכנות היהודית
ינואר 1996	בחירת שמעון פרס כמועמד העבודה לראשות הממשלה
דצמבר 1997	בחירת רענן כהן למזכ"ל המפלגה
מרץ 1999	אישור הקמת ישראל אחת ושריון מקומות לנציגי גשר ומימד
יוני 2000	בחירת שמעון פרס כמועמד המפלגה לתפקיד נשיא המדינה
ספטמבר 2000	אישור "הרפורמה האזרחית" מבית מדרשו של אהוד ברק
פברואר 2001	אישור הצטרפות המפלגה לממשלה בראשות אריאל שרון
אוקטובר 2002	הוראה לחברי הסיעה להתנגד להצעת תקציב המדינה לשנת 2003
ינואר 2004	הצבעה בעד תוכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון
דצמבר 2004	בחירת רשימת השרים שיכהנו מטעם המפלגה בממשלת שרון
נובמבר 2005	הצבעה ברוב גדול בעד פרישה מהקואליציה
אפריל 2006	אישור ההסכם הקואליציוני בין העבודה לקדימה והסמכת היו"ר פרץ למנות את שרי המפלגה
יולי 2007	אישור ההצעה לא לקיים פריימריז נוספים להנהגת התנועה לפני הבחירות הבאות לכנסת

המוסדות הפנימיים של מפלגת העבודה היו גופים פעילים ומתפקדים. אף כי כמעט תמיד הצליח יושב הראש להעביר בהם החלטות מטעמו, הם היו בעלי סמכויות משמעותיות והייתה

להם השפעה ממשית על דרכה של המפלגה. תדירות הכינוסים השתנתה. מטבע הדברים, היו תקופות שבהן התדירות הייתה גבוהה יותר – תקופות של שינויים מוסדיים או מאבקים הנהגתיים – לצד תקופות שהיו רגועות יותר ובהן היו פחות כינוסים. ההבחנה בין כינוסי ועידת המפלגה לבין כינוסי מרכז המפלגה לוקה לעיתים בטשטוש, כפי שהשתקף בדיווחים העיתונאיים. כינוס מרכז עלול היה להיות מוצג ככינוס ועידה ולהפך. אולם יש להודות שמבחינה ציבורית ההבחנה בין השניים אינה כה עקרונית. לאזרחים מן השורה, כמו גם לתומכי המפלגה ולמצביעייה, פחות חשובה ההבחנה באיזו זירה פנימית התקבלו ההכרעות, החשובות לעיתים. העובדה שהחל משנת 2009 אף לא קיימת הפרדה בין שני המוסדות רק הוסיפה לחוסר הבהירות, כאשר לעיתים הדיווח היה על כינוס מרכז המפלגה ולעיתים על כינוס הוועידה. לפיכך כשבאים לאמוד את תדירות הכינוסים הללו, אפשר ונכון להתייחס אליהם במשותף. באופן כללי, תדירות הכינוסים מאז 1992 נמצאת בטווח של בין חמישה לבין תריסר בשנה, דבר המעיד על רציפות, חיוניות ותפקוד של מוסדות המפלגה המרכזיים.

חזון נטוי

כמו בכל המפלגות בישראל, מקור ההכנסה העיקרי של מפלגת העבודה הוא המימון הממלכתי שהיא מקבלת מהמדינה. מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים שלה הם סכומים המתקבלים מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה ומרווחים שמניבים נכסים השייכים לה, כמו בית ארלוזורוב בתל אביב. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה כ-52% מהכנסות המפלגה במהלך כהונת הכנסת ה-19 נבעו ממימון ממלכתי, כ-32% מנכסים וכ-15% מדמי חבר (מבקר המדינה, 2016: 100).

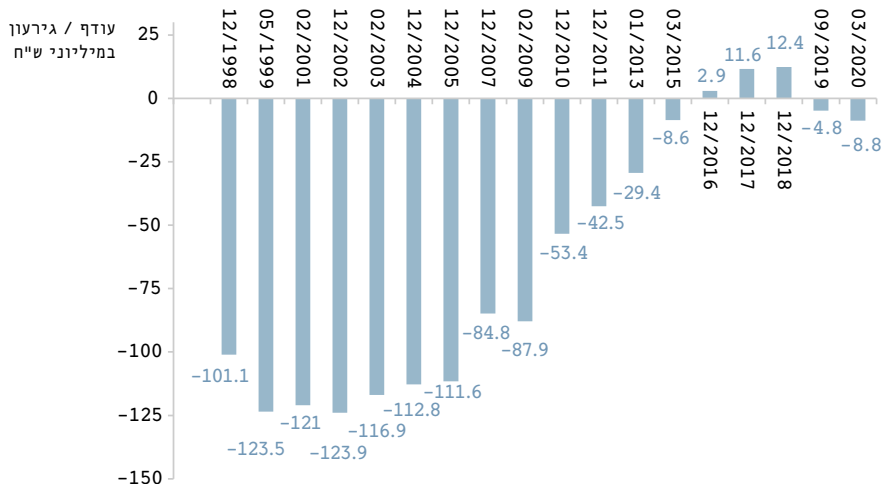
המימון הממלכתי למפלגות בישראל כולל גם מימון בחירות, שנועד למימון הוצאות בתקופת בחירות ולצורכיהן (ונקבע לפי מספר חברי הכנסת של המפלגה בכנסת היוצאת והנבחרת), וגם מימון שוטף, שנועד לכל הצרכים האחרים (ונקבע לפי מספר חברי הכנסת שלה בכנסת המכהנת). בפועל, על אף ההפרדה בין שני סוגי המימון חלק ניכר מהמימון השוטף משועבד למימון גירעונות שנצברו בתקופת הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות). זאת כיוון שלמפלגות יש, באופן טבעי, נטייה לבזבז משאבים רבים בתקופת הבחירות, יותר משהוקצה להן במימון הבחירות. במובן זה, מפלגת העבודה אינה שונה משאר המפלגות.

מצבה הכלכלי של מפלגת העבודה הלך והחמיר במהלך שנות ה-90 והגיע לשפל בעשור הראשון של המאה ה-21, שבו היו לה גירעונות כבדים שהגיעו עד לכ-125 מיליון ש"ח (תרשים 3.5). הירידה הכמעט רציפה במספר המושבים בכנסת הביאה לירידה בהכנסה ממקור המימון העיקרי, הקצאות המדינה למימון השוטף ולמימון הבחירות הנגזרות ממספר המושבים של

המפלגה בכנסת. הגירעונות הלכו ותפחו והתקווה בכל מערכת בחירות להצלחה שתניב גם עלייה בהכנסות ממקור זה נכזבה. מפנה הגיע עם בחירתו (השנייה) של אהוד ברק לראשות המפלגה ב-2007. הושקה תוכנית הבראה פיננסית שבמסגרתה הגיעה המפלגה להסדר פרישת חובות. היא החלה למכור רבים מהנכסים בבעלותה במטרה להקטין את חובותיה (זרחיה, 2011). כפי שניכר בתרשים, תוכנית ההבראה הצליחה וכבר ב-2011 קטנו החובות לכ-40 מיליון ש"ח. קצת למעלה מעשור לאחר שהתפרסמה בגלובס כתבה שכותרתה: "האם מפלגת העבודה תקרוס כלכלית?" (לביא, 2006) קבעה כתבה בעיתון הכלכלי המתחרה, *The Marker*, ש"לראשונה זה עשור: מפלגת העבודה הגיעה למאזן תקציבי חיובי" (זרחיה, 2017).

3.5 תרשים
המאזן הכספי של מפלגת העבודה, 1998-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

מגמת השיפור במאזן הכספי של המפלגה נמשכה גם לאורך העשור השני של המאה ה-21. במהלך כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019) הגיעה המפלגה לראשונה למאזן חיובי, ובסוף שנת 2018 הוא עמד על קצת מעל 12 מיליון ש"ח. אחרי ארבע מערכות בחירות רצופות (אחת לרשויות המקומיות ב-2018 ושלוש לכנסת במהלך 2019-2020) עמד מאזנה במרץ 2020 על גירעון של כ-9 מיליון ש"ח. דומה כי הסיפור על ההתנהלות הכלכלית של המפלגה מאז 1992

הוא סיפור שחלקו הראשון הוא אי-השלמה עם הירידה בכוחה האלקטורלי וחלקו השני הוא הסתגלות למצב והתמודדות עימו. ב־2021 היה המצב הכלכלי של המפלגה מאוזן יחסית (גם אם שוב שלילי), אך היא הפכה לענייה במשאבים עקב ירידה בייצוגה בכנסת ובמספר החברים ועקב מכירת נכסים לכיסוי חובות. התקופה בת תשע השנים שבה שהתה המפלגה באופוזיציה (2011-2020) פגעה ביכולתה לנתב משאבי מדינה לטובת בוחרים פוטנציאליים, או בניסוח בוטה יותר, חל דלדול במקורות הפטרונוז' הפוליטי שלה.

מפלגת העבודה במרשתת

ניכר כי מפלגת העבודה ניסתה להיות נוכחת במרשתת ולעשות בה שימוש רחב יחסית בהשוואה ליתר המפלגות. כבר לקראת בחירות 1999 הציגה ישראל אחת אתר אינטרנט וגם הוקם אתר למועמדה לראשות הממשלה אהוד ברק (Haleva-Amir, 2011). המפלגה החזיקה באתר גם לקראת בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004) ולקראת בחירות 2006 היה לה אתר אינטרנט מפותח יחסית לליכוד ולרוב המפלגות האחרות (אטמור, 2008). לקראת בחירות 2009 השתמשה מפלגת העבודה בכל האמצעים הרלוונטיים דאז של אמצעי התקשורת החדשים יחסית – אתר אינטרנט, יוטיוב, פייסבוק, דוא"ל, בלוג, טלפונים סלולריים – כמו יתר המפלגות הגדולות ושתיים מן הקטנות יותר. אולם אתר האינטרנט שלה הוערך ב־2009 כמפותח פחות מאתרי הליכוד ומרצ (אטמור וסיאני, 2011). לאחר הבחירות של 2010 התדרדר האתר ונראה כמו לוח מודעות. דומה כי המשבר והקרע שהתרחשו במפלגה באותה העת ניכרו גם בזירה הווירטואלית. במקביל ניכרו סימני הפוליטיקה האישית, כאשר בעיקר במפלגות פריימריזו כמו העבודה ניכרה פעילות מקוונת בולטת יחסית של חברי כנסת כיחידים, שהקימו ותחזקו אתרים אישיים (Livak, Lev-On, and Doron, 2011). כל זה התרחש בעת שהשימוש במרשתת במערכות הבחירות עוד היה מוגבל יחסית (אטמור וסיאני, 2011).

הפוליטיקה המקוונת הפכה, ככל הנראה, למרכזית יותר כבר לקראת בחירות 2013. אולם ניתוח שיטתי של נוכחות ופעילות המפלגות במרשתת קיים רק לגבי בחירות 2015 ובמועד נוסף לאחריהן. מניתוח זה ניכר כי מפלגת העבודה הייתה פעילה בזירה הבולטת באותה העת, בפייסבוק. כך היא נמצאה שנייה רק לליכוד מבחינת תפוקת הרשומות (הפוסטים) שלה. אולם כאשר בודקים את היבט הצריכה (מספרי לייקים), מפלגת העבודה, כמו כל המפלגות כמעט, הייתה שחקן משני בזירה זו לעומת פוליטיקאים מתוכה. מהשוואה של צריכת פייסבוק (של לייקים לעמוד בין פוליטיקאים מהמחנה הציוני לבין המפלגה) עלה כי למנהיג המפלגה דאז יצחק הרצוג היו יותר מפי שלושה לייקים מהמחנה הציוני (כ־96,000 לעומת כ־32,000 למחנה הציוני). בבדיקת מספר העוקבים בטוויטר בלט הדבר עוד יותר, כאשר למפלגת העבודה היו

פחות מ־1,000 עוקבים בעוד שלמנהיגה היו למעלה מ־21,000 (מדובר היה במספר עוקבים צנוע יחסית לפוליטיקאים אחרים, כולל ממפלגתו). מעניין שבשונה מכל המפלגות האחרות היו להרצוג פחות לייקים בפייסבוק ופחות עוקבים בטוויטר מחברים בכירים אחרים במפלגתו: מראשת העבודה לשעבר שלי יחימוביץ' ומראשת התנועה, ציפי לבני, חברתו לברית המפלגות. הדבר מסמן כי חולשת המנהיגים במפלגה ופיזור העוצמה היחסי במפלגה שועתקו גם לזירה הווירטואלית (זמיר ורהט, 2017; זמיר ורהט, 2019). כאשר משווים את רמות הצריכה של דפי הפייסבוק של יחימוביץ', לבני והרצוג נמצא כי הן היו רחוקות מאוד מרמת הצריכה של בנימין נתניהו (שהיו לו כפי 10 לייקים מהם) ואפילו של נפתלי בנט ויאיר לפיד (שהיו להם פי שניים עד פי ארבעה לייקים מהם). נכון לאמצע שנת 2019 ניכר שוב אותו דפוס אופייני למפלגת העבודה: מנהיג המפלגה אומנם היה פעיל ביותר בפייסבוק ואף נהנה ממספר לייקים בפייסבוק דומה לזה של המפלגה, למרות שהוא אחז במשרתו זמן קצר, ומפי שמונה ממנה עוקבים בטוויטר, אולם לשלושת הבאים אחריו ברשימה לכנסת היו בממוצע יותר לייקים ברף הפייסבוק (כ־50% יותר) ויותר עוקבים בטוויטר (כ־75% יותר) (רהט, 2022).

ניתן לסכם ולומר כי הגם שמפלגת העבודה ניסתה להיות נוכחת ופעילה במרשתת היא ניזוקה, כמו כל המפלגות, מהפרסונליזציה של הפוליטיקה שהפכה אותה לשחקנית משנה לעומת מנהיגיה ופוליטיקאים בולטים בתוכה. נוסף על כך בפעילותה במרשתת ובצריכתה ניכרה במפלגת העבודה חלוקת העוצמה בין האישים (ולא ריכוז עוצמה יחסי בידי המנהיג כפי שניכר ברוב המפלגות האחרות) אשר הצביעה על חולשת המנהיגים.

אידאולוגיה

על פי רוב נהוג לשייך את מפלגת העבודה למשפחת המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות בדומה למפלגות הלייבור בעולם (למשל בבריטניה, הולנד ואוסטרליה), למפלגות סוציאל־דמוקרטיות (למשל בגרמניה, אוסטריה, שוודיה ודנמרק) ולמפלגות סוציאליסטיות (כגון בספרד וצרפת). ואומנם, מפלגת העבודה חברה ב"אינטרנציונל הסוציאליסטי", ארגון בינלאומי המאגד את מפלגות אלו, החולקות תפיסת עולם חברתית־כלכלית דומה. כמו כן יש למפלגה מעמד של משקיפה במפלגת הסוציאליסטים האירופים (Party of European Socialists), הפועלת במסגרת האיחוד האירופי ומוסדותיו ומורכבת מלמעלה מ־30 מפלגות בעלות אידאולוגיה דומה (Friedman and Kenig, 2020).

במרבית הדמוקרטיה הליברליות הוותיקות השסע הכלכלי-חברתי היה השסע הפוליטי הראשי (ולעיתים היחיד) אשר קבע את מיקומה של מפלגה על גבי המפה הפוליטית. בישראל התמונה הייתה שונה. בפוליטיקה הישראלית מיוצגים שסעים רבים, ושני נושאים מרכזיים מגדירים בעיקר את זהות המפלגות, את מיקומן במערכת המפלגתית ולפיכך את פוטנציאל שיתוף הפעולה ביניהן במסגרת הקואליציונית: מאז 1967 – ענייני חוץ וביטחון ועוד לפני קום המדינה נושאי דת ומדינה (Lijphart, Bowman, and Hazan, 2000). לפיכך הגדרת מפלגת העבודה כמפלגת "מרכז-שמאל" או "שמאל מתון" מכוונת בעיקרה לעמדה האידאולוגית באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, ולא לעמדתה החברתית-כלכלית הגם שהיא עשויה לתאום גם לזו.

תיבה 3.2 מציגה את מטרת המפלגה כפי שניתנו לרשם המפלגות בעת רישום המפלגה בשנת 1993. מדובר בניסוח כללי ועמום המבטא ניסיון לפנות לקהלים רחבים ככל הניתן ללא מחויבות מפורשת לתפיסה אידאולוגית ברורה. ניסוח זה מסמל כפי הנראה את תפיסת המפלגה את עצמה כמפלגה מרכזית ומכלילה (שלום וביטחון) ואת רוח התקופה שבה המטוטלת החברתית-כלכלית נעה לכיוון כלכלת השוק (מה שנודע אז כרעיון "הדרך השלישית" של טוני בלייר ממפלגת הלייבור בבריטניה ומקביליו במפלגות אירופיות סוציאל-דמוקרטיות אחרות).

תיבה 3.2:

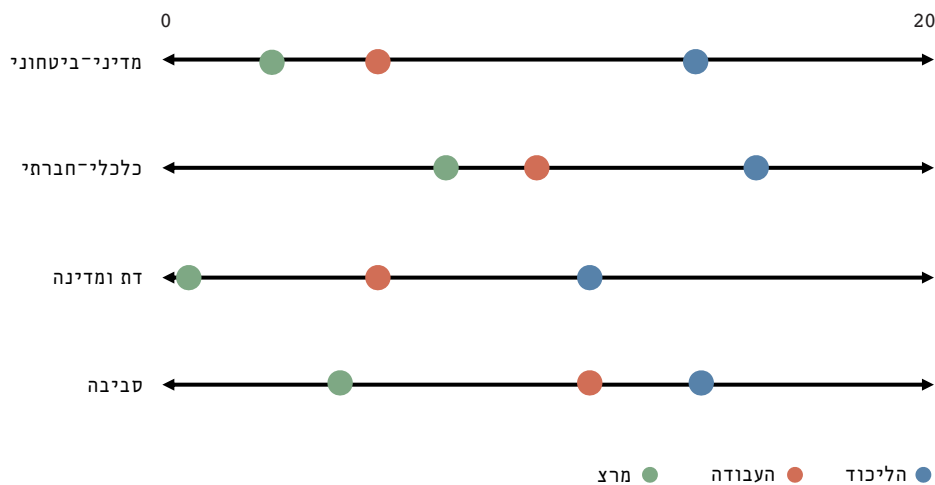
מטרות מפלגת העבודה כפי שהוגשו לרשם המפלגות

1. השגת שלום אמת ובר קיימא בין ישראל ושכנותיה.
2. הבטחת בטחון מדינת ישראל, ריבונותה שלומה ושלמותה.
3. צמיחת המשק הלאומי והגדלת רווחת הפרט.
4. אכלוס ופיתוח ירושלים – בירת ישראל.
5. עמידה על משמר הדמוקרטיה הישראלית.
6. קליטת עלייה ויצירת כוח משיכה לעלייה מכל הארצות.
7. הושטת עזרה מיוחדת לאזורי פיתוח.
8. שילוב אזרחים מבני המיעוטים בחייה של מדינת ישראל.

מקור: רשם המפלגות, 2020.

מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002-2003 זיהה את מיקומה האידאולוגי של מפלגת העבודה לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). כפי שעולה מתרשים 3.6, מבחינת עמדות מדיניות-ביטחוניות נמצאה מפלגת העבודה באגף השמאלי (ערך של 5.5 בסולם של 0 עד 20) אך ימינה ממרצ. התפיסה הכלכלית-חברתית שלה, כנגזרת של מדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, נמצאה כמעט במרכז הציר (9.8). בענייני דת ומדינה מוקמה מפלגת העבודה במובהק באגף המקדם הפרדה של דת ממדינה (5.6), במרחק שווה ממרצ (הרדיקלית יותר בנושא זה) ומהליכוד. מבחינת מדיניות סביבתית, שאינה נתפסת כנושא מרכזי בפוליטיקה בישראל, המפלגה מוקמה באמצע (11.1).

תרשים 3.6
מיקום אידאולוגי לפי ארבעה ממדים

מקור: עיבוד ל-Benoit and Laver, 2006

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

"שמאל" בישראל משמעו קודם כול מדיניות "יונית" ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני ורק אחר כך עמדות כלכליות-חברתיות הדוגלות במדינת רווחה מפותחת ומשוכללת.²⁰ במצע המפלגה מ-1992 ניתן למצוא עמדות פשרניות בנושאי חוץ וביטחון. מצע זה טבע לראשונה את המונח "מזרח תיכון חדש" – שיהיו בו שלום ושוק משותף שיתבסס על משק מים, תחבורה ואנרגיה. המונח הפך מאוחר יותר- בעיקר בעקבות קריסת תהליך אוסלו – למושא ללעג מצד מפלגות הימין על האוטופיה והחזון הנאיבי שהוא מגלם. המצע משנת 1992 לא הזכיר מדינה פלסטינית, אך דיבר על הסדר קבע על בסיס פשרה טריטוריאלית ועל הכרה בזכויות הפלסטינים לרבות זכויותיהם הלאומיות.²¹

מבחינה זו אפשר לראות את תהליך אוסלו שקידמה ממשלת רבין כתואם את מצע המפלגה. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם אוסלו (ספטמבר 1993) תמכו כל חברי הסיעה בהסכם. שנתיים לאחר מכן, בהצבעה על "הסכם טאבה", המכונה גם הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995), התפוגגה במעט אחרות הדעים. שני חברי סיעה (אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן) הצביעו נגד ההסכם, מהלך שנתן אות לפרישתם מהסיעה זמן קצר לאחר מכן.²²

המצע של 1996 כבר מאזכר את הסכמי אוסלו כבסיס להסדר הקבע עם הפלסטינים, אולם מונחים כמו "מדינה פלסטינית" או "שתי מדינות לשני עמים" עדיין לא מוזכרים. במקומם מפורטים העקרונות האלה:

1. ירושלים המאוחדת, בירת ישראל, בריבונות ישראל.

2. ישראל לא תשלוט בעם הפלסטיני.

20 ההבחנה בין "יונה" (דגש על השגת שלום) לבין "נץ" (דגש על מדיניות ביטחון), ששימשה לאפיין עמדות בנוגע לנושאי חוץ וביטחון (ראו למשל נויברגר, 1991; Arjan and Shamir, 2008), התפוגגה במהלך השנים וכיום כמעט אינה בשימוש.

21 את מצעי המפלגות שמהם ציטטנו אפשר למצוא באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדיניות וחקיקה, כל מערכות הבחירות והמפלגות בישראל.

22 הפרישה של קהלני וזיסמן הייתה בעיקרה על רקע המגעים שניהלה ממשלת רבין עם סוריה, שבמהלכם הועלתה האפשרות של החזרת הגולן תמורת שלום. מהלך זה נגד את מצע המפלגה מ-1992, שציין בפירוש ש"ברמת הגולן [...] בכל הסכם שלום עם סוריה [...] יימשכו הנוכחות והשליטה, ההתיישבות וההצבאות של ישראל". במצע המפלגה מ-1996 כבר הופיע נוסח עמום שאינו שולל את החזרת הגולן לסוריה תמורת שלום: "ההסכם יושח על גבולות ביטחון והסדרי ביטחון מוצקים, הבטחת מקורות המים החיוניים לישראל וקיום חסטי נורמליזציה מלאים".

3. נהר הירדן יהיה גבול הביטחון המזרחי של ישראל ולא יהיה צבא אחר ממערב לו.
4. הפרדה שתענה על צורכי הביטחון והזהויות הלאומיות.
5. ריבונות על בקעת הירדן, צפון־מערב ים המלח, גוש עציון ושטחים חיוניים לביטחון ישראל.
6. שיתוף פעולה כלכלי פלסטיני־ירדני־ישראלי.
7. יישוב בעיית הפליטים הפלסטינים מחוץ למדינת ישראל תוך שלילת זכות השיבה.
8. השארת מרבית המתיישבים הישראליים בריבונות ישראל (לא תוקמנה התנחלויות חדשות).

בשתי ההצבעות המדיניות החשובות שנערכו בכנסת ה־14 (1996–1999) תמכה סיעת העבודה בהמשך מדיניות השלום אף שהייתה באופוזיציה. בהצבעה על הסכם חברון (ינואר 1997) הוטלה משמעת סיעתית וכל חברי הסיעה שנכחו הצביעו בעד, מלבד אפי אושעיה, שקיבל אישור להיעדר מההצבעה. בהצבעה על אישור הסכם ואי (Wye; נובמבר 1998) תמכו מרבית חברי הסיעה, אך ארבעה נמנעו בהצבעה. במסמך שפרסם אהוד ברק ב־1998, לקראת התמודדותו על ראשות הממשלה ("עיקרי תוכנית ברק לישראל טובה יותר"), עדיין מובעת הסתייגות כלפי רעיון המדינה הפלסטינית:

מבחינת האינטרס הישראלי עדיפה הקמתה של קונפדרציה פלסטינית־ירדנית [...] מדינה פלסטינית אינה ולא תהיה מטרה ישראלית. עם זאת, במידה שמדינה פלסטינית תהיה תוצאתו של הסכם הקבע, יש להקפיד שהמגבלות הביטחוניות והפוליטיות שיוסכם עליהן, תשקפנה את האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל (ברק, 1998: 8).

תקופת כהונתו של אהוד ברק כראש ממשלה התאפיינה במאמצים כבירים לקדם את תהליך השלום ולחתור להסכם קבע. שיא המאמץ הגיע בקיץ 2000 כאשר נערכה ועידה מדינית בארצות הברית (בקמפ דייוויד), ובה השתתפו נשיא ארצות הברית ביל קלינטון, ראש ממשלת ישראל אהוד ברק ויושב ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. לפי דיווחים על אף שברק היה מוכן "ללכת דרך ארוכה" והציג פשרות מפליגות, השיחות הסתיימו בלא פריצת דרך. כישלון השיחות ופריצת אינתיפאדת אל־אקצא (הידועה גם כאינתיפאדה השנייה) כחודשיים לאחר מכן הביאו את ברק להצהיר:

אנחנו בפתחו של מצב חדש במדינת ישראל. ביחסים עם הפלסטינים יש הסלמה חמורה ואלימות. האחריות היא על היו"ר ערפאת. ברצותו הוא יכול להפסיק את האלימות בהוראה פשוטה אחת [...] מתגבשת היום תמונה שאין כנראה פרטנר

לשלום. האמת הזאת היא אמת כואבת – אבל זו האמת ועלינו להתייזב בפניה בעיניים פקוחות ולהסיק את המסקנות (שדמי ובר-גפן, 2000).

בחלק המדיני-ביטחוני במצע המפלגה שנכתב לקראת בחירות 2003 (לאחר היבחרותו של עמרם מצנע, היוני, לראשות המפלגה) שלובים שני רעיונות מרכזיים: עקרון שתי מדינות לשני עמים ועקרון ההפרדות, הראשון כאידיאל והשני ככורח המציאות. המצע נכתב בשיאה של אינתיפאדת אל-אקצא, שסימלה בעיני רבים את קריסת תהליך אוסלו והתאפיינה בטרור מתאבדים רצחני. כמבוא לחלק המדיני-ביטחוני במצע נכתב:

תקוות לסיום הסכסוך [...] נסדקו קשות אל מול גלי האיבה, ההסתה, האלימות הבלתי-מרוסנת והטרור בחסות הרשות הפלשתינאית [...] מפלגת העבודה מאמינה שלצד המאבק הבלתי מתפשר בטרור, יש לחדש את המשא ומתן המדיני.

עקרונות הסכם הקבע, לפי המצע של 2003, כוללים לראשונה את המונח "שתי מדינות לשני עמים". בין העקרונות הנוספים: סיפוח גושי התיישבות גדולים ופינוי שאר ההתנחלויות, הקביעה שירושלים – על שכונותיה היהודיות – היא בירתה של מדינת ישראל, הנהגת משטר מיוחד בעיר העתיקה וב"אגן הקדוש" ושמירת המקומות הקדושים ליהדות בשליטה ישראלית. לגבי ירושלים, ניכר שינוי גישה מהותי ביחס לעמדות הקודמות ולפיהן ירושלים המאוחדת תישאר שלמה תחת ריבונות ישראלית.

מתוך הכרה שייתכן כי הסכם שלום עם הפלסטינים אינו צפוי בזמן הקרוב, קבע המצע שבהיעדר הסכם מדיני יש לפעול להפרדות מהפלסטינים בדרך של קביעת גבול ביטחון. הקריאה להפרדות חד-צדדית הכוללת פינוי התנחלויות מבודדות ובעיקר פינוי רצועת עזה הייתה בגדר נבואה שמגשימה את עצמה. אולם זהות "קבלן הביצוע" שלה – יושב ראש הליכוד אריאל שרון – הייתה מפתיעה. חברי הסיעה תמכו באופן מלא בתוכנית ההתנתקות בשלוש ההצבעות החשובות בכנסת שהתקיימו בין אוקטובר 2004 (אישור הודעת ראש הממשלה על תוכנית ההתנתקות) לפברואר 2005 (קריאה שנייה ושלישית לחוק יישום תוכנית ההתנתקות). בשתי ההצבעות הראשונות הם עשו זאת מספלי האופוזיציה, ואילו ההצבעה השלישית נערכה לאחר שהסיעה הצטרפה לממשלת שרון.

קווי המתאר של החלק המדיני-ביטחוני במצע המפלגה מ-2003 היו, למעט שינויים קלים, הבסיס למצעי המפלגה בבחירות 2006 ו-2009. מצד אחד, פירוט של עקרונות להסכם קבע הכוללים תמיכה ב"שתי מדינות לשני עמים", סיפוח גושי התנחלויות ופינוי אחרות, הכרה בירושלים היהודית כבירת ישראל, הותרת המקומות הקדושים ליהדות בשליטה ישראלית ושליטת זכות השיבה לפלסטינים. מצד שני, במצב של קיפאון והיעדר אופק מדיני, נקיטת צעדים חד-צדדיים

שיבטיחו את האינטרסים הביטחוניים של מדינת ישראל. במצע שפורסם לקראת בחירות 2013 נסוגה המפלגה מתמיכתה המוצהרת בצעדים חד-צדדיים במסגרת התהליך המדיני. שנתיים לאחר מכן נכתב במצע המחנה הציוני כי "המחנה הציוני יפעל לחידוש המשא ומתן המדיני, במסגרת דו-צדדית, אזורית ובין-לאומית, מתוך כוונה לחתור להסדר קבע עם הפלסטינים, המבוסס על עיקרון שתי מדינות לאום לשני עמים".

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

מבחינה כלכלית-חברתית המשיכה מפלגת העבודה את הקו הפרגמטי של מפא"י, שעל אף שהציגה עצמה כמפלגה סוציאליסטית, הייתה לאמיתו של דבר מפלגה סוציאל-דמוקרטית שדגלה בכלכלה מעורבת והכירה ביתרונותיה של כלכלת שוק ושל יזמות פרטית. במהלך שנות ה-80 חלה תפנית מהותית במדיניות הכלכלית של המפלגה עם אימוץ קו מרכזי יותר, שיש הטוענים שהיה קפיטליסטי במוצהר. תוכנית ההתייעלות הכלכלית של אמצע שנות ה-80 הייתה ככל הנראה נקודת המפנה, שהביאה בין היתר לתמיכה מוצהרת של המפלגה בהפרטה של מפעלים ממשלתיים. בכך דמתה מפלגת העבודה למפלגות אחרות במדינות נוספות, כמו הלייבור הבריטית, אשר התמרכזה ואף הציעה מדיניות של "דרך שלישית" בין כלכלת שוק לבין מעורבות ממשלתית.

ההתמרכזות הכלכלית-חברתית נמשכה אל תוך שנות ה-90 והלאה. המצע של שנת 1992 הציג היטב את תפיסת העולם הפרגמטית של מפלגת העבודה, התומכת בשוק חופשי, גם אם לא פרוע מדי וכזה שיש מדי פעם צורך לרסנו. לאחר התמיכה בעקרונות של שוויון הזדמנויות, צדק חברתי והקריאה לשינוי סדר העדיפויות נכתב:

המשק הישראלי חייב להתאים עצמו לניהול חופשי ממגבלות מנהליות וממעורבות יתר של הממשלה בחיי המשק והכלכלה. אולם הניסיון [...] מצביע על כך שבמצבי משבר, מלחמה או עלייה בהיקפים גדולים, השוק אינו מתפקד ונדרשת מעורבות ממשלתית וציבורית מסיבית לשם החזרת המערכות הכלכליות לשינוי משקל.

תקופת כהונתה של ממשלת רבין (1992-1995) התאפיינה, לצד הנעת התהליך המדיני, בכמה תמורות מהותיות גם בתחום הכלכלי-חברתי. המאבק הפנים-מפלגתי על ההסתדרות, שתיארנו מוקדם יותר בפרק, הסתיים בהחלשת הזיקה ההדוקה בין ההסתדרות לבין הממסד המפלגתי. תמיכתה של סיעת העבודה, בהתאם למצעה, בחוק ביטוח בריאות ממלכתי (יוני 1994), שניתק את הקשר בין המפלגות לקופות החולים, משקפת את השינוי הזה. התהליכים שהחלו אז הביאו לכך שההסתדרות חדלה לתפקד כמעסיק וכארגון עובדים בעת ועונה אחת ולכך שההסתדרות

ויתרה על רוב נכסיה ואף איבדה מאות אלפי חברים שהיו קשורים אליה דרך קופת החולים הכללית. צעדים אלו החלישו את השפעתה של ההסתדרות ואת מעמדה הפוליטי. את הצעד זה, שיכול להתפרש כהתמרכזות של מדיניות כלכלית, יכול היה לאזן במידה מסוימת, לפחות מבחינת הדימוי של המפלגה, חוק אחר שזכה לכינוי הרווח "מס בורסה". החוק (למעשה תיקון לפקודת מס הכנסה) אושר בכנסת באוגוסט 1994 ונועד לשנות את המציאות המעוותת ולפיה המדינה מטילה מיסוי על הכנסה אך לא על רווחי הון. תיקון כזה עלה בקנה אחד עם עקרונות של מדיניות מיסוי פרוגרסיבית וצמצום פערים בחברה. בפועל, נאלץ שר האוצר אברהם בייגה שוחט, שהיה הכוח המניע מאחורי החוק, לבטל אותו. הסיבה הפורמלית הייתה טכנית – הבנקים הצהירו כי אין ברשותם כלים ליישם את החוק – אך למעשה הופעלו לחצים כבדים מצד בעלי הון על ראש הממשלה לבטל את החוק. לאור זאת ראש הממשלה לא נתן לשר האוצר גיבוי ביישום החוק, וזה החליט לסגת ממנו (שטרסלר, 2012).²³

כניסתו של אהוד ברק לתפקיד יושב ראש המפלגה (1997) לא הביאה לשינוי מהותי בקו המפלגתי הכלכלי-חברתי, אך הצליחה להכניס לשיח הציבורי ביטויים אחדים. ב"עיקרי תוכנית ברק לישראל טובה יותר" כונה הפרק שעוסק בכלכלה וחברה "המדינה הסולידרית". בפרק נכתב שהמצע "מונע על-ידי רגישות אנושית למצוקת הזולת וחתירה לצדק חברתי [...] המדינה הסולידרית מעודדת כלכלה חופשית המבוססת על בעלות פרטית, תחרות חופשית והתערבות מינימלית, אך פועלת להתאים את תוצאות פעילות זו ליעדים חברתיים רצויים של הכנסות ורכוש" (ברק, 1998: 14). על פי התוכנית חלוקת משאבים ממלכתיים תיעשה אך ורק לפי אמות מידה המבוססות על צורכי האזרח ויעדי המדינה, ולא על פי מפתח סקטוריאלי. ברק אף הציג את מצעו הכלכלי בתור מצע של "הדרך השלישית", מתוך ניסיון להיות מזוהה עם טוני בלייר הבריטי וגרהרד שרדר הגרמני, שני מנהיגים שהצליחו להחזיר את המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות שלהם לשלטון אגב אימוץ קו כלכלי מתון.

מעניין לציין את עמדת המפלגה בנושא חברתי מובהק – תשלומי קצבאות ילדים. בנובמבר 2000 אישרה הכנסת, בניגוד לעמדת הממשלה, את "חוק הלפרט", תיקון לחוק הביטוח הלאומי שהגדיל באופן משמעותי את קצבאות הילדים ומענקי הלידה מהילד החמישי ומעלה. מפלגת העבודה התנגדה לחוק, אך בהצבעה בקריאה השלישית הצביעו שני חברי הכנסת הלא-יהודים שלה בניגוד לעמדת הסיעה: נואף מסאלחה הצביע בעד בעוד שסאלח טריף נמנע. כשנתיים לאחר מכן יזמה ממשלת שרון קיצוצים בתשלומי הקצבאות במסגרת תוכנית החירום

23 החוק עבר בסופו של דבר בשנת 2002 בהובלת סילבן שלום, שר אוצר מטעם הליכוד. מפלגת העבודה, שהייתה באותה עת שוחפה בממשלת שרון, תמכה בחוק.

הכלכלית. ההצבעה על התוכנית הביאה למשבר פוליטי לאחר שחברי סיעת העבודה (שהייתה אז בקואליציה) איימו להצביע נגדה במחאה על הכוונה לקבוע רמות קיצוץ שונות כנגזרות משירות בצה"ל. בסופו של דבר הושגה פשרה שהקטינה את הקיצוץ,²⁴ אך הסיעה נותרה מפולגת: בהצבעה על הסעיף הדין בקצבאות ילדים הצביעו שישה חברי כנסת מהעבודה נגד הצעת הממשלה וכמה חברי כנסת נוספים נעדרו. כשנה לאחר מכן נעדרו חברי הסיעה (אז כבר באופוזיציה) מההצבעה המכרעת על חוק התוכנית הכלכלית, שכללה בין היתר קיצוצים רבים בתשלומי הרווחה וביטלה את חוק הלפרט.

אחד מהסעיפים הקבועים שהופיעו במצעי המפלגה מאז 1992 קרא להנהגת פנסיית חובה לכל אזרח. יעד זה הושג בראשית 2008 כאשר ממשלת אולמרט (שכללה את מפלגת העבודה) פרסמה צו המחייב את כל העובדים והמעסיקים בחיסכון פנסיוני.

בחירתה של שלי יחימוביץ' ליושבת ראש המפלגה נישאה על גלי המחאה החברתית של קיץ 2011. מחאת מעמד הביניים הציבה, לאחר שנים רבות, את הנושא החברתי-כלכלי בראש השיח הפוליטי, בעיקר את יוקר המחיה. בהתאם, מצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013) הציג חידושים: הפרק הכלכלי-חברתי הארוך קדם למשנה המדינית-ביטחונית. הפרק קרא לפעול לחקיקת חוק יסוד זכויות חברתיות, להגברת ההשתתפות של אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה, לביטול תופעת העובדים העניים באמצעות העלאת שכר המינימום וליצירת זיקה בין רמת השכר הגבוה לנמוך במקום עבודה. במידה מסוימת דובר בתנועה מן המרכז לכיוון של יותר התערבות ורגולציה, הלך רוח שתאם גם לשינוי בעמדות הציבור.

מפלגת העבודה הייתה ביקורתית מאוד בעניין מתווה הגז שקידמו ממשלות נתניהו. מי שהובילה את המאבק הפרלמנטרי במתווה, שנטען לגביו כי שירת את הטייקונים ו"שרד" את הציבור, הייתה שלי יחימוביץ':

נתניהו ממשיך להוכיח כי הוא משרת בדבקות רבה את האינטרסים של חברות הגז ופוגע קשות באינטרס הציבורי [...] המחירים שנקבעו במתווה גבוהים באופן שמעצים את יוקר המחיה ואת זיהום הסביבה במקום לשמש כלי במלחמה נגדם. מתווה זה לא יתממש ולא יחזיק מים כיוון שהוא מנוגד לכל הגיון עסקי ומוסרי, ואנו נמשיך להיאבק בו, שעה שנתניהו ימשיך להיאבק לטובת תשובה וחבריו (בגנו, 2016).

24 נקבע כי רמת הקיצוץ תהיה נמוכה יותר לאזרח ששירת שירות משמעותי בצה"ל. במחאה על תמיכת הסיעה בחוק, עזב את המפלגה ח"כ נואף מסאלחה.

במצע המפלגה לבחירות של אפריל 2019 נאמר שהמפלגה תפעל לפתוח את "מתווה הגז המושחת ולהטיל פיקוח על מחירי הגז, אשר יוזיל את עלויות החשמל באופן ניכר. שינוי זה יפחית את עלויות יוקר המחייבה בתחומי חיים נוספים וישפר את מצבה הכלכלי של כל משפחה בישראל".

דת ומדינה

בתקופת מפא"י וימי הברית ההיסטורית בינה לבין המפד"ל הציגה המפלגה קו מתון ופרגמטי בכל הנוגע לנושאי דת ומדינה. קו זה התבסס על איזון בין ההתחייבות לשמור על הסטטוס קוו בנושאי דת ובין המחויבות לפעול למניעת כפייה דתית ולמען הבטחת פלורליזם דתי. מצע המפלגה שפורסם לקראת בחירות 1992 סטה מהקו המסורתי הזה וכלל לראשונה מספר מחויבויות ברורות יותר בנושאי דת ומדינה. במצע נאמר כי יש להבטיח את אי-תלותה של הדת בפוליטיקה ולנתקה מהמיקוח הפוליטי. בנוסף נכתב כי המפלגה תפעל לשינוי המבנה והרכב של המועצות הדתיות באופן שיעניק ייצוג דמוקרטי לכל הזרמים והגוונים של החברה היהודית, לרבות נשים. באשר לסוגיית הגיוס קבע המצע במפורש שהמפלגה תחייב את נציגיה בכנסת "להבטיח, גם בדרך של חקיקה אם יהיה צורך בכך, שכל צעיר וצעירה בגיל גיוס ישאו בעול הביטחון בשירות צבאי או לאומי". אומנם המצע שימר את העיקרון שלפיו כל חקיקה בנושאי דת תתבסס על הסכמה רחבה בעם, אך ההתחייבות המפורשת לשמור על הסטטוס קוו הושמטה ממנו.

ראוי להתעכב על עמדות חברי הכנסת של המפלגה בנוגע לנושא של גיוס בני הישיבות החרדים לצה"ל. בשנת 1998 התחייב ברק בתוכניתו לפעול לביטול הפטור לתלמידי ישיבות ולשלכם בשירות הצבאי. בסיסמה "עם אחד – גיוס אחד" התחייב ברק שכראש ממשלה יפעל למען הנושא. התחייבות זו הפכה לכורח המציאות בשלהי אותה שנה עם פסיקת בג"ץ שקבעה כי לשר הביטחון אין סמכות להעניק פטור גורף לבני ישיבות והורתה לכנסת להסדיר את הסוגיה בחקיקה ראשית. לאחר שנבחר ברק לראש ממשלה הוא מינה את השופט צבי טל לעמוד בראש ועדה ציבורית שתבחן את הנושא ותמליץ על פתרון הולם. הוועדה הגישה את הרוח שלה באפריל 2000, ושלושה חודשים לאחר מכן הובא בכנסת לאישור בקריאה ראשונה חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל").

החוק מעורר המחלוקת, שהנציח הלכה למעשה את הפטור לבני ישיבות, הביא לוויכוחים פנימיים במספר מפלגות. גם במפלגת העבודה התגלעו ויכוחים מרים בין ראש הממשלה ברק, שדחה לאישור החוק, לבין חברים בולטים בסיעה. אלו האשימו את ברק בהובלת מהלך המנציח את האפליה בשירות הצבאי פחות משנתיים לאחר שהקים את תנועת "עם אחד – גיוס אחד"

וקרא לגיוס בני הישיבות לשירות בצה"ל. ברק סירב להעניק לחברי הסיעה חופש הצבעה והודיע כי הוא רואה בהצבעה הצבעת אמון. בעקבות זאת נאלצו כמה חברי כנסת מהסיעה, שהתנגדו בתוקף לחוק, להצביע בניגוד לעמדתם ולתמוך באישורו. שלושה חברי כנסת מהעבודה התעלמו מהמשמעת הקואליציונית: עוזי ברעם נמנע מהצבעה, ושניים נוספים נעדרו מההצבעה במחאה (אלון, 2000).²⁵ רק שנתיים לאחר מכן אושר חוק טל בקריאה שלישית. הפעם, כאשר המפלגה נמצאה במעמד של שותפה קואליציונית בממשלת שרון, הצביעו כמעט כל חברי הסיעה נגד החוק.

במצעים הבאים של מפלגת העבודה נשמרה הדרישה ל"שירות חובה לכל". אולם בחירתה של יחימוביץ' לראשות המפלגה הביאה לשינוי מסוים בקו המפלגתי, ובמצע המפלגה לקראת בחירות 2013 הופיע נוסח מרוכב:

מפלגת העבודה דוגלת בקידום ערך התרומה למדינה באמצעות שירות צבאי או אזרחי בקרב כלל שכבות החברה הישראלית [...] מפלגת העבודה מכירה בחשיבות ערך לימוד התורה עבור המגזר החרדי והחברה הישראלית כולה. המפלגה תפעל להחלפת הסדר "תורתו אומנותו" בהסדר אלטרנטיבי ברוח "מתווה בן גוריון", לפיו יינתן פטור למכסה מוגבלת של בני ישיבה בלבד, והיתר יחויבו בשירות מלא – צבאי או אזרחי.

בתהליך חקיקת "חוק השוויון בנטל" בכנסת ה-19 (בעקבות עבודות ועדות פרי ושקר) הציגו לרוב חברי הסיעה עמדה התומכת בעיקרי ההסדר החדש. במהלך הדיון שהתקיים בכנסת בהצבעה בקריאה הראשונה על הצעת החוק (יולי 2013) הצביעה יושבת ראש האופוזיציה שלי יחימוביץ' בעד החוק והסבירה כי שירות בצה"ל הוא זכות ולא נטל, אך גם לא חסכה ביקורת ממנו ומיזמיו: "החוק לא מטריד אותי, אלא השיח הזול של הריב והמדון שהבאתם למדינה. ביצעתם ניצול ציני מכוער של שסעים. אני חוששת שגם הניצוץ הנאור של שירות בצה"ל יכבה ותהיה דה־לגיטימציה" (גלובס, 2013). תריסר מחברי הסיעה הצביעו בעד החוק בעוד שניים התנגדו. בשבוע שבו עלו להצבעה גם תיקונים בשיטת הממשל וחוק־יסוד: משאל העם, במרץ 2014, הגיע הליך החקיקה לסיומו. סיעת העבודה (אז כבר בהנהגת יצחק הרצוג) הובילה את סיעות האופוזיציה לחרם במחאה על התנהלות כוחנית של הקואליציה. איש מבין חברי הסיעה

25 הביקורת הנוקבת על חקיקת החוק הביאה את ברק להכריז, כחודש לאחר מכן, על "מהפכה אזרחית" שבמסגרתה תחוקק חוקה, יבוטל משרד הדתות, יונהגו נישואים אזרחיים ויחוקק חוק שירות לאומי אזרחי. התוכנית השאפתנית נקברה במהרה במקביל להתפוררותה של ממשלת ברק.

לא השתתף בהצבעה, אך הסיעה פרסמה הודעה ולפיה הייתה תומכת בחוק הגיוס בהצבעה בכנסת אלמלא התקבלה ההחלטה הכוללת להחרים את ההצבעות.

במהלך השנים חלו שינויים בעמדתה הרשמית של המפלגה (כפי שמשקפת במצעים) לגבי הנושא הטעון של הפעלת תחבורה ציבורית בשבת. במצעים מוקדמים לא הייתה התייחסות לסוגיה כלל, ורק במצע שפורסם לקראת בחירות 2003 הובעה לראשונה עמדה, אך היא נוסחה באופן עמום: "תאופשר בשבת תחבורה במסגרת שתוגבל בהסדרים שייקבעו ברשויות המקומיות על פי הצרכים ואופי האוכלוסייה באזור". במצע שפורסם לקראת הבחירות של אפריל 2019 המחויבות לנושא נוסחה באופן ברור ומפורט יותר:

הפעלת תחבורה ציבורית בשבת, לרבות רכבת, במתכונת מצומצמת ומוסדרת הינה מהלך חברתי ממעלה ראשונה אשר ישפיע על מאות אלפי ישראלים ויאפשר להם ליהנות מיום המנוחה, באופן שאינו תלוי ביכולתם הכללית להחזיק ברכב פרטי. מתווה הפעלת התחבורה הציבורית בשבת, לרבות ברכבת, ייעשה בשיתוף רשויות המקומיות ותוך התחשבות בזכויות עובדים.

נושאים נוספים שמצעי המפלגה מאזכרים נוגעים לזכויות אזרחיות בסיסיות הנפגעות כתוצאה מהחקיקה הדתית הקיימת. למשל, בשנת 2003 נכתב במצע שהמפלגה תפעל להשגת "פתרון לזוגות שלא יכולים להינשא במסגרות הקיימות". 10 שנים לאחר מכן הוחלף הניסוח העדין בקריאה מפורשת לקדם נישואים וגירושים אזרחיים, קבורה אזרחית, ולהיאבק בהדרת נשים מהמרחב הציבורי. המצע של 2019 כלל גם הבטחה של המפלגה לפעול למען ביטול "חוק המרכולים" (שהקשה על רשויות מקומיות להתיר את פתיחתם של חנויות ובתי עסק בשבת) ולהחזרת "מתווה הכותל" באופן שיבטיח את זכותם של כל הזרמים ביהדות להתפלל לפי דרכם ברחבת הכותל המערבי.

חוקה וממשל

ח"כ דוד ליבאי היה בין ארבעת חברי הכנסת החתומים על הצעת החוק לשינוי שיטת הממשל ולאיימוץ בחירה ישירה לראשות הממשלה. רוב הסיעה תמכה ברפורמה אך היו גם מתנגדים חריפים. בחירתו של רבין לתפקיד היושב ראש בראשית 1992 הביאה למפנה, שכן רבין תמך בכל לב ביוזמה גם מתוך אמונה שבשיטה כזו הוא יוכל לנצח בבחירות. על חברי הסיעה נכפתה משמעת סיעתית בהצבעה המכרעת על שינוי השיטה שהתקיימה בשלהי הכנסת ה-12, והם הצביעו בעד אימוץ חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה. במצע שפורסם לפני בחירות

1992 התחייבה המפלגה לתמוך ביישומו של החוק (שנקבע לבחירות הבאות). המצע כלל גם תמיכה בהעלאת אחוז החסימה ל-2% ובאימוץ שיטת בחירות אזורית-יחסית לכנסת.

הוויכוח הפנימי בנוגע לבחירה הישירה נמשך לאורך תקופת כהונתה של ממשלת רבין. יוזמה לדחיית יישומה של הרפורמה צברה תאוצה גם בכנסת, אבל נקטעה בשל רצח ראש הממשלה. במצע המפלגה לקראת בחירות 1996 נכתב כי "לקחי הבחירה הישירה ייבחנו להסקת מסקנות" (זאת עוד טרם נכנסה השיטה לתוקף), והתמיכה באימוץ שיטת בחירות אזורית-יחסית לכנסת נמשכה. הפסדו של פרס לנתניהו בבחירות הישירות של 1996 העצים את ההתנגדות לרפורמת הבחירה הישירה של ראש הממשלה במפלגה. במאי 1998 הגיש יוסי ביילין (יחד עם עוזי לנדאו מהליכוד) הצעת חוק לביטול השיטה. בקריאה הטרוםית תמכו בהצעת החוק 22 מתוך 34 חברי סיעת העבודה, אולם היו"ר ברק התנגד נחרצות לביטולה. בסוף אותה שנה, לאחר מאבק צמוד ועל אף התנגדותם של ברק ושל ראש הממשלה נתניהו, עברה ההצעה בקריאה ראשונה ברוב של 61 מול 57. 27 מחברי סיעת העבודה תמכו בהצעה ושישה הצביעו נגד. תוצאות הבחירות לכנסת ה-15, שהביאו לפיצול חסר תקדים וריסקו את המפלגות הגדולות, חיזקו עוד יותר את התמיכה בביטול השיטה. על אף ניסיונות עיכוב מצד ראש הממשלה ברק הליך החקיקה נמשך, ולבסוף אושר תיקון החוק במרץ 2001, ביום השבעת ממשלת שרון. כל חברי הסיעה למעט אחד הצביעו בקריאה השלישית בעד תיקון חוק-יסוד: הממשלה וביטול הבחירה הישירה של ראש הממשלה.

מצע המפלגה מ-2003 קרא להעלאת אחוז החסימה ל-3%, אולם מאז אין במצע המפלגה התייחסות קונקרטית לשיטת הבחירות או לשיטת הממשל. תחת זאת מופיעים היגדים עמומים כמו "המפלגה תנהל פוליטיקה אחרת שתחזיר לציבור את הביטחון בכנותם של אנשי ציבור ובכונותם לפעול למען הכלל" (מצע 2009) או "מפלגת העבודה תפעל למען חיזוק המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל ולמען ביצור תשתיתו הרעיונית והחינוכית" (מצע 2013). חברי הסיעה תמכו בהעלאת אחוז החסימה בשנת 2004 לרמה של 2%, וחלקם אף היו חתומים על הצעות חוק להעלאת נוספות. עם זאת, במהלך כהונת הכנסת ה-19 (2013-2015) הציגה המפלגה קו עקבי וחריף נגד יוזמת הממשלה להעלות את אחוז החסימה פעם נוספת.

בנוגע ליוזמות חקיקה שונות הנוגעות לחיוב משאל העם במקרה של מסירת שטחים בריבונות ישראלית, הדעות היו נחרצות פחות. בהצבעות על חוק משאל העם שקודם בכנסת ה-17 (2006-2009) וה-18 (2009-2013) תמכו רוב חברי הסיעה (שמונה נגד אחד) בהצעת החוק בקריאה ראשונה. בקריאה השלישית התהפכו היוצרות: לאחר שאושר חופש הצבעה התנגדו שישה מחברי הכנסת של הסיעה להצעת החוק. שלושה שרים – ברק, הרצוג ואבישי ברוורמן – בחרו להיעדר מההצבעה ושני שרים נוספים – וילנאי ושלום שמחון – הצביעו

בעד. חברי הסיעה אף התנגדו פה אחד לחקיקת חוקי-יסוד: משאל עם במהלך כהונת הכנסת ה-19. בדומה להצבעות הנוספות שנערכו באותו שבוע ("חוק הגיוס" ו"חוקי המשילות") המפלגה הובילה חרם אופוזיציוני ולא השתתפה בדיונים ובהצבעות שאישרו את חוק היסוד.

התמיכה בהשלמת חוקה הופיעה באופן כמעט קבוע במצעי המפלגה. במצעים משנים מאוחרות גם החלו להופיע התייחסויות מפורשות למחויבותה של המפלגה לשלטון החוק ולביצור מעמדו של בית המשפט העליון. תוספת זו למצעים הגיעה בתגובה לשורה של יוזמות חקיקה והתבטאויות מצד מפלגות ימין (בעיקר הליכוד והבית היהודי) שמטרתן הייתה חיזוק הרשות המבצעת והחלשת שומרי הסף. כך, במצע שפורסם לקראת בחירות אפריל 2019 נאמר:

בשנים האחרונות חל כרסום מגמתי ועקבי במעמדן של מערכות המשפט ואכיפת החוק, במקומו ובמעמדו של השירות הציבורי, ונפגם האיזון העדין בין הרשויות השלטוניות. מפלגת העבודה חורטת על דגלה את המחויבות ליסודות הממשל הדמוקרטי ושימורו מפני מגמות מסוכנות אלו.

כמו כן נקבע כי המפלגה תפעל למען "הגנה בלתי מתפשרת על מעמדם העצמאי והבלתי תלוי של מוסדות החוק והמשפט בישראל" ולמען תיקון חוקי-יסוד: השפיטה "באופן שידרוש רוב מיוחס של חברי הכנסת לשינוי הרכבה של הוועדה למינוי שופטים".

סיכום

מאז חזרתה לשלטון בעקבות בחירות 1992 נמצאת מפלגת העבודה כירידה. גם הניצחון בבחירות הישירות לראשות הממשלה (1999) של מועמד המפלגה אהוד ברק לא היה אלא סימן דרך (ואולי זרז) בדרכה של המפלגה לאבד את מעמדה כחלופה שלטונית ריאלית. בנקודת הזמן שבה נכתבים דברים אלה, מפלגת העבודה מיוצגת בכנסת על ידי שבעה חברי כנסת בלבד (התאוששות מתונה מהשפל של בחירות 2020), כמעט אינה נוכחת בזירה המוניציפלית ואחזתה בהסתדרות התפוגגה אף היא. הצניחה ממעמד של סיעת שלטון עם 44 מושבים לעמדה של מפלגה שלא עברה את אחוז החסימה בסקרי דעת הקהל שהתפרסמו במחצית השנייה של 2020 היא לבטח ההתפתחות הבולטת ביותר במערכת המפלגות הישראלית בשלושת העשורים האחרונים. בהקשר זה, אין זה מפליא שחיפוש המשפט "מפלגת העבודה סיימה את תפקידה ההיסטורי" במנועי חיפוש מניב תוצאות רבות המיוחסות להתבטאויות מצד אישי שמאל כגון רון חולדאי, יצחק הרצוג, יוסי ביילין, זהבה גלאון, חיים רמון וסתיו שפיר.

ניתוחים של קריסת מפלגת העבודה בפרט, ושל השמאל הציוני בכלל, מונים מספר הסברים להתרחשות זו (ראו למשל יזהר, 2014; גרינפילד, 2017; שם-אור, 2019). הסבר אחד מצביע על השינויים הדמוגרפיים שחלו באוכלוסייה הישראלית, במיוחד אלו שהתרחשו משנות ה-90 של המאה ה-20, שבהן התחוללה העלייה ההמונית מחבר המדינות העצמאיות. זו הוסיפה מאות אלפי מצביעים חדשים, אשר מסיבות תרבותיות-אידיאולוגיות נרתעו מלהצביע למפלגה בעלת שורשים סוציאליסטיים. הסבר שני נעוץ בזיהוי של המפלגה והקו המדיני-ביטחוני שלה עם כישלון תהליך השלום עם הפלסטינים. זיהוי זה הואץ בתקופת האינתיפאדה השנייה, שבמהלכה השתכנעו ישראלים רבים שתהליך אוסלו – שאותו יזמה והובילה מפלגת העבודה – היה הרפתקה מסוכנת שלא הניבה את פירות השלום המיוחלים. ה"עונש" היה העתקת התמיכה ממפלגת העבודה אל שורה של מפלגות מרכז בדמותן של מפלגת המרכז, שינוי, קדימה, יש עתיד וכחול לבן. ההסבר השלישי כרוך בקודמו: התפוגגותה של הסוגיה המדינית מסדר היום הפוליטי (בעיקר מאז 2010) הפכה את סדר היום העיקרי שאיתו זוהתה מפלגת העבודה ללא רלוונטי. מכיוון שהזיהוי החברתי-כלכלי הסוציאלי-דמוקרטי שלה נחלש עוד קודם לכן, נקלעה המפלגה לאובדן דרך אידיאולוגי. אכן, המפלגה מנסה למצב עצמה מחדש ולשים דגש על הצד החברתי-כלכלי לנוכח עליית נושא זה לסדר היום הפוליטי. אולם היש עתיד למפלגת שמאל כלכלי-חברתי הנתמכת ברובה בידי בני המעמד הבינוני-גבוה כאשר רוב השכבות החלשות והנוזקים למדינה אינם מצביעים לה בשל זהותם הרתית, הלאומית או העדתית?

הסבר רביעי מציע לראות את היחלשות מפלגת העבודה בהקשר הכולל של המשבר שנקלעו אליו מפלגות סוציאלי-דמוקרטיות נוספות, בעיקר באירופה. שורה של מפלגות כאלה (הסוציאלי-דמוקרטים בגרמניה ובאיטליה, הלייבור בהולנד, הסוציאליסטים ביוון) חוו מאז 2010 רמות שפל בתמיכה בהן. יש המייחסים שפל זה לאובדן הרלוונטיות של מפלגות אלו משעה שהפרויקט הראשי שלהן, מדינת הרווחה, אומץ על ידי רוב רובן של המפלגות. הסבר חמישי מתייחס למשבר ההנהגה הפנימי – המתבטא בחילופי ההנהגה התכופים, בפרישות ובעריקות של דמויות בולטות במפלגה למפלגות אחרות, כולל ארבעה מיושבי הראש של המפלגה (פרץ, פרס, ברק ומצנע). בהקשר זה דומה כי הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, אשר אמורה הייתה למשוך אליה כוחות חדשים ולשפר את תדמיתה של המפלגה, רק יצרה מתחים נוספים ופגעה בדמויה של המפלגה בציבור.

לפני בחירות 2019-2020 אולי ניתן היה לקרוא את סיפורה של מפלגה העבודה כסיפור של ירידה לצורך התחדשות, סיפור של תהליכי הסתגלות קשים למציאות מדינית, דמוגרפית, חברתית וכלכלית משתנה. השיפור האלקטורלי המתון בהישגי המפלגה בבחירות 2013 ו-2015 עשוי היה לרמז על ראשית היפוך מגמה. ההישרדות של המפלגה גם היא יכולה להיתפס

כמפתיעה וכמצביעה על ערכו של המותג. פוליטיקאים, פעילים, חברים ובוחרים דבקו בה גם לנוכח הכישלונות, גם לנוכח חובות העתק שיצרו תמריץ ל"סגור את העסק" ולהתחיל משהו חדש. אולם דומה היה כי בחירות 2019-2020 חרצו את דינה של המפלגה. מקובל היה לחשוב כי סיימה את דרכה, והייתה זו הפתעה כאשר צצה כעוף החול לקראת בחירות 2021. ימים יגידו אם ההתאוששות בבחירות אלו היא שירת הברבור, סימן להתאוששות או ציון דרך בהפיכת המפלגה למפלגת נישא שמתמודדת מול מפלגת מרצ על קהל מצביעי שמאל מוגדר ומצומצם.

פרק 4. ש"ס: בין המנהיג הרוחני למנהיג הפוליטי

פרק זה עוסק במפלגת ש"ס, או בשמה הרשמי המלא – התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה. ש"ס היא מפלגה המזוהה כחרדית-מזרחית (או "ספרדית") והנהגתה הרוחנית (מאז שנות ה-90) והפוליטית (מראשיתה) כולה על טהרת גברים חרדים-ספרדים. עם זאת, קהל תומכיה, בשונה מאחיותיה החרדיות-אשכנזיות (אגודת ישראל ודגל התורה), רחב יותר וכולל דתיים שאינם חרדים ואף מי שמגדירים עצמם כמסורתיים. ש"ס היא אחת המפלגות המצליחות ביותר במסגרת הזמן הנבחנת במחקר זה. היא בין המפלגות היחידות אשר לא ניתן לאתר את שורשיה הארגוניים בתקופה שלפני קום המדינה ואשר שרדו במשך עשורים, והיא בוודאי המצליחה מבין אלו ביצירת גרעין בוחרים נאמן. היא גם המפלגה ששהתה את פרק הזמן המצטבר הארוך ביותר בממשלה מאז 1992, קצת יותר מהליכוד. ש"ס היא גם מקרה ייחודי מבחינה ארגונית: בעוד שרוב רובן של המפלגות צמצמו את נוכחותן בחברה והתרחקו מהמודל של מפלגת המון המספקת שירותים לתומכיה ומשמשת עבורם מוקד הזדהות, ש"ס פיתחה רשת ענפה של מוסדות דת אשר סיפקו גם מסגרות חינוך ורווחה לאוכלוסיות חלשות. בה בעת שרשתות הפטרונוז' של מפלגות אחרות הצטמצמו ואף קרסו, ייסדה ש"ס וחיזקה רשת שכזו בעיקר באמצעות תקציבי הממשלה. בשעה שרוב המפלגות התרחקו מהחברה, ש"ס הקפידה ליצור לעצמה בסיס כוח והשפעה ברשויות המקומיות ובהסתדרות ולבנות ערוצי תקשורת אלקטרונית המיועדים לציבור שלה בדמות מה שכונה "ערוצי הקודש" ברדיו. במוכן מסוים היה כאן שילוב של מאפיינים מהמבנה של מפלגת ההמון (במיוחד החדירה לחברה) יחד עם הסתמכות רבה על משאבים מדינתיים (מאפייני של "מפלגת הקרטל", ראו Katz and Mair, 1995), מה שכונה על ידי ישי (2001) מפלגת "פוסט-קרטל".

הייחודיות של המקרה של ש"ס, הישרדותה, התבססותה וההצלחה האלקטורלית הגדולה שלה, במיוחד בסוף שנות ה-90, משכו אליה תשומת לב בהיקף יוצא דופן – ציבורית, תקשורתית (הלמן ולוי, 2001) ומחקרית. מבחינה מחקרית התבטא הדבר בפרץ של כתיבה אקדמית ענפה ששום מפלגה ישראלית אחרת לא זכתה לו בפרק זמן כה קצר.¹ לשם השוואה, מפלגת העבודה והליכוד, שתי המפלגות הגדולות (יחסית) באותה התקופה לא זכו יחדיו לאותה מידה של תשומת לב.

1 רהט, 1998; דיין, 1999; הורוביץ, 2000; פלד, 2001א; טסלר, 2003; לופו, 2004; רביצקי, 2006.

פרק זה מתמקד במפלגת ש"ס. הוא אינו מכוון לנתח את התופעה הרחבה ורבת הפנים של ש"ס כתנועה. בכך עוסקים כל אותם המקורות שהוזכרו למעלה. מטרתו היא להציג את מפלגת ש"ס לפי אותן אמות מידה שמשמשות להצגת מפלגות אחרות בספר זה. הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של הקמתה של ש"ס ושל שורשיה האידאולוגיים והמוסדיים וסוקר את מעמדה בפוליטיקה עד לשנת 1992. אנו רואים כיצד ש"ס, שקמה בעזרתו ובחסותו של מנהיג רוחני אשכנזי (הרב אלעזר מנחם שך) וצעדה את צעדיה הראשונים מתוך כפיפות לעמדותיו, הפכה בהמשך דרכה למפלגה עצמאית הכפופה למרותם של מנהיגיה הספרדים, המנהיג הרוחני הרב עובדיה יוסף והמנהיג הפוליטי העולה אריה דרעי.

לאחר מכן עוסק הפרק במקומה של ש"ס בחמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. ניתן לסכם באופן גס את התפתחות זו כהתבססות. ברמה הלאומית דובר בעלייה כמעט רציפה בתמיכה, עד לשיא של 17 מושבים (1999). לאחר מכן דובר בהתייצבות סביב זכייה ב־11-12 מושבים למשך ארבע מערכות בחירות, ירידה בבחירות 2015 לשבעה מושבים ומאז ניכרת מגמת התאוששות איטית (שמונה מושבים בבחירות אפריל 2019 ותשעה בשלוש מערכות הבחירות העוקבות). ברמה המקומית ניכרת נוכחותה המתמשכת של ש"ס, בעיקר אל מול הירידה החדה בנציגות המזוהה באופן מובהק עם המפלגות הלאומיות האחרות, בייחוד הגדולות.

החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיחנו מטעמה של ש"ס לאורך השנים. שלא מפתיע, כל חברי הכנסת של ש"ס הם גברים חרדים-מזרחים. ירידת מספר חברי הכנסת החדשים והעלייה בממוצע הגילים של חברי הכנסת לאורך זמן מעידות על התבססות והתייצבות של הצמרת. באופן יחסי בולט מקומו של השלטון המקומי כחממה לגידול וחברות הפוליטיקאים של ש"ס. החלק גם סוקר את המקרים הלא מעטים שבהם נציגיה של ש"ס ערקו ממנה לטובת התארגנויות פוליטיות עצמאיות. אף אחת מאלו לא צלחה.

החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את פרקי הזמן שבהם הייתה המפלגה חלק מהקואליציה השלטונית ואת המשברים שהביאו לפרישתה מחלק מאותן ממשלות. ניכרת ההעדפה הברורה של ש"ס לשותפות עם הליכוד. רק כאשר לא הייתה לה ברירה (כשנוצר "בלוק חוסם" או כשהליכוד התרסק בבחירות 2006) היא הצטרפה לממשלות מרכז או מרכז-שמאל. בשונה מיהדות התורה, נציגי ש"ס איישו משרות של שרים ואף השתתפו באופן פעיל בעיצוב מדיניות החוץ והביטחון של ישראל. ניכר כי ש"ס הקפידה, בהיותה חברה בממשלה, להחזיק בתיקים שסייעו לה לבסס את אחיזתה בחברה: פנים, דתות וכן משרדים "חברתיים" (בריאות, רווחה, בינוי ושיכון, פיתוח הנגב והגליל). בעוד שבעבר החזיקה המפלגה את התיקים האלה, הרי עם הזמן השכילה ש"ס "להשתלט" עליהם.

לאחר מכן פונה הפרק לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית מתוך התמקדות במעמדה הייחודי של מועצת חכמי התורה בראשותו של הרב עובדיה יוסף ובמאבקי ההנהגה בין אריה דרעי לאלי ישי. עליונותה של ההנהגה הרוחנית, ובמיוחד של הרב עובדיה יוסף, דומה אולי לזו המקובלת במפלגות החרדיות האחרות. עם זאת, מקומה של ההנהגה הפוליטית מרכזי הרבה יותר וממוקד בעשורים האחרונים בשני אישים בלבד.

לכסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את עמדותיה של ש"ס מתוך הסתמכות על הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות בולטות של מנהיגי הרוחני ושל נבחרי הציבור שלה. שלא במפתיע, בהיותה מפלגה חרדית תומכת ש"ס בהרחבה ובהעמקה של השפעת הדת ומוסדות הדת במדינת ישראל ואוחזת בדעה ביקורתית כלפי המוסדות האזרחיים ובמיוחד כלפי מערכת המשפט. בתחומי חוץ וביטחון נע הקו של המפלגה בעבר בין פרגמטיות שמקורה היה בעמדות עקרוניות של מנהיגי הרוחני ובצרכים קואליציוניים לבין עמדות ניציות שתאמו את העמדות של בוחרי המפלגה וכפי הנראה גם של רוב נציגיה בכנסת. מאז ראשית המילניום הקו הניצי דומיננטי ועקבי ומשקף את השינוי בעמדות בחברה הישראלית, את עמדות מנהיגי הפוליטי אלי ישי (1999–2013) ואת האחיזה השלטונית החזקה של המתחרה-שותפה, מפלגת הליכוד.

הקמתה של ש"ס וההסברים השונים להצלחתה

ראשית דרכה הפוליטית של ש"ס הייתה דווקא בבחירות המקומיות. בשנת 1983 התמודדה רשימה חרדית-ספרדית בשם "התאחדות הספרדים שומרי תורה" למועצת עיריית ירושלים. את הרשימה הנהיגו נסים זאב ושלמה דיין, וסימנה בקלפי היה ש"ס. הרשימה לא זכתה לתשומת לב רבה והפתיעה כאשר זכתה בשלושה מושבים במועצת העירייה. במקביל התמודדה בבני ברק רשימה חרדית-ספרדית בשם "נאמני תורה עדות המזרח", בראשות רפאל פנחסי, שזכתה אף היא בשלושה מושבים.² בה בעת התמודדה גם בטבריה רשימה חרדית-ספרדית וזכתה במושב אחד. ההצלחה המפתיעה הניעה את ראשי ש"ס בירושלים לחבור לרשימות הבני-ברקית והטבריינית ולאחד את השורות לקראת ייסוד מפלגה ארצית שתתמודד בבחירות לכנסת (רהט, 1998; פלדמן 2006; בראון, 2017: 123–124).

הפטרונים הרוחניים של התארגנות זו היו הרב עובדיה יוסף והרב אלעזר מנחם שך. שני אלה, כל אחד מסיבותיו שלו, היו מאוכזבים באותה העת מההתנהלות של אגודת ישראל – המפלגה

2 רשימה זו התמודדה לראשונה בבחירות המקומיות בבני ברק בשנת 1973, אך לאחר מכן, בבחירות של שנת 1978, היא חברה אל הרשימות האשכנזיות להתמודדות משותפת.

החרדית היחידה שהיה לה ייצוג בכנסת באותה העת – והיה להם אינטרס משותף לערער את המונופול שלה דרך קידום של מתחרה ספרדית. הרב עובדיה יוסף, שנפרד באותה העת מתפקיד הרב הספרדי הראשי (הראשון לציון) נעתר לשמש פטרוֹן לתנועה המתגבשת. בתוך זמן קצר הוקם גוף חדש – מועצת חכמי התורה – על פי המודל של מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל. באותו זמן נוצר קרע אצל החרדים האשכנזים. הרב אלעזר מנחם שך, ראש ישיבת פוניבז' והבכיר ברבני הזרם הליטאי, פרש ממועצת גדולי התורה וקיבל בעין יפה (גם אם לא העניק בהתחלה תמיכה פורמלית) את ההתארגנות החדשה. זו הייתה בנויה על פעילים ספרדים שהתחנכו בישיבות ליטאיות, ועל כן נראה היה כי כפיפותם לרב שך מובטחת (לופו, 2004).

הכפפת המפלגה החדשה למרותם של שני רבנים דומיננטיים באה לידי ביטוי באופן הרכבת הרשימה. זו התבצעה בשיטת "ריצ'רץ", כשכל צד משבץ בתורו מועמד מטעמו. גם חברי מועצת חכמי התורה – הגוף שכונן הרב יוסף על מנת שיתפקד כמנחה הרוחני של המפלגה – נבחרו בקפידה כך שיהיו מקובלים על הרב שך ויקנו לו השפעה עקיפה דרך נאמניו במועצה על ההחלטות המתקבלות בה (רהט, 1998: 52). ביום הבחירות לכנסת ה-11 יצאה הוראה של שני הרבנים ה"גדולים" הליטאים להצביע ל"ש"ס, מה שהביא לרעידת אדמה של ממש בחוגים החרדיים. המפלגה החדשה זכתה בארבעה מושבים בכנסת, בעוד ייצוגה של אגודת ישראל ירד לשפל חסר תקדים של שני מושבים בלבד. יושב הראש של ש"ס, הרב יצחק פרץ, מונה לשר הפנים בממשלת האחדות שקמה בשנת 1984. כעבור זמן קצר מינה פרץ לתפקיד מנכ"ל משרדו חרדי-ספרדי צעיר בן 27 בשם אריה דרעי. זה הפך להיות בתוך זמן קצר הדמות הבולטת במנגנון המפלגה.

השותפות הפוליטית בין שני הרבנים החזקים – יוסף ושך – לא האריכה ימים. לקראת מערכת הבחירות הכלליות בשנת 1988 הקים הרב שך את דגל התורה, מפלגה חרדית-ליטאית-אשכנזית חדשה. מהלך זה התפרש בעיני הרב יוסף כהפניית עורף מצד הרב שך. זה החל להיתפס כמי שמשתמש ב"ש"ס לצורך "סגירת חשבונות" אישית בפוליטיקה הפנים-חרדית האשכנזית או כדלת יציאה למה שבאמת חפץ בו – מפלגה ליטאית עצמאית שאינה כפופה להגמוניה של אגודת ישראל. היחסים הלכו ונעכרו לנוכח הכרעות פוליטיות שקיבלו הרב יוסף ודרעי בניגוד לדעת הרב שך. בראשן של אלו הייתה התמיכה במהלך שהוביל שמעון פרס להפלת ממשלת האחדות במרץ 1990 ("התרגיל המסריח")³, ולאחר מכן – ההחלטה להיכנס לממשלתו של יצחק רבין ב־1992.

3 בהצבעת האי-אמון נגד הממשלה שהתקיימה ב־15 במרץ 1990 נעדרו חמישה מחברי ש"ס מהמליאה ואפשרו את הפלתה (יצחק פרץ היה היחיד שנכח והצביע נגד ההצעה) בניגוד לעמדתו של הרב שך. לאחר שנשיא המדינה מינה את פרס להרכיב ממשלה, הביע הרב שך התנגדות תקיפה לכניסת ש"ס לממשלת שמאל

הרב יוסף ייעד את ש"ס להיות כלי פוליטי להקמה וביסוס של עולם תורה ספרדי, שיהיה עצמאי מההגמוניה האשכנזית המפלה. יש שיטענו שניתן לזהות קו פעולה כזה בפעולתו של הרב יוסף עוד במסגרת תנועת נאמני התורה בשנות ה־60. לצורך כך פעלה ש"ס להבטיח תקציבים לביסוס מוסדות לימוד תורניים במתכונת ספרדית ועבור ספרדים. אלו נאלצו עד אז, ברובם, לפנות לשיבות ליטאיות, וגם אליהן התקשו להתקבל. עם זאת, מקור עוצמתה של ש"ס התבסס, כבר ממערכת הבחירות של 1988, על הרחבת התמיכה בה למעגלים רחבים יותר מהציבור החרדי־ספרדי. אלו כללו תומכים מכל רצף הזיהוי הדתי, החל בחרדים, דרך דתיים ומסורתיים וכלה בחילונים. ש"ס אף דאגה להפנות משאבים רבים לתנועת החזרה בתשובה שחזקה לאורך זמן את הגרעין הקשה של תומכיה. יכולתה לפנות אל מעגלים אלה נשענה על הקמת מנגנונים מסועפים שעסקו באספקת שירותים. המשבר הכלכלי של 1984–1985 ולאחר מכן הליברליזציה הכלכלית ותהליכי ההפרטה המואצים במשק יצרו אצל מצביעים רבים צרכים שש"ס סיפקה להם מענה (ליאון, 2020). היא בנתה מוסדות חינוך מגיל הגן ועד סמינרים למורים, והציעה לנזקקים שורה של שירותים כמו חוגים, ארוחות חמות והסעות. הארגון הראשי שחלש על המנגנון הגדול הזה היה רשת החינוך העצמאית "אל המעיין". תגמולים חומריים אלה הניבו לש"ס פירות אלקטורליים הנשענים גם על שיקולים תועלתיים של הבוחרים, ולא רק על שיקולים של זהות דתית ועדתית (גולדברג, 1994: 128; טסלר, 2003; פלדמן, 2006).

להקמתה ולהצלחתה של ש"ס הוצעו הסברים רבים. לוי (2015) הצביע על שתי גישות עיקריות לנושא. הגישה הראשונה, שמקורה באסכולה הביקורתית־מטריאלית, התמקדה בש"ס כביטוי לקיומו של אי־שוויון מעמדי־אתני. לפי גישה זו החברה היהודית בישראל נחלקת לשתי קטגוריות אתניות: אשכנזים למעלה ומזרחים למטה. המצדדים בגישה זו נטו להסביר את האתניות ואת השפעתה על יחסי כוחות אחרים כתופעת לוואי של מופעים מוכרים של אי־שוויון, ובראשם אי־שוויון מעמדי. פלד, למשל, בחן את ש"ס מבעד למודל חלוקת העבודה התרבותית וראה בזהות היהודית האינטגרטיבית שהיא מציעה "כלי נשק או כלי עבודה המשמש קבוצות אתניות שוליות להתגייסות פוליטית נגד המדינה" (פלד, 2001א: 69). גם הגישה השנייה אינה מתעלמת מההיבטים המעמדיים והכלכליים של הקונפליקט האתני, אך מבקשת להדגיש את תפקידיה הסמליים והתרבותיים־זהותיים של ש"ס. פיקאר (2007: 200), למשל,

---

(במה שזכה לכינוי "נאום השפנים", נאום שבמסגרתו חקף שך את הקיבוצים "שלא יודעים מה זה שבת, ולא יודעים מה זה מקווה [...] מגדלים שפנים וחזירים"). בעקבות זאת שינה הרב יוסף את עמדתו שנטתה לטובת כניסה לממשלה עם פרס, והורה לש"ס לא לחתום על ההסכם הקואליציוני. פרס כשל ובסופו של המהלך הצטרפה ש"ס לממשלה הצרה שהקים יצחק שמיר. הייתה זו הפעם האחרונה שבה הרב יוסף "התיישר" עם עמדתו של הרב שך.

טען כי האינטרס של בוחריו ש"ס אינו רק בניהול מדיניות שתשנה את מצבם הכלכלי, אלא באמירה תרבותית שתשנה את מצבם במישור אחר – תרבותי-זהותי.

אטינגר וליאון (2018) הציעו שלושה הסברים מרכזיים להצלחה האלקטורלית של ש"ס החל מהמחצית השנייה של שנות ה-90. הראשון הוא הסבר מוסדי שקשור בשינוי שיטת הבחירות (אימוץ הבחירה הישירה). המעבר מהצבעה בפתק אחד להצבעה בשני פתקים אפשר פיצול הצבעה בין המועמד לראשות הממשלה לבין המפלגה, שחרר מצביעים רבים משיקולים אסטרטגיים ואפשר להם לצאת מהקלפי "כשיותר ממחצית תאוותם בידם" (שם: 54). ההסבר השני הוא פונקציונלי ביסודו ותולה את ההצלחה של ש"ס בתנאים המבניים שנוצרו בישראל של שנות ה-90: התרחבות משטר הפרטה והתבססותה של מדיניות נאו-ליברלית שפגעו במעמדות הנמוכים. ש"ס הציעה לבחירה מעין מדינת רווחה חלופית – בעיקר דרך מערכות החינוך שלה ושירותי רווחה מוזלים. הסבר שלישי קשור בהשקעה האינטנסיבית של ש"ס בטיפוח תודעה אתנית חרדית ולאומית, מתוך פריטה על רגשות קיפוח ואפליה. לכך ניתן להוסיף את פעילות תנועת ההחזרה בתשובה בשנות ה-80 וה-90. זו רתמה אליה צעירים מזרחים רבים אשר בגרו במסגרת חברת הלומדים הספרדית והתנועה.

ש"ס החלה את דרכה כתנועת מחאה פנים-חרדית. היא הייתה לבית פוליטי לחלקים מהציבור הספרדי בחברת הלומדים החרדית, ונטלה תחת חסותה חלקים גדולים מציבור תנועת התשובה החרדית-ספרדית ומשפחותיהם המורחבות. היא השכילה להרחיב את קהל היעד שלה ולהגיע אל מעגלים נרחבים הרבה יותר מן המגזר החרדי-ספרדי. מעגלים אלה שינו את אופייה והקנו לה את זהותה הייחודית במרקם הזהויות בישראל. ש"ס הפכה אפוא "ממפלגה פוליטית לתופעה דתית רחבה הרבה יותר" ויצרה למעשה זרם שלישי של חרדיות, לצד החסידים והליטאים. (בראון, 2017: 124).

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של ש"ס בבחירות לכנסת ובבחירות המוניציפליות. את הישגיה האלקטורליים של ש"ס בתקופה הנסקרת בחיבור זה אפשר לחלק לארבע תקופות לפי המאפיין העיקרי שלהן: צמיחה, התייצבות, היחלשות והתאוששות מתונה. לאורך שנות ה-90 רשמה המפלגה צמיחה הדרגתית עד בחירות 1999, שהביאו אותה לנקודת שיא של 17 מושבים. היא נחלשה בבחירות 2003, ובשלוש מערכות הבחירות לאחר מכן חלה התייצבות בתמיכה האלקטורלית במפלגה. במהלך תקופה זו (2003-2013) היא זכתה בשיעורי תמיכה שנעו בין 8.2% ל-9.5% ואלה הניבו לה 11 עד 12 מושבים בכנסת (לוח 4.1). בחירות 2015, הראשונות

לאחר פטירתו של מנהיגה הרוחני הרב עובדיה יוסף, הביאו לנסיגה בתמיכה בה. אך בסדרת הבחירות של 2019-2021 היא התאוששה וזכתה בשמונה-תשעה מושבים. התפתחויות דומות בכוחה של ש"ס נרשמו במקביל גם בבחירות לרשויות המקומיות. בחלק זה ננתח תחילה את כוחה של ש"ס בבחירות לכנסת, ולאחר מכן נסקור בקצרה את כוחה בבחירות לרשויות המקומיות.

לוח 4.1 שיעורי התמיכה בש"ס בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
6	+0.2%	4.9%	1992
10	+3.6%	8.5%	1996
17	+4.5%	13.0%	1999
11	-4.8%	8.2%	2003
12	+1.3%	9.5%	2006
11	-1.0%	8.5%	2009
11	+0.3%	8.8%	2013
7	-3.1%	5.7%	2015
8	+0.3%	6.0%	אפריל 2019
9	+1.4%	7.4%	ספטמבר 2019
9	+0.3%	7.7%	2020
9	-0.5%	7.2%	2021

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נהוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2021.

הבחירות לכנסת

ערב הבחירות לכנסת ה-13 (1992) נמצאה ש"ס בעמדה לא נוחה. הנתק מהרב שך ומהישיבות המזרחיות הסרות למרותו, כפי שהוזכר לעיל, הביא למחסור חריף בפעילים ובמתנדבים. תלמידי הישיבות המזרחים, אשר בבחירות הקודמות עשו את מרבית עבודת השטח של מטה הבחירות, הונחו בידי ראשי הישיבות שלא לסייע הפעם למאמצי הבחירות של ש"ס. על רקע מתיחות זו אף פרש מהמפלגה מנהיגה הפוליטי דאז הרב יצחק פרץ והצטרף לרשימת יהדות התורה. אסטרטגיית הבחירות של ש"ס הייתה בעיקרה התחמקות מוויכוח עם הרב שך

והתמקדות בפנייה לציבור המזרחי-מסורתי. במסע הבחירות הזה הצטרף לפמליה של עובדיה יוסף ואריה דרעי לראשונה הרב יצחק כדורי, "זקן המקובלים", שעד אז נהג לתמוך באגודת ישראל. הצטרפותו תרמה רבות לקמפיין. תנופה נוספת קיבלה ש"ס פחות משבועיים לפני יום הבחירות, בעקבות השמעת הקלטה של הרב שך שבה הוא נשמע אומר ש"עדיין מוקדם לתת כוח שלטון בידי הספרדים, הם עוד צריכים להשכיל" (דיין, 1999: 318). אמירה זו יצרה הזדהות עם ש"ס בקרב חלקים בציבור המזרחי והפכה להיות הנושא העיקרי באספות הבחירות שלה. זאת ועוד, לרשימת יהדות התורה, שנאבקה עם ש"ס על קולות הבוחרים, לא היה מענה הולם לזרם התגמולים החומריים שסיפקה ש"ס לתומכיה כחברה מלאה בממשלה (גולדברג, 1994).

בבחירות 1992 אומנם לא חל שינוי משמעותי בכוחה של ש"ס ביחס ל-1988, אך לאור הנסיבות התוצאה נתפסה כהצלחה. לא זו בלבד שש"ס הצליחה לגבור על פיצול פנימי עמוק שבמסגרתו חזר פלג ממנה אל העולם הליטאי, אלא שזו הייתה מערכת הבחירות הראשונה שבה היא התמודדה בלא כל סיוע של החרדים האשכנזים. במידה רבה היא אף ניהלה מולם קרב ישיר על תמיכת חלק לא מבוטל מהמצביעים.⁴ אלה היו הבחירות שבהן יצאה ש"ס לדרך עצמאית. התפתחויות אלו אפשרו לה לנקוט עמדה מתריסה נגד הרב שך ולהיכנס לממשלת רבין, שבה הייתה חברה יותר משנה. הכרעה זו הייתה ציון דרך בהפיכתו של הרב יוסף למנהיג עצמאי המשוחרר ממרותו של הרב שך.

אל הבחירות לכנסת ה-14 (1996) הגיעה ש"ס, לראשונה, מעמדה אופוזיציונית בכנסת. שיטת הבחירה הישירה העמידה אותה במצב נוח למדי, כאשר קהל תומכיה הניצי יכול היה לפצל את הצבעתו בין נתניהו, מועמד הימין לראשות הממשלה, לבין הצבעה זהותית למפלגה שבאותה עת הייתה לה תדמית יונית יחסית.⁵ ש"ס רצה עם הסיסמה "לא ימין ולא שמאל – רק גדולי תורה לשאול". בכך היא כמו חמקה מהשסע המרכזי שליווה את מערכת הבחירות הכאובה הזו אחר רצח רבין.

בתחרות על הפתק המפלגתי ניהלה ש"ס קמפיין אינטנסיבי שכיוון לא רק למגזר החרדי-ספרדי אלא גם לציבור מסורתי מזרחי בפריפריה החברתית. אל הרב עובדיה יוסף הצטרף גם במסע הבחירות הזה הרב יצחק כדורי, ושני אלה "הוטסו ממקום למקום במסוק, נשאו נאומים, בירכו

4 גם פסילחן של רשימות כך וכחנא חי מהתמודדות בבחירות לכנסת אפשרה לש"ס לצאת ממערכת הבחירות הזו בצורה טובה. ש"ס קלטה אליה לא מעט מחסידי כהנא שמצאו בה בית חלופי, משום שבדומה למפלגות אלו היא הציבה את הזהות היהודית מעל לזהות האזרחית.

5 תדמית זו נגזרה מהקשרים הטובים של התנועה עם שמעון פרס (מועמד השמאל לראשות הממשלה), מהעמדות המדיניות שיוחסו לרב עובדיה יוסף ומהימנעותה בהצבעה בשנת 1993 על הסכם אוסלו.

את המאמינים [...] וחילקו קמעות למזל" (דורון וקוק, 1999: 96). באופן כזה הצליחה ש"ס למשוך אליה קולות רבים של מצביעים, בעיקר על חשבון הליכוד. לפי סקרי הבחירות של INES, כשמינית ממצביעי ש"ס בבחירות 1996 העידו כי בבחירות הקודמות הצביעו עבור הליכוד. תזוות בוחרים משמעותית זו התרחשה בעיקר ביישובים שהיו בהם ריכוזים של יהודים ממוצא מזרחי. לוח 4.2 מדגים את התמיכה בשתי המפלגות בשנת 1996 לעומת שנת 1992 בחמישה יישובים כאלה. כפי שניתן לראות, בעוד הליכוד איבד תמיכה רחבה ביישובים האלה, ש"ס הצליחה להגדיל את התמיכה בה במידה ניכרת. לעומת זאת, ש"ס נחלשה מאוד במגזר הערבי. היעדרותה ממשדר הפנים, מוקד כוח חשוב, נטרלה את דפוס הקליינטליזם שאפיין את יחסיה עם רשויות ערביות רבות, ושיעור התמיכה בה במגזר הערבי ירד מכ-5% ל-1.3% (Don-Yehiya, 1997).

לוח 4.2

התמיכה בליכוד ובש"ס בחמישה יישובים בעלי ריכוזים של יהודים ממוצא מזרחי, 1996 לעומת 1992 (באחוזים)

	ש"ס		הליכוד	
	1996	1992	1996	1992
באר שבע	13.2	6.5	30.3	33.7
אשקלון	10.8	6.0	30.1	39.7
קריית גת	14.1	6.9	31.2	40.1
שדרות	19.5	12.6	31.7	38.6
בית שאן	21.6	9.7	33.5	42.1

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1996, 1992.

ש"ס הכפילה את מספר הקולות שקיבלה ביחס לבחירות הקודמות של 1992 וזכתה להצלחה חסרת תקדים: 10 מושבים, שהציבו אותה כסיעה השלישית בגודלה בכנסת. זאת ועוד, ניצחונו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה הפך את ש"ס לשותפה הקואליציונית הבכירה בממשלתו.

ההצלחה של ש"ס בבחירות 1996 הייתה רק המבוא להישג חסר התקדים שהיא רשמה בבחירות הבאות (1999). ההישג יוצא הדופן הזה היה בעיקר תולדה של הצבעת מחאה עדתית מסיבית על משפטו והרשעתו של יושב ראש ש"ס אריה דרעי. חודשים לפני יום הבחירות הורשע דרעי

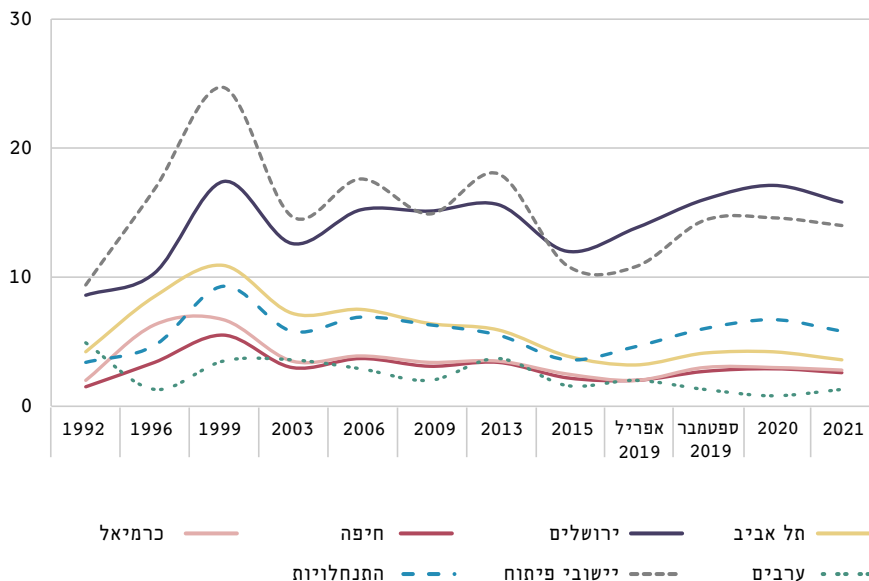
בבית המשפט המחוזי בירושלים בעבירות של לקיחת שוחד, מרמה והפרת אמונים. בעקבות ההרשעה הפיצה ש"ס קלטת וידאו שכותרתה "אני מאשים". השימוש בביטוי שטבע אמיל זולה בהקשר של פסק הדין המרשיע במשפט דרייפוס נועד להעביר מסר ולפיו כפי שנדרף דרייפוס מטעמים אנטישמיים על יהדותו, כך נתפרה עלילה על דרעי בשל מזרחיותו. ההרשעה נוצלה על ידי ש"ס בצורה אפקטיבית מאוד מתוך הדגשה שהיה מדובר במשפט פוליטי (בילסקי, 2001; ליאון, 2011א) וברדיפה עדתית נגד פוליטיקאי חרדי-מזרחי מצליח. דרעי עצמו הבהיר מפורשות בריאיון לגלי צה"ל מה יהיה המסר המרכזי של התנועה לקראת הבחירות: "שפטו אותי כמרוקאי, המטרה הייתה לחסל אותי [...] אני מקבל על עצמי את מרות הדין, ואני מגיש ערעור לבית המשפט. מי שהחליט לעשות את זה חודשיים לפני הבחירות בשידור ישיר היה חייב לקחת בחשבון שזה יהיה חלק ממערכת הבחירות שלנו".

קמפיין הבחירות של ש"ס אכן פנה אל הזיכרון הקולקטיבי של בני עדות המזרח ופרט על תחושות הבושה והכאב שחוו בצד האפליה וההתנשאות עליהם בשנות הקליטה שלהם ולאחריהן. תחושות אלו הועצמו אף יותר, בין השאר, בשל הלעג על השפה העילגת-לכאורה של הרב עובדיה יוסף, שבמהלך מסיבת עיתונאים בביתו לאחר הרשעת דרעי צעק על הכתב הפרלמנטרי של ערוץ 1, ניצן חזן, "תצא בחוץ", ובעקבות התבטאות של השחקנית תיקי דיין, שכינתה את תומכי הימין "אספסוף מהשוק". כניסתו של טומי לפיד לפוליטיקה והקו האנטי-חרדי שנקט לקראת הבחירות העצימו אף הם את תחושות המחאה של ציבור מסורתי-מזרחי גדול, שהתייצב לתמוך בש"ס.

ש"ס הצליחה לגרוף כ-430,000 קולות ולהגדיל את כוחה בכנסת ל-17 מושבים. גם הפעם עיקר גידולה היה על חשבון הליכוד: לפי סקרי הבחירות של INES יותר מרבע ממצביעיה ב-1999 הצביעו בבחירות הקודמות לליכוד. זאת ועוד, במרבית יישובי הפיתוח הפכה ש"ס בבחירות האלה למפלגה הגדולה ביותר, עם תמיכה כוללת של כ-25%, עלייה של 8% ביחס לבחירות הקודמות (תרשים 4.1). הליכוד איבד לטובת ש"ס את המעמד שהיה לו מאז 1977, כמפלגה המועדפת על מרבית המצביעים המזרחים (פלד, 2001ב).

4.1 תרשים

התמיכה בש"ס, 1992-2021 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל 2003) יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021-1992.

לאחר נקודת השיא של בחירות 1999 נחלשה ש"ס בבחירות 2003. היא נכנסה לתקופה של יציבות אלקטורלית שנמשכה ארבע מערכות בחירות והסתיימה רק בבחירות 2015. בבחירות של שנת 2003 התמודדה ש"ס כאשר בראשה עומד אלי ישי. היושב ראש הקודם אריה דרעי אומנם השתחרר מתקופת המאסר שלו כחצי שנה לפני הבחירות, אך היה מגוע לפי חוק מלהתמודד בבחירות לכנסת.

המגמה בבחירות 2003 הייתה ההיפוך הגמור של הבחירות הקודמות: ציבור גדול של מסורתיים מזרחים שהצביעו לש"ס ב-1999 מתוך מחאה, "חזרו הביתה" לליכוד. רגשות המחאה על משפט דרעי שככו, שיטת הבחירות חזרה לשיטה של הצבעה בפתק אחד וביטלה את האפשרות של פיצול הצבעה, והמצב הביטחוני הקשה חיזק את הפופולריות של אריאל שרון – אלה

היו הגורמים העיקריים לשינוי המגמה. ש"ס איבדה בבחירות אלה כ-170,000 קולות ושישה מושבים. רק במגזר הערבי נרשם גידול בתמיכה בש"ס. בטייבה, למשל, התמיכה בה זינקה מ-1.2% ל-3.4%, ועליות בתמיכה בה נרשמו גם ביישובים הברווניים. ההסבר לכך נעוץ, כפי הנראה, בשליטתה של ש"ס במשרד הפנים בשנתיים שקדמו לבחירות (Bick, 2004).

למרות זאת תוצאת הבחירות לא נתפסה ככישלון. ראשית, מכיוון שסקרי דעת הקהל צפו לש"ס מספר נמוך עוד יותר של מושבים. שנית, מפני שאלי ישי נחשב למועמד כריזמטי הרבה פחות מאריה דרעי והחשש היה כי הדבר יזיק עוד יותר למפלגה. שלישיית, כיוון שעלה חשש אמיתי ממחלוקות פנימיות שיפגמו בתדמית המפלגה ונעשה מאמץ להפגין חזית חיובית ואחידה. אכן, במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003) נפערו מתחים פנים-סיעתיים בין נאמני דרעי לבין נאמני ישי. תחנות הרדיו הפירטיות ("ערוצי הקודש") השמיעו דברי ביקורת על פעילות הסיעה בכנסת ועל כך שהנהגה אינה פועלת מספיק למען דרעי. בסופו של דבר החשש מקרע פנימי התברר. מלבד דוד טל, שפרש והצטרף למפלגת עם אחד בראשות עמיר פרץ, אחדות השורות נשמרה ודרעי אף קרא לתמוך בש"ס.

אלי ישי הוביל את ש"ס גם בשתי מערכות הבחירות הבאות (2006, 2009), שבהן היא שמרה על יציבות. בהיעדרה של "אויבת דת" מובהקת (שינוי התפוררה לקראת הבחירות של 2006 – ראו בפרק "מפלגות במרכז" בספר זה) תפסו הנושאים החברתיים מקום מרכזי ובלט במערכת הבחירות של 2006. בתשדירי התעמולה תקפה ש"ס את המדיניות שהוביל שר האוצר נתניהו, בעיקר את הקיצוץ בקצבאות הילדים, והאשימה אותו בהתדרדרות מצבם הכלכלי של רבים. ישי הצהיר שמטרתה הראשית של ש"ס היא "להילחם נגד האפרטהייד החברתי". הקלטת שהופצה לקראת הבחירות – "לב בוער – הדמעות של המדינה" – הציגה את הקריסה הכלכלית של שכבות הביניים הנמוכות, באמצעות שימוש בדמותו של ילד רעב. גם סיסמאות הבחירות – "סדר חברתי חדש", "מהפכה חברתית", "מנהיג חברתי אמיתי" – הדגישו את הקו הזה. לעומת זאת, על אף שש"ס הייתה מהמתנגדות הקולניות לתוכנית ההתנתקות, בתשדירי התעמולה שלה כמעט לא דובר על הסוגיה המדינית-ביטחונית (טפה ובאום, 2008). אסטרטגיה זו פעלה ככל הנראה לטובת ש"ס. תוצאות הבחירות היו מוצלחות מאוד מבחינתה. במערכת מפלגות שעברה טלטלה רבתי והתאפיינה ברמה גבוהה מאוד של ניידות מצביעים, ש"ס הצליחה לשמור על בסיס תומכיה ואף הגדילה במעט את כוחה. היא אף רשמה הישג תודעתי בכך שקיבלה מספר קולות גדול יותר משקיבל הליכוד, וחלקה איתו את מעמד הסיעה השלישית בגודלה בכנסת, עם 12 מושבים. ביישובי פיתוח התחזק כוחה בכ-3% ביחס לבחירות הקודמות. עליות מתונות בתמיכה בה נרשמו גם בירושלים ובהתנחלויות. לעומת זאת בהיעדר שליטה במשרד הפנים, התמיכה בה במגזר הערבי נחלשה (תרשים 4.1).

בבחירות 2009 נחלשה המפלגה במעט, אך בסך הכול שמרה על כוחה. בהתחשב בכך שהמוקד במערכת הבחירות הזו היה מדיני ושהיה מדובר בבחירות צמודות (לבני וקדימה מול נתניהו והליכוד), נחשבו תוצאות הבחירות להישג עבור ש"ס. הייתה זו הפעם השלישית ברציפות שבה הוביל אלי ישי את ש"ס לבחירות ומעמדו כמנהיג התייצב. בבחירות אלה ש"ס שמרה ואף חיזקה במעט את התמיכה בה בקרב מצביעים חרדים, לרבות כאלה שעברו אליה מיהדות התורה.⁶ לעומת זאת ש"ס נחלשה בשני בסיסי התמיכה הלא-חרדיים שלה – דתיים-מזרחיים ומסורתיים-מזרחיים. כך התחזקה ש"ס בערים חרדיות מובהקות (בני ברק, מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד), אך נחלשה ביישובי פיתוח (Cohen and Susser, 2010). בדומה לתזוזת הקולות שהתרחשה בין בחירות 1999 ל-2003, גם הפעם נדרו לא מעט מתומכי ש"ס ב-2006 בחזרה אל הליכוד.

בבחירות לכנסת ה-19 (2013) התמודדה ש"ס עם נסיבות פוליטיות חדשות, הן מבחינה פנימית הן מבחינה חיצונית. בזירה הפנים-מפלגתית סערו הרוחות, בעיקר מתחת לפני השטח, לקראת חזרתו של דרעי מגלות פוליטית כפויה וסביב שאלת המנהיגות. הפשרה שהוצגה ערב הבחירות הייתה הובלת המפלגה על ידי הנהגה משולשת ("טרויקה") של ישי, דרעי ואריאל אטיאס. כוכבו של אטיאס דרך בשמי התנועה לאחר שהצליח להרחיב ולבסס את ארגון הכשרות בד"ץ בית יוסף (להרחבה על מאבקי ההנהגה ראו בסעיף הדין בזירה הפנים-מפלגתית). לצד מתיחות זו התמודדה ש"ס עם שני איומים בדמותן של שתי רשימות חדשות שביקשו לערער את המונופול שלה בציבור המזרחי-חרדי-מסורתי: רשימת "הכוח להשפיע" של הרב אמנון יצחק (מהבולטים בתנועת החזרה בתשובה) ורשימת "עם שלם" בראשות הרב חיים אמסלם, שפרש מש"ס.

ש"ס הגיבה לסביבה האלקטורלית המשתנה, לאיחוד הכוחות בין הליכוד לבין ישראל ביתנו, באופן חריף ביותר. דרעי תקף את המהלך: "ישראל ביתנו ביצעה השתלטות עוינת על הליכוד. ממפלגת העם, הפכה הליכוד למפלגה זוחה שמייצגת רוסים ולבנים [...] זו קריאת השכמה לכל הספרדים, שובו הביתה, הליכוד כבר לא ביתכם, ש"ס היא ביתכם הטבעי והאמיתי" (אטינגר וליס, 2012).

התגובה החריפה הדהדה את מסע הבחירות של 1999, שגם בו נאבקה ש"ס באיום ה"רוסי" על זהותה היהודית של המדינה. סיסמת הבחירות המרכזית שנבחרה הייתה "ש"ס: מדינה עם נשמה". היא הכירה במובלע בכך שהבחירות וזהות ראש הממשלה הבא כבר הוכרעו (הקמת

6 רשימת יהדות התורה הייתה נחונה ערב הבחירות לכנסת ה-18 בסכסוכים פנימיים מרים שמקורם במתיחות סביב הבחירות לראשות עיריית ירושלים שנערכו חודשים ספורים קודם לכן. חסידות גור לא הטילה את כובד משקלה לטובת המועמד החרדי לראשות העיר מאיר פרוש, ואף הביעה תמיכה רפה במועמד החילוני ניר ברקת.

הליכוד ביתנו הבטיחה בוודאות גבוהה שנתניהו ימשיך בתפקידו) ושהמאבק מתנהל על הרכב הקואליציה העתידית. נוסף על כך התנהלו במסע הבחירות עימותים בין יש עתיד לבין ש"ס. לאחר שתי מערכות בחירות שבהן לא התמודדה מפלגה חילונית "זוללת חרדים" בדמותה של שינוי, הופעתה של יש עתיד ליבתה מחדש את השיח והעלתה לסדר היום סוגיות כמו גיוס החרדים לצה"ל, גיור וכדומה. לבסוף, הצלחתה בסקרים של מפלגת הבית היהודי המחודשת, בהנהגתו של נפתלי בנט, הציבה איום על ש"ס תוך שהיא קורצת למסורתיים ולדתיים ממוצא מזרחי. הרב יוסף תקופ ערב הבחירות את המפלגה וקרא לה בית של גויים, מפלגה שאנשיה "רוצים לעקור את התורה. מי שבוחר בהם הוא כופר בתורה" (נוביק ואזולאי, 2013).

תוצאות הבחירות הראו שש"ס הצליחה לשמר ואף להגדיל את התמיכה בה בכ-45,000 קולות. זאת על אף ששתי רשימות מתחרות – זו של חיים אמסלם (כ-46,000 קולות) וזו של אמנון יצחק (כ-28,000 קולות) – התחרו לכאורה על אותו ציבור בוחרים. למרות שההתחזקות של ש"ס לא התבטאה בגידול במספר המושבים, התוצאה הייתה משביעת רצון. עם זאת, כפי שטוען לוי (2015): (211), על אף שש"ס שימרה את כוחה האלקטורלי בזכות יחסיה הקליינטליסטיים עם בוחריה, היא נכשלה בשימור מעמדה המרכזי לאחר הבחירות. זאת, כיוון שנתרה מחוץ לשיח של "הפוליטיקה החדשה" שעלה במחאה החברתית של 2011. הממסדיות המיושנת שהיא המשיכה להישען עליה הייתה בעוכריה בהתמודדותה מול היריבה החדשה-ישנה – הבית היהודי, רשימת הציונות הדתית. כך, למרות ששמרה על כוחה בכנסת נאלצה ש"ס לראות את שתי יריבותיה המרות – יש עתיד והבית היהודי – גורפות הישגים נאים ונכנסות לקואליציה בעוד היא חוזרת לאופוזיציה. לראשונה מאז הבחירות של 1992 היא איבדה את מעמדה כסיעה הדתית הגדולה בכנסת.

אם בחירות 2013 היו אתגר לא פשוט עבור ש"ס, הרי בבחירות לכנסת ה-20 (2015) הוא היה כפול ומכופל. היו אלה הבחירות הראשונות שבהן התייצבה ש"ס ללא מנהיגה הרוחני, הרב עובדיה יוסף, שנפטר כשנה וחצי קודם לכן. סימנים מוקדמים למצוקה שאליה נקלעה ש"ס בבחירות 2015 נגלו כבר בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2013. ש"ס אומנם הגדילה במעט את מספר נציגיה במועצות הערים הגדולות (בעיקר הודות לגלי האהדה כלפי הרב יוסף, שנפטר כחודש קודם לכן), אך הפסידה בשתי התמודדויות מכריעות: בירושלים ובאלעד (להרחבה ראו הסעיף הבא). לא רק זאת, ש"ס הייתה צריכה להתמודד בבחירות 2015 כנגד מפלגה בראשות מנהיגה עד לא מכבר, אלי ישי. כשלושה חודשים לפני יום הבחירות הודיע היושב ראש לשעבר על פרישתו מהמפלגה שהייתה ביתו הפוליטי לטובת הקמת מפלגה חדשה. ישי חבר לחוגים של יוצאי כך (עוצמה יהודית) והציע חלופה לתומכי ש"ס ניצייים. המאבק בין שתי המפלגות היה מר. הרב יוסף, שכבר הלך לעולמו, גויס לתעמולת הבחירות על ידי שני הצדדים (ראו הערה 22 בפרק זה). התעמולה התמקדה הן בקהל יעד חרדי והן בקהל הלא-חרדי. הקמפיין במרחב החרדי הציג את ש"ס ככתובת האותנטית היחידה של החרדים נאמני הרב יוסף, ואליהם הופנו סיסמאות בנוסח "ממשיכים בדרכו ומקיימים את צוואתו של מרן – מצביעים ש"ס" (אטינגר וליאון, 2018: 120).

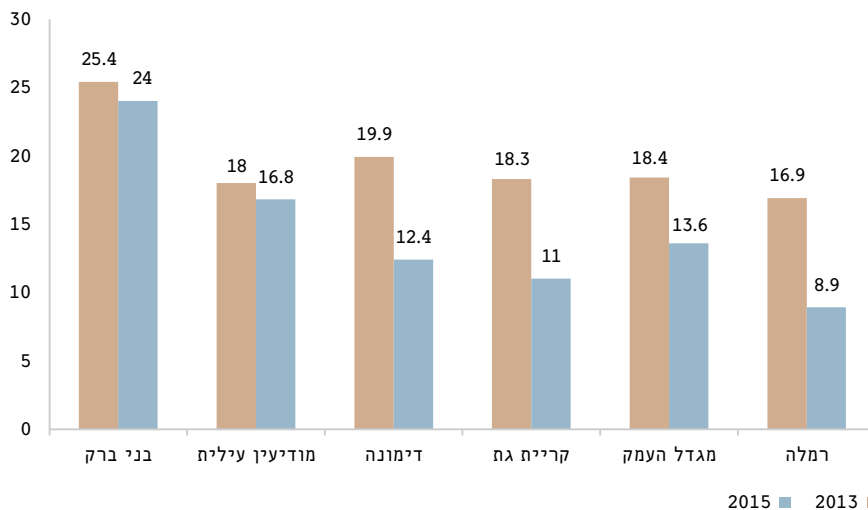

אל המרחב הלא־חרדי פנתה ש"ס כתנועה חברתית מתוך שימוש במונח "שקופים" ככזה המתאר את האוכלוסיות החלשות שהמדינה זנחה והמנוצלות על ידי המעמדות הגבוהים.⁷

תוצאות הבחירות היו עגומות מבחינתה של ש"ס. היא איבדה כ־90,000 קולות וזכתה בשבעה מושבים בלבד. היה זה ההישג הנמוך ביותר של המפלגה זה שני עשורים. עם זאת, בעיני אנשי דרעי בחירות אלו נתפסו ככל זאת כהישג לנוכח העובדה שרשימתו של היריב המרכזי, מנהיג ש"ס לשעבר אלי ישי, לא עברה את אחוז החסימה. אולם 125,000 הקולות שניתנו למפלגתו של אלי ישי מסבירים רק חלק מההיחלשות המשמעותית של ש"ס. תרשים 4.2 מראה שהירידה בתמיכה בש"ס בערים חרדיות כמו בני ברק או מודיעין עילית זניחה. לעומת זאת ניכרת ההיחלשות ביישובי פיתוח ובערים אחרות. התמיכה בש"ס ביישובי פיתוח עמדה על כ־11% בלבד, ירידה של יותר מ־7% בהשוואה לבחירות הקודמות. גם ביישובים מבוססים יותר שיש בהם ריכוזי אוכלוסייה מזרחית איבדה ש"ס מכוחה, לא רק לטובת הליכוד אלא גם לטובת מפלגת כולנו בראשות משה כחלון.

תרשים 4.2

התמיכה בש"ס, 2015 לעומת 2013 (באחוזים)

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013, 2015.

7 הקמפיין כלל גם שלטי בחירות מעוררי מחלוקת כגון: "אם את גרה ברמת אביב אל תצביעי לנו, אם את עובדת בשביל מי שגר ברמת אביב: רק ש"ס".

למרות הירידה האלקטורלית השפעתה של ש"ס דווקא התחזקה משום שהיא שבה להיות חלק מהקואליציה. במהלך כהונה הארוכה של הממשלה ה-34 (2015-2020) כונן דרעי ברית איתנה בינו לבין ראש הממשלה נתניהו, שהתחזקה בייחוד ככל שהאחרון הסתבך בפרשות שחיתות. הגיבוי המוחלט שהעניקה ש"ס לנתניהו השתקף בסיסמאות שלה לקראת הבחירות של אפריל 2019: "מחזקים את ביבי, זוכרים את מרץ" או "לנתניהו יש רק שותף נאמן אחד – ביבי צריך אריה חזק". למרות זאת המאבק הצמוד מול רשימת כחול לבן הביא את נתניהו לצאת לקראת סיום המערכה בקמפיין נמרץ במעוזים של ש"ס. אסטרטגיה זו נתפסה כמעמידה את ש"ס בסכנה ממשית. בראיונות שערך יומיים לפני הבחירות התבטא דרעי:

אלה ימים לא פשוטים כיוון שאני רואה את מה שנתניהו עושה [...] זה דבר שמפחיד אותי [...] זה חשש רחוק שלא נעבור את אחוז החסימה, אבל אני לא פוסל אותו (קלמן, 2019).

אנחנו נמצאים במצוקה גדולה מאוד [...] הציבור נמצא כעת תחת מסע תעמולתי גדול מאוד מצד ראש הממשלה [...] אין לו יותר נאמנים, אין לו יותר תומכים מאיתנו, אבל לצערי הרב, כואב לי ואני חושב שזו אפילו כפיות טובה (נחשוני ורובינשטיין, 2019).

אולם ש"ס הייתה בסופו של דבר רחוקה מ"אזור הסכנה". היא זכתה ב-6% מהקולות (עלייה קטנה ביחס ל-2015), שהציבו אותה כמפלגה בעלת התמיכה השלישית בגודלה לאחר הליכוד וכחול לבן. השיעור הגבוה של הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה אף סייע לש"ס לחזק את כוחה בכנסת ולזכות בשמונה מושבים. במערכת הבחירות השנייה של שנת 2019 הצליחה ש"ס להמשיך את מגמת ההתאוששות שלה. מספר מצביעיה גדל בלמעלה מ-70,000 והיא זכתה בתשעה מושבים, לאחר שעברו לתמוך בה מצביעים שנתנו את קולם בבחירות הקודמות לליכוד או לכולנו. היא נותרה עם תשעה נציגים בכנסת גם בשתי הכנסות הבאות, למרות התחזקות קלה (כ-22,000 מצביעים) בבחירות 2020 וירידה קלה (כ-36,000 מצביעים) בבחירות 2021.

ניתן לזהות שלושה בסיסי תמיכה עיקריים של ש"ס לאורך התקופה הנסקרת כאן: חרדים-מזרחים, מזרחים המשתייכים לציונות הדתית ומזרחים מסורתיים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך (Bick, 2004: 102). ליבת התמיכה בש"ס הגיעה מהקטגוריה הראשונה. זהו הגרעין הקשה המרכיב את קהל המצביעים היציב והנאמן. שני בסיסי התמיכה האחרים היו נאמנים פחות. הם הגיעו לש"ס ממפלגות אחרות (הליכוד ומפלגות ימין אחרות – דתיות וחילוניות) וחלקם חזרו אליהן, במיוחד לאחר נקודת השיא של ש"ס ב-1999. עדיין, למרות היותה מפלגה חרדית,

ולהבדיל מאחיותיה האשכנזיות אגודת ישראל ודגל התורה, בכל מערכת בחירות מצליחה ש"ס לגייס תמיכה משמעותית ממי שאינם חרדים.

הבחירות לרשויות המקומיות

הפעילות הענפה בשלטון המקומי היא אחד ממקורות הכוח של ש"ס. בניגוד להתרחקות של הליכוד ומפלגת העבודה מזירה פוליטית זו והיחלשותן בה, הנוכחות של ש"ס ברשויות המקומיות הייתה יציבה לאורך כל תקופת 1992-2021. מאז הבחירות המקומיות של 1998 שמרה ש"ס על ייצוג של בין ארבעה לחמישה מושבים במועצת עיריית ירושלים. גם בבני ברק היה לש"ס ייצוג גבוה, שנע בין ארבעה לשישה מושבים.⁸ המפלגה הצליחה לזכות בייצוג משמעותי גם בערים שאין בהן ריכוזים חרדיים גדולים כגון חולון, חדרה ונתניה.

נבחרי הציבור של ש"ס ופעיליה העובדים ברשויות המקומיות הקפידו להיות בעמדות המאפשרות להם לשמור על קשר הדוק עם ציבור תומכי המפלגה. פעמים רבות הם אחזו בתיק הרווחה או בתיקים חברתיים אחרים, מה שאפשר להם לבוא במגע יומיומי עם אוכלוסיות נזקקות, לטפח את הקשר עימן ולאחר מכן לקטוף את הפירות בבחירות (טפה ובאום, 2008: 105). בנינוח שהסתמך על תוצאות הבחירות המקומיות של 2013 טענו זוכיה ולביא (2015: 143) שפעילותה של ש"ס בשלטון המקומי מתאפיינת לא רק בהיקף השתתפות גבוה, מבחינת מספר הרשויות שהתמודדה בהן ומספר מושבי המועצה שזכתה בהם, אלא גם ביעילות גבוהה של השתתפות אשר נמדדת באחוז מושבי המועצה שזכתה בהם מכלל המושבים ברשויות שהתמודדה בהן. מנינוח שערך מלאך (2018) עבור בחירות 2013 נמצא שש"ס היא המפלגה הארצית החזקה ביותר בשלטון המקומי.

לוח 4.3, המציג את הישגיה של ש"ס ב־30 הערים הגדולות, מראה כי הצמיחה הגדולה של ש"ס הייתה בבחירות המקומיות של 1998 (על בחירות אלה ראו הורוביץ, 2001א), והיא הקבילה לעלייה בכוחה במישור הארצי. בבחירות של שנת 2013, שנערכו זמן קצר לאחר פטירת הרב יוסף, נבחר במסגרת רשימות עצמאיות של ש"ס מספר שיא של 66 נציגים. בבחירות המקומיות של 2018 המפלגה אומנם נחלשה ב־30 הערים הגדולות, אך הצליחה לשמר את אחיזתה גם בעידן שאחרי לכתו של הרב יוסף (רבינוביץ', 2018ב). בבחירות אלו הריצה המפלגה 56 סיעות־בת ועוד 12 רשימות משותפות, מספר שהיה שני רק לליכוד, שתמך בסך הכול ב־98 רשימות. היא השקיעה את הסכום השלישי בגובהו בבחירות אלו מבין המפלגות הלאומיות (כ־29 מיליון

8 בבחירות של 1993 ושל 2008 התמודדה ש"ס בחזית מאוחדת עם המפלגות החרדיות האשכנזיות.

ש"ח), הרבה פחות מהליכוד ומעט פחות ממפלגת העבודה. היא סיימה את הבחירות בעודף של כמעט 3 מיליון ש"ח (מבקר המדינה, 2021). נתון זה מלמד על השקעה שקולה ו"מניבה". כאשר מביאים בחשבון את היותה של ש"ס מפלגה בינונית ואת העובדה שהגרעין הקשה של מצביעיה מתגורר במספר רב של יישובים, הרי מדובר בהישגים (גם אם יחסיים) מרשימים.

לוח 4.3 הישגי ש"ס בבחירות המקומיות ב־30 הערים הגדולות

שנת הבחירות	מספר נציגי ש"ס במועצות הערים (בסוגריים - שיעור הנציגים)	מספר נציגי רשימות משותפות ¹ (בסוגריים - שיעור הנציגים)	סך הכול
1993	16 (2.6%)	32 (5.2%)	48 (7.8%)
1998	59 (9.0%)	8 (1.2%)	67 (10.2%)
2003	55 (9.2%)	10 (1.7%)	65 (10.9%)
2008	51 (8.1%)	37 (5.9%)	88 (14.0%)
2013	66 (9.9%)	9 (1.4%)	75 (11.3%)
2018	56 (8.1%)	7 (1.0%)	63 (9.1%)

הערה: הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם או באותיות מפלגת האם הלאומית (לפחות חלק מהשם התאחדות הספרדים העולמית שומרי התורה או שס) ב־30 הערים הגדולות במגזר היהודי וערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין־מכבים־רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין וקריית גת.

1 לעיתים התמודדו נציגי ש"ס ברשימה משותפת עם נציגי מפלגות אחרות. לדוגמה: רשימות משותפות עם יהדות התורה או אגודת ישראל (שסג) או כחלק מחזית דתית־חרדית רחבה (בשס, שגב).

מכיוון שמעטות הן הרשויות המקומיות עם רוב חרדי־מזרחי מובהק, ש"ס כמעט אינה נוהגת להעמיד מועמדים מטעמה לראשות העיר. בירושלים, למשל, היא הריצה פעמיים את נסים זאב (הוא זכה ב־16% מהקולות ב־1989 וב־5% ב־1993), אך מאז נמנעה לעשות כן. ברחובות היא הריצה מועמד מטעמה פעם אחת ויחידה (1998). מקרה ההצלחה הגדול מבחינתה היה בית שמש. בשנת 2008 היא העמידה את משה אבוטבול כמועמד מטעמה לראשות העיר, וזה נבחר לתפקיד. אבוטבול נבחר לכהונה נוספת ב־2013 לאחר קמפיין מתוח ומקוטב. טענות

לזיופים אף הובילו לבחירות חוזרות בעיר שגם בהן נבחר אבוטובול ברוב קטן.⁹ בבחירות של 2018 הפסיד אבוטובול בקרב צמוד לעליזה בלוך, הפסד שהיה אחת האכזבות העיקריות עבור ש"ס בבחירות אלו, שלא היו מוצלחות כקודמותיהן. נחמה מסוימת היא מצאה בהצלחה שלה בירושלים. אחרי שב-2013 היא כשלה מלהוביל לבחירתו של משה ליאון לראשות העיר (לא כמועמדה הרשמי אך בתמיכתו הנלהבת של אריה דרעי), הפעם היא הצליחה בזכות שיתוף הפעולה שלה עם דגל התורה.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של ש"ס: סיעתה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים עימה והפרישות ממנה.

בין השנים 1992 ו-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם ש"ס 37 אישים שונים.¹⁰ קבוצה זו מתאפיינת בהומוגניות גבוהה: כל ה-37 הם גברים יהודים ממוצא מזרחי. 21 מתוכם ילידי ישראל, תשעה ילידי מרוקו ושבעה ילידי מדינות אחרות. לוח 4.4 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שכיחנו בין 1992 ל-2021. המגמה הבולטת ביותר עד הבחירות לכנסת ה-20 (2015) היא העלייה בגיל של נבחריו הציבור מטעם המפלגה. בשנות ה-90 הייתה ש"ס הסיעה שבה הגיל הממוצע היה הנמוך ביותר. כך, ארבעה מ-10 חברי הכנסת שנבחרו מטעמה לכנסת ה-14 היו מתחת לגיל 40. אלו כללו מלבד היו"ר אריה דרעי גם את שלמה בניזרי, יצחק וקנין וואלי ישי. אלא שתחלופה איטית מאוד בשורות מייצגי המפלגה (ראו להלן) הובילה לעלייה עקבית בגיל הממוצע של חברי ש"ס. בין 1996 ל-2015 עלה הגיל הממוצע של חברי הכנסת של ש"ס ביותר מ-16 שנים עד לשיא של 58.9 בבחירות של שנת 2015. רק לאחר מכן, בבחירות לכנסות ה-21 עד ה-24, השתנתה המגמה עם כניסתו של דור חדש שפלל את חברי הכנסת מיכאל מלכיאלי, משה ארבל, ינון אזולאי וחיים ביטון. כניסה זו "הצעירה" את סיעת ש"ס, והגיל הממוצע של תשעת החברים שנבחרו לכנסת ה-24 היה מתחת ל-50.

9 בשנת 2008 התמודד אבוטובול מול מועמד הליכוד ונתמך על ידי "גוש חברתי" שכלל את יהדות התורה ואת מפלגת העבודה. בשנת 2013 יריבו היה אלי כהן מהבית היהודי, אשר רץ כמועמד המוסכם של המפלגות הציוניות בעיר.

10 לא כללנו בניחוח חברי כנסת שכיחנו מקופות קצרצרות בנות פחות מחצי שנה.

לוח 4.4
פילוח חברי הכנסת של ש"ס
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	רקע בשלטון המקומי	מתגוררים בירושלים	מתגוררים ביישובי פיתוח	סך הכול חברי כנסת
13	43.8	2	0	1	2	1	6
14	42.1	4	0	4	3	1	10
15	43.9	5	0	6	6	0	17
16	46.6	0	0	4	4	0	11
17	47.8	1	0	3	6	1	12
18	51.0	1	0	3	5	1	11
19	55.0	0	0	3	5	1	11
20	58.9	0	0	2	3	0	7
21	53.3	3	0	2	4	0	8
22	53.8	2	0	3	4	0	9
23	54.3	2	0	3	4	0	9
24	49.9	2	0	4	3	0	9

לחלק ניכר יחסית מחברי הכנסת של ש"ס רקע בשלטון המקומי. בהיעדר נתיבי קריירה נפוצים של נבחרי ציבור ממפלגות אחרות (צבא, תקשורת, אקדמיה), מובן מדוע הפעילות ברשויות המקומיות משמשת כמקפצה לזירה הארצית. כמו כן שיעור ניכר מקרב חברי הכנסת של ש"ס מתגורר בירושלים. בכנסת ה-17 היו "הירושלמים" רוב מקרב חברי הסיעה, ובכנסת ה-21 שיעורם היה 50%. לעומת זאת על אף העובדה שהמפלגה זוכה לתמיכה גבוהה ביישובי פיתוח, סיעתה כמעט לא כללה נציגים מיישובים אלה.

עד הבחירות לכנסת ה-15 (1999), כאשר ש"ס הייתה נתונה בתקופה של צמיחה אלקטורלית כמעט רציפה, היא הצליחה מטבע הדברים להכניס לכנסת נציגים חדשים (לוח 4.5). אבל בין 2003 ל-2015 הרשימה שלה כמעט לא התרעננה. בשנים אלה נבחרו רק חמישה חברי כנסת חדשים מטעם המפלגה. כך נוצר מצב שבו הרכבה של סיעת ש"ס שנבחרה לכנסת ה-20 (2015) היה הוותיק ביותר מקרב סיעות הבית, עם משך כהונה ממוצע של כ-15 שנים לחבר כנסת. כפי שהוזכר לעיל, הבחירות של אפריל 2019 הביאו לראשונה זה תקופה ארוכה לרענון השורות,

עם בחירתם של שלושה חברי כנסת חדשים (הערך הנמוך והערך אפסי של תחלופה בספטמבר 2019 וב-2020 אינם מייצגים לנוכח הרצף של שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנה).

לוח 4.5 חברי כנסת חדשים של ש"ס

שנת הבחירות	מספר מושבים	חברי כנסת חדשים	שיעור חברי כנסת חדשים
1992	6	3	50%
1996	10	6	60%
1999	17	9	53%
2003	11	1	9%
2006	12	3	25%
2009	11	0	0%
2013	11	0	0%
2015	7	1	14%
2019 (אפריל)	8	3	38%
2019 (ספטמבר)	9	1	11%
2020	9	0	0%
2021	9	2	22%

הערה: הלוח לא כולל חברים חדשים שנכנסו כתוצאה מחילופי אישים במהלך כהונה של הכנסת.

ההסכמיות שנוצרה והתגבשה במשך השנים סביב מנהיגותו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגות רוחנית שמכותית, יצרה תנאים לתפקוד סיעה בעלת רמת לכידות גבוהה, שאנשיה ראו עצמם כפופים בסופו של דבר ל"דעת תורה". עם זאת, היו במרוצת השנים כמה פוליטיקאים שפרשו מהמפלגה לטובת מסגרות פוליטיות אחרות. הראשון בהם היה שמעון בן שלמה, שפרש מש"ס לקראת סוף הקדנציה של הכנסת ה-11, הקים סיעת יחיד והתמודד ללא הצלחה בבחירות 1988 בראש מפלגת יחד שבטי ישראל (ישי), שהציגה עצמה כמי שתציג את יהודי תימן. פרישה משמעותית הרבה יותר הייתה של הרב יצחק פרץ, שעמד בראש רשימת ש"ס בשתי מערכות הבחירות הראשונות שבהן התמודדה (1984, 1988). חילוקי דעות בינו לבין אריה דרעי, על רקע מעורבות ש"ס באירועי "התרגיל המסריח" (1990), הובילו לפרישתו מהסיעה. הוא כיהן כשנה וחצי כסיעת יחיד בשם "מוריה". לקראת הבחירות לכנסת ה-13 חבר הרב פרץ

אל רשימת יהדות התורה ושובץ במקום השני מטעמה. זמן קצר לאחר בחירות 1992 פרש הרב פרץ מהחיים הפוליטיים לאחר שהתברר כי לא הצליח לגייס מצביעים מזרחים רבים משום שהם העדיפו להמשיך ולתמוך בש"ס. לקראת הבחירות לכנסת ה-14 פרש ח"כ יוסף עזרון מהמפלגה והתמודד בבחירות באופן עצמאי במסגרת רשימת תלם אמונה. הרשימה קיבלה כ-13,000 קולות, שלא הספיקו לה כדי לעבור את אחוז החסימה. הפורש הבא היה ח"כ דוד טל, שחבר אל רשימת עם אחד בראשות עמיר פרץ ונבחר מטעמה לכנסת ה-16. בבחירות אלה אף התמודדה מפלגה מטעמו של המקובל הרב כדורי בשם אהבת ישראל. מי שהיה מיועד לעמוד בראשה היה אריה גמליאל, מוותיקי חברי הכנסת של ש"ס, אך לבסוף הוא החליט שלא לעשות כן. המפלגה קיבלה כ-5,000 קולות בלבד.

הפרישות הללו לא הסבו נזקים של ממש למפלגה. לעומתן שתי הפרישות הבאות היו משמעותיות בהרבה. הראשונה הייתה משמעותית בעיקר מבחינת תשומת הלב התקשורתית שקיבלה ולא בשל נזקה האלקטורלי והשנייה הייתה משמעותית גם מבחינת אובדן קולות שהסבה למפלגה. ח"כ חיים אמסלם, שנבחר לראשונה בשנת 2006, הציג במהלך כהונתו עמדות שלא תאמו את עמדות המפלגה. אלו כללו, למשל, את קריאתו להקלה בתהליכי הגיור של ישראלים שאינם יהודים על פי ההלכה, את תמיכתו לשילוב לימודי ליבה במוסדות החינוך החרדיים ואת הביקורת שהשמיע על העמדה הרפה של הנהגת ש"ס בנוגע לאפליה עדתית בבית הספר בעמנואל (אטינגר, 2010). הדברים הגיעו לכך שמועצת חכמי התורה פרסמה מכתב חריף נגד אמסלם ובו דרשה ממנו להתפטר מהכנסת. אמסלם סירב ולקראת בחירות 2013 פרש מהסיעה והקים את רשימת עם שלם. הרשימה קיבלה 45,690 קולות, כפי הנראה חלק ניכר מהם לא של מצביעי ש"ס בעבר, ונותרה מחוץ לכנסת.

הפרישה השנייה והמשמעותית ביותר הייתה של אלי ישי ערב בחירות 2015. חזרתו של אריה דרעי לפוליטיקה המפלגתית הובילה למתיחות הולכת וגדלה בינו לבין ישי, היושב ראש הקודם. פטירתו של עובדיה יוסף, שהיה גורם-על ומתווך וממתן במאבק על ההנהגה, הובילה להחרפה במאבקי הכוחות בין השניים. בסוף שנת 2014 הכריז ישי על עזיבתו את ש"ס והאשים את דרעי בהצרת צעדיו וב"טיהור" המפלגה ממי שהיו מזוהים עימו (אטינגר וליאון, 2018: 202). ישי הקים את תנועת יחד וחבר בבחירות אל נציגי מפלגת הימין הקיצוני עוצמה יהודית. ברית מפלגות זו קיבלה מעל ל-125,000 קולות אך לא נכנסה לכנסת. כאשר מביאים בחשבון את שיעור התמיכה ברשימת עוצמה לישראל בבחירות 2013, בוחנים את ניידות קולות לפי סקרי INES ומתמקדים בריכוזי התמיכה בש"ס (ירושלים, בני ברק, אלעד, ביתר עילית), ניכר כי יחד נגסה מקולות ש"ס מספר קולות שהיו שווים לפחות שני מושבים בכנסת.

אם כן, הניסיון מלמד שפורשי ש"ס אשר התמודדו באופן עצמאי כשלו ונותרו מחוץ לכנסת. רק בשני המקרים שבהם הצטרפו הפורשים למסגרת קיימת הם הצליחו לזכות במושב בכנסת, אך גם הם לא שרדו לאורך זמן. ניתן ללמוד מכך ראשית, על עוצמת מקור הסמכות המסורתית, בעיקר זו שגילם הרב עובדיה יוסף, בהשפעתה על שיקולי בוחרי ש"ס. שנית, במרכיב משלים, על עוצמת מארג האינטרסים החומריים שיצרו המוסדות שפיתחה ש"ס לאורך השנים.

זירת הממשלה

מאז שנציגיה נבחרו לכנסת בפעם הראשונה (1984) הייתה ש"ס חברה במרבית הממשלות. בשמונה השנים הראשונות (שאינן נכללות בניתוח בחיבור זה) היא הייתה חברה בממשלות האחדות (1984-1990) ולאחר מכן בממשלה הצרה של יצחק שמיר (1990-1992). במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה (1992-2021) שהתה ש"ס ארבעה פרקי זמן באופוזיציה: בחלק מתקופת הכהונה של ממשלת רבין ובתקופת כהונתה של ממשלת פרס (1993-1996); בחלק מתקופת כהונתה של ממשלת ברק (2000-2001); בתקופת הכהונה של ממשלת שרון השנייה (2003-2006); ולבסוף – במהלך כהונתה של ממשלת נתניהו השלישית (2013-2015). מעברה של ש"ס לשורות האופוזיציה עם כינונה של הממשלה ה־36 (ממשלת בנט־לפיד) ביוני 2021 כבר אינו נכלל בניתוח של המחקר הנוכחי. בסך הכול בין יולי 1992 (כינונה של ממשלת רבין השנייה) ליוני 2021 (כינונה של ממשלת בנט־לפיד), שהתה ש"ס מעל 20 שנים בקואליציה השלטונית (כמעט 70% מהתקופה), וכשמונה שנים וחצי באופוזיציה. כמצטבר היא הייתה חברה בממשלה יותר מכל מפלגה אחרת (לוח 4.6).

לוח 4.6
שרים שכיהנו מטעם ש"ס

ממשלה	שר	משרד
25 (רבין)	אריה דרעי	פנים
27 (נתניהו)	אלי סויסה	פנים
	אלי ישי	עבודה ורווחה, דתות
28 (ברק)	אלי ישי	עבודה ורווחה
	אלי סויסה	תשתיות
	שלמה בניזרי	בריאות
	יצחק כהן	דתות
29 (שרון)	אלי ישי	פנים
	שלמה בניזרי	עבודה ורווחה
	נסים דהן	בריאות
	אלי סויסה	ענייני ירושלים
31 (אולמרט)	אלי ישי	תעשייה, מסחר ותעסוקה
	אריאל אטיאס	תקשורת
	יצחק כהן	דתות
	משולם נהרי ¹	-
32 (נתניהו)	אלי ישי	פנים
	אריאל אטיאס	בינוי ושיכון
	יעקב מרגי	דתות
34 (נתניהו)	אריה דרעי	כלכלה ותעשייה, פנים, פיתוח הפריפריה, הנגב והגליל
	דוד אזולאי	דתות
	יצחק וקנין	דתות
35 (נתניהו)	אריה דרעי	פנים, פיתוח הפריפריה, הנגב והגליל
	יעקב אביטן	דתות

1 שר בלי תיק.

ש"ס נקטה קו ממלכתי יותר מהמפלגות החרדיות האשכנזיות. נציגיה קיבלו על עצמם משרות שרים, השתתפו בהצבעות בשיבות הממשלה בשלל הנושאים שעמדו על סדר היום, ויושבי הראש שלה (ישי ודרעי) אף היו חברים בקבינט המדיני-ביטחוני. המפלגה ביטאה עמדות לא

רק בשאלות דתיות ועדתיות אלא גם בסוגיות כלכליות-חברתיות ואפילו בנושאי חוץ וביטחון (ליאון, 2010, 2016; בראון, 2017: 262).

תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) יצרו "גוש חוסם" של גוש המרכז-שמאל: 61 מושבים למפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע. בנסיבות כאלה היה ברור שלראשונה מאז מהפך 1977 תקום ממשלת מרכז-שמאל. ראש הממשלה המיועד, יצחק רבין, לא רצה לכלול בקואליציה את חד"ש ומד"ע. הוא נאלץ לחפש אחר שותפה קואליציונית אחרת. ש"ס בעת ההיא הייתה היעד המתבקש: הייתה זו המפלגה הפרגמטית מבין הסיעות החרדיות והדתיות; עמדותיו של הרב יוסף יכלו להתאים לאוריינטציה המדינית של הממשלה המתגבשת יותר מעמדותיהם הנוקשות של רבנים אחרים; וליור אריה דרעי היו יחסים קרובים עם שמעון פרס וחיים רמון, שהיו פוליטיקאים בכירים במפלגת העבודה.

מספר אבני נגף עמדו בדרכה של ש"ס אל ממשלת רבין. הכולטת שבהן הייתה מינויה הצפוי של מנהיגת מרצ שולמית אלוני, שנחשבה בעיני החרדים לנושאת הדגל של החילוניות, לתפקיד שרת החינוך. הפתרון היצירתי שנמצא עבור ש"ס היה הקמתו של מינהל חינוך ותרבות חרדי, במעמד זהה לאגף החינוך הממלכתי-דתי, שבראשו מונה נציג מטעם ש"ס במעמד סגן שר במשרד החינוך. הדבר נחשב להישג קואליציוני חשוב עבור ש"ס, שכן היה מדובר בשינוי מהותי בחוק החינוך הממלכתי משנת 1953. אבן הנגף השנייה הייתה הבעייתיות במינויו של דרעי לשר בזמן שמתנהלת נגדו חקירה משטרתית פלילית. גם כאן נמצא פתרון, ודרעי הפקיד בידי ראש הממשלה מכתב ובו התחייב לפרוש ממשרת שר הפנים ומן הממשלה במקרה שיוגש נגדו כתב אישום (קורן ושפירא, 1997: 341).

שלא במפתיע, השותפות של ש"ס בממשלה הייתה רצופת משברים ולא האריכה ימים. משבר ראשון פרץ עם פתיחת שנת הלימודים תשנ"ג, כאשר שרת החינוך אלוני ביקרה בחריפות את החינוך החרדי: "בני אדם כבר הגיעו לירח, ואילו אצלנו אסור ללמד את תורת האבולוציה, ומכניסים לתלמידים לראש שהעולם נברא בשישה ימים". ש"ס איימה להצביע אי-אמון בממשלה אם אלוני לא תועבר מתפקידה, מה שהוביל להתנצלות מצידה. חודשים ספורים לאחר מכן התחדש המשבר בין ש"ס למרצ על רקע התבטאויות נוספות מצידה של אלוני, שכינתה את הרבנים הראשיים "אפיפיוורים" והוסיפה שצריך "להפסיק להגיד לילד שיש לו צורך להתפלל וללכת לשים פתק בכותל". העימות החריף עוד יותר עם הפצתה של קלטת שבה נשמע הרב עובדיה יוסף אומר ש"ביום ששלומית אלוני תמות, צריך לעשות שמחה ומשתה בבית". המשבר הגיע לסיומו רק בסוף מאי 1993 כאשר אלוני ניאוטה לוותר על תיק החינוך. אולם עד מהרה פרץ משבר נוסף. באוגוסט הגיש היועץ המשפטי לממשלה לעיון הכנסת כתב אישום נגד דרעי, לצורך הסרת חסינותו. בניגוד להתחייבותו לרבין דרעי לא התפטר מרצונו,

וראש הממשלה נמנע מלפטרו מחשש לשלמות הקואליציה. אלא שאז הוגשה עתירה לבג"ץ, וזה פסק כי על ראש הממשלה לפטר את דרעי.¹¹ בעקבות זאת הודיע דרעי על פרישתו ובעקבותיו התפטרו גם סגני השרים מטעם ש"ס. ש"ס פרשה מהקואליציה והותירה אותה כקואליציית מיעוט. על אף שהפרישה הייתה על רקע פרשת דרעי, גם להתפתחויות המדיניות היה משקל בהחלטה: דרעי מסר את מכתב התפטרותו בישיבת הממשלה שדנה בהסכם העקרונות עם אש"ף יום לפני טקס החתימה על הסכם אוסלו בווינגטון. ההנהגה של ש"ס ואף יותר מכך קהל בוחריה לא ראו בעין יפה את ההסכם, ולש"ס היה נוח לפרוש גם על רקע זה. עם זאת, גם לאחר פרישתה המשיכה ש"ס למשך זמן מה בשיתוף פעולה מוגבל עם הממשלה. כך, למשל, נציגיה לא הצביעו נגד (אלא נמנעו או נעדרו) בהצבעה על הסכם אוסלו א' שהתקיימה בכנסת.

הפרישה של ש"ס מהקואליציה הובילה אותה לראשונה מאז היווסדה לספסלי האופוזיציה. אך כבר לאחר בחירות 1996 היא שבה לחיק השלטון. הניצחון של נתניהו וההישג האלקטורלי של ש"ס (עלייה משישה ל-10 מושבים) העמידו אותה בעמדה של שותפה קואליציונית בכירה. בהתאם הוקצו לה שתי משרות שר. אלי סויסה מונה לתפקיד שר הפנים, בעוד אלי ישי הופקד על תיק העבודה והרווחה. מחלוקת התגלעה בין המפד"ל לבין ש"ס באשר לשליטה בתיק הדרות. כפתרון הוחלט שתפקיד שר הדרות יעבור ברוטציה בין שתי המפלגות, וכי בנוסף יתמנה סגן שר קבוע במשרד מטעם כל אחת מהן. ש"ס הייתה שותפה נאמנה בקואליציה שניזוקה ממשברים פנימיים ומפרישות רבות. אירוע מרכזי שבו הייתה ש"ס מעורבת בכהונתה של ממשלת נתניהו הראשונה היה פרשת בר-און-חברון. במסגרת פרשה זו עלו חשדות כנגד ראש הממשלה נתניהו ובכירים אחרים בדבר קנוניה למינוי יועץ משפטי לממשלה. בתמורה לתמיכתה של ש"ס בהסכם חברון¹² התחייב לכאורה ראש הממשלה לפעול למען מינויו של רוני בר-און לתפקיד היועץ המשפטי לממשלה, מתוך הבנה שהלה יפעל למען קידום הסדר טיעון מקל לאריה דרעי. בר-און אכן מונה לתפקיד, אך בעקבות ביקורת ציבורית נוקבת התפטר כעבור יומיים. זמן קצר לאחר מכן נחשפה הפרשה בתקשורת ונפתחה חקירה פלילית. לאחר חקירה החליט היועץ המשפטי לממשלה אליקים רובינשטיין לא להגיש כתבי אישום נגד המעורבים בפרשה על אף שמצא דופי בהתנהגותם.

11 במה שנודע לאחר מכן כהלכת דרעי-פנחסי קבע בג"ץ בשני פסקי דין ("פרשת התנועה לאיכות השלטון" ו"פרשת אמית") את ההלכה שלפיה הגשת כתב אישום בעבירות חמורות של שחיתות מחייבת העברה של שר או סגן שר מתפקידם.

12 הסכם חברון הוא הסכם נלווה להסכם אוסלו ב', אשר נחתם בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית בינואר 1997. ההסכם עוסק בנסיגה של צה"ל מחלק מחברון ופרישתו מחדש בעיר. ההסכם עבר בקושי במליאת הממשלה (שבעה מתוך 18 השרים התנגדו לו ותמיכתה של ש"ס הייתה קריטית).

בבחירות 1999 זכתה ש"ס בהישג האלקטורלי הגדול בתולדותיה (17 מושבים). אולם הכללתה בממשלה של אהוד ברק (שנבחר בבחירות הישירות לראשות הממשלה) לא הייתה מובנת מאליה. הרשעתו של דרעי ערב הבחירות יצרה התנגדות להכללת ש"ס בממשלה בקרב ציבור רחב, במיוחד בקרב תומכי מפלגות המרכז-שמאל. בנאום הניצחון של ברק בכיכר רבין במוצאי יום הבחירות הקריאה הבולטת שנשמעה מקהל החוגגים הייתה "רק לא ש"ס!". למרות קריאות אלה – ולנוכח ההישג הדל של רשימתו של ברק, ישראל אחת (26 מושבים) – היה ברור כי ש"ס תהיה חיונית בכל תרחיש קואליציוני, למעט זה של ממשלת אחדות. המכשול המרכזי שעמד בדרכה של ש"ס לקואליציה היה מעמדו של דרעי. מרצ איימה כי לא תצטרף לממשלה כל עוד דרעי ימשיך לנהל את ענייני ש"ס. ראש הממשלה הנבחר קיבל את הדרישה הזו, ש"ס נענתה לה ודרעי הוזן מתפקידו כיושב ראש התנועה (ראו פירוט בהמשך). מכשול נוסף נגע לשליטה במשרד החינוך, שהובטח ליוסי שריד. ברומה לשולמית אלוני שבע שנים קודם לכן, גם יוסי שריד נחשב למינוי מעורר מחלוקת מבחינתה של ש"ס. כמו בעבר, נמצא הפתרון בדמות מינוי של סגן שר מטעם ש"ס במשרד החינוך (משולם נהרי).

בהתאם למעמדה כשותפה בכירה קיבלה ש"ס ארבעה תפקידי שר בממשלה החדשה (לוח 4.6). גם הפעם האפילו חיכוכים עם מרצ על שותפותה בקואליציה. אי-הסכמה בין שר החינוך שריד לבין סגנו נהרי בדבר סמכויות הנוגעות לרשת החינוך של ש"ס הביאה למחלוקת חריפה. התבטאותו של הרב עובדיה יוסף נגד יוסי שריד ("עמלק, הוא סיטרא אחרא. שטן. יימח שמו. ויש למחות את זכרו. בקריאת המגילה בשעה שתגידו ארוך המן, תגידו גם ארוך יוסי שריד") ליבתה עוד יותר את המשבר אשר הטיל צל כבד על יציבות הקואליציה בעיתוי קריטי מבחינת התהליך המדיני. התייצבותו של ראש הממשלה לצידה של ש"ס במחלוקת על הסמכויות במשרד החינוך הובילה לפרישה של מרצ מהקואליציה ולהישארותה של ש"ס. אלא שבתוך זמן קצר עזבה גם ש"ס את הממשלה.¹³ הרקע לפרישה היה המהלך המדיני שהוביל ברק. בראשית יולי 2000, ערב יציאתו של ברק לקמפ דייוויד לשיחות מדיניות, הורתה מועצת חכמי התורה לשרי המפלגה להגיש את התפטרותם. במסיבת עיתונאים שכינס יושב ראש המפלגה אלי ישי הוא טען כי הסיבה לפרישה היא התחושה שש"ס אינה שותפה למהלכים המדיניים, וכי ראש הממשלה לא חשף לפניו את הקווים האדומים לקראת הסדר מדיני (לביא, 2000).

השהות של ש"ס באופוזיציה לא הייתה ממושכת. ניצחנו של אריאל שרון בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה (פברואר 2001) החזיר אותה לקואליציה השלטונית, ואף בעמדה משופרת:

13 קודם לכן, ב"פרשת המשחן" (הובלת משחן [רכיב בטורבינה] של חברת החשמל במהלך השבת) נמנעה ש"ס מלפרוש מהקואליציה, בניגוד ליהדות התורה.

תיק הפנים חזר לידיה ובנוסף מונה אלי ישי לתפקיד סגן ראש הממשלה.¹⁴ אירוע מרכזי מבחינתה של ש"ס במהלך כהונתה של ממשלת שרון הראשונה היה הוויכוח סביב הקיצוצים החריפים בתקציב המדינה שהממשלה החליטה עליהם כחלק מתוכנית החירום הכלכלית. במסגרת התוכנית הוחלט על קיצוץ בקצבאות הילדים, צעד שאליו התנגדה ש"ס נמרצות. כאשר הובאה התוכנית לאישור בקריאה ראשונה הצביעו חברי ש"ס נגדה והצעת החוק לא אושרה. הפרת האחריות המשותפת הביאה לתגובה מיידית של ראש הממשלה שרון, וזה פיטר את השרים וסגני השרים של ש"ס. בתגובה לפיטורים אמר אלי ישי: "אני נאמן לדרכי ולא לכיסאי. בבחירה בין כיבודים להגנה על חלשים אני מעדיף את ההגנה על החלשים". אחרי שבועיים קצרצרים מחוץ לממשלה, כאשר בינתיים קודמה הצעת חוק חדשה, חזרה ש"ס לקואליציה ושריה הושבעו מחדש לתפקידם (Bick, 2004).

בתקופת כהונתה של הכנסת ה-16 (2003-2006) חזרה המפלגה לחבוש את ספסלי האופוזיציה. מפלגת שינוי השיגה בבחירות 15 מושבים, הישג שהציב אותה בעמדה של שותפה קואליציונית מועדפת על הליכוד. שינוי הטילה וטו על הכללת החרדים בממשלה. נוסף על כך כהונת הכנסת עמדה בסימן קידום תוכנית ההתנתקות. ש"ס הייתה מהמפלגות שהתנגדו נחרצות לתוכנית. זו הייתה עמדה שקל היה לבטא אותה כל עוד הייתה ש"ס באופוזיציה. אבל עמדתה זו עמדה למבחן משמעותי יותר כאשר בעקבות התפוררותה של הקואליציה¹⁵ פתח ראש הממשלה שרון בדצמבר 2004 בשיחות קואליציוניות רשמיות עם מספר מפלגות, לרבות ש"ס. שני הצדדים היו מעוניינים בהצטרפותה של ש"ס לממשלה, אך עמדתו העקרונית של הרב יוסף נגד תוכנית ההתנתקות סיכלה את המהלך (בן-חיים ורהט, 2004).

עד לשנת 2006 השלימה ש"ס תקופה של יותר משלוש שנים באופוזיציה. זה היה פרק הזמן הארוך ביותר שלה בעמדה הזו. דובר בתקופה קשה למפלגה שכאמור התבססה על רשת של פעילים בעלי תפקידים במוסדות דתיים ומדינתיים. היא שבה לקואליציה השלטונית רק לאחר בחירות 2006. ניהול המגעים הקואליציוניים לאחר בחירות 2006 עם נציגי קדימה, שנעשה מבלי לתאם עמדות ומהלכים עם יהדות התורה, זכה לגינוי מצד בכירי המפלגה החרדית האשכנזית. אך הרב יוסף לא התרגש מן הביקורת והורה לישי לחתום על הסכם קואליציוני (טפה ובאום, 2008: 100). ש"ס קיבלה ארבע משרות שר בשלושה משרדי ממשלה (לוח 4.6), והייתה לסמן

14 מדובר בחוזה סמלי בעיקרו (בממשלה זו כיהנו ארבעה סגנים). אולם יש חשיבות לכך שאלי ישי היה הנציג הראשון מטעם ש"ס שמונה לתפקיד והחרדי הראשון שנשא אותו.

15 שרי האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו פוטרו כבר ביוני על רקע התנגדותם לתוכנית ההתנתקות. חודשים ספורים לאחר מכן עזבה גם המפד"ל, ובדצמבר פוטרו שרי שינוי על רקע הצבעתם נגד תקציב המדינה המוצע.

הימני בקואליציה. לעיתים קרובות ניכר היה שאינה חשה בנוח בממשלה הזו, בייחוד כלפי התהליך המדיני. ש"ס אף הייתה הגורם הראשי אשר מנע מציפי לבני לכונן ממשלה חדשה לאחר התפטרותו של אולמרט מראשות הממשלה, מה שהוביל להקדמת הבחירות לכנסת ה-18 (2009). באופן פורמלי סלע המחלוקת היה התוספת שדרשה ש"ס לקצבאות הילדים. אולם היה זה בעיקר ההיבט המדיני אשר הקשה על המפלגה – בהנהגתו של היושב ראש הימני-ניצי אלי ישי – להמשיך בחברות בממשלה. לאחר כארבעה שבועות של שיחות, הכריעה מועצת חכמי התורה נגד הצטרפות לממשלה:

לאורך כל המשא ומתן הקואליציוני ש"ס לא ביקשה כיבודים, תארים או כל שידרוג פוליטי [...] ש"ס ביקשה סיוע אמיתי לשכבות החלשות בחברה הישראלית והגנה על ירושלים [...] ש"ס הדגישה לאורך השיחות כי אם לא יבוצר מעמדה של ירושלים ויהיה ברור כי בירת ישראל אינה מטבע עובר לסוחר, יהיה בזה כדי להשליך על כל שיח מדיני עתידי – ויציג את ישראל כמי שכושלת תחת לחץ מדיני ומוותרת סידרתית (שומפלבי, 2008ב).

חוסר הנוחות של ש"ס בממשלה היונית של קדימה מצא ביטוי גם בקמפיין הבחירות של 2009. ש"ס התחייבה להמליץ לנשיא להטיל על נתניהו להרכיב ממשלה. אלי ישי אמר ש"ס חזקה זה נתניהו יותר חברתי [...] זו ממשלה יותר יהודית, ש"ס חזקה תשמור על נתניהו. ש"ס היא המוזה של ממשלת ישראל" (בן-חיים, 2009). אכן, על אף שקדימה בהובלת לבני קיבלה מושב אחד יותר משקיבל הליכוד, ש"ס התייצבה באופן מיידי לצידו של נתניהו והמליצה לנשיא המדינה להטיל עליו את התפקיד להרכבת הממשלה. הנאמנות נשאה פירות: ש"ס אומנם קיבלה רק שלושה תפקידי שר (היא איבדה משרת שר בהשוואה לממשלת אולמרט), אך זכתה בתיקים חשובים יותר מבחינתה. משרד הפנים חזר לשליטתה וכן משרד הבינוי והשיכון. נוסף על כך נמשכה אחיזתה במשרד הדתות. כהונתה בממשלת נתניהו השנייה נעדרה אירועים משבריים משמעותיים, למעט מחלוקת סביב נושא גיוס בחורי הישיבות לצה"ל. סוגיה זו שבה לסדר היום הציבורי בעקבות פסיקת בג"ץ בפברואר 2012 ש"חוק טל" (שאמור היה להסדיר את הסוגיה) אינו חוקתי וכי הכנסת לא תוכל להאריכו מעבר למועד פקיעתו, כחצי שנה לאחר מכן. ש"ס תיאמה עמדות עם יהדות התורה והחרימה את דיוני הוועדה לקידום השוויון בנטל שהקימה הממשלה (ועדת פלסנר). היעדר פתרון מוסכם הוביל בסופו של דבר לפיזור הכנסת ולהקדמת הבחירות.

השיחות הקואליציוניות לאחר הבחירות לכנסת ה-19 (2013) יצרו ציר של שיתוף פעולה לא צפוי בין נפתלי בנט (הבית היהודי) ויאיר לפיד (יש עתיד) והותירו את ש"ס מחוץ לקואליציה לראשונה מאז 2006. שר הפנים היוצא אלי ישי התבטא בחריפות נגד בנט: "בנט הקריב את

עתיד ההתיישבות על מזבח שנאת החרדים [...] הבית היהודי מכרו את נשמתם" (אזולאי, 2013). אולם השהייה מחוץ למוקדי הכוח הייתה קצרה. הבחירות לכנסת ה-20 (2015) הוקדמו מאוד, ותוצאותיהן אפשרו הקמת ממשלת ימין-חרדים. היחלשותה האלקטורלית של ש"ס (שבעה מושבים) הקנתה לה הפעם רק שני תפקידי שרים. אריה דרעי קיבל את משרד הכלכלה ואת המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל, ולמפלגה נמסר גם תיק הדתות. במהלך סבב תיקים בשנה השנייה לכהונת הממשלה נפרד דרעי מתיק הכלכלה לטובת משרד הפנים – משרד שתמיד היה משאת נפשה של ש"ס. כמו בפרק השהייה הקודם שלה בממשלה, גם הפעם גילתה ש"ס נאמנות ומשמעת, תמכה במהלכים שהוביל ראש הממשלה ולא עמדה במרכזם של משברים מהותיים.

כפי שהוזכר לעיל, במהלך כהונת הכנסת ה-20 התחזקה מאוד הברית הפוליטית בין ש"ס והליכוד (והלכה למעשה – בין דרעי לנתניהו). לאחר כל אחת מארבע מערכות הבחירות של 2019-2021, התייצבו נציגיה לפני נשיא המדינה והמליצו להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו.¹⁶ ש"ס, ובייחוד אריה דרעי, אף שיחקו תפקיד מרכזי במגעים שהובילו להסכם שנחתם בין ראש הממשלה נתניהו ובין יושב ראש כחול לבן בני גנץ, הסכם שהוליד לכינון הממשלה ה-35 ("ממשלת החילופים" הראשונה) אחרי מבוי סתום פוליטי של למעלה משנה ושלוש מערכות בחירות. בממשלה זו המשיך דרעי להחזיק בתפקידיו (משרד הפנים והמשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל), ולמשרד הדתות מונה מטעם ש"ס יעקב אביטן. ש"ס שמרה על נאמנותה לנתניהו גם עם הקמתה של "ממשלת השינוי" (בנט-לפיד) לאחר בחירות 2021. היא עברה עם הליכוד לאופוזיציה, ובתוך כך הטיחו חבריה בממשלה הנכנסת דברי ביקורת חריפים ובוטים. ימים יגידו אם ש"ס תתמיד בעמדתה זו או תשוב למנהגה בעבר – להצטרף לממשלות שכוללות מפלגות מרכז-שמאל, ממשלות אשר מכוננות גם ללא קולותיה, על מנת להיות קרובה לעטיני השלטון ולהבטיח את צורכי הציבור שלה.

הזירה הפנים-מפלגתית

רמת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית בש"ס היא מהנמוכות במערכת הפוליטית הישראלית. זו משתקפת בין היתר בערכים הנמוכים שהיא קיבלה במדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש

16 כמו כן חתמה ש"ס בכמה מקרים (לפני הבחירות ואחריהן) על "הצהרות נאמנות" למיניהן. הצהרות אלו כללו התחייבויות לשמור אמונים לראש הממשלה נתניהו; לא לתמוך ולהצטרף לשום ממשלה מלבד ממשלה שירכיב הליכוד ושבראשה יעמוד נתניהו; ולא לנהל כל משא ומתן להקמת ממשלה אחרת.

מערכות הבחירות בין 2013 ל-2019 היא קיבלה ציון שנע בין 5 ל-12 מתוך 100 (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019). היעדרותה של הדמוקרטיה הפנימית בש"ס מתבטאת בין היתר בשני היבטים מרכזיים: (1) היעדרותם של מוסדות מפלגתיים נבחרים ושל חברי מפלגה (מתפקדים); (2) גופים בוחרים מצומצמים וריכוזיים אשר קובעים את זהות יושב ראש המפלגה ואת רשימתה לכנסת. ניתן להסביר זאת בכך שמקור הסמכות במפלגה זו אינו בתקנון פורמלי (סמכות לגלית-רציונלית) אלא בהחלטות רבנים (סמכות מסורתית).

לש"ס יש פרישה רחבה ואחיזה ב"שטח" באמצעות פעילים, אנשי מנגנון ומערכת חינוך ענפה, אך אין בה מנגנון מוסדר המאפשר ומעודד אזרחים להתפקד אליה.¹⁷ בהיעדר גוף משמעותי של חברי מפלגה, ברי כי אין למפלגה מוסדות נבחרים דוגמת ועידה או מרכז.¹⁸ הגוף העליון מקבל ההחלטות של המפלגה הוא מועצת חכמי התורה. גוף מצומצם זה הוקם עם ייסודה של תנועת ש"ס ב-1983, והוא משמש מאז בתור ההנהגה הרוחנית שלה ובתור המוסד מקבל ההחלטות. בין היתר מרכיבה מועצת חכמי התורה את רשימת מועמדי ש"ס לכנסת, מכריעה באשר להסכמים קואליציוניים ובאשר לפרישה מהקואליציה, וקובעת את עמדותיה הפוליטיות של המפלגה. המועצה מורכבת מארבעה עד חמישה רבנים מובילים במגזר החרדי-ספרדי.¹⁹ הרב עובדיה יוסף עמד בראשה עד לפטירתו בשנת 2013, ולאחר מכן החליף אותו הרב שלום כהן.

קביעת יושב ראש המפלגה והרשימה לכנסת

כאמור, מועצת חכמי התורה היא האמונה על בחירת היושב ראש הפוליטי של התנועה. במבנה ההיררכי הפורמלי בש"ס בתקופת כהונתו הראשונה של אריה דרעי כיושב ראש המפלגה עמד הרב יוסף בראש, מתחתיו ניצבו שאר חברי מועצת חכמי התורה ורק לאחר מכן – היו"ר דרעי. אלא שבפועל דרעי הוא ששלט ביד רמה במפלגה: הוא קבע מינויים וקיבל החלטות מדיניות, ובנוסף הייתה לו גישה נוחה אל הרב יוסף והשפעה משמעותית על החלטותיו.

17 בבדיקה שערך רשם המפלגות (13 במרץ 1996) ערב בחירות 1996 לאיחור מתפקדים כפולים דווח כי לש"ס 150 חברים, מהם 93 "לא מפוענחים". נחון זה מצביע לא רק על מיעוט החברים אלא כפי הנראה גם על היעדר רישום או מעקב מסודר על המעטים שהיו חברים במפלגה.

18 ועידות ש"ס הן אירוע חגיגי נדיר ואינן מוסד מפלגתי הפעיל באופן רציף. עד היום התכנסה ועידת ש"ס שלוש פעמים בלבד, האחרונה שבהן בשנת 2017. עם זאת, ישנן התכנסויות "א-פוליטיות" המשמשות מחליף לכינוסים אלו: כנסית התעוררות, דרשות המוניות, שיעורים ותפילות המוניות. אלו זוכות פעמים רבות למימון ממלכתי ואינן נחשבות בגדר הוצאות מפלגתיות.

19 חברי המועצה לאורך השנים היו הרבנים: עובדיה יוסף, שמעון בעדני, שלום כהן, גבריאל טולדנו, שבתי אטון, משה מאיה, דוד יוסף וראובן אלבז. חלק ניכר מהם צמחו בישיבת הדגל "פורת יוסף", להרחבה ראו ליאון, 2012.

אילן (2012) אף תיאר את מאזן הכוחות בין הרב יוסף לדרעי בדרך הזאת:

מעשייה ידועה בש"ס עם ותק של יותר מ-20 שנה מספרת על עיתונאים ששאלו את אחד מבכירי ש"ס האם מועצת החכמים התכנסה. הבכיר נכנס לחדרו של לדרעי, יצא ואמר להם: "מועצת החכמים ישנה". כי זו האמת: בימים של לדרעי לא היה לש"ס מנהיג אחד אלא שניים, יוסף ודרעי. ובעניינים רבים לדרעי קבע ולא יוסף.

הסתבכותו של לדרעי בפרשיות פליליות והגשת כתב אישום נגדו בעבירות שוחד והפרת אמונים לא שחקו את מעמדו כמנהיג ש"ס. גם במהלך המשפט שהתנהל נגדו לאורך חמש שנים (1994-1999) הוא המשיך להיות מזוהה בתור המנהיג המובהק של המפלגה. על אף הרשתות, ערב הבחירות לכנסת ה-15 (1999), הוא הוצב בראש הרשימה. מסע הבחירות, שגרס כי פסק הדין מבטא רדיפה עדתית, הניב למפלגה את ההישג האלקטורלי הגדול ביותר בהיסטוריה שלה – 17 מושבים. אולם לאחר הבחירות נקלעה המפלגה לדילמה של ממש באשר לעמדת ההנהגה הפוליטית של המפלגה.

מרצ שללה על הסף כניסה לקואליציה כל עוד ש"ס בהנהגת לדרעי תיכלל בה, וראש הממשלה הנבחר אהוד ברק נאלץ לאמץ את העמדה הזו. הרב יוסף נאלץ אפוא לקבל החלטה אם לתת גיבוי לדרעי ולשלם את המחיר של מעבר לאופוזיציה, או לבקש אותו לפנות את מקומו לצורך אחיזה בעמדות כוח שלטוניות. יוסף בחר בחלופה השנייה ובאוגוסט 1999 הכריז כי "אלי יהיה יושב ראש התנועה עד אשר אריה לדרעי חביבנו יסיים את ההליכים של משפטו ויחזור להנהיג את התנועה" (ירושלמי, 2012).²⁰

הכרזה זו הגדירה את תפקידו של היושב ראש החדש אלי ישי כזמני: ההנהגה ניתנה לו בתור "פיקדון" שיוחזר אל לדרעי ברגע שזה יוכל לחזור לפוליטיקה. אלא שהזמניות הזו התמשכה לפרק זמן של 13 שנים. לדרעי נשא תקופת מאסר של כשנתיים בכלא ושוחרר בחודש יולי 2002. על פי חוקי-יסוד: הכנסת הוא היה מנוע מלשוב ולהתמודד על מקום בכנסת שבע שנים מיום שחרורו, כך שהחמיץ לא רק את בחירות 2003 ו-2006 אלא גם את הבחירות לכנסת ה-18, שנקבעו לפברואר 2009. לאור זאת, על אף שהתפקיד נמסר לו לכאורה כפיקדון, הצליח אלי ישי לבסס את מעמדו כמנהיג המקובל של ש"ס. הזותו של לדרעי מעמדת ההנהגה שינתה את

20 הרשתות של לדרעי ותחילת נשיאת עונש המאסר שנגזר עליו לווו בפעילות מחאה שהתבטאה בין היתר בהקמת מתחם ששימש גם מעין ישיבה סמוך לכלא מעשיהו, שנקרא "שאגת אריה". תומכים רבים הגיעו בכל לילה לאורך חודש ספטמבר 2000 אל המתחם כדי להביע הזדהות עם האסיר.

יחסי הכוחות הפנימיים במפלגה. משנת 2000 החל תהליך הדרגתי, בשיתוף פעולה מלא בין הרב יוסף לישי, של הרחקה נאמניו של דרעי מעמדות כוח. כך, התארגנות לעומתית רשמית-למחצה של חמישה מנאמני דרעי בתוך סיעת ש"ס שילמה את המחיר כאשר חברה נדחקו מחוץ לרשימת מועמדי ש"ס לכנסת ה-16 (אלוש, 2002).²¹ רק לאחר שהוביל את ש"ס בבחירות 2003, אייש אלי ישי את לשכת היושב ראש במטה של ש"ס, הלשכה הקודמת של דרעי שנותרה מיותמת מאז כניסתו לכלא. היה זה צעד סמלי שסימן את ביסוס מעמדו. ככל שחלפו השנים ודרעי נותר בגלות פוליטית מאולצת, הצליח ישי לחזק את שליטתו במנגנוני המפלגה. גם כאשר חלקים בש"ס לא ראו בעין יפה את מנהיגותו, הוא הצליח לגבש סיעה לכידה בכנסת, שמר על כוחה האלקטורלי של המפלגה וחשוב במיוחד – רכש את אמונו של הרב יוסף. אטינגר וליאון טוענים שבתקופת מנהיגותו (1999–2013) אלי ישי הפך את ש"ס ממפלגת שטח למפלגת מנגנון מסודרת. מהלך זה עורר תרעומת בקרב חוגי רחבים במפלגה שהיו רגילים למבנה פחות היררכי ונוקשה (אטינגר וליאון, 2018: 98–99). חזרתו האפשרית של דרעי לעמדת הנהגה נתפסה כצעד שיוכל להשיב את ש"ס לימיה כתנועה עממית-מהפכנית גמישה ונגישה יותר.

לקראת תום תקופת הקלון שלו החל דרעי לאותת על כוונתו לחזור לפוליטיקה, אם לא בש"ס אזי במסגרת עצמאית (אחיו אף הכין לו פלטפורמה אפשרית כאשר רשם מפלגה חדשה אצל רשם המפלגות). בשנות גלותו מחוץ למוקדי הכוח של המפלגה הפנה דרעי לא פעם ביקורת כלפי מנהיגה וכלפי הקו שנקטה. בשנת 2004, למשל, בזמן שהמפלגה ניהלה מגעים להצטרפות אל ממשלת שרון טען דרעי שש"ס הופכת לכדיחה של הפוליטיקה הישראלית (בן-חיים, 2004). ערב הבחירות לכנסת ה-17 (2006) אמר בריאיון לרדיו שש"ס בראשותו הייתה מקבלת 15 מושבים, יותר מ-10–11 המושבים שחזו הסקרים באותה העת לש"ס בראשות ישי (אטינגר, 2006).

על רקע זה ברור מדוע נקלעה ש"ס למתיחות פנימית ככל שהתקרבו הבחירות לכנסת ה-19 (2013) ודרעי יכול היה מבחינה חוקית לשוב ולתבוע לעצמו את תפקיד מנהיג המפלגה. דמות המפתח בהכרעה הייתה כמובן הרב יוסף. על אף שהיה מסויג למדי מחזרתו של דרעי לעמדת הנהגה,²² היה הרב יוסף מודע לכך שרבים במנגנון התנועה רואים בהזזת אלי ישי לטובת

21 מדובר בחברי הכנסת אלי סויסה, רחמים מלול, אריה גמליאל, יצחק סבן ויצחק גאגולה.

22 בסרטון שהודלף (במטרה לפגוע בדרעי ערב בחירות 2015) כשנה לאחר פטירתו של יוסף, נראה הרב משוחח עם בני משפחתו ונשאל על האפשרות שדרעי יוחזר להנהגת ש"ס. הרב יוסף מתאר שם את אלי ישי כנאמנו המוחלט וכמי שמציית לו ללא עוררין ולכן לא יבגוד בו. דרעי, לעומתו, מחוואר בפיו כפוליטיקאי קשוח בעל אינטרסים משל עצמו וכמי שמחזיק בגישה עצמאית – ברצותו מציית לרב יוסף וברצותו עושה כרצונו.

היושב ראש הקודם מהלך של צדק היסטורי שבו ה"פיקדון" יוחזר. כדי להקטין את המתחנות ערב בחירות הוחלט כי ש"ס תתמודד בבחירות ללא יושב ראש אלא עם שלישיית מנהיגים ("טרזיקה"): אריה דרעי, אלי ישי ואריאל אטיאס.

ההנהגה המשותפת לא שרדה זמן רב. כבר בראשית מאי 2013 החליטה מועצת חכמי התורה להחזיר את דרעי לתפקיד יושב ראש ש"ס, תפקיד שנפרד ממנו 14 שנים קודם לכן. כפיצוי נתפר עבור אלי ישי התפקיד של יושב ראש רשת החינוך של התנועה (נחשוני, 2013). אולם מותו של הרב יוסף באוקטובר 2013 והרחקתו של ישי ממוקדי הכוח דרדרו את היחסים בין שני האישים עד שבדצמבר 2014, שלושה חודשים לפני בחירות 2015, הכריז ישי על פרישתו ועל הקמת מפלגה חדשה:

ברור לכולם שזה לא יום פשוט עבורי, לא יום קל. התלבטתי רבות, אבל בסוף גדולי ישראל והעם הכריעו את הכף לצאת לדרך חדשה [...] זה לא קל. זה לא פשוט. הגעגועים שלי למרן הם עזים וקשים. אני עוזב מפלגה אבל אני לא עוזב דרך. אין לי ספק שאני מקים מפלגה חדשה בידיים נקיות, ביושרה ובאמונה (נחשוני, 2014).

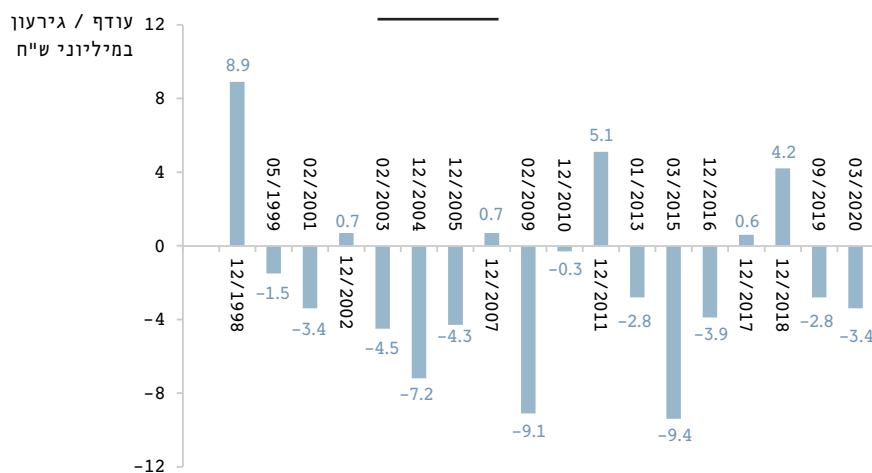
לעומת המאבק על מנהיגות המפלגה, שיש לו פן ציבורי ולעיתים אף צד מוחצן, הפוליטיקה של הרכבת רשימת המועמדים של ש"ס לכנסת היא במידה רבה עניין של מאחורי הקלעים. בדרך כלל ש"ס היא בין האחרונות להגיש את רשימת מועמדיה לוועדת הבחירות המרכזית. היא עושה זאת כיוון שמועצת חכמי התורה נוהגת להתכנס זמן קצר לפני תום מועד ההגשה על מנת להקטין ככל האפשר את הלחצים עליה. עד 2013 מועמדים שהיו צפויים להשתבץ במקומות ריאליים הגיעו לשיחות אישיות ("ראיונות") עם המועצה, ובסיומן חתמו על כתב התחייבות והצהרת אמונים לתנועה ולרב יוסף. הרשימה נקבעה לפי שיקולי נאמנות וייצוגיות של חצרות רבנים (הרב אלבז, הרב מזוז, משפחת אבו חצירא), עדות (תימנים, בוכרים, גרוזינים, אתיופים), מושבים ואזורים גאוגרפיים (גולן, 2002). מנקודת מבט זו, ש"ס היא מעין פדרציה של קהילות, עדות וחצרות רבנים שנציגייהן יושבים יחדיו בכנסת.

חאזן נספי

בדומה למרבית המפלגות שפעלו בישראל בפרק הזמן הנחקר כאן, גם ש"ס הייתה נתונה בגירעונות במשך רוב הזמן. הדפוס האופייני של גירעונות כבדים במיוחד מייד עם סיומה של מערכת בחירות נמצא גם אצל ש"ס. כפי שמדגים תרשים 4.3, שני הגירעונות הגדולים ביותר נרשמו בתום הבחירות לכנסת ה-18 (פברואר 2009) והבחירות לכנסת ה-20 (מרץ 2015). דפוס

זה מעיד על כך שש"ס נוהגת לתכנן תקציב גירעוני לתקופות הבחירות (לכנסת ולרשויות המקומיות) ולהשקיע בהן סכומי כסף גדולים. הגירעונות הללו מצטמצמים במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת – בייחוד אם כמעט מלאו ימיה – שבה נהנית המפלגה מהמימון הציבורי של ההוצאות השוטפות. חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות, משמש דה פקטו לכיסוי הגירעונות מתקופות הבחירות.

4.3 תרשים המאזן הכספי של ש"ס, 1998-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת והתרשימים בנושא מימון המפלגות.

מדובר, מכל מקום, במדיניות סבירה והגיונית של מפלגה אשר פעילותה הרעיונית כמו גם הקשר שלה עם פעיליה וקהלי בוחריה מתחזקים יום-יומית בכספי מדינה, אשר מזינים את הרשת המסועפת של מוסדותיה. אלו מאפשרים לה לחולל תהליכי חברות עמוקים של קהלי בוחריה וליצור תלות כלכלית של אלפי המועסקים במוסדות אלו. לעומת זאת מעבר לגרעין הבוחרים החרדי-מזרחי הנאמן ש"ס פונה בבחירות לקהלים לא-חרדים ולצורך כך היא זקוקה לסכומי כסף ניכרים, לעיתים מעבר לאלו המוקצים לה במסגרת כספי מימון הבחירות.

ש"ס במרשתת

נוכחותה ופעילותה של ש"ס במרשתת ביטאו היטב את האמביוולנטיות של יחסה לעולם המודרני שמחוץ לחברה החרדית. מחד גיסא, היא בלטה פחות במרחב זה בהשוואה לרוב המפלגות האחרות, הלא-חרדיות. מאידך גיסא, היא הייתה נוכחת ופעילה בהרבה מאחיותיה החרדיות מברית יהדות התורה. בשנת 2003 היה לש"ס אתר אינטרנט (Lehman-Wilzig, 2004). ניתוח האתר של ש"ס בשנת 2006 אף העריך אותו כבעל איכות די גבוהה (אטמור, 2008), אולם בשנת 2009 הוערך האתר כבעל איכות נמוכה (אטמור וסיאני, 2011). בצד זה ניכר כי בבחירות 2009 השתמשה ש"ס במגוון אמצעי תקשורת חדשים הגם שהיא עדיין נמנעה משימוש בפייסבוק. גם אצל מפלגות אחרות היה השימוש בפייסבוק אז עדיין בחיתוליו (כספי ולב, 2010). בבחירות 2013 כבר היו לש"ס ולשני מנהיגיה, דרעי וישי, דפי פייסבוק, אך רק זה של דרעי עורר עניין, אפילו בהשוואה לזה שעורר חשבונם של ראשי מפלגות אחרים (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בבחירות 2015, לעומת זאת, ניכרה פעילות יחסית נמוכה בפייסבוק (מה שהתבטא במספרי רשומות [פוסטים] וגם במספרי לייקים) הן של ש"ס והן של מנהיגה אריה דרעי, אך עדיין דובר בפעילות גבוהה בהשוואה למפלגות החרדיות האחרות (Lev-On and Haleva-Amir, 2018). בשנת 2015 לא היה למפלגה אתר (זמיר ורהט, 2019).²³ באותה העת כבר היה לרוב המפלגות חשבון טוויטר פעיל אך לא לש"ס (לפחות לא עד ראשית 2017), ואילו בפייסבוק היא הסתפקה בדרך מידע שזכה ל-644 לייקים בלבד, נמוך אף מיהדות התורה. בעוד שש"ס כמעט לא הייתה פעילה במרשתת, ניכרה פעילות מצד מנהיגה אריה דרעי. כך למשל היו לו נכון לשנת 2019 כ-62,000 לייקים בפייסבוק וכ-93,000 עוקבים בטוויטר, בשעה שלש"ס (שבאותה העת לא נפלה ממנו ואף עלתה עליו בתפוקת רשומות וציוצים) היו כ-3,000 לייקים בפייסבוק ופחות מ-200 עוקבים בטוויטר (רהט, 2022).

אידאולוגיה

סיווג הזהות האידאולוגית של ש"ס – הכוללת מאפיינים עדתיים, חרדיים וחברתיים – נמצא בוויכוח. נויברגר, למשל, סיווג את ש"ס כמפלגה עדתית-מזרחית, כזו שמבחינתה הקיפוח של בני עדות המזרח הוא נושא מרכזי המצדיק התארגנות פוליטית (נויברגר, 1997: 209). בהתאם לכך, היא סווגה כמפלגה סקטוריאלית אשר שמה במרכז את הנושא הדתי-עדותי ולא את הנושא

המדיני-ביטחוני, אשר הוא המגדיר העיקרי של עמדות המפלגות המצרפיות בישראל (קניג, רהט וחזן, 2004). לעומתו פלד ראה בש"ס בראש ובראשונה תנועה חברתית-מעמדית שצמחה כתוצאה מדחיקתם של המזרחים לשולי החברה (Peled, 1998). נוסף על כך ש"ס היא כמוכּן גם מפלגה המייצגת את אחד מהענפים של היהדות החרדית, לפחות מההיבטים של עקרונות היסוד שלה ושל פרופיל נבחרי הציבור שלה ושל פעיליה. טפה ובאום (2008: 101) טוענים שכל סיווג כזה אינו מסביר את התופעה של ש"ס בכללותה. לדידם ש"ס היא תופעה דינמית רבת פנים, הניזונה ממקורות רבים ומתאימה בעת ובעונה אחת לכמה מודלים – סוציולוגיים ואחרים. תיבה 4.1 מציגה את עקרונות היסוד מתוך תקנון ש"ס שהוגש לרשם המפלגות ב-1993.

תיבה 4.1: עקרונות היסוד של ש"ס כפי שהוגשו לרשם המפלגות

א. לטפח את ערכיה המסורתיים והיהודיים של היהדות הדתית חרדית בישראל.

ב. המפלגה שואפת לקיום תורה ומצוות בארץ ישראל על פי ההלכה.

ג. המפלגה ממשיכה את דרכם של חכמי ספרד על-פי מורשת יהדות המזרח בארץ ובגולה.

ד. המפלגה רואה במועצת חכמי התורה בראשות הראשון לציון (מלפנים) מרן הרב הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א את הסמכות התורנית, ההלכתית, רעיונית ופוליטית העליונה בארץ ישראל.

מקור: נויברגר, 1997: 161.

בנוסף לעקרונות אלה מפורטים בתקנון המפלגה שהוגשו לרשם המפלגות יעדי המפלגה, ובהם: ייצוג ציבור שומרי המצוות ומניעת אפליה של הציבור הדתי-חרדי; שימורה וביצור קיומה של יהדות ספרד, חינוך ילדי ישראל ברוח מורשת יהדות ספרד והחזרת העטרה ליושנה; הקמת חברה המושתתת על יסודותיה הרוחניים-הלכתיים של מורשת יהדות ספרד; חתירה למען חינוך דתי חרדי בארץ ישראל וטיפוח מפעלי חינוך תורניים חרדיים. כפי שניתן להתרשם, עקרונות ויעדי המפלגה לא כללו התייחסות לנושאים מדיניים-ביטחוניים ולמדיניות כלכלית. בהיעדר מצעים סדורים (המפלגה נמנעת מפרסום מצע) הניתוח להלן מתבסס בעיקר על התבטאויות של אנשי המפלגה כמו גם על סעיפים בהסכמים קואליציוניים שנחתמו עימה.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

עמדותיה הרתיות-שמרניות של ש"ס והישענותה על ציבור מצביעים ניצי ממקמות אותה באגף הימני של הפוליטיקה הישראלית.²⁴ אולם על אף זיהוי זה, עמדותיו המדיניות של הרב יוסף נתפסו לא אחת כעמדות יוניות ופרגמטיות יותר בנוגע לאפשרות של פשרות טריטוריאליות בתמורה לשלום מלא. לפי טפה ובאום כאשר בוחנים את העמדות המדיניות של ש"ס לאורך השנים מצטיירת תמונה לא ברורה. לפרקים הייתה הרטוריקה ניצית והמעשים (ההצבעות בכנסת ובממשלה) תמכו בעמדות שמאל. בימים אחרים הרטוריקה הייתה יונית והמעשים התיישרו לימין. לטענתם אם מביאים בחשבון את מגוון העמדות שהציגה התנועה מאז הקמתה ואת הסתירות שהתגלו לעיתים קרובות בין האידאולוגיה המוצהרת לפעילות המעשית, המסקנה היא שהעמדות המדיניות של ש"ס מעולם לא היו עקביות (טפה ובאום, 2008: 111). בניתוח דומה קבע פפר שאנשי ש"ס אוהבים להופיע בשני פנים: כשהם נפגשים עם קהל בעל אופי שמאלני, הם יזכירו את פסיקתו של הרב יוסף ואת השותפות שלהם עם יצחק רבין בתחילת תהליך אוסלו. בהופעות מול קהל ימני, שהוא קהל הבוחרים הפוטנציאלי שלהם, העמדות יהיו הרבה יותר מיליטנטיות. הם ידגישו שש"ס הזדרזה לפרוש מממשלתו של אהוד ברק עוד לפני שנסע לקמפ דייוויד, ואם המילה "אוסלו" בכלל תעלה, יזכירו שבהצבעה על ההסכם סיעתם נמנעה (פפר, 2002).

שורשיה של התפיסה שלפיה לש"ס ישנן עמדות מדיניות יוניות או לפחות פרגמטיות נמצאים בהתבטאות של הרב יוסף מסוף שנות ה-70. זו זכתה לכינוי המקוצר והמשובש "פיקוח נפש דוחה שטחים". הרקע היה הסכם השלום עם מצרים, אשר כלל במסגרתו את החזרת חצי האי סיני. בכינוס תורני שנערך בירושלים באוגוסט 1979 אמר הרב יוסף:

אם יתברר למעלה מכל ספק שיהיה שלום אמת בינינו לבין שכנינו הערבים אם יוחזרו להם השטחים, ולעומת זאת קיימת סכנת מלחמה מיידית אם לא יוחזרו להם השטחים – יש להחזיר להם השטחים, משום שאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש (יוסף, 2008: 180).

עמדה זו אפשרה לש"ס להצטרף לממשלת רבין ב-1992 ואף לא להצביע בכנסת נגד הסכמי אוסלו א', גם כאשר כבר לא הייתה חלק מהקואליציה (ארבעה מחברי הסיעה נמנעו בהצבעה ושניים נעדרו מהמליאה). אולם, כפי שטוען ליאון (2011: 184-185), העמדה היונית הזו לא

24 לדוגמה, בסקר שנערך ערב הבחירות של אפריל 2019 נמצא שעמדותיהם של מצביעי ש"ס ניציות יותר מעמדותיהם של מצביעי הליכוד וישראל ביתנו (שפירא וענבי, 2019).

הגיעה ממקום של אחוות עמים ושכנות טובה עם הערבים אלא להפך: הסכמי שלום הם כורח הנובע מהסכנה הקיומית הכרוכה בעימות עם הערבים. אלו הצטיירו בעיני הרב יוסף כחיות טרף, אויב אכזרי לא אנושי שאינו חס גם על חסרי האונים. הדימוי הדמוני הזה של הערבים חוזר ונשנה בשיח של התרבות החרדית-מזרחית המזוהה עם מסריה של ש"ס, והוא תואם את הקו המיליטנטי והקסנופובי כלפי הערבים. אם כן, תהליך השלום אינו תהליך של גישור ופיוס אלא של הפרדה.

כאשר בוחנים כיצד הצביעה ש"ס בהצבעות מפתח הקשורות לתהליך המדיני וכיצד היא התבטאה לגבי סוגיות מדיניות, רואים שברוב רובן היא נקטה עמדות ניציות. כך, למשל, בהצבעתה נגד הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995) ובהתנגדותה לנסיעתו של אהוד ברק לשיחות מדיניות בקמפ דייוויד (יולי 2000), שאף הובילה לפרישתה מהקואליציה.²⁵ כפי שהוזכר לעיל, היא גם לא חשה נוח בחברותה בממשלה היונית של אולמרט ואף סיכלה את הקמתה של ממשלה בראשות ציפי לבני.

במהלך כהונתו של אלי ישי כיושב ראש המפלגה הוא הוליך את המפלגה לקו ניצי יותר, ולעיתים היא אף איגפה את הליכוד מימין: היא התבטאה נגד ההחלטה שהוביל נתניהו על הקפאה זמנית של הבנייה בשטחים (נובמבר 2009); קראה לצעדים חריפים של צה"ל במסגרת מבצע "עמוד ענן" (נובמבר 2012);²⁶ וכמובן הייתה מהמתנגדות החריפות לתוכנית ההתנתקות (2004-2005). בהקשר זה אמר הרב יוסף:

לפני שלושים שנה דיברתי על שטחים תמורת שלום. עד עכשיו אני תומך בזה. שלום של אמת. לא שלום בפה. אין פרטנר ואין באמת עם מי לדבר [...] צריך לחכות בסבלנות ולא לתת לטרוריסטים דבר ללא תמורה. הם יגידו "ידינו על העליונה. אם הברחנו את היהודים משם, נעשה זאת גם בחברון ובבאר שבע". אסור לעזוב את המקום לטובת מחבלים וטרוריסטים שיישבו בגוש קטיף ויהרגו נפשות (טפה ובאום, 2008: 113).

במבט לאחור, אין ספק שיש להגדיר את ש"ס כמפלגת ימין. מלבד הימנעותה בהצבעה על הסכם אוסלו א' (שהיה עובר גם ללא תמיכתה), הצבעותיה ועמדותיה תאמו לאלו של הליכוד

25 לעומת זאת בהנהגת אריה דרעי, בתור השותפה הבכירה בממשלת נתניהו הראשונה, היא הצביעה בעד הסכם חברון (ינואר 1997) והסכם ואי (נובמבר 1998).

26 ישי קרא "להחזיר את עזה לימי הביניים" על ידי הריסת חשמיות חשמל, מים, כבישים ותקשורת ברצועה.

ולעיתים כאמור אף היו ניציות ממנו. הדבקות בעמדות ימין בלטה במיוחד בעת מנהיגותו של אלי ישי (1999-2013). עם זאת, לא נראה שאריה דרעי, עם שובו, חזר להפגין פרגמטיות בתחום זה. עמדות ימניות ניציות מאפיינות את רוב רובה של הנהגת המפלגה ורוב רובם של בוחריה. המפלגה מעולם לא אפשרה הקמת קואליציית מרכז-שמאל בתמיכתה אלא רק הצטרפה לממשלות מרכז-שמאל שהיה להן "גוש חוסם". פדהצור (2000: 230) אפילו סיווג את ש"ס כחלק מן "הגל השני" של מפלגות ימין קיצוני בישראל, שבהן הפן הניצי "שולי יחסית, ומפנה את מקומו לקסנופוביה, לאי-לגליזם ולעוינות לדמוקרטיה".

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

האם ש"ס היא מפלגה חברתית-מהפכנית שאפשר למקם אותה בשמאל המפה הפוליטית מבחינה כלכלית-חברתית, או אולי היא מפלגה חרדית-שמרנית העושה שימוש מתוחכם בשיח חברתי על מנת להסוות את סדר היום החרדי שלה? או שמא מדובר במפלגה סקטוריאלית הפועלת במישור החברתי-כלכלי רק עבור ציבור הבוחרים שלה ולא עבור כלל אזרחי המדינה?

ניתן לבחון שאלות אלו באמצעות ניתוח התנהגותה של ש"ס בנוגע למספר סוגיות כלכליות-חברתיות שעמדו על סדר היום. המאבק לחקיקתו (וליישומו) של חוק הדיור הציבורי הוא אחת מהן. בתור מפלגה חברתית שאחד מקהלי היעד שלה הוא אוכלוסיות חלשות בפריפריה, היה צפוי כי ש"ס תתמוך בחקיקת החוק שאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש את דירותיהם במחיר מוזל. אולם הצעת החוק קודמה במהלך כהונת הכנסת ה-14 (1996-1999) בידי רן כהן ממרצ, והממשלה שכללה את ש"ס התנגדה לה. החוק אושר בסופו של דבר בשנת 1998 בניגוד לעמדת הממשלה כאשר חברי הכנסת של ש"ס יצאו מהמליאה בעת ההצבעה. סוגיה בולטת נוספת נוגעת לקצבאות הילדים. בשלהי ממשלת אהוד ברק אושר חוק המגדיל מאוד את הקצבאות למשפחות ברוכות ילדים ("חוק הפרט"). ש"ס תמכה בחוק והתנגדה לאחר מכן לקיצוץ בקצבאות שהיה חלק מהתוכנית להבראת ישראל שהוליך שר האוצר נתניהו ב-2003. אך בשני המקרים ש"ס לא הייתה חברה בממשלה, כך שהייתה יכולה להצביע בעד הצעות "חברתיות" אלה מבלי לשלם מחיר פוליטי על כך. הפעם היחידה שבה היא נקטה עמדה לעומתית מתוך הממשלה הייתה בשנת 2002 כאשר היא התנגדה לצעדי קיצוצים (שכללו גם פגיעה מסוימת בקצבאות), ובשל כך שריה פוטרו מהממשלה לזמן קצרצר.

כשבוחנים את התמונה באופן כללי ש"ס אינה מצטיירת כלוחמת חברתית מסורה במיוחד. בתור חברה בכירה במרבית הממשלות מאז היווסדה גם היא הייתה שותפה אחראית למהפכה הנאו-

ליברלית בכלכלה הישראלית (לוי, 2015: 209).²⁷ כך למשל היא לא היססה לחתום ב־1996 על סעיף בהסכם הקואליציוני עם הליכוד שחייב את החברות בקואליציה לתמוך בצעדי הפרטה נרחבים. גם מיחסה הקריר למחאה החברתית של קיץ 2011 ניתן להקיש על עמדתה כלפי מדיניות חברתית. כבר משלביה הראשונים תיארו הפוליטיקאים של ש"ס את מחאת 2011 בתור מחאה של מעמדות ביניים פריווילגיים שאין לה דבר עם המצוקות של בוחרי ש"ס. זאת ועוד, הכוח של ש"ס בקרב המעגלים המזרחיים הלא־חרדיים נבע ונובע גם מאספקת שירותי חינוך ורווחה חלופיים על ידי הארגונים של התנועה עצמה. על כן אין לש"ס אינטרס לשוב ולחזק את השירותים החברתיים שמעניקה המדינה לכלל האזרחים ואינם מתווכים על ידה.

ברומה לגישתה לסוגיות מדיניות־ביטחוניות, במשך תקופה ארוכה לא יזמה ש"ס את הכללתם של נושאים כלכליים־חברתיים בהסכמים הקואליציוניים שחתמה עליהם עם סיעות השלטון. הבחירות של 2006 והשיחות הקואליציוניות שלאחריהן היו מבחינה זו נקודת מפנה. קמפיין הבחירות עסק בסדר היום החברתי, וראשי המפלגה כינו את מסע הבחירות שלהם "מפת דרכים חברתית". הקיצוץ בקצבאות הילדים והגזרות האחרות שהוביל נתניהו בכהונתו כשר אוצר בין 2003 ל־2005, בשילוב העובדה שש"ס הייתה באופוזיציה, סייעו לה למצב את עצמה לקראת בחירות 2006 בתור מגינת החלשים, המפלגה שתעזור יותר מכולם לשכבות החלשות. במסמך עקרונות שהיא פרסמה לקראת הבחירות הוצגה תפיסה כלכלית־חברתית מובהקת:

בשנים האחרונות התבססה בישראל אידיאולוגיה כלכלית שמרנית המאמצת ומקדשת את ערכי הגלובליזציה, התחרות החופשית, הפרטת מוסדות רווחה ושירותים, ומעורבות קטנה של הממשלה במשק. תנועת ש"ס מאמינה כי הערכים האלו במתכונתם הגורפת מאיימים על צביון המדינה ופוגעים במסכת הערכים היהודים החשובים של שוויון, צדקה, חמלה וערבות הדדית. כתוצאה מכך הוחרפה תופעת אי השוויון הכלכלי, האבטלה והעוני ביחד עם גידול בלתי נסבל בפערים החברתיים (ש"ס, 2006).

בהמשך המסמך נכתב, בהתאם, שש"ס תפעל להחזרת קצבאות הילדים, לחקיקת חוק פנסיה חובה, לקידום מס הכנסה שלילי, להעלאת שכר המינימום ב־25% ולביסוסה של ישראל כמדינת רווחה הבנויה על ערכי שוויון, צדק חברתי וסולידריות קהילתית. בהתאם להתפתחויות אלה, ההסכם הקואליציוני שעליו חתמה ש"ס עם קדימה ב־2006 כלל לראשונה דרישות כלכליות

27 זה לא מנע ממנה לבקר לפרקים את המדיניות הכלכלית הלא־חברתית של הממשלות שבהן הייתה חברה. דפוס זה הכעיס לא אחת את ראשי הממשלה ושרי האוצר שחשו שהמפלגה "הולכת עם ומרגישה בלי". בהקשר זה התבטא בזמנו ראובן ריבלין: "במדינת ישראל יש קואליציה, יש אופוזיציה ויש ש"ס".

ספציפיות, כגון ביטול ההפחתה בקצבאות הילדים והקמת ועדה שתבחן את מצוקת הדיור ותשקול ייעוד שכונות או ערים לשיכון הציבור החרדי. ייתכן, אגב, שדגש זה נועד גם לסלול את הדרך להצטרפות לקואליציית המרכז-שמאל ולהצדיק את ההצטרפות.

את המהפכנות החברתית לכאורה של ש"ס ניתן לבחון גם לאור יחסיה עם אינטלקטואלים משמאל המזרחי הרדיקלי. יחסיה עם אנשי תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית היו מורכבים, ולא תמיד גיבתה המפלגה מאבקים חברתיים שהוביל הארגון, כמו בנושא חוק הדיור הציבורי (ידגר, 2007). במערכת הבחירות של 2015 – שבה הוביל דרעי קו חברתי מתוך שימוש בקמפיין ה"שקופים" – הביעו כמה מובילי דעה מחוגים אלה תמיכה בש"ס. זמן קצר לפני הבחירות אף חתם דרעי על אמנה משותפת עם למעלה מ-10 אינטלקטואלים ופעילים מזרחים שהביעו תמיכה בש"ס. החיבור הזה אולי צבע לזמן קצר את ש"ס כמפלגה המחזיקה בסדר יום חברתי-כלכלי כלל-ישראלי, אך הוא התפוגג במהרה זמן קצר לאחר הבחירות (אטינגר וליאון, 2018).

לכסוף, מעניין לציין את פרישתו של אריה דרעי ממשד הכלכלה על רקע קידום מתווה הגז מעורר המחלוקת. כדי לעקוף את ההסתייגות של הממונה על ההגבלים העסקיים היה בסמכותו של שר הכלכלה לחתום על סעיף 52 בחוק, אך דרעי סירב לעשות זאת ("אני לא שלם עם המתווה הזה אבל זה הרע במיעוטו"), התפטר מהמשרד והעביר את הסמכויות לראש הממשלה נתניהו. לכאורה, היה כאן צעד מחאתי ערכי נגד מתווה שלדעת רבים לא היה חברתי (במובן זה שלא מילא עוד יותר את כספי הקופה הציבורית בתמלוגים שיוכלו לממן תקציבי רווחה חברתית), אבל ש"ס הרוויחה מהמהלך: דרעי עבר אל משרד הפנים והמפלגה הצביעה בסופו של דבר עם הקואליציה בעד המתווה.

לסיכום, גם אם ש"ס דאגה מעת לעת לבטא עמדה כלכלית חברתית-שמאלית, קשה לאפיין את מי שהייתה חברה, שוב ושוב, בממשלות שהובילו קו כלכלי ימני כמפלגה חברתית מובהקת. ש"ס דואגת בראש ובראשונה לקהל בוחריה ולצורכיהם הדתיים. בהיותה מפלגה אשר נסמכת על קולות ציבור עני יחסית, נדרשת ש"ס לטיפול רגיש גם בנושאים אלו. בה בעת אין לה אינטרס לשחרר אותם מתלותם בה על ידי נקיטת מדינות חברתית אוניברסלית לטובת כלל האזרחים. בסופו של דבר, מכלול לחצים ואינטרסים זה מאפשר לש"ס לצייר עצמה כדואגת לחלשים וכד בבד לשמר רמה מסוימת של חולשה שתקבע את התלות בה. כך היא מבטיחה שגורלה לא יהיה כגורלן של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות רבות בעולם שהצלחתן בכינון מדינת רווחה אוניברסלית והפיכתה למקובלת בעיני רוב רובן של המפלגות (אפילו מימין) הפכה אותן למיותרות בעיני בוחרים רבים.

דת ומדינה

בהיותה מפלגה חרדית אך טבעי שענייני דת ומדינה יעמדו במרכז המשנה האידאולוגית של ש"ס. ניתן ללמוד על כך מההסכמים שחתמה עליהם עם כניסתה לממשלות, מההתבטאויות של נבחריו הציבור שלה ושל מנהיגיה הרוחניים, ובעיקר מהמשברים הקואליציוניים שנסבו על עניינים אלה. יש לומר: ש"ס היא מפלגה עם זיהוי חרדי מתון יותר משתי אחיותיה האשכנזיות (אגודת ישראל ודגל התורה). בניגוד אליהן, היא חברה מלאה בממשלה – לרבות משרות שר וחברות בקבינט המדיני-ביטחוני. בהשוואה למפלגות אלו, חלק גדול יותר מנבחריו הציבור שלה שירתו בצה"ל. נוסף על כך חלק לא מבוטל ממצביעיה אינם מזדהים כחרדים. על אף המתניות הזו ש"ס רחוקה מלהציג עמדות פשרניות בעניינים שהם ציפור הנפש של הממסד האורתודוקסי בישראל: השבת, גיוס בני ישיבות לצה"ל, חינוך, גיור, כשרות והמונופול של הרבנות על שירותי דת. מפאת קוצר היריעה היריעה נתייחס כאן רק לשלושת הראשונים.²⁸

בסוגיית השבת נעה המפלגה בין עמדות פרגמטיות לעמדות תקיפות. ב"פרשת המשחן", למשל, שעניינה הכורח השנוי במחלוקת בעבודה בשבת של חברת החשמל, נמנעה ש"ס לפרוש מממשלת ברק (1999) בעקבות יהדות התורה. כך גם במשבר שפרץ בשנת 2017 סביב עבודות התחזוקה ברכבת ישראל במהלך השבת. אומנם השר דרעי התבטא בחריפות נגד העבודות, אך שרי המפלגה לא התפטרו מהממשלה במחאה כפי שעשה עמיתם יעקב ליצמן מיהדות התורה. לעומת זאת קו חריף יותר נקט שר הפנים אריה דרעי כלפי מה שכונה בתקשורת "פתיחת מרכולים בשבת". פסיקתו של בג"ץ בנושא חוק העזר שתקינה עיריית תל אביב והתיר פעילות מסחרית מוגבלת בשבת²⁹ הביאה למשבר קואליציוני מייד. בעקבות זאת קודמה הצעת חוק

28 נפנה בכל זאת בהערה זו לשני אירועים מרכזיים שבהם שחקה ש"ס תפקיד מרכזי בסוגיות הכשרות והגיור. בזמן כהונתה בממשלת רבין פסק בג"ץ שמניעת יבוא בשר לא כשר אינה עומדת במגבלות חוק ייסוד: חופש העיסוק שנחקק זמן קצר קודם לכן (בג"ץ 3872/93 מישראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות). ש"ס דרשה לתקן את חוק היסוד באופן שיאפשר לכנסת להתגבר על מגבלה זו, ובעקבות זאת הוא הוחלף בנוסח מורחב שכלל פסקת התגברות. היה זה הישג משמעותי של ש"ס, שהצליחה להשפיע על מדיניות בזמן כהונת ממשלת שמאל בעלת צביון חילוני (להרחבה ראו בן-פורת, 2016: 248-253; ברק-ארז, 2017). בנוגע לגיור ושאלת מיהו יהודי הוביל אלי ישי, בזמן כהונתו הראשונה כשר הפנים (2001-2003), מהלך של מחיקת סעיף הלאום מתעודת הזהות. הרקע למהלך היה פסיקה של בג"ץ שלפיה המדינה חכיר, לצורך רישום במשרד הפנים, בגיורים רפורמיים וקונסרבטיביים גם אם נעשו בישראל (בג"ץ 5070/95 נעמת נ' שר הפנים). אלי ישי הודיע שיסרב למלא את הוראות הפסיקה, ובתור פשרה הוחלט למחוק את סעיף הלאום. ישי אמר כי הוא מתנגד עקרונית למחיקת סעיף הלאום, אבל אינו מוכן שגרים לא-אורתודוקסים יירשמו כיהודים: "עדיף שלא יהיה רשום שום דבר מאשר שקר וכזב" (להרחבה ראו פישר, 2015).

29 חוקי העזר העירוניים לא החירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נתפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיחיר את הפעילות. עתירה כנגד פתיחתם של מרכולים וקניסטים בתל

שקבעה כי חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. הצעת החוק עוררה תרעומת לא רק באופוזיציה אלא גם בקרב חלק מחברי הקואליציה. אך שרי ש"ס איימו להתפטר אם היא לא תאושר וכפו על חברי קואליציה שהתנגדו לחוק לתמוך בו בעל כורחם. החוק עבר על חודו של קול, וחודשים ספורים לאחר מכן כבר ניצל דרעי את סמכותו ולא אישר חוקי עזר המאפשרים הפעלה של מרכולים בשבת בחמש ערים חילוניות (אילן, 2018).

גיוס בני ישיבות לצה"ל הוא סוגיה שעומדת במרכזו של ויכוח פוליטי-חברתי ארוך שנים. אף כי חלק מנבחרי הציבור שלה שירת בצה"ל וכך גם חלק גדול ממצביעיה, ש"ס נקטה לאורך השנים עמדות נוקשות נגד הכוונה להחיל את חוק שירות חובה על המגזר החרדי ויצרה סביב נושא זה חזית אחידה עם יהדות התורה. היא השתתפה באופן פעיל בשתי ההפגנות הגדולות של הציבור החרדי בסוגיה (הראשונה נגד בג"ץ בפברואר 1999 והשנייה נגד "חוק השוויון בנטל" במרץ 2014) וסירבה להשתתף בוועדת פלסנר, שדנה בשלהי הכנסת ה-18 במציאת מודל מוסכם לשאלת הגיוס. ש"ס רואה בפתרונות השונים שהועלו על סדר היום – ובעיקר במודל של יעדי גיוס ("מכסות") – איום ממשי על עולם הישיבות הספרדי. לפי אטינגר וליאון (2018: 204) הסיבה היא ההכרה שהציבור המזרחי הומוגני פחות מהציבור החרדי-אשכנזי, כולל צעירים חוזרים בתשובה מרקע חילוני או מסורתי, ולכן הוא חשוף יותר לסכנה שרבים מתוכו ישוכנעו להתגייס.

העמדה של ש"ס לגבי הסוגיה עמדה למבחן פנימי משמעותי לאחר ששבה אל הממשלה בעקבות הבחירות של 2015. חזרתה לעמדת מפתח אפשרה לה, יחד עם יהדות התורה, לדרוש לגבש חוק גיוס חדש אשר לא יכלול סנקציות פליליות שיופעלו אם הישיבות לא יעמדו ביעדי הגיוס. סנקציות אלו היו חלק עיקרי בחוק הקודם. אלא שעמדה פרגמטית זאת נתקלה בהתנגדות של קבוצת רבנים ספרדים אשר מחו על המעורבות של ש"ס בניסוח חוק חדש והביעו התנגדות מוחלטת לכל פשרה בעניין. כך התגבשו במהלך כהונת הכנסת ה-20 שני מחנות בנוגע לחוק הגיוס: המחנה הפרגמטי, אשר כלל את דגל התורה, את ההנהגה הפוליטית של ש"ס ואת חלק מרבניה, והמחנה הקיצוני, שכלל את הרב אורבך (עד פטירתו ב-2018), הרבי מגור (וכפועל יוצא – אגודת ישראל) ורבנים ספרדים קיצונים. פיזור הכנסת והקדמת הבחירות לכנסת ה-21 (2019) נבעו בחלקם מחוסר היכולת להיענות לעמדות לעומתיות אלו.

אביב הובאה לבג"ץ, ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיחיר פתיחה מוגבלת של בתי עסק, אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סירבו לחתום עליו. העניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"ץ שם קץ לדבר והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.

כמו מפלגות חרדיות אחרות, ש"ס התנגדה לאורך השנים ליוזמות לכפות לימודי ליבה במוסדות החרדיים. היא הואשמה לא פעם בכך שהתנגדותה מונעת מבני הדורות הבאים את האפשרות לפרנס את עצמם. סוגיה נוספת בתחום החינוך דווקא הבליטה את המתח השרוי בש"ס בין היותה מפלגה עדתית מזרחית מחד גיסא, ובין היותה מפלגה חרדית מאידך גיסא. הכוונה היא לאפליה השיטתית של תלמידות ספרדיות. זו עלתה לסדר היום בשנת 2008 בעקבות עתירה לבג"ץ של מספר תושבי היישוב עמנואל כנגד הפרדת תלמידות על בסיס עדתי – הפרדה שנערכה בבית הספר היסודי "בית יעקב". ש"ס, שהייתה אמורה להיות הגוף שנאבק באפליה האתנית במוסדות החינוך החרדיים, דווקא התיישרה עם הקו של יהדות תורה שיצא כנגד פסיקתו של בג"ץ שהורה על הסרת ההפרדה. במקום מחאה על אפליה השמיעה הנהגת ש"ס דברי ביקורת נגד בג"ץ על התערבותו באוטונומיה החינוכית החרדית. היחיד שביקר את שתיקת המפלגה בסוגיה היה ח"כ חיים אמסלם, דבר שהחיש את הרחקתו משורותיה (אטינגר וליאון, 2018: 175-176). בהמשך לעמדה המפלגתית הזו, ש"ס אף התנגדה בשנת 2017 להצעת חוק שנועדה למנוע אפליית תלמידים על רקע עדתי (אזולאי, 2017א). בכך איששה ש"ס – אשר קמה על רקע אפליית מזרחים בחברה החרדית – את הטענה שלפיה היא בראש ובראשונה מפלגה חרדית ורק אחר כך מפלגה מזרחית או חברתית.

חוקה וממשל

יחסה של ש"ס באשר לנושאים הנוגעים לכללי המשחק המשטריים לא היה עקבי. היא התנגדה, למשל, לאימוץ שיטת הבחירה הישירה, אך לאחר שנוכחה להבין כי השיטה משחקת לטובתה היא התנגדה לביטולה. היא התנגדה גם להעלאת אחוז החסימה לרמה של 2% ונעדרה מהמליאה במחאה על העלאתו ל-3.25%, אך כשעלתה יוזמה לפני הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) להורידו לערך נמוך יותר, ש"ס התנגדה נחרצות למהלך.

לעומת זאת הפגינה המפלגה באורח אופייני למפלגה חרדית יחס ביקורתי עקבי כלפי מערכת המשפט בכלל ובית המשפט העליון בפרט (הורוביץ, 2001ב). עמדה זו רק התחדדה כאשר חלק מבכירי המפלגה עמדו למשפט ואף הורשעו בנושאים של טוהר מידות ושחיתות ציבורית. היחס כלפי בית המשפט העליון נבע משורה של פסיקות בענייני דת ומדינה אשר התנגשו עם תפיסות העולם של המפלגה. הרב יוסף התבטא לא אחת בחריפות נגד שופטי בג"ץ, כמו לדוגמה בדברים שנשא בפברואר 1999:

הם [השופטים] לא יודעים לקרוא משנה אחת כמו בני אדם. ילד שלנו בן שבע-שמונה יודע יותר טוב תורה מהם. אלה קוראים לעצמם בית משפט עליון אבל הם

לא שווים בית משפט תחתון [...] כולם סוררים ומורים. אין להם לא דת ולא דין. כולם בועלי נידות. כולם מחללי שבת. אלה השופטים שלנו. עבדים משלו בנו.³⁰

ש"ס תמכה כמעט בכל יוזמות החקיקה "האנטי־דמוקרטית" שהובילו חברי כנסת מימין המפה הפוליטית החל מהכנסת ה־18 (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). חקיקה זו, שעניינה החלשת שומרי הסף, פגיעה בשוויון המיעוט הערבי ופגיעה בחופש הביטוי והמחאה לא עוררה אי־נוחות בקרב ש"ס כאשר הייתה חלק מהקואליציה השלטונית. היוזמה היחידה שהיא התנגדה לה במסגרת גל חקיקה זה היה "חוק המואזין", שנועד להגביל את עוצמת הרעש של התפילות המושמעות מהמסגדים. התנגדותה של ש"ס (ושל יהדות התורה) בלמה את היוזמה. גם כאן ניתן לייחס להתנגדות החרדית לחקיקה חשש מפגיעה בפעילות דתית יותר מאשר תמיכה בחופש הדת של אחרים. האידאולוגיה השמרנית של המפלגה באה לידי ביטוי במקרים רבים של חוסר סובלנות לאחר והתנגדות לפלורליזם. כך, אלי ישי בכהונתו כשר פנים הוביל קו תקיף נגד השוהים הזרים ("צריך להכניס את כל המסתננים לבית סוהר"); כך, בהוקעה הנחרצת של חבר הכנסת מטעמה יגאל גואטה, אשר השתתף בחתונת אחיינו ההומוסקסואל; וכך, במתקפות חריפות נגד היהדות הרפורמית.

טיכום

בשנת 2023 תציין ש"ס 40 שנות פעילות, ציון דרך שמדגיש את התבססותה בפוליטיקה הישראלית. אין הרבה מפלגות ישראליות אשר הפגינו המשכיות ויכולת שרידות שכזו. במאמר שהתפרסם בעיצומה של תקופת השיא הוצע שהמפתח להצלחתה של ש"ס היה הפיכתה "ממפלגה של חרדים למפלגה חברתית לוחמת" (טפה ובאום, 2008: 101). הפנייה שלה אל קהלים שאינם מזדהים בתור חרדים, בעזרת מנגנון אפקטיבי של תגמולים חומריים ופריטה על רגשות של אפליה עדתית, אכן הניבה לה הישגים אלקטורליים גדולים. אולם כעבור עשור ויותר אפשר לטעון שש"ס חזרה אל עמדת המוצא שלה: מפלגה חרדית־מזרחית הנסמכת בעיקר על תמיכתו של ציבור בוחרים חרדי־מזרחי. מחקר שניתח את ההיחלשות של ש"ס למן 2015 תלה את הגורמים לה לא רק בפטירתו של הרב יוסף, אלא גם בהכרה שההנהגה החרדית־מזרחית נטשה את שאיפותיה להוביל ולשנות את פני החברה הישראלית ורואה את עתידה בין חומות החברה החרדית. במילים אחרות, ההנהגה המהפכנית הפכה להנהגה ראקציונרית הנאבקת על שימור הקיים (אטינגר וליאון, 2018).

אל מול ההיחלשות היחסית יש בכל זאת לציין את ההישרדות. הבסיס הרוחני-חומרי אשר נוסד ובוסס במשך עשורים ממשיך לשאת דיווידנדים אלקטורליים. ש"ס הצליחה לשמר את מרבית כוחה לאחר פטירתו של המנהיג הרוחני הראשי שלה, אשר שום רב אחר לא הצליח להיכנס לנעליו. ייתכן שכמו המפלגות החרדיות האחרות היא אינה תלויה כיום באישיות רוחנית זו או אחרת כדי להבטיח את כוחה. המבחן הגדול הבא, כך נראה, יהיה עם פרישתו של מנהיגה אריה דרעי. האם המפלגה תחזיק מעמד, תתפצל או תיבלע בתוך אחיותיה החרדיות האשכנזיות?

פרק 5. מרצ: הסמן השמאלי של המפלגות הציוניות

הסיפור של מרצ חופף באופן מוחלט את התקופה שבה עוסק החיבור הנוכחי. מרצ הוקמה בשנת 1992 כברית בין שלוש מפלגות: רצ, מפלגת פועלים מאוחדת (מפ"ם) ושינוי. הגם שכוחה האלקטורלי נחלש במידה רבה מאז ימי הזוהר שלה במהלך שנות ה-90, דומה שמקומה במערכת הפוליטית כסמן השמאלי של המפלגות הציוניות השתקף כבולטות ציבורית ופרלמנטרית שחרגה לעיתים ממספר המושבים שלה. כמו כן מרצ הפגינה יכולת שרידות מרשימה בתנאים של מערכת מפלגות לא יציבה עם רמות גבוהות של ניידות קולות (במיוחד בקרב קהל בוחריה) ולנוכח היחלשותו הניכרת של השמאל הציוני מאז ראשית המאה ה-21. נכון לכתבת שורות אלה (אחרי בחירות 2021) מרצ אומנם חוותה עלייה בתמיכה בה: היא מיוצגת בכנסת עם שישה מושבים ואף חזרה לשורות הממשלה לאחר יותר מ-20 שנים. עם זאת, ניכר כי בסיס תומכיה אינו יציב. מאז 2015 בכל פעם שהיא התמודדה בבחירות לבדה היא עמדה, לפי הסקרים, לפני סכנת היכחדות וקיימה קמפיין "געוואלד" ("הצילו" ביידיש). במצב זה דומה כי סופה של המפלגה קרב אלא אם תשכיל ליצור בריתות יציבות ואולי אף להתאחד עם מפלגת העבודה. ניסיונות אחרים שלה לביסוס מעמדה, כגון ניסיון לגייס תמיכה רחבה בקרב הערבים או גיוס של תנועות ואישים מהשמאל, לא עלו יפה (גולן, 2021).

פרק זה מנתח את קורותיה של מרצ מאז שנת 1992. הוא מתחיל בבחינה של תהליך הקמתה, ראשית כברית אלקטורלית בין שלוש מפלגות ומאוחר יותר כמפלגה מאוחדת. לאחר מכן אנו מנתחים את פעילותה של מרצ בחמש זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. הוא מנתח כיצד נחלשה מרצ ממעמד של מפלגה בינונית בשנות ה-90 (תשעה עד 12 מושבים) למעמד של מפלגה קטנה שמסתמן אף חשש כי לא תעבור את אחוז החסימה. החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם מרצ לאורך השנים ומנתח את מאפייניהם החברתיים. החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את שתי התקופות שבהן הייתה מרצ חלק מהקואליציה השלטונית: הראשונה – תקופה ממושכת יחסית בממשלות רבין ופרס (1992–1996) והשנייה – תקופה קצרצרה בממשלת ברק (1999–2000). לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: מבנה המפלגה, הבחירות הפנימיות לתפקידי היושב ראש ורשימת המועמדים לכנסת, חברי המפלגה והמאזן הכספי שלה. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות שחלו בעמדות המפלגה מתוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדותיהם של חברי הכנסת מטעמה כפי שהשתקפו בהצבעות מפתח.

תהליך גיבושה של מרצ: מרשימה משותפת למפלגה מאוחדת

מרצ הוקמה בראשית 1992, לקראת הבחירות של אותה השנה, ככרית אלקטורלית בין שלוש מפלגות ותיקות.¹ מפלגות אלו היו חלוקות ביניהן בנושאי כלכלה וחסר, אך הייתה בין שלושתן קרבה אידאולוגית בשתיים מהסוגיות המרכזיות שהגדירו את מפת המפלגות בישראל – מדיניות חוץ וביטחון ויחסי דת ומדינה. הוותיקה בין שלוש המפלגות הייתה מפ"ם – מפלגת פועלים מאוחדת – שהוקמה בשנת 1948 כתוצר של איחוד של שתי מפלגות פועלים (אחדות העבודה והשומר הצעיר). בראשית דרכה שילבה מפ"ם עקרונות מרקסיסטיים עם אידאולוגיה ציונית. היא אופיינה בריכוזיות גבוהה, הצהירה על נאמנות לעקרונות המרקסיזם וצידדה בהקמת דיקטטורה של הפרולטריון על חורבות הסדר הקפיטליסטי. קו רעיוני זה מצא ביטוי בתמיכתה במדיניות חוץ פרו-סובייטית ובמדיניות הלאומות נרחבת. מאוחר יותר, בדומה לרוב המפלגות מסוגה, התמתנה האידאולוגיה של המפלגה והיא הפכה למפלגה סוציאלי-דמוקרטית המחפשת צדק חברתי ומשלימה עם כלכלת השוק. בכל שנותיה תמכה המפלגה במעורבות של המדינה בכלכלה ובחתימה לשוויון חברתי ומעמדי, לרבות עמידה על זכויות המיעוט הערבי בישראל. לאחר 1967 תמכה המפלגה בפשרה טריטוריאלית תמורת שלום (נויברגר, 1997: 52).

למפ"ם היסטוריה עשירה של פילוגים ואיחודים. הפילוג המשמעותי בהם התרחש במהלך שנת 1954, כאשר לאחר מותו של סטלין התגלעו חילוקי דעות פנימיים באשר לקו האידאולוגי של המפלגה. פלג אחד פרש והקים את אחדות העבודה (שהפכה לחלק ממפלגת העבודה עם ייסודה בשנת 1968), ופלג שני שמר על שם המפלגה וזכה במערכות הבחירות מ-1955 ועד 1965 בשמונה-תשעה מושבים. בבחירות לכנסת השביעית (1969) התמודדה מפ"ם יחד עם מפלגת העבודה במסגרת רשימה משותפת בשם המערך. שיתוף פעולה זה נמשך גם בארבע מערכות הבחירות הבאות, אך ב-1984, בעקבות הקמת ממשלת האחדות, פרשה מפ"ם מהמערך. בבחירות 1988 התמודדה מפ"ם כמפלגה עצמאית – לראשונה מאז בחירות 1965 – וזכתה בשלושה מושבים.

רצ (התנועה לזכויות האזרח) נוסדה בשנת 1973 בידי חברת הכנסת לשעבר מטעם מפא"י ומפלגת העבודה שולמית אלוני. הנימוק להקמתה של המפלגה היה התנגדותה של אלוני למדיניות הפשרנית של מפלגתה בנושאי דת ומדינה והפגיעה בזכויות אזרח בסיסיות שגרמה מדיניות זו. אולם הסבר נוסף נעוץ ביחסים העכורים בין יושבת ראש מפלגת העבודה וראשת

1 לקריאה נוספת על מפלגות אלו ראו שירה, 1976; רובינשטיין, 1982; אלוני, 1997; צור, 1998.

הממשלה גולדה מאיר לבין אלוני. יחסים אלו הביאו לדחיקתה של אלוני לתחתית רשימת המועמדים ודחפו אותה לפרישה ממפלגתה. המצע הפוליטי של רצ הדגיש את הצורך בהרחבה של זכויות האזרח ובחקיקה בנושא זה מתוך הפרדת הדת מהמדינה, חתירה לשוויון מגדרי והענקת זכויות למיעוט הערבי. בשנות ה-80, לאחר שהמפלגה קלטה לשורותיה פעילים ממספר תנועות שמאל (שלום עכשיו, של"י), היא החלה להדגיש יותר נושאי חוץ וביטחון – קריאה לשלום, לפשרה טריטוריאלית ולהכרה בזכויות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני. מאז היווסדה ועד להקמת מרצ התמודדה רצ בכל הבחירות באופן עצמאי, אם כי במהלך כהונת הכנסת ה-10 (1981-1984) היא הצטרפה לסיעת המערך. רצ הייתה תמיד מפלגה קטנה, וזכתה בבחירות מאז 1973 ועד לשנת 1984 במושב אחד עד שלושה. לשיא כוחה הגיעה בבחירות 1988 כאשר כללה ברשימת מועמדיה גם את יוסי שריד, שפרש ממפלגת העבודה, וגם את מרדכי וירשובסקי, שפרש משינוי על רקע הקמת ממשלות האחדות הלאומית של 1984-1988. בבחירות אלה זכתה בחמישה מושבים.

שינוי נוסדה בשנת 1974 בידי אמנון רובינשטיין כחלק מגל תנועות המחאה שצצו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. עם התארגנותה של התנועה הדמוקרטית בראשות יגאל ידין במהלך 1976, הוחלט בשינוי לחבור אליה. מתוך שילוב שתי תנועות אלו קיבלה ד"ש (התנועה הדמוקרטית לשינוי) את שמה. ד"ש זכתה להצלחה מרשימה בבחירות 1977 (15 מושבים כאשר כמחצית מחברי הכנסת שלה היו נציגי שינוי), אך התפוררה לגורמים במהלך כהונתה של הכנסת ה-9 (1977-1981). בשלוש מערכות הבחירות שהתקיימו בשנות ה-80 התמודדה שינוי באופן עצמאי וזכתה בשניים עד שלושה מושבים. שינוי הייתה מפלגה בעלת קו אידאולוגי ליברלי-קפיטליסטי מובהק ותמכה בצמצום מעורבות המדינה במשק ובעידוד היוזמה הפרטית. בנושאי חוץ וביטחון התאפיינה בעמדות יוניות, ובנושאי חברה צידדה בהפרדת הדת מהמדינה, בשוויון זכויות לערבים ובביצור זכויות הפרט.

יוזמות וגישושים מוקדמים לשיתופי פעולה ברמות שונות בין שלוש המפלגות נערכו לכל אורך שנות ה-80, אך אלו לא הבשילו אל מעבר לחתימה על הסכמי עודפים או פעילות משותפת בתאי סטודנטים.² במהלך כהונת הכנסת ה-12 (1988-1992) התהדרקו שיתופי הפעולה הפרלמנטריים בין שלוש הסיעות, ואף כי לא הקימו סיעה משותפת, הן פעלו כבר אז כגוש פוליטי. בבחירות לרשויות המקומיות ב-1989 התמודדו בחלק מהערים רשימות משותפות של שתיים או כל שלוש המפלגות. בשלהי 1991 צברו תאוצה המגעים לבחינת ריצה משותפת של שלוש המפלגות. שלושה גורמים ראשיים הביאו להבשלת התנאים לריצה משותפת. הראשון

2 לפירוט על שיתופי הפעולה המוקדמים האלה ראו דוד, 1997; אסיסקוביץ, 1999.

היה קשור לרוחות החדשות שנשבו במזרח התיכון בעקבות מלחמת המפרץ וכינוס ועידת מדריד. ההזדמנות להגיע לשלום המריצה את המפלגות היוניות לאחד כוחות במטרה ליצור כוח משמעותי משמאלה של מפלגת העבודה לקראת בחירות 1992. הגורם השני היה קשור בהעלאת אחוז החסימה לרמה של 1.5%, מה שנראה כסיכון ממשי למפ"ם ולשינוי. לבסוף, דומה כי קריסת ברית המועצות והגוש הסובייטי יצרה הבנה שניתן לגשר על הפערים המהותיים בתפיסה הכלכלית-חברתית בין המפלגות במסגרת של הסכמות כלליות על טיב הסדר הפוליטי ואופי המערכת הכלכלית.

מרצ הוקמה לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) כברית מפלגות: שלוש המפלגות התמודדו ברשימה משותפת, הציגו מצע משותף ויצרו לאחר הבחירות סיעה אחת משותפת בכנסת (נוברגר, 1997). רשימת המועמדים הורכבה על פי מפתח מפלגתי שהתבסס על מספר המושבים שקיבלו המפלגות בבחירות 1988 (חמישה לרצ, שלושה למפ"ם, שניים לשינוי), וכל אחת מהן בחרה את מועמדיה בנפרד. במהלך כהונתה של הכנסת ה-13 המשיכה כל מפלגה לפעול באמצעות מוסדותיה הפנימיים, אך בד בבד נעשו צעדים לקראת איחוד: הוקמה הנהלה משותפת שפעלה כמעין ועדת תיאום בין מפלגתית, והוקם פורום מזכ"לים שטיפל בהיבטים האופרטיביים של ניהול מערך המפלגות, לרבות ניהול הבחירות לרשויות המקומיות של 1993.

אבן דרך חשובה בדרך לאיחוד היה כינוס, בראשית 1995, של המוסד המשותף הרחב והמייצג יותר – מועצת מרצ. גוף זה מנה כ-900 צירים והכיל את 450 חברי מועצת רצ, 300 חברי מרכז מפ"ם וכ-150 חברי מועצת שינוי (אסיסקוביץ, 1999). עם זאת, הוחלט שהניסיון לאיחוד מלא ייערך רק לאחר הבחירות לכנסת ה-14. בתקופת ביניים זו – מכינוסה הראשון של מועצת מרצ ועד לוועידת האיחוד של המפלגה בראשית 1997 – פעלה מועצת מרצ במקביל למוסדות מפלגות האם. באמצע שנת 1996 החל מפקד כללי למרצ, אשר סימן את הכיוון לקראת איחוד מלא. חברי שלוש מפלגות האם יכלו לחדש את חברותם – הפעם במסגרת מרצ – ונוסף על כך התאפשר גם לאזרחים שלא היו פקודים ברצ, מפ"ם או שינוי להתפקד למרצ (לפירוט על יחסי הכוחות בין מפלגות האם – ראו בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית להלן). הבחירות הפנימיות לקביעת רשימת המועמדים של מרצ לכנסת ה-14 – שבהן השתתפו מתפקדי מרצ – היו צעד נוסף לקראת איחוד, אף כי הן עדיין שימרו את העיקרון של מפתח מפלגתי (רהט ושר-הדר, 1999א). מוסדות כל אחת מהמפלגות בחרו במועמדים ל"רשימה קצרה", ואלו התמודדו (בפקדים מפלגתיים נפרדים) על קולות כלל חברי המפלגות והמתפקדים לתנועת "אזרחים תומכי מרצ".

הירידה בכוח האלקטורלי של מרצ לאחר בחירות 1996, בכנסת ה-14 (מ-12 לתשעה מושבים), העמידה את שאלת המשך האיחוד במבחן: האם להמשיך בתהליך או שמא הוכח ששיתוף

הפעולה בין שלוש המפלגות אינו מניב רווח אלקטורלי? רוב הנהגת מרצ סברה כי אין לייחס את ההיחלשות בבחירות לתהליך האיחוד וכי הוא צריך להימשך. מי שהטיל במיוחד את כובד משקלו הציבורי למען איחוד היה היושב ראש הנבחר של מרצ יוסי שריד. בסוף 1996 כתב שריד (1996) בעלון מפלגתי:

איחוד מרצ הוא לא גחמה של מישוהו, כי אם הכרח המציאות הפוליטית בישראל [...] מעולם לא הייתה מרצ כה חיונית לחברה הישראלית [...] אין היום בארץ גורם שיכול למלא את תפקידנו, וגם אין גורם שרוצה. כאשר חובת המאבק של מרצ היא כה תובענית וכבדה, אין אפשרות לעמוד בה בכוחות מתברלים ומפוצלים. יותר מדי זמן, מרץ, משאבים, תשומת לב, אנחנו משקיעים במסגרות הנפרדות – פנימה, ופחות מדי במאמץ המלוכד – החוצה. פיצול עכשיו הוא מותרות שאיננו רשאים להרשות לעצמו.

בפרק זמן של כשבוע בשלהי 1996 התכנסו המוסדות הנבחרים של שלוש המפלגות כדי לאשר את האיחוד המלא. ועידת מפ"ם ומועצת רצ אישרו את החלטת האיחוד, בעוד שמועצת שינוי החליטה לא להצטרף לאיחוד, אך לאפשר למי מחבריה שמעוניין להצטרף למרצ לעשות כן.³ מספר שבועות לאחר מכן נבחרו 3,000 צירים לוועידת הייסוד של המפלגה המאוחדת, שהתכנסה לראשונה ב־12 בפברואר 1997. ועידה זו, שהוגדרה בתור המוסד העליון של המפלגה, אישרה את מסמכי הייסוד של המפלגה המאוחדת – קווי הייסוד, החוקה והמבנה הארגוני. עם כינוסה של הוועידה סיימו המוסדות הפנימיים של רצ ושל מפ"ם את תפקידם, ומוסדות מרצ הפכו להיות היחידים בעלי סמכות והשפעה.⁴ בבחירות המקומיות של 1998 כבר התמודדה מרצ כמפלגה מאוחדת, בעוד ששינוי התמודדה באופן עצמאי.

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של מרצ בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. בכנסת בולטת ההיחלשות שחלה בכוחה של מרצ מאז שנות ה-90 עד לנקודת השפל

3 אמנון רובינשטיין, שהיה מספר אחת בשינוי הצטרף למרצ, ואילו אברהם פורז, מספר שניים, נותר בשינוי.

4 בכך הושלם האיחוד המבני-מוסדי של מרצ, אך מבחינה משפטית מרצ עוד לא נרשמה בשלב זה אצל רשם המפלגות כמפלגה והמשיכה לפעול תחת הישות המשפטית של רצ ומפ"ם עד לשנת 2006.

של בחירות 2009, שבהן זכתה בשלושה מושבים בלבד. החל מאותה שנה נרשמו התאוששויות של (2013, 2021) לצד היחלשות (2015-2020). לעומת זאת בבחירות לרשויות המקומיות שמרה מרצ על יציבות יחסית.

הבחירות לכנסת

הקדמת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) הייתה זרז מרכזי להחלטה של רצ, מפ"ם ושינוי לאחד כוחות ולהתמודד במסגרת רשימה משותפת. לצד המחלוקות האידאולוגיות המדיניות (לאחר ועידת מדרוד), עמד נושא השחיתות הציבורית במרכז מערכת הבחירות. סדר יום זה התאים למרצ, שהשכילה למתג עצמה ככוח פוליטי נקי כפיים שיפעל למען אימוץ סטנדרטים שלטוניים תקינים ופעולה לפיהם. מצד שני, אימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה – הגם שלא היה תקף לבחירות הללו – הסיט את קמפיין הבחירות לפסים אישיים של תחרות בין מועמדים: שמיר (הליכוד) מול רבין (העבודה). בנסיבות אלו חייבת הייתה מרצ לבדל את עצמה ממפלגת העבודה ולהבהיר לקהל התומכים הפוטנציאלי שלה שהצבעה עבורה אינה מסכנת את הסיכוי של רבין להקים ממשלה בראשותו. האסטרטגיה הייתה להבהיר שמרצ חזקה תדאג לכך שמפלגת העבודה בראשות רבין, הניצי, תפעל "בכיוון הנכון". בהקשר זה זכורה במיוחד סיסמת הבחירות "יומרוץ רבין", שהעבירה את המסר. תריסר המושבים שקיבלה מרצ בבחירות הציבו אותה ככוח השלישי בגודלו בכנסת ה-13 (אחרי העבודה והליכוד), וחשוב מכך – היו חלק מהניצחון הדחוק של גוש השמאל שהביא לכינון קואליציה אשר מרצ הייתה בה מרכיב מרכזי. לפי סקרי הבחירות של INES רוב רובם של מי שהצביעו למרכיבות הברית (רצ, מפ"ם, שינוי) בשנת 1988 הצביעו גם לברית מפלגות מרצ.

ב-15 השנים הראשונות לקיומה התמודדה מרצ בעיקר על קולות מצביעי מפלגת העבודה, ובמידה פחותה – על קולות שניתנו לחד"ש ולמפלגות הערביות.⁵ לפי סקרי INES רוב מעברי הקולות בתקופה זו התרחשו בין מרצ לבין העבודה. חלק ניכר מהמאמץ של מרצ היה לשכנע מצביעים לבחור בחלופה השמאלית החדה והמחויבת יותר, ולא להתפתות לתפיסה שלפיה הצבעה למפלגה גדולה מגדילה את סיכויי גוש המרכז-שמאל להקים ממשלה. במילים אחרות, מרצ ניסתה לשכנע את מי שעמדותיו שמאליות להצביע הצבעה כנה (להעדפתו הרעיונית הראשונה) ולא אסטרטגית (למפלגה הגדולה בגוש כדי להגדיל את הסיכוי שתוביל את הממשלה).

5 החל מ-2009 ניכרת ניידות קולות משמעותית גם בין מרצ לבין מפלגות מרכז ליברליות-חילוניות דוגמת קדימה ויש עתיד.

מרצ הייתה שותפה מרכזית בממשלות בראשות רבין (עד להירצחו) ופרס שהובילו את תהליך אוסלו. האופטימיות שליוותה את התהליך המדיני בראשיתו התחלפה במהרה במציאות ביטחונית קשה. סדרה של פיגועים רצחניים בחודשים שקדמו לבחירות לכנסת ה-14 (מאי 1996) הביאו רבים להטיל ספק באשר להמשך תהליך אוסלו. הציבור ראה במרצ, כחלק מהקואליציה השלטונית, נושאת באחריות למצב הביטחוני הרעוע ולכן גם היא "הוענשה" בידי המצביעים. אפילו העובדה שהיו אלה הבחירות הראשונות שנערכו בשיטה החדשה – שאפשרה למצביעים לפצל הצבעתם בין המפלגה לבין מועמד הגוש לראשות הממשלה באופן שלא יסכן את הסיכוי של גוש השמאל לנצח – לא סייעה למרצ. היות שמועמדותו לראשות הממשלה של יוסי שריד, שהחליף את שולמית אלוני בהנהגת מרצ, לא עמדה באופן רציני על הפרק, השיטה החדשה גרמה למרצ לנקוט אסטרטגיה מעורבת. מצד אחד היא הצהירה על תמיכה בלתי מסויגת במועמדות של שמעון פרס לראשות הממשלה⁶ וקראה לציבור מצביעיה להצביע עבורו בפתק האישי; מצד שני – במרוץ המפלגתי היא ריכזה את מתקפותיה כנגד מפלגת העבודה ולא כנגד הליכוד והימין. כרוזת הבחירות הפצירו בתומכי המפלגה לא להתפתות ולהצביע גם בפתק המפלגתי למפלגת העבודה:

אל תבזבו את הפתק השני שלכם על קואליציה שתחזיר אותנו לימים הישנים והרעים. אל תאפשרו לפרס ללכת קודם אל המפלגות הדתיות. זה תלוי עכשיו אך ורק בגודלה של מרצ, וגודלה של מרצ תלוי בכך [...] סוף סוף אפשר להצביע כמו שתמיד רציתם – פתק אחד פרס, פתק שני מרצ.

תוצאות הבחירות של 1996 הניבו למרצ תשעה מושבים – היחלשות של שלושה ביחס לבחירות הקודמות (לוח 5.1). היא ירדה מהמעמד של המפלגה השלישית למפלגה החמישית בגודלה. לפי סקרי הבחירות של INES רוב רובם של המצביעים שהפסידה מרצ עברו להצביע למפלגת העבודה. ניצחונו של נתניהו בבחירות האישיות לראשות הממשלה אף הבהיר שלאחר ארבע שנים בממשלה מרצ עומדת לעבור לספסלי האופוזיציה.

6 עמדה שיש הטוענים כי פגעה בניסיונות של פרס למצב עצמו כמועמד של המרכז הפוליטי והייתה בין הסיבות לכישלונו להיבחר לראשות הממשלה. מרצ לא חזרה על הטעות הזאת בבחירות של 1999 ולא הביעה תמיכה מפורשת במועמדותו של אהוד ברק (Goldberg, 2001).

לוח 5.1

שיעורי התמיכה במרצ בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
12	+1.1%	9.6%	¹ 1992
9	-2.2%	7.4%	1996
10	+0.3%	7.7%	1999
(5) 6	-2.5%	5.2%	² 2003
5	-1.4%	3.8%	2006
3	-0.8%	3.0%	2009
6	+1.6%	4.6%	2013
5	-0.7%	3.9%	2015
4	-0.3%	3.6%	אפריל 2019
(3) 5	+0.7%	4.3%	³ ספטמבר 2019
(3)	-	-	⁴ 2020
6	-	4.6%	2021

בסוגריים: מספר המושבים של נציגי מרצ ברשימות משותפות.

- 1 השינוי נמדד ביחס לאחוזי התמיכה שקיבלו במשותף רצ, מפ"ם ושינוי בבחירות 1988.
  - 2 אחד מששת המושבים איש בידי רומן ברונפמן ממפלגת הבחירה הדמוקרטית.
  - 3 שלושה מתוך חמשת המושבים של המחנה הדמוקרטי אישו בידי נציגי מרצ.
  - 4 שלושה מתוך שבעת המושבים של רשימת העבודה-גשר-מרצ אישו בידי נציגי מרצ (כולל יאיר גולן, שבספטמבר 2019 התמודד מטעם ישראל דמוקרטית והפעם שובץ כנציג מרצ).
- מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2021.

בבחירות לכנסת ה-15, שהוקדמו למאי 1999, התמקד הקמפיין של מרצ בנושאי דת ומדינה. הייתה זו תוצאה של הצורך להגיב לכך ששינוי (שהתמודדה הפעם באופן עצמאי) ובמידה פחותה גם ישראל בעלייה הבלויתו את הנושא הזה במסע הבחירות שלהן. הסיסמה הבולטת ביותר של מרצ הייתה "להיות עם חופשי בארצנו". הנחת העבודה הייתה שאהוד ברק ירכיב את הממשלה הבאה, ומרצ הפצירה בכוחרי השמאל להצביע לה כדי להציב אותה בעמדת השותפה הבכירה על חשבונם של החרדים: "עכשיו זה הקרב – מי תהיה המפלגה השלישית בגודלה שתשפיע על דרכה של הממשלה? מרצ או ש"ס? בקרב הזה מרצ חייבת לנצח, זו תהיה תשובת ישראל החופשית לחרדים".

איננה מרצ שהייתה [...] ביילין ביצע השתלטות עוינת על מרצ, הפגין עוינות לערכיה, לאנשיה, לציבור הנאמן שלה [...] לצערי, ביילין עשוי להיות הקברן של המפלגה" (בנגל, 2005).

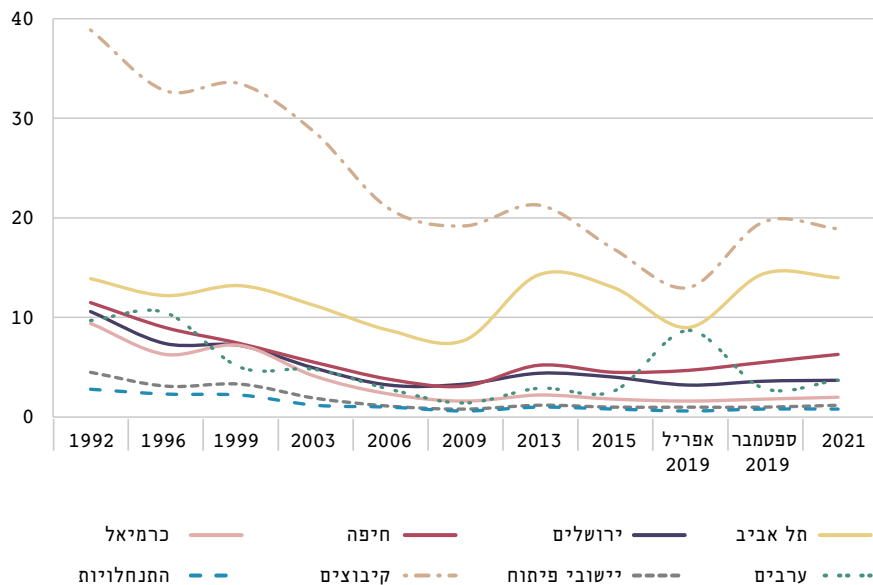
המאבקים הפנימיים הללו הזיקו למפלגה, והיא הגיעה לקמפיין הבחירות חבולה. בבחירות 2006 איבדה מרצ עוד כ-50,000 מצביעים, והתדרדרה למעמד של המפלגה התשיעית בגודלה בכנסת, עם חמישה מושבים בלבד. האכזבה הפעם הייתה גדולה במיוחד, כיוון שקריסתה המוחלטת של שינוי הביאה לכך שציבור עצום בן מאות אלפי מצביעים ליברלים-חילונים חיפש בית פוליטי חדש. אולם לפי סקרי INES מצביעי שינוי עברו ברובם הגדול לקדימה. חלקם אף העתיקו את תמיכתם לישראל ביתנו או למפלגת העבודה, ורק כ-6% עברו לתמוך במרצ. כרבע ממצביעי מרצ בשנת 2003 הצהירו כי יצביעו למפלגת העבודה וכשמינית מהם לקדימה. המפלגה נחלשה בכל היישובים והמגזרים, אך בשני מגזרים במיוחד: בקרב המגזר הערבי, כנראה מכיוון שבכנסת ה-16 לא היה בסיעת מרצ בכנסת נציג ערבי, לראשונה מאז הקמתה, ובקיבוצים – שבהם התמיכה במרצ השלימה ירידה חדה מ-33.5% ב-1999 ל-20.9% ב-2006 (תרשים 5.1).

התוצאות המאכזבות הגבירו את חוסר שביעות הרצון מהנהגתו של ביילין, שעדיין נתפס בעיני רבים כנטע זר במפלגה. לקראת הבחירות הפנימיות להנהגת המפלגה הודיע ביילין כי לא יתמודד מחדש, וב-2008 נבחר חיים אורון (ג'ומס) ליושב ראש החדש. התפטרותו של ראש הממשלה אולמרט על רקע חקירות השחיתות נגדו והכישלון של ציפי לבני בהקמת קואליציה חלופית הביאו להקדמת הבחירות לכנסת ה-18. לקראת הבחירות של 2009 שוב היו ניסיונות לרענן את שורות המפלגה ולהכניס אליה גורמים נוספים משמאל המפה הפוליטית. המגעים עם התארגנות בשם "התנועה החדשה" הבשילו לכדי ריצה משותפת שאושרה על ידי ועידת מרצ, ושלושה נציגי התנועה שובצו בעשירייה הראשונה.⁷ לעומת זאת מגעים עם התנועה הירוקה לא עלו יפה. הרשימה שהתמודדה בבחירות 2009 נקראה באופן רשמי "התנועה החדשה – מרצ". על אף הניסיון להרחיב את השורות תוצאות הבחירות הציבו את מרצ בשפל היסטורי. לראשונה מאז הקמתה הצביעו למפלגה פחות מ-100,000 מצביעים, והיא יוצגה על ידי שלושה חברי כנסת בלבד. לפי סקרי INES כשליש ממי שהצביעו למרצ בבחירות 2006 עברו לתמוך בבחירות 2009 בעבודה ובקדימה.

7 בין פעילי התנועה היו ניצן הורוביץ, צלי רשף, עמוס עוז, טליה ששון וניר ברעם.

5.1 תרשים

התמיכה במרצ, 1992-2021 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** עד 2003 (כולל 2003) יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2021.

מספר גורמים יכולים להסביר את השפל האלקטורלי שאליו הגיעה מרצ בבחירות 2009. הראשון נגע לקולות שנשמעו מנבחרי הציבור של מרצ בנוגע למבצע "עופרת יצוקה".⁸ ימים אחדים לאחר תחילת המבצע קראה מרצ לממשלה להפסיק את האש ולהימנע מלהכניס כוחות קרקעיים לרצועה. היה זה שינוי מהקו שנקטה טרם המבצע ובו קראה לממשלה לפעול למען תושבי עוטף עזה ושדרות. ה"זגזוג" הזה לא התקבל יפה, וגם הביקורת כלפי הממשלה בזמן

8 מבצע צבאי רחב של צה"ל ברצועת עזה בעקבות ירי רקטות אל עבר יישובים במערב הנגב. המבצע נמשך כשלושה שבועות בין סוף שנת 2008 לראשית שנת 2009.

לחימה הצליחה ככל הנראה להכעיס, בין היתר, חלקים מתומכי המפלגה. גורם שני שפגע במרצ היה המרוץ הצמוד, כפי שהשתקף בסקרי דעת הקהל, בין הליכוד (בראשות נתניהו) לבין קדימה (בראשות לבני). היה זה המרוץ הצמוד הראשון זה זמן רב בין שתי מפלגות גדולות. חלק מתומכי מרצ, שהציבו בראש סדר העדיפויות שלהם את מניעת עליית הימין לשלטון, העתיקו את תמיכתם לקדימה מתוך תפיסה שהדבר ישפיע על יכולתה להקים ממשלה בראשותה. גם הקמפיין השלילי של הליכוד כנגד כישורי ההנהגה של לבני – בתור אישה שתידרש לתפקד במציאות ביטחונית רגישה – שיחק תפקיד בשכנוע חלק מהבוחרות המתלבטות ממפלגות השמאל להצביע לקדימה. בנוסף לאלו את השפל של מרצ יש לראות גם בהקשר הרחב יותר של קריסת השמאל הציוני בבחירות האלה (עבו, יובל ובן-פורת, 2010).

המהלומה שספגה מרצ בבחירות 2009 הובילה אותה להקמת ועדה לבדיקת מצב המפלגה. בראשית 2010 פורסמו מסקנות הוועדה, שפירטו שני ערוצי פעולה. הראשון, והמועדף פחות לפי חברי הוועדה, היה בחינת אפשרות חבירה לתנועות ופורשים ממפלגות אחרות או מיזוג איתם. השני היה שימור המותג "מרצ" מתוך נקיטת שינויים ארגוניים וריענון האסטרטגיה האלקטורלית של המפלגה. כך, למשל, הומלץ לאמץ הגדרה עצמית של מפלגת נישא שתהיה מודעת מראש למגבלות שלה בתחום גיוס המצביעים ותתמקד בפנייה לקבוצות מובהקות בציבור ובשימור מצביעים אלו. בהקשר זה צוין שניתוחים של תוצאות הבחירות העלו שהניסיונות "לחבק" את הציבור הערבי, המזרחי-מסורתי והרוסי העלו חרס, אך בה בעת צרכו משאבים שהיו יכולים להיות מושקעים בהצלחה רבה יותר בציבור הירוק (שוחרי איכות הסביבה), בקהילה ההומו-לסבית, בקהילות הדתיות הלא-אורתודוקסיות ובמעמד הבינוני העירוני הליברלי-חילוני. מבחינה ארגונית הומלץ לרענן את שיטת בחירת המועמדים, במיוחד על אימוץ "שיטת ריצ'רד" (ייצוג לסירוגין) שתשפר את הייצוג הנשי ברשימה ועל הצעת הרשימה על ידי הגבלת מספר הכהונות לשלוש לכל היותר (מרצ, 2010). חלק מהמלצות אלה אומצו בעוד שהמלצות אחרות נותרו על המדף.

לבחירות של 2013 הגיעה מרצ פעם נוספת עם יושבת ראש חדשה – זהבה גלאון, שגברה על אילן גילאון בבחירות פנימיות שנערכו ב־2012 (ראו להלן). גם רשימת המועמדים הציגה פנים חדשות בצמרת המפלגה. ארבע מבין עשרת המועמדים הראשונים היו נשים, ומועמד ערבי הוצב במקום החמישי, הריאלי. שינוי מסוים חל גם בדגשים האידאולוגיים של מסע הבחירות. הקיפאון המדיני והדי המחאה החברתית של קיץ 2011 גרמו למפלגות רבות להבליט נושאי חברה וכלכלה ונושאים של זהות. מרצ הייתה חלק מהגל הזה. במצע הבחירות שלה, למשל, קדם עניין זכויות האדם לנושא המדיני-ביטחוני (טלשיר, 2015). התפתחויות אלו סייעו למרצ ככל הנראה להתאושש מהשפל של הבחירות הקודמות, והיא הכפילה את כוחה לשישה

מושבים. היא החזירה הביתה את המצביעים שהצביעו בפעם הקודמת לקדימה, ולראשונה זה שנים רשמה התאוששות – אם כי קלה – במגזר הערבי. ההישג בעיר תל אביב היה הטוב בהיסטוריה שלה: היא זכתה בלמעלה מ-14% מהקולות, שהציבו אותה כמפלגה עם שיעור התמיכה הרביעי בגודלו בעיר. כמו בשלוש מפלגות נוספות מגוש המרכז-שמאל, גם במרצ נרשם בבחירות אלה פער הצבעה מגדרי: שיעור ההצבעה עבורה בקרב הנשים היה 9%, בעוד שבקרב הגברים – 6% בלבד (אושרי, קדר וחזן, 2020: 67).

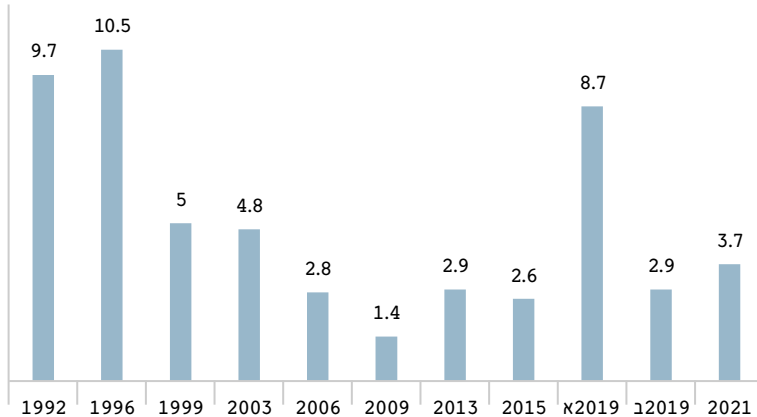
הפריחה האלקטורלית הזו הייתה קצרת מועד. בבחירות לכנסת ה-20, שנערכו כשנתיים בלבד לאחר בחירות 2013, עמד גורלה של מרצ בסימן שאלה גדול. עמדתה הביקורתית כלפי מבצע "צוק איתן" (2014) בשילוב הפעילות הנמרצת של יש עתיד בנושאי דת ומדינה פגעו בתמיכה בה, בה בעת שאחוז החסימה הועלה ל-3.25%. סקרי דעת הקהל, שהעידו על תחרות צמודה בין הליכוד לבין המחנה הציוני, הגבירו עוד יותר את המצוקה ובחלקם התקרבה מרצ באופן מסוכן לאחוז החסימה. הדבר הביא לכך שבימים האחרונים של מסע הבחירות הושק קמפיין חירום שסיסמתו "אסור לנו לאבד את מרצ. זה תלוי רק בכך". בסופו של דבר קיבלה מרצ כ-165,000 קולות, מספיק כדי לקבל ייצוג בכנסת, אך איבדה מושב אחד. לפי סקרי INES כשליש ממי שהצביעו למרצ בבחירות 2013 עברו להצביע למחנה הציוני. ניצחונו של גוש הימין בבחירות הבהיר שמרצ תישאר פעם נוספת באופוזיציה.

ההיחלשות של המפלגה נמשכה גם בבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). תהליך התרעננות שעברה המפלגה – אימוץ פריימריז וחילופי ההנהגה (תמר זנברג החליפה את גלאון) – לא סייע לה. פעם נוספת הייתה סכנה מוחשית שהיא לא תעבור את אחוז החסימה. אך קריאות לרוץ ברשימה משותפת עם מפלגת העבודה זכו לכתף קרה מצד יושב ראש העבודה דאז אבי גבאי. המפלגה קיבלה הפעם רק כ-156,000 קולות, שהספיקו לה בקושי להיכנס לכנסת עם ארבעה מושבים.

המפלגה נחלשה במידה רבה בתל אביב ובקיבוצים, ושרדה רק בזכות התמיכה הגבוהה שקיבלה הפעם ביישובים הערביים – הגבוהה ביותר זה 20 שנה (תרשים 5.2). משקלם של הערבים מסך הקולות שקיבלה מרצ בבחירות אלה היה 23%, והם העניקו למרצ מושב שלם מתוך הארבעה שלה. הסיבות לתמיכה יוצאת הדופן הזו היו בחירתם של מועמד ערבי ומועמד דרוזי בחמישייה הפותחת של רשימת מרצ לכנסת, כמו גם האכזבה הקשה מהתפצלותה של הרשימה המשותפת. כך, למשל, בטייבה זינקה התמיכה במרצ ל-7.5% (לעומת 1.7% ב-2015), בג'ת ל-13% (מ-3.5%), בדאלית אל כרמל ל-8.7% (מ-1.9%), בנצרת ל-7.4% (מ-2.1%) ובשפרעם ל-8.2% (מ-3.4%). בכפר קאסם ובבית ג'ן, היישובים של עיסאווי פריג' ועלי סאלחה, שהוצבו במקומות הרביעי והחמישי ברשימה, קיבלה מרצ את מספר הקולות הגדול ביותר.

תרשים 5.2

שיעורי התמיכה במרצ במגזר הערבי, לא כולל ערים מעורבות (באחוזים)

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

מקור: רודניצקי, 2020: 63-64; ועדכון המחברים עבור בחירות 2021.

גם לקראת הבחירות הבאות, שהתקיימו חמישה חודשים לאחר מכן (ספטמבר 2019), לא הוסר האיום של אי-מעבר אחוז החסימה. בתור צעד מונע חתר ניצן הורוביץ (שנבחר בין שתי מערכות הבחירות של 2019 ליושב ראש החדש של המפלגה) למהלך של הרחבת השורות. לאחר שניסיונות לחבור אל מפלגת העבודה נהדפו בהחלטיות בידי עמיר פרץ, התגבש מהלך חלופי. אל מרצ הצטרפו מפלגת ישראל דמוקרטית, שאותה ייסד ראש הממשלה לשעבר אהוד ברק שאף הוצב במקום ה-10 ברשימה, וח"כ סתיו שפיר, שהחליטה לנטוש את מפלגת העבודה ושובצה במקום השני ברשימה כנציגת התנועה הירוקה. לברית הזאת הוענק השם "המחנה הדמוקרטי", אך מרצ הייתה הרכיב המרכזי בה, דבר שמצא ביטוי בדומיננטיות של נציגיה בצמרת הרשימה (ארבעה מבין ששת הנציגים הראשונים) ובשימור של "מרצ" כאותיות הרשימה.

השקת הרשימה יצרה ציפיות גבוהות במחנה השמאל הציוני, בייחוד לאור העובדה שחבירתה של מפלגת העבודה אל מפלגת גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס – שנתפסה כנטע זר במחנה – לא התקבלה בעין יפה בקרב לא מעט ממצביעי העבודה. סקרי דעת קהל ראשוניים חזו למחנה הדמוקרטי שבעה-שמונה מושבים, אך ככל שהתקרב יום הבחירות חלה שחיקה ולבסוף קיבלה

הרשימה המישה מושבים בלבד. היא אומנם הוסיפה למאזנה כ־36,000 קולות (התחזקות של 0.7% ביחס לקולות שניתנו למרצ בבחירות של אפריל), אך מבחינתה של מרצ היה מדובר בירידה מבחינת הייצוג: במקום ארבעה נציגים נבחרו מטעמה הפעם רק שלושה. ניתוח דפוסי ההצבעה מלמד שהמחנה הדמוקרטי קלט אל שורותיו מצביעים רבים של מפלגת העבודה (כפי שניכר בהתחזקות בתל אביב, בקיבוצים ובערי מרכז מבוססות), אך במקביל איבד יותר מ־20,000 קולות במגזר הערבי (לוח 5.2). דחיקתם של עיסאווי פריג' למקום השישי ושל עלי סלאלחה למקום לא ריאלי, שיבוצם של שני ביטחוניסטים מובהקים ברשימה (יאיר גולן ואהוד ברק) וההקמה מחדש של הרשימה המשותפת – כל אלה גרמו ככל הנראה למצביעים ערכים רבים לשנות את הצבעתם ולעבור לתמוך ברשימה המשותפת.

לוח 5.2

השינויים בתמיכה במרצ ובמחנה הדמוקרטי בין שתי מערכות הבחירות של שנת 2019

הפער	ספטמבר 2019 (המחנה הדמוקרטי)	אפריל 2019 (מרצ)	
+14,271	38,298	24,027	תל אביב
+5,735	17,687	11,952	קיבוצים
+8,446	22,389	13,943	ערי מרכז מבוססות ¹
-21,602	14,449	36,051	המגזר הערבי

1 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן, רעננה.
מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2019.

בבחירות השלישיות בתוך פחות משנה (מרץ 2020) התמודדה מרצ, לראשונה מאז היווסדה ללא האותיות המזוהות עימה, במסגרת ברית שהיו חברות בה גם מפלגת העבודה וגשר. קריסתן של מפלגות השמאל הציוני – שהחלה עוד בבחירות של אפריל 2019 – המשיכה גם בבחירות אלה. סקרי דעת קהל שנערכו כשלושה חודשים לפני יום הבחירות חזו כי מרצ (בתור "המחנה הדמוקרטי") קרובה שלא לעבור את אחוז החסימה. לחצים כבדים הופעלו על עמיר פרץ ואורלי לוי-אבקסיס להסכים להתמודדות משותפת עם מרצ, ויומיים לפני הגשת רשימות המועמדים הושגה הסכמה על הצעד הזה. העבודה-גשר-מרצ זכתה בסך הכול בשבעה מושבים, ירידה של ארבעה מושבים ביחס לכוח המשותף של העבודה-גשר והמחנה הדמוקרטי בבחירות הקודמות.

כחודש לאחר הבחירות התפרקה הכרית לגורמיה, ולאורך הכהונה בת השנה של הכנסת ה-23 פעלה מרצ כסיעה עצמאית בת שלושה חברים.

בבחירות הרביעיות בסדרה (מרץ 2021) חזרה מרצ להתמודד באופן עצמאי ומצאה את עצמה – פעם נוספת – בסכנה מוחשית להיותר מחוץ לכנסת. 10 מתוך 14 סקרי דעת הקהל שהתפרסמו בשבועיים האחרונים של מסע הבחירות חזו למרצ ייצוג מינימלי של ארבעה מושבים, בעוד שארבעה סקרים נוספים חזו שהיא לא תעבור את אחוז החסימה. מרצ פתחה במה שכונה בתקשורת "קמפיין געוואלד" שנועד להבהיר לתומכים-לשעבר שלה (ואף למצביעים אחרים מהמחנה המתנגד לראש הממשלה) שאם מרצ לא תיכנס לכנסת יאפסו הסיכויים להחליף את נתניהו: "בלי מרצ יש לנתניהו 61 וכלי מרצ לא יהיה מי שיילחם בחשוכים בכנסת". מסע השכנוע הניב פירות מעבר למצופה. מרצ הפתיעה כשהצליחה לגרוף מעל 200,000 קולות (הפעם האחרונה שהיא עשתה זאת הייתה ב-1999) ולזכות בשישה מושבים.

לסיכום, מרצ הייתה שחקנית חשובה במהלך שנות ה-90, הן מבחינת מעמדה כמפלגה בינונית והן מבחינת היותה (במשך כחמש שנים) חברה בקואליציה השלטונית. מאז פרישתה מהקואליציה (יוני 2000) ובמיוחד מאז בחירות 2003 ירד משקלה של מרצ במערכת הפוליטית, והיא איבדה קולות של מצביעים רבים. מיעוט קטן מהם נדר לחד"ש ולמפלגות הערביות, אך עיקר התנועה נרשמה למפלגות הנמצאות מימין לה: מפלגת העבודה, שינוי, קדימה, יש עתיד וברית כחול-לבן.

הבחירות לרשויות המקומיות

כפי שעולה מלוח 5.3, שיעור נציגי מרצ במועצות של 30 הערים הגדולות נע בין 3.4% (2008) ל-7% (1998). בעוד ששתי המפלגות הגדולות – הליכוד ומפלגת העבודה – עברו תהליך עקבי של היחלשות משמעותית במישור המקומי, אצל מרצ הסיפור שונה. היא אומנם נחלשה בשתי מערכות הבחירות של 2003 ו-2008, אך הצליחה להתאושש בבחירות של 2013 ו-2018 ולהשיב לעצמה חלק מכוחה. נראה כי בשונה מחוסר ההשפעה הכמעט-מוחלט שלה במישור הארצי – המשתקף בשעות רצופה של 20 שנים באופוזיציה – מרצ מצליחה להטביע חותם בנושאים מקומיים ברשויות שמתגוררת בהן אוכלוסייה חילונית-ליברלית מובהקת כמו תל אביב, חיפה וערי מרכז מבוססות.

מאז 1993 לא העמידה המפלגה מועמדים רבים לראשות עיר. למשל, בבחירות של 2013 התמודדו מטעמה רק שני מועמדים (בתל אביב ובהרצליה) וב-2018 רק שלושה (בבת ים, ברעננה ובכפר סבא). ההישג הבולט של המפלגה במישור המקומי היה היבחרותה של יעל גרמן

בשנת 1998 לראשות העיר הרצליה (אולם זו טשטשה בהמשך את זיהויה המפלגתי ואף עזבה את מרצ והצטרפה בשנת 2013 למפלגת יש עתיד). בתל אביב הצליח מועמד מרצ ניצן הורוביץ לזכות בבחירות של 2013 בכ־40% מהקולות. הישג זה אומנם לא הספיק על מנת לנצח את ראש העיר המכהן רון חולדאי, אך סייע למרצ להפוך לסיעה הגדולה ביותר במועצת העיר, עם שישה נציגים.

לוח 5.3

הישגי מרצ בבחירות לרשויות המקומיות ב־30 הערים הגדולות

מועמדי המפלגה לראשות העיר שלא נבחרו	מועמדי המפלגה שנבחרו לראשי ערים	מספר נציגי מרצ במועצות הערים (בסוגריים - שיעור נציגי מרצ)	
7	0	38 (6.1%)	1993
3	1	46 (7.0%)	1998
2	0	21 (3.6%)	2003
0	0	20 (3.4%)	2008
2	0	31 (4.8%)	2013
3	0	34 (4.9%)	2018

הערה: הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם מפלגת האם הלאומית (מרצ) ב־30 הערים הגדולות במגזר היהודי ובערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, קריית גת.

מלבד תל אביב והרצליה, ערים גדולות נוספות שבהן הייתה לנציגי מרצ נוכחות בולטת הן גבעתיים, הוד השרון, רעננה וכפר סבא. הנוכחות של מרצ בירושלים נחלשה מאוד מארבעה נציגים בבחירות של 1993 לאחד בלבד בבחירות של 2018. היחלשות זו משקפת, מן הסתם, את המגמות הדמוגרפיות שחלו בכירת ישראל בתקופה זו, וכן את הקמתן של רשימות מקומיות שהתחרו על אותו קהל בוחרים מצומצם. לסיכום, ניתן לטעון שמרצ בסך הכול הצליחה לשמר מוקד כוח ברמה המקומית, הצלחה בולטת לנוכח הירידה הכללית בכוחן של המפלגות הלאומיות בישראל במישור המקומי (Rahat and Kenig, 2018) ובהתחשב בירידה הגדולה בכוחה במישור הארצי. כך, לפי דוח מבקר המדינה בבחירות של 2018 מרצ

הריצה 21 רשימות-בת, השקיעה כ-8.5 מיליון ש"ח וסיימה את הבחירות המקומיות בעודף של למעלה מ-2 מיליון ש"ח (מבקר המדינה, 2021). מדובר בהצלחה יחסית למפלגה לא דתית בסדר הגודל שלה, וניכר כי ההשתתפות בבחירות תוכננה בקפידה ומוקדה היכן שהיה למפלגה סיכוי להצליח.

מרצ בהסתדרות

מבין שלוש מרכיבות מרצ מפ"ם היא שהייתה בעלת כוח משמעותי בהסתדרות, אם כאופוזיציה הגדולה למפא"י בראשית שנות המדינה, אם כבעלת הברית במסגרת המערך. בשנת 1994 הייתה מרצ בעלת ברית חשובה של חיים רמון במסגרת הרשימה "חיים חדשים", אשר מוטטה את ההגמוניה של מפלגת העבודה בהסתדרות. מאז קיימת פעילות של נציגי מרצ בהסתדרות במסגרת בריתות משתנות עם רשימות רב-מפלגתיות ועל-מפלגתיות. במקביל להיחלשותה בפוליטיקה הלאומית, וכמו כל המפלגות הארציות, גם כוחה של מרצ בהסתדרות נחלש עם השנים (Mandelkern and Rahat, 2017). בה בעת מקיימים נציגי מרצ קשרים קרובים יחסית עם חברי "כוח לעובדים" – הסתדרות עובדים מתחרה, על-מפלגתית.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של מרצ: הסיעה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את הצטרפותם של חברי כנסת וכוחות נוספים למרצ ופרישות ממנה.

בין 1992 ל-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם מרצ 24 אישים שונים.⁹ רשימה זו כוללת שמונה נשים (33.3%) ו-16 גברים. ארבעה מבין חברי הכנסת הללו היו לא-יהודים: וליד חאג'י-יחיא, חוסניה ג'בארה, עיסאווי פריג' וג'ידא רינאווי-זועבי. לוח 5.4 מציג את המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. כפי שניתן לראות, לאחר שנים ארוכות של "הזדקנות" בקרב נבחרי הציבור של מרצ, הבחירות לכנסות ה-18 (2009) וה-19 (2013) סימנו שינוי מגמה והגיל הממוצע צנח ביותר מ-10 שנים. מאז עלה הגיל הממוצע בחזרה והתייצב סביב 52-53. מגמה נוספת שראוי להצביע עליה היא הירידה

9 השמטנו מהניתוח שני אישים אשר תקופת כהונתם הייתה קצרה מארבעה חודשים. לא נכללו בניתוח המועמדים שנכנסו לכנסת במסגרת "החוק הנורווגי" לאחר כינון הממשלה ה-36 (יוני 2021).

בייצוג התנועה הקיבוצית. בכנסת ה-15 (1999-2003) היו הקיבוצניקים 30% מהסיעה. מאותה עת ירד משקלם בהדרגה, ומאז פרישתו של חיים אורון מהחיים הפוליטיים (2011) לא היה בסיעת מרצ נציג מהתנועה הקיבוצית.

לוח 5.4
פילוח חברי הכנסת של מרצ
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא-יהודים	קיבוצים	רקע ביטחוני ¹	רקע בשלטון המקומי ²	סך הכול חברי כנסת
13	52.8	0	3	1	2	1	2	12
14	55.0	0	2	1	2	1	2	9
15	53.0	0	4	1	3	1	3	10
16	58.0	0	1	0	2	1	2	5
17	59.6	0	1	0	2	1	2	5
18	55.3	0	0	0	1	0	2	3
19	48.5	1	3	1	0	0	2	6
20	50.8	1	3	1	0	0	2	5
21	52.8	0	2	1	0	0	2	4
22	53.8	0	1	0	0	0	2	3
23	52.3	0	1	0	0	1	1	3
24	53.4	0	2	2	0	1	1	6

1 דרגת אלוף משנה ומעלה.

2 כולל חיים אורון ואבשלום וילן, ששימשו בתפקיד מזכיר הקיבוץ הארצי.

כאשר בוחנים את רשימת חברי הכנסת שכיהנו מטעם מרצ מאז 1992, אחד הדברים הבולטים ביותר הוא רמת התחלופה הנמוכה. אם רמת תחלופה סבירה של חברי כנסת נתפסת כדבר רצוי ובריא המביא להתחדשות פנים-מפלגתית ולרענון פרסונלי ורעיוני, אפשר לטעון שמרצ הייתה בבעיה. מאז שנת 2001 נבחרו מטעם מרצ שבעה חברי כנסת חדשים בלבד: יוסי ביילין, ניצן

הורוביץ, תמר זנדברג, עיסאווי פריג', מיכל רוזין, יאיר גולן וג'דא רינאווי-זועבי.¹⁰ הסבר סביר לתופעה הזו נעוץ בעובדה שמרצ הייתה מפלגה גדולה בהרבה לאורך שנות ה-90 ועד בחירות 2003. מאז התכווצה המפלגה במידה ניכרת, דבר שצמצם מאוד את מספר המקומות "הפנויים" והקשה על מועמדים חדשים להיבחר לכנסת. אולם תהא הסיבה אשר תהא, היו מי שהלינו על כך שהמפלגה הופכת למאובנת עם נבחרת פוליטיקאים שהם בגדר מועדון סגור (דרוקר, 2015). שיטת הבחירות הפנימית במרצ (ראו דיון בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית) נתפסה ככזו המשמרת לאורך זמן מבני כוח פנימיים במפלגה ואינה מאפשרת התחדשות וריענון. זו אחת הסיבות שהביאו גורמים במפלגה לדרוש את שינוי השיטה. בהקשר זה ציינה יושבת ראש המפלגה זהבה גלאון, ש"מרצ לא יכולה להתקיים כמועדון סגור שמתעלם מכם – המצביעים והתומכים שלה – וחוסם את האפשרות של כוחות נוספים לקחת חלק במאבק שלנו להזרים דם חדש בשמאל" (לוינסון, 2017ב). עם זאת, כמעט לא נשמעו ביקורות (אלא בעיקר שבחים ואפילו מיריבים פוליטיים) על תפקוד חברי הכנסת של מרצ.

מצד אחד, כפי שכבר הוזכר לעיל, במהלך שנות קיומה ערכה מרצ ניסיונות להרחיב את שורותיה על ידי קליטה של תנועות ואישי ציבור מחוץ למפלגה. כך, לפני בחירות 2003 היא הציבה את רומן ברונפמן מ"הבחירה הדמוקרטית", יוצא מפלגת ישראל בעלייה, במקום החמישי ברשימתה, ואת יוסי ביילין ואת יעל דיין, פורשי מפלגת העבודה, במקומות נמוכים יותר. לאחר מכן נוצר איחוד מוסדי עם תנועתו של ביילין, ולקראת 2009 שוב קלטה מרצ מועמדים "חיצוניים", הפעם מהתנועה החדשה (ניצן הורוביץ, צלי רשף, טליה ששון).

מהצד השני, מרצ לא ניזוקה מעריקות ולא איבדה חברי כנסת לטובת סיעות אחרות. האירוע המשמעותי היחיד שניתן להצביע עליו בהקשר הזה היה ההחלטה של שינוי לפני בחירות 1999 שלא להשלים את תהליך האיחוד המוסדי המלא עם מרצ ואף לא להתמודד כברית עימה במסגרת רשימה משותפת. כפועל יוצא, אברהם פורז התפלג מסיעת מרצ בשלהי הכנסת ה-14 וכיהן כסיעת יחיד בשם שינוי. אמנון רובינשטיין, הנציג הבכיר של שינוי, נותר במרצ.

10 למעשה, שלושה מתוך השבעה הגיעו אל רשימת מרצ "מבחוץ": ביילין נכנס כנציגה של תנועת שלום חינוך ורווחה (שח"ר), אף כי ניצח בפריימריז לראשות התנועה בשנת 2004; הורוביץ שובץ לראשונה ברשימת מרצ בשנת 2009 בחזר נציגה של התנועה החדשה; ויאיר גולן התמודד בבחירות של ספטמבר 2019 מטעם ישראל דמוקרטית, ורק בבחירות של 2020 הוא שובץ מטעם מרצ.

זירת הממשלה

מרצ הייתה באופוזיציה תקופה ארוכה מתוך מסגרת הזמן הנבחנת כאן. בין יולי 1992 (כינון ממשלת רבין השנייה) ליוני 2021 (כינון ממשלת בנט-לפיד), שהתה מרצ במצטבר מעט פחות מחמש שנים בקואליציה (כמעט 17% מהזמן), ומעל 24 שנים באופוזיציה.

לאחר פרסום תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (1992) התברר שלמפלגות השמאל (מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע) יש "גוש חוסם" של 61 חברי כנסת. בנסיבות האלה, ולאור ההפרש הגדול בין מספר מושבי מפלגת העבודה לבין מספר מושבי הליכוד, היה ברור כי לראשונה מאז מהפך 1977 עומדת לקום ממשלה בעלת אוריינטציה יונית. כבר מראשית המשא ומתן הקואליציוני נחשבה מרצ כשותפה הטבעית והמתבקשת של ממשלה בראשות רבין. במסגרת ההסכם הקואליציוני בין מפלגת העבודה למרצ הוקצו לאחרונה שלושה שרים כך שלכל אחת מהמפלגות המייסדות היה נציג סביב שולחן הממשלה: לרצ (שולמית אלוני), למפ"ם (יאיר צבן) ולשינוי (אמנון רובינשטיין). מספר חודשים לאחר תחילת כהונת הממשלה נערך סבב מינוי שרים נוסף שבמסגרתו זכתה מרצ בתפקיד שר רביעי, אשר ניתן ליוסי שריד.

מינויה של שולמית אלוני לשרת החינוך נחשב למעורר מחלוקת בשל עמדותיה החילוניות, שנתפסו כבוטות והיו בגדר סדין אדום למפלגות החרדיות. הפקדתה על מערכת החינוך סימנה את הכיוון של הממשלה העתידית ואף הביאה את הרב שך, מהמנהיגים החרדים הבולטים, להטיל איסור על מפלגות חרדיות להצטרף לקואליציה. ש"ס, באישורו של מנהיגה הרוחני הרב עובדיה יוסף, לא נשמעה לאיסור, הצטרפה לקואליציה וקיבלה בין היתר תפקיד של סגן שר במשרד החינוך (שאליו מונה נציגה משה מאיה). הזיווג הזה בין מרצ לש"ס במישור הקואליציוני, ובין אלוני למאיה במשרד החינוך, היה רעוע ונפיץ מלכתחילה והביא עד מהרה למשבר קואליציוני חמור. בדברים שנשאה אלוני לרגל פתיחת שנת הלימודים תשנ"ג היא ביקרה בחריפות את החינוך החרדי: "בני אדם כבר הגיעו לירח, ואילו אצלנו אסור ללמד את תורת האבולוציה, ומכניסים לתלמידים לראש שהעולם נברא בשישה ימים". חודשיים לאחר מכן התנצלה אלוני על כך ואמרה שלא התכוונה לפגוע בציבור הדתי והחרדי, אך בזאת לא יושרו ההדורים. בינואר 1993 התחדש המשבר בעקבות התבטאויות חדשות מבית מדרשה של אלוני, שכנתה את הרבנים הראשיים "אפיפיוורים", טענה כי אין צורך בחוקי הכשרות והוסיפה שצריך להפסיק ללמד ילדים לשים פתקים בכותל המערבי. פרסום קלטת שבה נשמע מנהיגה של ש"ס, הרב עובדיה יוסף, מתבטא כך: "ביום ששולמית אלוני תמות צריך לעשות שמחה ומשתה בבית" העצים את המשבר עוד יותר (קורן ושפירא, 1997: 345). המשבר הגיע לסיום רק לאחר שאלוני ניאותה (בעקבות לחצים אדירים) לוותר על תיק החינוך, מה שהוביל לסבב

תיקים בממשלה. משרד החינוך נשאר בידי מרצ והופקד בידי של אמנון רובינשטיין בעוד אלוני פוצתה במינויים לתפקידי שרת התקשורת ושרת המדע והטכנולוגיה (לוח 5.5).

לוח 5.5 שרים שכיהנו מטעם מרצ

ממשלה	משרד/ים	שר	תקופה ¹
25 (רבין)	עלייה וקליטה	יאיר צבן	מלאה
	מדע וטכנולוגיה	אמנון רובינשטיין	עד דצמבר 1992
	איכות הסביבה	יוסי שריד	מדצמבר 1992
	חינוך ותרבות	שולמית אלוני	עד מאי 1993
	אנרגיה ותשתיות	אמנון רובינשטיין	מיוני 1993
	תקשורת	שולמית אלוני	עד יוני 1993
	מדע וטכנולוגיה	שולמית אלוני	מיוני 1993
26 (פרס)	עלייה וקליטה	יאיר צבן	מלאה
	איכות הסביבה	יוסי שריד	מלאה
	חינוך ותרבות	אמנון רובינשטיין	מלאה
	תקשורת	שולמית אלוני	מלאה
	מדע ואמנויות	שולמית אלוני	מלאה
28 (ברק)	חינוך	יוסי שריד	עד יוני 2000
	חקלאות	חיים אורון	עד יוני 2000
	תעשייה ומסחר	רן כהן	עד יוני 2000

1 מלאה = כהונה לכל אורך כהונת הממשלה

ארבעת שרי מרצ נותרו בתפקידיהם גם בממשלה שהוקמה לאחר רצח יצחק רבין, בראשותו של שמעון פרס. הייתה זו ממשלה קצרת ימים. הקדמת הבחירות והיבחרותו של נתניהו לראשות הממשלה בבחירות 1996 שמו קץ לארבע שנים שבהן הייתה מרצ חלק מהקואליציה השלטונית. היא שבה לקואליציה רק לאחר ניצחונו של אהוד ברק בבחירות 1999. למרות הניצחון המוחץ על נתניהו במרוץ לראשות הממשלה, היה ברור שהפעם הממשלה שתקום לא תהיה בעלת אוריינטציה יונית כמו הממשלה שרביץ הקים ב־1992. תוצאות הבחירות

חייבו את ברק לחפש שותפות במרכז, בימין המתון ובקרב החרדים. כך, על אף שמרצ נותרה שותפה טבעית של מפלגת העבודה (שהתמודדה ב־1999 בכרית עם גשר ומימד בשם ישראל אחת) היה ברור כי המעמד שלה בקואליציה לא יהיה מרכזי כפי שהיה בממשלות רבין ופרס.

מרצ עמדה על כך שתקבל לידה את משרד החינוך (למנהיגה יוסי שריד). מלבדו היא קיבלה גם את תיק התעשייה והמסחר (רן כהן) ואת תיק החקלאות (חיים אורון). היא נותרה בממשלה פחות משנה, ופרשה ממנה ביוני 2000 בעקבות משבר קואליציוני. פעם נוספת נוצרו חיכוכים קשים בין מרצ לש"ס, שגם הפעם כיהן מטעמה סגן שר (משולם נהרי) במשרד החינוך תחת שר ממרצ. המשבר נבע מחילוקי דעות בנוגע לשליטה בתקציבים ומסירובו של שריד לתת לסגנו מש"ס את האחריות על רשת החינוך של ש"ס. התבטאותו של הרב עובדיה יוסף נגד יוסי שריד ("עמלק, הוא סיטרא אחרא. שטן. יימח שמו. ויש למחות את זכרו. בקריאת המגילה בשעה שתגידו ארור המן, תגידו גם ארור יוסי שריד") ליבתה עוד יותר את המשבר שהטיל צל כבד על יציבות הקואליציה בעיתוי קריטי בתהליך המדיני (ברק איבד את הרוב שעליו הייתה מבוססת ממשלתו). שרים במפלגת העבודה קראו לשריד לפתור את המשבר ולהיענות לחלק מדרשותיה של ש"ס, כדי לשמור על שלמות הקואליציה לקראת ההכרעות בתהליך השלום. מרצ לא נענתה לקריאות, אך המשיכה לספק תמיכה לממשלת ברק מחוץ לממשלה.

מאז פרישתה של מרצ בשנת 2000 מממשלת אהוד ברק ועד לכינונה של הממשלה ה־36 לאחר בחירות 2021 היא לא שבה להיות חברה בממשלה. בכך היא הפכה למפלגה הציונית ששהתה פרק הזמן הרציף הארוך ביותר במדבר האופוזיציוני.¹¹ היו מקרים שבהם החליטה מרצ שלא להמליץ לפני נשיא המדינה על שום מועמד להרכיב ממשלה. כך היה לאחר הבחירות של 2009 ולאחר הבחירות של 2013. במקרים אחרים התייצבה מרצ לצד המועמד/ת של המרכז־שמאל והמליצה לנשיא המדינה להטיל עליה/את התפקיד. כך קרה ב־2008 לאחר התפטרותו של אהוד אולמרט (מרצ המליצה על ציפי לבני), ב־2015 (המליצה על יצחק הרצוג) ובארבע מערכות הבחירות של 2019–2021 (בשלושת המקרים הראשונים המליצה על בני גנץ ובמקרה האחרון – על יאיר לפיד). לאחר בחירות 2021 הצטרפה מרצ ל"ממשלת השינוי", בראשותם של נפתלי בנט ויאיר לפיד. היו"ר ניצן הורוביץ מונה לשר הבריאות, תמר זנדברג – לשרה להגנת הסביבה ועיסאווי פריג' – לשר לשיתוף פעולה אזורי.

11 היא "עקפה" אפילו את מפלגת חרות, שהייתה באופוזיציה בין 1948 ל־1967.

הזירה הפנים-מפלגתית

מרצ היא בין המפלגות היחידות (לצד הליכוד, מפלגת העבודה והמפד"ל/הבית היהודי) שהתקיימה בה באופן רציף – בפרק הזמן המכוסה במחקר הנוכחי – דמוקרטיה פנימית משמעותית. זו כללה בין היתר את שיתופם של חברי המפלגה בבחירות פנימיות ובדיונים אידאולוגיים, התמודדות תחרותית על משרות פוליטיות, מאמצים להבטיח ייצוג לקהלים שונים ומגוונים ורמת שקיפות גבוהה יחסית. אכן, לפי מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה ממדים, זכתה מרצ בציונים גבוהים למדי: ערב בחירות 2015 היא קיבלה ציון של 73, שהציב אותה במקום השלישי (אחרי מפלגת העבודה והליכוד), וערב בחירות אפריל 2019 קיבלה ציון של 85, שהציב אותה במקום הראשון יחד עם מפלגת העבודה (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בחלק זה נדון בהיבטים שונים הנוגעים לזירה הפנימית של מרצ. ננתח ונסקור את ההתמודדויות על ראשות מרצ ולאחר מכן את שיטות בחירת מועמדיה לכנסת. נמשיך בהתמקדות במוסדות הפנימיים של מרצ ובשכבת החברים (מתפקדים) שלה, ונסיים במבט על המאזן הכספי של המפלגה.

בחירות לתפקיד יושב ראש המפלגה

יושב הראש הוא המנהיג הפוליטי של מרצ. סעיף 27 לחוקת המפלגה קובע כי "בראש המפלגה יעמוד יושב ראש", וסעיף 29 מציין ש"יושב-ראש המפלגה יעמוד בראש רשימת המפלגה בבחירות לכנסת". כמו היבטים נוספים הנוגעים למבנה ולחלוקת הסמכויות הפנימית בתוך המפלגה, גם דרכי בחירתו של היושב ראש עברו במהלך השנים מספר שינויים.

היושבת ראש הראשונה של מרצ הייתה שולמית אלוני. בתור מייסדת ומנהיגת רצ – שהייתה הרכיב הגדול ביותר במרצ – הצבתה בראש רשימת המועמדים הייתה מובנת מאליה. למעשה היא לא נבחרה לתפקיד זה באופן פורמלי היות שמרצ עדיין לא הייתה מפלגה בעלת מוסדות משותפים. חילופי ההנהגה הראשונים התרחשו בתחילת 1996, לקראת הבחירות לכנסת ה-14, כאשר יוסי שריד החליף את שולמית אלוני בראשות המפלגה (לוח 5.6). היריבות הפנימית בין אלוני לשריד ניכרה לאורך כל כהונת הכנסת ה-13 (1992-1996). אולם היא לא הסתיימה בהתמודדות רשמית אלא בפרישתה של אלוני ובמועמדות יחיד של שריד. בתקנון הבחירות המקדימות בשנה זו נקבע שהיושב ראש ייבחר בידי חברי המפלגות המרכיבות את מרצ, אך בניגוד לבחירת הרשימה (ראו להלן) לא נקבעו פרטים נוספים מלבד תנאי מועמדות. מכל

מקום, שריד היה היחיד שהציג את מועמדותו וזו אושרה במועצת מרצ (רהט ושרהדר, 1999א). לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999), לאחר איחודה הרשמי של המפלגה, נקבע כי בחירת היושב ראש תיערך בידי צירי ועידת המפלגה. הרוב שנדרש כדי להיבחר היה רוב מוחלט (מעל 50%). במקרה שבו שום מועמד לא השיג רוב זה, נקבע כי ייערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. ח"כ דדי צוקר שקל להתמודד מול היושב ראש המכהן שריד, אך לכסוף נמנע מכך. ארבעת המתמודדים על התפקיד לא היו חברי כנסת, ומלבד מזכ"ל מרצ חנן ארז הם היו דמויות אנונימיות למדי. בראשית פברואר 1999 בחרה הוועידה מחדש את יוסי שריד ליושב ראש המפלגה. שריד קיבל 62% מהקולות, חנן ארז גרף 27% ויתר המועמדים הסתפקו בכך 2% כל אחד (ציגלמן, 1999).

שריד הוליך את המפלגה בבחירות 2003, ולאור היחלשותה הניכרת בבחירות אלו קיבל על עצמו אחריות אישית והודיע על פרישתו המיידית. המפלגה לא הזדרזה לבחור מנהיג חדש, היות שהתחילה בתהליך של התרחבות שבמסגרתה קלטה אל שורותיה את תנועתו של יוסי ביילין. בינתיים היא הונהגה על ידי "טרויקה" שכללה את זהבה גלאון, חיים אורון ורון כהן. רק כשנה לאחר הבחירות, במרץ 2004, נערכו בחירות פנימיות שבהן התמודדו יוסי ביילין ורון כהן על תפקיד יושב ראש המפלגה. אחרי שירדה מן הפרק היוזמה לקבוע את המנהיג החדש באמצעות סקר דעת קהל שיבחן מי מהמועמדים יביא למרצ יותר מושבים, נקבע שהבחירות יהיו פתוחות לכלל חברי המפלגה (שבאותה נקודת זמן שינתה את שמה ל"חד – ישראל חברתית דמוקרטית") שהתפקדו עד חודש לפני יום ההתמודדות. בסך הכול התפקדו כ-20,000 אזרחים (מועלם, 2004א). הייתה זו הפעם הראשונה שבה התקיימה בחירה תחרותית לראשות המפלגה עם מאפיינים של קמפיין תוסס, מודעות תעמולה וראיונות נרחבים בתקשורת. ביילין זכה לתמיכה של כמה דמויות בולטות כמו שולמית אלוני, חיים אורון וזהבה גלאון. ככהן תמכו אמנון רובינשטיין, יאיר צבן ואילן גילאון. המנהיג היוצא יוסי שריד נמנע מלנקוט עמדה. ביילין הצליח לנצח בפריימריז האלה אחרי שזכה ב-53% מהקולות לעומת 46% לרון כהן. מעניין לציין ששלושת המנהיגים הראשונים של מרצ (אלוני, שריד וביילין) התחילו את דרכם הפוליטית במפלגת העבודה.

מייד לאחר הכישלון החרוץ בבחירות 2006 נשמעו בשורות המפלגה קולות שדרשו כי ביילין יקבל על עצמו אחריות ויתפטר מתפקידו. בין המבקרים הקולניים של מנהיגותו היו שולמית אלוני וזהבה גלאון, שהתריסה כי "אנשים הצביעו מרצ למרות ביילין" (שומפלבי, 2006). ביילין מצידו הודיע כי אין בכוונתו להתפטר ונותר בראשות המפלגה עוד כשנה וחצי. רק בסוף שנת 2007, לאחר שנקבע מועד להתמודדות מחודשת על ראשות המפלגה, הכריז ביילין כי אין בכוונתו להתמודד פעם נוספת וכי הוא תומך בחיים אורון כמחליפו בתפקיד.

אורון זכה לתמיכתם של בכירים במפלגה כמו אלוני, יאיר צבן והסופר עמוס עוז, אך התלבט ארוכות אם להתמודד. בסופו של דבר הכריע בעד, ומלבדו הגישו את מועמדותם גם רן כהן וזהבה גלאון. מפקד החברים שקדם להתמודדות היה ממושך, אך מספר האזרחים שהצטרפו למרצ היה נמוך מבמפקד הקודם. פחות מ-15,000 פחות מ-10,000. חיים אורון גרף כ-54% מקולות המצביעים וניצח כבר בסיבוב הראשון. רן כהן הגיע שני עם 27% מהקולות וזהבה גלאון זכתה ב-18%.

לוח 5.6

התמודדויות על תפקיד יושב ראש מרצ, 1996-2019

מועד הבחירה	המנהיג הנבחר	מועמדים אחרים	שיעור התמיכה במנהיג הנבחר	הגוף הבוחר
פברואר 1996	יוסי שריד	-	-	הנהלת מרצ
פברואר 1999	יוסי שריד	חנן ארז ושלושה נוספים	62%	ועידת המפלגה
מרץ 2004	יוסי ביילין	רן כהן, יוסף אבו אל-טייב	53%	חברי המפלגה
מרץ 2008	חיים אורון	רן כהן, זהבה גלאון	54%	חברי המפלגה
פברואר 2012	זהבה גלאון	אילן גילאון, אורי אופיר	61%	ועידת המפלגה
ינואר 2015	זהבה גלאון	-	-	ועידת המפלגה
מרץ 2018	תמר זנדברג	אבי בוסקילה ושניים נוספים	71%	חברי המפלגה
יוני 2019	ניצן הורוביץ	תמר זנדברג	54%	ועידת המפלגה

אורון נותר עוד זמן מה בתפקיד היושב ראש לאחר התבוסה הגדולה בבחירות 2009, אך בראשית 2011 התפטר מהכנסת וזמן מה לאחר מכן הכריז גם על פרישתו מראשות המפלגה. הפעם החליטו צירי הוועידה להחזיר לעצמם את בחירת המנהיג החדש ולא לקיים פריימריז מפלגתיים. כך, לאחר ששני המנהיגים הקודמים נבחרו בידי אלפי מתפקדים, הפעם זכות הבחירה ניתנה לכ-1,000 צירי הוועידה. בבחירות הפנימיות שנערכו בראשית 2012 ניצחה זהבה גלאון את אילן גילאון ואת אורי אופיר. מרצ בראשות גלאון התאוששה בבחירות לכנסת ה-19 והכפילה את כוחה לשישה מושבים. זה ההסבר העיקרי לכך שטרם הבחירות לכנסת ה-20 (2015) לא התייצב שום מועמד נגד גלאון ובחירתה מחדש אושרה בוועידת המפלגה (ליאור, 2015).

במהלך שנת 2017 השיקה גלאון קמפיין נמרץ להקדמת הבחירות לראשות המפלגה מתוך שינוי השיטה ואימוצם של פריימריז כוללניים: "אני מציעה לוותר על השנתיים שנותרו לי ולהעמיד עצמי לבחירה לפריימריז פתוחים [...] אם מרצ לא תיפתח, היא פשוט לא תהיה" (לוינסון, 2017א). פעמיים במהלך השנה דחתה ועידת המפלגה את היוזמות הללו, מה שהוביל את גלאון להודיע על התפטרותה מהכנסת (אך לא מתפקיד היושבת ראש) במטרה להתמקד בקידום הרעיון. הפשרה שהגיעו אליה לבסוף הייתה לשוב ולבחור את המנהיג בפריימריז מפלגתיים, ולקצר את תקופת האכשרה לכחודש טרם יום הבחירות, שנקבע למרץ 2018. כ־12,000 אזרחים התפקדו למרצ לקראת ההתמודדות שעד שלב מתקדם נראתה כמרוץ פתוח: מלבד גלאון וגילאון הכריזו על מועמדותם גם תמר זנדברג, אבי בוסקילה ומועמדים נוספים. במה שהוגדר כיום של "טלטלה במרצ", הסירו גלאון וגילאון בזה אחר זה את מועמדותם כשלושה שבועות לפני יום הבחירות (ליס ולוינסון, 2018). צעדים אלה סימנו חילופי דורות במפלגה וסללו את הדרך לבחירתה של זנדברג ברוב מרשים למנהיגה החדשה.

זנדברג שרדה בתפקיד מעט יותר משנה. אחרי הכישלון בבחירות לכנסת ה־21 (אפריל 2019) נקבעה התמודדות נוספת על תפקיד היושב ראש. זכות הבחירה חזרה לציירי הוועידה, ומול זנדברג התייצב חבר הכנסת לשעבר ניצן הורוביץ. בביקורת מרומזת על הנהגתה של זנדברג הצהיר הורוביץ:

אני רוצה להביא את מרצ להישגים יותר טובים, לעשות קמפיין יותר אגרסיבי, להחזיר הביתה את כל אלה שעזבו אותנו ונדרו לכחול לבן ומקומות אחרים. את זה צריך לעשות על ידי פניה ישירה לציבור עם המסרים שלנו ולא להחביא אותם (חי, שומפלבקי ולוקש, 2019).

הורוביץ ניצח את זנדברג ברוב של 459 מול 389 קולות והוליך את המפלגה בשלוש מערכות הבחירות הבאות – ספטמבר 2019, 2020 ו־2021.

בחירות לקביעת רשימת המועמדים לכנסת

גם שיטת הבחירות לקביעת מועמדי המפלגה לכנסת עברה שינויים במרוצת השנים. לאחר התנסות חד־פעמית בסיבוב של פריימריז סגורים לקראת בחירות 1996 (עם סיבוב מקדים של סינון ראשוני של המועמדים במוסדות הנבחרים של המפלגות שהרכיבו את מרצ), בשש מערכות הבחירות העוקבות צירי ועידת מרצ הם שבחרו את המועמדים. רק לקראת הבחירות של אפריל 2019 שבה בחירת המועמדים לידיהם של כלל חברי המפלגה, כחלק מתהליך ההתערענות שהוזכר לעיל.

מועמדי מרצ לבחירות 1996 נבחרו במהלך מורכב בן שני שלבים: בשלב הראשון בחרה כל מפלגה את מועמדיה לפאנל של 30 מועמדים (מועצת רצ בחרה 15 מועמדים, מרכז מפ"ם בחר 10 מועמדים ומועצת שינוי בחרה 5 מועמדים). בשלב השני דירגו כל חברי המפלגות המרכיבות את מרצ, יחד עם חברי עמותת "אזרחים תומכי מרצ", את רשימת המועמדים של כל מפלגה. המפתח המפלגתי של 5: 3: 2 (רצ: מפ"ם: שינוי) נשמר גם הפעם (להרחבה ראו והט ושר-הדר, 1999א).

הדיון סביב שיטת בחירת הרשימה לקראת בחירות 1999 עורר ויכוחים פנימיים בשורות מפלגה, אך בסופו של דבר הוחלט לסגת משיטת הפריימריז ולהעביר את הסמכות לציירי הוועידה. שבעה מחברי הכנסת המכהנים היו צריכים לעבור הליך סינון מקדמי (שנדרש מכל מי שכיחן שתי קרנציות) שבו נדרשו לגייס רוב מיוחס של לפחות 60% כדי שיוכלו להתמודד מחדש. לאחר מכן דירגה הוועידה את הרשימה (רהט, 2001). כאמור, ועידת המפלגה המשיכה לשמש כגוף הבוחר במרצ עד לבחירות 2015. במסגרת זו נעשה שימוש בשיטות הצבעה מורכבות (כולל דירוג וספירת קולות מורכבת), אשר נועדו להבטיח הכלה של התחרות מתוך ניסיון להבטיח ייצוג במספר מקומות שהלך ונהיה קטן ומוגבל יותר ויותר. לאחר שבוטל שלב הסינון המקדמי על ידי בחירת פאנל, הוחלט כי המועמדיות צריכות להיות מאושרות על ידי ועדה כדי לחסום אפשרות של "השתלטות עוינת" או התמודדות של מועמדים שדבק בהם רבב. ככל הידוע, מעולם לא נפסלה מועמדות במרצ, אך סביר כי מנגנון זה מנע מראש הגשה של מועמדיות בעייתיות.

לקראת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019), כחלק ממהלך פתיחת השורות שהובילה זהבה גלאון (ראו לעיל), הוסכם כי הרשימה תיבחר בפריימריז כוללניים: זכות הבחירה הוענקה לחברי המפלגה ולכל מי שיתפקד למפלגה עד 32 ימים לפני מועד ההתמודדות. כ-83% מכ-20,000 בעלי זכות בחירה השתתפו בבחירות מקדימות אלו. הרחבת הגוף הבוחר הייתה, נכון לכתיבת שורות אלה, אירוע חד-פעמי. לאחר פיזור המהיר של הכנסת ה-21 וקביעת בחירות לספטמבר 2019 נקבע כי הרשימה לכנסת ה-22 תחזור להיבחר באמצעות צירי הוועידה. לקראת הבחירות של 2020 הוחלט כי לאור הנסיבות המיוחדות (בחירות שלישיות בתוך פחות משנה) לא ייערכו בחירות פנימיות והרשימה "תוקפא". לקראת בחירות 2021 שוב "הוקפאה" הרשימה, אך צורפה אליה באישור ועידת מרצ מועמדת ערבייה שמוקמה במקום הרביעי.

בהיותה מפלגה הנושאת על דגלה את ערכי השוויון המגדרי וזכויות המיעוטים, דאגה מרצ מראשית דרכה שרשימת המועמדים שלה תבטא את מה שנתפס בעיניה כייצוג הולם של נשים וערכים. אולם הצטמקותה האלקטורלית, כמו גם הקצאת מקומות ברשימה למועמדים

חיצוניים¹² הקטינו מאוד את היכולת לממש את הבטחות הייצוג האלה, היות שחלק מן המקומות שהוקצו נדחקו והפכו למקומות לא ריאליים.

לוח 5.7 מפרט את מנגנוני הבטחת הייצוג שנקבעו בתקנוני הבחירות הפנימיות של מרצ מאז 1996. כפי שניתן לראות, מכסות הייצוג המינימלי לנשים גדלו במהלך השנים. החל משנת 2006 כללי הבחירות במרצ מחייבים שבכל חמישיית מועמדים (לאחר היושב ראש) יהיו לפחות שניים מכל מגדר (שתי נשים ושלושה גברים או להפך). העובדה שבבחירות 2013 ו-2015 עמדה אישה בראשות המפלגה יצרה מצב שבו בכנסת ה-19 הייתה מרצ סיעה בעלת שוויון מגדרי (שלוש נשים לצד שלושה גברים) ובכנסת ה-20, עד לפרישתה של גלאון, היה בסיעה רוב נשי: שלוש נשים ושני גברים. הבטחת הייצוג למועמד ערבי השתנתה אף היא בשנת 2006. עד אז הובטח שיבוץ של מועמד ערבי עד המקום ה-10, אך כשהמיקום הזה הפך לא ריאלי, הוא הוצב מחדש במקום השישי (השביעי ברשימה לכנסת). מאז 2013 לא משוריין מקום למועמד ערבי, אך גם כך הצליח עיסאווי פריג' להיבחר לכנסת, ובהתמודדות של 2019 הצליחו שני מועמדים ערבים להגיע למקומות השלישי והרביעי בהתמודדות על קולות חברי המפלגה (המקומות הרביעי והחמישי ברשימה). פריג' שמר על מקומו במסגרת הקפאת הרשימה גם בבחירות 2020 ו-2021, ולקראת בחירות 2021 נוספה לו ג'ידא רינאווי-זועבי, ש"הוצנחה" למקום הרביעי.

12 דובר בהקצאת מקומות לרומן ברונפמן, יוסי ביילין ויעל דיין ב-2003, לניצן הורוביץ ולנציגים נוספים מהתנועה החדשה ב-2009, לסתיו שפיר מהתנועה הירוקה וליאיר גולן מישראל דמוקרטית בספטמבר 2019.

לוח 5.7

הבטחות ייצוג בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המועמדים

שנת הבחירות	הגוף הבוחר	הבטחת ייצוג מגדרי מינימלי	הבטחת ייצוג מינימלי - ערבים
1996	חברי מפלגה	שלושה מכל מגדר עד המקום ה-13	מקום 10
1999	צירי ועידה	מקום 5 למגדר הלא מיוצג; שלושה מכל מגדר בעשירייה הראשונה	מקום 10
2003	צירי ועידה	מקום 5 למגדר הלא מיוצג; שלושה מכל מגדר בעשירייה הראשונה	מקום 10
2006	צירי ועידה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	מקום 6
2009	צירי ועידה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	מקום 6
2013	צירי ועידה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	-
2015	צירי ועידה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	-
2019 (אפריל)	חברי מפלגה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	-
2019 (ספטמבר)	צירי ועידה	שני מועמדים מכל מגדר בכל חמישייה	-

מוסדות וחברי המפלגה

המבנה הפנימי של מרצ עבר במהלך השנים שינויים לא מעטים. כאן נתייחס למצב נכון לראשית שנת 2018. שני מסמכי יסוד – חוקה ותקנון – מסדירים את המבנה של מרצ: את מוסדותיה המרכזיים, את דרכי הבחירה שלהם, את חלוקת הסמכויות ואת יחסי הגומלין ביניהם. החוקה היא מסמך קצר וכללי יותר בעוד התקנון, אשר כפוף לה, הוא פרטני יותר.

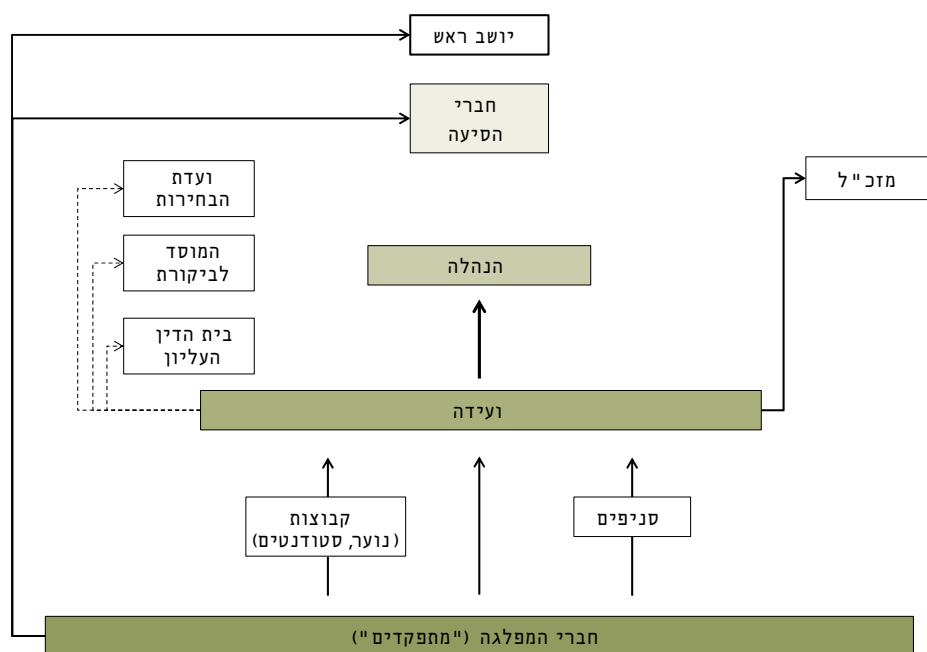
המוסד העליון של המפלגה הוא הוועידה, אשר מונה כ-1,000 צירים. חלק מהצירים ממונה מתוקף תפקידם (חברי הסיעה, חברי כנסת לשעבר, נבחרי המפלגה ברשויות המקומיות, יושבי ראש תאי המפלגה ועוד) ורובם נבחר, על פי התקנון, בבחירות בידי חברי המפלגה אחת לשלוש שנים. שיטת הבחירות בידי חברי המפלגה היא שיטה מורכבת המשלבת עקרונות של ייצוגיות טריטוריאלית (צירים הנבחרים בסניפי המפלגה), ייצוג מגדרי הולם (40% לפחות מכל מגדר) ונציגות לקבוצות כגון נוער וסטודנטים.

הוועידה הוסמכה, בין היתר, לקבוע ולשנות את עקרונות המפלגה, לאשר את מצעה ולאשר הצטרפות לממשלה או פרישה ממנה. כמו כן הוועידה בוחרת את מזכ"ל המפלגה ושני שלישים

מחברי ההנהלה ומאשרת את הרכבי ועדת הבחירות, המוסד לביקורת ובית הדין העליון של המפלגה (תרשים 5.3). אולם חשיבותה המרכזית של הוועידה נבעה בעיקר מכך שבמשך רוב השנים היא הייתה הגוף הבוחר של רשימת המועמדים לכנסת (ולעיתים גם של יושב הראש). כפי שהוזכר לעיל, בבחירות של 1996 נקבעה הרשימה בידי חברי המפלגה, אך מאז 1999 ועד לבחירות 2015 עברה זכות הבחירה לצירי הוועידה.¹³ סמכות זו העניקה לצירי הוועידה מעמד חשוב במארג המפלגתי והפכה את הבחירות לוועידה לאירועים פוליטיים משמעותיים, ששיקפו את יחסי הכוחות הפנימיים בין פוליטיקאים בכירים במפלגה.

תרשים 5.3
מוסדות מרצ, עדכני לשנת 2018

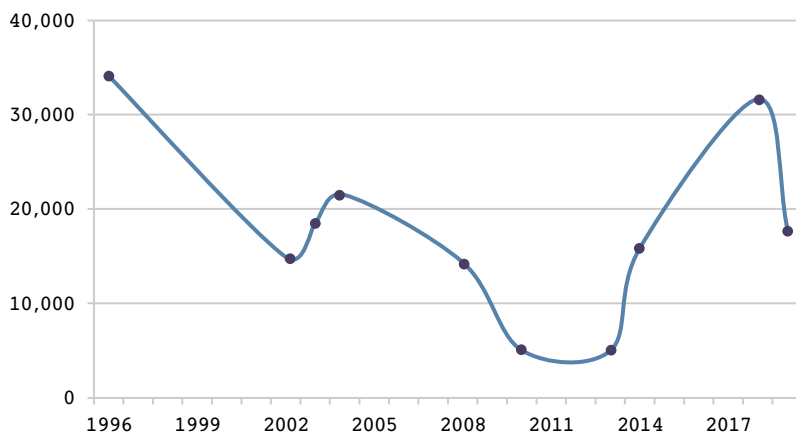
13 באשר לבחירת יושב ראש המפלגה, הגוף הבוחר השתנה מספר פעמים בין חברי המפלגה לצירי הוועידה.

במהלך השנים הופנתה ביקורת על כך שהוועידה משמרת את מבנה הכוח הפנימי ואינה מאפשרת למועמדים חדשים לפרוץ ולהיבחר למקומות ריאליים ברשימה. על הרקע הזה התנהל לאורכה של שנת 2017 דיון ממושך בנוגע לרפורמה בשיטת בחירת המועמדים לכנסת. כאמור, מנהיגת המפלגה זהבה גלאון דחפה לאימוץ שיטה כוללנית יותר (פריימריז) בעוד אחרים כמו אילן גילאון התנגדו למהלך. הפולמוס סביב שיטת הבחירות הפנימיות עמד במוקד הבחירות לוועידה עצמה, שנערכו באוקטובר 2017. היות שצירי הוועידה הם אלו שבסמכותם לשנות את השיטה (כלומר לקבל החלטה שמשמעותה ויתור על סמכותם הבלעדית בבחירת הרשימה), תוצאות הבחירות היו עתידות לסמן את הכיוון – אם מרצ תפתח את השיטה או תשמר אותה. בראשית ינואר 2018 הצביעו צירי הוועידה ברוב גדול של 87% בעד הצעת פשרה שהפקיעה מהם את בחירת מנהיג המפלגה ורשימת מועמדיה לכנסת ה-21 והעבירה אותה לכלל חברי המפלגה (לוינסון, 2018). כאמור, לקראת הבחירות לכנסת ה-22 חזרה בחירת המנהיג והרשימה לוועידה.

הנהלת מרצ היא גוף קטן בהרבה מהוועידה, ובראשית 2018 היא מנתה 71 חברים. שני שלישים מחברי ההנהלה נבחרו על ידי הוועידה, ואחרים כיהנו מתוקף תפקידם: חברי הסיעה, חברי כנסת לשעבר, בעלי תפקיד בתנועה הקיבוצית, יושבי ראש של פורומים שונים וכיוצא באלה. נוסף על כך על פי התקנון היושב ראש יכול למנות עד 10% מחברי ההנהלה בכפוף לאישור ההנהלה ואישור הוועידה. על פי חוקת המפלגה ההנהלה מתכנסת פעם בחודש, מחליטה בנושאים שעל סדר היום ומנחה את פעילות המפלגה ונציגיה בתחומים פוליטיים וארגוניים. כמו כן ההנהלה מוסמכת לקבל כל החלטה ולעשות בשם המפלגה כל פעולה שאינה מוטלת על כל מוסד אחר במפלגה מכוח הוראות החוק, חוקת המפלגה או תקנונה.

כפי שכבר הוזכר, מרצ היא אחת מבין מספר מצומצם של מפלגות ששימרו בסיס חברות משמעותי לאורך התקופה הנסקרת כאן, ולמעשה – מאז היווסדה. עם זאת, היקף החברות לא היה קבוע והתאפיין בתנודתיות. תרשים 5.4 מציג את מספר חברי מרצ בנקודות זמן שיש לגביהן מידע מהימן. הנתון הבולט במיוחד מהתרשים הוא שנקודת השיא נמצאת בתחילת התקופה הנסקרת: מעל 34,000 חברים ב-1996. נקודת הפתיחה הגבוהה אינה אמורה להפתיע ומזכירה את היקפי החברות הגבוהים שנרשמו בשנות ה-90 גם בליכוד ובמפלגת העבודה, כפועל יוצא מאימוץ שיטת הפריימריז שיצרה תמריץ לאזרחים להתפקד למפלגות (קניג ואח', 2014). יש לזכור גם שבנקודת הזמן של 1996 נציגי מרצ כבר כיהנו כארבע שנים בממשלה – ונגישות למוקדי כוח והשפעה מתמרצים התפקדות מאורגנת למפלגה.

תרשים 5.4
מספר החברים במרצ, 1996-2019

את הירידה במספר חברי מרצ לאחר נקודת הפתיחה הגבוהה ניתן לייחס גם להיחלשותה האלקטורלית והתרחקותה ממוקדי השפעה (מאז אמצע 1996 שהתה מרצ רק כשנה בקואליציה השלטונית) וגם להחלטה להפקיע מחברי המפלגה את הזכות לבחור את רשימת המועמדים, החלטה שהקטינה את התמריצים להתפקד למפלגה ולפקוד למפלגה. לקראת הבחירות לראשות המפלגה ב־2004 (שנערכו בשיטת הפריימריז) חל גידול צפוי במספר החברים, אך לאחר מכן הוא צנח והגיע לשפל של כ־5,000 בין השנים 2010 ו־2013 (אז גם נבחרה מנהיגת המפלגה בידי צירי הוועידה ולא בידי החברים). התאוששות מסוימת נרשמה לאחר מכן, וב־2018, בעקבות ההחלטה להחזיר למתפקדים את הזכות לבחור את היושב ראש ואת הרשימה לכנסת, ועל רקע הבחירות לראשות המפלגה, נסק מספר החברים לשיא של יותר משני עשורים: מעל 31,000. אולם רבים מהם ביטלו את חברותם, ושנתיים לאחר מכן עמד מספר החברים על פחות מ־20,000.

מאזן נטוי

במרצ, כמו בכל המפלגות בישראל, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות הוא המימון הממלכתי שהיא זכאית לו מתוקף חוק מימון מפלגות. מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים הם דמי החבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך שנת

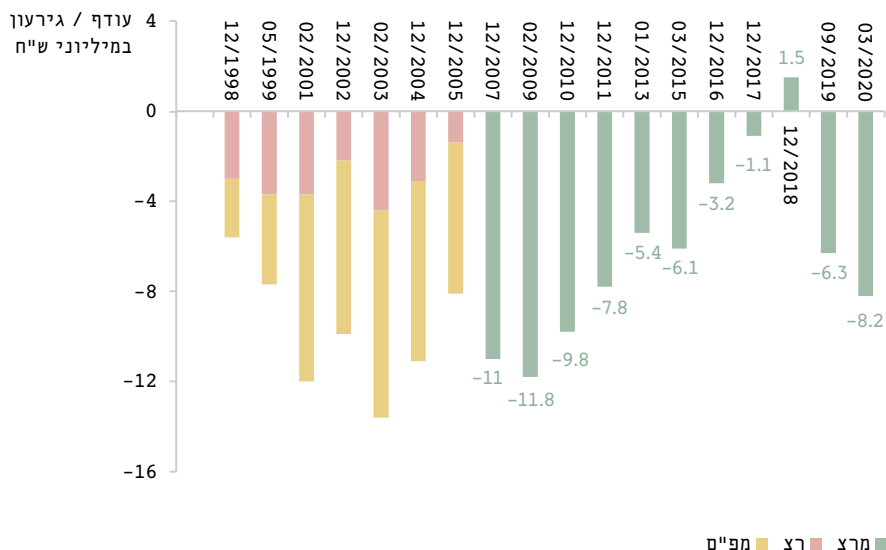
2017 כ-74% מהכנסות המפלגה נבעו ממימון ממלכתי, כ-20% מדמי חבר, ורק כאחוז בודד מתרומות של אזרחים (מבקר המדינה, 2018: 35).

כמו מפלגות אחרות, גם מרצ נוהגת לתכנן תקציב גירעוני לתקופות הבחירות. עקב הירידה בכוחה היא גם סיימה אותן בגירעונות ניכרים, אשר כוסו בחלקם במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת. חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי, אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של הארגון המפלגתי מחוץ לכנסת, משמש דה פקטו לכיסוי הגירעונות מתקופות הבחירות. כך, למשל, עולה כי הכנסותיה של מרצ במהלך תקופת הכהונה של הכנסת ה-19 (2013-2015) היו כ-15.8 מיליון ש"ח בעוד הוצאותיה השוטפות הסתכמו בכ-12.1 מיליון ש"ח. כלומר, מאזנה מבחינת הוצאות שוטפות היה עודף של כ-3.7 מיליון ש"ח. אולם במהלך השנתיים האלה הוציאה המפלגה גם כ-900,000 ש"ח על הבחירות לרשויות המקומיות ב-2013 וכ-3.5 מיליון ש"ח על הבחירות לכנסת ה-20. יחד עם הגירעון שמרצ סחבה עוד מהבחירות לכנסת ה-19 (2013), היא החלה את פעילותה בכנסת ה-20 (מרץ 2015) בגירעון כולל של כ-6 מיליון ש"ח, שהצטצם בסוף 2016 ל-3.2 מיליון ש"ח.

תרשים 5.5 מתבסס על דוחות מבקר המדינה המשקפים את המאזן הכספי של מרצ בנקודות זמן מאז 1998 ועד 2020. ראשית, יש להדגיש שכמעט לאורך כל התקופה הזו מרצ הייתה במאזן כספי גירעוני. כאמור, מצב זה אינו ייחודי למרצ ומאפיין את רוב המפלגות. שנית, אפשר להיווכח שהגירעון הכבד ביותר נרשם מייד לאחר בחירות 2003, שבהן איבדה מרצ כמחצית מהמושבים שלה בכנסת ונכנסה לעידן שבו הפכה להיות ממפלגה בינונית (בין תשעה ל-12 מושבים) למפלגה קטנה (שישה מושבים לכל היותר).¹⁴ מעבר זה הצריך הסתגלות והתאמה של סכומי הכסף המוצאים במהלך מערכות הבחירות. למרות ניסיונות ההסתגלות נרשם גירעון כבד נוסף של כמעט 12 מיליון ש"ח לאחר השפל ההיסטורי של בחירות 2009. מאז ניתן לזהות צמצום הדרגתי משמעותי של הפער בין הוצאות וחובות לבין הכנסות עד כדי הגעה לראשונה למאזן חיובי בסוף שנת 2018. שנה לאחר מכן – אחרי ארבע מערכות בחירות (אחת לרשויות המקומיות ושלוש לכנסת) – שבה מרצ למאזן גירעוני של למעלה מ-8 מיליון ש"ח.

14 ראוי לציין שחלק ניכר מהגירעון היה "ירושה" של חובות ותיקים של מפ"ם שנגררו אל המפלגה המאוחדת. חלוקת החובות הפנימית בין רצ למפ"ם הסתיימה רשמית רק באמצע העשור הראשון של המאה ה-21, כפי שניתן לראות בתרשים 5.5.

5.5 תרשים
המאזן הכספי של מרצ, 1998-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

מרצ במרשתת

למרצ היה אתר אינטרנט כבר לקראת בחירות 1999 (Haleva-Amir, 2011). בבחינת איכות אתרי המפלגות שנערכה לקראת הבחירות של 2006 (אטמור, 2008) ו-2009 (אטמור וסיאני, 2011) הוערך אתר מרצ כאיכותי בהשוואה לאתרי המפלגות האחרות. בניתוח של בחירות 2009 (כספי ולב, 2010) נמצא כי מרצ עשתה שימוש במכלול אמצעי התקשורת החדשים שעמדו אז לרשות המפלגות. לקראת בחירות 2015 היו למרצ לייקים יותר מכלל המפלגות ובהפרש ניכר מהבאה אחריה (כ-75,000 לעומת כ-44,000 לישראל ביתנו). נתון זה לא תאם לתמיכה בה בציבור (שעמדה על כ-4%) אלא שיקף את היותה המפלגה הפחות פרוסונלית משאר המפלגות בזירה המקוונת.

בעוד שביתר המפלגות ניכר יתרון ברור למנהיג המפלגה בזירה זו, הרי במרצ המצב היה שונה. המפלגה הייתה פעילה יחסית בהפקת רשומות (פוסטים) בפייסבוק לקראת בחירות 2015,

יותר ממנהיגת המפלגה (זהבה גלאון) ומממוצע שלושת הבכירים הבאים ברשימה. חשוב מכך, אומנם בשנת 2015 היו יותר לייקים לדרך הפייסבוק של מנהיגת המפלגה, אבל דובר בהפרש קטן, בשונה מכל יתר המפלגות, למעט חד"ש (זמיר ורהט, 2017).¹⁵ לפי בחינה שהתבצעה בסוף 2016, בטוויטר המאזן במרצ נטה יותר לכיוון הפעילות של המנהיגה ושל הפוליטיקאים הבכירים – הן מבחינת תפוקת הציצים הן מבחינת מספר העוקבים. למנהיגת המפלגה היו כמעט פי שלושה עוקבים מלמפלגה (שהיו לה אז מעט פחות מ-5,000 עוקבים, המספר השלישי בגובהו אחרי הליכוד וחד"ש). אולם טוויטר נמצאה כמכשיר פרסונלי יותר באופן כללי, ובהשוואה למפלגות אחרות גם כאן הפער בין הפוליטיקאים לבין המפלגה היה קטן יחסית. ניתן לסכם ולומר כי מרצ בלטה בהשוואה למפלגות האחרות ובהשוואה לפוליטיקאים בתוכה באימוצה ובהפעלתה את הכלים של התקשורת החדשה.

אידאולוגיה

המחקר ההשוואתי נוהג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ירוקות, שמרניות, ליברליות וכיוצא באלה. סיווגה המובהק של מרצ לאחת המשפחות הללו היה בעבר אתגר מסוים. כך, למשל, מבחינה של מדיניות כלכלית-חברתית מרצ שילבה בראשית דרכה בין פלג סוציאליסטי (מפ"ם) לפלג שוחר שוק חופשי (שינוי). ואולם כיום ניתן לסווג את מרצ כמפלגה סוציאל-דמוקרטית מבחינה כלכלית-חברתית, ופרוגרסיבית מבחינת זיהויה עם ערכים פוסט-מטריאליסטיים (ראו להלן). כמו מפלגת העבודה, גם מרצ משתייכת לשני ארגונים בינלאומיים המאגדים בתוכם מפלגות החולקות תפיסות עולם חברתית-כלכלית דומות: ב"אינטרנציונל הסוציאליסטי" היא חברה מלאה ובמפלגת הסוציאליסטים האירופים (Party of European Socialists) היא במעמד של משקיפה.

תיבה 5.1, המציגה את מטרות מרצ כפי שהוגשו לרשם המפלגות, אינה מאפיינת את מרצ כמפלגת שמאל רדיקלי כפי שהיא נתפסת בציבור הישראלי. דמוקרטיה, שלום, שוויון זכויות, צדק חברתי, קיום בכבוד – כל אלו יכולים להיות מטרות של כל מפלגה מבלי לאפיין אותה אידאולוגית. ניתן ללמוד אולי ממה שאיננו מופיע ברשימת המטרות ומאפיין כמובן את

15 בשנת 2013 אף נמצא כי רק במרצ היו הרשומות של המפלגה פופולריות יותר מהרשומות של מנהיגתה (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015).

מפלגות הימין בישראל – הזיקה לדת, הזיקה והמחויבות לארץ ישראל ולאופייה יהודי של מדינת ישראל וכו'.

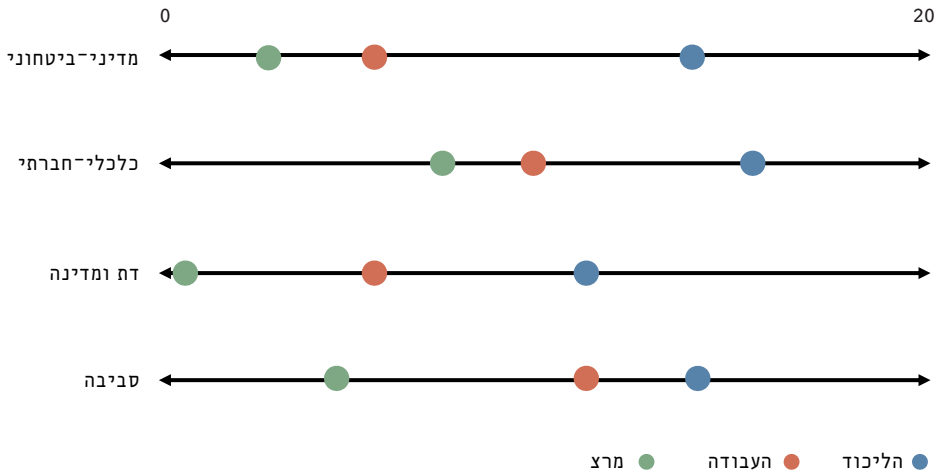
תיבה 5.1: מערות מרצ כפי שהוגשו לרשם המפלגות

1. לפעול לביסוסה של חברה דמוקרטית ושוות זכויות במדינת ישראל.
2. לפעול לקידום השלום עם הפלשתינים, סוריה, לבנון ושאר מדינות האזור, ולביסוס מעמדה של ישראל בגבולות מוכרים ומוסכמים.
3. לקידום צדק חברתי בישראל, ולמען שוויון ערך האדם, דו קיום, הגנה על זכויות הפרט והגנה על החלש.
4. לפעול למען רווחה חינוך וקיום בכבוד של כל אזרחי המדינה.

מקור: רשם המפלגות, 2020.

מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002–2003 מיפה את מיקומה האידאולוגי של מרצ לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). תרשים 5.6 מראה את מיקומה של מרצ, בהשוואה למפלגת העבודה ולליכוד, על גבי ארבעה צירים. ברי כי מרצ היא הסמן השמאלי בכל הצירים הללו. בנושא דת ומדינה היא נמצאה במקום הקיצוני ביותר (ערך של 0.7 בסולם של 0 עד 20) וגם בנושא המדיני-ביטחוני היא אחזה בעמדה יונית מובהקת שמיקמה אותה משמאל למפלגת העבודה (2.7). מרצ הייתה גם המפלגה הסביבתית ביותר (4.6).

תרשים 5.6 מיקום אידאולוגי לפי ארבעה ממדים

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver, 2006

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

בתחום המדיני-ביטחוני לא חלו שינויים מהותיים בעמדותיה של מרצ לאורך השנים. באשר לסוגיה הפלסטינית, מרצ דגלה מאז היווסדה בהסדר מדיני המבוסס על עקרון "שתי מדינות לשני עמים" מתוך תמיכה בחזרה לגבולות 1967 ופינוי התנחלויות. בשנת 2006 נוספה גם תמיכה מפורשת בחלוקת הריבונות בירושלים. בשונה ממפלגות מרכז, מרצ הדגישה כי הסדר מדיני עם הפלסטינים נחוץ לא רק מבחינת אינטרסים מדיניים-ביטחוניים אלא גם מבחינה מוסרית. כך, במצע הבחירות לכנסת ה-17 (2006) נכתב:

הכיבוש הישראלי בשטחים ושלטון ישראל על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים מהווים אסון מוסרי, כלכלי, חברתי ומדיני לישראל. האמצעים בהם נוקט שלטון הכיבוש מהווים הפרות יום-יומיות של זכויות אדם: ענישה קולקטיבית, מעצרים מנהליים, סגרים ועוולות רבות אחרות. ההתנחלויות מעבר לקו הירוק מהוות עבירה על החוק הבינלאומי ויוצרות מכשול חמור אשר מרחיק את ההסדר המדיני. הטרור הפלסטיני הפוגע באזרחים חפים מפשע אכן מהווה מכשלה ממשית

להתקדמות בתהליך השלום, אך אין לאפשר לארגוני הטרור להכתיב להנהגות הפוליטיות את סדר היום. האינטרס הישראלי היה ונותר סיום הכיבוש וחלוקת הארץ בדרך של הסכם.

התמיכה בשלום עם סוריה, שהיה על סדר היום הציבורי בשנות ה-90 ("תמורת שלום מלא עם סוריה, המעוגן בסידורי ביטחון קפדניים ואשר מבטיח את מקורות המים של ישראל, צריכה ישראל להסכים לנסיגה לגבול הבינלאומי"), התחלפה בעקבות מלחמת האזרחים בסוריה והתמורות הגאופוליטיות בעמדות זהירות יותר. שינוי זה משתקף למשל במצע שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013): "לאחר שתתייצב בדמשק ממשלה נבחרת ומייצגת [...] יש לפעול לחידוש המשא ומתן עם סוריה על הסכם שלום".

בכל הצבעות המפתח המדיניות שהתקיימו בכנסת בתקופה הנסקרת הצביעה מרצ, כמצופה, בהתאם להשקפותיה היוניות: בעד שני הסכמי אוסלו (1993 ו-1995), בעד הסכם חברון (1997) והסכם ואי (1998), בעד תוכנית ההתנתקות (2004-2005),¹⁶ בעד ההחלטה על הקפאת הבנייה בהתנחלויות (2009) ונגד יוזמות החקיקה השונות שנועדו לשריין את מעמדה של ירושלים ולהקשות על מסירת שטחים מתחום שיפוטה במסגרת הסכם מדיני. נוסף על כך מרצ הייתה המפלגה הציונית היחידה שנקטה עמדה ביקורתית כלפי המבצעים ברצועת עזה, למשל היא טענה כי הופעל כוח מופרז במהלך מבצע "צוק איתן" בקיץ 2014.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

כפי שכבר הוזכר, לשתיים מבין שלוש המפלגות המייסדות של מרצ היו עמדות כלכליות שונות בתכלית זו מזו: שינוי דגלה בשוק חופשי בעוד מפ"ם דגלה במעורבות המדינה במטרה לצמצם את הפערים בחברה. הבדלים אלה התבטאו במצע המפלגה משנות ה-90 באמירות מעורבות ולא מחייבות: "מרצ רואה בשילוב של יעילות ושגשוג כלכליים עם רגישות ואזונים חברתיים את היעד אליו צריכה ישראל להתקרב [...] יש לכוון בישראל משק מודרני, מפותח ומשגשג, בעל רמה טכנולוגית ותעשייתית גבוהה, המאפשר את קיומה של מדינת רווחה מתקדמת". כמו כן ניתן למצוא במצעים אלה תמיכה בהמשך תהליכי הפרטה של מפעלים בבעלות המדינה ובלבד שלא תיפגע טובת הציבור ויובטחו זכויותיהם של העובדים.

16 על אף התמיכה בכנסת שנמעו במרצ גם קולות ביקורתיים על האופי החד-צדדי של תוכנית ההתנתקות, שלא כללה הסכם עם הפלסטינים.

מאוחר יותר, בעקבות פרישת שינוי ממרצ (כאמור, מלבד אמנון רובינשטיין), חלה תזוזה שמאלה בעמדות הכלכליות של המפלגה. המצע מ-2006, לדוגמה, כלל ביקורת חברתית על מדיניות הממשלה והזדהות מפורשת עם הזרם הסוציאלי-דמוקרטי:

מדיניות ממשלת הימין בשנים האחרונות התייחסה לקידום הכלכלה תוך התעלמות מהמצב החברתי ומהגידול בפערים, באבטלה ובעוני. התוצאה היא שגשוג כלכלי של יחידים עשירים ובעלי הון ולא של כלל המדינה ותושביה. מצב זה מוביל לחברה מקוטבת, ניכור גדול, ותחושה של כל אדם לגורלו [...] המדיניות הכלכלית של ממשלת הימין כרסמה במדינת הרווחה והביאה לפגיעה קשה במעמד הביניים. כתוצאה מכך מתערער עמוד השדרה של החברה [...] מדיניות מתקדמת בתחום הכלכלי והחברתי מחייבת טיפול בו זמנית בצמצום הפערים ובפרישת רשת בטחון חברתית איתנה ברוח עקרונות הסוציאלי דמוקרטיה.

במצעי מפלגה מאוחרים יותר לא מופיע מפורשות המונח "סוציאלי-דמוקרטיה" אך זוהי רוח הדברים. כך, לקראת הבחירות לכנסת ה-20 הודגשו ארבע נקודות מרכזיות: (1) כינון מחודש של מדינת רווחה רחבה ועדכנית, המספקת שירותים חברתיים לכול בתחומי החינוך, הבריאות, הדיור, השירותים הסוציאליים והתעסוקה, מתוך החזרת האחראיות של המדינה לשירותים הניתנים לתושבים; (2) שינוי מדיניות המיסים באופן שיפחית את אי-השוויון במשק; (3) מהפכה בשוק העבודה שמטרתה הבטחת שכר הוגן, ביטחון תעסוקתי, סיוע והכשרה מקצועית למובטלים; (4) שינוי סדר העדיפויות – הפסקת ההשקעה הבלתי-פרופורציונלית בהתנחלויות ובתקציב הביטחון, והתניית כל התקציבים לחינוך החרדי בלימודי ליבה. כמו כן מופיעות במצע התנגדות להמשך תהליכי הפרטה הגורפים שעברה הכלכלה הישראלית וקריאה למאבק בריכוזיות במשק.

העובדה שמרצ שהתה בין השנים 2000 ו-2021 באופוזיציה הגבילה באופן טבעי את יכולתה לקדם את המדיניות הכלכלית שבה צידדה. החקיקה שנחשבת עד היום לאחד ההישגים הגדולים המזוהים עימה בתחום החברתי היא חקיקתו של חוק הדיור הציבורי, אשר קידם ח"כ רן כהן. החוק נועד לאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש את דירתם בעזרת קבלת הנחות ומענקי מדינה (שגובהם ייגזר מוותק המגורים) ולהפוך אותם לראשונה לבעלים של הון הניתן להורשה, וכך לשפר את מעמדם הכלכלי-חברתי. החוק נחקק אומנם בשלהי שנות ה-90, אך יישומו נדחה שוב ושוב במסגרת חוק ההסדרים ולבסוף נכנס לתוקף רק בשנת 2013 (כהן, 2014).

תחום נוסף שהובילה מרצ היה השוויון המגדרי. בשנות ה-90 וראשית המאה ה-21 היו אלה במיוחד חברות הכנסת נעמי חזן, ענת מאור וזהבה גלאון אשר יזמו וקידמו חקיקה בתחום זה.

הישג אחר נקשר לפעילותו של אילן גילאון ומאבקו הממושך להגדלת קצבת הנכים. הצעת החוק הפרטית שאותה יזם גילאון עברה בשלהי 2016 בקריאה טרומית בניגוד לעמדת הממשלה, דבר שאילץ אותה להגיע לפשרה שנתמכה על ידי כל סיעות הכנסת. בראשית 2018 אישרה מליאת הכנסת פה אחד בקריאה שנייה ושלישית את העלאת הקצבה בכ- 50%.

דת ומדינה

במצע מרצ משנת 1996 נכתב כי "עיקרון חופש הדת, ובכלל זה החופש מדת, מחייבים הפרדה של הדת מהפוליטיקה והפרדה של מוסדות הדת ממוסדות המדינה".

המאבק בכפייה הדתית ולמען הפרדת הדת מהמדינה הוא מהמוזוהים ביותר עם מרצ, עוד מראשית דרכה. כפי שצוין לעיל, מרצ היא מהמפלגות היחידות שקוראות באופן עקבי וברור להפרדה של הדת מהמדינה. לפי תפיסתה הרעיונית קיים במדינת ישראל מונופול דתי-אורתודוקסי המפלה לרעה יהודים חילונים ויהודים המשתייכים לזרמים אחרים כמו רפורמים וקונסרבטיבים. במצע שלה לכנסת ה-17 אף הופיעה לראשונה הדרישה שלפיה הרבנות הראשית תחדל להתקיים כמוסד ממלכתי במימון המדינה.

מתוך קשת הנושאים הרחבה הנוגעת לדת ומדינה נסתפק כאן בהתייחסות לארבעה: גיור, גיוס חרדים לצה"ל, נישואים אזרחיים והדרת נשים. העמדה הביקורתית של מרצ כלפי המונופול של הרבנות האורתודוקסית על תהליך הגיור משקפת את תמיכתה בתפיסה פלורליסטית של היהדות. כך, במצע שלה מ-1996 נכתב ש"הכרה ביהדותו של אדם תיעשה על-פי אמות מידה פלורליסטיות וליברליות, ואזרחות לפי חוק השבות תוענק לכל אדם המצהיר בתום לב שהוא יהודי". מאוחר יותר שכללה מרצ את עמדתה מתוך הבחנה בין תהליך הגיור לבין קבלת אזרחות. במצעה משנת 2006 נכתב:

גיור הוא מושג דתי ולא אזרחי. הגיור המקובל כיום יחול אך ורק על מי שיחפון להצטרף לעם היהודי ולדת היהודית. מי שמגדיר עצמו כיהודי, דובר עברית ובעל ידיעה בהיסטוריה ובתרבות היהודית, ומבקש להתגורר בישראל – יחשב כמי שקשר את גורלו עם העם היהודי, ועל כן יוכר ככזה לכל צורך אזרחי במדינת ישראל. מי שמבקש לקיים גיור דתי יוכל לבחור בין גיור אורתודוקסי, רפורמי, קונסרבטיבי ואחר. לצורך רישום אוכלוסיה במדינת ישראל יחשב כיהודי הן מי שהתגייר בהליך דתי והן מי שהצטרף לעם היהודי בהליך לא דתי.

סוגיה מרכזית נוספת נוגעת לעמדה כלפי גיוס בחורי ישיבות לצה"ל. בראשית דרכה של מרצ היה השוויון בגיוס בין הנושאים הבולטים שעסקה בו: היא יצאה נגד הפטור הגורף

שניתן לחרדים ופעלה לבטל את חוסר השוויון שהוא גורר. במצע שלה מ־1996 נכתב: "בחורי ישיבות יגוייסו לצה"ל לשירות צבאי מלא, תוך התחשבות בתנאי לימודיהם ובצרכי הצבא". זאת ועוד, שניים מחברי הכנסת של מרצ היו בין העותרים לבג"ץ כנגד ההסדר שפטר חרדים משירות צבאי (בג"ץ 3267/97 רובינשטיין ואח' נ' שר הביטחון). פסק הדין שניתן הורה לכנסת להסדיר את הסוגיה בחקיקה ראשית והוביל לחקיקתו של החוק שזכה לכינוי "חוק טל". מרצ התנגדה נחרצות גם להסדרים שנקבעו במסגרת החוק הזה, והצביעה נגד הצעת החוק בקריאה הראשונה (זמן קצר לאחר פרישתה מממשלתו של אהוד ברק ביוני 2000) ובקריאות השנייה והשלישית (שנערכו כבר בזמן כהונת ממשלת שרון הראשונה ב־2002). ואולם מאוחר יותר, החל מהבחירות לכנסת ה־17 (2006), חלה תפנית והנושא הזה ירד בהדרגה מסדר יומה הרעיוני של המפלגה. נשמעו מתוכה אף קולות המפקקים כליל ביתרונות שבגיוס הצעירים החרדים לצה"ל. כך, למשל, פרסמה תמר זנדברג (2012) מאמר המפקק בנחיצות בגיוס בחורי ישיבות לצה"ל, והמפלגה אף נעדרה בהפגנתיות (יחד עם כל סיעות האופוזיציה) מההצבעה הסופית על "חוק השוויון בנטל", שעבר בשנת 2014 ושמקדמיו (יש עתיד והבית היהודי) הציגו כחוק מהפכני שיפתור את בעיית הפגיעה בשוויון.

הדרישה למיסודם של נישואים אזרחיים לצד אלה הדתיים היא מהוותיקות ביותר והופיעה עוד במצעים של רצ ושינוי. מרצ אף הייתה חלוצה בקריאתה למיסוד נישואים בין בני אותו מין. כך, במצעה לכנסת ה־17 (2006) היא קראה להנהיג נישואים וגירושים אזרחיים במדינת ישראל, כולל בין בני אותו מין, ולקבוע כי רשם נישואים ממלכתי יהיה אחראי על רישום המעמד האישי. סוגיה נוספת, שהחלה לקבל בולטות, הייתה המאבק בתופעת הדרת הנשים, אשר הפכה – לפי מצע מרצ לכנסת ה־20 – ל"מכת מדינה". אף כי הנושא של זכויות נשים ומעמד האישה היה תמיד במוקד המצעים הרעיוניים של מרצ, הדגש על מאבק אקטיבי בהדרת הנשים הוא סוגיה מאוחרת יותר שהופיעה לראשונה במצע לבחירות לכנסת ה־19 (2013): "מרצ תפעל בנחרצות נגד תופעות של הדרת נשים מן המרחב הציבורי, לביטול קווי אוטובוסים המפרידים בין גברים לנשים ולהטלת סנקציות כלפי המדירים נשים. מרצ תדאג לכך שנשים יוכלו להתפלל באתרים מקודשים, ובכלל זה בכותל המערבי, על בסיס שוויוני".

חוקה וממשל

עוד הרבה לפני שעלה על סדר היום הציבורי הפולמוס על מהות הדמוקרטיה (תפיסה צרה של עקרון שלטון הרוב מול תפיסה מהותית של דמוקרטיה "עבה" או ליברלית) הקדישה מרצ במצעה חלקים נרחבים שעסקו בכך:

תפיסת הדמוקרטיה כשלטון הרוב בלבד היא תפיסה מצומצמת מדי, וחשוב להבטיח כי גם הציבור וגם הרשויות יפנימו עקרונות נוספים של המשטר הדמוקרטי – הגנת הפרט מפני שרירות השלטון, שמירת הזכויות של קבוצות ושל מיעוטים, שלטון החוק, קבלתם של ערכים אוניברסליים ואיזון נאות בין חובות לזכויות.

כחלק מתפיסתה זו הרגישה מרצ לאורך כל השנים את חשיבותם של חופש הביטוי והעיתונות החופשית, של שלטון החוק ושל מערכת משפט בלתי תלויה המשמשת מגן של זכויות האזרח והאדם.

מרצ היא גם היחידה מבין המפלגות הציוניות שמצדדת בגישה הרואה במדינת ישראל גם את מדינת כל אזרחיה. בעניין זה עמדת המפלגה השתנתה במהלך השנים. בשנות ה-90 הניסוח היה רך יחסית ("מדינת העם היהודי ושל כלל אזרחיה"), ומאוחר יותר הוא התחדד ("מדינת העם היהודי ומדינת כלל אזרחיה") – שינוי סמנטי קטן אך משמעותי. לימים אף התווספה קריאה מפורשת להעניק זכויות קהילתיות למיעוט הערבי: "מלבד הבטחת שוויון מלא לכל אזרחי המדינה, ישראל תכיר במיעוט הערבי כמיעוט לאומי שלו זכויות קולקטיביות, ותאפשר לו לממש ולבטא את תרבותו הייחודית ולפעול בשפתו".

השאיפה להשלמת המהלך החוקתי – על ידי חקיקת חוקה שתכלול הגנה מלאה על כל זכויות האדם והאזרח – היא רכיב קבוע במצעי המפלגה. שאיפה זאת (מתוך הכרה בסבירות הקלושה להשלמת מהלך כזה) מופיעה לצד קריאה לחקיקת חוקי יסוד משלימים כגון חוקי יסוד: זכויות חברתיות, חוקי יסוד: חופש הביטוי וההפגנה וחוקי יסוד: חופש הדת. אחד המאפיינים הבולטים של מרצ הוא זיהויה המובהק עם מה שמכונה בספרות המחקר ערכים פוסט-מטריאליסטיים (Inglehart, 1990), כגון זכויות נשים, סביבתנות, זכויות להט"ב, חופש מידע ופרטיות. כבר בשנות ה-90 הופיעו במצע המפלגה, לצד פרק ארוך על זכויות נשים ושוויון מגדרי, גם סעיפים העוסקים בזכויות של "הומוסקסואלים, לסביות וביסקסואלים"¹⁷ ובחופש מידע. מרצ הייתה המפלגה הראשונה שכללה התייחסות לנושאים אלה במצעה, והיא סללה את הדרך לכניסתן של סוגיות אלו למצעים של מפלגות נוספות מאוחר יותר.

בנושא שיטת הממשל, סביב שאלת ביטולו של חוק הבחירה הישירה, שנידון בכנסות ה-14 וה-15, הייתה מרצ חצויה. בקריאה הטרומית ובקריאה הראשונה התפלגו קולותיהם של חברי

17 במובן זה מרצ הקפידה להיות עדכנית עם מגמת ריבוי הזהויות המיניות: עוד במצע מ-2006 החווספה הזהות של טרנסים, ובמצע מ-2015 כבר מדובר על זכויות להטב"ק (לסביות, הומואים, טרנסים, ביסקסואלים וקווירים).

הסיעה כמעט שווה בשווה בעד ונגד, אך בקריאה הסופית תשעה מתוך עשרת חברי הסיעה הצביעו בעד הביטול. מאז מרצ מצודדת בשיטת הממשל הפרלמנטרית ומתנגדת מפורשות לכינון משטר נשיאותי, "המהווה איום של ממש על הדמוקרטיה הישראלית". מרצ אף הצביעה בעד העלאת אחוז החסימה לרמה של 2% (2004), אך התנגדה נמרצות להעלאתו לרמה גבוהה יותר כחלק מ"חוקי המשילות" שנחקקו במהלך כהונת הכנסת ה-19 (2013-2015). מרצ גם הביעה תמיכה בשיטת הבחירות היחסית ככזו המאפשרת ייצוג למגוון הדעות בחברה הישראלית.

לסיכום, העמדות הפוליטיות של מרצ, כפי שהתבטאו במצעים שלה ובהצבעות מפתח בכנסת, מיקמו אותה בעמדה השמאלית ביותר מבין המפלגות הציוניות. מיקום זה הלך והתחדד במהלך השנים לאחר פרישתה של שינוי, הקפיטליסטית, ועם עזיבתו של יוסי ביילין את המפלגה. כאשר בוחנים במבט-על את מצעי המפלגה לאורך השנים אפשר להצביע על דחיקתן של הסוגיות המדיניות-ביטחוניות לסדר חשיבות משני. עד שנת 2009 הפרק המדיני-ביטחוני הוא שפתח את המצעים והיה בין 10% ל-20% מהנפח הכולל שלהם. בבחירות של 2013 הורד הפרק המדיני-ביטחוני למקום השני ובבחירות 2015 הוא נדחק עוד יותר ומוקם כפרק השישי. בשני מצעים אלה ירד נפחו ל-5% מכלל המצע. חלק מההסבר לכך נעוץ בוודאי במציאות שהשתנתה עד היסוד – החל באופטימיות של שנות ה-90, דרך קריסת תהליך אוסלו ואינתיפאדת אל אקצא, הצעדים החד-צדדיים כגון ההתנתקות והקמת חומת ההפרדה, עליית שלטון חמאס בעזה, וכלה בקיפאון המדיני, בהקשר הפלסטיני בעיקר, שאפיין את שנות שלטון נתניהו בין 2009 ל-2021.

במקביל, אין להתעלם גם מהמקום המרכזי שעברו לתפוס הערכים הפוסט-מטריאליסטיים בסדר היום המפלגתי. בנושאים הללו – מאיכות הסביבה, זכויות להט"בים, פרטיות וחופש מידע, ועד לאי-הפללה של משתמשי סמים קלים וזכויות בעלי חיים – מרצ היא לא פעם פורצת הדרך. אולם יש שיגידו כי התמקדותה בנושאים האלה גם גובה מחיר ציבורי ותורמת להתקבעותה התדמיתית של מרצ כמפלגה המייצגת את מה שמכונה בבזז מעורב בקנאה "הבועה התל אביבית".

סיכום

ההיסטוריה של מרצ מאז 1992 היא סיפור של היחלשות, לפחות עד לבחירות 2009 כאשר כוחה בכנסת נחתך ב-75% ביחס לבחירות 1992 (מ-12 מושבים לשלושה). לאחר מכן ניכרה התאוששות זמנית, אך מרצ עם חמישה או שישה מושבים, עמוק באופוזיציה, הייתה רחוקה משיא כוחה בראשית התקופה עם 12 מושבים וארבעה שרים בממשלה. בבחירות 2020 שבה

מרצ לרמת השפל עם שלושה מושבים בלבד, אך בבחירות 2021 היא התאוששה, הכפילה את ייצוגה ואף שבה לממשלה לאחר יותר מ-20 שנים. אולם יכולתה של המפלגה להשיג תמיכה מוגבלת יותר ויותר. את התמיכה בציבור הערבי היא איבדה כמעט לחלוטין, ובציבור היהודי עיקר מאבקה בכל מערכת בחירות היה עם מפלגת העבודה. ככל שהציבור היהודי הולך ימינה, נדחקת מרצ לעמדה שולית עמוק בשמאל כשבינה לכין הקצה השמאלי נמצאות רק חד"ש והמפלגות הערביות. מעמדה זו קשה להשפיע, ודומה כי המפלגה ונציגייה אולי משיגים את כל שניתן להשיג בתנאים אלו מבחינת השפעה על השיח הפוליטי בישראל, אך אין מדובר בהשפעה רבה. אפילו מחויבות ותיקה לנושאים "חדשים" יחסית שהופכים למקובלים יותר – שוויון מגדרי, להט"ב או איכות הסביבה – אינה עוזרת כאשר אלו מאומצים על ידי מפלגות אחרות. נראה כי מרצ תיאלץ לחשב נתיב מחדש (גולן, 2021) לאחר שמפלגת העבודה הפכה כמעט למפלגה תאומה מבחינת תפיסות העולם המיוצגות בה.

פרק 6. המפד"ל ויורשותיה

פרק זה מנתח את פועלן של שלוש מפלגות הציונות הדתית אשר היו מיוצגות בכנסת בין השנים 1992 ו-2021: המפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל), ששינתה את שמה ל"הבית היהודי", ושתי מפלגות שהתפלגו ממנה. הראשונה שבהן – ארץ, חברה, יהדות (אח"י) – פעלה בין השנים 2005 ו-2009. השנייה – הימין החדש (או ימינה) – נוסדה רק בשלהי 2018, אך לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021) השלימה מעין השתלטות מבחוחן על מפלגת הבית היהודי ודחקה אותה אל מחוץ לכנסת. באופן מפתיע עד מאוד הפך יושב ראש הימין החדש/ימינה נפתלי בנט לראש הממשלה לאחר בחירות 2021, על אף שימינה זכתה בשבעה מושבים בלבד. הימין החדש הפכה בכך למפלגה הרביעית בלבד (לאחר מפא"י/מפלגת העבודה, הליכוד וקדימה) שהעמידה משורותיה ראש ממשלה ובנט – לראש הממשלה הדתי הראשון.

היינו צריכים להכריע לגבי הכללתה של מפלגת תקומה (ששינתה את שמה מאוחר יותר לאיחוד הלאומי-תקומה והתמודדה בבחירות 2021 בשם הציונות הדתית) בפרק זה או בפרק 13 בספר זה, העוסק במפלגות הימין הרדיקלי. מצד אחד, חלק ניכר מאנשי ומנהיגי מפלגה זו פעלו בעברם במסגרת המפד"ל. מפלגה זו מייצגת את הצד השמרני-חרדי-לאומי בוויכוח הזהותי הפנימי בציבור הדתי-לאומי (הרמן ואח', 2014; רוזנר ופוקס, 2018; אטינגר, 2019). כמו כן מפלגה זו הייתה חברה בברית אלקטורלית עם מפלגת הבית היהודי בין 2013 ל-2020 ואף התמודדה בשם "הבית היהודי" בבחירות 2013 ו-2015. מצד שני, מבחינת התקופה שאנו עוסקים בה מדובר במפלגה שתפקדה כישות עצמאית מן המפד"ל ואף העדיפה להיות חברה בברית עם מפלגות ימין אחרות (1999, 2003, 2009, 2021). נוסף על כך המפד"ל בתקופה זו (כמו גם הימין החדש ואח"י, הנכללות בפרק זה) שילבה בתפיסת עולמה קו ממלכתי בעוד שהדגש של האיחוד הלאומי-תקומה היה לאומני ותורני. לבסוף, יש להזכיר כי מעברי מצביעים, וגם שילוב של פעילים ופוליטיקאים דתיים-לאומיים, בולטים יותר ויותר גם בין המפד"ל/הבית היהודי לבין מפלגות אחרות ובמיוחד הליכוד (כהן, 2010). לאור זאת, התמיכה של הציבור הדתי-לאומי באיחוד הלאומי-תקומה ופעילותו הנמרצת של ציבור זה במסגרת המפלגה (בשונה למשל בכל הנוגע למגזר הערבי והמגזר החרדי, שבהם יש חפיפה רבה יותר בין מצביעים לבין נציגים) אינן סיבות מספיקות לכלול את האיחוד הלאומי-תקומה בפרק זה, בספר שיחידת הניתוח שלו היא מפלגות.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של השורשים האידאולוגיים, הארגוניים והפוליטיים של המפד"ל וסוקר את מעמדה במערכת המפלגות עד לשנת 1992. לאחר מכן מנתח הפרק את המפד"ל/הבית היהודי (ובמקומות הרלוונטיים גם את אח"י ואת הימין החדש) לפי חמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגי המפלגות בבחירות לכנסת ובבחירות לרשויות המקומיות. כפי שנראה, המפד"ל והבית היהודי חוו טלטלות אלקטורליות (עם הישגים של בין שלושה לתשעה מושבים). קולות הציבור הדתי-לאומי, שהיה בעברו הרחוק הבסיס האיתן של מפלגה זו, לא הובטחו לה עוד, והיא ניסתה שוב ושוב להמציא את עצמה מחדש. לקראת בחירות 2021, לאחר שהניסיונות לכונן בריתות ערב הבחירות נכשלו, החליטה המפלגה להימנע מהתמודדות בבחירות. באופן מעניין בבחירות אלו ניכרה הצלחה לשתי רשימות של הציונות הדתית: האחת, ברית מפלגות בשם הציונות הדתית שהורכבה מנציגי מפלגות בעלות גוון לאומני רדיקלי וחרדי-לאומי; והשנייה ימינה, שהייתה בעלת גוון דתי-לאומי אך כללה גם נציגים לא דתיים. מי שנותרה בחוץ הייתה המפד"ל/הבית היהודי, שבמשך עשורים ניסתה להחזיק את שתי הקבוצות הללו של הציונות הדתית יחדיו.

החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית מתוך התמקדות בחברי הכנסת שכיהנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי לאורך השנים. הוא מנתח את מאפייניהם הדמוגרפיים וסוקר את מקרי הפרישה המרובים שחוותה המפלגה. כפי שנראה, המפלגה הפכה עם הזמן למגוונת יותר מבחינה מגדרית וגילית, אך במבט לאחור שינוי זה לא מנע את היחלשותה או את הפרישות ממנה אלא אולי עיכב אותן במעט. החלק הבא – זירת הממשלה – מנתח את פרקי הזמן שבהם הייתה המפלגה חלק מהקואליציה השלטונית, את התפקידים המיניסטריאליים שמילאו נציגיה ואת המניעים לשני אירועי הפרישה שלה: ממשלת ברק (2000) וממשלת שרון השנייה (2004). מדובר במפלגה שיש לה נטייה ברורה להיות חלק מן הממשלה, אם בשל הרצון לדאוג למגזר הדתי-לאומי ואם בשל התפיסה העצמית הממלכתית. עם זאת, היו מצבים שבעקבותיהם בחרה המפלגה באופוזיציה, מצבים שבהם אותגרו תפיסותיה בתחומי החוץ והביטחון. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית: הבחירות הפנימיות לתפקידי היושב ראש והמועמדים לכנסת, מבנה המפלגה וחבריה ומאזנה הכספי. כפי שנראה, דובר במפלגה חיה ותוססת בעלת דפוסים של דמוקרטיה פנימית ברוב המקרים. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את התמורות הרעיוניות שחלו במפלגה מתוך הסתמכות על מצעי המפלגה ועל עמדות חברי הכנסת שלה בהצבעות מפתח ובהתבטאויותיהם. העמדה הימנית של המפלגה בנושאי חוץ וביטחון, שהייתה די מבוססת כבר בראשית התקופה שאנו עוסקים בה, הלכה והתחדדה; העמדה הביקורתית כלפי מערכת המשפט הלכה והתחזקה,

בעיקר מאז ראשית שנות ה־2000; ואילו העמדות בנושאי חברה וכלכלה השתנו מאוד תחת הנהגת בנט ושקד, כאשר תפיסה חברתית בעלת גוון סוציאלי־דמוקרטי הוחלפה בתפיסות נאו־ליברליות.

המפד"ל: מ"הברית ההיסטורית" ל"מחנה הלאומי"

המפד"ל נוסדה בשנת 1955 כמיוזג בין שתי התנועות הוותיקות של הציונות הדתית: המזרחי והפועל המזרחי. המזרחי נוסדה בראשית המאה ה־20 בידי הרב יצחק יעקב ריינס במחאה על החלטת הקונגרס הציוני לכלול את החינוך במסגרת תחומי הפעולה של ההסתדרות הציונית. החלטה זו עוררה את החשש שהרוב החילוני יכתיב את מדיניות החינוך. המפלגה החלה לפעול בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. הפועל המזרחי התפצלה מהמזרחי בשנת 1922, ובתוך שנים ספורות הפכה למפלגה הדתית הדומיננטית ביישוב. הפועל המזרחי עיגנה את ערכי השוויון והצדק החברתי במקורות ולא בתורות הסוציאליזם האירופי. היא חשה קרבה רעיונית לתנועת העבודה, להתיישבות החלוצית ולהסתדרות. נציגים מטעם שתי המפלגות התמודדו בארבע מערכות הבחירות לאספת הנבחרים – המוסד הייצוגי של היישוב היהודי תחת השלטון הבריטי – וחמישה נציגים מטעמן חתומים על מגילת העצמאות.

בשתיים מתוך שלוש מערכות הבחירות הראשונות התמודדו שתי המפלגות ביחד: ב־1949, במסגרת החזית הדתית המאוחדת (שכללה גם את שתי המפלגות החרדיות), וב־1955, במסגרת החזית הדתית הלאומית.¹ לאחר בחירות אלו התמזגו שתי המפלגות למפלגה חדשה: המפלגה הדתית לאומית, או בשמה הידוע יותר המפד"ל. ועידת הייסוד של המפלגה התקיימה ביוני 1956. כפי שמציין נויברגר (1997: 143), ביטול הפילוג המעמדי־חברתי בין מפלגה בורגנית לפועלית שיקף את היחלשות התודעה המעמדית, את הפיחות שחל בחשיבות השסע הכלכלי־חברתי בחברה הכללית והדתית כאחד ואת העלייה בחשיבות של נושאי דת ומדינה בסדר היום הפוליטי של המפלגה.

בשני העשורים הראשונים של המדינה פעלה המפד"ל כמפלגה סקטוריאלית, או "מפלגת מחנה" (דון־יחיא, 1980): מפלגה המזוהה עם ציבור בוחרים, המתאפיינת בתרבות משנה המובחנת בערכיה ובאורחות חייה, ואשר בעיניה תפקידה הוא לדאוג לאינטרסים החיוניים של המשתייכים למחנה זה (כהן, 2004: 280). במקרה של המפד"ל דובר בעיקר בשימור

1 בבחירות לכנסת השנייה (1951) המפלגות התמודדו בנפרד: הפועל המזרחי קיבלה שמונה מושבים לעומת שני מושבים בלבד למזרחי.

ואף בהרחבה של החקיקה הדתית על מנת לבסס ולהעמיק את האופי היהודי בכל תחומי החיים. בנושאים מרכזיים אחרים כמו מדיניות חוץ וביטחון או כלכלה היא קיבלה בדרך כלל את מרותה של מפא"י (Liebman and Don-Yehiya, 1984). "הברית ההיסטורית" – שיתוף הפעולה בין מפלגות הציונות הדתית (בנפרד עד 1956 וכמפלגה מאוחדת מאז) לבין מפא"י – הייתה הציר הפוליטי המשמעותי והיציב ביותר בנוף הקואליציוני עד המהפך של 1977 (ראו גם הערה 12 בפרק זה). מלחמת ששת הימים (1967) הביאה לתמורה אידאולוגית כאשר המפד"ל גיבשה בהדרגה קו יותר ויותר ניצי בנושא המדיני-ביטחוני, ובייחוד סביב שאלת עתיד השטחים שכבשה ישראל. השינוי התרחש בעיקר עם הופעתו של דור צעיר יותר – בוגרי בני עקיבא וישיבות ההסדר – שמאס בתפקודה של המפד"ל כ"משגיחת הכשרות" של מפא"י. הוא דרש, בעקבות כיבוש השטחים בשנת 1967, שהמפלגה תאמץ את עקרון ארץ ישראל השלמה. מותו של המנהיג הוותיק חיים משה שפירא ב-1970 אפשר ל"צעירים" האלה, שהתגבשו לסיעה פנימית, לצבור עוצמה ולקרוא תיגר על ההנהגה הוותיקה (דון-יחיא, 1980). מנהיגי סיעת הצעירים אף היו ממייסדי גוש אמונים ולא ראו עצמם מחויבים לברית ההיסטורית עם מפא"י. מהבחינה הזו, המעבר של המפד"ל לאחר בחירות 1977 לשיתוף פעולה עם הליכוד ולחיק מה שמכונה "המחנה הלאומי" נתפס כמהלך טבעי.

במקביל למעברה של המפד"ל לימין המפה הפוליטית חלה היחלשות ניכרת בכוחה האלקטורלי. בעוד שבין השנים 1955 ו-1977 היא שמרה על יציבות וקיבלה דרך קבע בין 10 ל-12 מושבים, בשנות ה-80 כוחה נחלש ונע בין ארבעה לשישה מושבים בלבד. פרידמן (1982) תלה את ההיחלשות הזו בביטחון היחסי שהביא עימו המהפך הפוליטי של 1977 למגזר הדתי-לאומי. תחת שלטון השמאל היה תמיד חשש לפגיעה אפשרית באינטרסים של הציונות הדתית, ולכן המגזר התלכד מסביב למפד"ל כמפלגת מחנה קלסית. עליית הליכוד לשלטון שחררה את המגזר מתחושת החרדה: השלטון החדש התאפיין בזיקה למסורת ישראל, תמך בהתלהבות בגוש אמונים ובמפעל ההתנחלויות, ואפילו משרד החינוך נמסר למפד"ל והיה בידיה במשך שבע שנים רצופות. דבר זה הוביל לשינוי תודעתי בקרב דתיים רבים – מתחושת פחד וחרדה ל"תחושת ביטחון ועליונות" (פרידמן, 1982). באופן כזה יכלו רבים לעבור לתמוך במפלגות ימין אחרות בלי חשש שיבולע לאינטרסים הכלליים של המגזר.

במקביל לשינוי התודעתי הזה ניזוקה המפד"ל משורה של התפלגויות ופיצולים. תחילה פרשה מהמפלגה שורה של פעילים בולטים (חנן פורת, גרשון שפט, אליעזר ולדמן) לטובת התחיה, מפלגת ימין רדיקלית שנוסדה ב-1979 על רקע ההתנגדות להסכמי השלום עם מצרים. לאחר מכן, בעקבות טענות על אפליה עדתית בשורות המפד"ל, פרש ממנה אהרן

אבוהצירא ב־1981 והקים את תמ"י (תנועת מסורת ישראל), מפלגה מסורתית ספרדית. מעט מאוחר יותר, עם היחלשותה של תמ"י, היה גם מעבר מסוים של קולות ציוניים־דתיים ממוצא ספרדי אל ש"ס. במהלך כהונת הכנסת ה־10 פרש ח"כ חיים דרוקמן מהמפד"ל והקים עם פעילים נוספים (חנן פורת, יצחק לוי) את מצ"ד, שהתמודדה ב־1984 במסגרת רשימת מורשה. לקראת הבחירות של 1988 נוסדה תנועת מימד, שכיוונה להחזיר את הציונות הדתית לפסים יוניים יותר. כל אלו נגסו בכוחה האלקטורלי של המפד"ל במידה ניכרת.² כבר משנות ה־80 של המאה ה־20 ניכר גם שינוי במאזן הכוחות בין המפלגות הדתיות. עד אז היה רוב למי שייצג את הציונות הדתית־לאומית במחנה זה, אך עם הופעתה ועלייתה של ש"ס בשנות ה־80 הפכו נציגי המפלגות החרדיות לרוב בקרב הנציגים של המפלגות הדתיות.

הזירה האלקטורלית

חלק זה מנתח את הישגיה האלקטורליים של המפד"ל/הבית היהודי בכנסת ובזירה המוניציפלית. בכנסת בולטים השינויים הרבים שחלו בכוחה של המפד"ל/הבית היהודי: התחזקות לקראת בחירות 1996, ירידה הדרגתית עד לבחירות 2009 (כולל בחירות אלו), התאוששות זמנית בבחירות של 2013 והיחלשות מאז, שניכרה במיוחד בבחירות 2019–2020, עד לנקודה שבה נותרה המפלגה ללא כל ייצוג בכנסת לאחר הבחירות של 2021. השחיקה ההדרגתית בכוחה של המפלגה התבטאה, בין היתר, בעובדה שבשש מתוך שבע מערכות הבחירות שהתקיימו בין 2006 ל־2020 היא לא התמודדה לבדה, אלא במסגרת בריתות עם מפלגות אחרות, ובבחירות 2021 – לא התמודדה כלל. לוח 6.1 מראה את התמיכה שקיבלו מפלגות הציונות הדתית (או התמיכה בבריתות שבמסגרתן התמודדו) בבחירות לכנסת ואת מספר המושבים שזכו בהם.

2 להרחבה על המפד"ל לפני 1992 ראו גם דוֹן־יחיא, 1990; כהן, 1998; Sprinzak, 1980; Yishai, 1991

לוח 6.1

שיעורי התמיכה במפד"ל/הבית היהודי, אח"י והימין החדש/ימינה, 1992-2021

הימין החדש/ימינה		אח"י		המפד"ל/הבית היהודי		
מושב	אחוז	מושב	אחוז	מושב	אחוז	
שבים	הקולות	שבים	הקולות	שבים	הקולות	
				6	5.0	1992
				9	7.9	1996
				5	4.2	1999
				6	4.2	2003
		2	(7.1)	3	(7.1)	¹ 2006
				3	2.9	2009
				8	(9.1)	² 2013
				6	(6.7)	² 2015
0	3.2			3	(3.7)	אפריל 2019 ³
3	(5.9)			2	(5.9)	ספטמבר 2019 ⁴
3	(5.2)			1	(5.2)	⁴ 2020
7	6.2					2021

הערה: התמיכה במקרים של בריחות מפלגתיות מסומנת בסוגריים.

1 ב-2006 אח"י (שעדיין הייתה קרויה ציונות דתית-לאומית מתחדשת) הייתה חברה בברית האיחוד הלאומי (יחד עם תקומה ומולדת), וכל השלוש התמודדו ברשימה משותפת עם המפד"ל. רשימת האיחוד הלאומי-מפד"ל זכתה בתשעה מושבים: מתוכם שלושה למפד"ל ושישה לאיחוד הלאומי (שניים לכל אחת מהמפלגות: מולדת, תקומה וציונות דתית-לאומית מתחדשת).

2 ב-2013 וב-2015 התמודדה הבית היהודי ברשימה משותפת עם תקומה. ב-2013 היא זכתה בשמונה מתוך 12 המושבים שקיבלה הרשימה, וב-2015 בשישה מתוך שמונה.

3 באפריל 2019 התמודדה הבית היהודי במסגרת ברית איחוד מפלגות הימין, יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה ועם עוצמה יהודית. הבית היהודי זכתה בשלושה מתוך חמשת המושבים שקיבלה הרשימה. אל שלישייה זו ניתן להוסיף את ח"כ אלי בן-דון, שנבחר - במסגרת הסכם מיוחד שנחתם טרם הבחירות - ברשימת הליכוד.

4 בספטמבר 2019 וב-2020 התמודדו הבית היהודי והימין החדש במסגרת ברית ימינה, יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה. בספטמבר 2019 זכתה מפלגת הימין החדש בשלושה מתוך שבעת המושבים של הרשימה, והבית היהודי זכתה בשני מושבים. ב-2020 נחלשה ימינה לשישה מושבים, מתוכם שלושה לימין החדש ואחד לבית היהודי.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021-1992.

הבחירות לכנסת

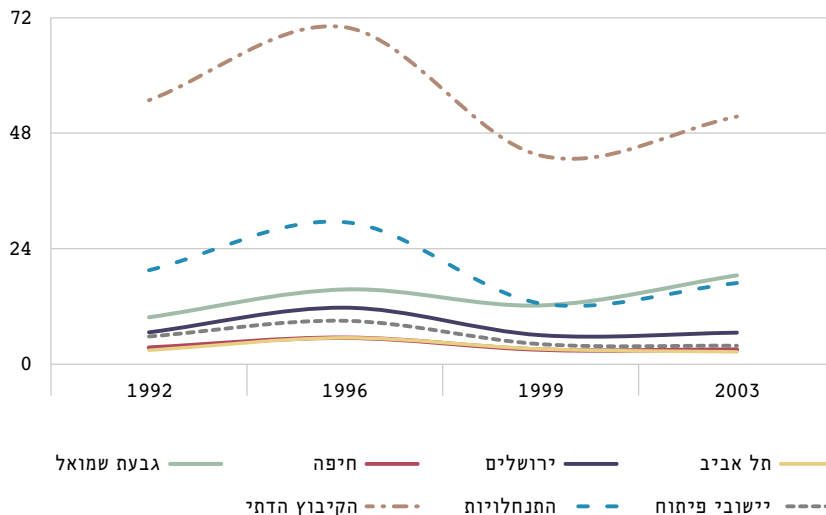
קריסתה של ממשלת יצחק שמיר והקדמת הבחירות לכנסת ה-13 נבעו מפרישתן של מפלגות הימין הקטנות על רקע השתתפותה של ישראל בוועידת מדריד. בעוד שצומת, התחיה ומולדת היו האחראיות הישירות להפלתה של הממשלה הימנית ביותר שכינה עד אז, המפד"ל הפגינה קו מתון יותר ולא איימה בפרישה. עמדה זו הדהדה את הפרגמטיות והמתינות שאפיינו את המפלגה עוד מאז ימי "הברית ההיסטורית". אומנם, כפי שהוזכר לעיל, החל משנות ה-70 היא הקדישה משקל רב יותר בזהותה האידאולוגית למפעל ההתנחלויות בשטחים ולחזון ארץ ישראל השלמה, אך באופן כללי הוסיפה לשמור על עמדות מתונות יחסית למפלגות הימין הרדיקלי של אז (התחיה, צומת, מולדת). הזיהוי הזה השתנה לקראת הבחירות של 1992, כאשר הוחלט במפלגה להציג קו ימני מובהק. תפנית זו התבטאה בכמה מישורים: ברשימת המועמדים שלה, שבה בלטו הפעם מועמדים ניציים; בסיסמת הבחירות שלה "המפד"ל – לימיןך" (ראו גם קמפינסקי, בהכנה); ובהבטחה המפורשת להצטרף אחרי הבחירות רק לממשלה בראשות הליכוד (Bick, 1995; Elazar and Sandler, 1995). האסטרטגיה הזו הצליחה באופן חלקי – המפד"ל התחזקה במושב אחד ובלמה את מגמת ההיחלשות שאפיינה אותה לאורך שנות ה-80.

לקראת הבחירות הבאות, ב-1996, מיתנה המפד"ל במעט את הזיהוי הניצי שלה. השינוי נבע בחלקו מהטראומה הלאומית של רצח רבין, ומהעובדה שהמתנקש בראש הממשלה הגיע משורות הציונות הדתית ולמד במוסד הדגל האקדמי של המגזר – אוניברסיטת בר-אילן. השבועות הסוערים שלאחר הרצח הביאו עימם גל חסר תקדים של ביקורת ציבורית חריפה שהופנתה לכיוונו של המגזר הציוני-דתי ככלל ואל רבים ממנהיגיו בפרט. סיבה נוספת נגעה לשינוי המוסדי שהביאו עימן בחירות אלה – בחירות ישירות לראשות הממשלה. המפד"ל הכינה את עצמה לאפשרות הסבירה ששמעון פרס ייבחר לראש הממשלה, ובהתאם – לתרחיש שבו תמצא עצמה המפלגה מצטרפת לקואליציה בראשותו. ארבע השנים במדבר האופוזיציוני (1992-1996) היו יותר מדי למפלגה שהייתה חברת קואליציה באופן כמעט רציף מאז קום המדינה. לפיכך על אף שהמפד"ל העדיפה את נתניהו וקראה לבחוריה להצביע עבורו, יושב ראש המפלגה זבולון המר הכריז כי הפעם המפלגה תהיה מוכנה לדבר עם כל מי שינצח בהתמודדות לראשות הממשלה. נוסף על כך מצע המפלגה לא קרא מפורשות לבטל את הסכמי אוסלו אלא להתמודד עם המציאות החדשה שנוצרה בעקבות ההסכמים, וגם סיסמת המפלגה – "ציונות עם נשמה" – נמנעה הפעם מזיהוי ברור עם קו ימני (חזן, 1999).

תוצאות הבחירות היו הצלחה כפולה למפלגה: לא זו בלבד שנתניהו נבחר לראשות הממשלה, אלא שהמפד"ל אף הגדילה את כוחה הפרלמנטרי ב-50% ורשמה את הישגה הגדול ביותר מאז 1977. כפי שאפשר לראות בתרשים 6.1 היא הצליחה להתחזק במיוחד בקיבוץ הדתי

ובהתנחלויות, אך רשמה שיפור מתון גם בשאר צורות היישוב.³ הצלחה זו הייתה תולדה של צירוף נסיבות שהחזירו הפעם את הציונים הדתיים, באופן חד-פעמי, להתלכד סביב המפד"ל, לאחר שנים של פיצול פנימי: (1) ארבע שנות ממשלת שמאל שעוררו חשש מחודש לפגיעה באינטרסים הדתיים, בייחוד לאור השליטה של מרצ במשרד החינוך; (2) הסכמי אוסלו, שעמדו בניגוד גמור לעמדות המדיניות של רוב המגזר; (3) תגובת מחאה שבטית על הביקורת החריפה שהוטחה בדתיים לאחר רצח רבין (כהן, 2004). מסקרי כוונת הצבעה של INES עולה שהמפד"ל "קלטה" בוחרים שהצביעו בבחירות הקודמות לליכוד, לש"ס, למפלגות הימין הקטנות (התחיה, שלא התמודדה הפעם, ומולדת) ואפילו למפלגת העבודה.

תרשים 6.1
התמיכה במפד"ל, 1992-2003 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **הקיבוץ הדתי:** למעט יישובים מעבר לקו הירוק.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2003.

3 תרשים 6.1 מתייחס רק לשנים 1992-2003, שבהן התמודדה המפד"ל ברצף באופן עצמאי.

להצלחה יוצאת הדופן של בחירות 1996 לא הייתה המשכיות. בארבע מערכות הבחירות העוקבות שבה המפד"ל תחילה לממדים המוכרים (מאז 1981), ולאחר מכן נחלשה אף יותר והגיעה לשפל בבחירות של 2006 ו-2009. אל הבחירות לכנסת ה-15, שהוקדמו למאי 1999, ניגש המגזר הציוני-דתי עם ביטחון עצמי משוקם לאחר שלוש שנים של ממשלת ימין לאומי. מבחינה זו, כהן (2004) מצביע על קווי דמיון בין בחירות 1981 לבחירות 1999, אשר שתיהן נערכו לאחר עליית הליכוד לשלטון, עובדה שחיוקה את הביטחון של ציבור הבוחרים הציוני-דתי וגרמה לרבים מקרבו להעביר את תמיכתם למפלגות אחרות במחנה הלאומי. כפי שב-1981 איבדה המפד"ל מחצית מכוחה, כך גם הפעם: היא איבדה 100,000 מצביעים וצנחה מתשעה לחמישה מושבים. גם הפיצול שחל בשורות המפלגה עם הקמתה של תקומה (שהתמודדה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי) פגע במפלגה, במיוחד בהתנחלויות, שבהן היא נחלשה בכ-17%. מניתוח של סקרי INES עולה שכ-20% ממי שהצביעו למפד"ל בבחירות 1996 הצביעו הפעם לליכוד ולאיחוד הלאומי.

אל בחירות 2003 הגיעה המפד"ל עם יושב ראש חדש ומטיפוס שונה ממה שהמפלגה הורגלה אליו עד אז. אפי איתם לא היה מנהיג שצמח בשורות המפלגה אלא קצין מעוטר שזה עתה השתחרר מצה"ל בדרגת תת-אלוף. הרקע שלו – בן קיבוץ עין גב שהתחנך כחילוני וחזר בתשובה – ועמדותיו הניציות הבלתי מתפשרות עוררו תקווה שיוכל להיות גשר ולמשוך אל המפלגה גם קהל מצביעים ימני שאינו מזדהה כרתי באופן מובהק (שביט, 2002). תקווה זו נכזבה. כפי שניתן לראות בתרשים 6.1, הגידול בתמיכה במפלגה ביחס לבחירות הקודמות נרשם רק בהתנחלויות, בקיבוץ הדתי ובגבעת שמואל – היכן שממילא קיים ריכוז גבוה של אוכלוסייה ציונית-דתית. בסך הכול המפד"ל שמרה על יציבות: היא אומנם איבדה כ-8,000 קולות בהשוואה לבחירות הקודמות, אך הגדילה את כוחה במושב אחד.

לאורך כהונת הכנסת ה-16 (2003-2006) חוותה המפד"ל סכסוכים פנימיים קשים. אומנם היא הצטרפה לממשלת שרון השנייה, אך עד מהרה, על רקע קידום תוכנית ההתנתקות וערעור על מנהיגותו של אפי איתם, היא נקלעה למשבר פנימי מתמשך. בראשית 2005 הודיעו איתם ויצחק לוי כי הם עוזבים את הסיעה וכי בכוונתם לתאם מהלכים עתידיים עם האיחוד הלאומי (ראו תיבה 6.1). הפיצול הזה העמיד את המפלגה במצב רגיש במיוחד. מספר סקרי דעת קהל לקראת הבחירות לכנסת ה-17 הראו שהמפלגה מתקרבת באופן מסוכן לאחוז החסימה, שעמד לראשונה על 2%. על רקע זה, ובשל נקודת השבר שהציונות הדתית הייתה נתונה בה לאחר יישום תוכנית ההתנתקות, עלו קולות שקראו לריצה משותפת של המפד"ל והאיחוד הלאומי. מנהיג מולדת (חלק מהאיחוד הלאומי) בני אלון העריך שאיחוד כזה של כל מפלגות הציונות הדתית הוא צו השעה והוא עשוי להניב 15 מושבים. אולם תהליך האיחוד היה רחוק מלהיות קל. עד לדקה ה-90, רגע לפני המועד האחרון להגשת הרשימות, התנהל משא ומתן. בסופו

של דבר התרצו הצדדים. לראשונה בתולדותיה עמדה המפלגה ל להתמודד בבחירות שלא באופן עצמאי (Cohen, 2007: 335). בראש הרשימה הועמד בני אלון (ראש האיחוד הלאומי ויושב ראש מולדת), ולחברי המפלגה הוקצו חמישה מתוך 13 המקומות הראשונים.

הרשימה החדשה – איחוד לאומי-מפלגה – רצה תחת הסיסמה "ימין חדש עולה". היא מיתגה את עצמה בצבע כתום, שהיה מזוהה עם תנועת המאבק נגד תוכנית ההתנתקות. לראשונה זה 25 שנים התמודדו כמעט כל הרשימות של הציונות הדתית לגוניה, הממלכתיות והבדלניות, במסגרת רשימה אחת.⁴ בהתחשב באחדות כוחות זו ולאור הציפיות המוקדמות, תוצאות הבחירות היו בעיני רבים בגדר אכזבה. הרשימה זכתה בתשעה מושבים בלבד ומתוכם נבחרו רק שלושה חברי כנסת מהמפלגה – שפל של כל הזמנים. הגם שהרשימה החזיקה מעמד לאורך רובה של הכנסת ה-17 הייתה התוצאה מאכזבת וחוללה אי-נחת וחילוקי דעות בין השותפות לרשימה.

תיבה 6.1: ציונות דתית-לאומית מתחדשת או ארץ, חברה, יהדות (אח"י)

ציונות דתית-לאומית מתחדשת החלה את חייה כסיעה שהתפלגה מהמפלגה. מקור ההתפלגות בוויכוח פנימי בשורות המפלגה במהלך כהונת הכנסת ה-16 על רקע המשך החברות בממשלת שרון השנייה. אפי איתם, שנבחר לתפקיד יושב ראש המפלגה בשנת 2002, הוביל עם חברו לסיעה יצחק לוי עמדה נוקשה נגד ההישארות בממשלה לאחר שאושרה בה תוכנית ההתנתקות. על רקע זה התפטרו השניים מהממשלה ביוני 2004. לאורך החודשים הבאים נקרעה המפלגה בין המחנה הניצי לבין המחנה המתון יותר, שאותו הוביל זבולון אורלב. סערת הרוחות הגיעה לכדי השעייתו של איתם מתפקידו על ידי בית הדין של המפלגה, לאחר שהפר את חוקת המפלגה וניהל מדיניות עצמאית בניגוד להחלטות הסיעה (רהט ובנגל, 2005). זמן קצר לאחר מכן התפלגו איתם ולוי מסיעת המפלגה והקימו את סיעת התחברות, ששינתה את שמה במהרה לציונות דתית-לאומית מתחדשת.

ציונות דתית-לאומית מתחדשת מעולם לא התמודדה בבחירות לכנסת באופן עצמאי. בבחירות 2006 היא חברה אל מולדת ותקומה (במסגרת האיחוד הלאומי) והשלוש

4 החריגה הייתה חזית יהודית לאומית של ברוך מרזל, שזכתה בכ-25,000 קולות ולא עברה את אחוז החסימה.

התמודדו ברשימה משותפת עם המפד"ל. כך, באופן אירוני, מצאו עצמם איתם ולוי שוב בסירה אחת עם המפד"ל, שממנה התפלגו רק שנה קודם לכן. הרשימה זכתה בתשעה מושבים, שמתוכם ייצגו איתם ולוי את ציונות דתית-לאומית מתחדשת.

מטרות המפלגה כפי שהופיעו בתקנון שלה היו: איחוד הכוחות במחנה היהודי לאומי; טיפול בשכבות מצוקה ובעניינים חברתיים; טיפוח מערכת החינוך בישראל וחיזוק החינוך התורני-לאומי בישראל; חיזוק מעמדה של השבת; חיזוק ההתיישבות בכל ארץ ישראל ושקידה על ביטחון המדינה; החזרת האמון בפוליטיקה הישראלית מתוך שילוב ערכים יהודים ואוניברסליים במערכת הפוליטית ומאבק בשחיתות. מטרות אלה אינן מציירות אותה כמפלגה שונה או קיצונית יותר מהמפד"ל, שממנה פרשה. אך מספר התבטאויות של היושב ראש שלה, אפי איתם, הבהירו שהיא נמנית עם מפלגות השוליים הימניים של מפת המפלגות הישראלית. כך למשל:

אנחנו נצטרך [...] לגרש את רוב ערביי יהודה ושומרון מכאן. אי אפשר עם כל הערבים האלה, ואי אפשר לוותר על השטח, כי כבר ראינו מה הם עושים שם. חלקם אולי יוכלו להשאר בתנאים מסויימים, אבל רובם יצטרכו ללכת. נצטרך להכרעה נוספת, וזה לסלק את ערביי ישראל מהמערכת הפוליטית. גם כאן, הדברים ברורים ופשוטים: גידלנו גיס חמישי, חבר של בוגדים מהמעלה הראשונה, ולכן לא נוכל להמשיך לאשר נוכחות כל כך חזקה וגדולה בתוך המערכת הפוליטית של ישראל (יועז ואח', 2006).

לפי תקנון המפלגה פעלו בה מזכירות בת כ-140 חברים, שנועדה להתכנס לפחות פעמיים בשנה ושימשה כגוף המנהל של המפלגה, יושב ראש בעל סמכויות נרחבות, ועד מנהל ומנכ"ל. במהלך כהונת הכנסת ה-17 שינתה המפלגה את שמה לארץ, חברה, יהדות - אח"י - ופתחה בקמפיין ציבורי שנועד לפקוד אליה אזרחים. צעד זה עורר תרעומת בקרב שותפותיה של אח"י לסיעה בכנסת. בשלהי 2008 הושקה יוזמה להקמת מפלגה אחת שתאגד תחתיה את כל רסיסי המפלגות שייצגו את הציונות הדתית (כהן, 2010). לוי ואיתם היו תחילה מהכוחות המרכזיים שהניעו את המהלך. אולם לאחר שהוחלט שלא לקיים פריימריז כוללניים לקביעת מועמדי הרשימה המאוחדת הכריז לוי על פרישתו מהפוליטיקה, בעוד שאיתם הודיע על כוונתו להתמודד במסגרת רשימת הליכוד. שבועות ספורים לפני הבחירות הושג בין אח"י לבין הליכוד הסכם על התמודדות משותפת ולנציגי אח"י שוריינו שני נציגים בירכתי הרשימה. איתם החליט שלא להתמודד ופרש אף הוא מהפוליטיקה.

שני המועמדים של אח"י ששובצו ברשימת הליכוד לא נבחרו לכנסת ה-18. בכך הסתיימה פעילותה של המפלגה. היא נותרה רשומה כמפלגת מדף, אך התעוררה לחיים (משפטיים) לקראת הבחירות של אפריל 2019. הרקע היה המאמצים, שבהם היה מעורב נמרצות ראש הממשלה נתניהו, למזער בזבוז קולות במפלגות הימין על ידי גיבוש רשימה מאוחדת של הבית היהודי, האיחוד הלאומי-תקומה ועוצמה יהודית (הברית הבין-מפלגתית נקראה איחוד מפלגות הימין). במסגרת המהלך החליט נתניהו להקצות מקום ריאלי ברשימת הליכוד לאלי בן-דהן מהבית היהודי, כנציגה של אח"י, מתוך סיכום שלאחר הבחירות הוא יתפלג ויחזור למפלגת האם שלו. כך בדיוק קרה, ובכהונה הקצרצרה של הכנסת ה-21 עוד הספיק בן-דהן להתפלג מהליכוד ולהתמזג עם סיעת איחוד מפלגות הימין.

כבר במהלכה של שנת 2008 עלו יוזמות שקראו לאחד את רכיביה השונים של הצינונות הדתית במסגרת של מפלגה אחת (להבדיל מברית מפלגות שבה נשמר המעמד האוטונומי של כל מפלגה). אחרי שהוקדמו הבחירות לכנסת ה-18 הואץ מהלך האיחוד. בחודש נובמבר התכנסה ועידת המפד"ל לאשר את פירוק מוסדות המפלגה לקראת ההתמזגות עם המסגרת החדשה. קודם להצבעה פנה יושב ראש המפלגה זבולון אורלב לחברי המרכז: "זה יהיה מאד נוח להישאר בבית הקטן והנחמד ולזכות אולי בשלושה עד חמישה מושבים. זה סיכון שאני לא מוכן לקחת. מספרים כאלה כבר לא סופרים בפוליטיקה הישראלית. אנו חייבים להיות המפלגה השלישית בגודלה" (שלזינגר, 2012).

הרעיון לקיים פריימריז פתוחים שיקבעו מי ינהיג את המפלגה ירד מסדר היום, ובסופו של דבר הוסכם על ידי המפד"ל, מולדת ותקומה לבחור מועצה ציבורית בת 40 חברים שבידיה יופקדו הסמכויות בדבר קביעת מנהיג המפלגה המאוחדת והרכב רשימתה. על אף הכוונות הטובות עבודתה של המועצה הייתה רוויית משברים. כך, למשל, ההחלטה של המועצה למנות ליושב ראש את דניאל הרשקוביץ', ולא את אחד מחברי הכנסת המכהנים שהתמודדו על התפקיד, הביאה לזעזוע ואי-נחת (נחשוני, 2008).⁵ דחייתם של כמעט כל חברי הכנסת המכהנים מהמקומות הריאליים ברשימת המועמדים שהתגבשה העמיקה עוד יותר את המרמור. סמוך למועד הסופי להגשת רשימת המועמדים קרס תהליך האיחוד. לא זו בלבד

5 לתיאור מפורט של דרכי בחירתה של המועצה הציבורית ושל הוויכוחים הרבים שליוו את פעילותה והכרעותיה ראו כהן, 2010: 116-120.

שבבחירות 2009 לא התמודדו הפלגים השונים במסגרת מפלגה מאוחדת (השם שנבחר עבורה היה "הבית היהודי"), גם ריצה כברית בין-מפלגתית משותפת ירדה מהפרק. במקום זאת התמודדו מפלגות הימין הרדיקלי במסגרת האיחוד הלאומי,⁶ בעוד שהמפד"ל רצה באופן עצמאי בשם הבית היהודי, אם כי בכינויה המלא נותרה התייחסות למפלגת האם (הבית היהודי-מפד"ל החדשה).

תוצאות הבחירות הציבו את המפלגה בשפל חדש. התמיכה היחסית בה הייתה הנמוכה בכל הזמנים (2.9%). אפילו במספרים מוחלטים, דובר בפחות מ-100,000 קולות, מספר הבוחרים היה הנמוך ביותר מאז בחירות 1992. התוצאה העגומה הייתה תולדה של מספר גורמים. ראשית, הכישלון של ניסיון האיחוד, שהוליד הרבה השמצות הרדיות ופגע בתדמית המפלגה. שנית, נראה כי גם הצבתו של הרשקוביץ' בראש הרשימה פגעה בכוח המשיכה של המפלגה. ניכר כי הבית היהודי איבדה מצביעים רבים לשני האגפים, הרדיקלי והמתון. כך, למשל, התמיכה בה בהתנחלויות הגיעה לשפל של פחות מ-10% (לוח 6.2). מתנחלים רבים העדיפו לתמוך באיחוד הלאומי, שהציגה קו ניצי בהרבה מהבית היהודי.

לוח 6.2

ההתנחלויות כמעוז תמיכה במפד"ל/הבית היהודי (באחוזים)¹

שיעור תמיכה במפד"ל/הבית היהודי בהתנחלויות מקרב כלל מצביעי המפלגה	שיעור התמיכה במפד"ל/הבית היהודי בהתנחלויות	
7.4	29.5	1996
6.4	12.6	1999
10.1	16.8	2003
9.5	9.6	2009
11.8	35.5	² 2013
14.1	31.8	² 2015

1 עד 2003 (כולל 2003), ההתנחלויות כוללות את היישובים היהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2009 – את היישובים היהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות.

2 ב-2013 וב-2015 התמודדה הבית היהודי ברשימה משותפת עם מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2015-1996.

זאת ועוד, ברשימת הליכוד נכללו בבחירות 2009 נציגים בולטים של הציונות הדתית. הוא הפך לחלופה פוליטית אמיתית עבור ציונים דתיים שהחזיקו בעמדות ימניות ממלכתיות שאינן נשענות בהכרח על תפיסות משיחיות. אכן, ניתוח של דפוסי הצבעה ברמת הקלפיות הראה כי ההצבעה לליכוד התחזקה במיוחד ביישובים שבהם ריכוזים של ציונים דתיים בעלי עמדות מתונות, כגון הקיבוצים הדתיים והמושבים הדתיים, ובאופן מתון בהרכבה בהתנחלויות (כהן, 2010).

לאחר חמש שנים במדבר האופוזיציוני (2004-2009) שבה המפלגה לקואליציה. אך עם שלושה מושבים ושר יחיד השפעתה הייתה מוגבלת מאוד, וכניסתה לקואליציה לא טשטשה את המשבר החמור שהייתה נתונה בו. מציאות זו יצרה תנאים נוחים לתהליך של שידוד מערכות פנימי. באפריל 2012 הוכרז על מפקד חברים חדש שבסיומו ייערכו התמודדויות על ראשות המפלגה ורשימת מועמדיה לכנסת, לראשונה במתכונת של פריימריז מפלגתיים שבהם תינתן זכות הבחירה לכלל חברי המפלגה. בחירתו של נפתלי בנט במקום זבולון אורלב הוותיק לראשות המפלגה (ראו פירוט בהמשך) סימנה את היציאה לדרך חדשה (Roth, 2015). אורלב והרשקוביץ' החליטו לפרוש מפעילות פוליטית, ורשימת המועמדים של המפלגה לכנסת ה-19 כללה רק שם אחד שהיה מזוהה עם המפד"ל של פעם – ניסן סלומינסקי. לעומת זאת שובצו ברשימה מועמדת חילונית צעירה (איילת שקד) ומספר פנים חדשות (אבי וורצמן, מוטי יוגב, יוני שטבוך, שולי מועלם).⁷ ההצעה ומתיחת הפנים השתקפו בסיסמה שליוותה את מסע הבחירות – "משהו חדש מתחיל" – ובפעילות המקוונת התוססת.

מסע הבחירות לא התמקד בסוגיה הפלסטינית (אם כי בנט פרסם מתווה מדיני-ביטחוני, ראו להלן בסעיף על האידאולוגיה) אלא הדגיש את העמידה על הזהות הציונית-יהודית של מדינת ישראל מתוך חיזוק הפטריטיזם. סקרי דעת קהל שחזו לבית היהודי הצלחה משכו את תשומת הלב של הליכוד, אשר הביט בדאגה כיצד המפלגה המתחדשת מתחרה על ציבור בוחרים דומה. בתגובה הוביל הליכוד מסע תעמולה שכותרתו "מי מסתתר מאחורי בנט?" במטרה להבליט את קיצוניותה של המפלגה לעומת הליכוד המתון יותר (כהן, 2015). אולם דומה שמתקפות כאלה מצד הליכוד⁸ רק חיזקו את התמיכה בבית היהודי לקראת הבחירות. השינוי החיובי בתדמית

7 לקראת הבחירות הוחלט על ריצה במשותף עם תקומה, ששישה נציגים מטעמה שובצו ב-15 המקומות הראשונים ברשימה. שמה המלא של הרשימה היה "הבית היהודי בראשות נפתלי בנט – מיסודם של האיחוד הלאומי ומפד"ל החדשה", אך ההתייחסות הרווחת אליה הייתה בתור הבית היהודי. כך, באופן מבלבל במקצת, השם הבית היהודי שימש גם לתיאור המפלגה שכונתה בעבר המפד"ל, וגם לתיאור ברית המפלגות בין הבית היהודי לבין תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה).

8 למשל, בעקבות ריאיון של בנט בחדשות ערוץ 2 שבו הצהיר כי מצפונו לא ירשה לו לפנות יהודים מביטחם ראש הממשלה נתניהו תקף אותו בחריפות. מעבר לאיום האלקטורלי שהציבה הבית היהודי עבור

המפלגה והפריצה אל קהלים חדשים התבטאו כבר בשלב מוקדם של מסע הבחירות בסקרי דעת הקהל, שהצביעו על כך שכשליש ממי שהתכוונו להצביע לבית היהודי הזדהו כחילונים וכ-40% היו צעירים מתחת לגיל 30 (Hoffman, 2012). המפלגה אף הרוויחה מאוד מהחבירה של הליכוד למפלגת ישראל ביתנו. שיתוף הפעולה האלקטורלי הזה לא התקבל בעין יפה בקרב חלק מבסיסי התמיכה המסורתיים של הליכוד. אלו העתיקו את תמיכתם לבית היהודי, שפנתה הפעם במופגן גם לקהלים מחוץ לציונות הרתית. ביישובי פיתוח זינקה התמיכה בבית היהודי מ-3% בבחירות 2009 ל-10% בבחירות 2013, בהתנחלויות – מ-10% לכ-35% ובירושלים – מ-4% ל-12%. מסקרי כוונות הצבעה של INES עולה כי הרשימה הצליחה לשמור כמעט על כל מצביעיה מהבחירות הקודמות (למעט 20% שנדרו לעוצמה לישראל) ולמשוך אליה בוחרים רבים שהצביעו ב-2009 לליכוד.

שמונת המושבים שבהם זכתה המפד"ל/הבית היהודי (מתוך ה-12 של רשימת הבית היהודי) היו ההישג הגדול ביותר של המפלגה מאז בחירות 1996. דומה שהרוח החדשה שהביא עימו בנט למפלגה הניבה פירות מידיים. אלא שתוך זמן קצר מהמצופה, בעקבות הקדמת הבחירות לכנסת ה-20 למרץ 2015, עמדה הבית היהודי לפני מבחן אלקטורלי מחודש. לקראת הבחירות הוחלט על המשך שיתוף הפעולה האלקטורלי עם מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה. שותפות זו השתלמה לרשימת הבית היהודי והייתה הגורם המרכזי להצלחתה הגדולה בהתנחלויות (לוח 6.2). במקביל המשיך בנט לפעול על מנת להוציא את המפלגה מהנישה המגזרית שלה, דבר שהתבטא בין היתר במאמצים לשלב מועמדים שאינם נמנים עם המגזר. אחרי הצלחתה של שקד (מועמדת חילונית) בבחירות הקודמות, דובר הפעם בניסיון (כושל) לשבץ ברשימה את כדורגלן העבר אלי אוחנה ובניסיון (מוצלח, דרך שריון אישי של היושב ראש) לשלב ברשימה את העיתונאי ינון מגל.

סקרי דעת קהל שפורסמו בראשיתו של מסע הבחירות צפו התחזקות של ממש לבית היהודי וחזו לברית המפלגות מספר מושבים בטווח של 14 עד 18. לאחר מכן נחלש כוחה בסקרים ובשבועיים האחרונים התייצב על 11 עד 13 מושבים. בהתחשב בכך, שמונת המושבים שקיבלה הרשימה – שמתוכם שישה למפלגת הבית היהודי – היו בגדר אכזבה קשה. ניתן לתת כמה הסברים להיחלשות זו. הגורם המרכזי היה ככל הנראה ההצבעה האסטרטגית שנקטו לא מעט מתומכי המפלגה ובמסגרתה הם הצביעו לליכוד כדי להציל את "שלטון הימין". בניגוד לבחירות 2013, שבהן זהות הרשימה המנצחת (הליכוד ביתנו) הייתה ברורה למדי, הפעם היה נראה

הליכוד, המתקפות על המפלגה גם ירדו לפסים אישיים. נחניהו ורעייתו סלדו עמוקות מבנט ומאיילת שקד על רקע משקעים שנוצרו בתקופת עבודתם בלשכה ראש הממשלה, בין 2006 ל-2008.

כאילו המחנה הציוני מציב אתגר של ממש לשלטון הימין. בנסיבות אלה הליכוד משך קולות של מי שהצביעו בבחירות 2013 לבית היהודי, במיוחד בימים האחרונים של מסע הבחירות. כשהתבררו התוצאות המאכזבות הסביר בנט שצייכור המצביעים של המפלגה "נכנס מתחת לאלונקה" של הימין כדי להבטיח את ניצחון המחנה הלאומי. גורם נוסף היה ששיתוף הפעולה של הליכוד עם ישראל ביתנו לא חזר על עצמו ב-2015, מה שהשיב לליכוד מצביעים רבים שהסתייגו מברית זו. בניתוח אקולוגי בקלפיות מובהקות של הציונות הדתית הוערך שכ-7% ממצביעי הבית היהודי ב-2013 חזרו לליכוד (כהן ולזר, 2017). גורמים נוספים שהשפיעו על ההיחלשות של הבית היהודי היו העלייה באחוז ההצבעה הכללי, בעיקר במעוזי הליכוד ובמגזר הערבי, ואיבוד של נתח בוחרים נוסף לטובת רשימת יחד-העם איתנו של אלי ישי ועוצמה יהודית.

למרות האכזבה מתוצאות הבחירות, נסיבות פוליטיות הביאו לכך שמפלגת הבית היהודי מצאה את עצמה בתפקידי מפתח בממשלת נתניהו הרביעית – בנט מונה לשר החינוך ושקד לשרת המשפטים – תשואה גבוהה עבור מפלגה עם שישה נציגים בכנסת. לאורך כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019) שקד אף הצליחה לקדם את תפיסת העולם של המפלגה בכל הקשור למינוי שופטים וליחסי הכנסת-בית המשפט העליון. במקביל התגלעו לפרקים מתיחות בין היו"ר בנט לבין ההנהגה הרוחנית הרשמית-למחצה (בדמותם של רבני הציונות הדתית) של המפלגה. חיכוכים אלה היו בין גורמי הרקע להחלטה המפתיעה של בנט ושקד ערב הבחירות של אפריל 2019 לפרוש מהבית היהודי ולהכריז על הקמת הימין החדש. בהכרזה על הפרישה, שלושה ימים לאחר פיזור הכנסת ה-20, השתקף התסכול של בנט מממעמדו כמנהיג של מפלגה מגזרית. הוא הציג את המפלגה החדשה כחלופה שלטונית של חילונים ודתיים בעלי תפיסות מינויות:

הבית היהודי הפך להיות כוח משפיע, אבל באחרונה עירן ההשפעה הגרולה חלף [...] איכרנו את כוחנו להשפיע, נתניהו הבין שהציונות הדתית יושבת בכיס שלו [...] אנחנו מציעים שותפות אמת כמו באוהל בטירונות, כמו בשולחן הסדר וכמו בבית הפרטי שלי, משפחתה של גילת אשתי חילונית, אבל אנחנו משפחה אחת. מפלגת הימין החדשה היא ימין. נקודה. בלי אבל וכלי בערך [...] מפלגת ימין לדתיים ולחילונים [...] אנחנו יוצאים לדרך חדשה ומציגים אלטרנטיבה להנהגה לאומית (זרחיה, 2018ב).

פרישתם של בנט ושקד – המנהיגים הצעירים שלזכותם נזקפו ריענון המפלגה וחיזוקה – הותירה את הבית היהודי בהלם וגררה תרעומת. ח"כ מוטי יוגב, למשל, טען ש"האבא והאמא החורגים עשו עלינו אקזיט". כך הוא ביטא את התחושות שלפיהן השניים לא היו אף פעם בשר מבשרה של המפלגה והשתמשו בה רק כל עוד היא שירתה את שאיפותיהם הפוליטיות

האישיות. סקרים ראשונים שפורסמו לאחר הקמת מפלגת הימין החדש חזו לה שמונה-תשעה מושבים בממוצע, בעוד שהתחזיות לגבי הבית היהודי (בהנחה שימשיך בשותפות עם האיחוד הלאומי-תקומה) נתנו לברית ארבעה-חמישה מושבים בממוצע ובחלק מהסקרים היא אף לא עברה את אחוז החסימה. הסכנה לאובדן קולות כזה בימין הביאה לכך שראש הממשלה נתניהו הטיל את כובד משקלו בניסיונות לשכנע את הבית היהודי ואת האיחוד הלאומי-תקומה להתמודד בברית עם מפלגת עוצמה יהודית. היושב ראש החדש של הבית היהודי, רפי פרץ, התנגד תחילה למהלך אך בסופו של דבר נכנע ללחץ של נתניהו:

כשהבית בוועד, לא בודקים בציציות של מי שעוזר לכבות את האש [...] אני מודע לקושי. שיהיה ברור – אנשי עוצמה יהודית הם לא שותפים לאמונותיי ולא מבית המדרש שלי. הם לא בני הבית שלי אבל אני מקבל אותם כאורחים. זו ריצה טכנית לפרק זמן מסוים ואחרי הבחירות אנחנו ניפרד (בריינר, 2019).

אל בחירות אפריל 2019 התייצבו אפוא שתי רשימות: (1) הבית היהודי יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה ועם עוצמה יהודית במסגרת ברית שקיבלה את הכינוי איחוד מפלגות הימין; (2) הימין החדש בראשות בנט ושקד. בעוד שאיחוד מפלגות הימין הסתפקה בפנייה ל"מגזר" והדגישה את נושא הימין המדיני, הימין החדש פנתה אל קהלים רחבים יותר והדגישה גם רכיבים שמרניים, ליברטריאניים ופופוליסטיים (ראו הרחבה בחלק האידאולוגי). סיסמת הבחירות "שקד תנצח על בג"ץ, בנט ינצח את חמאס" וסרטון התעמולה הוויראלי של שקד⁹ שיקפו את הקו הזה. סקרים ראשונים שפורסמו לאחר הגשת רשימות המועמדים הראו שהיתרון המובהק שהיה לימין החדש נמחק והתחרות בין שתי הרשימות התאזנה. סקרים אחרונים אף נתנו יתרון קל לאיחוד מפלגות הימין על פני הימין החדש (שבעה מול שישה מושבים בממוצע).

תוצאות הבחירות המחישו פעם נוספת שבנט אהוד מאוד בסקרי דעת קהל, אך בימים האחרונים לפני הבחירות הוא נוטה לאבד מצביעים רבים. הימין החדש קיבלה 138,598 קולות, שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה (חסרו לה פחות מ-1,500 קולות). איחוד מפלגות הימין לא הצליחה אף היא במיוחד וזכתה בחמישה מושבים, מתוכם שלושה בלבד לנציגי הבית היהודי.

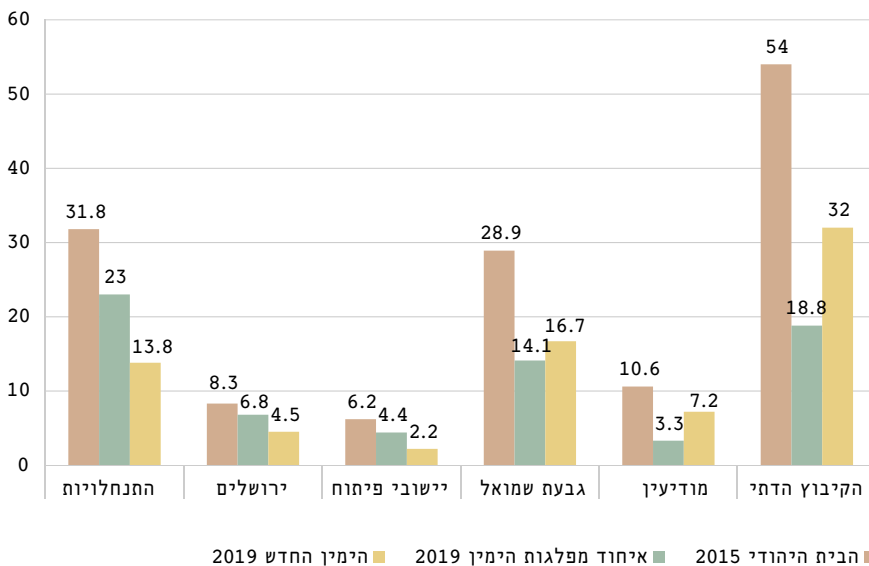
הכישלון של הימין החדש (אך גם של הבית היהודי) נבע משני גורמים מרכזיים. ראשית, כמו בבחירות 2015, התחרות הצמודה בין הליכוד ובין ברית מפלגות גדולה (הפעם כחול לבן) שכנעה לא מעט מהתומכים הפוטנציאליים של מפלגות הציונות הדתית לנקוט הצבעה אסטרטגית

9 בסרטון נראית שקד כמעין דוגמנית המקדמת בושם בשם "פשיזם" באמצעות סיסמאות (צמצום אקטיביזם, ריסון בג"ץ, הפרדת רשויות, משילוח) ולאחר שהיא מריחה אותו ואומרת "לי זה מריח כמו דמוקרטיה".

ולמעשה את תמיכתם לליכוד בישראל האחרונה של מסע הבחירות. שנית, ההתמודדות של מפלגת זהות בראשות משה פייגלין משכה אליה אף היא מצביעים דתיים-לאומיים. ניתוח של דפוסי ההצבעה (תרשים 6.2) מראה שהימין החדש הצליחה לקבל קולות רבים יותר מאיחוד מפלגות הימין ביישובים שיש בהם ריכוזים גבוהים של דתיים-ליברליים: למשל בקיבוצים הרתיים, בגבעת שמואל ובמודיעין. לעומת זאת איחוד מפלגות הימין גברה על הימין החדש בהתנחלויות, בירושלים וביישובי פיתוח.

תרשים 6.2

התמיכה בבית היהודי (2015) לעומת התמיכה באיחוד מפלגות הימין ובימין החדש (אפריל 2019) (באחוזים)

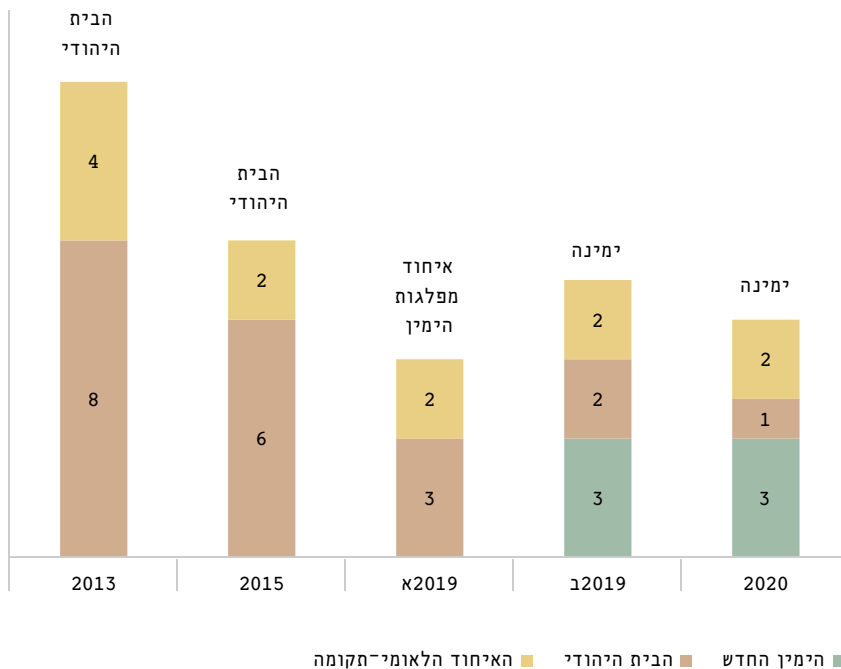

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2015-2019.

למזלה של מפלגת הימין החדש, בתוך זמן קצר ניתנה לה הזדמנות למחוק את הכישלון החרוץ של בחירות אפריל 2019. אל הבחירות השניות מתוך שלוש בסדרת מערכות הבחירות של 2019-2020 התייצבו מפלגות הבית היהודי והימין החדש במערך מחודש, ששחזר את שיתוף הפעולה עם האיחוד הלאומי-תקומה שהתקיים בבחירות 2013 ו-2015. ברית המפלגות החדשה

קיבלה את השם "ימינה" (תרשים 6.3). בראש הברית הועמדה איילת שקד, לאחר שבנט פינה את מקומו בראשות הימין החדש לטובתה. כך, בפעם השנייה בתולדות המפד"ל/הכית היהודי לא הוצב מועמד מטעמה בראשות רשימה לכנסת (הפעם הראשונה הייתה בבחירות 2006, לאחר ההתנתקות, שבהן הועמד בני אלון ממולדת בראשות ברית מפלגות משותפת).

תרשים 6.3
חלוקת המושבים במפלגות הציונות הדתית, 2013-2020

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

הדפוס הכמעט־קבוע של "הצלחה בסקרים" והתרסקות ביום הבחירות נשמר גם הפעם. עד לשבוע האחרון של מסע הבחירות חזו הסקרים לימינה יכול של תשעה עד 11 מושבים. בסופו של דבר היא זכתה בשבעה מושבים בלבד, מתוכם שניים לכית היהודי ושלושה לימין החדש. מבחינת הבית היהודי דובר שוב בשפל היסטורי. לקראת הבחירות של 2020 היה נראה כאילו

מפלגות הציונות הדתית עומדות להתמודד שוב בשתי רשימות נפרדות. הפעם היה מדובר בכרית בין הימין החדש לבין האיחוד הלאומי-תקומה, ובכרית מקבילה בין הבית היהודי לבין עוצמה יהודית. ברגע האחרון לפני סגירת הרשימות, ובעקבות לחצים כבדים שהופעלו עליו, נסוג יושב ראש הבית היהודי רפי פרץ משיתוף הפעולה עם עוצמה יהודית. הוא הסכים לחבור אל שתי המפלגות שיחד איתן התמודד הבית היהודי בבחירות הקודמות בספטמבר 2019. ברית ימינה נותרה עם הרכב מפלגתי זהה, אך משקלה של הבית היהודי ירד. לכנסת ה-23 נכנס נציג יחיד (היו"ר רפי פרץ) מטעם הבית היהודי, בעוד הימין החדש שימרה את כוחה עם שלושה נציגים.

השינויים במערך מפלגות הציונות הדתית נמשכו גם לקראת בחירות 2021. מפלגת הימין החדש נפרדה משיתוף הפעולה האלקטורלי עם האיחוד הלאומי-תקומה והתמודדה באופן עצמאי אגב ניכוס המותג "ימינה". הבית היהודי, בהובלת היושבת ראש החדשה חגית משה, ניהלה מגעים לריצה משותפת עם האיחוד הלאומי-תקומה אך אלו נכשלו. התמודדות עצמאית לא הייתה ריאלי לניכוח הסקרים שחזו למפלגה תמיכה של שברירי אחוזים. במצב הזה הוחלט שהמפלגה לא תתמודד כלל בבחירות. על מנת "למנוע את מחיקתה של תנועת מפד"ל ההיסטורית" הגיעו המפלגות להסכם: הבית היהודי תצהיר על תמיכה בבנט ובתמורה תמונה חגית משה לשרה מטעם ימינה, אם זו תהיה חברה בממשלה (לאחר הקמת ממשלת בנט-לפיד ויתרה משה על המינוי והחליטה להישאר בתפקידה בעיריית ירושלים). נוסף על כך הוסכם שימינה תקבל בפתקי ההצבעה את האות ב – המזוהה עם הציונות הדתית ועם מפד"ל ההיסטורית (טוכפלד ושלזינגר, 2021).

כך השלים הצמד בנט-שקד מסע של שמונה שנים. מסע זה התחיל עם כניסתם למפלגה מנומנמת על סף היכחדות (2012-2013), נמשך עם ריענונה והובלתה להישגים אלקטורליים ולמוקדי כוח שלטוניים (2013-2018), והושלם עם פרישה ממנה שלא צלחה בשלב הראשון (אפריל 2019) אך הניבה פירות לקראת בחירות 2021. גם הפעם נשמר הדפוס של הצלחה מוקדמת בסקרים והיחלשות מואצת לקראת יום הבחירות, והיא זכתה בשבעה מושבים בלבד.¹⁰ בדומה לבחירות של אפריל 2019 (תרשים 6.2), ימינה הצליחה יותר בתל אביב, בערי מרכז מבוססות ובפתח תקווה, ולעומת זאת – בהתנחלויות, בירושלים וביישובי פיתוח היא הייתה חלשה יחסית, כפי הנראה לאור העדפת הבוחרים ביישובים אלו את רשימת הציונות הדתית.

10 סקרים ראשוניים לאחר התפוררות הכנסת חזו לימינה בין 12 ל-15 מושבים, וגם לאחר הכרזתה של האיחוד הלאומי-תקומה על ריצה נפרדת חזו סקרים בין 10 ל-14 מושבים לימינה. רק ארבעת הסקרים האחרונים שפורסמו (18-19 במרץ) הורידו את ימינה לראשונה מתוצאה דו-ספרתית וחזו לה שמונה-תשעה מושבים.

ה"הישג" של שבעה מושבים היה אומנם מאכזב, אך הספיק לימינה לאחוז בעמדת מיקוח אסטרטגית והקנה לה את האפשרות לשאת ולתת הן עם נתניהו והחרדים הן עם ראשי "מחנה השינוי" על הקמת ממשלה. יתרה מזאת, העמדה האסטרטגית שבה אחזה ימינה הביאה לכך שהוצע לבנט מטעם שני הצדדים (נתניהו ולפיד) לכהן כראש ממשלה במסגרת של ממשלות חילופים. בסופו של דבר החליטה ימינה לתמוך בכינון ממשלה עם "מחנה השינוי", וכך – באחת מההתפתחויות המפתיעות בתולדות הפוליטיקה הישראלית – הפך בנט לראש ממשלה ה־13 (ראו פירוט בסעיף העוסק בזירת הממשלה).

הבחירות לרשויות המקומיות

במישור הארצי ראינו תנודתיות רבה ברמת התמיכה האלקטורלית במפד"ל/הבית היהודי, ואילו במועצות הערים כמעט לא השתנה הייצוג של המפלגה. במילים אחרות, מצד אחד, הישגי המפלגה במישור המקומי היו חסינים בתקופות שפל של המפלגה ברמה הארצית, ומצד שני גם לא ניתן לראות שהצלחה בבחירות לכנסת יצרה שיפור בהישגי המפלגה בבחירות לרשויות המקומיות. כך, ההישג הגדול של הבית היהודי בבחירות לכנסת ה־19 (ינואר 2013) לא תורגם לכדי הצלחה יוצאת דופן בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו כתשעה חודשים לאחר מכן. בבחירות אלה הריצה הבית היהודי רשימות מטעמה ב־85 רשויות וכן 13 מועמדים מטעמה לתפקיד ראשי רשויות. רוב מועמדיה לתפקיד זה התמודדו ביישובים פריפריאליים: קריית מלאכי, אופקים, בית שמש, כפר יונה ושדרות, שבה התמודד אלון דויד כמועמד משותף של הבית היהודי, הליכוד ומפלגת העבודה (ניר, 2013). ההישגים היו מוגבלים למדי. המפלגה ספגה תבוסה קשה בירושלים, נחלשה בערים כמו באר שבע, רחובות, חיפה וגבעת שמואל ולא עברה את אחוז החסימה בחולון, אשקלון ואשדוד. התוצאות המאכזבות האלה התאזנו עם הישגים בערים קטנות יותר כמו קריית מלאכי ושדרות. בסך הכול נבחרו מטעם המפלגה 79 חברי מועצה ב־53 רשויות מקומיות (זוכיה ולביא, 2015: 139).

הנתונים המוצגים בלוח 6.3 מצביעים על יציבות בהישגי המפד"ל/הבית היהודי במישור המקומי: שיעור נציגי המפלגה במועצות 30 הערים הגדולות נע בטווח קטן מאוד של 5%-6% מכלל חברי המועצה. ברוב היישובים התמודדה המפלגה באופן עצמאי, אך בערים מסוימות נוצר שיתוף פעולה בינה לבין המפלגות החרדיות. כך, למשל, בבחירות 2013 התמודדה המפלגה בתל אביב ברשימה משותפת עם ש"ס ויהדות התורה, בעוד שברחובות ובבת ים היא רצה במשותף עם יהדות התורה בלבד. יחד עם נציגי הרשימות המשותפות האלה שיעור הנציגים גדול במעט.

לוח 6.3

הישגי המפד"ל/הבית היהודי בבחירות המקומיות ב־30 הערים הגדולות

סך הכול	מספר נציגי רשימות משותפות דתיים־חרדים (בסוגריים - שיעור הנציגים)	מספר נציגי המפד"ל/הבית היהודי במועצות הערים (בסוגריים - שיעור הנציגים)	שנת הבחירות
56 (9.1%)	20 (3.2%)	36 (5.8%)	1993
48 (7.3%)	8 (1.2%)	40 (6.1%)	1998
44 (7.3%)	9 (1.5%)	35 (5.8%)	2003
40 (6.3%)	6 (1.0%)	34 (5.4%)	2008
41 (6.2%)	8 (1.2%)	33 (5.0%)	2013
41 (5.9%)	3 (0.4%)	38 (5.5%)	2018

הערה: הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם או באותיות מפלגת האם הלאומית (המפד"ל או הבית היהודי או ב) 30 הערים הגדולות במגזר היהודי ובערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין־מכבים־רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אחא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, קריית גת.

מדוח מבקר המדינה (2021) על הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2018 ניתן ללמוד כי הבית היהודי הריצה רשימות־בת ב־50 יישובים ובשבעה נוספים רשימות משותפות עם מפלגות לאומיות אחרות. מדובר בעוד סימן לנוכחות גבוהה יחסית של המפלגה, גם בהשוואה למפלגות הגדולות באותה העת, הליכוד והעבודה, ובמיוחד בהשוואה לבעלת בריתה, האיחוד הלאומי־תקומה, שהריצה רשימות־בת ב־10 יישובים ובאחד נוסף רשימה משותפת עם מפלגות לאומיות אחרות.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של המפד"ל, ולאחר מכן בוזו של הבית היהודי והימין החדש. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים איתה והפרישות ממנה.

בין השנים 1992 ו-2021 כיהנו כחברי כנסת מטעם המפד"ל/הבית היהודי 27 אישים וחמישה נוספים כיהנו מטעם הימין החדש.¹¹ מתוך 32 הנציגים היו רק ארבע נשים (12.5%): גילה פינקלשטיין, איילת שקד, שולי מועלם ועידית סילמן. מלבד שקד, ינון מגל, עמיחי שיקלי ואביר קארה כל שאר הנציגים זוהו באופן מובהק עם זרם הציונות הדתית.

לוח 6.4 מציג את המאפיינים הדמוגרפיים ואת הרקע של חברי הכנסת ב-12 הכנסות שכינהו בין 1992 ל-2021. כפי שניתן לראות, לאחר תהליך כמעט לינארי של עלייה בגיל הממוצע של נבחרת הציבור מטעם המפלגה, הבחירות לכנסת ה-18 (2009) ובעיקר לכנסת ה-19 (2013) סימנו שינוי מגמה והגיל הממוצע ירד במידה ניכרת. זאת, בין היתר, בעקבות בחירתם של נפתלי בנט (בגיל 40), איילת שקד (36) ויוני שטבון (34). בשתי הכנסות הבאות חלה עלייה מחודשת בגיל הממוצע, ולאחריהן שוב מגמת ירידה, שהגיעה לשיאה בבחירות לכנסת ה-24 (2021). מלבד תהליך ההצערה הזה, בחירות 2013 חוללו שינוי מהותי גם ברמת הייצוג הנשי: לראשונה נבחרו לכנסת מטעם המפלגה שתי חברות כנסת. היחלשותה האלקטורלית של המפלגה הביאה לכך שבארבע מערכות הבחירות שנערכו בין 2015 ל-2020 נבחרה רק אישה אחת. ב-2021 שוב גדל ייצוג הנשים לשתיים.

11 נפתלי בנט ואיילת שקד כיהנו עד 2019 כנציגי הבית היהודי ולאחר מכן - כנציגי הימין החדש. לא נכללו כאן המועמדים שנכנסו לכנסת במסגרת "החוק הנורווגי" לאחר כינון הממשלה ה-36 (יוני 2021).

לוח 6.4

פילוח חברי הכנסת של המפד"ל/הבית היהודי ושל הימין החדש
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכול חברי כנסת	חילונים	רקע בשלטון המקומי	רקע ביטחוני ¹	התנחלויות	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
6	0	1	0	2	0	0	51.9	13
9	0	2	0	3	0	0	54.9	14
5	0	1	0	1	0	0	56.2	15
6	0	1	1	2	1	0	54.7	16
3	0	2	0	1	0	0	61.3	17
3	0	0	0	0	0	0	56.1	18
8	1	3	1	3	2	2	47.3	19
6	2	2	1	2	1	1	52.9	20
3	0	1	2	1	1	1	55.0	² 21
5	1	1	3	1	1	0	50.4	22
4	1	0	2	0	1	0	51.0	23
7	3	0	1	1	2	2	44.4	24

1 דרגת אלוף משנה ומעלה.

2 לא כולל את אלי בן-דהן, שנבחר לכנסת ה-21 במסגרת רשימת הליכוד.

הזיקה של המפד"ל/הבית היהודי אל תנועת ההתנחלויות וזיהויה של המפלגה עם תנועה זו התבטאו בנוכחות של חברי כנסת מטעמה שהתגוררו מעבר לקו הירוק. בכנסות שנבחרו ב-1992, 1996, 2003, 2006 ו-2015 הגיע מספרם של אלו לשליש מחברי הסיעה, הרבה מעבר לשיעור המתנחלים מכלל מצביעי המפלגה (ראו לוח 6.2 לעיל). ייצוג זה התחזק אף יותר כאשר שלושה מתוך שמונת נציגי הבית היהודי שנבחרו לכנסת ה-19 (2013) התגוררו בשטחים. לעומת זאת הייצוג של מתנחלים בקרב חברי הכנסת של הימין החדש נמוך בהרבה. בשתי הכנסות הראשונות שבהן הצליחה המפלגה לזכות בייצוג בכנסת (ספטמבר 2019, 2020) לא נבחר מטעמה מועמד המתגורר בשטחים, ולאחר בחירות 2021 – מועמד יחיד מתוך שבעה. ייתכן שהדבר שיקף את השינוי שחל בזהות המפלגתית – עם המאמץ של נפתלי בנט לשוות

לה אופי ממלכתי יותר ומגזרי פחות. שינוי זה התבטא גם בעובדה ששלושה מבין שבעת חברי ימינה שנבחרו לכנסת היו חילונים: שקד, קארה ושיקלי.

חלק מחברי הכנסת תושבי השטחים היו פעילים קודם לכן גם בפוליטיקה המקומית (צבי הנדל במועצה האזורית חוף עזה, ניסן סלומינסקי במועצה המקומית אלקנה ומוטי יוגב במועצה האזורית מטה בנימין) או במסגרת מועצת יש"ע (נפתלי בנט). על אף הקו הניצי שלה והעלייה המשמעותית בשיעורי בני הציונות הרתית בקצונה הגבוהה בצה"ל (לוי, 2007; מגל, 2016) כיהנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי ומטעם הימין החדש רק ארבעה אישים בעלי רקע ביטחוני מובהק: אפי איתם, מוטי יוגב, רפי פרץ ומתן כהנא.

כפי שכבר הוזכר, במשך תקופת הזמן הנסקרת כאן פעלו חברי הכנסת של המפד"ל/הבית היהודי במסגרת סיעות משותפות עם נציגים ממפלגות אחרות. במהלך כהונת הכנסת ה־17 (2006–2009) היה שיתוף הפעולה עם האיחוד הלאומי ובמהלך הכנסות ה־19 וה־20 (2013–2019) – עם האיחוד הלאומי־תקומה. לקראת הכנסת ה־21 חברה המפלגה אל האיחוד הלאומי ואל עוצמה יהודית במסגרת רשימה משותפת בשם איחוד מפלגות הימין.

מפלגות המפד"ל והבית היהודי חוו מקרים רבים של חברי הכנסת שנטשו אותן לטובת מסגרות פוליטיות אחרות (כאשר לא מעט מהם שיתפו איתן פעולה לאחר מכן במסגרת סיעות משותפות ולעיתים אף ברשימות משותפות לכנסת). המקרה הראשון התרחש בדמדומי כהונתה של הכנסת ה־14, כאשר חברי הכנסת צבי הנדל וחנן פורת פרשו מסיעת המפד"ל והקימו את "אמונים", ששינתה במהרה את שמה ל"תקומה". הפרישה הגיעה על רקע דחיית הצעות לאמץ סעיפים ניציים למצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה־15 (1999) בהצבעה שהתקיימה במרכז המפד"ל, ובעקבות דחיקתם של הנדל ופורת למקומות ספק ריאלי (הנדל נבחר למקום השביעי ברשימה) ולא ריאלי (פורת נדחק למקום ה־11). הפרישה השנייה התרחשה בשנת 2005 על רקע קידום תוכנית ההתנתקות. התחולל ויכוח פנים־מפלגתי עז בין הקו הניצי שאותו הובילו אפי איתם ויצחק לוי לבין הקו המתון שאותו הובילו זבולון אורלב ושואל יהלום. הקרע הפנימי החרף הוביל לכך שאיתם ולוי עזבו את המפלגה (ראו תיבה 6.1 לעיל). המקרה השלישי היה פרישתו של יוני שטבון, מהפנים הצעירות שנבחרו מטעם הבית היהודי בבחירות לכנסת ה־19, מתוך הטחת ביקורת על שיתוף הפעולה של המפלגה עם מפלגות ליברליות אגב הרחקת "ציבור מסורתי שאוהב את התורה ואוהב את המדינה [...] כזה שאינו חלק מ'מעמד הביניים' שכולם כל כך אוהבים להפוך לנושאי דברו" (שטבון, 2014). שטבון הצטרף לרשימת יחד־העם איתנו הניצית שהקים אלי ישי לקראת בחירות 2015. המקרה הרביעי, שכבר הוזכר, היה פרישתם של בנט ושקד (יחד עם שולי מועלם) בשלהי 2018 והקמת הימין החדש. מקרה

הפרישה האחרון, בשונה מכל קודמיו, העמיד את עצם קיומה של המפלגה הוותיקה בסכנה. אכן – לאחר שלכנסת ה-23 (2020) נבחר מטעמה מועמד אחד בלבד (רפי פרץ), בבחירות העוקבות היא לא התמודדה כלל והכריזה על תמיכתה ברשימת ימינה, אשר במסגרתה שובצו מועמדים של הימין החדש.

זירת הממשלה

מאז קום המדינה ועד שנת 1992 הייתה המפד"ל חברה כמעט קבועה בממשלות ישראל השונות. תחילה, במסגרת מה שנודע בכינוי "הברית ההיסטורית" – שיתוף הפעולה ארוך הימים בין מפא"י לבין הציונות הדתית, אשר היווה את הציר המרכזי של כל הקואליציות שקמו לאורך שלושת העשורים הראשונים.¹² לאחר מכן, כשותפה קבועה בממשלות הליכוד (1977-1984), (1992-1999) ובממשלות האחדות (1984-1990). למעשה, עד 1992 הייתה המפד"ל המפלגה ששהתה בקואליציה פרק הזמן הממושך ביותר, אף יותר ממפלגות השלטון מפא"י/המערך והליכוד. דפוס זה השתנה לאחר מכן. במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה שהתה המפד"ל שלושה פרקי זמן באופוזיציה: בתחילה בזמן כהונת ממשלות רבין ופרס (1992-1996), לאחר מכן בחלק מתקופת כהונתן של ממשלות ברק ושרון הראשונה (2000-2002) ולבסוף בחלק מתקופת הכהונה של ממשלת שרון השנייה ולאורך כהונתה של ממשלת אולמרט (2004-2009). בסך הכול בין יולי 1992 (כינונה של ממשלת רבין השנייה) ליוני 2021 (כינונה של ממשלת בנט-לפיד) שהתה המפד"ל/הבית היהודי מעל 18.5 שנים בקואליציה השלטונית (64.5% מהזמן) ו-10.5 שנים באופוזיציה.

הבחירות לכנסת ה-13 (1992) הניבו למפלגות השמאל (מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש ומד"ע) "גוש חוסס" של 61 חברי כנסת. בנסיבות אלה המפד"ל, יחד עם שאר מפלגות הימין, לא נכנסה לממשלה. ארבע השנים של המפד"ל במדבר האופוזיציוני – פרק הזמן הארוך ביותר מאז היווסדה – באו לקיצן לאחר בחירות 1996 (קמפינסקי, 2021). המפד"ל, שזכתה בבחירות בהישג הטוב ביותר שלה מאז 1977, נתפסה בעיני הליכוד ונתניהו, שנבחר לראשות הממשלה, כשותפה טבעית בקואליציה שהוקמה. המשא ומתן היה מהיר, ולמפד"ל הוקצו שני תפקידי

12 בתקופה זו נותרה המפד"ל מחוץ לקואליציה רק לפרקי זמן קצרים: במהלך המשבר הראשון סביב שאלת מיהו יהודי (1958); בראשית הכהונה של ממשלת רבין הראשונה (1974); ובסיום הכהונה של ממשלה זו, בעקבות החלטת של רבין לפטר את שרי המפד"ל ולהקדים את הבחירות ("התרגיל המבריק").

שר בממשלה החדשה (ראו לוח 6.5). יושב ראש המפלגה זבולון המר התמנה לשר החינוך,¹³ התרבות והספורט, ואילו יצחק לוי הופקד על שני תיקים: התחבורה והאנרגיה. מהתיק השני הוא נאלץ להיפרד לאחר שהמשבר הפנימי בליכוד בין נתניהו לאריאל שרון נפתר עם "תפירתו" של משרד התשתיות החדש, שאליו הועתקו סמכויות משרד האנרגיה. ממשלת נתניהו הראשונה ידעה משברים וזעזועים פנימיים רבים, אך אלו נבעו בעיקר ממריכות בסיעת השלטון (הליכוד-גשר-צומת) ולא משותפותיה הקואליציוניות. המפד"ל נותרה סיעה קואליציונית ממושמת למדי, מלבד העמדות הלעומתיות שהציגה בנושאים המדיניים. כך, בהצבעה בממשלה על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו שני שרי המפלגה – זבולון המר ויצחק לוי – נגד, ובהצבעה על ההסכם במליאת הכנסת נעדרו שרי המפד"ל מההצבעה בעוד שאר חברי הסיעה הצביעו נגד. נתניהו, שיכול היה לפטר את השרים בשל הפרת האחריות המשותפת, הבליג והמפד"ל נותרה בקואליציה. בהצבעה על הסכם ואי (נובמבר 1998) הצביעו נגד כל חברי הסיעה, לרבות השרים.

בחירות 1999 הובילו בפעם השלישית ברציפות לחילופי שלטון. ראש הממשלה הנבחר אהוד ברק, שעמד בראש סיעת שלטון קטנה (ישראל אחת – 26 מושבים) נאלץ להרכיב קואליציה רבת ניגודים שכללה מפלגת שמאל (מרצ), מפלגות מרכז (ישראל בעלייה, מפלגת המרכז) ומפלגות חרדיות (ש"ס, יהדות התורה). ברק עשה מאמץ מיוחד להכניס גם את המפד"ל, הניצית, אל ממשלתו. לאחר שהובטח לה במסגרת ההסכם הקואליציוני שהיא תהיה "רשאית לבטא עמדותיה בדבר פרשנות ישראל להחלטות 242 ו-338 של האו"ם", נכנסה המפד"ל לממשלה ויצחק לוי מונה לשר הבינוי והשיכון. התקדמות התהליך המדיני והנסיעה של ברק לוועידת קמפ דייוויד הביאו לפרישתן בזו אחר זו של ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל. יושב ראש המפלגה יצחק לוי אמר ש"המפד"ל לא מוכנה להיות שותפה למהלך שהיא מתנגדת לו מכל וכל [...] הגיעה שעת ההכרעה – כל מפלגה צריכה להיות אמיצה עם עצמה. מטרת נסיעת ראש הממשלה היא קבלת הכרעות שאנחנו לא יכולים להיות שותפים להן" (זרחין ושמואלי, 2000). אחרי ארבע שנים בקואליציה, בממשלות נתניהו וברק, חזרה המפד"ל לאופוזיציה.

13 משרד החינוך היה תמיד משאת נפש של המפלגה ובכל מקרה שבו משקלה הפוליטי אפשר לה, היא דרשה את השליטה בו. זבולון המר היה שר החינוך בין 1977 ל-1984, בין 1990 ל-1992 ומ-1996 ועד לפטירתו בראשית 1998. יצחק לוי החליף אותו עד לתום כהונת ממשלת נתניהו הראשונה (1999). מינויו של נפתלי בנט לשר החינוך לאחר בחירות 2015 החזיר את המשרד הנחשק לידי המפלגה, לראשונה אחרי 16 שנים. רפי פרץ החליף אותו בתפקיד למשך כשנה בין 2019 ל-2020.

לוח 6.5

שרים שכיהנו מטעם המפד"ל/הבית היהודי

ממשלה	שר	תקופה כהונה
27 (נתניהו)	זבולון המר	יוני 1996 – ינואר 1998 (נפטר)
	יצחק לוי	יוני 1996 – יולי 1999
	שאול יהלום	פברואר 1998 – יולי 1999
28 (ברק)	יצחק לוי	יולי 1999 – יולי 2000
29 (שרון)	אפי איחם	אפריל 2002 – פברואר 2003
	יצחק לוי	אפריל 2002 – פברואר 2003
30 (שרון)	זבולון אורלב	מרץ 2003 – נובמבר 2004
	אפי איחם	מרץ 2003 – יוני 2004
32 (נתניהו)	דניאל הרשקוביץ ¹	מרץ 2009 – מרץ 2013
33 (נתניהו)	אורי אורבך	מרץ 2013 – פברואר 2015 (נפטר)
	נפתלי בנט	מרץ 2013 – מאי 2015
34 (נתניהו)	נפתלי בנט ¹	מאי 2015 – יוני 2019
	איילת שקד ¹	מאי 2015 – יוני 2019
	רפי פרץ	יוני 2019 – מאי 2020
35 (נתניהו)	רפי פרץ	מאי 2020 – יוני 2021

1 בשלהי כהונתם בממשלה ה־34 השתייכו בנט ושקד לסייעת הימין החדש, שהתפלגה מהבית היהודי. נוסף על כך בנט התמנה בנובמבר 2019 לשר הביטחון בממשלת המעבר של נתניהו. הוא כיהן בחפקיד עד לכינונה של הממשלה ה־35 חצי שנה לאחר מכן.

המפד"ל לא שבה לממשלה גם לאחר ניצחונו של אריאל שרון בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב־2001. זאת, על אף ששותפות "טבעיות" אחרות של הליכוד – האיחוד הלאומי, ישראל ביתנו, יהדות התורה וש"ס – הצטרפו לקואליציה. רק כשנה לאחר מכן, באפריל 2002, התרצתה המפד"ל ונכנסה לקואליציה. הכניסה נתפסה והוצגה כמהלך תמיכה בממשלה בשעת חירום, לאחר חודש "מרץ השחור" שבמהלכו נהרגו בפיגועים יותר מ־100 אזרחים ישראלים ושבעקבותיו פתחה ישראל במבצע "חומת מגן". למפד"ל הוקצו שני תפקידים של שרים בלי תיק, לאפי איתם ויצחק לוי. מאוחר יותר הם קיבלו את תיקי התשתיות והתיירות, בהתאמה.

לאחר הבחירות של 2003 הצטרפה המפד"ל לממשלת שרון השנייה, שכללה גם את שינוי ואת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו. אפי איתם מונה לשר הבינוי והשיכון וזבולון אורלב לשר הרווחה. אולם השהות של הסיעה בקואליציה לא האריכה ימים. משבר מהותי ראשון פרץ סביב סוגיית פירוק משרד הדתות שאושר בממשלה באוקטובר 2003. החברות בקואליציה אחת יחד עם שינוי (בראשות טומי לפיד), שניסתה לקדם את סדר היום שלה בנושאי דת ומדינה, יצרה כצפוי חיכוכים בינה לבין המפלגה הדתית-לאומית. לאורך השנה הראשונה של הממשלה המשבר סביב משרד הדתות כמעט דחף את המפד"ל לפרוש מהקואליציה. אפי איתם אמר:

אני מביע דאגה עמוקה לשסע שנפער בין דתיים לחילונים. בתחילת כהונתה של הממשלה אמר לפיד כי לשינוי יש בעיה עם ש"ס ולא איתנו, אבל מסתבר כי אין מדובר בניסיון לשפר את היחסים בין חילונים לדתיים, אלא בכוח דורסני, חומייניסטי וחילוני, שאיתו לא נשתף פעולה. שינוי רוצה למחוק את הזהות של ישראל ממדינת ישראל [...] אין פה ויכוח על ג'ובים ועמדות כוח, אלא ויכוח עקרוני על זהות המדינה. אנחנו מייצגים 22 מנדטים של כל הציבור הדתי בישראל. ממשלה בלעדיו, למרות שהיא תהיה חוקית, לא תהיה לגיטימית (מרסיאנו ושומפלבי, 2003ב).

לכסוף הושגה פשרה בנושא זה, אך עד מהרה התגלע משבר חדש וחמור יותר. התפנית האידאולוגית שביצע ראש הממשלה אריאל שרון, עם השקתה של תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, הקשתה מאוד על המפד"ל. בתור המפלגה שזוהתה יותר מכולן עם תנועת ההתיישבות בשטחים, וככזו שזכתה למספר הקולות הרב ביותר ביישובי הרצועה בבחירות 2003 (כ-30%), נציגיה בכנסת היו מהקולות הבולטים נגד התוכנית. המהלכים שהוביל שרון אף יצרו קרע פנימי עמוק בתוך המפלגה (ראו גם הסעיף העוסק בזירה הפנים-מפלגתית). השר אפי איתם הוליך את הקו הניצי והקדים להתפטר מתפקידו כבר בחודש יוני 2004, בעוד שהשר זבולון אורלב סבר כי על המפד"ל להישאר בקואליציה לפחות עד ההצבעה בכנסת על תוכנית ההתנתקות. בסופו של דבר, אחרי שהצעת חוק יישום תוכנית ההתנתקות אושרה בקריאה ראשונה התפטר גם אורלב מתפקידו והמפד"ל פרשה מהממשלה (שרגאי, 2004).

המפד"ל לא שבה להיות חלק מהקואליציה השלטונית עד לאחר בחירות 2009, עם חזרתו של בנימין נתניהו לתפקיד ראש הממשלה. משקלה הזעום לאחר בחירות 2009 (שלושה מושבים בלבד) לא הציב אותה בתפקיד של שחקן מרכזי, בייחוד לאור הצטרפותה המפתיעה של מפלגת העבודה, שהעניקה לקואליציה בסיס פרלמנטרי רחב. בהסכם הקואליציוני הוקצה לבית

היהודי¹⁴ תפקיד שר יחיד. דניאל הרשקוביץ' מונה מטעמה לשר המדע והטכנולוגיה. במשך שהותה בממשלה לא פרצו משברים קואליציוניים מהותיים. אפילו כנגד נאום בר-אילן (הסכמה עקרונית של נתניהו למדינה פלסטינית מפורזת) וכנגד ההחלטה על הקפאת הבנייה בשטחים (נובמבר 2009 – ספטמבר 2010) קולות המחאה היו רפים. בהיותה השותפה הזעירה ביותר בקואליציה רחבה, ללא נציג בקבינט המדיני-ביטחוני, השפעתה של המפלגה הייתה מוגבלת למדי.

מצב עניינים זה השתנה מקצה אל קצה בעקבות מתיחת הפנים של המפלגה עם הצטרפות בנט ושקד וזכייתם בהנהגת המפלגה, שהביאה להישג אלקטורלי גדול בבחירות 2013. תריסר המושבים של הבית היהודי הציבו אותה בעמדה אסטרטגית – בלעדית לא היה הפעם רוב פרלמנטרי לגוש הימין-חרדים. באופן שהפתיע רבים החליט נפתלי בנט, המנהיג החדש של המפלגה, ליצור במהלך המשא ומתן הקואליציוני תיאום הדוק עם יאיר לפיד, יושב ראש יש עתיד. ייתכן שהסיבה לכך הייתה החשש של בנט שנתניהו מתכוון להשאיר את הבית היהודי מחוץ לקואליציה על רקע משקעי עבר אישיים בין ראש הממשלה לבנינו ולשותפתו איילת שקד. זאת ועוד, בנט ולפיד, שני המנצחים הגדולים של הבחירות ופנים חדשות בפוליטיקה, מצאו שפה משותפת בעיקר סביב עניין "חוק השוויון בנטל", שהיה הנושא העיקרי שעמד על סדר היום העיתודי של הכנסת החדשה. כל אחד מהצדדים התנה את הצטרפותו לממשלה בהכללתו של האחר. בנט הסביר:

סיכמנו שיש עתיד לא תיכנס לממשלה בלי הבית היהודי, והבית היהודי לא תיכנס בלי יש עתיד [...] כאשר הגענו להבנות אלו, יש עתיד היתה במצב טוב יותר מאתנו [...] אנחנו היינו בחוץ, והם בפנים [...] יאיר לפיד עמד במלתו כלפיי וכלפי הציבור שאני מייצג. עכשיו זה התהפך. לפתע הליכוד רוצה אותנו, ללא יש עתיד. תורנו לעמוד במלה [...] מלה זו מלה [...] בימים שלאחר הבחירות אנשי הליכוד סרבו לדבר עם הבית היהודי. החרים אותנו [...] (ליס, 2013א).

הציר האפקטיבי הזה, שזכה בכלי התקשורת לכינוי "ברית האחים", עיכב את הקמת הממשלה ועורר תרעומת רבה מצד הליכוד. זה האשים את בנט ב"הונאה של הבוחרים" ובשיתוף פעולה עם לפיד שנועד "למנוע הקמת ממשלה לאומית" (טוכפלד, 2013). ציר בנט-לפיד עמד במסכת הלחצים הכבדים שהופעלו על הבית היהודי לסגת מהברית לטובת הכללת המפלגות החרדיות בממשלה. בסופו של דבר הוקמה קואליציה שכללה את הליכוד ביתנו, יש עתיד, הבית היהודי

והתנועה. "ברית האחים" כופפה את נתניהו ואילצה אותו להקים ממשלה שהוא לא חש נוח עם הרכבה ולא רחש אמון רב כלפי שריה. הממשלה החדשה כללה שני שרים מטעם הבית היהודי: נפתלי בנט הופקד על שלושה משרדים (כלכלה, דתות, ירושלים והתפוצות) ואורי אורבך התמנה לשר לענייני ותיקים.¹⁵

המשא המתן הקואליציוני לאחר הבחירות לכנסת ה-20 הציב את הבית היהודי בעמדת מיקוח משופרת, על אף שכוחה הפרלמנטרי פחת בשליש. הסיבה הייתה ההכרזה המפתיעה של אביגדור ליברמן כי ישראל ביתנו לא תצטרף לקואליציה. העיתוי של ההכרזה היה קריטי: יומיים לפני תום המועד החוקי להרכבת ממשלה. במצב עניינים כזה יכלו נציגי הבית היהודי להציב תנאים גבוהים להצטרפות ודרישותיהם נענו. בנט מונה לשר החינוך (וכן הופקד על משרד התפוצות) ואיילת שקד לשרת המשפטים. אורי אריאל, נציג האיחוד הלאומי-תקומה, מונה לשר החקלאות. ה"שלל" של ארבעה משרדים ביצועיים עבור סיעה בת שמונה מושבים היה מרשים. השליטה חסרת התקדים של הבית היהודי במשרדי החינוך והמשפטים – שני משרדים חשובים אשר מופקדים על היבטים משמעותיים של הדמוקרטיה הישראלית – אפשרה למפלגה להותיר חותם אידאולוגי של ממש על תחומים מגוונים. אלו כללו את תוכניות הלימודים בבתי הספר, הפיכתה של מכללת אריאל לאוניברסיטה, השפעה על מינוי שופטים ועוד.

על אף חוסר האמון האישי שרחש ראש הממשלה נתניהו לבנט ושקד, נותרה הבית היהודי שותפה בממשלה ה-34 לכל אורכה. בנט אומנם ביקר לפרקים את ראש הממשלה – על מה שהגדיר כאוזלת היר נגד חמאס ברצועת עזה, על הסכם הפיוס עם ממשלת פולין ואף על נורמות ההתנהגות שלו. במקביל נמנע בנט מלפרק את הממשלה וגילה נאמנות לממשלת הימין. לעומת זאת, הוא אילץ את נתניהו לא פעם "לשבור" ימינה ולאמץ את עמדתו ("להיגרר אחרי בנט". ראו ירושלמי, 2016): כך בעניין "חוק ההסדרה" (שעניינו הסדרת בעלות על קרקעות בהתנחלויות); כך בעניין "פסקת ההתגברות" (שעניינה הגבלת הביקורת השיפוטית); וכך בעניין בלימת המתווה שהושג בסוגיית מבקשי המקלט. השפעתה של הבית היהודי בממשלה הייתה גדולה מכוחה היחסי בה. עם זאת, הניסיונות של היו"ר בנט לדרוש מנתניהו למנותו לשר ביטחון העלו חרס. בנובמבר 2018, לאחר ששר הביטחון ליברמן התפטר במחאה על המדיניות הרפה של צה"ל ברצועת עזה, הציב בנט בגיבוי מפלגתו אולטימטום לראש הממשלה. הוא תבע את מינויו לתפקיד שר הביטחון ואמר כי אם לא תתמלא הדרישה יפרוש מהממשלה. משמעותה של פרישה שכזו הייתה הליכה לבחירות מוקדמות. אולם האיום לא מומש. ימים ספורים לאחר מכן,

15 נוסף על כך אורי אריאל, נציג האיחוד הלאומי-תקומה, התמנה לשר הבינוי והשיכון.

בעקבות מהלכים של נתניהו שכללו רמיזה על מצב ביטחוני קריטי ולחצים על רבני המפלגה, כינסו בנט ושקד מסיבת עיתונאים והודיעו כי הם מסירים את דרישתם (אזולאי וטויזר, 2018).

בשלוש מערכות הבחירות של 2019-2020 גילתה הבית היהודי (כחלק מבריתות איחוד מפלגות הימין וימינה) נאמנות גבוהה לליכוד ולבנימין נתניהו. היא הייתה חלק ממה שפונה "בלוק הימין" (שכלל גם את המפלגות החרדיות), שהתחייב כי יתמוך רק בממשלה בראשות נתניהו. בנט ושקד פוטרו מממשלת המעבר ביוני 2019, לאחר שמפלגתם הימין החדש לא עברה את אחוז החסימה, ונתניהו מינה במקומם את רפי פרץ.¹⁶ חמישה חודשים לאחר מכן, בעיצומם של המגעים לכינון ממשלה אחרי הבחירות של ספטמבר מינה נתניהו את בנט (שנבחר מחדש לכנסת) לשר הביטחון. אולם הוא זכה לכהן בתפקיד חצי שנה בלבד, עד כינון הממשלה ה-35 במאי 2020. ממשלה זו, "ממשלת החילופים" של נתניהו וגנץ, הביאה לקרע בסיעת ימינה. נציגי הימין החדש (יחד עם האיחוד הלאומי-תקומה) לא הצטרפו לקואליציה בעוד שרפי פרץ, חבר הכנסת היחיד של הבית היהודי, שוכנע להיכנס לממשלה ומונה לשר לירושלים ומורשת.

כפי שהוזכר לעיל, בבחירות 2021 הבית היהודי לא התמודדה כלל בעוד שמפלגת הימין החדש (שהשתמשה במוטג ימינה) זכתה בשבעה מושבים. בניגוד לבחירות הקודמות שבהן ימינה גילתה נאמנות מוחלטת ל"בלוק" הימין-חרדים בראשות נתניהו, הפעם שמר בנט על עמימות ולצידה חוסר עקביות. מצד אחד, הוא הדגיש לא פעם שמטרת-העל מבחינת ימינה במגעים העתידיים לכינון ממשלה תהיה הימנעות בכל מחיר מ"סבב בחירות חמישי". מכאן השתמע שימינה לא פסלה על הסף שיתוף פעולה עם מה שכונה "גוש השינוי". עמדה זו אף השתקפה בכלי התקשורת, שלא שייכו את ימינה לאחד משני הגושים.¹⁷ מצד שני, יומיים לפני הבחירות חתם בנט (בשידור חי בערוץ 20) על מסמך ובו התחייב שלא לשבת בממשלה תחת יאיר לפיד. זאת, בתנאי שראש הממשלה נתניהו יחתום באותו המסמך על התחייבות שלא להקים ממשלה שתסתמך על קולות רע"מ (ברסקי ובנדר, 2021).

העמימות של בנט נמשכה גם לאחר הבחירות, במגעים הממושכים להקמת ממשלה. תחילה, כאשר המנדט להרכבת הממשלה היה בידי נתניהו, ניהלה ימינה מגעים עם הליכוד אך סירבה לחתום על הסכם קואליציוני כל עוד לא הוכיח נתניהו שבאפשרותו לגייס תמיכה מספקת לממשלה בראשותו. בד בבד הציע יאיר לפיד לבנט לכונן "ממשלת שינוי" שבמסגרתה יכהן

16 בנט ושקד לא נבחרו לכנסת בבחירות של אפריל 2019 ועל כן המהלך נתפס כמתבקש, אם כי נציגי האיחוד הלאומי-תקומה השר אורי אריאל (שאף הוא לא נבחר לכנסת) נותר בתפקידו עוד מספר חודשים.

17 כלי התקשורת חילקו את המפה הפוליטית, לקראת הבחירות ואף לאחריהן, ל"גוש נתניהו", "גוש השינוי" (או גוש המרכז-שמאל) ולשתי מפלגות לא מזוהות – ימינה ורע"מ.

בנט ראשון כראש ממשלה. הצעתו של לפיד נותרה תקפה גם לאחר שהמנדט להרכבת הממשלה עבר לידיו.¹⁸ השיחות הקואליציוניות הראשונות בין יש עתיד לימנה הושעו בעקבות מבצע "שומר החומות" ברצועת עזה והפרעות הקשות שפרצו במקביל בערים המעורבות בישראל. במהלך המבצע אמר בנט ש"ממשלת השינוי ירדה מהפרק" כיוון שבהרכבה המוצע – הכולל את רע"מ – היא לא תוכל להתמודד עם המהומות והעימותים בין יהודים לערבים ו"לא תוכל להישען על מנסור עבאס" (אזולאי, 2021). סיום המבצע והרגיעה בערים המעורבות שינו פעם נוספת את עמדתו של בנט, ושלושה ימים לפני פקיעת המנדט של לפיד הודיע שיפעל להקמת ממשלת שינוי:

ככוונתי לפעול בכל כוחי כדי להקים ממשלת אחדות לאומית עם ידידי יאיר לפיד, כדי לחלץ את המדינה מהסחרור ולהחזיר את ישראל למסלולה [...] יש מי שמספר לנו שיש ממשלת ימין מעבר לפינה, ורק אנחנו מונעים את הקמתה. זהו שקר מוחלט. אין ממשלת ימין. כבר ארבע מערכות בחירות ועוד חודשיים הוכיחו לכולנו שפשוט אין ממשלת ימין בראשות נתניהו. זה או בחירות חמישיות או ממשלת אחדות (אדמקר ושלו, 2021).

הממשלה ה-36 הושבעה ב-13 ביוני ברוב קטנטן כאשר 60 חברי כנסת תמכו בה ואילו 59 הצביעו נגד הקמתה (כולל עמיחי שיקלי, אחד מחברי סיעת ימינה). על פי ההסכם הקואליציוני מונה בנט לראש ממשלה במסגרת ממשלת חילופים. כמו כן מונתה איילת שקד לשרת הפנים ומתן כהנא – לשר לענייני דתות. באופן תקדימי וחריג הפך בנט לראש ממשלה בעודו עומד בראש סיעה בת שבעה מושבים (וזאת כאשר אחד מחבריה, כאמור, הצביע כנגד הקמת ממשלתו ולא השתייך לקואליציה).

הזירה הפנים-מפלגתית

המפד"ל/הבית היהודי הייתה בין המפלגות היחידות – לצד הליכוד, מפלגת העבודה ומרצ – שהתקיימה בה באופן רציף דמוקרטיה פנימית. עד 2012 היה מדובר ברמה בינונית של דמוקרטיה פנימית (שהתבטאה בין היתר בבחירת הרשימה והיושב ראש במוסדות מפלגתיים נבחרים ובייצוג נשי נומך) ולאחר מכן ברמה גבוהה יותר. על פי מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, שבחן את רמת הדמוקרטיה הפנימית לפי חמישה ממדים, קיבלה הבית היהודי ציון של 64 (מקום רביעי

18 בשני סבבי ההתייעצויות עם נשיא המדינה ריבלין המליצה סיעת ימינה להטיל את המנדט להרכבת הממשלה על נפתלי בנט. היא הייתה הסיעה היחידה שעשתה כן.

בין המפלגות) בבחירות 2013, ציון זהה (מקום חמישי) בבחירות 2015 וציון 55 (מקום שביעי) בבחירות של אפריל 2019 (רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בחלק זה נדון בבחירות הפנימיות לקביעת יושבי ראש המפלגה/הבית היהודי ורשימת מועמדיה לכנסת. לאחר מכן נפנה לעסוק במבנה הפנימי של המפלגה ונסיים במבט על מצבה הפיננסי ועל פעילותה במרשתת. לא נתייחס כאן אל מפלגת הימין החדש (שבבחירות 2021 התמודדה בתור ימינה), היות שנכון לכתיבת שורות אלה לא מדובר במפלגה בעלת מוסדות פנימיים והיא אף אינה רשומה ברשם המפלגות. תחת זאת, נציגה נרשמו לבחירות לכנסת באמצעות שימוש במפלגת המדף צל"ש, שאותה רשם פורש שינוי יוסף פריצקי במהלך כהונת הכנסת ה-16. המבנה הפנימי של אח"י תואר לעיל בתיבה 6.1.

בחירות לתפקיד יושב ראש המפלגה

לפי חוקת המפלגה (סעיף 28) "יושב ראש המפלגה עומד בראש המפלגה, מייצג את המפלגה כלפי גורמי חוץ ומנחה את דרכי ניהול ענייניה". עוד פירטה החוקה שהיושב ראש הוא הראשון ברשימת מועמדי המפלגה לכנסת ובכיר מועמדיה לכהונה בממשלת ישראל. ליושב הראש נתונות היו מספר סמכויות כגון מינוי מנכ"ל, מינוי ראש מטה בחירות וכינוס כל מוסד ממוסדות המפלגה. השיטה שלפיה נבחר יושב הראש עברה תמורות במהלך השנים. תחילה הופקדו צירי מרכז המפלגה על בחירת היושב ראש, אך בשנת 2012, כחלק מתהליך התרענונות פנימי, הועברה הבחירה למתפקדי המפלגה. בשני מקרים חריגים, כפי שיפורט להלן, נבחר היושב ראש על ידי גוף בוחר מצומצם שכונה "מועצה ציבורית". הבחירות לתפקיד היושב ראש התקיימו לפני כל בחירות לכנסת. ברירת המחדל של עיתוי ההתמודדות הייתה כחצי שנה לפני מועד הבחירות לכנסת. אך כמו במפלגות אחרות, גם בבית היהודי הופגנה גמישות לגבי העיתוי, כאשר היושב ראש רשאי היה, באישור ועדת הבחירות של המפלגה, להקדים את מועד ההתמודדות.

בשנת 1988, לאחר שתי כהונות ארוכות של שני מנהיגים – חיים משה שפירא (1956-1970) ויוסף בורג (1970-1988) – נערכה ערב הבחירות לכנסת ה-12 (1988) הצבעה לקביעת היושב ראש החדש. אבנר חי שאקי הפתיע את זבולון המר כאשר ניצח אותו וכיהן בתפקיד עד 1992. למרות זאת המר המשיך להיחשב כדמות הבכירה, דבר שהשתקף גם בתפקידים הבכירים יותר שמונה אליהם בממשלות ה-23 וה-24.¹⁹ לפני הבחירות לכנסת ה-13 (1992) בחרו צירי מרכז המפלגה ברוב גדול את זבולון המר למנהיג המפלגה, והוא גבר על שאקי ברוב של 57%

19 בממשלה ה-23, שכינה עד "התרגיל המסריח", כיהנו המר כשר הדתות ושאקי כשר בלי תיק. בממשלה ה-24 קודם המר לתפקיד שר החינוך ושאקי החליף אותו בתפקיד שר הדתות.

מול 41% (גולדברג, 1994: 84). המר נותר בתפקידו עד לפטירתו בשנת 1998, אחרי שגבר ב-1996 ברוב עצום על אסיר ציון לשעבר יוסף מנדלביץ' (רהט ושר-הדר 1999א: 113). ימים ספורים לאחר מותו של המר התכנס מרכז המפד"ל לבחור את מחליפו. אבנר חי שאקי הציג את מועמדו בניסיון לחזור לתפקיד היושב ראש אולם הפסיד לשר יצחק לוי ברוב גדול. לוי נבחר פעם נוספת – הפעם בלי מועמדים ופה אחד – לפני בחירות 1999.

הירידה החדה בכוחה של המפלגה בבחירות 1999 גרמה לחוסר נחת פנימית. הדבר שחק את מעמדו של לוי והביא לחיפוש אחר מועמדים שיוכלו לאושש את המפלגה. השם ה"חם" בהקשר זה היה תת-אלוף אפי איתם, אשר הוזכר כמנהיג פוטנציאלי עוד בטרם פשט מדיו והשתחרר מצה"ל. זמן מה לפני שחרורו אמר יצחק לוי כי אם איתם יצטרף למפלגה, לא תתקיים התמודדות והם יחליטו בהסכמה מי יעמוד בראשה. שאול יהלום הבהיר אף הוא כי לא יתמודד על ראשות המפלגה (שרגאי, 2000). באופן הזה קיבל איתם את ראשות המפלגה ללא התמודדות (מרכז המפלגה אישר כמעט פה אחד את מינויו). הוא כיהן כיושב ראש המפלגה וכשר מטעמה אף לפני שנבחר לכנסת.

ההבטחה הגדולה בחדשנות שאיתם הביא עימו – ביטחוניסט, חילוני לשעבר, ללא עבר מפלגתי – לא מימשה את עצמה. ערעור על הנהגתו הופיע כבר לאחר בחירות 2003, שבהן הצליחה המפלגה להתחזק רק במושב אחד. כך דחה מרכז המפלגה את הצעתו של איתם לאמץ פריימריז לבחירת היושב ראש ולשריין כ-10% ממספר צירי המרכז לצעירים. אולם הקרע הפנים-מפלגתי החמור ביותר היה על רקע קידום תוכנית ההתנתקות, והגיע לשיא בשנת 2004. איתם דרש שהמפד"ל תפרוש לאלתר מהקואליציה בעוד שהמחנה המתון במפלגה, בהובלת זבולון אורלב ושאול יהלום, סברו כי אין זה הצעד הנכון וכי המפלגה יכולה להשפיע יותר מתוך הממשלה. לבסוף החליט איתם על דעת עצמו וללא אישור מוסדות המפלגה (השר יצחק לוי חבר אליו למהלך) להתפטר מהממשלה. צעד זה עורר זעם רב בשורות המפד"ל והוביל להעלאת דרישה להדיחו מתפקיד היושב ראש: "לא יתכן שיהיה מצב שבו אנחנו מדברים בשני קולות. אם איתם עומד על החלטתו, המפד"ל צריכה למצוא יו"ר חדש" (זהר, 2004). איתם מצידו סירב להתפטר מתפקיד היושב ראש. במשך חודשים ארוכים הייתה המפלגה נתונה במשבר פנימי חריף. עתירה שהוגשה לבית הדין של המפלגה בדרישה להדיח את איתם מתפקידו התקבלה, והוטחו האשמות חמורות כלפיו:

הצבעותיו בכנסת הן סטירת לחי מצלצלת למרכז המפלגה [...] ולזול בהחלטותיה ועשיית דין עצמי ומפוררת את המבנה ההיררכי של המפלגה [...] התנהגותו הכוללת של איתם לא רק זרעה פירוד ומחלוקת בתוך המפלגה, אלא גם החלישה

את מוסדותיה ואת יכולת תפקודה [...] לא יעלה על הדעת כי יו"ר המפלגה יפעל באופן שיטתי ומתמשך בניגוד להחלטת מוסדות המפלגה ויצביע נגד הממשלה אשר מפלגתו חברה בה. בהתנהגותו זו השעה עצמו ח"כ איתם למעשה מתפקיד יו"ר המפלגה (רהט ובנגל, 2005).

לאחר הדחתו של איתם נקבעו בחירות פנימיות לחודש יולי 2005. כבעבר, המוסד שהופקד על הבחירה היה מרכז המפלגה. זבולון אורלב נבחר ליושב ראש המפלגה ברוב גדול של כ-77%. בתוך פרק זמן של שבע שנים בלבד התחלפו שלושה אישים בהנהגת המפלגה (ראו לוח 6.6).

לוח 6.6
התמודדויות על תפקיד יושב ראש המפלגה והביית היהודי

מועד הבחירה	המנהיג הנבחר	מועמדים אחרים	שיעור התמיכה במנהיג הנבחר	הגוף הבוחר
מרץ 1992	זבולון המר	אבנר חי שאקי, אפי כהן	57%	מרכז המפלגה
פברואר 1996	זבולון המר	יוסף מנדלביץ'	78%	מרכז המפלגה
פברואר 1998	יצחק לוי	אבנר חי שאקי	76%	מרכז המפלגה
ינואר 1999	יצחק לוי	-	-	מרכז המפלגה
אפריל 2002	אפי איתם	-	-	מרכז המפלגה
יולי 2005	זבולון אורלב	מאיר בן שושן	77%	מרכז המפלגה
דצמבר 2008	דניאל הרשקוביץ'	-	-	מועצה ציבורית
נובמבר 2012	נפתלי בנט	זבולון אורלב	58%	חברי המפלגה
ינואר 2015	נפתלי בנט	שמעון אור	89%	חברי המפלגה
אפריל 2017	נפתלי בנט	יונתן ברנסקי, יצחק זאגא	80%	חברי המפלגה
פברואר 2019	רפי פרץ	-	-	מועצה ציבורית
ינואר 2021	חגית משה	ניר אורבך	56%	מרכז המפלגה

כפי שכבר הוזכר, לנוכח סקרי דעת הקהל שהראו כי רמת התמיכה במפלגה מסכנת אותה בשל קרבתה לאחוז החסימה, הוביל אורלב את המפלגה לריצה משותפת עם האיחוד הלאומי בבחירות 2006. אורלב גם הוביל את המפלגה בהיותה באופוזיציה בתקופת ממשלת אולמרט ונחשב למועמד טבעי להנהיג את הרשימה המאוחדת של מפלגות הציונות הדתית שהתגבשה

לקראת בחירות 2009. המועצה הציבורית שהוקמה על מנת לבחור את ראש הרשימה הפתיעה כשבחרה דווקא את דניאל הרשקוביץ' – פרופסור למתמטיקה שנעדר ניסיון פוליטי ולא היה מוכר לציבור – לעמוד בראשה. לאחר שמיזם הרשימה המשותפת קרס, נותר הרשקוביץ' ראשון ברשימת המועמדים של המפד"ל, ששינתה את שמה לבית היהודי.

השפל שאליו הגיעה המפלגה בבחירות 2009 הביא להנעת תהליכי דמוקרטיזציה פנימיים ששיאם היה בחירת מנהיג חדש ובחירת רשימה לכנסת. לראשונה אימצה המפלגה שיטה של פריימריז שבמסגרתם הוענקה זכות הבחירה לכ־54,000 מתפקדי המפלגה. המפלגה, שמנהיגיה נבחרו עד כה בכינוסים של מרכז המפלגה ובמרוצים לא תחרותיים במיוחד, חוותה לראשונה מסע בחירות ארצי רחב (כ־170 קלפיות נפרשו ברחבי המדינה) ותחרות של ממש בין שני מועמדים – היושב ראש לשעבר זבולון אורלב ונפתלי בנט. זאת, כאשר היושב ראש המכהן הרשקוביץ' החליט לפרוש כשבועיים לפני יום הפריימריז ולהעביר את תמיכתו לאורלב. בפריימריז שנערכו בנובמבר 2012 ניצח בנט ברוב מרשים את אורלב (לוח 6.6) והצליח להוביל את הבית היהודי להישג גדול בבחירות 2013.

כך נפתח פרק זמן של יותר משש שנים שבהן עמד בנט בראשות המפלגה. במהלך התקופה הזו אומנם התקיימו עוד שתי התמודדויות על תפקיד היושב ראש, אך היו אלה מרוצים לא תחרותיים בלשון המעטה. בנט גרף בשניהם תמיכה של למעלה מ־80%, שביצרו את מעמדו כמנהיג המפלגה. בנט אף הצליח, בניגוד למנהיגים קודמים במפלגה, לבצר את מעמדו אל מול מוסדות המפלגה והסיעה בכנסת. הוא עשה זאת על ידי חיזוק סמכויותיו דרך שינויים בחוקת המפלגה. במקביל התחזק מאוד מעמדה המפלגתי של אילת שקד (שהפופולריות שלה במפלגה נסקה בעקבות כהונתה בתפקיד שרת המשפטים, שנתפסה כמוצלחת), והשניים פעלו בתיאום מלא. מעמדם הבלתי מעורער בשורות המפלגה הדגיש עוד יותר את ההפתעה הגדולה שליוותה את החלטתם לפרוש ממנה בסוף שנת 2018 ולהקים מפלגה חדשה. העיתוי של הפרישה – זמן קצר לאחר שהוקדמו הבחירות לכנסת ה־21 – הותיר את הבית היהודי בלי שני הפוליטיקאים הכולטים שלה, והיה עליה להיערך במהירות לקראת הבחירות. בהינתן הנסיבות החדשות שנוצרו הוחלט להפקיד את ההחלטה בדבר זהות היושב ראש החדש בידיים של מועצה ציבורית (או "ועדה מסדרת" לפי חלק מהדיווחים). 17 חברי גוף בוחר זה בחרו ברפי פרץ, ומינויו אושר ימים אחדים לאחר מכן במרכז המפלגה.

הנהגתו של פרץ לא ארכה ימים. הוא אומנם עמד בראש המפלגה בסדרת הבחירות של 2019–2020, אך לא הצליח להוביל אותה להישגים ואף זכה לביקורת נוקבת על כך שלאחר הבחירות של 2020 פרש מסיעת ימינה על מנת להצטרף לממשלת נתניהו. לקראת בחירות 2021 הודיע

פרץ על פרישה מהחיים הפוליטיים, והמפלגה נערכה לבחירת יושב ראש חדש. בבחירות שנערכו במרכז המפלגה (לראשונה מאז 2005) גברה סגנית ראש עיריית ירושלים חגית משה על מנכ"ל המפלגה ניר אורבך. בכך היא הפכה לאישה הראשונה בתפקיד.

הבחירות לקביעת רשימת המפלגה לכנסת

כמו לגבי בחירת היושב ראש, גם השיטה לקביעת רשימת מועמדי המפלגה לכנסת עברה תמורות. בין בחירות 1992 לבחירות 2006 צירי המרכז הם שהופקדו על בחירת הרשימה. לפני הבחירות לכנסת ה-18 (2009) הורכבה הרשימה על ידי גוף בוחר מצומצם (מועצה ציבורית), ובשתי מערכות הבחירות העוקבות (2013, 2015) נבחרה הרשימה בפריימריז סגורים בידי חברי המפלגה. פרישתם המפתיעה של בנט ושקד לקראת הבחירות של אפריל 2019 הותירה את המפלגה בחוסר ודאות גבוהה, ובנסיבות האלה הוחלט לבטל את הפריימריז ולהשיב את בחירת הרשימה לציירי המרכז.

ציירי מרכז המפד"ל שנבחרו ב-1986 היו אלה שבחרו את רשימת מועמדי המפלגה לכנסת ה-12 (1988) וה-13 (1992). שיטת הבחירה שאומצה הייתה שיטת נקודות מדורגת: כל ציר דירג את שבעת המועמדים הראויים בעיניו ולאילו הוענק לפי הדירוג מספר נקודות בסדר יורד, מ-10 למועמד המועדף ועד לארבע למועמד הפחות מועדף (בר, 1996). שיטה זו גם הקצתה לכל בוחר מספר קולות גבוה ממספר חברי הכנסת (שבעה לעומת חמישה) כך שהיה חייב לשקול בחירה ומיקום של מועמדים חדשים. השיטה אף התאימה למציאות מפלגתית מחנאית בספקה לבוחר תמריצים מאזנים: מצד אחד היא עודדה הימנעות מעימותים חריפים (כשכלל קול, גם בדירוג נמוך, יש משקל בקביעת המיקום של המתמודדים, יש למתחרים אינטרס לא להתעמת באופן קשה מדי פן ימנעו מהם קולות); מצד שני היא עדיין שמרה על תחרותיות, כשעל המועמדים להתחרות על דירוגם בפתק הצבעה לנוכח המשקל השונה שניתן לכל מיקום (רהט ושר-הדר, 1999:א:115). לאחר בחירות 1992, בהשפעת "אופנת הפריימריז", עלו גם בשורות המפד"ל קריאות לפתוח את הליך הבחירות הפנימיות למתפקדי המפלגה. המפלגה אף ערכה ניסוי מוגבל בשיטה בחמישה יישובים לקראת הבחירות לרשויות המקומיות ב-1993. אך בסופו של דבר החליטו צירי המרכז להותיר את סמכות בחירת הרשימה בידיהם. הרשימה נבחרה באותה השיטה שבה עשו שימוש ארבע שנים קודם לכן.

הגוף הבוחר ושיטת הבחירות נותרו זהים גם בקביעת הרשימה לבחירות לכנסת ה-15 (1999), למעט שריון המקום השמיני ברשימה לאישה. תוצאות הבחירות לרשימה הביאו לדחיקתם של המועמדים הניציים למקומות לא ריאליים, מה שהביא לפרישתם מהמפלגה. בצעד שנתפס

כמזעור נזקים והחזרת האיזון האידאולוגי ברשימה, אישר מרכז המפד"ל את הצבתו של הרב חיים דרוקמן במקום השני.

לקראת הבחירות לכנסת ה-16 (2003) נקלעה המפד"ל למאבקים פנימיים עזים סביב השיטה לקביעת רשימת המועמדים. היושב ראש החדש אפי איתם ביקש לשריין מועמד חדש בצמרת המפלגה. המהלך נבלם בידי חברי הסיעה ובסופו של דבר הוסכם רק לשריין את השריין עבור אישה מהמקום השמיני למקום החמישי, מהלך שהוביל לבחירתה של גילה פינקלשטיין לכנסת. גם בבחירות אלו – בפעם הרביעית ברציפות – נבחרו המועמדים ב"שיטת הנקודות", אולם לקראת הבחירות לכנסת ה-17 (2006) עברה השיטה שינוי קל לנוכח הסקרים שניבאו למפלגה מספר זעום של מושבים. במקום לדרג שבעה מועמדים, התבקשו הפעם צירי המרכז לדרג בין שלושה לחמישה מועמדים בלבד, כאשר לראשון הוענקו חמש נקודות, לשני ארבע נקודות וכך הלאה. השריין לאישה במקום החמישי נותר על כנו, אך בסופו של דבר הצליחה המפלגה להכניס רק שלושה מועמדים מטעמה לכנסת (מתוך תשעת המושבים שבהם זכתה ברית המפלגות עם האיחוד הלאומי). המשמעות היא שבפועל, בהתחשב בכך שמקומו של זבולון אורלב כבכיר המועמדים שוריין מתוקף תפקידו כיושב ראש, נכנסו לכנסת בעקבות הבחירות הפנימיות רק ניסן סלומינסקי ואליהו גבאי.

הבחירות הפנימיות האלה בראשית 2006 היו האחרונות שהתקיימו במרכז המפלגה עד למשבר של 2019. הן סימנו סופה של תקופה שבה נהנו מוסדות המפלגה הפנימיים מסמכות ויוקרה. חמש המערכות הפנימיות לקביעת הרשימה לכנסת שהתקיימו בין 1992 ל-2006 התאפיינו ברמת השתתפות גבוהה של צירי המרכז ובתחרותיות גבוהה, שהתבטאה בריבוי מועמדים המתחרים על מספר חד-ספרתי של מקומות ריאליים. כפי שעולה מלוח 6.7 מספר הצירים שהשתתפו בהליך הבחירות נע בין 801 ל-1,033 ושיעורי ההצבעה בכל ההתמודדויות חצו את ה-90%. מספר המתמודדים הממוצע עמד על 24.

לוח 6.7
קביעת רשימות המפד"ל/הבית היהודי לכנסת, 1992-2021

מספר המתמודדים	שיעור הצבעה	מספר המצביעים	הגוף הבוחר	
27		801	צירי מרכז	1992
17		983	צירי מרכז	1996
27	93%	973	צירי מרכז	1999
26	92%	950	צירי מרכז	2003
23	93%	1,033	צירי מרכז	2006
-	-	-	מועצה ציבורית	2008
15	כ־60%	כ־32,400	חברי מפלגה	2012
37	כ־55%	כ־42,000	חברי מפלגה ¹	2015
13	-	כ־1,000	צירי מרכז	² 2019
7	89%	950	צירי מרכז	³ 2021

- 1 מלבד חברי המפלגה שיבץ יושב ראש המפלגה מועמד מטעמו, וצירי המרכז בחרו מועמד נוסף. ראו להלן.
- 2 הבחירות הפנימיות לקביעת מועמדי המפלגה נערכו לפני הבחירות של אפריל 2019. לקראת שתי מערכות הבחירות העוקבות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) לא נערכו בחירות פנימיות.
- 3 בסופו של דבר הבית היהודי לא התמודדה בבחירות 2021.

הרשימה לכנסת ה־18 היא היחידה בפרק הזמן הנבחר כאן שלא נקבעה בהליך תחרותי של בחירות.²⁰ במסגרת היוזמה לאחד את מפלגות הציונות הדתית (ראו לעיל) הוחלט שמועצה ציבורית היא זו שתקבע את הרשימה. לאחר שמאמץ האיחוד עלה על שרטון וכל מה שנשאר מההבטחה הגדולה של הבית היהודי היה מועמדי המפד"ל בלבד, הוחלט מפאת קוצר הזמן לשבץ את אלו לפי סדר בחירתם במועצה הציבורית. הרשקוביץ' ואורלב נותרו בשני המקומות הראשונים, בעוד שאורי אורבך שובץ מחדש במקום השלישי וניסן סלומינסקי ברביעי. לאחר הנסיגה החד־פעמית הזו ככוללנות של הגוף הבוחר את הרשימה, את המועמדים לכנסת הבאה כבר בחר גוף רחב וכוללני הרבה יותר של עשרות אלפי מתפקדים.

²⁰ גם לקראת ספטמבר 2019 ומרץ 2020 לא נערכו בחירות, אך הרשימה התבססה על הבחירות הפנימיות שנערכו לקראת הבחירות של אפריל 2019.

יחד עם הרחבת הגוף הבוחר לעשרות אלפי מתפקדים הוחלט בבית היהודי להמשיך לנקוט את הצבעת הדירוג ושיטת הנקודות, ולא לאמץ את השיטה הפשוטה להצבעה ולספירת הקולות שנהוגה הייתה בליכוד ובמפלגת העבודה. לפי שיטת הנקודות שאומצה, כל בוחר חייב היה לדרג על גבי פתק ההצבעה עד חמישה מועמדים. לנבחר המדרוג במקום הראשון הוענקו ארבע נקודות, לנבחר במקום השני שתי נקודות ולכל היתר נקודה אחת. לנשים שוריינו המקומות הרביעי והשמיני ברשימה בעוד שלצעירים שוריינו המקומות החמישי והעשירי. כ-54,000 בעלי זכות בחירה מתפקדי הבית היהודי היו זכאים להשתתף בפריימריז וכ-60% מהם ניצלו זאת.

כשנתיים לאחר מכן, לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (2015), נערכו פריימריז פעם נוספת, אולם במתכונת מעט שונה. ראשית, הבוחרים היו חייבים לסמן הפעם שבעה מועמדים ולדרגם בשתי קבוצות – בראשונה שלושה מועמדים היותר-מועדפים עליהם, שקיבלו שתי נקודות כל אחד, ובשנייה ארבעה מועמדים, שקיבלו נקודה כל אחד. השריונים לנשים ולצעירים נותרו על כנם, ונוסף על כך הוסמך היושב ראש לשבץ מועמד אחד מטעמו בכל חמישייה. כמו כן המקום העשירי ברשימה נבחר בנפרד בידי צירי המרכז. כך הורכבה רשימת המועמדים באופן מבוזר למדי באמצעות שלושה גופים בוחרים שונים: המתפקדים, צירי המרכז והיושב ראש. בנט ניצל את סמכותו ושריין את איש התקשורת ינון מגל בחמישייה הפותחת (הוא נדחק למקום השישי בשל שיבוצו של אורי אריאל מהאיחוד הלאומי-תקומה למקום השני ברשימה הסופית) ואף הכריז על כוונתו לשריין את כדורגלן העבר אלי אוחנה באחד המקומות בעשירייה הראשונה. אלא שמהלך זה עורר זעם רב בשורות המפלגה – לרבות התנגדות מצד רבנים בולטים. בעקבות זאת ויתר אוחנה על שיבוצו, ובנט לא השתמש בסמכותו לשריין מועמד חלופי בעשירייה הפותחת (לוינסון, 2015).

בפריימריז של שנת 2015 אומנם השתתפו למעלה מ-40,000 חברי מפלגה – רמת שיא של השתתפות במפלגה – אך שיעור ההצבעה ירד לכ-55%. זהו ערך מעט נמוך יותר מהפריימריז הקודמים, ושניהם רחוקים מאוד מערכי ההשתתפות הגבוהים שנרשמו כאשר הרשימה נבחרה במרכז המפלגה. עם זאת, התופעה של רמת השתתפות בינונית בפריימריז שכיחה גם בליכוד ובמפלגת העבודה, ומשקפת את העובדה שלחברי גוף בוחר מצומצם (כגון צירי מרכז) יש יותר מחויבות למפלגה ולרובם יש אף אינטרסים ישירים הקשורים בתוצאות ההתמודדות (Kenig, 2009).

בחירת מועדי המפלגה לכנסת ה-21 (אפריל 2019) נערכה בשיטה אחרת. בעקבות פרישת המפתיעה של בנט ושקד והגירעון הכבד שהמפלגה הייתה נתונה בו (ראו בהמשך), הוחלט לבטל את הפריימריז ולבחור את המועמדים במרכז המפלגה. בכינוס המרכז שבו אושר מינויו של רפי פרץ ליושב ראש החדש בחרו צירי המרכז גם את שאר המועמדים, מלבד את המועמדת, אשר הוסכם כי תמונה על ידי המועצה הציבורית שמינתה גם את היושב ראש.²¹ עקב סמיכותן של הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) החליטה הבית היהודי, כמו רוב המפלגות, לא לקיים בחירות פנימיות חדשות ולהתבסס על הרשימה שנקבעה לקראת הבחירות הקודמות. לקראת הבחירות לכנסת ה-24 שוב הופקד מרכז המפלגה על בחירת הרשימה.

כאמור, לקראת בחירות 2021 העניקה המפד"ל/הבית היהודי את תמיכתה לימינה. מדובר בהתמסרותה של מפלגה ותיקה עם מוסדות ובחירות פנימיות דמוקרטיות (אם באמצעות צירים ואם באמצעות חברים) למפלגה אישית. בנט ושקד, אשר עם הצטרפותם למפד"ל/הבית היהודי הובילו רוחות של שינוי ודמוקרטיזציה פנים-מפלגתיים, פרשו והקימו מפלגה אשר על פי מנהיגיה יישק דבר. המשותף לשני מהלכים אלו הוא שהם ביטויים חזקים לפרסונליזציה (Rahat and Kenig, 2018). זאת, כפי שאנו רואים, אינה פוסחת על הציבור הדתי-לאומי.

חוסדות המפלגה והחברות בה

למפד"ל היו עד לשנות ה-80 מאפיינים מובהקים של מפלגת המון (גולדברג, 1992: 88). בין היתר היו לה זיקה לאיגוד מקצועי (הסדרות הפועל המזרחי), תנועת נוער (בני עקיבא), ביטאון (הצופה), אגודת ספורט (אליצור), בנק (המזרחי) וחברת שיכון (משהב). כמו מפלגות נוספות בישראל, הדפוס הזה של מפלגת המון נחלש עם השנים במידה ניכרת.

במשך תקופה ארוכה המוסד העליון של המפלגה היה הוועידה הארצית (או בקיצור – הוועידה), הנבחרת פעם בחמש שנים. על אף הוראה זו, ובדומה לנעשה במפלגות אחרות בישראל, לא נשמרה הקפדה על מועדי בחירת הוועידות. כך, למשל, הבחירות לוועידה השמינית נערכו ב-1993, לוועידה התשיעית ב-2005 ולוועידה העשירית – בשנת 2012. ועידת המפלגה בוחרת את המוסדות הנבחרים שלה, הראשיים מתוכם: המרכז, נשיאות המרכז, הלשכה, המזכירות, מבקר המפלגה ובית הדין שלה. בעבר קבעה החוקה שבין ועידה לוועידה ישמש המרכז בתור המוסד העליון של המפלגה. אלא שבמהלך השנים הלכו והיטשטשו ההבדלים בין הוועידה לבין המרכז (בעיקר בגלל הגידול במספר צירי המרכז). בחוקה שהתקבלה בשנת 2014 בוטלה

21 מי שמונתה הייתה יפעת ארליך, אך הביקורת החריפה שהטיחה במפלגה בעקבות החלטתה להתמודד בבחירות בברית עם עוצמה יהודית הביאה לפרישתה ולהחלפתה בידי עידית סילמן.

הוועידה ונקבע כי "המרכז הוא המוסד העליון של המפלגה". על פי אותה חוקה כ-1,100 צירים ייבחרו למרכז בידי חברי המפלגה בסניפים, היושב ראש ראשי למנות 80 צירים נוספים, ונוסף על כך יתמנו למרכז צירים מכוח כהונתם, כגון שרים, חברי כנסת, ראשי וחברי רשויות מקומיות מטעם המפלגה.

מרכז המפד"ל/הבית היהודי התכנס כמה פעמים בשנה על מנת לדון ולהכריע בקשת של נושאים: החל בליבון של סוגיות אידאולוגיות, דרך בחירת היושב ראש והרשימה (עד 2006), וכלה במתן אישור לזרוע הפרלמנטרית של המפלגה להצטרף לממשלה (או לפרוש ממנה) ומתן אישור לחבריה אל מפלגות אחרות במסגרת של בריתות מפלגתיות. כינוסי המרכז היו לא אחת מפגשים סוערים שלא תמיד סיפקו תמיכה לעמדות יושב ראש המפלגה. כך, למשל, ניסיונותיו של אפי איתם ב-2003 להעביר במרכז שורה של החלטות – הגדלת מספר הצירים, אימוץ פריימריז ושריון לצעירים ברשימת המפד"ל – נהדפו בידי צירי המרכז (שומפלבי, 2003).

בחירתו של בנט לראשות הבית היהודי סימנה מפנה במעמדו של מרכז המפלגה. בתהליך הדרגתי הוא פעל להחלשתו של המרכז ולחיזוק הסמכויות והאוטונומיה של היושב ראש. וכוח פנימי ער פרץ בהקשר זה סביב קידומה של חוקה חדשה במהלך 2014. זו הקנתה ליושב ראש את הסמכות המכרעת בנוגע לניהול מגעים קואליציוניים, להצטרפות לממשלה ולמינוי השרים, לשריון מועמד מטעמו בכל חמישיית מועמדים ברשימה, ואף נתנה בידיו שליטה חזקה יותר במוסדות המפלגה.²² כמו כן החוקה חיזקה את יכולתו של היושב ראש לעמוד מול ההשפעה של הרבנים במפלגה. בסופו של דבר הושגה פשרה שלפיה הצעותיו של בנט יאושרו בכפוף לכך שתוקם ועדה מייעצת בראשות השר לשעבר יצחק לוי. נקבע כי זו תגיש המלצות לתיקון החוקה לוועידת המפלגה בתוך כמה חודשים (גרינווד, 2014). בתום דיוניה המליצה "ועדת לוי" לצמצם במעט את כוחו של היושב ראש ולהשיב למרכז סמכויות. בנט אומנם פעל לעכב את אימוץ ההמלצות, אך לבסוף נאלץ לכנס את המרכז וב-2016 אושרו התיקונים. המאבק לא נגמר בכך והיושב ראש פעל במרץ לקדם חוקה חדשה שתשיג לו את הסמכויות שתבע. באוקטובר 2018 התכנס מרכז הבית היהודי לאשר את התיקונים, ולאחר שני כינוסים סוערים, שבמהלכם ספג בנט קריאות בוז, אושרו התיקונים ברוב של 282 מול 143 (גרמן, 2018). על אף ההישג הזה של בנט הוא החליט כעבור חודשיים לפרוש מהמפלגה ולהקים מפלגה חדשה שהתמודדה בבחירות בשם הימין החדש.

22 כך למשל צמצמה החוקה את גודלה של נשיאות המרכז לשבעה חברים וקבעה שארבעה מחוכם ייבחרו בידי צירי המרכז ושלושת הנותרים ימונו בידי יושב הראש.

עד לרמקרטיוזציה שחלה בשורות המפלגה בשנת 2012 וחשפה את מספר החברים לעיני כול, בהתאם לכללים הנוגעים לניהול בחירות פנימיות, לא היו כנמצא נתונים רבים על מספר חברי המפלגה הרשומים (מתפקדים). רשמית עמד מספר חברי המפלגה בין שנות ה-70 ל-1996 על טווח של 100,000 עד 160,000. אולם היקפים אלה אינם משקפים חברות מפלגתית במובנה המקובל, כיוון שהם כללו גם את חברי הסתדרות הפועל המזרחי, שמתוקף חברותם באיגוד המקצועי סווגו אוטומטית כחברי המפלגה. מאוחר יותר נותקה הזיקה הזו. נתונים המשקפים בצורה אמינה יותר את מספר החברים במפלגה ניתן היה להשיג רק כשהיא החלה לערוך פריימריז לבחירת היושב ראש והרשימה לכנסת. בפריימריז שנערכו ב-2012 היו קרוב ל-58,000 מתפקדים בעלי זכות בחירה ובאלו של 2015 – כ-76,500. לאחר מכן חלה צניחה חדה במספר המתפקדים, ובזמן ההתמודדות לקביעת יושב ראש המפלגה בשנת 2017 עמד מספר בעלי זכות הבחירה על כ-30,000 בלבד.

המעבר ההדרגתי של המפלגה/ל הבית היהודי מהיותה מפלגה סקטוריאלית מובהקת למפלגה הפונה לקהלים רחבים יותר השתקף בשינויים שחלו בתנאי הסף להצטרפות למפלגה. בעבר התאפשרה החברות במפלגה רק ליהודים דתיים. כך, סעיף 4א בחוקת המפלגה קבע: "למפלגה יתקבל כחבר כל יהודי ויהודיה שומרי תורה ומצוות, אזרח ישראלי ותושב הארץ [...] המכיר ומזדהה עם מטרות המפלגה ושאיפותיה". בוועידת המפלגה שהתכנסה בשנת 2007 תוקנה החוקה באופן שפתח את החברות גם לשומרי מסורת. תיקונים שהוכנסו לחוקת הבית היהודי בשנת 2014 הלכו צעד נוסף והשמיטו מתנאי הסף לחלוטין את הזיקה הדתית של המבקש להצטרף. כך נפתחה הדלת לא רק להתפקדות של יהודים חילונים אלא גם להתפקדות של אזרחים ישראלים לא-יהודים.

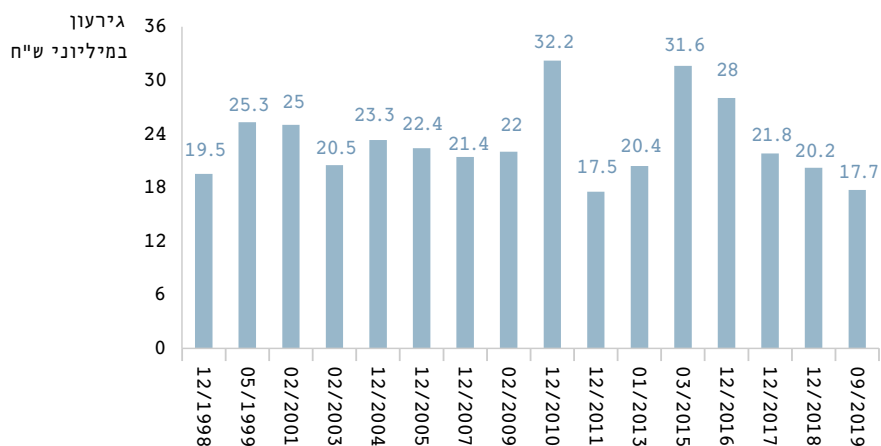
חזון נטוי

בדומה לכל המפלגות בישראל, המקור של רוב ההכנסות הכספיות של המפלגה/ל הבית היהודי היה ממלכתי (כספים שהועברו במסגרת חוק מימון מפלגות). מעבר למימון זה, מקורות הכנסה נוספים היו סכומים שהתקבלו מתשלום דמי חבר שנתיים של מתפקדי המפלגה. לדוגמה, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך הכנסת ה-19 כ-89% מהכנסותיה של הבית היהודי נבעו ממימון ממלכתי, כ-7% מדמי חבר, והשאר ממקורות אחרים (מבקר המדינה, 2016: 83).

כמו מפלגות רבות, גם המפלגה/ל הבית היהודי הייתה במצב גירעוני במשך כל התקופה הנסקרת כאן (תרשים 6.4). עד שנת 2009 היו סכומי הגירעונות יציבים למדי ונעו בטווח של 19.5 עד 25 מיליון ש"ח. לאחר מכן התנודותיות בסכומי הגירעונות הייתה גבוהה יותר והגיעה לשיאים בשנים 2010 ו-2015. גירעונות כבדים אלה הביאו את מבקר המדינה למתוח בשנת 2012

ביקורת חריפה על המפלגה, ובעיקר על כך שהיא לא מימשה את הנדל"ן בבעלותה על מנת לכסות חלק מהחובות (פולק, 2012).²³ הגירעון אומנם הצטמצם במהלך שלוש השנים שלאחר מכן, אך תפח מחדש אחרי הבחירות של 2015.

תרשים 6.4
המאזן הכספי של המפד"ל/הבית היהודי, 1998-2019

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

התרעומת בבית היהודי על עזיבתם של בנט ושקד ערב הבחירות לכנסת ה-21 (סוף 2018) נבעה בין היתר מהעובדה שהם הותירו את המפלגה בחובות כבדים. בנט מצידו טען שבתקופת הנהגתו הוא הביא לצמצום ניכר של הגירעון.

23 לפי הדוח, נכון לשנת 2011, המפלגה החזיקה ב-38 נכסים באמצעות "קרן תורה ועבודה".

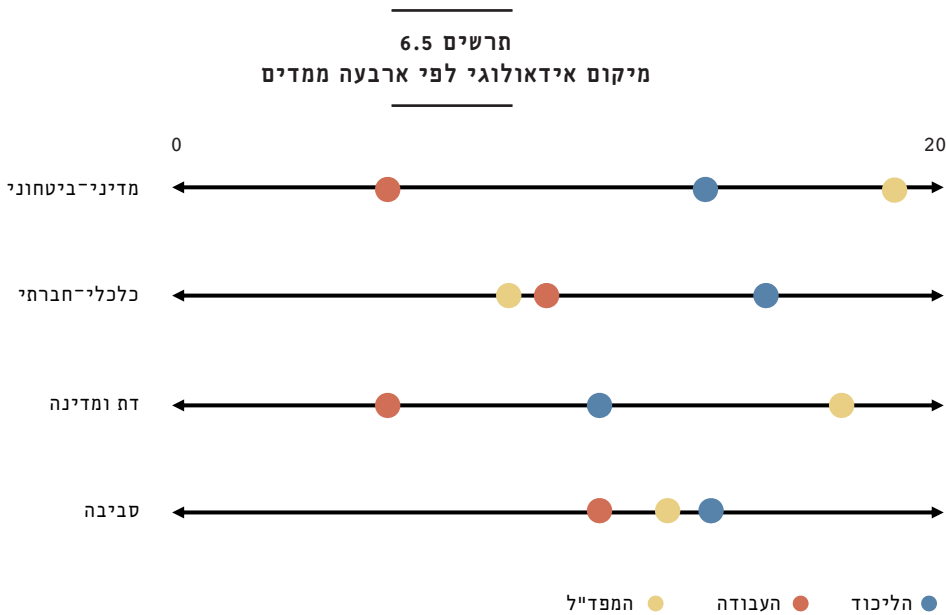
המפלגה במרשתת

כבר בבחירות 2003 הפעילה המפלגה אתר אינטרנט (Lehman-Wilzig, 2004). איכות אתר המפלגה לקראת בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011) הוערכה כדי גבוהה. לקראת בחירות 2009 עשתה המפלגה שימוש תקדימי אינטראקטיבי במרשתת כאשר ערכה משאל חברים לגבי שמה החדש (הבית היהודי) והסמליל שלה (עזרא, 2008). היא אף ביקשה מהם להציע מועמדים לכנסת ולהביע את העדפותיהם לגביהם (לא דובר בהשפעה מהותית על בחירת המועמדים אלא רק בשימוש במרשתת כ"גימיק" לגבי התחדשות המפלגה ואולי גם כאמצעי חישה של הלך הרוח של המצביעים). כ־10,000 איש השתתפו והציעו לא פחות מ־560 מועמדים (Haleva-Amir, 2011). הניסיון למנף את הטכנולוגיה ולהציג פנים מתקדמות לא צלח בבחירות 2009. זאת ועוד, לפי כספי ולב (2010), בבחירות 2009 עשתה הבית היהודי רק שימוש חלקי במגוון אמצעי התקשורת החדשים שעמדו לרשותה, לעומת מפלגות אחרות שהשתמשו בכלם או ברובם.

בבחירות 2013 התחילה להתבלט המרכזיות של הרשתות החברתיות. לקראת בחירות אלו כבש נפתלי בנט את הבית היהודי בסערה. בעוד שלמפלגה עצמה לא היה דף פייסבוק, לבנט היה דף שעורר עניין רב והיה שני בעניין שחולל רק לדרך של ראש הממשלה נתניהו (Bar-Ilan, 2015). דומה כי יום ההיי־טק בנט הצליח (שלא כקודמיו בשנת 2009) בניסיונו לגייס את המרשתת לטובתו ולטובת בניית תדמית חדשה וצעירה למפלגה הוותיקה. בבחירות 2015 בלטה שוב הפעילות והצריכה הגבוהה של דף הפייסבוק של בנט מנהיג המפלגה לעומת זה של המפלגה (Lev-On and Haleva-Amir, 2018). בנט היה ראשון מבין מנהיגי המפלגות במספר הרשומות (פוסטים) שפרסם, באופן מוחלט ובהשוואה למפלגתו. הוא פרסם כמעט פי ארבעה רשומות בהשוואה אליה ערב בחירות 2015. בעוד לדרך הפייסבוק של בנט היו כ־430,000 לייקים, למפלגתו היו כ־31,000 בלבד. גם מספר שתיים במפלגה, איילת שקד, משכה עניין רב ומספר העוקבים שלה היה השישי בגובהו מבין הפוליטיקאים (זמיר ורהט, 2017). בבחינה שנערכה בראשית 2017, גם בטוויטר ניכרה פעילות רבה של בנט, הרבה יותר משל מפלגתו, ובעוד שלבנט היו כ־91,000 עוקבים הרי לבית היהודי היו פחות מ־1,000 (זמיר ורהט, 2019). נתונים אלו מסבירים מדוע הנטישה של בנט (וגם של שקד) ערב בחירות אפריל 2019 הייתה מכה אנושה למפלגה. בחירות אפריל 2019 מצביעות גם על מגבלות הפופולריות במרשתת – בנט ושקד לא עברו את אחוז החסימה בבחירות אלו, ואילו הבית היהודי שרדה כאשר כרתה ברית עם מפלגות נוספות. אולם בראשית 2021 נראה כי מצבם של השניים במסגרת הימין החדש (שהתגלגלה ל"ימינה") טוב יותר ממצבה של הבית היהודי, שלא התמודדה כלל בבחירות 2021.

במשך שני העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל נתפסה המפד"ל כמפלגת מרכז מתונה. היא פעלה, במסגרת הממשלות בראשות מפא"י, בעיקר בתחום יחסי דת-מדינה וגילתה גמישות ומתכונות בעמדותיה המדיניות ועמדותיה הכלכליות-חברתיות. לאחר מלחמת ששת הימים ובעיקר מאז שנות ה-70 חלה תפנית בעמדותיה המדיניות. הדגש על ארץ ישראל השלמה והתמיכה הבלתי מסויגת במפעל ההתנחלויות הפכו אותה למפלגה ניצית הממוקמת בחלקה הימני של המפה הפוליטית. עם זאת, לאורך רוב השנים היו מימינה מפלגות ניציות יותר כגון התחיה, מולדת, כך (נויברגר, 1997), ומאוחר יותר – תקומה ויורשתה האיחוד הלאומי-תקומה.

המחקר ההשוואתי נהוג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ירוקות, שמרניות, ליברליות, לאומניות וכיוצא באלה. הבית היהודי אינה משתייכת כיום במובהק לאחד הזרמים האלה, אך היה בה תמהיל של יסודות לאומניים ושמרניים, ומאוחר יותר – אפילו ליברטריאנים. מחקר שהתבסס על סקר מומחים שנערך בשנים 2002–2003 זיהה את מיקומה האידאולוגי של המפד"ל לפי מספר נושאים (Benoit and Laver, 2006: 266). תרשים 6.5 מראה את מיקומה בהשוואה לשתי המפלגות המרכזיות באותה התקופה – הליכוד ומפלגת העבודה – בארבעה נושאים. כפי שבוטט, בנושא המדיני-ביטחוני המפד"ל אחזה בעמדה ניצית מובהקת, סמוך לקוטב הימני (ערך של 18.6 בסולם של 0 עד 20). גם בנושא דת ומדינה המפד"ל מוקמה בקוטב השמרני-דתי (17.2) כאשר רק ליהדות התורה ולש"ס (שאינן מופיעות בתרשים) היו עמדות קיצוניות יותר. בנושא הכלכלי-חברתי (8.4) מיקומה דאז, משמאלה של מפלגת העבודה, עדיין שיקף את שורשיה הסוציאליסטיים. נוסף על כך העמדות הכלכליות בסקר הזה נגזרו ממדיניות מיסוי והוצאה ציבורית, ובתור מפלגה סקטוריאלית הרואגת הן למגזר הדתי הן למגזר המתנחלים, המפד"ל נהגה לתמוך בהוצאות ציבוריות גדולות למדי. ועדיין, אין כל ספק שאילו היה הסקר נערך 15 שנים מאוחר יותר, הבית היהודי בהנהגת בנט ושקד הייתה ממוקמת באגף הימני בנושא זה. נרחיב על כך להלן בסעיף הדין בתפיסה הכלכלית-חברתית של המפלגה. בנושאי סביבה, שממילא אינם מרכזיים בפוליטיקה הישראלית, מוקמה המפד"ל בקרבת הליכוד ומפלגת העבודה.

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver, 2006

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

כפי שהוזכר לעיל, תוצאות מלחמת ששת הימים הסיטו את עמדותיה המדיניות של המפד"ל ימינה. היא הפכה ממפלגה מתונה למפלגה ניצית ולאחת מנושאות הדגל המרכזיות של מפעל ההתיישבות בשטחים. כבר במצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-7 (1969) נכתב שהמפד"ל "תפעל למען המשך התנחלות חקלאית ועירונית רחבת-מימדים ומהירה בשטחים המשוחררים". שמונה שנים לאחר מכן הנימה הפכה להיות החלטית יותר, ובמצע לקראת הבחירות לכנסת ה-9 (1977) נאמר שהמפלגה "תתבע שממשלת ישראל תעבד תכנית ממלכתית להתיישבות [...] בכל חלקי ארץ ישראל [...] ותמשיך להיאבק על כך שליישובים האלה יינתנו כל השירותים הממלכתיים וכל העזרה לביסוסם, לביצורם ולקידומם". בהצבעה שנערכה בכנסת בספטמבר 1978 על אישור הסכמי השלום עם מצרים התפלגה סיעת המפד"ל: חמישה הצביעו בעד, ארבעה נמנעו ושלושה התנגדו.

במהלך השנים התחדרו עוד יותר העמדות המדיניות הניציות של המפד"ל, ובמצע שהתפרסם לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) כבר הוזכרו, מעבר למחויבות למפעל ההתנחלויות, כמה עקרונות יסוד מדיניים:

- בין הים ובין הירדן תתקיים מדינה אחת בלבד והיא מדינת ישראל.
- ירושלים המאוחדת היא בירת הנצח של מדינת ישראל ועם ישראל, ותישאר כזו.
- לא יימסר אף לא חלק אחד מחלקי ארץ ישראל לשלטון זר או לריבונות זרה.
- לא ייעקר אף לא יישוב יהודי אחד ממקומו.
- לא תיכון כל ישות לאומית עצמאית ערבית בארץ ישראל.

כמו כן הובהר במצע כי "המפלגה רואה בהחלת הריבונות היהודית על כל חבלי יש"ע יעד מדיני של מדינת ישראל ותפעל למימושו". לראשונה מוזכר מפורשות המונח "מדינה פלשתינאית": "בארץ ישראל לא תוקם מדינה פלשתינאית".

במהלך כהונתה של הכנסת ה-13 הצביעו חברי הכנסת של המפלגה נגד שני "הסכמי אוסלו". אולם המציאות החדשה שנוצרה בשטחים עם ייסודה של הרשות הפלסטינית אילצה את המפלגה לערוך התאמות בעמדותיה. במצע לקראת הבחירות לכנסת ה-14 (1996) הדרישה להחיל את "הריבונות היהודית על כל חבלי יש"ע" פינתה את מקומה לנוסח מרוכך יותר: החלת "הריבונות הישראלית על היישובים היהודיים ביש"ע". עמדותיה של המפלגה באשר למהלכים המדיניים במהלך כהונת כנסת זו היו מורכבות יותר בגלל היותה חברה בקואליציה. כך, בהצבעה על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו רוב חברי הסיעה נגד, בעוד שהשרים זבולון המר ויצחק לוי נעדרו מההצבעה. בהצבעה על הסכם ואי (נובמבר 1998) הצביעו כל חברי הסיעה, לרבות השרים, נגד.

לקראת הבחירות לכנסת ה-16 (2003) ובעקבות אינתיפאדת אל-אקצא ושפיכות הדמים שנלוותה לה, קרא מצע המפלגה מפורשות לביטולם של הסכמי אוסלו: "נוכח מלחמת הטרור הרצחני, בו פתחה הרשות הפלשתינית ערב ראש השנה תשס"א, מפד"ל רואה בהסכמי אוסלו כבטלים למעשה". סיעת המפד"ל התנגדה לתוכנית ההתנתקות על כל שלבי החקיקה שלה, מה שהביא בסופו של דבר לפרישתה מהקואליציה, אף כי התגלעו ויכוחים פנימיים בנוגע למועד הפרישה (ראו לעיל). המצע של הרשימה המשותפת איחוד לאומי-מפד"ל לקראת בחירות 2006 הדגיש שוב את הקריאה להחלת הריבונות הישראלית "על כל חבלי ארץ ישראל שבשליטה ישראלית". במסגרת זו "יוחלו לאלתר החוק והשיפוט הישראליים על המועצות המקומיות והאזוריות ביהודה ובשומרון".

תפנית בעמדות המדיניות של המפלגה חלה עם בחירתו של נפתלי בנט ליושב ראש הבית היהודי. לקראת הבחירות לכנסת ה-19 (2013), במסגרת מסמך שכונה "עקרונות הבית היהודי", נכתב כי -

ב"שוק הרעיונות" הישראלי היו קיימים עד כה שני פתרונות בלבד: הקמת מדינה פלסטינית על מרבית שטחי יהודה ושומרון או סיפוח מלא של יהודה ושומרון על שני מיליון הערבים שבתוכם. לדעתנו, שני הפתרונות הללו אינם ישימים ושניהם מסכנים את עתידה של מדינת ישראל מסיבות ביטחוניות, דמוגרפיות וערכיות. ההנהגה הפלסטינית אינה חפצה ביו"ש אלא בכל מדינת ישראל, לכן אין פתרון מושלם בדורנו.²⁴

המתווה שהושק, כחלופה לשני הפתרונות הלא ישימים, ושכונה לעיתים "תוכנית ההרגעה", לא התיימר לספק מענה לכלל הבעיות מתוך הנחת יסוד שמענה כזה אינו קיים. הוא קרא להחיל את הריבונות הישראלית על השטחים הישראליים ביהודה ושומרון (שטחי C) באופן חד-צדדי, ובתוך כך להעניק אזרחות מלאה לכ-50,000 פלסטינים המתגוררים בשטחים הללו על מנת לשמוט את הקרקע מתחת לטיעון האפרטהייד. במקביל הציע המתווה אוטונומיה מלאה עם רצף תחבורתי בשטחים שבשליטת הרשות הפלסטינית, באופן שיאפשר לפלסטינים להגיע לכל נקודה ביהודה ושומרון ללא מחסומים או חיילים. כך יושפרו חייהם של הפלסטינים ויוסר מישראל לחץ של גורמים בינלאומיים והומניטריים (אזולאי, 2012א).

במקביל הפגינה המפלגה עמדות ניציות-לאומניות בלתי מתפשרות במהלך כהונתן של הממשלות ה-33 וה-34 בראשות בנימין נתניהו ("מפסיקים להתנצל" הייתה אחת מסיסמאות הבחירות של הבית היהודי בבחירות 2015). בינואר 2014, בעקבות הפרסום על כוונתו של נתניהו לאפשר למתנחלים לגור במדינה הפלסטינית אם וכאשר תוקם, כינה בנט את הדברים "אובדן עשתונות ערכי". באותה השנה, במהלך מבצע "צוק איתן" כנגד חמאס ברצועת עזה, מתח בנט ביקורת חריפה במהלך ישיבות הקבינט המדיני-ביטחוני על מה שכינה הקו ההססני והנרפה שנקטו שר הביטחון יעלון וראש הממשלה נתניהו כנגד חמאס.

העיתונות הצביעה על דפוס קבוע שלפיו עמדותיו של בנט ומפלגתו "איגפו" את נתניהו מימין ואילצו את האחרון להיגרר אחריהן ולהתאים את עמדותיו מחשש להיתפס כלא ימני מספיק. מספר דוגמאות בולטות היו התגובות לפרשת החייל אלדור אזוריה (בנט נמנע מלגנות את אזוריה, שירה במחבל פצוע שלא סיכן אותו, ואת החיילים שהיו איתו, מה שהוביל את נתניהו

ליישר קו ולהתקשר להורי החייל ולהביע תמיכה); קידומו ואישורו של "חוק ההסדרה" להלבנת בתי מתנחלים שנבנו על קרקעות פלסטיניות בבעלות פרטית (נתניהו התנגד לקידומו אך נאלץ בסופו של דבר לתמוך בו); והתוכנית שגובשה מול האו"ם בנוגע למבקשי המקלט ופניית הפרסה שביצע נתניהו לאור ההתנגדות מימין שהובילה לביטולה (בנט התבטא כי "ההסכם [...] הוא רע לישראל. לא די להשעותו. אני קורא לראש הממשלה לבטלו כליל [...]. אישורו יהווה בכייה לדורות, ויקבע תקדים שישראל מעניקה תושבות למסתננים בלתי חוקיים במוצהר" [כלכליסט, 2018]).

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

בהשוואה לנושא המדיני-ביטחוני ולענייני דת ומדינה, התחום הכלכלי-חברתי תפס מקום משני במשנה האידאולוגית של המפד"ל/הבית היהודי. החלוקה ההיסטורית בין זרם "בורגני" (המזרחי) לזרם "פועלי" (הפועל המזרחי) איבדה מחשיבותה כבר עם כינונה של המפד"ל בשנות ה-50. עם זאת, ניתן היה לזהות תזווה מסוימת ימינה בקו הכלכלי-חברתי של המפד"ל במהלך השנים. בראשית שנות ה-90, למשל, נויברגר (1991: 169) עוד מיקם את המפד"ל שמאלה מן המרכז בנושא זה, אך כעשור לאחר מכן הוא מיקם אותה במרכז-ימין (נויברגר, 2001: 80).

גם מהניתוח של מצעי המפלגה אפשר לזהות מגמה של תזווה לכיוון עמדות מובהקות של ימין כלכלי-חברתי. כך, במצעים משנות ה-90 הופיעו לצד עמדות ימניות אופייניות (כלכלה חופשית, צמצום כוח העובדים בשירות הציבורי, המשך מדיניות ההפרטה) גם אמירות חברתיות מפורשות כגון חיזוק יישובי פיתוח, סיוע לדיור, סיוע לקשישים, לגמלאים ולנזקקים וכדומה. זאת ועוד, בנוגע למדיניות המיסוי קרא המצע לחזק את התמיכה בשכבות הנמוכות על ידי חלוקה מחדש של נטל המס. האמירות האלה התפוגגו ובמצעי הבית היהודי מאז 2013 כבר ניתן למצוא טרמינולוגיה נאו-ליברלית מובהקת, כאשר הדגש הוא על שוויון הזדמנויות, על תחרותיות ועל הורדת נטל המס ממעמד הביניים:

מדינת ישראל היא הצלחה כלכלית חסרת תקדים. עם זאת, ישנו ציבור גדול שאינו נהנה מפירות שגשוג זה. אנו נפעל לשוויון הזדמנויות על מנת לתת הזדמנות ראויה לכל צעיר וצעירה בישראל. זה יושג בעיקר על ידי שיפור דרמטי במערכת החינוך, חיזוק התחרותיות במשק, שבירת המונופולים והוועדים הגדולים, והורדת מיסים על שכבות הביניים בישראל. מדינת ישראל חייבת להעניק רשת בטחון של חיים בכבוד לאלו, ורק לאלו, שאינם מסוגלים לקיים את עצמם.

התזוזה לאגף הימני בתחום הכלכלי-חברתי קיבלה אופי מובהק אף יותר במהלך כהונתה של הכנסת ה-20 (2015-2019), בעקבות ההשפעה הניכרת על המפלגה מצד חוגים רעיוניים שייבאו מארצות הברית שיח ליברטריאני. חוגים אלה – פורום קהלת וקרן תקווה הם הבולטים שבהם – קוראים בין היתר לצמצום המעורבות הממשלתית עד למינימום, דוגלים בכלכלת שוק קיצונית ומבקשים להחליש את הרגולציה הממשלתית בישראל ואת "שלטון הפקידות". עמדות כלכליות-חברתיות אלו התיישבו עם המדיניות שניסתה לקדם שרת המשפטים איילת שקד תחת שם הקוד "חיזוק המשילות": מאבק בחקיקה המיותרת, צמצום הרגולציה והחלשת דרג הייעוץ המשפטי באופן שיבטא את כפיפותו המוחלטת של הדרג המקצועי לדרג הנבחר (שקד, 2016; שדה, 2018).

דת ומדינה

ענייני דת ומדינה היו הסוגיה המרכזית ביותר שהמפד"ל עסקה בה בשלושת העשורים הראשונים של המדינה. בתור שותפה קבועה בממשלות מפא"י והמערך היא תפסה את עצמה כגורם האחראי על שמירת הסטטוס קוו ועל הצביון היהודי במרחב הציבורי. מספר משברים קואליציוניים שנגעו לענייני דת ומדינה ממחישים זאת היטב: המפד"ל פרשה מהממשלה על רקע מחלוקת בעניין "מיהו יהודי" (1958); איימה לפרוש אם לא יתוקן חוק השבות באופן שיאמץ את ההגדרה ההלכתית למיהו יהודי לאחר בג"ץ שליט (1970); ושריה פוטרו מהממשלה לאחר ששניים מתוכם נמנעו בהצבעת אי-אמון על רקע חשש לחילול שבת במהלך טקס קבלת הפנים למטוסי ה-F-15 (1976). החל מאמצע שנות ה-70 העמדה המדינית-ביטחונית ובעיקר התמיכה במפעל ההתיישבות בשטחים האפילו בחשיבותן על ענייני דת ומדינה. המפלגה נמנעה מלפרוש מהממשלה על רקע סוגיות של דת ומדינה כמו פרשת ניווד המשחן של חברת החשמל בשבת (1999) או פירוק משרד הדתות (2003), אך עשתה זאת על רקע התהליך המדיני (2000) וקידום תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה (2004).

עדיין, לפחות כפי שהשתקף במצעי המפלגה עד הבחירות לכנסת ה-18 ועד בכלל, ענייני דת ומדינה היו חלק מרכזי מהאידאולוגיה של המפלגה. כך נכתב כי המפלגה "תיאבק על זהותה היהודית של המדינה בכל המישורים: בתרבות, בצביון הממלכתי, במעמד האישי, בחברה ובחקיקה, כמדינה יהודית ודמוקרטית". גם כאן, כמו בנושאי כלכלה וחברה, אפשר לזהות את בחירתו של בנט לתפקיד יושב ראש המפלגה בתור נקודת תפנית רעיונית במפלגה. כפי שהוזכר לעיל, בנט שאף להוציא את הבית היהודי מהנישה המגזרית שלה ולמצב אותה כמפלגת ימין רחבה. בהתאם, ענייני דת ומדינה, שהיו חלק מרכזי ממצעי המפלגה עד אז, הצטמצמו עד מאוד. במצעים לקראת הבחירות לכנסות ה-19 וה-20 קיימת התייחסות קצרה לנושא בשני סעיפים בלבד. הסעיף שכותרתו "דת ומדינה" הסתפק באמירה כללית עמומה ולפיה "מדינת ישראל

היא מדינה יהודית ודמוקרטית. צביונה צריך להיקבע בהידברות בין כלל הציבור על בסיס התנ"ך ומוסר הנביאים. יש להימנע מחקיקה דתית ומחקיקה חילונית כופה". סעיף שני יוחד למוסד הרבנות הראשית וציין כי "הרבנות חייבת לראות עצמה כנותנת שירות לכלל הציבור באהבה" וכי "יש לשדרג את מעמד רבני הציונות הדתית". במקביל הותאמה חוקת המפלגה לקו החדש: ההצטרפות למפלגה נפתחה גם ליהודים חילונים ולא-יהודים, וסעיפים שהדגישו את מחויבותה העמוקה של המפלגה לביסוס הדת היהודית בחברה הישראלית הושמטו או הוחלפו בנוסחים עמומים בהרבה.²⁵

בנט אף לא היסס לפתוח בעימות עם הרבנות הראשית בנוגע לשירות הגרוע שלטענתו היא נותנת לאזרחים: "הרבנות היום על הפנים. היא יוצרת חוויה טראומטית. שירותי הדת ממאסים את עצמם על הציבור" (קוריאל, 2012). הוא גם תקף את הקו ההלכתי הנוקשה שהובילה הרבנות בנושאים כגיור וכשרות. בעניין הגיור, למשל, הוא ניסה לקדם רפורמה להקמת מערכת גיור חלופית כדי "להראות לרבנות הראשית שאם הם לא יתקנו את מה שנדרש בעבודתם הם פשוט יפסיקו להתקיים" (גרינווד, 2015).

אחד המתחים המובנים בתוך הציונות הדתית שהיה לו ביטוי בתוך המפד"ל ושהוביל לעיתים גם להתפלגויות ממנה (מורשה ב-1984, תקומה ב-1999) הוא בין האגף השמרני (שכונה מאוחר יותר גם תורני חרד"לי) לאגף ה"ליברלי-מודרני". בשנות ה-90 עוד הצליחה המפלגה להכיל בתוכה את המתחים האלה, אולם מאוחר יותר הוויכוח הפנימי החריף והוביל לפיצול. גם בתנאים של שיתוף פעולה אלקטורלי, מאז 2013, עם המפלגה האחות האיחוד הלאומי-תקומה, עלו שוב ושוב הוויכוחים בין האגפים הללו. מקובל לטעון כי זו אחת הסיבות המרכזיות שהובילו את בנט ושקד לעזוב את המפלגה בשלהי שנת 2018.

חוקה וממשל

מצעי המפד"ל משנות ה-90 כללו פרקים נרחבים בנושאים מדיניים, כלכליים, חברתיים ודתיים, אך כמעט לא הייתה בהם התייחסות לנושאי ממשל בכלל וליחסים בין רשויות השלטון בפרט. המפד"ל הייתה חלוקה בתוכה סביב שאלת אימוץ שיטת הבחירה הישירה, ובשאלת ביטול השיטה רוב רובם של חברי סיעתה התנגדו למהלך. דומה כי זו הייתה תוצאה של תכונות השיטה שאפשרה לבוחרים לפצל את הצבעתם ונתנה הזדמנות למפלגה לנגוס בכוחה של שותפתה הגדולה, הליכוד.

25 לדוגמה, סעיפים כמו "המפלגה תפעל להחדרת ערכי היהדות בקרב כל שכבות העם ולקירובו לאורח חיים יהודי"; "המפלגה תפעל למען תחיקה יהודית במדינה"; "המפלגה תפעל לטפח מפעלי חינוך דתיים ותורניים על סוגיהם", אשר הופיעו בחוקת המפד"ל, הושמטו מהחוקה החדשה של הבית היהודי.

לנוכח המציאות המשפטית החדשה שנוצרה (בעקבות חוקי היסוד של 1992 והפסיקה של בג"ץ בנק המזרחי ב־1995, שפתחה את הפתח לפסילת חוקים על ידי בית המשפט העליון) החלו מצעי המפלגה להתייחס לנושא מעמדו של בית המשפט העליון. כבר במצע המפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה־16 (2003) יש התייחסות מפורשת לנושא היחסים בין הרשויות: "מפד"ל תפעל לייסוד בית משפט לחוקה, שרק לו תהיה סמכות-על מול חקיקת הכנסת [...] [ו]יורכב על-פי אמות מידה ייצוגיות ודמוקרטיות המייצגות נאמנה את כל חלקי האוכלוסייה בישראל". בעקרונות הבית היהודי שפורסמו לקראת הבחירות לכנסת ה־19 (2013) הנימה כבר ביקורתית יותר, ובסעיף שכותרתו "משפט מאוזן" נכתב:

אנו מתנגדים [...] להתערבות היתר של בית המשפט העליון והפרקליטות במדיניות ובקביעת רוח המדינה. אנו גם סבורים שבית המשפט העליון מנותק ואינו משקף את כלל הציבור הישראלי [...] [נפעל למען] חקיקת חוק חדש לבחירת שופטים, אשר שם קץ למצב בו השופטים ממנים את עצמם.

הביקורת המרומזת על מעמד בג"ץ הפכה במהלך כהונת הכנסת ה־20 לביקורת מפורשת וישירה, ולפרקים בוטה. כך, למשל, בתגובה להחלטת בג"ץ לפנות בתי מתנחלים שנבנו על קרקעות פרטיות של פלסטינים השתלח ח"כ מוטי יוגב בצורה פרועה בבית המשפט: "זו שרלטנות של בג"ץ, חוסר צדק [...] צריך להרים כף D-9 על בית המשפט העליון. הגיע הזמן להעמיד את הרשות השופטת על מקומה ולהראות לה מי הריבון" (גלובס, 2015). נפתלי בנט התבטא אף הוא בחריפות שבג"ץ "דורס את רצון העם וקושר את ידי הממשלה" (מעריב, 2018), ואילו איילת שקד, שכינה כשרת המשפטים, הביעה ביקורת דומה אם כי מנומסת יותר, למשל כשטענה בעניין התערבות בג"ץ במתווה הגז כי "שופטים מפעילים סמכויות ללא אחריות" (גינת, 2016).

במהלך הכנסת ה־20 הציגו בנט ושקד תוכנית חוקתית ש"תעמיד את בג"ץ במקומו ותמנע ממנו לבטל חוקים ופעולות של הממשלה", מעשים שלדבריהם נעשים ללא סמכות. במרכז התוכנית עמדה ההצעה לקדם את חוק יסוד החקיקה באופן שיסדיר את מערכת היחסים בין הרשות המחוקקת לרשות השופטת, יקבע באילו תנאים יהיה רשאי בית המשפט העליון לפסול חוקים, יכלול פסקת התגברות שתאפשר לכנסת לחוקק מחדש חוקים שנפסלו ויקבע שחוקי יסוד לא יהיו נתונים לביקורת שיפוטית (צימוקי ואזולאי, 2017).²⁶

26 במצע הימין החדש שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה־21 (אפריל 2019) הוכלל פרק שכותרתו "משפט וממשל" ובו מספר סעיפים העוסקים ביחסים בין רשויות השלטון, לרבות התחייבות לריסון בית המשפט העליון, כולל קידום של "פסקת ההתגברות" שתאפשר לכנסת להתגבר על פסילת חוקים על ידי בג"ץ. מרכזיותו של הנושא מצאה ביטוי גם באחת הסיסמאות המרכזיות של המפלגה: "שקד תנצח על בג"ץ, בנט ינצח את חמאס".

פרק זה עסק באחת המפלגות הוותיקות במערכת הפוליטית הישראלית, המפד"ל, אשר עברה גלגול פוליטי והפכה למפלגת הבית היהודי. בעת כתיבת שורות, לאחר בחירות 2021, נותרה המפד"ל/הבית היהודי ללא ייצוג בכנסת.

האם מצבה הנוכחי של המפלגה משקף את כישלונה? המענה לכך תלוי במידה רבה בשאלה "כישלון של מה?". כל עוד נקודת המבט שלנו תהיה המפלגה עצמה – על מוסדותיה, נציגיה והארגון שלה – אזי אין להתחמק מכך שנקודת הזמן שבה נכתבות שורות אלה היא נקודת שפל, ולא בטוח כלל כי המפלגה תחזור ותזכה לייצוג פרלמנטרי בעתיד. אולם אם נקודת המבט שלנו תהיה לא הארגון המפלגתי כלשעצמו אלא המגזר החברתי שהמפלגה ייצגה במשך שנים – הציונות הדתית – אפשר לטעון שלא מדובר בכישלון אלא אולי בסיום תפקידה ההיסטורי של המפד"ל/הבית היהודי. במילים אחרות, בעוד בעבר נזקקה הציונות הדתית לכלי פוליטי המזוהה עימה ואשר ידאג לאינטרסים שלה, הרי בעת כתיבת שורות אלו נראה כי הצורך הזה דעך. נציגים של הציונות הדתית שולבו בליכוד, ביש עתיד, בכחול לבן וכמובן – בימין החדש/ימינה שהוקמה בדיוק בגלל הרצון לצאת מה"גטו" המגזרי ולהציג לפני הבוחר מפלגה מצרפית שהתנערה מהכבלים הסקטוריאליים. אדרבא, בעת כתיבת שורות אלה מכהן בראשות הממשלה נפתלי בנט, בן הציונות הדתית. אחרים אולי יראו באיחוד הלאומי-תקומה (שמיתגה עצמה מחדש בשם "הציונות הדתית" ונעסוק בה בפרק 13 בספר זה) כבית הפוליטי החדש של רבים בציונות הדתית.

פרק 7. חד"ש והמפלגות הערביות: בין פיצול לשותפות

פרק זה עוסק בחד"ש (החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון) ובמפלגות ערביות שהיו מיוצגות בכנסת במהלך התקופה הנסקרת בספר זה (1992–2021). בעוד ששורשיה של חד"ש נטועים עוד בתקופת היישוב, שלוש המפלגות הערביות הן תופעות פוליטיות חדשות יותר. המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע), שגלגולה המאוחר יותר היה במסגרת הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ), נוסדה רק בשנת 1988; הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) נוסדה בשנת 1995; ואילו התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) נוסדה לקראת בחירות 1996. המשותף לכל אלו הוא היותן מפלגות לא־ציוניות אם במפורש, מתוך הצגת חזון חלופי, ואם במשתמע, מהווייתן הלא־יהודית.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של השורשים של חד"ש ושל המפלגות הערביות. לאחר מכן הוא מנתח אותן בחמש זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיהן של מפלגות אלו בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן. הוא ממחיש כיצד כוחן האלקטורלי התעצם במהלך השנים: מחמישה מושבים בבחירות 1992 (חד"ש ומד"ע) לשיא של 15 מושבים בבחירות 2020 (הרשימה המשותפת). חלק זה מנתח גם את הישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות ומראה כיצד רשימות מקומיות וחמולתיות הפכו להיות הבולטות בזירה פוליטית זו על חשבונן של המפלגות הלאומיות.

החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שכיחנו מטעם חד"ש והמפלגות הערביות לאורך השנים. ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים מצביע, למשל, על היבחרותן התקדימית של נשים במפלגות הערביות החל משנת 2009 ועל הנציגות הכמעט־קבועה של חבר כנסת יהודי בחד"ש. הוא גם מנתח את דפוסי הפיזור הגאוגרפי של חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות. כמו כן חלק זה עומד על התפתחות בדפוס המינויים בכנסת כאשר נציגי הסיעות הערביות מונו לתפקידים שהיו מודרים מהם קודם לכן, כולל ראשות ועדות פרלמנטריות ותפקיד סגן יושב ראש הכנסת. לעומת התפתחות זו בזירה הפרלמנטרית החלק הבא, העוסק בזירת הממשלה, מדגיש את היעדרותן והדרתן הכמעט־קבועה של המפלגות מהרשות המבצעת. הוא מנתח את הסיבות לכך ומתאר את המקרים הבודדים שבהם היו מגעים קואליציוניים עם נציגי הסיעות הערביות או שיתופי פעולה עימן על רקע של תמיכה או אי־התנגדות לממשלה. הוא גם מנתח את המהלכים שהובילו להכללתה התקדימית של רע"מ ב"ממשלת השינוי" לאחר בחירות 2021.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית מתוך הדגשת ההבדלים המבניים והארגוניים בין המפלגות. ניכר מנעד רחב של התארגנויות – בין האישי (תע"ל של טיבי) למפלגתי (חד"ש) ובין המסורתי (רע"מ) למודרני (חד"ש, בל"ד ותע"ל). לבסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את עמדותיהן של המפלגות ובמיוחד בתחומים שמטבע הדברים קרובים לליבן: הסכסוך הישראלי-פלסטיני, האופי של מדינת ישראל ומעמד המיעוט הערבי בה.

שורשיהן של חד"ש והמפלגות הערביות

גאנם ואוסצקיילזר (2001) הצביעו במחקרם מראשית המאה ה-21 על התגבשותם של ארבעה זרמים פוליטיים בקרב הציבור הערבי בישראל. הראשון הוא זרם "ערבי-ישראלי" שפיתח עמדות אידאולוגיות קרובות למפלגות הכלליות הציוניות, ואף הצביע עבורן. בראשית המדינה היה מדובר בתמיכה ברשימות הנלוות למפא"י או במפ"ם, לאחר מכן בהצבעה למפלגת העבודה, למרצ ולליכוד ואחר כך גם הצבעה לקדימה ולכחול לבן.¹ שלושת הזרמים הבאים מדגישים את הזהות הפלסטינית של הציבור הערבי בישראל, אך הם נבדלים זה מזה במרכיבים מסוימים בתפיסות העולם שלהם. אלו הם הזרם הקומוניסטי, שקיבל עוד מקום המדינה ביטוי פוליטי ארגוני במפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י), ולאחר מכן – ברשימה הקומוניסטית החדשה (רק"ח) ובחד"ש. זרם זה שאב את עקרונותיו מהמורשת הקומוניסטית ופעל לפיתוח חברה שוויונית אל-מעמדית משותפת יהודית-ערבית. הזרם הלאומי, אשר קיבל ביטויים שונים בדמותן של התארגנויות כתנועת "אל-ארד" (האדמה), תנועת "בני הכפר" ולאחר מכן – בתוך הרשימה המתקדמת לשלום. בשנות ה-90 התמזג זרם זה עם בל"ד. הזרם האחרון הוא האסלאמיסטי. הוא קיבל ביטוי ארגוני מובהק לקראת הבחירות לכנסת ה-14 לאחר החלטתו של הפלג הדרומי בתנועה האסלאמית להתמודד בבחירות, על אף ההתנגדות של הפלג הצפוני (גאנם ואוסצקיילזר, 2001). פלג זה השתלב ברע"מ.

1 הרשימות הנלוות (שנקראו גם רשימות המיעוטים או מפלגות לוויין) היו התארגנויות שהוקמו ערב בחירות ביוזמתה ובעידודה של מפא"י. הרשימות הללו היו פעילות מהבחירות לכנסת הראשונה ב-1949, ונעלמו מן המפה הפוליטית בבחירות לכנסת ה-10 (1981). הפעילות שלהן הושחתה על מנהיגות מקומית מסורתית-חמולתית ששאבה את כוחה מקשריה עם רשויות השלטון ועם מפקדי הממשל הצבאי. הרשימות כמעט לא עסקו בהיבטים אידאולוגיים ובסוגיות פוליטיות-לאומיות. להרחבה ראו נויברגר, 1997: 193-194; יוזמות אברהם, 2013: 3-4. מלבד ההצבעה למפלגות הציוניות שצוינו לעיל הייתה במגזר הערבי גם הצבעה בקנה מידה קטן למפד"ל ולש"ס. הצבעה זאת הייתה בעיקר הודות לאחיזתן במשרדי הפנים והדתות ושליטתן בתקציבים חשובים לרשויות המקומיות הערביות ולמוסדות הדת. אלו אפשרו להן לפתח יחסי פטרון-קליינט עם חלק מהציבור הערבי.

שורשיה של חד"ש נמצאים במפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) אשר הוקמה בשנת 1948 כממשיכת דרכה של המפלגה הקומוניסטית שפעלה בתקופת המנדט הבריטי (פאלעסטינישע קומוניסטישע פרטיי – פק"פ). בשנים הראשונות הייתה המפלגה בעלת צביון יהודי: ראשיה היו יהודים וכך גם מרבית חבריה. בהדרגה, לאורך שנות ה-50, הפכה המפלגה לגוף פוליטי מרכזי בקרב האזרחים הערבים. ב-1965 התגלע קרע בשותפות היהודית-ערבית במפלגה סביב העמדה כלפי הסכסוך היהודי-ערבי. חילוקי הדעות הביאו לכדי פילוג: מרבית החברים הערבים פרשו והקימו את רק"ח (רשימה קומוניסטית חדשה) ומרבית היהודים נותרו במק"י.² רק"ח קיבלה בבחירות 1965 שלושה מושבים מול מושב יחיד למק"י, והפכה לנציגה העיקרית של ערביי ישראל. היא שמרה על כוחה בבחירות 1969, ובבחירות של 1973 קיבלה ארבעה מושבים. לקראת הבחירות לכנסת ה-9 (1977) הפכה רק"ח לבורג המרכזי בברית מפלגות חדשה שקיבלה את השם חד"ש – החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון.

על אף שלעיתים קרובות מתייחסים אליה ככזו, חד"ש איננה "מפלגה ערבית". ראשית, לא מדובר במפלגה אלא, כפי שעולה משה, בחזית המאגדת בתוכה כמה תנועות. כאמור, רק"ח הייתה הכוח המרכזי בחזית ומלכדה כללה חד"ש גם את "הפנתרים השחורים" (פעילי שכונות חברתיים שרובם היו ממוצא מזרחי) וקבוצה של מנהיגים ערבים לא-קומוניסטים שהזדהו עם מצעה הלאומי. הדומיננטיות של רק"ח בתוך חד"ש השתקפה ברוב שהיה לה בקרב חברי הכנסת של הסיעה: ב-1977 ארבעה מתוך חמישה חברי כנסת, ב-1981 שלושה מתוך ארבעה, ב-1984 שלושה מתוך חמישה וב-1988 שלושה מתוך ארבעה. בשנת 1989 שינתה רק"ח את שמה למק"י, מהלך שהתאפשר לאחר שהמפלגה המקורית בשם זה חדלה להתקיים. שנית, מדובר בתנועה פוליטית ערבית-יהודית במהותה, בזהותה ובמוסדותיה. אומנם רוב נבחרי הציבור של חד"ש ורוב עצום ממצביעיה הם ערבים, אך תמיד נשמר בה גרעין קטן של תומכים ונבחרי ציבור יהודים. עם זאת, במהלך שנות ה-80 וה-90 חל בשורות המפלגה תהליך מובהק של "ערביזציה": השתחררות מהפטרונות היהודית ומהדומיננטיות של פעילים יהודים במוסדות המפלגה (נויברגר, 1995).

המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע) נוסדה לקראת בחירות 1988 בידי ח"כ עבד אל-והאב דראושה. זה פרש ממפלגת העבודה במחאה על מדיניותה בתקופת האינתיפאדה (הראשונה) וחוסר מחויבותה של המפלגה לשוויון אזרחי. ייסודה של המפלגה סימל את הופעתה והצלחתה של המפלגה העצמאית הראשונה שהיא על טהרת הערביות. מד"ע הדגישה את ערביותה בתעמולת הבחירות שלה בבחירות 1988 ו-1992 מתוך שימוש בסיסמה "קולות הערבים למפלגה ערבית" ובמסרים כגון "הערבים אינם זקוקים ליהודים כדי לייצג אותם". מצעה של

2 לדיון מפורט על הפק"פ, מק"י והפילוג של 1965 ראו רכס, 1986; נויברגר, 1997: 182-185.

מד"ע תמך בהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, נסיגת ישראל לקווי 1967 והכרה באש"ף. במקביל הצהירה המפלגה על נכונותה להשתתף בקואליציות, ולאחר הבחירות של 1992 אף תמכה מבחון בממשלת רבין. בעבר ניתן היה אולי לראות במפלגה פלטפורמה אישית אשר שימשה את מקים המפלגה, דראושה, ואת נציג הברווים הבולט בכנסת, טלב א-סאנע. כיום, אין למפלגה ייצוג בכנסת על אף הניסיונות החוזרים ונשנים של יושב ראש המפלגה טלב א-סאנע להקים רשימה פוליטית שתמודד בבחירות.

לקראת הבחירות לכנסת ה-14 חברה מד"ע אל הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית. הצלחות ראשונות של תנועה זו של אסלאם פוליטי ניכרו עוד במהלך שנות ה-80 בזירה המוניציפלית. בבחירות של 1983 נבחרו מועמדים מטעמה לראשות שתי רשויות, ושש שנים לאחר מכן, בבחירות של 1989, היו לה נציגים במועצות של 14 רשויות ומועמדים מטעמה נבחרו לראשות חמש רשויות (יוזמות אברהם, 2013). עד הבחירות של 1992 (כולל בחירות אלה) לא השתתפה התנועה האסלאמית בבחירות לכנסת. לקראת הבחירות של 1996 פרצה מחלוקת פנימית סביב שאלת ההשתתפות. פלג אחד (בראשותו של שיח' עבדאללה נימר דרוויש) תמך בהשתתפות, בעוד שפלג אחר (בראשות שיח' ראד סלאח ושיח' כמאל ח'טיב) התנגד נמרצות למהלך בטענה שלא תיתכן השתתפות אסלאמית במסגרת ששואבת את הלגיטימיות שלה מריבונות יהודית. המחלוקת הביאה לפילוג בתנועה. הפלג הראשון, המכונה לעיתים "הפלג הדרומי", אימץ גישה פרגמטית בדבר ההשתלבות בחברה הישראלית, חבר למד"ע במסגרת הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ) ושניים מנציגיו נבחרו לכנסת. "הפלג הצפוני" נקט גישה דוגמטית יותר, התנגד להשתלבות בכנסת ואף קרא לפרקים להחרים את הבחירות (הוא אף הוצא אל מחוץ לחוק בשנת 2015 ומנהיגו נשפט וישב בכלא). התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) הפכה במהרה לרכיב הדומיננטי ברע"מ וכוחה של מד"ע נחלש בהדרגה. בין הכנסות ה-16 ו-18 (2003-2013) היא יוצגה על ידי חבר כנסת אחד בלבד (טלב א-סאנע), ומאז הכנסת ה-19 לא נבחר שום מועמד מטעמה.

הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) הוקמה רשמית בשנת 1995 כברית בין שלושה מרכיבים מרכזיים: ברית השוויון (פורשי חד"ש והמפלגה הקומוניסטית), בני הכפר ושרידי הרשימה המתקדמת לשלום ולשוויון (שלא עברה את אחוז החסימה בבחירות 1992). כנציג המפלגה ברשימה משותפת עם חד"ש לקראת בחירות 1996 הוצב ד"ר עזמי בשארה. על אף שיש מי שרואים בה את ממשיכתו של הזרם הפוליטי הלאומי שייצגה תנועת אל-ארד בשנות ה-50 וה-60³, מדובר היה במפלגה חדשה ללא שורשים ארגוניים. בעמדותיה ובשיח שלה מיצבה

3 תנועת אל-ארד נוסדה בשלהי שנות ה-50 של המאה ה-20 וקראה לכיבוד הזכות של הפלסטינים להגדרה עצמית במסגרת מימוש הזכויות הלאומיות של האומה הערבית הרחבה, ברוח חזון הפן-ערביות של נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר. הקמתה של אל-ארד נועדה להעניק בית פוליטי לזרם הלאומני הלא-קומוניסטי

מפלגת בל"ד את עצמה בשולי המפה הפוליטית הישראלית. היא דחתה על הסף כל אפשרות להיחשב מפלגה שזהותה ישראלית. היא סירבה להשתלב ברקמה הפוליטית הישראלית, אפילו לא כאופוזיציה, והיא עודדה את הערבים אזרחי ישראל להיאבק בציונות (רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010). בשתי מערכות הבחירות הראשונות שהתמודדה בהן חברה בל"ד אל כוחות אחרים. ב-1996 היא חברה אל חד"ש וב-1999 התמודדה כברית עם תע"ל. בכל אחת משתי מערכות הבחירות הללו זכתה בל"ד במושב אחד בכנסת. ב-2003 היא התמודדה לראשונה באופן עצמאי וזכתה בשלושה מושבים. המפלגה שימרה את כוחה (שלושה מושבים) בכל מערכות הבחירות שהתמודדה בהן באופן עצמאי, עד הקמתה של הרשימה המשותפת.

התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) נוסדה בסוף 1995 בידי ד"ר אחמד טיבי, תושב טיבה. טיבי היה דמות מוכרת בציבוריות הישראלית מתוקף פעילותו כיועץ מדיני ליושב ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. תע"ל הייתה אמורה להתמודד כבר בבחירות 1996, אולם זמן קצר לפני הבחירות החליט טיבי לפרוש מהמרוץ בשל הרצון למנוע בזבוז קולות של מצביעים ערבים. מהלך זה הציג אותו כבעל אחריות פוליטית ולאומית, מה שהכשיר את הקרקע לקראת ריצה בבחירות הבאות. מאז בחירות 1999 המפלגה מתמודדת בכל מערכת בחירות כברית עם מפלגה או מפלגות נוספות. זו המפלגה האישית ביותר מקבוצת המפלגות הערביות וכל כולה סבה סביב מנהיגה אחמד טיבי. בעוד שמנהיגי המפלגות האחרות התחלפו, טיבי ממשיך להוביל את מפלגתו ולא ברור אם יש לה קיום בלעדיו או אחריו.

הזירה האלקטורלית

בחלק זה ננתח תחילה את הישגיהן וכישלונותיהן האלקטורליים של חד"ש ושל המפלגות הערביות בבחירות בין 1992 ל-2021. במבחן המספרי, אין ספק שמדובר כאן בהצלחה גדולה: מפלגות אלו הכפילו את כוחן בבחירות שנערכו על פי כללי שיטת הבחירה הישירה (1996, 1999) והשכילו לשמור עליו גם לאחר ביטולה. ההכפלה נותרה בעינה גם לאחר בחירות 2021, שבהן כמחצית מהערבים נמנעו מלהצביע. ברי כי ביכולתן של מפלגות אלו להגדיל עוד יותר את כוחן, כפי שהוכיחו כאשר זכו במסגרת הרשימה המשותפת ב-13 מושבים בבחירות 2015 וספטמבר 2019 וב-15 מושבים בבחירות 2020. כל זאת – בסביבה של מערכת מפלגתית לא יציבה,

---

בחברה הערבית במסגרת רעיון הפן-ערביות שהיה בשיאו באותה העת. ב-1964 הוצאה התנועה אל מחוץ לחוק, וניסיונה להתמודד בבחירות של 1965 במסגרת "רשימת הסוציאליסטים" נבלם בשל פסילתה על ידי ועדת הבחירות המרכזית. העתירה של הרשימה לבג"ץ נדחתה בפסק דין ירדור (ראו גל וקרמניצר, 2019).

קריאות במגזר הערבי להחרמת הבחירות, תחושת ניכור וחוסר השפעה בקרב הבוחרים, וניסיונות חוזרים ונשנים להביא לפסילה של רשימות ומועמדים מטעמן מלהתמודד לכנסת. לאחר מכן נפנה לזירה המוניציפלית, נסקור את הישגיהן של חר"ש והמפלגות הערביות בבחירות לרשויות המקומיות ונראה כי ברומה למפלגות נוספות בישראל, גם הן נחלשות במישור המקומי.

הבחירות לכנסת

ההישגים האלקטורליים של חר"ש והמפלגות הערביות בבחירות של 1992 היו הנמוכים ביותר בתקופה שאנו סוקרים כאן: חר"ש קיבלה שלושה מושבים ומד"ע זכתה בשניים.⁴ המהלומה שספגה חר"ש הייתה גדולה במיוחד. היא זכתה במספר המושבים הנמוך ביותר מאז שנוסדה בשנת 1977 (שלושה) והיא איבדה למעלה מ-20,000 מצביעים בהשוואה לבחירות הקודמות. מצביעים אלה נדדו גם למד"ע אך בעיקר למפלגות ציוניות כמו מפלגת העבודה, הליכוד ואף ש"ס⁵ והמפד"ל (Frisch, 1995).

חר"ש נחלשה ואיבדה קולות למרות שהמסרים בקמפיין הבחירות שלה התמקדו באינטרסים של המגזר הערבי על חשבון הסוגיה הרחבה יותר, הסכסוך הישראלי-פלסטיני. סיסמת הבחירות שלה – "שמאל זה חר"ש" – שיקפה את המחויבות החברתית והמדינית שלה. אלא שחר"ש התמודדה הפעם בתנאים חדשים: היו אלה הבחירות הראשונות שנערכו לאחר התמוטטות הגוש הסובייטי. פירוק המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות במהלך שנת 1991 גרם להחלשת התשתית הארגונית והכספית של המפלגה. זאת ועוד, קריסת הקומוניזם הביאה לשינויים ניכרים באופיין של מפלגות מהזרם האידיאולוגי הזה. באיטליה, למשל, התנערה המפלגה הקומוניסטית הוותיקה (Partito Comunista Italiano) מהתווית הקומוניסטית ומיתגה עצמה מחדש. מק"י (שהייתה היסוד המרכזי בחר"ש) נותרה אומנם נאמנה לקומוניזם, אבל התמורות לא פסחו גם עליה. דבר זה מצא ביטוי בשני חידושים: הצבת מועמד ערבי, לראשונה, בראש רשימתה,⁶ ודמוקרטיזציה בבחירת הרשימה – מעבר מבחירה על ידי ועדת מינויים מצומצמת לבחירות חשאיות במועצת חר"ש בת 250 החברים (גולדברג, 1994: 91).

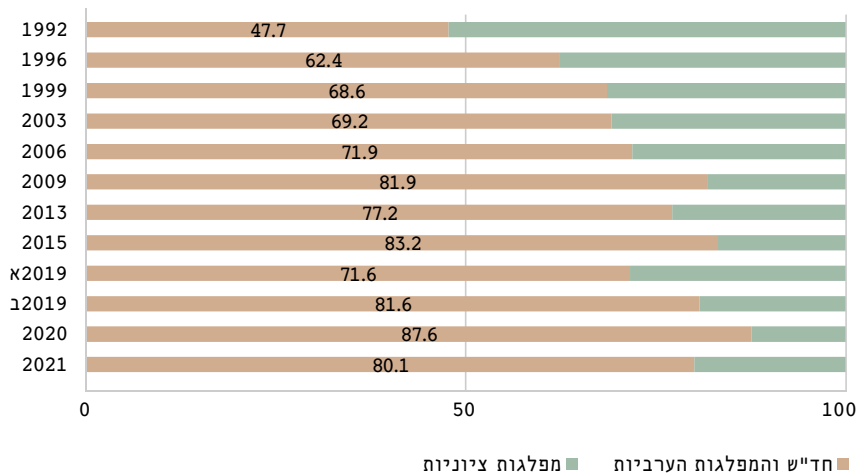
4. אנו לא כוללים בניתוח כאן את הרשימה המתקדמת לשלום, שהצליחה לזכות בייצוג בכנסת בבחירות של 1984 ו-1988. בבחירות של 1992 היא נחלשה ולא עברה את אחוז החסימה.

5. ש"ס, החרדית, אינה נתפסת כמפלגה ציונית מובהקת, אך אנו כוללים אותה בקבוצה זו במקרה זה משום שלפחות מנקודת המבט הערבית היא חלק מהמסד השלטוני שבו מתבטא הדומונינטיות של הרוב היהודי.

6. על פי המסורת הקומוניסטית ראשות המפלגה ניתנה לנציג הקבוצה הלאומית הגדולה במדינה. אכן, מאז היווסדה ב-1977 (ולמעשה כבר מ-1965 במסגרת רק"ח) עמד מאיר וילנר בראש הרשימה. בבחירות 1992 הוצב לראשונה מועמד ערבי – תאופיק זיאד – בראש הרשימה, והמועמד היהודייה – תמר גוז'נסקי – נדחקה למקום השלישי ברשימה.

לעומת ההתמקדות של חד"ש באינטרסים של המגזר הערבי, הקמפיין של מד"ע עסק כמעט לחלוטין בנושא הפלסטיני. דבר זה סייע לה כפי הנראה להגדיל את כוחה במושב, לנוכח הבולטות הניכרת של הנושא המדיני בבחירות 1992. מד"ע התחזקה בכ-13,000 מצביעים ביחס לבחירות של 1988 ומשכה אליה חלק ממאוכזבי חד"ש והרשימה המתקרמת לשלום. במבט לאחור, בחירות אלה סימנו את סופו של עידן מבחינת התנהגותם האלקטורלית של אזרחי ישראל הערבים: הייתה זו הפעם האחרונה שבה רוב מקרב ציבור הבוחרים הערבי הצביע למפלגות ציוניות שבהן הנציגות הערבית הייתה מיעוט קטן. החל מהבחירות של 1996 ואילך קיים רוב ברור של בוחרים ערבים שמצביעים לחד"ש ולמפלגות הערביות (תרשים 7.1).

7.1 תרשים
התפלגות הקול הערבי: תמיכה בחד"ש ובמפלגות הערביות¹
מול מפלגות ציוניות (באחוזים)

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

1 הערכים כוללים גם מפלגות ערביות שלא עברו את אחוז החסימה ואינן נסקרות בפרק זה. הבולטות שבהן: הרשימה המתקדמת לשלום (1992), הברית המתקדמת (1996), הברית הלאומית המתקדמת (2003), הרשימה הערבית (2015, אפריל 2019) והאחדות העממית (ספטמבר 2019).

מקור: רודניצקי, 2020: 63; עבור בחירות 2021 - עדכון המחברים.

בבחירות לכנסת ה-14 (1996) חד"ש והמפלגות הערביות כמעט הכפילו את כוחן כאשר זכו בתשעה מושבים. מספר גורמים יכולים לעמוד בבסיס התפתחות זו. ראשית, שתי המפלגות, שהתמודדו לבדן ב-1992, הרחיבו את מסגרותיהן באמצעות חבירה אל שני כוחות פוליטיים חדשים. חד"ש שיבצה ברשימתה נציגים מבל"ד (שנוסדה במהלך 1995), בעוד שמד"ע חברה אל הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית. חבירות אלה, יחד עם הסכם העודפים שנחתם בין שתי הרשימות, התקבלו באופן חיובי בקרב הציבור הערבי. אחוזי ההצבעה במגזר עלה בלמעלה מ-7% בהשוואה לבחירות הקודמות, מ-69.7% ל-77.7%. שנית, כחודש לפני הבחירות פתח צה"ל במבצע "ענבי זעם" בדרום לבנון. במסגרת המבצע נהרגו אזרחים לבנונים רבים – מעל 100 לפי מקורות לבנוניים – וישראל הואשמה בהפעלת כוח לא מידתי ובפגיעה בחפים מפשע. תחושות הכעס במגזר הערבי כלפי המבצע הביאו חלק מהמצביעים הערבים לשנות את כוונתם להצביע עבור מפלגת העבודה ולהעביר את תמיכתם למפלגות הערביות.⁷ שלישית, בדומה למפלגות סקטוריאליות אחרות גם חד"ש והמפלגות הערביות נהנו מהכללים החדשים של שיטת הבחירה הישירה. שיטה זו שינתה את ההתנהגות האלקטורלית של חלק מהמצביעים הערבים: עד אז הם נאלצו לבחור בין הצבעה אינסטרומנטלית למפלגת העבודה לבין הצבעת זהות למפלגות הסקטוריאליות. כעת התאפשר להם לנקוט אסטרטגיה של פיצול הצבעה: תמיכה במועמד השמאל הציוני לראשות הממשלה לצד הצבעה זהותית למפלגה הסקטוריאלית. מתוצאות הבחירות עולה ש-88% מציבור הבוחרים הערבי הצביעו לפרס, לעומת כ-5% בלבד לנתניהו, ושמעל 7% הטילו פתק לבן בבחירת המתמודד על ראשות הממשלה (Frisch, 1998).

ההצלחה בבחירות הביאה לכך שבכנסת ה-14 (1996-1999) הייצוג של הציבור הערבי בכנסת היה מגוון מאוד: נוסף על שלושת הנציגים ששובצו במפלגות השמאל הציוני (שניים בעבודה ואחד במרצ), נכחו בכנסת נציגים מהזרם הקומוניסטי (חד"ש), מהתנועה האסלאמית (עבד אל-מאלכ דהאמשה ותאופיק ח'טיב), ממד"ע (עבד אל-והאב דראושה וטלב א-סאנע) וגם לאומן חילוני (עזמי בשארה). אולם דווקא בכנסת שבה הגיעו המפלגות הערביות להצלחה אלקטורלית חסרת תקדים, השפעתן קטנה באופן משמעותי. לאחר ארבע שנים של שיתוף פעולה (גם אם מוגבל) עם ממשלות רבין ופרס, הניצחון של נתניהו והקמת ממשלת ימין דחקו אותן חזרה לעמדה מוכרת ולא משפיעה, הרחק ממעגל מקבלי ההחלטות.

7 התמיכה של המגזר הערבי במפלגת העבודה ירדה בכ-4% ביחס לבחירות הקודמות (מ-20.3% ל-16.6%), אך יש הטוענים שההשפעה של מבצע "ענבי זעם" הייתה מוגבלת. הסבר חלופי מציע שלקראת הבחירות התגבשה הבנה בין מפלגת העבודה לבין המפלגות הערביות: מפלגת העבודה התחייבה להגביל את קמפיין הבחירות שלה במגזר הערבי בתמורה לכך שמנהיגי חד"ש והמפלגות הערביות יפסיקו את הקריאות להטיל פתק לבן במרוץ לראשות הממשלה, ובכך יאפשרו למועמד העבודה שמעון פרס ליהנות מקולות המצביעים הערבים (קופמן וישראל, 1999: 135).

הבחירות לכנסת ה-15 (1996) התקיימו אף הן – בפעם השנייה והאחרונה – במתכונת של שני פתקי הצבעה. אולם הפעם, בניגוד לבחירות הקודמות, נכנס להתמודדות הישירה לראשות הממשלה גם מועמד ערבי – עזמי בשארה. הצגת מועמדותו פתחה ויכוח ערני בקרב הציבור הערבי ונבחריו. חד"ש – אשר עוד טרם הצגת מועמדותו של בשארה ביקשה לסיים את השותפות האלקטורלית עם בל"ד – הביעה את מחויבותה להצביע למועמד בעל הסיכויים הטובים להחליף את נתניהו (כלומר לאהוד ברק). לעומתה טענה בל"ד שמועמדותו של בשארה תעלה על סדר היום של מערכת הבחירות את העמדות והאינטרסים של הציבור הערבי. נוסף על כך הנחת העבודה הייתה שלא תושג הכרעה כבר בסיבוב ההצבעה הראשון,⁸ ובמצב עניינים כזה שני המועמדים שיעפילו לסיבוב המכריע יחזרו אחרי הקולות הערביים (גאנם ואוסקיי-לזר, 2001).

במקביל לדיון סביב מועמדותו של בשארה התנהלה תחרות קשה בין המפלגות הערביות השונות, שהתמודדו בשלוש רשימות נפרדות. חד"ש כאמור סיימה את השותפות האלקטורלית עם בל"ד. כיוון שהתמודדה על אותו נתח מצביעים, היא ניהלה מולה מאבק חריף מתוך ניסיון לטעת ספק ביכולתה של האחרונה לעבור את אחוז החסימה. בל"ד מצידה הסתמכה על הבולטות התקשורתית שקיבל מנהיגה עזמי בשארה מתוקף מועמדותו לראשות הממשלה. לקראת הגשת הרשימות היא אף חברה לתע"ל, תנועתו של אחמד טיבי, והציבה אותו במקום השני ברשימה (Frisch, 2001). הן חד"ש והן בל"ד התאכזבו מתוצאות הבחירות. ייצוגה של חד"ש ירד לשלושה מושבים, תוצאה שנחשבה בעיני מנהיגיה לתבוסה והניעה דיון פנים-מפלגתי מעמיק להבנת הגורמים לירידתה.⁹ בל"ד לא הצליחה להיבנות ממועמדותו של בשארה ולהרחיב את ייצוגה בכנסת. אומנם היא זכתה בשני מושבים, אך אחד מהם אויש בידי מנהיג תע"ל אחמד טיבי.¹⁰ המרוויחה הגדולה בבחירות אלה הייתה רע"מ האסלאמיסטית. היא המשיכה את שיתוף הפעולה שלה עם מד"ע וצירפה לרשימה גם את ח"כ האשם מחאמיד, שפרש מחד"ש. רע"מ קיבלה בבחירות האלה מעל ל-30% מקולות הערבים (לוח 7.1), הישג

8 מלבד נתניהו וברק הציגו את מועמדותם גם יצחק מרדכי ובני בגין. שניהם הסירו את מועמדותם רק ביומיים האחרונים של מערכת הבחירות, אחרי שעשה זאת עזמי בשארה.

9 בין ההסברים שניתן לייחס להיחלשות של חד"ש לאורך שנות ה-90: התחרות הגוברת על האלקטורט הערבי לאור הופעתן של מפלגות חדשות; קריסת ברית המועצות והגוש הקומוניסטי אשר חייבה היערכות אידאולוגית מחודשת; וירידתם מהבמה של אנשי "המנהיגות ההיסטורית" – מאיר וילנר, תופיק טובי ותאופיק זיאד.

10 הברית שכרתה בל"ד עם תע"ל עוררה מחלוקת פנימית. בתגובה לכך פרש חלק מדור המייסדים של בל"ד משורותיה במחאה על המהלך שהוצג כחבירה לא-אידאולוגית שבוצעה בניגוד לעמדת מרבית חברי המפלגה.

שהציב אותה בתור סיעה בת חמישה מושבים – הגדולה מבין הסיעות הלא־ציוניות. בסך הכול כוחן המשותף של חד"ש והמפלגות הערביות עלה ל-10 מושבים, שיא נוסף בייצוג הפרלמנטרי שלהן.

לוח 7.1

התמיכה בקרב הציבור הערבי בחד"ש ובמפלגות הערביות (באחוזים)¹

רע"מ - בל"ד	חד"ש - תע"ל	הרשימה המשותפת	בל"ד	מד"ע/ רע"מ	חד"ש	
-	-	-	-	15.1	23.4	1992
-	-	-	-	25.4	² 37.0	1996
-	-	-	³ 16.8	30.5	21.3	1999
-	-	-	20.9	20.0	³ 28.3	2003
-	-	-	20.2	³ 27.4	24.3	2006
-	-	-	22.3	³ 32.1	27.5	2009
-	-	-	21.8	³ 32.0	23.2	2013
-	-	82.4	-	-	-	2015
31.5	39.3	-	-	-	-	2019 - אפריל
-	-	80.6	-	-	-	2019 - ספטמבר
-	-	87.6	-	-	-	2020
-	-	41.9	-	38.3	-	2021

1 הנחונים מחייחסים להצבעה ביישובים הערביים (לרבות הבדווים בגליל ובנגב), הדרוזיים והצ'רקסיים. הם אינם כוללים את הצבעת החושבים הערבים בערים המעורבות.

2 רשימה משותפת עם בל"ד.

3 רשימה משותפת עם תע"ל.

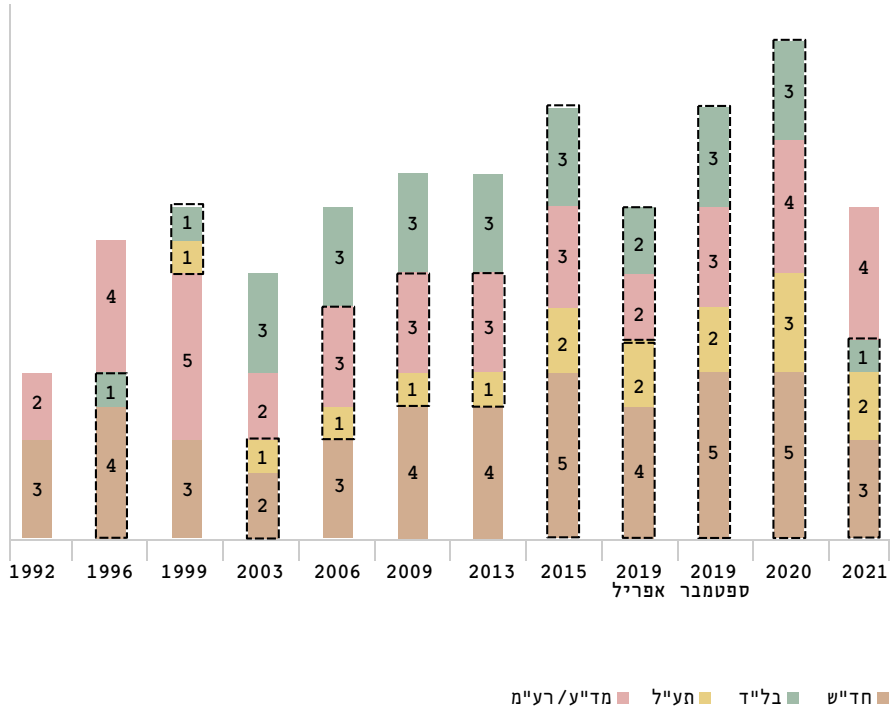
מקורות: יוזמות אברהם, 2013: 40; רודניצקי, 2020: 64-65; עבור בחירות 2021 - עדכון המחברים.

בחירות 2003 היו הבחירות הראשונות לכנסת שנערכו לאחר אירועי אוקטובר 2000, שבמהלכם נהרגו 13 אזרחים ערבים על ידי כוחות הביטחון. בעקבות האירועים חל שינוי מהותי ביחסם של האזרחים הערבים בישראל כלפי הפוליטיקה הישראלית בכלל והבחירות

בפרט. האירועים ודוח ועדת אור שהתפרסם בעקבותיהם (ראו הערה 30 בפרק זה) היו קו פרשת מים שלאחריו התגברה התחושה בציבור הערבי שגבולות האזרחות שלו הולכים ומצטמצמים ושהערבים הם על תקן של אזרחים על תנאי (ראו למשל; Yiftachel, 2002; Peled, 2005). תחושות אלו, שהביאו להחרמה מסיבית של הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב־2001 (ראו ג'מאל, 2002), היו בין הגורמים שהביאו גם בבחירות אלה לצניחה גדולה באחוזי ההשתתפות – מ־75% ב־1999 ל־62% ב־2003. גורם נוסף היה הניסיון של ועדת הבחירות המרכזית לפסול מהתמודדות מפלגות ומועמדים ערביים. בדיונים שנערכו טרם הבחירות דנה הוועדה בבקשות פסילה של כל המפלגות (חד"ש, רע"מ ובל"ד) ושל שלושה מועמדים (עזמי בשארה, אחמד טיבי ועבד אל־מאלכ דהאמשה). מתוכם פסלה ועדת הבחירות את מפלגת בל"ד ואת מועמדותם של בשארה וטיבי. על אף שבג"ץ הפך את ההחלטה ואישר את התמודדותם, הפסילה בוועדת הבחירות יצרה בקרב חלק מהציבור הערבי תחושה שלפיה הגבולות החדשים שקבעו הפוליטיקאים הצרו את תחומי האזרחות והמשחק הפרלמנטרי עד כדי כך שאין תועלת בהשתתפות בבחירות. במילים אחרות, הם כפו על הבוחרים הערבים את ההגדרה שלפיה ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית כתנאי מוקדם לכניסת נציגיהם לכנסת, והגבילו את טווח הבעת העמדות הלגיטימיות על אופי המדינה ועתידה (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004: 333). תחושות קשות אלו של הדרה אזרחית ופוליטית השתקפו בין היתר בסיסמת הבחירות הראשית של חד"ש: "אין דמוקרטיה בלי שוויון", ובתעמולת הבחירות של 2003: "כשהאוכלוסייה הערבית במדינה יוצאת להפגנות, יורים בה למוות. כשהיא רצה לכנסת – פוסלים אותה. אפרטהייד כבר אמרנו?".

בשנת 2003 התייצבו המפלגות הערביות לבחירות לכנסת במערך שונה. מנהיג תע"ל אחמד טיבי, שפירק את השותפות עם בל"ד עוד בסוף שנת 1999, בראשית כהונתה של הכנסת ה־15, הצטרף הפעם אל חד"ש. הוא שובץ במקום השלישי ברשימת המועמדים המשותפת. בל"ד התמודדה לראשונה שלא במסגרת ברית בין־מפלגתית, ואילו ברע"מ נמשכה השותפות בין הפלג המתון של התנועה האסלאמית לבין מד"ע. המפלגות הערביות איבדו שני מושבים בהשוואה לבחירות 1999 (תרשים 7.2).

7.2 תרשים
מספר המושבים של חד"ש והמפלגות הערביות, 2021-1992

במסגרות המקווקות - בריתות מפלגתיות (התמודדות במסגרת רשימה משותפת שכוללת מספר מפלגות).

המפסידה הגדולה ביותר הייתה רע"מ, שאיבדה שלושה מושבים ואת מעמדה בתור הסיעה הערבית הגדולה. חד"ש-תע"ל זכתה במספר הקולות הערביים הגדול ביותר (כ-28%). אולם למרות שחד"ש זכתה בכ-20,000 קולות יותר מבל"ד (כ-21%), שתיהן זכו בשלושה מושבים כל אחת. ייצוג של שני מושבים לחד"ש (כאמור, אחד מתוך שלושת המושבים אויש בידי אחמד טיבי מתע"ל) סימן שפל היסטורי בכוחה של המפלגה. לכך יש להוסיף את העובדה שלראשונה בהיסטוריה הפוליטית של חד"ש לא נבחר נציג יהודי מטעמה לכנסת.

ראוי לציין שהירידה בכוחן של המפלגות הערביות בבחירות 2003 לא נבעה מעלייה של הצבעת הערבים למפלגות הציוניות. שיעור המצביעים הערבים לחד"ש ולמפלגות הערביות נשאר כמעט זהה ביחס לבחירות הקודמות (תרשים 7.1). זהו ממצא משמעותי, כיוון שבחירות 2003

נערכו במסגרת הכללים החדשים־ישנים של פתק הצבעה אחד. בשיטה כזו (ללא אפשרות של פיצול הצבעה) אפשר היה לצפות שלפחות חלק מהמצביעים הערבים יחזרו להצביע למפלגות הציוניות, אך זה לא קרה. אומנם שיטת הבחירה הישירה בוטלה, אבל שיעורי התמיכה של הערבים במפלגות הציוניות לא חזרו לרמתם המוכרת בעבר.

בשלוש מערכות הבחירות הבאות (2006, 2009, 2013) חלה התייצבות במערך התחרותי של המפלגות הערביות. תע"ל, מפלגתו של אחמד טיבי, ייסדה שותפות אלקטורלית של כמעט עשור עם רע"מ. שותפות זו הניבה תשואה יציבה של ארבעה מושבים: שלושה לרע"מ ואחד לתע"ל. כוחה האלקטורלי של בל"ד התייצב על שלושה מושבים. בה בעת חד"ש התאוששה בהדרגה מהשפל של בחירות 2003, וזכתה בשלושה מושבים ב־2006 ובארבעה בשתי מערכות הבחירות הבאות. ההתייצבות ברפואי ההצבעה השתקפה גם בתמיכה שקיבלה כל אחת מהרשימות בתקופה זו בציבור הבוחרים הערבי. כפי שמשקף בלוח 7.1, רע"מ־תע"ל קיבלה את התמיכה הגדולה ביותר (סביב ה־30%), חד"ש אחריה (עם כ־25%) ולבסוף בל"ד (עם מעט יותר מ־20%). ההתייצבות הזו בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות בולטת במיוחד לאור העובדה שהיא התרחשה במקביל לשינויים ולתפוכות שעברה מערכת המפלגות באותן שנים, ובהם ניידות קולות גבוהה מאוד בקרב הבוחרים (היהודים) ותמורות אלקטורליות תזזיתיות (Frisch, 2007).¹¹

תוצאות הבחירות של 2006 נתפסו כהצלחה לחד"ש ולמפלגות הערביות. בראש ובראשונה, כיוון שהן עברו חסם כניסה גבוה יותר כאשר אחוז החסימה עמד לראשונה על 2%. שנית, מפני שהחשש מזליגת מצביעים חזרה אל המפלגות הציוניות לא התממש. חשש זה נבע מן הפופולריות היחסית של יושב ראש העבודה החדש עמיר פרץ במגזר הערבי (הוא אף פיזר במהלך הקמפיין הבטחות רבות לציבור האזרחים הערבי) ומן המגעים שניהלה קדימה עם שורה רחבה של אישי ציבור ערבים, בעיקר מהתחום המוניציפלי, בנוגע לשילובם האפשרי ברשימתה (רכס, 2008). בתגובה ניהלו חד"ש והמפלגות הערביות קרב כפול: עידוד המגזר להשתתף בבחירות והתקפה על הכוונה להצביע למפלגות הציוניות. כך, במטרה להגביר את אחוזי ההשתתפות יצאה בל"ד בסיסמת בחירות שהמריצה את הציבור לצאת ולהצביע: "האזרחות היא זכות וההצבעה – חובה". במקביל התבטאו פוליטיקאים מחד"ש ומהמפלגות הערביות בחריפות נגד הצבעה למפלגות הציוניות. תוצאות הבחירות המחישו שאף כי המטרה השנייה הושגה (שיעור הבוחרים הערבים שהצביעו עבור מפלגות ציוניות היה הנמוך ביותר לשעתו, תרשים 7.1), הראשונה לא צלחה: שיעור ההשתתפות במגזר הערבי צנח לכ־56%, הרמה הנמוכה ביותר עד אז.

11 למשל, המפץ הפוליטי הגדול שהביא להקמת קדימה ולקריסת הליכוד ל־12 מושבים ב־2006, התרסקותה של שינוי, נסיקתה של ישראל ביתנו, הצלחתה הגדולה של יש עתיד והיכחדותה של קדימה. היחידות ששמרו על יציבות בתקופה זו (מלבד חד"ש והמפלגות הערביות) היו המפלגות החרדיות.

בבחירות הבאות (2009) התמודדה חד"ש כשסיסתמה "בונים שמאל חדש". הזדהותה בתור מפלגת שמאל במפת המפלגות שיקפה במידת מה את השאיפה לקבל מקום משמעותי יותר בפוליטיקה הישראלית.¹² בל"ד, לעומתה, חידדה את מעמדה הלעומתי בפוליטיקה הישראלית: גם אם היא פועלת בתוך המסגרת והמציאות הישראלית, היא אינה מעוניינת בהשתלבות – אפילו לא בתור אופוזיציה. בל"ד תפסה את עצמה כמפלגה לאומית פלסטינית הנאבקה בתהליכי "ישראליות" ומתנגדת לתפיסתה כחלק מהשמאל הישראלי (רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2010). בבחירות אלה לא חל שינוי ניכר בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות. חד"ש התחזקה במושבו ואילו רע"מ-תע"ל שמרה על כוחה. אפילו בל"ד שמרה על הישגיה על אף שהיא התמודדה, לראשונה, ללא מייסדה ומנהיגה עזמי בשארה. זה נמלט מישראל בראשית שנת 2007 על רקע חקירות שהתנהלו נגדו בחשד לריגול לטובת חזבאללה במהלכה של מלחמת לבנון השנייה.¹³ שתי מגמות ארוכות טווח בתוך המגזר הערבי שהחלו בבחירות 1996 נמשכו והגיעו לשיאן (או לשפל שלהן) בבחירות 2009: מחד גיסא אחוזי הצבעה נמוכים (53%), ומאידך גיסא שפל היסטורי בהצבעה עבור מפלגות יהודיות (18%). שתי המגמות האלה "נטרלו" זו את זו והביאו ליציבות בהישגים האלקטורליים של חד"ש ושל המפלגות הערביות.

בבחירות לכנסת ה-19 (2013) – שגם בהן התמודדו ארבע המפלגות במערך זהה לזה שהתמודדו בו בשתי מערכות הבחירות הקודמות – נרשמה התאוששות ועומה בלבד בהשתתפות הציבור הערבי. היו אלה הבחירות השלישיות ברציפות שבהן שיעורי הצבעה בקרב האזרחים הערבים עמדו על כ-55%. הסיבות לכך היו מגוונות. ראשית, רדיקליזציה בעמדות האידאולוגיות בנוגע למקומו של המיעוט הערבי במדינת ישראל ואופי המדינה. תהליך זה הגיע לשיאו בניסוח ופרסום "מסמכי החזון" בשנת 2007, אשר הציבו תביעות לשינוי מעמד המיעוט הערבי בישראל באופן שאתגר את התפיסה הציונית המקובלת לגבי אופייה של מדינת ישראל. תהליך זה הגביר את הקולות שקראו להחרמה של הבחירות. שנית, אכזבה עמוקה מחוסר היכולת של ההנהגה הפוליטית הערבית להתעלות מעל מה שנתפס כשיקולים אישיים ולהתאחד במסגרת רשימה אחת. בבחירות 2013 אף הצטיירה תמונה של סטגנציה בזהות המועמדים והיעדר ריענון נבחרי הציבור – דבר שהשתקף בגיל הממוצע הגבוה של הנבחרים (ראו לוח 7.4 להלן). שלישי, התחזקו תחושות ההרדה והניכור מצד הרוב היהודי. אלה נבעו תחילה מאירועי אוקטובר 2000

12 המפלה שספגו מפלגות השמאל הציוני בבחירות אלה אף הביאה פעילים בחד"ש לקרוא להקמת "שמאל ישראלי חדש", יהודי-ערבי, שחד"ש תהיה גורם מרכזי בחוכו.

13 בשארה עזב את ישראל ב-8 באפריל 2007 וכעבור שבועיים הגיש מכתב התפטרות מהכנסת. בראשית חודש מאי הותר לפרסום כי התנהלה נגדו חקירה בחשד שסייע לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006. על פי החשד קיבל בשארה סכומי כסף גדולים בין היתר בתמורה להעברת מידע על מקומות אסטרטגיים בישראל לטיווח טילים.

ומקריסת התהליך המדיני עם הרשות הפלסטינית, והועצמו אף יותר בגלל הניסיונות השיטתיים להביא לפסילה של רשימות ומועמדים (ראו לוח 7.6 להלן). על כל אלו נוספה שורה של יוזמות חקיקה שעלו לסדר היום במהלך כהונת הכנסת ה-18. אלו כוונו להפלות ולפגוע בשוויון האזרחי של המיעוט הערבי, ובהן – "חוק הנאמנות", "חוק המואזין", "חוק ועדות קבלה" ו"חוק הלאום" (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015).

כמו בשתי מערכות הבחירות הקודמות, רע"מ"תע"ל זכתה במספר הקולות הגבוה ביותר, חד"ש בפחות קולות ובל"ד במספר הקולות המועט ביותר. היות שבחירות אלה היו האחרונות (לעת כתיבת שורות אלה) שבהן התמודדו חד"ש והמפלגות הערביות בשלוש רשימות נפרדות, בחרנו להצביע על התמיכה היחסית בהן על פי חלוקה גאוגרפית. כפי שניתן לראות בלוח 7.2, קיימת שונות ברפואי ההצבעה למפלגות אלו באזורים שונים. הברווים בנגב כמעט אינם מצביעים לחד"ש וקולותיהם נחלקים בין רע"מ"תע"ל (מעל 60%) לבין בל"ד (כרבע מהקולות). ביישובי המשולש ההתפלגות שונה. רע"מ"תע"ל זוכה לכ-40%, ובין חד"ש לבל"ד יש שוויון כאשר מעט פחות מרבע קולות המצביעים מוענקים לכל אחת. בצפון הארץ התמונה היא המאוזנת ביותר: חד"ש היא המפלגה המובילה (כמעט 27%), מעט מתחתיה רע"מ"תע"ל ולא רחוק מהן נמצאת גם בל"ד. גם כשמביטים על התמיכה במפלגות כלליות-ציוניות ועל שיעורי ההצבעה ניכרים הבדלים ברורים בין האזורים. בנגב שיעורי ההצבעה נמוכים מאוד וההצבעה למפלגות הציוניות היא הנמוכה ביותר. לעומת זאת בצפון נרשמו ההשתתפות הגבוהה ביותר בהצבעה והתמיכה הגבוהה ביותר במפלגות הציוניות. הדבר נובע בעיקר מהכללתם של היישובים הדרוזיים – שמיעוטם מצביע למפלגות הערביות – בקטגוריה זו.

לוח 7.2

דפוסי הצבעה במגזר הערבי בבחירות 2013, לפי אזור גאוגרפי (באחוזים)

הנגב	המשולש	צפון הארץ ¹	
61.6	39.5	24.9	רע"מ"תע"ל
2.2	22.9	26.7	חד"ש
26.0	22.9	20.6	בל"ד
10.0	14.4	27.6	מפלגות ציוניות
45.8	57.6	58.3	שיעור הצבעה

1 לא כולל הצבעה בערים מעורבות.

מקור: רודניצקי, 2013א: 17-18.

בסקר שנערך לפני בחירות 2013,¹⁴ האחרונות שבהן התמודדו שלוש הרשימות בנפרד (שחאדה, 2015), נמצאו כמה מאפיינים. ראשית, יש מתאם בין גיל להצבעה לחד"ש: מבוגרים יותר מצביעים לחד"ש, ובמידה פחות מובהקת צעירים מצביעים יותר לבל"ד. שנית, נוצרים מצביעים בעיקר לחד"ש. שלישית, משכילים מצביעים פחות לרע"מ-תע"ל. לבסוף, נמצא כי מגדר אינו משפיע על דפוסי ההצבעה.

העלאת אחוז החסימה במהלך כהונת הכנסת ה-19 (2013-2015) לערך של 3.25% נתפסה בעיני הציבור הערבי כניסיון לפגוע בייצוגו בכנסת. המהלך גרר תגובות נזעמות מצד נבחרי הציבור של המפלגות הערביות (ראו פירוט בסעיף על הזירה האידאולוגית), אך לא פגע אלקטורלית בחד"ש ובמפלגות הערביות. רפורמה זו הייתה גורם מרכזי במהלך ההיסטורי של יצירת ברית כלל-מפלגתית, הרשימה המשותפת, של חד"ש והמפלגות הערביות.

כאשר עלו שוב קריאות ויוזמות להקמת חזית ערבית משותפת לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (2015), שתביא למיצוי הפוטנציאל האלקטורלי של המגזר הערבי, הן לא היו בגדר חידוש. מקובל היה לחשוב שמהלך כזה לא יצלח. ההנחה הייתה שהפערים בהשקפות האידאולוגיות בין המפלגות ימנעו את החיבור, משום שלא ניתן להשכיח בכפיפה אחת קומוניסטים, לאומנים-ערבים ואסלאמיסטים רק בשל היותם ערבים. אך הפעם גבר צורך השעה ולקראת הבחירות התגייסה למשימת האיחוד קבוצת אנשי רוח, מעצבי דעת קהל ערבים ודמויות מרכזיות מהמגזר השלישי. קבוצה זו כונתה "ועדת ההסכמה". הדרך לאיחוד הייתה רצופה מכשולים ומשברים ורק ימים ספורים לפני המועד להגשת רשימות המועמדים לבחירות 2015 הושגה הסכמה. ארבע המפלגות אשר התמודדו מאז 1999 בשלוש רשימות נפרדות חברו להקמת ברית אלקטורלית אחת. ב-23 בינואר 2015 הוכרז במסיבת עיתונאים בנצרת על הקמתה של הרשימה המשותפת (חורי, 2015). לאחר כינון הרשימה כתב מנהיג חד"ש הטרי איימן עודה בעמוד הפייסבוק שלו:

שיתוף הפעולה בין כלל חלקי האוכלוסייה הערבית [...] מבטיח כי הקמת הרשימה המשותפת מהווה מאורע מכונן בהיסטוריה הפוליטית של ישראל. הרשימה המשותפת תהווה ציון דרך חשוב ביכולתם של האזרחים הערבים להשפיע על המפה הפוליטית הכללית.

14 בפרק זה לא נוכל להתייחס לדפוסי ההצבעה למפלגות אלו בהסתמך על סקרי INES. זאת בגלל המספרים הקטנים של הנסקרים שהצהירו על הצבעה למפלגות אלו, מספרים שלא ניתן להסיק על בסיסם מסקנות משמעותיות.

לאיחוד היסטורי זה היה אפקט חיובי על השתתפות האזרחים הערבים בבחירות. במשך שנים הופנו ביקורות נוקבות כלפי ההנהגה הפוליטית הערבית על כך שאינה משכילה להתאחד וליצור גוש גדול שיאפשר למצות את מלוא כוחו האלקטורלי של המגזר (שחף ואיברהים, 2012). על אף ההבדלים האידאולוגיים הברורים בין המפלגות והבדלי התפיסות ומגוון הזהויות בתוך הציבור הערבי, משאלת הלב של רוב עצום בציבור הייתה לראות רשימת גג מאוחדת שמתחתייה יחסו כל הזרמים.¹⁵ בכינוס שבו הושק מסע הבחירות של הרשימה המשותפת הדגישו המנהיגים שהקמת הרשימה מראה כי המכנה המשותף הלאומי חזק יותר מכל פיצול פנימי על בסיס דתי או פוליטי. סיסמת הבחירות של הרשימה – "רצון האומה" – התכתבה עם המונח "רצון האומות" שיוחס להתקוממויות של האביב הערבי שנים אחדות מוקדם יותר (Rudnitzky, 2016). המבוא למצע של הרשימה המשותפת שיקף את הכעס ותחושות ההדרה שנבעו מהעלאת אחוז החסימה: "הרשימה היא התשובה לגזענות, ביטוי לאחריות פוליטית, טטירת לחי מצלצלת לימין, תשובה למתקפה הפשיסטית ולתכניות וחוקים גזעניים ואנטי-דמוקרטיים" (חידר, 2015).

לא זו בלבד שהאיחוד הביא לעלייה של כ-7% בהשתתפות ציבור הבוחרים הערבי בבחירות 2015, הוא גם הביא להישג חסר תקדים לחד"ש ולמפלגות הערביות: הרשימה המשותפת גרפה מעל 82% מקולות הערבים, עלייה של למעלה מ-5% בהשוואה לתמיכה המשותפת בשלוש הרשימות בבחירות 2013. כמו כן התבדה החשש שחלק ממצביעי חד"ש לא יראו בעין יפה את שילוב הכוחות עם הכוחות הלאומניים של בל"ד או האסלאמיסטים של רע"מ, ויעבירו את תמיכתם למרצ או למפלגת העבודה. שיעור התמיכה בשתי הרשימות הציוניות הללו (מפלגת העבודה התמודדה הפעם במסגרת המחנה הציוני) אף נחלש מעט ביחס לבחירות 2013. ככלל, התמיכה של הציבור הערבי במפלגות הציוניות הגיעה לשפל של 16.8%.

הישגה האלקטורלי של הרשימה המשותפת (13 מושבים) הפך אותה לסיעה השלישית בגודלה בכנסת. הישג זה גם השתקף במספר השיא של חברי כנסת ערבים שנבחרו לכנסת ה-20 (2015–2019). מלבד 12 חברי הכנסת הערבים של המשותפת נבחר נציג ערבי אחד בליכוד, במחנה הציוני, במרצ ובישראל ביתנו. בניגוד להערכות פסימיות בדבר הסיכויים

15 דוגמה בולטת לפערים האידאולוגיים בין מרכיבי הרשימה המשותפת השתקפה בעמדותיהם בנוגע לחתימה על הסכם עודפים עם מרצ ערב בחירות 2015. היוזמה למהלך הגיעה מהמחנה הציוני ומרצ, שכבר היו חתומות על הסכם ביניהן, אך הציעו לפתוח אותו ולחתום על הסכמים מחודשים בין המחנה הציוני ליש עתיד, ובין מרצ לרשימה המשותפת. הפנייה הזו העידה על הרלוונטיות של הרשימה המשותפת במערכת הבחירות הצמודה, ואף על מידה מסוימת של לגיטימציה שניתנה לה מצד מפלגות השמאל. ראש הרשימה המשותפת אימן עודה תמר במהלך, אך נחקל בהתנגדות קשה מצד בל"ד והתנועה האסלאמית. ראו צוקר, 2017: 110.

של 13 חברי הכנסת של הרשימה המשותפת לתפקד לאורך זמן בתור סיעה משותפת, הסיעה החזיקה מעמד לאורך רוב כהונת הכנסת ה-20. עם זאת, מחלוקות שנגעו בעיקרן לייצוג היחסי של כל מפלגה בתוך הרשימה (שאותן ליבו הקשיים שביישום הסכמי הרוטציה בכנסת הקודמת), הבליטו את האינטרסים של כל מפלגה ויצרו מתח ביניהן.¹⁶ החיכוכים הפנימיים התגברו לאחר ההחלטה על הקדמת הבחירות (דצמבר 2018). מגעים ראשוניים לכינון מחודש של רשימה משותפת נקלעו למשבר עמוק שנבע מהקושי לאמוד את ה"שווי" של כל מפלגה. אחמד טיבי, שסקרי דעת קהל ניבאו לו הצלחה אם תע"ל תתמודד באופן עצמאי, דרש להקצות לה שני מועמדים בעשירייה הראשונה ושלושה מתוך ה-13. גם התנועה האסלאמית ובל"ד ביקשו להגדיל את ייצוגן לשלושה מועמדים בעשירייה הראשונה. הוויכוחים האלה נתפסו בעיני הציבור הערבי כמאבקים של אינטרסים אישיים וכבגידה באשראי שהעניקו להם המצביעים (דראושה, 2019). בסופו של דבר התייצבו חד"ש והמפלגות הערביות לבחירות של אפריל 2019 בשתי רשימות: חד"ש-תע"ל ורע"מ-בל"ד.

הכישלון לשמור על אחדות שורות היה גורם מרכזי בהשתתפות הנמוכה באופן חסר תקדים של המגזר הערבי בבחירות של אפריל 2019: רק מיעוט מקרב בעלי זכות הבחירה הערבים (49%) השתתפו בהן. גורם נוסף היה תחושות כעס ועלבון שעלו עם חקיקתו של "חוק הלאום" (חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי), שאושר בכנסת בקיץ 2018. החוק נתפס בעיני המצביעים הערבים כנוגד את שאיפתם להשתלב בזירות החברתית, הכלכלית, התעסוקתית והפוליטית. נוסף על אלו הופצה ביום הבחירות ידיעה ולפיה פעילים של הליכוד התקיפו 1,300 מצלמות נסתרות בקלפיות במגזר הערבי במטרה לפקח כביכול על טוהר הבחירות (אזולאי, 2019ב). קשה לאמוד עד כמה היוזמה הזו הרתיעה בפועל מצביעים פוטנציאליים להתייצב בקלפיות, אך היא עוררה זעם רב במגזר הערבי. אחוזי ההצבעה הנמוכים ועלייה בהצבעה למפלגות ציוניות הביאו לכך שחד"ש והמפלגות הערביות קיבלו הפעם 10 מושבים בלבד, ההישג הנמוך ביותר מאז בחירות 2009. רע"מ-בל"ד עברה בקושי רב את אחוזי החסימה והייתה רחוקה רק 3,500 קולות ממנו. מבין הבוחרים הערבים כמעט 30% הצביעו הפעם למפלגות הציוניות, בעיקר למרצ ולברית כחול לבן.

נסיבות פוליטיות מפתיעות הביאו לפיזור המהיר של הכנסת ה-21 ולהכרזה על בחירות נוספות בספטמבר 2019.¹⁷ אלו העניקו למפלגות הערביות הזדמנות ללמוד ולתקן. אולם

16 הרבה מהמחלוקות נסבו על הסכמי רוטציה בין חברי הסיעה. הסכמים אלו הביאו לתחלופה גבוהה בתוך הסיעה ולעייתים לכהונות קצרות של חלק מחבריה.

17 הסיעות הערביות הצטרפו לליכוד ולמפלגות הימין והצביעו בעד פיזור הכנסת.

השיחות שנועדו לכונן מחדש את הרשימה המשותפת לא התנהלו על מי מנוחות אף שהסתיימו בהסכמה. ויכוחים מרים, בעיקר סביב סדר המועמדים בעשירייה השנייה, לא התקבלו יפה בציבור וסקרים העריכו שהרשימה המשותפת לא תשחזר את הישגה מבחירות 2015. למרות זאת בבחירות של ספטמבר עלה שיעור ההשתתפות במגזר הערבי בכך-10% (לכך-59%), והרשימה המשותפת זכתה כמו בבחירות 2015 בכ-13 מושבים. מעבר לתגובה החיובית של הציבור הערבי להקמת הרשימה המשותפת מחדש, ניתן לייחס שני גורמים נוספים לעלייה הגדולה בשיעורי ההצבעה: הראשון הוא תגובה לעומתית להשתלחויות של ראש הממשלה נתניהו נגד הציבור הערבי במהלך הקמפיין. האסטרטגיה הזו של נתניהו והליכוד שנועדה לגייס תמיכה יהודית באמצעות הגברת הדה-לגיטימציה של הערבים (ושהתבטאה בין היתר בניסיון לחוקק באופן מהיר את "חוק המצלמות") דרבנה רבים בציבור הערבי לצאת ולהצביע. הגורם השני היה הריאיון שהעניק איימן עודה לנחום ברנע ב"דיעות אחרונות" שבו הצהיר שהרשימה המשותפת מעוניינת להצטרף לממשלת מרכז-שמאל ותמליץ להטיל על בני גנץ את הרכבת הממשלה. הצהרות אלה עמדו אל מול הקולות שקראו להחרים את הבחירות ושיקפו את רצונם של מרבית האזרחים הערבים להשתלב במערכת הפוליטית (רודניצקי, 2020: 59-60).

התנופה של בחירות ספטמבר 2019 נמשכה גם במערכת הבחירות של 2020. שני גורמים מרכזיים תרמו לכך: ראשית, ההסכמה "להקפיא" את רשימת המועמדים יצרה שקט פנימי נדיר בין ארבע המפלגות, שקט שהתקבל בברכה בציבור הבוחרים. שנית, פרסומה של "תוכנית המאה" של הנשיא האמריקני דונלד טראמפ, שבועות ספורים לפני הבחירות, עורר זעם רב בחלקים רחבים של המגזר הערבי. הדיווחים על כך שהתוכנית גם כוללת יוזמה של חילופי שטחים (ואדי עארה והמשולש) באופן שיהפוך את חלק מאזרחי ישראל הערבים לאזרחים במדינה פלסטינית גררו תגובות חריפות במיוחד. עודה כינה את היוזמה "תוכנית הסיפוח והטרנספר של ביבי וטראמפ" והודיע כי הרשימה "תיאבק בגזענות המופרעת הזאת בכל האמצעים [...] הטרנספר לא יעבור" (איתאל ושל, 2020). שני הגורמים המריצו את הבוחרים הערבים להתייצב בקלפיות והביאו לעלייה נוספת בשיעורי ההצבעה במגזר הערבי לרמה של כמעט 65% (הגבוהה ביותר מאז 1999). כתוצאה מכך זכתה הרשימה המשותפת בהישג שיא של 15 מושבים.

הכישלון לתרגם את ההצלחה בבחירות 2020 לכלל השפעה (ראו את הסעיף העוסק בזירת הממשלה) יצר אכזבה גדולה בקרב המצביעים הערבים. גם השבר ברשימה המשותפת, שגרם לריצה בשני ראשים (חד"ש, בל"ד ותע"ל עדיין בשם הרשימה המשותפת ורע"מ לבדה), תרם לתחושה. כל זה הוביל לשפל היסטורי ברמת ההשתתפות הערבית בבחירות 2021 (44.6%),

גבוה רק מזה של בחירות 2001, שבהן התקיימו בחירות לראשות הממשלה בלבד). כך, הגם שרוב קולות הערבים ניתנו למפלגות אלו ולא למפלגות הציוניות נחתך ייצוגן בשליש, מ-15 ל-10 מושבים (שישה לרשימה המשותפת וארבעה לרע"מ). לפי מילשטיין (2021) ניכרו הבדלים בחלוקת התמיכה בקרב הציבור הערבי כאשר רע"מ זכתה ברוב התמיכה ביישובי הכדורים (למשל 63% ברהט, 67% בכסיפה, 83% בתל שבע); לעומת זאת ביישובי המשולש ובצפון נטתה הכף לרוב לטובת הרשימה המשותפת, אך היו גם מוקדי תמיכה ברע"מ כמו בג'וליה וכפר קאסם במשולש ובסח'נין וכפר מנדא בצפון.

הבחירות לרשויות המקומיות

הפוליטיקה המקומית הערבית שונה באופן מהותי מהפוליטיקה הערבית הלאומית: היא מעשית יותר, פלגנית, חמולתית, עדתית ובעלת גוון אישי יותר. מבחינות רבות הזירה המקומית חשובה בעיני האזרחים הערבים יותר מהפוליטיקה ברמה הארצית. מצב זה נובע בעיקר מהעמדה השולית שיש לערבים במוסדות המרכזיים של המדינה – הממשלה והכנסת. לעומת זאת בעיריות ובמועצות המקומיות מחזיקים ערבים במשרות נבחרות ועומדים בראש מוסדות העוסקים בנייהול חיי היום-יום של האזרחים הערבים. השלטון המקומי מאפשר לפעול למימוש אינטרסים מקומיים כמו פיתוח, חינוך ורווחה. יתרה מזאת, הוא מהווה מקור כוח ומקנה למחזיקים בשלטון עוצמה פוליטית ויוקרה חברתית, ומבטיח יתרונות חומריים לקבוצה השלטת – חמולה או עדה דתית (יוזמות אברהם, 2013). המקום המרכזי שהציבור הערבי מעניק לבחירות לרשויות המקומיות משתקף בשיעורי ההצבעה הגבוהים בהן. בעוד שהשתתפות הערבים בבחירות לכנסת נמוכה מזו של היהודים ואף ירדה בהן במידה ניכרת (בעיקר מאז אירועי אוקטובר 2000, ראו לעיל), בבחירות המקומיות שיעורי ההצבעה ביישובים הערביים גבוהים בדרך כלל משיעורי ההצבעה ברוב רובם של היישובים היהודיים.

אוסצקי-לזר (2005) טוענת כי חד"ש והמפלגות הערביות הארציות מתחרות בזירה המקומית הערבית מול קריאות תיגר מצד שני גורמים: מצד אחד כוחות מסורתיים-חמולתיים, ומצד שני התארגנויות מקומיות חוצות מפלגות וחמולות – בדרך כלל של צעירים – המאוכזבים הן מהמפלגות הארציות הן מהכוחות המסורתיים. המצב מסתבך עוד יותר כיוון שלעיתים המפלגות הארציות משתלבות במערך החמולתי, תומכות במועמדים בעלי סיכוי מקרב החמולות המובילות ומציגות אותם כאילו הם מתמודדים מטעמן. אולם מועמדים ספורים מתמודדים לראשות המועצה ומשתמשים בשמה של אחת מהמפלגות. הרוב מתמודדים כמועמדים עצמאים או חמולתיים עם או בלי תמיכה של מפלגה מאחוריהם. זו הסיבה שקשה לסווג בוודאות את ההשתייכות הפוליטית של ראשי המועצות והערים הערביות. יש בהם חברי

מפלגות פוליטיות שהתמודדו בשם החמולה לצד אנשי חמולות שנתמכו על ידי מפלגה ארצית. כך, למשל, בבחירות 2003 העריכה אוסצקי-לזר את זהותם הפוליטית של ראשי הרשויות שנבחרו לפי החלוקה הבאה: 41 מרשימות מקומיות, שמונה מועמדי חד"ש או כאלה המזוהים עימה, שניים מהתנועה האסלאמית, שניים ממפלגות ציוניות, אחד ממד"ע ואחד מבל"ד.

המפלגות הארציות משלימות עם התחזקות הרשימות המקומיות החמולתיות ואינן מנסות להתעמת עם החמולות או לבוא במקומן. אדרבא, במקרים מסוימים הן אף תורמות לחיזוק השייכות המשפחתית כאופציה פוליטית בבחירות לרשויות המקומיות כאשר הן מנצלות את המבנה החברתי הקיים כדי להצליח בפוליטיקה המקומית.¹⁸ דפוס זה עורר ביקורת מצד כמה פובליציסטים ואנשי ציבור. כך, למשל, העיתונאי נביל עודה האשים את המפלגות הערביות באחריות לשחיתות שפשתה ברשויות המקומיות הערביות. הוא טען כי אחד הגורמים לכך היה העובדה שהן הפכו ללא יותר מ"קבלני קולות" עבור החמולות וכי הן איברו את תפקידן החברתי, המדיני והחינוכי. לטענתו ההבדל בין מועמד מפלגתי למועמד מטעם משפחה או חמולה היטשטש לחלוטין (רודניצקי, 2010).

לוח 7.3 ממחיש את התמורות שחלו בייצוג המפלגות הערביות בזירה המוניציפלית. מספר חברי מועצה מטעם חד"ש ירד מ-88 ב-1993 לכ-60 ב-2013 ו-2018. ירידה חדה אף יותר חלה במספר חברי מועצה מטעם התנועה האסלאמית. ככלל, בעוד שלאחר הבחירות של 1993 היו 164 חברי מועצה שהשתייכו לאחת המפלגות, 25 שנים לאחר מכן המספר ירד ל-109. לפי רודניצקי בחירות 2018 היו אבן דרך נוספת בתהליך ההיחלשות של המפלגות בזירה המקומית: במרבית היישובים ראשי המועצה הנבחרים אינם מזוהים פוליטית עם מפלגה. גם ביישובים שבהם נבחר ראש רשות המייצג מפלגה פוליטית (כמו בסח'נין, בדיר חנא ובעראבה, שבהם נבחרו ראשי יישובים המזוהים עם חד"ש) מתברר כי מדובר בייצוג מפלגתי למראית עין. פרשנים שהתראיינו באמצעי התקשורת טענו כי רשימות חמולתיות, אשר בראשן הוצב נציג מטעם חד"ש, אינן מייצגות את המפלגה מבחינה פוליטית. התנועה האסלאמית אומנם שמרה על ראשות שלושה יישובים, אולם באום אל-פחם, שבמשך שלושה עשורים נחשבה מעוז התנועה, זכה הפעם מועמד עצמאי שקיבל את תמיכת חד"ש ובל"ד (רודניצקי, 2018).

18 ניתן להבחין בארבעה דגמים של שיחופי פעולה כאלה בין מפלגות ארציות למועמדים וחמולות מקומיות. להרחבה ראו מוצטפא, 2005.

לוח 7.3

מספר חברי מועצה מטעם המפלגות הערביות ברשויות המקומיות

שנה	חד"ש	מד"ע	התנועה האסלאמית	בל"ד	תע"ל
1993	88	18	58	-	-
1998	79	16	47	18	-
2003	50	8	33	11	3
2008	53		33	17	
2013	60		14	24	
2018	61	4	29	11	4

מקור: מוצטפא, 2005: 23 (עבור השנים 1998-1993); רודניצקי, 2013: 19 (עבור 2003-2008); רודניצקי, 2014: 16 (עבור 2013); ח'לאילה ופאח'ורי, 2019 (עבור 2018).

מדוח מבקר המדינה על בחירות 2018 (מבקר המדינה, 2021) ניתן ללמוד מספר דברים מעניינים על נוכחות המפלגות הערביות וחד"ש במישור המקומי. ראשית, בולט חוסר שיתוף הפעולה בין המפלגות שרצו בבחירות הכלליות של 2015 יחדיו ובאותה העת עוד השתייכו לסיעה משותפת בכנסת. שנית, חד"ש בולטת בניסיונה להיות נוכחת במישור זה כאשר היא הריצה 32 סיעות-בת לעומת 14 שבל"ד הריצה, תשע שהריצה רע"מ ושלוש שהריצה תע"ל. גם הוצאותיה היו גדולות מאלה של כל המפלגות הערביות יחדיו. שלישית, בעוד את חוסר הנוכחות של תע"ל במישור המקומי ניתן להבין בהיותה מפלגה פרסונלית מאוד, הרי הנוכחות הדלה של רע"מ בולטת אם אנו זוכרים שהתנועה האסלאמית, שהיא בסיס כוחה, התחילה את דרכה הפוליטית במישור המקומי.

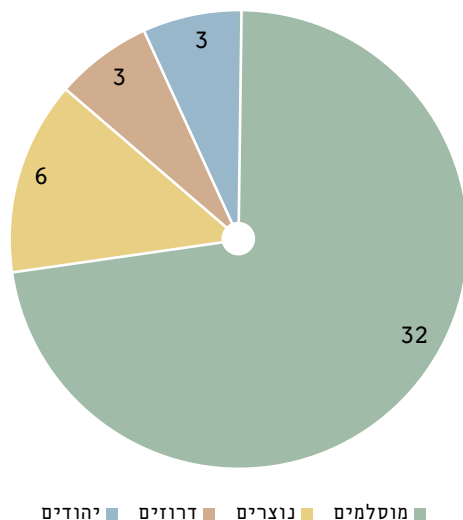
הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בנבחרי הציבור אשר ייצגו את חד"ש והמפלגות הערביות בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם הדמוגרפיים של חברי הכנסת של המפלגות האלו וסוקר את תהליכי המיזוג ביניהן ואת הפרישות מהן.

בין 1992 ל-2021 כיהנו מטעם חד"ש והמפלגות הערביות 44 חברי כנסת.¹⁹ מתוך אותם חברי כנסת השתייכו 41 למיעוט הערבי ושלושת הנוותרים היו הנציגים היהודים של חד"ש: תמר גוז'נסקי, דב חנין ועופר כסיף. החלוקה הפנימית בין 41 חברי הכנסת הלא-יהודים היא כדלקמן: 32 מוסלמים (78%), 6 נוצרים (15%) ו-3 דרוזים (7%). 27 מבין 41 חברי הכנסת הלא-יהודים התגוררו בצפון הארץ (כולל חיפה), תשעה ביישובי המשולש, ארבעה בנגב (אלה הם גם חברי הכנסת הברווים) ואחד ביפו. הייצוג הנשי במפלגות אלו נמוך: 38 מתוך 44 חברי הכנסת (86%) היו גברים בעוד שנשים היו רק שש (14%). אומנם רוב גדול של המכהנים היו מוסלמים, אך אם מביאים בחשבון את חלקם של המוסלמים מקרב המצביעים למפלגות אלו ניתן לטעון כי מוענק ייצוג יתר דווקא למיעוטים המיוצגים דרך מפלגות אלו: היהודים, הדרוזים והנוצרים.

תרשים 7.3

חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות, לפי דת

19 לא כללנו בניחוח ארבעה חברי כנסת שכיהנו תקופות קצרצרות בנות פחות משנה.

לוח 7.4 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את חד"ש ואת המפלגות הערביות ב-12 הכנסות שנבחרו בין 1992 ל-2021. ממוצע הגיל של חברי הסיעות הערביות היה יציב למדי לאורך השנים ונע בין 47 ל-54. חבר הכנסת הצעיר ביותר שנבחר היה טלב א-סאנע (שבגיל 31 נבחר לכנסת ה-13), והמבוגר ביותר – מאזן גנאים (שבגיל 64 נבחר לכנסת ה-24). כאמור, הייצוג הנשי היה נמוך לאורך רוב התקופה הנסקרת כאן. עד הכנסת ה-15 האישה היחידה הייתה נציגת חד"ש תמר גוז'נסקי, ולאחר פרישתה לא נבחרה אישה בכנסות ה-16 וה-17. בכנסת ה-18 נבחרה לראשונה אישה מוסלמית מטעם סיעה ערבית (חנין זועבי מבל"ד), בכנסות ה-20 עד ה-22 כיהנו שתי נשים מטעם מפלגות אלו, ואילו לכנסת ה-23 נכנס מספר שיא של ארבע נשים: אחת מכל מפלגה ברשימה המשותפת.²⁰ ההיחלשות הגדולה בייצוג של חד"ש והמפלגות הערביות בכנסת ה-24 (מ-15 ל-10 מושבים) פגעה בייצוג הנשים, אשר מוקמו במקומות נמוכים יחסית, והותירה את עאידה תומא סלימאן האישה היחידה.

לוח 7.4

פילוח חברי הכנסת של חד"ש והמפלגות הערביות (הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכול חברי כנסת	רקע בשלטון המקומי	יהודים	דרוזים	נוצרים	מוסלמים	נשים	גיל (ממוצע)	כנסת
5	2	1	-	-	4	1	48.5	13
9	3	1	-	1	7	1	47.0	14
10	2	1	-	2	7	1	47.0	15
8	-	-	-	2	6	-	48.7	16
10	2	1	-	2	7	-	48.5	17
11	3	1	1	1	8	1	51.0	18
11	2	1	-	2	8	1	54.0	19
13	1	1	1	2	9	2	51.6	20
10	1	1	-	2	7	2	49.7	21
13	3	1	1	2	9	2	50.1	22
15	3	1	1	2	11	4	49.8	23
10	4	1	-	1	8	1	54.1	24

20 היבחרותה של אימאן ח'טיב-יאסין, מועמדת מטעם רע"מ האסלאמיסטית, לכנסת ה-23 (2020) הייתה נקדים.

מבחינת ההתפלגות לפי דת ניכר שלהוציא את הכנסת ה-16 תמיד נכלל נציג יהודי בין חברי הכנסת של חד"ש. הדומיננטיות של חברי כנסת מוסלמים בולטת בכל הכנסות, ולעומת זאת רק בארבע כנסות נכלל חבר כנסת דרוזי.²¹ כמו במפלגות אחרות גם בחד"ש ובמפלגות הערביות יש לא מעט חברי כנסת שהם בעלי רקע בשלטון המקומי, ובהם כמה אישים שכיהנו כראשי רשויות מקומיות: תאופיק זיאד (נצרת), תאופיק ח'טיב (ג'לג'וליה), האשם מחאמיד (אום אל-פחם), אברהים צרצור (כפר קאסם), חנא סוויד (עילבון), סעיד אלחרומי (שגב שלום) ומאזן גנאים (סח'נין). נוסף על כך נציגי חד"ש והמפלגות הערביות הם מהמשכילים בקרב חברי הכנסת. לחמישה מהם תארים במדעי הרפואה (טיבי, עבאס, אבו-מערוף, אגבריה וזחאלקה) ולאחרים תוארי דוקטור בתחומים אחרים כגון מדעי המדינה (חנין, שחאדה, כסיף), פילוסופיה (בשארה), כלכלה (סעד), משפטים (ג'בארין) והנדסה (סוויד, גטאס).

הדרתם של נציגי חד"ש והמפלגות הערביות ממוקדי הכוח וקבלת ההחלטות במוסדות הנבחרים הארציים של מדינת ישראל מתבטאת בהיעדרותם הקבועה מהרשות המבצעת (כפי שנראה בסעיף הבא). במשך תקופה ארוכה מאוד הייתה הדרה זו תקפה גם בזירה הפרלמנטרית והתבטאה באי-מינוים של נציגי סיעות ערביות לתפקידים חשובים בכנסת. בהקשר זה ראוי להצביע על מפנה. בכנסת ה-15, שנבחרה בשנת 1999, מונו שני נציגים ליושבי ראש של שתי ועדות מיוחדות של הכנסת: תמר גוז'נסקי (חד"ש) לראשות הוועדה המיוחדת לזכויות הילד וטלב א-סאנע (רע"מ) לראשות הוועדה המיוחדת למאבק בנגעי הסמים והאלכוהול. ראשות הוועדה המיוחדת למאבק בנגעי הסמים והאלכוהול הייתה ב"שליטת" נציג מסיעה ערבית גם במהלך כהונת הכנסת ה-18, שנבחרה בשנת 2009. חלקו בתפקיד מוחמד ברכה (חד"ש) וטלב א-סאנע (רע"מ). בכנסת ה-20 (שנבחרה ב-2015) נקבע תקדים נוסף כאשר לראשונה התמנה נציג ערבי לראשות ועדה קבועה של הכנסת: עאידה תומא סלימאן כיהנה כיושבת ראש הוועדה לקידום מעמד האישה. תקדים אחר (חד-פעמי נכון לכתובת שורות אלה) נרשם כאשר נציג של מפלגה ערבית – האשם מחאמיד – כיהן כחבר קבוע בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בשנים 1999-2003.

התפתחות נוספת נרשמה עם מינוים של נציגים מחד"ש והסיעות הערביות לתפקיד סגן יושב ראש הכנסת. אין מדובר בתפקיד הנושא עימו סמכויות משמעותיות, אך סגני יושב ראש הכנסת מנהלים לעיתים את ישיבות המליאה וזוכים לנראות גבוהה, בייחוד בעידן של שידורים חיים רציפים מהכנסת. בהקשר זה יש לראות את כהונתם של נציגי סיעות ערביות בתפקיד זה כהתפתחות חשובה. המראה של נציג ערבי "מנצח" על ישיבות המליאה לא היה קיים עד הכנסת ה-14 (שנבחרה בשנת 1996), כאשר לתפקיד התמנה סאלח סלים (חד"ש). מאז הכנסת

21 המיעוט הדרוזי קיבל ייצוג במפלגות ציוניות כמו הליכוד, מפלגת העבודה, קדימה, ישראל ביתנו, כולנו וכחול לבן.

ה־16 (2003-2006) קיימת נציגות קבועה של חבר כנסת מהסיעות הערביות בקרב סגני יושב ראש הכנסת. בולט בהם אחמד טיבי, שהתמנה לתפקיד לראשונה בכנסת ה־17 (2006-2009) ומכהן בו ברציפות מאז.

בדומה ליתר המפלגות במערכת הפוליטית הישראלית חוו חר"ש והמפלגות הערביות לא מעט מקרים של בריתות, איחודים, פיצולים ופרישות. הבריתות כבר תוארו לעיל בחלק שעסק בזירה האלקטורלית, ושסקר את המערכים השונים שבמסגרתם התמודדו ארבע המפלגות. למשל, התמודדותה של בל"ד ברשימה אחת עם חר"ש (1996) ועם תע"ל (1999), השותפות הממושכת של רע"מ ותע"ל (2006-2015) או ההקמה ההיסטורית של הרשימה המשותפת (2015) ושוב בספטמבר 2019 וב־2020). בשאר המקרים מדובר בחבר כנסת יחיד שערך למפלגה אחרת או שהקים רשימה עצמאית והתמודד (בלי הצלחה) בבחירות לכנסת. מקרה ראשון הוא זה של האשם מחאמיד. מחאמיד, פעיל וחבר כנסת ותיק בחר"ש, מחה על דחיקתו מרשימת מועמדי חר"ש לבחירות של 1999. בתגובה הוא עבר לרע"מ, שובץ במקום השלישי ברשימתה ונבחר לכנסת. לקראת הבחירות הבאות (2003) השותפות הזו תמה ומחאמיד התמודד בבחירות ברשימה עצמאית בשם ברית לאומית מתקדמת. זו זכתה במעט יותר מ־20,000 קולות ולא עברה את אחוז החסימה. מקרה אחר היה של מוחמד כנעאן, שפרש ממד"ע במהלך כהונת הכנסת ה־15 (1999-2003) וייסד את המפלגה הלאומית הערבית. מפלגה זו התמודדה בבחירות של 2006 אך זכתה במספר קולות זניח. ב־2015 התמודד כנעאן בראש הרשימה הערבית. רשימה זו הוקמה ערב הבחירות בידי טלב א־סאנע, מוותיקי חברי הכנסת הערבים, אשר מחה על אי־שיבוצו ברשימה המשותפת. א־סאנע הסיר את מועמדותו יום לפני הבחירות, צעד שהקפיץ את כנעאן לראשותה. הרשימה בראשות כנעאן התמודדה גם בבחירות של אפריל 2019. בשתי הפעמים היא קיבלה רק מעט יותר מ־4,000 קולות.

זירת הממשלה

עד לבחירות של 1992 היו חר"ש והסיעות הערביות בכנסת במעמד של אופוזיציה תמידית והרחק מחוץ למעגלי ההשפעה. יתרה מכך, לעיתים קרובות היחס כלפיהן היה כאל נציגות המיעוט הערבי־פלסטיני העוין (מעין "גיס חמישי") שאין לתת בו אמון, אסור לשתף עימו פעולה ואי־אפשר לכלול אותו בקואליציה.²²

22 פוליטיקאים ערבים ודרוזים מהמפלגות הציוניות (או מהרשימות הנלוות של מפא"י) היו כמובן שותפים בקואליציות ואף מונו לתפקידים שונים ברשות המבצעת, לרבות סגני שרים (הראשון בהם היה עבד אל־עזיז א־זועבי ממפ"ם ב־1971) ושרים (הראשון היה סאלח טריף ממפלגת העבודה ב־2001).

תוצאות הבחירות של 1992 שינו את הסטטוס של חד"ש והמפלגות הערביות והעמידו אותן לראשונה במצב שאפשר להן להשתתף בפוליטיקה הקואליציונית ולקבל גישה, גם אם מוגבלת, למוקדי קבלת ההחלטות.²³ הדבר התאפשר כיוון שחמשת המושבים שלהן העניקו למחנה המרכז-שמאל בראשות מפלגת העבודה גוש חוסם של 61 חברי כנסת. ראש הממשלה המיועד יצחק רבין אומנם פסל אותן כשותפות מלאות בקואליציה, אך הבהיר שהוא מקווה לקבל את תמיכתן מבחוץ בתמורה להיענות הממשלה לדרישותיהן בנושאי הפניית משאבים למגזר הערבי (Inbar, 1995: 36–37). במסגרת המגעים שהתקיימו לקראת כינון הממשלה העבירה מפלגת העבודה לח"כ תאופיק זיאד (נציג חד"ש) ולח"כ עבד אלוהאב דראושה (נציג מד"ע) מכתבים שפירטו את עמדותיה בנושאי השלום, החברה והשוויון לאוכלוסייה הערבית בישראל. ההתחייבויות שנכללו במכתבים אלה סללו את הדרך של חד"ש ומד"ע לתמיכה חיצונית בממשלה. במעמד כינון הממשלה, ב־13 ביולי 1992, הצביעו חמשת חברי הכנסת בעד ממשלת רבין. היה זה מקרה נדיר שבו המפלגות הערביות הביעו תמיכה בכינון ממשלה.

התמיכה החיצונית שהעניקו המפלגות הערביות לממשלת רבין הפכה לחיונית אף יותר לאחר פרישתה של ש"ס מהקואליציה בספטמבר 1993. בשני תחומים לפחות הן אף יכלו להצדיק לפני תומכיהן את התמיכה בממשלה ציונית. התחום הראשון היה קידום תהליך השלום שהובילה ממשלת רבין, תהליך שכלל התפייסות היסטורית עם אש"ף (הארגון לשחרור פלסטין) והכרה של מדינת ישראל בלגיטימיות שלו ושל תביעותיו להכרה בזכויות הלאומיות של העם הפלסטיני. התחום השני נגע להפניית משאבים למגזר הערבי וצמצום האי-שוויון שלו. התקציבים שהופנו לאוכלוסייה הערבית כמעט שולשו בין 1992 ל־1995, ונעשו צעדים לשילובם של ערבים בשירות המדינה (קופמן וישראל, 1999: 118).

יש שתפסו את השינוי שחל במעמדן של הסיעות הערביות בכנסת ה־13 כצעד משמעותי קדימה בכל הנוגע לשילובם של הערבים בפוליטיקה ולהכללתם בחברה הישראלית (אוסצקי-לזר, 1992; Smootha and Peretz, 1993). לעומתם היו שטענו כי השינוי היה קל ביותר, כי השפעתן של חד"ש ומד"ע על המדיניות שהובילה ממשלת רבין הייתה לא יותר מזניחה וכי היחס כלפיהן נותר בעינו. לדוגמה, הצהרות חוזרות ונשנות מצד מד"ע על נכונותה להיכנס לקואליציה נענו בכתף קרה מצד רבין, ושבתיה ממושכת של ראשי הרשויות הערביות מול משרד ראש הממשלה בירושלים הסתיימה בלי הישגים (Ghanem, 1997: 82–83). נוסף על כך, הישענותה של ממשלת רבין על תמיכתן של המפלגות הערביות הייתה רכיב מרכזי במסע הדה-לגיטימציה נגדה. אנשי האופוזיציה מימין חזרו והדגישו בניסוחים שונים שלממשלה

23 שמעון פרס ניהל מגעים לא פורמליים עם הסיעות הערביות גם ב־1990, במסגרת הניסיון להקים ממשלה לאחר נפילת ממשלת שמיר בהצבעת אי-אמון.

"אין מנדט" לוותרים כיוון שהיא נסמכת על "הקול הערבי" ואין לה "רוב יהודי" (גל-נור ובלאנדר, 2013: 937).

תוצאות הבחירות של 1996 היו ניצחון פירוס עבור חד"ש והמפלגות הערביות. אומנם ייצוגן הפרלמנטרי כמעט הוכפל, אך ניצחונו של נתניהו החזיר אותן למעמד המוכר של אופוזיציה שולית ונטולת כל השפעה פוליטית. מצב העניינים לא השתנה גם בבחירות הבאות, למרות ניצחונו של אהוד ברק ממפלגת העבודה ועל אף שכ-95% מהבוחרים הערבים הצביעו עבורו בבחירה הישירה לראשות הממשלה. לאחר ניצחונו פתח ברק במגעים לקראת הרכבת ממשלה חדשה, שבכולם הייתה התעלמות כמעט מוחלטת מהסיעות הערביות. רק לאחר שנשלמה מלאכת הרכבת הקואליציה נפגש ברק עם נציגי הסיעות הערביות לפגישת עדכון קצרה ובלתי מחייבת (גאנם ואוסצקי-לזר, 2001: 195). ההדרה של המפלגות הערביות מהרשות המבצעת השתקפה באופן חדר ביותר בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001. מכיוון שבחירות אלה קבעו רק את זהות ראש הממשלה ולא השפיעו על חלוקת המושבים בכנסת, מצביעים ערבים רבים חשו כי הן אינן רלוונטיות כלל עבורם. מאחר שהחרמה של הבחירות לא הייתה צפויה לפגוע בייצוג בכנסת, תמכו הפעם גם הסיעות הערביות (בניגוד לעמדתן בעבר) בקריאות מטעם ארגונים שונים בחברה הערבית להימנע מהצבעה.

ניתן לטעון כי מעמדן האופוזיציוני הקבוע של הסיעות הערביות עד 2021 היה תוצר של החלטה בלתי נמנעת של שני הצדדים (רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2004). מצד אחד, הן מודרות בקביעות על ידי המפלגות הציוניות שאינן רואות בהן שותפות לגיטימיות, בעיקר בגלל היותן אנטי-ציוניות (או לפחות לא-ציוניות)²⁴. מצד שני, האופי האנטי-ממסדי שלהן, שנובע מערעורן על משקלו של המרכיב היהודי בזהותה של מדינת ישראל, משחק אף הוא תפקיד בקושי שלהן להיות שותפות פעילות ב"ממשלה ציונית" ומעמיד אותן בדילמה של השפעה מול מחאה (גאנם ואוסצקי-לזר, 2001; קניג, 2004).

הסיעות הערביות נותרו מחוץ למשחק הקואליציוני לאורך שנים ארוכות, עד לשנת 2019. המבוי הסתום הפוליטי שהביא לקיומן של שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנה הביא לכך שהסיעות חזרו להיות רלוונטיות. כך, לאחר הבחירות של אפריל 2019 כשהתברר לנתניהו שישראל ביתנו לא תצטרף לקואליציה, ושבלעדיה אין לו רוב של 61 חברי כנסת, הוא עשה כל שביכולתו על מנת להגיע למספר הנכסף. המאמצים כללו גם פנייה אל יושב ראש רע"מ מנסור

24 בהקשר זה זכורה במיוחד התבטאותו של יושב ראש יש עתיד, יאיר לפיד, שלאחר פרסום תוצאות בחירות 2013 שלל על הסף שיתוף פעולה עם המפלגות הערביות ואמר שלא יקים "גוש חוסם" עם ה"זועביז".

עבאס כדי לראות אם ניתן לקבל תמיכה של שני חברי הכנסת של המפלגה (או לכל הפחות הימנעות) בהצבעה על כינון ממשלת ימין בתמורה לתקציבים לתנועה האסלאמית והכרה בכפרים הלא-מוכרים בנגב. מקורבו של נתניהו אף פרסם בהקשר זה שני טורי דעה בעיתונות היומית שבהם קרא לימין לקשור את הגורל עם ערביי ישראל, לפתוח להם את הדלת ולשלכם בהנהגת המדינה (אשל, 2019א; 2019ב). המהלך לא צלח, הכנסת התפזרה, ובחירות נקבעו לחודש ספטמבר.

כחודש לפני בחירות ספטמבר 2019 התראיין יושב ראש הרשימה המשותפת איימן עודה והצהיר שהוא מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל בראשות בני גנץ. את ההצטרפות הוא התנה בהיענות לדרישות בארבעה תחומים: תכנון ובנייה, מיגור האלימות בחברה הערבית, רווחה (לרבות בניית בית חולים בעיר ערבית) וביטול "חוק הלאום". הצהרה זו סימנה נכונות לשינוי היסטורי: המפלגות הערביות אומנם הצטרפו בעבר ל"בלוק חוסם", אבל הקפידו תמיד להישאר מחוץ לקואליציה ולממשלה. עודה העריך שהסיכוי לממש את המתווה הזה לאחר הבחירות הקרובות קלוש, אבל יש לו חשיבות גדולה כהצהרת כוונות (ברנע, 2019).

בהתאם לרוח זו, לאחר הבחירות המליצו 10 מתוך 13 חברי הרשימה המשותפת לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על בני גנץ. נציגי בל"ד נמנעו מלעשות כן. משקיבל גנץ את המנדט להרכבת הממשלה (לאחר שנתניהו הודיע לנשיא כי לא הצליח להקים ממשלה) הוא נפגש עם איימן עודה ואחמד טיבי. אף כי היה מדובר בשיחת גישושים בלבד, היא סימלה עידן חדש עבור המפלגות הערביות, שמאז 1992 לא הוזמנו באופן רשמי לפגישות של משא ומתן קואליציוני. אפילו האירוע הסמלי בעיקרו נתן לליכוד תחמושת תעמולתית ונתניהו ניצל אותה:

"ממשלה כזאת [שתלויה במפלגות הערביות] היא סכנה לביטחון ישראל", אמר נתניהו. הוא פנה לגנץ ואמר: "היית הרמטכ"ל במבצע 'צוק איתן' [...] אתה זוכר מה עשה [אחמד] טיבי? קרא מעל כימת הכנסת בשמות המחבלים שחוסלו בעזה ואמר שזה 'ל'מבצע פשעי מלחמה [...] עם האנשים האלה אתה רוצה להקים ממשלה? זה לא יאומן. זו סטירת לחי ללוחמים" (ירקצי ושל, 2019).

התבטאות זו ממחישה את גובה החסם שהמפלגות הערביות – לפחות אלו שתומכות בהשתלבות בפוליטיקה הקואליציונית – עמדו מולו. דומה היה שהאבחנה של ג'מאל משנת 2006 נותרה בתקפותה:

המפלגות הערביות מעולם לא היו שותפות מלאות בקואליציה ממשלתית במדינת ישראל; האזרחים הערבים אינם שותפים לתהליכי קבלת החלטות שמעצבים את אורחות חייהם, ומוסדות המדינה נשלטים על ידי הרוכ היהודי [...] הניסיון

לשתף מנהיגים ערבים ומפלגות ערביות בתהליכי קבלת החלטות במדינה, אפילו בצורה עקיפה, נתפס בקרב הרוב היהודי כצעד בלתי לגיטימי וכחציית גבול אדום (ג'מאל, 2006: 130).

אלא שהנסיבות הפוליטיות של שתי מערכות הבחירות הבאות הביאו להתפתחויות מרחיקות לכת ושינו את מעמדן של המפלגות הערביות. לאחר בחירות 2020 המליצו גם נציגי בל"ד לנשיא המדינה להטיל על גנץ את הרכבת הממשלה ובכך העניקו לו רוב של 61 ממליצים. גם הפעם נמנע גנץ (או שלא הצליח לקבל הסכמה מיתר מרכיבות הקואליציה האפשרית) מלהקים ממשלה בתמיכת הרשימה המשותפת והחליט לחבור דווקא לממשלת אחדות עם נתניהו. כפי שכבר הוזכר, החלטה זו עוררה אכזבה רבה במגזר הערבי ואף הייתה בין הסיבות העיקריות לשיעור ההשתתפות הנמוך בבחירות 2021.

נקודת מפנה חשובה הנוגעת למתן לגיטימציה לצירוף המפלגות הערביות לקואליציה הגיעה לקראת בחירות 2021, ומי סלל את הדרך לשינוי היה (באופן שהפתיע רבים) דווקא ראש הממשלה בנימין נתניהו. חישובים פוליטיים גרמו לכך שנתניהו ותומכיו הסיקו כי המשך שלטונו תלוי בגיוס תמיכה ממחנה מתנגדיו, והם זיהו פוטנציאל לכך בקרב הערבים (ופנו אליהם באופן ישיר לתמוך בליכוד) ובקרב מפלגת רע"מ, שמצידה סימנה כי היא נכונה לשיתוף פעולה בתנאים מסוימים. אף כי ה"חיזור העדין" של נתניהו אחרי מנהיג רע"מ מנסור עבאס לא היה פומבי, הוא גם לא הוכחש בפה מלא.

כיוון שתוצאות בחירות 2021 לא הביאו להכרעה ברורה, דומה היה שרע"מ הפכה לרלוונטית בתהליך הסבוך של הרכבת ממשלה. ההתקרבות של נתניהו אל רע"מ ומנהיגה מנסור עבאס עוד טרם הבחירות הפכה אותה לשחקנית מפתח שבתנאים מסוימים הייתה יכולה לאפשר לנתניהו להקים ממשלה (בתמיכתה או בהימנעותה). כפועל יוצא, האסטרטגיה הזו של נתניהו הכשירה למחצה את ההסתמכות על רע"מ גם עבור גוש המפלגות שהיה מעוניין בהחלפתו ("גוש השינוי"). ביטוי מובהק לכך היה האופן שבו כלי התקשורת חילקו את המפה הפוליטית, לקראת הבחירות ואף לאחריהן: "גוש נתניהו", "גוש השינוי" (או גוש המרכז-שמאל) ושתי מפלגות לא מזוהות – ימינה ורע"מ.

בסבב ההתייעצויות הראשון בבית הנשיא החליטו הפעם עשרת חברי הכנסת של רע"מ והרשימה המשותפת שלא להמליץ על שום מועמד. נתניהו קיבל את המנדט ואף ניהל מגעים עקיפים עם מנסור עבאס.²⁵ אולם הווטו המוחלט שהטילה סיעת הציננות הדתית על שיתוף פעולה

25 במסגרת מגעים אלה נפגש עבאס עם נתניהו במעון ראש הממשלה והוקמה בכנסת - ביוזמת הליכוד ורע"מ - ועדה מיוחדת לענייני החברה הערבית.

עם רע"מ ביטל את האפשרות להקמת ממשלת ימין-חרדים שתיסמך על תמיכה, ולו עקיפה (מחוץ לקואליציה, למשל, בממשלת מיעוט) של מפלגה זו. בסבב ההתייעצויות השני – לאחר שנתניהו החזיר את המנדט לנשיא המדינה – החליטו חמשת חברי הכנסת של חד"ש ותע"ל להמליץ על יאיר לפיד, בעוד חמשת האחרים (הנציג היחיד של בל"ד וסיעת רע"מ) – לא המליצו על שום מועמד. עם זאת, יושב ראש רע"מ מנסור עבאס אמר לנשיא כי ישתף פעולה בצורה חיובית עם כל מי שתוטל עליו מלאכת הרכבת הממשלה.

משקיבל לפיד את המנדט להקמת הממשלה הוא פתח בשיחות קואליציוניות נמרצות עם המפלגות שנמנו עם גוש השינוי, אך גם עם רע"מ ועם ימינה. ב-2 ביוני הודיע לפיד לנשיא המדינה כי עלה בידו להקים ממשלה, ותשעה ימים לאחר מכן נחתם הסכם קואליציוני היסטורי: לראשונה אי פעם נכללה סיעה ערבית באופן רשמי בקואליציה. אומנם רע"מ לא קיבלה ייצוג סביב שולחן הממשלה, אך עבאס מונה לסגן יושב ראש הכנסת וליושב ראש הוועדה המיוחדת לענייני החברה הערבית, וחברו לסייעה סעיד אלחרומי מונה ליושב ראש ועדת הפנים והגנת הסביבה. במסגרת ההסכם הקואליציוני זכתה רע"מ בתשורות נוספות, אך דומה שההישג הגדול ביותר היה עצם היכללותה של מפלגה ערבית לא-ציונית בקואליציה שלטונית – הכללה תקדימית שהביאה לקיצן 73 שנות הדרה ממעגל מקבלי ההחלטות.

הזירה הפנים-מפלגתית

בכואנו לנתח את הזירה הפנימית של חד"ש והמפלגות הערביות עלינו ראשית לתת את הדעת למורכבות הארגונית של חלק מהן. חד"ש, כפי שכבר צויין בעבר, אינה מפלגה אלא "חזית" אשר הרכיב העיקרי בה הוא המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). עם זאת, יש לחד"ש מוסד דמוקרטי: מועצת חד"ש, אשר חבריה מופקדים, מאז שנת 1992, על בחירת רשימת המועמדים שלה לכנסת. רע"מ אינה נחשבת אף היא למפלגה מבחינה משפטית. היא החלה דרכה כרשימה משותפת של התנועה האסלאמית (פלג דרומי) ומפלגת מד"ע. במהלך השנים נחלש הייצוג של מד"ע, וכיום מדובר ברשימה המבוססת על התנועה האסלאמית והמתמודדת לכנסת על בסיס מפלגה שנקראת רשימת האיחוד הערבי.

בתור הכוח הפוליטי הוותיק ביותר שמוזהה עם ייצוג המגזר הערבי ותמיכה מצידו, חד"ש (או ליתר דיוק מק"י, המרכיב העיקרי בה) היא גם השחקן הממוסד ביותר. תקנון המפלגה קובע שכל תושב ישראלי בן 18 ומעלה המצטרף אליה ומקבל את עקרונותיה – הופך לחבר. לחבר מפלגה כמה חובות וזכויות, לרבות הזכות "לבחור במישרין, או באמצעות צירים, את מוסדות המפלגה ולעמוד בעצמו לבחירה אליהם". זכות זו מותנית בתקופת אכשרה בת חצי שנה.

המוסד העליון של המפלגה הוא הוועידה, אשר מתכנסת פעם בארבע שנים. כך, למשל, נערכו ועידות בחיפה בשנת 2007 (ועידת מק"י ה-25 בהשתתפות 1,500 צירים); ובנצרת בשנת 2015 (ועידת מק"י ה-27 בהשתתפות כ-1,000 צירים). בין ועידה לוועידה המוסד בעל הסמכות העליונה במפלגה הוא הוועד המרכזי, שאליו יכול להיבחר חבר מפלגה בעל ותק של שלוש שנים לפחות.

מועצת מק"י מורכבת מצירים המייצגים את הסניפים של מק"י. הצירים האלה מתכנסים כוועידה פעם בארבע שנים על מנת לבחור את הוועד המרכזי, שבתורו בוחר את הלשכה הפוליטית. מדי פעם המועצה מתכנסת לדיונים פוליטיים; הכינוסים האלה נקראים ישיבות מועצה, כי הם אינם חלק מהוועידה (שכאמור, מתכנסת פעם בארבע שנים ובחרת מוסדות).

מלבד מק"י הורכבה חד"ש במהלך השנים מתנועות וגופים נוספים, כגון "הפנתרים השחורים", ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי (בנק"י), ועד היוזמה הדרוזי, תראבוטת החברות ועוד. לחברי התנועות האלה מובטח ייצוג במועצת חד"ש – המוסד האמון על בחירת מזכ"ל החזית ורשימתה לכנסת. מועצת חד"ש מורכבת בעיקרה מצירים אשר נבחרים בסניפים. הייצוג לסניפים נקבע בהתאם להישגים האלקטורליים של חד"ש באזור שאותו מייצג הסניף.

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) שינתה חד"ש את הליך בחירת המועמדים שלה. עד אז נקבעו הרשימות בידי חברי ועדת מינויים מצומצמת בתהליך סגור. החל משנת 1992 התקיים הליך כוללני יותר של בחירות. מי שהופקדו על התהליך הם מאות חברי מועצת חד"ש (גולדברג, 1994: 92). עוד לפני שמתכנסת מועצת חד"ש כדי לבחור את הרשימה נוהגת מק"י לגבש את רשימת מומלציה ומגיעה עימה למועצת חד"ש. במסגרת השיטה נערכה על כל מקום ברשימה הצבעה חשאית נפרדת. אם המועמד זכה ברוב מוחלט מהקולות, הוא הוכרז כמנצח. אם לא, נערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. המפסיד היה רשאי להציג מועמדות למקומות נמוכים יותר (רהט ושר-הדר, 1999א). בפועל, חלק מהמועמדים נבחרו בהצבעה גלויה מכוח היותם מועמדים יחידים. דפוס זה היה שכיח במיוחד בבחירות לראשות הרשימה. רק שלוש פעמים מאז 1996 נערכה התמודדות על המקום הראשון (לוח 7.5); בכל המקרים הללו היא קרתה כאשר המנהיג המכהן פרש.²⁶ נוהג שהשתרש בחד"ש היה בחירתו של מועמד יהודי למקום השלישי ברשימה. לא מדובר בשריון פורמלי: מול המועמד היהודי התמודדו בכמה מקרים גם מועמדים אחרים; אך מוסכמה פנים-מפלגתית בלתי כתובה הביאה לכך שמאז 1996 ניצח תמיד המועמד היהודי.

26 לעיתים המנהיג המכהן פרש זמן קצר טרם התמודדות, בעקבות לחצים פנימיים או לאחר שהעריך כי סיכוייו לזכות נמוכים (תמיכת רוב של שני שלישים לפחות נדרשה למי שכהן יותר משתי כהונות).

לוח 7.5 בחירות במועצת חד"ש

מספר משתתפים (בקירוב)	המועמד שנבחר במקום הראשון	אחוז התמיכה במועמד שנבחר למקום הראשון
250	1992	מועמד יחיד
380	1996	מועמד יחיד
380	1999	73%
420	2003	מועמד יחיד
430	2006	69%
770	2009	מועמד יחיד
800	2013	מועמד יחיד
900	2015	59%
940	2019	מועמד יחיד

בל"ד אימצה מודל ארגוני דומה לזה של חד"ש ומק". היא כוללת בתוכה מספר רבדים ארגוניים חשובים: הוועידה הארצית, המועצה הכללית (105 חברים), הלשכה הפוליטית (תשעה חברים), הוועד המרכזי (35 חברים), ועדת הביקורת, ועדות מחוזיות וסניפים מקומיים. הוועידה הארצית מורכבת מצירים ונציגים של הסניפים המקומיים של בל"ד שנבחרים בתוך הסניפים המקומיים. הוועידה הארצית מתכנסת אחת לשנתיים ויש אפשרות לכנס אותה במקרים חריגים. הוועידה הארצית קובעת את מדיניות המפלגה ובוחרת את הוועד המרכזי ואת המועצה הארצית של המפלגה. המועצה הארצית כוללת בתוכה את 35 חברי הוועד המרכזי של המפלגה שנבחרו בוועידה לצד 70 חברים המייצגים את הסניפים והאזורים השונים של המפלגה. 105 החברים בוחרים את יושב ראש המועצה הארצית של המפלגה, הדנה בסוגיות פוליטיות והחלטותיה מחייבות את הוועד המרכזי של המפלגה.²⁷

מי שבחרים את רשימת המועמדים של בל"ד ואת יושב הראש הם צירי ועידת המפלגה. הוועידה מתכנסת לפני בחירות לכנסת, מספר ימים לפני מועד הגשת הרשימות לוועדת הבחירות המרכזית. היא בוחרת את היושב ראש ולאחר מכן את המועמדים הבאים, כאשר על כל אחד מהמקומות הגבוהים ברשימה (בדרך כלל ארבעה-חמישה מקומות) נערכת הצבעה

27 להרחבה על המבנה הארגוני של בל"ד ראו באחר האינטרנט שלה (בערבית).

נפרדת. הוועידה מנתה לאורך השנים בין 500 ל-600 צירים. מייסד המפלגה עזמי בשארה נבחר תמיד פה אחד ליושב הראש עד לעזיבתו את ישראל בשנת 2007. מי שהחליף אותו בתפקיד היושב ראש היה ג'מאל זחאלקה, שנותר בתפקיד עד לשנת 2019. לקראת הבחירות לכנסת ה-21 התרעננה הנהגת המפלגה מן היסוד. זחאלקה וחנין זועבי הצהירו שלא יתמודדו מחדש על מקומם לאחר שהעריכו שסיכוייהם להיבחר מחדש, ברוב הדרוש של 60%, קלושים. הוועידה בת כ-600 הצירים התכנסה בנצרת ובחרה את מועמדיה לכנסת. 16 מועמדים התחרו על חמישה מקומות. מטאנס שחאדה נבחר ליושב ראש החדש בסיבוב שני לאחר שגבר בהפרש קטן על אשרף קורטאם. למקום השני נבחרה היבה יזבק. שנתיים לאחר מכן (ינואר 2021) הודח שחאדה מתפקידו, לאחר שהפסיד בהתמודדות בוועידת המפלגה לסאמי אבו שחאדה. יזבק הייתה המועמדת היחידה למקום השני ושמרה על מיקומה.

רע"מ, רשימת האיחוד הערבי, כללה כאמור את מד"ע ואת הרשימה האסלאמית. במד"ע היו מוסדות, ועל פי דיווחים מנהיגה ומועמדיה לכנסת נבחרו על ידי ועידה מפלגתית ערב בחירות. לעומת זה מועמדי התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) נבחרים בידי חברי המועצה/הוועידה הכללית של הפלג הדרומי בתנועה האסלאמית.

ועידת תע"ל בוחרת את מוסדות המפלגה וגם את מועמדי המפלגה לכנסת. הלשכה הפוליטית של תע"ל מורכבת מ-11 חברים. אלו נבחרים על ידי הוועד המרכזי של המפלגה שמורכב מ-37 חברים שנבחרים במסגרת הוועידה הארצית של המפלגה. הוועידה מתכנסת אחת לארבע שנים ותמיד לפני הבחירות לכנסת. הוועידה של המפלגה בוחרת לרוב גם את יושב ראש המפלגה וגם את רשימת המועמדים מטעמה לכנסת. לעומת זאת הלשכה הפוליטית של תע"ל בוחרת את נציגי המפלגה בוועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי, קובעת את הפעילויות של המפלגה ומתווה את המדיניות שלה בנושאים השונים. תהליך ההתמסדות של תע"ל הואץ בשנים האחרונות, מאחר שבמשא ומתן בין מרכיבי הרשימה המשותפת על הייצוג של כל מפלגה לא רצתה תע"ל להיתפס כמפלגה של איש אחד וכנטולת מוסדות פוליטיים.

במחקרים שבחנו את מידת הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית (רהט, שפירא ופיליפוב, 2013; רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן 2019), על ידי יצירת מדד ששיקף היבטים שונים של הסוגיה, נמצא שחד"ש ובל"ד הן מפלגות בעלות רמת דמוקרטיה פנימית בינונית-גבוהה בהשוואה לשתי המפלגות האחרות, והן ממוקמות מעל חלק ניכר מהמפלגות במערכת הפוליטית הישראלית. משמע במפלגות אלו ניכרים השתתפות פוליטית משמעותית, ניסיון להבטיח ייצוגיות והיענות פוליטיות ולעיתים אף תחרות על מועמדות לכנסת ולמנהיגות המפלגה. תע"ל וגם רע"מ הוערכו כבעלות רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה במיוחד, בדומה למפלגות החרדיות.

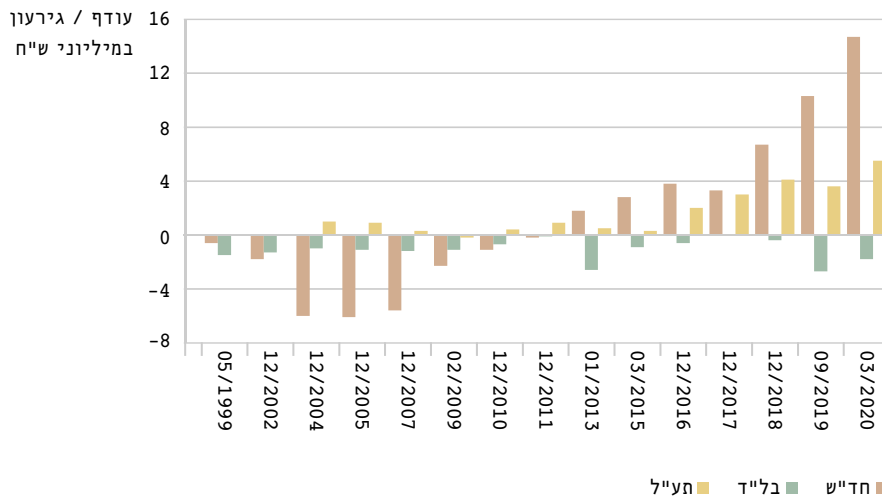
חאזן כספי

בחד"ש ובמפלגות הערביות, כמו בשאר המפלגות, המקור של מרבית ההכנסות הכספיות הוא המימון הממלכתי שהן זכאיות לו מתוקף חוק מימון מפלגות. כך, למשל, לפי דוח משרד מבקר המדינה, במהלך שנת 2017 כ-84% מהכנסותיה של חד"ש, כ-90% מהכנסותיה של בל"ד וכ-97% מהכנסותיהן של תע"ל ושל רע"מ נבעו ממימון ממלכתי (מבקר המדינה, 2018). שאר ההכנסות נבעו מתרומות, ממיסי חבר ומשכר עובדי הסיעה בכנסת.

כמו מפלגות אחרות, גם חד"ש והמפלגות הערביות נוהגות לתכנן תקציב גירעוני לתקופות הבחירות. כלומר, במקרים שבהם תוצאות הבחירות הכזיבו המפלגה נכנסת לגירעון, אשר מכוסה בעזרת המימון השוטף במהלך כהונת הכנסת. תרשים 7.4 מתאר את המאזן הכספי של חד"ש, בל"ד ותע"ל מאז שנת 1999 (עבור מד"ע/רע"מ הנתונים אינם אחידים ורציפים). שלושה ממצאים בולטים לעין. ראשית, ניכר השיפור במאזן הכספי של חד"ש, שהייתה בגירעונות של כ-6 מיליון ש"ח בין 2004 ל-2007, התאזנה לאחר מכן, וב-2020 הגיעה לעודף של כמעט 15 מיליון ש"ח. שנית, בל"ד הייתה במצב גירעוני לאורך רוב התקופה, אם כי גירעונותיה לא היו גבוהים אף פעם מ-3 מיליון ש"ח. שלישית, תע"ל שמרה על מאזן חיובי כמעט ברציפות.

תרשים 7.4

המאזן הכספי של חד"ש, בל"ד ותע"ל, 1999-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

חד"ש והמפלגות הערביות במרשתת

חד"ש החזיקה אתר אינטרנט כבר בבחירות 1999. איכות האתר הוערכה כבינונית לקראת בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011). בבחירות 2009 היא עשתה שימוש ברוב אמצעי התקשורת החדשים שעמדו אז לרשותה (כספי ולב, 2010). המקרה של המפלגות הערביות אינו ברור – או שלא היו להן אתרים, או שמגבלות השפה מנעו מחוקרים לאתר ולנתח אותם.²⁸ באופן כללי, גם ככל שמדובר ברשתות החברתיות, המידע על המפלגות הערביות האחרות חלקי, ועל כן ניתן לנתח רק את פעילות חד"ש והרשימה המשותפת. עם זאת, ניתן לטעון בזהירות שנוכחותן המקוונת של המפלגות הערביות הייתה נמוכה יחסית לרוב המפלגות. כך למשל בבחירות 2009 רע"מ-תע"ל ובל"ד לא עשו כל שימוש במגוון אמצעי התקשורת החדשים כגון יוטיוב, בלוגים, פייסבוק, דוא"ל ותקשורת מסרים בטלפונים סלולריים (כספי ולב, 2010). עם זאת, היו יוצאי דופן אישיים דוגמת חשבון הפייסבוק של אחמד טיבי לקראת בחירות 2015 (זמיר ורהט, 2017). אולם לקראת 2017 נראה כי התחולל שינוי כאשר בשנה זו כבר היה חשבון פייסבוק לכל חברי הכנסת של הרשימה המשותפת (זמיר ורהט, 2019).

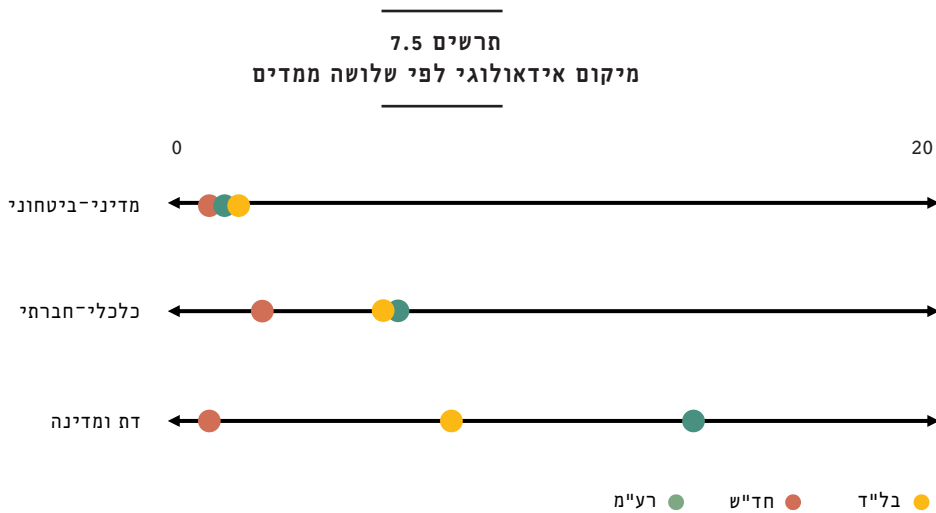
בבחירות 2013 היה לחד"ש דף פייסבוק, אך היה לו מספר לייקים נמוך יחסית למפלגות אחרות, ואף יחסית לדף הפייסבוק של חבר הכנסת שלה דב חנין (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בבחירות 2015 ניכרה פעילות נמוכה של הרשימה המשותפת בפייסבוק ביחס ליתר המפלגות – במונחים של תפוקת רשומות (פוסטים) – אך היא הייתה גבוהה מזו של המנהיג שלה. עם זאת, לרשימה המשותפת היה מספר לייקים גבוה יחסית, שלישי אחרי מרצ וישראל ביתנו ומעט פחות מאשר למנהיגה, איימן עודה (זמיר ורהט, 2017). בשנת 2016 לרשימה המשותפת לא היה חשבון טוויטר, אבל לחד"ש היה חשבון פעיל מזה של מנהיגה והעומד בראש הרשימה המשותפת, איימן עודה. כמו במקרה של מרצ לא דובר בבולטות פוליטית כללית של המפלגה אלא בסימן לרמת פרסונליזם נמוכה יחסית של המפלגה שבאופן יחסי לא בלטה פחות מאשר המנהיג שלה. אולם בשנת 2019 (רהט, 2022) ניכר שינוי. אומנם בצד ההיצע בלטה המפלגה, כאשר תפוקת הרשומות שלה בפייסבוק הייתה אולי נמוכה מעט מזו של עודה, אך תפוקת הציוצים שלה הייתה גבוהה בהרבה. אבל בצד הביקוש הסתמנה פרסונליזציה ברורה: עודה נהנה מיותר מפי שלושה לייקים בפייסבוק (כ־201,000 לעומת כ־65,000 למפלגה) ויותר מפי חמישה עוקבים בטוויטר (כ־62,000 לעומת כ־12,000 למפלגה) בהשוואה למפלגתו.

המחקר ההשוואתי נוהג למיין את המפלגות השונות למשפחות אידאולוגיות: סוציאל-דמוקרטיות, ליברליות, ירוקות, שמרניות וכיוצא באלה. את חד"ש נוהג לשייך למשפחת המפלגות הקומוניסטיות, או לזרם הסוציאליזם הדמוקרטי כפי שנהוג יותר לכנותו כיום.²⁹ עם זאת, הזיהוי הקומוניסטי של המפלגה בתקופה הנסקרת בספר זה – לאחר קריסת ברית המועצות – התמתן משמעותית. נויברגר (1997), למשל, טען שלאחר קריסת הקומוניזם במזרח אירופה חד"ש היא מפלגה פחות קומוניסטית ויותר ערבית (ערבים היו רוב גדול בכל מוסדותיה) ודמוקרטית, הן מבחינת ניהול ענייניה הפנימיים הן במידת מחויבותה למשטר הדמוקרטי. את המפלגות הערביות, בהיותן מפלגות המייצגות מיעוט, קשה יותר לשייך לקטגוריות האוניברסליות המקובלות. בל"ד מסווגת לעיתים כמפלגה לאומנית ורע"מ כרשימה אסלאמיסטית-דתית. אולם ככלל – ניכר כי הדגש של כולן הוא מעמדו של המיעוט הערבי-פלסטיני במדינת ישראל. לפיכך, לפחות לגבי תע"ל, בל"ד ורע"מ מדובר בראש ובראשונה במפלגות מיעוט לאומי (minority nationalist parties); ראו למשל Lynch and De Winter, 2008; Elias, 2009; Dandoy, 2010). בהקשר הישראלי הן סווגו גם כמפלגות סקטוריאליות: מפלגות המזהות את עצמן על פי עמדותיהן בנושאי המשנה הרלוונטיים בפוליטיקה הישראלית (דת ומדינה, יחסי ערבים ויהודים) לא פחות משהן מזהות את עצמן ביחס לנושאי חוץ וביטחון ולעיתים אף יותר מכך. מפלגות אלה מתאפיינות בכך שהן מספקות מוקד הזדהות ברור לקבוצות חברתיות מוגדרות ועל ידי כך מגבילות במידה רבה את יכולתן לפנות למצביעים מחוץ לקבוצות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004: 56).

במחקר מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21 התבקשה קבוצת מומחים למפות את העמדות האידאולוגיות של המפלגות הישראליות השונות במספר נושאים (Benoit and Laver, 2006). מבט על הממצאים שעלו במחקר זה (תרשים 7.5) מבליט את הקרבה הרעיונית בין חד"ש, בל"ד ורע"מ בנושא המדיני. המיקום של בל"ד בתור מפלגה מתונה (אם כי רק במעט פחות מהאחרות) בנושא המדיני הוא בעייתי. כיום, לאחר בריחתו של מנהיג המפלגה ומייסדה עזמי בשארה על רקע חשדות לריגול לטובת חזבאללה, השתתפותה של ח"כ חנין זועבי במשט לעזה והברחת טלפונים סלולריים למחבלים כלואים בידי ח"כ בסאל גטאס, ברי כי זו המפלגה הקיצונית מבין השלוש מבחינת עמדות אלו. בנושא הכלכלי-חברתי קיים הבדל בין חד"ש לבין שתי

29 בין המפלגות הבולטות שנהוג לשייך לזרם זה אפשר לציין את השמאל (Die Linke) בגרמניה, פודמוס (Podemos) בספרד וסיריזה (Syriza) ביוון.

המפלגות האחרות: חד"ש נמצאת עמוק יותר בשמאל החברתי. ההבדלים הניכרים ביותר בין המפלגות משתקפים בענייני דת ומדינה. חד"ש, בהתאם לשורשיה המרקסיסטיים, היא מפלגה הדוגלת בהפרדה מוחלטת של דת ממדינה. לעומת זאת רע"מ היא מפלגה שמרנית מובהקת. לפי המחקר בל"ד נמצאת מבחינת עמדות אלו ביניהן, על אף הזיהוי שלה ושל נבחרי הציבור שלה כ"חילונים".

מקור: עיבוד המחברים ל-Benoit and Laver, 2006

ניתוח של מטרות המפלגות הערביות כפי שהן מופיעות באתר רשם המפלגות ממחיש אף הוא את ההבדלים הרעיוניים ביניהן (תיבה 7.1). חד"ש (או ליתר דיוק המפלגה הקומוניסטית הישראלית – מק"י) היא היחידה אשר מדגישה יעדים חברתיים-כלכליים כלליים כגון שאיפה לכינון חברה סוציאליסטית ופעולה למען "מעמד הפועלים, כלל העובדים והשכבות העממיות". לעומת יעד כללי זה של חתירה לצדק חברתי המאפיין את חד"ש, כל המפלגות מציינות את שיפור מעמד המיעוט הערבי בישראל בין יעדיהן, אך ניתן לזהות גוונים בהתייחסות לסוגיה זו. בעוד רע"מ מסתפקת באמירה עמומה (קידום הציבור הערבי והגשמת מטרותיו), חד"ש מציבה כיעד שוויון אזרחי ולאומי, מאבק נגד גזענות ולאומנות וחתירה לשוויון זכויות עדתי. תע"ל מפרטת אף יותר: היא קוראת לשינוי המעמד החוקי והאזרחי של הערבים ולצמצום פערים על ידי העדפה מתקנת כדי להגיע לשוויון אמיתי. עוד היא קוראת לטפל בבעיית הכפרים הלא-מוכרים ולשלב את המיעוט הערבי במערכת הפוליטית על ידי השתתפות פעילה בהליכי

קבלת ההחלטות ועיצוב המדיניות. בל"ד היא הרדיקלית ביותר: היא קוראת במופגן להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה ולהכרה בערבים כמיעוט "הזכאי לניהול עצמי בעניינים תרבותיים המבדילים אותו משאר האזרחים".

הברלים רעיוניים ניתן לזהות גם ביחס של ארבע המפלגות לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בעוד רע"מ מתעלמת מהנושא במטרותיה, חד"ש ותע"ל רואות את הסיום הצודק של הסכסוך במסגרת פתרון שתי המדינות, אם כי חד"ש תומכת במוצהר בנוסחת שתי מדינות לשני עמים (ובכך מכירה בזכותו של העם היהודי למדינה) ותע"ל מציינת רק את הקמת מדינה פלסטינית "לצד מדינת ישראל". בל"ד, לעומתן, נמנעת במתכוון מהמינוח של שתי המדינות ובמקום זאת שמה כיעד את הקמתה של "מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים שנכבשו מאז 1967, ובירתה ירושלים המזרחית".

מעניין לציין שהמפלגות כמעט אינן מתייחסות לתחומי הדת. חד"ש מסתפקת באמירה כללית בדבר הבטחת "חופש המצפון" ובל"ד בהבטחת "חופש הדת ואמונה ללא כפיה". יכול להיות שמפלגות אלו שהנהגתן חילונית יחסית נמנעות מהתייחסות לתחום זה כי הן נסמכות על תמיכה של מצביעים ערבים שהם מסורתיים ואף דתיים ברובם הגדול. לעומת זאת, למעט רע"מ שאר המפלגות מציבות בין מטרותיהן את קידום מעמד האישה והבטחת שוויון בין גברים ונשים.

תיבה 7.1:

מטרות חד"ש והמפלגות הערביות כפי שהוגשו לרשם המפלגות

המפלגה הקומוניסטית הישראלית (עבור חד"ש)

1. לפעול למען שלום ישראלי-ערבי צודק, כולל ויציב, שבמרכזו שלום ישראלי-פלסטיני על בסיס של שתי מדינות לשני עמים.
2. לפעול למען מעמד הפועלים, כלל העובדים והשכבות העממיות בישראל, לפעול למען העלאת רמת החיים ולפיתוח הארץ לטובת כל תושביה היהודים והערבים.
3. לפעול להבטחת עצמאותה המדינית וכלכלית של ישראל.
4. להיאבק לשוויון זכויות אזרחי ולאומי של האוכלוסיה הערבית בישראל, להיאבק נגד כל תופעה של גזענות ולאומנות, להגנת זכויות האדם, להגנת החירויות הדמוקרטיות, לשוויון זכויות עדתי.
5. להיאבק לשוויון זכויות האשה, להבטחת חופש המצפון ולביטוח כל צורה של כפיה דתית.
6. לפעול לכינון חברה סוציאליסטית בישראל.

אלתג'ימוע אלוטוני אדמוקרטי (בל"ד)

1. חקיקת חוקה אשר תבטיח דמוקרטיה, פלורליזם פוליטי, צדק חברתי, שוויון, זכויות האדם והאזרח, חופש דת ואמונה ללא כפיה, וביטול כל סוג של אפליה.
2. מדינת ישראל תהיה מדינה לכל אזרחיה.
3. הכרה באזרחים הערביים כמיעוט לאומי הזכאי לניהול עצמי בעניינים תרבותיים המבדילים אותו משאר האזרחים.
4. קידום ופיתוח כלכלי וחברתי של המיעוט הלאומי הערבי.
5. קידום מעמד האשה, והבטחת שוויון בין נשים וגברים.
6. שיתוף פעולה עם הכוחות היהודיים הדוגלים במטרות דומות.
7. פיתרון השאלה הפלסטינית על בסיס הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים שנכבשו מאז 1967, ובירתה ירושלים המזרחית.
8. הקמת סדר איזורי, דמוקרטי, על בסיס שוויון והסכמה בין המדינות והעמים באיזור, וכן סדר עולמי המבוסס על אותם העקרונות.

התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל)

1. המשך התמיכה בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני בכדי להקים מדינה פלסטינית עצמאית לצד מדינת ישראל בגבולות יוני 1967 ובירתה מזרח ירושלים וכן פתרון בעיית הפליטים באופן צודק ע"פ החלטות מועצת הבטחון. במסלול הישראלי-סורי לדרוש ולהאבק למען נסיגה מלאה מרמת הגולן וחתימת הסכם שלום עם סוריה וכן נסיגה מלאה מדרום לבנון וחתימת הסכם שלום עם לבנון בכדי להגיע לשלום כולל ובר קיימא באזור.
2. העלאת ושינוי המעמד החוקי והאזרחי של האזרח הערבי בישראל וצמצום הפערים בין הסקטור היהודי והערבי ע"י מדיניות "העדפה מתקנת" בכל התחומים ובכדי להגיע לשוויון אמיתי בין המגזר הערבי והיהודי בכל תחומי החיים.
3. שחרור הווקף האיסלמי וניהולו באופן עצמאי ע"י ועד נבחר ע"י המוסלמים.
4. להאבק למען ביטול מס רכוש, הכרה בכפרים הלא מוכרים והחזרת עקורי אקרת וברעם לכפריהם ע"פ החלטת בג"ץ.
5. טיפול בבעיות ומציאת פתרונות לבעיות האזרחים הערביים בנגב ובערים המעורבות.
6. להשתתף באופן פעיל בתהליך קבלת ההחלטות במדינה. להשפיע ולקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות ועיצוב המדיניות.
7. העלאת מעמד האישה הערבית בכל התחומים ע"י מדיניות של "העדפה מתקנת".

רשימת האיחוד הערבי (עבור רע"מ)

1. קידום הציבור הערבי במדינת ישראל.
2. הגשמת מטרותיו של הציבור הערבי במדינת ישראל.
3. שירות הציבור הערבי והציבור בישראל בכלל.
4. הגשמת שלום צודק, שוויון אמיתי וחיי שלום וקידמה של כל בני האדם במדינת ישראל.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

המצעים של חד"ש והמפלגות הערביות מציגים עמדות כמעט זהות בנוגע לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. כולן תומכות בסיום הכיבוש, בפינוי כל ההתנחלויות ובהקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגבולות 1967 אשר בירתה תהיה במזרח ירושלים.

בכרזת בחירות מ-1996 חד"ש ייחסה לעצמה את זכות הראשונים לסיסמה "שתי מדינות לשני עמים" והצהירה: "המסר של חד"ש ברור וצלול, בלי גמגום וערפול – הפתרון לסכסוך חייב להיות שתי מדינות, ישראל ובצידה פלסטין. הקו הירוק צריך להפוך גבול השלום". אכן, בעיני חד"ש הסכסוך הישראלי-פלסטיני צריך להיפתר על פי העקרונות האלה: נסיגת ישראל מכל השטחים שנכבשו ב-1967 (לרבות מזרח ירושלים ורמת הגולן); הכרה בזכות העם הפלסטיני למדינה על בסיס גבולות הקו הירוק; פירוק כל ההתנחלויות; ופתרון צודק של שאלת הפליטים. עקרונות אלה לא השתנו באופן מהותי לאורך השנים והשתקפו, בין היתר, בתמיכתה של סיעת חד"ש בהצבעות שנערכו בכנסת על הסכמים מדיניים דוגמת הסכמי אוסלו (1993, 1995), הסכם חברון (1997) והסכם הסכם ואי (1998). לעומת זאת, חד"ש נמנעה בהצבעות על תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה (2004-2005) במחאה על האופי החד-צדדי של המהלך.

רע"מ ותע"ל מצדדות אף הן בפתרון שתי המדינות, מתנגדות בחריפות לכיבוש הישראלי ביהודה ושומרון וקוראות לפינוי ההתנחלויות. בדומה לחד"ש, גם הן החליטו להימנע בהצבעה על יישום תוכנית ההתנתקות. בל"ד מציגה עמדות רדיקליות יותר. שאיפתה העליונה היא כינון מדינה דמוקרטית אחת בכל שטח פלסטין המנדטורית. מדובר, מכל מקום, בשאיפה (בדומה לשאיפה של המפלגות החרדיות לכינון מדינת הלכה), ובפועל מוכנים אנשי בל"ד להכיר במדינת ישראל בבחינת מציאות נתונה. עם זאת, בל"ד הייתה המפלגה הערבית הביקורתית ביותר כלפי התהליך המדיני. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם ואי היה עזמי בשארה היחיד שנמנע מבין חברי הכנסת של הסיעות הערביות: "ההסכם הזה מונע על-ידי אותו מכניזם שהניע עד עכשיו את מה שנקרא תהליך השלום, ואני מעדיף לקרוא לו התהליך המדיני. כי אני לא רואה בו שום דבר חוץ מתהליך של אפרטהייד" (דברי הכנסת, ישיבה 251 של הכנסת ה-14, 17.11.1998).

בעוד שחד"ש מציגה עמדות עמומות יחסית בנוגע לזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים ("יובטח פתרון צודק לבעיית הפליטים"), הרי הטרימינולוגיה של רע"מ ובל"ד נחרצת יותר. רע"מ הצהירה במצעים שונים על תמיכה בזכות השיבה, ואילו מייסדה של בל"ד עזמי בשארה אמר:

אני לא אומר שכל פלסטיני צריך לחזור לכפר או לבית שבו גר פעם [...] אבל הזכות צריכה להינתן להם. היא מעוגנת באין-ספור החלטות או"ם, והיא עניין של זכות אישית, אנושית, של כל פליט ופליט. לכן אי-אפשר לוותר עליה [...] לא לערפאת ולא לאבו מאזן יש איזושהי אפשרות לוותר בעניין הזה [...] גם לא תמורת פיצוי מדיני שיינתן לרשות הפלסטינית (שיפטן, 2002).

המפלגות הערביות הן היחידות במערכת הפוליטית (למעט מרצ לפרקים) שהיו ביקורתיות כלפי פעולות התקפיות (או תוקפניות כפי שהן כינו אותן) של צה"ל והטילו ספק בנחיצותן. כך, למשל, התנגדה חד"ש עוד בשנות ה-90 למבצעי "דין וחשבון" (1993) ו"ענבי זעם" (1996) בלבנון. מאוחר יותר גינו כל הסיעות הערביות את פעולות צה"ל ביהודה ושומרון (מבצע "חומת מגן", 2002), בלבנון (2006, מלחמת לבנון השנייה) וברצועת עזה ("עופרת יצוקה", 2008; "עמוד ענן", 2012; ו"צוק איתן", 2014) ואף כינו חלק מהמבצעים "פשעי מלחמה". הגינוי של צה"ל וההזדהות הכמעט אוטומטית עם תושבי עזה, לבנון והגדה המערבית הולידו גינויים נגדיים חריפים כלפי ערביי ישראל ובעיקר כלפי נבחרי הציבור שלהם, המשמשים לטענת המבקרים החריפים "גיס חמישי".

בהקשר זה, אחת הסוגיות מעוררות המחלוקת החריפה ביותר בנוגע לעמדות המדיניות של המפלגות הערביות קשורה ליחסן האוהד כלפי המאבק הפלסטיני נגד הכיבוש הישראלי בשטחים. כמה התבטאויות של פוליטיקאים אשר כללו תמיכה במאבק (לכאורה גם באמצעים אלימים) הביאו לניסיונות לפסול אותם מהתמודדות לכנסת (לוח 7.6). הניסיונות נעשו על בסיס העילה השלישית למניעת השתתפות בבחירות המצוינת בסעיף 7א לחוק-יסוד: הכנסת – תמיכה במאבק מזוין, של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל. עילה זו התווספה כתיקון לחוק בשנת 2002 על רקע אינתיפאדת אל-אקצא. אותו תיקון אפשר גם, לראשונה, לפסול מועמד יחיד מתוך רשימה ולא רק רשימה שלמה ופתח את הפתח למגמת ניסיונות פסילה אישיים (ראו גם וינשל-מרגל ושמיר, 2015; גל וקרמניצר, 2019).

כמה דוגמאות ממחישות את ההתבטאויות ולעיתים את הפעולות מעוררות המחלוקת שהביאו לניסיונות פסילה. כך, עזמי בשארה (בל"ד) השתתף בשנת 2000 באירוע חגיגי שנערך באום אל-פחם לציון "הניצחון" של חזבאללה על צה"ל, לאחר הנסיגה מדרום לבנון. במהלך האירוע אמר בשארה: "זכותו של החיזבאללה להתגאות בהישגו ולהשפיל את ישראל [...] לבנון, החלשה במדינות ערב, הציגה מודל קטנטן, שאם נביט לעומקו ניתן להסיק את המסקנות הנחוצות להצלחה וניצחון" (שיפטן, 2002: 23). שנה לאחר מכן נסע בשארה לסוריה כדי להשתתף באזכרה לנשיא המנוח חאפז אל-אסד ובמהלך שהותו הביע תמיכה בפעולות התנגדות לישראל (שיפטן, 2002). בשארה היה בין המוזהרים של ועדת אור (שקמה לבחון את אירועי אוקטובר

2000 בתחומי ישראל), בין היתר בשל קריאתו לאינתיפאדה עממית ובשל עידודו לדרכי פעולה רדיקליות. עניין זה התבטא למשל בדברי השבח שלו לאסירים ביטחוניים הנושאים עונשי מאסר ארוכים בשל עבירות חמורות שכללו לא אחת רצח או פגיעה אחרת באזרחי ישראל היהודים.³⁰

לוח 7.6

בקשות פסילה של מועמדים מהמפלגות הערביות¹

שנה	בקשה לפסול את המועמד/ המועמדת	החלטת ועדת הבחירות המרכזית	החלטת בית המשפט העליון
2003	עבד אל-מאלכ דהאמשה	אישור התמודדות	-
2003	עזמי בשארה	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2003	אחמד טיבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2006	אברהים צרצור	אישור התמודדות	-
2013	חנין זועבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2015	חנין זועבי	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2019 (אפריל)	עופר כסיף	פסילת התמודדות	אישור התמודדות
2020	היבה יזבק	פסילת התמודדות	אישור התמודדות

1 נוסף על פסילות של מועמדים יחידים, הוגשו במהלך השנים מספר בקשות פסילה של רשימות בשלמותן.

מקור: עדכון המחברים לווינסל-מרגל ושמיר, 2015: 97-98.

חנין זועבי (בל"ד) הואשמה בתמיכה בטרור כאשר השתתפה במשט לעזה (משט אוניות שניסו לפרוץ את הסגר הימי שהטילה ישראל על רצועת עזה). חלק ממשותפיו של משט זה הפעילו אלימות כלפי חיילי צה"ל כאשר הללו פשטו על האונייה הגדולה במשט (ששמה מרמרה) במטרה לעצור את התקדמותה לחופי הרצועה. בדיון סוער במליאת הכנסת זמן קצר לאחר

30 ועדת אור (בשמה המלא: ועדת חקירה ממלכתית לביורר התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים בחודש אוקטובר 2000) פרסמה את הדוח הסופי שלה בשנת 2003. מלבד לבשארה, נשלחו אזהרות גם לעבד אל-מאלכ דהאמשה (רע"מ) על העברת מסרים של תמיכה באלימות כדרך להשגת מטרות של המגזר הערבי; ולשיח' ראד סלאח על העברת מסרים חוזרים ונשנים של עידוד השימוש באלימות ועריכת אספות המוניות שבהן הפעיל שיטות תעמולה מתלהמות שנועדו לעורר אווירה ציבורית משולהבת.

המשט הוטחו בזועבי דברים חריפים ונטען כי היא "בוגדת", "סוס טרויאני", "שופכת דמים", נמנית עם "אויבי המדינה" וכדומה. זועבי השיבה ש"כאשר התבקשתי להשתתף במשט, הסכמתי מיד [...] בעיני, זו זכות פוליטית מוסרית להתנגד לכליאתם של מיליון וחצי אנשים, המצור הוא לא חוקי ולא אנושי ולא לגיטימי" (בנדר, 2010). ארבע שנים לאחר מכן עמדה זועבי שוב בעין הסערה כאשר אמרה שחוטפי שלושה נערים ישראלים³¹ אינם טרוריסטים אלא אנשים שנאלצים לנקוט אמצעים כאלה עד שישראל תתפכח. עופר כסיף (חד"ש) ספג ביקורת קשה כאשר השווה בין ישראל וצה"ל לבין המשטר הנאצי, והיכה יזבק (בל"ד) ספגה ביקורת על כך שהיללה את המחבל הרצחני סמיר קונטאר בכנותה אותו שהיד (קונטאר נודע בשל השתתפותו בפגיעה בנהריה ב־1979, שבו נרצחו אזרחים ושוטרים).

מעמד המיעוט הערבי: אופי המדינה ושוויון אזרחי

בתור המייצגות של המיעוט הלאומי הגדול שחי במדינת לאום של העם היהודי, אין פלא שחד"ש והמפלגות הערביות מקדישות חלק נכבד מהעיסוק האידאולוגי שלהן לזהותה של המדינה ככלל, ולמעמדם של האזרחים הערבים בתוכה בפרט.

בהיותה מפלגה ותיקה בעלת שורשים קומוניסטיים רואה חד"ש בציונות את המכשול העיקרי לשוויון אזרחי של הערבים בישראל. מבחינתה אפליית הערבים לרעה מוטמעת בצביון הציוני של המדינה, שביטויו המעשי הוא העדפתם של אזרחים יהודים. לפיכך חד"ש קוראת במוצהר לביטול אופייה הציוני של מדינת ישראל כתנאי הכרחי להפיכתה למדינה דמוקרטית ודורשת להכיר במיעוט הערבי בתור מיעוט לאומי. עם זאת, היא מקבלת את יחסי הכוחות הנוכחיים בין רוב יהודי למיעוט הערבי בתוך המדינה ומייחסת ערך חיובי רב לפעולה ערבית-יהודית משותפת שתכוון לדו-קיום (רודניצקי, 2015).

יש הטוענים שבמהלך שנות ה-90 חלה הקצנה בעמדות של חד"ש. ייתכן כי מדובר היה בתגובה להופעתה של בל"ד, שהציגה עמדות רדיקליות יותר בשאלת מעמדם של האזרחים הערבים ואופי המדינה. פריש, שהשווה בין המצע של חד"ש ב־1992 למצע המשותף של חד"ש-בל"ד ב־1996, זיהה תזווה אידאולוגית שמאלה, שנבעה מההשפעה של עזמי בשארה. מייסדה של בל"ד היה קרוב לוודאי "התורם" המרכזי להחדרתם של מונחים כגון "מדינת כל אזרחיה", "אוטונומיה תרבותית" ו"מיעוט ילידי" לשיח הפוליטי (Frisch, 1998). ההקצנה הזו השתקפה

31 בחודש יוני 2014 נחטפו שלושה נערים ישראלים בצומח אלון שבנות בידי מחבלים מתנועת חמאס ונרצחו עוד באותו לילה. כשבועיים וחצי לאחר החטיפה נמצאו גופותיהם. האירוע הביא להסלמה ביטחונית ונחפס כזרז המרכזי לעריכת מבצע "צוק איתן" ברצועת עזה.

בכמה סעיפים במצע חד"ש-בל"ד שהתפרסם לקראת הבחירות, כגון הסעיף הזה: "למען תהיה ישראל מדינה של כל אזרחיה, נאבק לביטול האפלייה והדיכוי הלאומי בכל המישורים ולהבטחת שוויון מלא לאזרחים הערבים בארץ, וכדי שסמלי המדינה, לרבות הדגל וההימנון, יהלמו את העקרונות האלה".

סיום שיתוף הפעולה האלקטורלי בין חד"ש לבל"ד שב וחיידר את ההבדלים ביניהן. כדוגמה, בניתוח של מצעי המפלגות לכנסת ה-18 נמצא שלעומת האמירות הכלליות של חד"ש (הכרה באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי ששמורה לו הזכות לשוויון זכויות לאומי ואזרחי) בל"ד הציגה קו רדיקלי יותר כולל תביעה להכרה בערבים כמיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות. מצעה כלל דרישה לאוטונומיה תרבותית לערבים וזכות לניהול עצמי של ענייני התרבות, החינוך והתקשורת ללא התערבות מוסדות המדינה. אחת ממטרותיה המוצהרות של בל"ד היא מאבק ב"ישראליות" של החברה הערבית בישראל, מאבק שגולש לעיתים אף להתנגדות לעצם הרעיון של דו-קיום. כך, למשל, במאמר דעה שפורסם זמן קצר לפני בחירות 2009 הבירה חנין זועבי: "הרעיון של בל"ד מתנגש חזיתית עם הציונות, לא רק עם המערכת הפוליטית והמשפטית [...] אלא גם עם רעיון ערבי-יהודי, אשר מראש מקבל את חוקי המשחק הפוליטי אשר קבעה המדינה" (לביא ורודניצקי, 2009: 7).

בל"ד הייתה הראשונה שקראה תיגר על האופי הציוני של המדינה וקראה לשינויו ל"מדינת כל אזרחיה" מתוך השוואת זכויות האזרחים הערבים והיהודים וביטול "החוקים הגזעניים [...] המנציחים את היותה של ישראל מדינה ציונית ואת האפליה הגזעית והפוליטית נגד בני הארץ המקוריים". כאמור, היא אף דרשה הכרה בזכויות הקולקטיביות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל ובכלל זה הקמת "מנהלת אוטונומית שתטפל בעניינים ייחודיים לאוכלוסייה זו ובראשם סוגיית החינוך והלימוד" (רכס ורודניצקי, 2006: 15).

בניגוד לחד"ש ולבל"ד, המתייחסות למעמד הערבים במדינת ישראל מנקודת ראות חילונית (קומוניסטית ולאומית או לאומנית), השיח של רע"מ משקף את הגוון האסלאמיסטי שלה. היא סבורה שהרכיב הדתי-אסלאמי הוא החשוב ביותר בזהותם של הערבים, דוחה את צביונה הציוני של המדינה, אך במקביל מכירה בקיומה של ישראל בבחינת עובדה מוגמרת. לפני בחירות 2006 התבטא אברהם צרצור (ראש רשימה רע"מ-תע"ל): "השלטון על האדמה, או לפחות על האדמה הערבית והמוסלמית, צריך להיות שלטון איסלמי המונהג בידי חליפה [...] אנו מאמינים באיסלאם, אנו מאמינים במשטר החליפות ואיננו תומכים בהפרדת הדת מהפוליטיקה" (ואקד, 2006). הוא הוסיף ואמר שמטרת הרשימה היא להיאבק לשימור הזהות הלאומית והדתית של המיעוט הלאומי הערבי בארץ אל מול מגמות ה"ישראליות" וה"ציוניות" המקום המרכזי של הדת במצעה של רע"מ מתבטא גם בדרישות שונות כגון: מתן עצמאות חוקית לבתי הדין

השרעיים, העלאת שכרם והשוואת מעמדם של אנשי הדת המוסלמים לזה של אנשי הדת היהודים; והקצאת מחלקה מוסלמית, נוצרית ודרוזית במשרד הדתות בראשות ערבים אשר ידאגו לענייניהם (מצע לכנסת ה-17 מתוך: רכס ורודניצקי, 2006: 17).

פוליטיקאים מחד"ש ומכל המפלגות הערביות מלינים לא אחת על היות הערבים בישראל "אזרחים סוג ג", כאלה הסובלים מביטויי גזענות כלפיהם ומניסיונות שיטתיים של הרוב היהודי להדיר אותם מהמרחב הציבורי. בדיון שנערך בכנסת על חוק ועדות קבלה (שמאפשר ליישובים קהילתיים לסגן ולברור את התושבים שיגורו בהם) אמר אחמד טיבי: "הגזענות הופכת להיות חקוקה ממש בספר החוקים. יש מבול של הצעות חוק גזעניות, אתם פשוט לא מתביישים. המדינה הזו היא יהודית ודמוקרטית: דמוקרטיה כלפי יהודים, ויהודית כלפי ערבים" (ליס, 2009). נבחרי הציבור הערבים גם ביטאו בדבריהם את התחושות של הערבים בהיותם כמעין אזרחים על תנאי במדינת ישראל, במיוחד על רקע היוזמות להעביר את יישובי ואדי עארה או את יישובי המשולש לתחומי מדינה פלסטינית עתידית.³² מנגד, לא אחת נוקטות המפלגות הערביות עמדות או התנהגויות המטילות ספק בנכונותן וברצונן להיות חלק מן ההווה הישראלית. לדוגמה, ההחלטה של הפוליטיקאים הערבים להחרים את ההלוויה של ראש הממשלה והנשיא לשעבר שמעון פרס עוררה ביקורת חריפה ותוארה כ"יריקה בפרצוף" ו"סטירת לחי" לציבור היהודי (כספית, 2016).

בעיני רבים נרשמו נקודות שפל ביחסן של ממשלות ישראל אל המיעוט הערבי במהלך כהונת ממשלת נתניהו הרביעית. הדבר החל עם התבטאותו של ראש הממשלה בשנת 2015 ביום הבחירות לכנסת ה-20 ("הערבים נעים בכמויות אל הקלפי") שערערה במובלע על הלגיטימיות של הצבעתם. במאמר שבו דרש מנתניהו להתנצל טען אחמד טיבי שדבריו של נתניהו הם סטירת לחי לדמוקרטיה ולשוויון האזרחי של הערבים:

קו אחד מפריד בין העדר תשתיות, העדר שוויון בכל תחומי החיים, תעסוקה, כבישים, הקצאת קרקעות, חינוך ותקציבים [...] לבין דבריו השערורייתיים [של נתניהו] על נהירת הערבים לקלפיות. הוא כמעט אמר שהסורים על הגדרות והערבים על הקלפיות, כי הרי בעיני הערבים הם אותם ערבים והים אותו ים, ובמדינה יהודית הקלפי חייב להיות יהודי (טיבי, 2015).

32 הרעיון של הזזת קו הגבול באופן שיהפוך את חלק מאזרחי ישראל הערבים לאזרחים במדינה פלסטינית היה אחת מהנקודות המרכזיות בתוכנית המדינית שקידם אביגדור ליברמן. היא עלתה על סדר היום גם על רקע פרסום "תוכנית המאה" של נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ בינואר 2020. תוכנית זו כללה את האפשרות של הפיכת יישובי המשולש לחלק מהמדינה הפלסטינית העתידית.

במהלך כהונת הכנסת ה-20 קודם בנמרצות "חוק הלאום" ואושר במליאה בשנת 2018.³³ בעיני נבחרי הציבור הערבים מדובר בחוק שביטא ואף מיסד את מעמדם הנחות. בצעד הפגנתי לאחר אישור החוק בקריאה שלישית קרעו חברי הכנסת של הרשימה המשותפת את דפי נוסח החוק והשליכו אותם באוויר. ההתקפה על מעמדם של הערבים המשיכה גם לקראת הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019). הניסיון של הליכוד לחוקק את "חוק המצלמות" נתפס בראש ובראשונה כאמצעי להרתיע מצביעים ערבים מלהגיע לקלפיות. לאחר הבחירות, על רקע שמועות על מגעים בין כחול לבן לבין הרשימה המשותפת, התבטא ראש הממשלה נתניהו בחריפות נגד המפלגות הערביות. הוא אמר שראשי כחול לבן "מנהלים משא ומתן עם חברי כנסת שתומכים בארגוני טרור ורוצים להשמיד את המדינה" (ליס, 2019).³⁴ הטון הזה התרכך לקראת בחירות 2021, כאשר חישובים פוליטיים גרמו לכך שנתניהו ותומכיו פנו לגייס תמיכה בבחירות מהציבור הערבי וממפלגה ערבית, רע"מ, בשיחות הקואליציוניות (ראו לעיל).

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

כמפלגה בעלת מסורת קומוניסטית חד"ש היא הסמן השמאלי בפוליטיקה הישראלית בכל הנוגע למדיניות כלכלית-חברתית. הדבר מתבטא, בין השאר, בהתייחסות שיש במציעיה לעניינים כגון חברה צודקת, שירותים חברתיים והגנה על זכויות עובדים. במציעיה משנות ה-90 קראה חד"ש בין היתר: לקבוע סדר עדיפויות חדש החותר לצדק חברתי, על יסוד חלוקה צודקת של ההכנסה הלאומית; להבטיח את זכותם של כל האזרחים לשירותים חברתיים (לרבות בריאות וחינוך חינם); ולבטל את החוקים והתקנות הפוגעים בזכויות העובדים ובזכותם להכריז על שביתה ולהיאבק על הגנת שכרם וזכויותיהם הסוציאליות. מציעים מאוחרים יותר הציבו דרישות נוספות כגון ביטול הפרטת החברות הממשלתיות; קיצור שבוע העבודה; חקיקת חוק פנסיה ממלכתית; חקיקת חוק-יסוד: זכויות חברתיות; הפחתת שיעורי המיסים המוטלים על העובדים; והגדלת שיעורי המיסים המוטלים על המעבידים, הבנקים, חברות ההון והעסקים הגדולים.

33 בשמו המלא חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי.

34 זו לא הייתה ההתבטאות הראשונה של נתניהו בנושא. כשבוע לפני הבחירות לכנסת ה-22 התפרסמה בעמוד הפייסבוק של נתניהו הודעה שאמרה כי אסור שתקום ממשלה שמאל חלשה ש"סומכת על הערבים שרוצים להשמיד את כלוננו". ההודעה הוטרדה זמן קצר לאחר מכן אך גררה גינויים חריפים. אימן עודה (חד"ש), למשל, אמר: "נתניהו פסיכופט ללא קווים אדומים והוא רוצה לראות דם. העבריין הבזוי הזה ימשיך להתיר את זמנו כל עוד הוא מאמין שזה יסייע לו להימלט מהכלא [...] פנינו לפייסבוק – הם מוכרחים לפעול מיד לשים סוף להסחה הגזענית ומסוכנת של נתניהו נגד האוכלוסייה הערבית" (שלו ואיחיאל, 2019).

זיהויה השמאלי של חד"ש משתקף גם בביטויים שמצאו דרכם אל סיסמאות הבחירות שלה. למשל: "יבוטלו הקלות המס לאלפיון העליון" (כרזת בחירות של חד"ש 1999) או "דרוש לנו שמאל חדש אמיתי [...] שבצד העמדה המדינית מציע השקפת עולם סוציאליסטית וחזון סביבתי רדיקלי [...] שמאל שנאבק נגד השתלטות ההון על החברה והפוליטיקה, שמאל שמגן על חירויות וזכויות אזרחיות אבל גם חותר אל מעבר להן" (כרזת בחירות של חד"ש 2009).

במצע שלה לכנסת ה-19 (2013) התפארה חד"ש על הובלת מערכות פוליטיות וחברתיות שביססו את מעמדה כשמאל חברתי, לרבות פעילות בולטת במחאה החברתית הגדולה של קיץ 2011. לפי מה שנטען במצע, סיסמתה של חד"ש – "העם דורש צדק חברתי" – הפכה לסיסמה המרכזית של הקרב העממי נגד שיתוף הפעולה בין ההון לבין השלטון.

לעומת חד"ש, בשאר המפלגות ההתייחסות למדיניות כלכלית-חברתית מוצנעת בהרבה ואינה תופסת מקום נכבד במצעיהן או בהתבטאויות של נבחרי הציבור שלהן. כדוגמה, במצע בל"ד לקראת הכנסת ה-18 (2009) מופיעה אמירה כללית עמומה: "בל"ד שואפת לקיים צדק חברתי, להבטיח זכויות אדם בתחום החברתי והכלכלי, לשמור על איכות הסביבה, לפתח את החברה על יסודות מתקדמים ונאורים, ולקיים שוויון בין האישה והגבר". במצעים של רע"מ ותע"ל אין התייחסות לתחום החברתי-כלכלי באופן כולל, אלא רק להיבטים שלו הנוגעים למיעוט הערבי.

חד"ש והסיעות הערביות הציגו עמדה אחידה סביב סוגיית קצבאות הילדים. בהצבעה שנערכה בסוף שנת 2000 על חוק להגדלת הקצבאות למשפחות מרובות ילדים ("חוק הלפרט") הן הצטרפו לש"ס וליהדות התורה (ולמרבית חברי הליכוד) והצביעו בעד הצעת החוק. שיתוף הפעולה הזה נתפס כחריג. אך היות שמשפחות ערביות רבות הן מרובות ילדים, ניתן להבין אותו כביטוי פשוט של שיתוף אינטרסים. הסכמות ושיתופי פעולה נקודתיים בין הסיעות הערביות לחרדיות התרחשו לא פעם גם בסוגיות של דת ומדינה. במהלך כהונת הכנסת ה-20, למשל, נוצרה חזית ערבית-חרדית בנוגע לשתי יוזמות חקיקה: "חוק הגיוס" (שעסק בגיוס בני ישיבות לשירות צבאי) ו"חוק המואזין" (שעניינו הפרעה שנגרמת לטענת יוזמיו מהרמקולים שמופעלים בעת תפילות המוסלמים). הערכים הסכימו להיעדר מההצבעה במליאה בחוק הראשון, והחרדים טרפו את החוק השני.

חוקה ותמשל

חד"ש והמפלגות הערביות מנסות להגן על המיעוט הערבי בישראל ואף לקדם את מעמדו. ככל שמדובר בשיטת הממשל נראה כי הן מרוצות מהשיטה הפרלמנטרית, הגם שחלקן תמכו בבחירה הישירה מתוך תפיסה שהיא תעצים את השפעתם הפוליטית של הערבים. נושא למאבק מתמיד היה יוזמות העלאת אחוז החסימה שכוונו לעיתים במובלע ולעיתים בגלוי כנגד המפלגות הערביות ושנתמכו על ידי מפלגות ימין.

כיוון שאף אחת מהמפלגות הערביות – לפני עידן ברית המפלגות של הרשימה המשותפת – לא זכתה מעולם באחוזי תמיכה גבוהים, היוזמות השונות להעלאת אחוז החסימה זכו תמיד להתנגדות חריפה מצידן. בדיונים שנערכו במהלך הכנסת ה-12 על הצעת החוק להעלות את אחוז החסימה הצטרפה סיעת חד"ש לסיעות קטנות נוספות (שינוי, דגל התורה) בהתנגדות נמרצת ליוזמה. היא עשתה זאת כיוון שההצעה המקורית להעלות את אחוז החסימה ל-2.5% הייתה מעמידה בסיכון את כניסתה לכנסת (גולדברג, 1994: 27). בשנת 2004 התנגדו כל הסיעות הערביות להצעת החוק להעלות את אחוז החסימה ל-2%. מלבד נימוקים המטילים ספק בקשר בין העלאת אחוז החסימה לשיפור היציבות והמשילות, עלו הפעם גם טענות שהמהלך נועד לפגוע במכוון בייצוג הערבי בכנסת. ח"כ ג'מאל זחאלקה (בל"ד) טען ש"בניסיון להעלות את אחוז החסימה יש פגיעה מהותית בזכות המיעוטים לייצוג פוליטי [...] לכן ההצעה הזאת היא לא דמוקרטית" וח"כ טלב א'סאנע (רע"מ) אמר שמדובר בהצעה "אנטי-דמוקרטית שהמטרות שלה פסולות" (דברי הכנסת, ישיבה 131 של הכנסת ה-16, 2004.17.5).

מחאות אלה היו רק בגדר "חזרה גנרלית" לתגובות על המהלך שקודם בכנסת ה-19 (2013-2015) במטרה להביא לעלייה תלולה באחוז החסימה. מדובר היה ברכיב אחד מתוך כמה תיקונים מוסדיים שקידמה הקואליציה ושזכו לכינוי "חוקי המשילות". היוזמה להעלאת אחוז החסימה זוהתה עם יושב ראש ישראל ביתנו אביגדור ליברמן ועם שאיפתו לחסום בפני הערבים את הדרך לייצוג פרלמנטרי. הערך שנקבע לבסוף לאחוז החסימה – 3.25% – עורר תרעומת כיוון שהוא נראה כאילו נתפר לסכן דווקא את שלוש הסיעות הערביות. דב חנין (חד"ש) התבטא בחריפות נגד היוזמה:

המספר המשונה הזה, 3.25 אחוזים, מכוון באופן ספציפי כדי למנוע כניסה לכנסת של מפלגות שהתמיכה בהן מגיעה מהאוכלוסייה הערבית. החשיבה המתנשאת שאנחנו שומעים מהימין הקיצוני הטוענת שאם המפלגות הערביות רוצות להיבחר, הן צריכות להתאחד – היא חשיבה מסוכנת. המהלך הזה שולל מערבים את הזכות לפלורליזם ומאפשר להם רק אופציה אחת בבחירות [...]

ליברמן מציע לבצע טרנספר פוליטי של אזרחים ערבים אל מחוץ לפוליטיקה הישראלית (ליס, 2013).

הסיעות הערביות הצטרפו לשאר סיעות האופוזיציה בהחרימן את ההצבעה על הצעת החוק (ועל שאר חוקי המשילות) בקריאה השנייה והשלישית.

סיכום

פרק זה עסק בחד"ש ובמפלגות הערביות בתקופה שבין 1992 ל-2021. הוא המחיש את ההבדלים הרעיוניים ביניהן אשר התבטאו במרבית התקופה גם בהתמודדות נפרדת בבחירות לכנסת. זאת, עד לאיחוד התקדימי ביניהן במסגרת הרשימה המשותפת שהתמודדה בבחירות של 2015, ספטמבר 2019 ו-2020, איחוד שתומרץ לנוכח העלאת אחוז החסימה. בתקופה הנסקרת כאן חל גידול ניכר בכוחן של חד"ש והמפלגות הערביות – מחמישה מושבים ב-1992 ל-15 ב-2020 (ולאחר מכן צניחה חדה ל-10 מושבים, עדיין פי שניים בהשוואה לבחירות 1992). גידול זה בכוחן של המפלגות הערביות התרחש על אף אחוזי השתתפות נמוכים באופן יחסי במגזר הערבי ונבע בעיקר מכך שיותר ויותר ערבים אשר הצביעו העדיפו להעניק את קולם להן ולא למפלגות הציוניות.

ההתחזקות האלקטורלית לא תורגמה תחילה להתחזקות פוליטית. כמייצגות של מיעוט לאומי גדול התקשו חד"ש והמפלגות הערביות לקבל לגיטימציה. ככלל, הלגיטימציה של מפלגות מיעוט לאומי מושפעת מעוצמת השסע הלאומי, מהיעדים ומהשיח הפוליטי שהמפלגה מקדמת (קניג, 2004). במקרה הישראלי, המפלגות הערביות חוו היעדר לגיטימציה מובהק מצד רוב הציבור היהודי. היו לכך כמה סיבות: השסע הלאומי החרیف; השיח הרדיקלי של המפלגות הערביות ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולאופייה של מדינת ישראל; מיקומן של המפלגות הערביות בשולי השיח האידאולוגי; שימוש מצד מפלגות ימין בחששות ובעוינות לערבים לטובת קידום התמיכה בהן. היעדר הלגיטימציה ממקם את המפלגות הערביות מחוץ למוקדי ההשפעה ואף מחוץ לתחומי האופוזיציה הלגיטימית, שהקונצנזוס הציוני מסמן את גבולותיה (צוקר, 2017). כך, גם אם המפלגות הערביות היו רלוונטיות לתחרות האלקטורלית – גוש המרכז-שמאל חייב את הצלחת חד"ש והמפלגות הערביות כדי לנצח את הימין – היעדר הלגיטימציה שלהן הותיר אותן בעמדה שולית ומודרת לאחר בחירות.

רק לאחרונה, ועל רקע המשבר הפוליטי החריף של 2019-2021, חל שינוי של ממש במעמדן של המפלגות הערביות וחד"ש כאשר אפשרות הכללתן בקואליציה או לכל הפחות הקמת ממשלת מיעוט בתמיכתן עלתה על הפרק. דווקא לאחר היחלשותן בבחירות 2021 הפכו מפלגות אלו לשחקניות חשובות במהלכים הקואליציוניים. ייתכן שהיכללותה התקדימית של רע"מ בקואליציה שקמה אחרי בחירות אלו מסמנת את חציית הרוביקון ושינוי של כללי המשחק הקואליציוניים. מעתה והלאה חד"ש והמפלגות הערביות אינן רק מרכיב ב"גוש חוסם" שעשוי למנוע את השלטון מן הימין (אך לא בהכרח להעניקו למרכז-שמאל) אלא מרכיב אפשרי ברוב קואליציוני, או לפחות רוב תומך לממשלה.

פרק 8. יהדות התורה: אגודת ישראל ודגל התורה - יציבות בים של שינויים

פרק זה עוסק בשתי המפלגות החרדיות האשכנזיות – אגודת ישראל ודגל התורה – אשר כוננו ביניהן ברית אלקטורלית לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992). ברית זו, שהכינוי הרווח שלה הוא "יהדות התורה", החזיקה מעמד מאז ועד לכתיבת שורות אלה (2021) לאורך של 12 מערכות בחירות לכנסת.¹

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של שורשי שתי המפלגות: האחת, אגודת ישראל, ותיקה ובת למעלה מ-100 שנה; ואילו השנייה, שיצאה ממנה, צעירה יחסית, רק חצתה את גיל 30 בעת כתיבת שורות אלו, אך לא פחות שמרנית מאחותה. לאחר מכן מנתח הפרק את תפקוד ופעילות יהדות התורה בחמש זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של יהדות התורה בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורה. הוא מראה כיצד כוחה האלקטורלי של יהדות התורה הלך והתחזק במהלך השנים, בוחן את דפוסי ההצבעה במעוזים האלקטורליים שלה ומדגיש כי מדובר בברית המפלגות עם קהל הבוחרים הנאמן ביותר. חלק זה מנתח גם את הישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות – זירה חשובה ומשמעותית לציבור החרדי האשכנזי שבייצוגו מתמקדת ברית מפלגות זו.

החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם יהדות התורה לאורך השנים מתוך ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים. הוא מצביע, בין היתר, על הדרתן המוחלטת של נשים מרשימות המועמדים שלה ועל שיעורי תחלופה נמוכים מאוד בקרב חברי הסיעה. החלק העוסק בזירת הממשלה מסביר את הנוהג ארוך הימים של הימנעותם של נבחרים הציבור החרדים האשכנזים מלקבל עליהם תפקידי שר, נוהג שהגיע לקיצו בשנת 2015 עם מינויו (מכורח) של יעקב ליצמן לשר הבריאות. החלק מתאר את פרקי הזמן שבהם הייתה יהדות התורה חברה בקואליציה ואת המשברים שהיא הייתה מעורבת בהם. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית של אגודת ישראל ודגל התורה, ולבסוף – את העמדות האידאולוגיות שלהן, המתמקדות באופן לא מפתיע בעיקר בענייני דת ומדינה.

1 השם "יהדות התורה" הוא הכינוי המקוצר של הברית הזו. השם המלא השתנה במהלך השנים: בשתי מערכות הבחירות הראשונות (1992, 1996) היא כונתה "יהדות התורה המאוחדת", ב-1999 – "יהדות התורה המאוחדת והשבת", ולמן 2003 – "יהדות התורה והשבת".

שורשיהן של המפלגות החרדיות

אגודת ישראל (אגו"י) היא מפלגה שאת שורשיה ההיסטוריים ניתן למצוא לפני יותר מ-100 שנה במזרח אירופה. היא הוקמה בעיר קטוביץ' בפולין בשנת 1912 בתגובה להחלטה של הקונגרס הציוני ה-10 להרחיב את הפעילות הציונית גם לתחום התרבות. חברי קבוצת פעילים שהשתייכה לתנועת המזרחי ראו בהחלטה של הקונגרס ניסיון להשליט קו חילוני, ולכן פרשו ויחד עם מנהיגים חרדים ממזרח וממרכז אירופה הקימו את אגודת ישראל (נויברגר, 1997).

כמה שנים לאחר מכן החלה המפלגה לפעול בארץ ישראל. חבריה השתייכו בעיקר לאנשי היישוב הישן. היחס של אגודת ישראל לתנועה הציונית ושיתוף הפעולה עם מוסדותיה ידעו עליות ומורדות במהלך תקופת המנדט הבריטי. מחלוקת בולטת נגעה לפולמוס על זכות בחירה לנשים בבחירות לאספת הנבחרים – הגוף הייצוגי של היישוב היהודי בארץ ישראל. החרדים איימו כי אם נשים יקבלו את הזכות לבחור הם יחרימו את הבחירות, איום שהוביל לדחיית הבחירות. לבסוף הושגה פשרה ובבחירות שנקבעו לאפריל 1920 לא שותפו הנשים החרדיות ובמקום זאת שוקלל כל קול של גבר חרדי כשני קולות. למרות פשרה זו לאחר הבחירות סירבו החרדים להשתתף בישיבות האספה כל עוד הנשים שנבחרו נכחו בה. בתוך כך הם המשיכו להפעיל לחצים כבדים לטובת הפקעת זכות הבחירה מהן. הם נכשלו במטרה זו, ועקב כך פרשו ולא השתתפו בבחירות לאספת הנבחרים השנייה שנערכו ב-1925 (פוגל-ביז'אווי, 1994).

אגודת ישראל החרימה גם את שתי מערכות הבחירות הבאות לאספת הנבחרים (1931 ו-1944). למרות זאת היא הגבירה בהדרגה את שיתוף הפעולה שלה עם מוסדות היישוב הציוניים. הגורם שהביא לתפנית היה מאורעות תרפ"ט (1929), שקורבנותיהם היו בעיקר אנשי היישוב הישן. האלימות זעזעה את ראשי המפלגה והביאה אותם להכרה שנוצר צורך בשיתוף פעולה, ולו חלקי, עם התנועה הציונית אל מול האיום הערבי. את הגישה של אגודת ישראל אפשר לאפיין בעיקרה כגישה לא-ציונית, אך לרוב לא אנטי-ציונית. כך, למשל, בשנות ה-30 קיבלה התנועה החלטה שלפיה אין להתנגד למדינה (יהודית) כעיקרון כל זמן שהיא לא תפעל בניגוד לחוקי התורה. במקביל, עליית הנאצים לשלטון ורדיפות היהודים באירופה הביאו לידי התחזקות האגף באגודת ישראל אשר תמך בעלייה ובהתיישבות (פונד, 2013).² התקרבותה של אגודת ישראל לציונות התחזקה אף יותר לאחר השואה. הדבר בא לידי ביטוי בהצטרפותה למועצת

2 פלג קיצוני אנטי-ציוני שהתנגד נחרצות לכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית, לרבות עידוד עלייה, התפלג ב-1935 מאגודת ישראל והקים את "חברת החיים", שבתוך זמן קצר שינתה את שמה לנטורי קרתא. קבוצה זו ראתה בהקמת המדינה מעשה כפירה, והיא נותרה פלג מבודד וסגור שאינו מכיר במדינת ישראל ואינו נסמך על מוסדותיה עד היום. להרחבה ראו פרידמן, 1991: 88-89.

העם (עם שני צירים מתוך 37) ובחתימת שני נציגים אלה על מגילת העצמאות. מה שאפשר את ההתקרבות הזאת היה בין היתר "מכתב הסטטוס קוו" שנשלח בינוי 1947 אל הנהלת אגודת ישראל מטעם דוד בן-גוריון. המכתב כלל התחייבות שבמדינה היהודית העתידית יישמר הסטטוס קוו בארבעה תחומים: שבת, כשרות, דיני אישות וחינוך (ראו פרידמן, 1990).

מפלגה חרדית נוספת ששורשיה עוד בתקופת היישוב הייתה **פועלי אגודת ישראל (פא"י)**. הסתדרות פועלי אגודת ישראל נוסדה בשנת 1922 בפולין עקב מאבק מעמדי בין פועלים לבין בעלי מפעלים חרדים. המפלגה דגלה ב"סוציאליזם של התורה". למרות ששללה מלחמת מעמדות בנוסח המרקסיסטי שלה, היא הדגישה שתורת ישראל מתנגדת לניצול ועל כן יש להיאבק למען צדק ביחסים בין המעביד לבין הפועל. פועלי אגודת ישראל הקימה סניף ראשון בארץ ישראל בשנת 1925, אך פעילותה הושעתה לשנים אחרות עקב מצוקה כלכלית. היא הוקמה מחדש ב־1933 והתאפיינה בקו מתון כלפי התנועה הציונית ומוסדות היישוב. היא צידדה בעלייה והתיישבות (ואף הקימה כמה קיבוצים ומושבים); חתמה על הסכם שיתוף פעולה מוגבל עם ההסתדרות הכללית; תמכה בתוכנית החלוקה של ועדת פיל (1937); ונציגה קלמן כהנא היה חבר במועצת העם ואחד מהחותמים על מגילת העצמאות.

שתי המפלגות החרדיות התמודדו בבחירות הראשונות (1949) במסגרת החזית הדתית המאוחדת, שכללה גם את שתי מפלגות הציונות הדתית. שלושה נציגים מתוך ה־16 שנבחרו במסגרת החזית השתייכו לפועלי אגודת ישראל ושניים מתוכם לאגודת ישראל. בשלושה מקרים נוספים (1955, 1959, 1973) התמודדו שתי המפלגות ברשימה משותפת שנקראה חזית דתית תורתית, ובכל שאר המקרים – רצו בנפרד. פועלי אגודת ישראל נחלשה במהלך השנים: בבחירות של 1977 היא זכתה במושב אחד בלבד וארבע שנים לאחר מכן לא עברה את אחוז החסימה. בשלוש מערכות הבחירות הבאות היא חברה אל מפלגות נוספות (ב־1984 אל מצ"ד במסגרת רשימת מורשה; ב־1988 אל אגודת ישראל; וב־1992 התמודדה במסגרת יהדות התורה) ואברהם ורדיגר נכנס לכנסת כנציג היחיד. לאחר מכן עוד הוצבו בשני מקרים מועמדים מטעמה ברשימת יהדות התורה אך במקומות לא ריאליים.

מפלגת דגל התורה נוסדה בשנת 1988, ערב הבחירות לכנסת ה־12, על רקע חיכוכים בהנהגה הרוחנית האשכנזית. הכוח המניע למהלך של הקמת מפלגה נפרדת שתייצג את הזרם הליטאי (אל מול הזרם החסידי) היה הרב אלעזר מנחם שך. מתיחיות בין הרב שך להנהגת אגודת ישראל התגלעו כבר בשנות ה־70 של המאה ה־20. אלו נגעו לטענות על ייצוג לא הולם של ליטאים ברשימת אגודת ישראל, על שיתוף הפעולה של אגודת ישראל עם פועלי אגודת ישראל המתונה מבחינת יחסה לציונות ועל יחסה האוהר אל חסידות חב"ד. עם חסידות זו והעומד בראשה (הרבי מלובביץ') היה לרב שך סכסוך עמוק וחרוף שנבע בעיקרו מהאופי המשיחי של חסידות חב"ד. אולם מרבית האדמו"רים (ראשי החסידויות) סירבו לתמוך ברב שך במאבקו נגד

חב"ד ואף נתנו לחסידות זו גיבוי. מחלוקות אלו הוליכו לפרישתו של הרב שך ממועצת גדולי התורה של אגודת ישראל בשנת 1983. צעד זה נחשב למשבר המנהיגותי החמור ביותר שאגודת ישראל נקלעה אליו מאז קום המדינה (בראון, 2011: 40).

הקמתה של ש"ס בשנת 1983, תנועה שסרה בראשיתה למנהיגותו הרוחנית של הרב שך, מנהיג הזרם הליטאי, הגדילה עוד יותר את המתח. המתיחות גברה לקראת בחירות 1984 כאשר הרחוב החרדי המתין במתח להחלטתו של הרב שך: הסתייגותו מאגודת ישראל ותמיכתו בש"ס הייתה ידועה, אך לא היה ברור אם תפורסם הוראה פומבית שלו ובה קריאה להצביע למפלגה החדשה. ביום הבחירות עצמו יצאה הוראה משני הרכבים הליטאים ה"גדולים" (הרב שך והרב חיים קנייבסקי) להצביע לש"ס. הוראה זו הביאה לרעידת אדמה בפוליטיקה החרדית: ש"ס זכתה בארבעה מושבים בכנסת, בעוד שייצוגה של אגודת ישראל ירד לשפל של שני מושבים בלבד.

לפני הבחירות של 1988 נעשו מאמצים גדולים לסיים את הפילוג ולהשיג פיוס בין הרב שך לבין אגודת ישראל. מאמצים אלו כשלו. הרב שך היה יכול להמשיך לתמוך בש"ס, אך בהנהגה הליטאית היו קולות שסברו כי לא ראוי ש"בני התורה" הליטאים ימשיכו "להיסמך על שולחנם" של הספרדים. כך נוצר תמריץ להקמתה של מפלגה חדשה על טהרת בני התורה הליטאים הסרים למרותו של הרב שך – דגל התורה. יחד עם הקמת המפלגה החדשה כוננה מועצת גדולי תורה נפרדת שבראשה עמד הרב שך.

בתגובה לנטישת הליטאים גייסה אגודת ישראל את התמיכה של תנועת חב"ד. היא אף חברה לפועלי אגודת ישראל הקטנטנה ושיכצה את מועמדה אברהם ורדיגר במקום השלישי ברשימתה. תוצאות הבחירות היו מוצלחות מאוד מבחינת המפלגות החרדיות: דגל התורה הצליחה לעבור את אחוז החסימה ולזכות בשני מושבים; אגודת ישראל מצידה הגדילה את כוחה לחמישה מושבים, הרבה בזכות ההתגייסות של תנועת חב"ד. מנקודת המבט החרדית הפנימית נתפסו הבחירות כניצחון גדול לרב שך, שנראה היה כי שמונה חברי כנסת (שניים של דגל התורה ושישה של ש"ס) סרים למרותו.

הזירה האלקטורלית

בחלק זה ננתח תחילה את הישגיה האלקטורליים של יהדות התורה בבחירות הכלליות בין 1992 ל-2021. במבחן המספרי, אין ספק שמדובר כאן בהצלחה גדולה: בתקופה בת 27 שנים הצליחה יהדות התורה להגדיל את כוחה בכנסת מארבעה מושבים (בבחירות 1992) לשמונה (בבחירות אפריל 2019). מבחינת שיעורי התמיכה דובר כמעט בהכפלה, מ-3.3% ל-6.0%. הגם

שבשלוש מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019, 2020, 2021) ירד כוחה במעט, לשבעה מושבים, שיעור התמיכה במפלגה נותר יציב למדי. לאחר מכן נפנה לזירה המוניציפלית, נסקור את הישגיה של הרשימה בבחירות לרשויות המקומיות, את שיתופי הפעולה שלה עם רשימות אחרות ואת המקרים שבהם היא התמודדה בפיצול כוחות.

הבחירות לכנסת

במהלך שנות כהונתה של הכנסת ה-12 (1988-1992) היו היחסים בין המפלגות החרדיות (בעיקר בין אגודת ישראל לדגל התורה) מתוחים. כפי שהוזכר לעיל, השורשים למתיחות זו היו נעוצים בהקמתן של ש"ס (1983) ושל דגל התורה (1988). אלו נתפסו ככיווי עצמאות מתריסים של הרב שך כנגד ההנהגה של אגודת ישראל. אירועי "התרגיל המסריח" של 1990 – ניסיון החלפת ממשלת האחדות בממשלה בהובלת מפלגת העבודה ובתמיכת אגודת ישראל – המחישו אף הם את המתיחות ואת היעדר הקונצנזוס בקרב ההנהגה החרדית.³ אבל לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) גברה הנטייה להתפייסות ושתי המפלגות הגיעו להסדר ביניהן. הוסכם כי אגודת ישראל ודגל התורה ימשיכו להתקיים וישמרו על עצמאותן המוסדית, אך יתמודדו לכנסת ברשימה אחת משותפת שתיקרא יהדות התורה (גולדברג, 1994: 35). בבחירות 1992 כללה רשימת יהדות התורה נציגים מארבע מפלגות. נוסף על נציגי אגודת ישראל ודגל התורה היא כללה את יצחק פרץ, אשר פרש מש"ס במהלך אירועי "התרגיל המסריח" והקים סיעה בשם מוריה, ואת אברהם ורדיגר מפועלי אגודת ישראל. פרץ שובץ במקום השני ברשימה, ואילו ורדיגר הוצב במקום השישי.

הריצה המשותפת הזו במסגרת של רשימה אחת הניבה ארבעה מושבים בלבד. תוצאה זו הייתה ירידה ניכרת בהשוואה לשבעת המושבים שקיבלו דגל התורה ואגודת ישראל כאשר התמודדו בנפרד בבחירות הקודמות של 1988 (לוח 8.1). במונחים מוחלטים איבדה יהדות התורה למעלה מ-50,000 קולות. לירידה חדה זו ניתן להציע כמה הסברים. ראשית, תנועת חב"ד נמנעה הפעם ממעורבות בבחירות. נציגה של חב"ד אליעזר מזרחי, ששובץ ברשימת אגודת ישראל בבחירות של 1988, התמודד הפעם ברשימה עצמאית בשם גאולת ישראל. הרשימה זכתה בכ-12,000 קולות ולא עברה את אחוז החסימה. שנית, יכול להיות שהיעדר התחרות הפנים-חרדית הקטינה את

3 חברי סיעת אגודת ישראל נתנו יד להפלת ממשלת שמיר בהצבעת האי-אמון בניגוד לעמדה של הרב שך, שחמך בהמשך שיתוף הפעולה עם הליכוד. ביום שבו הייתה אמורה להיות מושבעת ממשלה חדשה בראשות פרס, נעלמו ממשכן הכנסת שניים מחמשת חברי הסיעה (אברהם ורדיגר מפועלי אגודת ישראל ואליעזר מזרחי, שהושפע מהרבי מלובביץ', אדמו"ר חסידות חב"ד שהתנגד למהלך) וסיכלו את המהלך. להרחבה ראו בראון, 2011: 53-54.

התמריץ של חלק מהבוחרים להתייצב ולהצביע. שלישית, התבטאותו של הרב שך על נחשלותם של "הספרדים" (ראו גם בפרק על ש"ס בספר זה) הביאה לכך שחרדים ואפילו דתיים ומסורתיים מזרחים – שחלקם הצביעו למפלגות החרדיות ב-1988 – נמנעו מלתמוך ביהדות התורה.

הירידה הזו ניכרת היטב כאשר משווים את הישגי הרשימה בבחירות 1992 לאלו של בחירות 1988 בריכוזים של אוכלוסייה מסורתית-מזרחית. כך ירדה התמיכה ביהדות התורה באשדוד מ-9.8% בבחירות 1988 ל-5.4% בבחירות 1992, בבאר שבע מ-5.3% ל-1.8%, בדימונה מ-5.9% ל-1.1%, בטבריה מ-6.0% ל-2.1%, בלוד מ-13.1% ל-0.7%, בנתיבות מ-20.8% ל-6.2%, בצפת מ-14.4% ל-6.1%, בקריית גת מ-12.7% ל-1.1% ובקריית מלאכי מ-25.2% ל-2.1% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1993). נוסף על כך נבע אוכרן המושבים גם מכך שלציבור הבוחרים התווספו עשרות אלפי בוחרים חדשים שהגיעו בעלייה ההמונית מחבר המדינות העצמאיות (ברית המועצות לשעבר). בוחרים אלו לא הצביעו למפלגות החרדיות (Elazar and Sandler, 1995).

לוח 8.1

שיעורי התמיכה ביהדות התורה בבחירות לכנסת, 1992-2021

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
4	2.7% ¹ -	3.3%	1992
4	-0.1%	3.2%	1996
5	0.6%	3.8%	1999
5	0.5%	4.3%	2003
6	0.4%	4.7%	2006
5	-0.3%	4.4%	2009
7	0.8%	5.2%	2013
6	-0.2%	5.0%	2015
8	0.8%	5.8%	אפריל 2019
7	0.3%	6.1%	ספטמבר 2019
7	-0.1%	6.0%	2020
7	-0.4%	5.6%	2021

1 בהשוואה לאחוז התמיכה המשותף שקיבלו בבחירות 1988 אגודת ישראל (4.5%) ודגל התורה (1.5%).

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992-2021.

הניצחון של מפלגת העבודה בראשות יצחק רבין בבחירות של 1992 והקמת ממשלת שמאל החזירו את המפלגות החרדיות האשכנזיות לאופוזיציה, לראשונה לאחר 15 שנים. "ממשלת השמר", כפי שכונתה הממשלה בעיתון החרדי "יתד נאמן", והניתוק מעמדות הכוח הכניסו את יהדות התורה לעמדת מגננה. זו השתקפה לקראת בחירות של 1996 בכרזות כגון -

ההסתערות החילונית: מתחילים בחילולי שבת בערי הארץ, מתקדמים במכירת חזיר ללא בושא, מוסיפים חוקי יסוד נגד היהדות, מקנים עודף סמכויות מסוכנות לבג"צ, מעורדים את התפשטות הזרם הרפורמי, מצמצמים את שירותי הדת, מקפחים את החינוך החרדי, מונעים שיכון וקורת-גג לשומרי תורה ומצוות. מה עוד מחכה לנו בכנסת ה-14? התשובה האחת והיחידה שלנו: ג'.

הרשימה אומנם קיבלה בבחירות 1996 כ-10,000 קולות יותר ביחס לבחירות הקודמות, אולם המשך העלייה "הרוסית" נטרל את משקלה היחסי של התחזקות זו (דובר ב-3.2% מן הקולות לעומת 3.3% בבחירות 1992). ייצוגה של יהדות התורה נשאר לעמוד על ארבעה מושבים. אירוע בולט בבחירות 1996 היה ההתגייסות הנלהבת של חסידות חב"ד לטובת מועמדותו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה (דובר בפעם הראשונה שנערכו בה בחירות ישירות לראשות הממשלה) בישראל האחרונה של מסע הבחירות. זו עמדה בניגוד לגישה החרדית המסורתית של רתיעה מעיסוק ישיר בענייני הפוליטיקה הלאומית. התגייסות זו - שהתבטאה במימון מסיבי של מסע תעמולה ושלטי הוצות שכותרתם "רק נתניהו טוב ליהודים" - הייתה משמעותית מאוד לניצחוננו הדחוק של נתניהו על שמעון פרס. ניתוח של הצבעה בקלפיות במעוזים חרדיים הראה ששיעור התמיכה בנתניהו עמד על 96% עד 98% (וייס, 1997; דורון וקוק, 1999).

גם במסע הבחירות של 1999 פרטה יהדות התורה על רגשות "הרדיפה החילונית" ו"האיום על קודשי ישראל". אומנם היא הגיעה אל הבחירות כשהיא חברה בקואליציה, אך הופעתה של שינוי המחודשת (שהציגה קו חילוני רדיקלי), התחזקותה של ישראל בעלייה וההערכה שאהוד ברק ייבחר לראשות הממשלה עוררו חששות כבדים במגזר. זאת ועוד, כשלושה חודשים לפני הבחירות הפגינה היהדות החרדית את עוצמתה בהפגנה המונית בירושלים נגד בית המשפט העליון ומה שכונתה ה"דיקטטורה השיפוטית" שלו. ההפגנה אורגנה בעקבות הפסיקה של בג"ץ בעתירה שהוגשה נגד הפטור שניתן לבני ישיבות מגיוס לצה"ל (ראו גם בסעיף העוסק בזירה האידאולוגית). בבחירות אלו התחזקה יהדות התורה ביחס לבחירות הקודמות. שיעור קולותיה עלה מ-3.2% ל-3.8% והיא זכתה במושב נוסף.

תנועת חב"ד, שהייתה מעורבת מאוד בבחירות הקודמות לראשות הממשלה, החליטה שלא לנקוט עמדה בבחירות 1999. במהלך מרבית מסע הבחירות נמנעו גם ההנהגה החסידית והליטאית מלקרוא למצביעי המפלגה לתמוך במי מהמועמדים לראשות הממשלה. ימים

ספורים לפני הבחירות הוכרע העניין ויצאה הוראה מפורשת לתמוך בנתניהו. ההחלטה התקבלה לאחר התלבטויות וויכוחים פנימיים. הרבי מגור צידד בשמירה על קו ניטרלי במרוץ לראשות הממשלה, בעוד שמנהיג הליטאים הרב יוסף שלום אלישיב ורבנים אחרים תמכו במתן הוראה מפורשת להצביע לנתניהו (Bick, 2000).

בשונה ממפלגות אחרות החזרה לשיטת בחירות של הצבעה בפתק אחד בבחירות של 2003 לא פגעה ביהדות התורה. שיעור התמיכה בה אף עלה מ-3.8% בבחירות 1999 ל-4.3% בבחירות אלו, מה שאפשר לה לשמור על חמשת המושבים שלה. לעומת זאת הייתה היחלשות ניכרת בכוחה של ש"ס, הספרדית-חרדית, שירדה בייצוגה מ-17 ל-11 מושבים. יהדות התורה הפגינה פעם נוספת שהיא נסמכת על ציבור הבוחרים המסור והיציב ביותר בפוליטיקה הישראלית. זהו ציבור שמציית להוראת הרבנים "להצביע ג" ושלא הושפע, בשונה מציבורים אחרים, משינויים בשיטת הבחירות. המפלגה המשיכה בקמפינים שהציגו את המגזר החרדי כנרדף, ובבחירות אלו נמצאה לה יריבה בולטת בדמות שינוי המתחזקת. כרזת בחירות מ-2003 השתמשה במילים שינוי ומרץ כמילות קוד המזוהות עם המפלגות אויבות החרדים: "יש כאלה שכבר עובדים במרץ כדי שלא נחיה כאן כיהודים. אחרים עושים את הכל כדי לחולל את השינוי הנורא הזה. אם אנחנו לא נהיה חזקים, הם עלולים להצליח במזימתם. אנחנו חייבים לבלום אותם כדי שנוכל לחיות כאן".

התוצאות של בחירות 2006 שיקפו יציבות ואף גידול מתון בכוחה של יהדות התורה, דבר שבלט על רקע השינויים הגדולים והתזוזות האלקטורליות שאפיינו את מערכת הבחירות (במיוחד התרסקות הליכוד ושינוי ועליית קדימה). שיעור התמיכה במפלגה עלה מ-4.3% בבחירות 2003 ל-4.7% בבחירות אלו, מה שהניב שישה מושבים. התחזקות זו של יהדות התורה לשיא של שישה מושבים הייתה התוצאה של שיעור ההצבעה הכללי הנמוך, אשר פעל תמיד לטובתה, בהינתן שהיא שנהנית מקהל מצביעים יציב, מסור ובעל רמה גבוהה של התגייסות פוליטית. אפילו השתתפותה בממשלה שהוציאה לפועל את ההתנתקות לא פגעה בה, כיוון שהיא הקפידה להסביר לציבור תומכיה שהתוכנית הייתה מתבצעת גם בלעדיה:

שואלים כיצד יכולת לשבת בקואליציה עם ממשלת ההתנתקות? מול ההשמצות והשקרים הציבור צריך לדעת את האמת: יהדות התורה התנגדה נחרצות לתכנית ההתנתקות [...] ולא הייתה שותפה להכרעה בנושא. יהדות התורה הייתה באופוזיציה כאשר התכנית התקבלה וח"כיה הצביעו ככל ההצבעות נגד התכנית [...] יהדות התורה נכנסה לקואליציה רק כאשר ההתנתקות אושרה בכל הדרגים [...] וכשעל הפרק עמדה רק סוגייה אחת – האם זו תהיה ממשלה עם שינוי או עם החרדים? גם כחלק מהקואליציה, המשיכו ח"כי יהדות התורה להצביע נגד ההתנתקות [...] גם בעתיד אם יעמדו על הפרק התנתקויות נוספות תפנה יהדות

התורה, כדרכה, לגדולי ישראל ותצביע לפי הנחייתם. עד כה הונחו הח"כים להצביע באופן קבוע נגד ההתנתקות (מתוך כרזה לבחירות 2006).

התוצאות של בחירות 2009, לעומת זאת, נחשבו לאכזבה עבור יהדות התורה. שיעור התמיכה בה ירד מ-4.7% ל-4.4%. היא קיבלה מספר קולות כמעט זהה לזה שבבחירות הקודמות, אך איבדה מושב. מניתוח קלפיות ביישובים שבהם יש ריכוז גבוה של מצביעי יהדות התורה עולה כי הרשימה איבדה בבחירות אלו כ-10% ממצביעייה ב-2006 לטובת ש"ס וכי גם חלה ירידה קלה באחוזי ההשתתפות בקלפיות האלה (Cohen and Susser, 2010: 84). שני הסברים יכולים להינתן לתופעות הלא שכיחות הללו בציבור החרדי-אשכנזי: האחד נוגע למתיחות הפנים-חרדית סביב הבחירות לראשות עיריית ירושלים שנערכו בשלהי 2008 (ראו פירוט להלן), והשני – למאבק מר בין אגודת ישראל לדגל התורה על הצבת מועמד במקום השישי ברשימה.

בבחירות הבאות (2013) ניהלה יהדות התורה קמפיין "חירום" מתוך תחושה שהיא כבר אינה יכולה לראות את התמיכה הכמעט-אוטומטית של הציבור החרדי האשכנזי כמוכנת מאליה. הדבר נבע בעיקר מתהליכים ארוכי טווח שהואצו בשנים שקדמו לבחירות והביאו לתמורות בחברה החרדית. במסגרת תהליכים אלה הפכה החברה החרדית למגוונת מעט יותר: חברים בקהילה החלו להשתלב בכוח העבודה, בלימודים אקדמיים ובשירות אזרחי או צבאי, זרם של חרדיות מודרנית החל להתגבש (זיכרון וכהנר, 2012). נוסף על כך נראה שהניסיונות הנואשים של ההנהגה לחסום את חרדיות האינטרנט לחברה החרדית לא צלחו. התפשטות האינטרנט הביאה להנגשת מידע לציבור רחב אשר עד כה פיתח את האוריינות הפוליטית שלו בתיווך העיתונות המפלגתית שהייתה נתונה לשליטה מוחלטת של הרבנים. פריחתם של אתרי חדשות מקוונים (דוגמת בחדרי חרדים, כיכר השבת, JDN) הביאו לא רק לאספקת מידע מגוון ומיידי אלא לעיתים אפילו להצגת קו ביקורתי כלפי הפוליטיקאים החרדים (Leon, 2015).

אל ה"איומים" האלו התווספו אתגרים מוכרים יותר בדמות מאבקים פנימיים שסיכנו את שלמות רשימת יהדות התורה. הפעם הסתמן קרע בתוך דגל התורה. לאחר פטירתו של הרב אלישיב ביולי 2012 נפתחה בעולם התורה הליטאי מלחמת ירושה בין נאמניו של הרב אהרן שטיינמן לנאמניו של הרב שמואל אוירבך. הפלג השני ייסד לקראת הבחירות את מפלגת "נצח" ואיים להתמודד בנפרד. בסופו של דבר התרצה מחנה אוירבך והאיום על שלמותה של יהדות התורה הוסר.⁴ מניעת הפיצול אפשרה ליהדות התורה להתמקד בקמפיין חירום שנועד להמריץ את

4 הסכסוך העמוק בין שני הפלגים התבטא גם בהשתלטותו של מחנה הרב שטיינמן על עיתון "יחד נאמן" וביטודו, כחגובה, של עיתון "הפלס" בידי אנשי הרב אוירבך. אומנם הפיצול בעולם הליטאי נמנע בבחירות לכנסת ה-19 (2013), אך לא הסתיים ולקראת הבחירות המקומיות של 2013 התמודדה מפלגת

החברה החרדית. שתי סוגיות עמדו במוקד: "סכנת" הגיוס לצה"ל והאיום על האוטונומיה של החינוך החרדי. הסוגיה הראשונה עמדה על סדר היום הציבורי מאז שבג"ץ סירב לאשר את הארכתו של "חוק טל" בחמש שנים נוספות והורה לכנסת לחוקק חוק גיוס חדש. על רקע זה נכנסה קדימה לממשלה והוקמה ועדה מיוחדת שנועדה לגבש המלצות בנושא (ועדת פלסנר, ראו להלן בסעיף על זירת הממשלה). הסוגיה השנייה עמדה אף היא על סדר היום הפוליטי ובמסגרתה עלו דרישות להתנות את המימון הממשלתי של מוסדות החינוך החרדיים בהכנסת תוכני לימוד "כלליים" (לימודי ליבה).

שני האיומים האלה על מה שנחשב ציפור הנפש של הציבור החרדי תרמו ליצירה של אוירת חירום. זו אף הועצמה לנוכח הופעתה של מפלגת יש עתיד, שהרגישה את נושא גיוס החרדים בקמפיין הבחירות שלה. תחושת בהילות זו גרמה לכך שבזמן אמת השורות אוחדו, הביקורות הפנימיות הושקו ונערך גיוס כללי (כולל הרבנים, תלמידי הישיבות ואף אתרי האינטרנט) להמריץ את המצביעים להצביע ליהדות התורה. תוצאות הבחירות הראו כי התגייסות זו צלחה: יהדות התורה הגדילה את כוחה מ-4.4% ל-5.2% ובכמעט 50,000 קולות ביחס לבחירות 2009. היא זכתה בשבעה מושבים – ההישג הגבוה ביותר מאז בחירות 1988 (אגודת ישראל קיבלה אז חמישה מושבים ודגל התורה – שניים).

על אף ההתחזקות בכוחה התממש החשש של יהדות התורה: הממשלה שקמה לאחר הבחירות לכנסת ה-19 (2013) הותירה את המפלגות החרדיות מחוץ לקואליציה והעבירה חוק גיוס חדש שפלל סנקציות פליליות וכלכליות על משתמטים מגיוס. הקדמת הבחירות למרץ 2015 נתפסה בעיני המפלגות החרדיות, לאור כל זאת, כהזדמנות של ממש לתקן את המצב ולחזור לקואליציה. אלא שהפעם קמפיין החירום היה פחות מוצלח. שיעור התמיכה ביהדות התורה ירד מ-5.2% ל-5.0%, והיא אף ירדה בייצוגה משבעה לשישה מושבים. שתי סיבות מרכזיות יכולות להסביר את היחלשות ברית המפלגות. ראשית, הקרע המתמשך בין הפלג הירושלמי בראשות הרב אוירבך לבין ההנהגה המרכזית של דגל התורה גבה הפעם מחיר. ערב הבחירות הודיע הרב שלא יצביע ליהדות התורה ויימנע מהשתתפות בבחירות בכלל. אומנם הוא לא הורה מפורשות לחסידיו כיצד לנהוג, אך ההודעה שלו התפרשה במרומוז כהוראה שלא להצביע ליהדות התורה (נחשוני, 2015). שנית, העלייה בשיעור ההצבעה הכללי החלישה את כוחה היחסי של הרשימה.⁵

נצח (ששינחה את שמה ל"בני תורה") באופן נפרד בכמה רשויות מקומיות. על הסכסוך בין שני הפלגים הליטאיים ראו בהרחבה אצל בראון (2017: 92-97).

5 יהדות התורה התחזקה ב-15,000 קולות בהשוואה לבחירות שנערכו שנתיים קודם לכן, ולמרות זאת נחלשה במושב. ייתכן שהמפלגה איבדה גם מעט ממצביעיה ב-2013 לטובת רשימת יחד-העם איתנו בראשות אלי ישי.

אלא שכפי שהעלייה מחמישה מושבים (2009) לשבעה (2013) לא תורגמה להתחזקות פוליטית, כך גם הירידה של יהדות התורה במושב (משבעה לשישה) לא תורגמה להיחלשות. אדרבא, הניצחון המובהק של הליכוד וגוש הימין-חרדים החזיר את יהדות התורה לשורות הקואליציה ולעמדות כוח והשפעה. במהלך כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019) שבה יהדות התורה לאחוז בתפקידים שנקחו ממנה במהלך כהונת הכנסת הקודמת. בין אלו בלטו ראשות ועדת הכספים (משה גפני) ושליטה במשרד הבריאות (יעקב ליצמן). היא אף הצליחה לכפות שינויים מהותיים בחוק הגיוס, שינויים שעיקרו אותו מתוכנו.⁶ לאורך כהונה זו התקרבה יהדות התורה לראש הממשלה נתניהו (לאחר הקרע של 2013-2015) והייתה למרכיב מרכזי ב"בלוק" הימין-חרדים שהתגבש בכנסת זו ושיחק תפקיד משמעותי בשלוש מערכות הבחירות שנערכו בין 2019 ל-2020 ובניסיונות לכונן ממשלה בעקבותיהן.

בבחירות אפריל 2019 התחזק כוחה של יהדות התורה מ-5.0% ל-5.8% מן הקולות, שתורגמו לייצוג של שמונה מושבים. בשתי מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) שמרה יהדות התורה על יציבות. לא זו בלבד שהיא הגיעה אל סדרת הבחירות הזו מעמדת כוח של ארבע שנות שהות בקואליציה, הפעם היא גם הייתה חופשייה מדאגה מפילוג ופיצול כוחות.⁷ יותר מאי פעם בעבר, יהדות התורה בחרה צד במאבק הבין-גושי והציבה את עצמה במובהק עם גוש הימין בראשות נתניהו. כינון ברית בין יאיר לפיד ומפלגתו לבין חוסן ישראל במסגרת רשימת כחול לבן רק חידר את העמדה הזו, כפי שהשתקף בדבריהם של יעקב ליצמן ומשה גפני:

לפיד השפיל אותנו, ביזה, רושש את הציבור שלנו, פגע בנו עם קצבאות הילדים [...] הוא אומר על הציבור שלנו שאנחנו לקחנו את הכסף. שנתיים הוא לא נתן לנו כלום [...] מי שמטיף לנו ללמוד ליבה לא עשה בגרות ונכשל במשרד האוצר [דברי ליצמן].

אנחנו הולכים עם נתניהו [...] אני מציע שיפסיקו לשאול אותנו את השאלות האלה [...] עם לפיד לא הולכים לקואליציה. אמרנו את זה ולא צריך לומר שוב [דברי גפני] (בנדר, 2019).

אף כי במונחים של מספר קולות התחזקה יהדות התורה באופן מתון בין הבחירות של אפריל 2019 לבחירות של ספטמבר 2019 ושל 2020, בתרגום למושבים היא זכתה דווקא בראשונות

6 מה שהביא לפסילתו המחודשת על ידי בג"ץ בשנת 2017.

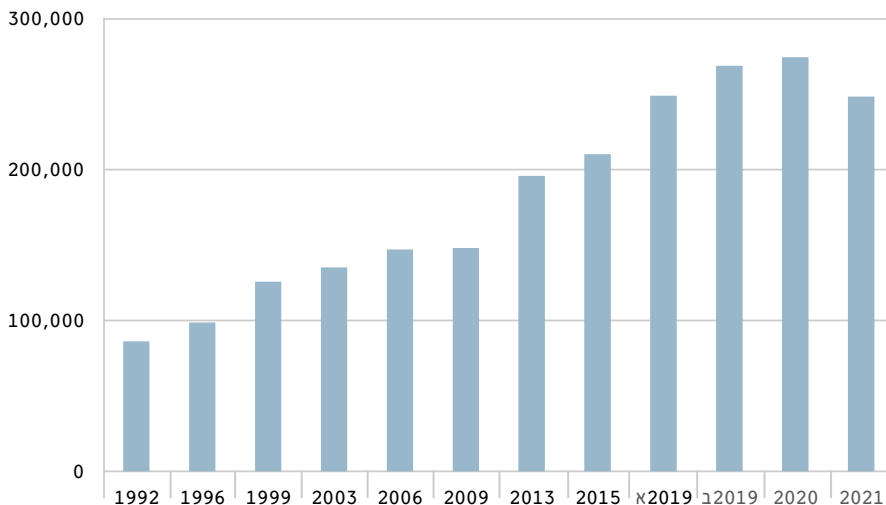
7 אפילו התחרות החרפה בין דגל התורה ו"ס (מצד אחד) לבין אגודת ישראל (מצד שני) בבחירות המקומיות בירושלים שנערכו חודשים ספורים לפני בחירות אפריל 2019 לא הציבה איום של ממש על שלמות הרשימה.

בשמונה מושבים, ובשבעה בשתי מערכות הבחירות הבאות. ההסבר להבדל זה נעוץ במספר הרב של הקולות המבוזזים בבחירות של אפריל 2019 ובעלייה המתונה בשיעורי ההצבעה בספטמבר 2019 וב-2020.

בבחירות 2021 התהפכה המגמה. למרות ששמרה על ייצוגה בכנסת (שבעה מושבים) איבדה יהדות התורה יותר מ-25,000 קולות. הייתה זו הפעם הראשונה מאז היווסדה שבה הרשימה איבדה קולות (תרשים 8.1). את ההיחלשות הזאת אפשר לייחס לשני גורמים מרכזיים. הראשון הוא הירידה בשיעורי ההצבעה בריכוזים החרדיים. הבחירות נערכו בתום שנה של משבר מגפת הקורונה, שבמהלכה נפגע האמון של חרדים רבים בנציגיהם בכנסת. כך, למשל, סקר בקרב צעירים חרדים מצא שמעל 38% מהם אמרו שמידת האמון שלהם בפוליטיקאים החרדים נפגעה או נפגעה מאוד (מלאך, הרמן וענבי, 2020). משבר אמון זה מצא ככל הנראה את ביטויו בהחלטה של אלפי מצביעים חרדים שלא להשתתף הפעם בבחירות. אחוזי ההצבעה כביתר עילית ירדו מ-82% ב-2020 ל-77% ב-2021, באלעד – מ-85% ל-81% ובבני ברק מ-77% ל-74%.

8.1 תרשים

מספר הקולות ליהדות התורה, 1992-2021

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021-1992.

הגורם השני היה החלטתם של אלפי חרדים להצביע הפעם עבור רשימת הציונות הדתית בראשותם של בצלאל סמוטריץ' ואיתמר בן גביר. בהקשר זה זעמה יהדות התורה על ראש הממשלה נתניהו על שפנה לבוחרים חרדים וקרא להם להצביע עבור הציונות הדתית, כדי להבטיח שזו תעבור את אחוז החסימה. אורי מקלב מדגל התורה תקף את נתניהו:

[הוא] עשה דבר שלא יעשה [...] חרדים רבים מהבייס כעסו על אירועים נקודתיים בתקופת הקורונה, שבהם נציגיהם בממשלה ובכנסת לא תפקדו כראוי בעיניהם, ושקלו בגלל זה להצביע לסמוטריץ' – ונתניהו ניצל זאת לרעה כדי לחזק את הציונות הדתית [...] ביבי פנה אלינו וביקש שלא נגיב לקמפיין של סמוטריץ' בציבור החרדי. הציונות הדתית השקיעה כסף בתעמולה אצל הבוחרים שלנו כמו שאנחנו לא הוצאנו בכל הבחירות האלה, ואז מצפים מאיתנו לשתוק? נתנו לו תשובות ברורות שזה לא מקובל כי אצלנו ההצבעה היא לא רק העדפה פוליטית אלא הזדהות ועניין עקרוני. אנחנו לא יכולים להשלים עם מצב שבו מנסים לגרום לנו להזדהות עם ציבור אחר (נחשוני, 2021).

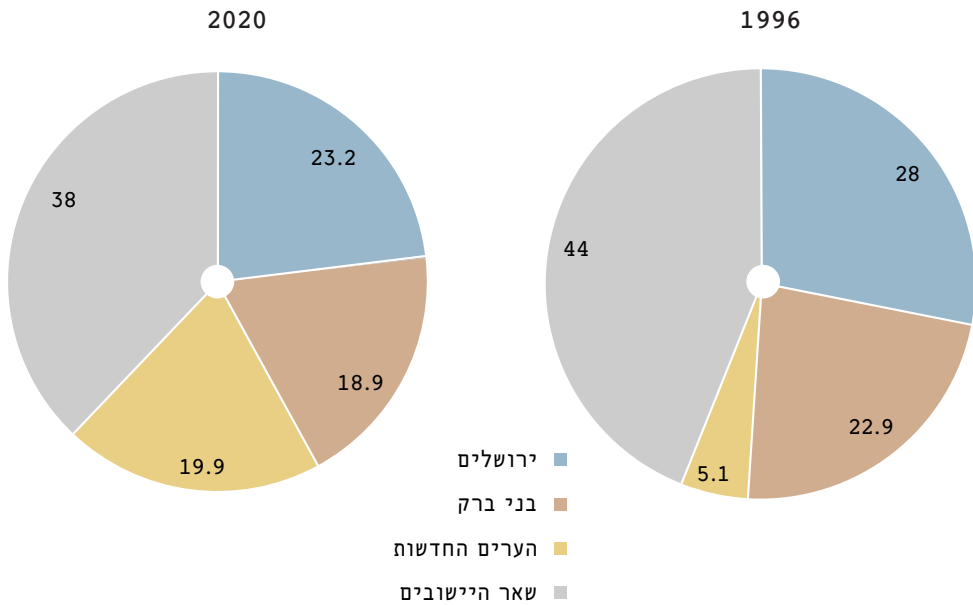
לסיכום, כוחה האלקטורלי של יהדות התורה כמעט הוכפל בין הבחירות של 1992 לבין סדרת מערכות הבחירות שנערכה בשנים 2019–2021: ייצוגה גדל מארבעה לשבעה-שמונה מושבים, ושיעור התמיכה בה כמעט הוכפל כאשר עלה מ-3.3% ל-6%. ניתוח של סקרי INES המנטרים ניידות קולות בין מפלגות מראה שהגידול הזה בכוחה של יהדות התורה איננו תולדה של מעבר בוחרים ממפלגות אחרות. מדובר במפלגה עם הבוחרים הנאמנים ביותר שרוכם ככולם שבים ובוחרים בה פעם אחר פעם.⁸ מקורות ההתחזקות נעוצים בגידול המהיר באוכלוסייה החרדית, המאופיינת בשיעורי ילודה גבוהים בהרבה משאר חלקי החברה הישראלית.

בסיסי הכוח של יהדות התורה הם היישובים שיש בהם ריכוזים גבוהים של ציבור חרדי. בהקשר זה, השוואה בין בחירות 1996 לבחירות 2020 מלמדת על השינויים הדמוגרפיים בפיוזורה של האוכלוסייה החרדית במהלך תקופה זו (תרשים 8.2). ב-1996 כ-51% מכלל הקולות של יהדות התורה הגיעו מירושלים ומבני ברק, בעוד שהערים החרדיות החדשות – שעדיין היו בתהליכי הקמה – תרמו לרשימה רק כ-5% מהקולות. ב-2020 ירד המשקל של הקולות מירושלים ומבני

8 מספרי המשיבים בסקרי INES אשר מצהירים כי הצביעו או יצביעו ליהדות התורה אינם גבוהים, ובכל זאת ניתן להתרשם לאורך זמן מדפוס היציבות בהצבעה שלהם: בבחירות 1996 מתוך 13 נשאלים שהצהירו כי הצביעו ליהדות התורה בבחירות 1992 הצהירו כי יצביעו (או הצביעו, חלוי במועד הסקר) לה גם בבחירות 1996; בבחירות 2003 – 24 מ-29, בבחירות 2006 – 46 מ-53; בבחירות 2009 – 23 מ-27; בבחירות 2013 – 24 מ-26; בבחירות 2015 – 34 מ-36; בבחירות אפריל 2019 – 44 מ-47.

ברק לכ-42%, והערים החרדיות החדשות תרמו ליהדות התורה כחמישית מכלל קולותיה. במקביל הצטמצם משקלם של היישובים אחרים מכלל מצביעי יהדות התורה מ-44% ל-38.9%⁹.

8.2 תרשים
הבסיסים האלקטורליים של יהדות התורה (באחוזים)

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1996, 2020.

⁹ בערים החדשות נכללות שלוש ערים חרדיות הומוגניות (מודיעין עילית, ביתר עילית ואלעד), ונוסף על כך שכונת רמת בית שמש, המשתייכת מבחינה מוניציפלית לעיריית בית שמש, אך אפשר לראות בה עיר חרדית בפני עצמה, הן מבחינת סדר הגודל שלה והן מבחינת ניחוקה משאר חלקי בית שמש. מבין שאר היישובים בולטים ריכוזים חרדיים באשדוד ("תרמה" ליהדות התורה 5% מכלל מצביעיה בבחירות של 2020), פתח תקווה (2.3%), חיפה (2%), נתניה (1.3%), רחובות (1.2%), ערד (1.1%), חל אביב וצפת (1% כל אחת). במגזר הערבי קיבלה יהדות התורה ב-2020 תמיכה זניחה של 352 קולות (0.1%), ואילו בקיבוצים היא זכתה ב-128 קולות בלבד (0.05%).

הבחירות לרשויות המקומיות

הזירה הפוליטית המוניציפלית חשובה לקהילות החרדיות האשכנזיות לא פחות מזירת הפוליטיקה הארצית. נציגי יהדות התורה במועצות הערים דואגים לעניינים קריטיים לחברי הקהילה כגון הקצאות של מבני ציבור, הנחות בארנונה וקבלתם של ילדים למוסדות החינוך. זאת ועוד, רמת החינוך של נבחר הציבור המקומיים עם ציבור הבוחרים שלהם וההיענות לצורכיהם גבוהות מאוד, היות שהם עוסקים בפעולות פרטניות ומעשיהם משפיעים באופן אישי ומיידי על רווחת הבוחרים (זיכרמן, 2014: 223).

בשונה מהשותפות ארוכת הימים בין אגודת ישראל לדגל התורה בבחירות לכנסת, ברמה המקומית ניתן לזהות גמישות רחבה יותר בדפוסי ההתמודדות האלקטורלית. מתקיימים שלושה דפוסי של התמודדות, שחורגים מהדפוס הרווח של התמודדות במסגרת ברית יהדות התורה:

1. שיתוף פעולה של יהדות התורה עם מפלגות אחרות

בחלק מהרשויות המקומיות אפשר לראות ריצה משותפת של המפלגות החרדיות האשכנזיות והספרדיות ברשימה אחת שנקראת לרוב ש"ג, למשל באשקלון (2018), בחיפה (2013) וברחובות (2008); ברשויות אחרות שיתוף הפעולה של יהדות התורה הוא דווקא עם נציגי הציונות הדתית כמו בתל אביב (2018) ובבאר שבע (1998); ובמקרים נוספים מוקמת חזית רחבה שכוללת את כל המפלגות הדתיות והחרדיות. כך, למשל, בבחירות בתל אביב (2013) ובבת ים (2008). שיתופי פעולה כאלו מתרחשים לרוב בערים שבהן שיעור האוכלוסייה החרדית נמוך ולכן מחייב ליצור בריתות עם גורמים חרדיים ודתיים נוספים על מנת לזכות בנתח בעוגת הייצוג במועצה.

2. רשימה מאוחדת המייתרת את הבחירות לראשות העיר ולמועצה

דפוס נדיר זה מתקיים רק ביישובים חרדיים מובהקים. במסגרתו מגיעים הפלגים החרדיים השונים להסכם מראש על זהות ראש העיר ומציבים רשימה אחת. כך, למשל, בבחירות 2008 בכני ברק ובמודיעין עילית התמודדה ב"בחירות" למועצה רק רשימה אחת, ועל כן לא נערכו בחירות וכל המועמדים של רשימה זו "נבחרו" למועצה.

3. פיצול כוחות בקרב יהדות התורה

מדובר בהתמודדות נפרדת של מרכיבות ברית יהדות התורה – אגודת ישראל ודגל התורה. כך, למשל, היה בבחירות 2013 בכית שמש ובצפת. הבחירות של 2018 הביאו לפיצולי כוחות גם ברחובות ובאלעד, אך עיקר תשומת הלב הופנתה לירושלים: הניצחון של דגל התורה (שזכתה

בשישה מושבים במועצת העיר) על אגודת ישראל (שלושה) נחשב לרעידת אדמה ברחוב החרדי ולתוצאה שמשנה את מאזן הכוחות הפוליטי בין שתי המפלגות של יהדות התורה (לוח 8.2). נוסף על פיצולים אלה חל שבר גם בתוך דגל התורה עצמה, בין נאמניו של הרב שטיינמן למחנהו של הרב אויירבך. האחרון הריץ עוד בשנת 2013 רשימות מקומיות בשם "בני תורה" שזכו במושבים בירושלים וכבני ברק. גם לאחר מותו של הרב התמודדו רשימות בני תורה בנפרד מדגל התורה במספר רשויות מקומיות (רבינוביץ', 2018א).¹⁰

לוח 8.2

מספר המושבים של הרשימות החרדיות האשכנזיות במועצות שלוש ערים

ירושלים	בני ברק	בית שמש	
יהדות התורה - 7	ש"ג - 15	יהדות התורה - 1	1993
יהדות התורה - 7	יהדות התורה - 17	יהדות התורה - 2	1998
יהדות התורה - 9	יהדות התורה - 14	יהדות התורה - 3	2003
יהדות התורה - 8	חזית דתית חרדית - 25	יהדות התורה - 5 טוב - 1	2008
יהדות התורה - 8 בני תורה - 1	יהדות התורה - 17 בני תורה - 2	דגל התורה - 3 אגודת ישראל - 2	2013
דגל התורה - 6 אגודת ישראל - 3 בני תורה - 1	יהדות התורה - 16 בני תורה - 3	יהדות התורה - 8 בני תורה - 1	2018

בדרך כלל נוהגת יהדות התורה להריץ מועמדים מטעמה רק לראשות רשויות שהן בעלות צביון חרדי מובהק (בני ברק, ביתר עילית, אלעד וכדומה). החריגה מדפוס זה היא ירושלים. כבר

10 רשימה נוספת שהתמודדה בהצלחה מוגבלת בבחירות של 2008 הייתה התנועה החרדית החברתית - ובשמה המוכר יותר "טוב". רשימה זו הוקמה כדי לייצג את הזרם של החרדיה המודרנית. היא זכתה במושב אחד במועצות הערים בית שמש וביתר עילית. בבחירות הבאות כשלה התנועה בשלוש הרשויות שהתמודדה בהן (ירושלים, בית שמש ואלעד), ולא הכניסה שום נציג למועצות הערים.

בשנות ה-80 הריצה אגודת ישראל את מאיר פרוש לראשות עיריית ירושלים. הוא זכה ב-14% מהקולות ב-1983 וב-11% ב-1989. בבחירות של 1993 נקטו המפלגות החרדיות האשכנזיות צעד אסטרטגי: הן הורו לפרוש לפרוש מהמרוץ לראשות העיר ולראשונה התאחדו בקריאה להצביע למועמד חילוני. הן תמכו באהוד אולמרט, שהתמודד מול ראש העיר הוותיק טדי קולק. תמיכה זו הספיקה לאולמרט להדיח את קולק, והוא נהנה מתמיכת החרדים פעם נוספת בבחירות של 1998. פרישתו מראשות העיר ב-2003 (לאחר בחירתו לכנסת ה-16) פתחה את המרוץ, והפעם החליטה יהדות התורה להריץ את אורי לופוליאנסקי לתפקיד. לופוליאנסקי, חבר מועצה ותיק שהשתייך לפלג הליטאי ביהדות התורה, זכה ב-51.6% מהקולות. הוא ניצח את ניר ברקת והיה לראש העיר החרדי הראשון של ירושלים.

כניסתו של פוליטיקאי חרדי לתפקיד ראש עיר "מעורבת" הציבה אתגרים חדשים ולא מוכרים בפוליטיקה החרדית-אשכנזית. כראש העירייה נדרש לופוליאנסקי לפעול לטובת כלל תושבי העיר, לפעמים בסתירה לערכים ולאינטרסים החרדיים. כך למשל, באישור אירועים הכרוכים בחילול שבת או בתקצוב מוסדות תרבות שטיכם והתכנים שהם מפיקים עומדים בניגוד לאתוס החרדי. לדוגמה, לופוליאנסקי אסר על עריכתו של מצעד הגאווה בעיר בשנת 2005, אך נאלץ לכסוף לקבל את פסיקת בית המשפט המחוזי ולאשרו. לאורך כהונתו ספג ראש העיר החרדי לחצים וביקורות הן מצד הציבור החילוני (על כפייה דתית) הן מצד הציבור החרדי (על שלא נאבק מספיק למען החלת ערכי היהדות החרדית).

לקראת הבחירות של 2008 הוחלט, כחלק מהבנה הדדית בין המפלגות החרדיות על רוטציה בתפקיד, להציג את מועמדותו של מאיר פרוש, נציג אגודת ישראל, לראשות העיר. אלא שסכסוך פנימי באגודת ישראל הביא לכך שחסידות גור, הגדולה בחסידויות בישראל, התנגדה למועמדותו ואף קראה להצביע עבור המועמד החילוני ניר ברקת. פרוש זכה ב-43% מהקולות אך הפסיד לברקת. חמש שנים לאחר מכן, בבחירות 2013, הועמק הפיצול אף יותר. הליטאים, הפלג המרכזי של דגל התורה, תמכו (יחד עם ש"ס) במועמדותו של משה לאון (מועמד ללא זיהוי מפלגתי מובהק שבתפקידו המגוונים היה מקורב לאישים בליכוד, ש"ס וישראל ביתנו). לעומתם החליט הפלג הירושלמי לכונן רשימה עצמאית (בני תורה) ולהעמיד מועמד משלו לראשות העיר – חיים אפשטיין. חסידויות גור ובעלז מצידן משכו ליום הבחירות את תמיכתן מלאון והעניקו מעין חופש הצבעה במרוץ לראשות העיר, מה שהתפרש כתמיכה בלתי פורמלית בניר ברקת. מהלך זה סיפק לברקת מספיק תמיכה כדי לנצח את לאון כבר בסיבוב הבחירות הראשון (אטינגר, 2013).

גם בבחירות לראשות העירייה ב-2018 לא הושגה אחדות שורות בין הזרמים החרדיים בירושלים. אגודת ישראל הריצה כמועמדה את יוסי דייטש, אולם דגל התורה מצידה החליטה

לתמוך (יחד עם ש"ס, בפעם השנייה ברציפות) במשה לאון, בעוד שבני תורה תמכה בזאב אלקין, מועמד הליכוד. דייטש זכה ב־17% מהקולות, שלא הספיקו לו לעלות לסיבוב השני שאליו העפילו לאון והמועמד החילוני עופר ברקוביץ'. עריכתו של סיבוב שני – שהסקרים וכל ההערכות ניבאו שיהיה צמוד מאוד – הפך את קולות החרדים למכריעים. ללא אלקין ודייטש עלתה השאלה לאן ילכו הקולות? על פי כל היגיון הם היו אמורים ללכת ללאון – מועמד מסורתית־דתי – אך האיבה והפילוג הפנימיים יצרו דינמיקה שונה. בני תורה קראה לתמוך בכרקוביץ', בעוד שהחסידים נמנעו מקריאה מפורשת לתמיכה במי מהמועמדים. לאון ניצח בסופו של דבר ברוב זעום, ניצחון שנחשב הישג לליטאים ולש"ס.

דוח מבקר המדינה על הבחירות המקומיות של 2018 מבהיר את עוצמת הקרע הפנימי בין מרכיבי יהדות התורה באותה העת. מהדוח ניתן להבין כי ברוב המקרים רצו המפלגות בנפרד במישור המקומי: אגודת ישראל הריצה 10 רשימות, רק ארבע מהן משותפות, ואילו דגל התורה הריצה מספר גבוה בהרבה (27), ש־11 מהן היו משותפות (מבקר המדינה, 2021). ניכר גם כי שתי הסיעות השקיעו ממון רב יחסית בבחירות אלו והוציאו בהן יותר מאשר הכניסו. נתונים אלה מבהירים את החשיבות שיש למישור המקומי עבור מפלגות אלו. בזוכרנו כי מדובר באוכלוסייה שגרה בריכוזים מעטים יחסית מעצם טבעה, הרי מידת האחיזה בזירה המקומית היא מרשימה, קל וחומר בהשוואה למפלגות הלאומיות האחרות (למעט ש"ס וישראל ביתנו, שגם להן אחיזה דומה).

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בנבחרי הציבור אשר ייצגו את יהדות התורה בכנסת. בין 1992 ל־2021 כיהנו מטעם יהדות התורה 16 חברי כנסת בלבד.¹¹ לוח 8.3 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את יהדות התורה מאז 1992. הם חולקים כמה מאפיינים משותפים: כולם גברים, אין בהם צעירים (מאיר פרוש, שנבחר בשנת 1996 לכנסת ה־14 בגיל 40, היה הצעיר ביותר), לרבים היה רקע קודם בשלטון המקומי וכמעט כולם גרו בשתי הערים שנמצאות בהן הקהילות החרדיות הגדולות – בני ברק וירושלים. היעדרן של נשים הוא פועל יוצא מהדרתן המוחלטת מרשימות המועמדים של יהדות התורה. ש"ס היא המפלגה הנוספת היחידה שנמנעת באופן שיטתי מלהציב נשים ברשימות מועמדיה לכנסת.

11 לא כללנו בניחוח ארבעה חברי כנסת שכיהנו תקופות קצרצרות.

לוח 8.3
פילוח חברי הכנסת של יהדות התורה
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכול חברי כנסת	בני ברק	ירושלים	רקע בשלטון המקומי	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
4	1	2	0	0	0	64.9	13
4	2	2	2	0	0	51.2	14
5	2	3	2	0	0	53.5	15
5	1	4	2	0	0	53.9	16
6	3	3	2	0	0	59.0	17
5	1	4	3	0	0	57.1	18
7	2	5	4	0	0	58.6	19
6	1	5	3	0	0	62.7	20
8	2	5	6	0	0	59.4	21
7	2	4	5	0	0	61.5	22
7	2	4	5	0	0	62.0	23
7	2	5	4	0	0	63.3	24

אחד מהמאפיינים הבולטים של יהדות התורה הוא היציבות בזהותם של הפוליטיקאים המייצגים אותה, או במילים אחרות – קצב התחלופה האיטי ברשימותיה. כך, למשל, יעקב ליצמן עמד בראש הרשימה ברציפות בין 1999 ל-2020 (כולל שנה זו). כמו כן המועמדים ששובצו בארבעת המקומות הראשונים ברשימה לא השתנו מאז 2009, וסדר הופעתם נותר זהה עד ל-2020 (ועד בכלל): יעקב ליצמן, משה גפני, מאיר פרוש ואורי מקלב. הסיבה המרכזית ליציבות זו היא היעדר מיסוד של תחרות פנימית דמוקרטית. חברי הכנסת הם בראש ובראשונה "נציגים" של קהילות שונות בעולם החרדי שממונים בידי הרבנים העומדים בראשן באופן אישי (ראו גם לוח 8.5 להלן). לקראת בחירות 2021 התחולל מהפך בסדר הופעת הנציגים ברשימת המועמדים – הנציג הבכיר מדגל התורה, גפני, הוצב בראשה, סדר החלוקה השוויונית בין המפלגות שונה ונציגי דגל התורה מוקמו במקומות האי-זוגיים ברשימה.

כפי שכבר הוזכר, יהדות התורה אינה מפלגה אלא רשימה משותפת שהופכת לסיעה במהלך כהונת הכנסת. על אף מתיחויות שהתגלעו מדי פעם בין אגודת ישראל לדגל התורה, כמעט

בכל תקופת הזמן הנסקרת כאן שמרה הסיעה על אחדות ופעולה משותפת בכנסת. בדרך כלל הסיעה מתפלגת לשני גורמיה בשלהי כהונת הכנסת (ערב בחירות) ומתקיים משא ומתן מחדש על ריצה משותפת נוספת. התפלגות זו נחשבת לעניין טכני, והיא אינה משקפת שבר בין שתי השותפות החברות.

המקרה היחיד שבו חל פילוג שלא ערב בחירות התרחש בראשית שנת 2005, על רקע הצטרפותה של יהדות התורה לקואליציה בראשות אריאל שרון. לאחר משא ומתן מואץ הוחלט שהסיעה תצטרף לקואליציה. אולם מנהיגה הרוחני של דגל התורה, הרב אלישיב, התעקש כי בשלב הראשון (כשלושה חודשים) ההצטרפות תהיה "על תנאי" וכי בתקופת מבחן זו לא יכהנו חברי הסיעה בתפקידים קואליציוניים. הוראה זו לא חייבה את הפלג החסידי (אגודת ישראל) ביהדות התורה, ונציגיה יעקב ליצמן החל לכהן בראשות ועדת הכספים מייד לאחר חתימת ההסכם הקואליציוני. דגל התורה ראתה בצעד הזה זלזול בסמכותו של הרב אלישיב, והדבר הוביל להתפלגות של הסיעה לשני רכיביה. משבר זה לא מנע ריצה משותפת בבחירות 2006, ושיתוף הפעולה במסגרת סיעה מאוחדת התחדש כשנה לאחר מכן אחרי הבחירות.

זירת הממשלה

בין 1952 ל-1977 פעלה אגודת ישראל באופן קבוע מחוץ לקואליציה – בעיקר משום שהשמאל הפוליטי נתפס בעיני מרבית החרדים כמי שפעל לעקור את הדת, עוד לפני קום המדינה אך גם אחרי כן. היחס אל השלטון השתנה עם המהפך ההיסטורי של 1977 ועלייתו של הליכוד לשלטון. החרדים ראו במנחם בגין אדם מסורתי עם רגש חם ליהדות. משתקבלו הדרישות שהציבה אגודת ישראל במשא ומתן היא הצטרפה לקואליציה וכוננה שותפות ארוכת טווח עם הליכוד.

להשתתפותן של המפלגות החרדיות האשכנזיות בשלטון היה דפוס ייחודי. בהתאם להוראות מועצת גדולי התורה הוחלט בשנת 1977 שנציגיה לא ימונו לתפקידי שר כדי שלא לשאת באחריות מיניסטריאלית ל"פעולות החילוניות" של הממשלה. כך נוסד דפוס פעולה שאפשר לאגודת ישראל, ולאחר מכן ליהדות התורה, לזכות בתפקידים קואליציוניים שונים (בעיקר ראשות ועדת הכספים של הכנסת ותפקידי סגני שרים), אך זאת מחוץ לממשלה עצמה (זיכרון, 2014: 219). דפוס זה של הימנעות מקבלת תפקידי שר הגיע לקיצו בשנת 2015, כאשר סגן שר הבריאות יעקב ליצמן התמנה לשר באותו המשרד. הרקע לצעד התקדימי היה פסיקה של בג"ץ שלפיה הנוהג של מינוי פוליטיקאי לתפקיד סגן שר במעמד של שר אינו חוקי (בג"ץ

3132/15 מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד נ' ראש ממשלת ישראל ואח'). זמן קצר לאחר פסק הדין התכנסה מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ואישרה לליצמן להתמנות לשר. החלטה תקדימית זו הביאה לסיום טאבו של יותר מ-60 שנים.¹² יש שראו במהלך זה לא רק צעד של חוסר ברירה אלא גם ביטוי לתהליך רחב יותר של השתלבות החרדים, תהליך הכולל גם קבלת אחריות של הפוליטיקאים החרדים על החברה הישראלית כולה (מלאך, 2015).

במסגרת הזמן הנבחנת בספר זה (1992-2021) שהתה יהדות התורה חמישה פרקי זמן בקואליציה: מתקופת הכהונה של ממשלת נתניהו הראשונה ועד לפרישתה מהממשלה של אהוד ברק (1996-1999); במהלך הכהונה של ממשלת שרון הראשונה (2001-2003); בשנה האחרונה לכהונת ממשלת שרון השנייה (2005-2006); במהלך כהונת ממשלת נתניהו השנייה (2009-2013); ובמהלך כהונות ממשלות נתניהו הרביעית והחמישית (2015-2021). בסך הכול, בין יולי 1992 (כינון ממשלת רבין השנייה) ליוני 2021 (כינון ממשלת בנט-לפיד), שהתה יהדות התורה כ-16.5 שנים בקואליציה השלטונית (57% מהזמן), וכ-12.5 שנים באופוזיציה.

לוח 8.4 מפרט את התפקידים המרכזיים שאליהם מונו נציגי יהדות התורה מתוקף ההסכמים הקואליציוניים שחתמו עליהם במהלך השנים. מלבד המקרה של ממשלת ברק, שבה נציגי יהדות התורה לא מונו לשום תפקיד (הם שהו בקואליציה רק כחודשיים, ראו להלן), בכל הקואליציות שאליהן השתייכו זכה נציג מטעמן בתפקיד יושב ראש ועדת הכספים בכנסת, הנחשב לאחת המשרות בעלות העוצמה בקואליציה. מעבר לכך מונו נציגי יהדות התורה לתפקידים של סגני שרים.

12 עד לכהונתו של ליצמן, השר היחיד מטעם אגודת ישראל היה יצחק מאיר-לוי. הוא כיהן בתפקיד שר הסעד מקום המדינה ועד לפרישתם של החרדים מהממשלה בספטמבר 1952 על רקע מה שכונה אז "משבר גיוס הבנות": מהלכים שקידמה הממשלה לחקיקת חוק שיחייב גם נערות בשירות חובה (ראו גם קורן ושפירא, 1997: 245). ליצמן התפטר בשנת 2018 ממשרת שר על רקע סכסוך שנגע לחילול שבת ושב למשרת סגן השר ללא שר, מה שהתאפשר בעקבות תיקון חקיקה. לאחר שבנימין נתניהו נאלץ להתפטר מתפקיד זה חזר ליצמן למלא את משרת השר.

לוח 8.4

תפקידי מפתח של נציגי יהדות התורה בכנסת ובממשלה

ממשלה	יושב ראש ועדת הכספים	סגני שרים	שר
נתניהו (27)	רביץ	פרוש (בינוי ושיכון)	-
שרון (29)	ליצמן	פרוש (בינוי ושיכון) רביץ (חינוך)	-
שרון (30) ¹	ליצמן	הלפרט (תחבורה) רביץ (רווחה)	-
נתניהו (32)	גפני	ליצמן (בריאות) פרוש/מוזס (חינוך)	-
נתניהו (34)	גפני	ליצמן (בריאות) ² פרוש (חינוך)	ליצמן (בריאות) ²
נתניהו (35)	גפני	מקלב (תחבורה) פרוש (חינוך)	ליצמן (בינוי ושיכון)

1 יהדות התורה נכנסה לקואליציה בראשית ינואר 2005.

2 בממשלה ה-34 כיהן יעקב ליצמן לסירוגין בתפקידים סגן שר הבריאות ושר הבריאות.

בממשלת נתניהו הראשונה (1996-1999) הוקצה לרשימה סגן שר אחד בלבד ובכל שאר המקרים – שני סגני שר. הנוהג של מינוי סגן שר במעמד של שר (כשראש הממשלה הוא השר הפורמלי, אך למעשה סגן השר מנהל את ענייני המשרד) נקבע לראשונה בממשלת נתניהו הראשונה, כאשר מאיר פרוש מונה לסגן שר השיכון ב-1996. סגני שרים נוספים שכיהנו על פי דפוס זה היו אברהם רביץ במשרד הרווחה (2005-2006) ויעקב ליצמן, כאמור, במשרד הבריאות.

במהלך השנים הייתה יהדות התורה מעורבת במספר משברים קואליציוניים. אך הפעם היחידה שבה היא מימשה את איומה ופרשה מהקואליציה הייתה בממשלתו של אהוד ברק (1999). מלכתחילה לא חשה יהדות התורה בנוח להיות חלק מקואליציה שכללה את מרצ, אך היא התרצתה והצטרפה אליה מבלי לקבל תפקידי סגן שר ואף לא את ראשות ועדת הכספים. כחודשיים לאחר השבעת הממשלה מצאה המפלגה צידוק לפרישה מהקואליציה: הממשלה הורתה על העברת משחן (רכיב בטורבינה) של חברת החשמל במהלך השבת במטרה להימנע מיצירת עומסי תנועה כבדים שהיו נוצרים במקרה שהפעולה הייתה מבוצעת ביום חול. המפלגות החרדיות ניסו לסכל את המהלך, אך ראש הממשלה ברק העדיף להראות לציבור שכללי המשחק השתנו וכי ממשלתו אינה נכנעת ל"סחטנות החרדית". העברת המשחן

ותגובת ברק גרמו ליהדות התורה להודיע על פרישתה, והיא חזרה לשורות האופוזיציה אחרי יותר משלוש שנים בקואליציה.

יהדות התורה שבה לשורות הקואליציה בממשלת שרון הראשונה (2001-2003). לאחר בחירות 2003 היא נותרה באופוזיציה, יחד עם ש"ס, עקב דרישתה של שינוי להקמת ממשלה ללא חרדים. בסוף שנת 2004, על רקע קידום תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, עשה ראש הממשלה שרון מאמצים להרחיב את הקואליציה – הוא נשא ונתן עם מפלגת העבודה ועם המפלגות החרדיות. כחלק מהמאמצים הוכטח להעביר כ־300 מיליון ש"ח ליהדות התורה. הבטחה זו הביאה את שינוי להצביע נגד הצעת התקציב, ובעקבות זאת פיטר ראש הממשלה את שריה. עזיבתה של שינוי פתחה את הדלת לכניסתה של יהדות התורה ל"ממשלת ההתנתקות". כאמור, לאחר התלבטויות הורה הרב אלישיב לנציגי המפלגה להיכנס לקואליציה. בשלב הראשון דובר בכניסה "על תנאי" לתקופה קצרה ובלי לקבל תפקידים. בתקופה זו אמורים היו לבחון אם ראש הממשלה עומד בהתחייבויותיו לחרדים. לאחר מכן, אם תהיה שביעות רצון ממימוש ההבטחות, החברות בקואליציה תהפוך למלאה. בתוך כחודשיים הפכה יהדות התורה לחברה מלאה בקואליציה ונותרה בה עד השבעת ממשלת אולמרט לאחר הבחירות של 2006.

במהלך חברותה של יהדות התורה בקואליציות שתמכו בממשלות נתניהו השנייה והרביעית (2009-2013, 2015-2020) פרצו משברים על רקע ענייני דת ומדינה. כחלק מהם נמצאה הנוסחה שאפשרה ליהדות התורה להישאר ולא לפרוש, ובמקרים אחרים הביא המשבר (או לפחות תרם) להקדמת הבחירות. משבר חמור ראשון פרץ ב־2012 על רקע פסיקת בג"ץ שפסלה את "חוק טל", שעסק בנושא גיוס חרדים לצה"ל. בעקבות הפסיקה נראה היה שהבחירות יוקדמו. אך ברגע האחרון נכנסה קדימה לקואליציה והוקמה הוועדה לקידום השוויון בנטל (ועדת פלסנר), שגיבשה המלצות בסוגיית גיוס החרדים. יהדות התורה החרימה את דיוני הוועדה אם כי עו"ד יעקב ויינרוט (אשר מונה לוועדה בידי נתניהו) ייצג את עמדתה. הפרישה שלו מהוועדה, בעקבות התנגדותו הנחרצת להטלת סנקציות על תלמידי ישיבות שלא יתגייסו לצה"ל, נתפסה כצעד המבשר את התייצבותו של נתניהו לצד החרדים בסוגיה הנפוצה. על רקע זה קרא מאיר פרוש לראש הממשלה "ללכת לבחירות על הנושא הזה [...] בהסכם הקואליציוני הוא התחייב להאריך את חוק טל ואם הוא רוצה לשנות את זה – שיקדים את הבחירות" (שומפלבי ונחשוני, 2012). זמן קצר לאחר מכן התפזרה הכנסת ה־18 והבחירות הוקדמו.

משברים נוספים על רקע ענייני דת ומדינה פרצו במהלך הכנסת ה־20 (2015-2019). הראשון נגע למה שפונה "מתווה הכותל". בראשית 2016 אישרה הממשלה הקמת רחבת תפילה משותפת לגברים ונשים בחלקו הדרומי של הכותל, שתשמש מתפללים מהזרם הרפורמי והקונסרבטיבי ביהדות. הנציגים החרדים בממשלה אומנם הצביעו נגד ההחלטה, אך בתחילה לא ראו בה עילה למשבר קואליציוני. רק לאחר ביקורת קשה שהוטחה בה בתקשורת החרדית, איימה יהדות התורה כי אם המתווה ייושם היא תפרוש מהקואליציה. איום זה הביא לכך שהממשלה נסוגה מהמתווה (רביד, רבינוביץ' וליס, 2017). משבר שני פרץ ב־2017 סביב "חוק המרכולים". פסיקתו של בג"ץ בנושא חוק עזר שתיקנה עיריית תל אביב והתירה פעילות מסחרית מוגבלת בשבת¹³ הביאה למשבר קואליציוני. בעקבות זאת לחצו המפלגות החרדיות לקדם הצעת חוק שקבעה כי חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. החוק אכן עבר בראשית 2018. משבר שלישי צץ בנובמבר 2017 סביב עבודות תחזוקה ברכבת ישראל שהתבצעו למשך תקופה במהלך השבת. אחרי שניסיונות שונים להגיע לפשרה לא צלחו התפטר ליצמן מתפקידו כשר הבריאות, אך יהדות התורה הסתפקה בצעד זה ונותרה בקואליציה כאשר ליצמן מכהן כסגן שר בריאות ואילו ראש הממשלה מחזיק פורמלית במשרת השר. המשבר האחרון נסב על חוק הגיוס החדש שקודם בכנסת. העמדות של יהדות התורה לגבי ההסדר החדש לא היו הפעם אחידות (ראו פירוט בסעיף העוסק בזירה האידאולוגית). משבר זה הביא, לפי חלק מהניתוחים וההערכות, להקדמת הבחירות לכנסת ה־21 (אפריל 2019).

לכסוף, יש לציין את התפטרותו של ליצמן בספטמבר 2020 מהממשלה ה־35 על רקע ההחלטה של הממשלה להטיל סגר בתקופת חגי תשרי כחלק מהמאבק בהתפשטות נגיף הקורונה. ליצמן מחה על הצעד בטענה שהוא ימנע ממאות אלפי יהודים להתפלל בבתי הכנסת. ההתפטרות הייתה זמנית ולאחר כחודשיים שב ליצמן לתפקיד.

במהלך הכנסת ה־20 התחזקה מאוד הברית הפוליטית בין יהדות התורה ובין הליכוד (בדומה לש"ס). לאחר כל אחת מארבע מערכות הבחירות של 2019-2021 התייצבו נציגיה לפני

13 חוקי העזר העירוניים לא התירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נתפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיחיר את הפעילות. עתירה כנגד פתיחתם של מרכולים וקניונים בתל אביב הוגשה לבג"ץ, ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיחיר פתיחה מוגבלת של בתי עסק, אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סירבו לחתום עליו. העניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"ץ שם קץ לדבר והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.

נשיא המדינה והמליצו להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו. היא אף חתמה במספר מקרים (לפני הבחירות ואחריהן) על "הצהרות נאמנות" למיניהן, אשר כללו התחייבויות לשמור אמונים לראש הממשלה ולא לתמוך ולהצטרף לשום ממשלה מלבד ממשלה שירכיב הליכוד ושבראשה יעמוד נתניהו. שותפות זו השיכה את יהדות התורה לשורות האופוזיציה עם כינונה של ממשלת בנט-לפיד לאחר בחירות 2021. כמו במקרה של ש"ס, מבחן הזמן יאתגר את השיוך המובהק לגוש נתניהו: האם לחץ הצרכים המגזריים יגבר על הנאמנות כלפי הגוש? האם מדובר בנאמנות אישית או שהיא תועבר ביום מן הימים ליורשו של נתניהו? ימים יגידו.

הזירה הפנים-מפלגתית

רמת פעילותם של המוסדות הפנימיים הפורמליים של שתי המפלגות המרכיבות את יהדות התורה נמוכה בהשוואה לרמות פעילותם הפוליטית הגבוהה של המוסדות הלא פורמליים המסורתיים של המגזר החרדי, ובמיוחד החצרות של הרבנים השונים. הליכים דמוקרטיים פנימיים כמעט אינם מתקיימים היכן שידה של הסמכות המסורתית של הרבנים עליונה על הסמכות הלגלית-רציונלית שמבטאים תקנוני המפלגה. נראה כי אלו נכתבו כדי לעמוד בדרישות חוק המפלגות, אך אינם משמשים מורי דרך בהתנהלות מפלגות אגודת ישראל ודגל התורה. גם אם להלכה פועלים מוסדות שונים ונושאי תפקידים למיניהם, הרי בפועל הסמכות העליונה מופקדת בידי ההנהגה הרוחנית: מועצת גדולי התורה של כל אחת מהמפלגות. היעדר הדמוקרטיה הפנימית משתקף בציונים הנמוכים שמקבלות שתי המפלגות במדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש מערכות הבחירות בין 2013 לאפריל 2019 הן קיבלו את הציון 2 מתוך 100 – הציון הנמוך ביותר מבין כל המפלגות שנבחנו (רהט, שפירא ופיליפוב, 2013; רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

היעדרה של הדמוקרטיה הפנימית מתבטא בכמה היבטים: (1) היעדרם של מוסדות מפלגתיים נבחרים ובעלי סמכות; (2) היעדרה של שכבת חברי מפלגה; (3) גופים בוחרים מצומצמים, לא נבחרים וריכוזיים אשר קובעים את זהות המועמדים ברשימות לכנסת; (4) הדרה מוחלטת של נשים מפעילות פוליטית. ניתן להסביר את הרמה הנמוכה של דמוקרטיה פנימית בכך שמקור הסמכות במפלגות אלו זו אינו בתקנון מעשה ידי אדם (סמכות לגלית-רציונלית) אלא בהחלטות רבנים (סמכות מסורתית).

חבנה פנימי וחברות מפלגתית

באגודת ישראל מפרט תקנון המפלגה שורה של מוסדות מפלגתיים כגון ועידה ארצית, מועצה ארצית, מרכז והנהלת מרכז. הוועידה הארצית (או "הכנסייה הארצית") של אגודת ישראל היא גוף שמתכנס בתדירות נמוכה,¹⁴ והוא כולל מאות נציגים מכל רחבי הארץ: חברי הכנסת של המפלגה, חברי מועצות רשויות מקומיות, אישי ציבור ועסקנים, פעילי התנועה ונציגי הקהילות (כהנא, 2019). הוועידה "בוחרת" בין השאר מרכז ויושב ראש למרכז וכמו כן מזכיר כללי. על פי הנוהג יושב ראש המרכז – המכונה לעיתים גם יושב ראש אגודת ישראל – אינו חבר כנסת או נבחר ציבור בולט.

"ועדת השמונה" היא גוף רשמי-למחצה הכולל את נבחריו הציבור הבכירים של אגודת ישראל. הוא אמור להתכנס בעיקר על מנת להכריע את שיבוצי המועמדים ברשימות לכנסת או לרשימות ברשויות המקומיות (לפי מפתחות של חסידיות וזרמים). למשל, לקראת הבחירות המקומיות של 2018 התכנסה ועדת השמונה על מנת לדון בהרכבי הרשימות של אגודת ישראל ברשויות המקומיות ברחבי הארץ. הוועדה כללה אז את שלושת חברי הכנסת של אגודת ישראל (ליצמן, פרוש, אייכלר) ונציגים של החסידיות הגדולות (קלמן, 2018).

עם זאת, המוסדות ובעלי התפקידים שהוזכרו לעיל כפופים הלכה למעשה למרותה של מועצת גדולי תורה, שהיא הסמכות העליונה במפלגה. סעיף 9 בתקנון אגודת ישראל קובע שהמפלגה: "רואה במועצת גדולי התורה את הסמכות הרוחנית העליונה של אגודת ישראל בארץ ישראל בכל פעולותיה. החלטות עקרוניות [...] תוגשנה למועצת גדולי התורה. כל החלטה, אשר מועצת גדולי התורה תתנגד לה, בטלה".

התקנון של דגל התורה מבליט אף יותר את מעמדה העליון של מועצת גדולי התורה של המפלגה. כבר בסעיף 1 בתקנון נקבע שהיא "המוסד המרכזי והעליון של המפלגה ובעל הדעה המכרעת, הקובע את דרכה של המפלגה, מטרותיה ותקנונה". בהשוואה לאגודת ישראל תקנון דגל התורה מתייחס לפחות מוסדות פנימיים, והוא מזכיר רק את מזכירות המפלגה, את ועדת הרבנים (המשמשת כמוסד ביקורת פנימי) ואת הנהלות הסניפים המקומיים. התקנון אינו מציין את המונח "ועידת המפלגה". על כן אין לראות בכינוסים הנדירים של "ועידת דגל התורה" כינוס של מוסד מפלגתי נבחר, אלא רק כינוס או אירוע חגיגי. נכון לשנת 2020 קיימה דגל התורה שלוש "ועידות": הראשונה נערכה ב-1990 בתל אביב (בוועידה זו נשא הרב שך את

14 בעבר התכנסה הוועידה כל שנתיים, אך חדירות הכינוסים פחתה והפכה לפחות סדירה במהלך השנים.

“נאום השפנים”¹⁵); השנייה ב־2005 בזכרון יעקב; השלישית ב־2016 בקיבוץ חפץ חיים (אטינגר, 2016).

לא ברור אם יש חברים פורמליים במפלגות החרדיות האשכנזיות, ונראה שההתייחסות התקנונית לחברות היא בעיקרה היענות לדרישות חוק המפלגות. בתקנון דגל התורה מוסדר עניין החברות על פני כמה סעיפים והוא כולל: עקרון יסוד ולפיו חבר מפלגה חייב לקבל את סמכותם של גדולי התורה; הסמכה של גדולי התורה לקבוע, כאשר ימצאו לנכון, את המועדים של צירוף חברים, לקבוע מהם התנאים להתקבל כחבר (ומתי ניתן להשעות או לפסול חברות), וכן להחליט מהן זכויותיהם וחובותיהם ובאלו תנאים. בתקנון של אגודת ישראל, מוסדר עניין החברות ביתר הרחבה. בסעיף 6(א) מפורט מי יכול להיות חבר: כל איש יהודי בן 18 ומעלה; שומר תורה ומצוות; נמנה עם החרדים לדבר ה' ומזדהה עם אגודת ישראל ומטרתיה; מכפיף עצמו לדעת מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ומקבל את מרותה; מוכן לקבל על עצמו את תקנון והחלטות המפלגה ומוסדותיה; ואינו חבר במפלגה אחרת או בתנועה שיש לה זיקה פוליטית למפלגה אחרת. פתיחת החברות רק ל"איש יהודי" רמזה שנשים אינן יכולות להצטרף, וכדי לא להותיר מקום לפרשנות נכתב בסעיף 6(ד) ש"אשה תהיה זכאית להצטרף ל'תנועת נשי אגודת ישראל', אשר תהווה גוף נפרד – כמצוות ההלכה – הקשור ארגונית ורוחנית לאגודת ישראל".

הסדר זה עמד במוקד עתירה שהוגשה לבג"ץ בשנת 2015 נגד רשם המפלגות ואגודת ישראל בדרישה לבטל את הסעיף המפלה בתקנון. אף כי העותרת לא הייתה אישה חרדית היא זכתה לתמיכה נלהבת מכמה נשים חרדיות, והן גם הגיעו לאולם בית המשפט כדי לבטא תמיכה בה. בעקבות העתירה הגיעו הצדדים בראשית 2019 לפשרה, שבג"ץ נתן לה תוקף של פסק דין. אגודת ישראל הסכימה למחוק את הסעיף באופן ש"לא תהיה עוד כל מניעה תקנונית לקבלתה של אשה כחברה במפלגה" (בג"ץ 1823/15 בן פורת נ' רשם המפלגות). אלא שיש לראות בתיקון הזה פעולה סמלית בלבד ולא שינוי שעתידי לכושר את פתיחת שורות המפלגה לפעילות של נשים. לראיה, שתי המפלגות החרדיות האחרות (דגל התורה וש"ס) לא כללו בתקנונים שלהן סעיף שכזה, ובפועל נמנע מנשים להצטרף למפלגה (בראון, 2019). זאת ועוד, מכיוון שבחירת נבחר הציבור של המפלגה נתונה ממילא בידיים של מועצת גדולי התורה, הסיכוי לנשים להיות מוצבות כמועמדות מטעם המפלגה הוא אפסי.

"בחירת" מועמדים לכנסת

אחד מהמאפיינים הבולטים של הפוליטיקה החרדית-אשכנזית הוא היעדר דמוקרטיה בבחירת המנהיגים והמועמדים לכנסת. בחירת המועמדים לרשימת יהדות התורה לכנסת מעולם לא נעשתה על ידי חברי המפלגות או מוסדותיהם הנבחרים. מדובר בהחלטה שמוצגת כהחלטתם של המנהיגים הרוחניים של המפלגות, אך ברור כי היא מושפעת במידה רבה מאנשי חצרות הרבנים, העסקנים והמנהיגים הפוליטיים המכונים (זיכרמן, 2014). להלכה, קביעת המועמדים מתבצעת במועצת גדולי התורה, גוף שכולל את המנהיגים הרוחניים (הרבנים) של החסידויות הגדולות. למעשה, למרות משקלה של ההנהגה הרוחנית יש חשיבות גם למאבקי כוח בלתי פורמליים המתרחשים לקראת קביעת הרשימה לכנסת. אלו כוללים מאבקים בין חסידויות וסיעות שונות באגודת ישראל, ואף תמרונים ולחצים של עסקנים המקורבים לרבנים, שעמדתם האסטרטגית כספקי מידע לאותם רבנים מעניקה להם השפעה לא מבוטלת על התהליך (רהט ושר-הדר, 1999א).

במשך עשורים התבססה המלאכה העדינה והמורכבת של קביעת הרשימה לכנסת על יחסי הכוחות הפנימיים שזוהו בעקבות המעשה הדמוקרטי הנדיר והחד-פעמי שנערך באגודת ישראל ב-1976, במסגרת הבחירות לוועידה הארצית של המפלגה. בבחירות הפנימיות האלה התמודדו סיעות אחדות כשכל אחת ייצגה זרם או פלג אחר בתוך היהדות החרדית (עוד טרם הפיצול הפוליטי בין הליטאים לבין החסידים). בחירות אלו לא נועדו לאפשר ביטוי של עמדות אישיות אלא לשקף את יחסי הכוחות המגזריים בתוך המפלגה. במילים אחרות, היה ברור שכל משתתף בבחירות פנימיות אלו יצביע בהתאם להשתייכותו המגזרית. בבחירות השתתפו קרוב ל-14,000 מצביעים. "הסיעה המרכזית", שהייתה מזוהה עם חסידות גור, קיבלה את מספר הקולות הרב ביותר (28%); אחריה הגיעה סיעת "שלומי אמונים", שאיגדה בתוכה את הירושלמים בני היישוב הישן כמו גם את חלק מהליטאים (25%); הסיעה השלישית בגודלה הייתה "הגוש לציונות והגשמה" או צעירי אגודת ישראל (צא"י), שהייתה מזוהה עם הליטאים הבני ברקים, נאמניהם של הרב שך והרב קנייבסקי (21%); ולאחריהן הגיעה "הסיעה המאוחדת", שהייתה מזוהה עם חסידות ויז'ניץ (13%).

יחסי הכוחות הפנים-חרדיים כפי שהשתקפו בתוצאות של 1976 הכתיבו כמה עקרונות יסוד בשיבוץ המועמדים לכנסת, הן בקרב אגודת ישראל והן בכלל רשימת יהדות התורה. לדוגמה, הן השרישו מוסכמה שלפיה הראשון מבין מועמדיה של אגודת ישראל יהיה נציגה של חסידות גור, השני – נציגה של סיעת שלומי אמונים, והשלישי – של חסידות ויז'ניץ. עוצמתה של מוסכמה זו ניכרת לעין כאשר בוחנים את צמרת רשימת יהדות התורה (לוח 8.5):

עד בחירות 2021 הוקצו דרך קבע המקומות הראשון, השלישי והחמישי ברשימה לאגודת ישראל לפי הסדר של גור-שלומי אמונים-ויז'ניץ.¹⁶ השיבוץ של נציג חסידות בעלז היה לא אחת מוקד של מתיחויות פנימיות, בעיקר בתקופה שבה המקום השישי ברשימה לא נחשב לבטוח. לעיתים הפתרון שנמצא היה הסכם רוטציה. כך, למשל, בכנסת ה-16 (2003-2006) שובץ נציג החסידות (ישראל אייכלר) במקום החמישי ברשימה, אך הוא פינה את מקומו אחרי שנתיים לנציג של ויז'ניץ; בכנסת ה-18 (2009-2013) הוצב אייכלר במקום השישי ונכנס רק באמצע הקדנציה לאחר שנציג שלומי אמונים התפטר ופינה לו את מקומו.

16 בשנות ה-90 היו מעט חריגות מהסדר הזה. ב-1992 הוצב אברהם יוסף שפירא במקום הראשון. הוא אומנם לא היה חסיד גור, אך נחשב לאיש אמונו של הרבי מגור. ב-1996 הסכימה חסידות גור להציב את מאיר פרוש משלומי אמונים בראשות הרשימה.

לוח 8.5

צמרת רשימת יהדות התורה לפי השתייכות מפלגתית ופנים-מפלגתית, 2006-2021

	2021	¹ 2020-2019	2015	2013	2009	2006	
1	משה גפני (דגל התורה)	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	
2	יעקב ליצמן (אגודת ישראל-גור)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	אברהם רביץ (דגל התורה)	
3	אורי מקלב (דגל התורה)	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א)	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א)	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א)	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א)	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א ²)	
4	מאיר פרוש (אגודת ישראל-ש"א)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	משה גפני (דגל התורה)	
5	יעקב אשר (דגל התורה)	יעקב טסלר (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	מנחם מוזס (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	שמואל הלפרט (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	
6	ישראל אייכלר (אגודת ישראל-בעלז)	יעקב אשר (דגל התורה)	ישראל אייכלר (אגודת ישראל-בעלז)	ישראל אייכלר (אגודת ישראל-בעלז)	ישראל אייכלר (אגודת ישראל-בעלז)	יעקב כהן (אגודת ישראל-גור)	
7	יצחק פינדרוס (דגל התורה)	ישראל אייכלר (אגודת ישראל-בעלז)	יעקב אשר (דגל התורה)	יעקב אשר (דגל התורה)	מנחם כרמל (דגל התורה)	אורי מקלב (דגל התורה)	
8	יעקב טסלר (אגודת ישראל-ויז'ניץ)	יצחק פינדרוס (דגל התורה)	אליעזר סורוצקין (דגל התורה)	יעקב א' גוטרמן (דגל התורה)	יעקב א' גוטרמן (דגל התורה)	יהושע פולק (אגודת ישראל-ש"א)	

1 צמרת רשימת המועמדים הייתה זהה בשלוש מערכות הבחירות שנערכו בשנים 2019-2020.

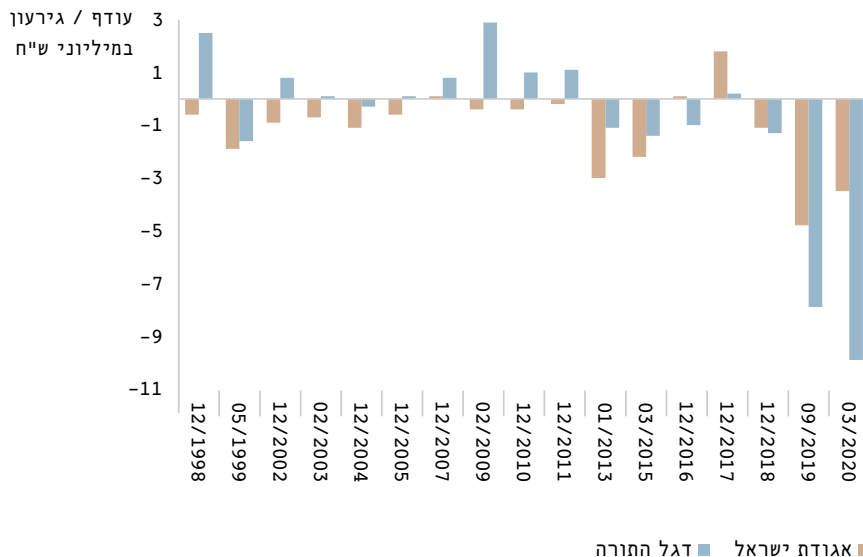
2 ש"א = סיעת שלומי אמונים

העלייה בייצוגה של יהדות התורה לשישה-שבעה מושבים פתרה את הבעיה של ייצוגה של חסידות בעלז. אולם במקביל התעוררה בעיה חדשה, הפעם לא בשיווי המשקל הפנימי בין חצרות החסידיות של אגודת ישראל אלא ביחסי הכוחות בין דגל התורה לבין אגודת ישראל. עד לשנת 2019 נשמרה תמיד עדיפות מספרית לנציגי אגודת ישראל. בין 2003 ל-2015 (כולל שנה זו) עמד יחס הייצוג בששת המקומות הראשונים ברשימה על 2:4 לטובת אגודת ישראל, כאשר המקום השביעי (הספק-ריאלי) הוקצה לדגל התורה. במהלך השנים התגברה אצל הליטאים התחושה שההסדר הזה מפלה אותם, מכיוון שהוא הפסיק לייצג את יחסי הכוחות האמיתיים בעולם החרדי. הדרישות שלהם לשינוי המפתח לשיוויון המועמדים נהדפו עד להישג הגדול של דגל התורה בבחירות 2018 למועצת עיריית ירושלים. כפי שהוזכר לעיל, הניצחון של דגל התורה על אגודת ישראל בבחירות אלה היה כפול: גם בקביעת זהות ראש העיר (הליטאים לא הצביעו למועמד אגודת ישראל ותמכו במועמד המנצח משה ליאון) ובעיקר במספר המושבים במועצה: שישה לדגל התורה מול שלושה בלבד לאגודת ישראל. הניצחון הזה הוביל לשינוי היסטורי במאזן הכוחות הפנימי ביהדות התורה. הרשימות לכנסות ה-21 עד ה-23 (2019-2020) הורכבו בשיטת "ריצ'רץ": מועמד של אגודת ישראל ושל דגל התורה לסירוגין, וברשימה לכנסת ה-24 (2021) התהפך לראשונה הסדר ומועמדי דגל התורה שובצו במקומות האי-זוגיים.

מאזן כספי

כמו רוב המפלגות שנציגייהן כיהנו בכנסת מאז 1992, גם אגודת ישראל ודגל התורה היו נתונות בגירעונות כספיים במשך פרקי זמן ארוכים. תרשים 8.3 מראה כי המאזן הכספי של המפלגות נע בטווח שבין גירעון של 4.8 מיליון ש"ח לעודף של 1.8 מיליון ש"ח עבור אגודת ישראל, ובטווח שבין גירעון של כ-10 מיליון ש"ח לעודף של כמעט 3 מיליון ש"ח עבור דגל התורה.

8.3 תרשים
המאזן הכספי של אגודת ישראל ודגל התורה, 1998-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

הדפוס של גירעונות גבוהים מייד עם סיומה של מערכת בחירות, המאפיין את מרבית המפלגות במערכת הפוליטית הישראלית, רווח גם במקרה של המפלגות החרדיות. שני הגירעונות הכבדים ביותר של שתי המפלגות נרשמו בתום הבחירות בשנים 2018-2020. גרעונות גדולים יחסית נרשמו כאשר דובר במערכות בחירות תכופות. דפוס זה מלמד שהמפלגות מתכננות מלכתחילה תקציב גירעוני לתקופות הבחירות, שבהן הן משקיעות סכומי כסף גדולים יחסית. הגירעונות הללו מצטמצמים במהלך הכהונה השוטפת של הכנסת – ביחוד אם כמעט מלאו ימיה – שבה נהנית המפלגה מהמימון הציבורי של ההוצאות השוטפות. חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות משמש למעשה לכיסוי הגירעונות מתקופות הבחירות. מעניין כי גם במפלגות אלו, בעלות קהל הבוחרים היציב והנאמן, מושקע הון רב יחסית בתקופת הבחירות.

המפלגות החרדיות והמרשתת

יחסן של המפלגות החרדיות למרשתת משקף את יחסן לעולם המודרני בכללו. מצד אחד, הן לא ששו להיכנס לתוך עולם זה ובמיוחד כאשר הציבור שאותו הן מייצגות נקרא שוב ושוב להימנע

מכניסה אליו ומחשיפה לתכניו. מצד שני, פה ושם ניכרת מעט פעילות או נוכחות שמשקפת אולי ניסיון לפנות למי שבכל זאת נמצאים במרחב המקוון ואולי עשויים להיות מצביעים פוטנציאליים. כך, ככל הנראה, לא היה ליהדות התורה אתר לפני בחירות 1999, 2003 ואף 2009, אך לפני בחירות 2006 דווקא היה אתר באיכות נמוכה ביותר.¹⁷ בבחירות 2009 היא אף לא עשתה כל שימוש במגוון אמצעי התקשורת החדשים כגון יוטיוב, בלוגים, פייסבוק, דוא"ל ותקשורת מסרים בטלפונים סלולריים (כספי ולב, 2010). גם לנציגי המפלגה בכנסת לא היו אתרי אינטרנט בשנת 2010, ובשנת 2015 לא היו להם אתרי אינטרנט ולא חשבונות פייסבוק פעילים.

חשבון הפייסבוק שהיה ליהדות התורה בשנת 2015 כמעט לא הפיק רשומות (פוסטים) והיו לו פחות מ-4,000 לייקים בלבד, כאשר לפוליטיקאים מתוכה היו לייקים מעטים בהרבה וגם רמת פעילות נמוכה מאוד. כך, לא מדובר בפרסונליזם או בהיעדרו אלא בחוסר פעילות כללית (זמיר ורהט, 2017). אתר אינטרנט שהיה למפלגה בשנת 2015 נעלם כבר בשנת 2017, אולם ב-2015 פתחה המפלגה חשבון טוויטר, ובראשית 2017 הוא זכה לפחות מ-200 עוקבים (זמיר ורהט, 2019). בשנת 2019 היה ליהדות התורה דף פייסבוק לא פעיל, ככל הנראה עם כ-5,000 לייקים, וחשבון טוויטר פעיל מאוד דווקא אך עם מעט מאוד עוקבים, פחות מ-300. פוליטיקאים מתוכה נמנעו מהחזקת חשבון פייסבוק, אך החזיקו בחשבונות טוויטר עם כמה מאות עוקבים (רהט, 2022). רק ימים יגידו אם מדובר בנגיעה הססנית במרחב המקוון כמו קודמותיה או בהתחלה של דרך חדשה של הגברת נוכחות ופעילות.

אידאולוגיה

ספרות המחקר ממיינת את המפלגות השונות למשפחות אידאולוגיות: סוציאלי-דמוקרטיות, ליברליות, שמרניות, לאומניות, ירוקות וכיוצא באלה. אלא שהמפלגות החרדיות האשכנזיות אינן משתייכות לשום זרם מהזרמים האלה. בהקשר של הפוליטיקה הישראלית נכון יותר לסווגן, בדומה למפלגות הערביות, בתור מפלגות סקטוריאליות. אלה הן מפלגות המזהות את עצמן על פי עמדותיהן בנושאי משנה בפוליטיקה הישראלית (דת ומדינה לגבי אגודת ישראל ודגל התורה, השסע הלאומי לגבי המפלגות הערביות) יותר משהן מזהות את עצמן ביחס לנושא המרכזי של חוץ וביטחון או לעמדות כלכליות. מפלגות אלה מתאפיינות בכך שהן מספקות מוקד הזדהות ברור לקבוצות חברתיות מוגדרות ועל ידי כך מגבילות במידה רבה את יכולתן לפנות למצביעים מחוץ לקבוצות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004: 56).

בחלק זה נציג את העמדות האידאולוגיות של אגודת ישראל ודגל התורה לפי הנושאים המרכזיים בפוליטיקה הישראלית: חוץ וביטחון (שאלת הסכסוך), כלכלה וחברה, דת ומדינה וחוקה וממשל. מכיוון שהמפלגות כמעט לא הפיצו מצעי בחירות בתקופה הנסקרת כאן, נתבסס בעיקר על התבטאויות של נבחרי הציבור שלהן ועל הצבעות בסוגיות מפתח שנערכו בכנסת. תיבה 8.1 מציגה את מטרות שתי המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות. כפי שניכר, המטרות המוצהרות של אגודת ישראל תמציתיות אך מרחיקות לכת יותר ומתייחסות במפורש לחזון כללי של שלטון התורה. בדגל התורה, לעומת זאת, בולטת המטרה הראשונה של ייצוג הציבור החרדי ומילוי צרכיו – יעד מגורי מובהק. אולם אף כי שתי המפלגות מייצגות בבסיסן ציבורים נבדלים זה מזה (החסידים והליטאים), מבחינה אידאולוגית ובהקשר של פעולתן בתוך המערכת הפוליטית והחברה הישראלית כמייצגות מיעוט בעל נטיות לבידול ואף בידוד כמעט אין הבדלים בין השתיים. על כן נתייחס בחלק זה אל האידאולוגיה של רשימת יהדות התורה, בלי להבחין בין שתי המפלגות המרכיבות אותה.

תיבה 8.1

מטרות המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות

אגודת ישראל	דגל התורה
לפתור ברוח התורה והמסורה את כל השאלות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל, בשאיפה לאחד את עם ישראל בארץ ישראל תחת שלטון התורה ולהשליט את התורה על החיים הרוחניים, הכלכליים, האזרחיים והמדיניים בארץ ישראל.	1. לייצג את ציבור שומרי התורה בישראל במוסדות השלטון [...] על-מנת לשמור ולהשיג את הצרכים המיוחדים של ציבור זה בכל שטחי החיים, ולמנוע הפליה לרעה של הציבור החרדי. 2. להשפיע על החברה בישראל לשמור על אורח חיים יהודיים ע"פ תורתנו הקדושה, בדרכים חינוכיות ובפעולות דמוקרטיות. 3. להרבות בהפצת תורה, תיקון המידות ויראת שמים. לקרב כל יהודי החפץ בכך ללימוד תורה וקיום מצוות. 4. לחנך לדרכי הגינות, יושר ואמת בין אדם לזולתו, בין היחיד לציבור ובין הציבור ליחיד.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

כפי שהוזכר, יהדות התורה אינה מבליטה את עמדותיה בסוגיות של חוץ וביטחון, אשר נחשבות כמגדירות את השסע הפוליטי-אידאולוגי המרכזי של הפוליטיקה הישראלית מאז מלחמת ששת הימים. אומנם היא נחשבת לשותפה "טבעית" של הליכוד ומפלגות הימין, אך הסיבה העיקרית לכך אינה נעוצה ביחסה לסכסוך הישראלי-פלסטיני, אלא בקרבה היחסית של הימין ושל מצביעיו למסורת ולדת (פרסיקו, 2019). בחלק מהציבור הכללי ישנו מיתוס בדבר המתניות המדינית של המפלגות החרדיות. מיתוס זה מושתת לרוב על פסיקתו של הרב שך (וגם של הרב עובדיה יוסף), שלפיה מותר להחזיר שטחים ולפנות יישובים תמורת שלום.

עמדה זו משתקפת לכאורה אף במצע יהדות התורה שפורסם לקראת הבחירות של 1996:

הקו המנחה את יהדות התורה הוא: ארץ ישראל אשר ניתנה לנו ע"י הקב"ה שייכת לעם היהודי לעולמי-עד בזכות קיום תורה – יחד עם העיקרון ההלכתי שפיקוח נפש מעל לכול. האיזון הדק בין הנ"ל ייקבע, הלכה למעשה, רק על-ידי גדולי התורה פוסקי הדור. יחד עם זאת, נאמנים אנו לצורך בשלום אמיתי באזורנו, להפסיק את שפיכות הדמים רח"ל. נדרוש קידום יוזמות מדיניות מצידנו ועשיית כל מאמץ לקביעת הסדרי שלום עם שכנינו (נוברגר, 1997: 157).

עם זאת, מתינות לכאורה זו לא תורגמה מעולם לתמיכה בצעדי מדיניות שלום מצד יהדות התורה בכל הנוגע להסכמי אוסלו וגם לא בנוגע למדיניות החד-צדדית של ההתנתקות. לאחר פטירתם של הרב שך (2001) ושל הרב יוסף (2013) אף לא נמצאו אותם סימנים למתינות מדינית בהנהגה. בהנהגה הפוליטית ישנם מי שאוחזים בעמדות פרגמטיות ומי שאוחזים בעמדות ניציות יותר בכל הנוגע לענייני חוץ וביטחון. אך על פי רוב אין ביטוי להבדלים אלו, והמפלגה "מתיישרת" לימין.

כמו כן יש לזכור כי כבר בסקרים שנערכו בשנים 1994 ו-1995 נמצא כי הציבור החרדי מחזיק בעמדות ניציות ביותר בנושאי מדיניות ובעמדות כלפי המיעוט הערבי, אף יותר מאלו של הדתיים-לאומיים (פרס ויער-יוכטמן, 1998). סקר עומק של המכון הישראלי לדמוקרטיה מ-2019, כרבע מאה אחר כך, זיהה דפוסים דומים: העמדות של תומכי יהדות התורה בשאלות חוץ וביטחון נמצאו ניציות אף יותר מאלה של תומכי הליכוד וש"ס. בסקר נמצא ש-68% מתומכי יהדות התורה תומכים בהחלת הריבונות הישראלית בשטחי יהודה ושומרון, שיעור דומה לזה של מצביעי הליכוד וגבוה מזה של מצביעי ש"ס (שפירא וענבי, 2019).

בחינת עמדותיה המדיניות של סיעת יהדות התורה, כפי שהשתקפו בהצבעות מרכזיות בכנסת, מראה כי יותר משאלו שיקפו עמדה עקבית הן נגזרו מהשיוך של הסיעה לקואליציה או לאופוזיציה (או אולי גם מהקרבה לליכוד). בהיותה באופוזיציה הצביעה הסיעה נגד הסכמי אוסלו א' (ספטמבר 1993) ואוסלו ב' (אוקטובר 1995), אך משעברה לקואליציה תמכה בהסכם חברון (ינואר 1997) ובהסכם ואי (נובמבר 1998).¹⁸ באופן דומה, כל עוד הייתה באופוזיציה הצביעה הסיעה נגד תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה, אך לאחר שנכנסה לקואליציה ריכזה את עמדתה: חבריה נעדרו מההצבעה בקריאה שנייה ושלישית על הצעת חוק יישום תוכנית ההתנתקות (פברואר 2005) והיו חלק מהקואליציה שעליה התבסס השלטון שביצע את התוכנית.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

העמדות הרעיוניות של יהדות התורה בתחומי כלכלה וחברה אינן עמדות ימין או שמאל מובהקות. בשנות ה-90, בהבחינו בין עמדות המפלגות השונות בתחום זה, מיקם נויברגר (1997) את אגודת ישראל במרכז המפה, מימין למפלגת העבודה ולש"ס ומשמאל לליכוד. אפשר להצדיק את ההכרעה למקם את המפלגות החרדיות האשכנזיות במרכז גם לפי המסרים הסותרים המשתקפים ממצע המפלגה מ-1996.

בסעיף הנקרא "חיוזוק הכלכלה" משתקפות עמדות של ימין כלכלי, למשל הקטנת המעורבות הממשלתית בענפי המשק וטיפול המגזר הפרטי; הקטנת תקציבי המדינה, העיריות, הרשויות והחברות הציבוריות; והפחתת מיסים. בסעיף נוסף, שכותרתו "המעמד הבינוני", מצהירה הרשימה שתדאג להקדיש תשומת לב למעמד הבינוני, לסוחר הזעיר ולבעל המלאכה, "להקל מעליהם את עול המיסים ולהעניק להם אשראי נוח ואמצעים נוספים להתרחבותם ולהתפתחותם".¹⁹ אולם במקביל בסעיף שנקרא "זכויות סוציאליות" משתקפות עמדות הקרובות יותר לשמאל כלכלי: הרשימה מתפארת בהישגיה בתחום החקיקה החברתית, ובמיוחד בנוגע למשפחות ברוכות ילדים, ומצהירה שתוסיף לדרוש את הגדלת המענקים והתמיכות למשפחות כאלה.

עם זאת, אפשר לטעון שהעמדות החברתיות-כלכליות של יהדות התורה אינן משקפות דאגה אוניברסלית לכלל השכבות הנמוכות ומחויבות אמיתית לצמצום פערים בחברה, אלא רק

18 ח"כ שמואל הלפרט נמנע בהצבעות על הסכם חברון והסכם ואי.

19 בכנסת ה-20 (2015-2019) נחשבה עמדתה של יהדות התורה בוויכוח לגבי חלוקת רווחי הגז הטבעי - שהתגלה והתחיל להיות מופק באותה העת - לנוטה יותר לטובת בעלי ההון.

שאיפה לדאוג לציבור בוחריה – המגזר החרדי העני והנצרך ברובו. כך, למשל, במצע המפלגה מ-1996 נכתב בכירור:

יהדות התורה תדרוש פתרון למצוקת הדיור של הציבור החרדי ותפעל לשינוי יסודי של מדיניות השיכון והדיור, אשר יאפשר לזוגות צעירים השגת דירה מתאימה בתנאים נוחים [...] נפעל לקביעת פרוגרמה רב-שנתית למילוי המחסור בדיור, באוכלוסייה החרדית במיוחד.

גם אם המניע הוא בראש ובראשונה להיטיב ולדאוג למגזר החרדי, היוזמות החברתיות של הרשימה מסייעות לעיתים גם לכלל ציבור השכבות הנמוכות. נזכיר כאן שתי דוגמאות ליוזמות כאלה. הראשונה היא חקיקתו של חוק משפחות מרובות ילדים, אשר היה ידוע בכינויו "חוק הלפרט" על שם חבר הכנסת מיהדות התורה שקידם אותו. חוק זה אושר בשלהי כהונת ממשלת ברק (2000), כאשר לממשלה כבר לא היה רוב בכנסת ויוזמות חקיקה מסוג זה יכלו להיות מקודמות. החוק הביא להגדלה מטאורית של הקצבה המשולמת למשפחות מרובות ילדים: הקצבה החדושה עבור כל ילד החל מהילד החמישי ומעלה זינקה לכ-850 ש"ח. כשנתיים לאחר מכן, בשנת 2003, בוטלו ההטבות המפליגות האלה כחלק מתוכנית החירום הכלכלית בממשלת שרון השנייה. הדוגמה השנייה היא פועלו של סגן שר הבריאות יעקב ליצמן בממשלת נתניהו השנייה להנהיג טיפולי שיניים חינם לילדים. צעד זה התקבל בעין יפה והקנה בזמנו לליצמן אהדה רחבה בציבור.

דת ומדינה

ענייני דת ומדינה הם החשובים והמרכזיים ביותר בתפיסת העולם של יהדות התורה ובמידה רבה מהווים את הצדקת קיומה. לצורך המחשה, 18 מתוך 29 הסעיפים המופיעים במצע הרשימה שפורסם לקראת בחירות 1996 עוסקים בסוגיות של דת ומדינה. זאת בהשוואה לסעיף יחיד (ראו למעלה) המתייחס לנושאי חוץ וביטחון ולשבעה סעיפים המתייחסים לענייני חברה וכלכלה. סעיפים ייחודיים במצע הוקדשו לסוגיות כמו הפלות, נתיחת מתים והשתלת איברים, שלילת הזרם הרפורמי והזרם הקונסרבטיבי ביהדות ו"ביעור נגע המיסיון".

סוגיה מרכזית היא השמירה על הסדרי הסטטוס קוו ובעיקר על קדושת השבת ועל האוטונומיה של החינוך החרדי. נושאים אלה נכללים באורח קבע בהסכמים הקואליציוניים שעליהם חתומה הסיעה. לדוגמה, בהסכם הקואליציוני לכינון הממשלה ה-32 (2009) הוסכם כי "ישמר הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה" ואם תהיה פגיעה בהם, הממשלה תפעל לתיקונם. סעיף נפרד קובע שהרשימה מביעה דאגה עמוקה לאופייה היהודי של מדינת ישראל "עקב הפרצות המתרחבות

בפעילות המסחרית בשבת ובמועדי ישראל" וכי מפלגת השלטון תבחן את העניין ואת דרישות יהדות התורה לפעולה בנושא זה.

הסעיף העוסק בשבת במצע הרשימה מבהיר את הביקורת של יהדות התורה על המעמד הלא מספק של השבת במדינה ומדגים כיצד היא מעוניינת להשפיע על הסדרים כגון ביצוע עבודות חיוניות בשבתות:

שבת קודש – נשמת אפו של עם ישראל – שמרה ושומרת על ייחודנו הלאומי וקיומנו הפיסי [...] אילו זכינו הייתה שבת קודש מקבלת מעמדה ההולם בחוקיה של מדינת ישראל, כיום מנוחה וקדושה מלא ומושלם. עכשיו שלא זכינו, נשען גם יום השבת במדינה על סטטוס קוו [...] ניאבק נגד הכרסום הגובר בסטטוס קוו ונמשיך לתבוע ביטול מתן היתרי עבודה ומסחר בשבתות ובמועדי ישראל [...]. מעודדים מהישגינו בעבר בתחום זה, נעמוד על חובת פסיקתו של רב מוסמך, בכל הנושאים הדורשים קביעה של פיקוח נפש, למתן היתר עבודה בשבתות וחגים.

כפי שראינו מוקדם יותר, עניין השבת הביא פעם אחת (במסגרת הזמן הנסקרת כאן) לפרישתה של יהדות התורה מהקואליציה (1999, פרשת המשחן). ופעם נוספת (2017) הוא הוביל למשבר קואליציוני זוטא ולהתפטרות סמלית של יעקב ליצמן מתפקיד שר הבריאות וחזרתו לתפקיד סגן שר במשרד. הרקע היה הוויכוח על עבודות התחזוקה של רכבת ישראל בשבת. ליצמן טען שהגיש את התפטרותו בעקבות:

עבודות חילוּלי שבת ברכבת ישראל, אתמול וגם בתקופה האחרונה. ככל הדורות ידענו שהשבת שומרת עלינו, ידענו שזה יסוד הברית בין עם ישראל והקב"ה. לצערי רכבת ישראל עשתה לאחרונה את יום השבת יום השיפוץ הלאומי. כל השיפוצים שלהם ברכבות הם עושים בשבת, שלא לצורך (נחשוני ואזולאי, 2017).

חשיבות החינוך ליהדות התורה משתקפת בין היתר בכך שלנושא הזה הוקדשו כ-25 סעיפים בהסכם הקואליציוני מ-2015 – הפרק הארוך ביותר בהסכם בינה לבין הליכוד. סעיף כללי בהסכם קובע שיישמרו עצמאותו ומעמדו הייחודי של החינוך החרדי וכן חלקו בעוגת התקציב. לאחר מכן מופיעים סעיפים המעמידים שורת דרישות תקציביות למוסדות החינוך החרדיים ברמת פירוט נרחבת. בהיותה נציגת הציבור החרדי, העיקרון המרכזי המנחה את יהדות התורה בנוגע לחינוך הוא התנגדות מוחלטת להתערבות המדינה באוטונומיה של החינוך. זו נחשבת לציפור הנפש החרדית. במילים אחרות, התפיסה היא שהתערבות ישירה בחינוך היא קו אדום שהקהילה לא תקבל. דוגמה בולטת לכך היא פרשת בית הספר בעמנואל בשנים 2009-2010, שבו התקיימה הפרדה על בסיס עדתי בין תלמידות אשכנזיות לספרדיות. בג"ץ הורה לבטל

את האפליה ובתגובה נמנעו ההורים של התלמידות האשכנזיות לשלוח את בנותיהן לבית הספר. בעקבות זאת הוטלו עליהם קנסות ומאסר בפועל. אך גם צעדים אלה לא הרתיעו את הקהילה. אף כי לא כל החרדים ראו בעין יפה את ההפרדה העדתית ורבים ראו בה התנגדות פסולה, כולם הסכימו על דבר אחד: המדינה אינה רשאית להתערב במוסדות החינוך החרדיים (זיכרמן, 2014).

נושא מרכזי נוסף מלבד השבת והחינוך הוא גיוס בחורי ישיבות לשירות בצה"ל. נושא זה הוא אחת הסוגיות המתמשכות והלא פתורות של המערכת הפוליטית הישראלית. גלגוליו והתפתחותו של מנגנון הפטור משירות צבאי לחרדים למן הקמת המדינה נותח בידי חוקרים רבים.²⁰ אין כוונתנו לחזור ולדון בו אלא רק להאיר את ההיבטים הרעיוניים של ההתנגדות של החרדיות האשכנזית לשירות בצה"ל. התנגדות זו נשענת על שלושה אדנים: הראשון הוא התפיסה שלפיה תפקידם וייעודם של הגברים החרדים הוא ללמוד תורה, ותפקיד זה מצריך התמסרות מוחלטת ופניות מעיסוקים אחרים הנחשבים ל"ביטול תורה". השני הוא התפיסה הרואה בלימוד התורה מעשה המעניק שכבת הגנה רוחנית לעם ישראל. כך, בעוד שיש המגינים על הגוף בכלי מלחמה, לומדי התורה מגינים על הרוח ועל מגיני הגוף באמצעות הלמידה. השלישי הוא החשש העמוק מפגיעה בזהות החרדית ובערכי הקהילה כתוצאה מהתחככות עם החברה הכללית, המתחייבת מתוך השירות הצבאי (זיכרמן, 2014: 320).

העמדות של הזרמים השונים ביהדות החרדית כלפי המאמצים להגיע למתווה גיוס לא היו תמיד מקשה אחת. למשל, היחס הכללי אל ועדת טל, שמונתה לרון בנושא (1999-2000), היה חשדני. בה בעת היו בוועדה נציגים לחרדים והופיעו לפניה מוזמנים שהציגו את עמדת הרבנים החרדים. אחד מנציגי החרדים סירב לחתום על הרוח הסופי של הוועדה וגם במועצת גדולי התורה של דגל התורה לא הייתה תמימות דעים באשר להמלצות. בסופו של דבר הצביעו חמשת חברי סיעת יהדות התורה בעד החוק, והוא אושר בכנסת בשנת 2002. פסילתו של ההסדר בבג"ץ בשנת 2012 גררה תגובות נועזות בתקשורת החרדית נגד "גזרת הגיוס". אל ועדת פלסנר שהוקמה באותה השנה במטרה לנסח הסדר חדש לא נשלחו נציגים חרדים, לפחות לא באופן רשמי (כאמור, עו"ד יעקב ויינרוט ייצג את עניינם, ופרישתו מדיוני הוועדה זירזה את פירוקה). בקיץ 2012 התכנסה באופן חריג מועצת גדולי התורה של דגל התורה ופרסמה החלטה בנושא:

20 ראו למשל דוח ועדת טל, 2000; פלסנר, 2012; דהן, בן-בסט וקרמניצר, 2013; שטרן וזיכרמן, 2013; בראון, 2017: 296-318.

מועצת גדולי התורה נרעשת ונפחדת ומביעה צער עמוק מגל ההסתה העכור [...] נגד החרדים לדבר ה' ובפרט נגד לומדי התורה הקדושה, אשר בזכותם העולם קיים, הלא המה בני הישיבות היקרים [...] המועצה מורה לראשי הישיבות הקדושות שיורו לתלמידיהם הנקראים להתייצבותם שלא יחתמו בשום פנים ואופן על כל מסמך שיש בו התחייבות כל שהיא שנוגעת לענין גיוס (בראון, 2017: 314).

כשהוקמה בכנסת ה-19 (2013–2015) ועדת שקד שהופקדה על קידום "חוק השוויון בנטל" השתתף נציג יהדות התורה מאיר פרוש בדיוניה. הוא החליט להחרים את דיוני הוועדה לאחר שהחלט לכלול סנקציות פליליות על משתמטים. החקיקה שעליה המליצה הוועדה אושרה ברוב גדול בכנסת בהצבעה אשר הוחרמה על ידי הסיעות החרדיות. בתגובה לחקיקה התבטא ח"כ אליעזר מוזס מאגודת ישראל בחריפות ואמר:

אתמול נכתב פרק נוסף בהיסטוריה הנוראה של רדיפות הדת היהודית. זה יום שחור שייזכר לדראון עולם. רק ממשלה אכזרית מכריזה על ציבור שלם של לומדי תורה עבריינים. זהו גט כריתות בין הממשלה לחרדים. לא נשכח ולא נסלח. לומדי התורה ימשיכו בשלהם בלי קשר לחוק (אזולאי, 2014).

לקראת חזרתה של יהדות התורה לקואליציה, לאחר בחירות 2015, נכללה לראשונה בהסכם הקואליציוני שעליו חתמה עם הליכוד דרישה מפורשת להסדרה של גיוס בחורי ישיבות באופן שיהיה מקובל על הסיעה. כחצי שנה לאחר כינון הממשלה תוקן החוק באופן שעיקר את האפשרות להטיל סנקציות פליליות על משתמטים ודחה את כניסתו של ההסדר לתוקף. שנתיים לאחר מכן פסל בג"ץ את החוק. בראשית 2018 מינה שר הביטחון אביגדור ליברמן ועדה במטרה להציע נוסח חוק שיעמוד במבחן בג"ץ. ביולי אותה שנה הצביעה יהדות התורה נגד נוסח החוק שהובא לכנסת בקריאה ראשונה. עם זאת, קידום הצעת החוק חשף חילוקי דעות בין קולות שהיו "מוכנים לחיות" עם נוסח החוק שהוצע וכלל סנקציות כלכליות אך לא פליליות (חלק מנציגי דגל התורה ונציגי ש"ס) לבין קולות שלא היו מוכנים לשמוע על כך (הפלג הליטאי הירושלמי ומרבית הרבנים הבולטים של אגודת ישראל).

חוקה וממשל

החברה החרדית תופסת את עצמה כמי שמציגה תרבות נגד לתרבות החילונית המודרנית ולערכיה. מכאן גם נובע היחס החשדני שלה כלפי הדמוקרטיה במובנה הרחב והמהותי – זה החורג מעבר להיבט הפרוצדורלי שלה. בחיבור מקיף הדין ביחסם של החרדים כלפי הדמוקרטיה הישראלית קובע בראון (2012) שהביקורת החרדית נוגעת לשלושה תחומים: ללגיטימיות של

משטר חילוני; לערכי היסוד החוקתיים של הדמוקרטיה (ובראשם ערכי החירות והשוויון); ולעיקרון של ריבונות העם.

מתפיסת עולם זו נגזרות העמדות של המפלגות החרדיות כלפי החוקה וחוקי היסוד, כלפי בית המשפט העליון וכלפי יחסיו עם הרשות המחוקקת. ההתנגדות החרדית לחוקה מקורה עוד בראשית ימי המדינה ובפולמוס שהתקיים על כמת הכנסת סביב נושא זה: "רק לתורה הכתובה ולמסורת ישנה סמכות ריבונית בחיי ישראל [...] כל חוקה שהיא יציר כפיו של אדם, אין מקומה בישראל [...] בחוקה חילונית נראה ניסיון לתת גט־כריתות לתורתנו הקדושה" (ח"כ מאיר דוד לוונשטיין מאגודת ישראל [הכנסת, 1952]).

הביקורת הבוטה על בית המשפט העליון היא התפתחות מאוחרת יותר שקשורה בעיקרה למגמת האקטיביזם השיפוטי. החרדים למדו לראות בבית המשפט העליון את אחד הגורמים המסוכנים ביותר לערכי היהדות, כפי שהם תופסים אותם.²¹ בהפגנה ההמונית נגד בית המשפט העליון שהתקיימה ב־1999 מחו החרדים על מה שהם כינו "הדיקטטורה השיפוטית" של בג"ץ ועל כך שפסיקותיו לטענתם הן אנטי־דתיות. מושא הביקורת העיקרי היה נשיא בית המשפט העליון דאז אהרן ברק, שכונה "צורר היהודים" (אילן ואח', 1999). ככלל, המונחים "שלטון בג"ץ" או "דיקטטורה של בג"ץ" שכחים מאוד בעיתונות החרדית. זו מדגישה שהשופטים אינם נבחרים באופן דמוקרטי, אינם משקפים את החברה הישראלית על גווניה ופוגעים בריבונות הכנסת, שנבחרה על ידי העם.

יהדות התורה מייחסת את התחזקותו של בג"ץ ואת הביקורת השיפוטית שהוא החל להפעיל על חקיקה של הכנסת לאימוצם של שני חוקי היסוד הראשונים שעסקו בזכויות אדם בשנת 1992, ובעיקר חוק־יסוד: כבוד האדם וחירותו. מכאן נגזרת התנגדותם העקרונית לחקיקת חוקי יסוד נוספים. אלא שעיון בהצבעותיה של יהדות התורה בכנסת ממחיש שעמדותיה אינן עקביות. כך, למשל, בהצבעה בקריאה טרומית (2007) על תיקון חוק־יסוד: ירושלים באופן שישריין את מעמד הבירה ברוב מיוחד היא הצביעה בעד. לעומת זאת, בהצבעה בקריאה ראשונה (2013) על חוק־יסוד: משאל עם התנגדו חברי הסיעה.²² עמדתה לגבי חוק־יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי ("חוק הלאום") הייתה מורכבת יותר. ככלל, יהדות התורה אינה חשה בנוח עם

21 דוגמאות בולטות: קביעת בג"ץ שהפטור של בני ישיבות משירות בצה"ל מחייב את הסדרתו בחקיקה ראשית (1998); בג"ץ בית הספר בעמנואל (2009); פסילת "חוק טל" (2012); ופסילת "חוק השוויון בנטל" (2017).

22 חוק היסוד התקבל ב־2014. בהצבעות בקריאה שנייה ושלישית הצטרפה סיעת יהדות התורה לשאר סיעות האופוזיציה והחרימה את ההצבעה.

חוק יסוד שמעגן את זהותה של מדינת ישראל ברכיב הלאום ואף הסתייגה מסעיפים ספציפיים כמו הסעיף שעסק במעמד השפה העברית. לבסוף, היא הגמישה את עמדתה כחלק מ"עסקה" עם הליכוד שבמסגרתה קודם חוק גיוס נוח ומקל. ח"כ משה גפני הסביר את עמדת הסיעה:

חוק הלאום הוא חוק יסוד שאומר דברים חמורים אנחנו לא רוצים את זה [...] הכל שם אפיקורסות מהמילה הראשונה ועד המילה האחרונה [...] זה חוק רע. למה הסכמנו לזה? בגלל שנתניהו אמר שזה חוק שחשוב לו ובתמורה לתמיכה בחוק הזה הוא יעשה מה שאנחנו דורשים בחוק הגיוס (ברגר, 2018).

עמדותיה של יהדות התורה בנוגע לשיטת הבחירות נגזרות מהיותה מפלגה קטנה באופן יחסי. בהתאם, היא הצביעה בכנסת נגד ביטול חוק הבחירה הישירה (2001) והתנגדה להעלאת אחוז החסימה לערכים של 2% (2004) ו-3.25% (2014).

סיכום

מפלגת אגודת ישראל היא מהוותיקות שבמפלגות בישראל. גם את דגל התורה שיצאה מתוכה בסוף שנות ה-80 לא ניתן לראות כמפלגה חדשה אלא כבשר מבשרה. ברית מפלגות זו נהנית מקהל המצביעים היציב והמסור ביותר. בכך שונה יהדות התורה מ"אחותה" החרדית-ספרדית ש"ס. התמיכה באחרונה אינה מוגבלת רק לציבור חרדי, ועל כן הייתה תנודתיות גבוהה יותר בהישגיה בבחירות (אם כי זו התמתנה לאורך השנים). לעומת זאת ההתבססות הכמעט-מוחלטת של יהדות התורה על מצביעים חרדים מגבילה את מוטת כוחה, אך בה בעת מקנה לה יציבות. אם יציבות זו תשומר, הרי בהתאם לתחזיות הדמוגרפיות החוזות גידול מהיר בשיעור היחסי של הציבור החרדי מכלל אוכלוסיית ישראל בעשורים הקרובים, צפויה יהדות התורה להמשיך להתחזק מבחינה אלקטורלית. אולם תוצאות בחירות 2021 הראו כי מאגר מצביעים הולך וגדל זה מושך תשומת לב גם מצד מפלגות אחרות וכי התנהגות הבוחרים, הן מבחינת השתתפות הן מבחינת הצבעה, אינה מובטחת כמו בעבר. אם מדובר בהתנהגות חריגה באופן זמני או בסימון מגמה, ימים יגידו.

אך כפי שהודגם בפרק זה, מעמדה וכוחה הפוליטי של יהדות התורה לא תמיד נגזרים מגודלה. גם כאשר הייתה סיעה קטנה היא הצליחה להשיג הישגים לטובת ציבור בוחריה, בעיקר דרך השליטה בראשות ועדת הכספים. לצד זאת, פרקי הזמן שבהם שהתה באופוזיציה (גם כשזכתה בהישגים יפים בבחירות) אל מול ממשלה שכללה מפלגה עם מצע אנטי-חרדי או לפחות חילוני (מרצ במהלך ממשלת רבין השנייה, שינוי במהלך מרבית כהונת ממשלת שרון השנייה, יש עתיד

במהלך כהונת ממשלת נתניהו השלישית) ממחישים מחזוריות מסוימת בפוליטיקה הישראלית: יש נקודות זמן שבהן נוקעת נפשו של רוב מובהק בציבור, והוא פונה כנגד המיעוט החרדי ומה שמוצג ונתפס כסחטנות שלו וכוחו הפוליטי העודף.

הברית הלא רשמית שכרתה יהדות התורה עם הליכוד ו"גוש הימין" מאז שנת 2015 היא התפתחות משמעותית בדפוס פעולתה. ימים יגידו אם בצעד זה היא רכשה מעין תעודת ביטוח להיכללותה בכל ממשלת ימין עתידית. צעד זה עלול אולי להובילה לאבד חלק מכוחה שנבע בעבר מתוך הצלחתה לשמור על תדמית של מי שמוכנה – אם ימולאו תביעותיה המגזריות – להצטרף לכל ממשלה. אומנם הלכה למעשה יהדות התורה תמיד העדיפה ממשלות ימין ונמנעה מלהצטרף לרוב הממשלות שלא הובלו על ידי הליכוד, אך התדמית הזו שלה חיזקה את יכולת המיקוח שלה עם הליכוד.

פרק 9. מפלגות העולים: ישראל ביתנו וישראל בעלייה - בידול ושילוב

פרק זה עוסק בשתי מפלגות עולים: האחת, ישראל בעלייה, אשר נוסדה בשנת 1996 וסופה שהתמזגה לאחר בחירות 2003 עם הליכוד וחדלה להתקיים. לעומת זו המפלגה השנייה, ישראל ביתנו, אשר הוקמה ב־1999, עדיין פעילה ואפילו שיחקה תפקיד מרכזי במערכת הפוליטית הישראלית בסדרת הבחירות של 2019–2021.

הפרק מתחיל בתיאור היסטורי קצר של הקמת מפלגות העולים על רקע העלייה ההמונית ממדינות ברית המועצות לשעבר (המכונות גם חבר המדינות העצמאיות, חמ"ע) בשנות ה־90 של המאה ה־20. לאחר מכן הוא מנתח את תפקוד המפלגות בחמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית מנתח את הישגיהן של ישראל בעלייה וישראל ביתנו בבחירות לכנסת, את דפוסי ההצבעה להן ואת מסעות הבחירות שלהן. נראה כיצד ישראל בעלייה, עם התחלה מבטיחה, הלכה והצטמקה וסופה שנבלעה בליכוד. לעומת זאת ישראל ביתנו, עם התחלה מקרטעת למדי, הצליחה לייצב את עצמה ולא רק לשרוד אלא "להמציא את עצמה מחדש" מספר פעמים. כמו כן נעסוק בהישגי המפלגות בבחירות לרשויות המקומיות. נראה כיצד בדומה למפלגות סקטוריאליות אחרות הצליחה ישראל ביתנו לבסס רשימות מקומיות המשמשות בסיס תמיכה חשוב בבחירות ברמה הלאומית.

החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם מפלגות העולים לאורך השנים. מוצג בו ניתוח מאפייניהם ופירוט של הנציגים שערקו מהן לטובת התארגנויות פוליטיות אחרות או הצטרפו אליהן. נראה כי אחד ממאפייני הפוליטיקה של מפלגות העולים הוא תנועה יחסית ערה של פוליטיקאים בין מפלגות ורשימות מועמדים. כך, ישראל בעלייה סיימה את דרכה במיזוג עם הליכוד שבע שנים אחרי ייסודה, בעוד שבישראל ביתנו אומנם דובר ביושב ראש יציב וקבוע, אביגדור ליברמן, אך סביבו רחשה כוורת משתנה ומתחדשת לאורך השנים.

החלק הבא, זירת הממשלה, מנתח את פרקי הזמן שבהם היו המפלגות הללו חלק מהקואליציה השלטונית ואת המשברים שהביאו לפרישתן מחלק מאותן ממשלות. מפלגות אלו נטו להשתייך לקואליציה הממשלתית על מנת לשרת את האינטרסים של תומכיהן העיקריים, העולים מברית המועצות לשעבר. עם זאת, הן פרשו מהקואליציה לא מעט פעמים על רקע חילוקי דעות בנוגע למדיניות חוץ ולנושאים נוספים.

לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית מתוך הדגשת ההבדלים המבניים והארגוניים בין ישראל בעלייה לבין ישראל ביתנו. הראשונה הייתה מפלגה דמוקרטית באופן יחסי. ישראל ביתנו לעומתה היא מפלגה אישית. הגם שיש בה מידה מסוימת של חיים מפלגתיים, ההכרעות המרכזיות בנוגע למועמדויות ולמדיניות נתונות בידי של מנהיג יחיד, מייסד המפלגה אביגדור ליברמן. לבסוף, החלק העוסק בזירה האידאולוגית בוחן את עמדותיהן של המפלגות הללו ובעיקר של ישראל ביתנו. זו הפכה במהלך השנים למפלגה המשלבת רכיבים של ימין מדיני-ביטחוני פרגמטי יחד עם פופוליזם מדיר וחילוניות מוצהרת. בכך היא שיקפה את העמדות המאפיינות את ליבת בוחריה, העולים מברית המועצות לשעבר. אלו אחזו בעמדות דומות לשל מפלגות הימין והדתיים בכל הנוגע למדיניות חוץ וביטחון ולשל מפלגות המרכז והשמאל בכל הנוגע לשאלות דת ומדינה.

עליית שנות ה-90 והקמתן של מסגרות פוליטיות המתבססות על עולים ופונות אליהם

גל העלייה ההמוני מברית המועצות לשעבר החל בשנת 1989. במסגרת תהליך הפרסטרויקה (בנייה מחדש) שהתחולל בברית המועצות נחקק חוק הגירה חדש. חוק זה פתח את השערים ליהודים ואפשר להם להגר, למדינת ישראל או למדינות אחרות. במהלך פרק זמן של מעט יותר מעשור היגרו למדינת ישראל, במסגרת כללי חוק השבות, כמיליון עולים (Khanin, 2004). העלייה ההמונית הזו שינתה את ההרכב הדמוגרפי של החברה הישראלית. כיוון שדובר בעלייה של יהודים, ברובם אשכנזים חילונים, היא השפיעה משמעותית על גודלן היחסי של קבוצות בחברה הישראלית. היא הכניסה למעגל בעלי זכות הבחירה כוח אלקטורלי עצום שחייב את המפלגות שפעלו במערכת הפוליטית להסתגל ולהתאים עצמן אליו.

גל ההגירה הזה לא היה, כמובן, המקרה הראשון של עלייה המונית למדינת ישראל. אולם בעבר העולים החדשים למדינת ישראל כמעט לא הקימו מסגרות פוליטיות משלהם אלא שולבו והשתלבו במסגרות קיימות. המפלגות המעטות שנוסדו היו שוליות במושגים של מספר בוחריהן או של השפעתן. העולים נקלטו במערכת הפוליטית הקיימת, ובמובן זה דפוס התנהגותם היה דומה לזה של קבוצות מהגרים אחרים בעולם (הורוביץ, 1999). עליית שנות ה-90 הייתה שונה מבחינה זו.

שתי מפלגות העולים הנסקרות כאן עדיין לא נוסדו כאשר נערכו הבחירות של 1992, הראשונות שהתקיימו מאז תחילתו של גל העלייה. אבל ראוי בכל זאת להזכיר בקצרה את שלוש רשימות העולים שהתמודדו כבר בבחירות אלו: יולי קושרובסקי, מסורב עלייה שעלה לישראל ב-1989, עמד בראש רשימת דמוקרטיה ועלייה (היא הייתה מוכרת יותר בראשי התיבות שלה ד"ע,

שהדהדו את המילה "כן" בשפה הרוסית); רוברט גולן הקים רשימה בשם התנועה להתחדשות ישראל; וקבוצת עולים נוספת התמודדה עם קבוצת גמלאים במסגרת רשימת גמלאים, עולים וקשישים. אף לא אחת משלוש הרשימות התקרבה אל אחוז החסימה. יחד הן זכו ב־0.8% מן הקולות ורק כ־5% מקולות העולים (Bick, 1998).

ארבע שנים לאחר מכן, בבחירות 1996, התמודדה בהצלחה מרובה מפלגת עולים בשם ישראל בעלייה. בראשה עמד נתן (אנטולי) שרנסקי – אסיר ציון המפורסם ביותר ומי שהפך לסמל ציוני של מאבק העלייה למדינת ישראל. שרנסקי שוחרר מהכלא הסובייטי והגיע לישראל בראשית שנת 1988. שנתיים לאחר מכן ייסד יחד עם יורי שטרן את הפורום הציוני, ארגון שפעל להקלת תהליך קליטתם של העולים מברית המועצות ולשיפור התנאים שלהם בישראל. הפורום עבר בזמן קצר תהליך של פיתוח והתמסדות. הוא הפך מארגון וולונטרי קטן העוסק בפרט לשדולה הפועלת ברובד המקומי־עירוני וברובד הלאומי, ומתפקדת כארגון גג לסיעות וקבוצות מרובות. שרנסקי התלבט עוד ב־1992 אם להיכנס לפוליטיקה ולהתמודד בבחירות לכנסת אך הכריע כנגד המהלך. בשנים העוקבות גברו הלחצים לייסוד מפלגת עולים. בסופו של דבר הם נשאו פרי. ביוני 1995 השיק שרנסקי את ישראל בעלייה כתנועה חברתית ובמרץ 1996 נערכה בבנייני האומה בירושלים ועידת הייסוד של המפלגה.¹

הזירה האלקטורלית

הבחירות לכנסת

לוח 9.1 מפרט את מידת התמיכה והייצוג שבהן זכו שתי המפלגות הנסקרות בפרק זה בבחירות הכלליות. כפי שניתן לראות, הן התמודדו במקביל רק בשתי מערכות בחירות לכנסת: בשנים 1999 ו־2003. הסיפור של ישראל בעלייה הוא של התחלה חזקה (שבעה מושבים ב־1996), דעיכה מהירה (שני מושבים ב־2003) והיעלמות. לעומתה ההישגים האלקטורליים של ישראל ביתנו במרוצת השנים התאפיינו בעליות ומורדות. היא הייתה במגמת התחזקות עד בחירות 2009, נחלשה והגיעה לשפל בבחירות של אפריל 2019, והתאוששה מחדש בבחירות של ספטמבר 2019 ושל 2020.

1 להרחבה על סיפור היווסדה של ישראל בעלייה ראו גלילי וברונפמן, 2013: 90–101.

לוח 9.1

שיעורי התמיכה במפלגות העולים בבחירות לכנסת, 1996-2021

ישראל ביחנו		ישראל בעלייה		
מספר המושבים	אחוז הקולות	מספר המושבים	אחוז הקולות	
-	-	7	5.7%	1996
4	2.6%	6	5.2%	1999
¹ (3)		2	2.2%	2003
11	9.0%	-	-	2006
15	11.7%	-	-	2009
² (11)		-	-	2013
6	5.1%	-	-	2015
5	4.0%	-	-	2019 (אפריל)
8	7.0%	-	-	2019 (ספטמבר)
7	5.7%	-	-	2020
7	5.6%	-	-	2021

1 בשנת 2003 התמודדה ישראל ביחנו בברית עם מפלגות מולדת ותקומה במסגרת רשימת האיחוד הלאומי. שלושה מחוץ שבעת המועמדים שנבחרו לכנסת היו נציגיה.

2 בשנת 2013 התמודדה ישראל ביחנו עם הליכוד במסגרת רשימת הליכוד ביחנו. 11 מחוץ 31 המועמדים שנבחרו לכנסת היו נציגיה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1996-2021.

ההישג של ישראל בעלייה בבחירות של 1996 היה יוצא דופן עבור מפלגת עולים. מאז קום המדינה לא זכתה מפלגת עולים בתמיכה ובייצוג רבים כל כך. מפלגות העולים המעטות שהוקמו זכו לתמיכה מעטה יחסית והשפעתן הייתה שולית (הורוביץ, 1999). רק ארבע שנים קודם לכן נחלו שלוש רשימות עולים כישלון חרוץ בבחירות, והנה הפעם הצליחה מפלגת עולים חדשה לזכות בשבעה מושבים.

אפשר להציע כמה הסברים להצלחה של ישראל בעלייה. ראשית, שינוי שיטת הבחירות בעקבות הבחירה הישירה של ראש הממשלה אפשר לעולים – באמצעות שני פתקי הצבעה – להביע את עמדותיהם בנושאי חוץ וביטחון על ידי הצבעה למועמד לראשות הממשלה (פרס או נתניהו) ואת צורכיהם וזהותם כקהילת עולים על ידי הצבעה למפלגה "שלהם" בפתק השני.

שנית, ההצבעה למפלגה סקטוריאלית ביטאה גם מחאה על קשיי הקליטה ובעיקר על היחס השלילי שחלקים רחבים בחברה הישראלית הביעו כלפי גל העלייה. אל העלייה "הרוסית" נקשרו דימויים שליליים של מאפיה, זנות, אלימות ועולם תחתון. יחס זה פגע מאוד בעולים, שרבים מהם אף התנאו בהיותם אנשי ספר ובעלי השכלה אקדמית.² מסע הבחירות של ישראל בעלייה נבנה על תחושות אלה והדגיש את הגאווה והכבוד של קהילת העולים. שרנסקי ביקר בחריפות את הממשלה על שאינה מנצלת את הכישרונות שהגיעו ואינה מאפשרת להם להיקלט במשרות טובות ולתרום לחברה הישראלית. התחושה שלפיה קיים חוסר הערכה כלפי העולים הועצמה עוד יותר מכך שהליכוד ומפלגת העבודה לא נתנו ייצוג נאות לעולים ברשימותיהם לכנסת. בליכוד נדחק המועמד "הרוסי" למקום ה-45, הלא ריאלי. במפלגת העבודה זכה במקום הראשון המשוריין לעולה אדיסו מאסלה, עולה מאתיופיה, מה שדחק את המועמד "הרוסי" למקום ה-46. רק ברגע האחרון נערכה התמודדות פנימית מיוחדת ובה זכתה עולה ותיקה מרוסיה, סופה לנדבר, בשיבוץ במקום ה-25, אך הנוק התדמיתי כבר נעשה (Bick, 1998).

שלישית, ישראל בעלייה נהנתה מכך שבראשה עמד מנהיג מוסכם שזכה למעמד של גיבור בקרב קהילת העולים ואף מעבר לה, ומתשתית ארגונית אפקטיבית. שרנסקי צבר זה לא מכבר ניסיון כמגייס כספים מתוקף פעילותו בפורום הציוני, והחל לגייס כספים לטובת המפלגה עוד טרם הקמתה הרשמית, בקיץ 1995, עם השקתה של תנועת ישראל בעלייה. אל הבחירות הגיעה המפלגה עם משאבים כספיים ניכרים, מה שאפשר לה להעסיק ביום הבחירות אלפי פעילים בשכר שניידו מצביעים אל הקלפיות.

רביעית, ישראל בעלייה השכילה למצב את עצמה בתור מפלגת מרכז. החלטה אסטרטגית זו הביאה את שני המועמדים לראשות הממשלה לחזור במרץ אחר קהל המצביעים הפוטנציאלי שלה. כך, השתתפותם של ראש הממשלה פרס ומנהיג הליכוד נתניהו בוועידת הייסוד של המפלגה בירושלים, חודשיים לפני יום הבחירות, העניקה לה תדמית של מפלגה מכובדת ורצינית וסייעה לה לקבל לגיטימציה ציבורית.

כל אלה תרמו להצלחה הניכרת של ישראל בעלייה בבחירות. היא קיבלה כ-175,000 קולות, השקולים לכ-43% מהעולים בעלי זכות הבחירה (ראו תרשים 9.1). לאחר הבחירות הפכה המפלגה לשותפה חשובה בקואליציה וקיבלה ייצוג של שני שרים בממשלה. לעומת זאת,

2 מרביית הדימויים צמחו מ"למטה" ונבעו מגזענות ומדעות קדומות, אך לעיתים גם נבחרו ציבור ביטאו יחס בעייתי אל העולים. כך למשל, בבואה להדגיש את המחיר הכלכלי-חברתי של העלייה אמרה שרת הרווחה אורה נמיר בריאיון ל"הארץ" (2 באוקטובר 1994) כי "שליש מהעולים קשישים, שליש נכים וכמעט שליש - אימהות חד-הוריות".

בבחירות 1999 התמודדה ישראל בעלייה בסביבה תחרותית שונה ומאתגרת יותר. ראשית, בתור שותפה לשלטון נפגמה יכולתה להתבסס על הצבעת מחאה מובהקת. שנית, הפעם היא אף נאלצה להתמודד על קולות העולים עם מפלגה חדשה – ישראל ביתנו. זו הוקמה בידי אביגדור ליברמן, מי שהיה יד ימינו של בנימין נתניהו וכיהן בין היתר כמנכ"ל הליכוד וכמנכ"ל משרד ראש הממשלה. ליברמן הכריז בראשית 1999 על הקמתה של מפלגה חדשה בראשותו. ההתארגנות החדשה התבססה על קבוצת פעילי הליכוד יוצאי ברית המועצות שעזבו את המפלגה בשנים 1997-1998 על רקע האכזבה מהמהלכים המדיניים שהוביל ראש הממשלה נתניהו וההתעלמות מדרישותיהם במוסדות המפלגה. מאוחר יותר הצטרפו אליה עוד שתי קבוצות: פורשי ישראל בעלייה חברי הכנסת יורי שטרן ומיכאל נודלמן, וקבוצה של פוליטיקאים דוברי רוסית שהצליחו להיבחר למועצות ערים במסגרת רשימות עולים עצמאיות בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 1998 (Khanin, 2010). השם שנבחר למפלגה אומנם ביטא מחויבות לישראל, אך לא במקרה היה לו דמיון לשם מפלגה שפעלה ברוסיה באותה בעת – "רוסיה ביתנו".

9.1 תרשים

התמיכה בישראל בעלייה וישראל ביתנו בקרב ציבור העולים (באחוזים)

מקור: הורוביץ (1999); גיטלמן וגולדסטיין (2001); גולדסטיין וגיטלמן (2004); קונסטנטינוב (2008).

בבחירות של 1996 הסוגיות המרכזיות שהועלו במסע הבחירות בנוגע לעולים היו בעיקר ביטחוניות וחברתיות (קשיי קליטה, דיור ותעסוקה). ההתמודדות של שתי מפלגות עולים בבחירות 1999 הפכה את מסעות הבחירות למגוונים יותר. מסע הבחירות של ישראל בעלייה הדגיש הפעם ענייני דת ומדינה, ובעיקר את שליטתה של ש"ס במשרד הפנים. הדוכרים של ש"ס גינו לא פעם את גל העלייה כמורכב מ"גויים" (ואף פושעים וזונות), ושליטתה במשרד הפנים העמידה מכשולים מרובים לפני העולים ברישומם כאזרחים ישראלים. נושאים מדיניים-ביטחוניים כמעט לא עלו בתעמולת הבחירות של המפלגה. היא נעשתה מזוהה עם סיסמת הבחירות שהקליטה ברוסית אך הפכה להיות ה"להיט" של הקמפיין: "אם.וו.דה. פֶד ש"ס קונטרול? נְיִיט. אם.וו.דה. פֶד נאש קונטרול" (משרד הפנים בשליטת ש"ס? לא. משרד הפנים בשליטה שלנו). ההתקפה החזיתית נגד ש"ס, שהייתה שותפתה בקואליציה השלטונית, הייתה חלק מהיערכות אסטרטגית מחודשת של ישראל בעלייה בבחירות אלה, לנוכח התחרות מול ישראל ביתנו. ברכת הדרך הסמויה של נתניהו למפלגה החדשה, ישראל ביתנו, נתפסה בעיני שרנסקי כהפניית עורף נגדו. יחס זה אף הוביל את ישראל בעלייה לנקוט עמדה רשמית של ניטרליות כלפי זהות המועמד המתמודד על ראשות הממשלה (גיטלמן וגולדסטיין, 2001: 212).³

לעומת הקו הניטרלי של ישראל בעלייה, ליברמן וישראל ביתנו תמכו מפורשות בנתניהו וקראו למצביעים שלהם לבחור בו לראשות הממשלה. כבר בקמפיין הזה – הראשון שהמפלגה התמודדה בו – היא השתמשה בסיסמה שהפכה להיות מזוהה עם יושב הראש שלה: "מילה זו מילה". ישראל ביתנו הדגישה במסע הבחירות שלה בעיקר את העניינים המדיניים-ביטחוניים (שהציבו אותה בתור מפלגה ניצית יותר מישראל בעלייה), אך גם היא התייחסה לסוגיות חברתיות כגון הפערים בחינוך.

לוח 9.2 משווה את הישגי המפלגות ב-1996 וב-1999 ביישובים ובמקבצי יישובים שונים ובוחר את היחס בין שיעורי התמיכה בשתי המפלגות (טור אחרון). ישנן שתי נקודות הראויות לציון. ראשית, שיעור התמיכה המשותף בשתי המפלגות בשנת 1999 היה גבוה מהתמיכה בישראל בעלייה ב-1996. זהו כפי הנראה בעיקר ביטוי לכך שעשרות אלפי עולים נוספים הגיעו לישראל בשלוש השנים האלה והצטרפו אל מעגל הבוחרים. שנית, מעניין לראות את השונות בתמיכה בשתי מפלגות העולים ביישובים שונים. הטור האחרון בטבלה בוחר את היחס בין מספר המצביעים לשתי המפלגות בכל אחד מהיישובים או במקבץ יישובים. בחיפה ובקריות הצביעו עבור ישראל בעלייה פי שלושה לערך מאשר לישראל ביתנו. באשקלון וביישובי

3 בתוך הטענה לא הייתה אחדות דעות לגבי תמיכה במועמדים לראשות הממשלה. היו בה כאלה שהיו מזוהים עם הליכוד ונתניהו (למשל יולי אדלשטיין), כאלה המזוהים עם העבודה וברק (למשל רומן ברונפמן) וחברים שלא נקטו עמדה ברורה ושמרו על עמיתות.

פיתוח היה היחס בין שתי המפלגות נמוך מעט מ-1:2 לטובת ישראל בעלייה. לעומת זאת בירושלים פיזור התמיכה בין שתי המפלגות היה כמעט זהה, ובהתנחלויות הצביעו לישראל ביתנו יותר מלישראל בעלייה. השונות הזו משקפת את רמת הניציות הכללית ביישובים השונים (ההתנחלויות וירושלים הם מקומות ימניים מובהקים) ומדגימה כי ישראל ביתנו אכן נתפסה כמפלגה ימנית יותר.

לוח 9.2

התמיכה במפלגות העולים, בחירות 1996 לעומת בחירות 1999 (באחוזים)

	1999		1996		
היחס	ישראל ביתנו	ישראל בעלייה	ישראל בעלייה	ישראל בעלייה	
1:3.2	2.8	8.9	8.3	8.3	חיפה
1:2.8	3.6	10.1	9.0	9.0	קרית
1:1.9	7.3	13.9	17.0	17.0	אשקלון
1:1.7	6.1	10.4	10.9	10.9	יישובי פיתוח
1:1.2	2.1	2.6	4.3	4.3	ירושלים
1:0.7	4.4	2.9	4.0	4.0	התנחלויות

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1999-1996.

שתי המפלגות הצליחו לגייס תמיכה מרשימה בבחירות. ההצבעה בשני פתקים (אחד לכנסת ואחד לראשות הממשלה) סייעה להן לגייס את תמיכת ציבור העולים. אומנם התמיכה בישראל בעלייה הצטמצמה, אך היא עדיין קיבלה כ-36% מקולות העולים וזכתה בשישה מושבים, שמיצבו אותה כמפלגת העולים הבכירה. ישראל ביתנו גרפה כ-17% מקולות העולים וזכתה בארבעה מושבים. בסך הכול קיבלו שתי המפלגות כמחצית מקולות העולים (תרשים 9.1).

בחירות 2003 היו הפעם השנייה והאחרונה שבה התמודדו שתי מפלגות העולים.⁴ מסע הבחירות של ישראל בעלייה לא משך תשומת לב הפעם, וסיסמת הבחירות שנבחרה ("שרנסקי – ימין. שפוי. נקי.") הבהירה שהמפלגה זנחה את עמדתה כמפלגת מרכז וגלשה ימינה. שינוי זה היה

4 מפלגת עולים נוספת שהתמודדה במסגרת ברית עם מרצ הייתה הבחירה הדמוקרטית בראשות רומן ברונפמן. לא ניכר כי מפלגה זו הוסיפה תמיכה רבה למרצ בקרב העולים.

אך טבעי לנוכח התווזה הכללית של דעת הקהל הישראלית ימינה, בימים שבהם אינתיפאדת אל-אקצא ("האינתיפאדה השנייה") הייתה בעיצומה והביטחון האישי של אזרחי המדינה נפגע בצורה קשה. ישראל ביתנו לא התמודדה הפעם באופן עצמאי, אלא שיתפה פעולה עם האיחוד הלאומי.⁵ לא היה ספק כי ישראל ביתנו היא הדומיננטית שבחברות הברית הבין-מפלגתית. דומיננטיות זו התבטאה לא רק בכך שמנהיג ישראל ביתנו ליכרמן מוקם בראש הרשימה, אלא גם בשימוש באות ל (ששימשה את ישראל ביתנו בבחירות הקודמות) ובהצבתו של ליכרמן כמוביל קמפיין הבחירות. מלבד הקו המדיני הימני-ניצי, בבחירות אלה בא לידי ביטוי הקו הפופוליסטי שהחל לאפיין את ישראל ביתנו (ראו גם הרחבה בסעיף על הזירה האידאולוגית): "מי ימנע את ההשתלטות הפוליטית של שלטון הבג"צ? מי נלחם נגד ההשתלטות של האליטות? מי באמת מטפל באחמד טיבי ועזמי בשארה? מי ישמור עלינו מהתקשורת העויינת? רק ליכרמן יכול עליהם" (מודעת בחירות, מתוך אסיפת הבחירות באתר הספרייה הלאומית).

בשונה ממערכת הבחירות הקודמת, הפעם התחייבו מפלגות העולים לא לתקוף זו את זו ואף חתמו על הסכם עורפים ביניהן. ניתוח דפוסי ההצבעה של העולים בבחירות 2003 מראה כי הם היו מגוונים יותר בהשוואה לשתי מערכות הבחירות הקודמות, ובאופן שלא היטיב עם מפלגות העולים. ישראל בעלייה ספגה את המכה הכבדה יותר. היא הצליחה לקבל רק 16% מקולות העולים (תרשים 9.1), שהספיקו לשני מושבים בלבד. היא איבדה קולות רבים לליכוד (שמנהיגו אריאל שרון היה פופולרי מאוד בקרב ציבור העולים), לשינוי (שהובילה קו אנטי-דתי מובהק) ובמידה פחותה מזו לישראל ביתנו ואף למרצ (שאליה חבר רומן ברונפמן). היחלשות ניכרת זו הביאה, זמן קצר לאחר הבחירות, להתמזגותה של ישראל בעלייה עם הליכוד ולהפסקת פעילותה הפוליטית העצמאית. במעמד ההתמזגות אמר שרנסקי: "בבחירות הסתיים למעשה תפקידה של ישראל בעלייה [...] פתחנו הרבה דלתות והבאנו נציגים למוקדי כוח במוסדות המדינה. סיימנו פרק חשוב בהשתלכות בחברה הישראלית. אנחנו רואים עצמנו במרכז המחנה הלאומי, ואין ספק שהליכוד זה הבסיס של המחנה" (מרסיאנו ושומפלבי, 2003א).

באשר לישראל ביתנו, אף שהתמיכה בה בקרב העולים התחזקה מעט, הריצה המשותפת עם האיחוד הלאומי הביאה לכך שנבחרו מטעמה לכנסת רק שלושה נציגים – ירידה של מושב בהשוואה לבחירות הקודמות. העובדה שקרוב ל-60% מציבור העולים הצביעו הפעם למפלגות "כלליות" העלתה את הסברה שמדובר בתהליך טבעי של היטמעות שעברה קהילת עולים, וכי בחירות 2003 סימנו את המעבר של הבוחרים מגל העלייה הזה מהיותם "רוסים"

5 שיחוף פעולה זה היה המשך ישיר לסיעה המשותפת שהוקמה כבר בשנת 2000 (האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו).

להיטמעותם כ"ישראלים". התמזגותה של ישראל בעלייה עם הליכוד והריצה של שתי מפלגות העולים האחרות ברשימות משותפות עם מפלגות "כלליות" (ישראל ביתנו עם האיחוד הלאומי והבחירה הדמוקרטית של רומן ברונפמן עם מרצ) תרמו לתפיסה הזו. כך גם ממצאים מסקרי דעת קהל שהראו שעולים צעירים יותר מצביעים פחות למפלגות הסקטוריאליות. עם זאת, כפי שקבעו גולדסטיין וגיטלמן (2004: 365) במחקרם על דפוסי ההצבעה של העולים בבחירות 2003: "מוקדם מדי להסיק מתוצאות בחירות 2003 שהעולים דוברי הרוסית נטמעים מבחינה פוליטית ושהיעלמותה של ישראל בעלייה מסמלת את קץ ההצבעה האתנית בקרב הציבור הרוסי בישראל". מערכת הבחירות הבאה הוכיחה כי זהירות זאת הייתה במקומה.

נראה כי שלוש השנים שחלפו בין 2003 ל-2006 המחישו לעולים שניסיונות ההשתלבות במפלגות או ברשימות "כלליות" לא הניבו את הפירות המיוחלים. אחרי שלכנסת ה-15 (1999-2003), שבה התמודדו שתי מפלגות העולים באופן עצמאי, נבחרו 12 נציגי עולים (10 בשתי מפלגות העולים, אחד בשינוי ואחד במפלגת העבודה), אל הכנסת ה-16 (2003-2006) הצליחו להיבחר רק תשעה (חמישה בשתי מפלגות העולים, שניים בשינוי, אחד במרצ ואחד בליכוד). המפלגות ה"כלליות" המשיכו להפגין חוסר התלהבות מקליטת העולים לשורותיהן ומהענקת של קול משמעותי לנציגיהם. בליכוד, שכחמישית מתוך 38 המושבים שלו ב-2003 נבעו מהצבעת עולים, רק חבר כנסת יחיד ייצג את קהילת העולים (ואליו נוספו שניים מישראל בעלייה, שהתמזגה עם הליכוד). בשינוי, שכארבעה מתוך 15 המושבים שלה הגיעו בזכות קולות העולים, ייצגו רק שני חברי כנסת את הקהילה. שתי המפלגות גם הערימו קשיים על השתלבותם של העולים במוסדות הנבחרים שלהן (Khanin, 2007).

ישראל ביתנו רשמה הצלחה גדולה בבחירות 2006, שבהן זכתה ב-11 מושבים. עוד במהלך הכנסת ה-16 (2003-2006) ביצע ליכרמן כמה מהלכים שנעשו כדי למצב מחדש את ישראל ביתנו כחלופה מושכת לנתח רחב ככל האפשר בקרב העולים ואף מעבר למגזר זה. ב-2004 הוא הציג את תוכנית חילופי השטחים שלו (ראו להלן בסעיף הדין בזירה האידאולוגית) – אשר המחישה עד כמה עמדותיו המדיניות רחוקות מ"הימין המשיחי" של תנועת ההתנחלות וקרצה לציבור הבוחרים הימני הפרגמטי. כמהלכים משלימים, ליכרמן סיים את השותפות עם האיחוד הלאומי ושילב ברשימת ישראל ביתנו לכנסת מועמדים מתונים יחסית כמו סופה לנדבר (שהגיעה ממפלגת העבודה) ויוסף שגל (עיתונאי בעל עמדות שמאליות). מצד שני, ישראל ביתנו המשיכה להציע בית אידאולוגי נוח גם לציבור העולים בעל השקפות העולם הימניות יותר. המפלגה הייתה מהמתנגדות החריפות לתוכנית ההתנתקות ועל רקע זה אף פיטר ראש הממשלה שרון את ליכרמן מן הממשלה. נוסף על כך מסע הבחירות של המפלגה הדגיש את סכנת חוסר הנאמנות של ערביי ישראל.

ישראל ביתנו נהנתה מהנסיבות הפוליטיות של "המפץ הפוליטי הגדול" שהתבטא בהקמת מפלגת קדימה. ירידתו הפתאומית של אריאל שרון מהבמה והתפוגגותה של שינוי הביאו לכך שעולים רבים יחסית היו פתוחים יותר לאפשרות של הצבעה למפלגה. כל עוד שרון – שנהנה מתמיכה חזקה של עולי ברית המועצות לשעבר, אשר נוטים לפי הסקרים לתמוך במנהיג "חזק" (Philippov and Knafelman, 2011) – עמד בראשות קדימה הורו הסקרים שרוב גדול של העולים יצביעו עבורה. החלפתו של שרון באולמרט הביאה לשינוי משמעותי ורבים מהעולים עברו לתמוך בישראל ביתנו ובליברמן, "מנהיג חזק" חלופי.⁶ ישראל ביתנו הצליחה לקבל ב-2006 כמעט מחצית מכלל קולות העולים. ההצלחה הועצמה עוד יותר באמצעות שילובם ברשימה של ביטחוניסטים כיצחק אהרונוביץ וישראל חסון, שגיוונו את הפרופיל ה"רוסי" של המפלגה והביאו לכך שהצביעו לה גם בוחרים שאינם עולים.⁷ המפלגה כללה כבר בראשיתה נציגים שלא היו עולים מברית המועצות לשעבר (אליעזר כהן), אך כאן דובר בנציגים עם פרופיל ציבורי בולט יותר. כך, מצד אחד "התחזיות על שקיעתן של מפלגות העולים הסקטוראליות אחרי בחירות 2003 היו מוקדמות מדי" (קונסטנטינוב, 2008: 150), אך מצד שני – ישראל ביתנו עשתה צעד נוסף של פנייה אל מחוץ לנישה המגזרית.

בחירות 2009 מסמנות את נקודת השיא של ישראל ביתנו. היא זכתה בקרוב ל-400,000 קולות, שהניבו לה 15 מושבים, והפכה לסיעה השלישית בגודלה בכנסת ה-18. בפעם השלישית ברציפות הגיעה המפלגה אל הבחירות מהאופוזיציה. פרישתה מממשלת אולמרט בראשית 2008 אפשרה לה להגיע לקמפיין הבחירות מעמדה נוחה של מפלגת מחאה ובלי לשאת באחריות השלטונית.⁸ המפלגה ערכה מסע בחירות מגוון שבמהלכו ניסתה למצוא את דרך האמצע בין שאיפותיה להפוך למפלגה כלל-ישראלית לבין האופי הרוסי-מגזרי של ה"בסיס" שלה. כדי לבצר עוד יותר את הדימוי הכלל-ישראלי, שיבץ ליברמן ברשימה שני מועמדים שזוהו עם הליכוד (עוזי לנדאו ואורלי לוי-אבקסיס) ומועמד דרוזי (חמד עמאר). הוא גם הבליט את הרטוריקה הלאומנית-פופוליסטית של המפלגה. בהקשר הזה, הרדיקליזציה שחלה בחברה הערבית-ישראלית סיפקה

6 סקרי דעת קהל הצביעו באופן עקבי שהתמיכה ב"מנהיג חזק" גבוהה בקרב ציבור העולים. למשל, במדד הדמוקרטיה לשנת 2009 נשאלו הנסקרים אם הם מסכימים עם הקביעה הבאה: "מנהיגים חזקים יכולים להועיל למדינה יותר מכל הדימויים והחוקים". 74% מהעולים הסכימו עם הקביעה, בהשוואה ל-60% מקרב ישראלים יהודים וחוקים (אריאן, פיליפוב וקנפלמן, 2009: 48-49).

7 על פי הערכות, כשניים מתוך 11 המושבים של ישראל ביתנו הגיעו מבוחרים שאינם מעולי ברית המועצות לשעבר (Khanin, 2007: 354).

8 זמן קצר לפני הבחירות פורסמה פרשת שחיתות חמורה ששמו של ליברמן נקשר אליה, מה שהניע אותו לצאת במחלקה חריפה נגד גורמי אכיפת החוק בטענה על רדיפה פוליטית שנועדה לחבל בסיכויי מפלגתו.

לישראל ביתנו את הנסיבות האופטימליות להעברת מסריה (Khanin, 2010).⁹ כך, כחודשיים לפני הבחירות השיקה ישראל ביתנו את סיסמאות הקמפיין המרכזיות שלה – "בלי נאמנות אין אזרחות" ו"רק ליברמן מבין ערבית" – ששלחו מסרים ולפיהם החברות בקולקטיב הישראלי מותנית בהכרה ובתמיכה ביהדותה של המדינה, ובמימושן באמצעות שירות צבאי או אזרחי.

סיסמאות אלו יחד עם חיצו הביקורת שהפנה ליברמן על כך שהממשלה "לא סיימה את העבודה" במבצע "עופרת יצוקה" – מבצע כנגד חמאס ברצועת עזה שנעשה ערב הבחירות – הצליחו למשוך אל המפלגה יותר ויותר תומכים מקרב הציבור הכללי. ישראל ביתנו הצליחה למתג את עצמה מחדש ככוח פוליטי לאומי-פטריוטי. ערב הבחירות העידו סקרים שרוב הציבור הישראלי כבר לא ראה בה מפלגת עולים (כגנו, 2010). בד בבד הצליחה המפלגה לשמר את התמיכה בה ב"בסיס" של המגזר הרוסי, תמיכה שנשענה בין היתר על ההצלחה שלה בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 2008. לפי חנין (Khanin, 2015), 10 עד 11 מתוך 15 המושבים שישראל ביתנו זכתה בהם הגיעו מקולות העולים, וארבעה עד חמישה מקולות מצביעים אחרים. תרשים 9.2 ממחיש כיצד הצליחה ישראל ביתנו להתחזק בבחירות 2009 לא רק בערים בעלות ריכוז גדול של עולים (כרמיאל, חיפה) אלא גם בתל אביב, ביישובי הפיתוח, ביישובים הדרוזיים, ואפילו בקיבוצים. לעומת זאת התמיכה בה, ביחס לבחירות 2006, נחלשה מעט בירושלים ובהתנחלויות.

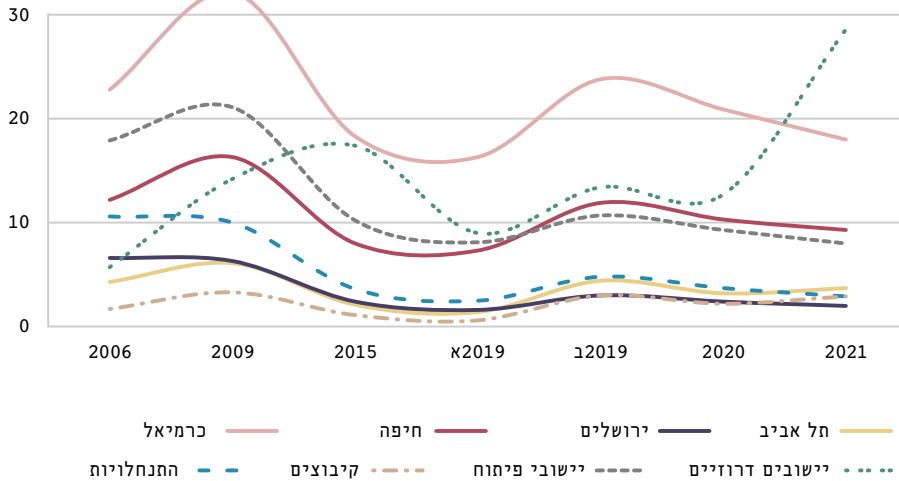
הישג השיא של ישראל ביתנו בבחירות 2009 הפך אותה לשותפה הבכירה בממשלת נתניהו שהוקמה לאחר הבחירות והביא למינויו של ליברמן לשר החוץ. עם זאת, ליברמן הבין שעל מנת לממש את שאיפותיו האישיות – מיצובו כמנהיג בקנה מידה לאומי וכמועמד עתידי לראשות ממשלה – עליו לצאת מהנישה של מנהיג מפלגה סקטוריאלית. החיפוש של ליברמן אחר הכרה ולגיטימציה פגש באינטרס הפוליטי של נתניהו. באוקטובר 2012, כ-10 ימים לאחר שהכנסת החליטה להקדים את הבחירות, כינסו השניים מסיבת עיתונאים מפתיעה ובה הודיעו על התמודדות של הליכוד וישראל ביתנו ברשימה משותפת. ליברמן הסביר את האיחוד כהיענות לצו השעה המחייב משילות וממלכתיות:

האתגרים שישראל מתמודדת איתם מחייבים משילות ואזרחות [...] איחוד הכוחות
בינינו זה שילוב של ניסיון, עוצמה ואחדות. לזה מצפים אזרחי ישראל היום. בחרנו

9 החשדות שמנהיג ב"ד עזמי בשארה סייע בהעברת מידע לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה והטון הביקורתי והלא מתפשר של מסמכי החזון שפורסמו ב-2006 על ידי ועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל יצרו בקרב דעת הקהל היהודית עמדות של חשדנות ועוינות כלפי המיעוט הערבי. הפגנות של ערבים ישראלים נגד מבצע "עופרת יצוקה" (דצמבר 2008 – ינואר 2009) הלהיטו עוד יותר את האיבה.

באופציה הכי ממלכתית. אנחנו זקוקים כרגע לאחריות לאומית. לא עוד רסיסי מפלגות אופנה שקמות לקדנציה אחת [...] אנחנו נותנים אלטרנטיבה אמיתית לייצוב השלטון ולהתמודד בדרך הכי טובה על האיומים הכלכליים והביטחוניים (ויסמן, 2012).

9.2 תרשים
התמיכה בישראל ביתנו, 2006-2021 (באחוזים)

א - אפריל 2019

ב - ספטמבר 2019

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **יישובים דרוזיים:** 11 רשויות בעלות רוב מובהק של אוכלוסייה דרוזית - בית ג'ון, ג'וליס, דאלית אל-כרמל, חורפיש, יאנוח-ג'ת, ירכא, כסרא-סמיע, סאג'ור, עין אל-אסד, עספא, פקיעין. לא כולל את היישובים הדרוזיים ברמת הגולן. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2006-2021.

בעיצומו של מסע הבחירות הודיע היועץ המשפטי לממשלה על סגירת תיק החקירה הראשי נגד ליברמן ועל הגשת כתב אישום נגדו בפרשה שולית יחסית. בעקבות זאת התפטר ליברמן

מתפקידו כשר חוץ אך המשיך להשתתף באופן פעיל במסע הבחירות. ההישג של רשימת הליכוד ביתנו בבחירות לכנסת ה-19 (2013) היה רחוק מלהרשים. ערב הבחירות היו לשתיהן הסיעות יחדיו 42 מושבים. נטען כי סקר מיוחד שהוזמן עוד טרם ההכרזה על ריצה משותפת על מנת להעריך את הצלחת ברית המפלגות חזה לרשימה לא פחות מ-56 מושבים. אולם סקרים ראשונים שפורסמו לאחר ההכרזה חזו לה בין 35 ל-42 מושבים (וואלה, 2012), שמשמעם היה שמירה על הכוח או אובדן ייצוג במידה מתונה יחסית. ההישג בבחירות, מכל מקום, היה נמוך מאשר בתחזיות אלו. בבחירות זכתה הליכוד ביתנו ב-31 מושבים בלבד, ש-11 מתוכם היו של נציגי ישראל ביתנו. הכישלון היחסי של הליכוד ביתנו¹⁰ נבע בעיקרו מנטישת מצביעי הליכוד שלא ראו בעין יפה את המיזוג הזה (ראו בפרק על הליכוד בספר זה). אולם סקרי הבחירות של INES מעידים על כך שגם כשליש ממצביעי ישראל ביתנו ב-2009 נטשו אותה ותמכו הפעם במפלגות אחרות, בעיקר ביש עתיד והבית היהודי.

השותפות הפוליטית בין ישראל ביתנו לבין הליכוד לא האריכה ימים. כבר ביולי 2014 התפרקה הסיעה המשותפת. באופן אירוני, העלאת אחוז החסימה לערך של 3.25%, צעד שאותו דחפה וקידמה המפלגה במטרה להקשות את כניסתן של המפלגות הערביות לכנסת, העמידה דווקא את ישראל ביתנו בסכנה בבחירות 2015. שש שנים לאחר נקודת השיא שלה בבחירות 2009 דומה היה שישאל ביתנו חזרה להיות מפלגת עולים סקטוריאלית. היא נחלשה בכל סוגי היישובים (תרשים 9.2) מלבד במגזר הדרוזי. הצבתו של המועמד הדרוזי חמד עמאר במקום השישי ברשימה שימרה ואף חיזקה את התמיכה בה ביישובים הדרוזיים. מניתוח סקרי בחירות שערכו קונסטנטינוב ואיצקוביץ' מלכה הם הסיקו כי מלבד שלישי מהעולים שהצביעו לישראל ביתנו, רק 1% מהיהודים שאינם עולים הצביעו לה הפעם. בקרב בני העולים (ילידי הארץ לעולים מ-1990 או מי שעלו ארצה עד גיל חמש) התמיכה בישראל ביתנו הגיעה לכ-10% בלבד, מה שהצביע על תהליך של ישראליוזיה בקרב בני הדור השני. נוסף על כך נמצא שרוב העולים שהצביעו לישראל ביתנו בבחירות 2015 היו המבוגרים יותר, העניים יותר, הוותיקים פחות בארץ ומי שהתגוררו בפריפריה (קונסטנטינוב ואיצקוביץ' מלכה, 2017).

אל הבחירות של אפריל 2019 הגיעה ישראל ביתנו מעמדה אופוזיציונית. היא פרשה מהממשלה הימנית-לאומית-חרדית של נתניהו באוקטובר 2018 על רקע חילוקי דעות עם ראש הממשלה בנוגע למדיניות הביטחונית מול חמאס. ליברמן, אשר מונה שנתיים קודם לכן לשר הביטחון, לא הצליח למנף את כהונתו בתפקיד היוקרתי לאהדה כלפיו ולהחזרת מפלגתו למעמד של

10 המטרה המרכזית של נתניהו במיזוג הזה הייתה להציב את עצמו בראש הסיעה הגדולה ביותר בכנסת ובפער גדול מהסיעה השנייה, כך שלא יהיה ספק כי הוא יהיה מי שירכיב את הממשלה. מטרה זו הושגה, ומנקודת המבט של נתניהו המהלך לא נתפס אפוא ככישלון.

חלופה למצביעי ימין שאינם עולים. פרק הזמן שבו שהתה ישראל ביתנו בקואליציה היה רצוף משברים ומחלוקות עם השותפות. רובם היו בענייני דת ומדינה ("חוק המרכולים", "חוק הגיוס" החדש), אך גם בנושאים אחרים כמו "חוק הלאום" והעברת כספים מקטאר לשלטון חמאס בעזה. החיכוך עם המפלגות החרדיות והניסיון לכדל את ישראל ביתנו משאר מפלגות הקואליציה הוביל לאימוצה של סיסמת הבחירות המרכזית: "ליברמן. גם ימין. גם חילונית". המפלגה הבהירה במהלך הקמפיין שלא תצטרף לקואליציה בראשותו של בני גנץ וכי תמליץ לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו.

הפעם, אף ביתר שאת בהשוואה ל-2015, היה נראה שהמפלגה עלולה לא לעבור את אחוז החסימה. ארבעה מבין שמונת הסקרים האחרונים שהתפרסמו סמוך לבחירות חזו שישראל ביתנו תיוותר מחוץ לכנסת. ליברמן, לעומת זאת, הקריין ביטחון לאורך כל הקמפיין וגרס שהמפלגה אינה נמצאת בסכנה אמיתית, וכי הסוקרים אינם יודעים לאמוד את חוזקת ה"בסיס" שלה. בסופו של דבר זכתה המפלגה בחמישה מושבים. על אף שהיה מדובר באובדן של מושב ושל כ-40,000 קולות, ישראל ביתנו מצאה עצמה הפעם דווקא בעמדת מיקוח משופרת. בלעדיה היו לסיעות הקואליציה היוצאת רק 60 חברי כנסת. נאמן להבטחתו המליץ ליברמן לנשיא המדינה להטיל על נתניהו את הרכבת הממשלה. אולם הוא התנה את ההצטרפות לקואליציה בהתחייבות להעביר את חוק הגיוס ללא שינויים, בניגוד לעמדת הסיעות החרדיות. הוא הסביר את התפקיד של ישראל ביתנו בקואליציה העתידית באופן הבא: "אנחנו בישראל ביתנו עם 5 מושבים מול 22 מושבים של החרדים והחרד"לים, רואים את תפקידנו ככולמי היוזמות החד-חדיות העוללות להפוך את מדינת ישראל למדינת הלכה" (ליברמן, 2019).

הלחצים שהופעלו על ליברמן להתפשר הלכו והתעצמו ככל שנקף הזמן לקראת המועד האחרון להצגת ממשלה. אולם הוא עמד בסירובו כשהוא מכריז: "לא אהיה פרטנר לממשלת הלכה" (זרחיה, 2019ב). משהבין נתניהו שישראל ביתנו עומדת בסירובה, ולאחר שניסיונות אחרים של הרגע האחרון לשדל חברי כנסת אחרים להצטרף לקואליציה כשלו, הוא הוביל לפיזור של הכנסת ה-21, שנבחרה רק שבועות מספר קודם לכן. כך חזר ליברמן להיות במרכז העניינים כשהוא סופג מתקפות חריפות מימין ("ליברמן הוא שמאל", "עוסק בפולחן אישיות של עצמו – הוא צריך טיפול", "הוליך שולל את המצביעים שלו"), אך ממצב את מפלגתו ככוח ימני חילוני הלוחם בכפייה החרדית. מתקפות העבר נגד ערביי ישראל פינו את מקומן למתקפה נגד החרדים ו"המשיחיים". ניכר היה שישראל ביתנו "המציאה את עצמה מחדש" פעם נוספת. הסיסמה שנבחרה למסע הבחירות של ספטמבר 2019 ביטאה את הסיבה שהוליכה, לפי ליברמן, לפיצוץ השיחות הקואליציוניות: "כן למדינה יהודית, לא למדינת הלכה".

הסקרים הראשונים שפורסמו לאחר המהלך המפתיע של התפזרות הכנסת וקביעת בחירות לספטמבר באותה השנה הצביעו על כך שהמהלך עשוי להצליח – הם חזו לישראל ביתנו שמונה-תשעה מושבים. זאת ועוד, כלי התקשורת לא התייחסו למפלגה כחברה בגוש הימין-חרדים. במקום זאת הם מיקמו אותה באמצע, בין הגושים, כאשר היא משמשת לשון מאזניים ביניהם. המיקום מחדש התבטא בין היתר גם בחתימה על הסכם עודפים בין ישראל ביתנו לבין ברית כחול לבן.

הליכוד ניסה לקעקע את האמינות של ליברמן ולמשוך אליו קולות "רוסיים". אולם ישראל ביתנו החזיקה מעמד והתחזקה במידה ניכרת ביחס לבחירות הקודמות, שנערכו רק חמישה חודשים קודם לכן. מספר המצביעים שלה גדל במעל 135,000 והיא זכתה בשמונה מושבים, שהציבו אותה בעמדה של ממליכת מלכים: לשום גוש "טבעי" לא היה רוב בכנסת בלעדית. ישראל ביתנו התחזקה כמעט בכל היישובים, ובאופן מעניין – היא הצליחה להעביר אליה קולות של מאוכזבי הליכוד (או כאלה שהצביעו ל"כולנו") גם בערים הנחשבות למעוזי הליכוד וגם בערי מעמד הביניים החילוני. לוח 9.3 מדגים את התוויה הזו בחמש ערים. בכל המקרים ניכרת הירידה בתמיכה בליכוד (בהשוואה לתמיכה המשותפת בליכוד ובכולנו באפריל) ועלייה כמעט זהה בתמיכה בישראל ביתנו.

לוח 9.3

ההצבעה (מספר קולות) למפלגות הימין החילוניות בבחירות אפריל וספטמבר 2019

ספטמבר 2019		אפריל 2019		הליכוד + כולנו ¹		
סך הכול	ישראל ביתנו	הליכוד	סך הכול	ישראל ביתנו	הליכוד + כולנו ¹	
57,123	20,902	36,221	58,168	14,410	43,758	אשדוד
41,429	12,923	28,506	42,392	9,113	33,279	אשקלון
16,672	3,236	13,436	17,079	1,901	15,178	קריית אתא
16,865	3,526	13,339	17,205	1,388	15,817	כפר סבא
13,384	2,593	10,791	13,567	774	12,793	מודיעין

1 חישוב הקולות המשותף לליכוד ולכולנו בבחירות אפריל 2019 הוא לצורך ההשוואה עם בחירות ספטמבר 2019, שבהן התמזגה כולנו עם הליכוד.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2019.

כישלון המאמצים לכינון ממשלה הביא שוב לפיזור מוקדם של הכנסת ולקביעתן של בחירות שלישיות בתוך פחות משנה, במרץ 2020. בהתחשב במאמצים הכבירים של גוש הימין-חרדים לפגוע בישראל ביתנו ובכך שהפעם הייתה ברורה אף יותר העמדה הלעומתית של ליברמן כנגד נתניהו, התוצאות של הבחירות היו בגדר הישג. ישראל ביתנו אומנם איבדה כ-50,000 מצביעים, אך נחלשה רק במושב אחד בלבד והפגינה פעם נוספת את כושר ההישרדות שלה. בבחירות הבאות – בשנת 2021, הרביעיות בתוך פחות משנתיים – נחלשה ישראל ביתנו בכ-15,000 קולות נוספים, אולם הצליחה לשמור על שבעת מושביה. ניתוח דפוסי ההצבעה מעיד על כמה תמורות מעניינות בבסיס התמיכה במפלגה בין בחירות 2020 ל-2021. מצד אחד, היא נחלשה באופן מתון בחיפה, בכרמיאל, בהתנחלויות וביישובי פיתוח. מצד שני היא התחזקה קלות במעוזי מרכז-שמאל כמו בתל אביב (עלייה של 0.5%) ובקיבוצים (0.7%). אולם הזינוק הגדול ביותר בתמיכה בה חל ביישובים הדרוזיים (ראו גם תרשים 9.2) – ישראל ביתנו הפכה למפלגה בעלת התמיכה הגבוהה ביותר במגזר זה – כמעט 30%.

בסקירה שלעיל עסקנו בשתי מפלגות העולים המצליחות בשנים 1992–2021. הראשונה שקמה, ישראל בעלייה, זכתה להצלחה יוצאת דופן עם הקמתה אך מהר מאוד נחלשה ונטמעה בליכוד. השנייה, ישראל ביתנו, חוותה התחלה צנועה בהרכב, אך שרדה זמן רב יותר וזכתה להצלחות אלקטורליות משמעותיות (2006, 2009, 2013) והגיעה לעמדת הכרעה מרכזית לגבי אופי הקואליציה השלטונית (2019–2020). אביגדור ליברמן, השליט היחיד במפלגתו, הצליח להמציא אותה מחדש שוב ושוב. הוא עשה זאת כאשר הבסיס של תמיכת חלק מן העולים משומר, נעשות פניות מחודשות לקהל זה ובה בעת מושגת תמיכה מצד מצביעי ימין חילונים שאינם עולים. המבחן הקשה ביותר של ישראל ביתנו, כך נראה, יהיה כאשר אביגדור ליברמן יפרוש מן הפוליטיקה.

הבחירות לרשויות המקומיות

השלטון המקומי היה לאורך כל התקופה הנסקרת כאן אחד מבסיסי הכוח ומקורות העוצמה של מפלגות העולים. בפעם היחידה שבה התמודדה ישראל בעלייה בבחירות לרשויות המקומיות (נובמבר 1998) נבחרו מטעמה כ-100 נציגים למועצות של יותר מ-60 רשויות. מתוכם 17 אף מונו לסגנים של ראש הרשות (Khanin, 2001). רשימת אשרוד ביתנו, אשר השיגה הישגים יוצאי דופן, ומספר רשימות עולים עצמאיות נוספות אשר התמודדו בנפרד מרשימות ישראל בעלייה שימשו לישראל ביתנו תשתית ארגונית אשר נתנה לה תנופה חשובה לקראת הבחירות

לכנסת ה-15 (1999).¹¹ ישראל ביתנו השקיעה לאורך השנים משאבים ניכרים בזירה הפוליטית המוניציפלית. חברי הכנסת מטעם המפלגה נרתמו למסעות הבחירות המקומיים וסייעו למועמדים של המפלגה באמצעות הפגנת נוכחות בכנסים, סיורי שטח וחוגי בית. הפעילות בבחירות לרשויות המקומיות יצרה רשת של מתנדבים ופעילים בשכר. זו שימשה קרקע פורייה ליצירת מנגנון פוליטי מקומי בעל יכולת שיהיה מוכן לסייע למפלגה גם בהתמודדות הארצית שלה בבחירות לכנסת (זובידה ולביא, 2015). הזירה המקומית אף הייתה חממה שבה צמחו חלק מהנבחרים לכנסת, ובהם רוברט אילטוב, סטס מיסז'ניקוב, ליה שמטוב ויוליה מלינובסקי.

לוח 9.4 מציג את הישגיהן של ישראל בעלייה (ב-1998) ושל ישראל ביתנו (מאז 2003) ב-30 הערים הגדולות. למרות שאפילו מועמד אחד מטעם המפלגות לא נבחר לראשות אחת מאלו,¹² סגני ראשי ערים כיהנו מטעמן במקומות כמו חיפה, נתניה, אשדוד, עכו, נצרת עילית ועוד. ההתמקדות ב-30 הערים הגדולות מציירת תמונה מעט מטעה לגבי ישראל ביתנו. היות שריכוזים גדולים של עולים נמצאים בערים קטנות יחסית, ההצלחה של המפלגה התבטאה בהן בצורה בולטת יותר. כך, למשל, זכו מועמדי המפלגה מאיר כהן בראשות עיריית דימונה (2003-2013), טלי פלוסקוב בראשות עיריית ערד (2010-2015), אילן שוחט בראשות עיריית צפת (2013-2018), ארקדי פומרנץ בראשות עיריית מעלות-תרשיחא (2018-) ודימי אפרצב בראשות המועצה המקומית קצרין (2013-). מספר הנבחרים מקרב מועמדי ישראל ביתנו לראשות הערים אולי אינו גדול, אך יש לזכור כי לרוב המפלגות הארציות היו עוד פחות נבחרים שווהו עימן במובהק. מדוח מבקר המדינה על הבחירות המקומיות של 2018 ניכר כי המפלגה ריכזה מאמץ ביישובים מסוימים, ככל הנראה ביישובים שנמצאים בהם ריכוזים גדולים של עולים. היא הריצה 26 רשימות-בת ורשימה אחת משותפת עם מפלגות אחרות (מבקר המדינה, 2021). המפלגה השקיעה בבחירות המקומיות כמעט 9 מיליון ש"ח וסיימה בגירעון קטן (3%), שמעיד כי השקעתה הייתה בסך הכול זהירה ומושכלת.

11 רשימת העולים אשדוד ביתנו גרפה כמעט 30% מהקולות בבחירות למועצת עיריית אשדוד בשנת 1998 וזכתה בתשעה מושבים. לעומת זאת רשימת ישראל בעלייה, שהתמודדה אף היא, לא זכתה ולו במושב אחד.

12 מכיוון שמעטות הרשויות המקומיות שיש בהן רוב של עולים, שתי המפלגות כמעט לא הריצו מועמדים מטעמן לראשות הערים. ב-2002 הריצה ישראל ביתנו את ארקדי שטיין בלוד (קיבל כ-6% מהקולות), ב-2003 את משה בורוכוב בבאר שבע (8%), ב-2008 את גנדי גורשבסקי בפחח תקווה (9%) וב-2018 את סטניסלב דינקין באילת (17%).

לוח 9.4

הישגי מפלגות העולים בבחירות המקומיות ב־30 הערים הגדולות

מועמדים לראשות העיר שלא נבחרו	מועמדים שנבחרו לראשי ערים	מספר הנציגים במועצות הערים (בסוגריים – שיעור הנציגים)	
0	0	42 (6.4%)	1998
1	0	30 (5.0%)	2003
1	0	37 (5.9%)	2008
0	0	32 (4.8%)	2013
1	0	26 (3.7%)	2018

הערה: הניתוח בוחן את שימוש הרשימה המקומית בשם או באותיות מפלגת האם הלאומית (צירוף שם היישוב למילה "ביתנו" או ל) ב־30 הערים הגדולות במגזר היהודי ובערים מעורבות, נכון לשנת 2018. מדובר בערים האלה: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, פתח תקווה, אשדוד, נתניה, באר שבע, בני ברק, חולון, רמת גן, אשקלון, רחובות, בת ים, בית שמש, כפר סבא, חדרה, הרצליה, מודיעין-מכבים-רעות, לוד, רמלה, רעננה, מודיעין עילית, הוד השרון, גבעתיים, קריית אתא, נהריה, ביתר עילית, ראש העין, קריית גת.

הזירה הפורלמנטרית

חלק זה מתמקד בסיעות שכיהנו בכנסת מטעם ישראל בעלייה וישראל ביתנו. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת של המפלגות וסוקר את תהליכי המיזוגים עימן והפרישות מהן.

בין 1996 ל־2021 כיהנו מטעם שתי המפלגות 35 חברי כנסת.¹³ רק 20 מבין 35 חברי הכנסת עלו לישראל ממדינות ברית המועצות לשעבר. השאר היו ילידי ישראל (11) ומדינות אחרות. בחינה דקדקנית מראה כי ישראל בעלייה אכן הייתה מפלגת עולים מובהקת – מתוך תשעת חברי הכנסת שכיהנו מטעמה שמונה היו ילידי ברית המועצות לשעבר. ישראל ביתנו שילבה ברשימתה מועמדים ממוצא מגוון יותר כבר מהבחירות הראשונות (אליעזר כהן, יליד הארץ, נבחר מטעמה לכנסת ב־1999). גם אחר כך היא הקפידה לשלב מועמדים בולטים שלא היו עולים מברית המועצות לשעבר.

¹³ לא כללנו בנייתוח שני חברי כנסת שכיהנו תקופות קצרצרות בנות פחות מחצי שנה. מחוץ 35 חברי הכנסת כיהנו שבעה מטעם ישראל בעלייה, 26 מטעם ישראל ביתנו ושניים (יורי שטרן ומיכאל נודלמן) התחילו דרכם בראשונה ועברו לאחר מכן לשנייה. לא נכללו בנייתוח המועמדים שנכנסו לכנסת במסגרת "החוק הנורווגי" לאחר כינון הממשלה ה־36 (יוני 2021).

לוח 9.5 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את שתי המפלגות ב-11 הכנסות שנבחרו בין 1996 ל-2021. הממצא המעניין ביותר נוגע לשנת העלייה של הנציגים שכיחנו מטעם שתי מפלגות העולים. על אף שגל העלייה המסיבי התרחש במהלך שנות ה-90 של המאה ה-20, הנציגים של אותו גל עלייה היו מיעוט בקרב חברי הסיעה כמעט בכל הפנסות. דפוס זה הגיע לשיא במהלך הכנסות ה-19 וה-20, שאליהן לא נבחר מטעם ישראל ביתנו אף לא נציג אחד שעלה לישראל לאחר 1990.¹⁴ אפשר אפוא לומר שעל אף הדימוי המובהק של ישראל בעלייה ושל ישראל ביתנו כמפלגות המייצגות את העלייה ההמונית של שנות ה-90, רוב גדול של חברי הכנסת מטעמן לא השתייכו לגל העלייה הזה. ההחלטה של אביגדור ליברמן לנסות לפרוץ מתוך הסקטוריאליזם ולפתוח את מפלגתו לקהלים כלליים השתקפה בצורה בולטת במיוחד בנבחרות חברי הכנסת שייצגו את המפלגה מאז הכנסת ה-18 (2009). רק שמונה מתוך 15 חברי הכנסת שנבחרו ב-2009 היו עולים מברית המועצות. בכנסת ה-19 היו העולים בפעם הראשונה במיעוט: ארבעה מתוך 11 חברי הכנסת, כאשר כל הארבעה עלו לפני 1990. רק בכנסת ה-22, לראשונה, מחצית מחברי סיעת ישראל ביתנו השתייכו לגל העלייה של שנות ה-90.

לוח 9.5

פילוח חברי הכנסת מטעם ישראל בעלייה וישראל ביתנו (הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

סך הכול חברי כנסת	רקע בשלטון המקומי	עלו אחרי 1990	עלו לפני 1990	נשים	צעירים (מתחת לגיל 40)	גיל (ממוצע)	כנסת
7	2	2	4	1	1	48.3	14
10	2	4	5	1	0	49.9	15
5	1	1	4	0	0	52.5	16
11	4	2	6	3	3	47.4	17
15	5	2	6	5	5	48.6	18
11	3	0	4	3	1	57.7	19
6	2	0	3	2	0	49.7	20
5	1	2	1	1	1	47.7	21
8	2	4	1	1	2	46.9	22
7	1	3	1	1	1	48.5	23
7	1	3	1	1	1	49.5	24

14 כמעט כל חברי הכנסת הבכירים של שתי המפלגות (יוצאי ברית המועצות שכיחנו בחור שרים או סגני שרים) עלו עוד לפני 1990: פאינה קירשנבאום (1973), אביגדור ליברמן (1978), סופה לנדבר (1979),

באופן יחסי למפלגות ימין בלט לעיתים הייצוג המגדרי במפלגות אלו ובייחוד בישראל ביתנו. אך באופן מוחלט דובר עדיין בייצוג נמוך: 27 מתוך 35 חברי הכנסת (77%) היו גברים, ואילו נשים היו רק שמונה (23%). הייצוג הנשי במפלגות העולים היה דליל מאוד עד לשנת 2006, אך בכנסות ה-17, ה-18 וה-19 הוא עלה משמעותית. בכנסת ה-18 (2009-2013) כללה סיעת ישראל ביתנו חמש נשים, ובמונחים יחסיים היא הייתה הסיעה עם הייצוג הנשי הגבוה ביותר (שליש, כמו בסיעת בל"ד). גם בכנסת ה-20 (2015-2019) בעת היבחרה היה משקלן של הנשים שלישי מחברי הסיעה (שתיים מתוך שישה). לכנסות ה-21 עד ה-24 (ארבע מערכות הבחירות שנערכו בתוך פחות משנתיים, מאפריל 2019 עד מרץ 2021) נבחרה רק אישה אחת מטעם ישראל ביתנו.

ממוצע הגיל של חברי הסיעה היה לרוב נמוך מ-50. בכנסת ה-19 (2013-2015) בלטה סיעת ישראל ביתנו בגיל ממוצע גבוה של קרוב ל-58. פרישתם של חברי כנסת מבוגרים כיצחק אהרונוביץ', שמעון אוהיון, יאיר שמיר, עוזי לנדאו ודוד רותם בשילוב הצבת מועמדים צעירים יחסית כאורלי לוי-אבאקסיס, יוליה מלינובסקי, שרון גל ויבגני סובה הצעירה את הסיעה בכ-10 שנים בחמש הכנסות העוקבות.

במפלגות העולים ניכרו מקרים רבים יחסית של איחודים, פיצולים ופרישות. בתחילה הדבר נגזר, כפי הנראה, מהיותן חדשות. בהמשך הוא נבע גם מכך שמנהיג ישראל ביתנו (ששרדה) נהנה מגמישות רבה שאפשרה לו לגייס מועמדים בולטים מחוץ למפלגה (כולל כאלו עם עבר במפלגות אחרות). בה בעת מי שגויסו באופן אישי (במיוחד מחוץ למפלגה) לא פיתחו נאמנות מפלגתית חזקה והישארותם בה הייתה תלויה במידה רבה ביחסיהם האישיים עם יושב הראש שלה.

אירוע הפרישה (והחבירה) המשמעותי הראשון התרחש בראשית 1999, מספר חודשים לפני הבחירות לכנסת ה-15. קבוצה של פעילי ימין בהובלת חברי הכנסת יורי שטרן ומיכאל נודלמן התפלגה ממפלגת ישראל בעלייה. הסיבה הייתה לא רק אידאולוגית-מדינית (השתתפותה של הנהגת המפלגה בוועידת ואי, שעסקה בקידום תהליך השלום עם הפלסטינים) אלא גם פנימית – מחאה על ריכוז הכוח בצמרת המפלגה. במרץ 1999 הצטרפו שטרן ונודלמן לישראל ביתנו, המפלגה החדשה שייסד אביגדור ליברמן, והוצבו במקומות השני ושלישי ברשימתה לכנסת (Khanin, 2004: 155). ישראל בעלייה איבדה שניים מחברי הכנסת הניציים שלה. זמן קצר לאחר בחירות 1999 היא איבדה שני חברי כנסת נוספים, הפעם מזוהים עם השמאל:

יורי שטרן (1981), סטס מיסז'ניקוב (1982), נחן שרנסקי (1986), יולי אדלשטיין (1987). יוצאת הדופן הייתה מרינה סולודקין, שעלתה בשנת 1991 והתמנתה שמונה שנים לאחר מכן לסגנית שר.

רומן ברונפמן ואלכסנדר צינקר. שני אלו הקימו סיעה עצמאית בשם הבחירה הדמוקרטית. זו חברה לברית עם מפלגת מרצ בבחירות 2003.¹⁵

במהלך הכנסת ה-15 (1999-2003) חברה ישראל ביתנו אל האיחוד הלאומי במסגרת סיעה משותפת. שיתוף הפעולה הזה נמשך גם בבחירות לכנסת ה-16 בשנת 2003, אך הסתיים במהלך כהונת כנסת זו. ישראל בעלייה, לעומת זאת, נבלעה מייד אחרי הבחירות של 2003 בתוך הליכוד וסיימה את תפקידה כמפלגה עצמאית. מאז 2006 היו שלושה מקרים של חברי כנסת שפרשו מישראל ביתנו בעת כהונתם בה לטובת מפלגות אחרות. פרישה ראשונה התרחשה במהלך הכנסת ה-16 כשח"כ מיכאל נודלמן פרש מישראל ביתנו על רקע תמיכתו בתוכנית ההתנתקות. לאחר מכן הוא התמודד ונבחר לכנסת בשנת 2006 במסגרת מפלגת קדימה. פרישה שנייה התרחשה ב-2008 כאשר ח"כ ישראל חסון הודיע שהוא עובר לקדימה. פרישה נוספת הייתה זו של ח"כ אורלי לוי-אבקסיס בשנת 2016. חברת הכנסת מחתה על כך שהתחום החברתי הוזנח במסגרת המשא ומתן הקואליציוני שהוביל להצטרפות ישראל ביתנו לממשלה (ליס, 2016). במפלגה טענו, לעומת זאת, כי הסיבה האמיתית לפרישה הייתה אכזבתה של לוי-אבקסיס על שלא קיבלה את תפקיד השר השני של המפלגה. היו פוליטיקאים נוספים שניהנו מטעמה של ישראל ביתנו ועברו למפלגות אחרות. אלו כללו את מאיר כהן וטלי פלוסקוב, שניהנו כראשי ערים מטעם המפלגה ואחר כך כחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות (יש עתיד וכולנו, בהתאמה); את רוברט אילטוב, שניהן כחבר כנסת מטעם ישראל ביתנו אך פנה לייעץ לליכוד בבחירות לכנסת בספטמבר 2019; ואת משה (מוץ) מטלון, שהיה חבר כנסת מטעם המפלגה (2009-2013) אך לקראת בחירות אפריל 2019 השתלב במפלגת תל"ם בראשות משה יעלון. בה בעת קלטה ישראל ביתנו אל שורותיה פוליטיקאים שניהנו כחברי כנסת מטעם מפלגות אחרות. עם מי שעברו לכהן מטעמה ניתן למנות את סופה לנדבר, שהגיעה ממפלגת העבודה (2006), וכמותה ליאון ליטינצקי (2013), ואת עוזי לנדאו, שהגיע מהליכוד (2008). מי שגם הצטרף אך לא זכה לכהן כחבר כנסת מטעמה של ישראל ביתנו היה יגאל יאסינוב, שהגיע משינוי (2006). חבר כנסת נוסף עם עבר במפלגה אחרת הוא עודד פורר (2015), אשר התחיל את הקריירה הפוליטית שלו בליכוד, שם אף התמודד ללא הצלחה על מקום ברשימה לכנסת.

זירת הממשלה

הצלחתה של ישראל בעלייה בבחירות של 1996 כמו גם מיקומה במרכז המפה הפוליטית הציבו אותה כמועמדת טבעית להיכנס לממשלת נתניהו הראשונה. במסגרת ההסכמים הקואליציוניים

15 צינקר לא הצטרף למהלך, התמודד ברשימה עצמאית וזכה רק בכ-1,500 קולות.

היא קיבלה ליריה שני תפקידי שר (שרנסקי מונה לשר התעשייה והמסחר, בעוד יולי אדלשטיין הופקד על תיק העלייה והקליטה). במהלך כהונת הממשלה היא הייתה שותפה נאמנה ונוחה של ראש הממשלה שנבחר בשנת 1996 באופן ישיר. עם זאת, שליטתה של ש"ס במשרד הפנים בממשלה זו גרמה לתסכול גדול בקרב העולים, בסיס המצביעים של המפלגה. תסכול זה הוביל את ישראל בעלייה להעמיד את הדרישה לקבל שליטה במשרד הפנים במרכז קמפיין הבחירות שלה ב-1999. דרישה זו התקבלה ושרנסקי מונה לשר הפנים בממשלה שהקים אהוד ברק. אך במקביל הצטצמם ייצוגה של המפלגה סביב שולחן הממשלה לשר אחד בלבד. כהונתו של שרנסקי במשרד הפנים לא האריכה ימים. ביוני 2000, לקראת נסיעתו של ראש הממשלה ברק לוועידת קמפ דייוויד, אשר בה נעשה ניסיון להגיע להסכם קבע עם הרשות הפלסטינית, התפטר שרנסקי והמפלגה הסירה את תמיכתה מהממשלה. שרנסקי תקף בחריפות את ברק על המהלך המדיני:

אדוני ראש הממשלה [...] אתה מגיע לוועידת הפסגה בארצות הברית, רגע מכריע בחיי העם היהודי ומדינתו, מוחלש, בלי קווים אדומים, בלי תמיכת הממשלה ובלי תמיכת רוב העם. בתנאים האלה ההסכם שאתה יכול להגיע אליו הוא מסוכן מבחינה מדינית וטמון בו פוטנציאל לפילוג העם [...] פניתי אליך מספר פעמים בכתב ובעל פה, הזהרתי אותך מהדרך אליה אתה צועד, קראתי לך להקים ממשלת אחדות לאומית. לצערי לא שעית לאזהרתי לא נענית לקריאתי ואתה מתמיד בדרךך. זוהי דרך מסוכנת מדי ואיני יכול להיות שותף לה ולכן אני מתפטר מהממשלה (וואלה, 2000).

המפלגה שבה לקואליציה והצטרפה לממשלה שהקים ראש הממשלה הנבחר אריאל שרון לאחר הבחירות המיוחדות בשנת 2001. שרנסקי היה הנציג היחיד של המפלגה בממשלה והופקד על תיק הבינוי והשיכון. כאמור, לאחר הבחירות של 2003 נבלעה ישראל בעלייה בליכוד וחדלה להתקיים.

לוח 9.6 מציג את קורותיה של ישראל ביתנו בממשלות שכינהו מאז היווסדה בשנת 1999. ניכר כי ההשתתפות של ישראל ביתנו בממשלות, ובמיוחד של מנהיגה אביגדור ליברמן, התאפיינה בדפוס תזזיתי ובלתי יציב. ישראל ביתנו הייתה שותפה בכל שש הממשלות שכינהו בין 2001 ל-2019, אך למעט בשתיים מתוכן (הממשלות ה-32 וה-33) החברות שלה לא נמשכה לאורך כל כהונתן. בארבעת המקרים הללו היא פרשה לפני תום כהונת הממשלה, מה שאפשר לליברמן להגיע אל מסעות הבחירות במעמד של אופוזיציונר. לא תמיד היה ברור לגמרי מדוע המפלגה לא הצטרפה לממשלה מתחילתה, או מה הייתה הסיבה שהביאה לפרישתה. השיקולים של ליברמן העסיקו לא אחת פרשנים פוליטיים ויצרו לו תדמית של "שחקן בלתי צפוי", "זיקית פוליטית", איש "בעל אלף זהויות" ו"מפיל סדרתי של ממשלות ימין" כפי שכינה אותו בנימין נתניהו (ורדי, 2014; כהנא, 2019).

לוח 9.6 ליברמן כ"מתפטר סדרתי"? ישראל ביתנו בממשלות ישראל

ממשלה	
28 (ברק) 1999-2001	ישראל ביתנו לא הצטרפה לממשלה ונותרה באופוזיציה לאורך כהונתה.
29 (שרון) 2001-2003	ישראל ביתנו (כחלק מסיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו) הצטרפה לקואליציה מתחילת כהונתה. באוקטובר 2001 התכוון ליברמן להתפטר על רקע הסגת כוחות צה"ל משכונות בחברון, אך בעקבות רציחתו של רחבעם זאבי השעה את ההתפטרות לבקשתו של ראש הממשלה שרון. במרץ 2002 פרשה הסיעה מהקואליציה במחאה על שחרור יאסר ערפאת מהמצור ברמאללה ועל ניהול משא ומתן להפסקת אש בעיצומה של האינתיפאדה השנייה.
30 (שרון) 2003-2006	ישראל ביתנו (כחלק מסיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו) הצטרפה לקואליציה מתחילת כהונתה. כשנה לאחר מכן (יוני 2004) פיטר ראש הממשלה שרון את ליברמן על רקע התנגדותו לתוכנית ההתנתקות, והסיעה פרשה מהקואליציה.
31 (אולמרט) 2006-2009	ישראל ביתנו לא הייתה חלק מהקואליציה מראשיתה. היא הצטרפה רק באוקטובר 2006, מתוך כוונה לחזק את הממשלה אחרי מלחמת לבנון השנייה ו"כדי לסייע לה להתמודד עם האיום האיראני". בראשית 2008 היא פרשה מהקואליציה בשל התנגדותה למתווה אנאפוליס והמשא ומתן בסוגיות הליבה.
32 (נתניהו) 2009-2013	ישראל ביתנו הייתה חלק מהקואליציה במשך כל תקופת כהונתה. ליברמן לבדו נאלץ להתפטר בשלהי הכהונה בעקבות הגשת כתב אישום נגדו בפרשת השגריר בבלארוס.
33 (נתניהו) 2013-2015	ישראל ביתנו הייתה חלק מהקואליציה במשך כל תקופת כהונתה. ליברמן עצמו התפטר מתפקידו כשר חוץ בימיה האחרונים של הממשלה (כבר אחרי הבחירות) במחאה על התנהלות הליכוד במשא ומתן הקואליציוני.
34 (נתניהו) 2015-2020	במהלך מפתיע החליטה ישראל ביתנו לא להיכנס לקואליציה כשותפה, במחאה על חוסר רצינות מצד צוותי המשא ומתן של הליכוד ועל הכניעה לדרישות המפלגות החרדיות. היא הצטרפה רק כשנה לאחר מכן (מאי 2016), אך הודיעה על פרישה בנובמבר 2018 על רקע החלטת הקבינט המדיני-ביטחוני לחתור להפסקת אש עם חמאס אחרי סבב הסלמה בדרום הארץ. סירובו של ליברמן להיכנס לקואליציית ימין-חרדים לאחר הבחירות לכנסת ה-21 הביא להתפזרות הכנסת ולעריכת בחירות נוספות.
35 (נתניהו-רגנץ) 2020-2021	ישראל ביתנו לא הצטרפה לממשלה ונותרה באופוזיציה לאורך כהונתה.
36 (בנט-לפיד) 2021-2022	ישראל ביתנו הייתה אחת משמונה הסיעות שתמכו ב"ממשלת השינוי".

מקור: בחורניר ומרסיאנו, 2004; מועלם, ורטור ואלון, 2006; שומפלבי, 2008; ליס, 2015; קוזין, 2018.

הפרישות של ישראל ביתנו מהמשלוח (כמו גם אי-ההצטרפות אליהן) היו ברוב המקרים על רקע חילוקי דעות מדיניים-ביטחוניים עם ראשי הממשלה. כך על כל פנים הן הוצדקו בפי ליברמן. ההסברים התאפיינו בדרך כלל בביקורת על מהלכים מדיניים ותרניים של הממשלה או על מדיניות ביטחונית רפה. כך, לדוגמה, כשהתפטר בנובמבר 2018 מתפקידו כשר הביטחון יצא ליברמן נגד העברת הכספים לחמאס, מתח ביקורת על ההבנות בנוגע להפסקות אש שהושגו עם הארגון וקבע שישראל נכנעה לטרור: "אנו קונים שקט לטווח קצר במחיר פגיעה קשה בביטחון הלאומי לטווח ארוך" (זרחיה, 2018א). במיעוט של המקרים, ההצדקות לפרישות או לאי-ההצטרפות לממשלות נגעו לנושאי דת ומדינה. המקרה הבולט בהקשר זה היה ההחלטה של ליברמן שלא להצטרף לקואליציית ימין-חרדים בראשות נתניהו לאחר הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). הרקע היה המחלוקת סביב "חוק הגיוס", אך ליברמן מנה גם נושאים אחרים שהקואליציה העתידית התכוונה להתפשר עליהם עם החרדים: "חוק המרכולים", "מתווה הכותל", גיור ועבודות בשבת (שניידר, 2019).

בלוח 9.7 בולטים מעמדו הבכיר והבלתי מעורער של ליברמן במפלגה וכן אי-היותם של חלק ניכר מנציגי המפלגה בממשלה עולים מברית המועצות לשעבר. בשתי הממשלות הראשונות שישראל ביתנו הצטרפה אליהן היא יוצגה רק על ידי אביגדור ליברמן. העלייה בכוחה הפרלמנטרי בבחירות 2006 ו-2009 תורגמה גם לנוכחות רבה יותר בממשלה. בזמן חברותה בממשלת אולמרט היא יוצגה על ידי שני שרים, ובממשלות ה-32 וה-33 על ידי חמישה. ליברמן אף מונה בשנת 2009 לתפקיד שר החוץ, שבו החזיק עד 2015 למעט הפסקה בת שנה במהלך המשפט שהתנהל נגדו. בשנת 2016 רשם ליברמן הישג נוסף כאשר מונה לתפקיד הבכיר של שר הביטחון. כל זאת, כאשר הוא עומד בראש סיעה פרלמנטרית בת חמישה מושבים בלבד. ישראל ביתנו הייתה בורג מרכזי בכינונה של "ממשלת השינוי" שהצליחה להביא לסיומן 12 שנות שלטון רציפות של הליכוד והעומד בראשו בנימין נתניהו. ליברמן סימן כבר בשלב מוקדם של השיחות הקואליציוניות את מטרתו: להתמנות למשרד האוצר (וכן למנות חבר כנסת מסיעתו ליושב ראש ועדת הכספים של הכנסת). עם מינויו לתפקיד השלים ליברמן סדרה של כהונות בשלושת המשרדים הבכירים והיוקרתיים: ביטחון, חוץ ואוצר.¹⁶

לוח 9.7
שרים שכיהנו מטעם מפלגות העולים

ממשלה	שר	משרד
27 (נתניהו)	נתן שרנסקי	תעשייה ומסחר
	יולי אדלשטיין	עלייה וקליטה
28 (ברק)	נתן שרנסקי	פנים
29 (שרון)	נתן שרנסקי	בינוי ושיכון
	אביגדור ליברמן	תשתיות
30 (שרון)	נתן שרנסקי ¹	ענייני ירושלים
	אביגדור ליברמן	תחבורה
31 (אולמרט)	אביגדור ליברמן	נושאים אסטרטגיים
	יצחק אהרונוביץ'	חיירות
32 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	חוץ
	יצחק אהרונוביץ'	ביטחון פנים
	עוזי לנדאו	אנרגיה
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה
	סטס מיסז'ניקוב	חיירות
33 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	חוץ
	יצחק אהרונוביץ'	ביטחון פנים
	יאיר שמיר	חקלאות
	עוזי לנדאו	חיירות
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה
34 (נתניהו)	אביגדור ליברמן	ביטחון
	סופה לנדבר	עלייה וקליטה
36 (בנט-לפיד) ²	אביגדור ליברמן	אוצר
	עודד פורר	חקלאות, פיתוח הפריפריה, הנגב והגליל
	חמד עמאר	שר במשרד האוצר
	אלי אבידר	שר במשרד ראש הממשלה

1 במהלך הכנסת ה-16 התמזגה ישראל בעלייה עם סיעת הליכוד.

2 רשימת השרים בממשלה ה-36 עדכנית לאוגוסט 2021.

הזירה הפנים-מפלגתית

הגם ששתי המפלגות, ישראל בעלייה וישראל ביתנו, התבססו על מנהיג-מייסד דומיננטי, הן נבדלו זו מזו במבנה הפנימי שלהן. בעוד שישראל בעלייה קיימה מבנה פנימי דמוקרטי, ישראל ביתנו התאפיינה במבנה ריכוזי שבו הפוסק הראשון והאחרון הוא מנהיג המפלגה.

ישראל בעלייה

ועידת הייסוד של ישראל בעלייה התכנסה בכנייני האומה בירושלים במרץ 1996, חודש אחרי רישומה כמפלגה. הוועידה קוימה במעמד ראש הממשלה, יושב ראש האופוזיציה וראש עיריית ירושלים. במעמד הזה בחרו 1,500 צירים מרכז מפלגה בן 500 חברים. המרכז אשרר את מצע המפלגה, בחר בהצבעה גלויה את נתן שרנסקי ליושב ראש המפלגה, ולאחר מכן פנה לבחור את יתר רשימת המועמדים לכנסת. הבחירות כללו ארבעה סיבוכי הצבעה, שבכל אחד מהם נבחרה שלישיית מועמדים (למקומות 2 עד 4, 5 עד 7, 8 עד 10 ו-11 עד 13). כל חבר מרכז בחר בשני מועמדים, ושלושת המועמדים שקיבלו את מספר הקולות הגבוה ביותר מוקמו במקומות אלו. השימוש בשיטה זו הקטין את היכולת של רוב מאורגן להכתיב את זהות כל המנצחים בבחירות הפנימיות ואפשר ייצוג למיעוט (רהט ושר-הדר, 1999א).

לאחר הצלחתה בבחירות של 1996 השיקה ישראל בעלייה מפקד חברים במטרה לבסס את עצמה בחברה הישראלית. בתוך כשנתיים היא הצליחה להעלות את מספר חבריה מכ-2,500 לכ-20,000. במקביל חיזקו שרנסקי (יושב ראש המפלגה) ואדלשטיין (יושב ראש המרכז) את שליטתם במנגנוני המפלגה באופן שדווקא החליש את ההליכים הדמוקרטיים הפנימיים (Khanin, 2001). תהליך זה התבטא, בין היתר, לקראת בחירות 1999 בשינוי אופן בחירת רשימת המועמדים. בפעם הזו אומצה שיטה רובית שבמסגרתה בחרו חברי המרכז את המועמדים ברוב פשוט, לכל מקום ברשימה (בסדר יורד) בנפרד. שיטה זו מאפשרת לרוב מאורגן במרכז להשתלט על כל המקומות הריאליים ברשימה (רהט, 2001).¹⁷

ישראל ביתנו

ועידת הייסוד של ישראל ביתנו התכנסה בירושלים במרץ 1999. במהלכה הבשיל החיבור הפוליטי בין מייסדה אביגדור ליברמן לבין שני הפורשים מישראל בעלייה – יורי שטרן ומיכאל

17 שינוי שיטת ההצבעה היה בין הסיבות שהביאו את יורי שטרן ומיכאל נודלמן לפרוש מהמפלגה. שטרן זעם על אימוץ השיטה החדשה וטען שהיא אינה דמוקרטית (חרומצ'ניקו, 1999).

נודלמן. המבנה הארגוני של ישראל ביתנו התבסס על שני רכיבים: (1) ריכוז עוצמה בידי מנהיג המפלגה, אביגדור ליברמן, אשר בידיו הייתה שמורה "המילה האחרונה" בנוגע לכל ההחלטות החשובות: אידאולוגיות, אישיות וארגונית; (2) רשת מסועפת של סניפים ומטות שהקנו לה אחיזה רחבה בחברה בדומה למפלגת המון (Khanin, 2010). נכון לשנת 2019 הפעילה המפלגה כ-50 סניפים מקומיים ועוד שני מטות מגזריים. שילוב זה של מרכיבי מפלגה אישית עם קיומם של מוסדות מפלגתיים מתפקדים משתקף במידה מסוימת בערכים הבינוניים-נמוכים שהמפלגה קיבלה במדר הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית. בשלוש מערכות הבחירות בין 2013 לאפריל 2019 היא קיבלה ציון שנע בין 36 ל-39 מתוך 100. ערכים אלה הציבו אותה במקום גבוה יותר ממפלגות אישיות כגון יש עתיד וכולנו, אך נמוך בהשוואה למפלגות הדמוקרטיות כגון הליכוד, מפלגת העבודה ומרצ (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

לפי תקנון ישראל ביתנו, המוסד העליון של המפלגה הוא הוועידה (שהופכת למרכז לאחר התכנסותה). זו מונה 450 צירים: 300 מתוכם נבחרים בסניפים ואת 150 הנותרים ממנה יושב ראש המפלגה. נקבע גם שהבחירות לוועידה מתקיימות אחת לארבע שנים, וכינוס הפתיחה של כל ועידה מצוין באירוע חגיגי. נכון לשנת 2019 כיהנה הוועידה הרביעית, אשר התכנסה בפברואר 2016 בבנייני האומה בירושלים. לכאורה, מרכז המפלגה הוא שבחר את היושב ראש: מועמד שזכה במספר הקולות הרב ביותר (רוב פשוט) נבחר לתפקיד. בפועל, מעולם לא קרה שמישהו קרא תיגר על מנהיגותו של ליברמן (הגשת המועמדות של קורא התיגר אף מחייבת תמיכה מצד 500 חברים במפלגה, שלפי המעט שידוע יש לה אלפי חברים בלבד), ולא נערכו כל בחירות לתפקיד זה.

הכללים באשר לקביעת רשימת המועמדים לכנסת מוסדרים בשלושה סעיפים בתקנון המפלגה, ומנוסחים באופן המותיר את ההכרעה, גם אם לא במפורש, בידיו של יושב הראש:

סעיף 44 (ד).

הוועידה תמנה, על פי הצעת יושב-ראש המפלגה, ועדה מתמדת בת חמישה חברים.

סעיף 113.

הוועדה המתמדת תקבע את רשימת המועמדים של המפלגה לבחירות לכנסת ותציג אותה בפני יושב-ראש המפלגה.

סעיף 114.

יושב-ראש המפלגה יביא את הרשימה לאישורו של מרכז המפלגה.

שליטתו בפועל של ליברמן בהליכי הבחירה של רשימת המועמדים התבטאה, בין היתר, במקרים שבהם הוא החליט "להדיח" מהרשימה מועמדים אשר סר חינום בעיניו. ערב בחירות 2013, למשל, החליט ליברמן "להדיח" את דני אילון, אנסטסיה מיכאלי וסטס מיסז'ניקוב; לפני בחירות 2015 הוא החליט שלא לשלב מחדש ברשימה את יצחק אהרונוביץ'; ולפני הבחירות של אפריל 2019 החליט להיפרד גם מסופה לנדבר הוותיקה. באותו האופן ניכר כי הוא גם אחראי פעמים רבות לגיוס מועמדים חדשים.

ישראל ביתנו מאפשרת לתומכיה להתפקד לשורותיה ולהפוך להיות חברי מפלגה. דמי ההתפקדות השנתיים עומדים, נכון לשנת 2019, על 72 ש"ח, אך תעריפים מוזלים מוצעים לפנסיונרים, נכים, בני נוער, סטודנטים וחיילים. לחברי מפלגה עומדת הזכות להשתתף בבחירת צירי הוועידה, אך הם אינם משתתפים בבחירות היושב ראש ורשימת המועמדים לכנסת. היכולת להתחקות אחר מספר חברי המפלגה של ישראל ביתנו מוגבלת למדי, בעיקר משום שבגלל היעדרם של הליכי בחירה כוללניים החוק הישראלי אינו מחייב את המפלגה לרווח על מספר החברים שלהן (קניג ואח', 2014). דרך עקיפה המאפשרת לאמוד באופן גס את מספר החברים היא בהסתמך על ההכנסה מדמי חבר שעליה הצהירה המפלגה בדוחות כספיים שנתיים המוגשים לרשם המפלגות. בדוח עבור שנת 2017 (ישראל ביתנו, 2017) הצהירה המפלגה על תקבולים בסך 253,080 ש"ח מדמי חבר. לפי תעריף חברות מלא (72 ש"ח), מדובר בכ-3,500 חברים ולפי תעריף מוזל (48 ש"ח) – בכ-5,300 חברים. ממוצע של שני האומדנים משקף מספר חברים של כ-4,400 חברים. חישוב בשיטה דומה שנערך לגבי שנת 2011 מצא כי למפלגה היו כ-1,700 חברים.

ממבט על תרשים 9.3, המתאר את המאזן הכספי של המפלגה מאז שנת 2001, עולות שתי תובנות מרכזיות. הראשונה היא שהשינויים במאזנה הכספי של המפלגה עד לשנת 2007 היו יחסית קטנים, כאשר היא נעה בין גירעון של 3.1 מיליון ש"ח לבין עודף של 0.4 מיליון ש"ח. בהמשך כבר ניכר הדפוס המאפיין גם מפלגות אחרות – סיום מערכות בחירות בגירעונות כבדים, אשר מכוסים בעזרת המימון השוטף במהלך כהונת הכנסת. כפי שניתן לראות, שני הגירעונות הגדולים ביותר של ישראל ביתנו נרשמו בפברואר 2009, בתום שתי מערכות בחירות סמוכות (לרשויות המקומיות בשלהי 2008 ולכנסת בראשית 2009), ובמרץ 2015 (נקודת זמן שבה נערכו שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנתיים – לכנסת בראשית 2013, לרשויות המקומיות בשלהי אותה השנה ושוב לכנסת בראשית 2015). העודף הגדול ביותר בתקופה הנסקרת כאן נרשם בינואר 2013 אחרי ארבע שנות כהונה של הכנסת ה-18, שבמהלכן לא נערכו בחירות ארציות או מקומיות. בקצרה, כמו במפלגות אחרות, גם בישראל ביתנו חלק ניכר מכספי המימון הממלכתי אשר נועדו לממן פעילות שוטפת של המפלגות שימש למעשה לכיסוי

הגירעונות מתקופות הבחירות. עם זאת, בסכב הבחירות התכופות האחרון (2018-2020) נטשה המפלגה את הדפוס הזה ונותרה מאוזנת יחסית.

9.3 תרשים
המאזן הכספי של ישראל ביחסי, 2001-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

מפלגות העולים במרשתת

מפלגות העולים הפגינו נוכחות במרשתת מעט באיחור. לישראל בעלייה היה אתר אינטרנט ערב בחירות 2003 (Lehman-Wilzig, 2004). לישראל ביתנו היה אתר אינטרנט באיכות גבוהה יחסית ערב בחירות 2006 (אטמור, 2008) ובאיכות נמוכה יחסית ערב בחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011). בבחירות 2009 לא היה לישראל ביתנו חשבון פייסבוק, אך היא עשתה שימוש בחלק ממגוון כלי התקשורת החדשים שעמדו באותה העת לרשותה (כספי ולב, 2010). לקראת בחירות 2013 היה לישראל ביתנו חשבון פייסבוק, אך זה משך הרבה פחות עניין מהדרך של מנהיגה, אביגדור ליברמן, שזכה לתשומת לב בינונית, מתאימה לגודלה של מפלגתו (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). בשנת 2015 ניכרה פעילות דומה מצד

המפלגה ומנהיגה בפייסבוק, אך ליברמן עורר עניין רב בהרבה ממפלגתו – כ־44,000 לייקים למפלגה לעומת כ־191,000 למנהיג בפייסבוק (זמיר ורהט, 2017). בשנת 2019 ניכרה פעילות רבה של המפלגה ומנהיגה בפייסבוק ובמידה יחסית פחותה בטוויטר. אך מצד הצרכנים (שוב) ניכרה העדפה ברורה לדף הפייסבוק של המנהיג (כ־48,000 לייקים למפלגה לעומת כ־224,000 למנהיג בפייסבוק) ולציוצי הטוויטר שלו (פחות מ־4,000 עוקבים למפלגה לעומת כ־91,000 למנהיג בטוויטר (ראו רהט, 2022). אם כך, מפלגות העולים ובמיוחד ישראל ביתנו, ששרדה ופעלה בזמן עליית הרשתות החברתיות, הסתגלו והשתלבו במרחב המקוון. הדבר קרה לעיתים אולי קצת בהיסוס או באיחור, אך היו גם מקרים שבהם הן הפגינו חדשנות: ערב בחירות 2015 היו ישראל ביתנו וליברמן אחד משני המקרים היחידים שבהם גם למפלגה וגם למנהיג שלה היה חשבון טוויטר (זמיר ורהט, 2019).

אידאולוגיה

שתי מפלגות העולים פעלו זו לצד זו רק לתקופה קצרה (1999–2003). בחינת מטרות המפלגות כפי שהוגשו לרשם המפלגות (תיבות 9.1 ו־9.2) מצביעה בשני המקרים על הבלטת עניין העלייה וקליטת העולים, ואינה מלמדת הרבה על ההבדלים ביניהן בסוגיות מרכזיות בפוליטיקה הישראלית. ישראל בעלייה נתפסה כמתונה וכפרגמטית מן השתיים – מפלגת ימין מתון. הפרגמטיות הזו התבטאה בנקיטת קו ניטרלי באשר לתמיכה במועמדים לראשות הממשלה (ב־1999), במסרים מעורבים בתחומי מדיניות כלכלית-חברתית ובעמדות פשרניות בתחומי דת ומדינה. ישראל ביתנו, לעומת זאת, מיצבה את עצמה כראשית דרכה כמפלגה ימנית ניצית. מאוחר יותר, לאחר שנותרה מפלגת העולים היחידה, הפכו מסריה של ישראל ביתנו למורכבים יותר. לפרקים היא הצטיירה כמפלגת ימין פופוליסטי, הממוקמת בשוליים הימניים של מפת המפלגות (Filc and Lebel, 2005), ולפרקים – בתור מפלגת ימין ממלכתית ואולי גם פרגמטית במידה מסוימת, הפוזלת אל מרכז המפה. עמימות זו התאפשרה במיוחד בהיותה מפלגה אישית המנווטת במיומנות פוליטית בידי מנהיגה אביגדור ליברמן.

תיבה 9.1: מטרות ישראל בעלייה כפי שהוגשו לרשם המפלגות

א. לקדם בדרך חוקית את המטרות המדיניות והחברתיות דלהלן ולהביא לייצוגן בכנסת ע"י נבחרים.

ב. לפעול בכנסת, בממשלה ובחברה לקידומן של המטרות דלהלן.

ג. לפעול למען קיבוץ רוב העם היהודי בארץ ישראל בעתיד הנראה לעין.

ד. לפעול למען יצירת התנאים הנחוצים לקליטתו של רוב העם היהודי בארץ ישראל ולניצול מירבי של כוחותיו האינטלקטואליים והנפשיים, שנצברו בעם היהודי במשך אלפי שנים, לקידומו של העם היהודי.

ה. לפעול בתחומי הביטחון, הכלכלה, החינוך והחברה כדי ליצור תנאי קליטה טובים של העם היהודי במדינת ישראל ובכלל זה:

1. לפעול למען מדיניות אחראית בתחום הביטחון, שתבטיח את קיומה של ישראל בגבולות בטוחים ותעניק לאזרחי המדינה תחושת ביטחון ביום המחר.

2. לפעול למען יצירת כלכלה מודרנית, אשר מסוגלת לקלוט עובדים חדשים ולנצל ביעילות את יכולתם היצרנית והמקצועית.

3. לפעול למען הקמת מערכת חינוך שתעניק לנוער חינוך איכותי ברמה הגבוהה ביותר ותפתח בפני אזרחיה הצעירים של המדינה את מלוא אוצר הערכים, התרבות וההיסטוריה של העם היהודי.

4. לפעול למען יצירתה של חברה דמוקרטית שתעניק ליוצאי ארצות שונות, לבעלי רקע תרבותי שונה, לדתיים כחילוניים, לוותיקים כלעולים חדשים, אפשרות לראות את עצמם כחלק שווה ובלתי נפרד בחברה הישראלית, שבה אין מקום להפלייה ולקיפוח קבוצה מסוימת לטובתה של קבוצה אחרת.

5. להרחיב את הגישה למסורת היהודית ואל תולדות העם היהודי כאל גורמים שאינם מפצלים, אלא מלכדים את העם ומעניקים תחושה של גורל משותף.

6. לגשר בין עולים לוותיקים ולהביא לשילובם של העולים בכל מגזרי החברה ומוסדותיה.

7. לפעול למען רווחתם של העולים ולמען מתן מענה לצרכיהם ולקשיי קליטתם.

תיבה 9.2:

מטרות ישראל ביתנו כפי שהוגשו לרשם המפלגות

1. המפלגה תפעל לחיזוק המכנה המאחד את כל אזרחי המדינה לזרמיהם והשקפותיהם, למען סובלנות, כבוד הדדי וכיבוד זכויות היחיד.
2. המפלגה תפעל בתחומי החברה והכלכלה תוך סיוע לקבוצות אוכלוסיית מיעוטי יכולת וזוגות צעירים בתחום הבניה התקציבית ותפעל לקידום תכנית שיקום לעיירות הפיתוח על בסיס רפורמה בקרקעות.
3. המפלגה תפעל למען הקמת זרם חינוך מוכר נוסף – זרם החינוך המדעי-טכנולוגי, כקורת גג לכל המסגרות של חינוך לא פורמלי בתחומי המדעים והטכנולוגיה (כגון מורים עולים).
4. המפלגה תפעל למען העברת הסמכויות והטיפול בעולה ממשרד הקליטה לשלטון מקומי.
5. המפלגה תפעל למען אימוץ המלצות ועדת נאמן להבטחת אחדותו של העם היהודי.
6. המפלגה תפעל למען פתיחות וגמישות בשירות הציבורי.
7. המפלגה תפעל למען מתן זכות בחירה לישראלים השוהים בחו"ל ושינוי מדיניות הענקת אזרחות אשרות כניסה ודרכונים.
8. המפלגה תפעל למען הפרדת רשויות – קבלה ורישום של מסקנות ועדת שמגר.
9. המפלגה תפעל למען קבלת חוקה כמסמך שלם על בסיס הקונצנזוס הקיים ומקיף וכינון בית משפט לחוקה.
10. המפלגה תפעל למען משטר נשיאותי.
11. המפלגה תפעל למען קבלת עיקרון ההפרדה על בסיס תוכנית "אלון פלוס".
12. המפלגה תפעל למען הקמת מיידית של המועצה לביטחון לאומי.

מקור: רשם המפלגות, 2020.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

מסריה של ישראל בעלייה בתחום המדיני-ביטחוני מיקמו אותה בתור מפלגת ימין ביטחוני פרגמטית ומתונה. המצע שלה מ-1996 כלל התייחסות קצרה לתחום המדיני ולא הזכיר כלל את הסכם אוסלו. לצד מחויבות כללית ל"להשגת שלום עם שכניה של ישראל" קבע המצע שהמפלגה מכירה בזכות קיומה של האוטונומיה הפלסטינית אך מתנגדת להקמתה של מדינה פלסטינית. כבר במבחן המהותי הראשון התגלעו בתוך סיעת ישראל בעלייה חילוקי דעות לגבי הנושא המדיני. בהצבעה על הסכם חברון, שהובא לאישור הכנסת בינואר 1997, הצביעו יורי שטרן ומיכאל נודלמן נגד בעוד שאר חברי הסיעה הצביעו בעד, בהתאם לעמדת הממשלה. בהצבעה על הסכם ואי (Wye), שהובא לאישור הכנסת בנובמבר 1998, הצביעו חמישה בעד (שרנסקי אף היה שותף פעיל בוועידת ואי), ואילו שטרן ונודלמן נמנעו. עמדות אלה חשפו את המחלוקת הפנים-סיעתית והיו סימנים מטרימים לפרישתם של השניים מהמפלגה לקראת הבחירות לכנסת ה-15 בשנת 1999.

לעומת המחויבות של מרבית חברי הסיעה לתהליך המדיני עם הפלסטינים בתקופת ממשלת נתניהו, בזמן ממשלת ברק נקטה הסיעה עמדה אופוזיציונית למהלכים מדיניים. השר שרנסקי ביקר לא פעם את הניסיונות הנחושים של ברק להגיע להסכם קבע. בסופו של דבר הוא לא היסס להוליך את המפלגה לפרוש מהקואליציה במחאה על נסיעתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד מבלי שיש לו תמיכה ציבורית למהלך (ראו התבטאותו המצוטטת לעיל בסעיף העוסק בזירת הממשלה). ככלל, עמדותיה המדיניות של הנהגת המפלגה (בעיקר אלו של שרנסקי ואדלשטיין) שהיו ימניות מלכתחילה הפכו במהלך שנים לניציות יותר ויותר לנוכח קריסת הסכמי אוסלו והאינתיפאדה השנייה. התמזגות המפלגה עם הליכוד לאחר בחירות 2003 הייתה צעד מתבקש מבחינה זו.

מצע ישראל ביתנו לבחירות לכנסת ה-15 (1999) לא הדגיש את התחום המדיני-ביטחוני אלא התמקד בכעיות החברתיות של העולים. מעניין לראות שהמצע לא שלל מפורשות מדינה פלסטינית ואף קבע שהשגת הסכם קבע עם הרשות הפלסטינית היא יעד חשוב וכי "פשרה טריטוריאלית עם הרשות הפלסטינית תיושם על בסיס תוכנית 'אלון פלוס'¹⁸". עם זאת, בהתנהגותה ביטאה המפלגה עמדות מדיניות ניציות מובהקות: (1) היא ייסדה סיעה משותפת

18 "תוכנית אלון" הייתה תוכנית לחלוקת השטחים בין ישראל לפלסטינים שהתווה יגאל אלון ושהוגשה לממשלת לוי אשכול ב-1967. עיקרה היה נסיגה של ישראל ממרבית השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים, לצד השארת בקעת הירדן כגבולה המזרחי. תוכנית "אלון פלוס" נכנסה לשיח המדיני בשנות ה-90 והוסיפה לשטחים שיישארו בידי ישראל גם את גושי ההתיישבות הגדולים.

עם האיחוד הלאומי הימנית-רדיקלית (פברואר 2000); (2) ליברמן התפטר מהממשלה על רקע ניהול משא ומתן עם ערפאת על הפסקת אש בעיצומה של האינתיפאדה השנייה (מרץ 2002); (3) במצע של רשימת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו לבחירות 2003 הופיעה באופן מפורש התנגדות להקמת מדינה פלסטינית; (4) ליברמן הצביע בממשלה נגד אישור תוכנית מפת הדרכים, שהתוותה את הצעדים שיוכילו להקמת מדינה פלסטינית (מאי 2003); (5) המפלגה התנגדה לתוכנית ההתנתקות שקידם ראש הממשלה שרון, ועל רקע זה פוטר ליברמן מהממשלה (יוני 2004).

תפנית בעמדותיה המדיניות של המפלגה התרחשה זמן קצר לאחר פיטוריו של ליברמן מממשלת שרון השנייה. בשלהי שנת 2004 הכריז יושב ראש המפלגה על פירוק השותפות עם האיחוד הלאומי ופרסם מצע חדש. במסגרתו של מצע זה הוא קרא להקמת שתי מדינות ולהעברת שטחים בישראל המאוכלסים באזרחים ערבים לאחריות הרשות הפלסטינית. על פי התוכנית יוקמו בשטח שבין הים לנהר שתי מדינות הומוגניות – ישראל, שבה יחיו היהודים, ופלסטין, שבה יחיו הערבים. במסגרת התוכנית יתבצעו חילופי שטחים באמצעות שינוי קו הגבול: המדינה הפלסטינית תכלול ריכוזי אוכלוסייה ערבית הנמצאת בשטחה הריבוני של ישראל – כמו ואדי עארה, המשולש ורוב השכונות במזרח ירושלים. תמורת השטחים הללו יסופחו לישראל גושי ההתיישבות העיקריים – גוש עציון, גוש אריאל, אזור מעלה אדומים וגבעת זאב (כספית, 2004). בכנס הרצליה בדצמבר 2004 פירט ליברמן את עמדתו:

כשאני מדבר [...] על אותה אוכלוסייה [...] אני מדבר קודם כל על אזור ואדי ערה, ואני מציע שכל הגוש הזה יעבור לשם. אנחנו, אף אחד לא מוציאים מהבית, לא מנשלים אף אחד מאדמתו. אין שום סיבה שאנחנו לא נזיז את הגבול מצד זה של אם אל-פחם ושתושב אם אל-פחם ידאג לקבל ביטוח לאומי מאבו-מאזן [...] מה שמטריד אותי זה לא הפלסטינים, אלא הבעיה של ערבים ישראלים, שהיא קודמת לבעיה הפלסטינית. ואני מזהיר, אם אנחנו נקים מדינה פלסטינית לפני שנפתור את בעיית ערביי ארץ ישראל ה-linkage הזה בין ערבים ישראלים לאותה המדינה הפלסטינית, הלחץ הזה מבפנים ומבחוץ, יותר מוקדם או יותר מאוחר יפוצץ אותנו (ליברמן, 2004).

התוכנית הזו, שזכתה לגינויים חריפים במערכת הפוליטית מימין ומשמאל, הופיעה מאז 2006 במצעי המפלגה שפורסמו לקראת הבחירות. אולם ב"חזון" שפורסם לקראת בחירות ספטמבר 2019 התוכנית הוצנעה למדי ונאמר רק כי -

הסכסוך של מדינת ישראל איננו רק סכסוך טריטוריאלי עם שכנינו הפלסטינים, אלא סכסוך תלת-מימדי: סכסוך עם מדינות ערב, הפלסטינים וערביי ישראל. לכן, ההסדר עם הפלסטינים חייב להיות חלק מהסדר כולל, שיכלול הסכמים עם מדינות ערב וחילופי שטחים ואוכלוסיות של ערביי ישראל.

לצד עמדה מדינית זו, אשר תמכה בפתרון של שתי מדינות, קראה ישראל ביתנו להפעלת מדיניות ביטחונית תקיפה ויד קשה נגד הטרור. היא פעלה בנחישות למען שינוי החוק כך שיאפשר הטלת עונש מוות על מחבלים וקראה להורות לצה"ל לנקוט צעדים חריפים יותר בעזה כנגד שלטון חמאס. ליברמן היה גם הפוליטיקאי הבכיר שהביע את ההתבטאויות החריפות ביותר כלפי ההנהגה הפלסטינית: כנגד יושב ראש הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס, שאותו כינה "טרוריסט מדיני" (ברוך, 2015) וטען כי הוא "מנסה להחריב את הבית של כולנו" (לוקש וכהן, 2018); "רוצה לשחוט אותנו" (שובל, 2018); ו"מחפש סיבה לברוח מהסדר מדיני, הוא נמצא בחיים בזכות ישראל" (קוזין, 2017). כנגד מנהיג חמאס בעזה אסמאעיל הנייה הופנו התבטאויות דומות כאשר ההתבטאות הידועה ביותר בהקשר זה הייתה ההתחייבות של ליברמן לחסל אותו: "אם אני שר הביטחון, אני נותן לאדון הנייה 48 שעות: או שאתה מחזיר את הגופות (של החיילים) והאזרחים או שאתה מת" (ירון, 2016). דברים אלה נאמרו באפריל 2016. חודש לאחר מכן מונה ליברמן לשר הביטחון, אך ההתחייבות להתנקש בחיי הנייה לא מולאה. התבטאות זו גררה לא פעם פרצי לעג כלפי השיח התוקפני של ליברמן שהוא "ללא כיסוי" (בניגוד לאחת הסימאות של ישראל ביתנו שגרסה "ליברמן – אצלו מילה זו מילה").

ניתן לסכם את עמדות ישראל ביתנו ומדיניותה בנושאי חוץ וביטחון ושאלת הסכסוך כנעות במנעד בין פרגמטיות (שהתבטאה בתוכנית המדינית ובתפקוד ליברמן כשר ביטחון בשנים 2016-2018) ובין ניציות לא מתפשרת (שהתבטאה בפרישות מן הקואליציה וברטוריקה קיצונית ומאיימת).

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

עמדותיה הכלכליות-חברתיות של ישראל ביתנו התאפיינו בתמיכה בכלכלת שוק חופשי ובמעורבות מצומצמת של המדינה. אלו התבטאו בין היתר בקריאות להחלשת ההסתדרות, בתמיכה בהפרטה של חברות ממשלתיות, בהגברת התחרות החופשית בתחום הבנקאי וביצירת "אזורים חופשיים לייצור". כבר במצעה הראשון (לבחירות 1999) קראה ישראל ביתנו להנהיג כלכלה יעילה וליברליזציה כלכלית. בצעדים שפורטו היו הפרטת חברות ממשלתיות וביטול מונופולים; הקטנת מעורבות הממשלה במשק וקיצור ההליכים הבירוקרטיים. מאוחר יותר נקטה המפלגה עמדות ימניות-כלכליות מובהקות אף יותר, ששייכו אותה לברית הנאו-שמרנית

שעימה נמנו גם בנימין נתניהו ונפתלי בנט (בן פורת, 2013). כך, למשל, התייחס ליברמן בזלזול למחאה החברתית בקיץ 2011 וכינה את שלי יחימוביץ' "בולשביקית המשמיעה סיסמאות כמו של לנין".

עם זאת, המפלגה לא שללה מהמדינה כל תפקיד כלכלי אלא גרסה כי המדיניות הכלכלית צריכה להיטיב עם מגזרים אשר תורמים למדינה. במצע מ־2015 נכתב:

המדינה חייבת להגדיר ולהבהיר מה ומי בראש סדר העדיפויות שלה. להבהיר למי קודם כל מגיע לקבל, לאמר זאת בקול ברור וצלול ולפעול לחיזוקם בצורה ממוקדת ונחושה. חייבים קודם כל לדאוג לאוכלוסייה שתורמת למדינה: אזרחים ששירתו בצבא או בשירות לאומי, שעובדים ומשלמים מיסים [ההדגשה במקור].

אולם יחד עם התמיכה במדיניות ימין כלכלי מובהקת וברעיון שמי שתורם הוא מי שצריך להיות מתוגמל, היה למפלגה בסיס בוחרים איתן של עולים מבוגרים שנזקקו לעזרה מן המדינה. כך, על אף תפיסתה הכלכלית הימנית קראה המפלגה למעורבות ממשלתית נמרצת ביצירת מקומות עבודה ופתרונות דיוור, ואף תמכה במדיניות סובסידיות והענקת קצבאות תמיכה לקבוצות מוחלשות באוכלוסייה.

דת ומדינה

ישראל בעלייה הציגה מסרים מעורבים בתחום של דת ומדינה, כיאה למפלגה המנסה להציג עצמה כמפלגת מרכז (לפחות בשתי מערכות הבחירות הראשונות שהתמודדה בהן). מצד אחד, היא הדגישה כי "דת ישראל היא מהות הקיום הרוחני של עם ישראל". גם כאשר הבטיחה במצע הבחירות שלה משנת 1996 לפעול "למציאת פתרונות לקשיי החיתון והקבורה של לא־יהודים" היא הקפידה להוסיף שהדבר ייעשה "בשיתוף פעולה עם הרבנות והמוסדות הדתיים". מנגד, היא התבטאה לא אחת נגד כפייה דתית ותמכה בהפעלת תחבורה ציבורית בשבתות ובחגים "תוך התחשבות במיקומן של שכונות דתיות". היחסים של ישראל בעלייה עם המפלגות הדתיות והחרדיות (במסגרת ממשלת נתניהו הראשונה) היו תקינים וללא מחלוקות ניכרות. ביקורת אף הופנתה כלפי המפלגה לאחר שהגיעה עימן להסכמות על נוסחת גיור שלא הייתה ידידותית לזרמים היהודיים הלא־אורתודוקסיים. בעקבות הביקורת הזו עלה חשש במפלגה מזליגה של מצביעים למפלגות חילוניות מובהקות (שינוי ומרצ). חשש זה הניע אותה לאמץ לקראת בחירות 1999 את סיסמת הבחירות הקליטה שיצאה נגד שליטתה של ש"ס החרדית במשרד הפנים (ראו לעיל בסעיף הדן בזירה האלקטורלית).

במהלך כהונת הכנסת ה-15 (1999-2003) נעשו עמדותיה של ישראל בעלייה בענייני דת ומדינה פחות מעורפלות. במספר הצבעות מפתח הצבעתה הציבה אותה יחד עם מפלגות חילוניות מובהקות. כך – בשלהי שנת 2000 היא הצביעה נגד החוק להגדלת הקצבאות למשפחות מרובות ילדים ("חוק הלפרט", אשר נועד להיטיב בעיקר עם המגזר החרדי) וביולי 2002 הצביעה נגד "חוק טל". בשני המקרים הצביעה הסיעה כמו מרצ, שינוי ומרכיב חברי מפלגת העבודה.

מניתוח של מצעי מפלגת ישראל ביתנו עולה שעד לבחירות של ספטמבר 2019 ענייני דת ומדינה כמעט לא זכו להתייחסות. המצע מ-1999 הסתפק באמירה קצרה ומעורפלת בדבר "עידוד הידרבות בין דתיים וחילונים", ואילו המצע מ-2003 (מצע משותף עם האיחוד הלאומי שכלל את תקומה – מפלגה דתית-חרדית לאומית) קבע רק שיש לוודא "שיישמר הצביון היהודי במדינה" וש"כל חקיקה בנושא דת תעשה ללא כפייה". גם לאחר מכן לא התייחסו מצעי המפלגה לסוגיות כגון מסחר ותחבורה ציבורית בשבת, נישואים אזרחיים וכדומה. הם התייחסו רק לחובת השירות בצה"ל וקבעו ש"יהודי-חרדי וערבי יוכלו, כתחליף לשירות בצה"ל, למלא את חובתם בשירות לאומי". נוסף על כך הם ציינו כי אין להפריד את הדת מהמדינה, אולם יש לאפשר לכל אחד לחיות על פי אמונתו ובאופן חופשי ברוח המשפט "חיה ותן לחיות".

המצע שהתפרסם לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 כלל התייחסות פרטנית יותר לענייני דת ומדינה. הוא ציין שהמפלגה תדרוש, כחלק מהסכמים קואליציוניים עתידיים, לפעול למען תחבורה ציבורית בשבת, נישואים אזרחיים, פתיחת מרכזים בשבת והנהגת חובת לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית. דרישות אלה התווספו לדרישה המוקדמת יותר של גיוס חרדים לצה"ל. שינוי זה שיקף מגמה של חידוד נושאים אלה, שאותה הוביל ליברמן החל משנת 2015. דוגמה בולטת הממחישה את התמורה הזו בקו של ישראל ביתנו היא הטיפול שלה במשבר הקואליציוני שפרץ סביב "חוק המרכולים". המשבר פרץ בעקבות פסיקתו של בג"ץ שיש לאשר חוק עזר שתיקנה עיריית תל אביב ואשר התיר פעילות מסחרית מוגבלת בשבת.¹⁹ בעקבות הפסיקה קודמה הצעת חוק שקבעה כי חוקי עזר בעניין פתיחתם וסגירתם של עסקים בימי מנוחה יהיו כפופים להסכמה של שר הפנים. הצעת החוק עוררה תרעומת לא רק באופוזיציה

19 חוקי העזר העירוניים לא התירו פעילות מסחרית בשבתות, אך במרוצת השנים חלה שחיקה באכיפה של חוקים אלו ברשויות בעלות אופי חילוני מובהק. עיריות טענו שהאיסור נחפס כארכאי ואינו הולם, אך עם זאת לא תיקנו את חוקי העזר באופן שיחיר את הפעילות. עתירה בנושא פתיחתם של מרכולים וקיוסקים בתל אביב הוגשה לבג"ץ, ובשנת 2013 הורה בית המשפט לעירייה לאכוף את החוקים או לתקן אותם. העירייה יזמה את תיקון חוק העזר באופן שיחיר פתיחה מוגבלת של בתי עסק, אך שרי הפנים (גדעון סער, סילבן שלום ואריה דרעי) סירבו לחתום עליו. העניין נגרר בממשלה תקופה ארוכה עד שבג"ץ שם קץ לדבר והורה באוקטובר 2017 לפרסם את תיקון חוק העזר ברשומות.

אלא גם בקרב חלק מחברי הקואליציה, וישראל ביתנו בכללם. השרים ליברמן ולנדבר התנגדו לחוק בממשלה, וכאשר הגיעה הצעת החוק למליאת הכנסת הצביעו ארבעת חברי הסיעה נגדה, בעוד השרה לנדבר נעדרה מההצבעה (ליברמן לא כיהן אז כחבר כנסת אלא רק כשר). אישור החוק, על חודו של קול, הוביל להתבטאויות של ראשי המפלגה נגד הכפייה הדתית. שבוע וחצי לאחר אישורו הגיעו ליברמן ולנדבר לביקור מתוקשר במתחם מסחרי באשדוד במהלך יום השבת.

גם בעניין הגיור – שנגע לרבים מבני העלייה מברית המועצות לשעבר שהוכרו כיהודים לפי חוק השבות אך לא לפי כללי המסד הדתי-אורתודוקסי – הפגינה ישראל ביתנו עמדה נחרצת. בעקבות החלטת הממשלה לקדם חוק שיעקוף את פסיקת בג"ץ וישאיר את מונופול הגיור בידי הרבנות הראשית יצא יושב ראש המפלגה נחרצות נגד המהלך:

מדובר בהצעת חוק המפלגת את העם היהודי ופוגעת קשות ביהדות התפוצות, ובציבור העולים. החוק הזה יצור אפליה קשה, ובגללו אנו עלולים לאבד מאות אלפים מבני עמנו או כאלו המעוניינים להתגייר, כולל כאלו ששירתו ומשרתים בצה"ל. אנו נתנגד בתוקף להצעת החוק, שלא רק מנוגדת להיגיון, אלא גם תפגע בעלייה לארץ, תהיה בכייה לדורות ותחזיר את מדינת ישראל עשרות שנים לאחור (פילוט ואילן, 2017).

בעקבות ההתנגדות של ישראל ביתנו הוקפאה החקיקה וראש הממשלה מינה ועדה (בראשות משה נסים) שתגבש המלצות בנושא הגיור. ההמלצות שהוגשו ביוני 2018 היו מקובלות על ישראל ביתנו, אולם הן לא קודמו עקב התנגדות רבנים דתיים וחרדים.²⁰ ההבנות שהליכוד הגיע אליהן בשיחות הקואליציוניות עם המפלגות החרדיות והדתיות לאחר בחירות אפריל 2019 – שבמסגרתן סוכם להותיר את הסטטוס קוו בנושא גיור על כנו – היו בין הנימוקים שהציגה ישראל ביתנו לסירובה להיכנס לקואליציה עם הליכוד והמפלגות הדתיות.

נושא מרכזי נוסף בתחום דת ומדינה, שבו הפגינה ישראל ביתנו עמדה נחרצת במשך רוב זמן קיומה, היה גיוס בני ישיבות לצה"ל. היא התנגדה ל"חוק טל" – אשר שיקף פשרה בנושא זה – כאשר אושר בקריאה שלישית בשנת 2002, ותמכה בפסילתו על ידי בג"ץ 10 שנים לאחר מכן. כעבור שנתיים, בהיותה חברה בממשלה ה-33 (2013-2015), תמכה המפלגה בחוק "השוויין

20 ועדת נסים המליצה על הקמת "רשות גיור" שבראשה יעמוד אדם שראש הממשלה מינה ולא בית הדין הרבני, והוא יהיה בעל הסמכות להחליט מי וכיצד יעבור גיור. נוסף על כך בהמלצות ישנה הכרה לצורכי רישום בגיורים שנעשים בזרמים נוספים כמו הזרם הקונסרבטיבי והרפורמי.

בנטל", אשר כלל לראשונה סנקציות פליליות כנגד משתמטים משירות צבאי. המפלגה גינתה את עיקור החוק על ידי ממשלת הליכוד-חרדים בשלהי שנת 2015 ושיבחה את פסילת התיקון על ידי בג"ץ שנתיים לאחר מכן. בעקבות הפסילה הקים ליברמן (שכיהן בתפקיד שר הביטחון באותה עת) ועדה במטרה להציע נוסח חוק שיעמוד במבחן בג"ץ. מסקנות הוועדה פורסמו ביוני 2018 וכללו יעדי גיוס המעוגנים בחוק וסנקציות כלכליות במקרה שהיעדים לא ימולאו. בהסתמך על ההמלצות האלה קודמה הצעת החוק ואושרה בקריאה ראשונה על אף התנגדות החרדים ובתמיכת יש עתיד מן האופוזיציה. הצעת החוק לא קודמה מעבר לכך ועל רקע זה הוקדמו הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019). ההתעקשות של ליברמן על העברת החוק בנוסח שבו עבר בקריאה ראשונה ("לא נתפשר על חוק הגיוס אפילו במילימטר"), הייתה גורם מרכזי לכישלון של נתניהו להקים קואליציה לאחר הבחירות, מה שהוביל לצעד חסר התקדים של פיזור הכנסת ועריכת בחירות כחצי שנה לאחר מכן.

חוקה וממשל

במהלך שנות פעילותה ניסתה ישראל ביתנו לקדם את שינוי שיטת הממשל ולהחליף את השיטה הפרלמנטרית בשיטה נשיאותית. מנקודת מבטה של המפלגה התיישב עניין זה עם יוזמות נוספות שלה שקראו ל"חיוק המשילות", הפרדת רשויות "מלאה ובריא" ומינוי שרי ממשלה מקצועיים (ליברמן, 2006). לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 היא אף קראה להגביל את מספר השרים וסגני השרים ולהגביל את משך כהונת ראש הממשלה לשתי קדנציות של ארבע שנים כל אחת.

בדרך כלל ניתן לאפיין את תפיסת הדמוקרטיה של ישראל ביתנו כגישה מצמצמת, כזו הממצה אותה במימוש עקרונות ריבונות העם והכרעת הרוב. על כן היא חתרה (כיאה למפלגה בעלת גישה פופוליסטית) להגבלת השפעתם של שומרי סף הנתפסים כמי שמשתייכים לאליטות שאינן מייצגות את "העם" (בג"ץ, הפקידות הבכירה, פרקליטות המדינה, התקשורת).

מאפיין מרכזי נוסף של המפלגה היה היחס האגרסיבי שלה כלפי אזרחי ישראל הערבים. יחס זה התבטא באמירות חריפות נגד נבחרי הציבור הערבים: אחמד טיבי "מסוכן יותר מנסראללה" (שומפלב, 2008א), חנין זועבי "מחבלת" (בנדר, 2018) וג'מאל זחאלקה הוא "גיס חמישי ובוגד" (וולף, 2008). מעבר לכך הוא התבטא גם בתפיסת עולם סדורה שראתה בחברי המיעוט הערבי אזרחים על תנאי אשר מוטלת עליהם חובת הוכחת נאמנות למדינת ישראל. גישה זו צבעה את ישראל ביתנו בפסים אידאולוגיים של "פופוליזם מדיר" ושייכה אותה במובהק אל משפחת המפלגות הפופוליסטיות הרדיקליות הימניות לאומניות באירופה

(פילק, 2010).²¹ סיסמת הבחירות שאימצה המפלגה לקראת בחירות 2009 – "בלי נאמנות אין אזרחות" – ביטאה את ההדרה הסמלית והפוליטית של המיעוט הערבי. לשיטתה, כל אדם הרוצה לקבל אזרחות ישראלית יהיה חייב בנאמנות למדינה ולסמליה וכל אזרח יישבע אמונים למדינה. במאמר שהתפרסם ערב הבחירות כתב ליברמן: "בכנסת הבאה תפעל ישראל ביתנו לחקיקת חוק האזרחות, אשר ישיב לנו את הכבוד הלאומי ויכניס תוכן למילה נאמנות. החוק יחייב כל אזרח לחתום על הצהרת נאמנות למדינה היהודית, לעקרונותיה ולחוקיה. מי שיסרב לעשות כן, יאבד את זכותו לבחור ולהיבחר" (ליברמן, 2009).

הצעת חוק ברוח הדברים, אם כי בנוסח מוגבל (שביקשה הצהרת נאמנות רק ממי שקיבל אזרחות שלא מכוח חוק השבות), הונחה על שולחן הכנסת ה-18. היא אף אושרה בוועדת השרים לענייני חקיקה, אך בעקבות ביקורת חריפה עליה לא קודמה מעבר לכך. עם זאת, ישראל ביתנו תמכה, ובחלק מהמקרים גם יזמה, הצעות אחרות שנועדו לפגוע בשוויון האזרחי של המיעוט הערבי. בהן אפשר למנות את "חוק הנכבה", "חוק ועדות הקבלה" ו"חוק החרם" (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015). יש הטוענים שגם היוזמה הנמרצת של המפלגה במהלך הכנסת ה-19 (2013-2015) להעלות את אחוז החסימה נבעה בראש ובראשונה מהרצון להקשות על המפלגות הערביות לזכות בייצוג בכנסת. באופן אירוני, המהלך הוביל ליצירת הרשימה המשותפת, ברית אלקטורלית בין המפלגות האלה, ולהישגים האלקטורליים הגדולים ביותר שלהן.

סיכום

ישראל בעלייה, כפי שראינו, הייתה מפלגה אשר תחילתה בהצלחה אלקטורלית וסופה (המהיר) בהיטמעות בליכוד. לעומתה ישראל ביתנו היא "הצגה של איש אחד" אשר הנלווים לו מוחלפים ומתחלפים. מפלגה זו מתבססת על קהל תומכים נאמן של עולים מבוגרים ברובם שאליהם מצטרפים מדי פעם תומכים נוספים, מיוצאי ברית המועצות לשעבר ואף אחרים. הישרדותה של מפלגה זו ראויה לציון ועוד יותר מכך הצלחותיה האלקטורליות (2006-2013) והאסטרטגיות (2019-2021). אומנם מדובר במפלגה שהיא מפלגת עולים בבסיסה, אך בניגוד למפלגות

21 פילק (2010) מונה עוד יסודות אידאולוגיים המעידים על כך שישראל ביתנו היא מפלגה פופוליסטית-ימנית: הוא טוען שהאידאולוגיה של המפלגה מבוססת על תפיסה נייטיביסטית של הקהילה הפוליטית, המשווה בית ל"דמוס" או ל"אתנוס". המדינה היא מדינה יהודית, והעם הוא יחידה הומוגנית מבחינה אתנית. נוסף על כך מדובר במפלגה אנטי-אליטיסטית, והאליטות נחשבות לקוסמופוליטיות, פוגעות באחידות העם ומשתפות פעולה עם האויב מבחוץ. הבנתה את הדמוקרטיה היא אנטי-ליברלית, והמנהיג החזק הוא מקור ותכלית. לבסוף, בדומה לחלק ממפלגות הימין הפופוליסטי הרדיקלי, ישראל ביתנו דוגלת במדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית.

סקטוריאליזם אחרות נראה כי קיומה והצלחתה תלויים באדם אחד. דומה כי האסטרטגיה של שילוב פרגמטיות המאפשרת לליברמן לתפוס עמדות שלטוניות בולטות יחד עם הפגנות קשיחות ונוקשות מחזוריות שמתבטאות בעזיבת הקואליציה פועלת היטב במקרה שלו. נוסף על כך מתאפיינת המפלגה בנקיטת עמדות פופוליסטיות מדירות כנגד קבוצות מיעוט כערבני ישראל וכשנים האחרונות גם, יותר ויותר, כלפי החרדים.

פרק 10. קדימה: המפץ שהתנפץ

פרק זה עוסק בקדימה, אחת המפלגות היחידות בהיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל שהצליחו להעמיד משורותיהן ראש ממשלה. עם זאת מדובר במפלגה שאורך החיים הפוליטי שלה היה קצר, בן פחות מ-10 שנים. אחרי בחירות 2015 לא נותר מקדימה כל זכר, למעט הרישום אצל רשם המפלגות לצד יותר מ-100 מפלגות אחרות. רבים מחברי הכנסת שלה, פעיליה וחבריה וכל מצביעיה מצאו את ביתם במפלגות אחרות. את התפתחותה של קדימה ניתן לתאר כהתחלה מבטיחה ביותר, לא פחות מ"מפץ גדול" כפי שתיאר אותה אחד ממייסדיה, חיים רמון (אבישר, 2011). התפתחות זו התבטאה בניצחון בבחירות 2006, שהביא אותה למעמד המפלגה הגדולה ביותר (ובהפרש ניכר מכל המפלגות האחרות); בתפיסתה את אמצע המפה הפוליטית, כך שלא יכלה לקום ממשלה בלעדיה; ובהיותה הכוח המוביל את הממשלה. בהמשך דרכה, לאחר בחירות 2009, היא הפכה למפלגת האופוזיציה הגדולה (גדולה במעט ממפלגת השלטון וממוקמת משמאל לאמצע המפה הפוליטית). בסופה, בבחירות 2013, הפכה למפלגה שבקושי הצליחה לעבור את אחוז החסימה (שעמד אז על 2% מן הקולות הכשרים).

הפרק מתחיל בתיאור תהליך הקמתה של קדימה בידי אריאל שרון ומקורביו וחילופי ההנהגה המהירים שנכפו עליה עקב האירוע המוחי ששרון לקה בו, פחות מחודשיים לאחר ייסודה של קדימה. לאחר מכן הוא מנתח את קורות המפלגה לפי חלוקה לחמש זירות מרכזיות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיה של המפלגה בשלוש מערכות הבחירות לכנסת שבהן היא התמודדה (2006, 2009, 2013) ובבחירות לרשויות המקומיות (2008). כפי שנראה, העלייה הייתה מטאורית, אך ההתרסקות הייתה מהירה גם כן. החלק העוסק בזירה הפרלמנטרית מתמקד בחברי הכנסת שכיחנו מטעמה לאורך השנים מתוך ניתוח מאפייניהם וסקירה של החברים שהצטרפו אליה ועזבו אותה. המפלגה, שקמה על בסיס חיבור בין פורשי מפלגות, סיימה את דרכה באופן דומה כשרבים מקרבה פרשו מהחיים הפוליטיים, חזרו למפלגות האם או הקימו מסגרות חדשות. החלק הבא, העוסק בזירת הממשלה, מתייחס לשני פרקי זמן: הראשון בהם הוא פרק זמן ארוך יחסית שבו היא הייתה מפלגת השלטון (2006-2009); השני הוא פרק זמן קצרצר בשלהי כהונתה של ממשלת נתניהו השנייה שבו הצטרפה קדימה לקואליציה (2012). לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית באמצעות סקירת ההתמודדות על ההנהגה, קביעת רשימות המועמדים לכנסת והמבנה הפנימי של המפלגה. קדימה הייתה מפלגה שהתאפיינה בקיומה של דמוקרטיה פנימית מפותחת בכל הנוגע לבחירת מנהיג ומועמדים, אך ללא ביסוס של מוסדות מפלגתיים פעילים בזמני שגרה. החלק האחרון עוסק בזירה האידאולוגית

ובוחן את עמדותיה של קדימה מתוך הסתמכות על מטרות המפלגה שהוגשו לרשם המפלגות, מצעי המפלגה, הצבעות מפתח בכנסת והתבטאויות בולטות של מנהיגיה. נראה כיצד מפלגה שבשורתה הגדולה הייתה הצעת חלופה מדינית-ביטחונית מרכזית של חד-צדדיות – פעולה לטובת האינטרס הביטחוני-מדיני של ישראל ללא תלות בצד הפלסטיני – סיימה את דרכה כשהיא מזוהה עם גישה מדינית יונית.

הקמתה של קדימה: משרון לאולמרט

ההתנגדות בשורות הליכוד ל"תוכנית ההתנתקות" – נסיגה חד-צדדית של ישראל מרצועת עזה ומארבעה יישובים בצפון השומרון – הייתה גדולה והתבטאה בכך שבמשאל חברים שנערך במאי 2004 היא נדחתה בידי רוב של 60% מהמשתתפים. בשבועות שלאחר ביצוע התוכנית בקיץ 2005 התגלע קרע עמוק בשורות הליכוד. ראשיתו בהתארגנות פנימית כנגד ראש הממשלה ויושב ראש המפלגה אריאל שרון. בסוף אוגוסט 2005 הורה בית הדין של הליכוד על כינוס מרכז המפלגה לשם הצבעה על הקדמת הפריימריז לתפקיד היושב ראש. את המהלך יזמו מתנגדי שרון בסיעה,¹ ואליהם הצטרף בנימין נתניהו, אשר התפטר מתפקיד שר האוצר שלושה שבועות קודם לכן. היוזמה להקדים את הפריימריז במטרה להדיח את שרון הייתה צעד חסר תקדים עבור מפלגה שמעולם לא חתרה באופן גלוי תחת מי שכהן כראש ממשלה מטעמה. המרכז שהתכנס ב-25 בספטמבר היה סוער ומתוח ובמהלכו נותק המיקרופון של אריאל שרון, תקרית שגרמה לעזיבתו את המקום בכעס (שומפלבי, 2005א). בהצבעה שנערכה באותו הערב נדחתה היוזמה להקדים את הפריימריז ברוב קטן של 100 קולות, החלטה שתוארה בכלי התקשורת כניצחון מפתיע והישג כביר לשרון.

עם זאת, היה ברור כי מדובר בניצחון זמני וכי הקרע הפנימי במפלגה שריר וקיים. הדבר התבטא בפגיעה גדולה בלכידות ובמשמעת הסיעתית, מה שהביא לקשיים מהותיים בתפקוד הממשלה. על רקע זה קיים שרון יחד עם מעגל מקורביו (שכונה "פורום החווה" משום שכונס בחוותו של שרון) מספר התייעצויות לגבי האפשרויות העומדות לפניו, ובהן פרישה מהליכוד לטובת הקמת מסגרת פוליטית חדשה. ההחלטה הסופית על צעד של פרישה התקבלה כפי הנראה בראשית נובמבר, לאחר שחברי כנסת מן הליכוד סיכלו את יוזמת שרון לצרף לממשלה את רוני בר-און וזאב בוים. בתום התלבטויות ארוכות ששותפו בהן בניו, מקורביו, אסטרטגים פוליטיים, פרסומאים וסוקרים פוליטיים החליט שרון לפרוש מהליכוד ולהקים מפלגה חדשה (אבישר,

1 קבוצת חברי הכנסת אשר כונתה "מורדי הליכוד" הובלה בידי עוזי לנדאו וכללה בין היתר את משה כחלון, חיים כץ, גלעד ארדן, דוד לוי ויולי אדלשטיין.

2011). ב-21 בנובמבר 2005 נפגש שרון עם נשיא המדינה, קיבל את אישורו לפיזור הכנסת ולהקדמת הבחירות, והכריז על פרישתו מהליכוד:

לאחר לכטים רבים החלטתי לעזוב היום את הליכוד. הליכוד במתכונתו הנוכחית לא יכול להוביל את ישראל למטרותיה הלאומיות. אני הקמתי את הליכוד כדי לשרת רעיון לאומי ולתת תקווה לעם ישראל, לצערי זה לא קיים שם יותר. אם הייתי נשאר בליכוד, הייתי קרוב לוודאי מנצח בפריימריס ומוכיל את הליכוד לניצחון בבחירות. זה היה מהלך בטוח יותר מבחינה אישית, אך זו לא הדרך לשרת את מדינת ישראל. הישארות בליכוד משמעותה בזבוז זמן במאבקים פוליטיים במקום פעולות לטובת המדינה. אני מעדיף את טובת המדינה על פני האינטרס האישי הנוח והקל [...] התנועה החדשה שאנו מקימים היום תשרת את ישראל שנים רבות. היא תהיה בית חדש לכל הישראלים שרוצים לפעול באחריות ובאמונה למען המדינה ולממש את חזון הציונות (מועלם, 2005ב).

אל המהלך של שרון הצטרפו בשלב הראשוני עוד 13 מנציגי סיעת הליכוד בכנסת. מספר זה (מעט יותר משליש מחברי הסיעה) הספיק על מנת שהקבוצה תזכה למעמד של סיעה ותהיה פטורה מסנקציות שונות שחוקי-יסוד: הכנסת מטיל על "פורשים". הסיעה החדשה התפלגה מהליכוד ב-23 בנובמבר ונרשמה בשם "אחריות לאומית", ולאחר מכן – קדימה. כשבוע לאחר מכן הצטרפו להתארגנות החדשה שלושה חברי כנסת בכירים ממפלגת העבודה: שמעון פרס, חיים רמון ודליה איציק.² בחלוף שבוע נוסף הודיעו גם צחי הנגבי ושאול מופז – שתי דמויות בכירות נוספות בליכוד – על הצטרפותם לקדימה. ההתארגנות משכה גם חברי כנסת ממפלגות נוספות: את דוד טל, שפרש עוד קודם לכן מסיעת עם אחד, ואת מיכאל נודלמן מישראל ביתנו. מעבר לכך היא משכה גם אישים בולטים מהרמה המקומית (למשל ראש עיריית ראשון לציון מאיר ניצן מהעבודה, והמתמודד על תפקיד ראש עיריית ירושלים ניר ברקת), בכירים לשעבר מכוחות הביטחון (אבי דיכטר), מהשירות הציבורי (אביגדור יצחקי, רונית תירוש), וכן בכירים מהאקדמיה (אוריאל רייכמן, מנחם בן-ששון). מכלול זה התבטא היטב ברשימת המועמדים שהורכבה לקראת הבחירות לכנסת (ראו לוח 10.1).

2 פרס הפסיד שבועיים קודם לכן לעמיר פרץ בפריימריז לראשות מפלגת העבודה.

לוח 10.1

30 המועמדים הראשונים ברשימת קדימה לכנסת ה-17 (2006)

שם	רקע מפלגתי	שם	רקע מפלגתי
1. אהוד אולמרט	הליכוד	16. יעקב אדרי	הליכוד
2. שמעון פרס	העבודה	17. זאב אלקין	-
3. ציפי לבני	הליכוד	18. מגילי והבה	הליכוד
4. מאיר שטרית	הליכוד	19. רוחמה אברהם	הליכוד
5. אבי דיכטר	-	20. מנחם בן-ששון	-
6. מרינה סולודקין	הליכוד ¹	21. שלמה ברזניץ	-
7. חיים רמון	העבודה	22. אלי אפללו	הליכוד
8. שאול מופז	הליכוד	23. דוד טל	עם אחד ²
9. צחי הנגבי	הליכוד	24. אביגדור יצחקי	-
10. אברהם הירשזון	הליכוד	25. רונית תירוש	-
11. אוריאל רייכמן	שינוי	26. עתניאל שנלר	-
12. גדעון עזרא	הליכוד	27. מיכאל נודלמן	ישראל ביתנו ³
13. רוני בר-און	הליכוד	28. עמירה דותן	-
14. דליה איציק	העבודה	29. יואל חסון	-
15. זאב בוים	הליכוד	30. שי חרמש	-

1 מרינה סולודקין נבחרה לראשונה לכנסת מטעם ישראל בעלייה.

2 דוד טל נבחר לראשונה לכנסת מטעם ש"ס.

3 מיכאל נודלמן נבחר לראשונה לכנסת מטעם ישראל בעלייה.

התפתחותה של ההתארגנות הפוליטית החדשה, שנרשמה בשם קדימה, קיבלה תפנית משמעותית לאחר שמייסדה אריאל שרון לקה בשבץ מוחי בראשית ינואר 2006 ואיבד את הכרתו לצמיתות, בעיצומן של ההכנות לקראת הבחירות. לא נותרה ברירה אלא לקבוע מי יחליף את שרון, ובסיעה הוחלט פה אחד על מינויו של אהוד אולמרט למנהיג המפלגה. הייתה זו מכה קשה למפלגה שזה עתה קמה. שרון זכה לאהדה אישית רבה בציבור וחלק ניכר מהתמיכה בקדימה, לפחות מימין, היה קודם כול תמיכה אישית בו (שמיר ואח', 2008). אולם קדימה, שזכתה באהדה ציבורית רבה שניכרה בסקרים ובתמיכה של אישי ציבור ופוליטיקאים רבים מהרמה המקומית, המשיכה כשהיא מדגישה את מחויבותה ל"מורשת שרון".

נסיבות הקמתה של קדימה מעלות את השאלה אם היה מדובר במפלגה חדשה או בפלג של הליכוד (Barnea and Rahat, 2011)³. בעת הקמתה היא הייתה מבוססת בעיקרה על דמויות בולטות בליכוד (כולל מנהיג המפלגה); בבחירות 2006 רוב של בוחרי הליכוד מבחירות 2003 הצביעו לה (ולא לליכוד); והיא אף כללה פעילים רבים של הליכוד. מבחינה אידאולוגית הצהרתית היא אולי נראתה פרגמטית יותר מבחינה מדינית, אך מבחינת מדיניות מעשית היא לא הייתה שונה מהליכוד, שהוביל ממשלות שעשו ויתורים טריטוריאליים (ויש לזכור כי ההתנתקות מחבל עזה בוצעה לפני שקדימה קמה וגם בתמיכת פוליטיקאים שנשארו בליכוד). עם השנים, מכל מקום, נבדלה קדימה יותר ויותר מהליכוד. היא הפכה להיות מפלגת מרכז-שמאל מובהקת מבחינת דימויה, מצביעיה וכן הצהרותיה המדיניות. במקביל הפך הליכוד ממפלגת מרכז-ימין למפלגת ימין מובהקת, כאשר לפחות חלק מהפרגמטיות שאפיינה אותו אבדה לאחר הקמת קדימה.

הזירה האלקטורלית

כחלק זה ננתח תחילה את הישגיה וכישלונותיה האלקטורליים של קדימה בשלוש מערכות הבחירות לכנסת שבהן השתתפה (2006, 2009, 2013). זהו סיפור של עלייה מטאורית, חנייה באופוזיציה משמאל ואחר כך התרסקות והיעלמות. לאחר מכן נסקור בקצרה את עלייתה ונפילתה המקבילות של קדימה בזירת הפוליטיקה המקומית.

הבחירות לכנסת

לוח 10.2 מציג את שיעורי התמיכה ומספר המושבים שקדימה זכתה בהם בשלוש מערכות הבחירות שהשתתפה בהן. הדמיון בין הישגי בחירות 2006 להישגי בחירות 2009 והעובדה שבשני המקרים זכתה קדימה לתמיכה הרבה ביותר מבין כל הרשימות שהתמודדו לכנסת מסתירים חלק חשוב בהתפתחות דפוסי התמיכה במפלגה זו, ועל כך נעמוד בהמשך. לעומת זאת בחירות 2013 בישרו בכירור את סופה של קדימה, אשר בקושי עברה את אחוז החסימה שעמד באותה העת על 2% מן הקולות הכשרים. ראוי גם להעיר שבכל אחת ממערכות הבחירות עמד בראשה של קדימה מנהיג אחר: אהוד אולמרט ב-2006, ציפי לבני ב-2009 ושאוול מופז ב-2013.

3 לדיון על אפיוניה האפשריים של קדימה ראו Goldberg, 2010.

לוח 10.2
שיעורי התמיכה בקדימה בבחירות לכנסת, 2006-2013

מספר המושבים	שינוי ביחס לבחירות הקודמות	אחוז הקולות	
29	-	22.0%	2006
28	+0.5%	22.5%	2009
2	-20.4%	2.1%	2013

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2006-2013.

הבחירות הראשונות שקדימה התמודדה בהן, בשנת 2006, החלו כהבטחה גדולה. זאת, בשל הפופולריות הגבוהה שאיראל שרון נהנה ממנה בציבור גם אחרי ביצוע ההתנתקות ופרישתו מהליכוד. סקרים שנערכו בשלב מוקדם של הקמפיין ניבאו שתזכה ב־30 מושבים, יותר ממפלגת העבודה ומהליכוד. בהמשך, למרות ירידתו של שרון מהבמה הפוליטית והחלפתו באהוד אולמרט, ניבאו לה הסקרים בין 35 ל־45 מושבים (Hazan, 2007). כאמור, קדימה ניהלה את מסע הבחירות מתוך הבלטת שרון והבעת מחויבות ל"מורשתו". סיסמת הבחירות המרכזית ששימשה אותה הייתה "קדימה בדרך של שרון", ואפילו כתובת אתר האינטרנט שלה הוסיפה לשאת את שמו (kadimasharon.co.il).

בבחירות 2006 זכתה קדימה רק ב־29 מושבים, אולם עדיין סיימה את הבחירות בהפרש ניכר מן העבודה (19 מושבים) והליכוד (12 מושבים). חשוב יותר, כאמור, היה מיקומה במובחן באמצע המפה הפוליטית, ולא ניתן היה להרכיב קואליציה הגיונית בלעדיה. קדימה משכה בעיקר בוחרים שהצביעו בבחירות הקודמות לליכוד, לשינוי ולמפלגת העבודה. על פי סקר INES כ־42% מהנשאלים שהצביעו ב־2003 לליכוד הצביעו הפעם לקדימה. היא גם "ירשה" כ־45% ממצביעי שינוי לשעבר וכ־34% ממי שהצביעו ב־2003 למפלגת העבודה.⁴ קדימה נהנתה גם ממעבר של מי שהצביעו ב־2003 לאיחוד הלאומי־ישראל ביתנו ולמרצ. מעבר קולות זה – מימין, ממרכז ומשמאל – ביסס את מעמדה במרכז המפה הפוליטית.

4 ניתוח דומה, אך לא זהה, ראו אצל Hazan, 2007. כמו כן ראו פירוט תוצאות מספר סקרים, כולל סקר שנערך אחרי הבחירות, אצל שמיר ואח', 2008.

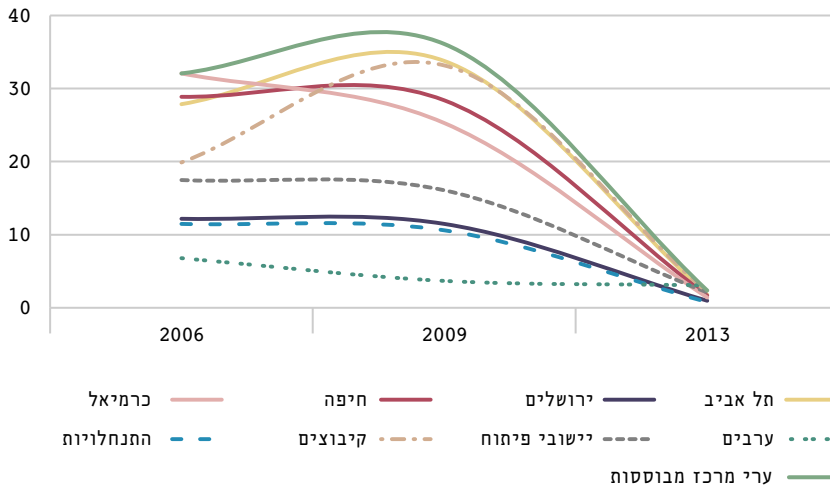

תרשים 10.1 מראה את דפוסי השונות בתמיכה שקדימה קיבלה בבחירות 2006 ביישובים ובמגזרים שונים. היא זכתה בתמיכה גבוהה בתל אביב, בחיפה ובערי מרכז מבוססות, אך גם בכרמיאל – יישוב שיש בו ריכוז גבוה של עולי ברית המועצות לשעבר. בקיבוצים וביישובי פיתוח התמיכה בה הייתה מתונה יותר, אם כי ברור שהיא הצליחה למשוך אליה קולות גם במעוזים אלה של מפלגת העבודה ושל הליכוד, בהתאמה. בהתנחלויות ובקרב הערבים היא קיבלה את התמיכה הנמוכה ביותר, כצפוי ממפלגת מרכז או אמצע.

אל הבחירות לכנסת ה-18 (פברואר 2009) הגיעה קדימה לאחר כשלוש שנות שלטון. מלחמת לבנון השנייה (2006) ופרשיות השחיתות שראש הממשלה ומנהיג המפלגה אולמרט הואשם בהן שחקו את האהדה הציבורית כלפיה. חילופי ההנהגה ועלייתה של ציפי לבני אולי חיזקו את מעמדה של קדימה אצל מצביעי המרכז-שמאל, אך לא מנעו סחף של קולות הימין חזרה לליכוד. מסע הבחירות התנהל בראשיתו בצל מבצע "עופרת יצוקה" בעזה, שהחל בסוף 2008 והגיע לסיומו באמצע ינואר 2009. ההחלטה על הפסקת האש בתום 23 ימי עימות גררה ביקורות נוקבות כלפי מדיניות הממשלה מצד מפלגות הימין, אשר קראו להכריע את חמאס. בשלביו האחרונים מוסגר מסע הבחירות כתחרות אישית בין נתניהו (מועמד הליכוד לראשות הממשלה) לבין ציפי לבני שסיסתה: "ציפי או ביבי". קו תעמולה זה הביא לסחף של תומכים משמאל לכיוון קדימה בימים האחרונים של הקמפיין. סחף זה אפשר לקדימה לסיים כמפלגה הגדולה בבחירות. היא זכתה במחצית אחוז יותר משקיבלה בבחירות הקודמות (67,131 קולות נוספים), ובניגוד לסקרי דעת הקהל זכתה ביותר תמיכה מזו שקיבל הליכוד והתייצבה גם הפעם כסיעה הגדולה בכנסת, עם 28 מושבים.

10.1 תרשים

התמיכה בקדימה, 2006-2013 (באחוזים)

יישובי פיתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **קיבוצים:** לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות. **ערי מרכז מבוטסות:** גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2006-2013.

בבחירות 2009 איבדה קדימה רבים ממצביעיה למפלגות ימין. לפי סקר INES היא איבדה למעלה מחמישית ממצביעיה לליכוד (22.1%) וכשמינית מהם לישראל ביתנו (12.1%). נראה כי התפיסה המדינית שהתבססה על עקרון החד-צדדיות נתפסה ככושלת לנוכח עליית חמאס לשלטון ברצועת עזה בראשית 2006 בשילוב ירי מתמיד של רקטות לעבר ישראל. כך נקלעה קדימה למצב שבו תפיסת האמצע המדינית שהציעה עם הקמתה איבדה את קסמה, והיא הפכה לעוד מפלגת מרכז-שמאל.

קדימה שמרה על כוחה ואף הגדילה אותו במעט בזכות הצלחתה להעביר לשרותיה מצביעים של מפלגת העבודה ושל מרצ. מצביעים, ובעיקר מצביעות רבות, של שתי מפלגות השמאל מחו על "הקטנתה" של לבני בידי נתניהו ("זה קטן עליה") ואהוד ברק (שהתייחס אליה בכינוי "ציפורנה"), הקטנה שעלה ממנה זלזול על רקע מגדרי. כך עלתה באופן מפתיע סוגיית המגדר

של המועמדים לדיון ציבורי והניעה קהל בוחרות גדול – בעיקר נשים משכילות בעלות קריירה מהמעמד הבינוני והבינוני-גבוה – לתמוך בלבני ובקדימה. במחקרן הצביעו גדליה, הרצוג ושמיד (2010) על פער מגדרי מובהק סטטיסטית בהצבעה לקדימה: התמיכה בה בקרב נשים עמדה על 27% לעומת 21% בלבד בקרב גברים.

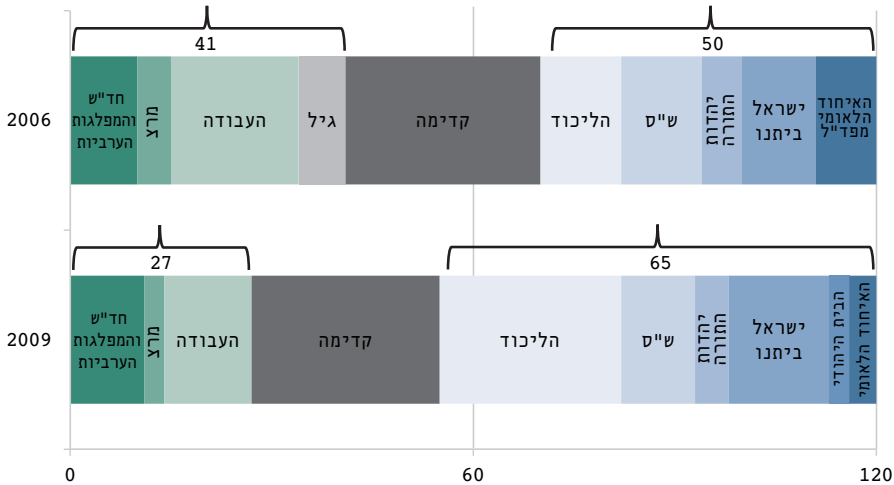
בעקבות הפסד קולותיו של הציבור הימני המתון לא יכלה קדימה להקים ממשלה, על אף שהייתה המפלגה הגדולה ביותר. במוצאי יום הבחירות ולאחר פרסום מדגמי הטלוויזיה לבני אומנם הכריזה על ניצחון. אולם התייצבותן ההחלטית של ש"ס ויהדות התורה לצידו של נתניהו הביאה לניצחון מובהק של גוש הימין-חרדים. הייתה זו הפעם הראשונה שהטלת התפקיד להרכיב ממשלה (לאחר בחירות לכנסת) הוטלה על מי שעמד בראש הסיעה שלא הייתה הגדולה ביותר.⁵

תרשים 10.1 ממחיש היטב איך השתנו דפוסי ההצבעה לקדימה בין 2006 ל-2009. התמיכה בה גברה ביישובים מבוססים, שבהם יש נטייה להצביע למרכז-שמאל, על חשבון מפלגת העבודה ומרצ ונחלשה ביישובים החלשים יותר כלכלית שבהם התחזקו הליכוד או ישראל ביתנו (Goldberg, 2010). כך, למשל, היא נחלשה מאוד בקרב העולים (ירידה של 7% בכרמיאל), שמרה על יציבות או נחלשה במעט במעוזי הליכוד (יישובי פיתוח, התנחלויות) והתחזקה מאוד במעוזי המרכז-שמאל: בתל אביב, בערי מרכז מבוססות ובקיבוצים – שבהם התמיכה בה זינקה מכ-20% למעל 33%. במילים אחרות, כאשר משווים בין בחירות 2006 לבין בחירות 2009 ניכרים סימנים להפיכת קדימה ממפלגת אמצע למפלגת מרכז-שמאל.

כאמור, למרות שיעורי התמיכה הדומים בקדימה בבחירות 2006 ובבחירות 2009 קיים הבדל קריטי בין דפוסי התמיכה בה בשתי מערכות הבחירות, והוא קשור למיקומה של קדימה ברצף האידאולוגי ביחס למפלגות האחרות שהתמודדו וזכו בייצוג בכנסת (תרשים 10.2). בעקבות בחירות 2006 התמקמה קדימה באמצע המפה הפוליטית כאשר 50 מושבים היו מימינה (הליכוד, ישראל ביתנו והמפלגות הדתיות) ו-41 מושבים משמאלה (גיל, מפלגת העבודה, מרצ, חד"ש והמפלגות הערביות). דבר זה אפשר לה, ורק לה, להקים ממשלה בהובלתה. אפילו אם נמקם את גיל – בעלת הזיהוי האידאולוגי העמום – מימין לקדימה הדבר אינו משנה את השליטה של קדימה באמצע המפה הפוליטית. לעומת זאת בעקבות בחירות 2009 נתפס אמצע המפה הפוליטית על ידי הליכוד כאשר גוש הימין-חרדים זכה ב-65 מושבים. כל זה התרחש עקב תנועה של מצביעים בשנת 2006 מן הימין אל המרכז ובשנת 2009 חזרה מן המרכז אל הימין.

5 ב-1996 זכה הליכוד ב-32 מושבים לעומת 34 למפלגת העבודה, אך נתניהו נבחר אז לראשות הממשלה בבחירה ישירה של האזרחים.

10.2 תרשים
מיקומה של קדימה על מפת המפלגות

לאחר שלוש שנים כמפלגת שלטון עברה קדימה אל ספסלי האופוזיציה. בשל גודלה היא הייתה במעמד של מפלגת אופוזיציה ראשית. אולם נראה כי קשה היה למפלגה שמייד לאחר הקמתה הגיעה לשלטון ונהנתה ממנו וממשאביו להסתגל לתפקיד זה. סכסוכים פנימיים הקשו את תפקוד המפלגה. אלו בלטו במיוחד לנוכח מיקומה באופוזיציה והוחמרו עקב חוסר האפשרות לפתור אותם באמצעות חלוקת השלל השלטוני. שורת אירועים פוליטיים שהתרחשו במהלך שנה, בין 2011 ל-2012 החישו את התפוררותה: חוסר הצלחתה להתחבר לגל המחאה החברתית (קיץ 2011); הניצחון של שאול מופז על ציפי לבני בפריימריז לראשות המפלגה (מרץ 2012); פרישתה בטריקת דלת של לבני מהמפלגה (מאי); ההצטרפות הזמנית של מופז לממשלת נתניהו (מאי); והפרישה ממנה (יולי) – כולם שחקו את המעמד הציבורי של קדימה. ייסודן של יש עתיד בראשות יאיר לפיד ושל התנועה בראשות ציפי לבני הכניס למשחק הפוליטי שחקנים נוספים שהתמודדו על אותו פלח מצביעים.

קדימה הגיעה אל בחירות 2013 במצב קשה ובכוחות מדוללים: היו"ר שאול מופז היה השריד היחיד מ-15 המועמדים הראשונים של קדימה בבחירות של 2009. האחרים הצטרפו למפלגות אחרות (אבי דיכטר וצחי הנגבי – לליכוד, מאיר שטרית ויואל חסון – לרשימת התנועה בראשות לבני) או פרשו מן החיים הפוליטיים (רוני בראון, דליה איציק). קדימה הפסידה בבחירות האלה רוב עצום ממצביעיה ב-2009, כמעט 700,000 מצביעים. בהיסטוריה הפוליטית

של ישראל מעולם לא הפסידה מפלגה מספר כזה של בוחרים בין מערכת בחירות אחת לזו שאחריה (הליכוד היה קרוב להפסד בסדר גודל שכזה בבחירות 2006, שבהן התמודדה קדימה לראשונה). בסקר INES הצהירו 31% ממצביעי קדימה ב-2009 כי יצביעו הפעם לתנועה, 20% ליש עתיד ואילו 19% הצהירו כי יצביעו למפלגת העבודה. לפי סקר זה רק כחמישית מן הקולות של קדימה עברו למפלגות ימין. זו ראייה נוספת להפיכתה של קדימה כבר בשנת 2009 ממפלגת מרכז המושכת קולות מימין, שמאל ומרכז למפלגה הממוקמת במרכז-שמאל. קדימה הצליחה בקושי רב לעבור את אחוז החסימה ולזכות בשני מושבים בודדים. היא הייתה הסיעה הקטנה ביותר בכנסת ה-19 (2013-2015). ב-27 בינואר 2015 הודיע שאול מופז כי אין בכונתו להתמודד עם קדימה בבחירות לכנסת ה-20. בכך הקיץ הקץ על פעילותה של המפלגה.

הבחירות לרשויות המקומיות

עוד ערב הבחירות הכלליות ב-2006 הביעו עשרות ראשי רשויות מקומיות שהיו מזוהים עם הליכוד, מפלגת העבודה או שהיו חסרי שיוך מפלגתי תמיכה במפלגת קדימה. דומה כי מעבר לאהדה העצומה לאריאל שרון ואולי גם לרעיון של יצירת מפלגה חדשה באמצע המפה הפוליטית, היה זה צעד אופורטוניסטי ותועלתני של פוליטיקאים מקומיים אשר העריכו כי קדימה עומדת להפוך למפלגת השלטון וכי הם יתוגמלו על תמיכתם זו. בינואר 2007, בבחירות מיוחדות לראשות עיריית גבעתיים, נבחר ראש העיר הראשון אשר התמודד מטעם קדימה: מועמד המפלגה ראובן בן-שחר ניצח בסיבוב השני את מועמדת מפלגת העבודה.

ניצחון זה וההיערכות לקראת הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2008 עשויים היו להיראות כסימן לכך שקדימה מבססת את מעמדה ויוצרת לה מוקדי כוח מקומיים. לפי דוח מבקר המדינה – אשר בו הופיעו כלל הרשימות המקומיות שהיו קשורות לקדימה בקשר כלשהו – קדימה תמכה ב-68 רשימות שרצו לרשויות המקומיות. 49 מתוך אלו זכו ב-135 מושבים במועצות. מתוך השוואה למפלגות הלאומיות הבולטות ביותר בבחירות אלו עולה כי הליכוד, ש"ס והמפד"ל תמכו במספר רשימות דומה; הרשימות בתמיכת קדימה זכו במושבים ביותר מועצות משזכו הרשימות של המפלגות הבולטות אולם בפחות נציגים – יכול היכול אולי להיחשב כהישג צנוע. אולם יש לזכור, ראשית, שהזירה המקומית עדיין נשלטה על ידי רשימות מקומיות. שנית, קדימה אולי תמכה ברשימות רבות, אך רוב אלו (72.1%) לא נשאו כל סימן לכך – לא את שמה ולא את אותיותיה (כך).

כאשר מצמצמים את המבט אל 30 הערים הגדולות (יהודיות ומעורבות) הישגיה של קדימה בבחירות המקומיות של 2008 נראים צנועים עוד יותר. רק בשבע מאותן הערים התמודדו רשימות בשם "קדימה". בארבע מתוכן הרשימות לא זכו ולו במושב אחד. בשתיים נוספות

(רחובות ובת ים) קיבלה רשימת קדימה מושב יחיד, ורק בראשון לציון זכתה רשימה משותפת לקדימה ולמפד"ל בארבעה מושבים. בחמש ערים נוספות תמכה קדימה במפלגות שלא נשאו את שמה, אך התמודדו בהשתמשן באותיות "כן" המזוהות עימה. בשתיים מבין ערים אלו הרשימות שבהן תמכה לא זכו ולו במושב אחד, בחולון ובאשקלון – במושב אחד, ורק בחיפה זכתה רשימתו של ראש העיר יונה יהב "חיפה שלנו" בארבעה מושבים. לבסוף, בשש ערים נוספות תמכה קדימה ברשימות עצמאיות.

אם כן, ההישגים של קדימה בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2008 היו מוגבלים למדי, ודאי כאשר מביאים בחשבון את ההשקעה העצומה במערכת הבחירות. קדימה הוציאה סכום של למעלה מ-33 מיליון ש"ח וסיימה את הבחירות בגירעון עצום של כ-19 מיליון ש"ח (מבקר המדינה, 2010: 167).

קדימה לא השתתפה כלל בבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2013. ההתרסקות בבחירות לכנסת ה-19, שנערכו כשמונה חודשים קודם לכן, נתנה את אותותיה. מפלגה שחמש שנים לפני כן יכלה לטעון כי ראשי רשויות ולמעלה מ-100 חברי מועצה משתייכים אליה (או לכל הפחות מזדהים עימה באופן רופף) ננטשה ונטשה לחלוטין את הזירה המקומית.

הזירה הפרלמנטרית

חלק זה מתמקד בזרוע הפרלמנטרית של קדימה: סיעתה בכנסת. הוא בוחן את מאפייניהם החברתיים-דמוגרפיים של חברי הכנסת מטעם המפלגה וסוקר את תהליכי המיזוגים עימה והפרישות ממנה.

בין 2006 ל-2015 כיהנו כחברי כנסת מטעם קדימה 45 אישים שונים. 35 מתוכם (78%) היו גברים ו-10 בלבד – נשים. 43 מתוך 45 חברי הכנסת היו יהודים ושניים בלבד – דרוזים. כפי שניכר מלוח 10.3, הרכבה של קדימה, שצמרתה התבססה בעיקרה על חברי כנסת מכהנים, לא היה חדשני בהשוואה למפלגות מצרפיות אחרות (הליכוד, מפלגת העבודה). היא דמתה לאלו במוצא הגילים ובתת-הייצוג לנשים ולצעירים, הקפידה כמותן על ייצוג לדרוזים, והתהדרה במעט יותר ייצוג לעולים חדשים. הייצוגים הבולטים בה, לאישים בעלי עבר ביטחוני ועבר ברשויות מקומיות, סימנו יותר את מקורות הגיוס המסורתיים של הפוליטיקה הישראלית מאשר היו סימן לחדשנות.

לוח 10.3
פילוח חברי הכנסת של קדימה
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	לא-יהודים	עולים חדשים	רקע ביטחוני ¹	רקע בשלטון המקומי	סך הכול חברי כנסת
17	56.2	2	6	1	3	5	7	29
18	55.4	2	7	1	2	6	8	28
19	61.0	-	-	-	-	1	-	2

1 דרגת אלוף משנה ומעלה, ניצב משנה ומעלה, ראשי שב"כ ומוסד וסגניהם.

קדימה הורכבה, כאמור, מפורשי הליכוד, העבודה ומפלגות נוספות (ראו לוח 10.1). אולי אין זה פלא שמפלגה שקמה בצורה כזו חוותה שיעור גדול של פרישות ואף פיצול בתוכה. כל עוד הייתה קדימה בשלטון (2006–2009) התופעה הייתה מתונה. המקרה הראשון היה התפטרותו מן הכנסת של אביגדור יצחקי בעקבות דוח ועדת וינוגרד (שחקרה את מחדלי מלחמת לבנון השנייה) וסירובו של ראש הממשלה אולמרט לקבל על עצמו אחריות ולהתפטר בעקבות מסקנותיה. יצחקי עבר לתמוך בליכוד אם כי לא חזר להתמודד בזירה הפוליטית. פרישה נוספת הייתה זו של זאב אלקין, אשר כבר מראשית דרכו בלט כסמן הימני של סיעת קדימה בכנסת. הוא פרש מקדימה בעקבות בחירתה של ציפי לבני לראשות המפלגה, ובבחירות 2009 כבר נבחר במסגרת הליכוד. מיכאל נודלמן (שהיה בעל עבר פרלמנטרי גם במפלגות העולים ישראל בעלייה ובישראל ביתנו) פרש אף הוא מהמפלגה. הוא התמודד בבחירות 2009 במסגרת רשימה עצמאית קטנטנה שקיבלה רק כ-2,000 קולות. לעומת זאת לקראת הבחירות עזב ח"כ ישראל חסון, בכיר בשב"כ בעברו, את ישראל ביתנו והצטרף אל קדימה.

שלמותה של סיעת קדימה בכנסת ה-18 הועמדה בסכנה כבר מראשית כהונתה של אותה הכנסת, בעקבות ניסיונות נמרצים של ראש הממשלה נתניהו לפלג אותה (כספית, 2009). במסגרת המאמצים האלה אישרה הכנסת תיקון לחוק שהקל את התנאים להתפלגות של קבוצת חברי כנסת מסיעתם. התיקון, שזכה לכינוי "חוק מופז"⁶, נועד לאפשר לנתניהו להחליש את קדימה – מפלגת האופוזיציה הראשית – משום שהוא אפשר פרישה של שבעה חברי כנסת ממנה ללא

6 התיקון הזה בוטל ב-2014 במסגרת שורת "חוקי המשילוח" שעברו בכנסת ה-19.

סנקציות (שפירא, 2013). המהלך אומנם לא הבשיל בסופו של דבר, אולם הוא יצר אווירה של חשדנות הדדית בתוך הסיעה. קדימה החזיקה מעמד כסיעה מאוחדת עד שבמהלך שנת 2012 החל בה תהליך מהיר של התפוררות.

אבי דיכטר פרש מקדימה בקיץ 2012 והתמנה מייד לאחר מכן לשר להגנת העורף מטעם הליכוד.⁷ חודשיים לאחר מכן הודיעו גם אריה ביבי ויוליה שמאלוב-ברקוביץ' על פרישתם מקדימה. הם התמודדו – ללא הצלחה – בפריימריז של הליכוד לקראת בחירות 2013. לעומתם היו מי שהשתלבו במפלגות המרכז-שמאל. שני חברי כנסת הצטרפו למפלגת העבודה והתמודדו על מקום ברשימתה לכנסת ה-19, האחד בהצלחה (נחמן שי) והשנייה ללא הצלחה (נינו אבסדזה). ואולם העזיבה המשמעותית ביותר הייתה זו של ציפי לבני. במאי 2012, לאחר הפסדה לשאול מופז בפריימריז לראשות המפלגה, היא התפטרה מהכנסת. מחוץ לכנסת היא עסקה בהקמת מסגרת פוליטית חדשה. בדצמבר באותה שנה התפלגה מקדימה קבוצה של שבעה חברי כנסת (שלמה מולה, יואל חסון, רחל אדטו, מג'לי והבה, מאיר שטרית, אורית זוראן, רוברט טיבייב) והצטרפה למסגרת החדשה, שקיבלה בינתיים את השם "התנועה". רק מיעוט קטן מחברי הכנסת של קדימה נותרו בה ונכללו ברשימתה בבחירות 2013.

זירת הממשלה

ממשלת ישראל ה-30 כיהנה במהלך הכנסת ה-16 בין 2003 ל-2006. ממשלה זו, שקמה לאחר ניצחונו של הליכוד בראשות אריאל שרון בבחירות 2003, חוותה תהפוכות רבות בהרכבה הסיעתי. לאחר שפרשו חברי כנסת מהליכוד והקימו את קדימה, היו בהם מי שכיחנו כשרים או סגני שרים והמשיכו להחזיק בתפקידם והיו מי ששודרגו כמעמד מסגני שרים לשרים. כאמור, לאחר שכבר הוקדמו הבחירות הוחלף ראש הממשלה שרון, עקב נבצרותו, בידי אהוד אולמרט.

כאמור, בחירות 2006 הציבו את קדימה בעמדה נוחה: לא זו בלבד שהיא הייתה הסיעה הגדולה ביותר, היא אף התמקמה באמצע מפת המפלגות (תרשים 10.2). כמתבקש הטיל נשיא המדינה משה קצב על אהוד אולמרט את התפקיד להרכיב את הממשלה ה-31. בראשית מאי הקים אולמרט ממשלה שבה היו חברות מלבד קדימה גם מפלגת העבודה, ש"ס וגיל (מפלגת הגמלאים). הממשלה התבססה על רוב קואליציוני של 67 חברי כנסת. קדימה הצליחה להותיר בידיה כמעט את כל משרדי הממשלה המרכזיים: ציפי לבני המשיכה לכהן במשרד החוץ,

7 דיכטר אף התמודד – ללא הצלחה – בפריימריז של הליכוד לקראת הבחירות של 2013, אך לא נבחר למקום ריאלי. ב-2015 הוא נבחר ברשימת הליכוד לכנסת. צחי הנגבי התפטר מן הכנסת עוד בסוף שנת 2010 בעקבות הרשעתו במתן עדות שקר, עבירה שיש עימה קלון. כאשר הוא חידש את פעילותו הפוליטית הוא שב לליכוד. הנגבי התמודד בפריימריז לקראת הבחירות של 2013 ונבחר לכנסת.

אברהם הירשזון מונה לשר האוצר, רוני בר-און לשר הפנים וחיים רמון לשר המשפטים. בסיס הקואליציה התרחב אף יותר (ל-78 חברי כנסת) עם הצטרפותה הזמנית של ישראל ביתנו, בין אוקטובר 2006 לינואר 2008.

הבסיס הקואליציוני הרחב של הממשלה אפשר לקדימה לרשום לזכותה כמה הישגים. היא הצליחה להביא במרץ 2007 לבחירת מועמדה לנשיאות המדינה, שמעון פרס, לאחר שזה גבר על מועמדים שנתמכו על ידי מפלגת העבודה והליכוד. היא אף הצליחה לשמור על יציבות יחסית בתחום הכלכלי, ומדינת ישראל לא ניזוקה קשות מהמשבר שהיכה ברוב מדינות העולם בשנת 2008.

עם זאת, שתי התפתחויות העיבו על כהונתה של הממשלה ה-31 בראשות אולמרט. הראשונה הייתה מלחמת לבנון השנייה, אשר פרצה ביולי 2006, חודשיים בלבד לאחר השבעת הממשלה. המלחמה גבתה מחיר דמים גבוה של אזרחים (מירי טילים מצד החזבאללה) ושל חיילים, ואופן ניהולה על ידי הממשלה נתפס בציבור ככושל. בלחץ מחאות וביקורת הציבור מונתה כחודש לאחר סיום המלחמה ועדת בדיקה ממשלתית (ועדת וינוגרד). מספר חודשים לאחר מכן התפטר הרמטכ"ל דן חלוץ מתפקידו. ראש הממשלה אולמרט אומנם נותר במקומו, אך סקרי דעת קהל שיקפו רמות תמיכה נמוכות במיוחד במנהיגותו, מצב עניינים שהוא אף הודה בו בגילוי לב:

אני ראש ממשלה לא פופולרי. הסקרים מעידים על כך שאני ראש ממשלה לא פופולרי, העיתונאים דואגים להזכיר לציבור שאני ראש ממשלה לא פופולרי, אפילו בתוך המפלגה שלנו יש מי שעוסקים בשאלת הפופולריות שלי. אני חושב שהם צודקים. אני אכן ראש ממשלה לא פופולרי (מועלם, 2007).

הביקורת על הממשלה החריפה עוד יותר בעקבות פרסום הדוח החלקי של ועדת וינוגרד, אשר מתח ביקורת על מקבלי ההחלטות ובהם ראש הממשלה. השמדת הכור הגרעיני בסוריה בספטמבר 2007, שיוחסה אז לישראל, לא שיקמה את מעמדו של אולמרט בעיני רוב הציבור.

התפתחות שנייה שהעיבה על כהונת הממשלה הייתה שורת הפרשיות הפליליות שבהן נחקרו, הואשמו ואף הורשעו חלק מבכירי קדימה. שר המשפטים חיים רמון התפטר מתפקידו עוד באוגוסט 2006 לאחר שהיועץ המשפטי לממשלה החליט להגיש נגדו כתב אישום על ביצוע מעשה מגונה ללא הסכמה (רמון הורשע במעשה מספר חודשים לאחר מכן). אחריו נחקר שר האוצר אברהם הירשזון בראשית 2007. הירשזון התפטר מתפקידו שלושה חודשים לאחר מכן, ומאוחר יותר הואשם והורשע במספר סעיפים חמורים לרבות קבלת דבר במרמה בנסיבות מחמירות, הלבנת הון ומרמה והפרת אמונים בתאגיד. במקביל התנהל גם משפט נגד ח"כ צחי הנגבי.

אך הצל הכבד ביותר שהוטל על פעולת הממשלה נגע להסתבכותו של ראש הממשלה אולמרט בשורת פרשיות שחיתות עוד מהימים שבהם כיהן כראש עיריית ירושלים וכשר מטעם הליכוד. שתי חקירות ראשונות שנפתחו (פרשת בנק לאומי ופרשת כרמיה) לא הבשילו לכדי כתבי אישום אך שחקו את מעמדו הציבורי של ראש הממשלה. העניינים הסתבכו עוד יותר כאשר באוקטובר 2007 הורה היועץ המשפטי לממשלה על פתיחת חקירה פלילית נוספת נגד אולמרט במה שכונה "פרשת מרכז ההשקעות". הפרשה שגדשה את הסאה פרצה במאי 2008 בעת שאולמרט נחקר באזהרה בחשד לקבלת כספים שלא כדין מאיש העסקים משה טלנסקי ("פרשת מעטפות הכסף"). עדות מוקדמת שמסר טלנסקי לפני שופט הביאה לסערה ציבורית ופוליטית. זו איימה על יציבות הקואליציה. אהוד ברק, שכהן כשר הביטחון ויושב ראש מפלגת העבודה – השותפה הבכירה בקואליציה – הציב מעין אולטימטום. הוא הצהיר כי אם אולמרט לא ינתק עצמו מניהול הממשלה (אם על ידי נבצרות ואם על ידי התפטרות), מפלגת העבודה תפעל להקדמת הבחירות. בתור פשרה הוחלט לקיים פריימריז לראשות קדימה, וב-30 ביולי 2008 הודיע אולמרט שלא יתמודד בהם ויתפטר מייד עם בחירת יושב ראש חדש למפלגה.

נאמן להתחייבותו, ימים ספורים לאחר ניצחונה של ציפי לבני בפריימריז (ראו פירוט בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית בהמשך) הגיש אולמרט מכתב התפטרות לנשיא המדינה. לאחר סבב התייעצויות הטיל הנשיא על לבני להרכיב ממשלה חדשה. לכאורה, משפינה אולמרט את מקומו נפתח הפתח לכינון ממשלה חדשה שתבסס על אותה הרכב קואליציוני של הממשלה היוצאת. קדימה ומפלגת העבודה אף חתמו, לאחר שיחות ארוכות, על טיוטת הסכם קואליציוני ביניהן. אלא שהשיחות עם ש"ס נקלעו לקשיים, בעיקר סביב דרישות תקציביות של ש"ס אשר לבני סירבה להיענות להן. לאחר שמועצת חכמי התורה של ש"ס הכריעה נגד הצטרפות לממשלה בראשות לבני, היא הודיעה לנשיא המדינה כי נכשלה במלאכת הרכבת הממשלה. אחרי סבב התייעצויות עם ראשי הסיעות הודיע הנשיא ליושב ראש הכנסת כי אפסו הסיכויים לכינון ממשלה חדשה, והבחירות לכנסת ה-18 הוקדמו. כישלונה של ציפי לבני לכונן ממשלה היה לשעתו המקרה השני בהיסטוריה (לאחר כישלונה של שמעון פרס ב-1990) שבו נכשל חבר כנסת שהוטל עליו תפקיד זה.

כישלונה של לבני והיציאה לפגרת בחירות הביאו למצב שבו ראש הממשלה אולמרט המשיך ככהונתו עד השבעת ממשלת נתניהו השנייה בסוף חודש מרץ 2009. כפי שתואר לעיל, תוצאות הבחירות של 2009 הציבו את קדימה בתור הסיעה הגדולה ביותר, מה שהביא את לבני להכריז כי קדימה "ניצחה בבחירות" והרכבת הממשלה צריכה להיות מוטלת עליה. אלא שיחסי הכוחות נטו בפירוש לטובת גוש הימין-חרדים בראשות הליכוד, והתפקיד הוטל על נתניהו. במהלך השיחות הקואליציוניות עלתה האפשרות לכינון של ממשלה רחבה בראשות נתניהו אשר

קדימה תהיה שותפה לה.⁸ אך בסופו של דבר הורכבה קואליציה מפתיעה עם מפלגת העבודה בראשות אהוד ברק. לראשונה מאז נוסדה נדחקה קדימה אל ספסלי האופוזיציה (לוח 10.4).

לוח 10.4 המעמד השלטוני של קדימה, 2005-2015

תקופה	ממשלה	סטטוס	ראש הממשלה
נובמבר 2005 - מאי 2006	30	מפלגת שלטון	שרון/אולמרט
מאי 2006 - מרץ 2009	31	מפלגת שלטון	אולמרט
מרץ 2009 - מאי 2012	32	אופוזיציה	נתניהו
מאי 2012 - יולי 2012	32	שותפה בקואליציה	נתניהו
יולי 2012 - מרץ 2013	32	אופוזיציה	נתניהו
מרץ 2013 - מאי 2015	33	אופוזיציה	נתניהו

כפי שכבר הוזכר, השהות באופוזיציה פגעה קשות בלכידות הסיעיתית. בין היתר פרצו מחלוקות פנימיות בנוגע להצעות (שלא ברור אם היו כנות או שנועדו לחולל קרע בקדימה) של ראש הממשלה נתניהו לצרף את קדימה לקואליציה. כך, למשל, בסוף דצמבר 2009 דחתה הסיעה הצעה שכזו של נתניהו, ולבני טענה שהיא "אינה מבטאת רצון כן לשותפות של אמת". זמן קצר לאחר חילופי ההנהגה בקדימה (מרץ 2012) הוביל שאול מופז את המפלגה לקואליציה. המהלך המפתיע התחולל באישון לילה ותוך כדי דיון בכנסת על הצעת חוק להתפזרותה ולהליכה לבחירות מוקדמות. תבנית החבירה של קדימה לממשלה לא הייתה בדפוס המוכר של חלוקת העוגה הממשלתית כמושגי משרות ומדיניות: ראשית, כיוון שמופז היה היחיד מסיעת קדימה שהצטרף לממשלה כחבר בה ומונה למשנה לראש הממשלה; שנית, היות שההצטרפות נועדה לטיפול נקודתי בשתי סוגיות – חקיקת חוק גיוס חדש⁹ ותיקון שיטת הממשל (הכנסת, 2012).

השהות של קדימה בממשלה ארכה רק מעט יותר מחודשיים. אומנם בהתאם להסכם הקואליציוני הוקמה ועדה לקידום השוויון בנטל בהובלת קדימה (ועדת פלסנר). אולם המפלגות החרדיות

8 שלוש שנים אחר כך, במאמר עיתונות משנת 2012, דווח שחצי הנגבי וגדעון סער ניהלו מגעים חשאיים ובחנו את האפשרות לשיתוף פעולה כזה ואף נחשפה טיוטת הסכם בין הליכוד לקדימה ובו מנגנון רוטציה: שלוש השנים הראשונות לנתניהו והשנה וחצי האחרונות ללבני (מועלם, 2012).

9 כחודשיים קודם לכן פסל בג"ץ את "חוק טל" והורה לכנסת לגבש הסדר חדש.

החרימו את דיוני הוועדה. לאחר שגם נציגי ישראל ביתנו והבית היהודי פרשו ממנה, החליט נתניהו לפזרה. בעקבות צעד זה החליטה הסיעה לפרוש מהממשלה, ומופז האשים את נתניהו בכישלון המהלך: "קדימה עשתה כל שביכולתה להביא להצעת חוק שתביא [לשוויון] בנטל [...] עשיתי הכל, הפכתי כל אבן [...] ראש הממשלה בחר לוותר על הבנים והבנות שלנו" (ויסמן, 2012א).

הגם שקדימה לא התרסקה עד לסוף כהונת הכנסת ה־18, ניכר היה כי מפלגה זו, אשר קמה כמפלגת שלטון ואשר החזיקה בשלטון בראשית שנות קיומה, לא התאימה לחיים במדבר האופוזיציוני. לכנסת ה־19, כאמור, נבחרו רק שני נציגים מטעם קדימה. היא הפכה לסיעה לא רלוונטית ונותרה באופוזיציה לכל אורך כהונתה הקצרה של כנסת זו.

הזירה הפנים-מפלגתית

הקמתה של קדימה העניקה הזדמנות לייסד מפלגה בעלת מבנה פנימי שונה מזה של הליכוד ושל מפלגת העבודה, מפלגות שמהן הגיעה מרבית הצמרת של קדימה. המבנה הארגוני של קדימה שיקף יותר מכול ניסיון להחליש ואולי אף לנטרל את שכבת הביניים של הפעילים. רוב הכוח הושאר בידי מנהיג המפלגה וחברי הסיעה בכנסת. לחברי המפלגה (המתפקדים) אומנם הוקנתה הזכות לבחור את היושב ראש ואת רשימת המועמדים לכנסת, אך לא את חברי המוסד המפלגתי המייצג (דוגמת ועידות המפלגות האחרות). לכאורה, נוצר מבנה של דמוקרטיה ישירה כאשר המנהיג וחברי הכנסת נותנים דין וחשבון לחברי המפלגה ולא לחברים במוסדות המפלגה. אולם למעשה נוצרה במפלגה שכבת ביניים של מי שיכלו לגייס תמיכה במרוצי הפריימריז, באמצעות "קבלני קולות". כל או רוב עניינם של אלו היה בתחרות האישית הפנים-מפלגתית ולא במפלגה בכללותה. כמו ראשי הערים שהצטרפו כאשר המפלגה הייתה בשלטון ונטשו כשהיא עברה לאופוזיציה, גם אנשים אלו נטשו את המפלגה כאשר זיהו כי היא נחלשת.

מספר החברים הגדול, שרובם גויסו לטובת מרוצי הפריימריז, לא שיקף את כוחה האלקטורלי של המפלגה. כך היו לה בשנת 2012 קרוב ל־100,000 חברים ובבחירות 2013 היא זכתה במעט פחות מ־80,000 קולות. המבנה המפלגתי שנועד ליצור מעין "מפלגת שלד" אשר לראשיה יכולת תמרון רחבה, בהיותם פטורים מלעסוק בפוליטיקה פנים-מפלגתית טרחנית מול פעילים ומוסדות, היה יעיל אולי כל עוד המפלגה הייתה בשלטון ומשכה אליה בעלי אינטרסים. אולם מבנה זה לא התאים לחיים באופוזיציה ולא אפשר את הישרדות המפלגה. משהתגלעו בעיות, רוב רובם של חברי, פעילי ונציגי המפלגה נטשו את הספינה הטובעת, כולל חלק ניכר מהנהגה. במקום ליצור מבנה מפלגתי חדש ומותאם לפוליטיקה של המאה ה־21, היה סיפור עלייתה

ונפילתה של קדימה ציון דרך בהתפתחות הפרסונליזציה של הפוליטיקה בישראל. בקדימה, כך נראה, רווחה התפיסה שמפלגה היא רק פלטפורמה, ובמרכז עומדים פוליטיקאים יחידים.

בחירות לתפקיד יושב ראש המפלגה ורשימתה לכנסת

אריאל שרון, מייסד קדימה, היה באופן טבעי למנהיג הראשון שלה. לאחר שב־4 בינואר 2006 לקה שנית בשבץ מוחי ונבצר ממנו להמשיך בתפקידו, נוצר צורך דחוף (הבחירות לכנסת ה־17 התקרב) לבחור יושב ראש חדש לקדימה. אף כי שרון לא הכתיר את אהוד אולמרט להיות "מספר שתיים" שלו במסגרת המפלגה החדשה שהקים, מעמדו כממלא מקום ראש הממשלה כמו גם בכירותו והוותק שלו העניקו לו יתרון משמעותי ב"מאבק" הירושה (אבישר, 2011). בקרב בכירי קדימה לא היה מאבק של ממש על משרת היושב ראש. בהיעדר מוסדות מפלגתיים תפקדה אז הסיעה גם כמועצת המפלגה. בישיבת הסיעה שנערכה בכנסת ב־16 בינואר מונה אולמרט לממלא המקום הזמני של יושב ראש המפלגה. מינוי זמני זה הפך לקבוע כאשר הצליח להקים ממשלה בראשותו (מועלם, יועז ואלון, 2006).

מתוך התייעצות עם אישים נוספים ועל בסיס רשימה ששרון החל לגבש, קבע אולמרט את רשימת קדימה לבחירות 2006. שיטת המינוי הסגורה נקבעה, כפי הנראה, מתוך התפיסה שצורכי השעה של הקמת מסגרת חדשה מחייבים לנקוט את הדרך הזו. לאחר הבחירות של 2006 עברה המפלגה דמוקרטיזציה בדרכי בחירת המנהיג ורשימת המועמדים לכנסת. נקבע כי הן יושב ראש המפלגה הן רשימתה לכנסת ייבחרו בפריימריז בידי כלל חברי המפלגה. שיטה זו יושמה בשתי התמודדויות על משרת יושב ראש המפלגה (בשנים 2008 ו־2012) ובבחירת הרשימה לכנסת ה־18 (2008). לקראת הבחירות לכנסת ה־19 (2013), כשהסקרים ניבאו לקדימה התרסקות, מנהיג המפלגה שאול מופז יחד עם מספר מקורבים שנותרו בה הם שקבעו את הרשימה לכנסת.

כללי שיטת הפריימריז לתפקיד היושב ראש שקדימה אימצה היו כמעט זהים לאלו שהיו נהוגים בליכוד ובמפלגת העבודה. על מנת להיבחר מועמד היה צריך לזכות בלפחות 40% מהקולות. במקרה ששום מועמד לא הצליח, נערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים. נקבע כי זכות הבחירה תינתן לחברי מפלגה אשר צברו תקופת ותק מינימלית של 13 חודשים לפחות. הוראה זו הושעתה לפני המרוץ של 2008, ולקראתו נקבע שכל אדם שהתפקד לקדימה עד 31 ביולי (48 ימים לפני מועד הבחירות) יהיה בעל זכות בחירה (Kenig and Rahat, 2014: 212).

הקונצנזוס בקדימה לגבי מנהיגותו של אולמרט והגיבוי שהוא קיבל לא האריכו ימים. שני הגורמים שערערו את מעמדו היו פרסום דוח ועדת וינוגרד, שמתח ביקורת על תפקוד הממשלה

במהלך מלחמת לבנון השנייה, והסתבכותו בפרשיות שחיתות. ימים ספורים לאחר פרסום הדוח החלקי של ועדת וינוגרד קראה ציפי לבני לאולמרט להתפטר מתפקידו: "הבעתי בפגישה [עם ראש הממשלה] את דעתי שהתפטרות היא הדבר הנכון מבחינתו. היו שמועות שפעלתי להדחת ראש ממשלה. לא היו דברים מעולם. זו החלטה שהוא צריך לקבל" (סופר, 2007).

הלחצים הפוליטיים שהופעלו על אולמרט בשל פרשיות השחיתות שנקשרו בשמו לא נפסקו. בסוף חודש יולי 2008, כשנה לאחר מכן, הכריז אולמרט כי יתפטר מראשות קדימה ומראשות הממשלה ברגע שהמפלגה תבחר יושב ראש חדש. למרוץ לראשות המפלגה שנקבע ל-17 בספטמבר התייצבו ארבעה מועמדים: ציפי לבני, שאול מופז, מאיר שטרית (כולם אנשי הליכוד בעברם) ואבי דיכטר. בפריימריז, שהשתתפו בהם כ-54% מחברי המפלגה, זכתה ציפי לבני בהפרש זעום – 43% תמיכה לעומת 42% למופז. שני המתמודדים האחרים חלקו ביתר הקולות (ראו לוח 10.5). סקרי דעת הקהל, שחזו ללבני ניצחון משמעותי יותר של 5% עד 10% על פני מופז, לא זיהו את השפעות העבודה המאומצת שערכו מופז ואנשיו, בעיקר במגזר הערבי. מופז זכה בתמיכה גבוהה בקרב המתפקדים הלא-יהודים ובפריפריה (אך גם בערים כמו ירושלים, חיפה ואשדוד), ואילו לבני זכתה ברוב ברור בערים מבוססות במרכז הארץ דוגמת תל אביב והרצליה (אבישר, 2011).

המאבק הצמוד בין לבני למופז הלהיט את הרוחות בשורות המפלגה, בקרב מתפקדיה ופעיליה, וגרם בין היתר ללא מעט אי-סדרים במהלך יום הבחירות.¹⁰ לדוגמה, ביישוב רהט התבצעה פריצה אלימה לחדר ההצבעה, והקלפי, שהיו בה כ-430 קולות, נפסלה בשלמותה. גם ההחלטה של הרגע האחרון להאריך את זמן ההצבעה בכחצי שעה עוררה מחלוקת. שאול מופז, שהפסיד ללבני בהפרש של פחות מ-500 קולות וחש מקופח מאי-הסדרים ומההחלטות הארגוניות, שקל במהלך הלילה הארוך של ספירת התוצאות לפנות לערכאות משפטיות כדי לערער על התוצאות. בסופו של דבר הוא החליט לא לגרור את המפלגה להליכי ערעור ובדיקה ממושכים. מאוחר יותר טען מופז כי ביום הבחירות נעשו "מעשים על סף הפלילי" (שביט, 2009).

10 יש לזכור שבשעתו ההנחה הייתה שהמנצח או המנצח בפריימריז יתפכו לא רק ליושב ראש קדימה אלא גם לראש הממשלה שיחליף את אולמרט בתפקידו. במצב עניינים זה הייתה לשני המחנות היריבים מוטיבציה אדירה לעשות ככל יכולתם כדי לזכות במרוץ.

לוח 10.5
חוצאות הפריימריז לתפקיד יושב ראש קדימה

27.3.2012		17.9.2008	
24,780 (61.9%)	שאול מופז	16,936 (43.1%)	ציפי לבני
14,857 (37.1%)	ציפי לבני	16,505 (42.0%)	שאול מופז
		3,327 (8.5%)	מאיר שטריח
		2,563 (6.5%)	אבי דיכטר
40,399	סך הכול (כולל פסולים)	39,872	סך הכול (כולל פסולים)
42.2%	אחוז הצבעה	53.9%	אחוז הצבעה

ההתמודדות הבאה במסגרת פריימריז מפלגתיים הייתה על מקום ברשימת קדימה לכנסת ה-18. בפריימריז שנערכו ב-17 בדצמבר 2008 התמודדו 76 מועמדים. מבין כ-80,000 בעלי זכות בחירה השתתפו רק 35,125 מחברי המפלגה, שיעור הצבעה של כ-44%. כל אחד מהמצביעים ראשי היה להצביע ל-18 עד 22 מועמדים. לנוכח הישגו במרוץ לראשות המפלגה שנערך שלושה חודשים קודם לכן, ולמען שלום בית פנים-מפלגתי, פטרה מועצת קדימה את שאול מופז מהתמודדות, והוא שוריין במקום השני ברשימה. כמו כן נקבעו שריונים לנשים (מקומות 22, 28), לעולי ברית המועצות לשעבר (מקומות 10, 20, 29, 30, 40) וללא-יהודים (מקום 21) שלא כיהנו בכנסת הקודמת. הרשימה הנבחרת כללה, בעקבות השריונים, נציגי עולים ומועמד לא-יהודי (דרוזי). ייצוג הנשים עמד על מעט יותר מרבע מהרשימה, שיעור גבוה בהשוואה לרוב המפלגות האחרות (רהט, 2010). רוב המועמדים המכהנים נבחרו מחדש למקומות ריאליים ברשימה, ורק שישה מועמדים חדשים נבחרו מטעם קדימה לכנסת.

כפי שצוין לעיל, לאחר בחירות 2009 עברה קדימה לאופוזיציה, מה שהוביל להופעתם של סדקים פנימיים שפגמו בלכידותה והחלישו את מנהיגותה של יושבת הראש ציפי לבני. כבר בראשית שנת 2010 עלו דרישות לקיים בחירות לראשות המפלגה. יש הטוענים כי מופז אף הציב אולטימטום שאם לא תתקבל החלטה על הקדמת הפריימריז, הוא יפעל להתפצל מהסיעה (שומפלבי, 2010). לבני בחרה להתעלם מדרישות אלו, וגם מהלך הפיצול – אשר גם לליכוד הייתה בו יד – לא יצא לפועל. הפריימריז לראשות המפלגה נקבעו בסופו של דבר לחודש מרץ 2012.

בימים שלאחר קביעת מועד הפריימריז נחצתה סיעת קדימה כמעט שווה בשווה בתמיכה בשני המועמדים המרכזיים. בציפי לבני תמכו 12 מחברי הסיעה, ובהם רוני בראון, גדעון עזרא, יואל

חסון ונחמן שי. לצידו של שאול מופז התייצבו 11 מהחברים, ובהם רוחמה אברהם, זאב בילסקי, יוחנן פלסנר ורונית תירוש (בר־זהר, 2012). אבי דיכטר, שאף הוא הציג את מועמדו, פרש מן המרוץ בשבוע האחרון והעביר את תמיכתו למופז. לפי שומפלבי (2012) לבני נסמכה על קולותיהם של "המתפקדים החופשיים" – מי שהצטרפו לקדימה בשלביה הראשונים ונחשבו לתומכי אריאל שרון. השאלה הגדולה הייתה אם אותו קהל מתפקדים לא מאורגן עדיין מזדהה עם המפלגה ויטרח לבוא ולהצביע. מופז, לעומת זאת, נסמך על הכוח של הפוקדים הגדולים ואנשי השטח.

שני המועמדים התחרו על קולותיהם של 95,699 בעלי זכות בחירה. מתוכם הגיעו להצביע מעט יותר מ־40,000, שיעור הצבעה של כ־42%. מופז זכה ברוב גדול של 61.9% מהקולות לעומת 37.1% שקיבלה לבני. המנהיג הרביעי של קדימה (אחרי שרון, אולמרט ולבני) היה גם המנהיג האחרון שלה. אלו גם היו הפריימריז האחרונים במפלגה. לקראת הבחירות לכנסת ה־19 (2013) החליטה מועצת קדימה, כמעט פה אחד, לבטל את הפריימריז ולקבוע את רשימת המועמדים לכנסת באמצעות ועדה מסדרת.

חברי המפלגה ומפקדי חברים

קדימה ערכה מפקדי חברות המוניים באופן דומה למפלגות הגדולות האחרות באותה העת, הליכוד והעבודה. עם זאת, היא ניסתה לכאורה למנוע התפקדות של "חברי בְּזֶק" (instant members) – חברים המצטרפים רק כדי לתמוך במועמדים בפריימריז ועוזבים מייד לאחריהם – כאשר קבעה בתקנונה תקופת אכשרה של 13 חודשים אשר רק אחריה הוענקה לחבר המפלגה הזכות לבחור בפריימריז. אולם הוראות שעה שהוציאה המפלגה הסירו את תנאי תקופת האכשרה, והמאמץ לטיוב החברות הוגבל בעיקרו לזיהוי חברים עם חברות במפלגות נוספות והעמדת הבחירה לפניהם על איזו חברות לוותר.

כאמור, בקדימה הוקנתה לחברים הזכות לבחור את יושב ראש המפלגה ואת הרשימה לכנסת. לקראת פריימריז 2008 היו בה כ־80,000 חברים, יותר משהיו באותה העת במפלגת העבודה (כ־59,000) ופחות משהיו בליכוד (כ־100,000). בשנת 2012 נמנו בה כבר קרוב ל־96,000 חברים, כאשר בעבודה לא נרשם שינוי משמעותי ואילו בליכוד כבר היו כ־123,000 חברים. המספרים הללו, מכל מקום, אינם מלמדים שום דבר על כוחה של המפלגה: מספר מצביעיה בשנת 2013 היה נמוך ממספר חבריה.

חברי קדימה לא הצטיינו בנאמנות גבוהה למפלגתם. כאמור, היו בהם לא מעטים שאפילו לא נמנו עם מצביעיה. בסקר חברי מפלגות שנערך בשנת 2010 הצהירו 15% מחברי קדימה כי לא

הצביעו למפלגה. ביישובים ערביים רבים נספרו הרבה יותר חברי מפלגה ממצביעים למפלגה. אכן, בעוד שבסקר חברי המפלגה משנת 2010 היה שיעור החברים הערבים בה 14%, הם היו רק 2% ממצביעי בבחירות 2009. עוד עלה מאותו הסקר כי גילם הממוצע של חברי קדימה היה הנמוך ביותר בהשוואה לליכוד ולמפלגת העבודה ושיעור הצעירים ביותר בקרבם (מתחת לגיל 30) היה גבוה יחסית. קצת למעלה משליש מחברי קדימה היו נשים (36%), שיעור נמוך בהרבה ביחס לשיעורן בקרב מצביעי המפלגה בשנת 2009, אשר עמד על 58% (קניג ואח', 2014). חברי קדימה היו דתיים יותר בהשוואה לחברי מפלגת העבודה ופחות מחברי הליכוד, נתון שמשקף היטב את מיקומה האידאולוגי המרכזי של המפלגה מבחינת הקשר שבין זהות דתית לבין השקפת עולם יונית או ניצית.

מוסדות המפלגה

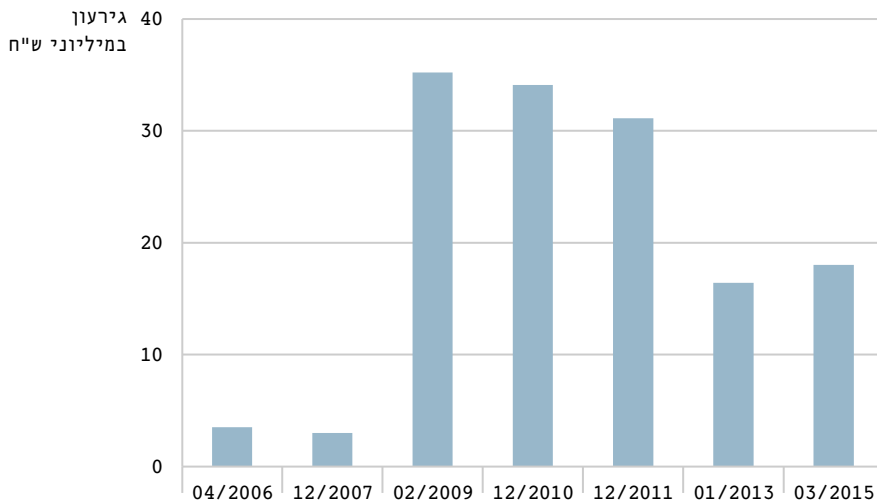
המערך המוסדי של קדימה היה שונה מהמפלגות שמהן הגיעו רוב בכירי קדימה (הליכוד ומפלגת העבודה). הוא סימן כאמור רצון להחליש את דרג הביניים במפלגות, את הפעילים, ולהותיר את רוב העוצמה בידי נציגי המפלגה במוסדות השלטון. ראשית, ליושב ראש המפלגה הוקנו סמכויות רבות לא רק בנוגע לענייני קביעת ההרכב הקואליציוני של הממשלה ומינוי השרים אלא גם בכל הנוגע לניהול המנגנון המפלגתי. שנית, נקבעו סמכויות נרחבות לסיעה בכנסת בנוגע לניהול ההתנהלות היום-יומית של המפלגה. תפקידים רבים שהוקנו תקנונית בליכוד ובעבודה לגופים כמו לשכת המפלגה ניתנו לסיעה. שלישית, מועצת קדימה, גוף מקביל לוועידת/מרכז הליכוד והעבודה, לא הייתה ברובה ואף לא בחלקה גוף שנבחר "מלמטה למעלה" בידי החברים. גוף זה כלל את 70 הראשונים ברשימה לכנסת ונציגים נבחרים של המפלגה בשלטון המקומי. מבנה זה מבטא מימוש של דגם מפלגתי אשר שם דגש על "המפלגה בממשל" ומקיים את הקשר עם החברה לכאורה ללא תיווך, על ידי קיום בחירת מנהיג ומועמדים ישירה בידי החברים.¹¹ דגם זה מוכר בספרות המחקר כ"מפלגת קרטל" (Katz and Mair, 1995). עם זאת, הפריימריז – אשר לכאורה אמורים היו ליצור קשר ישיר בין נבחר המפלגה ובין חבריה ולייתר ולהחליש את פעילי המפלגה – יצרו דווקא הזדמנות ליצירת דרג ביניים מסוג אחר, פחות מפלגתי ויותר אישי. הזדמנות זו נוצלה בידי מי שפעלו כקבלני קולות בבחירת המנהיג ובבחירת מועמדי המפלגה לכנסת.

11 עם זאת היו בקדימה ניסיונות לכינון מוסדות שעומדים בניגוד להגיון זה: הניסיון ליצור תשתית רחבה יותר של מרכזי פעילות אזוריים ("בתי קדימה") וגם הרחבה של מועצת קדימה, מכ-130 לכ-200 איש (אבישר, 2011). אך כל זה לא שינה את המבנה הבסיסי שלכאורה נטרל את פעילי המפלגה, ולמעשה יצר מעמד מתווך חזק של קבלני קולות שעיקר פעילותם נגעה לבחירות הפנימיות ליושב הראש ולרשימה לכנסת.

מאזן נספֿי

תרשים 10.3 מתאר את גובה הגירעונות של קדימה לאורך שנות פעילותה. את ההתמודדות הראשונה שלה בבחירות הכלליות סיימה קדימה בגירעון של 2.5 מיליון ש"ח, סכום סביר ביחס לגודלה ובהשוואה למפלגות אחרות. אולם המפלגה לא איזנה את הגירעון הקטן יחסית אלא העמיקה אותו באופן קיצוני לאחר שהוציאה 33 מיליון ש"ח בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2008. בבחירות הכלליות של 2009 הוסיפה קדימה 8.5 מיליון ש"ח לגירעון. כך, בסוף 2010, למפלגה שנוסדה כחמש שנים קודם לכן ואשר זכתה להצלחה אלקטורלית יחסית (שממנה נגזר המימון השוטף ומימון הבחירות שלה), היה גירעון שעמד על 34 מיליון ש"ח, שני בגובהו רק למפלגת העבודה, מפלגה ותיקה שחוותה ירידה אלקטורלית מתמשכת. הגירעון הוקטן עם הזמן ובמרץ 2015, כאשר המפלגה חדלה לפעול, הוא עמד על 18 מיליון ש"ח. מכל מקום התנהלות זו יחד עם פרשת שחיתות שנקשרה למנכ"ל המפלגה משה שחורי העידו על קלקולים בפעילותה הכלכלית של המפלגה.

תרשים 10.3
המאזן הכספי של קדימה, 2006-2015

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

קדימה במרשתת

קדימה נולדה בשנת 2005, כאשר העולם המקוון כבר היה זירת פעילות מקובלת. היה לה לקראת בחירות 2006 אתר אינטרנט שהוערך יחסית לאתרי מפלגות אחרות כבעל איכות די גבוהה (אטמור, 2008), ובבחירות 2009 (אטמור וסיאני, 2011) היה לה אתר אינטרנט שהוערך כבעל איכות בינונית. קדימה גם השתמשה בכל קשת אמצעי התקשורת החדשים הבולטים באותה העת. שימוש זה כלל החזקת חשבון בפייסבוק שבאותה העת היה לו מספר העוקבים הגבוה מבין המפלגות, כמעט 6,000 לעומת כ-3,000 לליכוד (כספי ולב, 2010). נוכחות קדימה במרשתת כללה גם הפעלת אתר נגד מנהיג הליכוד בנימין נתניהו ועיתון אוהדים בשם "יאללה קדימה" (Haleva-Amir, 2011). לקראת בחירות 2013 ניכרה חשיפה נמוכה יחסית של דפי הפייסבוק של קדימה ואף של מנהיגה מופז, שזכה יחסית למעט תשומת לב אך יותר מזו שקיבלה מפלגתו. בציפי לבני, אשר הייתה יושבת ראש קדימה ופרשה ממנה, גילו הגולשים עניין יותר משגילוי במופז (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). נראה כי מצבה של קדימה במרשתת שיקף היטב גם את מצבה מחוצה לה.

אידאולוגיה

קדימה הורכבה מגברים ונשים שהגיעו ממספר מפלגות, מימין, משמאל וממרכז המפה הפוליטית, והחזיקו באידאולוגיות שונות. היא מיצבה את עצמה בין מפלגת העבודה לבין הליכוד, כמפלגת מרכז.¹² הקמתה של מפלגת מרכז גדולה הייתה בעיני לא מעט שחקנים ופרשנים פוליטיים צו השעה – ביטוי להיערכות מחדש (realignment) של מערכת המפלגות. ההיערכות מחדש הזו זכתה לכינוי "המפץ הגדול", מונח המיוחס לחיים רמון. על פי רמון היו אז בישראל שלוש השקפות אידאולוגיות עיקריות: ימין ניצי שמרני, שתמך בהגמוניה של הממסד הדתי; שמאל יוני-סוציאליסטי, שצידד בהפרדת הדת מהמדינה; ומרכז פרגמטי בנושאי חוץ וביטחון, שתמך בהיפרדות חד-צדדית מהפלסטינים ונקט מדיניות של אמצע הדרך בכל הקשור לכלכלה וליחסי דת ומדינה. נאמן להיגיון זה חזה רמון את הקמתה של תנועת מרכז חדשה שתכלול פוליטיקאים מהליכוד, ממפלגת העבודה ומשינוי (רמון, 2005).

בהגדרה את עצמה כמפלגה לאומית ליברלית תאמה קדימה לתפיסה של רוב מייסדיה, אשר באו מהליכוד. עקרונות היסוד שהוגשו לרשם המפלגות נוסחו באופן ממצה ויכלו להתאים

12 חזן (Hazan, 2007) גורס כי מנקודת מבט מחקרית יש לדייק ולהגדיר את קדימה כמפלגת אמצע אך לא כמפלגת מרכז.

כמעט לכל מפלגה ציונית (ראו למטה). עם זאת, דומה שקדימה ביטאה בכל זאת רעיון חדש (חד-צדדיות) לגבי ציר המחלוקת העיקרי בחברה הישראלית – עתיד השטחים המוחזקים. רעיון זה תאם את רוח התקופה שלאחר הסכמי אוסלו והאינתיפאדה השנייה.

עקרונות היסוד שהגישה קדימה לרשם המפלגות כללו משפט אחד לגבי מטרות המפלגה: "קיום מדינת ישראל וערכיה כמדינה יהודית ודמוקרטית, תוך שימת דגש על תחומי חברה, שלום ובטחון, כלכלה ויחסי חוץ". הפסקה הראשונה בתוכנית הפעולה של קדימה שנוסחה לקראת בחירות 2006 מפרטת יותר וקובעת:

מטרת העל של ממשלה בראשות "קדימה" היא לשמור על קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי בטוח לעם היהודי בארץ ישראל, ולצקת תוכן לאומי לצבינה של מדינת ישראל, תוך מתן [שוויון] זכויות מלא למיעוטים החיים בה, כך שערכיה כמדינה יהודית ודמוקרטית יהיו מאוזנים ושלוכים זה בזה (קדימה, 2006).

ניתן לראות בניסוחים אלו לא רק פשרה פוליטית בין ימין לבין שמאל אלא ניסיון להצדיק קיומה של מפלגת מרכז שהיא "גם וגם", שמחפשת ומוצאת את דרך האמצע לאזן בין היהודית לרמוקרטית, בין היהודי לשוויוני ובין הלאומי לאוניברסלי (דמוקרטי).

בתוכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 הופיעו אומנם עקרונות וניתן לחלץ ממנה תפיסות עולם, אולם יותר מכול היא מבטאת גישה טכנוקרטית לפתרון הבעיות שהיא מגדירה. גישה זו נוגעת לא רק לתחומי מדיניות כלכלית וחברתית אלא אפילו לנושאי מדיניות החוץ והביטחון והסכסוך. לעומת זאת ב"תעודת הזהות הרעיונית" שפורסמה בשנת 2012, לאחר שמופז הפך למנהיג המפלגה, ניכר קו ברור יותר הכולל גישה יונית בנושא הסכסוך עם הפלסטינים וגישה חברתית (שלא לומר סוציאל-דמוקרטית) בנושאי כלכלה וחברה (קדימה, 2012). ניתן לראות זאת כביטוי לשירת הברבור של המפלגה. בבחירות האלו קמה ועלתה מפלגת אמצע חדשה, יש עתיד, עם העמימות הנדרשת בנושאי המחלוקת, ולקחה ממנה את תפקיד "מפלגת המרכז". ניתן לסכם ולומר כי קדימה ניסתה ליצור במפה הפוליטית מרכז אך בסופו של דבר, לפחות בעיני רוב רובם של המצביעים, סיימה את דרכה בשמאל, במקום שכבר היו מפלגות ותיקות ומבוססות.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

החידוש הגדול של קדימה בראשית דרכה – שעורר התלהבות מסוימת גם באליטות וגם בציבור – היה הדגש על גישת החד-צדדיות לסכסוך. בעקבות כישלון שיחות קמפ דייוויד (קיץ 2000) ואינתיפאדת אל-אקצא שבאה מייד לאחר מכן – ובמיוחד בשל אלפי הנפגעים

הישראלים בפגיעות טרור המתאבדים – העמיק חוסר האמון באפשרות של הגעה להסכם שלום עם הפלסטינים. אולם רוב הציבור גם לא היה מעוניין בהמשך שליטה בשטחים צפופי אוכלוסין בגדה וברצועת עזה. גישת החד-צדדיות מצאה ביטוי בשני מהלכים מרכזיים שנקטה ממשלת שרון עוד לפני הקמת קדימה. האחד, בניית גדר ההפרדה בין הגדה המערבית לבין השטחים בתוך הקו הירוק. מדובר היה ברעיון ותיק שהוקפא ושהחל להיות מיושם בכל הנוגע לגדה המערבית רק בראשית שנות ה-2000. על אף שההצדקה לבנייתה הייתה בראש ובראשונה ביטחונית, היא יצרה בתודעה הציבורית מעין קו גבול עתידי וחיזקה בכך את רעיון ההתנתקות מהשטחים ואת "פתרון שתי המדינות". המהלך השני היה תוכנית ההתנתקות, אשר יושמה טרם הקמת קדימה עם פינוי רצועת עזה מתושביה ומנוכחות צבאית ופינוי ארבעה יישובים אזרחיים מצפון השומרון. הרעיון הבסיסי היה פרגמטיות בניהול הסכסוך כולל פעולות חד-צדדיות שנתפסו כמשרתות את האינטרס הישראלי ארוך הטווח. עם זאת, יש לזכור כי מיעוט מקרב הפוליטיקאים בקדימה התנגד להתנתקות (הנגבי, אלקין, שנלר), ואילו בליכוד נותרו לא מעטים ממי שתמכו בה. כמו כן גם לאחר ההתנתקות הצהירה קדימה על מחויבות לתהליך שלום עם הפלסטינים בתוכנית הפעולה שפרסמה לפני הבחירות ואף ניסתה לפעול לקדמו.

הניסוח הבא המופיע בתוכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 מבהיר את גישתה: פשרה טריטוריאלית כאינטרס ישראלי מובהק ללא כל התייחסות לעניין המוסרי (שליטה בעם אחר לאורך זמן ללא הענקת זכויות אזרח שוות):

הנחות יסוד:

- לעם ישראל זכות לאומית היסטורית על ארץ ישראל כולה.
- כדי לקיים את מטרת העל – ריבונות יהודית במדינה דמוקרטית שמהווה בית לאומי בטוח לעם היהודי – יש צורך ברוב יהודי במדינת ישראל.
- ההכרעה בין הרצון לאפשר לכל יהודי לגור בכל רחבי ארץ ישראל לבין קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי יהודי מחייבת ויתור על חלק מארץ ישראל.
- הויתור על חלק מארץ ישראל אינו ויתור על אידיאולוגיה אלא מימוש של האידיאולוגיה שחותרת להבטחת קיומה של מדינה יהודית ודמוקרטית בארץ ישראל.
- עיצוב גבולות הקבע של מדינת ישראל בהסדר שלום יבטיח את האינטרסים הלאומיים והביטחוניים של מדינת ישראל (קדימה, 2006; ההדגשה במקור).

בהמשך מצוין כי ההסכמה של ישראל להקמתה של מדינה פלסטינית מותנית באופן מוחלט בכך שמדינה זו היא הפתרון הלאומי המוחלט והשלם לכל הפלסטינים באשר הם, לרבות הפליטים.

מהלך משלים במסגרת רעיון החד־צדדיות היה אמור להיות "תוכנית ההתכנסות", שעניינה בפניו התנחלויות מבודדות והשארית גושי ההתיישבות הגדולים ביהודה ובשומרון בידי ישראל. אולם מהלך זה נזנח לאחר מלחמת לבנון השנייה, ועקרון החד־צדדיות פינה בהדרגה את מקומו לשאיפה להסדר קבע מוסכם באמצעות משא ומתן עם הרשות הפלסטינית. במסגרת זו נפגשו ראש הממשלה אולמרט ונשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס (אבו מאזן) מעל 30 פעמים. בסוף שנת 2007 התקיימה ועידת אנאפוליס, שנועדה לנסות להגיע מחדש את תהליך השלום. המחויבות הברורה של קדימה לפתרון שתי המדינות מצאה ביטוי באישור שהעניקה ממשלת אולמרט להצהרה המשותפת שניתנה בוועידת אנאפוליס:

אנו מביעים את נחישותנו להביא קץ לשפיכות הדמים, לסבל ולעשורים של קונפליקט בין העמים שלנו, ולצעוד במסלול אל עידן של שלום מבוסס על חופש, על ביטחון, על צדק, על יושרה ותוך הערכה והכרה הדדית [...] ועל כך אנו מתחייבים, הישראלים והפלסטינים [...] בהמשך למטרה של שתי מדינות - ישראלית ופלסטינית - שחיות זו בצד זו בשלום ובביטחון אנו מסכימים להשיק מיידית מתוך רצון טוב, משא ומתן בילטרלי במטרה להגיע להסכם שלום.¹³

אולמרט ועבאס עוד המשיכו במגעים לאורך שנת 2008. על פי עדויות שונות אלו כמעט הבשילו להסכם שהתבסס על חילופי שטחים ובמסגרתו הסכימה ישראל לווייתור על הריבונות בהר הבית ועל שיבה סמלית של 5,000 פליטים (יששכרוף, 2013). הסכם כזה מבטא עמדות מדיניות יוניות מאוד ומשקף את התזוזה של קדימה שמאלה.¹⁴ קדימה המשיכה להציג עמדות יוניות גם בהנהגתה של ציפי לבני, כאשר שהתה באופוזיציה. כך, למשל, היא גיבתה את החלטת ממשלת נתניהו על הקפאת הבנייה בשטחים, תמכה בהארכתה (בניגוד להחלטת הממשלה), וביקרה את הקיפאון המדיני שנוצר בזמן כהונת ממשלה זו.

התמיכה בפתרון שתי המדינות מופיעה גם ב"תעודת הזהות הרעיונית" שפרסמה קדימה לקראת הבחירות לכנסת ה־19 (2013). עוד נכתב כי ברור שפתרון שתי המדינות יהיה כרוך בווייתורים

13 "ועידת אנאפוליס", ויקיפדיה.

14 אולמרט אמר ב־2009 שהוא הציג לפני אבו מאזן "הצעה שמעולם לא הוצעה על ידי שום ראש ממשלה בהיסטוריה של מדינת ישראל" (סגל, 2009). ההסכנות של אבו מאזן להסכים להצעה הוטברה בין השאר בכך שהיא הונחה על השולחן כאשר כבר היה ברור שאולמרט נמצא בדמדומי כהונתו ושספק אם יהיה לה גיבוי פוליטי לאחר שִׁירד מהבמה.

טריטוריאליים, למעט שמירה על גושי ההתיישבות הגדולים. מתוך הכתוב ברור היה כי יש מקום גם לפשרה בנושא ירושלים (אך לא על בסיס קווי 1967). עם זאת, הסוגיה המדינית נדחקה לשולי המסמך ונידונה בקצרה. זאת בניגוד מוחלט למסמכים שפורסמו לקראת שתי מערכות הבחירות הקודמות, שנפתחו עם הנושא המדיני־ביטחוני.

תפיסת עולם חברתית־כלכלית

בעוד שבממד המרכזי של חוץ וביטחון ניתן היה לסמן את הגוון הייחודי של קדימה (החד־צדדיות הפרגמטית בנושאי שטחים), הרי קשה לסמן בהשקפתה קו כלכלי מובהק. תוכנית הפעולה של קדימה שפורסמה לקראת בחירות 2006 כוללת בתוכה הן תפיסות ליברליות ונאו־ליברליות מובהקות לגבי צמצום הוצאות הממשלה והמגזר הציבורי, הן מחויבות לפעולות רווחה (כמיוחד בתחום החינוך). ניתן אולי לכנות את הקו הכלכלי הנובע מרוח הדברים ככלכלת שוק מבוקרת:

מאז שנות השבעים, רמת החיים של תושבי ישראל הולכת ונסוגה בהשוואה למדינות מערביות. מימדי העוני הולכים וגדלים בהתמדה. מימדי האי שוויון במדינה בין הגבוהים בעולם המערבי – וממשיכים לגדול בהתמדה.

שוק פתוח ותחרותי הוא קריטי לשינוי מגמות אלו, אך אין פירושו של דבר ג'ונגל שבו אין כללים והחזקים טורפים את החלשים. הממשלה בראשות קדימה תבנה את התשתיות הפיזיות והאנושיות על מנת לגבור על הכשלים הקיימים בשוק (קדימה, 2006).

כאמור, לאחר בחירתו של שאול מופז (2012) נערך בקדימה תהליך של כתיבת "תעודת הזהות הרעיונית" של המפלגה שבו שותפו אנשים רבים, כולל אנשי אקדמיה ומעשה, אנשי עסקים ועוד. כתוצאה מכך יצא מסמך שבו תחת הכותרת "צדק חברתי" הובעה מחויבות מקיפה למדיניות רווחה מתוך חיזוק הפיקוח והמעורבות המדינתית. מסמך זה שיקף, ככל הנראה, את השפעות המחאה החברתית של קיץ 2011.

דת ומדינה

גם בנושא דת ומדינה ביטאו תוכניות הפעולה של קדימה שפורסמו לקראת בחירות 2006 ו־2009 הליכה בין הטיפות, שהותירה מקום לשיתוף פעולה עם המפלגות הדתיות והחרדיות אך גם התייחסה לבעיות העולים מברית המועצות לשעבר:

- יש למנוע אווירה של דה לגיטימציה בין הציבור היהודי-חרדי לשאר הציבור היהודי. אין מקום בישראל לקולות צורמים של פסילה מוחלטת של ציבור שלם והוקעתו אל "מחוץ לגדר" על ידי שאר חלקי החברה הישראלית. העיקרון המנחה הוא "איש באמונתו יחיה". לכל איש ואישה תינתן הזכות לחופש הפולחן והזכות לשילוב הדת בחיי היום יום לפי ראות עיניהם והשקפת עולמם, בתנאי שהיא אינה פוגעת בזכויות האדם ובזכויות הבסיסיות.
- על הרבנות הראשית להקל ככל הניתן על הליכי הגיור של המעוניינים בכך.
- יש לממש בפועל את החוק המאפשר קבורה אזרחית בכל הארץ (קדימה, 2006).

נושאים שנויים במחלוקת קשה כגון הפעלת תחבורה ציבורית בשבת, המונופול של הרבנות או הסדרת גיוס החרדים לצה"ל לא הופיעו בתוכניות פעולה אלה. עם זאת, חילוקי דעות מהותיים עם המפלגות החרדיות צפו על פני השטח במהלך פעולתה של ועדת פלסנר (הוועדה לקידום השוויון בנטל), ששקרה על ניסוח חוק גיוס חדש. החרדים החרימו את דיוני הוועדה ומתחו ביקורת על הקו האנטי-חרדי שלה. לאחר שנתניהו פיזר את הוועדה האשים יושב ראש קדימה שאול מופז את הליכוד על כך שהעדיף את החרדים כשותפים טבעיים על פני שינוי מהותי שיביא לגיוסם הכולל לצה"ל, צבא העם.

ב"תעודת הזהות הרעיונית" שיצאה לקראת הבחירות של 2013 נמשכו הניסוחים העמומים בענייני דת ומדינה, הגם שנוספו סעיפים בנושאי גיור ונישואים וגיוס לצבא שהיו יכולים ליצור מחלוקת עם המפלגות הדתיות והחרדיות.

חוקה וממשל

תוכניות הפעולה של קדימה שפורסמו לקראת בחירות 2006 ו-2009 לא כללו הצעות קונקרטיות בנוגע לחוקה. נושא הממשל נוסח מנקודת מבט של חוק וסדר (מלחמה באלימות, שיפור המשטרה) ויעילות (התמודדות עם העומס בבתי המשפט). בנושא הזכויות הופיעו התייחסויות לקידום מעמד האישה, כולל התייחסות מיוחדת לנשים ערביות, לזכויות אנשים עם מוגבלויות ולזכויות הדרושים והערבים. היוזמה לחקיקתו של "חוק הלאום" החלה במהלך כהונתה של הכנסת ה-18 (2009-2013), והיוזמים היו זאב אלקין (שכבר היה בליכוד) ואבי דיכטר (עוד בהיותו חבר בסיעת קדימה). ההצעה, שהכפיפה את זהותה הדמוקרטית של המדינה ללאום היהודי שלה, זכתה לביקורת שונות, מה שהביא את היו"ר ציפי לבני להטיל משמעת סיעתית

נגד תמיכה בהצעת החוק (ליס, 2011). ההצעה הוסרה מסדר היום באופן זמני, ואושרה לבסוף במהלך כהונת הכנסת ה-20 (2015-2019), כאשר קדימה כבר לא הייתה קיימת. לעומת זאת ב"תעודת הזהות הרעיונית", שיצאה בשנת 2012, הופיעו התייחסויות קונקרטיות לשינוי שיטת הממשל, כולל רפורמה בדרך הרכבת והפלת ממשלה, שינוי שיטת הבחירות ויחסי הכנסת ובית המשפט העליון.

סיכום

מנקודת מבט היסטורית, קדימה ערכה ביקור קצר בפוליטיקה הישראלית. ב"ניתוח שלאחר המוות" בולטים ההסברים הבאים להצלחה קצרת המועד. ראשית, לא ניתן להתעלם, במיוחד במסגרת הפוליטיקה האישית מאוד בישראל, מתפקידו המרכזי של אריאל שרון. שרון הוא שאפשר לקדימה להצליח להפוך למפלגת אמצע ולתפוס את השלטון על ידי משיכת רבים ממצביעי הליכוד. כניסתו לתרדמת סימנה, בדיעבד, את תחילת הקץ של קדימה. שנית, קסמו של רעיון החד-צדדיות במדיניות כלפי השטחים פג עם עליית שלטון חמאס בעזה וירי הרקטות ופצצות המרגמה לעבר ישראל.¹⁵ בצר לה, בבחירות 2009 שמרה המפלגה על כוחה על ידי לקיחת קולות מהמפלגות משמאלה. אך תהליך הקמת הממשלה הוכיח כי מה שקובע אינו רק גודל המפלגה אלא מיקומה ברצף הפוליטי.

שלישית, הניסיון ליצור מבנה מפלגתי "אחר" לא עלה יפה. המבנה הפורמלי היה של מעין דמוקרטיה ישירה עם שכבת פעילים מפלגתיים מוחלשת, חברות המונית וכוח רב לנציגי המפלגה בשלטון. מבנה זה, ששם דגש על פוליטיקה אישית ולא על יצירת מסגרת משותפת ולכידה, היה רעוע והתרסק מהר מאוד. ניתן לטעון כי מקרה קדימה (לעומת אלו של מפלגת העבודה ושל הליכוד, שהתקיימו לאורך עשורים) מוכיח כי ללא שורשים בחברה ופעילים מפלגתיים (ולא קבלני קולות גרידא) אין יכולת להבטיח את קיומה של מפלגה לאורך זמן. אולם לגמרי לא ברור, לאור התנהגות צמרת המפלגה, למי בכלל היה עניין בהישרדות המפלגה. כאשר הספינה טבעה כמעט כולם עזבו אותה – מצביעים, חברים, פעילים וחברי כנסת. מצביעי ופעילי ימין שבו ברובם לליכוד, ואילו מצביעי המרכז-שמאל ורבים מהפוליטיקאים ממחנה זה ממשיכים מאז לחפש להם מסגרת חדשה: פעם בדמות יש עתיד, פעם בדמות ברית בין מפלגת העבודה ליוצאי קדימה (המחנה הציוני, שכלל את מפלגת העבודה ואת התנועה בראשות ציפי לבני), ופעם בדמות ברית המפלגות כחול לבן (ברית שפללה את יש עתיד ושתי מפלגות נוספות).

15 לכל זה ניתן להוסיף את מלחמת לבנון השנייה, אשר פורשה גם ככישלון המהלך החד-צדדי של הנטיגה ללא הסכם מלבנון בשנת 2000.

נראה כי הכמיהה למשהו חדש מובילה שוב ושוב לא רק להצלחה אלקטורלית זמנית אלא גם לכישלון צפוי מראש. לכל אלו ניתן להוסיף את ההתנהלות הכלכלית הכושלת של המפלגה ואת פרשיות השחיתות שהכתימו אותה שוב ושוב (ושבאופן אירוני נגעו לפרשיות שהתרחשו כאשר הנחקרים והנאשמים עדיין היו בליכוד).

פרק 11. מפלגות במרכז: ניסאות מוזיקליים

פרק זה מכונה בשם "מפלגות במרכז" משום שהוא מתייחס למפלגות אשר המשותף להן הוא מיקומן במרכז המפה הפוליטית. חלקן זיהו עצמן ככאלו, למשל מפלגת המרכז או הדרך השלישית ובמידה מסוימת התנועה. אחרות עמעמו את זיהוין מבחינת השסע המרכזי במערכת הפוליטית על ידי טשטוש עמדתן בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל והישראלי-פלסטיני בפרט. בה בעת הן הדגישו נושאים אחרים: חברתי-כלכלי (גשר, עם אחד, גיל, כולנו) או דת ומדינה (שינוי). לעיתים דובר בחבירות של פוליטיקאים מימין ומשמאל (מפלגת המרכז, שינוי, עם אחד) ולעיתים במפלגות שזוהו יותר עם צד מסוים של המפה הפוליטית (הדרך השלישית עם השמאל; גשר בגרסת שנות ה-90 וכולנו עם הימין).¹ מדובר במפלגות (למעט שינוי) אשר הצליחו לזכות בתמיכה שנתנה להן ייצוג בכנסת במשך שתי מערכות בחירות לכל היותר.² למפלגות המצליחות ביותר מזן זה - קדימה, יש עתיד וחוסן ישראל - הקדשנו פרקים נפרדים.

בהיסטוריה הפוליטית של ישראל היו לא מעט מפלגות שראו עצמן כמפלגות מרכז. את המפלגה הפרוגרסיבית (שהתמודדה באופן עצמאי בבחירות לכנסת בשנים 1949-1959, ושהתבססה על עולי מרכז אירופה) ואת יורשתה מפלגת הליברלים העצמאיים (שקמה בשנת 1965 והתמזגה עם מפלגת העבודה בשנות ה-80) ניתן לראות כמפלגות מרכז ליברליות. גם רשימת פועלי ישראל (רפ"י) ויורשתה הרשימה הממלכתית (אנשי הפלג שלא הצטרפו בשנת 1968 למפלגת העבודה), שבאו משמאל, והמרכז החופשי, שבאה מימין, יכולות להיכלל בספירה של מפלגות שהתיימרו לייצג זרם מרכזי. כך גם ניתן לאפיין את התנועה הדמוקרטית לשינוי (ד"ש), שקצרה הישג אלקטורלי בבחירות 1977 (15 מושבים) אך קרסה במהירות. ולכל לאלו ניתן להוסיף את המפלגות שהקימו משה דיין (התנועה להתחדשות ממלכתית - תל"ם) ועזר ויצמן (יחד) בשנות ה-80, שהבליטו בעיקר את מרכזיותן מהבחינה הביטחונית. חלק ממפלגות אלו היו קצרות ימים וחלק האריכו ימים באופן יחסי, אך רק אחת מהן (שינוי) שרדה כדי לזכות להירשם כמפלגה אצל רשם המפלגות, כפי שנדרש בחוק המפלגות שחוקק בשנת 1992.

1 בנושא זה ראו קנולר (2017), בייחוד בעמ' 9. ניתן גם להגדיר חלק ממפלגות אלו כמפלגות חד-נושאיות וכמפלגות "מצב רוח" (גל-נור ובלאנדר, 2013).

2 שינוי הוקמה עוד בשנת 1974 וזכתה בייצוג בכנסת במסגרת מפלגות אחרות (התנועה הדמוקרטית לשינוי ב-1977), בריחות מפלגתיות (מרצ בשנים 1992 ו-1996), ובאופן עצמאי (1981-1988). אנו נתמקד ב"עלייתה ונפילתה" בשנים 1999-2006.

פרק זה מציג את סיפורן של תשע מפלגות מרכז שנציגיהן נבחרו לכנסת בין 1996 ל-2020 (לוח 11.1): הדרך השלישית, גשר (הראשונה בראשות דוד לוי והשנייה בראשות בתו אורלי), מפלגת המרכז, שינוי, עם אחד, גיל, התנועה וכולנו. כל מפלגה מנותחת בהתייחס לחמש זירות: החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיהן של המפלגות בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן; החלק העוסק בזירות הכנסת והממשלה מנתח את מאפייני חברי הכנסת מטעם המפלגות, כמו גם את השתתפותן בממשלות; החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית סוקר את המארג המוסדי של המפלגות (למי מהן שהיו מוסדות ושיש עליהם מידע מספק); והחלק האידאולוגי בוחן את עמדותיהן של המפלגות בתחום המדיני, הכלכלי-חברתי ובענייני דת ומדינה.

לוח 11.1 תשע המפלגות המנותחות בפרק

מספר המושבים שבהם זכתה המפלגה בבחירות ¹	כנסות שאליהן נבחרו נציגי המפלגה (בסוגריים - שנת הבחירות)	
4	14 (1996)	הדרך השלישית
2, 5	14 (1996), 15 (1999)	גשר (דוד לוי)
6	15 (1999)	מפלגת המרכז
15, 6	15 (1999), 16 (2003)	שינוי
3, 2	15 (1999), 16 (2003)	עם אחד
7	17 (2006)	גיל (הגמלאים)
5, 6	19 (2013), 20 (2015)	התנועה
1, 1, 4, 10	20 (2015), 21 (אפריל 2019), 22 (ספטמבר 2019), 23 (2020)	כולנו
1, 1	22 (ספטמבר 2019), 23 (2020)	גשר (אורלי לוי-אבקסיס)

1 מושבים שמפלגות זכו בהם במסגרת בריחות עם מפלגות אחרות מופיעים במספרים מודגשים.

הדרך השלישית

מקורה של מפלגת הדרך השלישית בהתארגנות של תנועה א־מפלגתית אשר נוסדה בשנת 1994. מטרת התנועה הייתה להבטיח שהשליטה ברמת הגולן תיוותר בידי ישראל גם במקרה של הסכם שלום עם סוריה. התארגנות זו זכתה לתמיכה רחבה מימין ומשמאל. במיוחד בלשו בתנועה הרמטכ"ל לשעבר דן שומרון וח"כ אביגדור קהלני (מפלגת העבודה). התמיכה הרחבה מצד חברי כנסת משורות מפלגת העבודה התקיימה כל עוד דובר בהתארגנות ובפעילות חוץ-פרלמנטרית. אולם פעילות בכנסת גופא ואף הצבעה של שני חברי מפלגת העבודה אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן כנגד הסכם אוסלו ב' יצרו קרע בין התנועה לבין המפלגה, שהייתה באותה העת בשלטון. אנשי הדרך השלישית לא מיהרו להקים מפלגה משום שכעמותה היו חופשיים יותר בגיוס תרומות ובהוצאות לטובת קידום רעיונותיהם. רק לקראת הבחירות של 1996 התפלגו קהלני וזיסמן באופן רשמי ממפלגת העבודה והדרך השלישית נרשמה כמפלגה. יחסים אישיים בעייתיים בין שומרון לקהלני הובילו לפרישתו של שומרון מפעילות במפלגה, פרישה שהותירה לקהלני וליהודה הראל את הנהגתה (קנולר, 2017).

הזירה האלקטורלית

המפלגה התמודדה בבחירות 1996, שהיו הבחירות הראשונות שבהן הצביעו אזרחי ישראל בשני פתקים, האחד למועמד לראשות הממשלה והשני לרשימה לכנסת. המפלגה הציגה עצמה בעיקר כמי שתבטיח את אי-החזרת רמת הגולן לסוריה במסגרת של הסכם שלום. נוסף על כך ציירה עצמה המפלגה כמפלגת מרכז, האוחזת בעמדות מתונות לא רק בנושאים טריטוריאליים (גורל שטחי יהודה ושומרון וחבל עזה) אלא גם בענייני דת ומדינה. הדבר התבטא, בין היתר, בכינוי המלא שהופיע על פתק ההצבעה שלה ("הדרך השלישית להסכמה לאומית") ובאחת מסימאות הבחירות הבולטות שלה - "דתיים וחילוניים נפגשים במרכז". המפלגה זכתה ב-3.7% מהקולות, שיעור שהספיק לה כדי לקבל ארבעה מושבים בכנסת. לפי ניתוח של סקרי INES חלק ניכר מן התמיכה בדרך השלישית הגיע ממי שתמכו במפלגת העבודה ובמפלגת צומת בבחירות 1992. מנתוני ההצבעה ביישובים שונים עולה כי הייתה תמיכה גבוהה יחסית במפלגה ביישובים שיש בהם ריכוזים גבוהים של בני המעמד הבינוני-גבוה כגון מכבים-רעות (6.9%) ושוהם (6.6%), במספר יישובים דרוזיים (בית ג'ן, ג'וליס, 8% ו-6.8%, בהתאמה), בהתנחלויות גדולות (אפרת, אורנית, אלפי מנשה, 6.4%, 6.6% ו-6.3%, בהתאמה) וכצפוי תמיכה גבוהה במיוחד ביישובים בגולן: בקצרין (10.8%) ובמיוחד במועצה האזורית גולן (26.4%).

בבחירות 1999 התמודדה הדרך השלישית לאחר שאיבדה תמיכה ציבורית רבה ולאחר שמחצית מחברי הסיעה שלה (הח"כים עמנואל זיסמן ואלכס לובוצקי) החליטו לא להתמודד מחדש. נראה שחברותה של המפלגה בממשלת נתניהו הרחיקה ממנה בוחרים רבים שמקורם היה במפלגת העבודה (קנולר, 2017). בבחירות אלה זכתה המפלגה ב-0.7% מהקולות בלבד ולא עברה את אחוז החסימה.

זירות הכנסת והתמשלה

הדרך השלישית יוצגה בכנסת ה-14 (1996-1999) בידי ארבעה חברי כנסת: שניים מהם כיהנו בכנסת הקודמת מטעם מפלגת העבודה (קהלני וזיסמן), אחד זוהה עם מפלגת העבודה בהיותו איש התנועה הקיבוצית (הראל) ואחד גויס מן האקדמיה (לובוצקי - דתי-לאומי ותושב גוש עציון). לקראת סוף כהונת הכנסת ה-14 פרש זיסמן וכיהן כסיעת יחיד. כאמור, המפלגה הצטרפה אחרי בחירות 1996 לקואליציה בראשות בנימין נתניהו, שנבחר בבחירות ישירות לראשות הממשלה. יושב ראש הדרך השלישית אביגדור קהלני מונה לשר לביטחון פנים, בעוד שעמנואל זיסמן מונה ליושב ראש ועדת החינוך של הכנסת.

הזירה הפנים-מפלגתית

עוד לפני הקמתה הרשמית חוותה המפלגה מאבק על ההנהגה בין הרמטכ"ל לשעבר שומרון לבין ח"כ קהלני. מאבק זה, שכאמור היה בו גם רקע אישי (שומרון כרמטכ"ל סירב לקדם את קהלני לדרגת אלוף), הסתיים בניצחונו של האחרון ובפרישתו של הראשון. מעמדו של קהלני כיושב ראש אושר בכינוס שהשתתפו בו חברי מועצת המפלגה, שכללה כ-160 חברים, ובהם נציגים מן הסניפים וחברים נוספים. מועמדי המפלגה לכנסת נבחרו בהליך מדורג. בתחילה גובשה רשימת מומלצים על ידי גוף מצומצם בן שבעה חברים, והיא הוגשה לחברי מועצת המפלגה. לאחר מכן התבקש כל חבר מועצה לאשר את הרשימה או לדרג בעצמו את המועמדים. נראה כי רוב חברי המועצה בחרו לדרג בעצמם את המועמדים, כיוון שהרשימה שנוצרה הייתה שונה מרשימת המומלצים (רהט ושרהדר, 1999א).

לאחר הבחירות ניסתה המפלגה לייסד מוסדות מרכזיים וכן לפרוש רשת של סניפים אזוריים ("מרחבים") בכל רחבי הארץ. המוסדות כללו מועצה בת 250-300 חברים וגופים מצומצמים יותר לניהול יום-יומי שוטף. אולם הניסיון הארגוני לא הצליח לבסס את המפלגה, שניזוקה מכך שצמרתה תמכה בנתניהו בעוד חלק ניכר מחבריה ופעיליה, אשר באו משורות מפלגת העבודה, התנגדו לו. קנולר (2017) מציינת כי בכינוס מועצת הדרך השלישית בראשית 1998, במעמד ראש הממשלה, נכחו רק 78 צירים.

אידיאולוגיה

כאמור, המפלגה עשתה מאמץ גדול למצב עצמה כמפלגת מרכז. בכל אחד מן הנושאים המרכזיים - מדיניות חוץ וביטחון, דת ומדינה וחברה וכלכלה - הציגה המפלגה את שני צידי המטבע. דבר זה בא לידי ביטוי בולט ברשימת "עיקרי מטרותיה" שהגישה כאשר נרשמה אצל רשם המפלגות בראשית 1996. כך למשל בתחום החוץ והביטחון: "תמיכה במהלכי שלום תוך נכונות לפשרה" וגם "נאמנות לזכותו ההיסטורית של עם ישראל בארץ ישראל"; "עמידה על הסדרי שלום שיבטיחו את אחיזתה הביטחונית והתיישבותית של ישראל בבקעת הירדן, בצפון ים המלח, ברמת הגולן, סביבות ירושלים ובגושי התיישבות חיוניים לביטחון שאינם מאוכלסים בצפיפות בערבים". כמו כן צוין הצורך בחיזוק ההתיישבות באזורים אלו אבל גם "התנגדות לשליטה בעם אחר"³. בתחום הדת והמדינה: "חיזוק זהותה היהודית של המדינה וצמצום החקיקה הדתית". בתחום הכלכלה: "כלכלה חופשית וצמצום מעורבות הממשלה במשק תוך תמיכה בשכבות החלשות". ניתן לקבוע כי המפלגה עשתה כל מאמץ להציג עצמה כמי שמחפשת את שביל הזהב בין ימין לשמאל, בין דתיים לחילונים, בין עשירים לעניים; או אולי, מנקודת מבט מעשית או ביקורתית יותר, פשוט עשתה כל מאמץ לגייס את קולותיהם של מצביעים רבים שנמצאו במרכז.

גשר

חלק זה ידון בשתי המפלגות שנקראו בשם זה: הראשונה הוקמה בשנות ה-90 בידי דוד לוי והשנייה הוקמה בשלהי 2018 בידי בתו אורלי. הרקע להקמתה של גשר (הראשונה) היה סכסוך מתמשך בין ח"כ דוד לוי, מוותיקי ומבכירי הליכוד, שאף התמודד על ההנהגה, לבין בנימין נתניהו, אז כוכב צעיר עולה שנבחר ליושב ראש הליכוד בשנת 1993, חמש שנים בלבד לאחר שנבחר לראשונה לכנסת. הקרע ביניהם הגיע לשיא סביב פרשת "הקלטת הלוהטת" בשנת 1993,⁴ אך לא התאחה ונשכח גם בשנים שאחר כך והוביל את לוי להכריז ביוני 1995 על

3 בכנסת ה-14 התקיימו שתי הצבעות מדיניות בולטות. בראשונה - על הסכם חברון (ינואר 1997) - הצביעו שלושה מחברי סיעת הדרך השלישית בעד, בעוד שקהלני נעדר מההצבעה; בשנייה - על הסכם ואי (נובמבר 1998) - הצביעו שלושה מחברי הסיעה בעד, אך יהודה הראל בחר להימנע.

4 פרשת "הקלטת הלוהטת" פרצה בראשית שנת 1993, על רקע הפריימריז לראשות הליכוד שבהם התמודדו בין היתר נתניהו ולוי. נתניהו עלה לשידור במהדורת "מבט" וטען שקיבל אולטימטום ולפיו אם לא יסיר את מועמדותו יחשף קלטת שתוכיח לכאורה את קיומו של רומן שניהל מחוץ לנישואים. נתניהו האשים שהאיומים הגיעו מאדם אחד "מוקף חבורה של פושעים" מחוץ רמיזה ברורה שמדובר בדוד לוי. חקירת משטרה בנושא לא מצאה כל ראיות לקיומה של קלטת כזו.

הקמתה של תנועה חדשה בשם "גשר". תשעה חודשים לאחר מכן, בשלהי כהונת הכנסת ה-13, התפלגו לוי וח"כ דוד מגן מסיעת הליכוד ורשמו את התנועה כמפלגה בשם "גשר - מפלגה חברתית-לאומית". הגם שעל פי רוב לא נטען בגלוי כי המפלגה הוקמה גם על רקע עדתי, ברי כי לסכסוך ולקרע הפנים-ליכודי היה גם יסוד עדתי (שלום שטרית, 2004).

כשני עשורים לאחר מכן "החייתה" אורלי לוי-אבקסיס, בתו של דוד לוי, את השם "גשר" כאשר בחרה להשתמש בו עבור מפלגתה החדשה. לוי-אבקסיס פרשה מסיעת ישראל ביתנו בשנת 2016, וכשנה לאחר מכן הכריזה על כוונתה להקים מפלגה חדשה שתמודד בבחירות לכנסת ה-21 ותתמקד בנושאי חברה ורווחה. בדצמבר 2018, לאחר התפזרות הכנסת ה-20, נרשמה המפלגה החדשה (עם השם הישן) כדין אצל רשם המפלגות.

הזירה האלקטורלית

על אף היחסים האישיים הגרועים בין לוי לנתניהו, ולמרות שלוי ומגן התפלגו מהליכוד חודשיים לפני יום הבחירות, ההתמודדות הצמודה על ראשות הממשלה בין פרס לנתניהו בבחירות 1996 הניעה את האחרון לעשות כל מה שניתן על מנת לנטרל איומים פוטנציאליים על סיכוייו לזכות בראשות הממשלה. איום בולט היה הצגת מועמדות של דוד לוי לראשות הממשלה. מהלך כזה היה מפצל את קולות מצביעי הימין ופוגע בסיכוייו של נתניהו לנצח במרוץ (מנדילוב, 1999: 236). בעקבות זאת נפתח משא ומתן מואץ בין הליכוד לבין גשר (ובמקביל - גם עם צומת של רפאל איתן) על התמודדות ברשימה משותפת. במסגרת ההבנות שהושגו בין שתי המפלגות שובצו שישה מועמדי גשר עד המקום ה-37 ברשימת הליכוד-גשר-צומת, וחמישה מהם הצליחו לזכות בייצוג בכנסת ה-14, אשר נבחרה בשנת 1996. גם בבחירות הבאות (1999) לא התמודדה גשר באופן עצמאי. הפעם היא חברה למפלגת העבודה ולמימד במסגרת רשימת ישראל אחת, ושני מועמדים מטעמה (האחים דוד ומקסים לוי) נבחרו מטעם רשימה זו לכנסת ה-15 (1999-2003). בעקבות התמוטטותה המהירה של ממשלת ברק במהלך שנת 2000 בחרו דוד לוי ואישים בולטים נוספים מגשר לשוב לליכוד או לפרוש מן הפוליטיקה, ובבחירות 2003 לא התמודדה המפלגה.

בניגוד למפלגת גשר הראשונה, שלא התמודדה בבחירות באופן עצמאי, גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס העמידה את עצמה למבחן אלקטורלי בבחירות לכנסת ה-21. מסע הבחירות שהשיקה עם הסיסמה "זה הזמן להתעורר" התמקד בנושאים חברתיים, ובתעמולת הבחירות הוצגה לוי-אבקסיס כמועמדת לתפקיד שרת הבריאות. סקרי הבחירות המוקדמים חזו לגשר ארבעה עד שישה מושבים, אך התמיכה במפלגה נחלשה במהירות. לאחר שגישושים על חבירה אפשרית למפלגת חוסן ישראל בראשות בני גנץ (עוד טרם כריתת הברית עם יש עתיד והקמת כחול לבן) כשלו, חזו

רק סקרים בודדים כי גשר תיכנס לכנסת. אכן, המפלגה זכתה בכ-75,000 קולות (1.7%), שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה ולזכות בייצוג בכנסת. ניתוח של דפוסי ההצבעה מעיד על כך שאת התמיכה הגבוהה ביותר קיבלה גשר בקיבוצים (2.5%) ובערי מרכז מבוססות (2.4%). לעומת זאת היא זכתה רק ב-1.8% מקולות המצביעים ביישובי פיתוח, שיעור זהה לזה שקיבלה בתל אביב ובהתנחלויות. לקראת הבחירות השניות באותה שנה (ספטמבר 2019) יצרה גשר ברית מפלגתית עם מפלגת העבודה, ולוויאבאקסיס מוקמה במקום השני ברשימת העבודה-גשר. יושב ראש מפלגת העבודה, עמיר פרץ, תלה בשותפות הזו תקוות רבות וטען שהיא תביא קולות מהפריפריה. תקוות אלה נכזבו. החיבור לא הניב רווח אלקטורלי והברית קיבלה שישה מושבים בלבד, מתוכם אחד ללוויאבאקסיס. למרות זאת פרץ לא פירק את השותפות. בבחירות של 2020 שובצה נציגת גשר במקום השני ברשימת העבודה-גשר-מרצ. היא מיעטה להתערב בקמפיין ונראתה מסויגת ולא נלהבת מהחיבור. בדיעבד זה היה בגדר סימן מוקדם להצטרפותה, לאחר הבחירות, למחנה הימין (ליבוניץ-דר, 2020). לקראת הבחירות לכנסת ה-24 (2021) שובצה לויאבאקסיס כמועמדת מטעם הליכוד במקום ה-26 ברשימה ונבחרה לכנסת.

כפי שניתן לראות, בשני המקרים של מפלגות גשר כוחן העצמאי כמעט לא הועמד למבחן (וכאשר עמד למבחן, בבחירות אפריל 2019, המפלגה לא עברה את אחוז החסימה). אולם דימוין בזכות העומדים בראשן, אב ובתו, נתפס כנכס בסמלו באופן מפורש את הנושא החברתי-כלכלי ובאופן מובלע את נושא הייצוג הערתי.

זירות הכנסת והתמשלה

כפי שהוזכר, סיעת גשר הוקמה בסוף כהונת הכנסת ה-13, עם פרישתם של דוד לוי ודוד מגן מהליכוד. לכנסת ה-14 (1996-1999) נבחרו חמישה חברים מטעמה במסגרת הרשימה המשותפת עם הליכוד וצומת. כל החמישה היו יוצאי הליכוד: לוי, מגן ומיכאל קליינר היו חברי כנסת, בעוד שמקסים לוי ויהודה לנקרי כיהנו כראשי רשויות מקומיות מטעם הליכוד. הזיהוי הערתי המובהק של המפלגה השתקף בעובדה שארבעה מתוך חמשת חברי הכנסת של המפלגה נולדו במרוקו. אולם המפלגה אשר נשאה את הדגל החברתי-כלכלי לא התמקדה בתחום זה בזירה הממשלתית. לאחר ניצחונו של נתניהו במרוץ לראשות הממשלה וכינון הממשלה ה-27, מונה יושב ראש גשר דוד לוי לשר החוץ ואילו דוד מגן מונה לסגן שר האוצר.

לא חלף זמן רב עד ששוב התגלעו חיכוכים בין לוי לבין נתניהו. בקיץ 1997 כינס לוי מסיבת עיתונאים שבמהלכה קבל על אי-ישיטתו בנושאים מדיניים ופוליטיים ועל הזנחת הנושאים החברתיים. הוא הוסיף כי הוא מתחבט לגבי המשך חברותו בממשלה. ההתלבטות באה לקיצה בראשית ינואר 1998, כאשר לוי הודיע על התפטרותו על רקע אישור תקציב המדינה אשר "לא

נתן מענה לשכבות החלשות": "איני חבר עוד בממשלה זו. אני עם השותפות הזו גמרתי. גם אדם מנוסה כמוני, שאתם אוהבים לייחס לו תכונות כאלה ואחרות, נשבר לו" (לוי, 2011).

ערב הבחירות לכנסת ה-15 עזבו האחים לוי ויהודה לנקרי את הסיעה המשותפת עם הליכוד בכנסת והקימו מחדש את סיעת גשר.⁵ זמן קצר לאחר מכן הצטרפה גשר אל ישראל אחת בראשות אהוד ברק. הוסכם כי דוד לוי ישובץ במקום השלישי ברשימה וימונה לשר בכיר עם "עדיפות לתיק החוץ" (ורטר, 1999). לוי אכן מונה לשר החוץ, אך החזיק בתפקיד שנה בלבד. באוגוסט 2000 הוא התפטר מהממשלה על רקע נסיעתו של ברק לוועידת קמפ דייוויד וקידום המהלכים המדיניים עם הפלסטינים:

הצעד הזה הוא בלתי נמנע [...] באותה פסגה נדונו דברים המנוגדים בתכלית לבסיס עליו הקמנו את השותפות בינינו. הדברים הללו נוגעים בנפש האומה [...] יוצא שאנחנו לראשונה, היינו מוכנים ללכת לחלוקה ממש של ירושלים [...] ברק עשה ויתורים מרחיקי לכת. הפלסטינים ידרשו רק עוד (שדמי, 2000).

לאחר הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בשנת 2001, שבהן ניצח אריאל שרון את אהוד ברק, התפלגה גשר באופן רשמי מסיעת ישראל אחת. היא נותרה סיעה בת שלושה חברים למשך שאר כהונת הכנסת ה-15. הסיעה לא נכללה בקואליציה שהקים שרון במרץ 2001 והצטרפה לממשלה רק כשנה לאחר מכן, עם התמנותו של לוי לשר בלי תיק. הוא כיהן בתפקיד פחות מארבעה חודשים והתפטר מהממשלה על רקע אישור תקציב המדינה בהאשימו את הממשלה באטימות. בכך השלים לוי "סדרה" של שלוש התפטרות רצופות: מממשלות נתניהו, ברק ושרון.

לוי-אבקסיס, הנבחרת היחידה מטעם גשר המחודשת, זכתה לחוות את כהונתה הקצרצרה של הכנסת ה-22 (2019-2020) במסגרת ברית העבודה-גשר. לאחר הבחירות לכנסת ה-23 (2020) חוללה לוי-אבקסיס סערה כאשר פרשה מברית העבודה-גשר-מרצ והצטרפה אל "בלוק הימין". באופן רשמי היא נימקה את הפרישה על רקע התנגדותה לרעיון של הקמת ממשלת מיעוט בראשות בני גנץ בתמיכה מבחוץ של הרשימה המשותפת. אחרים הסבירו את המהלך כפרי של הבטחות שניתנו לה מטעם הליכוד. לוי-אבקסיס מונתה לשרה לחיזוק ולקידום קהילתי בממשלה ה-35, שהוקמה במאי 2020. בבחירות 2021 היא כבר התמודדה במסגרת הליכוד, לאחר שיושב ראש המפלגה הקצה לה אחד מן המקומות שהוא היה רשאי לשריין למועמדים על פי שיקול דעתו. כך, חציית הקווים מצידה מימין לשמאל הסתיימה כמו זו של אביה, בשיבה לימין, כאשר הממד החברתי אינו מצליח בסופו של דבר לגבור על הממד המדיני.

5 מיכאל קליינר התפלג אף הוא מסיעת הליכוד והצטרף אל בני בגין ודוד ראם בסיעת חרות, שהתמודדה בבחירות 1999 במסגרת רשימת האיחוד הלאומי (ראו פרק על מפלגות הימין הרדיקלי בספר זה). חבר הכנסת החמישי של גשר, דוד מגן, עזב אף הוא את הסיעה המשותפת בכנסת והצטרף אל יצחק מרדכי במפלגת המרכז.

הזירה הפנים-מפלגתית

מפלגת גשר של 1996, שקמה על בסיס תמיכה אישית ברוד לוי, התמודדה מראשית דרכה עם קשיים ארגוניים ובעיות פנימיות. אומנם היא כחרה לקיים את בחירת מועמדיה לכנסת באופן דמוקרטי יחסית, בבחירות במועצה המכוננת שלה, אולם תוצאות הבחירה נתפסו כמשקפות במדויק את "הדיל" שקבעה התארגנות הרוב במפלגה (רהט ושר-הדר, 1999א). לקראת בחירות 1999, שבהן חברה גשר לברית עם מפלגת העבודה ומימד, נבחרו המועמדים שוב בהתמודדות על קולות חברי המועצה המכוננת של התנועה. במקרה זה התחוללה הפתעה כאשר מועמד מכהן, ח"כ יהודה לנקרי, נוצח בידי מועמד חדש (מרדכי משעני).

בכל הנוגע למפלגת גשר של אורלי לוי-אבקסיס, אשר קמה לקראת בחירות אפריל 2019, נראה כי דובר בעיקרו של דבר במפלגה אישית אשר על פי מנהיגתה יישק דבר. היא ייסדה את המפלגה, הנהיגה אותה, והייתה מי שקבעה את הרכב הרשימה לכנסת ואת אופן הריצה לכנסת (עצמאית או בברית עם מפלגות נוספות). בבחירות 2021 לא התמודדה המפלגה, וראשת המפלגה התמודדה כנציגת הליכוד.

אידיאולוגיה

ממטרות גשר של 1996, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, עולה תמונה של מפלגה אשר עמדתה בנושאי חוץ וביטחון עמומה. ישנה הבעת מחויבות לשלום ולביטחון בצורה כללית ביותר. בהצבעה שנערכה בכנסת על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו ארבעה מחברי גשר בעד. קליינר היה היחיד שהתנגד. בהצבעה על הסכם ואי (נובמבר 1998) הצטרף מגן אל קליינר בהתנגדות למהלך. שאר חברי גשר הצביעו בעד. כפי שהוזכר, המהלכים המדיניים של אהוד ברק בשנת 2000 הביאו את גשר לפרוש מהמשלה ומסיעת ישראל אחת. לעומת המתניות (או העמימות) בתחום המדיני גשר שמה דגש רב על מדיניות חברתית על ידי שימוש במושגים כלליים של צדק חברתי ושל צמצום פערים אך גם באמצעות נגיעה ישירה בתחומים שונים. במטרותיה הוזכר כי יש לקבוע "איזון נאות" בין עידוד היוזמה הפרטית לבין מעורבות הממשלה. המפלגה גם הביעה מחויבות כללית לדמוקרטיה, זכויות האדם, שלטון החוק ומניעת אפליה. מכל מקום דומה כי התיק שקיבלה המפלגה, תיק החוץ, והמשברים שהניעו את המפלגה לפרוש מן הממשלה מדגימים כי הרגשת הנושאים החברתיים לא מומשה הלכה למעשה.⁶

6 באופן מוצהר ההתפרטות מממשלת נתניהו באה בשל קידום תקציב מדינה לא חברתי, אך היה ברור שחיכוכים אישיים וחוסר אמון הדדי בין לוי לנתניהו עמדו ברקע ההתפרטות.

מתוכנית העבודה שפרסמה מפלגתה של אורלי לוי-אבקסיס (מפלגת גשר, 2019) עולה שוב הדגש החברתי. מתוך תריסר עיקרי המפלגה, עשרה הוקדשו לנושאים כלכליים-חברתיים ורק אחד לנושא חוץ וביטחון ואחד לנושא דת ומדינה. ההתייחסויות לנושאי חוץ וביטחון ולענייני דת ומדינה (המבוססות על אמנת גביון-מדן) ייצגו עמדה מתונה ומגשרת. ההתייחסויות לנושאי כלכלה וחברה שמו דגש על מדיניות רווחה וחינוך, ועולה מהן גישה סוציאל-דמוקרטית של שילוב בין שוק כלכלי חופשי לבין מדיניות רווחה מפותחת. בעוד החבירה של אורלי לוי-אבקסיס לגוש הימין (הגם שהתמודדה לכנסת כברית עם מפלגות שמאל) סימנה את עוצמתו של השסע המרכזי בהגדרת הפוליטיקה הישראלית, הרי כהונתה כשרה העוסקת בענייני חברה יכלה לסמן מחויבות לנושא. אולם מנקודת המבט של מבקריה דובר בכהונה בזבזנית בראש משרד מוצא ומיותר.

מפלגת המרכז

כבר בשנת 1998 החלו כמה התארגנויות של מספר דמויות ציבוריות בולטות להקמת מפלגת מרכז. בדצמבר של אותה שנה דווח על הקמתן של שלוש מפלגות מרכז - שתיים של אנשי הליכוד (רוני מילוא, דן מרידור) ואחת של הרמטכ"ל היוצא, אמנון ליפקין-שחק. אולם בין השלושה הייתה הסכמה עקרונית לשתף פעולה ולא לפצל כוחות בניסיון לקרוא תיגר על ראש הממשלה נתניהו ועל מועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה אהוד ברק (ורטר, 1998). שמועות על כך שיצחק מרדכי (הליכוד) שוקל אף הוא להצטרף למיזם הפוליטי הטרי הביאו את ראש הממשלה נתניהו לפטרו מתפקיד שר הביטחון בינואר 1999.

מיקומם של ארבעת בכירי המפלגה בצמרת הרשימה שלה הושפע מאוד מתוצאות של סקרי דעת קהל שבחנו את מידת התמיכה הציבורית באישיות כמועמדת לראשות הממשלה. כך, בתוך פרק זמן של כמה שבועות פינה רוני מילוא את המקום הראשון לדן מרידור, מרידור בתורו פינה את המקום לליפקין-שחק, וזה ויתר על המקום הראשון ועל תפקיד היושב ראש לטובת מרדכי (רהט, 2001: 363). במקביל לרשימה אצל רשם המפלגות קמה המפלגה כסיעה בכנסת לקראת בחירות 1999, סיעה שכללה פורשים מן הליכוד וממפלגת העבודה. אומנם דובר במציאת קרקע משותפת אידאולוגית בין יוצאי הליכוד ליוצאי מפלגת העבודה, אך אין להתעלם מכך שהתפתחות זו נגזרה גם מסכסוכים פנימיים בליכוד, מביקורת קשה על התנהלות ראש הממשלה נתניהו וכן מביקורות על מנהיג מפלגת העבודה החדש, אהוד ברק. לקראת הבחירות הופיעו בצמרת מפלגת המרכז לא רק בכירים מן הליכוד ורמטכ"ל לשעבר אלא גם דמויות שזוהו באופן מובהק עם מפלגת העבודה (דליה רבין-פילוסוף, בתו של ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, ואורי סביר, מאדריכלי הסכם אוסלו).

אולם בעקבות הכישלון האלקטורלי היחסי (ראו להלן) התפוררה התאגדות זו מהר מאוד במהלך כהונת הכנסת ה-15. חלק מחבריה חזרו לכור מחצבתם בליכוד, אחרים בחרו בדרך עצמאית, ואילו מנהיגה יצחק מרדכי, אשר הואשם ולאחר מכן הורשע בעשיית מעשים מגונים, פרש מן החיים הציבוריים.

הזירה האלקטורלית

כאמור, תכלית הקמתה של מפלגת המרכז הייתה הצבת מועמד מטעמה לראשות הממשלה בבחירות הישירות. היא ניסתה לעשות זאת מתוך שבירת התחרות המקוטבת של ימין-שמאל, וההרכב שלה - שפלל דמויות משני המחנות - הציטייר כהבטחה גדולה למערכת הפוליטית הישראלית. המפלגה הציגה עצמה לפני הבוחרים כמיוזם של התגייסות פוליטית לא שגרתית שנוצר בתגובה למשבר השלטוני והחברתי בישראל: המפלגות הישנות איבדו את הרלוונטיות שלהן ודרוש לפיכך "כוח מרכזי מוביל שיצליח לאחד את הכוחות המרכזיים בחברה" וכי יש צורך בהנהגה "מנוסה ואמינה שתייצג את רובו המכריע של העם" (ינאי, 2001: 326).

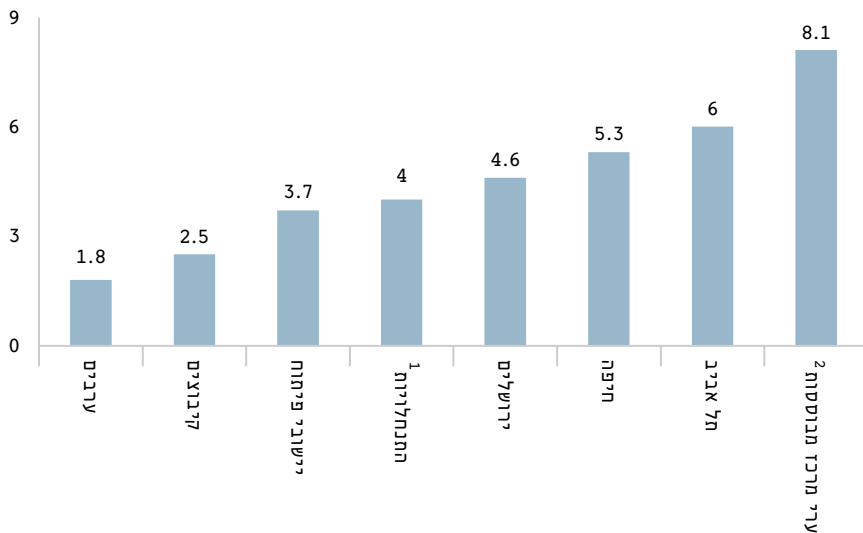
יצחק מרדכי הוצג לציבור כמועמד בעל הסיכוי הטוב ביותר לנצח את נתניהו, דבר שהשתקף בסיסמת הבחירות "רק מרדכי יכול לנצח בגדול". טענה זו התבססה על הנחה שלפיה יתקיים סיבוב שני במרוץ לראשות הממשלה (הנחה סבירה לאור ריבוי המועמדים עד שלב מתקדם בקמפיין). סקרים חזו שבסיבוב שני בין מרדכי לנתניהו הפער לטובת מרדכי יהיה גדול יותר מאשר הפער לטובת אהוד ברק במקרה של סיבוב שני בינו לבין נתניהו (Torgovnik, 2000: 146). אלא שבמקביל הראו כל הסקרים שבסיבוב הראשון מרדכי מפגר מאחורי שני המועמדים המובילים בפער ניכר ואינו מצליח ליצור מומנטום שיאיים על מעמדו של ברק כמועמד הראשי נגד נתניהו.⁷ אפילו הופעתו המוצלחת מול נתניהו בעימות הבחירות (שבו לא השתתף ברק) פגעה יותר בנתניהו משייעה למרדכי. ב-16 במאי, יום לפני הבחירות, הכריז מרדכי על פרישה מהמרוץ וקרא לתומכיו להצביע לאהוד ברק לראשות הממשלה ולמפלגת המרכז בבחירות לכנסת.

גם ההתמודדות של מפלגת המרכז עצמה (להבדיל מהקמפיין של מרדכי) הפיקה בסופו של דבר תוצאות מאכזבות. התחרות הייתה צפופה, והיא נאלצה להיאבק במספר חזיתות: מול ברית ישראל אחת (העבודה-גשר-מימד), שאף היא קראה תיגר על ראש הממשלה נתניהו, מול מפלגת מרכז נוספת (שינוי) ומול מפלגות סקטוריאליות, שהיו הנהגות הראשיות מההצבעה בשני פתקים שהייתה נהוגה בבחירות אלו (קניג, רהט וחזן, 2004).

7 אדרבא, בפברואר זכה מרדכי ב-20% תמיכה מול 30% שקיבל אהוד ברק, ובאפריל יחסי הכוחות כבר היו 10% מול 37% לרעת מרדכי (Torgovnik, 2000: 148).

המפלגה זכתה בבחירות בתמיכה של 5% מהקולות וכשישה מושבים, הרבה פחות מהמפלגות הגדולות, שאף הן נחלשו מאוד בבחירות אלו. תוצאה זו נתפסה ככישלון למי שניסו להציג חלופה שלטונית מרכזית שהתבססה על חברת אישים מהליכוד וממפלגת העבודה. התמיכה במפלגה הייתה גבוהה יחסית במעוזים מסורתיים של מפלגת העבודה, כגון ערי מרכז מבוססות ותל אביב. היא הצליחה הרבה פחות בהתנחלויות, ביישובי פיתוח ובקיבוצים, וקיבלה שיעור זניח של קולות במגזר הערבי (תרשים 11.1) לפי סקרי INES מצביעי המפלגה באו בעיקר ובאופן שווה פחות או יותר מקרב מצביעי מפלגת העבודה והליכוד בבחירות 1996. לקראת בחירות 2003 - אחרי שרוב רובם של אנשיה חזרו לכור מחצבתם הפוליטי או פרשו מן הפוליטיקה - התמודד חבר הכנסת הנותר שעמד בראשה, דוד מגן, וזכה בתמיכה זעומה של פחות מ-0.1%.

תרשים 11.1
התמיכה במפלגת המרכז בבחירות 1999 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נחוני ועדת הבחירות המרכזית, 1999.

זירות הכנסת והמשלה

עם השבעתה של הכנסת ה-15 לאחר בחירות 1999 יוצגה הסיעה בידי שישה חברים, חמישה גברים ואישה אחת. מפלגת המרכז נחשבה בעיני ישראל אחת כשותפה טבעית לקואליציה, והיא קיבלה שתי משרות שרים בממשלתו של אהוד ברק. מרדכי התמנה לשר התחבורה וליפקין-שחק הופקד על משרד התיירות. כהונתו של מרדכי בממשלה נקטעה בעקבות הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב אישום נגדו בגין הטרדה מינית ומעשים מגונים. הוא התפטר מהממשלה בסוף מאי 2000, וחודשיים לאחר מכן מונה רוני מילוא מטעם המפלגה לתפקיד שר הבריאות. מפלגת המרכז הייתה השותפה הנאמנה ביותר בקואליציה של אהוד ברק. למעשה, לאחר פרישתן בזו אחר זו של מרצ, ש"ס, ישראל בעלייה והמפד"ל מהקואליציה נותרה מפלגת המרכז השותפה היחידה בממשלת מיעוט קטנטנה.

במרץ 2001, לאחר שהושבעה הממשלה ה-29 בראשות אריאל שרון, התפוררה הסיעה בכנסת. מרדכי, ליפקין-שחק וסביר התפטרו מהכנסת. רביץ-פילוסוף הצטרפה לסיעת ישראל אחת, בעוד שמילוא ויחיאל לסרי (שנכנס במקום מרדכי) הצטרפו לסיעת הליכוד. חוסר לכידות היה מאפיין של המפלגה ואף של הסיעה מהיווסדן. הרבק שליכד אותן, ההתנגדות לנתניהו, הפך ללא רלוונטי עם ניצחונן של ברק ועם החלפתו של נתניהו בשרון בראשות הליכוד.

הזירה הפנים-מפלגתית

כפי שכבר הוזכר, ההכרעה על מיקום המועמדים הבכירים ברשימה נערכה באמצעות סקרי דעת קהל שבחנו מי מהם צפוי למשוך יותר קולות. כך נקבע כי מרדכי יעמוד בראש המפלגה וירוך מטעמה לראשות הממשלה. רשימת המועמדים נקבעה בידי ארבעת בכירי המפלגה. דובר בהליך ארוך שנלוו אליו לחצים ואיומים רבים על אי-חבירה ופרישה (מועלם, 1999). אלו היו סימן מבשר רעות להתפוררות העתידית. ההישג האלקטורלי הצנוע (שישה מושבים) לא סייע להרגיע את המתחים והמפלגה הצעירה לא התבססה אלא התפוררה. בכיריה ופעיליה (למעט בודדים אשר התמודדו וכשלו בבחירות 2003) פרשו מן הפוליטיקה, שבו למפלגות האם שלהם או חיפשו להם בית פוליטי אחר.

אידאולוגיה

חבירת בכירים מהליכוד ומתומכי מפלגת העבודה נועדה להוביל להחלפת ראש הממשלה נתניהו, ולא בהכרח שיקפה הסכמות אידאולוגיות נרחבות. המפלגה הציגה עמדה מרכזית בנושאי חוץ וביטחון כאשר בצד נכונות לפשרה נקבע כי נהר הירדן יהיה גבולה המזרחי של ישראל וכי הסכם שלום עם סוריה יהיה חייב לקבל תמיכת רוב מוחלט בכנסת ולעבור במשאל

עם (קנולר, 2017). מטרת המפלגה כפי שהוגשו לרשם המפלגות בעת רישומה ביטאו בעיקר עמדות קונצנזואליות (לפחות לאותה העת) של מחויבות לשלטון החוק ולערכים דמוקרטיים מתוך התייחסות לערכים הנגזרים מהיותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית. מטרת אימוץ חוקה כמו גם המחויבות לשמירה על אחדותה של ירושלים, שהופיעו אף הן, היו פנייה ברורה לקונצנזוס הישראלי, וכמותן גם הקריאה הלא מחייבת לצדק חברתי. בקצרה, דובר בדבק אידאולוגי שדרכו ניתן אולי לכוון קואליציות או בריתות מפלגתיות זמניות תלויות הקשר מידי. אולם התאגדות זו לא עמדה במבחן הזמן והאירועים הדרמטיים של אותה העת, כגון ניסיונות קידום הסכם השלום של ראש הממשלה ברק והאינתיפאדה השנייה. התנגדות על רקע אישי, כך נראה, אינה מספקת בסיס איתן להתאגדות לאורך זמן.

שינוי (1999-2006)

שינוי היא הוותיקה מבין המפלגות הנסקרות בפרק זה והיחידה מתוכן שיש לה שורשים עוד בשנות ה-70 של המאה ה-20. באופן מעניין, הצלחתה להפוך ממפלגה קטנטנה למפלגה משמעותית יותר בישרה גם את סופה. שינוי קמה בשנת 1974 על רקע מחדלי מלחמת יום הכיפורים.⁸ בשנת 1977 היא התמודדה בבחירות לכנסת במסגרת התנועה הדמוקרטית לשינוי (ד"ש), אך מהר מאוד פרשה ממנה על רקע הצטרפותה של מפלגה זו לממשלת בגין. בבחירות של 1981, 1984 ו-1988 התמודדה המפלגה באופן עצמאי, אך זכתה בתמיכה מוגבלת שתורגמה לייצוג של שניים-שלושה מושבים. בבחירות 1992 ו-1996 היא התמודדה במסגרת ברית מרצ וגם במסגרת זו זכתה בייצוג דומה. עם הפיכתה של מרצ למפלגה בשנת 1997 החליטו חלק מאנשי שינוי, במיוחד אלו בעלי תפיסה כלכלית-חברתית ימנית, לצאת לדרך עצמאית.

לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999) גייסה המפלגה לשורותיה את יוסף (טומי) לפיד, סופר ועיתונאי בכיר, שזכה לכולטות ולפופולריות גבוהה בתור חבר בצוות המנחים של תוכניות הטלוויזיה "פופוליטיקה" ולאחר מכן - "הכל פוליטי". יושב ראש שינוי אברהם פורז פינה לו את מקומו, ולפיד הוצב בראש הרשימה לכנסת ואף צירף אליה אנשים נוספים מחוץ למפלגה. המפלגה אשר זוהתה כחלק מגוש המרכז-שמאל יצאה לדרך חדשה בשנת 1999. היא אימצה מדיניות מרכזית יותר בנושאי חוץ וביטחון, מדיניות ימנית מובהקת יותר בנושאי חברה וכלכלה והבליטה במיוחד מדיניות חילונית רדיקלית בנושאי דת ומדינה.

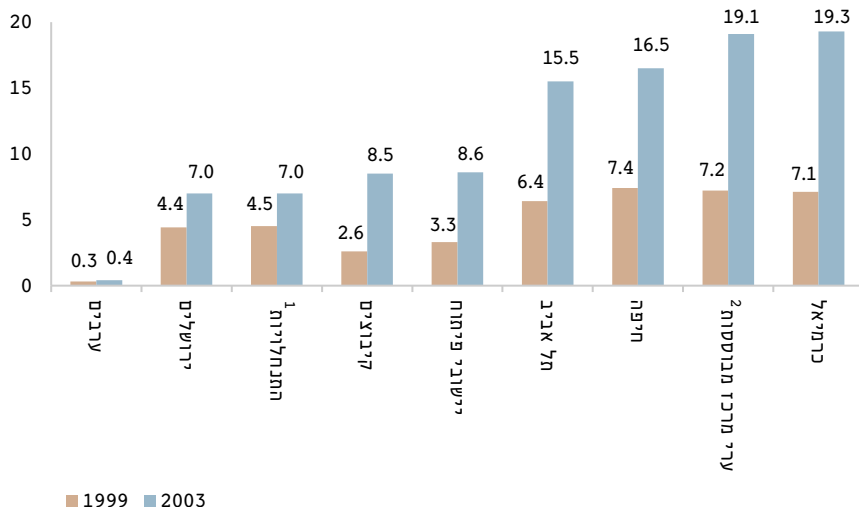
8 על הקמתה של שינוי בשנות ה-70 ראו גם בפרק על מרצ בספר זה (פרק 5); וכן אצל נויברגר, 1997: 168-172.

הזירה האלקטורלית

כניסתו של טומי לפיד להנהגת המפלגה סימנה גם תמורה בקו הרעיוני שלה. דובר בהסטת כובד המשקל האידאולוגי לענייני דת ומדינה ובעיקר - מלחמה במה שהציגה שינוי ככפייה הדתית-חרדית. תמורה זו השתקפה בשם המלא של המפלגה, כפי שהופיע בפתק ההצבעה בבחירות 1999 (שינוי - התנועה החילונית) ובקמפיין הבחירות שלה. הסיסמה המרכזית שנבחרה הייתה "יש לפיד לחילונים", ותעמולת הבחירות הציגה את הישראלי החילוני המשרת בצה"ל ומשלם מיסים בתור "פראייר" אשר מממן את החרדים. בבחירות זכתה שינוי ב-5.1% מהקולות ובשישה מושבים. היא זכתה בשיעורי תמיכה גבוהים בערים שיש בהן ריכוזים של חילונים בני המעמד הבינוני-גבוה (כגון תל אביב וערי מרכז מבוססות - תרשים 11.2). כמו כן ניכרה הצלחה רבה לשינוי בקרב העולים מברית המועצות לשעבר, אשר בשונה מרוב המצביעים היהודים התאפיינו בהשקפת עולם ניצית וחילונית בעת ובעונה אחת. הצלחה זו ניכרה כאשר בוחנים את שיעורי התמיכה בשינוי ביישובים שבהם ישנם ריכוזי מצביעים שמוצאם בברית המועצות לשעבר כגון כרמיאל וחיפה (דיסקין, 2004).

תרשים 11.2
התמיכה בשינוי בבחירות 1999 ו-2003 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2003-1999.

בחירות 2003 היו השיא בהישגיה האלקטורליים של שינוי. הישגותה באופוזיציה במהלך כל כהונת הכנסת ה-15 (היחידה מבין המפלגות הציוניות שלא הצטרפה בשום שלב לממשלות ברק ושרון) הקנתה לה אמינות ואהדה בקרב ציבור בוחרים רחב. זאת, בייחוד לאור עמדתה חסרת הפשרות סביב חקיקת "חוק טל", שעסק בגיוס חרדים לצה"ל, ולנוכח המשבר הכלכלי שפגע במשק. הפעם היא רצה בשם "שינוי - מפלגת החילונים ומעמד הביניים". סיסמת הבחירות שנבחרה - "חייבים שינוי בממשלה" - רמזה כי הפעם היעד המרכזי הוא להשפיע מתוך הממשלה, ובתעמולת הבחירות קראה שינוי לממשלת אחדות חילונית.

שינוי זכתה ב-12.3% מהקולות וב-15 מושבים, שהציבו אותה כמפלגה השלישית בגודלה בכנסת ה-16. זה היה הישג שווה ערך מבחינת מספר מושבים וגבוה יותר מבחינת שיעור קולות בהשוואה להישגה של ד"ש בבחירות 1977 (15 מושבים, 11.6% מהקולות). לפי נתוני INES שני שלישים מבחרי שינוי משנת 1999 המשיכו לתמוך במפלגה. עליהם נוספו 24% ממצביעי ישראל ביתנו, 14% ממצביעי ישראל אחת ומרצ ו-6% ממצביעי הליכוד בבחירות 1999. גם הפעם שיעורי התמיכה הגבוהים ביותר ניכרו בערים שיש בהן ריכוזים של חילונים בני המעמד הבינוני-גבוה ובקרב העולים מברית המועצות לשעבר (Knoller, 2004). אולם בשונה מבחירות 1999, הפעם היא הצליחה גם בקיבוצים וביישובי פיתוח. במגזר הערבי נותרה התמיכה בשינוי מזערית (תרשים 11.2). ההצלחה הגדולה בבחירות לכנסת עודדה את שינוי להתמודד גם בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו לקראת סוף שנת 2003. היא הציבה מטעמה מועמדים לראשות מספר ערים (ראשון לציון, באר שבע, כפר סבא) ובחיפה אף נבחר המועמד שתמכה בו, יונה יהב, שהתמודד מטעם רשימה המשותפת לשינוי ולירוקים. כמו כן נבחרו נציגים מטעמה למועצות של 18 מתוך 30 הערים הגדולות.

למרות ההצלחה הגדולה ב-2003, אל הבחירות הבאות ב-2006 הגיעה שינוי חבוטה ומפולגת. המנהיג הפופולרי שלה, טומי לפיד, עזב את המפלגה ואת החיים הפוליטיים בטריקת דלת (ראו בהמשך). פלג אחד של המפלגה (שכלל את פורז ועוד מספר חברי כנסת) התמודד במסגרת מפלגת חץ, בעוד פלג אחר (בראשות רון לוינטל) שמר על השם שינוי. שני הפלגים נחלו כישלון חרוץ. חץ זכתה רק ב-0.3% מן הקולות ושינוי זכתה רק ב-0.2%.

זירות הכנסת והממשלה

שני נציגים מטעם מפלגת שינוי נבחרו לכנסות ה-13 (1992-1996) וה-14 (1996-1999) במסגרת מרצ. היו אלה שניים מוותיקי המפלגה, חברי הכנסת אמנון רובינשטיין ואברהם פורז. רובינשטיין נותר, כאמור, במרצ, בעוד שפורז היה אחד מששת חברי הכנסת שנבחרו מטעם שינוי לכנסת ה-15 (1999). מקרב אותם ששת חברי כנסת היו אישה אחת (יהודית נאות) ועולה

אחד (ויקטור בריילובסקי). רק שניים מהנבחרים היו בעלי רקע מפלגתי בשינוי, ואילו לחלק מארבעת האחרים היה רקע של פעילות במסגרת מפלגות אחרות. לכנסת ה-16 נבחרו מחדש כל ששת חברי הכנסת ועוד תשעה חברים חדשים. בסך הכול ב-15 חברי הכנסת של סיעת שינוי נכללו ארבע נשים ושני עולים. רוב רובם של חברי הכנסת של שינוי היו ממוצא אשכנזי והתגוררו במרכז הארץ ובחיפה, פרופיל שאפיין גם את קהל בוחריהם.

לאחר ששהתה באופוזיציה בממשלות ברק (1999-2001) ושרון הראשונה (2001-2003), הצטרפה שינוי לקואליציה שהוביל הליכוד בראשות שרון אחרי בחירות 2003. בהתאם לגודלה ולמעמדה כשותפה הבכירה בקואליציה הוקצו למפלגה חמישה תפקידי שר: לפיד מונה לשר המשפטים, פורז לשר הפנים, נאות לשרה לאיכות הסביבה, יוסף פריצקי לשר התשתיות ואליעזר (מודי) זנדברג לשר המדע.⁹ משבר קואליציוני חמור בין שינוי לבין הליכוד פרץ בסוף שנת 2004 על רקע אישור תקציב המדינה שבמסגרתו הובטח להעביר כספים למפלגות הדתיות. לפיד איים כי הסיעה תתנגד לתקציב בכנסת: "כדי שנשאר בממשלה צריכים לקרות שלושה דברים: צריך להוציא מיהדות התורה את 290 מיליוני השקלים שהם קיבלו. דבר שני, לא לתת למפד"ל את 130 מיליוני השקלים שמתכוונים לתת להם, ודבר שלישי לא לתת לש"ס גרוש" (רהט, 2004).

חברי שינוי, כולל שריה, הצביעו נגד התקציב ובעקבות זאת פיטר אותם ראש הממשלה שרון. הסיעה עברה לחבוש את ספסלי האופוזיציה עד לסיום כהונת הכנסת. לקראת הבחירות, בעקבות המשבר הפנימי שפרץ בשינוי, התפצלה הסיעה לשניים: סיעת שינוי והסיעה החילונית, שהתמודדה לבסוף בשם "חץ".

הזירה הפנים-מפלגתית

ככל הידוע היו לשינוי מעט מאוד חברים (לפי נתוני רשם המפלגות מ-13 במרץ 1996 היו לה 1,367 חברים בשנת 1996). המוסד המפלגתי המרכזי היה מועצת המפלגה, שהיו לה סמכויות רחבות כגון בחירת מנהיג (שהייתה למעשה בחירת מספר אחת ברשימה לכנסת) ומועמדים והכרעה בסוגיות כולל חברות בקואליציה. המועצה שנבחרה בשנת 2002 מנתה 165 צירים. רובם נבחרו בידי חברי המפלגה, חלקם בסניפים ושלושה נבחרו כנציגי נוער שינוי.

9 ביולי 2004 פיטר ראש הממשלה את פריצקי מהממשלה לבקשתו של יושב ראש שינוי טומי לפיד. הרקע לפיטורים היה הקלטה שבה נשמע פריצקי אומר לחוקר פרטי שישמח אם ימצא חומר שלילי על עמיתו למפלגה אברהם פורז. את פריצקי החליף בממשלה אילן שלגי. מחלה קשה של השרה יהודית נאות הביאה לפרישתה מתפקידה בממשלה באוקטובר 2004. מי שהחליף אותה היה ויקטור בריילובסקי, שהספיק לכהן בתפקיד שר חמישה ימים בלבד בטרם פרשה שינוי מהקואליציה.

לקראת בחירות 1999 חרגה המפלגה ממנהגה בכל הנוגע לבחירת מועמדים. חלק מן המועמדים נבחרו כפי שהיה נהוג עד אז על ידי מועצת המפלגה. מועמדות לפיד עצמו כמספר אחת אושרה על ידי המועצה, והוא אף מינה מועמדים נוספים במקומות ריאליים (רביעי וחמישי) ברשימה לכנסת (קנולר, 2017). לקראת בחירות 2003 כמעט כל המועמדים, כולל לפיד, נבחרו בבחירות פנימיות על ידי מועצת שינוי. עם זאת, מקומו של זנדברג, שנתפס כסממן ימני במפלגה בגלל חברותו בעבר במפלגת צומת, שוריין.

הבחירות הפנימיות במועצת שינוי לקראת בחירות 2006 הובילו לקרע עמוק שהביא לפילוג והלכה למעשה - לקץ קיומה של המפלגה זמן קצר לאחר מכן. טומי לפיד אומנם נבחר למקום הראשון, אך בעל בריתו אברהם פורז הפסיד בקרב על המקום השני לחבר מועצת עיריית תל אביב רון לוינטל, שהוביל קו אופוזיציוני במפלגה. פורז ומחנה נאמניו ראו בתוצאות השתלטות עוינת על המפלגה והודיעו על פרישה מהמפלגה. לפיד עוד התחבט כשבועיים אך לבסוף הכריז אף הוא על פרישה. בהודעת הפרישה אמר ש"שינוי במתכונתה הנוכחית איננה ראויה לאמון הציבור" וכי מי שנותרו בה הם "חברי כנסת זוטרים וכמה עסקנים צעירים וחסרי ניסיון" (כרמל, 2006).

המפלגה שרדה שנים רבות כמפלגה ליברלית יונית קטנה (1981-1997) עם מעט חברי כנסת ומועצה בעלת סמכויות אשר נמנעה מלזעזע את הרכב ההנהגה. יציאתה של המפלגה לדרך חדשה לוותה בהצלחות אלקטורליות. אלו אפשרו לה להמשיך ולפעול ואף להפקיע לעיתים סמכויות מהמועצה לטובת גיוס מועמדים בולטים. אולם נראה כי עם ההצלחה האלקטורלית הופר האיזון. במועצת המפלגה נוצרה אופוזיציה חזקה שניסתה לקדם מועמדים חדשים שאתגרו את חברי הכנסת. שיטת בחירת המועמדים הרובית שהונהגה בשינוי לא אפשרה לאזן בין כוחות רוב למיעוט ואף עודדה את התגבשות המחנות ואת העימות בתוך המפלגה.

אידאולוגיה

הדגל המרכזי שהניפה שינוי בגלגולה בהנהגתו של טומי לפיד היה של עמדה רדיקלית בנושאי דת ומדינה, כולל קריאה להפרדה ביניהן. היא דיברה בשם החילוניות והליברליזם לא רק כנגד מה שראתה ככפייה דתית, אלא לטובת שינוי לכיוון של כינון מדינה חילונית. לפיד אף נקט רטוריקה חריפה ונוקבת במיוחד כנגד החרדים. הוא נחשב כמו שולמית אלזני ויוסי שריד למה שפונה בעיתונות החרדית "זולל חרדים". בהתאם לקו שלה הייתה שינוי מהמתנגדות המובהקות לחוק טל (שעסק בגיוס חרדים לצה"ל). לפיד אף הצהיר לאחר אימוץ החוק שיעתור לבג"ץ בבקשה לפסילתו. כמו כן שינוי התנגדה לחוק להגדלת קצבאות הילדים ("חוק הלפרט") שאושר בכנסת ה-15, וקיצוץ של קצבאות אלו היה מהדרישות הקואליציוניות הראשיות שלה עם כניסתה לממשלת שרון השנייה בשנת 2003.

לעומת זאת, ועל מנת לפנות לקהלים נוספים, שינוי מיצבה עצמה במרכז בנושאי חוץ וביטחון בהציגה עמדה פרגמטית שתמכה בפשרות ובמהלכים מדיניים (היא תמכה בתוכנית ההתנתקות בכל שלביה בממשלה ובכנסת) לצד עמדות ביטחוניסטיות ותמיכה בירושלים המאוחדת כבירת ישראל. במישור הכלכלי, ללא הצורך שהיה בעבר במסגרת ברית מרצ להתחשב בעמדות של מפ"ם ושל רצ, אחזה שינוי בעמדות נאו-ליברליות מובהקות שתמכו בשוק חופשי, בהפרטה ובהפחתת מעורבות הממשלה במשק (קנולר, 2017).

עם אחד

מפלגת עם אחד נוסדה לקראת בחירות 1999, לאחר שח"כ עמיר פרץ, יושב ראש הסתדרות העובדים החדשה, פרש ממפלגת העבודה יחד עם עוד שני חברי כנסת ממפלגתו והקים סיעה שחרטה על דגלה מדיניות חברתית-כלכלית סוציאל-דמוקרטית. במהלך חיי המפלגה (1999-2005) חברו אליה כוחות נוספים ממפלגת העבודה, מההסתדרות וממפלגות אחרות. המפלגה הצליחה לזכות בייצוג בכנסת בבחירות 1999 ובבחירות 2003, כאשר היא מניפה את הדגל החברתי-כלכלי ונשענת בעיקרה על הכוח ההסתדרותי. אולם הישגיה (שניים ושלושה מושבים בכנסת) לא אפשרו לה להפוך לחלופה שלטונית משמעותית ואפילו לא לשותפה קואליציונית בכירה. בשנת 2005 התמזגה עם אחד עם מפלגת העבודה, וזמן קצר לאחר מכן ניצח עמיר פרץ בפריימריז לראשות המפלגה.

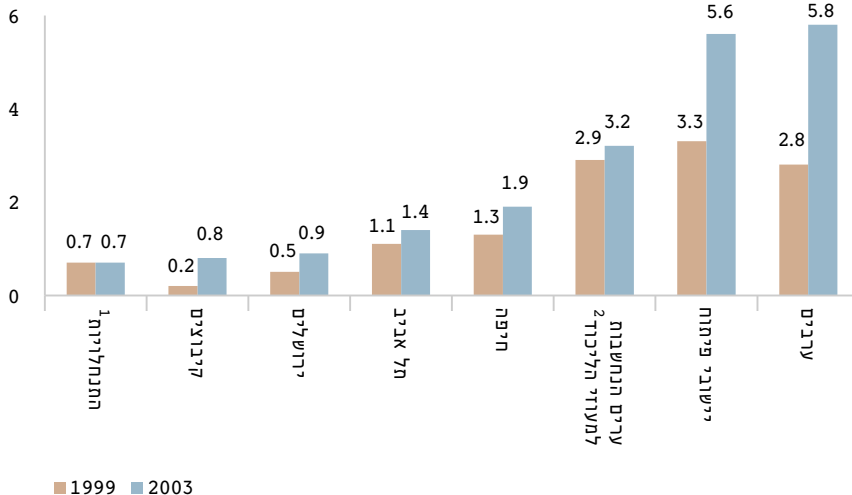
הזירה האלקטורלית

הזיהוי הסוציאל-דמוקרטי של עם אחד והתבססותה על המנגנון ההסתדרותי מצאו ביטוי בשם המלא שלה כפי שהופיע על גבי פתק ההצבעה (עם אחד - סיעת העובדים והגמלאים בישראל) ובסימת הבחירות שליוותה את הקמפיין שלה מ-1999: "עובדים עם כל הכוח". המפלגה נמנעה מלהביע תמיכה במי מהמועמדים לראשות הממשלה וקראה למצביעים לפצל את קולם: פתק אחד (לראשות הממשלה) "בשביל המדינה" ופתק שני (לעם אחד) "בשביל הפרנסה". בבחירות זכתה עם אחד ב-1.9% מהקולות ובשני מושבים. היא קיבלה תמיכה זעומה בקיבוצים, בהתנחלויות ובמעוזים חילוניים כמו תל אביב, ותמיכה גבוהה יותר במגזר הערבי, ביישובי פיתוח ובערים גדולות הנחשבות למעוזי הליכוד (תרשים 11.3).

בבחירות 2003 הצליחה עם אחד להגדיל כמעט את כוחה, וזאת למרות החזרה לבחירה בפתק הצבעה אחד. היא ניהלה קמפיין שהדגיש שהיא "המפלגה החברתית היחידה בישראל" וזכתה ב-2.8% מהקולות ובשלושה מושבים בכנסת. גם הפעם ניכרה תמיכה גבוהה יחסית במפלגה

ביישובי פיתוח בדרום הארץ (אופקים 5.1%, נתיבות 6.4%, קריית מלאכי 11.3%, שדרות 15.1%) ובמספר יישובים ערביים כגון רהט (11.6%) ושפרעם (11.1%) (דיסקין, 2004). לעומת ההתחזקות המשמעותית בשני מגזרים אלה, בשאר המקומות לא הצליחה עם אחד להגדיל את התמיכה בה במידה ניכרת. בהתנחלויות, בקיבוצים ובירושלים היא קיבלה פחות מאחוז מהקולות.

11.3 חרשים
התמיכה בעם אחד בבחירות 1999 ו-2003 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון, נתניה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2003-1999.

זירות הכנסת והמשלה

בכנסת ה-15 (2003-1999) ייצגו את עם אחד שני חברי כנסת. לצד עמיר פרץ נבחר חיים כץ, ראש סיעת עוז בהסתדרות ויושב ראש ארגון עובדי התעשייה האווירית, אחד הוועדים החזקים במשק. לקראת בחירות 2003 פרש כץ מעם אחד והצטרף לליכוד. למרות זיהויה החברתי וזיהויו של פרץ עם מפלגת העבודה לא הצטרפה עם אחד לקואליציה שהקים אהוד ברק לאחר ניצחונו בבחירות 1999. לעומת זאת היא החליטה להצטרף לקואליציה שהקים אריאל שרון

במרץ 2001, ושמואל אביטל (שלא היה חבר כנסת) כיהן מטעמה כשר לענייני תיאום חברתי. היא פרשה מהקואליציה בקיץ 2002 במחאה על אישורה של תוכנית החירום הכלכלית אשר כללה גזרות חברתיות.

בכנסת ה-16 ייצגו את המפלגה שלושה חברי כנסת, כאשר לעמיר פרץ הצטרפו יושבת ראש הסתדרות האחים והאחיות בישראל אילנה כהן ודוד טל, חבר כנסת שכיהן מטעם מפלגת ש"ס ופרש ממנה. כאמור, בשנת 2005 התמזגה הסיעה עם מפלגת העבודה (טל לא היה שותף למהלך והצטרף לקדימה מאוחר יותר), ומנהיג המפלגה פרץ אף זכה במרוץ לראשות מפלגת העבודה מאוחר יותר באותה שנה.

הזירה הפנים-מפלגתית

למפלגה היו כפי הנראה, בהתאם לדרישות החוק, מוסדות פנימיים, אך לא נמצאו אינדיקציות לכך שהם פעלו. סביר להניח שכאשר יושב ראש ההסתדרות כיהן כמנהיג המפלגה ורבים מאנשי המפלגה היו בכירים בהסתדרות, הבסיס הארגוני של המפלגה היה בהסתדרות ואילו המבנה המפלגתי שימש לטובת עמידה בתנאים החוקיים להקמת מפלגה, ריצה בבחירות וקבלת מימון ציבורי.

אידיאולוגיה

כאמור, המפלגה מיצבה את עצמה כמפלגה חברתית ובעלת עמדה סוציאלי-דמוקרטית. במטרות המפלגה שהוגשו לרשם המפלגות עם רישומה הייתה קריאה לצמצום הפערים ולהתייחסות למגוון של נושאי רווחה: אבטלה, פנסיה, העסקה הוגנת, זכויות נשים בעבודה, חינוך חינם, בריאות ודיוור. כמו כן הייתה התייחסות לזכויות העובדים והעובדות, כולל זכות ההתאגדות והשביתה, מה שהיה צפוי לאור היותה של המפלגה מבוססת על אנשי הסתדרות העובדים החדשה. כך, למשל, בכרזת בחירות מ-1999 התחייבה עם אחד לפעול למען העלאת שכר המינימום, חיסול "העבודות" בישראל (הפיכת עובדי קבלן לעובדים מן המניין) ופנסיה לכל אזרח. בהתאם לזיהויה החברתי היא הצביעה בעד "חוק הלפרט", שהגדיל במידה ניכרת את קצבאות הילדים (2000), וכאמור התנגדה לתוכנית החירום הכלכלית של שנת 2002, אשר כללה גזרות חברתיות נרחבות.

מה שבלט לא פחות מהזיהוי החברתי הוא התעלמות מנושאים אחרים, במיוחד מהנושא המרכזי של חוץ וביטחון ואף מנושאי דת ומדינה. אכן, דובר בניסיון להדגיש את הדגל הכלכלי-חברתי ולהימנע מעימות פנימי בין ראשי ותומכי המפלגה, שהחזיקו בעמדות שונות בנושאים אלו. אולם בסופו של דבר הניסוי המעניין להקים מפלגה חברתית על בסיס איגודי עובדים שהתנתקו

לאורך זמן מן המפלגות לאומיות לא עלה יפה. בכירי המפלגה חברו למפלגות אחרות בהתאם לנטייתם המדינית-ביטחונית.

גיל - גמלאי ישראל לכנסת

גיל, שהייתה מוכרת לציבור בתור "מפלגת הגמלאים" (ובשמה המלא: גיל - גמלאי ישראל לכנסת), לא הייתה מפלגת הגמלאים הראשונה שהתמודדה בבחירות לכנסת. אולם הישגה הגדול בבחירות של 2006 הפך אותה לראשונה וליחידה מבין מפלגות הגמלאים שזכתה בייצוג בכנסת. היא עשתה כן בהצלחה יחסית גדולה בהשוואה למפלגות נישא אחרות ובהשוואה למפלגות דומות בעולם הדמוקרטי. דובר בהתארגנות על בסיס מפלגה שכבר התמודדה בעבר, אך ההרכב האישי שלה הפעם היה שונה לחלוטין כמו גם בסיס התמיכה - הפעם היא קיבלה תמיכה רחבה מוועדי הגמלאים של חברות מרכזיות במשק.

הזירה האלקטורלית

בבחירות 2006 זכתה גיל ב-5.9% מן הקולות ובשבעה מושבים. הצלחת המפלגה הייתה מפתיעה ולא נצפתה בסקרים. כיוון שמעטים מן הבוחרים הביעו כוונות הצבעה למפלגה זו בסקרים, לא ניתן לעמוד על מקורות התמיכה במפלגה באמצעותם. נראה כי התמיכה בה גברה בימים האחרונים של מסע הבחירות, בתקופה שבה אסור לפרסם סקרים. מקובל היה לראות הצלחה זו לא רק כתמיכה מצד ציבור הגמלאים שמפלגה זו דיברה בשמם אלא גם כהצבעת מחאה של צעירים יותר בתקופה שבה רמת האמון הציבורי בפוליטיקה הייתה נמוכה מאוד.¹⁰ גיל פרטה על התחושות האלה בקמפיין הבחירות שלה, ותשדירים שהפיצה הפצירו בבחורים שבמקום פתק לבן יצביעו עבורה: "פתק לבן או הימנעות מהצבעה רק מחזקים את הפוליטיקאים שאתם לא רוצים [...] מפלגת הגמלאים היא היחידה שמורכבת מאנשים אמיתיים שנאבקים למען רעיון אמיתי [...] במקום פתק לבן הצביעו זך" (זך היו אותיות הרשימה).

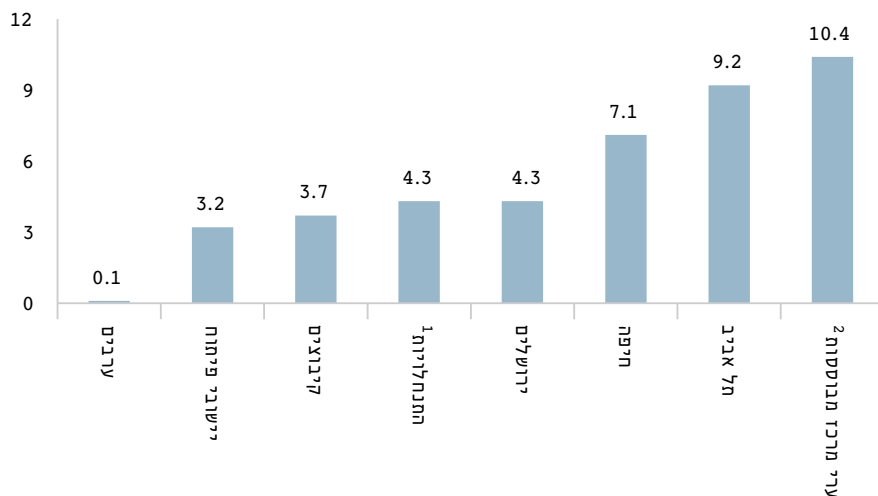
כפי שניכר בתרשים 11.4, התמיכה שקיבלה המפלגה הייתה גבוהה במיוחד במרכז הארץ (תל אביב וערי מרכז מבוססות) ובחיפה. מדובר באזורים שמתגוררים בהם גמלאים של ארגוני עובדים מרכזיים, ונראה כי ההתארגנות שלהם אומנם הצליחה לגייס מצביעים רבים למפלגה.

10 היו אלה הבחירות שנערכו לאחר תוכנית ההתנתקות ו"המפץ הפוליטי הגדול". המיאוס שחש הציבור מהממרכת הפוליטית והניכור כלפיה התבטאו גם במידת ההשתתפות - שיעור הצבעה (63.5%) היה הנמוך ביותר אי פעם בבחירות לכנסת.

עם זאת, ניכר גם כי המפלגה זכתה לתמיכה בכל רחבי המדינה, מה שמעיד כי סביר שחלק מכוחה נגזר מהצבעה של מי שחשו "שאינן להם למי להצביע". בבחירות 2009 התמודדה גיל שוב, אך תרמית המפלגה הייתה בשפל לנוכח המאבקים הפנימיים והפיצולים. היא זכתה רק בחצי אחוז מהקולות ולא עברה את אחוז החסימה. לפי סקרי INES מצביעי המפלגה מ-2006 נפרצו לכל עבר, במיוחד לקדימה, לליכוד, לעבודה ולישראל ביתנו.

11.4 תרשים
התמיכה בגיל בבחירות 2006 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2006.

זירות הכנסת והתמשלה

הסיעה בכנסת מנתה שבעה חברים - שישה גברים ואישה אחת. כצפוי, הגיל הממוצע של חברי הסיעה היה גבוה, 71.9, והטווח היה בין 58 ל-80. הסיעה נפגעה מוויכוחים פנימיים קשים שהובילו לפיצולים, ורוב חבריה לא התמודדו ברשימתה בבחירות הבאות. לאחר הבחירות הצטרפה המפלגה לקואליציה וקיבלה שני תיקים בממשלת אולמרט: יעקב בן-יזרי התמנה לשר הבריאות ורפי איתן לשר לענייני גמלאים.

הזירה הפנים-מפלגתית

ככל הנראה הגוף המרכזי במפלגה היה מזכירות המפלגה. היו גם ידיעות על ניסיון לכונן ארגון מפלגתי בעל פרישה ארצית. עם זאת, הרושם שעולה הוא שמי שניווט את דרכה של המפלגה היה מנהיגה, רפי איתן.

אידאולוגיה

כל מטרת המפלגה כפי שהוגשו לרשם המפלגות עסקו בנושאי רווחה הנוגעים לזכויות גמלאים: בריאות וסיעוד, דיור מוגן ופנסיה. מצע המפלגה עסק בעיקר בנושאים אלו. ההתייחסות לנושאי חוץ וביטחון הייתה מצומצמת ועמומה ("גבולות ביטחון שיבטיחו חיים שקטים לכל"), ואילו לגבי דת ומדינה הובעה עמדה שצידדה בהפרדת דת ממדינה יחד עם ראיית ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

התנועה

מפלגת התנועה הוקמה בידי ציפי לבני, שהייתה מבכירי מפלגת קדימה ואף עמדה בראשה בשנים 2008-2012 (ראו הפרק על קדימה בספר זה). כחודש לאחר שנוצחה בפריימריז לראשות קדימה בידי שאול מופז התפטרה לבני מהכנסת והכריזה על פרישתה מהמפלגה. בהודעה שמסרה נרמז כי אין בכוונתה לפרוש מהחיים הפוליטיים:

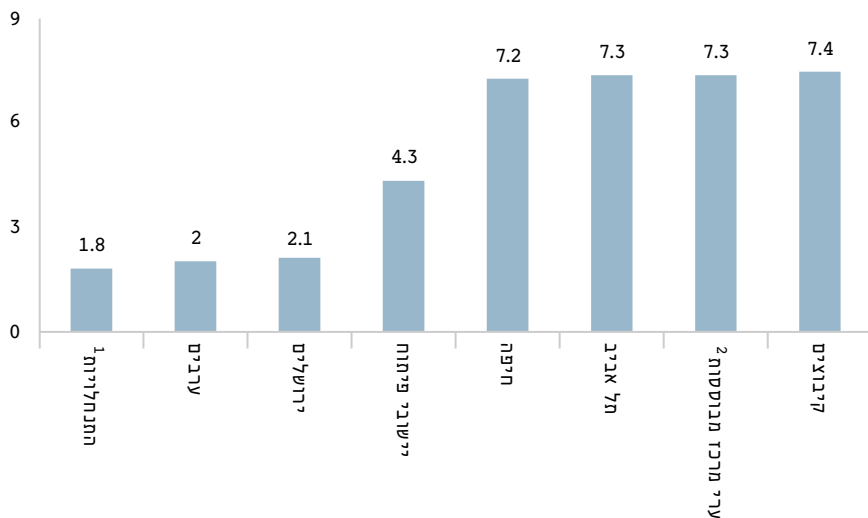
אני מכבדת את החלטת חברי קדימה שהחליטו להחליף אותי ולבחור בח"כ שאול מופז לראשות המפלגה [...] הוא זכאי להוביל את קדימה בדרכו, אבל אני חייבת להחליט על המשך דרכי הציבורית בצורה נקייה [...] עקרונותי וערכיי מחייבים אותי בעקבות תוצאות הפריימריז לעזוב את מפלגת קדימה [...] אני עוזבת בשלב זה את הכנסת אבל לא פורשת מהחיים הציבוריים (אזולאי, 2012ב).

מחוץ לכנסת החלה לבני לארגן תשתית פוליטית חדשה. בסוף נובמבר 2012 היא הכריזה על הקמתה של מפלגה חדשה, התנועה. ימים ספורים לאחר מכן התפלגו שבעה חברים מסיעת קדימה והקימו סיעה עצמאית בכנסת בשם "התנועה". לקראת בחירות 2013 הצטרפו לתנועה גם שני פוליטיקאים בולטים ממפלגת העבודה, אשר אף עמדו בראשה בעבר, עמרם מצנע ועמיר פרץ. התנועה הייתה בייסודה מפלגה אישית אשר קמה בעיקרו של דבר על רקע של רקע פנימי אישי במפלגת קדימה.

הזירה האלקטורלית

המפלגה התמודדה באופן עצמאי בבחירות 2013 וזכתה ב־5.0% מן הקולות, שהניבו שישה מושבים בכנסת. בשלבים הראשונים של הקמפיין צפו סקרי דעת קהל לתנועה בין שמונה ל־10 מושבים. בתקופה זו היא זכתה לתמיכה זהה ולעיתים אף גדולה מזו של יש עתיד, מפלגת מרכז חדשה שהתמודדה עימה על קהל מצביעים דומה, זה שבבחירות 2009 הצביע לקדימה. אלא שבישורת האחרונה של הבחירות נסקה יש עתיד ובתוך כך החלישה הן את מפלגת העבודה הן את התנועה. ששת המושבים שהתנועה זכתה בהם יכולים להיחשב להישג סביר לנוכח העובדה שהמפלגה שממנה פרשו רוב אנשיה, קדימה, בקושי עברה את אחוז החסימה. לפי סקרי INES עיקר קולותיה של התנועה הגיעו ממצביעי קדימה בבחירות 2009 ומיעוטם ממצביעי הליכוד ומפלגת העבודה. בנתוני ההצבעה ביישובים שונים ניכרת תמיכה גבוהה יחסית בתנועה ביישובים הנחשבים למעוזים של מפלגות המרכז־שמאל: קיבוצים, ערי מרכז מבוססות, תל אביב וחיפה. לעומת זאת התמיכה במפלגה הייתה נמוכה יותר במעוזי הימין כמו יישובי פיתוח, ירושלים וההתנחלויות (תרשים 11.5).

תרשים 11.5
התמיכה במפלגת התנועה בבחירות 2013 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין־מכבים־רעות, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013.

לקראת בחירות 2015, זמן קצר לאחר שראש הממשלה נתניהו פיטר אותה מתפקיד שרת המשפטים, הכריזה ציפי לבני על התמודדות משותפת עם מפלגת העבודה במסגרת רשימת "המחנה הציוני". במסיבת עיתונאים עם יושב ראש מפלגת העבודה יצחק (בוז'י) הרצוג אמרה לבני:

אנחנו מקימים רשימה משותפת, רשימה שמסמלת הבנה עמוקה שהתמודדות עם האיומים האמיתיים שמדינת ישראל והציונות ניצבות בפניהם, מחייבת לשים בצד את העוינות ולאחד את המחנה הציוני האמיתי [...] הקיצונים השתלטו על כל חלקה טובה בליכוד שהיה פעם הבית שלי והם הופכים את המדינה שלנו למדינה מבודדת, מסוגרת ומנוכרת גם לאזרחיה שלה. הבחירות האלה הן הזדמנות היסטורית להחזיר את ישראל לעצמה (אזולאי ושומפלבכי, 2014).

המחנה הציוני זכה ב־24 מושבים, שמתוכם הוקצו חמישה למועמדי התנועה. לפי סקרי INES כשני שלישים ממצביעי התנועה בבחירות 2013 תמכו במחנה הציוני בבחירות 2015 ומיעוטם הצביע למפלגות מרכז כיש עתיד וכולנו. לקראת הבחירות לכנסת ה־21 (אפריל 2019) פורקה השותפות עם מפלגת העבודה. בעוד שבין לבני להרצוג שררו יחסי אמון והערכה הדדית, היבחרותו של אבי גבאי ליושב ראש מפלגת העבודה יצרה מתיחות בין שני חלקי הסיעה. בראשית ינואר 2019, במהלך מסיבת עיתונאים משותפת, הכריז גבאי להפתעתה הגמורה של לבני על פירוק המחנה הציוני. לבני אמרה בתגובה ש"לא הייתה בינינו שותפות אמיתית" והאשימה שכל מה ששמעה מגבאי היה "אני ואני ואני" (זרחיה, 2019א). לאחר שנוכחה לדעת כי לתנועה סיכוי קלוש להצליח בהתמודדות עצמאית, ולנוכח העובדה שלא הצליחה לחבור לכוחות אחרים, בחרה לבני שלא להתמודד בבחירות.

זירות הכנסת והתמשלה

בכנסת ה־19 (2013-2015) כללה סיעת התנועה שישה חברים - אישה אחת (ראשת המפלגה) וחמישה גברים. רק אחד מתוכם (מאיר שטרית) היה מקבוצת הפורשים מקדימה אשר חברה ללבני בכנסת הקודמת. שניים מן הנציגים היו בעברם מנהיגי מפלגת העבודה (מצנע ופרץ) ושניים נוספים היו בכירים מכוחות הביטחון. על אף הקמפיין הביקורתי שניהלה התנועה נגד ראש הממשלה נתניהו, לאחר הבחירות היא הייתה הראשונה לחתום על הסכם קואליציוני עם סיעת הליכוד ביתנו. בתמורה מונתה לבני לשרת המשפטים ולראשת צוות המשא ומתן המדיני עם הפלסטינים, ועמיר פרץ מונה לשר להגנת הסביבה. לאחר כשנה וחצי התרבו החיכוכים בין שרי התנועה לבין ראש הממשלה נתניהו. עמיר פרץ התפטר כבר בנובמבר 2014 במחאה על קידום תקציב לא חברתי ועל מה שראה כהקצנה של נתניהו. פחות מחודש לאחר מכן פיטר נתניהו את לבני ואת אייר לפיד בטענה על חוסר לויאליות מצידם ועל מה שכינה ניסיונותיהם לחולל "פוטש" כנגדו.

כפי שהוזכר לעיל, זמן קצר לאחר פיטוריה חברה ציפי לבני, ועימה התנועה, למחנה הציוני. חמישה מבין 24 חברי הכנסת שנבחרו מטעם הרשימה בבחירות 2015 השתייכו לתנועה. מקרב חברי הסיעה שכיהנו בכנסת הקודמת נותרו רק שניים - לבני עצמה ועמיר פרץ (שחזר ב־2016 למפלגת העבודה). שלושה אחרים פרשו ואלעזר שטרן עבר ליש עתיד. במקומם ייצגו את הסיעה יואל חסון, קסניה סבטלובה ואיל בן־ראובן. בכנסת זו נותרה התנועה (במסגרת המחנה הציוני) בשורות האופוזיציה.

הזירה הפנים־מפלגתית

לא מצאנו עדויות לכך שלמפלגה היו חיים מחוץ לסיעה בכנסת. המפלגה שימשה פלטפורמה לעומדת בראשה, ציפי לבני, אשר קבעה את התנהלותה ואת רשימות המועמדים שלה.

אידיאולוגיה

במטרות המפלגה אשר הוגשו לרשם המפלגות, כמו גם במצע המפלגה משנת 2013, ניכר מחד גיסא ניסיון למצב את המפלגה כמפלגת מרכז - איוון בין הרכיב היהודי לרכיב הדמוקרטי במדינה. מאידך גיסא, בהקשר של הפוליטיקה הישראלית, ניתן לאפיין את המפלגה כיונית מבחינה מדינית־ביטחונית. ככל שמדובר בנושאי כלכלה וחברה, הניסוחים ביטאו ניסיון לגשר בין תפיסות כלכליות־חברתיות שונות, בין שוק חופשי לבין התערבות המדינה (במצע מוצג מודל כלכלי "שלישי" שכותרתו "כלכלה מאפשרת"). במקביל ניכרת מחויבות ברורה לנושאי זכויות אזרח ואף לכתיבת חוקה כמו גם לרפורמות בסדרי ממשל.

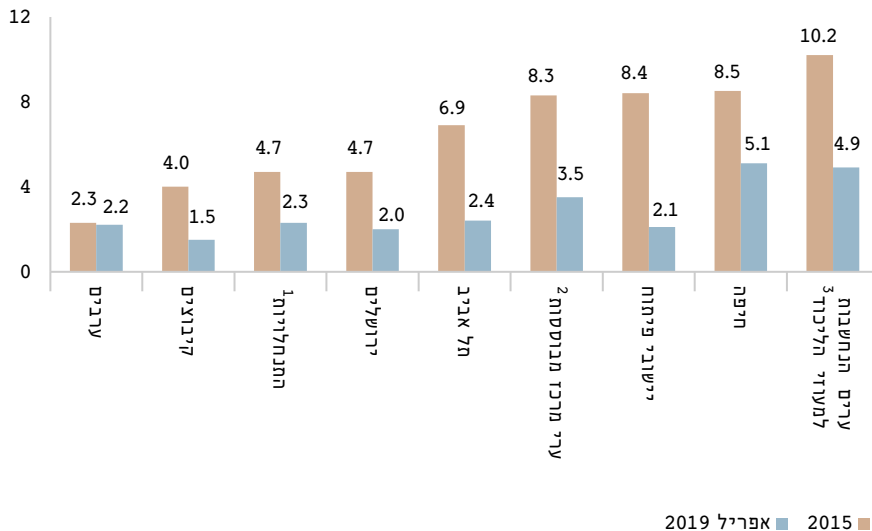
כולנו

את מפלגת כולנו הקים בסוף 2014 ולקראת בחירות 2015 משה כחלון, פוליטיקאי בכיר בליכוד שהחליט לפרוש מן המפלגה. כחלון זכה לתדמית של בעל יכולת לקדם רפורמות כלכליות מוצלחות כאשר צעדים שנקט במהלך כהונתה של הכנסת ה־18 הביאו לירידה חדה במחירי השימוש בטלפונים סלולריים. מפלגת כולנו הדגישה נושאים חברתיים־כלכליים והבטיחה שתקדם פתרונות למצוקת הדיור וליוקר המחיה. מסע הבחירות שלה התייחד בכך שהיא קראה לאזרחים להצביע לה על מנת שמנהיגה, משה כחלון, יהיה שר האוצר. לעומת זיהויים אלו של מפלגת מרכז ומפלגה אישית הציע ליאון (Leon, 2016) לזהות את המפלגה כמפלגה מזרחית־אתנית אשר בסיס התמיכה המרכזי שלה הוא מעמד הביניים המזרחי.

הזירה האלקטורלית

בבחירות 2015 זכתה המפלגה ב־7.5% מהקולות ו־10 מושבים בכנסת. המפלגה ניהלה קמפיין שהדגיש נושאים חברתיים והבליט את התאמתו וכישוריו של כחלון לקדם רפורמות כלכליות-חברתיות נחוצות. סיסמאות כמו "כולנו כחלונים" ו"כחלון לאוצר - ניצחון בשבילך" שיקפו זאת. הגם שכולנו זיהתה עצמה עם הימין, עמדתה המרכזית יחסית בנושאי חוץ וביטחון והדגש החברתי-כלכלי אפשרו לה לגייס תמיכה גם מהשמאל המתון. כפי שמשקף בתרשים 11.6, התמיכה במפלגה הייתה מגוונת יחסית: כולנו הצליחה בעיקר בערים גדולות שנחשבות למעוזי הליכוד, ביישובי פיתוח, בחיפה (מקום מגוריו של כחלון) ובערי מרכז מבוססות. לעומת זאת התמיכה בה הייתה מועטה בהתנחלויות, בקיבוצים ובמגזר הערבי. מניתוח על בסיס נתוני INES (Rahat, Hazan, and Ben-Nun Bloom, 2016) עולה כי חלק ניכר ממצביעי כולנו בבחירות 2015 הצביעו לליכוד ביתנו וליש עתיד בבחירות 2013.

תרשים 11.6
התמיכה בכולנו בבחירות 2015 ואפריל 2019 (באחוזים)

1 ללא שתי הערים החרדיות.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן, רעננה.

3 אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון, נתניה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2015–2019.

אל הבחירות שנערכו באפריל 2019 הגיעה כולנו במצב פגיע.¹¹ מרבית הסקרים צפו לה ארבעה-חמישה מושבים וחלקם אף קבעו שלא תעבור את אחוז החסימה. סיסמת הבחירות שנבחרה ("כולנו - הימין השפוי") ניסתה לקרוץ למצביעי ימין מתונים שלא תמיד ראו בעין יפה את המהלכים כנגד מערכת המשפט ושומרי הסף שהובילו נתניהו ובעלי בריתו החרדים והדתיים בממשלה ה-34. אלא שהאיום על שלטון הימין מהכיוון של כחול לבן והתחרות הדו-גושת פגעו בכולנו. היא זכתה ב-3.5% מהקולות בלבד ובארבעה מושבים. כ-12,000 קולות בלבד הפרידו בינה לבין אחוז החסימה. לפי נתוני INES רק כרבע ממצביעי כולנו בבחירות 2015 דבקו בהצבעתם בבחירות אפריל 2019. לעומת זאת 40% עברו להצביע לכחול לבן ו-17% לליכוד. הכישלון הבהיר לכחול לבן שלמפלגה כבר אין מקום במערכת הפוליטית. לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 היא התמזגה עם הליכוד כאשר שניים ממועמדיה במקומות ריאליים רצו מטעם הליכוד (כחול, אלי כהן) ואחת (יפעת שאשא-ביטון) שמרה על התווית המפלגתית. לאחר הבחירות של ספטמבר 2019 הכריז כחול לבן על כוונתו לפרוש מהפוליטיקה. במהלך כהונת הכנסת ה-23 (2020-2021) התגלע משבר בין שאשא-ביטון לבין הליכוד, ולקראת בחירות 2021 היא הצטרפה לפורש הליכוד גרוען סער בייסוד מפלגת תקווה חדשה.

זירות הכנסת והממשלה

מבין עשרת חברי הכנסת של המפלגה שנבחרו מטעם כולנו לכנסת ה-20 (2015-2019), היו ארבע נשים ושישה וגברים. הרכב הסיעה כלל גברים ונשים מרקעים שונים: ביטחוני (יואב גלנט), מדיני (מייקל אורן), חברתי-ציבורי (אלי אלאלוף) ומוניציפלי (טלי פלוסקוב, רחל עזריה, מירב בן-ארי). המפלגה קיבלה שלוש משרות שרים בממשלת נתניהו הרביעית. כחול לבן, שהציג את התמודדותו בכנסת כהתמודדות על משרת שר האוצר, אכן מונה לתפקיד. יחד איתו מונה נציגי כולנו למשרד השיכון (גלנט) ולמשרד להגנת הסביבה (אבי גבאי, שלא היה חבר כנסת וכחול לבן הביא אותו כמינוי "מקצועי"). במהלך הזמן התגלעו מתחים בין כחול לבן שני השרים הנוספים של כולנו. המתיחות עם גבאי נסבה על התנגדותו למתווה הגז שקידמה הממשלה, ובמאי 2016 הוא התפטר מהממשלה על רקע צירופה של ישראל ביתנו לקואליציה. היחסים עם גלנט הפכו למתוחים ככל שזוה הפגין סימנים לכוונתו להצטרף לליכוד - מה שאומנם קרה לפני הבחירות של אפריל 2019. מי שהחליפו את גבאי ואת גלנט כנציגי כולנו בממשלה היו אלי כהן ויפעת שאשא-ביטון.

11 כולנו, שקמה לקראת בחירות 2015 ושחוותה מערכת בחירות מקומית אחת, לא ניסתה כלל לבסס את עצמה בזירה זו. לפי דוח מבקר המדינה (2021), בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2018 הריצה כולנו רשימה אחת במשותף עם מפלגות לאומיות במישור המקומי; היא הוציאה כ-1,200 ש"ח (והכניסה 680 ש"ח).

כהונתו של כחלון בממשלת נתניהו הרביעית אופיינה בניסיון לקדם מדיניות שתוביל להוזלת הדיור וכן מוצרים ושירותים אחרים ולהרחבת מעגלי התעסוקה, במיוחד במגזר הערבי והחרדי. השפעתו ניכרה גם בבלימה וריכוך של יוזמות חקיקה פופוליסטיות ואנטי־דמוקרטיות. כך, למשל, כחלון הוא שבלם את הניסיונות העיקשים של ראש הממשלה להביא לסגירת תאגיד השידור הישראלי ולקדם את "החוק הצרפתי" (שמונע פתיחת חקירות נגד ראש ממשלה מכהן).

הזירה הפנים־מפלגתית

ככל שניתן להתרשם, למפלגה לא היה קיום מעבר לסיעה בכנסת.¹² ההחלטות בנושאי בחירת מועמדים היו נתונות בידי מנהיג המפלגה, ואילו נושאי מדיניות נידונו בסיעה והוכרעו בידי מנהיג המפלגה. בדומה לתנועה דובר בעיקר בפלטפורמה למנהיג ולמועמדים אשר חפץ ביקרם. עם זאת, ניכר ניסיון לבסס את המפלגה בזירות נוספות: המפלגה הייתה מעורבת בבחירות להסתדרות, אשר בה רצו מועמדים מטעמה במסגרת רשימה הסתדרותית, וכן בבחירות לרשויות המקומיות (אם כי כמעט שלא, ככל שמדובר במימון רשימות ומועמדים).

אידאולוגיה

רשימת מטרות המפלגה אשר הוגשה לרשם המפלגות היא רשימה כללית שביטאה הן ניסיון למצב את המפלגה במרכז, הן גישה "טכנוקרטית" לפוליטיקה שלפיה בעיות אינן עניין אידאולוגי אלא פתירות במסגרת ניהול הגון וטוב. מתוך תשעת הסעיפים שבעה עסקו בנושאי כלכלה וחברה, דגלה המרכזי של המפלגה. הקו שהסתמן היה קו חברתי (כולל תביעה לשוויון הזדמנויות) עם ראייה של האזרח כצרכן הן בשוק הפרטי הן של שירותי הממשלה. סעיף נוסף עסק בביטחון אישי ובלוחמה בפשיעה ורק סעיף יחיד עסק בנושאי חוץ וביטחון בדרך עמומה, מרכזית ובלתי מחייבת: "יצירת אופק מדיני - בטחוני למדינת ישראל באמצעות פעולה בלתי מתפשרת לשמירת ביטחון אזרחי ישראל לצד שאיפה להסדר מדיני עם שכנינו".

גם מצע המפלגה לקראת בחירות 2015 הוקדש רובו ככולו לנושאי כלכלה וחברה. רק עמוד וחצי מתוך 21 הוקדשו לסוגיה המדינית־ביטחונית. במצע הובעה תמיכה במדיניות חוץ וביטחון התואמת את עמדות הימין הלא משיחי, מדיניות של אי־תמיכה בהסדר מדיני עם הפלסטינים ושל ניסיון להפיק את המיטב לישראל מן המצב שנוצר בעשורים האחרונים ביהודה, שומרון ועזה. מדובר במצב שבו התבססו ישויות פלסטיניות אוטונומיות לא־מדינתיות ולא חמושות

12 הדרך שבה נטמעה כולנו בליכוד, ככל הידוע ללא כל הסדר בנוגע לשילוב פעיליה או חברי מוסדות המפלגה (אם היו כאלו), מעידה כי הערכה זו סבירה ביותר.

(ניתן לזהות בכך חזרה חלקית לרעיון האוטונומיה שעלה בשנות ה-80 של המאה הקודמת במסגרת הסכם השלום עם מצרים). הגישה הטכנורקטית ניכרת בתשובה לשאלת מימון התוכניות החברתיות הרבות אשר ניתנת במפורש במצע המפלגה. מקור המימון לא יהיה בהעלאת מיסים אלא ברפורמות שיגבירו תחרות ויורידו מחירים, יובילו להעלאת הכנסות ויגדילו את הכנסות מדינה, וכן יתרמו לייעול ולמלחמה בהון השחור.

סיכום

פרק זה עסק במפלגות שניסו בזו אחר זו לתפוס עמדה מרכזית בפוליטיקה הישראלית מתוך הצגת גישה שנחשבה למתונה (או לחלופין עמומה) בנושאי הליבה של הפוליטיקה הישראלית, החוץ והביטחון, והתמקדות בנושא אחר. רוב רובן התאפיינו בפוליטיקה אישית מאוד כאשר הארגון המפלגתי שלהן היה מאוד לא מפותח. הקיום של מפלגות אלו היה אלקטורלי בעיקרו, ומרגע שכוחן נחלש הן חדלו להתקיים. בכך יש להן מן המשותף עם המפלגה הבכירה ב"משפחתם", קדימה. מי שיוצאת דופן מכל אלו היא יש עתיד. לשתי אלו מוקדשים פרקים נפרדים לאור מעמדם המיוחד.

מעבר לאמור לעיל קשה ליצור הכללה שתהיה תקפה לכל תשע המפלגות שבהן עסק פרק זה. לגבי שבע מתוכן ניתן לקבוע כי מקורן בפרישה של פוליטיקאים ממפלגות האם שלהם, אולם שתיים מהן לא היו כאלו – שינוי ומפלגת הגמלאים. חמש מהן הניפו את הדגל החברתי, ואילו האחרות הדגישו דווקא את נושא הדת והמדינה ואפילו את הנושא המדיני (במיוחד הדרך השלישית). למעט מפלגת המרכז, שהתיימרה להיות חלופה שלטונית, כל היתר היו מפלגות שרצו לקדם נושא ספציפי וככאלו היה ברור שפניהן לקואליציה. עמדתן המרכזית או העמומה בנושאי חוץ וביטחון אף היא סייעה לכך. עם זאת, חלק ניכר מהן פרשו מהקואליציה, אולי בניסיון להדגיש את ייחודן והתעקשותן על נושאים מסוימים. אחרות דבקו בקואליציה כעמדה שממנה יוכלו להשפיע. אלו גם אלו נידונו להיעלם כליל או להיטמע במפלגות גדולות מהן ולא נודע כי באו אל קרבן.

לכל המפלגות הללו (בין שניסו ובין שנמנעו מכך) לא הייתה אחיזה חזקה בחברה מבחינת פיזור סניפים, פעילים או אחיזה בשלטון המקומי. עם זאת היו בהן מי שהשתמשו בתשתיות קיימות, דוגמת עם אחד ומפלגת גיל, שתשתיות של התארגנויות עובדים וגמלאים שימשו להן, בהתאמה, בסיס חזק לגיוס בוחרים. גם הדרך השלישית, שנבנתה על יסוד תנועה חוץ-פרלמנטרית, הייתה מבוססת בראשיתה על ניסיון לגיוס של תמיכה בקרב החברה האזרחית. בסופו של דבר כל אלו (למעט שינוי בתקופתה כמפלגה קטנה) כשלו לשרוד לאורך זמן כיצורים עצמאיים. הצלחתן

האלקטורלית הרגעית נראית כתוצר של אווירה ושל הקשר ספציפי. מי שהתיימרו לערער על המסגרות הקיימות ולהציג חלופה נושאת נכשלו ונעלמו מהר יותר מהמסגרות המפלגתיות הוותיקות. אלו האחרונות הצליחו לחתור במשך זמן רב יותר במים הסוערים של הפוליטיקה, שבה נחלשו המפלגות והתחזקו האישים. בלא מעט מקרים ניכר כי הנושא המדיני-ביטחוני שממנו ניסו מפלגות אלו לחמוק רדף אותן והכריע את גורלן כאשר הפורשים מהמפלגות הוותיקות שבו לכור מחצבתם. מי שבכל זאת הצליחו יחסית ממקום דומה היו קדימה, שאומנם לא שרדה לאורך זמן אך הצליחה להגיע לשלטון, ויש עתיד, ששרדה לאורך זמן, לפחות עד כה, במשך שמונה שנים ושש מערכות בחירות.

פרק 12. יש עתיד, חוסן ישראל וברית כחול לבן: המרכז החדש?

המקרה של יש עתיד הוא כמעט יוצא מן הכלל – למעט זה של קדימה אשר אותו נזכיר מייד – מבחינת אורך חיי המפלגה והמעמד שזכתה לו בהשוואה לשאר המפלגות שנוסדו כמפלגות מרכז (ראו בפרק "מפלגות במרכז" בספר זה). קדימה, מפלגה שהציבה עצמה במרכז, הצליחה יותר מיש עתיד ככל שמדובר במעמדה ברשות המבצעת: היא הייתה מפלגת השלטון המרכזית בשנים 2005–2009, בעוד שעד 2021 הייתה יש עתיד בסך הכול שותפה קואליציונית בממשלה ה־33 (2013–2014), ואילו ב־2021 היא הייתה אומנם המפלגה הגדולה בקואליציה אך במסגרת ממשלת חילופים פריטטית. מבחינת הישגים אלקטורליים – קדימה זכתה בשיאה ביותר מושבים מיש עתיד (לאחר שמנפים את מושבי שותפותיה של יש עתיד ברשימת כחול לבן בשלוש מערכות הבחירות שנערכו ב־2019 וב־2020).

מה שמייחד את יש עתיד לעומת קדימה הוא היותה מפלגה שניתן להגדירה, אפילו לפי אמות מידה מחמירות, כמפלגה חדשה. קדימה התבססה בעיקרה על פורשים מהליכוד וממפלגות נוספות, ובעת הקמתה ניתן היה לסווג אותה כפלג של הליכוד מבחינת הנהגה, נציגים בכנסת, פעילים ואף בוחרים (Barnea and Rahat, 2011). ביש עתיד, לעומת זאת, לא הוצב בריצתה הראשונה לכנסת אף לא חבר כנסת מכהן אחר. גם בעלות בריתה של יש עתיד בבחירות 2019–2020, חוסן ישראל ותל"ם (תנועה לאומית ממלכתית), היו מבוססות על פוליטיקאים לא מכהנים. רק לחבר כנסת אחד מטעמן של מפלגות אלו היה עבר של חבר כנסת ושר (משה יעלון). הבדל בולט נוסף בין יש עתיד לבין קדימה נוגע למבנה שלהן ולדרך בחירת המועמדים בהן. בעוד בקדימה נבחרו יושבי הראש (2008, 2012) והרשימה לכנסת (2008) בידי מתפקדי המפלגה, יש עתיד היא מפלגה אישית מובהקת וכך גם, לפחות בנקודת הזמן הנוכחית, חוסן ישראל.

הפרק מתחיל ברקע היסטורי קצר המתאר את הקמתן של מפלגת יש עתיד ואת המפלגות שהיו שותפות בברית כחול לבן. לאחר מכן הוא מנתח אותן בחמש זירות. החלק העוסק בזירה האלקטורלית סוקר את הישגיהן בבחירות לכנסת ואת דפוסי ההצבעה עבורן. חלק זה מנתח גם את הישגיה המוגבלים של יש עתיד בבחירות לרשויות המקומיות. החלק הבא עוסק בזירה הפרלמנטרית ומתמקד בחברי הכנסת שכיהנו מטעם יש עתיד וחוסן ישראל מתוך ניתוח מאפייניהם הדמוגרפיים. החלק העוסק בזירת הממשלה מתאר את פרקי הזמן שבהם היו יש עתיד (2013–2014) וחוסן ישראל/כחול לבן (2020–2021) חברות בקואליציה ואת הנסיבות

שהובילו לסיום חברויות אלו. לאחר מכן אנו פונים לנתח את הזירה הפנים-מפלגתית של יש עתיד ולבסוף – את העמדות האידאולוגיות שלה ושל חוסן ישראל.

רקע: הקמתן של יש עתיד וכחול לבן

יש עתיד הוקמה בשנת 2012 בידי יאיר לפיד, דמות תקשורתית ידועה ובנו של יוסף (טומי) לפיד, יושב ראש שינוי לשעבר ושר המשפטים בשנים 2003-2004. דיווחים על כוונתו לעזוב את עולם התקשורת ולהיכנס לפוליטיקה הופיעו עוד בשנת 2010. על הרקע הזה קודמה בכנסת הצעת חוק שדרשה להטיל תקופת צינון על עיתונאים ("חוק הצינון" או "חוק לפיד"). הצעת החוק הוקפאה לאחר שבינואר 2012 הודיע לפיד על עזיבתו את חברת החדשות של ערוץ 2 ועל הצטרפותו לפוליטיקה. בטור השבועי שלו ב"ידיעות אחרונות" הסביר לפיד את מניעיו:

האם אני יכול למצוא שתי מילים שיגדירו את הכיוון הפוליטי שלי? למרבה הפלא, התשובה היא כן. יש לי שתי מילים [...] שתי המילים הן איפה הכסף? זוהי השאלה הגדולה שאותה שואל מעמד הביניים הישראלי, אותו מעמד שבשבילו אני הולך אל הפוליטיקה, ושמטרת המוצהרת היא לייצג את האינטרסים שלו: איפה הכסף? מדוע דווקא המעמד היצרני, משלם המיסים, ממלא החובות, עושה המילואים, המחזיק על גבו את כל המדינה, אינו רואה את הכסף? רציתם עמדה ברורה? בבקשה: זה הכסף שלנו, והגיע הזמן שישקיעו אותו בנו (לפיד, 2012).

המפלגה החדשה נרשמה אצל רשם המפלגות בשם "יש עתיד – בראשות יאיר לפיד", כותרת שהעידה על הזהות הכמעט מוחלטת בין המייסד לבין המפלגה. השליטה של לפיד במפלגה השתקפה גם בתקנון שלה (ראו בסעיף על הזירה הפנים-מפלגתית). ברשימת המועמדים של יש עתיד לקראת הבחירות לכנסת ה-19 לא שובצו כלל פוליטיקאים מכהנים או מי שכיהנו בעבר כחברי כנסת.¹ החלטה זו הייתה חלק מהאסטרטגיה למתג את לפיד לא כפוליטיקאי אלא כמישהו שמגיע "מבחוץ" עם פוליטיקה "חדשה", במטרה לשנות את השיטה ולהיפטר מהפוליטיקה המושחתת הישנה (Mann, 2015). לאחר הצלחתה בבחירות 2013 הצטרפה יש עתיד לקואליציה כשותפה הבכירה בממשלת נתניהו השלישית. מתחים אישיים בין ראש הממשלה לבין לפיד וציפי לבני (התנועה) הובילו לפיטוריהם מהממשלה וגרמו להקדמת

1 אף כי לא שובצו ברשימה חברי כנסת מכהנים או חברי כנסת לשעבר, חלק מן הדמויות הבולטות שהצטרפו אליה היו בעלות רקע פוליטי. אלו כללו את ראש עיריית הרצליה יעל גרמן (שהייתה מזוהה עם מרצ) וראש עיריית דימונה מאיר כהן (שנבחר מטעם ישראל ביתנו).

הבחירות לראשית 2015. בעקבות בחירות אלו נדחקה יש עתיד ממעמדה כסיעה השנייה בגודלה בכנסת ועברה לשורות האופוזיציה. בשנת 2019 שבה יש עתיד למעמד מרכזי יותר בפוליטיקה. היא התמודדה בשלוש מערכות הבחירות הרצופות (2019-2020) בברית עם מפלגת חוסן ישראל ועם מפלגת תל"ם.

חוסן ישראל נוסדה בסוף דצמבר 2018 בידי הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ. בנאום פתיחת מסע הבחירות של המפלגה הוא מיצב אותה כמפלגת מרכז, חלופה שלטונית לממשלת נתניהו, וככוח פוליטי שנועד לגשר על השסעים ולמתן את המתחים בחברה הישראלית:

באתי לכאן הערב מפני שאני חרד לישראל. העם חזק, המדינה נפלאה, אבל בארץ נושבת רוח רעה. המאבק בין שמאל לימין קורע אותנו, ההתנגשות בין דתיים לחילונים מפצלת אותנו. המתח בין יהודים ללא יהודים מאיים עלינו. הערבות ההרדית מתפוררת, הפוליטיקה מכוערת והזירה הציבורית מורעלת [...] כמוכם בדיוק אני מרגיש שהגיע העת למנהיגות מחברת, מאחדת ומלכדת (קרני, 2019א).

תל"ם הוקמה (מספר ימים אחרי הקמת חוסן ישראל) בידי הרמטכ"ל לשעבר, חבר הליכוד ושר הביטחון לשעבר משה (בוגי) יעלון. בשני המקרים דובר במפלגות אישיות שהוקמו כדי לקרוא תיגר על שלטונו של ראש הממשלה בנימין נתניהו. סקרי דעת קהל שנערכו בשלב מוקדם של הקמפיין צפו הישגים דומים ליש עתיד ולחוסן ישראל. אך לאחר ההודעה על ריצה משותפת של חוסן ישראל ותל"ם נפתח פער משמעותי לטובתן.² התפתחות זאת הביאה ללחצים כבדים על יש עתיד לחבור אף היא לרשימת מרכז גדולה שתציב איום מוחשי על שלטון נתניהו. הלחצים נשאו פרי. ביום האחרון שבו ניתן היה להגיש את רשימות המועמדים לכנסת הושג הסכם על התמודדות משותפת ברשימת "כחול לבן". בהודעה משותפת שפורסמה באותו היום נאמר:

מתוך אחריות לאומית, החליטו בני גנץ, יאיר לפיד ובוגי יעלון על הקמת רשימה מאוחדת אשר תהווה את מפלגת השלטון החדשה של ישראל. מפלגת השלטון החדשה תעמיד נבחרת מנהיגים בטחונית וחברתית חדשה שתבטיח את בטחון המדינה, ותחבר מחדש את חלקי העם ואת החברה הישראלית המשוסעת (קרני, 2019ב).

2 עד לאיחוד בין יעלון לגנץ צפו הסקרים בין 11 ל-16 מושבים ליש עתיד, ובין 11 ל-15 לחוסן ישראל, כאשר ההובלה מתחלפת ביניהן. אותם סקרים צפו שתל"ם לא תעבור את אחוז החסימה. סקרים ראשוניים לאחר הודעת האיחוד צפו בין 19 ל-24 מושבים לחוסן ישראל-תל"ם לעומת 9 עד 12 בלבד ליש עתיד.

יש עתיד הביאה לכחול לבן, נוסף על תמיכה בסדר גודל של כ-10 מושבים (לפי הסקרים לאחר כינון ברית חוסן ישראל ותל"ם), ניסיון וארגון מפלגתי כולל רשת ענפה של פעילי שטח, ומימון מפלגות של מפלגה מכהנת. גנץ, שאליו הצטרף רמטכ"ל לשעבר נוסף, גבי אשכנזי, הביא תמיכה ואהדה ציבורית רבה, תדמית ביטחונית, כמו גם שיעור גבוה יחסית של נשאלים בסקרים שהעריכו כי הוא מתאים לתפקיד ראש הממשלה; יעלון וחבריו למפלגה הביאו את הזיהוי הימני המובהק. מצרף זה אמור היה לצייר את הברית כאיחוד כוחות מימין, מרכז ושמאל כדי למנוע את השחתת הפוליטיקה ואת דרדר הדמוקרטיה הליברלית בישראל. זאת, לנוכח המתקפות של ראש הממשלה נתניהו ואישים נוספים בליכוד על מערכות אכיפת החוק על רקע פרשיות השחיתות שנתניהו היה מעורב בהן.

המקומות ברשימת המועמדים התחלקו בערך ביחס של 1:3:3 (יש עתיד, חוסן ישראל, תל"ם, בהתאמה) ונקבעה הנהגה דו-ראשית של גנץ ולפיד כולל הסכמה לרוטציה בתפקיד ראש הממשלה במקרה של ניצחון בבחירות. ברית זו החזיקה שלוש מערכות בחירות. היא עמדה בלחצים של פיתוי חברים ממנה לעריקה וחבירה לממשלת הליכוד. היא גם עמדה במבחן של לחצים פנימיים כאשר לקראת בחירות 2020 ניאות אייר לפיד, מטעמים אלקטורליים, לוותר על הרוטציה בראשות הממשלה במקרה של ניצחון בבחירות. אולם לאחר בחירות אלו התפרקה הברית על רקע חילוקי דעות לגבי שיתוף פעולה עם הליכוד בהקמת ממשלה. חוסן ישראל בחרה לקיים משא ומתן עם הליכוד בעוד שיש עתיד ומנהיג תל"ם יעלון התנגדו לכך נחרצות. הברית התפצלה כאשר יש עתיד ויעלון נותרו בסיעה אחת בשם "יש עתיד-תל"ם", ואילו חוסן ישראל שמרה על השם "כחול לבן" והפכה לסיעה נפרדת. שניים מנציגי תל"ם שחברו במהלך לחוסן ישראל הקימו סיעה עצמאית בשם "דרך ארץ". בהמשך חברו חברי דרך ארץ למפלגתו של גדעון סער, שפרש מן הליכוד, מפלגת תקווה חדשה.

לקראת בחירות 2021 נעלמה תל"ם מן המפה הפוליטית, יש עתיד שבה להתמודד באופן עצמאי וחוסן ישראל התמודדה לראשונה בבחירות שלא במסגרת של ברית כשהיא ממשיכה לשאת את שם הברית שהתפרקה, "כחול לבן".

הזירה האלקטורלית

הבחירות לכנסת

בבחירות 2013, הראשונות שבהן השתתפה יש עתיד, היא התמודדה בזירה צפופה עם עוד שתי מפלגות (מפלגת העבודה והתנועה) שחזרו אחרי קולות המרכז-שמאל וניסו למצב עצמן כחלופה לשלטון הימין. הניסיונות להקמת חזית משותפת של שלוש המפלגות לא עלו יפה.

יש עתיד הייתה בשלבים הראשונים של מסע הבחירות בפיגור אחרי שתי היריבות שלה, וסקרי דעת קהל צפו לה שבעה-שמונה מושבים. קמפיין אפקטיבי (לסיסמה המזוהה עם לפיד "איפה הכסף?" נוספה גם הסיסמה "באנו לשנות") שיפר את מעמדה, ושלושה שבועות לפני יום הבחירות היא זכתה בתמיכה גבוהה יותר מהתנועה אך עדיין הייתה בפיגור ניכר אחרי מפלגת העבודה. מבין 14 הסקרים שהתפרסמו בשבוע האחרון של המרוץ, רק אחד צפה ליש עתיד 13 מושבים, ואילו הרוב חזו לה 11.

ההישג המרשים של יש עתיד בבחירות היה אפוא בגדר הפתעה מרעישת. המפלגה זכתה ב-19 מושבים (לוח 12.1) והפכה לסיעה השנייה בגודלה אחרי הליכוד ביתנו (ברית אלקטורלית של הליכוד וישראל ביתנו, 31 מושבים) ולפני מפלגת העבודה (15). המפתח להישג הזה היה ככל הנראה ההצלחה של לפיד לשכנע לא מעט מצביעים המזדהים כימין מתון שיש עתיד היא מפלגת מרכז מובהקת ואינה שייכת לגוש השמאל. בניגוד למפלגת העבודה המפלגה נמנעה מלשלול על הסף כניסה לממשלה בראשות נתניהו (Rahat and Hazan, 2013: 379). מעניין שדווקא בבחירות 2013, הראשונות לאחר המחאה החברתית של קיץ 2011, העדיפו בוחרים רבים את יש עתיד, בעלת הגישה הליברלית, על פני מפלגת העבודה, שבהנהגת שלי יחימוביץ' הדגישה במיוחד בבחירות אלו את גישתה הסוציאל-דמוקרטית.

לוח 12.1

שיעורי התמיכה ביש עתיד ובחוסן ישראל/כחול לבן בבחירות לכנסת, 2013-2021

חוסן ישראל/כחול לבן		יש עתיד		
מספר המושבים	אחוז הקולות	מספר המושבים	אחוז הקולות	
-	-	19	14.3%	2013
-	-	11	8.8%	2015
(15)	(26.1%)	(15)	-	אפריל 2019 ¹
(15)	(25.9%)	(13)	-	ספטמבר 2019 ¹
(15)	(26.6%)	(13)	-	2020 ¹
8	6.6%	17	13.9%	2021

1 בשלוש מערכות הבחירות של 2019-2020 התמודדו יש עתיד וחוסן ישראל במסגרת ברית כחול לבן (שכללה גם את ת"ם). הערכים המופיעים בסוגריים מציינים את התמיכה (באחוזים) שקיבלה הברית ואת מספר המושבים שהשתייכו ליש עתיד ולחוסן ישראל במסגרת ברית זו.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2013-2021.

לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות 2013 מרבית הקולות של יש עתיד הגיעו ממני שבחרו בבחירות הקודמות, ב־2009, בקדימה (41.4%) ובליכוד (40.7%). מפלגת העבודה איבדה הרבה פחות קולות ליש עתיד (רק 8.3% ממצביעיה בשנת 2009 עברו להצביע ליש עתיד לפי נתוני סקר זה). עם זאת, ברי כי יש עתיד הצליחה למנוע את התאוששותה של מפלגת העבודה בכך שזכתה בהרבה יותר מהקולות של מי שהצביעו לקדימה בבחירות 2009 (Rahat and Hazan, 2013). מיצובה של יש עתיד כמפלגת מרכז אכן הצליח, אולם היא לא הצליחה להתמקם באמצע מפת המפלגות בכנסת. ממשלת ימין־דתיים יכולה הייתה לקום לולא החליט ראש מפלגת הבית היהודי, נפתלי בנט, לחרות ברית עם יש עתיד ולהיכנס יחד עימה לממשלה.

כפי שהוזכר, יש עתיד זיהתה עצמה כמפלגת מעמד הביניים. על כן אין זה מפתיע לראות שהיא זכתה לשיעורי התמיכה הגבוהים ביותר ביישובים שיש בהם אוכלוסייה מבוססת וחילונית ברובה, שהם מעוזי המרכז־שמאל (תל אביב, ערי מרכז מבוססות), כמו גם בקיבוצים וביישובים שנמצאים בהם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות לשעבר (חיפה, כרמיאל). לעומת זאת ביישובים שמתגוררת בהם אוכלוסייה ממעמד סוציו־אקונומי נמוך יותר (ירושלים, יישובי פיתוח) התמיכה בה הייתה קטנה בהרבה, ואילו במגזר הערבי והחרדי – כמעט אפסית (לוח 12.2).

בבחירות 2015, הבחירות השניות שבהן התמודדה, כבר לא נהנתה יש עתיד מהיותה שחקן חדש ומבטיח. ישיבתה של יש עתיד בממשלת נתניהו יצרה לה, לטוב ולרע, עבר שלטוני שניתן היה להעריך אותה על פיו. ביצועיו של יאיר לפיד כשר אוצר, למשל, לא זכו להערכה ציבורית גבוהה במיוחד. מול יש עתיד קמה, כחלופה לשלטון הימין, ברית מפלגות המחנה הציוני (שכללה את מפלגת העבודה ואת התנועה), וכמתחרה על המרכז – מפלגת כולנו. כל הנתונים הללו עשויים היו לבשר את סופה של יש עתיד כפי שבישרו את קיצן של מפלגות מרכז חדשות דומות. לאור זאת, ולנוכח נתוני ניידות הקולות הגבוהים במיוחד בגוש המרכז־שמאל, אפשר להגדיר את עצם הישרדותה של יש עתיד בבחירות כהצלחה ואת 11 המושבים שזכתה בהם כהישג אלקטורלי.

סיסמת הקמפיין שנבחרה הייתה "נלחמים על המדינה", ושלטי החוצות הבליטו מסרים כמו ניקיון הכפיים של יש עתיד והישגים שהיא ייחסה לעצמה, לדוגמה הזרמת תקציבים לניצולי שואה ("הוספנו מיליארד ש"ח לניצולי השואה"). בשלבים המוקדמים של הקמפיין צפו מרבית הסקרים ליש עתיד מספר חדר־ספרתי של מושבים, אך בחודש האחרון היא התחזקה וצפי המושבים עלה לטווח של 11 עד 13. הפעם אפוא לא נרשמה הפתעה גדולה בהישג של המפלגה. שיעורי התמיכה בה ירדו בכל היישובים ולפי כל הקטגוריות המופיעות בלוח 12.2. דפוסי התמיכה נותרו זהים: גבוהים משיעור התמיכה הארצי בערים שיש בהן אוכלוסייה אמידה

וחילונית ברובה ובקיבוצים, שהם מעוזי המרכז-שמאל, וכן ביישובים שנמצאים בהם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות לשעבר (חיפה, כרמיאל). במעוזי ימין כמו ירושלים, יישובי פיתוח והתנחלויות הייתה התמיכה נמוכה בהרבה, ואילו במגזר החרדי והערבי התמיכה נותרה כמעט אפסית. לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות 2015, רק כ-42% מבוחרים יש עתיד משנת 2013 הצביעו לה גם בשנת 2015. כמעט שליש ממצביעי עברו להצביע למחנה הציוני וכ-10% מהם עברו להצביע לכולנו (Rahat, Hazan, and Ben-Nun Bloom, 2016).

לוח 12.2
התמיכה ביש עתיד ובכחול לבן, לפי ערים וחתיים שונים,
(באחוזים) 2020-2013

		כחול לבן		יש עתיד		
2020	ספטמבר 2019	אפריל 2019	2015	2013		
26.6	26.0	26.1	8.8	14.3		ארצי
48.2	42.7	45.7	11.6	20.8		תל אביב
12.5	11.8	11.8	4.2	7.0		ירושלים
34.6	32.9	32.7	11.3	18.2		חיפה
27.2	26.7	26.5	12.1	17.2		כרמיאל
58.0	50.5	50.6	9.8	16.4		קיבוצים
49.2	45.6	45.6	15.2	24.8		ערי מרכז מבוססות
14.0	14.6	13.4	6.1	9.5		יישובי פיתוח
11.6	11.5	10.8	5.3	8.4		התנחלויות
5.3	7.7	8.1	0.7	0.7		ערבים
1.3	1.4	1.2	0.7	1.2		בני ברק

קיבוצים: לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **ערי מרכז מבוססות:** גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה. **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2020-2013.

הקמת ממשלת נתניהו הרביעית אילצה את יש עתיד להסתגל לחיים באופוזיציה. ולא זו בלבד, אלא שהיא הייתה רק הסיעה השלישית בגודלה מבין הסיעות המתנגדות לממשלה (אחרי המחנה הציוני והרשימה המשותפת). על כן היא איבדה במידה רבה מחשיבותה וממרכזיותה במהלך רוב כהונת הכנסת ה-20. יש עתיד בכל זאת התבלטה והשפיעה בהתנהגותה בנושא קידומו של חוק הגיוס החדש שנוסח בוועדה שמינה שר הביטחון אביגדור ליכרמן. היא הצביעה עם הממשלה בעד החוק בהצבעה בקריאה ראשונה (יולי 2018) אך שינתה את עמדתה לקראת הקריאה השנייה והשלישית, דבר שהיה זרז להקדמת הבחירות לכנסת ה-21.

היערכותה של יש עתיד לבחירות של אפריל 2019 החלה עם הנחת עבודה שהיא תתמודד פעם נוספת באופן עצמאי. אולם מרגע כניסתו של בני גנץ לפוליטיקה וההכרזה על הקמת חוסן ישראל, ועוד יותר לאחר החיבור של גנץ עם משה יעלון יושב ראש תל"ם, עמדה יש עתיד לפני מסע לחצים כבד להצטרף וליצור חזית רחבה של מפלגות מרכז. לחץ זה השתקף בין היתר במסע ציבורי שסיסמתו "בלי איחוד – הקול אבוד". חוסן ישראל, שנרשמה כמפלגה רק בסוף דצמבר 2018, ניהלה אף היא בשלבים המוקדמים של מערכת הבחירות מסע בחירות עצמאי מתוך שימוש בסיסמה ובזמריר "אין יותר ימין ושמאל, ישראל לפני הכול". שלושה ימים לפני המועד האחרון להגשת רשימות המועמדים החבירה עדיין עמדה בספק. יש עתיד ערכה אירוע חגיגי שבו הציגה את רשימת המועמדים שלה, ולמחרת חוסן ישראל ותל"ם הציגו את הרשימה שלהן באירוע נפרד. רק ביום סגירת רשימות המועמדים הושג הסכם האיחוד ונוסדה ברית "כחול לבן". מושבי הרשימה המשותפת חולקו בין חברות הברית לפי מפתח של 1:3:3 שנקבע ביניהן והיה תקף לכל שלוש מערכות הבחירות שהגיעו אחר כך. לפי מפתח זה הוקצו עד למקום ה-35 ברשימה 15 מקומות ליש עתיד, 15 לחוסן ישראל ו-5 לתל"ם.

סקרים ראשונים לאחר הקמת כחול לבן צפו לרשימה 35-36 מושבים. אך עד מהרה היא החלה לאבד מכוחה, ובשבוע האחרון שבו ניתן היה לפרסם סקרים הם צפו לה בין 27 ל-32 מושבים בלבד. אלא שבחמשת הימים האחרונים של מסע הבחירות, שבהם חל איסור על פרסום סקרים, נחלשו מאוד מפלגת העבודה ומרצ. ההתמודדות החזיתית בין כחול לבן לבין הליכוד (גנץ-לפיד מול נתניהו) שכנעה מצביעים רבים ממחנה המרכז-שמאל להעביר את תמיכתם לרשימה הגדולה ביותר בגוש. כחול לבן זכתה ב-26.1% מהקולות וב-35 מושבים והייתה לסיעה שווה בגודלה לליכוד הגם שזכתה במעט פחות קולות (בכשליש האחוז). היא הפכה לסיעה המובילה בגוש המרכז-שמאל כשהיא מותירה הרחק מאחור את מפלגת העבודה, שזכתה בשישה מושבים בלבד.

שיעורי התמיכה בכחול לבן היו גבוהים בכל הקטגוריות המופיעות בלוח 12.2 בהשוואה לשיעורי התמיכה ביש עתיד בבחירות 2015. דפוסי התמיכה נותרו כמעט זהים לאלו שניכרו במקרה של יש עתיד: גבוהים משיעור התמיכה הארצי ביישובים שיש בהם אוכלוסייה אמידה וחילונית ברובה ובקיבוצים, שהם מעוזי המרכז-שמאל, וכן ביישובים שיש בהם ריכוזים גדולים של עולי ברית המועצות לשעבר (חיפה, כרמיאל). במעוזי ימין כמו ירושלים, יישובי פיתוח והתנחלויות הייתה התמיכה נמוכה בהרבה, ואילו במגזר החרדי דובר בתמיכה כמעט אפסית. השינוי המשמעותי היחיד בתמיכה בכחול לבן לעומת יש עתיד היה במגזר הערבי. כחול לבן גרפה מעל 8% מהקולות במגזר הערבי (תרומה של מושב). תמיכה גבוהה במיוחד של מעל משליש מהקולות הללו נרשמה ביישובים הדרוזיים – בין השאר בעקבות הכללת מועמדת דרוזית ברשימה ומחאה על חקיקת "חוק הלאום", שקוממה רבים מבני העדה.

כאשר מסתכלים על שיעורי הגידול בתמיכה בכחול לבן לעומת הישגי יש עתיד בבחירות 2013 ו-2015 ניכר כי אלו גדולים במיוחד במעוזי המרכז-שמאל. נתון זה מצביע על כך שעיקר ההצלחה הייתה בגיוס מצביעים ממוחנה זה. אכן, לפי ניתוח נתוני הסקר של INES לגבי בחירות אפריל 2019, מעבר לכך ש-85% מבחורי יש עתיד משנת 2015 דבקו בהצבעתם, הרבה יותר ממצביעי המחנה הציוני בשנת 2015 הצביעו לכחול לבן (57%) מאשר למפלגת העבודה (33%). לפי סקר זה כחול לבן אף הצליחה למשוך רבים מבחורי כולנו בשנת 2015 (40%), מרצ (25%) ואפילו מהליכוד (12%).

ההישג האלקטורלי של כחול לבן היה מרשים. דובר בשיעור התמיכה הגבוה ביותר שבו זכתה רשימת מרכז-שמאל מאז 1992. אך במבחן המאזן הבין-הגושי היו תוצאות הבחירות בגדר ניצחון ברור לגוש הימין-חרדים: 65 מול 55 מושבים. אלא שבאופן מפתיע הציגה ישראל ביתנו (שנחשבה לחברה מובהקת בגוש הימין-חרדים) עמדה לעומתית עיקשת נגד הקמת ממשלת ימין-חרדים. בהיעדר יכולת להרכיב ממשלה פוזרה הכנסת ונקבעו בחירות לחודש ספטמבר. בבחירות אלה זכתה כחול לבן (שרצה בדיוק באותה הרשימה ועם ההנהגה המשותפת) ב-26.0% מהקולות הכשרים וב-33 מושבים. הירידה בשני מושבים לא באה בעקבות איבוד מצביעים, למעשה היא הוסיפה למאזנה עוד כ-25,000 קולות, אלא משום שהפעם המורד לזכייה במושבים בכנסת גדל, שכן כמעט לא היו קולות "מבוזבזים" – קולות כשרים שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה. הבחירות הציבו אותה במעמד של הסיעה הגדולה ביותר בכנסת, מושב אחד יותר מהליכוד. דפוסי התמיכה בברית כחול לבן בבחירות ספטמבר 2019 נותרו יציבים (לוח 12.2). המקום היחיד שבו ניכרה ניידות קולות קלה היה תל אביב (ירידה של 3%).

לקראת הבחירות השלישיות ברצף, שנערכו לאחר שנכשלו ניסיונות הרכבת ממשלה, ובשונה משתי מערכות הבחירות הקודמות, חל שינוי ברשימת כחול לבן. אחד מנבחריה לכנסות הקודמות מטעם תל"ם, גדי יברקן, עבר להתמודד ברשימת הליכוד. חשובה עוד יותר הייתה הודעתו של לפיד כי הוא מוותר על רוטציה בראשות הממשלה עם גנץ. בבחירות מרץ 2020 זכתה כחול לבן ב־26.6% מהקולות הכשרים וב־33 מושבים והייתה לסיעה השנייה בגודלה כאשר זכתה בשלושה מושבים פחות מהליכוד וב־2.9% פחות במניין הקולות. דפוסית התמיכה בבכירת כחול לבן בבחירות 2020 נותרו יציבים ברוב המקרים. המקומות שניכרה בהם עלייה משמעותית בתמיכה היו תל אביב (5.5%) והקיבוצים (7.5%). בקרב הערבים ניכרה דווקא ירידה של 2.4% בתמיכה בכחול לבן.

החלטתו של גנץ לכונן קואליציה עם נתניהו לאחר בחירות 2020 (ראו פירוט בסעיף העוסק בזירת הממשלה) הביאה לסיום את שיתוף הפעולה האלקטורלי בין יש עתיד לבין חוסן ישראל. כך, לקראת בחירות 2021 רצה יש עתיד בנפרד ובשם שלה, חוסן ישראל רצה בהשתמשה בשם כחול לבן, ואילו יושב ראש תל"ם יעלון פרש מן המרוץ לאחר שהבין כי לא יזכה בתמיכה ממשית. שני נציגי דרך ארץ (יועז הנדל וצבי האזור) רצו בבכירת עם תקווה חדשה, המפלגה שהקים גדעון סער יחד עם פורשים נוספים מן הליכוד.

כפי שניכר מלוח 12.3, מבחינת דפוסי ההצבעה בבחירות 2021 מדובר כמעט ב"מפלגות תאומות" – כאלה שהתמיכה בהן גבוהה או נמוכה יחסית באותן המקומות. ניתן לקבוע בצורה גסה שיחס הקולות בין שתי המפלגות (1:2 לטובת יש עתיד) נשמר בקרב כל המגזרים והיישובים, למעט בכרמיאל. לפי מכון סמית, 45% ממצביעי כחול לבן בבחירות 2020 הצביעו ליש עתיד בבחירות 2021 ורק 19% הצביעו לכחול לבן. כ־10% ממצביעי כחול לבן בבחירות 2020 עברו לתקווה חדשה מימין וכ־10% למפלגת העבודה משמאל. בעוד שיש עתיד הפגינה יציבות לאורך מסע הבחירות (סקרי דעת קהל צפו לה 16 עד 20 מושבים), הייתה כחול לבן לאחת מהפתעות הבחירות. הסקרים וגם הפרשנים לא צפו לה טובות בשל מה שנתפס כהפרת הבטחת הבחירות שלה מ־2020 שלא להיכנס לממשלת נתניהו ומשום שכניסה זו התגלתה כמקח טעות, כפי שהודו גם אנשיה. שמונת הסקרים האחרונים שפורסמו חזו לה 4.4 מושבים במוצע. ההישג של שמונה מושבים היה איפה בגדר הפתעה ומיקם אותה כסיעה הרביעית בגודלה.

לוח 12.3

שיעורי התמיכה (באחוזים) ביש עתיד ובכחול לבן בבחירות 2021

כחול לבן	יש עתיד	
6.6	13.9	ארצי
10.8	22.1	תל אביב
3.3	5.6	ירושלים
8.1	19.6	חיפה
4.7	18.8	כרמיאל
13.4	23.1	קיבוצים
11.4	25.3	ערי מרכז מבוססות
3.9	7.2	יישובי פיתוח
2.9	5.8	התנחלויות
1.0	2.1	ערבים

קיבוצים: לא כולל את הקיבוץ הדתי וקיבוצים מעבר לקו הירוק. **ערי מרכז מבוססות:** גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, רמת גן ורעננה. **יישובי פיתוח:** אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי. **התנחלויות:** יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. לא כולל את שתי הערים החרדיות. **ערבים:** ללא ערים מעורבות.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2021.

הבחירות לרשויות המקומיות

בחירות 2013 לרשויות המקומיות התקיימו תשעה חדשים לאחר הבחירות הראשונות לכנסת שבהן התמודדה יש עתיד. 40 סיעות-בת של יש עתיד ושתי רשימות משותפות עם מפלגות ארציות אחרות התמודדו בבחירות אלו. מתוך אלו 25 כללו בשמן את השם "יש עתיד" ועוד שבע את המילה "עתיד". מתוך 40 סיעות-הבת 30 זכו בייצוג במועצות הערים או במועצות המקומיות, כמו גם שתי הסיעות המשותפות. מדובר בסך הכול ב-54 מושבים ועוד שמונה של הסיעות המשותפות. ערים שבהן זכתה יש עתיד בייצוג משמעותי היו רעננה (ארבעה מושבים), רחובות, הוד השרון וחיפה (שלושה מושבים בכל אחת). מתוך 18 המועמדים לראשות ערים שזוהו עימה זכו ארבעה: בחדרה, בכוכב יאיר, בבנימינה-גבעת עדה ובגני תקווה (ויסמן, 2013ב).

יש עתיד השקיעה כסף רב בבחירות אלו, למעלה מפי שניים מהסכום שעמד לרשותה מכספי מימון המפלגות של המדינה ומתרומות. לפי מבקר המדינה (2014ב), היא סיימה את הבחירות האלו בגירעון של למעלה מ־7.5 מיליון ש"ח. כמו כן היחס בין ההוצאות להכנסות, שעמד על 230%, ושיעור הגירעון מתוך ההוצאות, שעמד על 56%, היו הגבוהים בהשוואה לכל המפלגות הלאומיות. ניתן להעריך כי דובר באכזבה במיוחד לנוכח ההצלחה המפתיעה בבחירות הכלליות ולאור ההשקעה הגדולה. אומנם גם יתר המפלגות הארציות הוותיקות יותר לא הצטיינו בהישגים גבוהים במישור המקומי, אך אולי הייתה ציפייה שיש עתיד תצליח יותר בשל הדגש שלה על מצע אזרחי. ייתכן שיש עתיד השיגה דריסת רגל בפוליטיקה המקומית לאחר שנבחרו מטעמה נציגים במועצות ומספר ראשי ערים שהזדהו עימה, אך התנובה הייתה נמוכה ביחס להשקעה. גם אלו שנבחרו לא היו בהכרח בסיס איתן למפלגה, משום שפוליטיקאים ברמה המקומית בישראל נוטים יותר ויותר להתרחק מהזיהוי המפלגתי ולעבור בקלות בין מפלגות לפי צורכי השעה.

במרץ 2017 הודיעו שבעה ראשי מועצות אזוריות על הצטרפות ליש עתיד (אזולאי, 2017ב). בין אלו בלט אלי מלכה מרמת הגולן, איש הדרך השלישית והליכוד בעברו. אחרים סימנו מעבר של אנשי מפלגת העבודה מובהקים מההתיישבות העובדת. מכל מקום מעבר לסמליות מהלכים אלו קשה לייחס להם משמעות רבה לנוכח הנתק בישראל בין הפוליטיקה המפלגתית הארצית לבין הפוליטיקה המקומית. כאמור, ראשי מועצות וערים רבים נודדים בין מפלגות או מטשטשים את זהותם המפלגתית לפי צורכי השעה. פרשה אחת שהתבלטה נגעה לצביקה גנדלמן, מועמד יש עתיד לראשות עיריית חדרה בשנת 2013. ניצחונו על ראש עיר מכהן סימן את הישגה הגדול ביותר של יש עתיד בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2013. מספר חודשים לפני הבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2018 נעצר גנדלמן בחשד לשחיתות. גנדלמן (אשר נבחר שוב באותן בחירות) סולק מיידית מהמפלגה, אשר הבליטה את נושאי ניקיון הכפיים וטוהר המידות.

בבחירות המקומיות שנערכו ב־2018 השיגה יש עתיד תוצאות דומות. בערים מסוימות היא התחזקה (בפתח תקווה ממושב לאחד לארבעה, ברחובות משלושה לחמישה) ובערים אחרות נחלשה או שלא התמודדה כלל הפעם (חיפה, הוד השרון). בפעם הזו, מכל מקום, דומה כי יש עתיד למדה את הלקח מכישלונה בבחירות הקודמות לרשויות המקומיות. היא הריצה 21 רשימות־בת ועוד רשימה משותפת אחת עם מפלגות אחרות, השקיעה כ־6 מיליון ש"ח וסיימה את הבחירות המקומיות בעודף של למעלה ממיליון ש"ח (מבקר המדינה, 2021).

הזירה הפרלמנטרית

בין 2013 ל-2021 כיהנו 31 גברים ונשים כחברי כנסת מטעם יש עתיד. קבוצה זו מורכבת מ-12 נשים (39%) ו-19 גברים (61%).³ מטעם המפלגה לא נבחר שום חבר כנסת לא-יהודי, אך לאחר בחירות 2020 עזבה חברת כנסת דרוזית את חוסן ישראל והצטרפה לסיעת יש עתיד-ת"ם, בשל התנגדותה לכניסת מפלגתה לממשלה בראשות נתניהו. המפלגה, שהיו מי שהדביקו לה דימוי אנטי-דתי, כללה דווקא גברים ונשים דתיים.

לוח 12.4 מציג את המאפיינים ואת הרקע של חברי הכנסת שייצגו את יש עתיד, לפי כנסות. כפי שניתן לראות, סיעת יש עתיד המגוונת ביותר הייתה בכנסת הראשונה שבה כיהנה: בקרב 19 חבריה נכללו שמונה נשים, שישה צעירים מתחת לגיל 40 וחמישה עולים – שניים ממדינות ברית המועצות לשעבר (יואל רזבוזוב ורינה פרנקל), שניים מאתיופיה (פנינה תמנו-שטה ושמעון סולומון) ואחד מארצות הברית (דב ליפמן). בכנסת הבאה פחת הגיוון: הגיל הממוצע זינק בשבע שנים, מספר הנשים קטן בלמעלה מ-50%, והעולה היחיד שנותר היה רזבוזוב. בשלוש הכנסות הבאות לא חל שינוי מהותי מלבד התוספת של עוד אישה והעלייה במספר הצעירים, אך ההצלחה היחסית בכנסת ה-24 (שבה זכתה יש עתיד ב-17 מושבים) התבטאה שוב בגיוון גדול יותר – חמש נשים, ארבעה צעירים מתחת לגיל 40 ושני עולים. הרקעים שמהם הגיעו חברי הכנסת של יש עתיד מגוונים: חלקם צמחו בשלטון המקומי ואחרים באו מתחום התקשורת. מעניין לציין את הדומיננטיות של חברי כנסת בעלי רקע ביטחוני (שאוילי נובעת מהיעדר רקע כזה למנהיג המפלגה), בעיקר בארבע הכנסות שנבחרו בין 2019 ל-2021. אל מיקי לוי ואלעזר שטרן הצטרפו גם אורנה ברכיאי (האלופה הראשונה בצה"ל), רם בן ברק (סגן ראש המוסד לשעבר) ויואב סגלוביץ' (ניצב לשעבר).

3 לא נכללו כאן המועמדים שנכנסו לכנסת במסגרת "החוק הנורווגי" לאחר כינון הממשלה ה-36 (יוני 2021).

לוח 12.4
פילוח חברי הכנסת מטעם יש עתיד
(הכנסת בעת היבחרה, לא כולל חילופי אישים)

כנסת	גיל (ממוצע)	צעירים (מתחת לגיל 40)	נשים	עולים	רקע בשלטון המקומי	רקע ביטחוני ¹	רקע בתקשורת	סך הכול חברי כנסת
19	47.5	6	8	5	4	2	3	19
20	54.4	2	3	1	4	2	3	11
21	52.0	5	4	2	3	5	3	15
22	55.4	3	4	2	3	5	3	13
23	55.8	3	4	2	3	5	3	13
24	50.2	4	5	2	5	5	1	17

1 דרגת אלוף משנה ומעלה, ניצב משנה ומעלה, ראשי השב"כ והמוסד וסגניהם.

לפחות לשישה מחברי הכנסת של יש עתיד היה רקע של פעילות במפלגות אחרות, אך רק ארבעה נבחרו בעברם לכנסת מטעם רשימה אחרת (אלעזר שטרן, שכיחן בכנסת ה־19 מטעם התנועה, מירב בן־ארי, שכיחנה בכנסת ה־20 מטעם כולנו, מירב כהן וע'דיר כמאל מריח, שכיחנו בכנסות ה־21 עד ה־23 מטעם חוסן ישראל ברשימת כחול לבן). מן הצד השני של המטבע, יש עתיד לא חוותה פיצולים פנימיים ועריקות רבות למפלגות אחרות. שני המקרים היחידים של מעברים כאלה היו: (1) עזיבתו ב־2019 של חיים ילין למפלגת העבודה לאחר שנדחק ממקום ריאלי ברשימה; (2) החילופים בהסכמה בין שתי חברות כנסת לאחר בחירות 2020 על רקע הפיצול בכחול לבן. פנינה תמנו־שטה עברה מיש עתיד לחוסן ישראל, ואילו ע'דיר כמאל מריח עשתה את הדרך ההפוכה והצטרפה ליש עתיד.⁴

בארבע מערכות הבחירות שבהן השתתפה חוסן ישראל (2019-2021) נבחרו מטעמה 17 חברי כנסת.⁵ מתוכם היו שבע נשים ו־10 גברים, ובהם שני רמטכ"לים לשעבר (יושב ראש המפלגה גנן

4 נוסף על כך שהילה פרידמן, שהייתה מועמדת מטעם יש עתיד, הכריזה על פרישה ומעבר לכחול לבן עוד לפני שהיא נכנסה לכנסת לראשונה, בעקבות יישום של החוק הנורווגי.

5 מספר זה אינו כולל את חברי הכנסת שנכנסו במהלך כהונת הכנסת ה־23 במסגרת החוק הנורווגי או בעקבות התפטרות של חברי כנסת. כל אלו (מלבד יעל רון בן משה, שנבחרה לכנסת ה־24) כיהנו בכנסת ממונה חודשים לכל היותר. לא נכללים גם המועמדים שנכנסו לכנסת ה־24 במסגרת החוק הנורווגי.

וגבי אשכנזי), יושב ראש ההסתדרות לשעבר (אבי ניסנקורן), פוליטיקאים מהרמה המוניציפלית (מיכאל ביטון, אסף זמיר, מירב כהן, איתן גינזבורג) ואנשי ציבור. כל נציגי הרשימה היו ילידי ישראל למעט אחד שנולד בארגנטינה ואחת שנולדה באתיופיה. הגיל הממוצע של 15 חברי הכנסת שנבחרו מטעמה לכנסת ה־21 היה 48.4, כולל ארבעה בני 40 ומטה. לעומת זאת הגיל הממוצע של שמונת חברי הכנסת שנבחרו מטעמה לכנסת ה־24 עמד על 50.6. כפי שהוזכר, לאחר בחירות 2020 חוותה המפלגה מעבר של אחת מנציגותיה ליש עתיד והצטרפות של חברת כנסת מיש עתיד לשורותיה. לקראת הבחירות לכנסת ה־24 (2021) עזבו את המפלגה אישים רבים. אבי ניסנקורן הצטרף למיזם הכושל של ראש עיריית תל אביב רון חולדאי,⁶ מירב כהן הצטרפה ליש עתיד ורם שפע – למפלגת העבודה. אחרים – לרבות שר החוץ גבי אשכנזי ומיקי חיימוביץ' – הודיעו שלא יתמודדו.

מטעם תל"ם נבחרו בכל שלוש מערכות הבחירות של 2019–2020 שלושה גברים שבעברם ניסיון של עבודה צמודה עם בנימין נתניהו בעת שכהן כראש הממשלה: שר הביטחון לשעבר יעלון, מזכיר הממשלה לשעבר צבי האוזר וראש מערך ההסברה הלאומי לשעבר יועז הנדל. מלבד שלושה נבחרו מטעם המפלגה אישה אחת (אורלי פרומן) ו"עולה": בשתי הבחירות הראשונות היה זה גדי יברקן. לאחר שהלה חצה את הקווים ועבר לליכוד לפני בחירות 2020 הוצב במקומו ונבחר לכנסת ה־23 אנדריי קוז'ניוב. ב־2020 התפצלה תל"ם על רקע חילוקי הדעות לגבי ההצטרפות לממשלה בראשות נתניהו. שניים מחבריה (האוזר והנדל) הקימו סיעה עצמאית בשם "דרך ארץ" וחברו לכחול לבן בניסיון להקים ממשלת אחדות. מאוחר יותר הם הצטרפו למפלגת תקווה חדשה שהקים גדעון סער, שפרש מהליכוד. יעלון ושני חברי כנסת הנותרים נותרו באופוזיציה ושיתפו פעולה עם יש עתיד בסיעה אחת (יש עתיד-תל"ם).

זירת הממשלה

תוצאות הבחירות לכנסת ה־19 (2013) העניקו לליכוד ביתנו ול"שותפות הטבעיות" שלה רוב דחוק של 61 שהספיק כדי לכונן ממשלה הנשענת על קואליציה הומוגנית. אלא שבמפתיע יזמו יש עתיד והבית היהודי – שתי המפלגות שזכו בהישגים נאים בבחירות – מהלך מתואם שבכביסו התחייבות הדדית שלא להיכנס לממשלה האחת ללא השנייה (ליס, 2013א). שיתוף פעולה זה, שזכה בעיתונות לכינוי "ברית האחים", יחד עם התנאי שהציבה יש עתיד שלא לכלול בממשלה את המפלגות החרדיות, כפו על נתניהו לקבל את שתייהן כחברות בקואליציה

6 בדצמבר 2020 הכריז חולדאי על הקמת רשימה חדשה – "הישראלים". ניסנקורן שובץ במקום השני אך הרשימה לא הצליחה לגבש קהל תומכים ובסופו של דבר לא התמודדה בבחירות.

ולוותר על השותפות עם ש"ס ויהדות התורה. ליש עתיד הוקצו חמישה תיקים, הבכיר שבהם היה משרד האוצר, שאותו קיבל לפיד. כמו כן קיבלה המפלגה את תיקי החינוך (שי פירון), הבריאות (יעל גרמן), הרווחה (מאיר כהן) והמדע והטכנולוגיה (יעקב פרי), ותפקיד סגן שר במשרד האוצר.

במהלך הכנסת ה-19 קודמו ואושרו שלושה חוקים ששניים מהם היו חשובים במיוחד ליש עתיד. הראשון היה "חוק השוויון בנטל", אשר כלל לראשונה סנקציות כלכליות ופוליטיות על בני ישיבות אם לא יעמדו במכסות הגיוס המינימליות שהוגדרו בחוק. השני היה סדרה של תיקונים חוקתיים ("חוקי המשילות") שכללו אימוץ מנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא, הגבלת מספר השרים והעלאת אחוז החסימה.⁷ ואולם חילוקי דעות פנימיים העיבו על יציבות הממשלה. כך, תוכניתו של שר האוצר לפיד להוביל להוזלת הדיור באמצעות ביטול המע"מ לרוכשי דירות ראשונות ("חוק מע"מ אפס") זכתה לביקורת מצד הליכוד. אך מה שהביא בסופו של דבר למשבר הקואליציוני שפירק את הממשלה וגרם להקדמת הבחירות היה אישורו בקריאה טרומית של "חוק ישראל היום". חוק זה זכה לתמיכתם של 12 חברי כנסת מישראל ביתנו, 10 מיש עתיד וארבעה מהתנועה, כולן חברות בקואליציה (זרחיה, 2017א). תמיכה זו הביאה למשבר אמון חריף בין ראש הממשלה נתניהו לבין שותפיו הבכירים בממשלה. בראשית דצמבר 2014 הוא פיטר את לפיד ולבני בהאשימו אותם בחתירה תחתיו ובניסיון "פוטש". התגובה של יש עתיד הייתה חריפה ונתנה את האות לתחילתה של מערכת הבחירות לכנסת ה-20:

ראש הממשלה כשל בניהול מדינת ישראל ובטיפול בצרכים של הציבור הישראלי. האקט המבוהל של פיטורי השרים הוא מעשה של פחדנות ואיבוד עשתונות. צר לנו כי ראש הממשלה בחר לנהוג בחוסר אחריות לאומית ולגרור את מדינת ישראל למערכת בחירות מיותרת, שתסב נזק לכלכלה ולחברה הישראלית והכל מתוך שיקולים פוליטיים קטנים, חולשה וכניעה לחרדים, לחברי מרכז ולקבוצות אינטרסים (שומפלבי, 2014).

לאחר שנתניהו פיטר את לפיד התפטרו יתר שרי יש עתיד מתפקידיהם. הניצחון של גוש הימין-חרדים בבחירות 2015 הותיר את יש עתיד באופוזיציה, והיא נשארה בה עד לכינון הממשלה ה-36 ביוני 2021.

7 חוק השוויון בנטל תוקן בצורה משמעותית בממשלת נתניהו הרביעית, שבה נכללו המפלגות החרדיות. ההגבלה על גודל הממשלה הוקפאה לאחר הבחירות של 2015 ובוטלה כליל בראשית כהונת הכנסת ה-23 (2020) במסגרת ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לכחול לבן והקמת ממשלה של 34 שרים. החוק השלישי שהתקבל, חוק-יסוד: משאל עם, לא היה חשוב ליש עתיד אך היא תמכה בו כחלק מעסקת החבילה בקואליציה שהעבירה את שלושת החוקים בזמן קצר.

יש עתיד, בדבקותה בעמדה המשותפת של סיעת כחול לבן, שללה על הסף את הכניסה לממשלה בראשות בנימין נתניהו לפני ואחרי הבחירות של אפריל 2019 ושל ספטמבר 2019. הודעת היועץ המשפטי לממשלה על החלטתו להגיש כתבי אישום נגד ראש הממשלה (נובמבר 2019) רק חיזקה את הווטו על שיתוף פעולה כזה. התוצאות של בחירות 2020 לא חילצו את המערכת הפוליטית מהמבוי הסתום שהייתה נתונה בו. מצד אחד, הליכוד גבר על כחול לבן (36 מול 33 מושבים), אך מצד שני גוש המפלגות המתנגד לנתניהו קיבל ביחד 62 מושבים. גם אחרי עריקתה של אורלי לוי-אבקסיס לגוש הנגדי, לא התאפשרה במצב זה הקמת ממשלת ימין-חרדים צרה.

61 מחברי הכנסת המליצו לנשיא המדינה להטיל על בני גנץ את התפקיד להרכיב ממשלה. לאחר שקיבל את המנדט להקים ממשלה מהנשיא נוכח גנץ כי יש בסיעת כחול לבן חברים השוללים על הסף הקמת ממשלה שתסתמך, ולו באופן מוגבל, על קולות חברי הרשימה המשותפת. בסופו של דבר, לנוכח המבוי הסתום והחמרת משבר הבריאות שנבע מהתפרצות מגפת הקורונה, החליט גנץ להיכנס למשא ומתן על הקמת ממשלת חירום עם הליכוד. לפיד תקף בחריפות את הצעד ותיאר אותו בתור "ההונאה הגדולה בתולדות המדינה". התגובה של יש עתיד (ושל תל"ם בראשות יעלון, מלבד הנדל והאוזר) הייתה מיידית, והיא עזבה את ברית כחול לבן. לפיד תקף בחריפות את הצעד של גנץ:

גנץ נכנע לנתניהו ללא קרב וזחל לממשלתו [...] דווקא בשבוע שבו ההתקפה על שלטון החוק הגיעה לשיא נותנים פרס למפרי חוק. מי שזוחל לממשלה כזו, שלא ימכור לנו שהוא עושה את זה לטובת המדינה. רצנו יחד כי בני גנץ הסתכל לי בעיניים ואמר שהוא בממשלה הרעה הזו לא ישב, והאמנתי לו. יותר ממיליון מצביעי כחול לבן צעדו איתנו באמונה, והם מרגישים היום נבגדים – בצדק. הקולות שלהם נגנבו וניתנו במתנה לנתניהו (ליס, 2020).

ההסכם הקואליציוני שנחתם בין הליכוד לכחול לבן (ועוד חמש סיעות) היה תקדימי. הוא פרש מתווה להקמת הממשלה ה-35, שבמסגרתה יכהן נתניהו כראש ממשלה בשנה וחצי הראשונות שלה ולאחר מכן יחליפו גנץ. חוסר האמון העמוק כלפי נתניהו חייב את הכנסתם של מנגנונים שישמשו בתור ערבויות לקיום הרוטציה, ועל כן חוקי-יסוד: הממשלה תוקן באופן נרחב. "ממשלת החילופים" הושבעה ב-17 במאי 2020 וכללה עם השבעתה 34 שרים. מתוכם 12 השתייכו לסיעת כחול לבן, ובהם בני גנץ (ראש ממשלה חליפי ושר הביטחון), גבי אשכנזי (שר החוץ) ואבי ניסנקורן (שר המשפטים). תוך כדי כהונתה הקצרה של ממשלה זו – שהתפזרה מהר עקב חילוקי דעות ואי-העברת תקציב המדינה – התפטרו רבים משרי כחול לבן מהממשלה. חלקם עברו למפלגות אחרות והאחרים יצאו לפסק זמן מהחיים הפוליטיים.

בבחירות 2021 שבה מפלגת יש עתיד לתפוס את המעמד של המפלגה השנייה בגודלה בכנסת והמפלגה הבכירה בגוש המרכז-שמאל. בהתאם הפך יאיר לפיד למועמד הטבעי לראשות הממשלה מטעם גוש זה, אלא שתוצאות הבחירות שכנעו אותו שעל מנת למנוע את המשך שלטון נתניהו הוא חייב לעשות פשרות משמעותיות. כשבועיים לאחר הבחירות הכריז לפיד שהציע ליושב ראש ימינה נפתלי בנט לכהן ראשון ברוטציה, על אף שימינה זכתה בשבעה מושבים בלבד:

כל מי שראה היום את הופעתו חסרת האחריות של נתניהו, מבין שהוא לא יכול להמשיך. הוא הפך להיות מסוכן. לעצמו, למדינת ישראל ולשלטון החוק [...]. אנחנו צריכים במקום זה להקים ממשלת הסכמה לאומית. פניתי לחברי נפתלי בנט כדי להקים איתו יחד ממשלה [...] הממשלה תיפרס על פני כל המרחב הפוליטי. מפלגות ימין, מרכז ושמאל. המבחן של מנהיגים הוא לעשות החלטות קשות מול מציאות מורכבת. המדינה זקוקה עכשיו לרוטציה בין בנט לביני (ליס, 2021).

על אף ההצעה, בסבב ההתייעצויות הראשון בחר בנט שלא להמליץ לנשיא המדינה להטיל על לפיד את המנדט להרכיב ממשלה. לפיד קיבל 45 המלצות בלבד וריבלין החליט לתת את המנדט לנתניהו, שעליו המליצו 52 חברי כנסת. בסבב ההתייעצות השני בבית הנשיא – אחרי שנתניהו החזיר את המנדט – הצליח לפיד להגדיל את מספר חברי הכנסת שהמליצו עליו ל-56 (חברי תקווה חדשה, חד"ש ותע"ל הצטרפו ל-45 הממליצים הקודמים) וקיבל לידיו את המנדט. הוא פתח במגעים נמרצים, תחילה עם השותפות שנחשבו טבעיות – מפלגת העבודה, מרצ וישראל ביתנו – ולאחר מכן עם השותפות הפוטנציאליות הנוספות – כחול לבן, תקווה חדשה, ימינה ורע"מ. השיחות הקואליציוניות בין יש עתיד לימינה הושעו בעקבות מבצע "שומר החומות" ברצועת עזה והפרעות הקשות שפרצו במקביל בערים המעורבות בישראל, ובנט אף הכריז ש"ממשלת השינוי ירדה מהפרק". אך סיום המבצע והרגיעה בערים המעורבות הביאו לחידוש המגעים, ואלו הבשילו לכדי הסכמים קואליציוניים שהוליו לכהונתה של הממשלה ה-36 ביוני 2021.

כמו קודמתה, גם הממשלה ה-36 הייתה ממשלת חילופים שהתבססה על מנגנון פריטטי. נקבעו בה יחסי כוחות שוויוניים בין סיעות הקואליציה שהוגדרו כבעלות זיקה ליש עתיד (כחול לבן, העבודה, ישראל ביתנו, מרצ ויש עתיד עצמה) לבין סיעות הקואליציה שהוגדרו כבעלות זיקה לימינה (תקווה חדשה וימינה עצמה). יאיר לפיד מונה לתפקיד ראש הממשלה החליפי ושר החוץ, ומלברו ייצגו את יש עתיד בממשלה עוד חמישה שרים. עוד הוסכם שבאוגוסט 2023 יתמנה לפיד לראשות הממשלה (פיזור המוקדם של הכנסת ה-24 בקיץ 2022 הביא לימינו של לפיד לראש ממשלת המעבר). מטעם כחול לבן המשיך בני גנץ בתפקיד שר הביטחון והתמנו שלושה שרים נוספים.

הזירה הפנים-מפלגתית

שלוש המפלגות הנסקרות בפרק זה – יש עתיד, חוסן ישראל ותל"ם – הן מפלגות אישיות עם מוסדות פנימיים מעטים (וככל הנראה קיימים בעיקר "על הנייר") ודמוקרטיה פנימית חלשה. את המקרים של חוסן ישראל ותל"ם עדיין מוקדם לנתח, בהיותן מפלגות חדשות, ועל כן נתייחס אליהן כאן רק בקצרה. יש לציין גם שבזמן שמפלגות אלה היו בברית כחול לבן ערב בחירות 2019-2020 התגבש דפוס של הנהגה משותפת (שזכתה לכינוי ה"קוקפיט") שכללה את מנהיגי שלוש המפלגות ואת הרמטכ"ל לשעבר גבי אשכנזי.

לפי מדר הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית (שפירא ורהט, 2015), יש עתיד הייתה מפלגה בעלת רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה מאז שהתמודדה לראשונה בבחירות בשנת 2013, ומבחינה זו לא חל בה שינוי. כמעט אין במפלגה ביטוי להשתתפות פוליטית (בבחירת המנהיג או הרשימה ובקביעת מדיניות) ואין כל ביטוי לתחרות (התמודדות על עמדת מנהיג המפלגה או בבחירות למוסדות המפלגה) או היענות לפעילות גופים פנימיים (מוסדות נבחרים ומתפקדים המשפיעים על התנהלות המפלגה ועל מדיניותה).⁸ הביטויים הבולטים יחסית לדמוקרטיה פנימית נמצאו בממדי הייצוגיות במפלגה (הייצוג של נשים ושל מגזרים אחרים) והשקיפות (אם, ובאילו קלות, אפשר להשיג מידע על המפלגה). בבעלות בריתה של יש עתיד, חוסן ישראל ותל"ם, נמצאה רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה עוד יותר כאשר אפילו בממדי השקיפות והייצוגיות הן זכו לניקוד נמוך יותר. כל זה בולט לא רק לעומת מפלגות בעלות רמות דמוקרטיה גבוהות, כגון העבודה ומרצ והליכוד, אלא אפילו לעומת ישראל ביתנו, שהיא מפלגה אישית שאינה מצטיינת בהיותה דמוקרטית (רהט, שפירא ופיליפוב, 2013; רהט ושפירא, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

יש עתיד⁹

יש עתיד היא מפלגה אישית אשר בשונה מחלק מהמפלגות האישיות האחרות (ישראל ביתנו) או ממפלגות שנשלטות על ידי קבוצה קטנה ולא נבחרת (אגודת ישראל) עיגנה בתקנונה את היותה כזו באופן מפורש ושקוף. מייסד המפלגה, יאיר לפיד, דאג לשריין את כהונתו ואף להאריך

8 הצעדים המדודים של דמוקרטיזציה פנימית אשר התרחשו במפלגה בשלהי שנת 2021 וראשית שנת 2022 אירעו מחוץ למסגרת הזמן של חיבור זה.

9 מבוסס על תקנון מפלגת יש עתיד כפי שאוחר מאתר המפלגה, 18.4.2020. בשלהי 2021 הוכנסו בתקנון שינויים שסימנו דמוקרטיזציה מתונה במפלגה, אלא שחוקונים אלה אירעו מחוץ למסגרת הזמן של חיבור זה.

שריון זה ככל שהנסיבות הפוליטיות של ריבוי בחירות חייבו זאת. ליושב הראש המייסד, לפיד, וליושב הראש הנבחר בעתיד הוקנה כוח רב הכולל עמידה בראש המוסדות המפלגתיים המרכזיים (הנהלה, ועידה) וקביעת בעלי תפקידים מרכזיים במפלגה (מנכ"ל, גזבר, יושב ראש מטה בחירות, דובר ועוד). קביעת רשימת המועמדים לכנסת, הכרעה על הצטרפות לקואליציה, ומינוי המועמדים לתפקידים בממשלה ובכנסת.

ב ח י ר ת י ו ש ב ר א ש ה מ פ ל ג ה ו ק ב י ע ת מ ו ע מ ד י ה מ פ ל ג ה ל כ נ ס ת

כאמור, מייסד יש עתיד יאיר לפיד דאג לשריין את כהונתו ואף להאריך שריון זה ככל שהנסיבות הפוליטיות חייבו זאת. יורשו, לפי תקנון המפלגה, אמור יהיה להיקבע בבחירות בידי חברי ועידת המפלגה, גוף בן 120 חברים הכולל את מי שמכהנים מתוקף תפקידם (חברי כנסת וראשי ערים), צירים ממונים וצירים נבחרים. לגבי בחירת המועמדים לכנסת לפי תקנון יש עתיד: "יו"ר המפלגה יקבע את רשימת מועמדי המפלגה לכנסת מבין חברי המפלגה ואת סדר שיבוצם ברשימה, תוך התייעצות עם הנהלת המפלגה, ולאחר הצגת רשימת המועמדים בפני מרכז המפלגה ושמיעת עמדת חברי המרכז". מדובר בבחירה בידי המנהיג ולא ברור באיזו מידה אומנם מתקיימת ההתייעצות המוזכרת, במיוחד בכל הנוגע למרכז המפלגה, שלא ברור אף אם הוא קיים.

השוואה בין הרשימות של בחירות 2013, 2015 ואפריל 2019 מראה שלפיד העז לחולל שינויים במקומות של המועמדים ברשימה, כולל מיקום חברי כנסת במקומות נמוכים מאלה שהוא מיקם בעבר והוספת מועמדים חדשים.¹⁰ במקרים ספורים הוא אף דחק חברי כנסת אל מחוץ לרשימה. כך, למשל, התפטר יעקב פרי מהכנסת לאחר שנחשף בתחקיר של תוכנית הטלוויזיה "עובדה" כי שיקר לגבי עברו הצבאי. כלפי חוץ לפיד נזהר בכבודו של פרי, אך מאחורי הקלעים הביאו לחצים להתפטרותו, והוא לא שב להיות משובץ כמועמד מטעם המפלגה בבחירות הבאות.

ח ב ר י ה מ פ ל ג ה ו מ ו ס ד ו ת ה מ פ ל ג ה מ ר כ ז י י ם

תקנון המפלגה עומד בדרישות החוק בציינו את תנאי החברות במפלגה ואת הרכבם וסמכויותיהם של מספר גופים מפלגתיים. אולם בעוד ניתן לטעון כי יש עתיד מתאפיינת בשקיפות יחסית לגבי המעמד המיוחד של המנהיג כפי שהוא בא לידי ביטוי בתקנונה, לא ברור אם מוסדות המפלגה

10 סמיכותן של שתי מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) הביאה להחלטה על "הקפאת" הרשימה שגובשה לקראת הבחירות של אפריל 2019. כך עשו כמעט כל המפלגות לאור הנסיבות המיוחדות.

שהרכבם וסמכויותיהם המפורטים בתקנון אכן פועלים. נראה כי את התנהלותה של המפלגה קובע יושב הראש בהתייעצות עם מקורביו מהפוליטיקה ומחוצה לה וכי לעיתים מתרחב מעט המעגל וכולל גם את חברי הסיעה בכנסת. אין כל סימן לפעולה סדירה של מוסדות מפלגתיים חוץ־פרלמנטריים. גם שאלת קיום חברות במפלגה והיקפה היא סוד שמור. אולם אם להתבסס על דיווחי המפלגה על הכנסות מדמי חבר בשנים 2015–2017, בהנחה שדמי החבר עמדו ככתוב בתקנון המפלגה על סך של 40 ש"ח, הרי בשנת 2017 היו למפלגה 1,761 חברים. זהו מספר נמוך יחסית הכולל, כך ניתן לשער, את נציגי המפלגה בגופים נבחרים ומעגלי משפחה וחברים קרובים.

לעומת זאת, לפי אתר המפלגה יש לה 11 מטות נושאים (כגון נשים, נוער, גאים, דוברי צרפתית, רוסית ואנגלית) ו־120 מטות מוניציפליים. כמו כן ישנם למפלגה פעילים בתאים במוסדות להשכלה גבוהה. מדובר בתופעה מעניינת, כיוון שמדובר בפעילות ללא כל השפעה בכל הנוגע לבחירת מנהיג ומועמדים או להכרעות מרכזיות בחיי המפלגה. במילים אחרות, יש פעילות ופעילים הגם שאין לאלו תמריצים כמו שיש במפלגות עם מוסדות מרכזיים פעילים או פריימריז.

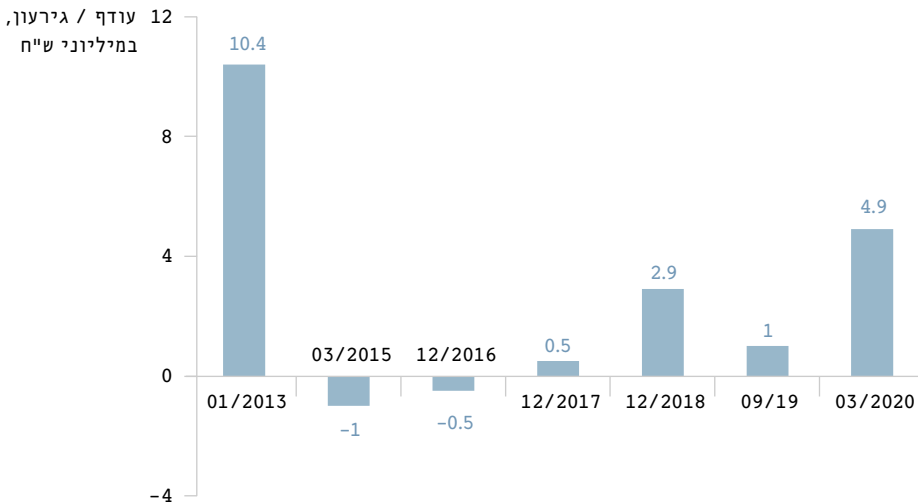
מ א ז ן כ ס פ י

כמו מרבית המפלגות בישראל, יש עתיד נסמכת בעיקר על המימון הממלכתי המגיע לה מתוקף חוק מימון מפלגות. לדוגמה, בשנת 2017 היה המימון הממלכתי 94% מכלל הכנסותיה בעוד שתרומות ודמי חבר היו פחות מאחוז מהכנסות.

כפי שניתן לראות בתרשים 12.1, יש עתיד סיימה את בחירות 2013 בעודף גדול של למעלה מ־10 מיליון ש"ח. זאת, הודות להצלחתה האלקטורלית מחד גיסא והוצאה מתונה ושקולה יחסית מאידך גיסא, לפחות בהשוואה לרוב המפלגות האחרות (מבקר המדינה, 2014א). עם זאת, הוצאות מופרזות בבחירות המקומיות של 2013 (ראו לעיל) ובחירות מוקדמות מהצפוי לכנסת בשנת 2015, שהניבו תוצאות פחות מוצלחות, הכניסו את המפלגה לגירעון שעמד על כמיליון ש"ח. אולם כבר בסוף 2016 היה המאזן של יש עתיד כמעט מאופס, ובסוף 2018 כבר היה לה עודף של כ־3 מיליון ש"ח. במערכות הבחירות התכופות של 2018–2020 (כולל הבחירות לרשויות המקומיות) הפגינה יש עתיד דפוס יוצא דופן של שמירה על מאזן חיובי.

12.1 תרשים

המאזן הכספי של יש עתיד, 2013-2020

מקור: דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות.

יש עתיד במרשתת

יש עתיד נולדה בעידן שבו הרשתות החברתיות הפכו לחלק מרכזי בפוליטיקה. כבר לקראת בחירות 2013 היא הפעילה, כמו רוב המפלגות האחרות, דף פייסבוק. בעוד שדף הפייסבוק של המפלגה שימש להפקת רשומות (פוסטים) באנגלית בלבד, דף הפייסבוק של מנהיג המפלגה יאיר לפיד העלה רשומות בעברית. כבר אז משכו את עיקר תשומת הלב הרשומות שהפיקו מנהיגי המפלגות. לפיד היה פופולרי יחסית בקרב הגולשים, כאשר מבחינת מספר לייקים ממוצע לרשומה הוא היה רביעי אחרי נתניהו, בנט וליברמן ולפני יחימוביץ, ציפי לבני ויתר מנהיגי המפלגות שהתמודדו לכנסת. מבחינת מספר תגובות ממוצע לרשומה היה לפיד ראשון מקרב כלל מנהיגי המפלגות (והמפלגות שפיגרו אחריהן). מבחינת מספר שיתופים הוא היה רביעי אחרי נתניהו, בנט ויחימוביץ' (Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015). מי שנכנס זה עתה לפוליטיקה משך תשומת לב ועניין רב כמו שחקנים ותיקים ממנו (Samuel-Azran, Yarchi, and Wolfsfeld, 2015).

דף הפייסבוק של המפלגה (לפי השוואה מראשית 2015) וחשבון הטוויטר של המפלגה (עד סוף 2016) לא בלטו באופן יחסי בתפוקת הרשומות והציוצים שלהם, שהייתה פחותה בהשוואה

לחמש מפלגות שאליהן הושוותה וגבוהה רק משלוש מהן.¹¹ מנהיג המפלגה לפיד הפיק רשומות (אך לא ציוצים) רבות מאשר מפלגתו, אך לא בהשוואה למנהיגי מפלגות אחרים.¹² דף הפייסבוק של מנהיג המפלגה לפיד היה פופולרי בהרבה מזה של מפלגתו יש עתיד, ונכון למאי 2015 היו לו פי 27 לייקים משהיו למפלגתו (379,977 לעומת 14,025). בסוף אוגוסט 2018 היו למפלגה כ-29,390 לייקים בעוד שללפיד היו כבר 427,045 (זמיר ופרידמן, 2018). נכון למאי 2015 (וגם לאוגוסט 2018; ראו שם) הדף של לפיד גם היה הדף השלישי במידת הפופולריות שלו מקרב מנהיגי המפלגות, בהפרש ניכר מזה של נתניהו, בהפרש קטן יחסית מזה של נפתלי בנט והרבה מעל מנהיגי ישראל ביתנו, העבודה, כולנו ומרצ. לדף הפייסבוק של יש עתיד היה מספר עוקבים נמוך מעוקבי כל המפלגות האחרות למעט המפלגות החרדיות. לחשבון הטוויטר של לפיד היו נכון לינואר 2017 למעלה מפי 40 עוקבים משהיו למפלגתו (43,903 לעומת 1,084) (זמיר ורהט, 2019). מידת המעורבות הממוצעת לרשומה בתקופת אוגוסט 2017 – אוגוסט 2018 הייתה למעלה מפי 17 לרשומה של לפיד לעומת זו של מפלגתו (זמיר ופרידמן, 2018). נכון לאמצע שנת 2019 היו ליש עתיד כ-32,000 לייקים בפייסבוק ואילו ללפיד היו כ-437,000; בטוויטר היו ליש עתיד כ-3,000 עוקבים ואילו ללפיד היו כ-157,000 (רהט, 2022). כל הנתונים האלו מוסיפים עוד נדבך להבנת מרכזיותו של מנהיג המפלגה לפיד בישראל.

חוסן ישראל ותל"ם

כאמור, חוסן ישראל נוסדה אף היא כמפלגה אישית. לפי התקנון שלה, מלבד מוסדות שיפוט וביקורת נקבע כי במפלגה יהיו אספה כללית בת עשרות חברים והנהלה בת שבעה חברים שתעסוק בניהול השוטף של ענייניה. מעל כל אלו הוצב יושב הראש ולו הוענקו סמכויות נרחבות. התקנון התייחס להיותה של חוסן ישראל מפלגה חדשה בקובעו כללים מיוחדים לאיוש התפקידים במוסדות המפלגה בתקופת ייסודה. כך למשל הוחלט כי יושב ראש המפלגה ייבחר על ידי האספה הכללית של המפלגה, למעט היושב ראש הראשון, וכי האספה הכללית, מוסד מרכזי במפלגה, תכלול את 70 מייסדי המפלגה. התקנון קובע שבעתיד האספה הכללית תבחר את יושב ראש המפלגה, כמו גם בעלי תפקידים אחרים, וכי האספה תורכב משילוב של נציגי המפלגה וחברי הנהלתה, מינויים של היושב ראש ומי שייבחרו בידי חברי המפלגה.

11 בבדיקה נוספת של השנה בין אוגוסט 2017 לבין אוגוסט 2018 עלו ממצאים דומים כאשר תפוקת הרשומות של יש עתיד הייתה נמוכה משל ארבע מפלגות וגבוהה מארבע מהן (זמיר ופרידמן, 2018).

12 בבדיקה נוספת של השנה בין אוגוסט 2017 לבין אוגוסט 2018 עלה שחפוקת הרשומות של יאיר לפיד הייתה כמעט כפולה משל מפלגתו אך נמוכה ביחס למנהיגי מפלגות אחרות (שם).

כפי שאופייני למפלגה אישית, הוקנו ליושב ראש סמכויות רבות כמו קביעת הרשימה לכנסת, החלטה על הצטרפות לקואליציה, ניהול משא ומתן קואליציוני וקביעת השרים, הצעת הרכב הנהלת המפלגה לאישור האספה הכללית, מינוי בעלי תפקידים במנגנון המפלגה וראש הסיעה בכנסת. כמו כן נקבע כי הוא יהיה יושב ראש האספה הכללית של המפלגה, ושכסמכותו למנות עד 25% מחברי האספה הכללית. בחלק מן המקרים סמכויות אלו אמורות להיות מופעלות מתוך התייעצות עם חברי גופים מפלגתיים רלוונטיים. כמו כן נקבעה מגבלת כהונה ליושב הראש לשמונה שנים או שלוש תקופות כהונה (התקופה הארוכה מביניהן). עם זאת, נראה כי המפלגה התכוננה לעתיד דמוקרטי יותר עם חיים מפלגתיים רעיוניים כאשר בסעיפים האחרונים בתקנון נקבע:

109. במהלך הקדנציה הראשונה של המפלגה בכנסת, תשאף המפלגה לכונן גוף שיביא לידי ביטוי את אופייה הדמוקרטי של המפלגה ובכלל זה, בחינת מוסדות שיחליטו על אופן בחירת נציגי המפלגה לגופים השונים החיצוניים והפנימיים.

110. במהלך הקדנציה הראשונה של המפלגה וכל עוד לא כוננה המפלגה גוף שיביא לידי ביטוי את אופייה הדמוקרטי של המפלגה, תפעל המפלגה לכנס ועידה אידיאולוגית רעיונית אשר אליה יוכלו להירשם חברי המפלגה ברחבי הארץ, אשר תוצריה יבאו בפני האסיפה הכללית לדיון והחלטות.

בהתחשב בעובדה ששלוש תקופות הכהונה הראשונות של חוסן ישראל בכנסת (כחלק מכחול לבן) נגדעו באיבן, עדיין מוקדם להעריך אם יש כוונה לממש את הסעיפים האלה.

בתקנון של תל"ם נקבע שמלבד מוסדות שיפוט וביקורת יהיו במפלגה ועידה בת 50 חברים והנהלה בת חמישה חברים לפחות. מול כל אלו הוענקו ליושב ראש סמכויות נרחבות כצפוי במפלגה אישית. אלו כוללות בחירת מועמדים לרשימה לכנסת, התוויית מדיניות, החלטה על הצטרפות לקואליציה ומינוי שרים ובעלי תפקידים אחרים בממשלה ובכנסת. נקבע גם כי יושב ראש המפלגה יעמוד בראש הנהלת המפלגה והוועידה, שאותה הוא יכול לכנס מתוך סמכות לקבוע את מועד הכינוס, את מקומו ואת סדר היום. נקבע כי ועידת המפלגה תהא מורכבת ממייסדי המפלגה ותכהן ארבע שנים ממועד כינוסה הראשון. לאחר מכן היא תורכב מ־50 צירים נבחרים. הוועידה היא שתבחר את היושב ראש בעתיד ומעמדו של היושב ראש הראשון יעלון שוריין עד סוף שנת 2024. להנהלה הוקנו סמכויות לניהול שוטף, ואילו הוועידה הוסמכה לקבל החלטות בנושאים כגון תיקון התקנון, שינוי שמה או מטרתיה ובחירת ועדת הביקורת של המפלגה.

דף הפייסבוק של ברית כחול לבן, אשר פעל במקביל לזה של המפלגה הוותיקה החברה בברית, יש עתיד, לא היה פעיל נכון לראשית 2019, אך באמצע אותה השנה כבר היו לו כ-17,000 לייקים, קצת יותר מחצי הכמות שהייתה למפלגת יש עתיד. כ-150,000 לייקים למנהיג כחול לבן בני גנץ ייצגו אולי מספר די גבוה שנצבר בתקופה קצרה, אך באותה העת כבר היו ליאיר לפיד כמעט פי שלושה מזה. דפוסים דומים נראו גם בטוויטר (רהט, 2022). דפוסי הכולטות של המנהיג לעומת המפלגה ניכרו גם במקרה זה. היתרון למנהיג הוותיק יותר בברית כחול לבן, יאיר לפיד, ניכר אף הוא.

אידאולוגיה

הסעיף הראשון במטרות יש עתיד כפי שהוגשו לרשם המפלגות מדגיש את רצונה ב"שינוי סדרי העדיפויות במדינה עם שימת דגש על החיים האזרחיים"¹³. בהתאם לכך, הסעיף העוסק בחוץ וביטחון הוא אחד מתוך שמונה ומופיע אחרון. יתר הסעיפים, שבעה במספר, עניינם נושאים אזרחיים וחוקתיים. המצעים שפרסמה יש עתיד לקראת הבחירות היו ארוכים ומפורטים, ובכך עמדו בניגוד בולט למי שהחליטו שאין מקום לפרסום מצע כמו מפלגת השלטון – הליכוד. כך ניסתה יש עתיד להציג עצמה כחלופה שלטונית רצינית אל מול הביקורת שמדובר במנהיג ובאוסף של אנשים חסרי ניסיון פוליטי. גם במצעים נשמר הדגש על "נושאים אזרחיים" כאשר רק חמישה עמודים (מתוך 123) באמצע המצע של בחירות 2013 ו-13 (מתוך 274) באמצע המצע של בחירות 2015 הוקדשו לנושאי חוץ וביטחון. עם זאת, כמו בכל הנושאים, המפלגה השקיעה מאמץ לעצב המלצות למדיניות חוץ וביטחון שאותן פרסמה במסמך נפרד מהמצע (יש עתיד, ללא ציון תאריך).

בשנת 2019 הוקמה כחול לבן, שבה חברה יש עתיד הוותיקה יחסית לשתי המפלגות החדשות, חוסן ישראל ותל"ם. ניסוח מטרותיה של חוסן ישראל כפי שהוגשו לרשם המפלגות היה הניסוח העמום וההסכמי ביותר (מנקודת המבט של הרוב היהודי-ציוני) שניתן היה להעלות על הדעת: "המשך ביסוס וחזוק מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית לאור החזון הציוני כפי שבא לידי ביטוי במגילת העצמאות תוך קביעת סדר העדיפויות הלאומי בנושאים הבאים: חינוך, פיתוח תשתיות לאומיות, חקלאות, חוק משפט ובטחון פנים, מדיניות רווחה,

13 מטרות המפלגה עודכנו באוקטובר 2021. ראו רשם המפלגות, 2021. העדכון שיקף ככל הנראה ניסיון לבסס את מעמדה של יש עתיד כמפלגת שלטון פוטנציאלית, כולל הורדת סעיף שהתייחס לגיוס חרדים וערבים ולימודי ליבה. כמו כן נמחק סעיף שקרא להגבלת גודל הממשלה, מאחר שיש עתיד עצמה לא עמדה בו בממשלה שקמה (האזור טוב, 2021).

שלום וביטחון" (רשם המפלגות, 2022).¹⁴ אפילו במטרות המפלגה היותר מפורטות של תל"ם, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, קשה למצוא אמירות שנויות במחלוקת. המפלגה אומנם זוהתה כמפלגת ימין מובהקת ככל שמדובר בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אך דומה כי אפילו בהתייחסותה לנושא זה ניתן היה לזהות פרגמטיות שלא אפיינה את גישת הימין בשנת 2019: "המפלגה תפעל למען הבטחת ריבונותה וביטחונה של מדינת ישראל ולמען ביטחון כל אזרחיה, ותחתור להשגת שלום אמת בין מדינת ישראל ושכנותיה". ככל מקרה דובר במרכיב קטן בברית כולה. לנוכח עמימות זאת נסתפק להלן, בניתוח עמדות המפלגות, בהתייחסות למצע ברית כחול לבן שעוצב לקראת בחירות אפריל 2019 ולא שונה מטבע הדברים גם לקראת בחירות ספטמבר 2019 ומרץ 2020.

מצע כחול לבן (2019-2020) היה קצר בהרבה ממצעי יש עתיד בבחירות 2013 ו-2015. נראה כי העניינים שנכללו בו היו בעיקרם חלקים שקל היה להסכים איתם מהמצעים הקודמים של יש עתיד. מה שבלט במיוחד הוא הזות הנושא הביטחוני לראשית המצע, הן כעיקרון ראשון מבין שלושת היסודות המרכזיים שכחול לבן הציגה עצמה כמושתתת עליהם, הן כנושא הראשון במצע. ביתר חלקי המצע, אשר נראה כי רבים מהם מבוססים כאמור על זה של יש עתיד (אחרי עריכה ועדכון), לא ניכרו שינויים גדולים. מבחינה רעיונית חוברו הנושאים האזרחיים לתפיסה ביטחונית תקיפה אך פרגמטית. זו אפיינה גם את מצעי יש עתיד בעבר, הגם שהוצנעה לנוכח ניסיונה להציע סדר יום חדש ולנוכח היעדר מנהיגות ביטחונית בכירה דוגמת זו שנוספה בברית עם חוסן ישראל ותל"ם.

מדיניות חוץ וביטחון ושאלת "הסכסוך"

התייחסות יש עתיד לממד זה במטרות המפלגה מצומצמת: "נחתור להסכם שלום על פי המתווה של 'שתי מדינות לשני עמים, תוך שמירה על גושי הישובים הגדולים והבטחת שלומה של ישראל כמדינה שבה מתקיים רוב יהודי מוצק בגבולות בטוחים וברי הגנה".¹⁵ בעת שנרשמה יש עתיד כמפלגה, זמן לא ארוך אחרי "נאום בר אילן" של ראש הממשלה נתניהו, שבו הביע תמיכה בפתרון שתי המדינות, נראתה הצגה כזו של הפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני כעמדה מרכזית. אכן, במצע משנת 2013 נכתב: "הפתרון של 'שתי מדינות לשני עמים' בו הכירו גם כל ראשי הממשלות בישראל בשלושים השנים האחרונות – מיצחק רבין ועד לבנימין נתניהו – הוא

14 ובכל זאת, יש להבין את האזכור המפורש של מגילת העצמאות כביקורת מרומזת על "חוק הלאום", שחלק ניכר ממבקריו טען כי ראוי היה שיכלול התייחסות למגילת העצמאות.

15 כאמור, מטרות המפלגה שונו בסוף אוקטובר 2021.

הפתרון היחיד שיכול להבטיח קיום ובטחון לישראל". במצע זה ניכר הניסיון לגשר בין עמדות שונות במפלגה – יחד עם דגש על חשיבות החתירה לשלום עם הפלסטינים כפתח להשגת שלום כולל יש התייחסויות לזיקה לארץ ישראל, לקווים אדומים בנושא ירושלים ולשאלת הפליטים והטלת עיקר האשמה על הפלסטינים בנוגע לאי-התקדמות בתהליכי השלום. המצע לקראת בחירות 2015 הציב אמות מידה דומות, אך הציע מתווה של משא ומתן כולל בין ישראל לבין מדינות האזור שבמסגרתו יתנהל גם המשא ומתן עם הפלסטינים.

מעבר למצע, העמדה המרכזית של יש עתיד בתחום החוץ והביטחון השתקפה גם בהכללתם בסיעתה של מועמדים שנחשבו ל"יונים" מדיניות (עפר שלח, יעל גרמן) לצד בעלי עמדות שניתן לזהותן כמרכזיים (לפיד, מאיר כהן, אלעזר שטרן). מכל מקום יש לציין שהעמדות השונות לא עמדו למבחן רציני, שכן מאז הקמת יש עתיד ועד לבחירות של 2020 לא התקיימו בממשלה או בכנסת הצבעות קריטיות בנושא תהליך השלום. התגובות לתוכנית השלום שהציג נשיא ארצות הברית בראשית 2020 ("דיל המאה") היו מעורבות. היו"ר לפיד אמר שהמסמך רציני ואין סיבה להתנגד לו. לעומתו עמיתו למפלגה עפר שלח תקף בחריפות את הכוונה לספח את בקעת הירדן וחלקים מיהודה ושומרון ואת היוזמה לחילופי שטחים שיעבירו יישובים ערביים-ישראליים לשטחי המדינה הפלסטינית.

החבירה של יש עתיד אל חוסן ישראל ובייחוד אל תל"ם במסגרת כחול לבן הייתה את התפיסה האידאולוגית המדינית שלה באופן ברור לימין. כך למשל, במצע כחול לבן אין שום אזכור למושג "שתי המדינות" שהופיע במצע יש עתיד בשנים 2013 ו-2015. כאמור, נושא הביטחון היה מרכיב מרכזי במצע כחול לבן לקראת בחירות 2019. זה היה ביטוי להיצע של ברית זו – שלושה ראשי מטה כללי לשעבר – ולמה שנראה כמתבקש לנוכח מציאות החיים הישראלית. היסוד המרכזי של התפיסה המדינית-ביטחונית נוסח באופן שיפנה לכלל הבוחרים: "אל מול הסכנות והאתגרים סביבנו, נעמיד אגרוף ברזל נגד חורשי רעתנו. לצד זאת נפעל בתבונה ובאחריות כדי למצות כל סיכוי למשא ומתן אפקטיבי בשיתוף הגורמים המתונים בעולם הערבי ובמדינות המערב". אמירה זו והשימוש במושג "היפרדות מהפלסטינים" הם הצגה של קו ניצי אך פרגמטי המאפיין גישת אמצע בנושא זה בפוליטיקה הישראלית. עם זאת, אין כאן כל יסוד לחד-צדדיות שאותה ייצגה קדימה ויש אף התייחסות המתנגדת לה במפורש: "לא תהיה התנתקות שנייה. מהלך המבוצע באורח חד-צדדי מוביל את האויב בהכרח למסקנה שההתנגדות האלימה שלו הכריעה אותנו. לא נחזור על הטעות הזו". נוסף על קביעה ההסכמית והשגרתית על ירושלים המאוחדת ישנה קביעה חד-משמעית לגבי היותה של רמת הגולן "חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל". כמו כן מחשקת כחול לבן את עצמה (גם אם בניסוח עמום משהו) בהבטיחה כי "כל החלטה מדינית היסטורית תובא להכרעת העם במשאל עם או תאושר בכנסת ברוב מיוחד".

במילים אחרות, לימין ניתנת זכות וטו על שינוי המצב הקיים. כאמור, המצע משקף תזוזה ימינה ביחס למצעי יש עתיד, מה שתואם את החבירה למפלגת ימין (תל"ם) ואת השינוי בשיח הציבורי בישראל מאז שקמה המפלגה.

תפיסת עולם חברתית-כלכלית

שלוש מתוך שמונה מטרות המפלגה של יש עתיד, כפי שהוגשו לרשם המפלגות, עסקו בממד זה.¹⁶ המטרה שהוצבה ראשונה, כאמור, דיברה על שינוי בסדרי העדיפויות ודגש על החיים האזרחיים, מה שכלל לשיטתה של יש עתיד את תחומי החינוך, הדיור, הבריאות, התחבורה והשיטור. המפלגה מיצבה עצמה, בשונה ממפלגות "חברתיות" רבות, לא כמי שדואגת לשכבות החלשות או לצמצום הפערים בחברה אלא כמי שמטרתה "שיפור מצבו של מעמד הביניים היצרני והתורם אשר קופח בידי המדינה בחלוקת המשאבים". לשיטתה צמיחה כלכלית היא הדרך ללחום בעוני במשולב עם מהלכי שיפור תשתיות וייעול. האזרח נתפס כצרכן כאשר מדובר ב"הורדת יוקר-המחיה והוזלת הדיור בישראל", ואין ניסיון לחולל יותר שוויון בחלוקת הכנסות אלא לפעול ל"שיפור הניידות החברתית". קיימת גם התייחסות מיוחדת ל"עסקים זעירים וקטנים" וסעיף מיוחד מוקדש לחינוך, שמוצג כדרך "לשפר את השוויון והניידות החברתית". מדובר בתפיסה שמשקפת גישה כלכלית ליברלית מובהקת ששמה דגש על ניידות חברתית ושוויון הזדמנויות.

גם המצעים המפורטים לבחירות 2013 ולבחירות 2015 הוקדשו ברובם לנושאים כלכליים-חברתיים. בפתחת מצע 2013 הוצגה התפיסה הכלכלית-חברתית. התפיסה היא של ליברליזם מתון, בין מה שמכונה "הניאו-ליברליזם הקפיטליסטי שאותו מייצג הליכוד" לבין "העמדות הסוציאליסטיות המובהקות שמציגה מפלגת העבודה": "תפיסתה הכלכלית-חברתית של יש עתיד חרתה על דיגלה שילוב נכון בין שוק חופשי הפועל בתנאים התחרותיים של הזירה הגלובאלית, לבין הצורך להגן על החלש ולבנות חברת מופת שמאמינה בערכות הדדיות". וכן: "שילוב נכון בין קפיטליזם המעורר יזמות, חדשנות ומגזר עסקי תוסס שאינו נחסם בידי בירוקרטיה ממשלתית, ומאידך רגולציה מאוזנת השומרת על כלל החברה מפני דורסנותם וחמדנותם של יחידים ומפני גופים מסחריים שאינם מכירים באחריותם החברתית". ואכן, במטרה להציע דרך שלישית או פרגמטית מוצגים לאחר מכן צעדים מפורטים שהם תמהיל של גישה זו הכוללים צעדי רווחה, התייעלות ורגולציה יחד עם ניסיון לצמצם את התלות ברווחה, את הרגולציה ואת מעורבות המדינה. גישה פרגמטית זו מובנת על רקע הניסיון (המוצלח) של

יש עתיד לקצור את פירות המחאה החברתית של קיץ 2011, שהייתה בעיקרה מחאה של המעמד הבינוני.

מצע בחירות 2015 פתח דווקא בנושא המלחמה בשחיתות הציבורית, אך מייד לאחריה הוצבו נושאי כלכלה וחברה. כאן נכללה התייחסות (חיובית כמוכן) לכהונתו הקצרה של יושב ראש המפלגה לפיד כשר אוצר לפי אמות מידה כלכליות מקובלות. הגישה לנושאי כלכלה וחברה הייתה שוב פרגמטית – הליכה בדרך אמצע. כאשר מדובר באי־שוויון הוא מיוחס למדיניות שהפלתה לטובה חלקים מסוימים מאוד של החברה הישראלית (ולא לפעולת "השוק החופשי"):

בין השנים 2002–2012, הצמיחה בישראל היתה 26.8%. באותן עשר שנים העלייה בשכר החודשי הריאלי של אזרחי ישראל היתה רק 2.1%. סדרי העדיפויות של הכלכלה הישראלית הפנו משאבים בעיקר לקבוצות הלחץ הפוליטיות – להתנחלויות מבודדות, לישיבות ולמתן הטבות לבעלי ההון – וזנחו את מעמד הביניים הישראלי, שנושא את המשק על גבו.

הפתרונות הם שוב תמהיל של גישות שונות אשר מחד גיסא ממוקדות בסיוע לאוכלוסיות חלשות, אך מאידך גיסא מתייחסות לאזרח כצרכן הסובל מיוקר מחיה גבוה ושמות דגש על צעדים לטובת המעמד הבינוני ושיפור החינוך לטובת נידות חברתית.

באופן לא מפתיע, מצע כחול לבן 2019 דומה לאלו של יש עתיד בגישת האמצע שלו:

אנו מחויבים לצמיחה כלכלית מתמשכת ולצמצום העוני, ומחויבים לקדם חברה המאפשרת הזדמנות אמיתית לכל אזרח ואזרחית. נבקש לחזק את המערכות הציבוריות, בעיקר בתחומים חינוך, בריאות ורווחה. נקדם הרחבה של הצמיחה ושל הפריון על ידי שיפור נרחב של התשתיות הציבוריות, השקעה בהון אנושי, צמצום הביורוקרטיה ובניית סביבה התומכת בהשקעות עסקיות. נפעל לצמצום יוקר המחיה על ידי פתרונות בשוק הדיור, הגברת התחרותיות ושיפור הפריון.

כאן ניכרת היטב השפעת יש עתיד, ואולי גם העובדה שגישתה הפרגמטית של כחול לבן מתאימה בקלות במיוחד למי שהצטרפו למערכת הפוליטית ללא תפיסה כלכלית־חברתית אידאולוגית מגובשת אלא יותר מתוך תפיסה של ניהול נכון והוגן.

דת ומדינה

אחת ממטרותיה של יש עתיד כפי שהוגשו לרשם המפלגות היא "שוויון בחינוך ובגיוס: לימודי ליב"ה לכל, גיוס לכל, ועידוד יציאה לעבודה לכל המגזרים כולל החרדי". עמדה זו ייצגה תסכול של חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית בישראל מהתנהלותם של החרדים. עם זאת, אין כאן החילוניות הרדיקלית שאפיינה את יוסף (טומי) לפיד, אביו של מייסד המפלגה, יאיר לפיד. זאת ועוד, המטרה המוצהרת היא להגיע להסדרה של היחסים בין קבוצות שונות באוכלוסייה על ידי אימוץ חוקה. בסוף 2021 שונו כאמור מטרות המפלגה וסעיף זה נמחק, ככל הנראה מתוך רצון להימנע מניכור של החרדים כלפיה.

המצע של שנת 2013 נדרש באופן דומה לעניין זה, דרך ההתייחסות לצורך ב"שירות שווה לכולם" ובהסדרת יחסים באמצעות אימוץ חוקה על רקע מחלוקות בענייני דת ומדינה. ההתייחסויות מפורטות יותר וכוללות ביקורת קשה על המציאות הלא שוויונית והצעת פתרונות, כולל מתווה של מספר שנים שיוביל להחלת שירות לאומי אזרחי על כלל האוכלוסייה. במידה רבה הסדרת גיוס החרדים הייתה אחד מהנושאים המרכזיים שיש עתיד הבליטה בשיח שלה ופעלה לקידום. גולת הכותרת של החקיקה שהיא קידמה במהלך הכנסת ה-19 הייתה קבלתו של חוק השוויון בנטל. השר יעקב פרי מיש עתיד עמד בראש ועדת שרים שניסחה קווי מתאר להסדר החדש, אשר כלל לראשונה סנקציות כלכליות ופילליות על משתמטים. ח"כ עפר שלח בירך על אישור החוק ואמר שמדובר בהסדר ישים "שמייצג את העקרונות עליהם נלחמנו – כולם צריכים לשרת וכולם צריכים לצאת לעבוד ולפרנס את עצמם" (ליס, 2014א).

במצע לקראת בחירות 2015 הוצג ההישג של אישור חוק השוויון בנטל כתחילתו של מהלך רחב. הכותרת "עידוד שילוב הציבור החרדי בחברה הישראלית" אומנם ממוקדת וחדה, אך מדובר כבר בשילוב ולא בתיקון של אי-צדק היסטורי. אלא שחזרת המפלגות החרדיות לקואליציה לאחר הבחירות הביאה לתיקון מסיבי של החוק באופן שעיקר את הישגיו, מנקודת המבט של יש עתיד. פסילת החוק החדש על ידי בג"ץ (נובמבר 2017) הביאה למאמץ חדש לחקיקה של הסדר שיעמוד במבחן בג"ץ. הוועדה שהקים שר הביטחון ליברמן המליצה על הסדר שהניח את דעתה של יש עתיד, והיא תמכה בהצעת החוק בקריאה ראשונה ביולי 2018 למרות היותה באופוזיציה. לפיד הסביר את עמדת הסיעה:

מדובר בעצם בחוק של יש עתיד. לא במקרה החרדים מתנגדים לו. הוא נולד בעקבות הניצחון שלנו בבג"ץ, העקרונות הבסיסיים שלו לקוחים מהחוק שהעברנו בממשלה הקודמת, הרמטכ"ל וצה"ל חתומים עליו, ומה שהכי חשוב – הוא יוביל לזה שיותר חרדים יתגייסו ויותר חרדים ייצאו לעבודה (חי, 2018).

תמיכה זו נפסקה מספר חודשים אחר כך, כאשר לטענת לפיד הגיעה הממשלה להבנות עם החרדים על פיצוי כספי שיקבלו במקרה שיוטלו עליהם סנקציות כלכליות בשל אי-עמידה במכסות הגיוס לפי מתווה החוק החדש:

לפני חודש עמדתי פה ודרשתי שנתניהו יתחייב בקולו שהחרדים לא יקבלו פיצוי כספי בקומבינה תמורת חוק הגיוס. כי זה מה שהם הבטיחו לחרדים. הם אמרו להם: "אל תדאגו לגבי הסנקציות הכלכליות. נעביר לכם את הכסף מתחת לשולחן". זו קומבינה [...] אנחנו לא ניתן את ידינו לזה שמשתמטים יקבלו כסף מהמדינה. שכספי המיסים שלנו, יממנו השתמטות. גמרנו לחכות. גמרנו להיות פראירים שלהם. יש עתיד תצביע נגד חוק הגיוס (שלזינגר, 2018).

מצע כחול לבן בבחירות של 2019 נקט קו מתון ופייסני כלפי החרדים ובענייני דת ומדינה, אולי מתוך הבנה שהדרך לשלטון מחייבת זאת. במצע נכלל פרק מיוחד בענייני דת ומדינה. מוצגת בו עמדה אמפתית כלפי הציבור הדתי-חרדי ואף נכונות לפשרות (לדוגמה אימוץ אמנת גביון-מדין באשר לפעילות בשבת), אך מוזכרות גם שורה של רפורמות כגון "ברית הזוגיות" (למעשה נישואים אזרחיים), גיור מקל, זכויות נשים ורפורמה במערך הכשרות, הנוגדות את עמדת הממסד הדתי אורתודוקסי.

חוקה וממשל

כפי שאופייני למפלגות מרכז ולמפלגות חדשות, יש התייחסות רבה לנושאים אלו במטרות המפלגה של יש עתיד. דובר על לא פחות מאשר "שינוי שיטת המשטר" ואימוץ חוקה.¹⁷ אולם אין מתווה ברור לשינוי מעבר להגבלת גודל הממשלה ולדגש על מלחמה בשחיתות, שלטון החוק ומעמד בג"ץ. המצע של שנת 2013 מציג תוכנית שכוללת תיקון בהליך הרכבת הממשלה ("על ראש המפלגה הגדולה ביותר תוטל באופן אוטומטי הרכבת הממשלה"), העלאה דרקונית של אחוז החסימה ל-6% ואימוץ מנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי ברוב מיוחד (70 חברי כנסת). חלק ממטרות אלו קודם במסגרת "חוקי המשילות" של 2014, כולל הגבלת מספר השרים בממשלה, אימוץ של מנגנון אי-אמון קונסטרוקטיבי מלא (אך ברוב מוחלט של 61 חברי כנסת) והעלאת אחוז החסימה (ל-3.25%). כמו כן דובר על מתווה לאימוץ חוקה שתכתב בידי "אנשי רוח ומשפט" ותובא לאישור הכנסת. מצע 2015 מציין את "חוקי המשילות" כהישג של יש עתיד וחוזר על נושא הצורך באימוץ החוקה. הוא מציע מהלכים נוספים כולל הגבלת אורך

כהונת ראש הממשלה, ובמיוחד מובאת בו התייחסות מפורטת לצעדים הנוגעים לרפורמות בשירות הציבורי ולארגון מחדש של הממשלה ומשרדה.

מצע 2019 של כחול לבן הדגיש שוב את המלחמה בשחיתות (כפי עשתה יש עתיד במצע 2015). נושא זה הופיע מייד לאחר הנושא הראשון, המדיני-ביטחוני, מה שמשקף נושא מרכזי באותן בחירות – כתבי החשדות נגד ראש הממשלה נתניהו בפרשיות שחיתות. כמו כן מופיעה מחויבות לשמירה על כוחם של שומרי הסף (מול מתקפת הליכוד והמפלגות הדתיות עליהם), וכן רפורמות שיחזקו את הכנסת, המינהל הציבורי והשלטון המקומי. מדובר בקו משטרי הדוגל בדמוקרטיה ליברלית של איזונים ובלמים אשר עמד בניגוד לקו הפופוליסטי שהובילו נתניהו ותומכיו, קו שדגל במיוחד בחיזוק הרשות המבצעת בשם עקרון המשילות.

סיכום

פרק זה עסק ברובו במפלגה החדשה המצליחה ביותר בעשור האחרון ואולי אף בעשורים האחרונים (במיוחד אם לא רואים את קדימה כמפלגה חדשה מובהקת. ראו Barnea and Rahat, 2011). יש עתיד הצליחה להיות המפלגה השנייה בגודלה בהתמודדותה הראשונה; לצלוח את מבחן ההישרדות של הבחירות השניות (2015) בהצלחה יחסית; להיות חלק מברית כחול לבן, שהציבה חלופה שלטונית ממשית (2019-2020); ולשוב לעמדת המפלגה השנייה בגודלה (2021). הישגיה הגדולים, נכון לעת כתיבת שורות אלו, היו היותה המפלגה הגדולה ביותר בקואליציה השלטונית של ממשלת בנט-לפיד והפיכתה למפלגת שלטון בפועל ב-2022, אם כי במסגרת של ממשלת מעבר. בעת הקמתה עוד ניתן היה לחשוב שמדובר בהצלחה קצרת ימים של מפלגה רעננה, שהיותה חדשה ובלתי מוכתמת בתלאות הפוליטיקה מושכת אליה תמיכה רבה. בעת כתיבת שורות אלו ברור כי היא נמצאת כדי להישאר, לפחות כל עוד מנהיגה הבלתי מעורער, יאיר לפיד, עומד בראשה.

פירוקה של ברית כחול לבן לאחר בחירות 2020 העמיד בסכנה את קיומן הפוליטי של חוסן ישראל ותל"ם. האחרונה אכן נוכחה שיש לה תמיכה ציבורית מועטה והחליטה לא להתמודד בבחירות של 2021. נראה שהיא הגיעה לסוף דרכה. לאחר פירוק ברית כחול לבן גם נראה היה שגורלם של בני גנץ וחוסן ישראל יהיה דומה, אך הם הצליחו להפתיע ולשרוד ואף לזכות בהישג אלקטורלי מרשים ביחס לציפיות מהם. עוד מוקדם לקבוע אם חוסן ישראל (או כחול לבן בשמה המוכר אך הלא רשמי) תתמסד ותמשיך להיות שחקן פוליטי משמעותי גם בעתיד. כמו לגבי מפלגות אישיות אחרות, ייתכן שנקבל לכך תשובה ברורה רק לאחר שמנהיגה יחליט לפרוש מהחיים הפוליטיים.

פרק 13. מפלגות הימין הרדיקלי: הרבה מהומה ועל מה?

פרק זה עוסק במפלגות אשר המשותף להן הוא מקומן בשוליים הימניים של המפה הפוליטית הישראלית. מקום זה מוגדר בעיקר בהתאם לעמדותיהן ביחס לסוגיות חוץ וביטחון ובמיוחד ביחס לעתיד השטחים שאותם כבשה מדינת ישראל במלחמת ששת הימים ולאוכלוסייה הפלסטינית המתגוררת בהם. הפרק מנתח את שמונה מפלגות הימין הרדיקלי שנציגיהן נבחרו לכנסת בין השנים 1992 ו-2021: צומת, מולדת, תרות, תקומה (ששינתה את שמה לאיחוד הלאומי-תקומה), התקווה, ארץ ישראל שלנו, עוצמה יהודית ונעם.¹ לחלק ממפלגות אלו היו חיים מחוץ לכנסת, בעוד אחרות היו רשומות כחוק, כולל פירוט תנאי חברות ומארג המוסדות הנדרש, אך לא ניכרה בהן פעילות ממוסדת חוץ-פרלמנטרית. כפי שניתן לראות בלוח 13.1, רק בשלושה מקרים – אלו של צומת ב-1992 ושל מולדת ב-1992 וב-1996 – נבחרו נציגי המפלגות האלה לכנסת בהתמודדות עצמאית. בשאר המקרים נציגים מטעמן נבחרו לכנסת במסגרת התמודדות משותפת בכריתות אלקטורליות עם מפלגות נוספות.

לוח 13.1

שמונה המפלגות המנותחות בפרק

מספר המושבים שהמפלגה זכתה בהם בבחירות ¹	כנסות שנבחרו אליהן נציגי המפלגה	
5, 8	14-13	צומת
2, 2, 2, 2, 3	17-13	מולדת
4, 2, 2, 2, 2, 4, 2, 2, 2, 1	24-15	תקומה-האיחוד הלאומי
1	15	תרות
1	18	התקווה
1	18	ארץ ישראל שלנו
1	24	עוצמה יהודית
1	24	מפלגת נעם

1 ייצוג שהושג במסגרת בריתות אלקטורליות עם מפלגות אחרות מופיע במספרים מודגשים.

1 נציגי מפלגות הימין הרדיקלי כך והתחיה לא נבחרו לכנסת בתקופה הנסקרת כאן. לדיון על היווסדותן ופעילותן של מפלגות אלה ראו נויברגר, 1997; פדהצור, 2000; Friedman, 1990; Sprinzak, 1989; Bick, 1995

כאמור, מפלגות הימין הרדיקלי בישראל מאופיינות בעיקר בעמדות המדיניות שלהן ובתפיסתן הלאומנית. עם זאת, האידאולוגיות שלהן כללו מאפיינים נוספים. שפרינצק (Sprinzak, 1991), למשל, טען כי מלבד הרכיב הלאומני התאפיינה הקיצונית הימנית הישראלית באי-גליוזם, עוינות לפלורליזם הדמוקרטי, אמונה בעליונות אתנית יהודית ושנאת זרים. רכיבים אלה הופיעו והודגשו לפרקים אצל חלק מהמפלגות הנסקרות בפרק זה. מרבית הניסיונות להביא לפסילתן מהתמודדות בבחירות, בעילה של הסתה לגזענות או אנטי-דמוקרטיה, לא צלחו (פדהצור ופרליגר, 2004; וינשל-מרגל ושמיר, 2015).² למרות עמדות קיצון אלה דומה שאין להגדיר אותן גם כמפלגות אנטי-מערכתיות כמובן האירופי של המילה (Sartori, 1976), מכיוון שחלק ניכר מהן נכללו תקופה מסוימת בקואליציות השלטוניות. מולדת וצומת היו חברות בממשלה עוד ב-1990, והאיחוד הלאומי-תקומה שהתה בקואליציה יותר משבע שנים במצטבר.

צומת

צומת נוסדה באוקטובר 1983, חצי שנה לאחר תום תקופת כהונתו של מייסדה רפאל (רפול) איתן כרמטכ"ל. בכינוס הייסוד של צומת הדגיש איתן כי מדובר בתנועה (בשונה ממפלגה) אשר יעדיה הם להסיר את איום ההשמדה ממדינת ישראל, להופכה לכוח משיכה ליהדות העולם, להקטין את התלות הכלכלית בארצות הברית ולחתור להכרה בינלאומית בגבולות ארץ ישראל השלמה. כאשר הוחלט על הקדמת הבחירות לכנסת ה-11 (יולי 1984) נמצאה התנועה בשלבי הקמה ראשונים, עוד טרם שהספיקה לבנות תשתית ארגונית. מצב זה דחף את צומת לחבור למפלגת התחיה להתמודדות משותפת בבחירות. איתן הוצב במקום השני ברשימה המשותפת ונבחר לכנסת. בסוף 1987 הכריז איתן על פרישתו מהסיעה והחל להקים מחדש את צומת, הפעם כמפלגה לכל דבר. בבחירות 1988 זכתה צומת ב-2% מהקולות, שהקנו לה שני מושבים בכנסת ה-12. הסיעה הייתה חברה בקואליציה שהקים יצחק שמיר ביוני 1990, לאחר אירועי "התרגיל המסריח", ואיתן התמנה לשר החקלאות.

לאחר שבשתי מערכות הבחירות הראשונות שבהן התמודדה צומת היא זכתה רק בייצוג מינימלי (מושב אחד בבחירות 1984 במסגרת רשימת התחיה-צומת, ושניים ב-1988), היא

2 בתקופה הנסקרת כאן היו כמה מקרי פסילה: ב-1992 של המפלגות כך וכהנא חי ובבחירות 2019 של מיכאל בן-ארי ושל בנצי גופשטיין.

הייתה להפתעה המרעיעה של בחירות 1992 כאשר זכתה בשמונה מושבים. מנקודת שיא זו הגיעה דעיכה מהירה. אומנם חמישה מנציגיה נבחרו לכנסת ה-14 בשנת 1996 כחלק מרשימת הליכוד-גשר-צומת, אך ב-1999 היא לא עברה כלל את אחוז החסימה.

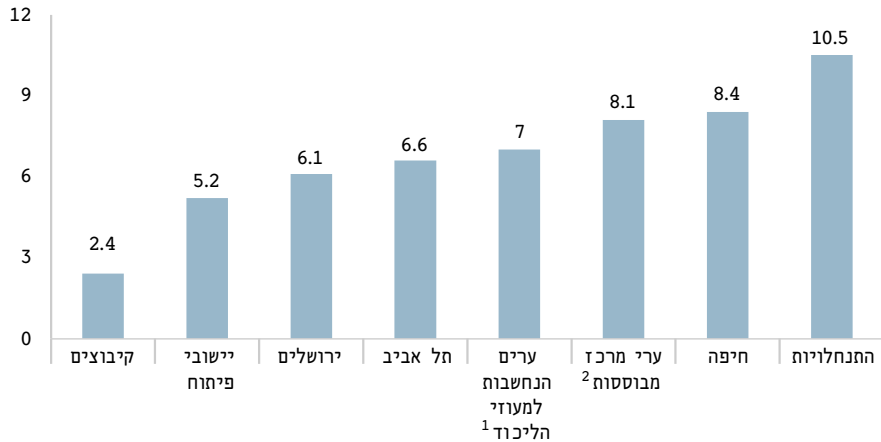
הזירה האלקטורלית

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) ניכר כי נושאי חוץ וביטחון נותרו כבעבר הרכיב המרכזי בזהותה האידאולוגית של צומת. רכיב זה אף השתקף בסיסמת הבחירות שלה – "ישראל בטוחה בצומת". עם זאת, קמפיין הבחירות שלה התפרש למגוון רחב יותר של נושאים, לרבות שינוי שיטת הממשל, מלחמה בשחיתות השלטונית, הפניית תקציבים לחינוך והתנגדות לכפייה דתית. צומת טיפחה בקמפיין דימוי של מפלגה "אנטי-מפלגתית" צעירה, נקיית כפיים ואמינה ושילבה בין מסרים אנטי-מסדיים, רטוריקה אנטי-חרדית, תמיכה בכלכלה ליברלית וניציות ביטחונית. דימוי זה הקנה לה אהדה בקרב מצביעים צעירים, שחלקם אף התלבטו בין הצבעה לצומת ובין הצבעה למרצ על אף ההבדלים המהותיים בין השתיים בתחום המדיני. תמיכת הצעירים אף העניקה לה, לאחר ספירת "קולות החיילים", את המושב השמיני (פדהצור, 2000: 41). זו המפלגה היחידה מבין אלו שנסקרות בחלק זה שהייתה מפלגת ימין חילוני מובהקת. דומה כי מי שהחליפה אותה בהמשך במשבצת זו הייתה ישראל ביתנו.

מבט על השונות באחוזי התמיכה בצומת לפי יישובים ומגורים (תרשים 13.1) ממחיש את הגיוון במקורות התמיכה שלה בבחירות 1992. היא זכתה לתמיכה גבוהה גם בהתנחלויות וגם ביישובים המזוהים עם מעמד הביניים החילוני כגון חיפה וערי מרכז מבוססות. התמיכה בה ביישובים שאוכלוסייתם ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, כמו יישובי פיתוח וירושלים, הייתה נמוכה יותר, ובקיבוצים היא זכתה רק בכ-2.5% מהקולות.

13.1 תרשים

התמיכה (באחוזים) בצומת בבחירות 1992

1 אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון, נתניה.

2 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, רמת גן, רעננה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1992.

על אף, ואולי בזכות, העובדה שצומת בחרה שלא להיכנס לממשלתו של יצחק רבין, המשיכה האהדה הציבורית כלפיה להתחזק אחרי הבחירות. אווירה אוהדת זו הביאה את איתן להכריז בשנת 1993 על כוונתו להתמודד על ראשות הממשלה (הבחירות הבאות כללו, לנוכח הרפורמה שאומצה בשנת 1992, גם בחירה ישירה לראשות הממשלה). נוסף על כך צומת השקיעה משאבים בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בנובמבר של אותה השנה. היא הריצה רשימות ב-35 רשויות מקומיות אך זכתה להישגים נקודתיים מוגבלים: בירושלים ובחולון נבחרו מטעמה שני נציגים למועצת העיר, ובארבע ערים גדולות נוספות – נציגי יחיד. אלא שעד מהרה חלה תפנית ביחס הציבור למפלגה. שתי סיבות עקריות גרמו לשינוי זה. ראשית, המשבר הפנימי החרף שפרץ בשורות מפלגה (ראו בהמשך) הביא לכרסום בדימוי שלה כמפלגה המייצגת מינהל תקין וניקיון כפיים. שנית, קידום הסכמי אוסלו ורצח רבין החלישו עד מאוד את הרלוונטיות של צומת ושל מסריה. סוגיות של חינוך, דת ומדינה או ניקיון כפיים נדחקו לטובת העניין המדיני, שבו לא היה לצומת יתרון מובהק ביחס למפלגות ימין אחרות. במצב עניינים זה – עם תמיכה

ציבורית הולכת ונחלשת וסיעה פרלמנטרית שאיבדה כמעט מחצית מחבריה – החליט איתן לעשות לקראת בחירות 1996 עסקה פוליטית עם הליכוד והעומד בראשו בנימין נתניהו: תמורת הסרת מועמדותו מהמרוץ לראשות הממשלה שובצו שבעה ממועמדי צומת ב-42 המקומות הראשונים ברשימה המשותפת לליכוד, גשר וצומת. לכנסת ה-14 נבחרו חמישה מנציגי צומת מתוך 32 נציגי ברית המפלגות ואיתן מונה לשר בממשלת נתניהו.

לקראת הבחירות לכנסת ה-15 (1999) צומת כבר הייתה בתהליך מתקדם של דעיכה. בבחירות אלה היא התמודדה לאחר שאיבדה את רוב התמיכה הציבורית בה ולאחר שיותר מחצית מחברי הסיעה שלה פרשו מהכנסת או הצטרפו למפלגות אחרות. צומת זכתה בתמיכה זעומה (0.1% מהקולות) ולא עברה את אחוז החסימה. צומת עדיין רשומה כמפלגה, ואף התמודדה מספר פעמים נוספות בבחירות (2003, 2006, 2009, אפריל 2019, ספטמבר 2019). אך בשום התמודדות היא לא קיבלה יותר מכמה אלפי קולות, והקשר בינה לבין המפלגה המקורית שהקים איתן בשנות ה-80 היה רופף ביותר.

זירות הכנסת והממשלה

צומת יוצגה בכנסת ה-13 (1992-1996) בידי שמונה חברי כנסת. מתוכם רק ליושב ראש המפלגה רפאל איתן היה ניסיון פרלמנטרי קודם. שאר חברי הכנסת היו אלמונים למדי מבחינה ציבורית, עובדה שזיכתה את הסיעה בכינוי הלא מחמיא "רפול ושבעת הגמדים". המשותף לשאר שבעת חברי הסיעה היה גילם הצעיר יחסית, שהשתרע על טווח שבין 30 (אליעזר מודי זנדברג) ל-47 (משה פלד), וממוצע 39. בסיעה נכללה רק אישה אחת (אסתר סלמוביץ'), אך מלבד זאת הייתה הסיעה מגוונת למדי והיה בה משקל גדול לנציגות מהפריפריה הגאוגרפית. חמישה חברי כנסת הגיעו מהצפון: היו"ר איתן וגונן שגב (שניהם ממושב תל עדשים), חיים דיין (מגדל העמק), משה פלד (קיבוץ בית השיטה) וסלמוביץ' (נהריה). שניים נוספים התגוררו בדרום הארץ פני ברש (עומר) ואלכס גולדפרב (אשקלון).

ההישג האלקטורלי המפתיע הפך את צומת לסיעה מחוזרת לקראת המשא ומתן להקמת קואליציה. צומת המליצה לנשיא המדינה להטיל על רבין את תפקיד הרכבת הממשלה, כאשר בד בבד היא תיאמה עמדות עם המפד"ל במטרה לדחוק את מרצ מהקואליציה העתידית ולשכנע את ראש הממשלה המיועד להקים קואליציה בעלת גוון אידאולוגי הנוטה למרכז. מפלגת העבודה, מצידה, בחנה את האפשרות להגיע לקווי יסוד מדיניים שיהיו מקובלים על צומת ומרצ. לפי הידוע הסכם כזה היה קרוב מאוד למימוש. אלא שמחלוקת על תיק החינוך, שאותו דרש איתן ושכבר הובטח למרצ, הביאה לפיצוץ השיחות. צומת החליטה לא להצטרף לקואליציה, והסבירה שהחלטתה נבעה מהבדלים אידאולוגיים עמוקים:

לאחר מגעים חוזרים ונשנים הגיעה המפלגה למסקנה שהצטרפות לממשלה תהיה בניגוד לעקרונותיה ולגישתה המדינית לגבי ארץ-ישראל השלמה [...] [בין צומת למפלגת העבודה] קיימים פערים מהותיים בנושאי האוטונומיה, מהות השלום, והבנייה וההתיישבות ביש"ע [...] פערים אלה עמוקים מכדי שהמפלגה תוכל להתעלם מהם או להשלים עימם (פדהצור, 2000: 158).

בתקופת כהונתה של הכנסת ה-13 התגלעו בסיעת צומת ויכוחים פנימיים שהובילו לפיצולה. לפיצול זה קדם מאבק בין שני מחנות: בראשון נכללו היו"ר איתן, חברי הכנסת המקורבים לו – בעיקר משה פלד וחיים דיין – ומרבית אנשי המנגנון המפלגתי. השני כלל שלושה חברי כנסת: גונן שגב, אסתר סלמוביץ' ואלכס גולדפרב. הסכסוך היה שילוב של מאבקים אישיים ואידאולוגיים. בפברואר 1994 התפלגו השלושה מסיעת צומת וייסדו את סיעת יעו"ד (ישראל עצמאית ודמוקרטית). כשנה לאחר מכן הצטרפו שני חברי הסיעה לקואליציה, ואילו סלמוביץ' נותרה באופוזיציה כסיעת יחיד. שגב מונה לשר האנרגיה וגולדפרב לסגן שר הבינוי והשיכון.

כפי שהוזכר לעיל, לכנסת ה-14 (1996-1999) נבחרו חמישה מועמדי צומת כחלק מרשימת הליכוד-גשר-צומת. היו אלה בדיוק אותם חמשת חברי הכנסת שנותרו בסיעת צומת מאז התפצלותה בראשית 1994. ניצחוננו של נתניהו בבחירות הישירות לראשות הממשלה הוביל להקמת ממשלה חדשה שבמסגרתה הופקר רפאל איתן על שני משרדים ממשלתיים: החקלאות ואיכות הסביבה. משה פלד מונה לתפקיד סגן שר החינוך, התרבות והספורט. חברותו של איתן בממשלת נתניהו הראשונה הייתה נטולת אירועים משמעותיים. ניכר היה שהרלוונטיות של צומת כגורם פוליטי חשוב דעכה במהירות במהלך כהונתה של כנסת זו. לקראת הבחירות של 1999 עזבו את המפלגה משה פלד (שהצטרף למולדת) ואליעזר זנדברג (שחבר לשינוי). פיני ברדש התפטר מהכנסת עוד קודם לכן משום שהעדיף להמשיך לעמוד בראש מועצת עומר, והדבר לא התאפשר משחוקק חוק שאסר על כהונה מקבילה ברמה הלאומית והמקומית. כך, ברשימת מועמדי צומת לבחירות 1999 נותרו רק שניים משמונת חברי הכנסת שנבחרו במסגרתה רק שבע שנים קודם לכן: רפאל איתן וחיים דיין.

הזירה הפנים-מפלגתית

בשנותיה הראשונות של צומת אפשר היה לסווגה כמפלגה אישית או מפלגה כריזמטית: ארגון המזוהה עם המנהיג באופן מלא, והוא, מצידו, פועל באופן ריכוזי ושולט בכל היבט בחיי המפלגה. עם זאת, ובשונה ממפלגות המנהיג המאוחרות יותר (כגון התנועה, יש עתיד, כולנו, חוסן ישראל, תל"ם ועוד), היו בצומת גופים מפלגתיים פנימיים פעילים והתקיימה בה דמוקרטיה

מוגבלת. נראה כי המיסוד של צומת, המעבר מפעולה כמפלגה אישית למפלגה ממוסדת בעלת חיים פנימיים, בישר במקרה זה את תחילתו של תהליך דעיכת המפלגה.³

לקראת הבחירות לכנסת ה-13 (1992) החליטה מזכירות המפלגה (גוף שנשלט בידי היו"ר רפאל איתן) למנות מרכז בן 75 חברים אשר יופקד על בחירת רשימת המועמדים לכנסת. תהליך הבחירות הפנימיות היה רב-שלבי: בסיבוב הראשון, שבו נקבע מועמד המפלגה למקום הראשון, ניצח כצפוי היו"ר איתן, שגבר על מועמד אלמוני. בסיבוב השני בחר המרכז פאנל של 10 מועמדים, והוא שקבע מתוכו – סיבוב אחר סיבוב – את חמשת המועמדים הבאים אחרי איתן. בבחירות למקום השני נפלה הפתעה, לאחר שגונן שגב (שתואר כ"רופא אלמוני מתל עדשים")⁴ ניצח את ח"כ יואש צידון. בתגובה האשים צידון את המרכז בפוטש ועזב ככעס את המפלגה (רהט, 1992; גולדברג, 1994: 89).

הצלחתה של צומת בבחירות 1992 הביאה לפתיחת שורותיה, והיא החלה לבסס שכבת חברים ("מתפקדים") דקה. בשנת 1993, נקודת זמן המייצגת את שיא כוחה, היו לה 12,000 חברים. נמצא כי שלוש שנים מאוחר יותר היו רשומים בה כ-8,500 חברים בלבד (טל, 1993; רשם המפלגות, 1996). תקנון צומת מ-1995 הרחיב את הגוף הבוחר את יושב הראש והמועמדים לכנסת לכלל חברי המפלגה, אך בפועל השפעתם של החברים נטרלה כמעט לחלוטין. ההתמודדות לתפקיד היושב ראש לא התקיימה כלל לקראת בחירות 1996, כיוון שתקופת הכהונה של היו"ר איתן (ארבע שנים על פי התקנון) עוד לא פגה. בחירת הרשימה נערכה בשיטה מורכבת שאומנם עירבה את חברי המפלגה, אך הפקידה את ההחלטה הסופית בידי צירי המרכז. השיטה התבססה על תהליך דו-שלבי. בשלב הראשון נבחרו מועמדים באחד משני ערוצים: בידי חברי המפלגה או באמצעות ועדת מינויים. בערוץ הראשון התחרו מועמדים ב-18 אזורים בחירה ונקבע כי 24 מתוכם שקיבלו את מספר הקולות הרב ביותר יעפילו לשלב השני של הבחירות.⁵ בערוץ השני מינתה ועדת המינויים, שאיתן שלט בה, תשעה מועמדים נוספים. המועמדים שנבחרו בשלב הראשון, יחד עם ארבעת חברי הכנסת המכהנים, העפילו לשלב השני. בשלב זה מנה הגוף הבוחר כ-470 הצירים של מרכז צומת. כל בוחר סימן שישה מתוך 36 המועמדים, והדירוג הסופי ברשימה נקבע על פי מספר הקולות שקיבל כל מועמד למעט המקום

3 לחיבור מפורט על הקרע הפנימי במפלגה שהוביל להתפצלותה בכנסת ה-13 ראו פדהצור, 2000: 171-174.

4 בהמשך חייו הורשע שגב בזיוף, בהונאה, בהברחת סמים ולאחר מכן גם בריגול ומסירת ידיעות לאויב.

5 נקבע כי אותם ה-24 יהיו שני המועמדים שקיבלו את מספר הקולות הרב ביותר בכל אחד מששת המחוזות שבהם מספר החברים היה הגדול ביותר, ועוד מועמד יחיד בעל מספר הקולות הגבוה ביותר בכל אחד משאר המחוזות.

השישי, שאליו הוסמך היושב ראש לשריין מועמד מטעמו (רהט ושר-הדר, 1999א: 110-111). התוצאות הסופית שיקפו רמה נמוכה מאוד של תחרותיות: לארבעת המקומות הראשונים, אחרי היושב ראש, נבחרו כל חברי הכנסת המכהנים, וארבעה מתוך חמשת הבאים היו מועמדים שמונו בשלב הראשון על ידי ועדת המינויים.

אידאולוגיה

בשונה ממקרים מובהקים של מפלגות ימין קיצוני (כך, מולדת, איחוד לאומי-תקומה) אפשר לערער על סיווגה של צומת כחברה במשפחת המפלגות הזאת. נויברגר (1997), למשל, הציב אותה משמאל למולדת אך מימין למפר"ל. הפרופיל החילוני של נבחר הציבור שלה ושל בוחריה, כמו גם עמדותיה בסוגיות דת ומדינה, הקשו אף הם לשייכה לימין הקיצוני. אולם מכיוון שבתקופת פעילותה של צומת (1984-1999) הסוגיה המדינית הייתה בבירור השסע הפוליטי המרכזי שלפיו נחלקו המפלגות ועוצבו העדפות הבוחרים, ראוי להתמקד בהשקפת העולם המדינית של המפלגה. מבחינה זו, סיווגה של צומת כמפלגת ימין קיצוני הוא הגיוני.

בפרק המדיני במצע צומת לקראת בחירות 1992 נכתב בין היתר:

- כל הסכם שלום בינינו לבין מדינות ערב חייב להתבסס על העיקרון של "שלום תמורת שלום". הנוסחה "שלום תמורת שטחים" איננה אלא אשלייה מסוכנת [...]
- מדינת ישראל תחיל את החוק הישראלי על יהודה, שומרון וחבל עזה [...]
- הבעייה הלאומית הפלסטינית צריכה לבוא על פתרונה ממזרח לירדן.
- שוכני מחנות הפליטים בתחומי ארץ-ישראל ישוקמו בארצות ערב כחלק מכל הסכם שלום והיהודים שנתרו בארצות ערב יעלו לישראל במסגרת חילופי אוכלוסין [...]
- לערבים ללא אזרחות ישראלית, אשר יבחרו להישאר תחת שלטון ישראל, ינתן מעמד של אזרח זר עם זכויות כלכליות, תרבותיות ודתיות. אולם מימוש זכויותיהם הפוליטיות ייעשה מחוץ לגבולות ישראל [...]
- על האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל לדעת ששיבתה בארץ מותנית בקיום מלא של חוקי המדינה, ובמקרה של מרד, היא מסתכנת בשלילת אזרחות והעברתה אל מחוץ לגבולות הארץ.

בהתאם לעמדות אלה הצביעו כל שמונת חברי סיעת צומת נגד הסכם אוסלו שאושר בכנסת בספטמבר 1993. גם בהצבעה על הסכם אוסלו ב' (אוקטובר 1995), שהתקיימה לאחר פיצול הסיעה, התנגדו חמשת חברי הכנסת שנותרו בצומת. לעומת זאת בהצבעות מפתח מדיניות בכנסת ה-14, שבה הייתה צומת חלק מהקואליציה ומסיעת השלטון, העמדות לא היו אחידות. בהצבעה על הסכם חברון (ינואר 1997) הצביעו איתן, בדש וזנדברג בעד, ואילו דיין ופלד התנגדו. השניים התנגדו גם בהצבעה על הסכם ואי (נובמבר 1998), בעוד שבדש הצביע בעד ואיתן וזנדברג נעדרו מהמליאה.

מצע צומת מ-1992 נקט לשון מתונה יחסית באשר לסוגיות דת ומדינה. הוא קבע שיש לפעול למען השגת הבנה בין חילונים לדתיים מתוך כבוד הדדי וללא כפייה, אך מתח ביקורת מרומזת על ה"סחטנות" בתחום: "הואיל ודת ישראל ומסורת ישראל הן הגורמים הנעלים ביותר במורשת העם [...] אין להביא לכיזיון על-ידי הפיכתן לסחורה פוליטית איתה קונים ומוכרים תמיכה בעניין זה או אחר". בהמשך קובע המצע ש"יש להוציא את הדת והמסורת מהזירה הפוליטית החילונית". לצד אמירות אלה, אחת הסיסמאות הבולטות של צומת במסע הבחירות שלה הייתה "בעד חוק שירות לאומי וגיוס בחורי ישיבות". סיסמה זו "תפסה שתי ציפורים במכה אחת": היא קרצה לקהלים ימניים בהציעה לחייב את ערביי ישראל בשירות לאומי (ובסעיף אחר במצע אף התנתה צומת את הזכות לבחור ולהיבחר במילוי חובה זו) ולקהלים חילוניים בהציעה להביא לסוף את השתמטות החרדים משירות בצה"ל.

מולדת

מפלגת מולדת הייתה מזוהה לאורך שנות קיומה עם רעיון הטרנספר – העברת האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה ושומרון אל מחוץ לשטחים אלה. מרכזיותו של הטרנספר באידאולוגיה של המפלגה אף השתקפה באות שייצגה את הרשימה שלה על גבי פתקי ההצבעה – ט. נציגים מטעם מפלגת מולדת נבחרו לכנסת בכל אחת מהבחירות שנערכו בין 1988 ל-2006.

מפלגת מולדת, או בשמה המלא מולדת – תנועת נאמני ארץ ישראל, נוסדה בשנת 1988 בידי האלוף במילואים רחבעם (גנדי) זאבי. בשונה מרפאל איתן, שנכנס לפוליטיקה זמן קצרצר אחרי שחרורו מצה"ל, זאבי היה אזרח שנים רבות בטרם נבט בו הרעיון לייסד מה שהייתה בהתחלה תנועה רעיונית. הנושא המרכזי שדחף אותו לכך היה "הבעיה הדמוגרפית" – הימצאותו או היווצרותו של רוב ערבי בין הירדן לבין הים התיכון – שאותה ראה כאיום קיומי על מדינת ישראל. כנס הייסוד של תנועת מולדת נערך בראשית 1988 וכלל דיון בבעיות הדמוגרפיות ובסוגיית הטרנספר. לקראת הבחירות שנערכו בסופה של אותה השנה עלו בשורות התנועה

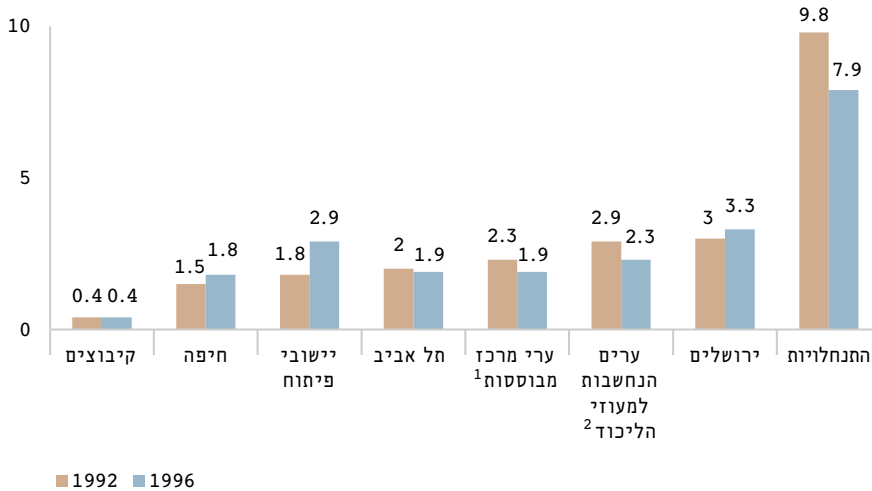
קולות שקראו להתמודדותה בבחירות לכנסת. זאבי הסתייג תחילה מהרעיון והעדיף לנסות לשכנע מפלגות קיימות לאמץ את רעיון הטרנסספר. אך הוא שוכנע לבסוף לעשות את הצעד ובסוף יוני הכריז על הקמת המפלגה, שתקדם את רעיון הטרנסספר של ערביי השטחים. למרות ההתארגנות החפוזה לבחירות זכתה מולדת בכ־45,000 קולות, שהקנו לה שני מושבים בכנסת ה־12. לאחר נפילת ממשלת שמיר בהצבעת אי־אמון (מרץ 1990) והניסיון הכושל של פרס להקים ממשלה, תמכה מולדת מבחון בממשלה הצרה שהקים שמיר ביוני 1990. רק בראשית 1991 היא הצטרפה באופן מלא לקואליציה וזאבי התמנה לתפקיד של שר בלי תיק. כשנה לאחר מכן פרשה המפלגה מהקואליציה במחאה על קיום ועידת השלום במדריד, והגיעה אל בחירות 1992 במעמד של מפלגת אופוזיציה.

הזירה האלקטורלית

לפני הבחירות של 1992 התקיימו מגעים נמרצים בין מולדת לבין התחיה באשר להקמת רשימה משותפת. שתי המפלגות היו קרובות זו לזו מבחינת מאגר המצביעים הפוטנציאלי שלהן: תושבי יש"ע, מתנגדי פשרה טריטוריאלית ומתן אוטונומיה לפלסטינים ותומכי נקיטת קו ביטחוני נוקשה. יוזמת האיחוד נתפסה כנחוצה לנוכח אחוז החסימה שהועמד לראשונה על ערך של 1.5%. אולם הניסיונות עלו על שרטון אחרי שזאבי סירב לדרישת התחיה להצניע את רעיון הטרנסספר בתעמולת הבחירות המשותפת של שתי המפלגות (Bick, 1995). רעיון הטרנסספר הוא שבידל את מולדת משאר מפלגות הימין, וזאבי העריך שמרכיב זה באידאולוגיה של מולדת יעניק למפלגתו יתרון יחסי במקרה של התמודדות נפרדת. כדיעבד התברר שהוא צדק בהערכתו: מולדת הצליחה להכפיל את התמיכה בה בהשוואה לבחירות הקודמות (2.4%, לעומת 1.2% ב־1988) בעוד שהתחיה לא עברה את אחוז החסימה.

סיסמת הבחירות המרכזית שבה עשתה המפלגה שימוש – "מולדת יש רק אחת" – התכתבה עם שם המפלגה כמו גם עם הרעיון המרכזי שהיא הייתה מזוהה עימו. נוסף על כך היא קראה להפסיק את ההעסקה של פלסטינים בטענה שצעד זה יפנה מקומות עבודה לחיילים משוחררים, ימנע מרוצחים ופורעים להיכנס לערי ישראל ויעודד הגירה של פלסטינים. שלא במפתיע, התמיכה הגבוהה ביותר במולדת נרשמה בהתנחלויות: כמעט 10% מהמצביעים ביישובי יהודה שומרון ורצועת עזה הצביעו עבורה (תרשים 13.2). התמיכה בה ביישובים ובמגזרים אחרים הייתה נמוכה בהרבה ונעה בין 0.4% מהקולות בקיבוצים לבין 3% בירושלים.

13.2 תרשים
התמיכה במולדת בבחירות 1992 ו-1996 (באחוזים)

1 גבעתיים, הוד השרון, כפר סבא, רמת גן, רעננה.
2 אשדוד, אשקלון, באר שבע, חדרה, חולון, נתניה.

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית, 1996-1992; פדחצור, 2000: 48.

אל הבחירות של 1996 הגיעה מולדת לאחר ששניים משלושת חברי הסיעה שלה בכנסת ה-13 (1992-1996) התפלגו ממנה (ראו להלן). אולם מלבד זאת היא נהנתה מתנאי פתיחה נוחים למדי בהתמודדות. ראשית, בניגוד לבחירות הקודמות, לא התחרו נגדה באופן ישיר מפלגות ימין קיצוני נוספות. התחיה התפרקה בעוד שצומת חברה לברית אלקטורלית עם הליכוד ועם מפלגת גשר. שנית, שיטת הבחירה הישירה אפשרה לה לשכנע את הבוחרים שהפעם הצבעה למפלגת ימין קטנה (לצד תמיכה בנתניהו במרוץ לראשות הממשלה) לא תחבל בסיכויים של הימין לנצח בבחירות. מסר כזה היה קריטי עבור מצביעי הימין הקיצוני, שהאמינו שניצחון השמאל ב-1992 ו"אסון אוסלו" שהגיע בעקבותיו נגרם בשל הפיצול ואובדן הקולות במחנה הימין. שלישית, היא הייתה המפלגה היחידה במחנה הימין שלא עידנה את מסריה בעקבות רצח רבין. אדרבא, לקראת הבחירות היא הקצינה את מסריה, כמו למשל במודעות הבחירות הבאות:

שורפים לנו את הדגל, רוצחים לנו את הבנים, מפוצצים לנו את האוטובוסים, גונבים לנו את הרכוש, שודדים לנו את המולדת, נוטלים לנו את הכבוד. עד מתי?

מולדת תחזיר את הביטחון, מולדת תשמור על המולדת, מולדת תחזיר את הכבוד ליהודים, מולדת היא התשובה.

מולדת לא נכנסה להלם וקבלה שקשקת כאשר נרצח ראש הממשלה [...] מולדת לא הייתה על החזה בהאשמות שווא, היא לא הבטיחה רשת ביטחון לפרס וביילין כדי להיות נחמדה (פרהצור, 2000: 49-50).

מולדת הציגה עצמה כחלופה האמיתית היחידה שנותרה למצביעי הימין, דבר שהתבטא בסיסמת הבחירות שלה – "רק מולדת בימין". היא הגדילה את כוחה בכ-10,000 מצביעים ביחס לבחירות הקודמות ובמונחים יחסיים היא שמרה על כוחה (2.4% מהקולות, בדיוק כמו בבחירות הקודמות). אך ייצוגה בכנסת דווקא ירד משלושה לשני מושבים.⁶ גם הפעם היא זכתה לתמיכה גבוהה במיוחד בהתנחלויות, אולם בשיעור נמוך יותר בכ-2% בהשוואה ל-1992. כפי שממחיש תרשים 13.2, היא הצליחה להתחזק מעט בירושלים, ביישובי פיתוח ובחיפה, אך נחלשה מעט בערי מרכז מבוססות ובערים הנחשבות למעוזי הליכוד. בחירות 1996 היו האחרונות שבהן התמודדה מולדת באופן עצמאי. לקראת הבחירות של 1999 היא חברה למפלגות תקומה וחרות, והשלוש התמודדו בבחירות כמשותף ברשימת האיחוד הלאומי, שזכתה בארבעה מושבים.

זירות הכנסת והממשלה

לאורך שנות קיומה ייצגו את מולדת בכנסת שישה חברים: היושב ראש המייסד רחבעם זאבי (מ-1988 ועד הירצחו בשנת 2001), יאיר שפרינצק (1988-1992), שאול גוטמן ויוסף בא-גד (1992-1996), בני אֶלון (1996-2009) ואריה אלדר (2003-2009).⁷ כל השישה היו גברים אשכנזים ותיקים וילידי הארץ. מבחינת זיהוי דתי נחלקו השישה שווה בשווה בין חילונים לבין שומרי מצוות.

כדומה לצומת, גם מולדת חוותה פיצול וסיעתיות בתקופת כהונתה של הכנסת ה-13. חיכוכים בין היו"ר זאבי לבין שני חברי הסיעה הנותרים (גוטמן ובא-גד) עלו על פני השטח כבר בראשית 1993. גוטמן טען כי הסיעה מתנהלת על פי הגחמות של זאבי ואף האשים את היושב ראש בהתנהגות פשיסטית. לאורך כל תקופת הכנסת ה-13 התקיים פער גדול בין שליטתו המוחלטת

6 בהקשר הזה, הפיצול הסיעתי שחוותה מולדת בכנסת ה-13 גבה ממנה מחיר אלקטורלי. שאול גוטמן, שהתפלג ממולדת והתמודד בבחירות במסגרת רשימת מפלגת ימין ישראל, קיבל אומנם תמיכה זעומה – פחות מ-3,000 קולות – אך למולדת חסרו רק מעט יותר מ-300 קולות כדי לזכות במושב השלישי.

7 משה פלד (במקור מצומת) הצטרף בשלהי הכנסת ה-14 (1996-1999) לזמן קצר לסייעת מולדת.

של זאבי במפלגה (בזרוע החוץ-פרלמנטרית שלה) לבין היעדר השליטה שלו בסיעה. אפילו ההחלטה להפסיק את חברותו של גוטמן במפלגה לא הובילה לסילוקו המיידית מהסיעה, כיוון שוועדת הכנסת לא ראתה בסילוק חבר ממפלגתו עילה לסילוקו גם מהסיעה. רק ביולי 1995, לאחר שהושג הסכם בנוגע למימון מפלגות, התפלג גוטמן והקים את סיעת "ימין ישראל". למרות היחסים העכורים והנתק הגמור בין יוסף בא-גד לזאבי ולמפלגה, הוא נותר חבר הסיעה והתפלג ממנה רק חודשים ספורים לפני הבחירות.

מולדת נותרה באופוזיציה גם בכנסת ה-14. היא הייתה סיעת הימין היחידה שלא שותפה בקואליציה. עמדה זו אפשרה לה להביע תפיסות לעומתיות בנוגע למהלכים המדיניים שקידמה ממשלת נתניהו (הסכם חברון, הסכם ואי). אך מכיוון שהתנגדות למהלכים אלה נשמעה גם מתוך הליכוד והמפד"ל, ואף הניעה חברי כנסת מהן לפרוש ולהקים מפלגות ימין קיצוני חדשות (חרות ותקומה, בהתאמה), פחתה הרלוונטיות של מולדת. היא חזרה לקואליציה, לראשונה זה עשור, רק בממשלתו הראשונה של שרון בשנת 2001.⁸ יושב ראש המפלגה רחבעם זאבי מונה לשר התיירות, ולאחר שנרצח החליף אותו בני אלון, שנשאר בתפקיד עד לפרישת הסיעה מהקואליציה (מרץ 2002) על רקע מה שראתה כאוולת ידה של הממשלה לנוכח האינתיפאדה השנייה. לאחר הבחירות של 2003, עם הקמת ממשלת שרון השנייה, הצטרפה סיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו לקואליציה ואלון התמנה מחדש לתפקיד שר התיירות. אך פעם נוספת כהונתו לא הושלמה: ביוני 2004 פיטר אותו ראש הממשלה שרון כחלק מהמהלך של אישור תוכנית ההתנתקות בממשלה. הייתה זו הפעם האחרונה שמולדת הייתה חלק מקואליצית השלטון.

בכנסות ה-16 (2003-2006) וה-17 (2006-2009) ייצגו את מולדת שני חברים: בני אלון ואריה אלדר. השניים השתתפו במהלך כהונת הכנסת ה-17 במאמץ לכונן רשימה אחת של מפלגות הציונות הדתית והימין הלאומי (ראו כהן, 2010 וכמו כן פרק 6 בספר זה). אלדר פרש ממהלך זה והצטרף למפלגת התקווה במחאה על כך שהמהלך עומד ליצור מפלגה דתית סקטוריאלית: "אני באתי לכנסת למנוע הקמת מדינה פלסטינית, לא כדי להקים את הבית החדש של הציונות הדתית [...] זוהי מפלגה הנועלת את שעריה בפני ציבור עצום שאינו מגדיר עצמו דתי ואינו רואה בה יעד לבחירה" (שרגאי, 2008). אלון המשיך במגעים להקמת חזית דתית-ציונית, שבינתיים קיבלה את הכינוי "הבית היהודי". אך לאחר שהמועצה הציבורית שיבצה אותו במקום ה-17 בלבד ברשימה, הוא הכריז על פרישתו מהחיים הפוליטיים. מולדת הצטרפה אל

8 בעת הקמת הממשלה שניים מתוך ארבעת חברי סיעת האיחוד הלאומי-ישראל ביתנו היו נציגי מולדת: רחבעם זאבי ובני אלון.

שלוש מפלגות קטנות אחרות במסגרת רשימת האיחוד הלאומי. מועמד המפלגה אורי בנק הוצב במקום החמישי ברשימה ולא נבחר לכנסת.

הזירה הפנים-מפלגתית

עד להירצחו של זאבי הייתה מולדת מפלגה אישית. היושב ראש המייסד הנהיג אותה בסגנון אוטוריטרי נוקשה והבהיר כבר מראשית דרכה של המפלגה שהכרעות הנוגעות לתפקודה ולארגונה יהיו בידיו. עוצמה זו של היושב ראש התבטאה גם בתקנון המפלגה. בין היתר נקבע כי היושב ראש מייצג את המפלגה כלפי חוץ; נושא בתפקיד הביצועי הבכיר במפלגה ומנהל את ענייניה הארגוניים השוטפים; ממנה את חברי המזכירות, עומד בראשה ויכול לפטר את חבריה לפי שיקול דעתו הבלעדי. אומנם התקנון פירט שורה של מוסדות פנימיים, לרבות ועידה ארצית, מועצה ארצית והנהלת מפלגה, אך בפועל שלט זאבי בכולן ביד רמה. לאחר הירצחו בידי מתנקשים פלסטינים במלון בירושלים (אוקטובר 2001) ירדה הדומיננטיות של המנהיג במפלגה ואף נערכו התמודדויות פנימיות על תפקיד זה.

ועידת מולדת הייתה המוסד העליון של המפלגה ועל פי התקנון היה עליה להתכנס לפחות אחת לארבע שנים. לוועידה לא התקיימו בחירות ונקבע כי המשתתפים בה הם כל חברי המפלגה שמילאו את חובותיהם. בין השאר נקבע כי הוועידה מוסמכת לתקן או לשנות את תקנון המפלגה, לבחור את יושב ראש המפלגה וכן את מועצת המפלגה. ועידת מולדת הראשונה הראשונה התכנסה במרץ 1993 באריאל, ועד לשנת 2005 נערכו עוד ארבע ועידות.

מלבד שאר המוסדות הפנימיים הפעילה המפלגה גם סניפים מקומיים. אלו נפרשו ביישובים ברחבי הארץ והתקיימו בהם חוגי בית, כנסים ופעילויות הסברה. אחת למספר חודשים קיימה המפלגה מפגש של ראשי הסניפים שבו הם היו דנים עם יושב ראש המפלגה על הצרכים המיוחדים שלהם והועלו רעיונות לפעילויות שונות. גולת הכותרת של החיים הפנים-מפלגתיים הייתה תנועת הנוער שלה: נוער מולדת. זאבי האמין שתנועת נוער היא גוף הכרחי לקיומה של המפלגה במונחים של פעילות שוטפת וגיוס חברים (פדהצור, 2000). המפלגה השקיעה משאבים רבים בנוער שהצטרף לתנועה ועודדה אותו להשתתף בפעילויות התנדבותיות ולהימנע מדימוי אלים.

בחירת יושב ראש המפלגה הופקדה לפי תקנון מולדת בידיה של הוועידה הארצית של המפלגה. בשנת 1993 בחרה הוועידה את זאבי מחדש לתפקיד היושב ראש. מולו לא התייצב שום מועמד, והבחירה בו התבצעה בהצבעה גלויה. התמודדות ממשית ראשונה לתפקיד התרחשה רק אחרי הירצחו של זאבי. במאי 2002, כחצי שנה לאחר הרצח, נערכה המפלגה כדי לבחור יושב ראש

חדש. זכות הבחירה ניתנה הפעם לכלל חברי המפלגה (המתפקדים). על תפקיד היושב ראש התמודדו ח"כ בני אלון ופלמ"ח זאבי, בנו של מנהיג ומייסד המפלגה. כ-1,600 חברים השתתפו בבחירות הפנימיות, ואלון נבחר ליושב ראש אחרי שגרף כ-66% מהקולות. לאחר ההפסד פרש פלמ"ח זאבי מהמפלגה בהטיחו ביקורת חריפה ביושב ראש הנבחר, שניהל לטענתו מרוץ שהתאפיין ב"עסקנות ותחמנות מהסוג הנקלה ביותר" (שמואלי, 2002). בשנת 2005 נבחר אלון מחדש לתפקיד. פעם נוספת חל שינוי בגוף הבוחר, כאשר הפעם מי שהופקדו על הבחירה היו חברי מועצת מולדת (כמה עשרות חברים).

השליטה הכמעט-מוחלטת של רחבעם זאבי במוסדות המפלגה השתקפה בצורה המובהקת ביותר בהליכי קביעת רשימת המועמדים שלה לכנסת. על פי התקנון, הגוף המופקד על בחירת הרשימה היה המועצה הארצית של מולדת. אך בפועל כל עוד זאבי היה בחיים הוא הצליח תמיד להביא לבחירת המועמדים שהוא חפץ בהם. הנטייה של זאבי לאתר ולקדם מועמדים שסבר כי יועילו למשוך מצביעים נתקלה בהתנגדות רפה מצד פעילים ותיקים אשר מחו על הצבת מועמדים "מבחוץ". שיבוצם של גוטמן ובאגד למקומות השני והשלישי לקראת בחירות 1992 ממחיש היטב את שליטתו של זאבי בתהליך. שני המועמדים לא היו חברי מולדת, אך היות שהיושב ראש האמין שהם יוכלו להביא למפלגה קולות, הוא דאג לשבצם על חשבונם של ותיקים במפלגה. לאחר שהחליט על סדר המועמדים ברשימה כינס זאבי את הנהלת המפלגה (גוף לא נבחר של נאמניו), וזו אישרה את רשימת המועמדים כמעט פה אחד. ח"כ יאיר שפרינצק, שזאבי הדיח אותו מהרשימה, התלונן על שלא התנהל במפלגה תהליך של בחירות ושהיושב ראש מחליט בעצמו.

המחאה הפנימית כנגד שליטתו של זאבי בתהליך גברה לקראת הבחירות הבאות (1996). פעם נוספת שאף היושב ראש לשבץ מועמדים "חיצוניים" שלא היו פעילים במפלגה: הרב בני אלון, עורך הדין חיים משגב והניצב בדימוס משולם עמית. התמרמרות של פעילים הביאה למאבק פנימי שאף גלש לדיון משפטי. המאבק התחולל סביב שינוי תקנוני שקיצר את תקופת החברות הנדרשת שנועדה לאפשר למועמדים של זאבי להשתבץ ברשימה (פדהצור, 2000). בסופו של דבר השיג זאבי את מבוקשו כמעט באופן מלא. אלון ועמית שובצו במקומות השני והשלישי.

אידיאולוגיה

בשנותיה הראשונות ניסה זאבי לזהות את מולדת עם ערכי תנועת העבודה ההיסטורית ולהציגה כיורשת של הציונות האקטיביסטית: "אין לי זכויות יוצרים ולו על שורה אחת בהשקפת העולם שלי [...] חינוכו אותנו על ציונות ועל סוציאליזם, תוך דגש על הציונות האקטיביסטית וההגנה.

ההגשמה האישית ושלמות הארץ עמדו במרכז חיינו, והיה ברור כשמש בצהריים שמולדת אין מחלקים".⁹

אומנם ניתן לזהות את שורשי התפיסה של זאבי גם אצל אישים בתנועת העבודה. אולם בתנועת העבודה ניתן למצוא תפיסות רבות ומגוונות, שרובן יכולות להיחשב כתפיסות מרכזי ושמאל. כך, מולדת מסווגת כמפלגת ימין קיצוני שתפיסתה רחוקה מאוד מזו של אנשי מפלגת העבודה. פדהצור אף הכתיר את מולדת כמפלגה הקיצונית ביותר מבין מפלגות הימין הרדיקלי שהתמודדו ב־1992 (Pedhazur, 2001b: 28), ונויברגר הבחין בין צומת והתחיה, המתונות יותר, לבין כך ומולדת, שאותן כינה "מפלגות הטרנספר" (נויברגר, 1997: 128). אכן, זיהויה של מולדת כמפלגת ימין קיצונית ומה שהברדיל אותה ממפלגות אחרות התבטא אולי יותר מכול בתמיכתה הנלהבת ברעיון הטרנספר: העברה "מרצון" של האוכלוסייה הפלסטינית משטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה. הסעיפים הבאים נכללו במצע המפלגה שפורסם לקראת הבחירות לכנסת ה־13, והם משקפים את עמדותיה המדיניות של מולדת:

תיבה 13.1: עמדותיה המדיניות של מולדת

1. תנועת מולדת קמה כדי לפעול למען ההגשמה הציונית ברוח האבות המייסדים, שראו את זכותנו הבלעדית והבלתי מעוררת על ארץ-ישראל ועל זכות העם היהודי לעלות לארץ ולבנייתה כמדינה ריבונית לעצמו בביטחון ובשלום, תוך ביצוע חילופי אוכלוסין (טרנספר) כדי שארץ-ישראל תישאר לנחלה לעם ישראל בלבד.
2. מולדת תיאבק נגד כל הפתרונות המדיניים הנוגסים משטחה של ארץ-ישראל. מולדת תיאבק נגד הקמת ישות לאומית ערבית בארץ-ישראל לכל צורותיה – אוטונומיה, ממשל עצמי, מנהל עצמי וכיו"ב.
3. החלת הריבונות הישראלית על אזורי יש"ע תלויה ומותנית תחילה ביציאת האוכלוסייה הערבית מאיזורים אלה.
4. מדינת ישראל תפעל למען טרנספר בהסכמה ו/או טרנספר מרצון של ערביי יש"ע לארצות ערב או לכל מקום אחר לפי בחירתם.
5. תנועת מולדת רואה ברעיון הפרדות העמים וביצוע הטרנספר פתרון אנושי וצודק לכל העמים ולמען עתידם.

נוסף על עמדות אלה כלל המצע דרישה שלפיה זכות ההצבעה בבחירות לכנסת או לרשויות המקומיות (וגם עבודה בשירות המדינה) תותנה בהצהרת אמונים של האזרח למדינת ישראל. אזרחות, על פי המצע, תוענק רק למי שהשלים שירות צבאי או לאומי. כל אזרח ישראלי ששהה בחו"ל למעלה מארבע שנים ולא ביקר בארץ בתקופה זו – תישלל ממנו האזרחות.

עמדות קיצון אלו הביאו לניסיונות לפסול את התמודדותה של מולדת בבחירות. הבקשה לפסילת מולדת מהתמודדות בבחירות 1992 נומקה בעילה של הסתה לגזענות. ועדת הבחירות המרכזית דנה בבקשת הפסילה, אך זו נדחתה לאחר שרק חמשת נציגי מרצ, חד"ש והמפלגות הערביות תמכו בה (גולדברג, 1994: 38). בבחירות 1996 לא הוגשה בקשת פסילה על אף שיתוף הפעולה של מולדת עם תנועת "זו ארצנו". תנועה זו קראה למרי אזרחי בתגובה למהלכים המדיניים שקידמה הממשלה ושיבשה את מהלך החיים התקין בישראל באמצעות פעולות לא חוקיות כחסימת כבישים. הקשרים ההדוקים של מולדת עם תנועה זו ארצנו הביאו לכך שאחד ממנהיגי הבולטים, בני אלון, הצטרף למולדת והוצב במקום השני ברשימתה לקראת הבחירות.

האיחוד הלאומי-תקומה

את השם "האיחוד הלאומי" נשאו בין 1999 ל-2012 בריתות שונות בהרכבן המפלגתי אשר התמודדו בבחירות לכנסות ה-15 עד ה-18. כפי שאפשר לראות בלוח 13.2 במהלך השנים כיהנו במסגרת ברית האיחוד הלאומי נציגים משש מפלגות שונות.¹⁰ כוחן הכולל של המפלגות האלה נע בין ארבעה לבין שישה מושבים. מאז סוף שנת 2012 שימש הכינוי "האיחוד הלאומי" חלק משמה הרשמי של המפלגה שהחלה את דרכה כ"תקומה" ונקראת היום האיחוד הלאומי-תקומה. סעיף זה ידון מכאן ואילך במפלגה זו.

10 כמו כן בשני מקרים בתקופה זו חברה האיחוד הלאומי למפלגה נוספת בהתמודדות לכנסת: ב-2003 אל ישראל ביתנו וב-2006 אל המפד"ל.

לוח 13.2

הרכב בריתות האיחוד הלאומי, 1999-2012

הכנסת ה-18	הכנסת ה-17	הכנסת ה-16 ¹	הכנסת ה-15	קְרוּח
			מיכאל קליינר ²	מולדת
	בני אלון אריה אלדד	בני אלון אריה אלדד	רחבעם זאבי בני אלון	תקומה
יעקב כץ אורי אריאל	צבי הנדל אורי אריאל	צבי הנדל אורי אריאל	חנן פורת [צבי הנדל] [אורי אריאל]	ציונות דתית לאומית מתחדשת / ארץ, חברה, יהדות (אח"י)
	אפי איתם יצחק לוי			ארץ ישראל שלנו
מיכאל בן-ארי				התקווה
אריה אלדד				סך הכול מושבים
4	6	4	4	

בסוגריים: חברי כנסת שנכנסו במהלך כהונת הכנסת כתוצאה מחילופי אישים.

- 1 במהלך כהונת הכנסת ה-16 הצטרפו אל סיעת האיחוד הלאומי חברי הכנסת אפי איתם ויצחק לוי, אשר פרשו מהמפד"ל וייסדו את ציונות דתית לאומית מתחדשת.
- 2 בני בגין (קרוח) שהוצב בראש הרשימה התפטר ממנה מייד עם היוודע תוצאות הבחירות ועוד טרם הושבעה הכנסת. קליינר, שהוצב במקום החמישי ברשימה, נבחר לכנסת במקומו.

תקומה נוסדה בקיץ 1998 כתנועה פוליטית על ידי קבוצה ניצית מקרב הנהגת המתנחלים ביהודה ושומרון. אלו לא ראו בעין יפה את המשך קידום התהליך המדיני עם הרשות הפלסטינית בידי ממשלת הימין בראשות נתניהו (במיוחד את הסכם חברון ואת הסכם ואי). בראשה של תקומה עמד אורי אריאל, שבעברו כיהן כמזכיר הכללי של מועצת יש"ע. התנועה החלה במגע עם מפלגות מולדת וקרוח כאשר להתמודדות משותפת בבחירות הבאות. במהלך מגעים אלה קיבלה התנועה חיזוק משמעותי עם הצטרפותם של צבי הנדל וחנן פורת, שפרשו מהמפד"ל. הרקע לפרישת השניים היה תחושתם הגוברת שאין להם ולעמדותיהם מקום במפלגה. בראשית 1999 דחו צירי מרכז המפד"ל הצעות לכלול במצע המפלגה סעיפים ניציים שהיו מחייבים את המפלגה לא להיות חברה בממשלה "שתעביר חלק כלשהוא מארץ ישראל לידי זרים" (שרגאי, 1999). שבועות מספר לאחר מכן התקיימו הבחירות הפנימיות לקביעת הרשימה לכנסת והשניים נדחקו למקומות ה-7 וה-11. ניסיונות תיווך ופשרה שהיו מעורבים בהם גם

רבנים בכירים בציונות הדתית לא צלחו, והנדל ופורת פרשו מסיעת המפד"ל בהטיחם ביקורת על שהמפלגה סטתה מהדרך ואינה מסוגלת לעמוד בראש המאבקים בתחום המדיני. השניים הצטרפו לתקומה, ואריאל הסכים לפנות את מקומו בראשות התנועה למענם.

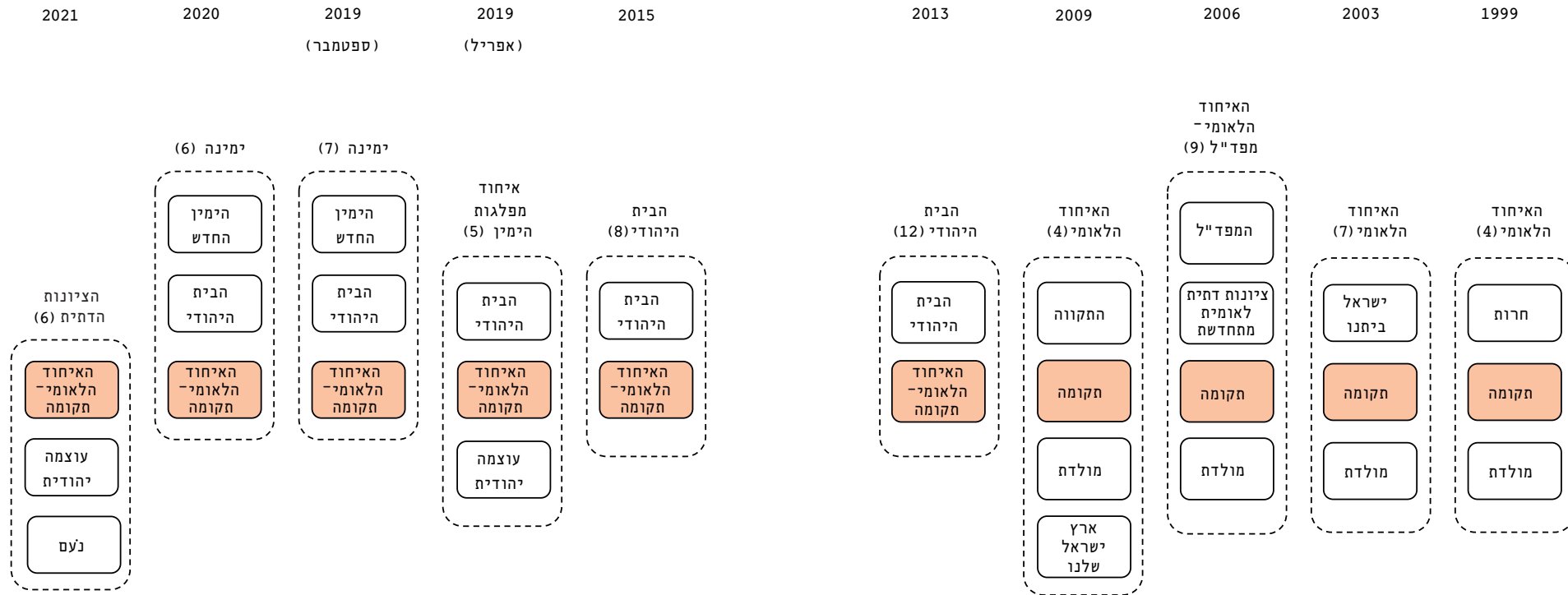
כנס הייסוד של מפלגת תקומה נערך במרץ 1999. זמן קצר לאחר מכן נחתם הסכם ההתמודדות המשותפת במסגרת האיחוד הלאומי. מאז היווסדה, ועל אף היותה מפלגה קטנה שלא התמודדה מעולם באופן עצמאי, שמרה תקומה על ייצוג קבוע בכנסת, אשר נע בין מושב אחד לבין לארבעה.

כאמור, על אף יכולת השרידות של המפלגה (תקומה, ומאז 2012 בשמה החדש האיחוד הלאומי-תקומה וב־2021 בברית שכינויה הציונות הדתית), היא מעולם לא העמידה את עצמה לבחירה באופן עצמאי והתמודדה תמיד במסגרת של בריתות מפלגתיות.¹¹ בארבע מערכות הבחירות הראשונות שהשתתפה בהן היא הייתה חלק מברית האיחוד הלאומי. ב־2013 היא חברה אל הבית היהודי וארבעה מועמדים מטעמה (מתוך סך 12 המושבים שבהם זכתה הרשימה) נבחרו לכנסת ה־19. היא המשיכה את שיתוף הפעולה גם בבחירות הבאות (והייצוג שלה ירד לשני חברי כנסת), ובאפריל 2019 היא הייתה חלק מאיחוד מפלגות הימין ושמרה על ייצוג של שני חברי כנסת. היא שמרה על ייצוג זה גם בשתי מערכות הבחירות הבאות כאשר התמודדה במסגרת ברית ימינה (תרשים 13.3).

11 היא הריצה מדי פעם רשימות־בת ורשימות משותפות במישור המקומי, אולם מדובר במספר נמוך. כך למשל היא הריצה 11 רשימות כאלו בבחירות לרשויות המקומיות בשנת 2018 לעומת 57 שהריצה הבית היהודי (מבקר המדינה, 2021). נראה שהפער הזה נבע מבסיסי התמיכה השונים של שתי המפלגות: כוחה המשמעותי של האיחוד הלאומי־תקומה היה בהתנחלויות, ואילו זה של הבית היהודי היה בתוך גבולות הקו הירוק.

13.3 חרשים
הגלגולים הפוליטיים של האיחוד הלאומי-תקומה, 1999-2021

במסגרת מקוקוות: בריחות מפלגתיות; בסוגריים: מספר המושבים.

אחרי חמש מערכות בחירות רצופות שבהן התמודדה המפלגה בברית עם הבית היהודי (2013-2020) ושתיים נוספות עם הימין החדש (ספטמבר 2019 ו־2020), בחירות 2021 סימנו את קץ שיתוף הפעולה עם המפלגות הממלכתיות שהיו מזוהות עם הציונות הדתית. תחת זאת כוננה האיחוד הלאומי־תקומה שיתוף פעולה אלקטורלי עם שתי מפלגות ימין קיצוניות: עוצמה יהודית ונעם. עוד קודם לכן, יושב ראש המפלגה בצלאל סמוטריץ' מיתג את המפלגה בשם חדש: הציונות הדתית (אם כי לא נעשה שינוי שם במקביל אצל רשם המפלגות). כינוי זה התייחס אם כן גם למפלגה עצמה (האיחוד הלאומי־תקומה) וגם לברית המפלגות שכללה את עוצמה יהודית ואת נעם.

החבירה אל שתי המפלגות שיפרה את מעמדה בסקרי דעת הקהל. עד ההודעה על ריצה משותפת התנדנה ברית הציונות הדתית סביב אחוזי החסימה. לאחר מכן חזו כל הסקרים שהיא תזכה בארבעה-חמישה מושבים. סקר יחיד שהתפרסם תשעה ימים לפני הבחירות אף חזה לה שישה מושבים – המספר שזכתה בו בסופו של דבר.¹² בישורת האחרונה של מסע הבחירות קיבלה הציונות הדתית תמיכה מפורשת מראש הממשלה נתניהו, שהתגייס למענה במטרה להבטיח שתעבור את אחוזי החסימה. ניתוח דפוסי ההצבעה מורה שהציונות הדתית הפכה למפלגה שקיבלה את התמיכה הגדולה ביותר בהתנחלויות (שתרמו לה לבדן מעל מושב). היא זכתה בתמיכה משמעותית גם בירושלים וביישובי פיתוח ואף משכה אליה מצביעים חרדים צעירים.

זירות הכנסת והתמשלה

בין 1999 ל־2021 יוצגה תקומה בכנסת על ידי 11 נציגים.¹³ כולם, למעט שתיים (אורית סטרוק ומיכל וולדיגר), היו גברים. תקומה, יותר מכל מפלגה אחרת, היא מפלגה מובהקת של תנועת ההתנחלויות, לפחות ככל שמצטייר מהרכב חברי הכנסת שלה: שישה מתוכם התגוררו ביהודה ושומרון, ושניים נוספים בגוש קטיף עד לפינוי היישובים כחלק מתוכנית ההתנתקות של 2005. חלקם היו בעלי רקע בפעילות פוליטית מקומית, כגון החזקה במשרת מזכ"ל מועצת יש"ע (אורי אריאל), ראשות מועצות אזוריות או מקומיות (אריאל, צבי הנדל) וראשות מזכירות יישובים (זבולון כלאף). בשונה ממפלגות צומת או מולדת, כל חברי הכנסת של תקומה הם דתיים. רובם אף מזוהים עם הזרם התורני שזכה לכינוי חרד"לים (חרדים־לאומיים). מבין 11 הנציגים רק אחד

12 הציונות הדתית אומנם זכתה בשישה מושבים, אך חבר כנסת נוסף מטעמה (אופיר סופר) שובץ במסגרת רשימת הליכוד, נכנס לכנסת וחזר אל שורות סיעת האם שלו.

13 השמטנו מהרשימה חבר כנסת שכיהן זמן קצר של כשישה שבועות בשלהי הכנסת ה־19.

עזב אותה: אלי בן־דהן, שנבחר מטעם תקומה לכנסת ה־19 (2013–2015), עבר למפלגת הבית היהודי ונבחר מטעמה לכנסת הבאה.

בשנותיה הראשונות הייתה תקומה – כחלק מברית האיחוד הלאומי – חברה לפרקים בשתי הקואליציות שהקים אריאל שרון. צבי הנדל אף כיהן כסגן שר החינוך והתרבות בממשלת שרון השנייה, עד לפיטורי שרי האיחוד הלאומי על רקע אישור תוכנית ההתנתקות בממשלה (יוני 2004). מאז איישה תקומה את ספסלי האופוזיציה כמעט תשע שנים. היא שבה לשלטון רק עם הקמת ממשלת נתניהו השלישית (2013). במסגרת שלושת תפקידי השר שהוקצו לסיעת הבית היהודי התמנה נציג תקומה לראשונה לתפקיד שר. היה זה אורי אריאל, שכיהן כשר הבינוי והשיכון. נוסף על כך מונה אלי בן־דהן לסגן שר הרתות. בממשלת נתניהו הרביעית (הושבעה במאי 2015) נותר אריאל בממשלה ועבר למשרד החקלאות, שאליו הועברה גם השליטה בחטיבה להתיישבות – יחידת סמך שיש לה משמעות חשובה למפעל ההתנחלויות. ביוני 2019, עם פיזור הבלתי צפוי של הכנסת ה־21, מונה היושב ראש החדש של המפלגה, בצלאל סמוטריץ', לתפקיד שר התחבורה. לפרק זמן קצר כיהנו בממשלת המעבר של נתניהו שני שרים מטעם האיחוד הלאומי־תקומה. אריאל, שכבר לא היה חבר כנסת, עזב את התפקיד בסופה של אותה שנה, לאחר שהשלים כהונה של ארבע שנים וחצי במשרד החקלאות.

בהיותם חברים בבריתות המפלגתיות שבמסגרתן התמודדו (איחוד מפלגות הימין וימינה) נכללו נציגי האיחוד הלאומי־תקומה ב"בלוק הימין". גוש זה תמך בראש הממשלה נתניהו לאורך שלוש מערכות הבחירות של השנים 2019–2020 ובמשך המגעים הממושכים לכינון ממשלה. אולם נאמנות זו לא הניבה פירות – עם כינון הממשלה ה־35 (ממשלת החילופים נתניהו־גנץ) נותרה ימינה, ובתוכה האיחוד הלאומי־תקומה, מחוץ לממשלה. יושב ראש המפלגה בצלאל סמוטריץ' אף תקף בחריפות את נתניהו וטען כי הוא "מכר את הימין בשביל האינטרס האישי שלו" (שלזינגר, 2020). לקראת בחירות 2021 סירב סמוטריץ' לחתום על מסמך נאמנות לנתניהו (בניגוד לראשי ש"ס ויהדות התורה). למרות זאת נשמר שיתוף פעולה ותיאום בין הליכוד לבין הציונות הרתית. לאחר הבחירות המליצו חברי הסיעה לנשיא המדינה להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו. עם זאת, הייתה זו התנגדותם להקמת קואליציה בתמיכת רע"מ אשר מנעה את הקמת ממשלת הימין־חרדים בראשות נתניהו.

הזירה הפנים-חפלתית

האיחוד הלאומי-תקומה, שלא כחלק מאחיות-היריבותיה לזרם רעיוני זה, אינה מפלגה אישית או מפלגת מנהיג. עם זאת, היא מפלגה בעלת רמת דמוקרטיה פנימית נמוכה ביותר. במדדים שבחנו את רמת הדמוקרטיה הפנים-חפלתית בשלוש מערכות בחירות היא זכתה לצינונים שנעו בין 10 ל-15 מתוך 100, מה שמיקם אותה מעל המפלגות החרדיות וחלק ממפלגות המנהיג המובהקות, אך מתחת למרבית המפלגות האחרות (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

בתקנון המפלגה, המפרט את המוסדות המרכזיים שלה, בולט – מלבד יושב ראש, מרכז, מזכירות וסניפים (כמו גם ועדת בחירות, ועדת ביקורת וכית דין) – האזכור של ועד רבני המפלגה. התקנון קובע שלוועד הרבנים סמכות עליונה לקבוע את דרכה העקרונית של המפלגה ואת סדר מועמדיה לכנסת. אכן, רבנים שונים מהזרם התורני-חרד"לי היו מזוהים עם המפלגה לאורך שנותיה, ובהם הרב דב ליאור, הרב זלמן מלמד והרב חיים שטיינר. אולם נראה שבפועל נמנע ועד הרבנים מלהתערב בהחלטות פוליטיות מובהקות. כך, למשל, ערב בחירות 2015 התלבטה המפלגה אם להמשיך בשותפות עם הבית היהודי, או שמא לחבור אל מפלגתו של אלי ישי. לאחר ישיבת מרכז סוערת הוחלט להעביר את ההכרעה לרבני המפלגה. אלא שגם בקרב הרבנים התגלעו חילוקי דעות, ולכן הם העדיפו להחזיר את ההכרעה הסופית למרכז. צירי המרכז החליטו לבסוף, בהצבעה חשאית ובניגוד לעמדתו של היו"ר אורי אריאל, להמשיך את השותפות עם הבית היהודי. קביעה תקנונית זו והפרקטיקה לגבי מעמד הרבנים מעמידים את תקומה-האיחוד הלאומי, בהיותה מפלגה חרדית-לאומית, בתווך בין מפלגת המפד"ל-הבית היהודי, שבה מעמד הרבנים נתפס כמייעץ אך לא מכריע, לבין המפלגות החרדיות, שבהן הסמכות הרבנית היא מוחלטת.

גם לגבי המועמדים לכנסת – על אף ההוראה המעניקה להם סמכות סופית לקביעתם – נמנעים הרבנים מלהתערב בהכרעתם של צירי המרכז. לפי התקנון מרכז המפלגה מתכנס אחת לארבע שנים לפחות ובוחר את יושב הראש, את המזכירות ואת שאר מוסדות המפלגה. מרכז המפלגה מנה בעשור הראשון לפעילות המפלגה כמה עשרות צירים, אך מאז התרחב: בשנת 2015 היו בו כ-110 צירים וב-2019 כ-130. המרכז נוהג להתכנס לפני כל בחירות לכנסת ולבחור את יושב הראש ואת רשימת המועמדים. מאז הקמתה ועד לשנת 2020 עמדו בראשות המפלגה חמישה יושבי ראש: חנן פורת (לזמן קצרצר), צבי הנדל, יעקב כ"ץ, אורי אריאל ובצלאל סמוטריץ'. ככל הידוע, הפעם הראשונה והיחידה שבה התקיימה במרכז המפלגה התמודדות פורמלית על ראשות המפלגה הייתה בשנת 2019, כאשר ח"כ בצלאל סמוטריץ' התמודד מול

היושב ראש המכהן אורי אריאל.¹⁴ קריאת התיגר הייתה מוצלחת, וסמוטריץ' נבחר לתפקיד היושב ראש ברוב של 83 מול 40 קולות (גרמן, 2019).

אידאולוגיה

מכיוון שהמפלגה לא התמודדה מעודה באופן עצמאי, לא ניתן להסתמך על מצעה לכנסת בכואנו לנתח באופן מזוקק את העמדות האידאולוגיות שלה. גם מבט אל מטרות המפלגה כפי שהוגשו לרשם המפלגות אינו חושף רבות. ברשימת המטרות נכללים שלושה סעיפים: "1) לפעול לקיבוץ הגלויות בישראל ולשלבם בכלכלה ובחברה הישראלית. 2) להגביר את החינוך היהודי-ציוני, לאהבת שלמות ארץ ישראל. 3) לפעול לצמצום הפערים החברתיים בישראל ולחיזוק שכבות החברה החלשות". לולא אזכור שלמות ארץ ישראל, ניתן היה להדביק את המטרות האלו לכל מפלגה ציונית בישראל.

אפשר ללמוד רבות מהמסמך אשר נכתב וקודם בידי ח"כ בצלאל סמוטריץ' וזכה לכינוי "תוכנית ההכרעה". המסמך הציב מתווה ל"פתרון מדיני" המתבסס על החלת הריבונות הישראלית על שטחי יהודה ושומרון ופירוק הרשות הפלסטינית. על פי המתווה הפלסטינים תושבי יהודה ושומרון יאלצו לבחור בין שתי אפשרויות: עזיבה או הישארות במעמד אזרחי נחות. אלה שיבחרו לעזוב יקבלו מהמדינה סיוע להגר לאחת ממדינות ערב או לכל יעד אחר. סמוטריץ' הדגיש כי אין הכוונה ל"גירוש אכזרי" אלא להגירה הנעשית מרצון חופשי ומתוך "חיפוש עתיד טוב יותר". פלסטינים שיבחרו להישאר ייהנו ממרבית הזכויות הדמוקרטיות, לרבות זכות הצבעה לשם מערכות של ממשלים עצמיים אזוריים, אך לא יהיו זכאים להשתתף בבחירות לכנסת (סמוטריץ', 2017). מי שלא יבחר באחת משתי החלופות וימשיך להיאבק למימוש ההגדרה העצמית הפלסטינית יטופל על ידי צה"ל, אשר "יידע כבר מה לעשות", גם אם הדבר יהיה כרוך בהרג של נשים וילדים (פרסיקו, 2017). אימוץ המסמך על ידי ועידת המפלגה בספטמבר 2017 הציב את המפלגה כיורשת רשמית של רעיון הטרנספר, אשר בולטותו בשיח הציבורי נחלשה מאז היעלמותה של מולדת מהמפה הפוליטית.

מקומה של האיחוד הלאומי-קומה בשוליים הימניים של המפה הפוליטית השתקף גם בהתנגדותה לתוכנית השלום של הנשיא טראמפ, אשר הוצגה בראשית 2020 בווינגטון. זו כללה החלת ריבונות ישראלית בכ-30% משטחי יהודה ושומרון יחד עם כינון מותנה של מדינה פלסטינית בכ-70% משטחי הגדה ושטחים נוספים בדרום הארץ. סמוטריץ' טען כי

14 בשלהי 2012, ערב הבחירות לכנסת ה-19, "הוזז" היו"ר יעקב כ"ץ מתפקידו במעין "הדחה שקטה". בני המפלגה לא היו שבעי רצון מפעילותו הפרלמנטרית ועמדו מאחורי הדחה זו (בריינר, 2012).

התוכנית אינה טובה וכי המפלגה תתנגד לקידומה. הוא אף לא היסס לתקוף את ראש הממשלה וטען שנתניהו היה תמיד בעד חלוקת הארץ ושהוא משתמש בטענה שתוכנית השלום של טראמפ משמעה ריבונות ישראלית בשטחי יהודה ושומרון כדי להסתיר כי מדובר בכינון מדינה פלסטינית.

מלבד עמדות הקיצון בתחום המדיני, המפלגה אוזנת בעמדה ביקורתית רדיקלית ביחסה למערכת המשפט. ב־2015, לאחר שבג"ץ הורה על הריסת בתי מתנחלים שנבנו שלא כחוק על קרקעות פלסטיניות, אמר סמוטריץ' שהחלטה היא "מסמר נוסף בארון הקבורה של בג"ץ כמוסד ששכח כבר מזמן את מקומו ואת תפקידו [...] אין מנוס מלהעמיד אותו על מקומו בחקיקה" (בנדר, סומברג ואלדר, 2015).¹⁵ ארבע שנים מאוחר יותר, לאחר שבית המשפט אסר על קיום אירוע תרבות בעפולה בהפרדה מגדרית, הוא הגיב שמדובר ב"מערכת משפט מטומטמת [...] סליחה שלמרות מעמדי לא מוצא מילה מעודנת יותר [...] טמטום פרוגרסיבי פונדמנטליסטי" (אזולאי ואח', 2019).

חרות

אין לבלבל בין המפלגה שבה עוסק חלק זה לבין חרות ההיסטורית, שנוסדה ב־1948 בידי מנחם בגין והייתה מאוחר יותר הרכיב המרכזי בברית מפלגות גח"ל (1965-1973) והליכוד (1973-1988). מפלגת חרות שבה עסקינן הוקמה בפברואר 1999, לקראת הבחירות, בעקבות פרישתם של בני בגין, מיכאל קליינר ודוד ראם מסיעת הליכוד-גשר-צומת. הרקע להתפלגות היה אידאולוגי: ביקורת כלפי הקו המדיני הפשרני שנקט הליכוד בראשות בנימין נתניהו. עוד קודם לכן הביאה ביקורת זו להתפטרותו של בגין מהממשלה בראשית 1997, לאחר אישור הסכם חברון.

כפי שהוזכר מוקדם יותר, חרות התמודדה בבחירות 1999 בברית אלקטורלית עם מפלגות מולדת ותקומה. ברית זו נקראה האיחוד הלאומי. למרות שמפלגת חרות הופיעה רק שנייה בכותרת המשנה של שם הרשימה (האיחוד הלאומי: מולדת-חרות-תקומה) בגין עצמו הוצב בראשה. דימויו כפוליטיקאי אידאולוג ונקי כפיים, כמו גם ייחוסו המשפחתי, נתפסו בתור נכסים לרשימה. אלה צפויים היו להניב לה יותר דייוידנדים אלקטורליים מאשר הייתה מקבלת

15 התבטאויות חריפות כלפי בג"ץ החלו להישמע בעשור השני של המאה ה־21 גם במפלגות ימין אחרות (יריב לוין, הליכוד; מוטי יוגב, הבית היהודי), אך הן שיקפו עמדות של פוליטיקאים יחידים ולא את הקו הכללי של המפלגה.

אילו היה מוצב רחבעם זאבי (יושב ראש מולדת) בראשותה. בגין אף התמודד על ראשות הממשלה במסגרת הבחירות הישירות לתפקיד, אולם מועמדות זו לא התקבלה בעין יפה בקרב כל השותפות. מולדת סברה שהיא מחבלת בסיכוייו של נתניהו לזכות בבחירות וקראה לקהל תומכיה לפצל את הצבעתם. בגין הסיר את מועמדותו פחות מיממה לפני הבחירות, לאחר שגם עזמי בשארה ויצחק מרדכי הכריזו על פרישתם מהמרוץ.

התמיכה שבה זכתה רשימת האיחוד הלאומי בבחירות 1999 הניבה ארבעה מושבים. תוצאה זו נתפסה כמאכזבת והיא הובילה את בגין להכריז על התפטרותו עוד בטרם הושבעה הכנסת. הוא הסביר שהתוצאה הותירה אותו כ"שליח ציבור בלי ציבור" וכי אינו מרגיש כי להישארותו בכנסת תהיה תועלת רבה. זאת, כיוון שלא נותרו לציירו מספיק חברים המסכימים עם עמדותיו הליברליות ועם עמדותיו לגבי שלמות ארץ ישראל (לביא, 1999). בעקבות ההתפטרות נותר קליינר כנציג היחיד של חרות לאורך כהונת הכנסת ה-15. בראשית שנת 2000 התפלג קליינר מהאיחוד הלאומי וכיהן עד לסיום כהונת הכנסת כסיעת יחיד. לקראת הבחירות של 2003 חברה חרות אל פעילי כך לשעבר ברוך מרזל ומיכאל בן-ארי והציבה אותם במקומות השני והרביעי ברשימתה. חרות קיבלה כ-36,000 קולות (1.1% מהקולות הכשרים), שלא הספיקו לה לעבור את אחוז החסימה. המפלגה רצה גם בבחירות הבאות (2006), אך זכתה רק באלפי קולות בודדים ולא שבה להתמודד מאז.

התקווה

מפלגת התקווה (בשמה המלא התקווה: מפלגה ציונית לאומית) הוקמה בשנת 2008 בתגובה למהלך האיחוד של מפלגות הימין, אשר נתן מקום נרחב למועמדים דתיים-לאומיים ולכאלה מהזרם החרדי-לאומי. היא נועדה לספק בית אידאולוגי לחילונים שאינם מזדהים עם הציונות הדתית אך מאמינים בארץ ישראל השלמה ומתנגדים נחרצות למדינה פלסטינית. במטרות המפלגה, כפי שהופיעו במסמכי הרישום שלה אצל רשם המפלגות, צוינו בין השאר: שמירת שלמות ארץ ישראל תחת שלטון יהודי ומניעת כל ישות פוליטית – אוטונומית או ריבונית בשטחה; התניית אזרחות ישראלית בהצהרת נאמנות למדינה כמדינתו של העם היהודי; יישוב הפליטים הערבים בארצות ערב; כינון חוקה שתבטיח את האופי הציוני-יהודי של המדינה; וקביעת מערכת איזונים ובלמים חדשה בין הרשות המחוקקת לשופטת לרבות מנגנון חדש לבחירת שופטים.

ח"כ אריה אלדר, שהודיע על פרישתו ממולדת על רקע מהלכי האיחוד הללו, הכריז על הצטרפותו למפלגה הטרייה ונבחר להיות היושב ראש הראשון שלה בכינוס הייסוד של המפלגה

בדצמבר 2008 (בנדר, 2008). באותו הכינוס בחרו חברי המפלגה (השתתפו 300 מתוך 1,215 מתפקדים בעלי זכות בחירה) גם את שאר המועמדים שלה לכנסת. זמן קצר לאחר מכן חברה התקווה אל שתי מפלגות נוספות: תקומה וארץ ישראל שלי, והשלוש הסכימו להתמודד בבחירות יחד ברשימה ששמה האיחוד הלאומי (לוח 13.2). אלדד הוצב במקום השלישי ברשימה ונבחר לכנסת ה-18 אחרי שהרשימה קיבלה ארבעה מושבים.

בכנסת ה-18 כיהן אלדד בוועדת החוץ והביטחון כנציג האופוזיציה (ובשתי ועדות נוספות) והיה יושב ראש שותף של שדולת ארץ ישראל. במהלך כהונתו בכנסת הוא מתח ביקורת על מדיניות הממשלה. כך, למשל, הוא התנגד נמרצות להקפאת הבנייה ביהודה ושומרון כחלק מהמחנות של הממשלה לנשיא ברק אובמה ותקף את הצעד בחריפות:

פקודה כזו [הכוונה לאכיפת צווי ההקפאה] מעידה על טירוף מערכות שנקטה בו ממשלת ישראל [...] הפשע הוא כפול, הפעלת צה"ל למשימה פוליטית נגד יהודים ואי הפעלתו כלפי האויב הערבי. בפשע הכפול אשמים ברק ונתניהו, ושותפים לו כל שרי ממשלת ישראל המשתפים עימם פעולה (לוינסון, 2009).

נוסף על כך הוא התנגד לעסקת השחרור של גלעד שליט משבי חמאס (דובר בשחרור מאות אסירים פלסטינים שחלקם עסקו בטרור ורצחו ישראלים) וטען כי המחיר ששילמה הממשלה תמורתו היה מופרז ושהיא חרצה דין מוות לאלפי אזרחים ישראלים.

בנובמבר 2012, כהיערכות לבחירות לכנסת ה-19, התכנסה במערת צדקיהו בעיר העתיקה בירושלים ועידת התקווה במטרה לבחור את מועמדי המפלגה לכנסת ואת חברי הנהלת המפלגה ומוסדותיה. קרוב ל-300 חברים (מתפקדים) השתתפו באירוע. אלדד נבחר מחדש לתפקיד היושב ראש, ולמקום השני ברשימה נבחר אריה קינג. ימים ספורים לאחר מכן התפלגו אלדד ומיכאל בן-ארי מברית מפלגות האיחוד הלאומי וייסדו בכנסת את סיעת עוצמה לישראל, שאף התמודדה בבחירות במסגרת רשימה משותפת של שתי מפלגותיהם – התקווה וחזית לאומית יהודית. אלדד הוצב במקום הראשון ברשימה. המצע של עוצמה לישראל המחיש את זיהויה המובהק כמפלגת ימין קיצוני. בין היתר נכתב בו כי עוצמה לישראל תובעת לבטל את הסכמי אוסלו, להחיל ריבונות על כל שטחי ארץ ישראל ולפנות מהארץ מסתננים ושוהים בלתי חוקיים. כמו כן כלל המצע דרישה לשנות את שיטת מינוי השופטים. עוצמה לישראל זכתה בכמעט 67,000 קולות (1.8%), שלא הספיקו כדי לעבור את אחוז החסימה. הכישלון הזה הוביל לסיום פעילותה הפוליטית של מפלגת התקווה ומאז היא לא שבה להתמודד בבחירות.

ארץ ישראל שלנו ועוצמה יהודית

מאז היבחרותו של מאיר כהנא לכנסת ה־11 (1984–1988), כנציגה היחיד של מפלגת כך, היו ניסיונות נוספים שלו ושל ממשכיו דרכו הרעיונית להיכנס לכנסת. בשני מקרים ניסיונות אלה צלחו: ב־2009 נבחר לכנסת מיכאל בן־ארי, ששובץ ברשימת האיחוד הלאומי כנציגה של מפלגת ארץ ישראל שלנו; ב־2021 נבחר לכנסת איתמר בן גביר, ששובץ ברשימת הציונות הדתית כנציגה של עוצמה יהודית.

הזרם הכהניסטי ידע לא מעט גלגולים פוליטיים מאז הירצחו של כהנא בעיר ניו יורק בשנת 1990. בבחירות לכנסת ה־13 (1992) נרשמו להתמודד שתי תנועות שהתחרו על התואר של ממשכיכות מורשתו – כך וכהנא חי – אך שתיהן נפסלו על ידי ועדת הבחירות המרכזית. מספר שנים לאחר מכן הוצאו התנועות הללו אל מחוץ לחוק, אך החל מראשית המאה ה־21 שבו פעיליהן לנסות ולהיבחר לכנסת במסגרות פוליטיות אחרות. עוד ב־2003 חברו ברוך מרזל ומיכאל בן־ארי אל מיכאל קליינר ממפלגת חרות והוצבו במקום השני והרביעי ברשימתה. הרשימה לא עברה את אחוז החסימה, וכשנה לאחר מכן רשם מרזל מפלגה חדשה בשם חזית יהודית לאומית (וייס, 2004). המפלגה החדשה התמודדה בבחירות לכנסת ה־17 (2006), זכתה בכ־25,000 קולות ולא נכנסה לכנסת.

בשלהי 2008 נרשמה מפלגה חדשה בשם ארץ ישראל שלנו. הדמות שעמדה מאחורי הקמת המפלגה הייתה הרב שלום דב וולפא, מהמנהיגים הבולטים בזרם המשיחי בחב"ד. מפלגת חזית יהודית לאומית חברה אל המפלגה החדשה של וולפא, ובבחירות 2009 נקבע מיכאל בן־ארי כמועמדה לכנסת ושובץ במקום הרביעי ברשימת האיחוד הלאומי, שכללה גם את תקומה ואת התקווה. הרשימה זכתה בארבעה מושבים ובן־ארי נבחר לכנסת.

בעקרונות מפלגת ארץ ישראל שלנו כפי שהופיעו במסמכי הרישום שלה כלולים הסעיפים הבאים: איסור נחרץ על מסירת שטחים מארץ ישראל לשלטון זר, ומכאן התנגדות להצטרף לממשלה המדברת על מסירת שטחים; תיקון חוק השבות באופן שיכיר רק בגיור על פי ההלכה האורתודוקסית; ביסוס ערכי התורה, המוסר והטהרה של היהדות ושל המשפט העברי; ועידוד משפחות ברוכות ילדים בסיוע ממשלתי של קצבאות.

בשנת 2012 פרשו בן־ארי ומרזל מארץ ישראל שלנו. הסיבה לפרישה הייתה ככל הנראה סכסוך כספי בין השניים לבין הרב וולפא, אך מכל מקום מזכירות המפלגה פרסמה הודעת פרידה

מנומסת והרב איחל לשניים בהצלחה (רובין, 2012). כך נותרה מפלגת ארץ ישראל שלנו חסרת ייצוג בשלהי כהונת הכנסת ה-18 והחליטה לא להתמודד בבחירות הקרבות. בן-ארי ומרזל החיו מחדש את מפלגת חזית יהודית לאומית, חברו אל אריה אלדר (התקווה) והתמודדו בבחירות 2013 ברשימת עוצמה לישראל. הרשימה קיבלה תמיכה ניכרת וחסרו לה פחות מ-10,000 קולות כדי לעבור את אחוז החסימה.

לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (2015) שינתה חזית יהודית לאומית את שמה לעוצמה יהודית (שמה המשפטי הרשמי נותר בעינו) והתמודדה בבחירות עם מפלגת יחד – העם איתנו בראשותו של פורש ש"ס אלי ישי. הרשימה זכתה ביותר מ-125,000 קולות אך לא עברה את אחוז החסימה, שהוצב לראשונה על 3.25% מהקולות. ניסיונותיה של עוצמה יהודית לזכות בייצוג בכנסת נמשכו גם בסדרת מערכות הבחירות של 2019-2021. באפריל 2019 התמודדה עוצמה יהודית במסגרת רשימת איחוד מפלגות הימין (אשר כללה גם את הבית היהודי והאיחוד הלאומי-תקומה), אך הנציג שמוקם במקום הגבוה ביותר מטעמה – איתמר בן גביר – ואשר הוצב במקום השביעי ברשימה לא נבחר לכנסת. בשתי מערכות הבחירות העוקבות היא התמודדה באופן עצמאי: בספטמבר 2019 היא זכתה במעל 83,000 קולות, שלא הספיקו לעבור את אחוז החסימה, וב-2020 היא נחלשה וקיבלה פחות מ-20,000 קולות.

בבחירות לכנסת ה-24 (2021) מאמצייה של עוצמה יהודית להכניס נציג לכנסת נשאו פרי. מנהיגה איתמר בן גביר יצר, ראשית, שיתוף פעולה עם מפלגת נעם, וערב הגשת הרשימות חברו השתיים לאיחוד הלאומי-תקומה בראשותו של בצלאל סמוטריץ'. בן גביר הוצב במקום השלישי ברשימה, ושני מועמדים נוספים מטעם המפלגה שובצו בהמשך במקומות לא ריאליים. הציונות הדתית זכתה בשישה מנדטים ובן גביר נבחר לכנסת.

בעקבות המפלגה, כפי שמופיעים באתר האינטרנט של עוצמה יהודית, מוזכרים: השבת הריבונות והבעלות היהודית על הר הבית; הוצאת אויבי ישראל משטח המדינה באמצעות הקמת רשות לאומית לעידוד הגירה; הטמעת המשפט העברי במערכת המשפטית של המדינה ומיגור עיוותי הדין שמנחים את פרקליטות המדינה החותרת להרשעות של חלשים וחפים מפשע; ושמירה נחושה על אדמות הלאום תוך מלחמה בשוד האדמות בנגב, בגליל ובמרכז הארץ.

מפלגת נעם

מפלגת נעם הוקמה בקיץ של שנת 2019 לקראת הבחירות לכנסת ה-22. הרב צבי ישראל טאו, ראש ישיבת הר המור, נחשב לפטרון הרוחני של נעם ומרבית מייסדיה היו בוגרי הישיבה. למעשה, נכון לראשית שנת 2021 לא מדובר במפלגה במובן המשפטי של המילה. נעם אינה רשומה כמפלגה אצל רשם המפלגות, אלא משתמשת במפלגת המדף "לזוו" על מנת להציב מועמדים בבחירות לכנסת.

מלבד אמירות האופייניות למפלגות ימין דתיות (למשל – חיזוק הקשר של עם ישראל למסורת היהודית ולתורה, חיזוק השבת במרחב הציבורי וחיזוק מעמדה של הרבנות הראשית) התמקד המצע הרעיוני של נעם במאבק בוטה וחרیف נגד הקהילה הלהט"בית. קו זה התבטא בין היתר בטענה שמשפחות חד-מיניות הן בגדר חריגה מהנורמה. כך, למשל, שמה המלא של המפלגה הוא נעם – עם נורמלי בארצנו, וסיסמת הבחירות המרכזית שלה בבחירות של ספטמבר 2019 הייתה "ישראל בוחרת להיות נורמלית". יומיים לפני יום הבחירות הכריזה נעם על פרישתה מהמרוץ, ובבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020) היא החליטה שלא להתמודד.

לקראת הבחירות הבאות (מרץ 2021) התעוררה נעם שוב והכריזה כי תתמודד. ימים ספורים לפני המועד האחרון להגשת רשימות המועמדים היא הכריזה על שיתוף פעולה אלקטורלי ("בלוק טכני") עם עוצמה יהודית. יושב ראש המפלגה אבי מעוז הביע תקווה שמדובר בצעד ראשון במטרה לאחד את כל מפלגות הציונות הדתית: "אנו מאמינים שהסכם השותפות מהווה רק חוליה אחת בשרשרת חיבורים שתביא לרשימה דתית לאומית מאוחדת וחזקה. אני קורא לחבריי מהבית היהודי וממפלגת הציונות הדתית להתחבר יחדיו ולהבטיח שבקדנציה הבאה יהיה ייצוג משמעותי וחשוב לרשימה דתית לאומית מאוחדת" (אלטמן, 2021). אכן, שלושה ימים לאחר מכן, ערב סגירת הרשימות, הכריזו עוצמה יהודית-נעם על ריצה משותפת עם האיחוד הלאומי-תקומה (שהתמודדה בשם "הציונות הדתית") בראשות בצלאל סמוטריץ'. מעוז שובץ במקום השישי ברשימה המשותפת, ושני מועמדים נוספים של נעם שובצו במקומות נמוכים ולא ריאליים. רשימת הציונות הדתית זכתה בשישה מושבים ואבי מעוז נבחר לכנסת כנציגה היחיד של נעם.

סיכום

דפוס ההתנהגות של מפלגות הימין הרדיקלי אופייני למפלגות קיצוניות. מחד גיסא, אידאולוגיה נוקשה ובלתי מתפשרת שנושאה נראים כמי שמוכנים למסור את נפשם למען קידומה. מאידך גיסא, קושי לתחזק מסגרת לכידה משותפת לקידום אותה מטרה נעלה. הבדלים ומחלוקות שנראים קטנים מבחוץ גורמים לפילוגים תכופים ולאורך זמן לכישלון פוליטי יחסי מבחינה אלקטורלית ומבחינת הגעה למשרות שלטוניות משפיעות.

אכן, הימין הקיצוני דעך בבחירות 2019-2020. עוצמה יהודית לא עברה את אחוז החסימה בעוד שהשארית האחרונה, האיחוד הלאומי-תקומה, זכתה בשני נציגים בלבד, שמצאו את עצמם מחוץ לקואליציה. עם זאת, לגמרי לא ברור אם היה צורך במפלגות אלו כדי לקיים ולקדם את האידאולוגיה שלהן. הליכוד והבית היהודי ופלגיו אימצו חלק מהעמדות של מפלגות הימין הקיצוני. הדבר בא לידי ביטוי החל מגישה מדינית ניצית, דרך גישה קשוחה (ואף גזענית לעיתים באופי ההתבטאויות) כלפי זרים שנכנסו לישראל באופן בלתי חוקי (במיוחד מי שמוצאם באפריקה), ועד התקפה על בית המשפט העליון, תפקודו, הרכבו ופסיקותיו. גם הדתיים-הלאומיים ואפילו החרדים-לאומיים מצאו להם מקום בליכוד. הדבר ניכר הן בהשפעה על עמדות נציגיו בכנסת, הן בהשתלבות של נציגים דתיים-לאומיים ברשימה לכנסת. לאלו שלא מצאו בית בליכוד היה מקום וייצוג בברית ימינה, הכוללת מגוון של אנשי המגזר הדתי (וגם אישה חילונית אחת) שמה שאיחד ביניהם הוא עמדות דומות בנושא המדיני-ביטחוני.

ובכל זאת, לקראת בחירות 2021 קמה לה ברית של מפלגות המכונה "הציונות הדתית". היא גיבשה את כל הקולות הימניים קיצוניים בציבור זה, כולל תומכי כך לשעבר ומתנגדי להט"ב, הביעה נאמנות אישית לראש הממשלה נתניהו, ובכברתו ובסיועו זכתה בתמיכה של 5.1% מהמצביעים ובשישה מושבים. מדובר בהישג כמעט חסר תקדים לסוג מפלגות זה. כניסתו של בן גביר אינה ראשונה מצד מפלגות של יוצאי כך (שכאמור הוצאה אל מחוץ לחוק), אולם נציג של מפלגה אנטי-להט"בית הוא חידוש לנוכח עמדותיהן בנושא זה של מפלגות ימין כמו הליכוד, הימין החדש ותקווה חדשה.

פרק 14. המפלגות בישראל 1992-2021: על הצלחה, הישרדות, דעיכה וכליה

חוקרים לא מעטים נתנו את דעתם להתפתחות הפוליטיקה המפלגתית והמפלגות בישראל בעשורים האחרונים מנקודות מבט שונות, ובהן למשל: הצבעה בבחירות (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008), ירידת המפלגות (קורן, 1998; קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017), ירידת המפלגות הלאומיות במישור המקומי (ברכטה, 1998), המפלגות בזירה המקוונת (זמיר ורהט, 2019), עליית הפוליטיקה האישית על חשבון הפוליטיקה המפלגתית (רהט, 2019), חברי המפלגות (קניג ואח', 2014), התפתחות שיטות בחירת המועמדים (קניג, 2012; Barnea and Rahat, 2007) ושיקום המפלגות (שפירא, קניג ורהט, 2021). מה שמייחד חיבור זה הוא ההתייחסות הנפרדת לכל מפלגה ומפלגה. לפיכך נמקד את דיוננו כאן בשונות הבין-מפלגתית ובתוכנות שצמחו מתוך העיסוק הממוקד במפלגות השונות.

הזירה האלקטורלית

ניתן למצוא ניתוח כוללני של דפוסי ההצבעה בבחירות אצל אריאן ושמיר (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008) ובסקירתם של שפירא ורהט (Shapira and Rahat, 2021) וכן לפי מערכת בחירות בסדרת ספרי "הבחירות בישראל" של אריאן ושמיר (ושל שמיר ורהט מאוחר יותר). כאן נציע זווית ראייה ממוקדת במפלגות השונות בנוגע לנדידת הקולות ביניהן ולשימורם אצלן בין בחירות לבחירות.

על שיעורי ניידות הקולות הגבוהים בישראל כתבנו בפרק הראשון. אלו מבטאים שינויי הצבעה תכופים של המצביעים בין בחירות לבחירות. אולם מעבר לשיעור הכללי הגבוה מסתרת שונות רבה ביציבות ההצבעה למפלגות וגם בדפוסי המעבר של הקולות. ראשית, יש הבדלים גדולים בשיעורי ניידות הקולות בין מפלגות. מצד אחד נמצאה יציבות רבה בהצבעה לברית יהדות התורה, שככל הנראה לפחות 90% ממצביעיה ממשיכים להצביע לה בכל בחירות. מצד שני, בלטה ניידות הקולות הגבוהה אצל המפלגות שבאו והלכו בתקופה זו. המקרה של קדימה, שלמעלה מ-90% מבוחריה נטשו אותה בבחירות 2013, בולט במיוחד. אך היו מפלגות נוספות מסוג זה. כך, למשל, שינוי, שאיבדה כמעט את כל בוחריה בבחירות 2006, שבהן זכתה בתמיכה של 0.1% מהקולות, לאחר שבבחירות הקודמות, ב-2003, זכתה בכ-12% מהקולות.

כך במקרה של חוסן ישראל, שבבחירות 2019-2020 הייתה חלק מרכזי בברית כחול לבן (ואף הותירה לעצמה את השם הזה) וזכתה בייצוג של כ-15 מושבים, ומשם ירדה לשמונה בבחירות 2021. שנית, כיווני נדידת הקולות עשויים להיות שונים ממפלגה למפלגה. מפלגת העבודה נפגעה כמעט לכל אורך התקופה מכך שיותר בוחרים עזבו אותה מאשר הצטרפו אליה, בעוד הליכוד ניזוק מנדידה קשה ונקודתית (כאשר ירד מ-38 מושבים ל-12 בבחירות 2006), אך התאושש כבר בבחירות 2009 ושמר מאז על יציבות יחסית.

שלישית, רוב רובה של ניידות הקולות מתרחשת בתוך "שווקים" אלקטורליים מובחנים, בין מפלגות הדומות בעמדותיהן ובמאפיינים של ציבור בוחריהן. ניתן לזהות ולאפיין באופן גס מספר שווקים כאלו: (1) הערבי-פלסטיני. רוב רובם של האזרחים הערבי-פלסטינים בישראל הצביעו בשיעור הולך וגובר לחד"ש ולמפלגות הערביות. רוב מעברי הקולות של מצביעים אלו היו בין המפלגות הללו. (2) החרדי. לגבי ברית יהדות התורה, מדובר בהצבעה היציבה ביותר, ואילו אצל ש"ס ניכרת לעיתים נדידת קולות אל מפלגות הליכוד, הימין הקיצוני והמפלגות הדתיות לאומיות, בעיקר של בוחרים שאינם חרדים, ומהן. (3) הימני. זה כלל את מפלגת הימין המרכזית, הליכוד, את מפלגות הציונות הדתית ועד בחירות 2019 גם את ישראל ביתנו. עם הזמן ניכרים במיוחד מעברי הקולות של בוחרים מסורתיים ודתיים-לאומיים בין הליכוד לבין המפלגות הדתיות-לאומיות (מפד"ל, הבית היהודי, הימין החדש). (4) המרכז-שמאל. בשוק זה ניכרים מעברים תכופים במיוחד של קולות בין שתי המפלגות הוותיקות (העבודה ומרצ) ובין לבין מפלגות מרכז מתחלפות. (5) מי שלעיתים יצרו "גשרים" זמניים למעבר של קולות בין השווקים היו המפלגות הזמניות: כך למשל קדימה, שלקחה קולות מן הליכוד אל המרכז, או כולנו, ש"דרכה" עברו קולות מהליכוד לברית כחול לבן בבחירות של ספטמבר 2019.

חוקרים עמדו על כך שניכרת היחלשות של המפלגות הלאומיות בזירה האלקטורלית המקומית.¹ זו התבטאה בירידת ייצוגן בזירות המקומיות ובעמעום הזיהוי המפלגתי של המועמדים והנבחרים. הקשר בין הפוליטיקה הארצית לבין זו המקומית הלך וטושטש מאז הפרדת הבחירות הלאומיות מהמקומיות והנהגת הבחירה הישירה לראש הרשות בשנת 1978. תהליך זה הלך והעמיק מאז שנות ה-90. עם זאת, ניכרת שונות בין המפלגות גם מהיבט זה. במישור המקומי ניכרת היטב נוכחותן של המפלגות החרדיות. מפלגות לאומיות קטנות אחרות (ישראל ביתנו, הבית היהודי, מרצ) זוכות לייצוג במועצות הערים ובמועצות המקומיות אולי לא במידה שתמיד משקפת את כוחן ברמה הארצית, אבל במידה רבה יותר מהמפלגות הגדולות (באופן יחסי ולעיתים קרובות גם באופן מוחלט). בהסתדרות, בתהליך מואץ שהחל ב"מפץ

1 בריכטה, 1998: 2005; בריכטה ופדהצור, 2001; בריכטה, ויגודה־גדות ופדה, 2010.

הגדול" של בחירות 1994 למוסדות ההסתדרות, גדול הטשטוש עוד יותר (Mandelkern and Rahat, 2017). קשה כיום לזהות נוכחות של מפלגות ארציות בזירה הזו, שעד לראשית שנות ה-90 הייתה כמעט חופפת לזו הארצית (אם כי יחסי הכוחות בין המפלגות היו שונים).

תהליך נוסף שיש לשים אליו לב הוא הפרסונליזציה של הפוליטיקה. זו מתבטאת בדחיקת המפלגות ממרכז הפוליטיקה ובהבלטת הפוליטיקאים כיחידים, בעיקר המנהיגים. הפרסונליזציה הפוליטית באה לידי ביטוי במישור האלקטורלי בהתבססות הנוהג של הכללת שם המנהיג על גבי פתק ההצבעה (יחד עם שם הרשימה), ובמקביל בעלייה בשיעור היחסי של הבוחרים שגורסים כי המניע הראשי בהצבעתם הוא הערכת מנהיגי ומועמדי המפלגות לעומת אלו הגורסים כי המניע הוא הזיהוי המפלגתי (רהט, 2019; רהט, 2022). אולם גם כאן נמצאה שונות רבה בין מפלגות. היו מפלגות שהזיהוי בינן לבין מנהיגן היה מוחלט (למשל יש עתיד, ישראל ביתנו, תע"ל, כולנו). אחרות לא זוהו עם מנהיג זה או אחר (מרצ, העבודה, חד"ש). נוסף על כך היו מקרים שבהם הזיהוי בין המנהיג לבין המפלגה נחלש (קדימה, בל"ד) או התחזק (הליכוד) לאורך זמן. והיה גם המקרה של הבית היהודי-המפדר"ל, שאחרי שלא זוהתה עם מנהיג מסוים במשך שנים התמסרה למנהיג, נפתלי בנט, שהרים אותה לגבהים שלא ראתה מאז שנת 1977 ואז זנח אותה והותיר אותה חסרת קול.

הזירה הפורלמנטרית

ניתוח כוללני של פרופיל חברי הכנסת והשינויים שחלו בו עם השנים ניתן למצוא אצל קניג ופרידברג (2020). כאן נתמקד כמובן בשונות הרבה בין המפלגות. לכל מפלגה הדגשים שלה בנושא הייצוגיות. לאגודת ישראל חשוב לייצג את החסידויות השונות וכוחות נוספים בציבור החרדי, אך היא מתנגדת לחלוטין לייצוג נשים, אינה משבצת מזרחים במקומות ריאליים ברשימה ונמנעת מלשלב לא־יהודים ברשימתה. ש"ס משבצת רק מועמדים יהודים חרדים-מזרחים, ומקפידה לגוון בארצות מוצאם, אך היא נמנעת מייצוג נשים ולא־יהודים ומשיבוץ אשכנזים במקום ריאלי ברשימה. חד"ש מצידה מקפידה על שיבוץ מועמד יהודי, נוצרי ומוסלמי בצמרתה, בעוד שיש מפלגות רבות, יהודיות וערביות, שאין בהן כל ייצוג ללאום השני או לבני הדתות השונות או שיש בהן ייצוג סמלי בלבד. אולם מעבר לתפיסת הייצוגיות הייחודית לכל מפלגה ניתן לאפיין התפתחויות והבדלים לגבי ייצוגים הנתפסים כיותר משותפים ואף אוניברסליים.

לוח 14.1
מאפייני חברי הכנסת (באחוזים ובמספרים), 2021-1992

מפלגה ¹	נשים	לא-יהודים	עולי ברית המועצות וחמ"ע ²	רקע ביטחוני ³	רקע בשלטון המקומי	התנחלויות	קיבוצים	יישובי פיתוח	"נסיכים" ⁴	סך הכול חברי כנסת
הליכוד	21%	4%	5%	9%	24%	8%	-	8%	9%	106
	22	4	5	10	25	9	-	9	10	
מפלגת העבודה	20%	7%	1%	15%	25%	-	5%	4%	7%	92
	18	6	1	14	23	-	5	4	6	
קדימה	21%	3%	10%	18%	26%	5%	3%	10%	8%	39
	8	1	4	7	10	2	1	4	3	
ש"ס	-	-	9%	-	38%	3%	-	6%	3%	32
	-	-	3	-	12	1	-	2	1	
יש עתיד	39%	-	10%	23%	26%	3%	3%	3%	3%	31
	12	-	3	7	8	1	1	1	1	
ישראל ביתנו	23%	3%	50%	10%	23%	13%	-	10%	10%	30
	7	1	15	3	7	4	-	3	3	
המפלגות הערביות	14%	100%	-	-	32%	-	-	-	-	28
	4	28	-	-	9	-	-	-	-	
מפד"ל/הבית היהודי	15%	-	-	11%	22%	22%	-	-	4%	27
	4	-	-	3	6	6	-	-	1	
מרצ ⁵	33%	17%	-	8%	21%	-	13%	-	4%	24
	8	4	-	2	5	-	3	-	1	
חוסן ישראל	41%	6%	-	12%	29%	-	18%	6%	-	17
	7	1	-	2	5	-	3	1	-	
חד"ש	13%	81%	-	-	25%	-	-	-	-	16
	2	13	-	-	4	-	-	-	-	
שינוי	19%	-	13%	-	31%	-	-	-	-	16
	3	-	2	-	5	-	-	-	-	
יהדות התורה	-	-	-	-	43%	-	3%	-	7%	14
	-	-	-	-	6	-	1	-	1	

הערה: הלוח כולל רק חברי כנסת שנבחרו לכנסת מייד לאחר הבחירות ואינו כולל חילופי אישים.

- 1 בלוח נכללות רק מפלגות שבמהלך התקופה (1992-2021) כיהנו מטעמן לפחות 15 חברי כנסת. יוצאות הדופן הן: אגודת ישראל (תשעה חברי כנסת) ודגל התורה (חמישה חברי כנסת) שנכללו בלוח ביחד כיהדות התורה; בל"ד (תשעה חברי כנסת) ותע"ל (שלושה חברי כנסת) המופיעות בלוח, יחד עם מד"ע/רע"מ כמפלגות הערביות.
- 2 עולי ברית המועצות וחבר המדינות העצמאיות (חמ"ע) שעלו אחרי שנת 1971.
- 3 רקע ביטחוני: דרגות אלוף משנה ומעלה בצה"ל; ניצב משנה ומעלה במשטרה; ראשי שבי"כ ומוסד וסגניהם.
- 4 המושג "נסיכים" מתייחס לבנים ובנות של חברי כנסת.
- 5 מרצ - מאז 1992 (כשעוד הייתה ברית מפלגות).

לוח 14.1 מציג מאפיינים דמוגרפיים ומאפייני רקע של חברי כנסת שכיחנו בתקופת 1992-2021 לפי מפלגות. בכל המפלגות שיעור ייצוג הנשים היה נמוך מחלקן באוכלוסייה. מבין המפלגות הוותיקות בולט ייצוג הנשים הגבוה יחסית במיוחד במרצ. ביתר המפלגות הוותיקות עמד שיעור זה סביב 20% ואף על פחות מזה. ניכר כי במפלגות הצעירות יותר (יש עתיד וחוסן ישראל) היה לנשים שיעור ייצוג גבוה יחסית. זהו שיקוף של רוח התקופה: כפי שמראים קניג ופרידברג (2020), למעט במפלגות החרדיות, שמדירות נשים באופן מוחלט, עלה ייצוג הנשים מאז 1999 ועד לשנת 2015 (לאחר שהיה דומה לזה שהיה בכנסות הראשונות במשך 40 שנה). כך, בליכוד עלה ייצוג הנשים לאורך הזמן מ-6.3% בשנת 1992 (2 מתוך 32) ל-30.6% (11 מתוך 36) ב-2020, ואילו במפלגת העבודה עלה ייצוג הנשים לאורך הזמן מ-9.1% בשנת 1992 (4 מתוך 44) לכשליש ויותר מאז 2015. במפלגות הערביות ובחד"ש ניכרה עלייה בייצוג נשים מאז 2015, והוא הגיע לשיא לאחר בחירות 2020 (26.7%, 4 מתוך 15). בקרב המפלגות הדתיות-לאומיות ומפלגות הימין הקיצוני חלה עלייה בייצוג נשים, מייצוג סמלי הן עברו לייצוג גבוה יותר, לעיתים אפילו של מועמדות מקרב הזרם החרדי-לאומי. המפלגות החרדיות מצידן דבקו בסירובן לתת להן כל דריסת רגל ברשימותיהן גם בבחירות לרשויות המקומיות (Rahat and Itzkovitch-Malka, 2012).

לכל אורך התקופה היה תת-ייצוג של מיעוטים לא-יהודיים בכנסת, אך התקיימה שונות שנגזרה בעיקר מהצלחתן של חד"ש והמפלגות הערביות ומאחוזי ההצבעה במגזר הערבי (קניג ופרידברג, 2020). השונות בתת-הייצוג של לא-יהודים בין המפלגות אינה מפתיעה. המפלגות הערביות (שנתמכות בידי הבוחרים הערבים) יוצגו אך ורק על ידי ערבים. לעומתן, מאז 1992 הקפידה חד"ש, שרוב רובם של מצביעיה הם ערבים, לשבץ נציגי יהודי ברשימותיה. במפלגות הציוניות הייתה נציגות לא-יהודית מעטה יחסית. כך, מטעם יש עתיד לא נבחר מעולם מועמד לא-יהודי למרות שהמפלגה הקפידה על גיוון מבחינה ייצוגית כגון ייצוג נשים, דתיים וחרדים, להט"ב, אנשי קיבוצים והתנחלויות, עולים ועוד. במפלגות המרכז והימין הנציגות הוגבלה לדרוזים (כשל עמדתם החיובית כלפי הציונות). מטעם מפלגת העבודה ומרצ כיהנו במהלך השנים נציגים דרוזים ומוסלמים. על רקע תת-הייצוג הכולל של הלא-יהודים, בולט ייצוג היתר של הדרוזים. עמדתם המיוחדת כלפי מדינת ישראל יצרה מצב שבו הם היו נציגים רצויים במפלגות ציוניות, כולל מפלגות ימין, אך מקומם לא נפקד גם במפלגות הערביות. לעומתן, הייצוג של הערבים המוסלמים והנוצרים נעשה במיוחד דרך המפלגות הערביות וחד"ש ולעיתים גם במפלגות השמאל.

ייצוגם של עולי ברית המועצות וחבר המדינות העצמאיות – על אף שהיה גבוה בהרבה מייצוגן של רוב העליות בעבר הרחוק יותר במדינת ישראל – היה נמוך יחסית לחלקם באוכלוסייה (קניג ופרידברג, 2020). זאת למרות הקמת מפלגות העולים וניסיוןן של מפלגות אחרות לתת מקום לנציגי עלייה זו. ייצוג העולים היה גבוה במיוחד במפלגה שקמה כמפלגת עולים, ישראל ביתנו. אולם הוא לא היה מגזרי מוחלט (כמו במפלגות החרדיות או הערביות) ועמד רק על מחצית, מה

ששיקף את ניסיונו של מנהיג המפלגה ליצור תמהיל בין הבסיס הנאמן של בוחרים עולים לבין פנייה לציבור לא־דתי ימני. מפלגות לא מגוריות (דתיות או ערביות) הקפידו לשלב מועמד או שניים מעלייה זו. אצל שינוי ויש עתיד דובר על הקצאת ייצוג רב יותר יחסית, מתוך ניסיון לפנות לציבור זה כמפלגות חילוניות. קדימה הייתה יוצאת דופן בייצוג העולים הגבוה יחסית בקרבה, מה שסימן את ניסיונה למשוך את קהל העולים הפחות מחויב מפלגתית לטובת המפץ הגדול שניסתה לחולל. בליכוד דובר בייצוג נמוך לעולים אלו למרות התמיכה הרבה יחסית במפלגה בקרב ציבור זה, ואילו בשמאל הייצוג של העולים ותמיכתם בו כמעט לא היו קיימים.

נראה כי הרקע הביטחוני איבר מקסמו ומזוהרו עם השנים, אולי גם בשל אימוץ חוק המחייב תקופת צינון ארוכה יחסית בין קריירה ביטחונית לבין קריירה פוליטית. כך, רמטכ"ל (ברק, מופז, יעלון) או אלוף (מרדכי, איתם) שבאו לפוליטיקה בראשית ובאמצע התקופה זכו למיקום גבוה בצמרות המפלגות ואף בראשותן. לעומת זה, המשתלבים בתקופה מאוחרת במפלגות קיימות היו צריכים לפלס את דרכם או שפשוט העדיפו להקים מפלגה סביב מועמדותם (חוסן ישראל/כחול לבן היא דוגמה מובהקת לכך). למרות זאת היו מועמדים ואף מועמדות רבים יחסית עם רקע שכזה לאורך כל התקופה. אלו השתלבו באופן צפוי במפלגות הציוניות (ולא במפלגות החרדיות, בחד"ש ובמפלגות הערביות), ממרצ משמאל ועד המפד"ל/הבית היהודי מימין. עם זאת, ניכרה נטייה לכיוון של השתלבות במפלגות המרכז (קדימה, יש עתיד) ובמפלגת העבודה ופחות בליכוד, ישראל ביתנו, המפד"ל/הבית היהודי ומרצ.

השלטון המקומי הוא חממה שצומחים בה חלק ניכר מחברי הכנסת, מתוך כל מגוון המפלגות. מדובר בין מעט מעל חמישית (מרצ) לבין למעלה משתי חמישיות (יהדות התורה) מהנבחרים לכנסת. יש לזכור, עם זאת, שחלק מבעלי הרקע המקומי הגיעו מסביבה מפלגתית שונה מזו שהשתלבו בה בכנסת (הדבר בולט במיוחד במקרה של קדימה, יש עתיד וחוסן ישראל, שהיו מפלגות חדשות, או במקרה של שינוי, שעברה התחדשות). לעומת זאת יש מפלגות שבהן הרקע המקומי נצבר במסגרת המפלגות הלאומיות, ובין אלו בולטות במיוחד המפלגות החרדיות.

כצפוי, חברי כנסת שמתגוררים בהתנחלויות, ביישובים שמעבר לקו הירוק, נמצאו בעיקר במפלגות הימין, בליכוד ובישראל ביתנו ובמיוחד בימין הדתי. לעומת זאת הם נעדרו לחלוטין ממפלגות השמאל וזכו לייצוג סמלי (אולי קריצה לימין) במפלגות מרכז (קדימה, יש עתיד). כמעט לא היו חברי כנסת חרדים מההתנחלויות הגם שישנם ריכוזי חרדים מעבר לקו הירוק (מודיעין עילית, ביתר עילית, עמנואל). נתון זה משקף כפי הנראה את מיקומה של האליטה של מפלגות אלו בתחומי הקו הירוק, בעיקר בירושלים ובבני ברק. כמעין תמונת ראי, חברי כנסת שהתגוררו בקיבוצים היו כצפוי בעיקר ממפלגת העבודה וממרצ ולאחרונה – מחוסן ישראל. ייצוג יישובי פיתוח היה גבוה יחסית בליכוד ובישראל ביתנו, מפלגות שזוכות לתמיכה רבה ביישובים מסוג זה, אך גם בקדימה.

ככל שמדובר ב"נסיכים", בניהם ובנותיהם של מי שכיחנו כחברי כנסת, הרי תופעה זו בולטת בליכוד, שמקרב המרכיבה המרכזית שלו, חרות, צמח הכינוי הזה. אולם אלו נמצאו גם בישראל ביתנו ובקדימה, שבהן כיהנו גם כן בנים ובנות של חברי כנסת מהליכוד אשר פרשו ממנו.

בסך הכול גדלו שיעורי המעבר בין המפלגות מאז 1992 בהשוואה לעבר (רהט, 2019). לא מדובר בעלייה רציפה אלא בסיכום תקופתי כולל. ישנן בכל תקופה התפתחויות שגוררות מעברים רבים, דוגמת הקמת רפ"י בשנת 1965, או הקמת קדימה לקראת בחירות 2006. ישנן מפלגות שלא חוו עריקות כלל או שחוו עריקות מעטות יחסית (אגודת ישראל, דגל התורה, חד"ש); יש שנבנו מעריקות ואף חוו אותן קשות על בשרן (קדימה); יש שנפגעו ממנת עריקות גדולה ומרוכזת (הליכוד עם הקמת קדימה); ויש שניזוקו מהן במנות קטנות יחסית לאורך זמן (מפלגת העבודה, ש"ס); יש גם מי שעריקות היו לחם חוקן במשך עשורים, אך אלו הפכו אצלן יותר ויותר לדפוס שגור עד שהביאו אותן קרוב לקיצן ואולי גם לקיצן (המפד"ל, הבית היהודי).

זירת המחשלה

כאשר בוחנים את התקופה הנסקרת במבט־על, אפשר לחלקה לשני חלקים ברורים: 1992-2009 ו-2009-2021. החלק הראשון התאפיין בשינויים תדירים. במסגרתו התרחשו ארבעה חילופי שלטון (1996, 1999, 2001, 2009) וכיהנו חמישה ראשי ממשלה (רביץ, פרס, נתניהו, שרון, אולמרט) מטעמן של שלוש מפלגות (מפלגת העבודה, הליכוד וקדימה). החלק השני מצייר תמונה הפוכה: ללא חילופי שלטון, עם ראש ממשלה יחיד: יושב ראש הליכוד בנימין נתניהו. רק ביוני 2021 השתנה המצב עם הדחתם של הליכוד ונתניהו מעמדת מפלגת השלטון וראש הממשלה, בהתאמה. עם זאת, גם בתקופה זו (הממשלות ה־32 עד ה־35) כיהנו קואליציות שלטוניות שונות זו מזו.

בסך הכול הליכוד עמד בראשות הממשלה בכשני שלישים מכלל התקופה (1996-1999 בראשות נתניהו; 2001-2005 בראשות שרון; 2009-2021 בראשות נתניהו). בשליש הנותר התחלקו מפלגת העבודה (1992-1996 בראשות רביץ ופרס; 1999-2001 בראשות ברק) וקדימה עם שרון (2005) ובעיקר עם אולמרט (2006-2009).

במשרד הביטחון החזיקו שרים משבע מפלגות שונות: מפלגת העבודה (1992-1996; 1999-2002; 2006-2011), הליכוד (1996-1999; 2002-2005; 2011-2018), קדימה (2018-2019), עוצמאות (2011-2013), ישראל ביתנו (2016-2018), ימינה (2019-2020) וחוסן ישראל (2020-2021). מכיוון שמדובר במשרד יוקרתי הוא נשמר בידי נציגי מפלגת השלטון (לעיתים אפילו בידי ראש הממשלה) או הוענק לשותפה קואליציונית בכירה. אך לעיתים הוא

ניתן גם לבעלי ברית זוטרים. כך, בתקופת הכהונה השנייה של נתניהו כראש ממשלה הוא הוחזק רק זמן מועט יחסית בידי נציגי הליכוד, ורוב הזמן בידי מי שכינה מטעם מפלגות בינוניות וקטנות (ברק, ליברמן, בנט, גנץ). ניתן לראות בזה אמצעי לכיסוס מעמד-העל של נתניהו בתוך הליכוד, במנהיג ללא תחליף (גם דרך סיום כהונתו של שר הביטחון מטעם הליכוד, משה יעלון, מרמזת על כך).

תפקיד שר האוצר הוחזק בידי נציגי מפלגת העבודה (1992-1996; 1999-2001), הליכוד (1996-1999; 2001-2005; 2005-2009; 2009-2013), קדימה (2005-2009), יש עתיד (2013-2015) וכולנו (2015-2020). ניתן לדבר שוב על אותו הדפוס שלפיו מפלגת השלטון נוטה לאחוז בתיק זה למעט בתקופת הכהונה השנייה של נתניהו ובממשלת בנט-לפיד שקמה בשנת 2021, שבה ניתן התיק גם לשותפות קואליציוניות. חלוקת התיקים, כך נראה, מסמנת שלב נוסף בהתחזקות הפוליטיקה האישית. שותפות קואליציונית נקנית במחיר גבוה יחסית שמשולם לראשי או בכירי מפלגה שמביאים יחד עימם תמיכה לממשלה. כך גם נמנעת מבכירי מפלגת השלטון האפשרות להתבלט אל מול מנהיג המפלגה המכהן בראשות הממשלה. הסבר חלופי או משלים לתופעה זו הוא הצטמקות גרעין השליטה של מפלגת ראש הממשלה בקואליציות השלטוניות. ככל שקטן חלקה של מפלגת ראש הממשלה בתוך הקואליציה, כך קטנה אחיזתה בתיקים מרכזיים.

לוח 14.2 מציג את התקופה המצטברת שבה שהו מפלגות בקואליציה בין 1992 (כינון ממשלת רבין השנייה) ל-2021 (כינון ממשלת בנט-לפיד). המפלגות מופיעות בסדר יורד, החל מזו ששהתה פרק הזמן הארוך ביותר (ש"ס) לזו ששהתה פרק הזמן הקצר ביותר (עם אחד). ניכר כי תקופה זו מתאפיינת בדומיננטיות של הליכוד והמפלגות הדתיות בממשלה. הליכוד היה מפלגת השלטון בכשני שלישים מתקופה זו, והשליש הנוסף התחלק בין מפלגת העבודה לבין קדימה. היותה של ש"ס חלק מהקואליציה השלטונית למשך התקופה הארוכה ביותר נראית מפתיעה למי שמכיר את ביקורתה החוזרת ונשנית על שיעור העוני בישראל ועל האפליה בחסות השלטון. כך גם אולי הביקורת מימין על "שלטון השמאל", שכפי שרואים השתתף בממשלה חלק קטן מן הזמן, ובשני העשורים האחרונים בתפקיד משני. לכן לא פלא שהטענה ש"השמאל" אוהז בשלטון דרך המשרות הלא נבחרות במינהל הציבורי ובמערכת המשפט משמשת יותר ויותר את מתנגדיו לנוכח הדומיננטיות הימנית-דתית באחיזה בשלטון הנבחר. בהקשר זה אפילו מושגים שצמחו בערוגות השמאל הרדיקלי, הפוסט-מודרני והנאו-מרקסיסטי, עברו הסבה ומשמשים לכיסוס הטענה על קיומה של "מדינה עמוקה" (deep state) – קבוצה המנהלת בחשאי את המדינה מתוך התעלמות מהפוליטיקאים הנבחרים או עקיפתם. מפלגת העבודה (הנציגה המקובלת של "האליטה הישנה") אומנם פעלה לכל אורך התקופה, אך היא הייתה מפלגת השלטון והחזיקה בראשות הממשלה רק בחלק מראשית התקופה (1992-1996; 1999-2001), ולאחריה הייתה רק שותפה זוטרה בחלק מהממשלות באמצע התקופה.

לוח 14.2

התקופה המצטברת שבה שהו מפלגות בקואליציה מהשבעת ממשלת רבין השנייה עד השבעת ממשלת בנט-לפיד, 1992-2021

מפלגה	תקופה מצטברת בקואליציה (בשנים)	שהות בקואליציה מכלל התקופה (באחוזים)
1. ש"ס	20.15	69.65%
2. הליכוד	20.12	69.53%
3. מפד"ל/הבית היהודי	18.65	64.46%
4. יהדות התורה (אגו"י+דגל התורה)	16.58	57.28%
5. מפלגת העבודה	13.55	46.82%
6. ישראל ביתנו	12.10	41.83%
7. איחוד לאומי-תקומה	9.46	32.69%
8. ישראל בעלייה	6.05	20.90%
9. שינוי ¹	5.70	19.70%
10. מרצ ²	4.90	16.95%
11. גשר (דוד לוי)	4.44	15.35%
12. כולנו ³	4.35	15.03%
13. קדימה	3.55	12.26%
14. מפלגת המרכז	3.17	10.96%
15. הדרך השלישית	3.05	10.54%
16. צומח	3.05	10.54%
17. גיל	2.91	10.05%
18. מולדת	2.29	7.92%
19. העצמאות	2.16	7.47%
20. התנועה	1.72	5.93%
21. יש עתיד	1.72	5.93%
22. יעוד	1.46	5.05%
23. חוסן ישראל (כחול לבן)	1.07	3.71%
24. עם אחד	0.96	3.33%

הערה: ממשלת רבין הושבעה ב־13 ביולי 1992, וממשלת בנט-לפיד הושבעה ב־13 ביוני 2021. לא נכללות בלוח: דרך ארץ - שהתה זמן קצר מדי, רק כשבעה חודשים; גשר (אורלי לוי-אבקסיס) - סיעת יחיד; מימד - שותפה זוטרה של מפלגת העבודה; צל"ש/הימין החדש - מינויו של נפתלי בנט לשר הביטחון בממשלת המעבר של נתניהו (נובמבר 2019 - מאי 2020) אינו נחשב לשהות של המפלגה בקואליציה.

- 1 שינוי - כולל השהות של מרצ בממשלה בין 1992 ל־1996.
- 2 ההתייחסות למרצ כוללת את הזמן שלה בממשלה בין 1992 ל־1996, כאשר עדיין הייתה בריח של שלוש מפלגות: רצ, מפ"ם, שינוי.
- 3 כולנו - עד 17 בספטמבר 2019. ביום זה (בחירות ספטמבר 2019) כולנו למעשה פסקה להתקיים למרות שמועמדת טעמה עוד שובצה ברשימת הליכוד כחלק מתעלול מימון מפלגות.

מי שאינן מופיעות בלוח הן המפלגות הערביות (מד"ע/ערע"מ/האיחוד הערבי, בל"ד, תע"ל) וחד"ש, שעד לכינון הממשלה ה-36 (יוני 2021) אף פעם לא היו חלק מהקואליציה השלטונית (חד"ש ומד"ע) תמכו מבחוץ בממשלת רבין אך לא היו חלק מהקואליציה). מפלגות נוספות שלא שהו כלל בקואליציה ומשויכות לקוטב השני במפה הפוליטית הן מפלגות הימין הקיצוני אח"י, הָרֹת, התקווה וארץ ישראל שלנו. מרצ, שפעלה לכל אורך שנים אלו הייתה רוב הזמן (יותר מ-80%) באופוזיציה. השוות המצטברת והיחסית (מתוך כל התקופה) בקואליציה של המפלגות קצרות הימים מעידה על כך שגם אם הן היו רוב זמן קיומן או חלק ניכר ממנו בקואליציה, הן לא יכלו להטביע את חותמן לאורך זמן. אפילו קדימה, שהייתה מפלגת שלטון, אחזה בו רק חלק קטנטן מתקופה זו.

הזירה הפנים-מפלגתית

ראינו כי היו הבדלים גדולים באופי הזירות הפנים-מפלגתיות. היו מפלגות שהתקיימו בהן חיים פנימיים עשירים יחסית, שהתבטאו בכינוסים תכופים יחסית של המוסדות המפלגתיים ובקיומה של תחרות פנים-מפלגתית על השפעה, מועמדות ומנהיגות (מפלגת העבודה, מרצ, הליכוד, חד"ש), והיו מפלגות שלא היו בהן חיים מעין אלו (התנועה, כולנו). היו מפלגות שהחיים הפנימיים שלהן התבססו על תקנון כתוב (מפלגת העבודה, מרצ), ויש מי שרוב הפוליטיקה הפנימית שלה הייתה זו הלא פורמלית (אגודת ישראל). יש מפלגות שפתחו את עצמן ושיתפו חלקים גדולים בציבור בבחירת מועמדים ומנהיג (פריימריז – במיוחד מפלגת העבודה והליכוד), ויש שנותרו סגורות ומנוהלות בידי אליטה או מנהיג יחיד (ש"ס, יש עתיד, ישראל ביתנו). יש שהצטיינו ברמת דמוקרטיה פנימית גבוהה במגוון ממדים (השתתפות, ייצוגיות, תחרותיות, היענות ושקיפות) כמו העבודה ומרצ (והליכוד עד 2019), ויש מפלגות שכמעט לא היה בהן כל סימן לדמוקרטיה פנימית (שפירא ורהט, 2015; שפירא ופרידמן, 2019).

לוח 14.3 מתאר את התפתחות שיטות בחירת המנהיגים מאז שנת 1992. בכל כנסת היו מיוצגות מפלגות שמנהיגן נבחר בידי חברי המפלגה, מפלגות שמנהיגן נבחר על ידי מוסדות המפלגה ומפלגות שמנהיגן מונה מטעם עצמו. אולם היחס בין השיטות השונות השתנה. בתחילה היינו עדים לכך שבחירת מנהיג על ידי מוסדות מפלגתיים לסוגיהם (ועידה, מרכז, מועצה, הנהלה, מזכירות), שהייתה השיטה הנהוגה בראשית התקופה, הפכה לפחות ופחות מקובלת, במיוחד במפלגות הגדולות. יותר ויותר מפלגות התנסו בשיטות פריימריז כוללניות לבחירת מנהיגיהן. את שנת 2009 ניתן לסמן כשנת שיא של תופעה זו (אחרי שפל זמני בשנת 2006). החל משנת 2013 החלו להתרבות מקרים של מפלגות שבראשן עומד מנהיג מייסד שאינו מתמודד עם קריאות תיגר על מנהיגותו. מדובר ברפוס שהפך למקובל ומתמשך, ולא באירוע חד-פעמי בחיי מפלגה

חדשה שזה עתה נוסדה לפני בחירות. בארבעת סבבי הבחירות של 2019-2021 מועמדים הקימו מפלגות ואז התמקחו עם מפלגות אחרות (שחלקן הוקמו באותו אופן) על חלוקת המקומות ברשימה משותפת, כאשר הנכס שלהם היה אחווי התמיכה שקיבלו בסקרים. לכל אורך תקופה זו עברו דפוסי בחירת המנהיגים פרסונליזציה: אם כאשר הבחירה הופקדה בידי חברי המפלגה, הוחצנה ונתנה לנבחרים בסיס עוצמה ולגיטימציה אל מול מוסדות המפלגה; אם כאשר מנהיג או מנהיגה יחידים "מינו" את עצמם לעמוד בראש הרשימה.

לוח 14.3

הגופים הבוחרים של מנהיגי המפלגות 1992-2021, לפי מספר מפלגות וייצוגן בכנסת

שנת הבחירות											הגוף הבוחר	
2021	2020	2019 ספטמבר	2019 אפריל	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996		1992
2 (36)	2 (38)	2 (36)	3 (44)	3 (55)	4 (45)	5 (72)	3 (35)	3 (58)	2 (42)	3 (58.5)	1 (44)	חברים
10 (36)	9 (34)	10 (35)	8 (29)	8 (31)	8 (38)	8 (31)	11 (68)	10 (49)	11 (59)	10 (46.5)	9 (63)	מוסדות מפלגתיים
7 (47)	8 (48)	9 (49)	6 (46)	5 (34)	4 (37)	2 (16)	4 (17)	6 (13)	7 (18)	4 (15)	3 (13)	מנהיג
19 (120)	19 (120)	21 (120)	17 (119)	16 (120)	16 (120)	15 (119)	18 (120)	19 (120)	20 (119)	17 (120)	13 (120)	סך הכול

הערות:

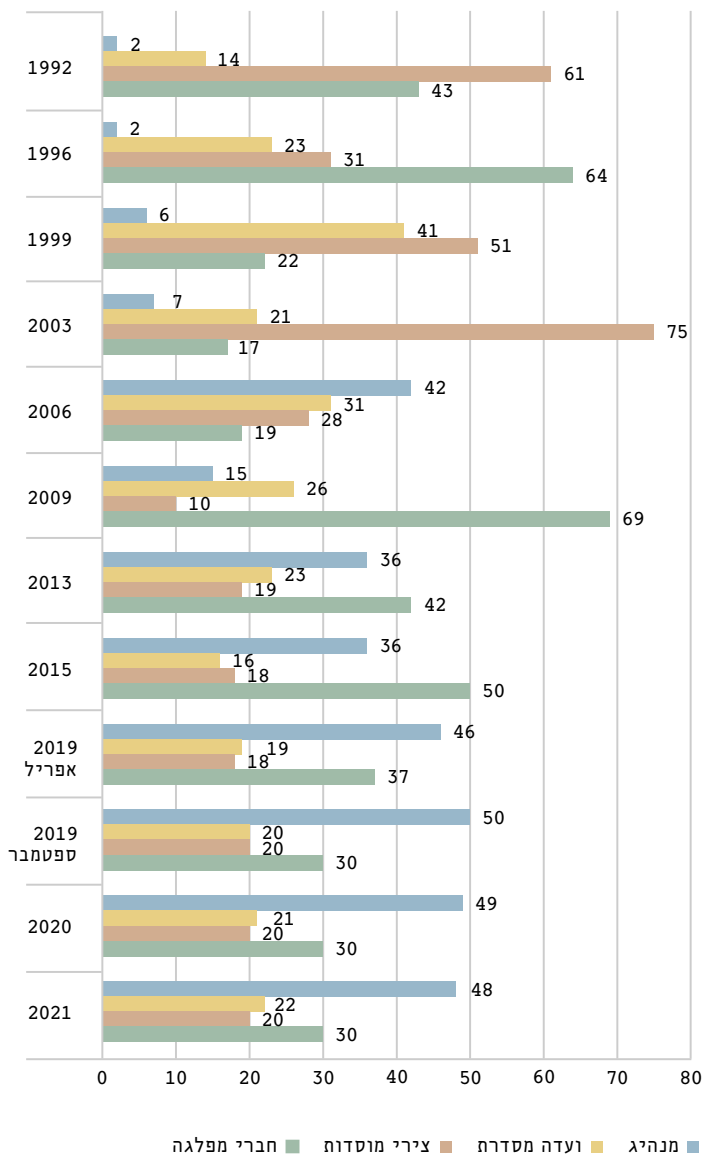
המקרים של שינוי ומפ"ם, שבהם גם החברים וגם צירי מוסד מפלגתי השתחפו בבחירת מספר 1 ברשימה, חולקו בין שתי קטגוריות: "חברים" ו"מפלגתי".

"מנהיג" כולל את המקרים שלא הייתה בהם קריאת תיגר משמעותית על מנהיג מייסד.

מקור: חישובי המחברים.

תרשים 14.1 מתאר את התפתחות שיטות בחירת המועמדים (הרשימות לכנסת) בתקופה הנבחרת. הוא מראה כמה חברי כנסת נבחרו על ידי כל אחד מארבעת סוגי הגופים הבוחרים. כמו במקרה של בחירת מנהיג אנו עדים לכך שבכל כנסת נעשה שימוש במגוון של גופים לבחירת מועמדים, כוללניים (בחירה בידי חברי מפלגה) ומוגבלים (עד כדי בחירה בידי מנהיג יחיד). ניכרים גם דפוסי התפתחות דומים, אם כי לא זהים, באופי הגופים הבוחרים.

14.1 תרשים
הגופים הבוחרים של מועמדי המפלגות לכנסת 2021-1992,
לפי מספר חברי הכנסת שבחר כל גוף

מקור: חישובי המחברים.

בתחילה (1992, 1996) ניכר כי בחירה על ידי מוסדות מפלגתיים לסוגיהם (ועידה, מרכז וכיוצא באלה) הפכה לפחות מקובלת ויותר ויותר חברי כנסת נבחרו בפריימריז. לאחר מכן הייתה חזרה לבחירה בשיטות המפלגתיות (1999, 2003) שהיו נהוגות טרם "עידן הפריימריז" של שנות ה-90. לאחר מכן חלה עלייה בבחירה בידי מנהיג (2006) ובידי חברי המפלגה (2009), מה שהושפע במיוחד מהשינויים בקדימה ובליכוד. מאז 2013 ניכרה עלייה והתבססות בשימוש בבחירה בידי מנהיג, כאשר זו הפכה לשיטה שבה נבחרו רוב יחסי של חברי הכנסת מאז אפריל 2019. בחירה על ידי מוסדות מפלגתיים הפכה לתופעה נדירה יחסית.

דפוסי בחירת המועמדים (כמו זו של המנהיגים) עברו פרסונליזציה: אם כאשר הבחירה הופקדה בידי חברי המפלגה ונתנה לנבחרים בסיסי עוצמה ולגיטימציה אישיים אל מול מוסדות המפלגה ואולי אפילו מול המנהיג שלה; אם כאשר מנהיג יחיד בחר את רשימת המועמדים, ולא עשורת, מאות או אלפי חברי מוסד מפלגתי קבעו מי לשבט ומי לחסד, מה שנתן לאותו מנהיג עוצמה רבה אל מול "נבחריו".

לאורך זמן ניכרה ירידה במספר חברי המפלגות ביחס למספר בעלי זכות הבחירה באוכלוסייה, ורוב הזמן גם ירד מספרם המוחלט. מגמה זו התחילה עוד לפני 1992 ונמשכה כמעט באופן רציף, למעט אולי העליות ה"עונתיות" לקראת בחירות פנימיות במפלגות שעוד נקטו שיטות פריימריז. כך, בעוד בשנת 1996 ההערכה הייתה כי קרוב לחצי מיליון אזרחים, שהיו 12.2% מבעלי הזכות לבחור, היו חברי מפלגות, הרי בשנת 2012 דובר בפחות מ-350,000, שהיו כ-6% מבעלי הזכות לבחור, ואילו בשנת 2014 נמנו פחות מ-250,000, שהיו 3.9% מבעלי זכות הבחירה (קניג וטוטנאור, 2017). לפי הערכה זהירה, מספר חברי המפלגות בשנים 2018-2019 היה דומה לזה של שנת 2014 וחלקם באוכלוסייה קטן ל-3.7%.

עם זאת, ניכר שוני רב בין המפלגות גם במספר חבריהן ובחובות ובזכויות הניתנות לכל חבר. במפלגות שבהן היו בחירות פנימיות – למנהיג, לרשימה לכנסת או למוסדות פנים-מפלגתיים – היו עשורות אלפי חברים ולעיתים אף יותר. אולם יש לזכור כי פעמים רבות דובר בחברים שפקדו אותם כדי שיתמכו במועמדים מסוימים, וחלק לא קטן מהם אפילו לא היו מצביעי המפלגה (קניג ואח', 2014). לא ניכר קשר חזק בין מספר חברי המפלגה ובין הצלחתה בבחירות הכלליות, והיו אף מקרי קיצון (כמו זה של קדימה בבחירות 2013) שבהם עלה מספר חברי המפלגה על מספר מצביעיה. במפלגות שבהן לא היה לחברים תפקיד בבחירות פנימיות היו חברים מעטים (מאות או אלפים בודדים) או שבכלל לא היו חברים. מפלגות אלו הגיעו להישגים אלקטורליים (למשל יש עתיד, ישראל ביתנו), ולעיתים אף הצליחו לטפח קהל תומכים קבוע ומסור ורשת של פעילים (המפלגות החרדיות ובמידה מסוימת גם יש עתיד).

מקורות ההכנסה והמאזנים הכספיים של המפלגות היו שונים זה מזה. עם זאת, אצל כולן מקור ההכנסה העיקרי היה באופן בלתי מפתיע – לנוכח המגבלות הקשות על גובה התרומות שאומצו בישראל – המימון הציבורי. הכנסות אחרות (נכסים ותרומות) היו לרוב זעומות. הכנסות משמעותיות מדמי חבר היו קיימות כאשר הייתה דמוקרטיה פנים-מפלגתית, ואז הן שימשו (וספק אם הספיקו) לכיסוי עלות קיומן של הבחירות הפנימיות. ניכר כי המפלגות שלא קיימו חיים מפלגתיים מחוץ לכנסת (בייחוד מפלגות המנהיג) או שהיו להן מסגרות שממומנות בכספים אחרים (בייחוד המפלגות החרדיות) ניזוקו מגירעונות פחות ממפלגות שהיו להן הוצאות שוטפות גדולות. אך לכל המפלגות יש מכנה משותף והוא הוצאות היתר בשנות בחירות (שהחוק, במקום לאסור עליהן, מכיר בהן ואף מאפשר את שעבוד מימון המפלגות השוטף לטובת החזרת חובות הקשורים להוצאות הבחירות). דפוס זה משמעו שרוב כספי מימון המפלגות, גם אלו שנועדו לתפקודן היום-יומי והשוטף, משועבד לטובת מערכות הבחירות. היה למפלגות תמריץ להשקיע בבחירות כי אם ייצוגן עלה גם המימון שקיבלו באופן שוטף עלה. אולם כיוון שבכל המפלגות נעשה חישוב שכזה, הרי בסך הכול נוצר דפוס של תפקוד גירעוני. החל משנת 2015, לאור אי-קיומן של בחירות כלליות במשך ארבע שנים, כוסו חלק ניכר מהגירעונות הללו. אולם סבבי בחירות 2019-2021 החזירו את המצב לקדמותו לפחות בחלק מהמקרים, ולעיתים אף החריפו אותו, במיוחד באותם מקרים של מפלגות שהתרסקו ושרבים מאנשיהן (לעיתים מנהיגיהן בעבר או בהווה) נטשו אותן.

גם בדפוסי הפעולה במרשתת ניתן לזהות מגמות כלליות לצד הבדלים בין המפלגות. כשדובר באתרי אינטרנט, עוד בא לידי ביטוי לעיתים יתרון למפלגות על פני מנהיגיהן והפוליטיקאים הבכירים מתוכן. ניכר היה גם כי המפלגות ניסו להיות נוכחות ולפעול לא פחות מן הפוליטיקאים וממנהיגי המפלגות ברשתות החברתיות. אולם הציבור "הצביע במקלדת" והעדיף לצרוך את הרשומות (פוסטים) מדפי הפייסבוק והציוצים מחשבונות הטוויטר של הפוליטיקאים (בעיקר מנהיגי המפלגות), ולא את אלו שייצרו המפלגות. ממחקרים השוואתיים (זמיר ורהט, 2019) אנו יודעים כי גילוי זה של פוליטיקה אישית בולט במיוחד במקרה הישראלי. לא הסתמן כל קשר בין בולטות המפלגות במרשתת לבין שיעורי התמיכה בהן. לעומת זאת, כוחם של מנהיגי המפלגות במרשתת שיקף טוב יותר, גם אם לא תמיד (ובוודאי לא באופן יחסי), את עוצמתם (למעט מנהיגי המפלגות החרדיות, שפעולתם בזירה זו מהוססת ומוגבלת). כך למשל, בעוד מרצ הייתה המפלגה שמספר הלייקים שלה בפייסבוק היה הגבוה ביותר מקרב המפלגות בשנת 2015 (כ־75,000), היא נאלצה להסתפק בייצוג של חמישה מושבים, ואילו הליכוד עם מעט יותר משליש מכמות הלייקים (כ־29,000) החזיק בכ־30 מושבים. לעומת זאת, למנהיג הליכוד וראש הממשלה היו באותה העת כ־1,300,000 לייקים בפייסבוק לעומת כ־86,000 למנהיגת מרצ (זמיר ורהט, 2019).

הזירה האידאולוגית

ניתוח הזירה האידאולוגית מבסס את הטענה שלפיה הגדרת ההבדלים בין המפלגות במערכת המפלגות הישראלית והיכולת שלהן לחבור יחדיו לקואליציה שלטונית היו ונתרו קשורות לעמדותיהן בנושאי חוץ וביטחון, ובמיוחד בקשר לגורל השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. מפלגות לא מעטות ניסו "לברוח" מהגדרת הנושא כמרכזי, מה שהתבטא בניסיון להצניע ולעמעם את עמדותיהן המדיניות-ביטחוניות. אלו כללו מפלגות נישא (הגמלאים, גשר של דוד לוי ושל אורלי לוי-אבקסיס, שינוי המחודשת, עם אחד, הגמלאים, כולנו) שלא שרדו, אך גם מפלגות ותיקות או מצליחות יחסית. כך, למשל, לאחר המחאה החברתית של קיץ 2011 היה ניסיון להגדיר את הנושא החברתי-כלכלי כמרכזי הן במפלגת העבודה בראשות שלי יחימוביץ, הן במפלגת יש עתיד החדשה של יאיר לפיד. אולם הניסיונות הבודדים של שבירת ההיגיון הקואליציוני (שהתבטאו במקרים כמו כניסת ישראל ביתנו לקואליציה ב-2007, הצטרפות מפלגת העבודה לממשלת נתניהו השנייה בשנת 2009 והצטרפותה של יש עתיד לממשלת נתניהו השלישית ב-2013) לא עלו יפה. גם ניסיונות להציע דרך אמצע, כולל הניסיון של קדימה שנראה מוצלח ביותר בראשית דרכו, נכשלו. בתוך מערכת בחירות אחת היא נדחקה לעמדה של מפלגת מרכז-שמאל.

מרכזיות הנושא המדיני-ביטחוני לא נגזרה ישירות מצורך מדיני. מאז ההתנתקות של קיץ 2005 ומאז שעלה חמאס לשלטון בעזה זמן קצר אחר כך לא היו פריצות דרך בתהליך המדיני עם הפלסטינים. מרכזיות זו נשמרה משום שהיא משולבת עם מרכיבים יסודיים של זהות (Shamir and Arian 1999; Arian and Shamir, 2008). החפיפה הגבוהה בין תפיסות מדיניות-ביטחוניות, נושאי דת ומדינה וזהות אף יצרה תבנית נוחה ליציקת תכנים שנוגעים לתפיסת הדמוקרטיה. מימין הלכה והתחזקה תפיסה פופוליסטית של הדמוקרטיה כשלטון הרוב (היהודי), ואילו משמאל התחזקה תפיסת הדמוקרטיה הליברלית השמה דגש על איזונים ובלמים וזכויות הפרט והמיעוטים. התפתחויות אלו יצרו לחצים להיערכות מחדש של מערכת המפלגות הישראלית. אף היו פה ושם סימנים שהיא מתרחשת כאשר כולנו נופפה בדרגל "הימין השפוי" והתנגדה לחקיקה "אנטי-דמוקרטית" או כשישראל ביתנו נטשה את גוש הימין-חרדים לאחר הבחירות של אפריל 2019. אולם בסך הכול המערכת לא השתנתה בהגיונה הכולל. יכול להיות שהיא אף תחזור למבנה הקודם שלה לאחר שהעיסוק בפרשיות השחיתות של ראש הממשלה לשעבר נתניהו יגיע לקיצו אם בשל עזיבתו את השדה הפוליטי, אם בעקבות זיכוי ואם בשל התפתחויות אחרות.

ישנה תפיסה שלפיה הפרסונליזציה של הפוליטיקה משמעה פוליטיקה פחות אידאולוגית ויותר ממוקדת בנושאים שאינם פוליטיים. אכן, פוליטיקה אישית פותחת פתח לעיסוק נרחב יותר בעניינים שאינם פוליטיים דוגמת החיים האישיים של המנהיג ושל המועמדים. בישראל אף התחולל שינוי נוסף כאשר מפלגת השלטון במשך שנים, הליכוד בראשותו של מנהיגה הבלתי מעורער בנימין נתניהו, נמנעה מלפרסם מצע מדיני ורעיוני לקראת הבחירות. אולם יש לזכור כי פוליטיקה אישית יכולה לנגוע באופן מהותי בנושאים פוליטיים ושאלו כוללים גם את כישוריו הפוליטיים של המנהיג ואת המסוגלות והיורש שלו (Rahat and Kenig, 2018). אישים, במיוחד מנהיגי מפלגות, עשויים להפוך להיות נושאי תפיסות העולם במקום המפלגות בתהליך שאותו ניתן לכנות פרסוניפיקציה, ושאכן התרחש בישראל (לביא ואח', 2022). מפלגות ופוליטיקאים יכולים לנסות להתחמק מהנושא האידאולוגי, אך במוקדם או במאוחר הם יאלצו להתמודד עימו. בסופו של דבר, לכל פעולה ממשלתית באשר היא יש גם משמעויות ערכיות, החל בחלוקת מענקים בהתאם למספר הילדים במשפחה, דרך מדיניות תחבורה, חינוך או בריאות וכלה בקביעת המאזן בין הערך של הביטחון האישי ובין ערכי זכויות הפרט והמעוט.

תמונת מצב אידאולוגית ערב בחירות 2021

לקראת הבחירות לכנסת ה-24 פורסם מחקר שהתבסס על סקר אשר כלל מגוון של שאלות בנושאי דת ומדינה, הפרדת רשויות, שחיתות שלטונית, שיטת הבחירות, זכויות אדם וערכים דמוקרטיים (ענבי והרמן, 2021). באמצעות חישובי ממוצע של תשובות הנשאלים מיקמו החוקרים את מצביעי המפלגות השונות – לפי ביטוי כוונות הצבעה בבחירות – ברצף מימין לשמאל. נציג כאן חלק מהמצאיים על מנת לתאר את תמונת המפה האידאולוגית ערב בחירות 2021. נדגיש כי מיקום המפלגות על הרצף האידאולוגי מתבסס כאן על עמדות התומכים שלהן, בניגוד למיקומים שהוצגו בפרקים השונים ושהתבססו על הערכות מומחים. התמונה הכללית, כך נראה, היא של רצף כמעט אחיד (עם הכדלים ניכרים בסוגיות מסוימות, כמו למשל שמרנות חברתית יחסית אצל מצביעי הרשימה המשותפת) שהתבטא גם בחלוקה לשני הגושים של תומכי ומתנגדי ראש הממשלה נתניהו. הרצף כמעט תמיד חופף ליחסן של המפלגות לנושאי דת ומדינה, ולפי סקרים רבים אחרים למידת הדתיות של מצביעיהן (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008).²

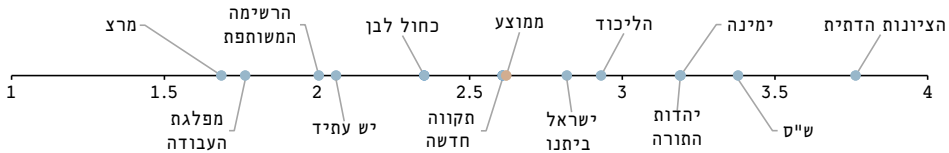
2 עם זאת, יש פה ושם ממצאים שאינם מתיישבים עם המוכר והמקובל שעשויים לנבוע מסטיות צפויות או מטעויות, או שמסתמנים תופעה מעניינת וחדשה שלא כאן המקום לדון בה (מיקומם של מצביעי הרשימה המשותפת מימין למרץ ולמפלגת העבודה בנושאי חוץ וביטחון או מיקומה של מרצ מימין למפלגת העבודה ליש עתיד בנושאי דת ומדינה).

מדיניות חוץ וביטחון

מיקומם של מצביעי המפלגות על הרצף המדיני (תרשים 14.2) אינו מפתיע. באופן כללי מידת הדתיות מכתיבה את העמדות הניציות של המצביעים. כך נמצאו המפלגות החרדיות עמוק בימין, במקרה של ש"ס אף מימין למפלגת ימינה ולמפלגות ימין לא דתיות. בקרב המפלגות הלא דתיות, מבלי להתייחס להבדלים זניחים, הרצף המקובל בין ימין לשמאל נשמר בסך הכול, מהליכוד וישראל ביתנו ועד מפלגת העבודה, הרשימה המשותפת ומרצ משמאל. ניתן להעריך שמומחים היו ממקמים את המפלגות באופן דומה למצביעים, למעט במקרה של המפלגות החרדיות והרשימה המשותפת,³ שמקובל לראותן כמתונות יותר בממד זה ובוודאי לא ימניות יותר מהליכוד. פער זה הקנה, עד כה, מרחב תמרון למפלגות אלו, ששמו את הסוגיה של דת ומדינה בראש ולא את נושא זה הגם שתמיד הצטרפו לימין כאשר לא היה "גוש חוסם" למפלגות משמאל.

תרשים 14.2

ממוצע עמדות בסוגיה המדינית, עתיד שטחי יהודה ושומרון
(1=עמדות יוניות, 4=עמדות ניציות)

הערה: מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאוד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). ההיגדים היו: 1. יש להחיל בהקדם האפשרי את ריבונות ישראל על כל שטחי יהודה ושומרון; 2. על הממשלה שתקום לאחר הבחירות לקדם את פתרון שתי המדינות; 3. אין לקדם הסכם מדיני שיכלול פינוי יהודים מבתיהם ביהודה ושומרון. הסכמה עם ההיגדים 1 ו-3 ביטאה עמדה ניצית, ועם ההיגד 2 עמדה יוניית.

מקור: ענבי והרמן, 2021.

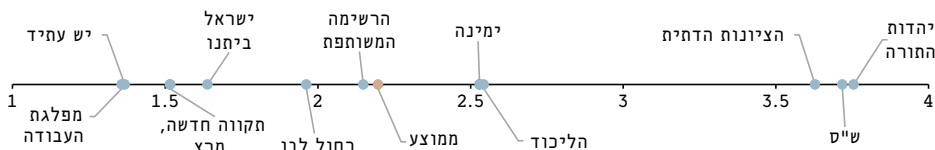
3 ראו הערה 2 לעיל.

דת ומדינה

ככל שמדובר בענייני דת ומדינה, בולט הפער הרחב בין המפלגות החרדיות-דתיות, הממוקמות סמוך לקוטב השמרני, לבין יתר המפלגות (תרשים 14.3). ניכר גם כי מפלגות הימין נוטות יותר לכיוון השמרני למעט ישראל ביתנו ותקווה חדשה (שהשתייכו לגוש מתנגדי נתניהו ערב בחירות 2021), שמוקמו – יחד עם מפלגות המרכז והשמאל – בקוטב הליברלי בכל הנוגע לעמדה זו. כיוון שההיגדים עוסקים בעיקרם בשינוי המצב הקיים (הסטטוס קוו), הרי ניכר כי על אף בדידותם של מצביעי המפלגות הדתיות בקוטב השמרני, המדיניות הנהוגה נוטה על פי רוב לטעמם (למעט אולי פתיחה חלקית ולא בהכרח חוקית של מסחר בשבת באזורים שיש בהם רוב חילוני).

תרשים 14.3

ממוצע עמדות בסוגיות דת ומדינה (1=עמדות ליברליות, 4=עמדות שמרניות)

הערה: מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאוד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). ההיגדים היו: יש לאפשר פתיחת מסחר, מקומות בילוי ותחבורה ציבורית בשבת באזורים בהם רוב חילוני; יש לאפשר נישואים אזרחיים לכל מי שרוצה בכך; המדינה צריכה להבטיח שוויון מלא בסמכויות הניתנות לזרמים האורתודוקסיים והלא אורתודוקסיים (רפורמי וקונסרבטיבי) בנושאים כמו גיור, כשרות ונישואין.

מקור: ענבי והרמן, 2021.

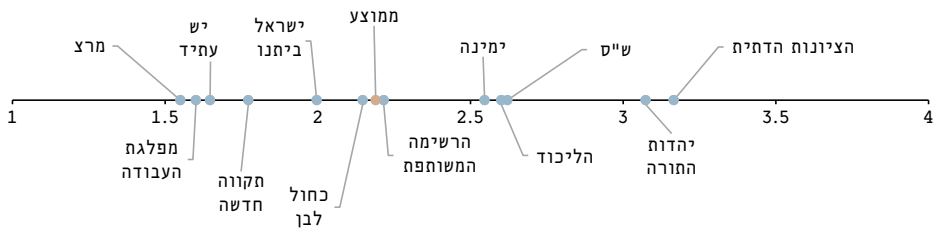
ממשל והפרדת רשויות

ברקע מערכת הבחירות של 2021 נמתחה ביקורת חריפה מצד המפלגות החרדיות והדתיות (וגם משורות הליכוד) על בית המשפט העליון בפרט ועל שומרי הסף בכלל. מפלגות אלה חלקו באופן כללי קו פופוליסטי שקרא לחיזוק שלטון הרוב והחלשת הבלמים על הרשות המבצעת. לעומתן היו מפלגות שאחזו בקו ליברלי דמוקרטי וציידו בשימור וחיזוק מבנה האיזונים

והבלמים של הדמוקרטיה הישראלית. כאשר בוחנים בנפרד את השאלות ניכר כי דווקא לגבי פיקוח הכנסת יש קרבה רבה בעמדות המפלגות בדבר חיוניותה וחיוזקה (הגם שעדיין ניכר הבדל בין ימין, מרכז ושמאל). עיקר ההבדל הבולט כאן הוא בעמדה כלפי בית המשפט העליון, השליטה בהרכבו וסמכויותיו. הפיזור דומה לזה שקיים בענייני דת ומדינה ובמידה לא מעטה אף בענייני חוץ וביטחון (תרשים 14.4). זה סימן נוסף לכך שבקרב הבוחרים יש חפיפה רבה בין זהות דתית לבין עמדות. חפיפה זו הופיעה בסוגיות נוספות שאינן מוצגות כאן כמו היחס לשחיתות שלטונית, עמדות לגבי שוויון חברתי ושילוב אזרחי ישראל הערבים.

תרשים 14.4

ממוצע עמדות בסוגיית היחסים בין הרשויות
(1=הרחבת הפרדת הרשויות, 4=צמצום הפרדת הרשויות)

הערה: מיקום המפלגות התבסס על ממוצע תשובות לשלושה היגדים. היו ארבע תשובות אפשריות לגבי כל היגד (1=מסכים מאוד, 2=מסכים, 3=לא מסכים, 4=כלל לא מסכים). נערך היפוך סולם התשובות בשאלה על מידת התמיכה בהגדלת כוחם של הפוליטיקאים בוועדה לבחירת שופטים. ההיגדים היו: יש להגדיל את כוחם של הפוליטיקאים בוועדה לבחירת שופטים; לבית המשפט העליון צריכה להיות סמכות לבטל חוקים שחוקקה הכנסת אם נמצא שהם נוגדים את עקרונות הדמוקרטיה כמו חופש ביטוי או שוויון בפני החוק; יש לחזק את יכולות הפיקוח של הרשות המחוקקת (הכנסת) על הרשות המבצעת (הממשלה).

מקור: ענבי והרמו, 2021.

נסכם בכך שתמונת המצב בקרב הבוחרים ערב בחירות 2021 הייתה ביטוי לא רק לתמיכה או התנגדות אישית לבנימין נתניהו, אלא גם למכלול של עמדות בנושאים מגוונים אשר תאמו במידה רבה את הזהות הדתית של המפלגות ומצביעיהן. במילים אחרות, הפוליטיקה האישית ביטאה לא רק (ואולי גם לא בעיקר) הערכות של תכונות לא פוליטיות (חיי משפחה, בני

משפחה או הרגלים), אלא גם זהות חברתית ופוליטית ועמדות אידאולוגיות שיצרו בסך הכול מכלול די עקבי מבחינת מיקום המפלגות על הרצף מימין לשמאל.

סיכום

סיכומו של ניתוח המפלגות והתפתחותן מאז שנת 1992 – כפי שנעשה בספר זה ובהתבסס על עבודות נוספות שבהן היו מעורבים מחבריו (קניג, רהט ושפירא, 2021; Rahat and Kenig, 2018) – כמו גם ההתפתחויות בבחירות 2019-2021 מעלים תהיות לגבי עתיד המפלגות בישראל. האם חלף זמנו של המוסד הזה או שהוא פשוט משנה את צורתו? זו שאלה שנבחנת בספרות המחקר העולמית בנושא מפלגות שוב ושוב. הוויכוח מוצג על פי רוב במושגים של תפיסת ירידת המפלגות אל מול תפיסת הסתגלות המפלגות. ממבט השוואתי, הירידה החדה במיוחד בקשר של המפלגות עם החברה בישראל בהשוואה למדינות אחרות מצדיקה להתייחס לישראל כמי שהתרחשה בה בעיקר ירידה ולא הסתגלות (קניג וקנפלמן, 2013; קניג וטוטנאור, 2017; Rahat and Kenig, 2018).

בישראל יש ויהיו "יצורים" פורמליים הנקראים מפלגות כפי שמחייב החוק. אולם ניתן לספק את דרישות החוק על ידי העלאתן על הכתב וללא מימושן בפועל. הריצה בבחירות ברשימות מועמדים (המורכבות ממועמדי מפלגות לפי דרישת החוק) תמשיך אף היא במסגרת שיטת הבחירות הקיימת, אפילו אם תשונה השיטה ותכלול בתוכה מרכיב אישי משמעותי. ארגון עבודת הכנסת בסיעות (ולא ביחידים) סביר שימשיך אף הוא, כי יש בו היגיון תפקודי. המפלגות הראשונות קמו כאשר נציגים בפרלמנט החליטו להקים קבוצות קבועות כדי לקדם אינטרסים משותפים. במובן זה, המפלגות ימשיכו להתקיים. השאלה היא, כמובן, אם השלם יהיה גדול מסך חלקיו או אם יהיה מדובר בקבוצה או לחלופין בארגון זמני, לא לכיד, שקיומו תלוי בזהות מנהיגו ושחבריו דבקים במנהיג כל עוד הוא נתפס כמי שמצליח.

לכאורה, יש אירוניה בכך שדווקא ניתוח של תקופה שנפתחה בחקיקת חוק מפלגות, כביסוס מעמדן החוקי של ההתארגנויות האלה, מסתיים בדיון על דעיכתן. אולם ייתכן שדווקא חקיקת החוק הייתה משום סימן לבאות, אולי ניסיון למנוע או לפחות לעכב תהליך שכבר החל להתרחש. סביר כי כך היה, גם אם לא הייתה מודעות לכך, משום שלא נהוג לחוקק את המובן מאליו. בעבר הלא רחוק, בתקופת השיא של המפלגות בארץ ובעולם, הייתה החקיקה לגביהן, לגבי ארגון ומימון הציבורי, פחותה בהרבה מאשר בעת כתיבת שורות אלו (Van Biezen, 2008). בישראל, וגם בשאר העולם, תהליך החקיקה בנושאי המפלגות היה מקביל לתהליך ירידתן.

התהליך שהתרחש לנגד עינינו מאז 1992 ועד לשנת 2021 הזיק לדמוקרטיה הישראלית. בסך הכול ניכרה ירידה אצל המפלגות המצרפיות הגדולות ועלייה של מפלגות מגזריות. חלק מהמפלגות החדשות שלא הגדירו עצמן כמגזריות הפכו בעל כורחן לכאלו. חמור יותר, המפלגות בעלות המבנה הפנימי הדמוקרטי חוו שקיעה, ובמרכז החליפו מפלגות אישיות את המפלגות הללו ככוח העיקרי. במקביל גם הדמוקרטיה הפנימית בתוך מפלגת הימין המצרפית הגדולה, הליכוד, הלכה ונחלשה.

אם ההיסטוריה של המפלגות נעה בכיוון אחד, הרי נצטרך לדמיין את שקשה לדמיין והוא כיצד תראה המערכת הפוליטית הישראלית ללא מפלגות במובן המהותי. יש כבר סימנים לכך במציאות הישראלית של השנים האחרונות, במיוחד בשנים 2019-2021. רמזים נוספים ניתן לאתר בפוליטיקה אישית במדינות לא דמוקרטיות או טרם התבססות הדמוקרטיה בפוליטיקה של מדינות שכיום הן דמוקרטיות. במילים אחרות, יש סיבה להיות מודאגים מגורל הדמוקרטיה במצב שבו המפלגות חלשות ושלא נמצא להן תחליף ראוי לארגון הפוליטיקה, במיוחד לטובת חיבור בין העדפות האזרחים לבין מדיניות השלטון.

לעומת זאת, אם ההיסטוריה של המפלגות תנוע דווקא באופן דיאלקטי ואם אנו נמצאים בפתחו של עידן הסינתזה, הרי יש סיבות לאופטימיות. עידן מפלגות ההמון לא ישוב עוד (וטוב שכך), אך גם עידן חולשת המפלגות ועליית הפוליטיקה האישית לא הוכיח את עצמו. אבל פוליטיקה דמוקרטית שתשלב מחדש את האישי ואת המפלגתי, שתיצור איזון חדש בין השניים מתוך תיעול אנרגיות אישיות לטובת הכלל ואנרגיות קבוצתיות לטובת הפרטים (ברבים!), תהיה פוליטיקה שתשרת את הדמוקרטיה טוב יותר מבכל אחת מן התקופות, המפלגתית והאישית.

רשימת המקורות

- אבישר, צבי ציקי, 2011. שרון: **חמש שנים קדימה**, ירושלים: אבישר.
- אבנון, דן (עורך), 1993. **חוק המפלגות בישראל: בין מסגרת חוקית לסדר דמוקרטי**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אברמוב, שניאור זלמן, 1995. **על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם**, תל אביב: דביר.
- אדמקר, יקי, וטל שלו, 2021. "בנט הכריז על הקמת ממשלה עם לפיד", **וואלה!**, 30.5.2021.
- אוסצקי-לזר, שרה, 1992. **הבחירות לכנסת ה-13 בקרב הערבים בישראל: יוני 1992**, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.
- אוסצקי-לזר, שרה, 2005. "הבחירות לרשויות המוניציפאליות הערביות 2003: מבט כללי", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפאליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולחיות, עדתיות ומפלגתיות**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 11-17.
- אושרי, אודליה, אורית קדר, ונעמי חזן, 2020. "בוחרות בעד שוויון: הפער המגדרי בהצבעה בבחירות 2013", בתוך: מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות), **פערים מגדריים בפוליטיקה בישראל**, תל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 61-83.
- אזולאי, מורן, 2012א. "יוזמת בנט: סיפוח 60% מהשטח, 2% מהפלסטינים", **ynet**, 23.2.2012.
- אזולאי, מורן, 2012ב. "לבני התפטרה: 'לא מכרתי את המדינה לחרדים'", **ynet**, 1.5.2012.
- אזולאי, מורן, 2013. "ישי: הממשלה תקום ללא חרדים, הפרחים לבנט", **ynet**, 3.3.2013.

- אזולאי, מורן, 2014. "החלטה היסטורית: אושר חוק שוויון בנטל", *ynet*, 20.2.2014.
- אזולאי, מורן, 2017. "סערה בכנסת: 'מסרבים להכניס מזרחיות לבתי ספר. איפה אתה אריה מכלוף דרעי'?", *ynet*, 15.2.2017.
- אזולאי, מורן, 2017. "ראשי מועצות מצטרפים ליש עתיד", *ynet*, 7.3.2017.
- אזולאי, מורן, 2019. "גבאי הדהים את לבני: מפרק את המחנה הציוני", *ynet*, 1.1.2019.
- אזולאי, מורן, 2019. "הליכוד התקין 1,300 מצלמות נסתרות בקלפיות במגזר הערבי", *ynet*, 9.4.2019.
- אזולאי, מורן, 2019. "נתניהו בעקבות הדיון בבג"ץ: בדמוקרטיה העם מחליט מי מנהיג", *ynet*, 22.12.2019.
- אזולאי, מורן, 2020. "סער עוזב את הליכוד למפלגה חדשה ומתפטר מהכנסת", *ynet*, 8.12.2020.
- אזולאי, מורן, 2020. "אלקין עבר מהליכוד לגדעון סער", *ynet*, 23.12.2020.
- אזולאי, מורן, 2021. "בנט: ממשלת שינוי ירדה מהפרק", *ynet*, 13.5.2021.
- אזולאי, מורן, וענבר טויזר, 2018. "בנט ושקד לא מתפטרים: 'רוצים להאמין לנתניהו'", *ynet*, 19.11.2018.
- אזולאי, מורן, ואטילה שומפלבי, 2014. "הרצוג ולבני הודיעו על איחוד ורוטציה: 'מרכז ציוני מול ימין קיצוני'", *ynet*, 10.12.2014.
- אזולאי, מורן, יובל קרני, אחיה ראב"ד, וטובה צימוקי, 2019. "סמוטריץ' נגד נתניהו: 'ראש ממשלה חלש, אפס מנהיגות, טרלול במשמרתו'", *ynet*, 11.8.2019.
- אטינגר, יאיר, 2006. "דרעי: התנועה הייתה זוכה ב-15 מנדטים, אם הייתי עומד בראשה", *הארץ*, 27.1.2006.
- אטינגר, יאיר, 2010. "האפליה בעמנואל נמשכת ובש"ס שותקים", *הארץ*, 11.5.2010.

- אטינגר, יאיר, 2013. "האדמו"ר מגור התחרט ומשך את תמיכתו בליאון", **הארץ**, 22.10.2013.
- אטינגר, יאיר, 2016. "ש"ס ודגל התורה מתקרבות, אך איחוד חרדי עדיין רחוק", **הארץ**, 10.4.2016.
- אטינגר, יאיר, 2019. **פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית**, חבל מודיעין: כנרת זמורה דביר.
- אטינגר, יאיר, ונסים ליאון, 2018. **באין רועה: ש"ס וההנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אטינגר, יאיר, ויהונתן ליס, 2012. "דרעי נגד נתניהו וליברמן: הליכוד הפכה למפלגה זחוחה שמייצגת רוסים ולבנים", **הארץ**, 27.12.2012.
- אטמור, ניר, 2008. "המרוץ אחר האינטרנט: מפלגות וקמפיין מקוון בבחירות 2006", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 365-400.
- אטמור, ניר, ואסף סיאני, 2011. "אתרי מפלגות בבחירות 2009: מבט השוואתי", בתוך: ארז כהן ואזי לב-און (עורכים), **מקושרים: פוליטיקה וטכנולוגיה בישראל**, תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה, עמ' 177-210.
- אייזנקנג'קנה, פרלה, 2004. **יסודות השלטון המקומי**, יחידה 4, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- אילן, שחר, 2012. "איזה אריה דרעי חזר אלינו?!", **גלובס**, 19.10.2012.
- אילן, שחר, 2018. "דרעי החליט שלא לאשר חוקי שבת בחמש ערים", **כלכליסט**, 5.8.2018.
- אילן, שחר, גדעון אלון, מזל מועלם, וניקול קראו, 1999. "התקפה חרדית חריפה על בג"ץ: 'ברק צורר היהודים'", **הארץ**, 10.2.1999.
- איתיאל, יואב, וטל שלו, 2020. "במשותפת זועמים על סעיף חילופי האוכלוסייה בעסקת המאה!", **וואלה!**, 28.1.2020.
- אלון, גדעון, 2000. "מאמציו של ראש הממשלה בעד החוק נמשכו עד הרגע האחרון", **הארץ**, 4.7.2000.

- אלון, גדעון, 2002. "החוק לחלוקת ג'ובים וטובות הנאה", **הארץ**, 10.11.2002.
- אלון, גדעון, 2004. "החשש של הח"כים מבחירות והיעדר מועמד מוסכם לאופוזיציה עשויים לעכב נפילת הממשלה", **הארץ**, 10.11.2004.
- אלון, גדעון, 2006. "אפילו גאון הסברתי לא היה מציל את הסחורה שלנו", **הארץ**, 5.4.2006.
- אלוני, שולמית, 1997. **לא יכולה אחרת: שולמית אלוני משוחח עם עדיה זרטל**, אור יהודה: מעריב.
- אלוש, צבי, 2002. "נפילת המורדים", **ידיעות אחרונות**, 20.12.2002.
- אלטמן, יאיר, 2020. "נאום נתניהו המלא בפתח משפטו", **ישראל היום**, 24.5.2020.
- אלטמן, יאיר, 2021. "חיבור ראשון בגוש הימין: עוצמה יהודית ונעם מתאחדות", **ישראל היום**, 31.1.2021.
- אסיסקוביץ, שרון, 1999. "תהליך האיחוד של מרצ: ישראל הדמוקרטית", עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אריאלי, שאול, 2019. "נתניהו שומט את הקרקע מתחת לרגלינו", **הארץ**, 10.10.2019.
- אריאלי-הורוביץ, דנה, 2001. "פיצול הצבעה בישראל: המקרה של בחירות 1996 ו-1999", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 63-90.
- אריאן, אשר, ומיכל שמיר (עורכים), 2002. **הבחירות בישראל - 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אריאן, אשר, ומיכל שמיר, 2004. "האומנם מפלגה דומיננטית במערכת מפלגתית מתרופפת?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 27-52.
- אריאן, אשר, מיכאל פיליפוב, ואנה קנפלמן, 2009. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- אשל, נתן, 2019א. "להפסיק להתפצל, ולפנות לערבים", *הארץ*, 16.6.2019.
- אשל, נתן, 2019ב. "הפתרון: ערביי ישראל", *מקור ראשון*, 20.6.2019.
- בגנו, אולגה, 2010. "מחיר הפחד: ישראל ביתנו בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל - 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 37-66.
- בגנו, יובל, 2016. "ח"כ יחימוביץ': נתניהו ממשיך לשרת בדבוקת רבה את האינטרסים של חברות הגז", *מעריב*, 22.5.2016.
- בוטבוט, אמיר, 2013. "יעלון על גיוס החרדים: מציאות לא משנים באבחת חרב", *וואלה!*, 28.5.2013.
- בחור-ניר, דיאנה, 2003. "ראש הממשלה מציג: תכנית ההתנתקות מהפלסטינים", *ynet*, 19.12.2003.
- בחור-ניר, דיאנה, ואילן מרסיאנו, 2004. "הסוף לקואליציה: ראש הממשלה פיטר את שרי האיחוד הלאומי", *ynet*, 4.6.2004.
- ביילין, יוסי, 1985. *מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים*, תל אביב: רביבים.
- בילסקי, ליאורה, 2001. "אני מאשים: דרעי, משפט פוליטי וזיכרון קולקטיבי", בתוך: יואב פלד (עורך), *ש"ס: אתגר הישראליות*, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 279-320.
- בילסקי בן-חור, רפאלה, 1992. *לצד שמעון: בין הטוב ביותר לבין חביב הסקרים - סיפורו של מאבק*, תל אביב: דביר.
- בן זכרי, אלמוג, 2020. "התגלחו על הבוחרים: כך התחייבו פרץ ושמולי שוב ושוב שלא ישבו עם נתניהו", *הארץ*, 31.3.2020.
- בן-חיים, אבישי, 2004. "דרעי: ש"ס הופכת פשוט לבדיחה", *nrg*, 29.8.2004.
- בן-חיים, אבישי, 2009. "ישי: נמליץ על נתניהו לראשות הממשלה", *nrg*, 27.1.2009.

- בן-חיים, אבישי, ומנחם רהט, 2004. "ש"ס נשארתי באופוזיציה; מפלגת העבודה מתקרבת לממשלה", **nxg מעריב**, 16.12.2004.
- בן-עוזי, יניב, 2008. "תנו לחיות בארץ הזאת! מפלגת ציונים כלליים 1949-1952", **קחדרה** 127: 141-168.
- בן פורת, גיא, 2013. "הברית הניאו־שמרנית", **הארץ**, 21.1.2013.
- בן-פורת, גיא, 2016. **הלכה למעשה: חילוננו של המרחב הציבורי בישראל**, חיפה: פרדס.
- בן צור, רענן, ומורן אזולאי, 2016. "הרצוג נגד יחימוביץ': לא קוראים למנהיג כלב", **ynet**, 21.5.2016.
- בנגל, מיה, 2005. "ביילין הופך לקברן של מרצ־יחד", **nxg מעריב**, 22.12.2005.
- בנדר, אריק, 2008. "ח"כ אריה אלדד יעמוד בראש מפלגת התקווה", **nxg**, 9.12.2008.
- בנדר, אריק, 2010. "נאום זועבי כמעט נגמר במכות: המצור לא אנושי", **nxg**, 2.6.2010.
- בנדר, אריק, 2015. "נתניהו בתגובה לאחוזי ההצבעה הגבוהים במגזר הערבי: 'שלטון הימין בסכנה'", **מעריב**, 17.3.2015.
- בנדר, אריק, 2018. "לאחר שכינה את זועבי 'מחבלת' ליברמן ננזף על־ידי ועדת האתיקה", **מעריב**, 17.10.2018.
- בנדר, אריק, 2019. "ליצמן במתקפה על לפיד: 'השפיל, ביזה ורושש את הציבור החרדי'", **מעריב**, 24.2.2019.
- בנדר, אריק, 2021. "ביהמ"ש קבע: יתקיימו פריימריז בעבודה; מיכאלי הודיעה שתתמודד", **מעריב**, 3.1.2021.
- בנדר, אריק, ומיה בנגל, 2008. "העבודה הגישה הצעת חוק לפיזור הכנסת", **nxg מעריב**, 28.5.2008.
- בנדר, אריק, דנה סומברג, וקרני אלדד, 2015. "סערה בימין: יש לעלות עם דחפור על בית המשפט העליון ולהרוס אותו", **מעריב**, 29.7.2015.

בר, חיליק, 2013. "הבהרות לגבי פרסומים מוטעים בתקשורת בנושא עזיבת חברי מפלגה", מכתב לחברי מפלגת העבודה, 8.10.2013.

בר, עליזה, 1996. "פריימריס": בחירות מקדימות ושיטות אחרות, ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון הישראלי לדמוקרטיה

בר־זהר, אופיר, 2012. "חברי סיעת קדימה נוטשים את לבני: חצי מהמפלגה מתייצבת לצד מופז", הארץ, 25.1.2012.

בר־סימן־טוב, יעקב, 2009. "ההתנתקות כקונפליקט זהות", בתוך: יעקב בר־סימן־טוב (עורך), תכנית ההתנתקות: הרעיון ושברו, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 17-34.

בראון, בנימין, 2011. לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, מחקר מדיניות 89, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בראון, בנימין, 2012. חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בראון, בנימין, 2017. מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

בראון, בנימין, 2019. "הפוליטיקה החרדית – קווים לדמותה", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ברגר, בנימין, 2018. "גפני: 'חוק הלאום אומר דברים חמורים, הכל שם אפיקורסות'", אתר JDN, 31.7.2018.

ברוך, חזקי, 2008. "מפלגת הימין תקרא: 'הבית היהודי'", ערוץ 7, 19.11.2008.

ברוך, חזקי, 2015. "ליברמן על אבו מאזן: 'טרוריסט מדינאי'", ערוץ 7, 25.6.2015.

ברזילי, אמנון, 1996. רמון: ביוגרפיה פוליטית, ירושלים ותל אביב: שוקן.

ברזילי, אמנון, 1999. "אופוזיציה בדרך לקואליציה", הארץ, 23.5.1999.

- ברזילי, אמנון, 2002. "הליכוד מנסה לבלום הסחף: יקדם שינוי שיטת הבחירות הפנימיות", **הארץ**, 19.12.2002.
- בריינר, יהושע, 2012. "הדחה שקטה באיחוד הלאומי: כצ'לה לא יעמוד בראש", **וואלה!**, 30.10.2012.
- בריינר, יהושע, 2019. "הבית היהודי אישר את האיחוד עם עוצמה יהודית", **הארץ**, 20.2.2019.
- בריכטה, אברהם, 1998. "אל תזילו דמעה: היחלשות המפלגות בשלטון המקומי", בתוך: דני קורן (עורך), **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 263-273.
- בריכטה, אברהם, 2005. "הדומיננטיות של הרשימות העצמאיות בשלטון המקומי בישראל", **מדינה וחברה** 5: 977-983.
- בריכטה, אברהם, ערן ויגודה-גדות, וגיאה פדה, 2010. "מבוא: השלטון המקומי בישראל בעשור השביעי: המשכיות ושינוי", בתוך: אברהם בריכטה, ערן ויגודה-גדות וגיאה פדה (עורכים), **עיר ומדינה בישראל: שלטון מוקמי לקראת העשור השביעי**, ירושלים: כרמל, עמ' 7-17.
- בריכטה, אברהם, ועמי פדהצור, 2001. **הבחירות לרשויות המקומיות בישראל 1998: המשכיות או שינוי? תל אביב: רמות.**
- ברנע, נחום, 2002. "עונת הקבלנים", **ידיעות אחרונות**, 6.12.2002.
- ברנע, נחום, 2011. "משותף למשת"פ", **ידיעות אחרונות**, 18.1.2011.
- ברנע, נחום, 2019. "איימן עודה מפתיע: 'מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל'", **ynet**, 22.8.2019.
- ברסקי, אנה, ואריק בנדר, 2021. "בנט לנתניהו: 'אני לא אשב תחת לפיד אם אתה לא תסתמך על עבאסי'", **וואלה!**, 21.3.2021.
- ברק, אהוד, 1998. "עיקרי תוכנית ברק לישראל טובה יותר", תל אביב: עמותת ברק לראשות הממשלה.
- ברק-ארז, דפנה, 2017. "איסורי החזיר כמקרה של רגולציית מזון: בין עולם הרוח והעולם הכלכלי", בתוך: יופי תירוש ואייל גרוס (עורכים), **לחם חוק:**

עיונים במשפט ואוכל, תל אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן – אוניברסיטת תל אביב, עמ' 413-437.

גאנס, אסעד, ושרה אוסצקי-לדר, 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.

גדליה, עינת, חנה הרצוג, ומיכל שמיר, 2010. "ציפיית הבחירות? הממד המגדרי בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 231-265.

גולדברג, גיורא, 1992. **המפלגות בישראל: ממפלגות-המון למפלגות אלקטורליות**, תל אביב: רמות.

גולדברג, גיורא, 1994. **הבוחר הישראלי: 1992**, ירושלים: מאגנס.

גולדברג, גיורא, 2011. "תנועת החרות והליכוד נעים קדימה: על גורלן הצפוי של מפלגות אידיאולוגיות חפצות שלטון", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: כרמל, עמ' 255-277.

גולדשטיין, קן, וצבי גיטלמן, 2004. "מ'רוסים' לישראלים?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 349-369.

גולדשטיין, אמיר, 2006. "שקיעת הציונים הכלליים וכישלון האלטרנטיבה הליברלית, 1961-1959", **עיונים בחקומת ישראל** 16: 293-342.

גולדשטיין, אמיר, 2011. "משבר וצמיחה בדרכו של מנחם בגין אל המרכז הפוליטי בישראל", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: כרמל, עמ' 116-148.

גולדשטיין, תני, ועידו אפרתי, 2005. "בנימין נתניהו: רפומרטור והמפריט הלאומי", **ynet**, 7.8.2005.

גולן, אבירמה, 2002. "הרשימה תיקבע בעיקר לפי חצרות, קבוצות לחץ ועדות", **הארץ**, 11.12.2002.

גולן, יאיר, 2021. "על מרצ להתאחד עם העבודה", **הארץ**, 12.4.2021.

גיטלמן, צבי, וקן גולדסטיין, 2001. "המהפכה ה'רוסית' בפוליטיקה הישראלית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 203-229.

גינת, גלי, 2016. "שקד חוקפת את בג"ץ: 'שופטים מפעילים סמכויות ללא אחריות'", **וואלה!**, 4.4.2016.

גל, עדי, ומרדכי קרמניצר, 2019. **פסילת רשימות ומועמדים - הגנה על הדמוקרטיה או פגיעה בה?**, הצעה לסדר 21, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גלובס, 2001. "שרון: אני קורא למפלגת העבודה ללכת יחד", **גלובס**, 7.2.2001.

גלובס, 2013. "הצעת חוק השוויון בנטל אושרה בכנסת בקריאה ראשונה", **גלובס**, 23.7.2013.

גלובס, 2015. "ח"כ מוטי יוגב: צריך להרים כף 9-0 על ביהמ"ש העליון", **גלובס**, 29.7.2015.

גילי, לילי, ורומן ברונפמן, 2013. **המיליון ששנינה את המזרח התיכון: העלייה הסובייטית לישראל**, תל אביב: מטר.

גל-נור, יצחק, ודנה בלאנדר, 2013. **המערכת הפוליטית בישראל: שנים ראשונות; מבנה מוסדי; התנהגות פוליטית; בעיות לא פתורות; הדמוקרטיה בישראל**, כרכים א-ב, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

ג'מאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעוועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.

ג'מאל, אמל, 2006. "תתייצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **הערבים בישראל: חסמים בפני שוויון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 125-140.

גרינווד, חנן, 2014. "חוקת הבית היהודי אושרה ברוב גדול", **אתר כיפה**, 10.9.2014.

גרינווד, חנון, 2015. "בנט: ברבנות הראשית לא יתקנו את מצב הגיור? לא תהיה יותר רבנות ראשית", **אתר כיפה**, 1.9.2015.

גרינפילד, צביה, 2017. **התסקות: סיפור קריסתו של השמאל הציוני**, תל אביב: ידיעות ספרים.

גרמן, עטרה, 2018. "ניצחון לבנט: אושרו כל שינויי חוקת הבית היהודי", **אתר סרוגים**, 26.10.2018.

גרמן, עטרה, 2019. "אלו הנבחרים לרשימת האיחוד הלאומי לכנסת", **אתר סרוגים**, 14.1.2019.

דהן, יצחק, 2014. "פוליטיקה מקומית", בתוך: יגיל לוי ואתי שריג (עורכים), **השלטון המקומי בישראל: בין המדינה, הקהילה וכלכלת השוק**, כרך ב, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 423-477.

דהן, מומי, אבי בן בטט, ומרדכי קרמניצר, 2013. **חרדים לצה"ל: "האחיכם יבאו למלחמה ואתם תשבו פה?"**, הצעה לסדר 4, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

דוד, אלון, 1997. "הגורמים והתנאים לצמיחה והתייצבות של מפלגות שמאל חדש: הדוגמא של רצ", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

דוח ועדת טל, 2000. "הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות: דו"ח בראשותו של השופט צבי א' טל", **אתר הכנסת**.

דון-יחיא, אליעזר, 1980. "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 14: 25-52.

דון-יחיא, אליעזר, 1990. "דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 32: 11-54.

דורון, אדם, 1972. **מפלגת העבודה הישראלית: תולדות ובעיות**, כפר סבא: בית ברל.

דורון, גדעון, 2001. "כיצד ניצחה מפלגת העבודה בפרוץ לראשות הממשלה והפסידה בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-282.

- דורון, גדעון, ורבקה קוק, 1999. "דת והפוליטיקה של ההכללה: הצלחת המפלגות החרדיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 85-106.
- דיין, אריה, 1999. **המעין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס**, ירושלים: כתר.
- דיין, אריה, 2004. "שהאחרון יכבה את האור", **הארץ**, 2.7.2004.
- דיסקין, אברהם (עורך), 2004א. **תוצאות הבחירות לכנסת החמש-עשרה ולראשות הממשלה, 1999**, ירושלים: מגי.
- דיסקין, אברהם (עורך), 2004ב. **תוצאות הבחירות לכנסת השש-עשרה, 2003**, ירושלים: מגי.
- דיסקין, אברהם, 2011. "הליכוד בבחירות 2009", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: כרמל, עמ' 278-296.
- דראושה, מוחמד, 2019. "לקראת איחוי הקרעים: דרושה מנהיגות", **ביאן: הערבים בישראל** 17: 14-17.
- דרוקר, רביב, 2003. **חרקירי: אהוד ברק במבחן התוצאה**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- דרוקר, רביב, 2011. "סקר אחרי עסקת שליט: 51% מרוצים מתפקודו של נתניהו", **nana10**, 23.10.2011 [אוחזר ב-7.3.2015, אינו זמין].
- דרוקר, רביב, 2015. "המועדון הסגור של מרצ", **הארץ**, 18.1.2015.
- האוזר טוב, מיכאל, 2021. "יש עתיד הסירה ממטרותיה את הסעיפים להגבלת מספר השרים ולשוויון בנטל", **הארץ**, 10.11.2021.
- הארץ, 2007. "וילנאי: עלינו להישאר בממשלה גם אחרי דו"ח וינוגרד", **הארץ**, 7.7.2007.
- הארץ, 2009. "נאום נתניהו באוניברסיטת בר אילן: הנוסח המלא", **הארץ**, 15.6.2009.
- הורוביץ, אבנר, 2000. "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", **כיוונים חדשים** 2: 30-60.

הורוביץ, אבנר, 2001א. "הבחירות לרשויות המקומיות של 1998 כשלב במיסודה של ש"ס", בתוך: אברהם בריכטה ועמי פדהצור (עורכים), **הבחירות לרשויות המקומיות בישראל 1998: המשכיות או שינוי?**, תל אביב: רמות, עמ' 101-117.

הורוביץ, אבנר, 2001ב. "החרדים ובית המשפט העליון: שבירת כלים בפרספקטיבה היסטורית", **כיוונים חדשים** 5: 22-78.

הורוביץ, תמר, 1999. "אידיאולוגיות, זהות ותסכול כגורמים שהשפיעו על דפוסי ההצבעה של עולי ברית-המועצות לשעבר", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 149-170.

הכנסת, 1952. "חוקת המדינה: הדין וחשבון של ועדת החוקה חוק ומשפט בדבר חוקת המדינה והדיונים במליאת הכנסת הראשונה", ירושלים: המדפיס הממשלתי.

הכנסת, 2012. "הסכם להקמת ממשלת אחדות לאומית בין סיעת הליכוד וסיעת קדימה", 8.5.2012.

הכנסת, 2020. הסיעות בכנסת ה-23, **אתר הכנסת**.

הליכוד, 1992. "הוראות שעה לבחירת יושב-ראש התנועה ולקיום הועידה הנבחרת הראשונה (נוסח משולב)", 15.11.1992.

הלמן, שרה, ואנדרה לוי, 2001. "ש"ס בעיתונות הישראלית", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 390-424.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1993. "תוצאות הבחירות לכנסת השלוש עשרה", ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הרמן, תמר, גלעד בארי, אלה הלר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס, וקלמן נוימן, 2014. **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ואקד, עלי, 2006. "יו"ר מפלגת רע"מ נגד הציוניזציה והמערב", **ynet**, 15.2.2006.

וואלה, 2000. "שרנסקי הגיש את התפטרותו לראש הממשלה במכתב חריף", **וואלה!**, 9.7.2000.

וואלה, 2002. "שרון: הליכוד מוכן לשלם את מחירו הכואב של השלום", **וואלה!**, 23.10.2002.

- וואלה, 2012. "סקרים: בין 35 ל-42 מנדטים להליכוד ביתנו", וואלה!,
28.10.2012.
- וולף, פנחס, 2008. "ליברמן לזחאלקה: 'אתה גיס חמישי, בוגד'", וואלה!,
24.2.2008.
- וייס, אפרת, 2003. "עשרות אלפים הפגינו נגד התכנית הכלכלית", ynet,
27.5.2003.
- וייס, אפרת, 2004. "מרזל ותומכיו הכריזו על מפלגת ימין חדשה", ynet,
11.1.2004.
- וייס, שבח, 1997. **14,729 קולות חסרים: תמצית ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה-14 ולראשות הממשלה - 1996**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- וייץ, גידי, ויובל קרני, 2004. "הבוסים", ידיעות אחרונות, 20.2.2004.
- וינשל-מרגל, קרן, ומיכל שמיר, 2015. "כבוד השופטים, תחזיקו אותנו: הדינמיקה הפוליטית של הזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל - 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 70-101.
- ויסמן, לילך, 2012א. "דרמה בפוליטיקה: קדימה פורשת מהממשלה", גלובס,
17.7.2012.
- ויסמן, לילך, 2012ב. "הליכוד וישראל ביתנו חוברים למפלגה משותפת", גלובס,
25.10.2012.
- ויסמן, לילך, 2013א. "יחימוביץ': לא נשב בממשלה ונהיה קבלני הביצוע של נתניהו", גלובס, 11.2.2013.
- ויסמן, לילך, 2013ב. "תבוסת יש עתיד: גם הקהל הביתי בח"א הביע אי-אמון", גלובס, 23.10.2013.
- ויץ, יחיעם, 2007. **הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות 1949-1955**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 2020. **הבחירות לכנסת ה-23**, רשימות המועמדים לכנסת, **אתר הכנסת**.

- ורדי, רונית, 2014. "אלף הזהויות של אביגדור ליברמן", **ליברל** 1: 38-53.
- ורטר, יוסי, 1998א. "אהוד ברק מתכוון להקים תנועה חדשה - ישראל אחת", **הארץ**, 13.11.1998.
- ורטר, יוסי, 1998ב. "שלוש מפלגות מרכז בהקמה: של מרידור, שחק ומילוא", **הארץ**, 22.12.1998.
- ורטר, יוסי, 1999א. "ארנס דחה הצעת הנגבי לביטול הפריימריס על ראשות הליכוד", **הארץ**, 12.1.1999.
- ורטר, יוסי, 1999ב. "גשר ומימד הצטרפו לישראל אחת בראשות ברק", **הארץ**, 26.2.1999.
- ורטר, יוסי, 1999ג. "הפריימריס בליכוד, יום לפני ההצבעה: כמו ב-93 רק עם הרבה יותר לכלוך", **הארץ**, 1.9.1999.
- ורטר, יוסי, 2000. "שלום חבר אמר המרכז לשרון", **הארץ**, 13.12.2000.
- ורטר, יוסי, 2001. "שרון נגד המרכז: אתם תצרחו ואני אטפל בטרור", **הארץ**, 23.7.2001.
- ורטר, יוסי, 2002. "רמון תקף בן-אליעזר: הוא סירב להצעתי לבנות גדר לפני שנה", **הארץ**, 3.7.2002.
- ורטר, יוסי, 2003. "מצנע: אין דרך להנהיג מפלגה עם אנשים בעלי יצר הרס עצמי", **הארץ**, 5.5.2003.
- ורטר, יוסי, 2009. "ועידת הליכוד, 1997. יוסי ורטר מחמיץ סקופ פוליטי גדול", **הארץ**, 27.05.2009.
- ורטר, יוסי, 2011. "קומבינה מבריקה ומסריחה", **הארץ**, 18.1.2011.
- זהר, יפעת, 2004. "שאינם ילמד ממצנע", **nrg מעריב**, 9.6.2004.
- זובידה, הני, ולירון לביא, 2015. "תהליך הדעיכה של המפלגות הארציות בבחירות המקומיות: תרגיל 'הודיני' או רציונליות לשמה?", בתוך: איתי בארי וערן רזין (עורכים), **דמוקרטיה מקומית בישראל: ביזור, מקומיות, השתתפות ופוליטיקה מקומית**, כרך א, ירושלים: מחקרי פלורסהיימר: המכון ללימודים עירוניים ואזוריים - האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 126-146.

- זייגרמן, דרור, 2013. **המהפך הליברלי: מיזוגים פוליטיים - חקר המפלגה הליברלית בישראל**, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- זיכרמן, חיים, 2014. **שחור כחול-לבן**, תל אביב: ידיעות אחרונות-ספרי חמד.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר, 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זמיר, שחף, ואביטל פרידמן, 2018. "שיח של לייקים", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 23.10.2018.
- זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2017. "פרסונליזציה פוליטית במרשתת" בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 177-205.
- זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2019. **פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות ופוליטיקאים בישראל במבט השוואתי**, מחקר מדיניות 124, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זנדברג, תמר, 2012. "מי אמר שחייבים לגייס חרדים?" **אתר צו פיוס** [האתר נסגר].
- זרחיה, צבי, 1994. "תפנית בעמדות הליכוד", **הארץ**, 26.8.1994.
- זרחיה, צבי, 2011. "חובות העבודה צנחו בכ-50 מיליון שקל מאז חזרת ברק לראשות המפלגה", **הארץ**, 18.1.2011.
- זרחיה, צבי, 2017א. "חוק ישראל היום: הסיבה להקדמת הבחירות לכנסת ה-20", **TheMarker**, 9.1.2017.
- זרחיה, צבי, 2017ב. "לראשונה זה עשור: מפלגת העבודה הגיעה למאזן תקציבי חיובי", **TheMarker**, 2.7.2017.
- זרחיה, צבי, 2018א. "שר הביטחון ליברמן התפטר: ישראל נכנעה לטרור", **כלכליסט**, 14.11.2018.
- זרחיה, צבי, 2018ב. "בנט ושקד הכריזו על הקמת מפלגת הימין החדש", **כלכליסט**, 29.12.2018.

- זרחה, צבי, 2019א. "לבני: 'לא היתה בינינו שותפות אמיתית; מה ששמעתי מגבאי זה אני ואני ואני'", **כלכליסט**, 1.1.2019.
- זרחה, צבי, 2019ב. "ליברמן בהתקפה חריפה על הליכוד: 'לא אהיה פרטנר למדינת הלכה'", **כלכליסט**, 27.5.2019.
- זרחה, צבי, אבי בר־אלי, וערן אזרן, 2014. "נתניהו: 'לבני ולפיד עשו נגדי פוטש'; שטייניץ עשוי לקבל את תיק האוצר", **TheMarker**, 2.12.2014.
- זרחין, תומר, וסמדר שמואלי, 2000. "סיעת המפד"ל החליטה על פרישה מהממשלה", **ynet**, 6.7.2000.
- חורי, ג'קי, 2015. "ראשי המפלגות הערביות הציגו את הרשימה המשותפת לכנסת", **הארץ**, 23.1.2015.
- חזן, ראובן, 1998א. "לא פרלמנטרי ולא נשיאותי: שינוי שיטת הבחירות ודפוס המשטר בישראל", **פוליטיקה** 2: 97-111.
- חזן, ראובן, 1998ב. "מהרסייך ומחריבייך ממך יצאו: השלכות הפריימריס על המפלגות", בתוך: דני קורן (עורך), **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 78-90.
- חזן, ראובן, 1999. "ההשלכות האלקטורליות של הרפורמה הפוליטית: החיפוש אחר המרכז במערכת המפלגתית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 203-231.
- חי, שחר, 2018. "הצבעה על חוק הגיוס הופכת לאי אמון, לפיד יצביע עם הממשלה", **ynet**, 1.7.2018.
- חי, שחר, אטילה שומפלבי, ואלכסנדרה לוקש, 2019. "הורוביץ: 'צריך קמפיין אגרסיבי'; זנדברג: 'לא להדיח כמו בעבודה'", **ynet**, 27.6.2019.
- חידר, עזיז, 2015. "הרשימה המשותפת בבחירות 2015: כינונה, מצעה והאתגרים העומדים בפניה", **ביאן: הערבים בישראל** 5: 13-16.
- ח'לאילה, מוחמד, ואמיר פאח'ורי, 2019. "ניתוח הזירה הפוליטית הערבית על סף הבחירות הפרלמנטריות הקרובות", **כל אל-ערב**, 9.1.2019 [בערבית].

- חרומצ'נקו, יולי, 1999. "פילוג בישראל בעלייה: שטרן ונודלמן מקימים סיעה עצמאית", **ידיעות אחרונות**, 21.1.1999.
- טוכפלד, מתי, 2013. "בליכוד מאשימים: ברית בנט-לפיד - הונאת הבוחרים", **ישראל היום**, 17.2.2013.
- טוכפלד, מתי, ויהודה שלזינגר, 2021. "ברגע האחרון: הבית היהודי חוברת לימינה", **ישראל היום**, 4.2.2021.
- טיבי, אחמד, 2015. "נתניהו, תתנצל", **ynet**, 22.3.2015.
- טל, ירח, 1993. "ממצאי רו"ח שבדק את ספרי צומת: ניהול לא תקין; חשד לביצוע עבירות מס", **הארץ**, 13.5.1994.
- טל, ירח, 1995א. "לוי: לאחר 37 שנות פעילות במפלגה אין לי כיום כלום בליכוד", **הארץ**, 5.6.1995.
- טל, ירח, 1995ב. "בכינוס האבל של מפלגת העבודה קרא פרס לאיחוד השורות", **הארץ**, 13.11.1995.
- טלשיר, גייל, 2015. "ה'הישרואלים החדשים': ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל - 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 37-69.
- טסלר, ריקי, 2003. **בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית**, ירושלים: כתר.
- טפה, סולטן, ורוני באום, 2008. "ש"ס - ליכוד עם כיפה? מחקר השוואתי על תהליכי שינוי במפלגות דתיות בישראל ובטורקיה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 95-134.
- ידגר, יעקב, 2007. "הקשת וש"ס: נפתוליה ומגבלותיה של פוליטיקת הזהויות המזרחית", בתוך: יוסי יונה, יונית נעמן ודוד מחלב (עורכים), **קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל**, ירושלים: ספרי נובמבר והקשת הדמוקרטית המזרחית, עמ' 254-260.
- יוזמות אברהם, 2013. **אוגדן מידע: החברה הערבית בישראל 2013**, פרק 8: "הפוליטיקה הערבית בישראל", **אתר יוזמות אברהם**.

- יוסף, עובדיה, 2008. "התרת מסירת שטחים מארץ ישראל כדי למנוע פיקוח נפש, אוגוסט 1979", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **אנו מכריזים בזאת: 60 נאומים נבחרים בחולדות ישראל**, אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן, עמ' 176-180.
- יועז, יובל, גדעון אלון, נדב שרגאי, וג'קי חורי, 2006. "איתם: יש לגרש את הערבים מיו"ש ולהרחיק ערביי ישראל מהפוליטיקה", **הארץ**, 12.9.2006.
- יזהר, אורי, 2014. **עמיד השמאל בישראל - דעיכה או התחדשות? חיפה: פרדס**.
- ינאי, נתן, 2001. "הופעת מפלגת המרכז בבחירות 1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 315-351.
- ירון, עודד, 2016. "האם איסמעיל הניה מת כבר. קום?", **הארץ**, 29.5.2016.
- ירושלמי, שלום, 2012. "הפיקדון של אריה דרעי", **nrg**, 11.10.2012.
- ירושלמי, שלום, 2016. "נתניהו נגרר אחרי בנט ושקד למחוזות מסוכנים", **מקור ראשון**, 18.11.2016.
- ירקצי, דנה, וטל שלו, 2019. "נתניהו לגנץ: 'ממשלה עם טיבי - סטירת לחי בפרצופם של חייל צה"ל"', **וואלה!**, 11.11.2019.
- יש עתיד [ללא ציון תאריך]. "תפיסת הביטחון הלאומי", **אתר יש עתיד**.
- ישי, יעל, 2001. "שיבתה של החברה האזרחית: מפלגות פוסט-קרטל בישראל", **מדינה וחברה** 1 (1): 11-30.
- ישראל ביתנו, 2017. "דוחות כספיים על הפעילות השוטפת ליום 31 בדצמבר 2017".
- יששכרוף, אבי, 2013. "התקווה, הפחד וההאשמות: הסכם השלום שנשאר על המפית", **וואלה!**, 24.5.2013.
- כהן, אשר, 1998. **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, אשר, 2004. "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, העדתי והפוליטי", בתוך: אשר אריאן

- ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 277-310.
- כהן, אשר, 2010. "מפלגות המחנה המתפזר: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-129.
- כהן, אשר, 2015. "ימשהו חדש מתחילי: הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל - 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-281.
- כהן, אשר, ומנחם לזר, 2017. "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 81-102.
- כהן, ניסים, 2012. "יזמי מדיניות ועיצוב מדיניות ציבורית: המקרה של חוק ביטוח בריאות ממלכתי", **ביטחון סוציאלי** 89: 5-42.
- כהן, רן, 2014. "הפוליטיקה של חקיקת חוק הדיור הציבורי", **ביטחון סוציאלי** 94: 93-97.
- כהנא, אריאל, 2019. "הסביך ליברמן", **ישראל היום**, 2019.5.30.
- כהנא, שאול, 2019. "ועידת אגודת ישראל: הושג הסכם בין בעלזא לבין שאר החסידויות", **אתר כיכר השבת**, 2019.1.30.
- כלכליסט, 2018. "נתניהו נכנע ללחצים: 'החלטתי לבטל את ההסכם לקליטת מסתננים'", **כלכליסט**, 2018.4.3.
- כספי, דן, ואלינוור לב, 2010. "'כמו באמריקה': אמצעי תקשורת חדשים במערכת הבחירות לכנסת השמונה עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 333-366.
- כספית, בן, 2004. "תכנית החלוקה של ליברמן", **מעריב**, 2004.11.1.
- כספית, בן, 2009. "נתניהו מתקרב לפילוג של מפלגת קדימה", **nrg**, 2009.12.20.
- כספית, בן, 2011. "קברן בלחי נלאה", **מעריב**, 2011.11.18.

- כספית, בן, 2016. "המנהיגים הערבים שהחרימו את לווית פרס ירקו לנו בפרצוף", **מעריב**, 2.10.2016.
- כספית, בן, ואילן כפיר, 1997. **נתניהו: הדרך אל הכוח**, תל אביב: אלפא.
- כרמל, אסף, 2006. "שינוי לא ראוי לאמון הציבורי אמר לפיד ופרש", **הארץ**, 26.1.2006.
- לביא, אפרים, ואריק רודניצקי (עורכים), 2009. **עדכון בחירות 2009: הפוליטיקה הערבית בישראל לקראת הבחירות לכנסת ה-18**, גיליון מספר 2, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב.
- לביא, צבי, 1999. "בני בגין פורש: הפכתי לשליח ציבור בלי ציבורי", **גלובס**, 23.5.1999.
- לביא, צבי, 2000. "הממשלה על סף התפרקות: ש"ס פורשת מהממשלה", **גלובס**, 9.7.2000.
- לביא, צבי, 2006. "האם מפלגת העבודה תקרוס כלכלית?", **גלובס**, 6.3.2006.
- לביא, לירון, נעמה ריבלין-אנגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור, ומיכל שמיר, 2022. "המלך ביבי: פרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בבחירות 2019-2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל – 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוטן, תומר, 2021. "עדכון מודל המפלגות בישראל: ניתוח והמלצות", בתוך: אסף שפירא, עופר קניג וגדעון רהט (עורכים), **שיקום המפלגות בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 61-122.
- לוי, גדעון, 2004. "דור שאיכזב", **הארץ**, 27.6.2004.
- לוי, גל, 2015. "ש"ס, השד העדתי והפוליטיקה המזרחית בעקבות בחירות 2013", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל – 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 195-224.
- לוי, יגיל, 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**, ירושלים: כרמל.
- ליון, ליטל, 2011. "נשבר לי, אמר שר החוץ לוי והתפטר", **הארץ**, 4.11.2011.

- לוינסון, חיים, 2009. "ח"כ אריה אלדד: תוכנית פינוי היישובים היא אונס ברוטאלי", **הארץ**, 20.12.2009.
- לוינסון, חיים, 2011. "בונוס כספי על כל חבר חדש בתנועה: כך פוקדים מצביעים לפריימריז בליכוד", **הארץ**, 1.2.2011.
- לוינסון, חיים, 2015. "בעקבות הזעם על שריונו, אלי אוחנה הודיע כי לא יתמודד ברשימת הבית היהודי", **הארץ**, 29.1.2015.
- לוינסון, חיים. 2017א. "ועידת מרצ דחתה את הצעת גלאון לפריימריז פתוחים", **הארץ**, 14.3.2017.
- לוינסון, חיים, 2017ב. "זהבה גלאון מתפטרת מהכנסת; תמשיך לכהן כיו"ר מרצ", **הארץ**, 18.10.2017.
- לוינסון, חיים, 2018. "ועידת מרצ אישרה: המתפקדים יבחרו את יו"ר המפלגה ואת מועמדיה לכנסת", **הארץ**, 7.1.2018.
- לופו, יעקב, 2004. **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה? ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות**.
- לוקש, אלכסנדרה, וניר (שוקו) כהן, 2018. "אבו מאזן מנסה להחריב את הבית של כולנו", **ynet**, 15.1.2018.
- ליאון, נסים, 2010. "הגישה הממלכתית של ש"ס ומשמעותה", בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות - אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 133-156.
- ליאון, נסים, 2011א. "הקלטת היא המסר: פונדמנטליזם, תקשורת וגיוס פוליטי בתנועת ש"ס", **תרבות דמוקרטית** 14: 201-221.
- ליאון, נסים, 2011ב. "ש"ס, הרב עובדיה יוסף והההליך המדיני", **עיונים בתקומת ישראל** 21: 172-189.
- ליאון, נסים, 2012. "ישיבת פורת יוסף: מחידוש היסטורי למיתוס אתני", **פעמים** 135: 60-135.
- ליאון, נסים, 2016. **המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- ליאון, נסים, 2020. הרצאה במסגרת ערב העיון "מטלטלים את הספינה", מכון ון ליר, ירושלים, 31.5.2020 [ניתנת לצפייה ב-Youtube].
- ליאור, אילן, 2015. "ועידת מרצ אישרה את בחירתה מחדש של גלאון לראשת המפלגה", **הארץ**, 4.1.2015.
- ליבוויץ-דר, שרה, 2020. "אופורטוניזם, קווים לדמותה: סיפורה של פוליטיקאית שנויה במחלוקת", **ליברל** 75: 34-47.
- ליברמן, אביגדור, 2004. "תכנית לחילופי שטחים בין ישראל לפלסטינים", כנס הרצליה החמישי על מאזן החוסן והביטחון הלאומי נוח התמורות האסטרטגיות, המרכז הבינתחומי הרצליה, דצמבר 2004.
- ליברמן, אביגדור, 2006. "חייבים משטר נשיאותי", **ynet**, 7.9.2006.
- ליברמן, אביגדור, 2009. "בלי נאמנות – אין אזרחות", **TheMarker**, 7.1.2009.
- ליברמן, אביגדור, 2019. "לעצור את ההקצנה החרדית", **ynet**, 30.4.2019.
- ליס, יהונתן, 2009. "המדינה דמוקרטית ליהודים ויהודית לערבים", **הארץ**, 22.12.2009.
- ליס, יהונתן, 2011. "בלחץ לבני, דיכטר גנז את הצעת חוק הלאום", **הארץ**, 14.11.2011.
- ליס, יהונתן, 2013א. "בנט: 'סיכמתי עם לפיד שלא אכנס בלעדיו: לפיד עמד במילתו, עכשיו תורנו'", **הארץ**, 3.3.2013.
- ליס, יהונתן, 2013ב. "נתניהו וליברמן סיכמו על העלאת אחוז החסימה ל-3.25%", **הארץ**, 26.12.2013.
- ליס, יהונתן, 2014א. "הכנסת אישרה את חוק הגיוס ועיגנה משאל עם בחוק יסוד", **הארץ**, 13.3.2014.
- ליס, יהונתן, 2014ב. "מהלומה לנתניהו: בית הדין של הליכוד ביטל הקדמת הפריימריז ושריון מועמדים", **הארץ**, 15.12.2014.
- ליס, יהונתן, 2015. "ליברמן הודיע: לא נצטרף לקואליציה של נתניהו", **הארץ**, 4.5.2015.

- ליס, יהונתן, 2016. "אורלי לוי-אבקסיס פורשת מישראל ביתנו", **הארץ**, 19.5.2016.
- ליס, יהונתן, 2019. "נתניהו בכנס חירום של הליכוד: חברי הרשימה המשותפת רוצים להשמיד את המדינה", **הארץ**, 17.11.2019.
- ליס, יהונתן, 2020. "לפיד: גנץ נכנע ללא קרב וזחל אל נתניהו, שלא ימכור שעשה זאת לטובת המדינה", **הארץ**, 26.3.2020.
- ליס, יהונתן, 2021. "לפיד: הצעתי לבנט להיות ראשון ברוטציה, נמשכים המגעים בין השניים", **הארץ**, 5.4.2021.
- ליס, יהונתן, ויוסי ורט, 2003. "מצנע יאמר היום לשרון: לא נצטרף לממשלתך", **הארץ**, 3.2.2003.
- ליס, יהונתן, וחיים לוינסון, 2018. "טלטלה במרצ: זהבה גלאון ואילן גילאון לא יתמודדו על ראשות המפלגה", **הארץ**, 28.2.2018.
- לם, אמירה, 2014. "כחלון חוזר: הליכוד קיפל את הדגל החברתי", **ynet**, 8.4.2014.
- לנדאו, דוד, 2003. "חד-צדדי, גם אם לא חד-משמעי", **הארץ**, 14.11.2003.
- לפיד, יאיר, 2012. "למה אני הולך לפוליטיקה", **ידיעות אחרונות**, 13.1.2012.
- מבקר המדינה, 2010. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת חשבונות סיעות האם ורשימות מועמדים משותפות שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 2008", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מבקר המדינה, 2012ב. "דוח ביקורת על ניהול נכסי דלא נידי של מפלגות המיוצגות בכנסת", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מבקר המדינה, 2014א. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת חשבונות הסיעות ורשימות המועמדים לתקופת הבחירות לכנסת התשע עשרה", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מבקר המדינה, 2014ב. "דוח על תוצאות ביקורת חשבונות סיעות האם שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2013", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

- מבקר המדינה, 2016. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת התשע עשרה לתקופה 1.2.13 עד 31.12.14 ולתקופה 1.1.15 עד 31.3.15", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מבקר המדינה, 2018. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.1.17 עד 31.12.17", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מבקר המדינה, 2021. "דוח על תוצאות ביקורת חשבונות סיעות האם שהשתתפו בבחירות לרשויות המקומיות באוקטובר 2018 - דוח השלמה", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- מגל, יניב, 2016. **סרוגים בקנה: סיפור השתלבות הציונות הדתית בצה"ל**, תל אביב: ידיעות אחרונות-חמד.
- מועלם, מזל, 1999. "מאוכזבי רשימת המרכז לוחצים על המנהיגים במאמץ לשפר את מיקומם", **הארץ**, 18.3.1999.
- מועלם, מזל, 2000. "מרכז העבודה הודיע על תמיכה בברק", **הארץ**, 1.12.2000.
- מועלם, מזל, 2003. "חברי כנסת ושרים מוחים: יותר מדי אירועים של חברי מרכז", **הארץ**, 9.9.2003.
- מועלם, מזל, 2004א. "כ-20 אלף מתפקדים למפלגת השמאל החדשה יחד", **הארץ**, 17.2.2004.
- מועלם, מזל, 2004ב. "שרון פיטר את השרים אביגדור ליברמן ובני אלון", **הארץ**, 4.6.2004.
- מועלם, מזל, 2004ג. "פרס תוקף נתניהו: מוביל מדיניות של קפיטליזם חזירי", **הארץ**, 21.6.2004.
- מועלם, מזל, 2005א. "שרי העבודה תוקפים את פרץ: הוא מביך אותנו", **הארץ**, 14.11.2005.
- מועלם, מזל, 2005ב. "בלילה שרון החליט, בצהריים כבר נערכה ישיבת הסיעה", **הארץ**, 21.11.2005.
- מועלם, מזל, 2006. "קטטות היום שאחרי החלו כבר שבועות לפני התוצאות העגומות", **הארץ**, 31.3.2006.

- מועלם, מזל, 2007. "אולמרט: אני לא פופולרי, אבל אני כאן כדי לעבוד",
הארץ, 15.3.2007.
- מועלם, מזל, 2008. "נתניהו לש"ס: אל תיכנסו לממשלה", הארץ, 15.10.2008.
- מועלם, מזל, 2012. "ההסכם נחשף: כך הוחמצה ממשלת אחדות לבני-נתניהו",
nrg, 5.9.2012.
- מועלם, מזל, ויובל אזולאי, 2006. "נתניהו הכריז שלא יתפטר בגלל ההפסד",
הארץ, 28.3.2006.
- מועלם, מזל, יוסי ורטור, וגדעון אלון, 2006. "ראש הממשלה פועל לאשר את
מינוי ליברמן לשר כבר מחר", הארץ, 23.10.2006.
- מועלם, מזל, יובל יועז, וגדעון אלון, 2006. "סיעת קדימה אישרה את מינוי
אהוד אולמרט לממלא מקום זמני של שרון כיו"ר המפלגה", TheMarker,
16.1.2006.
- מוצטפא, מוהנד, 2005. "הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני
בישראל: התחזקותה של החמולה ושקיעת המפלגות", בתוך: אלי רכס ושרה
אוסצקי-לזר (עורכים), הבחירות המונציפיליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003):
חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח
התיכון ואפריקה - אוניברסיטת תל אביב וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 18-24.
- מילשטיין, מיכאל, 2021. "הצבעת הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-24: ניתוח
ממצאים ומגמות", הרצליה: המכון למדיניות ואסטרטגיה - הבינתחומי הרצליה.
- מלאך, גלעד, 2015. "הקטר החרדי עזב את התחנה", ynet, 27.8.2015.
- מלאך, גלעד, 2018. "כוחן של המפלגות החרדיות ברשויות המקומיות בישראל",
פרלמנט 82.
- מלאך, גלעד, תמר הרמן, ואור ענבי, 2020. "משבר האמון של הצעירים החרדים",
אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 29.9.2020.
- מלכי, אלירן, 2016. "מירי רגב: 'מה שווה התאגיד אן אנחנו לא שולטים בו?'",
כלכליסט, 31.7.2016.

- מנדילוב, יונתן, 1999. "המאבק הכפול של הליכוד: בין הפטיש לסדן", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 233-262.
- מנדילוב, יונתן, 2001. "הליכוד בבחירות 1999: מרוץ אל תוך הכישלון", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 283-314.
- מנדילוב, יהונתן, 2008. "אסטרטגיית המפלגות בבחירות 2006: קדימה, הליכוד, העבודה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 261-299.
- מעריב, 2018. "בנט: 'בג"ץ דורס את רצון העם וקושר את ידי הממשלה'", **מעריב**, 22.4.2018.
- מפלגת גשר, 2019. "חכנית עבודה: מפלגת גשר", **מרץ** 2019.
- מרזל, יגאל, 2004. **המעמד החוקתי של מפלגות פוליטיות**, שריגים-ליאון: נבו.
- מרסיאנו, אילן, 2003. "שרון הותקף בסיעתו והשיב: צריך לסיים את הכיבוש", **ynet**, 26.5.2003.
- מרסיאנו, אילן, ואטילה שומפלבי, 2003א. "הליכוד וישראל בעלייה התאחדו לסיעה בת 40 מנדטים", **ynet**, 6.2.2003.
- מרסיאנו, אילן, ואטילה שומפלבי, 2003ב. "סיעת המפד"ל תמליץ למרכז המפלגה לפרוש מהממשלה", **ynet**, 9.10.2003.
- מרצ, 2010. "דו"ח הוועדה לבדיקת מצבה של מרצ על רקע תוצאות הבחירות לכנסת ה-18 (2009)".
- נבו, דורון, 2012. **שחיתות פוליטית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נוביק, עקיבא, ומורן אזולאי, 2013. "הרב עובדיה נגד הבית היהודי: בית של גויים", **ynet**, 20.1.2013.
- נויברגר, בנימין, 1991. **המפלגות בישראל: התפתחותן, ארגונן ומעמדן במערכת הפוליטית**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

- נויברגר, בנימין, 1995. "מגמות בהתארגנות הפוליטית של ערביי ישראל", בתוך: אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), **הפוליטיקה הערבית בישראל: על פרשת דרכים**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה - אוניברסיטת תל אביב, עמ' 35-45.
- נויברגר, בנימין, 1997. **המפלגות בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נויברגר, בנימין, 2001. "בין אידיאולוגיה וסוציולוגיה: המפלגות בישראל 1950-2000", **מדינה וחברה** 1 (1): 79-87.
- נחשוני, קובי, 2008. "יו"ר הבית היהודי: פרופ' דניאל הרשקוביץ", **ynet**, 8.12.2008.
- נחשוני, קובי, 2013. "דרעי מונה ליו"ר ש"ס: נהיה אופוזיציה לוחמת", **ynet**, 3.5.2013.
- נחשוני, קובי, 2014. "אלי ישי פרש מש"ס: העם רוצה אחדות", **ynet**, 15.12.2014.
- נחשוני, קובי, 2015. "מנהיג הפלג הליטאי הירושלמי מחרים את הבחירות", **ynet**, 17.3.2015.
- נחשוני, קובי, 2021. "זעם במפלגות החרדיות על ברית סמוטריץ'-נתניהו: 'ביבי הלך לנו על הראש'", **ynet**, 24.3.2021.
- נחשוני, קובי, ומורן אזולאי, 2017. "ליצמן התפטר: הפכו את יום השבת ליום השיפוץ הלאומי", **ynet**, 26.11.2017.
- נחשוני, קובי, ואיתמר אייכנר, 2019. "נתניהו הגיב: 'מסע ציד חסר תקדים, עלילת דם'", **ynet**, 28.2.2019.
- נחשוני, קובי, ורועי רובינשטיין, 2019. "דרעי מאשים את נתניהו: כפיות טובה, אנחנו בצרה", **ynet**, 7.4.2019.
- ניר, תומר, 2013. "התמונה האמיתית: נפתלי בנט ספג תבוסה בירושלים ונכשל בערים הגדולות", **אתר סרוגים**, 23.10.2013.
- סגל, אודי, 2009. "זה מה שהציע אולמרט לאבו מאזן במו"מ", **N12**, 26.3.2009.

- סופר, רוני, 2007. "לבני שברה שתיקה: אולמרט צריך להתפטר", **ynet**, 2.5.2007.
- סיני, רותי, 2006. "העבודה ויתרה על התיקים החברתיים", **הארץ**, 24.4.2006.
- סמוטריץ', בצלאל, 2017. "תוכנית ההכרעה: המפתח לשלום נמצא בימין", **השילוח** 6: 81-101.
- עבו, אופיר, פני יובל, וגיא בן-פורת, 2010. "משמאל ל-small? על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני, 1992-2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 67-100.
- עזרא, חזקי, 2008. "מפלגת הימין תקרא: הבית היהודי", **ערוץ 7**, 19.11.2008.
- עמית, חגי, 2021. "150 אלף מצביעי ליכוד עברו צד. למי הם הצביעו ומי הזוכות של הרגע האחרון", **הארץ**, 27.3.2021.
- ענבי, אור, ותמר הרמן, 2021. "האומנם שני גושים? עמדות הבוחרים בנושאים הפוליטיים המרכזיים", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 14.3.2021.
- פדהצור, עמי, 2000. **מפלגות הימין הקיצוני בישראל: מצמיחה לדעיכה? תל אביב: רמות**.
- פדהצור, עמי, ואריה פרליגר, 2004. "האתגר של מפלגות קיצוניות למשטרים דמוקרטיים: ישראל כדוגמה", **תרבות דמוקרטית** 8: 73-108.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה, 1994. "המאבק על המובן מאליו", **נגה: כתב עת פמיניסטי** 21.
- פולק, אורי, 2012. "המפד"ל בחובות של למעלה מ-35 מיליון ש"ח", **אתר כיפה**, 1.7.2012.
- פונד, יוסף, 2013. "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית", **ישראל** 21: 143-177.
- פוקס, עמיר, דנה בלאנדר, ומרדכי קרמניצר, 2015. **חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פוקסמן-שע"ל, משה, 2011. "משנתה הכלכלית-חברתית של תנועת החרות", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה**, ירושלים: כרמל, עמ' 173-191.

פוקסמן-שע"ל, משה, 2021. **גבירותיי ורבותיי, מהפך**. ירושלים: הוצאת סלע מאיר.

פורטוגלי, מנחם, יוסף גולדשטיין, ואופירה גראוויס קובלסקי, 2020. **המפלגה הליברלית בישראל: לידתה, פועלה וניצחון דרכה**, תל אביב: המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש יוסף ספיר.

פילוט, אדריאן, ושחר אילן, 2017. "ליברמן מתנגד לאישור חוק הגיור הממלכתי; דרעי: החוק יעבור", **כלכליסט**, 25.6.2017.

פילק, דני, 2010. "אנחנו העם (אתם לא!): פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל", **עיונים בתקומת ישראל** 20: 28-48.

פיקאר, אבי, 2007. "הבחירה בש"ס: התשובה הרציונאלית למצוקה האמוצינאלית", **תרבות דמוקרטית** 11: 151-201.

פישר, נתנאל, 2015. **אתגר הגיור בישראל: ניתוח מדיניות והמלצות**, מחקר מדיניות 103, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פלד, יואב, 2001א. "חידה ושמה ש"ס", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראלי**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 52-74.

פלד, יואב, 2001ב. "הצלחתה האלקטורלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על-פי מודל חלוקת העבודה התרבותית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 137-169.

פלדמן, ענת, 2006. "הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד, עמ' 405-442.

פלסנר, יוחנן, 2012. "דין וחשבון של ח"כ יוחנן פלסנר יו"ר הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל" - הוועדה לקידום השוויון בנטל.

פפר, אנשיל, 2002. "מי בכלל זוכר שהרב פסק כי פיקוח נפש דוחה שטחים", **הארץ**, 1.12.2002.

פרידמן, מנחם, 1982. "מטראומת הסחף לתחושת ביטחון ועליונות", **מגוון: לשאלות חברה ומדינה**: 9-14.

פרידמן, מנחם, 1990. "ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל", בתוך: רדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה: רציפות ותמורות**, חיפה: מוסד הרצל, עמ' 47-73.

פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרס, יוחנן, ואפרים יער-יוכטמן, 1998. **בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ושלוש בתודעה הישראלית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פרסיקו, תומר, 2017. "ההכרעה של סמוטריץ'", **הארץ**, 14.5.2017.

פרסיקו, תומר, 2019. "מדוע החרדים מעדיפים את הימין", **הארץ**, 4.7.2019.

צוקר, דניאל, 2017. "משותפת או מודרת? הרשימה המשותפת בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 103-123.

צור, אלי, 1998. **נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954**, ירושלים: מוסד ביאליק.

ציגלמן, ענת, 1999. "ברוב של 62% נבחר שריד לראשות מרצ", **הארץ**, 10.2.1999.

צימוקי, טובה, ומורן אזולאי, 2017. "שקד ובנט מקדמים חוק יסוד נגד פסילת החוקים בבג"ץ", **ynet**, 15.9.2017.

קדימה, 2006. "תוכנית פעולה", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

קדימה, 2012. "תעודת הזהות הרעיונית", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

קוזין, יניר, 2017. "אבו מאזן מחפש סיבה לברוח מהסדר מדיני, הוא נמצא בחיים בזכות ישראל", **מעריב**, 15.12.2017.

קוזין, יניר, 2018. "מסורת של עזיבות: דרכו של ליברמן רצופה התפטרויות", **מעריב**, 15.11.2018.

קונסטנטינוב, וצ'סלב, 2008. "העלייה ה'רוסית' והבחירות מ-1992 עד 2006: גיבוש ישראל השלישית?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 135-171.

קונסטנטינוב, וצ'סלב, ורעות איצקוביץ'-מלכה, 2017. "העלייה מברית המועצות לשעבר בפוליטיקה הישראלית: על פרשת דרכים", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 122-144.

קופמן, אילנה, ורחל ישראלי, 1999. "מכולם יוצא אחד": ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות 1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-147.

קוריאל, אילנה, 2012. "בנט: נגד נישואים אזרחיים, הרבנות על הפנים", *ynet*, 25.12.2012.

קורן, דני, 1994. **זמן באפור: ממשלות האחדות הלאומית 1984-1990**, תל אביב: זמורה-ביתן.

קורן, דני (עורך), 1998. **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קורן, דני, ובוועז שפירא, 1997. **קואליציות: הפוליטיקה הישראלית, 50 שנים - 100 אירועים**, תל אביב: זמורה-ביתן.

קים, חנה, וצבי גילת, 1992. "לוי: 50 אחוז מחברי המרכז לא רוצים את דוד לוי בכנסת", *ידיעות אחרונות*, 28.2.1992.

קימרלינג, ברוך, 1999. "בחירות כזירת מאבק על זהות קיבוצית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 35-56.

קלמן, ארי, 2018. "ועדת השמונה תכנס: אלו הם הקרבות הפנימיים", **אתר בחדרי חרדים**, 20.8.2018.

קלמן, ארי, 2019. "דרעי: לא פוסל אפשרות שלא נעבור את אחוז החסימה", **אתר בחדרי חרדים**, 7.4.2019.

קמפינסקי, אהרון, 2021. **זבולון המר: ביוגרפיה פוליטית**, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

קמפינסקי, אהרון (בהכנה). "המפד"ל לימין": המפד"ל כאופוזיציה לממשלות העבודה 1992-1996", **ציננות דתית: היסטוריה, רעיון וחברה**, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

קנולר, אפרת, 2017. **מפלגות המרכז בישראל: בין הימין לבין השמאל**, תל אביב: רסלינג.

קניג, עופר, 2004. "מפלגות ערביי ישראל במבט השוואתי: מחסום השוליות והדילמה של השפעה מול מחאה", **תרבות דמוקרטית** 8: 109-143.

קניג, עופר, 2006. "בחירה והדחה של מנהיגי מפלגות: ישראל במבט השוואתי", בתוך: גדעון רהט (עורך), **בחירת מועמדים בישראל: המצוי והרצוי**, תל אביב: המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש יוסף ספיר, עמ' 38-57.

קניג, עופר, 2012. "שיטת הפריימריז בישראל אחרי עשרים שנה: מאזן ביניים", **המרחב הציבורי** 7: 131-154.

קניג, עופר, 2015. "הליכוד הכריע נגד ביטול הפריימריז", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 15.6.2015.

קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.

קניג, עופר, וחן פרידברג, 2020. "האם הכנסת משקפת את החברה הישראלית? תמורות בפערי ייצוגיות 1977-2019", **עיונים** 33: 247-279.

קניג, עופר, ואנה קנפלמן, 2013. "דעיכת המפלגות הגדולות: ישראל במבט השוואתי", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-183.

קניג, עופר, וגדעון רהט, 2019. **שויון הזדמנויות בהליכי בחירת מועמדים לכנסת**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קניג, עופר, גדעון רהט, וראובן חזן, 2004. "האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה ותוצאותיהם הפוליטיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 53-90.

- קניג, עופר, גדעון רהט, אור טוטנאור, ומיכאל פיליפוב, 2014. **פחות תמורת יותר: חברי מפלגות בישראל**, מחקר מדיניות 102, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קרא, ברוך, 2003. "היועץ אישר את חקירת החשדות החדשים נגד שרון", **הארץ**, 7.1.2003.
- קרני, יובל, 2019א. "גנץ בנאומו הראשון: נקים בי"ח נוסף בצפון ובי"ח נוסף בדרום", **כלכליסט**, 29.1.2019.
- קרני, יובל, 2019ב. "גנץ ולפיד הודיעו על איחוד ורוטציה, אשכנזי מצטרף", **ynet**, 21.2.2019.
- ריבד, ברק, 2015. "נתניהו מתנער סופית מנאום בר אילן: אם אבחר, לא תקום מדינה פלסטינית", **הארץ**, 16.3.2015.
- ריבד, ברק, אהרן רבינוביץ', ויהונתן ליט, 2017. "בלחץ המפלגות החרדיות: הממשלה נסוגה ממתווה התפילה בכותל", **הארץ**, 25.6.2017.
- רבינוביץ', אהרון, 2018א. "החברה החרדית עומדת בפני מבחן הנהגה מכריע", **הארץ**, 24.10.2018.
- רבינוביץ', אהרון, 2018ב. "ש"ס חטפה מכה בבחירות המקומיות, אבל רחוקה מההתרסקות שחזו לה", **הארץ**, 4.12.2018.
- רביצקי, אביעזר (עורך), 2006. **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד ומרכז יצחק רבין.
- רהט, גדעון, 2001. "התפתחות השיטות לבחירת המועמדים ביס סוער של שינויים: ניסיון הסתגלות ללא סיכויי הצלחה?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 382-353.
- רהט, גדעון (עורך), 2006. **בחירת מועמדים בישראל: המצוי והרצוי**, תל אביב: המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש יוסף ספיר.
- רהט, גדעון, 2010. "התוצאות הפוליטיות של שיטות בחירת המועמדים לכנסת ה-18", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 298-267.

רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכב(ים): מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית**, מחקר מדיניות 145, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, 2022. "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, שלומית ברנע, חן פרידברג, ועופר קניג (עורכים), 2013. **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, ואסף שפירא, 2015. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית 2015", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 16.3.2015.

רהט, גדעון, אסף שפירא, ומיכאל פיליפוב, 2013. "מדד הדמוקרטיה מפלגתית ערב בבחירות 2013", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 13.1.2013.

רהט, גדעון, ונטע שר-הדר, 1999א. **איך נבחרים חברי הכנסת? בחירת מועמדי המפלגות לרשימה לכנסת ולראשות הממשלה 1995-1997**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, ונטע שר-הדר, 1999ב. "הפריימריס המפלגתיים של 1996 ותוצאותיהם הפוליטיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 297-330.

רהט, מנחם, 1992. "יואש צידון הפסיד בקרב על המקום השני לרופא אלמוני מתל עדשים", **מעריב**, 15.4.1992.

רהט, מנחם, 1998. **ש"ס - הרוח והכוח: איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית**, בני ברק: אלפא תקשורת.

רהט, מנחם, 2004. "נכשלו המגעים: ראש הממשלה לא יעכב התקציב", **מעריב**, 30.11.2004.

רהט, מנחם, ומיה בנגל, 2005. "אפי איתם הודח מראשות המפדל", **ynet מעריב**, 14.2.2005.

רובין, עמיחי, 2012. "בן ארי ומרזל נפרדו ממפלגתו של הרב וולפא", **אתר סרוגים**, 31.10.2012.

רובינשטיין, אמנון, 1982. **נסיון פוליטי מסוים**, ירושלים: עידנים.

רודניצקי, אריק, 2010. "הבחירות המקומיות 2008 ביישוב הערבי והדרוזי: תוצאות ומגמות", בתוך: אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 23-39.

רודניצקי, אריק (עורך), 2013א. "תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 בציבור הערבי והדרוזי", **עדכן הערבים בישראל: הפוליטיקה הערבית בישראל והבחירות לכנסת ה-19**, גיליון מספר 3, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב, עמ' 16-20.

רודניצקי, אריק (עורך), 2013ב. **עדכן הערבים בישראל: הבחירות לרשויות המקומיות 2013**, גיליון מספר 1, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב.

רודניצקי, אריק (עורך), 2014. **עדכן הערבים בישראל: הבחירות לרשויות המקומיות 2013**, גיליון מספר 2, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב.

רודניצקי, אריק, 2015. **המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית"**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רודניצקי, אריק, 2018. "הבחירות לרשויות המקומיות ביישובים הערביים: מבט על", **ביאן: הערבים בישראל** 15: 3-6.

רודניצקי, אריק, 2020. **השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת: הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי**, מחקר מדיניות 148, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רוזנר, שמואל, וקמיל פוקס, 2018. **יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית**, חבל מודיעין וירושלים: דביר המכון למדיניות העם היהודי.

רוחאנא, נדים, נביל סאלח, ונימר סולטאני, 2004. "לא משפיעים אך מצביעים: על הצבעת המיעוט הפלסטיני בבחירות לכנסת השש עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 311-348.

רוחאנא, נדיס, אמטאנס שחאדה, ואריז' סבאע' ח'ורי, 2010. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131–170.

רכס, אלי, 1986. "בין קומוניזם ללאומיות: רק"ח והמיעוט הערבי בישראל (1965–1973)", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

רכס, אלי, 2008. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 201–232.

רכס, אלי, ואריק רודניצקי (עורכים), 2006. **עדכן בחירות 2006: הפוליטיקה הערבית לקראת הבחירות לכנסת ה-17** גיליון מספר 2, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה – אוניברסיטת תל אביב.

רמון, חיים, 2005. "המפץ כבר כאן", **ידיעות אחרונות**, 4.3.2005.

רמון, חיים, 2008. "נאום בסוגיית חוק ביטוח בריאות ממלכתי בוועידת מפלגת העבודה ('נאום הלווייתנים)', 30 בינואר 1994", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **אנו מכריזים בזאת: 60 נאומים נבחרים בתולדות ישראל**, אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן, עמ' 216–217.

רשם המפלגות, 1996. "דו"ח: סיכום תוצאות בדיקת המתפקדים הכפולים".

רשם המפלגות, 2020. **אתר משרד המשפטים, רשות התאגידים**, מאגר מידע על מפלגות רשומות.

רשם המפלגות, 2021. "הודעה על הגשת בקשה לשינוי מטרות המפלגה בפנקס המפלגות לפי חוק המפלגות התשנ"ב-1992" [יש עתיד].

רשם המפלגות, 2022. **אתר משרד המשפטים, רשות התאגידים**, מאגר מידע על מפלגות רשומות.

שביט, ארי, 2002. "מנהיג מחכה לאות", **הארץ**, 20.3.2002.

שביט, ארי, 2003. "שרון: המהלך בעיראק יצר הזדמנות עם הפלשת'ינים ואסור לזנוח אותה", **הארץ**, 13.4.2003.

שביט, ארי, 2009. "שאל מופז אומר כי בבחירת ציפי לבני לראשות קדימה נעשו מעשים על סף הפילי", **הארץ**, 30.12.2009.

- שגב, עמירה, 1998. "פואד הולך, הסניפים מרוסקים", **הארץ**, 30.8.1998.
- שדה, שוקי, 2018. "מחוקק הלאום ועד מימון לטרטים: כך פועל מתחת לרדאר מכון הבית של הבית היהודי", **TheMarker**, 26.9.2018.
- שדמי, תומר, 2000. "דוד לוי התפטר, הכנסת פיזרה את עצמה", **ynet**, 2.8.2000.
- שדמי, תומר, ולינוי בר־גפן, 2000. "ברק: 'כנראה שאין פרטנר לשלום'", **ynet**, 7.10.2000.
- שובל, לילך, 2018. "ליברמן יוצא למתקפה: 'אבו מאזן רוצה לשחוט אותנו'", **ישראל היום**, 31.1.2018.
- שולצינר, דורון, 2020. "דמוקרטיה בנפילה חופשית", **הארץ**, 9.7.2020.
- שומפלבי, אטילה, 2003. "מכה קשה לאיתם במרכז המפד"ל", **ynet**, 1.12.2003.
- שומפלבי, אטילה, 2005א. "המיקרופון נותק, שרון עזב את מרכז הליכוד", **ynet**, 25.9.2005.
- שומפלבי, אטילה, 2005ב. "מהפך בעבודה: עמיר פרץ נבחר לראשות המפלגה", **ynet**, 10.11.2005.
- שומפלבי, אטילה, 2005ג. "שרון: החיים בליכוד הפכו לבלתי נסבלים", **ynet**, 21.11.2005.
- שומפלבי, אטילה, 2006. "חברת הכנסת גלאון: אנשים הצביעו מרצ למרות ביילין", **ynet**, 30.4.2006.
- שומפלבי, אטילה, 2008א. "ליברמן פרש מהממשלה: טיבי מסוכן מנסראללה", **ynet**, 16.1.2008.
- שומפלבי, אטילה, 2008ב. "מועצת החכמים הכריעה: ש"ס מחוץ לממשלה", **ynet**, 24.10.2008.
- שומפלבי, אטילה, 2008ג. "ברק: מה הביאה קדימה? התנתקות ומלחמה", **ynet**, 6.11.2008.
- שומפלבי, אטילה, 2009. "מורדי העבודה עוזבים, נערכים להקים מפלגה", **ynet**, 5.6.2009.

- שומפלבי, אטילה, 2010. "מופז באולטימטום: פריימריז או שקדימה תפוצל",
ynet, 11.2.2010.
- שומפלבי, אטילה, 2012. "גורלה הפוליטי של לבני תלוי בתומכי אריק שרון",
ynet, 25.3.2012.
- שומפלבי, אטילה, 2014. "נתניהו פיטר את לפיד ולבני", ynet, 2.12.2014.
- שומפלבי, אטילה, וקובי נחשוני, 2012. "התפטרות ויינרוט: נתניהו מנסה לפוצץ
את העסק", ynet, 2.7.2012.
- שומר, יעל, 2020. "ייצוג נשים בישראל: בין בחירות פנימיות למנגנוני הבטחת
ייצוג", בתוך: מיכל שמיר, חנה הרצוג ונעמי חזן (עורכות), **פערים מגדריים
בפוליטיקה בישראל**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד,
עמ' 234-258.
- שחאדה, אמטאנס, 2015. "הצבעה כביטוי לאינטרס קולקטיבי: המצביעים
הערבים בבחירות 2013", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל - 2013**,
ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 225-254.
- שחף, טל, ויעקוב איברהים, 2012. "מבוא", בתוך: דליה שינדלין והישאם
ג'ובראן, **ההשתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל: מחקר עמדות
לקראת הבחירות לכנסת ה-19**, לוד: יוזמות קרן אברהם, עמ' 7-15.
- שטבון, יוני, 2014. "שטבון: למה פרשתי מהבית היהודי?", **אתר סרוגים**,
20.12.2014.
- שטרן, ידידה צ', וחיים זיכרמן, 2013. **בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה:
מתווה לגיוס חרדים לצה"ל**, הצעה לסדר 3, ירושלים: המכון הישראלי
לדמוקרטיה.
- שטרסלר, נחמיה, 2012. "רבין מתהפך בקברו", **TheMarker**, 21.11.2012.
- שיפטן, דן, 2002. "זהותם החדשה של הח"כים הערבים", **תכלת** 13: 23-48.
- שירה, בן ציון, 1976. **תנועת שינוי: ממחאה למפלגה**, תל אביב: שירה.
- שלו, טל, ויואב איתאל, 2019. "נתניהו בפייסבוק: ערביי ישראל רוצים להשמיד
אותנו; עודה: פסיכופט", **וואלה!**, 11.9.2019.

שלו, מיכאל, וגל לוי, 2004. "המנצחים והמפסידים של 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 247-276.

שלום שטרית, סמי, 2004. **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה - 1948-2003**, תל אביב: עם עובד.

שלזינגר, יהודה, 2012. "המפד"ל נעלמה מהמפה", **ישראל היום**, 20.8.2012. שלזינגר, יהודה, 2018. "לפיד: נצביע נגד חוק הגיוס, גמרנו להיות פראיירים", **ישראל היום**, 24.12.2018.

שלזינגר, יהודה, 2020. "נתניהו מכר את כל הימין כדי להישאר ראש ממשלה", **ישראל היום**, 21.5.2020.

שם-אור, יונתן, 2019. "מי הרג את מפלגת העבודה?", **ליברל** 59: 59-67.

שמואלי, סמדר, 2002. "זאבי פורש ממולדת לאחר תבוסתו", **ynet**, 20.5.2002.

שמיר, מיכל, רפאל ונטורה, אשר אריאן, ואורית קדר, 2008. "קדימה במערכת מפלגתית מתרופפת", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2006**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-61.

שמיר, שלמה, 2016. "חזון שרון: הביוגרפיה חדשה על אריאל שרון מציגה דמות רבת סתירות", **מעריב**, 2.4.2016.

שניידר, טל, 2019. "ליברמן: 'לא נשתחף בממשלת הלכה, נצביע בעד פיזור הכנסת'", **גלובס**, 27.5.2019.

ש"ס, 2006. "מסמך עקרונות תנועת ש"ס לצדק חברתי", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

שפירא, אסף, 2013. "פיצול סיעה במציאות פרלמנטרית משתנה", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 274-283.

שפירא, אסף, ואביטל פרידמן, 2019. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית 2019", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 8.4.2019.

- שפירא, אסף, ואור ענבי, 2019. "מועדון המצביעים", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 3.4.2019.
- שפירא, אסף, וגדעון רהט, 2015. "מדד הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית: פיתוח, יישום ותוצאות", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל - 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 130-162.
- שפירא, אסף, עופר קניג, חן פרידברג, ורעות איצקוביץ'-מלכה, 2013. **ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי**, מחקר מדיניות 99, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפירא, אסף, עופר קניג, וגדעון רהט (עורכים), 2021. **שיקום המפלגות בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפירא, יונתן, 1989. **לשלטון בחרתנו - דרכה של תנועה החרות: הסבר סוציולוגי-פוליטי**, תל אביב: עם עובד.
- שקד, איילת, 2016. "מסילות אל המשילות", **השילוח** 1: 37-55.
- שרגאי, נדב, 1996. "הליכוד אישר קווי מדיניות הכוללים נכונות להידבר עם הרשות הפלסטינית", **הארץ**, 26.4.1996.
- שרגאי, נדב, 1999. "מרכז המפד"ל דחה סעיפים נציים במצע המפלגה", **הארץ**, 26.1.1999.
- שרגאי, נדב, 2000. "לוי: לא אתמודד מול אפי איתם; נסכם יחד מי ינהיג את המפד"ל", **הארץ**, 1.12.2000.
- שרגאי, נדב, 2004. "אורלב התפטר והעריך: פרישת המפד"ל תוליך לבחירות", **הארץ**, 9.11.2004.
- שרגאי, נדב, 2008. "ח"כ אלדד הצטרף למפלגה ימנית חדשה - התקווה", **הארץ**, 4.11.2008.
- שרגאי, תולי, 2001. "בחזרה לרבין האיש", **וואלה!**, 28.10.2001.
- שריד, יוסי, 1996. "מרצ מתאחדת", **במרצ** 5, דצמבר 1996.
- ששון-עזר, שירלי, 2011. "בליכוד לא ממהרים להחזיר חובות ציבוריים - גירעון של 55 מיליון שקל ונכסים ב-150 מיליון", **כלכליסט**, 21.4.2011.

דוחות מבקר המדינה ששימשו להכנת התרשימים בנושא מימון המפלגות

מבקר המדינה, 1999. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת הארבע עשרה לתקופה 1.1.1998 עד 31.12.1998", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2002. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת החמש עשרה לתקופה 1.6.1999 עד 28.2.2001", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2003. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת החמש עשרה לתקופה 1.3.01 עד 31.12.02", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2005. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השש עשרה לתקופה 1.3.2003 עד 31.12.2004", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2007. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השש עשרה לתקופה 1.1.05 עד 31.12.05 ולתקופה 1.1.06 עד 30.4.06", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2008. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השבע עשרה לתקופה 1.5.06 עד 31.12.07", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2010. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השבע עשרה לתקופה 1.1.08 עד 31.12.08 ולתקופה 1.1.09 עד 28.2.09", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2011. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השמונה עשרה לתקופה 1.3.09 עד 31.12.10", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2012א. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת השמונה עשרה לתקופה 1.1.11 עד 31.12.11", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2018. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.4.15 עד 31.12.15 ולתקופה 1.1.16 עד 31.12.16", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2021. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים לתקופה 1.1.18 עד 31.12.18", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2021. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים ואחת לתקופה שבין 1.5.19 ל-30.9.19", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

מבקר המדינה, 2022. "דין וחשבון על תוצאות ביקורת החשבונות השוטפים של הסיעות בכנסת העשרים ושתיים לתקופה שבין 1.10.19 ל-31.3.20", משרד מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.

Aharoni, Yair, 1998. "The Changing Political Economy of Israel," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 555: 127-146.

Aldrich, John H., 2011. *Why Parties? A Second Look*, Chicago: University of Chicago Press.

Arian, Alan, and Samuel H. Barnes, 1974. "The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability," *The Journal of Politics* 36 (3): 592-614.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 1995. "Two Reversals: Why 1992 Was Not 1977," in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel - 1992*, Albany, NY: SUNY Press, pp. 17-53.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 2008. "A Decade Later, the World Had Changed, the Cleavage Structures Remained: Israel 1996-2006," *Party Politics* 14 (6): 685-705.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37-51.

Bar-Ilan, Judith, Jenny Bronstein, and Noa Aharony, 2015. "Israeli Parties and Party Leaders on Facebook During the 2013 Election Campaign," iConference 2015 Proceedings.

Barnea, Shlomit, and Gideon Rahat, 2007. "Reforming Candidate Selection Methods: A Three-Level Approach," *Party Politics* 13 (3): 375-394.

Barnea, Shlomit, and Gideon Rahat, 2011. "Out with the Old, In with the 'New': What Constitutes a New Party?," *Party Politics* 17 (3): 303-320.

Benoit, Kenneth, and Michael Laver, 2006. *Party Policies in Modern Democracies*, London: Routledge.

Bick, Etta, 1995. "Fragmentation and Realignment: Israel's Nationalist Parties in the 1992 Elections," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD, and Jerusalem: Rowman & Littlefield and Jerusalem Center for Public Affairs, pp. 67-101.

Bick, Etta, 1998. "Sectarian Party Politics in Israel: The Case of Yisrael Ba'Aliya, the Russian Immigrant Party," *Israel Affairs* 4 (1): 121-145.

Bick, Etta, 2000. "The Shas Phenomenon and Religious Parties in the 1999 Elections," *Israel Affairs* 7 (2-3): 55-100.

Bick, Etta, 2004. "A Party in Decline: Shas in Israel's 2003 Elections," *Israel Affairs* 10 (4): 98-129.

Cohen, Asher, 2007. "The Religious Parties in the 2006 Election," *Israel Affairs* 13 (2): 325-345.

Cohen, Asher, and Bernard Susser, 2010. "Stability in the Haredi Camp and Upheavals in Nationalist Zionism: An Analysis of the Religious Parties in the 2009 Elections," *Israel Affairs* 16 (1): 82-104.

Cross, William, Ofer Kenig, Scott Pruysers, and Gideon Rahat, 2016. *The Promise and Challenge of Party Primary Elections: A Comparative Perspective*, Montreal: McGill-Queen's University Press.

Dandoy, Régis, 2010. "Ethno-regionalist Parties in Europe: A Typology," *Perspectives on Federalism* 2 (2): 194-220.

Diskin, Avraham, 1999. "The New Political System of Israel," *Government and Opposition* 34 (4): 498-515.

Diskin, Avraham, and Reuven Y. Hazan, 2002. "The 2001 Prime Ministerial Elections in Israel," *Electoral Studies* 21 (4): 659-664.

Diskin, Avraham, and Reuven Y. Hazan, 2007. "The Knesset Election in Israel, March 2006," *Electoral Studies* 26 (4): 707-711.

Don-Yehiya, Eliezer, 1997. "Religion, Ethnicity and Electoral Reform: The Religious Parties and the 1996 Elections," *Israel Affairs* 4 (1): 73-102.

Elazar, Daniel J., and M. Ben Mollov, 2001. "Introduction: Elections 1999 - The Interplay between Character, Political Culture and Centrism," *Israel Affairs* 7 (2-3): 1-17.

Elazar, Daniel J., and Shmuel Sandler, 1995. "The 1992 Israeli Knesset Elections: Mapahach or a Transfer of Power?," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD, and Jerusalem: Rowman & Littlefield and Jerusalem Center for Public Affairs, pp. 1-24.

Elias, Anwen, 2009. *Minority Nationalist Parties and European Integration: A Comparative Study*, London: Routledge.

Filc, Dani, and Udi Lebel, 2005. "The Post-Oslo Israeli Populist Radical Right in Comparative Perspective: Leadership, Voter Characteristics and Political Discourse," *Mediterranean Politics* 10 (1): 85–97.

Friedman, Avital, and Ofer Kenig, 2020. "The Activities of Israeli Political Parties Abroad," in: Tudi Kernalegenn and Émilie van Haute (eds.), *Political Parties Abroad: A New Arena for Party Politics*, London: Routledge, pp. 154–167.

Friedman, Robert I., 1990. *The False Prophet: Rabbi Meir Kahane – From FBI Informant to Knesset Member*, New York: Lawrence Hill.

Frisch, Hillel, 1995. "The Arab Vote in the 1992 Elections: The Triviality of Normality, the Significance of Electoral Power," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD, and Jerusalem: Rowman & Littlefield and Jerusalem Center for Public Affairs, pp. 103–126.

Frisch, Hillel, 1998. "The Arab Vote: The Radicalization of Politicization," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 103–120.

Frisch, Hillel, 2001. "The Arab Vote in the Israeli Elections: The Bid for Leadership," *Israel Affairs* 7 (2–3): 153–170.

Frisch, Hillel, 2007. "Stability Amidst Flux: The Arab Parties Come of Age in the 2006 Elections," *Israel Affairs* 13 (2): 368–383.

Gallagher, Michael, Michael Laver, and Peter Mair, 2011. *Representative Government in Modern Europe*, New York: McGraw-Hill.

Ghanem, As'ad, 1997. "The Limits of Parliamentary Politics: The Arab Minority in Israel and the 1992 and 1996 Elections," *Israel Affairs* 4 (2): 72–93.

Ghanem, As'ad, 2001. *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948–2000: A Political Study*, Albany: State University of New York Press.

Goldberg, Giora, 1998. "The Electoral Fall of the Israeli Left," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 53-72.

Goldberg, Giora, 2001. "The Israeli Left in the 1999 Elections," *Israel Affairs* (2-3): 21-36.

Goldberg, Giora, 2004. "The Electoral Collapse of the Israeli Doves," *Israel Affairs* 10 (4): 36-55.

Goldberg, Giora, 2010. "Kadima Goes Back: The Limited Power of Vagueness," *Israel Affairs* 16 (1): 31-50.

Haleva-Amir, Sharon, 2011. "Online Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 467-485.

Hazan, Reuven, 2007. "Kadima and the Center: Convergence in the Israeli Party System," *Israel Affairs* 13 (2): 266-288.

Hazan, Reuven Y., 2021. "Parties and the Party System of Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 351-366.

Hazan, Reuven Y., and Gideon Rahat, 2010. *Democracy Within Parties: Candidate Selection Methods and their Political Consequences*, Oxford: Oxford University Press.

Hoffman, Gil, 2012. "Bayit Yehudi Gains 3 Seats in a Week, 'Post' Poll Finds," *The Jerusalem Post*, 28.12.2012.

Inbar, Efraim, 1995. "Labor's Return to Power," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD, and Jerusalem: Rowman & Littlefield and Jerusalem Center for Public Affairs, pp. 27-44.

Inbar, Efraim, 1998. "Netanyahu Takes Over," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 33-52.

INES. nd. Israel National Election Studies.

Inglehart, Ronald F., 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press.

Karvonen, Lauri, 2010. *The Personalization of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*, Colchester, UK: ECPR Press.

Katz, Richard S., and Peter Mair, 1995. "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party," *Party Politics* 1 (1): 5-28.

Kenig, Ofer, 2009. "Democratizing Party Leadership Selection in Israel: A Balance Sheet," *Israel Studies Forum* 24 (1): 62-81.

Kenig, Ofer, and Shlomit Barnea, 2009. "The Selection of Ministers in Israel: Is the Prime Minister 'A Master of His Domain'?" *Israel Affairs* 15 (3): 261-278.

Kenig, Ofer, and Shlomit Barnea, 2014. "Israel: The Choosing of the Chosen," in: Keith Dowding and Patrick Dumont (eds.), *The Selection of Ministers around the World*, London: Routledge, pp. 178-196.

Kenig, Ofer, Michael Philippov, and Gideon Rahat, 2013. "Party Membership in Israel: An Overview," *Israel Studies Review* 28 (1): 8-32.

Kenig, Ofer, and Gideon Rahat, 2014. "Selecting Party Leaders in Israel," in: Jean-Benoit Pilet and William Cross (eds.), *The Selection of Political Party Leaders in Contemporary Parliamentary Democracies: A Comparative Study*, London: Routledge, pp. 206-221.

Kenig, Ofer, Gideon Rahat, and Or Tuttnauer, 2015. "Competitiveness of Party Leadership Selection Processes," in: William Cross and Jean-Benoit Pilet (eds.), *The Politics of Party Leadership: A Cross-National Perspective*, Oxford: Oxford University Press, pp. 50-72.

Khanin, Vladimir, 2001. "Israeli 'Russian' Parties and the New Immigrant Vote," *Israel Affairs* 7 (2-3): 101-134.

Khanin, Vladimir, 2004. "The Israeli 'Russian' Community and Immigrants Party Politics in the 2003 Elections," *Israel Affairs* 10 (4): 146-180.

Khanin, Vladimir, 2007. "The Revival of 'Russian' Politics in Israel: The Case of the 2006 Election," *Israel Affairs* 13 (2): 346-367.

Khanin, Vladimir, 2010. "The Israel Beiteinu (Israel Our Home) Party between the Mainstream and 'Russian' Community Politics," *Israel Affairs* 16 (1): 105-123.

Khanin, Vladimir, 2015. "The Political Transformation of the Israeli 'Russian' Street in the 2013 Elections," *Israel Affairs* 21 (2): 245-261.

Knoller, Ephrat, 2004. "Change (Shinui) in the Centre," *Israel Affairs* 10 (4): 73-97.

Laakso, Markku, and Rein Taagepera, 1979. "'Effective' Number of Parties: Measure with Application to West Europe," *Comparative Political Studies* 12 (1): 3-27.

Lehman-Wilzig, Sam, 2004. "Worth an Agora? 2003 E-lection Party Sites and Public Discourse," *Israel Affairs* 10 (4): 242-262.

Leon, Nissim, 2015. "An Uneasy Stability: The Haredi Parties' Emergency Campaign for the 2013 Elections," *Israel Affairs* 21 (2): 230-244.

Leon, Nissim, 2016. "The Covert Political Ethnicity of the Kulanu Party," *Israel Affairs* 22 (3-4): 664-682.

Lev-On, Azi, and Sharon Haleva-Amir, 2018. "Normalizing or Equalizing? Characterizing Facebook Campaigning," *New Media & Society* 20 (2): 720-739.

Liebman, Charles S., and Eliezer Don-Yehiya, 1984. *Religion and Politics in Israel*, Bloomington, IN: Indiana University Press.

Lijphart, Arend, 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries* (2nd edition), New Haven: Yale University Press.

Lijphart, Arend, Peter J. Bowman, and Reuven Y. Hazan, 2000. "Party Systems and Issue Dimensions: Israel and 35 Other Old and New Democracies Compared," in: Reuven Y. Hazan and Moshe Maor (eds.), *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, London: Frank Cass, pp. 29–51.

Lipset, Seymour M., and Stein Rokkan (eds.), 1967. *Party System and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: Free Press.

Livak, Lior, Azi Lev-On, and Gideon Doron, 2011. "MK Websites and the Personalization of Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 445–466.

Lochery, Neill, 2008. "No Longer Dominant, Playing for Second: The Israel Labour Party in the 2006 Elections," in: Shmuel Sandler, Manfred Gerstenfeld, and Jonathan Rynhold (eds.), *Israel at the Polls 2006*, New York: Routledge, pp. 77–96.

Lynch, Peter, and Lieven De Winter, 2008. "The Shrinking Political Space of Minority Nationalist Parties in an Enlarged Europe of the Regions," *Regional & Federal Studies* 18 (5): 583–606.

Mandelkern, Ronen, and Gideon Rahat, 2017. "Parties and Labour Federations in Israel," in: Elin H. Allern and Tim Bale (eds.), *Centre-Left Parties and Trade Unions in the Twenty-First Century*, Oxford: Oxford University Press, pp. 149–169.

Mann, Rafi, 2015. "The Transmigration of Media Personalities and Celebrities to Politics: The Case of Yair Lapid," *Israel Affairs* 21 (2): 262-276.

May, John D., 1973. "Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity," *Political Studies* 21 (2): 135-151.

Medding, Peter Y., 1972. *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Müller, Jan-Werner, 2016. *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Nikolenyi, Csaba, 2019. "Changing Patterns of Party Unity in the Knesset: The Consequences of the Israeli Anti-Defection Law," *Party Politics* 25 (5): 712-723.

Nisan, Mordechai, 1995. "The Likud - The Dissolution of Power," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD, and Jerusalem: Rowman & Littlefield and Jerusalem Center for Public Affairs, pp. 45-66.

Pedahzur, Ami, 2001a. "The Downfall of the National Camp," *Israel Affairs* 7 (2-3): 37-54.

Pedahzur, Ami, 2001b. "The Transformation of Israel's Extreme Right," *Studies in Conflict and Terrorism* 24 (1): 25-42.

Pedersen, Mogens N., 1979. "The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility," *European Journal of Political Research* 7 (1): 1-26

Peled, Yoav, 1998. "Towards a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas," *Ethnic and Racial Studies* 21 (4): 703-727.

Peled, Yoav, 2005. "Restoring Ethnic Democracy: The Or Commission and Palestinian Citizenship in Israel," *Citizenship Studies* 9 (1): 89–105.

Philippov, Michael, and Anna Knafelman, 2011. "Old Values in the New Homeland: Political Attitudes of FSU Immigrants in Israel," *Israel Affairs* 17 (1): 38–54.

Rahat, Gideon, 2008. *The Politics of Regime Structure Reform in Democracies: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Albany: State University of New York Press.

Rahat, Gideon, and Reuven Y. Hazan, 2009. "One Winner, Two Winners, No Winners: The 2009 Elections in Israel," *Representation* 45 (4): 405–420.

Rahat, Gideon, and Reuven Y. Hazan, 2013. "Increased Personalisation in an Unstable Party System: The 2013 Elections in Israel," *Representation* 49 (3): 375–389.

Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan, and Pazit Ben-Nun Bloom, 2016. "Stable Blocs and Multiple Identities: The 2015 Elections in Israel," *Representation* 52 (1): 99–117.

Rahat, Gideon, and Reut Itzkovitch-Malka, 2012. "Political Representation in Israel: Minority Sectors vs. Women," *Representation* 48 (3): 307–319.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2015. "Party Membership in Israel: The Era of Party Primaries," in: Emilie van Haute and Anika Gauja (eds.), *Party Members and Activists*, London: Routledge, pp. 100–116.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949–2003," *Political Communication* 24 (1): 65–80.

Rekhes, Elie, 2007. "The Evolvement of an Arab–Palestinian National Minority in Israel," *Israel Studies* 12 (3): 1–28.

Roth, Anat, 2015. "'Something New Begins': Religious Zionism in the 2013 Elections," *Israel Affairs* 21 (2): 209–229.

Rudnitzky, Arik, 2016. "Back to the Knesset? Israeli Arab Vote in the 20th Knesset Elections," *Israel Affairs* 22 (3–4): 683–696.

Samuel–Azran, Tal, Moran Yarchi, and Gadi Wolfsfeld, 2015. "Equalization versus Normalization: Facebook and the 2013 Israeli Election," *Social Media + Society* (July–December): 1–9.

Sartori, Giovanni, 1976. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2): 265–277.

Shapira, Assaf, and Gideon Rahat, 2021. "Electoral Behavior in Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press.

Shapiro, Yonathan, 1980. "The End of the Dominant Party System," in: Asher Arian (ed.), *The Elections in Israel – 1977*, Jerusalem: Academic Press, pp. 23–38.

Sheafer, Tamir, 2005. "Detecting Campaign Effects in Imbalanced Campaigns: The Likud's Intraparty Referendum over Sharon's Disengagement Plan," *The Harvard International Journal of Press/Politics* 10 (2): 85–93.

Smooha, Sammy, and Don Peretz, 1993. "Israel's 1992 Knesset Elections: Are They Critical?," *Middle East Journal* 47 (3): 444–463.

Sprinzak, Ehud, 1989. "The Emergence of the Israeli Radical Right," *Comparative Politics* 21 (2): 171–192.

Sprinzak, Ehud, 1991. *The Ascendance of Israel's Radical Right*, New York: Oxford University Press.

Spyer, Jonathan, 2008. "Downfall of a Dominant Party: The Likud and the 2006 Election," in: Shmuel Sandler, Manfred Gerstenfeld, and Jonathan Rynhold (eds.), *Israel at the Polls 2006*, London: Routledge, pp. 76–61.

Stengel, Richard, 2012. "Bibi's Choice", *Time Magazine*, May 28, 2012.

Sussman, Gary, 2004. "Why Ariel Sharon Lost the Likud Party Poll," *Representation* 41 (1): 25–32.

Torgovnik, Efraim, 2000. "The Centre Party," *Israel Affairs* 7 (2–3): 135–152.

Van Biezen, Ingrid, 2008. "State Intervention in Party Politics: The Public Funding and Regulation of Political Parties," *European Review* 16 (3): 337–353.

Van Biezen, Ingrid, Peter Mair, and Thomas Poguntke, 2012. "Going, going, . . . gone? The Decline of Party Membership in Contemporary Europe," *European Journal of Political Research* 51 (1): 24–56.

Yanai, Nathan, 1981. *Party Leadership in Israel: Maintenance and Change*, Ramat Gan: Turtledove.

Yiftachel, Oren, 2002. "The Shrinking Space of Citizenship: Ethnocratic Politics in Israel," *Middle East Report* 223: 38–45.

Yishai, Yael, 1980. "Factionalism in the National Religious Party: The Quiet Revolution," in: Asher Arian (ed.), *The Elections in Israel - 1977*, Jerusalem: Jerusalem Academic Press, pp. 54-74.

Political Parties in Israel

1992–2021

Ofer Kenig | Gideon Rahat

Text Editor (Hebrew): Dafna Lavi
Series & Cover Design: Studio Tamar Bar Dayan
Typesetting: Nadav Shtechman Polischuk
Printed by Maor Wallach Press

On the Cover: wordclouds.com

ISBN: 978-965-519-408-1

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2023 by the Israel Democracy Institute (RA)

Printed in Israel

The Israel Democracy Institute

4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602

Tel: (972)-2-5300-888

Website: <http://en.idi.org.il>

To order books:

Online Book Store: en.idi.org.il/publications

E-mail: orders@idi.org.il

Tel: (972)-2-5300-800; Fax: (972)-2-5300-867

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

The views expressed in this book do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

Introduction

This volume examines political parties in Israel between 1992 and 2021. In addition to our interest in the parties and party reform, a primary motivation for writing the book was the desire to fill a lacuna in the research literature. Several works have dealt systematically with Israeli political parties from their inception in the Yishuv period through the first half of the 1990s,¹ but no comprehensive study has been done on their history since then. Many articles have examined voting patterns for the various parties, especially in the book series *The Elections in Israel*, edited by Arian and Shamir (and later by Shamir and Rahat), and the parallel series *Israel at the Polls*. Some studies have focused on several aspects of the parties' operations,² whereas others have focused on a single aspect such as their procedures for selecting Knesset candidates and leaders,³ their decline and disconnection from society,⁴ their functioning on

1 Giora Goldberg, *Political Parties in Israel: From Mass Parties to Electoral Parties*, Tel Aviv: Ramot, 1992 (Hebrew); Benjamin Neuberger, *Political Parties in Israel*, Tel Aviv: Open University, 1997 (Hebrew).

2 Gideon Rahat, Shlomit Barnea, Chen Friedberg, and Ofer Kenig (eds.), *Reforming Israel's Political System*, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2013 (Hebrew).

3 Gideon Rahat (ed.), *Candidate Selection in Israel: Reality and Ideal*, Tel Aviv: Yosef Sapir Institute for Social and Economic Studies, 2006 (Hebrew); Ofer Kenig and Gideon Rahat, "Selecting Party Leaders in Israel," in: Jean-Benoit Pilet and William Cross (eds.), *The Selection of Political Party Leaders in Contemporary Parliamentary Democracies: A Comparative Study*, London: Routledge, 2014, pp. 206-221.

4 Dani Korn (ed.), *The Demise of Parties in Israel*, Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1998 (Hebrew); Ofer Kenig and Anna Knafelman, "The Decline of the Big Parties: Israel from a Comparative Perspective," in: Gideon Rahat, Shlomit Barnea, Chen Friedberg, and Ofer Kenig (eds.), *Reforming Israel's Political System*, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2013, pp. 145-183 (Hebrew); Ofer Kenig and Or Tuttnauer, "The Decline of the Large Mainstream Parties," in: Michal Shamir and Gideon Rahat (eds.), *The Elections in Israel, 2015*, London: Routledge, 2017, pp. 21-46.

the local level,⁵ and their membership patterns.⁶ However, there has been no comprehensive, systematic study of all the parties represented in the Knesset in the past three decades.

Were the 1992 elections a watershed in Israeli politics, which would justify our choosing them as the starting point for this book? In some ways they clearly weren't. The 1992 elections reflected the continued struggle within the two-bloc party system in which the Likud and right-wing and religious parties engaged in close competition with the Alignment/Labor Party and the left-wing parties. Most of the seats in the Knesset were won that year by longstanding parties with roots in the pre-state period (only Tzomet, Moledet, Shas, the Democratic Arab Party, and Shinui, which won 21 seats altogether, were relatively new). The agenda in those elections was the same as it had been since 1967 (though it had become more and more intense over the years): it focused on foreign affairs and security, and especially the fate of Judea, Samaria, and the Gaza Strip.

Nevertheless, 1992 and the years shortly before and after it saw developments that definitely influenced the parties enough to justify making it the starting point for this book. First of all, the 1992 elections led to the second upheaval in Israeli governmental history, followed by a change in foreign and defense policy that culminated in the Oslo Accords. These set forth an outline for a permanent agreement with the Palestinians that included territorial compromise in Judea, Samaria, and the Gaza Strip. It was a change of direction from the policy

5 Avraham Brichta, "Don't Shed a Tear: The Decline of Political Parties in Local Government," in: Korn (n. 4 above), pp. 263–273 (Hebrew); Avraham Brichta, "The Dominance of Independent Lists in Israeli Local Government," *State and Society* 5 (2005): 977–983 (Hebrew); Avraham Brichta and Ami Pedahzur, *Elections to the Local Authorities in Israel, 1998: Continuity or Change?*, Tel Aviv: Ramot, 2001 (Hebrew); Avraham Brichta, Eran Vigoda-Gadot, and Guy Pade, "Introduction: Local Government in Israel in the Seventh Decade: Continuity and Change," in: Avraham Brichta, Eran Vigoda-Gadot, and Guy Pade (eds.), *City and State in Israel: Local Government towards the Seventh Decade*, Jerusalem: Carmel, 2010, pp. 7–17 (Hebrew).

6 Ofer Kenig, Gideon Rahat, Or Tuttnauer, and Michael Philippov, *Giving Less for More: Members of Political Parties in Israel*, policy paper 102, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2014 (Hebrew).

of accelerated settlement in the occupied territories promoted by the Likud governments (1977–1984) and slower but continuing settlement under the National Unity governments, as well as the conflictual relationship with the Palestinians in the First Palestinian Uprising (Intifada), which began in 1987. Moreover, the Oslo Accords defined the criteria for the dispute over this central issue for the decades that followed.

Second, there was a tremendous demographic change among the voter population due to mass immigration from the former Soviet Union.⁷ These immigrants had no loyalties to the old parties, and thus they sometimes became a decisive factor in elections. Whereas previous waves of immigration had rarely established their own political parties, and instead were absorbed in the existing parties and were hardly even noticeable, these newcomers were different. Most of the immigrants shared a worldview that combined political hawkishness with secularism, in contrast to the overall Israeli Jewish population in which there was a strong correlation between religiosity and hawkish political views.⁸ This worldview made the immigrants a major target for the existing parties, led to the formation of some rather successful immigrant parties (since 1996), and prompted some of the newcomers to vote for secular centrist parties (Shinui, Yesh Atid).

Third, in 1992 the Political Parties Law was enacted. This legislation was an important milestone in recognition of the parties' status and their vital role in the political system.⁹ But to no less a degree, it was a milestone in their

7 Lily Galili and Roman Bronfman, *The Million That Changed the Middle East*, Tel Aviv: Matar, 2013 (Hebrew).

8 Viacheslav Konstantinov, "The Immigration from the Former Soviet Union and the Elections in Israel, 1992–2006: Is a 'Third Israel' Being Created?" in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel, 2006*, New Brunswick, NJ: Transaction, 2008, pp. 103–134; Viacheslav Konstantinov and Reut Itzkovitch-Malka, "Immigrants from the Former Soviet Union and Israeli Politics: At a Crossroads," in: Shamir and Rahat (n. 4 above), pp. 115–138.

9 Dan Avnon (ed.), *The Parties Law in Israel: Between a Legal Framework and Democratic Norms*, Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad and Israel Democracy Institute, 1993 (Hebrew); Yigal Mersel, *The Constitutional Status of Political Parties*, Serigim-Lion: Nevo, 2004 (Hebrew).

decline. There were two reasons for this: (1) The fact that the legislation was passed was an indication that their significance was no longer perceived as self-evident; rather, they needed assurance of their official status. (2) The legislation strengthened the grounds for intervention by the State Comptroller, state regulation agencies (the Parties Registrar), and the judiciary in the parties' internal affairs.

Fourth, the law for the direct election of the prime minister was passed in 1992. Although it only took effect in the 1996 elections, it already affected the parties' campaigning in 1992—especially that of the Labor Party, which focused on its old-new leader, Yitzhak Rabin. The new system changed voter behavior and weakened the large parties; even after it was repealed these parties were unable to recover their former size.¹⁰ Direct election was also one of the factors that lessened the support of Arab voters for “general” parties and led them to vote for Arab parties instead. Additionally, this law contributed to the rise of personal politics, as it framed political contests as interpersonal competitions.¹¹

Fifth, in advance of the 1992 elections, the Labor Party decided to use primaries to select its leader and candidates. From then on this remained the way the Likud and Labor chose their leaders, and sometimes their Knesset candidates as well. Primaries were also a sign of the rise of personal politics because they externalized the competition within the party.¹² They reinforced various

10 Ofer Kenig, Gideon Rahat, and Reuven Y. Hazan, "The Political Consequences of the Introduction and the Repeal of the Direct Elections for the Prime Minister," in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel, 2003*, New Brunswick, NJ: Transaction, 2005, pp. 33–61.

11 Meital Balmas, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul Shenhav, "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1) (2014): 37–51.

12 Gideon Rahat, *The Decline of the Group and the Rise of the Star(s): From Party Politics to Personal Politics*, policy paper 145, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2019 (Hebrew); Gideon Rahat and Tamir Sheafer, "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949–2003," *Political Communication* 24 (1) (2007): 65–80.

aspects of personal politics, such as the way the parties present themselves to the public, media coverage of the parties, and the behavior of politicians and voters. Moreover, such open intraparty competition posed administrative challenges that the democratic parties were unable to meet. They were consequently forced to request state intervention, which increased regulation and criticism of them.¹³

Finally, in the 1990s the national parties' role in municipal politics declined sharply: local electoral lists emerged and mayoral candidates distanced themselves from the national parties and obscured their party affiliation.¹⁴

To sum up, although we can perhaps find justification for regarding any election year as a starting point for a period to be studied, there are many convincing reasons for selecting 1992, aside from the desire to fill a lacuna in scholarship. As for the end point of our study—the swearing-in of the Bennett-Lapid government in June 2021—it is too early to know whether this indeed marks the end of an era.

In this chapter we will first introduce our research population—the parties. We will delve into the difference between parties, electoral lists, and parliamentary groups and will present a list of the 45 parties represented in the Knesset between 1992 and 2021. Afterwards we will turn to a discussion of the party system, which has to do with the interactions among the parties. We will see how electoral instability, the decline of the large parties, and frequent mergers and splits among new parties have caused the party system, unlike in the past, to be impossible to characterize as anything but unstable or even not really a system. We will then briefly analyze the evolution of the

13 Ofer Kenig and Gideon Rahat, *Equal Opportunity in the Selection of Knesset Candidates*, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2019 (Hebrew).

14 Brichta, "Don't Shed a Tear" (n. 5 above); Hani Zubida and Liron Lavi, "The Disappearance Act of the National Parties at the Israeli Local Elections," in: Itai Beeri and Eran Razin (eds.), *Local Democracy in Israel: Decentralization, Localism, Participation and Local Politics*, vol. 1, Jerusalem: Floersheimer Studies, Institute of Urban and Regional Studies, Hebrew University of Jerusalem, 2015, pp. 126–146 (Hebrew).

status of political parties in Israel, their disconnection from society, and the rise of personal politics. Next, we analyze changing patterns with respect to the power of the various parties: the rise of the liberal center and the decline of the left; the survival of the Likud; the stability of the ultra-Orthodox parties and the instability of the national religious parties; the increased strength of the Arab parties along with the formation of an interparty alliance (the Joint List). The chapter ends with a brief description of the structure of the book and its chapters.

The Research Population: The Parties

In the Israeli case, it is important to distinguish between parties, electoral lists, and parliamentary groups.¹⁵ The Knesset Central Elections Committee (2020) gave a good explanation of what **parties** are:

Under the Political Parties Law, 5752-1992, a party is “a group of people who have come together to promote political or social objectives by legal means and to bring about their representation in the Knesset by elected officials.” Since the law passed, there have been clear rules about the establishment of parties, their registration with the Parties Registrar, their institutions, assets, activities, financing, and so on. The law also sets forth restrictions on the registration of a party, namely, that none of its objectives or actions may reject the existence of the State of Israel as a Jewish and democratic state or incite racism, and it must not serve as a front for illegal activity of any sort.

In contrast to parties, which are extra-parliamentary entities, **electoral lists** are lists of candidates submitted to the Central Elections Committee about a month and a half before Election Day. Following the enactment of the Political

15 Dani Korn and Boaz Shapira, *Coalition Politics in Israel*, Tel Aviv: Zmora-Bitan, 1997 (Hebrew).

Parties Law in 1992, the Basic Law: The Knesset and the Knesset Elections Law were amended so as to establish a direct connection between electoral lists and parties. In the basic law, Article 5a was added, which states: “A list of candidates for the Knesset shall be submitted only by a party.” In the Knesset Elections Law, Article 4 was added, which states that “a party may submit a list of candidates for the Knesset” (Knesset Elections Law [Consolidated Version], 5729-1969). Until these amendments were passed, registration as a party was not a precondition for running for the Knesset. Now a list of Knesset candidates must include candidates from at least one party.

Parliamentary groups (known in Israel as “factions” [*sivot*]) are the parties’ parliamentary arms and are important organizational units on which many aspects of Knesset activity are based. At the start of the Knesset term, each parliamentary group comprises the Knesset members who ran for election on a single list, but subsequent splits or mergers—along or across party lines—may produce new parliamentary groups.

For example, as we see in table 1.1, eight candidate lists were elected in 2020. These lists included candidates from no fewer than 19 parties. The candidate lists, as shown in the table, included representatives of one, two, three, or even four parties. After the elections, as a result of breakups over whether or not to join the government, the eight elected parliamentary groups turned into 13 parliamentary groups. For example, the Blue and White parliamentary group broke up into three parts: the Blue and White parliamentary group, consisting of members of the Hosen LeYisrael Party and one Knesset member who moved over from Yesh Atid; the Yesh Atid–Telem parliamentary group, consisting of the members of Yesh Atid, one Knesset member who moved over from Hosen LeYisrael, and all but two of the representatives of Telem; and those two Telem representatives, who formed the Derech Eretz parliamentary group. Labor-Gesher-Meretz broke up into its constituent parts strictly along party lines. And the sole representative of the Jewish Home party quit the Yamina parliamentary group to establish the Jewish Home parliamentary group. Thus, as of December 2020 there were 13 parliamentary groups in the Knesset.

Table 1.1
**Electoral lists, parties, and parliamentary groups in the 2020 elections and
 at the end of the term of the 23rd Knesset**

Electoral lists	Parties included in the list	Parliamentary groups in the 23rd Knesset (as of December 2020)
Likud	1. Likud 2. Kulanu	1. Likud
Blue and White	1. Hosen LeYisrael 2. Yesh Atid 3. Telem	1. Blue and White 2. Yesh Atid-Telem 3. Derech Eretz
Joint List	1. Israel Communist Party 2. United Arab List 3. Arab Movement for Renewal (Ta'al) 4. National Democratic Alliance (Balad)	1. Joint List
Shas	1. Shas	1. Shas
United Torah Judaism	1. Agudat Yisrael 2. Degel HaTorah	1. United Torah Judaism
Labor-Gesher-Meretz	1. Israel Labor Party 2. Gesher 3. Meretz	1. Israel Labor Party 2. Gesher 3. Meretz
Yisrael Beitenu	1. Yisrael Beitenu	1. Yisrael Beitenu
Yamina	1. Tsalash ¹ 2. Jewish Home 3. National Union-Tkuma	1. Yamina 2. Jewish Home

¹ The "shelf party" of the New Right.

Sources: Knesset, "Parliamentary Groups in the 23rd Knesset," *Knesset website*, 2020; Knesset Central Elections Committee, "Elections for the 23rd Knesset," Lists of Candidates, *Knesset website*, 2020; Parties Registrar, "Registered Parties Database," Israeli Corporations Authority, *Ministry of Justice website*, 2020 (Hebrew).

A total of 152 parties were listed in the Parties Registrar database "Online Information about Registered Parties" as of March 23, 2021. Most of these parties, however, have never been elected to the Knesset. Between 1992 and 2021, "only" 45 parties were elected to the Knesset. Of these 45 parties, eight were represented continuously from 1992 to 2021: the Israel Communist

Party (as part of Hadash), Ratz and Mapam, which evolved into a joint party by the name of Meretz, Labor, the Likud, Shas, Agudat Yisrael, and Degel HaTorah. Perhaps the Arab Democratic Party (ADP) should be added to the list as well. The ADP ran as part of a previous United Arab List (UAL), which mainly comprised members of the southern branch of the Islamic Movement. It dissolved after passing the baton to the current United Arab List, which is also based on representatives of the Islamic Movement (southern branch).

Several parties formed during the period (after 1992) were represented in the Knesset continuously until 2021: the National Democratic Alliance (better known as Balad), Yisrael Beiteinu, Tkuma (which changed its name to National Union–Tkuma), and the Arab Movement for Renewal (Ta'al). Among the younger surviving parties is Yesh Atid. Among the parties that entered the fray in 2019–2021, representatives were elected to the 24th Knesset from Hosen LeYisrael, Tsalash (a “shelf party” used by the New Right, which rebranded itself as Yamina), New Hope, Derech Eretz, the National Jewish Front (the official name of Otzma Yehudit), and Lazuz (the “shelf party” of Noam).¹⁶

Twenty-three parties represented in the Knesset during the 29 years from 1992 to 2021 are not represented in the 24th Knesset (2021): Atzmaut, the Green Movement, Democratic Choice, Shinui, Meimad, Am Ehad, the Third Way, Gil (Israel Pensioners), the Center Party, Hatnua, Kadima, Telem, Gesher (the first party by this name), Yisrael Ba'aliya, Jewish Home, Achi, Tzomet, Herut, Hatikva, Moledet, Eretz Yisrael Shelanu, Kulanu, and Gesher (the second party by this name). Four of these were represented in the Knesset even before 1992 but ceased to be during this period: Tzomet (1999 elections), Shinui (2006), Moledet (2009), and the National Religious Party/Jewish Home (2021). Of those first elected to the Knesset in this period, nine were there for only one term, four survived for two terms (the two Gesher parties, Am

¹⁶ The term *shelf party* refers to a legally registered but inactive party. From time to time, especially when new groupings are formed in a rush just before the elections, such parties are “taken off the shelf” and used as a legal basis for candidacy for the Knesset, which requires affiliation with a party. Accordingly, Ofir Sofer of the National Union–Tkuma was placed in the 28th spot on the Likud list on behalf of the shelf party Atid Ehad.

Party	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	April 2019	Sept. 2019	2020	2021
Atzmaut										1		
Green Movement										1		
Democratic Choice				1								
Meretz			10	5	5	3	6	5	4	3	3	6
Shinui	2	2	6	15								
Israel Labor Party	44	34	23	18	18	13	15	19	6	5	3	7
Meimad			1	1	1							
Am Echad			2	3								
Third Way		4										
Gil					7							
Center Party			6									
Hatnua							6	5				
Kadima					29	28	2					
Yesh Atid							19	11	15	13	13	17
Hosen LeYisrael									15	15	15	8
Telem									5	5	5	
Derech Eretz												1
Gesher (headed by Orly Levy- Abekasis)										1	1	
Gesher National Social Movement		5	2									
Kulanu								10	4	1	1	
New Hope												5
Likud	32	22	19	38	12	27	20	30	34	31	35	29
Yisrael Ba'aliya		7	6	2								
Yisrael Beitenu			4	3	11	15	11	6	5	8	7	7
Shas	6	10	17	11	12	11	11	7	8	9	9	9
Agudat Yisrael	3 ²	2	3	3	4	3	4	4	4	4	4	3
Degel HaTorah	1	2	2	2	2	2	3	2	4	3	3	4
Jewish Home	6	9	5	6	3	3	8	6	3	2	1	

Party	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	April 2019	Sept. 2019	2020	2021
Tsalash ³										3	3	7
Achi (previously New National Religious Zionism)					2				1			
Tzomet	8	5										
Herut			1									
Atid Ehad												1
National Union- Tkuma			1	2	2	2	4	2	2	2	2	4
National Jewish Front												1
Lazuz ⁴												1
Hatikva						1						
Moledet	3	2	2	2	2							
Eretz Yisrael Shelanu						1						
Total seats	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120

1 These seats were won by Hadash (the Democratic Front for Peace and Equality), which comprises the Israel Communist Party and additional individuals.

2 One Knesset member from Moriah (which was not registered as a party) resigned after a short time.

3 The shelf party of the New Right.

4 The shelf party of Noam.

Source: Authors' processing of the Knesset election results, 1992–2021.

The Party System

The term *party system* refers to the interactions between the parties, both competition and cooperation. In characterizing a party system, we look at three components: the number of parties, the relative size of the parties (defined as their share of the seats in the parliament, in our case the Knesset), and their position on the political map.

The number of parties and their relative size can be quantified easily and usefully by means of an index of the effective number of parties (which we refer to here as the index of the effective number of lists in order to remain consistent in our distinctions). This most widely accepted comparative index for measuring fractionalization in the party system takes into account not only the number of parties but also their relative size.¹⁷ For example, if there are two parties in a parliament and each has half the seats, the index value will be 2; if there are three parties in a parliament, each of which has a third of the seats, the index value will be 3; if there are 10 parties in a parliament, each of which has a tenth of the seats, the index value will be 10. Of course, in reality party size is not uniform and therefore the index values are unlikely to be whole numbers as in the examples.¹⁸

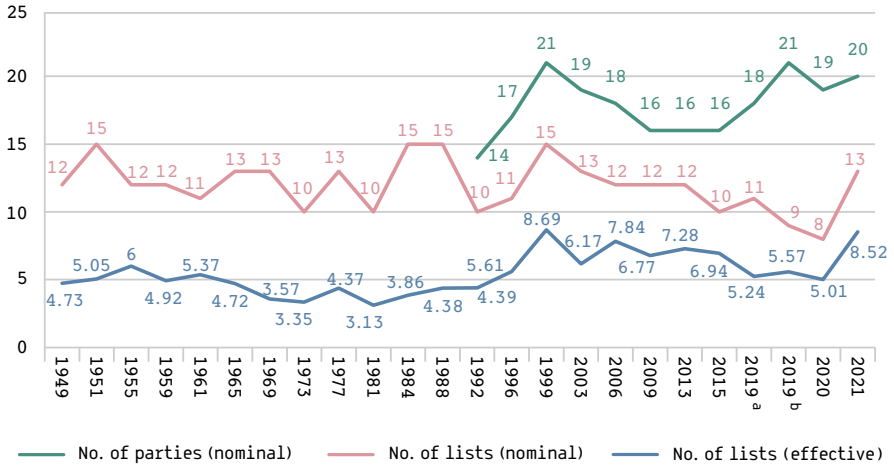
A look at figure 1.1 shows that 1996 can be viewed as a turning point in the fractionalization of the Israeli party system. Until 1992 (inclusive), the effective number of lists ranged from 3.1 to 6.0. Most of the time it was relatively high but typical of countries (like Israel) with electoral systems based on proportional representation.¹⁹ Since 1996 the number has ranged from 5.0 to 8.7, attesting to much greater fractionalization than before. The lowest values in 1992–2021 are similar to the highest values between 1949 and 1992. This is true even though the nominal number of lists was actually fairly low during part of the later period, apparently due to the gradual raising of the electoral threshold (before the 1992 elections the threshold was raised from 1% to 1.5%; before the 2006 elections it was raised to 2%; and before the 2015 elections it was raised to 3.25%).

17 Markku Laakso and Rein Taagepera, "'Effective' Number of Parties: A Measure with Application to West Europe," *Comparative Political Studies* 12 (1) (1979): 3–27.

18 The index is calculated as follows: (1) Calculate the share of each party in the parliament (out of 1, such that the value for a party with half the seats in parliament, for instance, would be 0.5); (2) square that number (such that the value for a party with half the seats in parliament, for example, would be 0.25); (3) add up all the values obtained; (4) divide 1 by the total obtained.

19 Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd ed., New Haven: Yale University Press, 2012.

Fig. 1.1
The number of parties and lists elected to the Knesset, 1949–2021

a. April 2019

b. September 2019

Source: Authors' processing of Knesset election results, 1949–2021.

Two outstanding developments occurred between 1992 and 2021. One was the sharp rise in the effective number of lists in the space of two elections (1996, 1999) in which the prime minister was directly elected, followed by a drop with rises and falls until the 2015 elections; a clear drop in the elections of 2019–2020; and a new spike in 2021. The second development, which continued until the 2020 elections, was an almost steady decline in the number of lists entering the Knesset. This was an outcome of the rise in the electoral threshold. There was a drop in the number of parties represented in the Knesset between 1999 and 2006, stabilization in 2006–2015, and an increase since then. These ostensibly contradictory developments reflect on the one hand a response to the institutional incentives that encourage running jointly for election, and on the other hand incentives for breaking up

(after the elections) due to the rise of personal politics and the lack of effective sanctions.²⁰

Over the course of its history, Israel has had three types of party systems.²¹ The first type—which is not included in the period that we are discussing—prevailed from 1949 to 1977. This is the dominant-party system, a multiparty system in which one party is substantially larger than all its rivals (see fig. 1.2) and is situated in the center of the political map such that it occupies the middle ground and no government can be formed without it in practice. The second type, which prevailed from 1977 until the beginning of the 21st century, into the period under discussion, is customarily described as a bipolar (two-bloc) competitive system. In this system two large parties of similar size, each having “satellite parties” that belong to its bloc or camp, compete with each other. These were the Likud, the parties to its right, and the religious and ultra-Orthodox parties versus Labor and the parties to its left. These two blocs, too, were of more or less similar size.

The third type of party system is what we have witnessed since the 2003 elections. Since then, no systematic characterization of the party system has been possible because the map changed after each election. Sometimes elections resulted in two large lists of similar size—as in the bipolar system—and at other times there was a big disparity between the largest and second-largest parties—as in the dominant-party system (fig. 1.2). For instance, after the 2003 elections, in which the Likud won 38 seats and the next-largest party was Labor with only 19 seats, it seemed as though this was the start of a dominant-party system, with the Likud filling the role this time. But in the very next elections, in 2006, the Likud crashed (12 seats) and Kadima (29 seats) became the largest party, perhaps the candidate to be the dominant party. Then in the 2009

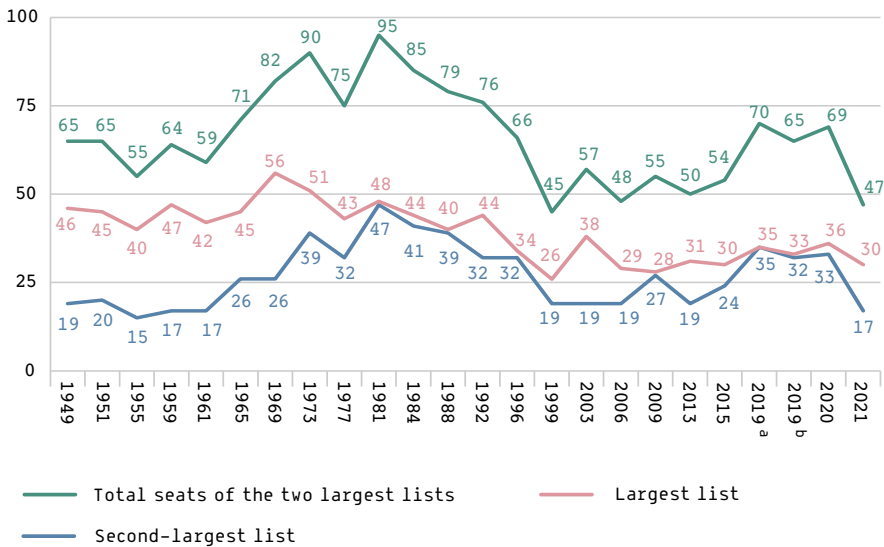
20 Csaba Nikolényi, “Changing Patterns of Party Unity in the Knesset: The Consequences of the Israeli Anti-Defection Law,” *Party Politics* 25 (5) (2019): 712–723.

21 Reuven Y. Hazan, “Parties and the Party System of Israel,” in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, 2021, pp. 351–366.

elections the Likud recovered and had a close race with Kadima, which ended with 27 seats for the Likud and 28 for Kadima. But the bipolar competition did not continue, as Kadima almost disappeared in the 2013 elections (it won two seats) and the Likud-Beitenu alliance became the largest list in the Knesset by far. In the 2015 elections the gap between the largest lists was fairly small, but then in the next election, in April 2019, the party that had formed the core of the second-largest alliance in 2015, Labor, crashed. Nevertheless, in 2019–2020 the bipolar format was maintained. The gap between Blue and White and the Likud was small and the interbloc contest was close. Anyone who thought that perhaps the bipolar pattern was back to stay was proven wrong when the Blue and White alliance broke up after the 2020 elections into two parliamentary groups of similar size. They remained separate in the 2021 elections, and therefore the Likud was again the largest party by far.

Fig. 1.2
Number of seats of the two largest lists, 1949–2021

a. April 2019

b. September 2019

Source: Authors' processing of Knesset election results, 1949–2021.

As we have seen, not only did the party system look different after each election between 2003 and 2019, but when there was one dominant party, it switched from the Likud (2003) to Kadima (2006) and back to the Likud (2013). Moreover, the identity of one of the two largest parties varied in elections in which the disparity between them was small. Whereas the Likud was always one of the two (except in 2006), four lists to its left played the other part: Kadima (2009), Yesh Atid (2013, 2021), the Zionist Union (2015), and Blue and White (2019–2020). In brief, the party system since the start of the 21st century has been characterized by instability, by being a “non-system” without a stable structure that would dictate the nature of the interactions within it. Hazan has repeatedly stressed that along with the party instability there has been high bloc stability during this period, i.e., almost no change in the size of the political camps.²² But the stability in bloc voting has not been translated into political stability. On many occasions, we have seen the bloc logic ignored by politicians (starting with Kadima’s “big bang” before the 2006 elections, through Labor joining the Netanyahu government after the 2009 elections, and finally to Yesh Atid and Hatnua joining the Likud government after the 2013 elections). Only disregard of the bloc logic after the 2020 elections made possible a (temporary) escape from deadlock after three consecutive elections.

The instability of the system first became evident on the right with Kadima’s “big bang,” when the party leader and a large proportion of its Knesset members quit the Likud following the Disengagement from Gaza and northern Samaria. In the 2006 elections Kadima became the largest party with 29 seats; the Likud was left with only 12, as around half of its 2003 voters voted for Kadima.²³ The instability then moved to the center-left bloc, where Labor was challenged again and again from the center by Kadima (2009), Yesh Atid (2013, 2021), and the Blue and White alliance (2019–2020).

22 Ibid.

23 Shlomit Barnea and Gideon Rahat, “Out with the Old, In with the ‘New’: What Constitutes a New Party?” *Party Politics* 17 (3) (2011): 303–320.

This instability originates in voter behavior. Many people changed their votes from one election to the next, and by so doing they not only prevented stability in the representation of the vast majority of old parties, but they brought more and more new parties into the system, most of which did not last long. Let us now take a look at these two phenomena: electoral volatility and changes in the strength of old and new parties.

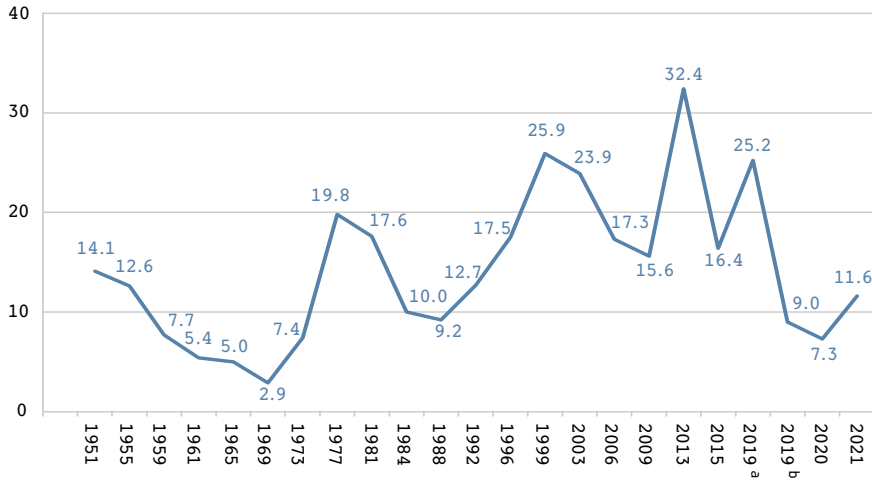
Electoral Volatility

Figure 1.3 shows the electoral volatility index, which reflects the percentage of voters who changed their vote from one election to the next. Known as the Pedersen index,²⁴ it uses actual election results (rather than polls). It reflects the minimum total change, as it cannot identify changes in voting on the individual level (if 10% of voters switch their vote from party A to party B, while another 10% switch from party B to party A, the index value will be zero). We see that the index values are high in the period under discussion, especially since 1996, compared to the previous period (the exceptions in the earlier period were the electoral upheaval of 1977 and the subsequent elections in 1981, and in the later period, as expected, the frequent elections between September 2019 and March 2021). In other words, over time more and more voters have been changing their votes from one election to the next. Even the relatively low values in the three close-together elections of September 2019–March 2021 are not low compared to other countries where elections are not so frequent.²⁵ As stated, this is an important part of the explanation of the instability in the Israeli party system, which has been uncharacterizable (except as unstable or a “non-system”) since the beginning of the 21st century.

24 Mogens N. Pedersen, "The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility," *European Journal of Political Research* 7 (1) (1979): 1–26.

25 Assaf Shapira and Gideon Rahat, "Electoral Behavior in Israel," in: Hazan, Dowty, Hofnung, and Rahat (n. 21 above).

Fig. 1.3
Electoral volatility in Knesset elections, 1951–2021

a. April 2019

b. September 2019

Source: Authors' processing of Knesset election results, 1951–2021.

New Parties

It is hard to define what exactly is a new party. On the one hand, almost every party that is presented as new includes some elements of old parties (e.g., politicians and activists who used to be in some other party). On the other hand, old parties often try to give themselves a new look.²⁶ For example, the National Religious Party (NRP) changed its name to the Jewish Home before the 2009 elections in order to convey a message of renewal. We will suffice here with a formal definition: a party is new if it was registered after 1992–1993 (when parties were first registered with the Parties Registrar under the Political Parties Law of 1992).

²⁶ Barnea and Rahat (n. 23 above).

Table 1.3 shows the electoral achievements of 13 “old” parties (those founded before 1992) over the period studied in the present volume. Of those parties, eight survived the entire period. However, their share of the electoral pie shrank over time. After the repeal of the direct election of the prime minister before the 2003 elections it seemed as though the old parties were gaining strength, but in 2006 their share of the pie shrank drastically. This nadir was related to the rise of Kadima, whose “newness,” given that it was based mainly on people who had represented or supported the Likud in 2003, is debatable.²⁷ In any case, by the end of the period, in the elections of 2019–2021, these parties held fewer than 70 seats altogether. A comparison of the results of the 1992 and 2021 elections shows that most of the surviving parties more or less retained their strength (Likud, Hadash, Agudat Yisrael) or even gained strength somewhat (Degel HaTorah, UAL, Shas). The overall decline was due mainly to the decline of Labor, Meretz, and the NRP/Jewish Home.

Table 1.4 shows the electoral achievements of the “new” parties—those formed after 1992. Thirty parties founded between 1992 and 2021 were elected to the Knesset. Twelve of them were represented in the Knesset after the 2021 elections—some relatively old ones (Balad, founded before the 1996 elections; Ta’al; Yisrael Beitenu; and Tkuma, founded before the 1999 elections); some young ones (e.g., Yesh Atid, founded before the 2013 elections); and some still in their infancy (e.g., Hosen LeYisrael, founded before the April 2019 elections, and New Hope, founded before the 2021 elections). After peaking with the rise of the pseudo-new Kadima in 2006, the strength of the new parties dropped slightly. However, their representation in the Knesset recovered with the rise of the Blue and White alliance in the 2019–2020 elections and increased further even after the collapse of the alliance as its constituent parties and new entrants into the arena drew support. The life expectancy of the new parties was much shorter than that of the old ones: most did not survive long at all. As a group, however, new parties conquered a sizable swath of the political map, especially on the center-left.

Table 1.3
Number of seats held by old parties at the start
of each Knesset, 1992–2021

Party	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	April 2019	Sept. 2019	2020	2021
DAP–UAL/ UAL	2	4	5	2	3	3	3	3	2	3	4	4
Hadash ¹	3	4	3	2	3	4	4	5	4	5	5	3
Mapam +Ratz/ Meretz	10	7	10	5	5	3	6	5	4	3	3	6
Shinui	2	2	6	15								
Israel Labor Party	44	34	23	18	18	13	15	19	6	5	3	7
Meimad ²			1	1	1							
Likud	32	22	19	38	12	27	20	30	34	31	35	29
Shas	6	10	17	11	12	11	11	7	8	9	9	9
Agudat Yisrael	3 ³	2	3	3	4	3	4	4	4	4	4	3
Degel HaTorah	1	2	2	2	2	2	3	2	4	3	3	4
NRP/ Jewish Home	6	9	5	6	3	3	8	6	3	2	1	
Tzomet	8	5										
Moledet	3	2	2	2	2							
Total seats	120	103	96	105	65	69	74	81	69	65	67	65

1 These seats were won by Hadash, which comprises the Israel Communist Party and additional individuals.

2 Meimad was founded in 1988 and ran in the elections for the Knesset in that year. In 1992 and 1996 it did not run.

3 One Knesset member from Moriah resigned after a short time.

Source: Authors' processing of Knesset election results, 1992–2021.

Party	1992	1996	1999	2003	2006	2009	2013	2015	April 2019	Sept. 2019	2020	2021
Yisrael Beitenu			4	3	11	15	11	6	5	8	7	7
Tsalash (New Right)										3	3	7
Achi					2				1			
Herut			1									
Atid Ehad												1
National Union-Tkuma			1	2	2	2	4	2	2	2	2	4
National Jewish Front												1
Lazuz (Noam)												1
Hatikva						1						
Eretz Yisrael Shelanu						1						
Total seats	0	17	24	15	55	51	46	39	51	55	53	55

Note: In some cases a candidate who was elected was only very loosely affiliated with a party; that party was merely a "shelf party." Some prominent examples are Eli Ben-Dahan, who was placed on the Likud list in April 2019 as the representative of Achi (Ben-Dahan essentially belonged to the Jewish Home); Stav Shaffir and Yair Golan, placed on the Democratic Union list in September 2019 as representatives of the Green Movement and Atzmaut party, respectively; Ofir Sofer, placed on the Likud list in 2021 as the representative of Atid Ehad (Sofer essentially belonged to the National Union-Tkuma).

Source: Authors' processing of Knesset elections results, 1992-2021.

Overall Trends, Disconnection from Society, and Changing Patterns

Based on the increase in electoral volatility and voting for new parties, as well as additional indicators, we can conclude that the parties have become

disconnected from the citizenry.²⁸ Of course, this is an overall picture and is not uniformly true of all the parties. Electoral volatility rates are higher among the non-ultra-Orthodox population, and especially among voters for the center and left (high volatility was seen on the right with the rise of Kadima in 2006, but by 2009 most Likud voters had already “returned home”). Furthermore, electoral volatility is particularly noticeable with respect to voting “within the camp” and does not mean that votes are moving from the right to the center-left or vice versa.

Over the years, political parties’ ties to society have become weaker in most democracies. There are many different indications of this: a disconnection from interest groups such as workers’ and employers’ organizations, a decline in party membership, a decline in voters’ loyalty to parties, the rise of new parties, and so on. Meanwhile, in many democracies the decline of the parties has been accompanied by a rise in personal politics. Although these two processes have taken place in most if not all of the democratic world, comparative studies have shown that the decline of the parties²⁹ and the rise of personal politics have been particularly steep in Israel.³⁰

Thus, the parties, which were given explicit, distinctive legal status only with the enactment of the Political Parties Law in 1992, actually grew weaker between 1992 and 2021, supplanted mainly by personal parties with weak organizations. The peak of this trend (so far, of course), was in 2019–2021, when personal parties constituted the main source of power of the center-left (Blue and White alliance); the Likud in practice became the party of one man; and similar processes were evident in small and medium-sized parties as well. Most of the parties, as organizations, turned into platforms for personal politics, especially for their leaders.

28 Gideon Rahat and Ofer Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 2018.

29 Kenig and Knafelman (n. 4 above); Kenig and Tuttnauer (n. 4 above).

30 Rahat (n. 12 above); Rahat and Kenig (n. 28 above).

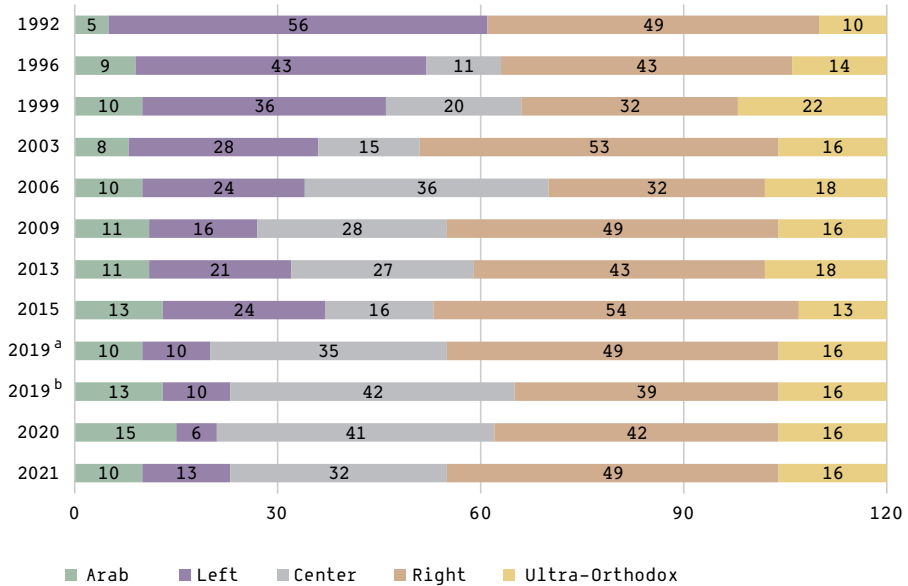
Nevertheless, the parties remained part of the political scene, albeit often as supporting actors. They have to be part of it because legally only parties can submit Knesset candidate lists today. Similarly, no substitute has been found for the relatively stable collective framework that they provide in parliament: legislators have a better chance of promoting their interests and values as a group than they can acting individually, and they can obtain more numerous and more powerful government positions.³¹ In addition, the parties (still) serve as symbols or shorthand for many voters when they decide whom to vote for.

Moreover, we can see changing patterns in the strength of parties that represent specific population groups or worldviews. For instance, there was a sharp drop in the strength of the Labor Party, which started the period covered by this book by winning the 1992 elections with 44 seats and ended it with only seven seats in the 2021 elections. This was an almost steady decline (except for stability in the 2006 elections and temporary recoveries in 2013–2015 and 2021). Labor's place was taken by semi-new (Kadima) or new (Yesh Atid, Hosen LeYisrael / Blue and White) forces in the center.

The move of voters from left to center is shown clearly in figure 1.4. This tectonic shift was due in part to the Second Palestinian Uprising (Intifada) and disillusionment with the outcome of the Disengagement from Gaza and northern Samaria, as well as the immigration from the former Soviet Union, as the newcomers tended to hold liberal attitudes regarding religion and state but more hawkish views on foreign affairs and security. In 1998, approximately 60% of voters defined themselves as belonging to the left or center, whereas 20 years later fewer than 40% of voters identified with the left or center (see the Peace Index and Israeli Voice Index at Data Israel). However, it should be kept in mind that the parties shifted in the opposite direction during this time, with the idea of two states, which had been the exclusive bailiwick of the radical left in the 1980s, becoming more legitimate and being mentioned from time to time even by figures in the Likud, including the party chairman.

31 John H. Aldrich, *Why Parties? A Second Look*, Chicago: University of Chicago Press, 2011.

Fig. 1.4
Map of parties divided into five categories

a. April 2019

b. September 2019

Note: We classified the following parties as centrist: Third Way (1996), Yisrael Ba'aliya (1996, 1999), Center Party (1999), Shinui (1999, 2003), Geshet (1999, September 2019, 2020), Kadima (2006, 2009, 2013), Gil (2006), Hatnua (2013, 2015), Yesh Atid (since 2013), Hosen LeYisrael (since April 2019), Telem (April 2019-2020), Yisrael Beitenu (since September 2019).

Nevertheless, the Likud did not grow stronger. Although it experienced relative highs (38 seats in 2003 and 36 in 2020), it did not repeat its achievements of 1977–1988, when it won 40 seats or more. The Likud was the ruling party from 2009 to 2021 by virtue of its alliance with the religious and ultra-Orthodox parties. This is understandable in view of the increasingly solid correspondence between political positions and degree of religiosity in

recent decades (see the Peace Index and Israeli Voice Index at Data Israel).³² This bloc had a solid majority so long as Yisrael Beitenu, a party supported by immigrants from the former Soviet Union and secular voters on the right, belonged to it. When this party withdrew from the bloc after the April 2019 elections, it lost its absolute majority although it still enjoyed a bit of an edge in terms of the formation of a government. This edge was due to the centrist parties' unwillingness to rely on the Arab parties and Hadash to form a coalition (until the precedent-setting inclusion of the United Arab List in the coalition formed after the 2021 elections).

An important development in the interbloc rivalry (center-left-Arabs versus right-religious) took place in the last decade, and especially beginning with the 2015 elections. The political conflict that had previously focused on foreign affairs and security issues, and particularly on the future of the territories, metamorphosed into a debate over conceptions of democracy. On one side were the center and left, which supported liberal democracy with its checks and balances, including a strong, independent judiciary, independent and critical media, professional public administration, and independent experts ("gatekeepers"), all serving as counterweights to politicians, and especially the executive branch. On the other side were the right and religious parties, most of which had shed their old liberal worldviews and adopted a populist approach. They emphasized the "rule of the people," which essentially amounts to rule by the majority represented by the executive branch, and especially its leader. Those who try to check and balance this power are depicted as members of corrupt elites that care only about themselves and do not represent "the people." This trend, of a clash between liberal democracy and populism, is not unique to Israel, although it fits in well with conceptions of religious identity and related views on foreign affairs and security.

32 Michal Shamir and Asher Arian, "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2) (1999): 265-277; Asher Arian and Michal Shamir, "A Decade Later, the World Had Changed, the Cleavage Structures Remained: Israel 1996-2006," *Party Politics* 14 (6) (2008): 685-705.

As for the ultra-Orthodox parties, they are distinguishable by their electoral stability. Agudat Yisrael and Degel HaTorah (the Ashkenazi parties) have demonstrated great stability, as indicated by the loyalty of their voters. Shas (the Sephardi party) managed to create a hard core of supporters, but its ability to mobilize additional support has varied from election to election in accordance with circumstances: Its peak achievement was winning 17 seats in 1999, apparently thanks to the direct election of the prime minister (i.e., separate votes for a party and for a prime ministerial candidate) and the trial of its leader, Aryeh Deri, which put the ethnic issue at the center of the public agenda. However, the party suffered from the death of its spiritual leader, Rabbi Ovadia Yossef, in 2013. Its strength declined in the election following his passing (2015) to seven seats (from 11–12 in the four previous elections in 2003–2013). Since then, however, the party has gradually regained some of its strength, stabilizing at eight or nine seats in 2019–2021. In contrast, support for the parties associated with the national religious population has been very unstable, as votes shifted back and forth between them and the Likud.

The Arab parties and Hadash experienced substantial change.³³ Whereas in 1992 there were two parties that won five seats altogether (three for Hadash, which was based on the old Communist party, and two for the Arab Democratic Party, formed in 1988), in the 2021 elections twice as many seats were divided among four parties that reflected additional shades of Arab society and ideologies within it. This development resulted primarily from Arab voters' abandonment of the Zionist parties. This abandonment gained momentum in the era of direct elections (1996, 1999) and continued afterwards due to various events that intensified the alienation of Arab citizens, such as the killing of 13 Israeli Arab citizens by Israeli security forces in 2000 and the enactment of the

33 Hadash is included in the group of "Arab" parties despite describing itself as a Jewish-Arab party because most of its voters and representatives are Arabs. To be more accurate this group could have been called "non-Zionist parties" (although it is debatable whether the ultra-Orthodox parties are Zionist) or "non-Zionist left-wing parties" (although it is debatable whether the Arab parties, such as the nationalist Balad and religious UAL, are really left-wing).

Nation-State Law 18 years later. As the electoral threshold was raised higher and higher, the larger number of Arab parties made it necessary for them to run for election jointly. In the 2015 elections this need led to the formation of a joint list, but it broke up before the April 2019 elections. It then re-formed for the next two elections and broke up again in 2021. The Joint List was found to have brought about higher Arab turnout and to have won more votes for these parties at the expense of the Zionist parties.³⁴

In terms of changing patterns, the past three decades have been characterized, in a nutshell, by a change in the main point of contention between the blocs—from foreign affairs and security, and especially the fate of the territories (doves versus hawks), to the nature of democracy. The formation of a National Unity government after the March 2020 elections can be seen as an attempt to break through the deadlock that resulted from this dispute, but this attempt, too, was unsuccessful. The “Change Government” formed after the 2021 elections was another attempt to overcome this difficulty. The glue that held together the coalition on which it was based was less a shared approach to the nature of democracy than personal opposition to Netanyahu, who was perceived or depicted as a danger to democracy.

Summary and Structure of the Book

This chapter began by arguing that the starting point of the study, the 1992 elections, is appropriate for several reasons, academic as well as political-historical. We then presented the research population, which consists of the 45 parties represented in the Knesset between 1992 and 2021, and looked at the difference between parties, lists, and parliamentary groups. In the second part of the chapter, we discussed the party system. We saw how

³⁴ Arik Rudnitzky, *Arab Voter Turnout in Knesset Elections: The Real, the Ideal, and Hope for Change*, policy paper 148, Jerusalem: Israel Democracy Institute, 2020 (Hebrew).

electoral instability, the decline of the big parties, and frequent mergers and splits among new parties made it impossible to characterize the party system (except as unstable) since the beginning of the 21st century, unlike previously. We went on to address the parties' disconnection from society and the rise of personal politics. Finally, we analyzed the changing patterns in the party system: the rise of the liberal center and decline of the left; the survival of the Likud; the Ashkenazi ultra-Orthodox stability, the stabilization of Shas, and national religious instability; an increase in the number and strength of Arab parties, along with the formation of their interparty alliance (Joint List).

This volume includes another 13 chapters in addition to the present one. The first 12 are devoted to the various parties represented in the Knesset between 1992 and 2021. Some chapters cover a single party, whereas others discuss groups of parties. The structure of the analysis in each chapter is similar. After a brief historical background describing the roots of the party (or the background for its establishment in the case of relatively new parties), each case is analyzed with attention to five arenas. In the section on the electoral arena, we analyze the party's electoral support and patterns of voting for it in elections for the Knesset, for local government, and where relevant, for the Histadrut as well. The section on the parliamentary arena analyzes the profile of individuals elected to represent the parties in the Knesset and looks at cases of people who have defected or joined the parties. The section on the government arena analyzes the time periods when the parties (or at least some of them) were in the government, whether as ruling parties or as coalition partners. The section on the interparty arena analyzes the internal division of power within each party: the nature of its institutions, its methods of selecting its leaders and Knesset lists, and patterns of party membership. In addition, we analyze the evolution of the parties' financial balance, and in some cases their Internet presence as well. The section on the ideological arena analyzes the parties' worldview, based on party platforms, key votes in the Knesset, and statements by elected representatives. The final chapter in the book presents a comparative interparty analysis based on some of the findings of the previous chapters.

The analyses are based on a wide variety of sources. In addition to the research literature (including studies of voting patterns and party histories, and comparative literature on political parties), we made extensive use of primary sources. These include press items covering the political scene in the past three decades, official election results, party constitutions, regulations governing internal party elections, State Comptroller's reports, party platforms, and minutes of Knesset plenum sessions.³⁵

We are satisfied with our choice of 1992 as the starting point for this work. As we wrote, however, we have no way of knowing whether the end point, the swearing-in of the Bennett-Lapid government in June 2021, marks the middle or the end of a period.

35 The party platforms quoted can be found on the Hebrew website of the Israel Democracy Institute. Copies of party constitutions and regulations governing internal elections are in the authors' possession.

אילו מבין המפלגות שהיו מיוצגות בכנסת לפני 30 שנה שרדו עד ימינו? איזו מהן נהנית מיציבות בתמיכה ובייצוג בה? באיזו מפלגה ניכרו עליות ומורדות? איזו מפלגה הייתה הכי הרבה זמן בקואליציה? מדוע כמעט כל המפלגות נמצאות בגירעון כספי? כיצד מתבטא תהליך הפרסונליזציה הפוליטית במבנה הפנימי של המפלגות? אילו הברלים אידאולוגיים יש בין המפלגות?

חיבור זה עוסק במפלגות שפעלו בישראל בשנים 1992-2021, ובכך הוא ממלא חסר ניכר בספרות המחקר – מאמצע שנות ה-90 של המאה הקודמת לא נכתב חיבור מקיף המנסה לתאר בשיטתיות את קורות חייהן (ולעיתים את מותן) של המפלגות בישראל, במכלול היבטים.

12 פרקים בספר מוקדשים למפלגות שהיו מיוצגות בכנסת בתקופה המדוברת. לכמה מהמפלגות מוקדש פרק שלם, ואילו אחרות נידונות בפרקים העוסקים בקבוצות של מפלגות.

מסגרת הניתוח בכל פרק דומה – לאחר רקע היסטורי קצר שבו מתוארים שורשי המפלגה (או הרקע להקמתה) המחברים מנתחים כל מפלגה בחמש זירות: בזירה האלקטורלית מנותחים הישגי המפלגות ודפוסי ההצבעה להן בבחירות

לכנסת, בבחירות לרשויות המקומיות, ובמקרים מסוימים – גם בבחירות להסתדרות. החלק הדין בזירה הפרלמנטרית מנתח את הפרופיל של נבחרי הציבור שייצגו את המפלגות בכנסת ועומד על מקרים של פרישות מהמפלגות ועל חברות אליהן. הדיון בזירת הממשלה מתמקד בפרקי הזמן שבהם היו המפלגות בשלטון. החלק העוסק בזירה הפנים-מפלגתית מנתח את חלוקת העוצמה הפנימית בכל מפלגה: אופי מוסדותיה, השיטות שלפיהן נקבעים המנהיגים והרשימות לכנסת, ודפוסי החברות בה. נוסף על כך מנותח המאזן הכספי של המפלגות, ובחלק מהמקרים – נוכחותן במרשתת. ולבסוף, בזירה האידאולוגית מוצגת תפיסת העולם של המפלגות, מתוך הישענות על מצעי בחירות, על הצבעות מפתח בכנסת ועל התבטאויות של נבחרי ציבור.

פרופ' עופר קניג הוא עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור במכללה האקדמית אשקלון. מומחה לפוליטיקה ישראלית ופוליטיקה השוואתית.

פרופ' גדעון רהט הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מומחה לפוליטיקה ישראלית ופוליטיקה השוואתית.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

2023

www.idi.org.il

מסת"ב: 1-408-519-965-978

0 4500001272 1

דאנאקוד 450-1272